

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् — ३३४
V. V. Research Institute Publication — 334

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-१९
Vishveshvaranand Indological Series—19

संपादक: — विश्वबन्धु: -
Editor — VISHVA BANDHU

BOOK AGENCY
Revised Price (1981)
Rs 50.00
HOSHIAKURPUR

भारते होशियाकपुरे वि. वै. जो. सं. मुद्रागृहे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राय प्रकाशते ॥

Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

RGVEDĀ

with

The Padapaṭha and the available portions of the Bhasya-s
by Skandasyāmin and Udgītha, the Vyākhyā
by Veṅkata-Mādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sāyana-bhasya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

**RHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI ŚĀSTRĪ
AND PĪTĀMBAR DATTA**

PART I

(Mandala I, 1—80)

HOSHIARPUR

Vishveshvaranand Vedic Research Institute

1965

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यद्योपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीधीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
न्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादितिप्पणैश्च संयोज्य

मीमंसेः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यमात्रा

किञ्चिदुक्तं

संपादितः

तत्र चाऽयं

प्रथममण्डलस्य १-८० सूक्तात्मकः

१मो भागः

Sa 24
V.V.B.I
45644

होशियारपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२१ वि.

सर्वेधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.

प्रकाशकः — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,

साधु-आश्रमः (प. ग.), होशियारपुरम् (पं., भारतम्)

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1965

Publishers.

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the
Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs, the Government
of Panjab, the University Grants Commission,
the University of Panjab, the Dayanand
Anglo-Vedic College Management, New
Delhi and the Trusts and Charities
of Shri Vishva Bandhu,
Shri Moolchand Khairaitiram
and other donors.

समर्पणम्

ओं धी-धाम-प्रचेतिन्वै शब्द-ब्रह्म-स्वयम्भुवे ।
भगवत्यै सरस्वत्यै भूयो भूयो नमो नमः ॥ १ ॥
ज्ञान विज्ञान-जीवन्ती सारिणी भयचारिणी ।
शरणं मे परं भूयाद् मतिमाता सरस्वती ॥ ३ ॥

विद्याम्बुधिः क्व गम्भीरः काऽप्यं हीनप्लवो जनः ।
तरङ्गोत्तोलितस्य स्याः सहाया देवि मे सदा ॥ ३ ॥
तव प्रवाहं प्रतप्तं प्रवेगं शक्तोऽवगाहुं भवति स्वतः क्वः ।
प्रसादये तत् कृष्णावति त्यां निष्णापयेद् मां तव हस्तधारम् ॥ ४ ॥
तव प्रसादः खलु देवमातः सौजन्यसौशील्यसुधासुधाधैः ।
पापप्रमुक्तानथ पुण्ययुक्तान् शुद्धान् पवित्रान् निपुणांस्तनोति ॥ ५ ॥
तव प्रभावाच्चतु मानवानां तिर्यक्त्वमोक्षो मनुताचिकासः ।
सद्बुद्धियोगः सुगतेः प्रकाशश्चारिष्यशुद्धिः सुमतेर्विलासः ॥ ६ ॥
त्वमेव देप्ती भवसीह सुर्वी सद्देशनानां जगतां गुरुणाम् ।
तीर्थद्वाराणां श्रुतिपाठकानां योगेश्वराणां भगवद्भक्तानाम् ॥ ७ ॥
त्वदेक-निष्ठस्य नु यत्न एव त्वद्-भक्ति-रक्तेर्मम विश्वबन्धो ।
संसारसर्वस्वविधानसारे स्याद् प्रीतये ते निगमागमेशे ॥ ८ ॥

त्वदीया प्रेरणा वीजं त्वत्-प्रसादः प्रवर्तकः ।
पुष्प-पत्र-निभं देवि भवेदेतत् तवाऽर्पितम् ॥ ९ ॥
सत्यमात्रावलोकानां सत्यसारं च संगिराम् ।
सर्वत्र सर्वदा चैव त्वद्-भक्तानां तथाऽर्पितम् ॥ १० ॥

विश्वबन्धुः

Dedicated

TO

SARASVATĪ

The Divine Spirit of ever-progressive, ever-expansive
and ever-unfathomed eternal stream of Sound and Sense

AND

Her sincere devotees of all times
and all climes.

VISHVA BANDHU

PREFACE

In 1957, as the work on the 16-Volume *Vedic Word-Concordance* and the 6-Volume *Vedic Grammatical Indices* which had been under active pursuance since 1931 in the Nityanand Vedic Lexicographical Department of our Institute towards supplying our next 25-Volume continuation-project in that line, namely, "*A Comparative and Etymological Dictionary of Vedic Interpretation*" with its *sine qua non* scriptorial rock-foundation was entering the ultimate stage of its completion which has fortunately been now achieved, our Mahatma Hans Raj Manuscript Collection, Preservation, Editing and Publication Department undertook to publish the *Samhita* and the *Pada* texts of the *R̥gveda* alongwith the critical editions of the Commentaries on it by the famous three pre-Sāyana scholiasts, Skandasyamin, Ud̥githa and Venkata-Mādhava and, also, of the Summary by Mudgala of the Commentary by Sāyana, which, practically, extracted the entire body of the latter except the details of ritualistic application (*vinīyoga*) and grammar. The idea was to provide the much-needed facility through this medium of studying together on a comparative basis the lines on which all the said reputed Indian Vedists of old had tried to understand and interpret the hoary and holy *R̥gveda*, being universally acknowledged as the oldest extant literary monument in man's library.

Some work that had already been done elsewhere in this direction is being duly noticed, in its proper place, in the sequel alongwith the description of our other Basic Materials. A brief indication of the methodology we have followed in critically editing the texts named above forms the subject of the section which immediately follows.

The Volumes II and III of this work containing the *Suktas* 81-191 of the *Maṇḍala* I and the *Maṇḍalas* II and III, respectively, were issued in 1963 being followed, in 1964, by the Volumes IV-VI carrying the texts, as available, to the end of the *Sukta* 45 of the *Maṇḍala* X. The present Volume I supplying the first 80 *Suktas* of

the *Mandala* I is being very closely followed by the Volume VII containing the *Suktas* 46-191 of the *Mandala* X and the Volume VIII incorporating the *Mantra*, the *Pada*, the *Rsi*, the *Devatā* and the *Chandas* Indices, both being issued within the next few months

Our said Mahatma Hans Raj Department has also been able, simultaneously, to undertake and complete during this period the Critical Editions of (1) Sayana's Commentary on the *Atharvaveda* of the Śaunakas, (2) the four *Rajatarangini* (Chronicle of the Kings of Kashmir) texts composed by Kalhana, Jonaraja, Srivara and Śuka and (3) the Versions I-VII of *Cānakya-Niti-Text-Tradition* (*Śakha sampradaya*) The said *Atharvaveda* edition has already been issued in five volumes and the other two works mentioned are also following, part-wise, in quick succession according to their publication schedule to be completed during the current year

Of these three text-editing projects, the *Atharvaveda* has been published in 5 parts being the Volumes XIII-XVII in our *Viśheshwaranand Indological Research Series* the *Rgveda* has partly been and is partly being published in 8 parts being the Volumes XIX-XXVI in the same Series and the *Rajatarangini* has partly been and is partly being published in 4 parts being the Volumes V-VIII in our *Woolner Indological Series*

It is now my most pleasant duty to record here my great appreciation of the devoted co operation that I have always depended upon and fully received, in this work, from all my colleagues in the DA-V College and the Panjab University Sections of the Mahatmā Hans Raj Manuscript Research Department, the General Indological Department, the Publication Department and the Printing Department of our Institute. The title-page of this volume duly mentions the names of those of them who, with great ability and patience, rendered special assistance in the editing and publication of this volume I would fain add here, from among my other younger assistants, the name of Shri S Bhaskaran Nair.

Some misprints which, our earnest efforts to avoid them notwithstanding, persisted to our great chagrin, have duly been set right in the *Corrigenda*. It might be recognised, of course, with a

measure of indulgence, that the setting, as required, of various accented and unaccented multi-graded types for this work was a pretty tough task.

It is also my most cherished privilege to express on this occasion, on my own behalf and on behalf of our Management, our deepest gratitude to all our patrons and friends, notably, those whose names are recorded in the Commemorative Script in page iv of the title of this Volume, in appreciation of their valuable financial assistance towards this project.

Our hearty thanks are, likewise, due to the Adyar Library, Madras, the University Oriental Library, Mysore, the Kerala University Manuscript Library, Trivandrum and the Government Oriental Library, Madras for their valuable co-operation in lending us their manuscripts and transcripts or preparing for us some transcripts for use in our present edition of the *Rg-Bhāṣyas* or permitting us to collate, at their own premises, our press-copy with their old, unlendable manuscripts.

And, in conclusion, I must not miss mentioning, with all respect, the names of Pandit Sambasiva Sastri, Dr. L. A. Ravi Varma, Dr. C. Kunhan Raja and Dr. Lakshman Sarup. All these great names are sacred to me as they are of those who were my personal friends and are no more in our midst. These worthy predecessors in their love for the Vedic lore and enthusiasm for reclaiming, practically, from oblivion the great pre-Sāyana commentators of *Rgveda*, paved the way, as best as they could, on which it has since been my privilege to tread in their foot-steps towards producing, according to my humble lights, the present edition which it now gives me great satisfaction to bid a hearty farewell, full of hope that those whose hands it will reach will adjudge it, sympathetically, and, wherever need be, will not hesitate from improving upon it, ably, ever redounding to the glory of Mother Sarasvatī.

V. V. R. INSTITUTE,
Sadhu Ashram,
HOSHARPUR,
Śivaratri (March 1, 1965)

VISHVA BANDHU

THE LINES FOLLOWED

The present edition of the Rg-Bhasyas includes

- (a) Skandasyaman's *Bhāṣya* from I, 1, 1 to I, 56, 1, I, 62, 1 to I, 121, 15, V, 57, 1 to V, 61, 19, VI, 29, 1 to VI, 75, 6,
- (b) Udgitha's *Bhāṣya* from X, 5, 4 to X, 12, 5, X, 13, 2 to X, 83, 6;
- (c) Vankaṭa Madhava's *Bhāṣya*, complete, from I, 1, 1 to X, 191, 4 and
- (d) Mudgala's *Vṛtti* from I, 1, 1 to I, 121, 15, V, 9, 1 to VI, 9, 6.

The lines on which our work on the present edition of the aforesaid four works has proceeded may be indicated as under

I The basic texts have been copied out from the following editions and manuscripts, as connected —

(1) *Skandasyamī bhāṣya*

- (a) I, 1, 1 to I 32, 15 from Sambasiva Sastri's Trivandrum Edition (सि०),
- (b) I, 33, 1 to I, 56, 1 I, 62, 1 to I, 121, 15 from C Kunhan Raja's Madras Edition (क०)
- (c) V, 57, 1 to V, 61, 19, VI, 47, 18 to VI, 75, 6 from the Devanagari transcript (वि०), preserved in the V V R I Library,
- (d) VI, 29, 1 to VI, 47, 17 from the manuscript (सि०) belonging to the Kerala University Manuscript Library Trivandrum

(2) *Udgitha bhāṣya*

- (a) X, 5, 4 to X, 12, 5, X, 13, 2 to X, 34, 3 from the present Editor's own Lahore Edition (वि०),
- (b) X, 34, 4 to X, 83, 6 from the palm leaf manuscript (वि०), deposited in the V V R I Library

(3) *Venkata Madhava bhāṣya*

- (a) I to VII from Lakshman Sarup's Edition (सि०),
- (b) VIII to X from the Devanagari transcript (वि०), got prepared for the purpose from the Government Oriental Manuscript Library Madras

(4) *Mudgala vṛtti*

- (a) I, 2, 1 to I, 121, 15 from the Devanagari transcript (वि०), prepared for the V. V. R. I Library by the University Oriental Library, Mysore,
- (b) V, 9, 1 to VI, 9, 6 from the paper manuscript (वि०), preserved in the V V. R. I Library

The basic texts, thus copied out, of all the four works have been collated, letter by letter, with all other available readings thereof, whether in manuscript or in print

II Very limited in number as they are, our manuscript materials, except those of Skandasvamin's Commentary, could not have been susceptible to area-wise recensional or versional variation in their respective texts. So there was no question of their having to be grouped on that basis.

In the case of Skandasvamin's *Bhāṣya*, however, the portion from I, 1, 1 to I, 32, 15, comprising the first two *Adhyāyas* of the first *Aṣṭaka*, is found in two forms, to wit, (1) in its Shorter Version and (2) in its Longer Version. The Shorter Version presents in a concise form the substance of the Longer Version but it also includes, at times, a few additional explanatory sentences, extracts from the *Anukramanika* and grammatical notes. As it is available only for the first 32 *Suktas* whereas the Longer Version besides being available for this portion is alone available also for the entire remaining extant portion of the *Bhāṣya*, some later hand seems to have started preparing the former but somehow had to stop for good at the end of the *Sukta* 32. Therefore, it has been preferred to prepare the present edition on the basis of the materials available for the Longer Version as indicated in the sequel. The Shorter Version, however, has also been preserved in proper form by having first been critically edited on the basis of the materials available for it as also indicated in the sequel and, then, recorded, *Mantra*-wise, in the foot notes.

III Barring the obviously spurious and therefore, useless variant readings, all other readings which were available from the previous editions along with the foot notes thereto as well as from the new manuscript materials which were collected for this edition have been duly recorded in the Critical Apparatus.

IV, In constituting the text our main stress has been on selecting the correct readings even at the cost of having had to prefer to follow for this purpose the lead of a single manuscript and reject all the rest. The field having been free, as indicated above, from recensional or versional variation, there could be no question of our producing, in this way, any contaminated edition. Moreover, as we have observed else-where (See VII, I, 1 [1963] p. 50 ff), eclecticism had its own unimpeachable scope even where recensional or versional frontiers were said to be well defined.

V. Where the manuscript readings happened to be corrupt in grammar and inconsistent with context, we have corrected them on the basis of grammar, context and comparative study of all available internal as well as external evidences and adopted them as such in our constituted text, duly recording, at the same time, the said corrupt manuscript readings along with the previous editorial suggestions, if any, in the foot notes.

VI Where the available manuscript readings were not suitable to the context but, still, neither the previous editors had been able to suggest any emendations nor were we in a position to make any suggestions in this behalf, such readings have been retained in the text followed by the sign of interrogation.

VII Almost all the quotations have been traced to and checked with their textual sources and placed inside inverted commas, invariably followed by their respective references.

VIII. All the words taken from *Mantras* and the passages quoted from other earlier texts have been printed, distinctively, in thin-set types

IX. The abbreviation मूको (=मूलकोश), has been employed in the foot-notes to indicate, in general, the manuscript or manuscripts, as concerned

THE BASIC MATERIALS

I. *Skandasvāmi-Bhāṣya on Rgveda*

The materials which were available in connection with Skandasvāmi's Commentary on the *Rgveda* may be described here, towards their clear view, in two parts, the first of these comprising the First *Aṣṭaka* or the *Suktas* 1-121 of the *Mandala* I and the second the *Suktas* 57-61 of the *Mandala* V and the *Suktas* 29-74, alongwith the *Mantras* 1-6 of the *Sukta* 75, of the *Mandala* VI

The basic materials available for the first of the said two parts were as under —

A. Previously Published editions

(i) सम्ब Sambasiva Sastri's edition in two parts published by the Government of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as the Volumes XCVI and CXV in the years 1929 and 1935, respectively. The Part I contains the First *Adhyāya* of the First *Aṣṭaka* and the Part II its Second *Adhyāya*. This represents the Longer Version of the work and is based on two Malayalam palm leaf manuscripts belonging to the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. These three manuscripts have been mentioned by the Editor as क, ख and ग. The first two of these manuscripts, namely, क and ख represent the Longer Version of the text and have been mainly used towards editing and constituting it. The third one, ग which belongs to the Shorter Version has been utilized as an additional aid in so far it could lend itself for such use. As there were plenty of *lacunae* in the manuscripts, the Editor has sought to fill in these *lacunae* with his own conjectural readings which in many places do not seem quite suited to the context. His Preface just indicates the three manuscripts in question without recording the necessary details about them. Still, the edition, even though it lacks in many respects in meeting the rigid requirements of standardized critical text-editing, is quite tolerable as the pioneer attempt.

(ii) कु C Kunhan Raja's edition published as the No. 8 of the *Madras University Sanskrit Series* in the year 1935. It contains the portion from I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 121, 15 comprising the first *Aṣṭaka*. The first two *Adhyāyas*, १ e I, 1, 1 to I, 32, 15 belong to the Shorter Version and the remaining six *Adhyāyas* represent the Longer Version of the text. This edition, as the Editor states in his Introduction, was based on two palm leaf manuscripts. One of these which was in the Grantha script had been secured from one, named Kṛṣṇasvāmi Aiyar of Tanjavur and the other which was in the Malayalam script belonged to some Nambūtūpād of North Kerala. The Grantha manuscript was not a continuous work. It contained two parts. The first part which belonged to the Shorter Version began with I, 1, 1 and went on to the end of the Second *Adhyāya* of the First *Aṣṭaka*, १ e I, 32, 15 and, then, abruptly broke off. Thereafter, the codex started with I, 32, 9 and continued to the end of the First *Aṣṭaka*, १ e I, 121, 15, according to the Longer Version of the commentary. It seems that this codex or, may be, its ultimate original had been copied out from two different manuscripts, the first of these, up to I, 32, 15, containing the Shorter Version and the second, from I, 32, 9 onwards, the Longer version.

The Editor, however, has not given any detailed information regarding these manuscripts. He has also not indicated any variant readings from his two basic manuscripts nor has he asterisked what he has incorporated in the text of the Commentary as his own surmised contribution. In many places, he has failed to take due notice of the defective readings copied out from the manuscripts. Added to these reasons, the presence of plentiful printing mistakes makes the production, altogether, unreliable.

(iii) रवि The edition which was prepared by L. A. Ravi Varma, and published in 1942 as the No. CXLVII of the *Trivandrum Sanskrit Series* of the University of Travancore. It contains the *Suktas* from 1, 33, 1 to 1, 46, 14 comprising the Third *Adhyāya* of the First *Aṣṭaka*, being a further continuation of the aforesaid edition of Sambasiva Sastri. It was based on four manuscripts, designated in the foot notes as क, ख, ग and घ. Ordinarily, the variant readings from these manuscripts have been given in the foot notes. The Editor, however, does not seem to have thought it necessary to give any detailed information regarding his basic manuscripts. The first three, of course, must have been the same as had been made use of in सारद.

B Manuscripts

अ The transcript which is preserved in the Adyar Library, Madras under its No. 38 C 23. This contains the *Bhāṣya* on I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 121, 15, the portion I, 1, 1 to I, 32, 15 representing the Shorter Version and the remaining portion the Longer Version. The portion of the *Bhāṣya* from I, 56, 2 to I, 61, 16 is missing in it as in the Grantha manuscript mentioned under क above, but, still, it seems to have been copied from a different original in that it gives the *Bhāṣya* on I, 32, 18 which is missing in the said Grantha manuscript.

बि The Devanagari transcript which was copied out in 1959 from an original palm leaf manuscript, preserved in the Government Oriental Manuscript Library, Madras under its No. R 5334. It belongs to the Manuscript Section of the V. V. R. Institute Library, Hoshiarpur as its No. 635 and contains the *Bhāṣya* on I, 1, 1 to I, 32, 15 according to the Shorter Version.

बि Another Devanagari transcript which is preserved in the V. V. Research Institute Library, Hoshiarpur, under its No. 4365. It is comparatively older in appearance. It contains the *Bhāṣya* on I, 1, 1 to I, 15, 11. This agrees fully with the Trivandrum edition of the Longer Version and seems to have been copied from the same original रि manuscript on which the said edition was mainly based, all the *lacunae* found in the one being found in the other also. It was copied out by some able scribe in the Devanagari script on old paper and contains 77 pages in all. As a result of the scribal improvements, it occasionally records better readings.

रि The original palm leaf manuscript, in the Malayalam script, of the Longer Version which is deposited in the Trivandrum Manuscript Library under its No. C, 434. It contains the *Bhāṣya* from I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 112, 25. This is the same manuscript as was utilized under the common designation क by both Sambasiva Sastri and L. A.

Ravi Varma for their respective editions. In the beginning, for the first two *Adhyāyas* (I, 1, 1 to I, 32, 15) we had to extract its readings from the aforesaid edition साम्ब and for the third *Adhyāya* (I, 33, 1 to I 46 14) from the aforesaid edition रवि which we recorded under the designations साम्ब¹ and रवि² respectively. Later on, as arranged with the Trivandrum Library, one of our scholars was deputed there to collate on the spot our press-copy of the remaining available portion of the *Bhāṣya* with this original manuscript. The readings thus secured have since been marked off under वि after the place name Tiruvananthapuram (=Trivandrum).

The basic materials which were available for the present edition for the aforesaid second part of the *Bhāṣya*, i.e. V, 57, 1 to 61, 19 and VI, 29, 1 to VI, 75, 6 may now be indicated as under —

A. Previously Published edition

क. C. K. Raja's edition of the portion V, 57, 1 to V, 61, 19 and VI 47, 18-31. It appeared by instalments in the *Adyar Library Bulletin* (मद्रासविद्यालय) in its Volumes XIV, Part 1 and XVI Parts 1-4 for the years 1950 and 1952. Since it was based on a single faulty manuscript, its reliability is very much doubtful. Indeed, the Editor who seems to have taken it up, quite enthusiastically, taking pains to trace out and clearly demarcate the other texts quoted in the *Bhāṣya* and adding comparative data from *Bṛhaddevatā* and some other works could not proceed beyond VI, 47, 31 where he must have felt compelled to give it up, being a hopeless task.

B Manuscripts

वि¹. The transcript prepared for the Lalchand Library at Lahore in the year 1929 and now preserved in the Manuscript Library of the V V R Institute under its No. 6176. It contains the portions from V, 57, 1 to V, 61, 19 and from VI, 47, 18 to VI, 75, 6. It seems to have been prepared from some very defective original as it contains numerous *lacunae* as well as misplacements in the text. It gives the *Mantras* in red ink and the *Bhāṣya* in black ink.

वि². The transcript got prepared for this purpose by the V. V. Research Institute, Hoshiarpur in the year 1959 from a transcript, preserved in the Madras Government Oriental Manuscript Library under its No. 5402. It contains the same portions of the *Bhāṣya* as वि¹ and is also equally defective and corrupt. It appears that both the transcripts वि¹ and वि² might have been prepared from the same original manuscript. However, there are some improved readings in वि², evidently, owing to its scribe having been able to decipher original manuscript more correctly than the other scribe concerned had been able to do.

ख. The transcript prepared, probably, from the same original as in the case of वि¹ and वि² for the Adyar Library and kept there under its No. C 31-1-10. On collation with this transcript, some good variants, resulting likewise, from superior decipherment of the original by the careful copyist concerned became available to help us in filling up certain *lacunae* and clearing some ambiguous readings.

वि¹ The Devanāgarī transcript which is preserved under No 1124 of the V. V R I Library (Manuscript Section) It was got copied out from a very old and much injured but quite correct Malayalam manuscript in the Kerala University Manuscript Library. The most remarkable thing about it is that it contains the portion from VI, 29, 1 to VI, 47, 17 which is not found in any other manuscript, known so far, of the work under present discussion

वि² The Devanāgarī transcript preserved in the Kerala University Manuscript Library under its No 507B, 1 This was collated with वि¹ from VI, 44, 9 to VI, 47, 17 being the portion for which only the former was available

II. Udgītha's *Bhāṣya* on *Rgveda*

A. Previously published edition

(i) वि¹ The edition published by the D A -V. College Research Department, Lahore in the year 1935 It contains the *Bhāṣya* on the portion from X, 5, 4 to X, 34, 3 and is based on the single palm leaf manuscript वि¹ which is being described below. Even though it could not be called a critical edition, it did succeed in improving quite a number of faulty readings of the manuscript and in tracing out the sources of almost all the quotations in the *Bhāṣya*

B Manuscripts

(i) वि¹ V V Research Institute, Hoshiarpur Ms. No 2078. It is an undated palm leaf manuscript, written in the Malayalam script It contains the *Bhāṣya* on the portion from X, 5, 4 to X, 83, 6. The *Bhāṣya* on the five *Mantras* (X, 12, 6 to X, 13, 1) is missing It consists of folios 61, size 21" × 2½" It has generally, 12 lines in a page and 130 letters in a line Its general condition is not very good It is legible but corrupt Some pages are blank in the middle.

(ii) वि² The transcript bearing the V V R. Institute Library (Manuscript Section) No 638 It was got prepared from the manuscript No R 4317 of the Madras Government Oriental Manuscript Library in the year 1959. It covers the same portion as is done by वि¹.

(iii) अ The transcript belonging to the Manuscript Section of the Adyar Library, Madras, bearing its No 39 B 21. It covers the same portion of the work as is done by our वि¹ and वि²

III *Veṅkaṭa-Madhava's Commentary on Rgveda*

A. Previously printed editions

(i) साम्ब Sambasiva Sastrī's edition, in two parts, published by the Government of Travancore in the *Tritrandram Sanskrit Series* as the Volumes XCVI and CVX in the years 1929 and 1935, respectively, giving, together, the *Bhāṣyas* of both Skandavāmin and Veṅkaṭa Madhava on the first two *Adhyāyas* of the first *Āyāta* This portion of Veṅkaṭa-Madhava's *Bhāṣya* is based on three palm leaf manuscripts written in the Malayalam script All the three manuscripts happened to be defective and the Editor had to draw upon his own imagination and ingenuity at several places

(ii) कु C K. Raja's edition of the first two *Adhyayas* of the First *Aṣṭaka* of Venkaṭa Madhava's *Bhāṣya* published alongwith another commentary on the same portion by one Madhavabhaṭṭa, as Nos. 22 and 61 of the *Adyar Library Series* in the years 1939 and 1947, respectively. This edition was based on a single palm leaf manuscript.

(iii) रवि L. A. Ravi Varma's edition, published from Trivandrum by the University of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as No. CXLVII in the year 1942. Covering the Third *Adhyaya* of the First *Aṣṭaka*, it was just a further continuation of the aforesaid साध्व and was based on the same manuscript materials as had been used towards that edition.

(iv) ल Lakshmana Sarup's edition in four parts published by Motilal Banarasiidas. The Parts I-III were issued from Lahore in the years 1939, 1940 and 1943, respectively, and the Part IV from Varanasi in 1955. These four parts cover the *Bhāṣya* upto the end of the 7th *Māṇḍala*. But it is said that the work had been completed up to the end of the 10th *Māṇḍala* and that the press-copy of the remaining portion was irremediably lost at Lahore at the time of the Partition in 1947. This edition is based on two original Malayalam palm leaf manuscripts alongwith such other materials as were available for its purposes in transcript or in print. The learned Editor has spared no pains in making the best use of all these materials, so often so defective, towards producing a truly critical edition, copiously furnished with extremely useful text critical and comparative annotations and with the significant signals of query marks at numerous places which baffled all his efforts to decipher them to his satisfaction. Certainly, the previous productions of Sambasiva Sastrī, C. K. Raja and L. A. Ravi Varma dwindled into insignificance in comparison with this great, memorable achievement.

B Manuscripts

वि¹ Ms. No. 6191 in the V. V. Research Institute Library, Hoshurpur. It is an undated palm leaf manuscript written in the Malayalam script. It contains the *Bhāṣya* on the portion from I, 1, 1 to VI, 61, 14 and again, from VIII, 98, 1 to X, 114, 4. It consists of 294 folios (17½" × 2"), generally, with 11 lines in a page and 100 letters in a line and with leaves regularly numbered. This is the same manuscript as had been lent to L. Sarup and utilised by him for his edition under the name 'D' which indicated the D. A. V. College Section of the V. V. R. I. Library. This is a very defective manuscript, abounding in corruptions.

वि² The Devanagari transcript from a palm leaf manuscript in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, got prepared for the V. V. Research Institute in the year 1926. It contains the portion from I, 10, 3 to V, 4, 8 and from VI, 62, 1 to X, 191, 4. Fortunately, the whole portion missing in the वि¹ is supplied by this transcript. Thus, between themselves, वि¹ and वि² share the unique importance of supplying the complete text of this *Bhāṣya* which was not available to any of its four previous editors, namely, Sambasiva Sastrī, L. A. Ravi Varma, C. K. Raja and L. Sarup.

वि^१. The transcript of the *Bhāṣya* in Devanāgarī script prepared for the Institute from a manuscript obtained from Mysore. This contains 198 pages with 14 lines to a page and 24 letters to a line. It is in good condition. It contains the portion from I, 33, 1 to I, 121, 15. It was used by Dr. Lakshmana Sarup, also under the mark 'F', for his edition.

ख^१. A Devanāgarī transcript preserved in the Adyar Library, Madras. It contains the *Bhāṣya* on the portion from I, 10, 3 to V, 4, 8 and from VI, 62, 1 to X, 191, 4. Its readings are comparatively correct.

घ^१. Another Devanāgarī transcript from the Adyar Library, Madras. It contains the portion from I, 33, 5 to I, 121, 15.

ञ^१. Yet another Devanāgarī transcript from the Adyar Library, Madras. It contains the portion from VI, 62, 1 to X, 191, 4.

सु^१. One of the two original palm leaf manuscripts which were used by L. Sarup for his edition. He named it as 'P'. In the Introduction to his Volume I, he described this manuscript as follows: Panjab University Library, Lahore, size, 24½' × 2", folios, 196, 10 to 14 lines to a page, about 200 years old, written in Malayalam script, generally, correct, legible, condition good, pages regularly numbered by letters and not by figures.

IV. *Mudgala's Summary of Sayana's Bhāṣya on Rgveda*

A. There is no previously published edition of this *Vṛtti*. It is now being published for the first time.

B. Manuscripts

वि^१. The Devanāgarī transcript which is preserved in the V. V. R. I. Library (Manuscript Section) as its No. 637. It was copied out from the Kannada manuscript, preserved in the Mysore University Oriental Library under its No. A635. It contains the portion from I, 1, 1 to I, 61, 16, being the first four *Adhyāyas* of the First *Aṣṭaka*.

सु^१. Another transcript which was prepared for our purpose by the Mysore University Oriental Library from the palm leaf Manuscript No. C 2320 in its possession. It contains the portion from I, 1, 1 to I, 121, 15, comprising the whole of the First *Aṣṭaka*.

सु^२. The original palm leaf manuscript written in the Nandināgarī script. It is preserved in the Mysore University Oriental Library under its No. 4650. It also contains the *Vṛtti* on the whole of the First *Aṣṭaka* (I, 1, 1 to I, 121, 15).

वि^२. The original manuscript, which is preserved in the V. V. R. I. Library (Manuscript Section) as its No. 5557. It is written on ordinary country paper in the Devanāgarī script in 102 folios with 16 lines in a page and 32 letters in a line. It seems to be about 200 years old. It is legible and fairly correct. It contains the portion from V, 9, 1 to VI, 9, 6. Thus, it is different from the above mentioned transcript, also named वि^१, which covers the portion from I, 1, 1 to I, 61, 16 only.

संक्षेपः (Abbreviations)

(क) सामान्याः (General)

उ.	उपरम्	मूको.	मूलकोशः (हस्तलेखालोकः)
ग.	गतम्	यक.	यथाकमम्
टि.	टिप्पणम्	विप.	वित्तोपपन्नम्
तु.	तुलनीयम् (compare)	वैतु.	वैपरीत्येन तुलनीयम् (contrast)
द्र.	द्रष्टव्यम्	व्यु.	व्युत्पत्ति
पाठे.	पाठभेदः	स्पर्.	समान-पाठः
प्रभृ.	प्रसूतयः	सधृ.	समान-धृतिः
मं.	मग्नः	सु.	सूक्तम्
मुपा.	मुद्रित-पाठ		

—:७:—

(ख) ग्रन्थियाः लेखकाश्च (Works & Authors)

अ.	अथर्ववेदः (शौनवीय)	गी.	भगवद्गीता
आगृ.	आध्यायन-पुस्तकम्	गोधा.	गोवध-ब्राह्मणम्
आग्निगृ.	आग्निवेद्य-पुस्तकम्	छांड.	छान्दोग्योपनिषद्
आपगृ.	आपस्तम्ब-पुस्तकम्	जै., जैत्रा., जैमि.	जैमिनीय-ब्राह्मणम्
आपश्री.	आपस्तम्ब-श्रौतसूत्रम्	जैउ.	जैमिनीयोपनिषद्-ब्राह्मणम्
आध्या.	आध्याय-ब्राह्मणम्	तां., तांघ्रा.	ताण्ड्य-ब्राह्मणम्
आश्री.	आध्यायन-श्रौतसूत्रम्	तै., तैसं.	तैत्तिरीय-संहिता
श्र.	ऋषेयः	तैआ.	तैत्तिरीयाऽऽरण्यकम्
श्रअ., श्रअनु.	ऋग्वेदीया सर्वाष्टिकमणी (वाल्मीकि-राम-वर्गीता)	तैउ.	तैत्तिरीयोपनिषद्
कलि.	कलि. (उ. द.)	तैघ्रा.	तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्
कथा.	काम्येद-प्रातिचाप्यम्	नि. निघ.	निघण्टुः (याज्ञिकः)
के., केद्रा.	कैतरेय-ब्राह्मणम्	पा.	पाणिनीयाऽऽष्टाध्यायी
कांड.	काण्ड-संहिता (ऋष्यसुर्वेदीया)	पाउ.	(पाणिनीये) उणादिसूत्रम्
काद.	काण्डशाखीय शतपथ-ब्राह्मणम्	पाम.	(पाणिनीये) महाभाष्यम्
कु.	सो. कुन्हर राजा		(पतञ्जलि-कुतम्)
की.	कौथुम-संहिता (रामवेदीया)	पावा.	(पाणिनीये) वार्तिकम्
कौघ्रा.	कौषीतकि-ब्राह्मणम्		(कान्यायनीयम्)
रि.	रित्युक्त-संग्रहः (ऋग्वेदीयः)	रूउ.	रूद्रदारण्यकोपनिषद्
		रूदे.	रूद्रदेवता (शौनव-कृता)

पौधो.	बौधायन-श्रौतसूत्रम्	वाच.	वासिष्ठ धर्मसूत्रम्
ममा.	महाभारतम्	चै.	चैत्रमास
मस्मृ.	मनुस्मृतिः	चैत्रज.	चैत्रमासर्षीया ऋग्वेदानुक्रमर्षी (कुन्दन् रात्रन्वृषादिता)
मा.	माध्यन्दिन-मद्विता (द्युन्त बज्रवेदीषा)	चैप.	वैदिक-पदानुक्रम-शेष (विशेष- रानन्दसंस्थानीयः)
मादा., दा.	माध्यन्दिन-दातृय-श्राद्धाणाम्	श.	साय. (ग. द.)
माश्रौ.	मानव धौतसूत्रम्	शांआ.	शाङ्खायनाऽऽरण्यकम्
मुंठ.	मुग्धकोशलिपिद्	शांआ.	शाङ्खायन-ब्राह्मणम्
मै.	मैत्रायणी-मद्विता (कृष्णयजुर्वेदीषा)	शांश्रौ.	शाङ्खायन-श्रौतसूत्रम्
मैड.	मैत्रुपलिपिद्	श्री.	श्री. (ग. द.)
या.	यास्कीय-निदकम्	पत्रा.	पद्भिर-ब्राह्मणम्
याम्स्ट.	याज्ञवल्क्य-स्मृतिः	साम्य.	साम्बन्धिवशास्त्री
रवि.	ऐं. ए. रविवर्मा	सा.	सायणः
ल.	रुक्मण-नारप	सुपाठ.	सुबालोपलिपिद्
लुना.	(लुपवागृते) शाङ्खायनकम् (बटकृष्णशेष-संवादितम्)	स्क.	स्कन्दम्बार्मा

—:३:—

C.	Caland, W.	SEY.	geusche) Noten. Siddheshvar Varma <i>Ety- mologies of Yaska</i>
ORN.	Oldenberg, H <i>Rgveda</i> (<i>Text kritische und Exe-</i>		

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथममण्डलस्य १-८० सूक्तात्मकः

प्रथमो भागः

अथ
ऋग्वेदे सभाष्ये
प्रथमं मण्डलम्

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥
अग्निम् । इळे । पुरऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥

स्वन्दस्वामिभाष्यम्

विशेषः । विधिनार्तं षट्चन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दितः ।
नमो गणपते । तुभ्य ब्रह्मणो मङ्गणस्पते ॥ १ ॥
मन्त्राणामवबोधस्यो यतोऽर्षोऽङ्गत्वसिद्धये ।
ऋग्वेदस्वार्थबोधार्थमतो भाष्यं करिष्यते ॥ २ ॥

ते मन्त्रा षट्प्रकासा — प्रैषा, करणा, क्रियमाणानुवादिन, शस्त्राभिष्टवनादिगता, जपानु-
बचनादिगता इति । प्रैषास्तावद् 'द्वेष्या अमितार आरभश्चम्' (ऐत्रा २, ६) इत्येवमादयः । करणा
'इदमहमार्थमो सद्ने' सीदामि' (भाषा १, ५, १, २४) इत्येवमादयः । क्रियमाणानुवादिन 'ब्रुवा सुवासा'
(ऋ ३, ८, ४) इत्येवमादयः । शस्त्राभिष्टवनादिगता 'आ ला रथ यथोतये' (श्र ८, ६८, १), 'ब्रह्म
जज्ञानम्' (सौ १, ३२१) इत्येवमादयः । जपानुबचनादिगता 'तद्य वान प्रथम मर्षोय' (ऋ १०,
५३, ४), 'आपो रेयता' (ऋ १०, ३०, १२) इत्येवमादयः । एते सर्वे प्रयोगकाले स्वार्थान् प्रतिपादयन्त
कर्मणोऽङ्गत्व प्रतिपद्यन्ते, नोच्चारणमात्रेण । कुत एतत् । ये तावद् प्रैषा करणा क्रियमाणानुवादिनस्तेषां
गोऽर्थस्त्वर्थं कर्मणोऽङ्गत्वत्वाद् अङ्गभूतस्य चास्मृतस्यानुष्ठानमशक्यत्वाद् स्मरणस्य करणापेक्षितत्वात्
प्रैषादिभिद्वयं कर्तुं शक्यत्वात् । ये तु शस्त्राभिष्टवनादिगतास्तेषां योऽर्थं, स यद्यपि कर्मणो नाङ्गभूत,
तथापि ते तत्रैव प्रतिपादयन्त कर्मणोऽङ्गत्व प्रतिपद्यन्ते, नोच्चारणमात्रेण । स्तुतिर्हि शस्त्रमभिष्टवनात् ।
गुणैश्च गुणित सन्दिग्धाप्रतिपादनं स्तुतिरित्युच्यते, न तदार्थोच्चारणमात्रम् । नहि ब्रह्मणार्थमभ्यासार्थं
वा स्तुत्यर्थान्यप्यृगक्षरभिः खोक्ताक्षराणि योच्चारयन् लोके स्तौतीत्युच्यते । नत शस्त्राभिष्टवनादिगता
यपि दार्थमेव प्रतिपादयन्त कर्मणोऽङ्गत्व प्रतिपद्यन्ते, नोच्चारणमात्रेण । ध्रुवनेषां चतुर्विधानां मन्त्राणां
मर्षोत्पादनेन कर्माङ्गभागानुबोधार्थात् मन्त्रान् तदर्थस्य प्रवेष्टुमशक्यत्वाद् योऽङ्गत्व एषामर्थं । येऽपि
जपानुबचनादिगतास्तेषां यद्यपि जपिनाऽनुवादिनां या धातुनाऽङ्गरोच्चारणमात्रं चोदितं नार्थप्रत्यायनम्,
तथापि यो ह याऽविदितार्थेऽष्टन्दोरेवतज्ज्ञानेन मन्येण साजयति वाऽव्यापयति वा रथानु वाऽऽर्चति गर्तं
वाऽऽपयते' (भाषा १, १) इत्याद्यार्थेयनाङ्गधुतोरविदितदेवतरस्य मन्त्रस्य कर्मोपहृत्तयाभावात्तदज्ञायमा

११ नास्ति विं अ कु २ 'यत्नरो' विं अ कु ३ सरणि विं अ कु । तु शोना
६, १२ । ४ इत्वारं साम्ब ५ गमायान् विं अ ६ परिनो वा ते विं अ कु ७ अन्ते सर्वे
तस्य विं ८-८ भूत्स तस्यनु साम्ब ९ तमणा विं अ १० अभाषं कु ११ तवश्रो विं
साम्ब १२ अयन्तु विं १३ चिदमित् विं अ कु १४ धानामपि विं अ कु १५ अत्येन
विं अ कु १६ अथ विं साम्ब १७ १७ वा (स) धाना साम्ब, 'आपाना' विं १८ गर्ते विं
अ कु १९ १९ लो कु साम्ब विं, 'आपौवशु' विं अ कु, 'देवतस्य साम्ब

गार्ग्यस्य च मन्त्रस्य दैवतस्य वेदितुमशक्यत्वात्तानुषणनादिगतानामपि बोद्धव्य एवाशङ्कः । एवं सर्व-
मन्त्राणां कर्माह्वयसिद्धयर्थं यतो योद्धव्योऽर्थः, अतः ऋग्वेदस्यायं बोधार्थमस्मान्निर्भाष्यं करिष्यते । तत्रापि-
दैवतयोरथावगोच उपयुज्यमानत्वात् ते दर्शयिष्येते, न ह्यन्द्. मनुष्यदुन्यमानत्वादिति ।

‘ऋषिरागो मनुच्छन्दाः’ ‘वैश्वामित्रः’ । ऋग्वेदस्यास्य करिर्संशुच्छन्दा नाम । विधामित्रस्य
पुत्रः । ‘आग्नेयं प्रथमं सूक्तं मनुच्छन्दम आदितः’ (वृदे २, १२६) । मनुच्छन्दस ऋषेराशौ यत् सूक्तम्
ऋग्वेदस्य प्रथमं तदप्रतिवचनम् ।

अग्निम् अर्द्धं स्वैरिति । कीदृशम् । पुरोहितम् शान्तिःशौचैः कर्मभिर्धै राजानमापद्भ्य-
स्त्वापते स पुरोहित इत्युच्यते, तत्राधानीयम् । कश्य, ‘यज्ञस्य यज्ञाधिकृतस्य’ ‘यज्ञो वै ब्रह्मज्ञानः’ (तु-
ऐजा १, २८) इति श्रुतेः । वापदानमपह्नवतारमित्यर्थः । देवम् ‘दीप्यतिर्दानार्थं दीप्यर्थे वा’ । दातारं
दीपं वा । अथवा पुरोहितनाम्नः क्रियाशब्दः । पूर्वस्थां विधिं निहितमाह्वयनीयात्मना स्थापितम् । यज्ञस्ये-
त्येतच्च देवमित्यनेन संरूप्यते । यज्ञस्य दातारं दीपयितारं वा । यज्ञं हि देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चाभिर्देदाति,
तदायत्तयात् । दीपयति च । न च यथाय देवोऽथ केवलम्, किं ताई । अचिन्तम् । कवमम् । होतारम्
‘अग्निर्वै देवानां होता’ (ऐजा १, २८) इति श्रुतेः । अग्निर्देवो होता । तदधिकृतस्तु” मनुष्यो होता हीर्यं
कर्म करोति । अथवा ऋषिभ्योऽनुच्छन्दावपि क्रियाशब्दवैद्ये । अन्तर्गृही” यद्दारम् ऋषिबन्धम् । यो यो
यागकालस्तत्र तत्र यद्दारमित्यर्थः” । होतारनाम्नातारम् । कश्य, सामर्प्याद् देवानाम् । रजधातवम्
रत्नमिति धननाम । द्वातिर्दानार्थः । धनानामतिशयेन दातारम् ॥ १ ॥

वेदुदमाधव-भाष्यम्

अग्निं दृष्टार्थं तनयो व्याचिच्छीर्षेति माधवः ।
‘कक्ष्यं द्वितानस्य’ देवः” प्रसीदतु विनापकः ॥ १ ॥
‘लोकमिन्द्रं’ विभक्त्यर्थं मनुष्ये तज्जि” न त्यजेत् ।
निकृष्टमग्रतः कुर्याद्” धारय्याथै” तथा स्वरम् ॥ २ ॥
यदाति एवं जानीयात् पदस्वरमनन्तरम् ।
उपसर्गान् क्रियाशब्दैः संयोज्याथं प्रदर्शयित् ॥ ३ ॥
निपातविद्पदस्वार्थं याक्यार्थः पर्यवस्यति ।
अनिपातोऽपि पादादौ विशेषस्तत्र यद्व्यते ॥ ४ ॥
निपातविद्पदस्वार्थं याक्यार्थे दर्शयेच्छ्रुतेः ।
”ददात्तविद्पदस्वार्थं मुञ्चैतादौ मदर्शयेत् ॥ ५ ॥
”वदतीत्यादिभिर्मुञ्चं तित्थं” च श्रुतें यदेत् ।
अचान्तरागो याक्यार्थान्तेऽर्थे तं च दर्शयेत् ॥ ६ ॥

१. पत्तनर्थः साम्भ. २. ‘अग्नेयं’ विं अ तु. ३. ‘जानयन्त्यात्’ साम्भ. ४ ४. तं
विचिच्छीर्षतु विं अ तु. ५. ‘आग्नेयं’ वृदे. ६. नास्ति विं अ तु. ७. नास्ति साम्भ विं.
८ ८. ‘अग्नेयं’ विं अ तु. ९ ९. नास्ति विं अ तु. १०. ‘विदितं’ विं अ तु. ११-११ यत्
वर्तते तत्रागं कर्त्तुं योऽपि यद्दारम् विं अ तु. १२. ‘अथ वैरुम’. १३. ‘वैतः’ विं अर्ध. १४-१४. ‘वेदोऽपि
इति शोधं स्यात्. १५. ‘अचान्तरं’ वैरुम; ‘अचान्ते’ इति शोधं स्यात्. १६. ‘निकृष्टं’ साम्भ.
१७. ‘उपसर्गं’ साम्भ. १८. ‘वदती’ साम्भ. १९. ‘निकृष्टं’ वैरुम.

अथात्र कारणं श्रुतिं वाक्यादौ तिङुदात्तवत् ।
 सर्वातुदात्तमन्त्रत्र नार्थभेदस्तु कश्चन ॥ ७ ॥
 अर्थभेदादिति^१ ब्रह्मः क्षीतारमिह^२ तिङुपदम् ।
 उदात्तवत् समाहन्ति स यथाऽभिमुखो भवेत् ॥ ८ ॥
 उदात्तकारकपदैस्त्र पूर्वं समाह्वये ।
 पदै सर्वाऽनुदात्तं स्यान्मध्येऽन्ते वाऽथ यदुत्तरे ॥ ९ ॥
 अनुपादै विन्यार्थेऽप्यः कथयन्पतः^३ ।
 पुनश्चोद्बोधनं कर्तुं पादादौ तिङुदात्तवत् ॥ १० ॥
 अनुदात्ते पदे यत्र तत्र संस्थापयेद् द्विधा ।
 "वायुविन्द्यं चेतया", "ताना यातमुपं द्रवत्" ॥ ११ ॥
 भगवान् पाणिनिर्वेत्ति वाक्यवृत्तीः^४ समज्ञसम् ।
 प्रतिपेधो निवातस्य बोद्धव्यो विदितैरथः ॥ १२ ॥
 तत्र संशोधनपदैर्नरः संशोधितोऽपि सन् ।
 वाच्यार्थोद्बोधनं कर्तुं पुनराहन्त्यते तिङ् ॥ १३ ॥
 'ननुदात्ते पदे त्वं वाक्यमध्येऽपि तदथा ।
 'मानुः संसो ज्ञररथः', 'इन्दु सोमं पिबे'^५ ति च ॥ १४ ॥
 तत्र^६ प्रमोऽर्थसंस्थानमिह यस्मिन् भवेत्तिङि ।
 तत्तु^७ सर्वातुदात्तं स्यादसंस्थित उदात्तवत् ॥ १५ ॥
 मा^८ प्राप्नोतु कदवंश शंसोऽस्मान् महानस्पते ।।
 रक्षेमिति मन्त्रार्थः पाने चावेदानं फलम् ॥ १६ ॥
 लुट्ये ननु वाक्यार्थः स्पष्टं संतिष्ठते एव ।
 सत्यमाह भगवतेवत् काकुत्स्थत्र तु^९ तिचते ॥ १७ ॥
 यथा तिङ्ङु हि-युक्तेषु द्वयं वाक्यस्य संस्थितिः ।
 एवं लुट्यपि संस्थानं तस्मिन् काराविति स्थितिः ॥ १८ ॥
 'पदा हि मे विमन्यथ'^{१०}, 'आ हि र्पां सुनवे पिता'^{११} ।
 'नृदि नृमस्ति दूरके'^{१२}, 'आरुजी वंमसात्मा'^{१३} ॥ १९ ॥
 आश्चर्यं एषु मन्त्रेषु तिङर्थः पर्यवस्यति ।
 हेतौ 'सं यन्मर्शये'^{१४} ति तेजवत्स्तिङुदात्तवत् ॥ २० ॥
 एवं 'येनेह युक्त'^{१५} सत्^{१६} तिङन्तं न निहन्यते ।
 तदर्थे तत्र संस्थानं न^{१७} तिङर्थ इति स्थितिः ॥ २१ ॥

१. परिह साम्प्र. २. 'जादि' छ. ३. 'न्याया वि' छ. ४ ४. न् १, २, ५. ५. वाक्य
 वृत्तीः वि^१; वाक्यं इति. छ. ६. निरि^२ साम्प्र. ७. 'वांर वाप' वि^३. ८. अनुदात्तवत् साम्प्र^४.
 ९. न् १, १८, २. १०. न् १, १५, १. ११. नास्ति छ. नि^५; अत्र वैकल्प. १२. तत्र साम्प्र^६;
 तत्रः नि^७ छ. १३. मान् साम्प्र^८. १४. न छ. साम्प्र; तु वैकल्प. १५. न् १, २५, ४ १६. न् १,
 २६, ३. १७. न् १, २२, ४. १८. न् १, २८, ७. १९. न् १, २०, २. २० २०. येन विङु^९ छ.
 २१. न् वैकल्प साम्प्र. २२. नास्ति वि^{१०} छ.

एवं पदे समाक्षे च यत्रोदाचो व्यवस्थितः^१ ।
 यत्रो पदे वा तत्रापि काङ्क्षतीति निश्चयः ॥ २२ ॥
 तत्रैकस्मिन्^२ पदे काङ्क्षद्वैरेवावगम्यते ।
 सूक्ष्मविद्धिः समस्तम्यः प्राङ्क्षेत्रेपि तिद्स्वरः^३ ॥ २३ ॥
 'स्लेच्छेन ... .. हर्तुषु'^४ ।
 वाक्पशुत्पिपकारोऽयं सद्यो लौकिकेऽपि ॥ २४ ॥
 मन्यन्ते पण्डितास्वन्दे^५ यथाव्याकरण स्वरम् ।
 व्यवस्थितो व्यवस्थायां 'हेतुः कश्चित्' विपत्ते ॥ २५ ॥
 मापयस्य त्वयं पद्मः स्वरैरेव व्यवस्थिति ।
 'अर्थमर्भापस्य' ... .. ॥ २६ ॥
 'अर्थदान ऋषिर्दानं' भूमिद्वसुपत्तारकम् ।
 बह्वन्त अपयन्तस्मात् स्वरूपस्यास्तु देवता ॥ २७ ॥
 पादात्पत्तानविज्ञाने छन्दोज्ञानेन सिध्यति ।
 पारच्छेपादिषु ज्ञेयमत्तद्वन्दश्च यत्नत ॥ २८ ॥
 विनियोगपरिज्ञानाद् यजुषामर्थनिश्चयः ।
 इतिहासैर्नगर्भानां बहुब्राह्मणदर्शिते ॥ २९ ॥
 वषट्कमेषु सूक्तानामुक्तं 'ह्य दश्यते'^६ ।
 सद्दशिव चान्तेषु सूक्तं ज्ञेयमतो बुधै ॥ ३० ॥

मण्डुकादौ वैशामित्रादि । अस्मिन् श्रीमि पुरो निहितमुत्तरवेद्या यज्ञस्य सुस्थान स्वे स्वे काले
 देवानां यथास्य, ह्यतार देवानाम्, रगणीयानां धनानां दानुत्तमम् ॥ १ ॥

मुद्रल-भाष्यम्

सधिदानन्दरूपाय विद्याय विमटाय च ।
 प्रत्यक्षचेतनरूपाय जगद्रूपाय ते नमः ॥ १ ॥
 गणेशाय नमस्तुभ्यं निर्गमिकरणाय च^१ ।
 तत्रस्वपै नमस्तुभ्यं ज्ञानधीषे दिवरा भर ॥ २ ॥
 ब्राह्मणेय पूर्वभाष्ये च बहुचस्य समन्ततः ।
 गहन मन्वमानेन सुबोधेन समुद्रतम् ॥ ३ ॥
 नरनीत्रं यथा क्षीरात् मिक्तगायाश्च फासनम् ।
 तथा समुद्रतं सार प्राणिनां, 'बोधसिद्धये ॥ ४ ॥
 मौड्गल्यगोत्रेण च मुद्रलेन ह्यतमानुभूतेन सुयस्वतेन ।
 यथायंभूतेन सुयार्थकेन समुद्रतं तारमिदं^२ परिहृय ॥ ५ ॥

१. 'दर' भाष्य'. २. 'वैशामिन् वैशामित्र'. ३. 'नरम् वि' लय ४. ४. 'पुष्टेन साम्भ';
 'पुष्टेन—पार' भाष्य'; नारिक वैशामित्र. ५. 'व्यामन्वे रि' लय ६-६. 'पुष्टेन न वैशामित्र' भाष्य';
 'पु बह्वन्त साम्भ'. ७. 'धन्यमर्थमर्भापस्यो साम्भ'. ८-८. 'अशी कृष्ण रि' लय; 'अन्' च' बु साम्भ ल.
 ९. 'अद् रि' लय. १०. 'पुष्टिम् भै'. ११. 'वेगति रि भै'. १२. 'विमम् गृहो'.

वेदार्थहीनस्य भाषाहात्व वेदाङ्गे निरक्ते उक्तम्—'स्थाणुरथ भारद्वाज किलाऽभूदधीत्य 'वेद न' विनामाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत् तत्रल भद्रमव्रुते नाकमति ज्ञानविभूतयाम् ॥' (शाआ १४, २, या १, १८) । वेदमधीत्य वेदाऽर्थे ज्ञातव्यः । तदुक्तम्—'श्रीतस्मार्तकर्म कर्तव्य फलयागपूर्वकम् कृतेन दशशोक्तकर्मणा चित्तशुद्धिर्भविष्यति । तत्कारणात् वेदार्थज्ञानमवश्य साधयितव्यम् । ऋग्वेदस्याऽऽध्यायनी शास्त्रादानी' शाकला वाण्डला माण्डूका चेति पञ्च शाखा । तत्र शाकलसहिताया दश मण्डलानि । तत्र प्रथमे मण्डले ऋग्विश्वितरिजुवाका । तत्र प्रथमानुवाके त्रीणि सूक्तानि देवताच्छन्दरूपीणा सम्यग्योधाप प्रकाशितानि । तत्र अग्निमीळ इति नवर्चं प्रथम सूक्तम् । विद्यामित्त्रपुत्रो मधुच्छन्दा' ऋषिः । गायत्रम् । आग्नेयम् ॥

अग्निम् देवम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् अग्निम् । यज्ञस्य पुरोहितम् 'यज्ञस्य पूर्वभागे' आहवनीय स्थेणानस्थितम् । पुत्र कीदृशम् । देवम् दानादिगुणयुक्तम् । होतारम् ऋत्विजम् । देवाना यज्ञेषु होतृगामक ऋत्विज अग्निरेव । पुत्र कीदृशम् । रत्नघातम् यागफलरूपाणा रत्नानामविक्रयेन धनयितारम् ॥ १ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्नि । पूर्वेभि । ऋषिऽभि । ईड्ये । नूतने । उत । स । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

स्कन्द० किं कारणम् । उच्यते । 'यस्मात् अग्निं पूर्वेभि' 'पूर्वेरस्मत् पूर्वकारैर्ऋग्वक्षिण प्रभृतिभि' । ईड्ये स्तुत्य । नूतनै उत 'नूतनमिति नवनाम । उच्यतेऽप्यर्थे समुच्ये' । नवैक्षेत्यर्थः । यामान् कश्चिदपि तत्र सर्वेणयत स्तोत्रव्य 'नतोऽह स्तोमीत्यर्थः । एवमस्यार्धैर्यस्य पूर्वयर्चकारयत्ना । भयत पादो निश्च वाक्यम् । स प्रकृतोऽग्नि देवान् आ इह 'व्यपति । आ इत्युपसर्गो न्ययहितोऽपि पक्षतीत्यारयातन सम्बन्धते । लड्ये लेट । इहेति कृत्स्नस्य जगत् प्रतिनिर्देशः । इहेति कृत्स्ने जगति' । स एव देवान् आगृहति यज्ञेषु, ना य कश्चिद्विद्यर्थः । मधया 'अनयेरर्धैर्योरेक वाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तद्वेदेनप्रतिनिर्देशार्थयोनित्यसम्बन्धात् स देवानिति च प्रतिनिर्देशार्थतच्छब्दश्रुत पूर्वस्मिन्नर्थे उद्देशार्थो यच्छन्दोऽप्याहर्तव्य' । य पूर्वैर्नैश्च स्तुत्य अग्नि स देवानिह जगति वावक्षति' आगृहति । मधया 'इहेति प्रकृतस्य कर्मण प्रतिनिर्देश' । पक्षतीति' लोड्ये लेट । इह कर्मणि दधानावहतिवति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि 'पूर्वे' ऋषिभि स्तोत्रव्य जस्माभिश्च नवगृहे । स देवान् इह आ गृहत् ॥ २ ॥

'मुद्गल० अग्नि' अयमग्नि पूवभि पुरातने भृगवक्षिण प्रभृतिभि ऋषिभि ईड्य स्तुत्य । उत अग्नि च 'नूतनै नरे' अस्माभि स्तुत्य । स अग्नि स्तुत्य सन् इह 'यज्ञे देवान्' आ वक्षति आगृहत् ॥ २ ॥

१ १ 'यात्र वि मै' २ सारयाण' सूको ३ मण्डलदन्वयक मै' ४ ४ 'ज्ञत्व सम्बन्धिनि पू' मै' ५ ५ 'यस्य पूर्वेभि ऋषिभि वि' साम्भ ६ ६ 'वैश्वान' वि' अ कु ७ ७ नास्ति वि' अ कु ८ ८ यो वा कु ९ 'यात्र वि अ कु १० १० कृत्स्ने जगति । वयनि लन्थे के' । आगृहति । 'जगत्सिद्धय' (पा १, ४ ८२) एति घञ् वि' अ कु ११ ११ अस्या ऋच एकतायता त्यात् वि' अ कु १२ नास्ति वि' अ कु १३ १३ १४ प्रकृते कर्मणि वि' अ कु १४ आगृहति कु १५ पूर्वेभि वि' लप १६ 'अग्नि साम्भ' १७ नास्ति मै' १८ १८ पुष्टितम् मै' १९ १९ यज्ञे' वि मै' २० आगृ (१८) वि मै'

अग्निना रयिमश्नवत् पोषेमिभ द्विवेदिवि । यशसं वीरवचनम् ॥३॥

अग्निना । रयिम् । अश्नवत् । पोषम् । एव । द्विवेदिवि । यशसम् । वीरवचनम् ॥३॥

स्कन्द० 'अग्निना इति तृतीयातिदेशाद् इवमिति वाक्यशेषे । पशम्येन वा तृतीया । अग्निना इतमग्नेवां सकाशात्' । रयिम् घनम् । अश्नवत् अश्नुते प्राप्नोति । क, सामप्यात् स्तोत्रा । न च केवल घनम्, किं तर्हि । पोषम् एव 'पुत्रशब्दोऽवधारणाऽसम्भवात्' । 'दुष्टि' च । कदा । द्विरे द्विवे अहन्यइति, सर्वकालमित्यर्थे । यशसम् 'यश शब्द वीतिवर्धाय' । चान्द्रवत्वात्कारो न लुक् । चतुश्च कीर्ति चेत्यर्थे । वीरसं 'यश । उच्यते'—'वीरवचनम् वीरा पुत्रा, ते यस्मिन् सन्ति तद् वीरवत्, अतिशयेन वीरवद् वीरवचनं बहुभिः पुत्रै' सहितमित्यर्थे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्निना स्तुतेन पशुन् प्रशास्ते प्राप्नोति' पोषम् च प्रजानो एषूनाद्य । अन्यह यशश्च अतिशयेन वीरपुत्रयुक्तम् । यशसशब्दो यश शब्दवर्धायो मध्योदात्त' ॥ ३ ॥

मुद्रल० सोऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निं तेन अग्निना यजमान रयिम् घनम् अश्नवत् प्राप्नोति । कीदृशं रयिम् । द्विवेदिवे पोषनेव प्रतिदिनं पुण्यमाणतया वर्धमानमेव । यशसम् दानादिना यशोयुक्तम् । वीरवचनम् अतिशयेन पुत्रशृत्यादिवीरपुत्रगोपेवम् ॥ ३ ॥

अग्ने यं यशमश्नुरं विश्रतेः परिभूरसि । स इद् देवेषु गच्छति ॥४॥

अग्ने । यम् । यशम् । अश्नुरम् । विश्रते । परिभूम् । असि । स । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

स्कन्द० हे अग्ने ! य यशम् अश्रम' 'अश्रमसंज्ञोऽयं यज्ञमित्यनेन वीरशरत्वात् यजमानात् । किं तर्हि । शश्रिमणम् । पररतिं हिंसाकर्मा । प्लरण प्लरो द्विष्य यस्मिन् नास्ति सोऽप्यार । यत्ते हि सर्वस्यापुष्टं, न द्विषा । वेऽपि द्वि तत्र पद्मद्वयो द्विस्त्यन्ते तेषामप्यनुग्रहमेव सिद्धा स्मरति'—

'अदय पशो र्वास्त्रियं पश्चिन्त्या ।

यन्वर्ष निधन प्राप्ता प्राच्युत्सुचिद्वी पुन ॥' (मन्त्र ५,४०) इति' ।

'विरमापयत् द्विषावित्तवम्' । अथवा पश्ये बहुवीहि । अदियमरारो प्लरो यस्य सोऽप्यार । रशोभित्तिमित् । सर्वं पश्ये द्वितीया । यस्य यज्ञस्य द्विषावित्तवय निरवत मरते परेभ्य परिभूतो मरति' 'सर्वं परिभूते' । परिभूतो अग्निं मरति । स इत्' इति 'इच्छन्' इति

११ अग्निना इतमग्नेवां सकाशात् । पशम्ये तृतीया विं अ कु. २२ नास्ति विं अ कु । पररतिश्चिन्त्यात् (कु वैश १३०- [रिज]) । मरते मरिद् । ३ वेपे विं अ कु. ४४ आम् 'मदुषावप मरते' (स ८, २, ९) । वेप इत् । पुत्रश्चनत् । 'अतिशयेन यशम्' (पा ५, २, ५०) । यन्ते मरत् (पा ५, २, ५४) । अतिशयेन यशम् विं अ कु ५ नास्ति ए ६ अग्ने' साश्र' । कु ० विष्पत् (कु रि २२) । ८ वेपत् वि मे. ९ नास्ति साश्र १०१० अश्रितिवत् न साश्रव । द्विषावित्तवम् । पर रित्तविति यत् । म्वात्तवम् । द्विषावा पशुतीयमप्युग्रं एव । यशम् विं अ कु । द्विषावने ए' साश्र ११ इत् इ विं अ कु १२१२ 'वक्रत्वमिति विं अ कु १३ 'रि' म्वात्तव । विं, परिभूतायुक्तिवत् साश्र १४१४ परिभूतो विं अ कु

एवायं । स एव देवेषु गच्छति । देवास्तमेव परिसृङ्खन्ति नान्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ओम् । ये यज्ञम् हिसारहितमहिसिं तत्सक्रियानादसुरैः, सर्वतः परिभवसि गार्हपत्यादिव्यूहेन
अरानिव नेमिः स एव देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे ओम् ! त्वं यं यज्ञं विद्वतः सर्वाहु दिक्षु परिभूः परितः प्राणवान् असि । स इव स एव
पशुः देवेषु वृत्तिं जनयितुं स्वर्गं गच्छति ॥ ४ ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कविक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःस्तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अग्निः होता देवानाम् । कविक्रतुः कविसाध्वोऽत्र क्रान्तरचनः, 'न मेधाविनाम ।
ऋतुशब्दः प्रज्ञानाम् कर्मनाम् वा, क्रान्तं गतं सर्वत्राप्रतिहतं प्रज्ञानं कर्म वा यस्य स
कविक्रतुः । सत्यः अविसेवादकः* यथाभिलषितफलदं इत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः चापृ
पूजाविशाननयोः 'इत्यस्य चित्रमिति, रूपम् । चित्रं पूजनीयम् । 'विचित्रपर्यायो वा
चित्रशब्दः' । 'अथ इत्यकनाम वा, धननाम वा, कीर्तिपर्यायो वा । अतिशयेन पूज्यं
विचित्रं वा 'अन्नादीनामन्यतमं' यस्य स चित्रश्रवस्तमः । देवः 'दानादिगुण देवेभिः सहयोग-
लक्षणा एषा तृतीया । देवैः सह आगमत्' आगच्छतु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता क्रान्तरचनः सत्यकर्मा अतिशयेनाश्रयश्रवणः देवः देवैः सह आगच्छतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयम् अग्निः देवः देवेभिः अन्वैदेवैर्देविभोजिभिः सह आगमत् अस्मिन् पशे समागच्छतु^{१३}
कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । कविक्रतुः क्रान्तरचनः । सत्यः अनृतरहितः फलश्रवणं
प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः अथ, कीर्तिः । अतिशयेन विचित्रकीर्तियुक्तः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

यद्वहं दाशुपे त्वमग्ने भद्रं कुरिष्यसि । तवेत् तत् सत्यमङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अहम् । दाशुपे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । कुरिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यम् ।

अङ्गिरः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अहम् इति निपातोऽत्र पादपूरणं क्षिप्रार्थं वा सामर्थ्यात्' । यत्^{१४} क्षिप्रम् दाशुपे
'दाशुपे' प्रथमान् । इविषां दाशुप्यात् उत्सर्गः^{१५} । त्वम् हे ओम् ! भद्रम् भवनीयं स्तुत्यमुक्कष्टम्^{१६} ।
'इष्टमित्यर्थः' । 'किं पुनस्तव, धनमग्ने वा । कुरिष्यसि' 'दाशुपे इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेरिह
वचोतिः क्रियासामान्यवचनो दाने वर्तते' । दास्यसि इत्यर्थः । तव इव तात् 'इष्टशब्द एवायं वर्तते' ।

१. नास्ति वि मे. २. तं मूको. ३-३. ऋ. प्रज्ञाया कर्मणि वा वि' अ कु. ४. अ(वि)० वि' अ;
अविस्त्वात् साम्प्र. ५. 'एवमः वि' अ कु. ६-६. नास्ति वि' अ कु. ७-७. नास्ति मूको. ७-७. निनिने वा
विद्वत् वि' अ कु. ८-८. था अथ वा धन वा कीर्तौ वि' अ कु; फलश्रव वा कीर्ति० वि'. ९-९. अथ धन पराश
(पाशो वा कु.) वि' अ कु. १०-१०. दाशुपे वा. देवे वि' अ कु. ११. यन्त० वि' अ. १२. अच्यव
वि मे. १३-१३. नास्ति वि' अ कु. १४. यद्वहं तु; अहं वि' अ. १५-१५. प्रथमानाम् वि' अ कु.
१६. ष्ट वा अ कु.

तत्रैव तत् । 'यज्ञान्तरे' इति एतन्म तुभ्यमेव प्रदास्यत इत्यर्थे । सत्यम् अपिसमायेवैक, नैतदनुव मयोप्यत इत्यर्थे । अथवा करिन्वसि 'इत्यथ करोतिरन्तर्णीतसनयो द्रष्टव्य । एतौ लुट् । यद् अजमानाय भद्र धनसख वा चिकीर्षसि । तत्रैव तत् सत्य नान्यस्य 'कस्यचित् । यथाचिकीर्षितदानकरणसमर्थो नान्य कश्चिदित्यर्थे । हे अक्षिर । 'अक्षिरा ऋषि । तस्योत्पत्ति-कारणमग्नि, नाक्षिरक्षिरा । एतु शैविहासिका रमरन्ति—

'त्रिसातत्तरिक रात्र प्रचामाम प्रपापति ।
आहृत् सखित सार्थैर्विन्देदे'स्तथा सहे ॥
तत्र वार्दीक्षणायावामाचाम शरारिणी ।
'रेतस्यश्च'द ता इष्ट्वा' कत्या' वरणस्य च ॥
'तच्छुक्र प्रदत्त' वायुरगौ प्रास्यद् यदच्छया ।
'ततोऽविपि सुगुणे' अक्षरिष्यक्षिरा ऋषि ॥' (तु बृदे ५, ९७ ९९) इति ॥

क्षेत्र अक्षिरस्य कारणमग्नि, नाक्षिरक्षिरा । अत इदं सोऽयमित्यभिप्रेत्यन्त्यात् फापैतन्वदेन 'कारणस्याभिधानम् । अक्षिरस्य कारणभूत' इत्यर्थे । अथवा गुणत 'अग्नेरिदमभिधानम्' । अहानि शरीरानयवा लक्ष्मि शरीर, तस्य स्थितिरित्यु अक्षितपीवरसोऽक्षिरस, त करोति अक्षिरस्यति । 'तत् कराति तदानो' (वाच ३, १, २६) इति णिच् । ण्य-सात् णिच् । हे अक्षिर । शरीरस्थितितोरचित-पीवरसस्य कर्तारित्यर्थे । जात्यो अक्षिरस्य रसोऽकरोति । रसो लोहितमसस्त्राद्यस्थिसमाश्रुतभागेण परिणममान शरीरस्थितितुर्भवति ॥ ६ ॥

पेङ्कट० अत् त्वम् क्षिप्रम्' अमे । इति प्रत्यय-उत्पत्तयोरमेव कल्याण परिष्यसि । तव एत तत् सयम् 'अक्षिर, रसम्' एव 'अन्यस्तु कुत' विसारत्यसि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अत् । अमे । त्वम् दापुरे इतिदेवते अजमानाय भद्रम् पितृगृहप्रजापशुरूप षड्याण करिष्यसि । तत् भद्रम् तव दत् तत्रैव । गुणहेतुरिति शेष । हे अक्षिर, 'अमे तव सयम् । न त्वत्र विमवाशेऽसि ॥ ६ ॥

उपं त्राये द्विवेदिने दोषास्तर्धिया श्वयम् । नमो भरन्तु एमसि ॥७॥

उपं । त्रा । अन्ने । द्विवेदिने । दोषाऽस्त । िया । श्वयम् । नमै । भरन्त । आ । इमसि ॥७॥

स्कन्द० 'उपेतुपसर्ग इमसोत्पत्तेनाज्यातेन सम्यग्धयितव्य । हे अमे ! द्विवेदिने' अद्वयवहनि दोषान्त 'दोषेति रात्रिनाम्' । यस्य आच्छादने । राजौ रनेन ज्योतिषा तमसामाच्छादयित ।

१-१ यमक्यानाय मर्दं दास्यति स यान्तरे तसुम्भे शस्यति । तस्मात्तौ । स्वयं यथोक्तम् त्रिं वा कु २२ त्रिभिर्वा त्रिं वा कु ३२ यथेष्टान्प्रदत्तमेव तस्य त्रिं वा कु ४४ अक्षिरम भवेत्तत्रिण उपति । तेषीदाम त्रिं वा कु ५ त्रिरेरे' त्रिं स्यात् ६ 'वेत्तमेदि न बृदे ७७ वा इष्ट्वा इत्यस्य बृदे ८ तस्या' त्रिं स्यात् कु ९९ सुके पारम्प तत् बृदे १० 'तौभिन्वे बृदे, 'तौवति त्रि' ११ एत कु वा १२ १२ एता'वित'हा सयमे त्रिं वा कु १३ १३ नाग्नि त्रिं वा कु १४ नाग्नि स्यात्' १५ १५ अक्षिराण् त्रिं ए १६-१६ नाहित रूप त्रिं. १७-१७ उपेति त्रामये त्रिं वा कु १८ १८ दोषा एति त्रिं वा कु

धिया यादव्यस्माकं प्रज्ञा^१ तादव्या वधे नमः स्तुतिं भरन्तः 'हन् हरणे इत्येतस्यैवेतद् रूपम् ।
'ह्रप्रहोर्नेष्टन्द्रति' (पावा ८, २, ३२) इति हस्य भः । हरन्तः प्रापयन्तः स्तुतिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
त्वा त्वाम् उप एमासि भाडत्र धात्वर्थानुवादी । उपगच्छामः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उपगच्छामः त्वाम् अने ! वयम् अन्वहे 'सायज्र प्रातश्च' अग्निहोत्रकर्मणा अत्रे भरन्तः ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे आने ! वयम् अतुष्णातः दिवेदिवे प्रतिदिने दोषावस्तः रात्राग्निं च धिया वृद्ध्या नमः
भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः उप समीपे त्वा एमासि त्वामागच्छामः ॥ ७ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'कोरशं त्याम् । उच्यते । राजन्तम् राजतिरर्धयुक्तम् (तु. निष २, २१) ईशानम् । कस्य ।
अध्वराणाम् यज्ञानाम् । गोपाम् रक्षितारं च । कस्य । श्रतस्य यज्ञस्यैव । न्ततन्त्रो ह्यपठितोऽपि भूयिष्ठं
यज्ञानाम् उच्यते । दीदिविम् अत्यर्थं दीप्तम् । वर्धमानं स्वे आत्मीये दमे यज्ञगृहे । 'दमे' (निय ३, ४) इति
गृहनाम् । सामध्यादत्र यज्ञगृहे वर्तते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्यमानं यज्ञानां गोपायितारं सत्यस्य दीप्तं स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानमुपेमः ॥ ८ ॥

मुद्गल० राजन्तम् दीप्यमानम् अध्वराणाम् यागानां गोपाम् रक्षकम् ऋतस्य सत्यस्य अयश्चभावितः
कर्मफलस्य दीदिविम् यौन. पुन्येन योके स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां हविर्भिः वर्धमानम् ॥ ८ ॥

स नः पितेव सूनवेऽयं सृषायुनो भव । सचस्या नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽईव । सूनवे । अग्रे । सुऽउप्रायनः । भव । सचस्य । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'सः इति पूर्वप्रतिनिदेशो वा तच्छब्दश्रुतिसामोपदेश वा योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः
यं त्वामस्तौष्महि इति । स त्वं नः अस्माकं पितेव सूनवे 'सूनुः' (निष २, २) इत्यध्वरनाम् । पदार्थे
प्राज्ञ चतुर्थी । यथा पिता पुत्रस्य, एते हे अने ! सृषायनः सृषणामः सुखोपसर्पो भव । रात्रश्च सेवस्व
च नः अस्मान् स्वस्तये 'स्वस्त्यैवविनाशनाम्' (या ३, २१) अविनाशाय । रक्षितुमस्मान्स्वस्तमीपै
नित्यं मयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्माकं यथा पिता पुत्राय अग्रे ! सृषयः, एवं सृषयः भव । सेवस्व च अस्मान्
अविनाशाय ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अने ! स. त्वं नः अस्मदर्थं सृषायनः शोभनप्राप्तियुक्तः भव । तथा नः अस्माकं स्वस्तये
विनाशराहित्यार्थं रात्रश्च समवेतो भव । इष्टान्त — पितेव यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुषायः प्राथम्य
समवेतो भवति, तद्वत् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाहंके प्रथमाध्याये द्वितीयो वगः ॥

६.

१. 'साय' वि' अ कु. २-२. इमहोर्नेष्टन्द्रति वि' अ कु. िरलं सूको. ३. उपाग' साम्. ४-४. त्वं
प्रा' साम्' १ कु. ५. नमः साम्. कु. ६-६. रात्रश्च रात्रिर्विध्वर्या ईशानम् । अध्वराणां रक्षितारम् । यज्ञस्य अर्थो
रक्षितम् । 'सूनुस्तूनायुम्. वि' (पाठ ४, ५४), 'दिवा हे दीप्यमानस्य' (पाठ ७, ५५) इति दीदिविः । वर्धमानमात्मीये
यज्ञगृहे वि' अ कु. ७-७. 'ना स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानमुपेमः । गोपायितारं सत्यस्य दीप्तम् ' वि' ल साम्.
८. नास्ति वि मै' ९९. स त्वमस्माकं पितेव । यथा पिता पुत्राय सृषणम्. एव नः स्व सुखोपसर्पो भव ।
'यव नप गनी'; 'यव सेवस्व' सेवस्वस्वाम् । स्वस्त्यैवविनाशाय । रक्षितुमस्मान्स्वस्तमीपै नित्यं भव वि' अ कु.
१०. सृषया' साम्'.

[२]

चायना याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृता । तेषां पाहि ध्रुधी हरम् ॥ १ ॥

पायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमा । अरंमृकृता । तेषाम् । पाहि । ध्रुधि । हरम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'वृषदेवया सतात उपैऽन्तरात्पुत्रा' (तु वृदे २, १२९) । 'य सप्त कृत्वा अत उत्तरं भनन्तरा
प्य वृषदेवत्या । 'तुतो वायव्य' (तु वृदे २, १२७) । प्रथमन्तान्तं वृचो वायुद्वयत । हे वायो ।
आ याहि भागच्छ । हे दर्शत ! अहं कृत्यायेऽयमलक्ष्य । दर्शनीय ! दर्शनाहम् । यो हि दृष्टो दर्शनपर
सायपति, स दर्शनाहम् । नेतर । कि कारणभागच्छानि । इच्छते । इमे सोमा अरुकृता अलक्षन्दसं
पयोपयथेव मूपणार्थस्य वेदम् । अकारस्य सरे छान्दसम् । पर्याप्ता कृता बहव कृता मूर्धिता वा
भ्रमणादिभिर्वा संस्कारैः संसृता इत्यर्थः । तेषाम् द्वितीयाये पृष्टो गुणः । पृष्टो विदेवादेव वा
मरुदेशमिति शेषः । तान् वैश्वदेवा स्वानलक्षण पाहि विर । अतः सप्रयोनकलादागमनाञ्च ध्रुधि श्णु
हरम् आह्वानम् । माऽगानादर कृता ॥ १ ॥

वेङ्कट० एवं मूल प्रारम्भगतके क्षयनीयम् । अथ सूक्ष्माभ्या प्रारम्भजनद्वया स्तैति । पायो ।
आ याहि दर्शनीय ! इमे सोमा पत्राभिपवाभ्यामलक्षकृता । तान् विर । श्णु च न ह्यनम् ॥

चादिगणे विनापतिं यस्तिष्ठ नैह निहन्यत ।

स्तुमर्षे वेदेन तस्म निहत्तश्चेदथाऽस्तुष्टम् ॥

निहन्यमाने पूर्वस्मिन् द्वि सस्थापनमित्यतः ।

विर सोमानिप्राश्न रर श्णु ह्यनमिदं च न ॥ इति ॥ १ ॥

मुद्रु० नरचं द्वितीयं सूक्तम् । मनुचन्द्रा ऋषि । गायत्रम् । भावस्तुचो वायुद्वयवाः । द्वितीय
इन्द्रवायुदेववाः । तृतीयो मित्रारण्यदेववाः ॥

हे दर्शत ! दर्शनीय ! वायो ! कर्मण्यतस्मिन् आ याहि भागच्छ । तदर्थम् इमे सोमा
अरुकृता संसृता । तेषाम् तान् सोमान् पाहि विर । तेषां गार्थं हरम् अस्मदीयमाह्वान ध्रुधि श्णु ॥ १ ॥

वायं तुक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छां जरितारः । सुतसीमा अर्हिर्दिः ॥ २ ॥

गायो इति । तुक्थेभि । जरन्त । त्वाम् । अच्छ । जरितार । सुतसीमा । अर्हिर्दिः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'उक्थपताश्च श्लोचमथन । श्लोचैः । जत त्वाम् उक्थपताश्च श्लोचैः वतित । उपरामां
धर्मावशाच्च जतत क्षयाऽप्यतन सम्बध्यत । जरतिश्चात्र स्तुत्यर्थः । 'जतत कुक्थे' (निय ३ १५)
इत्यथगिस्मन्तु परिगतया । अभिपश्यन्तं अभिदुष्यन्ति त्वा जरितार श्लोचैः ।

१ १ वायव्य प्रथमः । हे वायो ! भागच्छ । अस्मिन् । वृषदिगिषित्वात्पुत्र्यामिर्निभइविषयोऽत्रम्
(पाठ ३ ११०) इति 'सते', अहे इत्येवमप्यत्रम् । 'दर्शनीय' । आ कृता अरुणन्तं वृषयनि स दर्शनीय । नेतर ।
कर्मण्यतस्मिन् । इमे सोमा अरुकृता । अस्मदीयम् । उपरामां श्रुतिना मेवम् गेहृता वा । तान् विर । तेषामिक्थ ।
गोपे वा । उपरामां श्रुत्वा सुत अर्हिर्दिः सुतम् । २ उपरामां श्रुत्वा । इ पाठः, १, २, ३
३ इति । वायव्ये इति । वायव्ये । ३ इति । अहं कृत्यायेऽयमलक्ष्य । दर्शनीय ! दर्शनाहम् । यो हि दृष्टो दर्शनपर
सायपति, स दर्शनाहम् । नेतर । कि कारणभागच्छानि । इच्छते । इमे सोमा अरुकृता अलक्षन्दसं
पयोपयथेव मूपणार्थस्य वेदम् । अकारस्य सरे छान्दसम् । पर्याप्ता कृता बहव कृता मूर्धिता वा
भ्रमणादिभिर्वा संस्कारैः संसृता इत्यर्थः । तेषाम् द्वितीयाये पृष्टो गुणः । पृष्टो विदेवादेव वा
मरुदेशमिति शेषः । तान् वैश्वदेवा स्वानलक्षण पाहि विर । अतः सप्रयोनकलादागमनाञ्च ध्रुधि श्णु
हरम् आह्वानम् । माऽगानादर कृता ॥ १ ॥

'जरिता' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । कीदृशाः । सुतसोमाः कृतसोमाधिपदाः । तुभ्यं यः प्रदास्यते सोमः स्तुवाय, तमभिपुष्येत्यर्थः । अर्हविदः अहश्शब्दोऽत्राह्ला यः सनाप्यते ज्योतिष्टोमादिः सोमयागः तत्र बाधकः, न द्विदस्य' । प्रकान्तस्य ज्योतिष्टोमादैरहःपरिमितस्य सोमयागस्य ज्ञात्वार इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वायो ! त्वाम् प्रति शस्त्रैः स्तुवन्ति स्तोतारः जमिपुतसोमाः अर्हविदः' लब्धाहर्मुंदाः ॥२॥

मुद्गल० हे वायो ! जरितारः स्तोतारः ऋदिक्यत्रमाणाः त्वाम् अच्छ जमिपुतस्य उक्थेभिः आन्यप्रउगादिभिः शस्त्रैः जन्ते स्तुवन्ति । कीदृशाः । सुतसोमाः जमिपुतेन सोमेनोपेताः । अर्हविदः अहःशब्द एक-नाह्ला निष्याद्ये अग्निष्टोमादिऋतो वैदिकप्यवहारेण प्रसिद्धः । अस्वभिश्चा इत्यर्थः ॥२॥

वायो त्वं प्रपृञ्चती धेनां जिगाति द्राशुपे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । त्वं । प्रपृञ्चती । धेनां । जिगाति । द्राशुपे । उरूची । सोमपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे वायो ! तव अवयवभूता प्रपृञ्चती पृची सम्पर्के । सामर्थ्याच्च सोमसम्पर्के वर्तते, न च यत्र लघित् । सम्पर्केण चात्र स्वहेतुरगिलापो लक्ष्यते । अगिलापार्थ एव वा पृञ्चतिः । प्रकर्षेण सोमसम्पर्क-लक्षणीत्यर्थः । 'अथवा 'पृञ्चा', मह्यति' (निघ ३, १४) इत्यर्थविक्रमं सु पाठान् पृञ्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि । न सम्पर्कार्थं ध्वेति गम्यते । व्यत्ययेन वा शतृप्रत्ययः कर्मणि । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण स्तुयमानेत्यर्थः । धेना जिह्वा । किं करोति । उच्यते । जिगाति गतिकर्माऽर्थे 'जिगाति' 'द्वन्वति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मसु पाठान् । गच्छति । द्राशुपे 'गन्धर्वमणि द्वितीयाचतुर्थी' (पा २, ३, १२) इत्येवमियं कर्मणि चतुर्थी । 'दाशांसं यजमानं प्रतीत्यर्थः' । कीदृशी । 'उरूची उरुशब्दो बहुनाम (त. निघं ३, १) । मञ्जतिरौत्यर्थः । बहून् यजमानान् प्रति गन्ती । अवयवभूतजिह्वागामनेनात्रावयविभो वायोदेव गमने लक्ष्यते । त्वं गच्छतीत्यर्थः । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानार्थम्' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायो ! धेनं स्तोतृन् प्रपृञ्चती संयोजयन्ती शतं युष्मभ्यं सहस्रं युष्मभ्यमित्येवं बहुञ्चन्ती' तप वाक् दाशवांसमुदिस्य सोमपानार्थं निष्कामति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे वायो ! तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं द्राशुपे दाशांसं दक्षयन्ते यजमानं जिगाति गच्छति । हे यजमान ! त्वया दत्तं सोमं पास्वामीत्येवं वाशुद्धे इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती । सोमयाजिनः सवांन् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इमे सुतो उप प्रयोभिरा गंतम् । इन्द्रवो वामुश्नन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयोऽभिः । आ । गतम् । इन्द्रवः । वाम् । उश्नन्ति । हि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति चिं अ कु. २. नास्ति ल. ३. विहा चिं अ कु. ४-४. गच्छति वचनान् । पृची सम्पर्के स्तुतो वा । सोमसम्पर्क । अथवा न्यलवाद् कर्मणि शतृ (शत विं; उभा ज) प्रत्ययः । प्रपृञ्चती । धेना जिह्वा (विहा पे० अ) । वाक् गौ गच्छति । दाशान् यजमानः । 'वर्णयन्तेषु द्वितीयाचतुर्थी 'वेदनामनपदि' (पा २, ३, १२) इति द्वितीयाधे चतुर्थी चिं अ कु. ५-५. धेना । उरूची बहून् प्रति गन्ती । उरु बहु । अन्तु गती । त्वं गच्छतीत्यर्थः । किमर्थं सोमपानाय चिं अ कु. ६. 'इन्द्रवो वाम्' ।

स्वन्द० 'वृच इन्द्रवायव्य' । 'वेन्द्रवायवोऽपि वृच एव' । हे इन्द्रवायू ! इमे हुता अभिपुता सोमा ।
 'एतद् ज्ञात्वा वा प्रयोभि आ गतम् उद्येद्युपसर्ग आगतमित्याख्यातेन सम्बध्यते । प्रयश्शब्दो यातेर्भा
 तो । गन्तुञ्चन । प्रयोपेण गन्तुभि 'अत्यन्तशीघ्रैरधैरपागच्छतम्' । अथवा 'प्रयश्शब्दोऽपठितोऽप्यत्रनाम' ।
 सहयोगलक्षणं चान्न वृत्तौया । इमे अभिपुता सोमा । न च केचन । किं तर्हि । सप्तमीयपुरोडाशादि-
 भिरत्रै सह' । एतद् ज्ञात्वोपागच्छतमिति । 'अथवा उपागच्छतमित्येतदपेक्ष एव सहयोग । अत्रै-
 सहोपागच्छतम्' । 'महा यानि दातव्यान्वधानि, तानि गृहीतरोपागच्छतमित्यर्थ' । कस्मात् । इन्द्रव
 वाम् उच्यन्ति हि 'द्विषद्भ्यो यस्मादर्थे' । यस्मादिन्द्र एते सोमा वा युवाम् उच्यन्ति कामयन्त'
 यमिन्द्रवायुभ्या पौत्रेर्माहे इत्येवम् । तस्मादुपागच्छतमिति' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रवायू ! इमे सोमा मुता अस्माक प्रदित्स्तरैरे सह उपागच्छतम् । एते सोमा वाम
 कामयन्ते हि ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्रवायू ! यद्यर्थम् इमे सोमा मुता अभिपुता । तस्माद्युवा प्रयोभि जत्रै अस्मभ्य
 दातव्यैस्सह उप आगतम् अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतम् । हि यस्मात् इन्द्रव सोमा वा युवाम् उच्यन्ति
 कामयन्ते' । तस्मादागतमनुचितम् ॥ ४ ॥

वायुनिन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीयसु । ताना यातृमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इन्द्र । च । चेतथ । सुतानाम् । वाजिनीयसु इति वाजिनीयसु । तौ । आ ।
 यातृम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

स्वन्द० 'तावायातमिति तत्पदाद् यन्तद्भ्योऽत्राभ्याहर्तव्य । यौ हे वायो' इन्द्र च यस्माद्वा त्व च ।
 चेतथ जातीय । विम् । सुतानाम् द्वितीयाथे पठौ । अथवा पठौधुक्तिरामभ्यां देव वा शेषमिति वाच्य
 शेष । सुतान् सोमान्, सुताना सोमाना वा शेष स्यात्तम् । वाजिनीयसु वाजिनीत्येतद्विद्वात्प्रभरात्तो
 पोनाम । किं तर्हि । यौगिन्द्रम् । वायो हविर्लक्षणमन्नम्, तद् यस्या अति सा वाजिनो यागसन्तति
 तदृन्ती । इतिभ्योऽगतमनुचितमित्यर्थ । अथवा वायो वेगो बल वा तद्वती वाजिनी सेना, तद्वती ।
 वेगवत्ये इत्यनरण युतया सेनयोपेयावित्यर्थ । तौ आयातम् उप इत्युपसर्गं पुरस्तादाख्यातस्य
 सम्बन्धवित्तव्य । उपागच्छतम् । द्रवत् क्षिप्रम् । 'मत्तु, द्रवत्' (निघ २, १५) इति हि क्षिप्रनामसु
 पठितम् ॥ ५ ॥

१ १ नास्ति रिं अ कु, एतन्वायव्येवैति वृच एव साम् २ २ नास्ति रिं अ कु ३-३
 'आगच्छतम् रिं साम् ४ ४ प्रय मत्रम् । सप्तमीयपुरोडाशादि अभिपुता रिं अ कु ५ ५ अत्रनामा वप
 वाम । अमहात्तैरेवम् इति वा रिं अ कु ६-६ सोमा हुता कामयाने मरम् रिं अ कु ७ कवयन्ते
 रि मै ८ ८ मत्र परीत्य अयम्पुषोपेते । यद्विन्दवाद्युतेव । हे वायो । त्वम् इन्द्रव युवाम्
 हुताभिपुताम् भाव्य वेदव जातीय । यत्र अभिपुताना सोमाना विगेषमित्यथाहार । वांस्तौ युवाम् । वाजिनीयसु
 वाजिनीयसु इति वाजिनीयसु पठित (१) (निघ १, ८) तथापि अत्रमात्रं गृह्यते । वात अत्र तार्था इति
 मन्वन्तव्येने वाजिनीयसु पठित । तथा ५ ५ इति वाजिनीयम् । आगच्छतवाद्युत्त । तौ तथाविधौ युवा द्रवत्
 द्रवत् उर मवीयम् अत्रणम् आगच्छतम् । यन्मिगित्तव्येने इतिनामसु (निघ २, १५) 'मत्तु, द्रवत्' इति
 पठितम् । नत्र रिम्वर रिं अ कु

वेङ्कट० वायो ! त्वम् अयज्ञं इन्द्रो दूरस्थावेव सुतान् सोमाद् जानीथः । तौ क्षिप्रम् उपा-
गच्छतम् । अग्नेन वासयितारौ वाजिनीवम् इति ।

सुवसोमपरिज्ञानं तद्वागमनकारणम् ।

नघोद्वाचमिहात्प्रातं वक्ष्यते तत्र कारणम् ॥

अधामभिहितार्थानां यथा पश्चाद् समन्वयः ।

हेतुत्वहेतुमद्भावौ तथैवाऽत्राऽपि सद्रौ ॥ इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० चकारेणान्यः समुचीयते । सप्रिहितवाद्वायुरेव । हे वायो ! त्वम् इन्द्रश्च सुवसुमौ सुतानाम् अग्नि-
पुतान् सोमाद् चेतथः जानीथः । कीदृशौ सुवाम् । वाजिनीवत् वाजोऽंशं तदस्यो हविस्तन्ततावर्तित
सा वाजिनी । तस्यां वसत इति वाजिनीवम् । तौ वगाविधौ युवां इवत् क्षिप्रम् उप समीपे आयानम्
भागच्छतम् ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्यः ॥

वापिन्द्रश्च मुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् । मस्विष्टृत्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । मुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःस्कृतम् । मशु । इत्या ।

धिया । नरा ॥ ६ ॥

स्कन्द० हे वायो ! इन्द्रः च चक्ष्मात् स्वं च । मुन्वतः सोममभियुञ्चतः यजमानस्य सम्भृतम् आ यातम् उप
उपागच्छतम् । निष्कृतम् निरित्येव समितेतस्य स्थाने । संस्कृतं वेदात्कं प्रदेशम् । मशु क्षिप्रम् । इथा-
शब्दोऽमुत इत्यस्यार्थे । अनुतोऽन्तरिक्षान् स्वस्मान् स्थानात् । 'धीः' (निघ २, १) इति कर्मनाम । हेतौ
च तृतीया । प्रयोजनश्च च हेतुत्वेन विवक्षा । कर्मणा हेतुना । असदीपयागकर्म परिसमापयितुमित्यर्थः ।
नहि सुवयो रनागतयोरेतद् परिसमाप्यते । अथवा 'इथा' (निघ २, १०) इति सत्यनामं धियश्च
रितोपगम् । सत्वेन भवतोरवितंवादिना सर्वदेव युष्मत्सम्भवेन कर्मणा हेतुनाऽसदीपयागकर्म
परिसमापयितुमित्यर्थः । हे नरा ! 'मनुष्यनामित्' । देवानां च मनुष्यत्वासम्भवात् सर्वत्र तदाकार-
त्वान्मनुष्यनामनिष्पेदेशः । मनुष्याकारौ । यथा मनुष्यो हन्तामुपेतशरीरः, तद्वदसामुपेतशरीरा-
वित्यर्थः ॥६॥

वेङ्कट० वायो ! इन्द्रः च मुन्वतः संस्कृतं सोमम् उपागच्छतं शीघ्रम् । इत्थं क्रियमाणं कर्मादिव्य
नेतारौ ॥६॥

मुद्गल० हे वायो ! त्वम् इन्द्रश्च मुन्वतः सोमाभिपद्ये कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतम् संस्कृतं सोमम् उपायातम्
भागच्छतम् । हे नरा ! नरा । पौरुषेण सामर्थ्येनोपेयी । सुवयोरागतयोश्च सतोः धिया क्षमुना कर्मणा
मशु त्वरया संस्काराः सम्बरत्सन्धे । इथा सत्यम् ॥६॥

१. नास्ति कु साम्ब. २. चन्द्रश्च साम्ब^{११}; चन्द्रो साम्ब^१; इन्द्रश्च सु. ३-२. सोमम् तु साम्ब^१.
४. नास्ति साम्ब^१. ५. न्त्वात् विं ल साम्ब^१; न्त्वात् साम्ब^{११}. ६. 'रेण नान्यः पि मे'. ७. 'ती
तु' मूयो. ८. ८. हे इन्द्रश्च ! यजमानस्य सम्भृतं संस्कृतं देवात्म्य प्रेक्षणपागच्छतम् । निः स्मित्यर्थः । मशु क्षिप्रम् ।
इथा अनुतः अन्तरिक्षम् । कर्मणा हेतुना । धीः कर्मणि । मनुष्यत्वात्कर्मः परिसमापः सुवयोरागतेव रथात् विं अ कु.
९. 'नाम । जादस्युत्पद्य पश्चात् विं अ कु. १०-१०. नरास्तौ विं अ कु. ११. रक्षाम्बे^१ साम्ब^१;
संयुतम् लघं.

मित्रं हुवे पूतदक्षं वर्तणं च रिशार्दसम् । धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् । हुवे । पूतदर्क्षम् । वर्तणम् । च । रिशार्दसम् । धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥७॥

स्कन्द० 'मित्रावरण' । मित्रावरणोऽपि वृच एव । मित्रम् हुवे आह्वयाम्बुदम् । कीदृशम् । पूतदक्षम्
'एव' (निघ २, ९) इति सत्कारान्त अन्तर्नामसु पठितम् । अकारान्तमपि तु सर्वत्र पर्यायान्तरं द्रष्टव्यम् ।
पूत मुदम् अपगतद्वेषं बलं बलं स पूतदक्षः । च पूतदक्षम् । नच बेवत् मित्रम् । किं तर्हि । वर्तणं
च कीदृशम् । रिशार्दसम् रिशार्दिन्मार्त्तं । असु क्षेपणे । रिशतोऽस्यतीति रिशार्दत् । रिशार्दास इति
श्रोते धान्द्रो हन्मदीयेष्यत्यव । त रिशार्दसम् । रिशक्तान् क्षेपारम् । प्रतिस्मितारमित्यर्थः । एवमर्थेषां
विभक्तस्तुतिः । परस्वु सहस्तुतिः । विवम् पृष्टगार्य कर्म धी , ताम् । घृताचाम् 'घृतम्' (निघ २, १०)
हस्तुदकनाम । अक्षतिगत्यर्थः । सामर्थ्याचारान्तर्णीत्यर्थः । उदकं पृथिवीं प्रति या गमयति, सा
घृताची, ताम् । मानन्ता साधयन्ती । वृष्टिं कुर्वन्त्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मित्रम् ह्ययामि मुदयत् वरणम् च रिशार्त्तं दिवितृणा क्षेपारम् उदकाभिमुखं कर्म साधयन्ती
घृष्टेरीश्वरी । 'अष्टोत्तरे वे मित्रावरणावरोरानाभ्या खडु वे वर्तन्त्या वर्धति' (तम २, ४, १०, १) इति
शाङ्गम् ॥७॥

मुद्र० अहमस्मिन् कर्मणि हविष्यादानाय पूतदक्षम् पवित्रं च मित्रम् हुवे तथा रिशार्दसम् रिशाना
द्विस्मानाम्बुदसमत्तारं बलम् च हुवे आह्वयामि । कीदृशी मित्रावरणी । घृतमुदकमङ्गति भूमि
प्रापयति या धी वर्णकर्म, वा घृताचाम् मित्रम् साधन्ता साधयन्ती कुर्वन्ती ॥७॥

ऋतेन मित्रानरुणावृतावृतास्तस्पृशा । ऋतुं बृहन्तमाशये ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रारुणौ । ऋतुऽस्युः । ऋतुऽस्पृशा । ऋतुम् । बृहन्तम् । आशये इति ॥ ८ ॥

स्कन्द० ऋतेन इति हेतौ तृतीया, यज्ञेन हेतुना । यस्मान्मनुष्यैरिज्येये, तस्मात् । हे मित्रावरणौ । ऋतावृते
यज्ञेन वर्धितारौ । यत्र हि यदविसृज्यन्मुद्राणा स्तस्यमानाश्च देवता दीर्घाय वर्धन्ते । तदापरापरात्
वाया रियत । अथवा बृधिरान्तरात्प्रथमं । ऋतशब्दोऽपि यज्ञनामैव उदकनाम (तु निघ २, १२) वा ।
यत्स्योदकर्य वा वर्धयितारावित्यर्थः । अथवा 'ऋतम्' (निघ २, १०) इति सत्यनाम । सत्यस्य
स्वोत्पूर्वमानस्य वर्धयितारी । ऋतसृष्टौ यत्स्योपमोगराणे स्वरक्षारौ । यज्ञे हयिया प्रतिप्रहीतारा-
वित्यर्थः । अथवा ऋतस्य सत्यस्य स्वोपस्य स्वरक्षारौ श्रोतारावित्यर्थः । अथवा ऋतस्योदकर्य बृधिकालं
स्वरक्षारौ बधितारावित्यर्थः । एतन्मु कर्म । बृहन्तम् महत् । आशये स्थानुष । सुराय इत्यर्थः । अथवा
ऋतेन उपसृज्यन्मुद्रा उदकनाम । करण च तृतीया । उक्तेन मनु कर्म यत्पारय स्यान्नुषः । यत्र यज्ञ
तस्मिन् विषये सर्वं इत्यर्थः ॥८॥

११ मुद्रासहस्रानि । अथर्ववेदके । वागे च दिनकोत्तरम् । विधि दिव्याम् । रिपुण अथर्वविः ।
गान्गी हावाम् । मित्रारुणम् । एतयोरो मिसन् । विष मुद्रास्ये वम धी कात् । एते चाम् । अक्षतिरान्तरात्प्रथमं ।
अहं तु प्रति या गच्छति सा घृताची । ता घृताची गमयन्ती चिं अहं २२ पठितारम् चिं एव ३ वर्धयन्
चिं अहं ५ एव १ (तु ०३१) । एवम्व कर्म वच दान हेतुना । हे मित्रावरणौ । यत्र वायावी । वाश्रियाजनेन
मुद्रा च तेषा वच । अथवा उन्तर्णीत्यर्थो हुवे । अथवा यज्ञोपमोगराणे वा कृषियामै मयस्य वा । कर्त्तव्यी वाश्रि ।
प्रश्रियावती । अथवा मयस्य आपयने भोग्ये 'एतु परिग्रहावावा' । इति एते वर्धितारौ वा । ऋतु वम मुद्रादि वरान्
मदत्त सानुष इत्यर्थः । अथवा ऋतेन यज्ञस्य वच स्यान्नुषः । वाश्रियाव वच चिं अहं ५ । एवम्व वा वच
विश्वी वरौ वा गमय' ।

वेङ्कट० सत्येनैव मित्रावरुणौ ! सत्यस्य वर्षधितारौ ! सत्यस्य स्पृष्टारौ ! यज्ञं महान्तम् भानवाभे ॥८॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ ! युवाम् कृतुम् प्रवर्तमानमिमं सोमदागम् आशाथे भानवाथे व्यातवन्तौ । केन निमित्तेन । श्रौतेन अर्द्धभाविण्या सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । कृताग्र्यौ 'श्रुताभिव्युदकनाम' (या २, ३५) । उदकस्य वर्षधितारौ । अत एव च' श्रुतस्पृष्टा उदर्क स्पृशन्तौ । कीदृशं कृतुम् । यद्दानम् अर्द्धेपात्रैश्चातिथीदम् ॥८॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अपसम् ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया । दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥९॥

स्कन्द० 'कवी मेधाविनो नः तादृष्यं पूषा चतुर्थी । अस्माकमर्थम् । मित्रावरुणा द्विचचनस्यायनाकारः मित्रावरुणौ । तुविजातौ 'तुवि' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । 'बहुनामर्याय जातौ तुविजातौ । संप्रसारणानामुपकर्तुमुत्पद्यादित्यर्थः । अननं जातं जन्मोच्यते । बहुनि जन्मानि ययोस्तौ तुविजातौ । यजानयोः कर्मात्मना पुनःपुनर्जन्म तदपेक्षया जन्मबहुत्वम् । उरुक्षया 'उरु' (निघ ३, १) इति बहुनाम् विस्तीर्णपर्यायो वा । बहुनिजासौ विस्तीर्णनिवासी वा । 'दक्षम् फलं सेनालक्षणम् । दधाते धारयतः अपरो कर्म च । 'जाः' (निघ २, १) इति हि कर्मनाम् । अस्मदर्थं स्वसेनां पुष्पौता, तथा च घृष्टादिकर्मं कुरुतः । अथवा न इति सम्प्रदाने चतुर्थी । दधातिरपि दानार्थः । अस्मभ्यं फलं यागादि-कर्म च दत्त इत्यर्थः ॥९॥

वेङ्कट० 'क्रान्तादर्शिनौ' मित्रावरुणौ अस्मभ्यम् महोरात्रयोः प्रादुर्भावाद्नेकजन्मानौ बहुनिवासावनेकपत्नी वा' इति प्रयच्छतः देगे च ।

'प्रवगन्वानां मध्ये सुनभिच्छेदो दक्षं दधाते अपसमित्वभिमतारंशनादित्याहुः । वर्षधिमिच्छन्तो हि सूक्तैः स्तुयन्ति देवता इति' ॥९॥

मुद्गल० मित्रावरुणवितौ देवो नः अस्माकं दक्षम् बलम् अस्ताम् कर्म च दधाते पोषयत । कीदृशौ । कवी मेधाविनौ । तुविजातौ बहुनामुपकारकतया' समुत्पत्तौ । उरुक्षया बहुनिजासौ ॥९॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[३]

अश्विनो यज्वरीरिपो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनुस्यतम् ॥ १ ॥

अश्विनो । यज्वरीः । इपः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पत्नी इति । पुरुभुजा । चनुस्यतम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अश्विनोऽपि नृप एव । हे अश्विनो ! यज्वरीः करणस्येयं कर्तुंश्विन विवक्षार् । इत्येते पाभिस्ता यज्वरीः । इयः इरिलक्षणान्पद्मानि । 'द्रवत्पाणी क्षियवहस्ता', शीघ्रकारिणादित्यर्थः ।

१. आजापे साम् १ कु. २. नाशिल मं. ३. ३. मेधाविनौ अस्माकं मित्रावरुणौ बहवो जातौ उरुक्षयो बहुनिजासौ शिन्धोभिव्याथे वा । शीघ्रकारिणो ह्यत्र नव ज्योती च निरस्तौ च । दक्षे मेधाव्युना नरं धारयतः कर्म च । अश्वरुणे शोभनया इत्यपरिवर्णे उगडः रिं अ. कु. ४. भानवरुणौ रिं ल साम्. ५. नाशिल ल रिं साम्. ६-९. म् १, १, १. साम् कु. ७. 'पारण' मूको. ८-८. हे अश्विनो रिं अ कु. ९. (हे १) ६ साम्.

शुभस्यता 'शुभम्' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । तस्याधिपती । पुच्छुजा बहूना इविषा भोक्तारी ।
चनस्यतम् 'चन इत्यङ्गनाम' (या ६, १६) । तदिच्छत चनस्यतम् । इच्छया चात्र तत्पूर्वकं भक्षण
उदयते । लक्ष्मदीयानि हवीषि भक्षयतामित्यर्थे ॥ १ ॥

वेङ्कट० यचनास्य 'यद्गुणि अन्नादीनि' क्षिप्रहस्तौ उदकस्य ईदरौ बहुभोजनौ चनस्यतम् चनोऽत्र
तदिच्छतम् । इह 'दुत्तस्यस्य' कर्मण पदान्तरेण पृथक् व्यक्तं निदेशः 'समानशब्दैरनेकत्र भवति
'गना गोपति' (ऋ १, १०१, ४), 'सोम सोमपातामा' (ऋ १, २१, १), 'द्विषिणोदा द्विषिणत' (ऋ १, १५, ७)
इति । इह तु समानार्थेन, इषधनस्यतमिति ॥ १ ॥

मुद्रल० द्वादशर्षे तृतीय सूक्तम् । आद्यसृष्ट आधिन । द्वितीय ऐन्द्र । तृतीयो वैश्वदेव । ऋतुं
स्तरस्वत । तेषु तृचतु प्रतिपाद्या चाद्यादय सरस्वत्यन्ता सप्तसरयासा प्रउगशस्त्रस्य देवता ।
मधुच्छन्दा ऋषि । गायत्रम् ॥

हे अधिनो ! युवाय इष हविलक्षणान्यन्नानि चनस्यतम् इच्छतम् भुजाभामित्यर्थे । कीटपीरिप ।
अथवा यागनिपादिका । कीटशावधिनौ । द्रव्याणा हरिर्भ्रंशणाय द्रव्यद्वया धारद्वया पाणिभ्या
मुपेतौ । शुभस्यता शोभनस्य कर्मण पालकौ । पुच्छुजा विस्तीर्णमुजौ ॥ १ ॥

अर्धिनो पुरुदस्तसा नरा शरीरिया धिया । धिष्यया वनंतं गिरः ॥ २ ॥

अर्धिनो । पुरुदस्तसा । नरा । शरीरिया । धिया । धिष्यया । वनंतम् । गिरः ॥ २ ॥

स्वन्द० 'अर्धिनो हे अधिनो' पुरुदस्ता "दस" (निघ २, १) इति कर्मनाम । बहुकर्माणामित्यर्थे । नरा
मनुष्यादृती । शरारया 'धु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रनाम । ईर गतौ । क्षिप्रमीरण गमन शरीरम् ।
अथवा 'श्व' (निघ २, ९) इति वलनाम । पररत्स्य प्रेरणमपनोद शरीर । तत्र धी यात गच्छत
तौ, शीघ्रगामिनौ पररत्स्यपनोदगामिनौ वेत्यर्थे । अथवा जनवप्रदत्त्वात् पदस्य याश्चन्दो विभक्तेरादेशो
न वाते रूपम् । शरीरशब्दस्तु पूर्वतु ननुसाधन । शीघ्रगामिनौ पररत्स्य प्रेरयित्तारौ वेत्यर्थे ।
नवतारौ गत्य ईस्य शरीरशब्द । यज्ञत् शान्त् वा प्रति गन्तारावित्यर्थे । धिया प्रज्ञया चित्तेन ।
महत्साऽऽदरेणेत्यर्थे । धिष्यया 'धिषणा' (निघ १, ११) इति धाटनाम । तस्या पुत्री धिष्यी । अपत्ये
परप्रतापो दृष्टव्य । अथवा 'धा' (निघ ३, ९) इति प्रज्ञानाम । त्वे वैश्वेने । धी वैश्वित्री सर्वाभेप्रहृण
समया यवीरसौ धिष्यी । धिष्यायेव धिष्यी । अत्यन्तप्रज्ञाविरत्यर्थे । वनन्तम् वन पण लम्भनी ।
सम्भन्तम् । गिर अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाच ॥ २ ॥

१-१ अर्धिपती (वि) अ कु २ २ चन अत्र तदिच्छतम् । 'युष जात्रन चनच्' (पा ३, १, ८) इति
चनस्यतम् (वि) अ कु ३ ३ यथशक्ति साम्' । कु 'अथारि नि' एष ४ मनस्य' साम्', प्रत्य'प'
साम्', प्रत्य'प'एव कु ५ ५ वनं पञ्चारेण तृष्णं वस्तुं नि' साम्' । 'तृष्णक नि' साम्' कु
६-१ नास्ति वि' साम् ७ ७ बहुगामी । नरा मनुष्यादृती । सर्पारया शु क्रिप्त् ।
इर गतौ क्षिप्रगतिनौ । अथवा 'यो व' पररत्स्यपनोदकतौ । अथवाऽऽदरेणान् 'युषा मुद्र' (पा ७, १, ३९)
इति नरा वनन्तम् १ यो । गर्वीका गत्यर्थ । वनन् 'गुद्र' वा प्रति गतारौ । धिया प्रज्ञया । धिष्यया ।
धिष्याया वाप पुत्री धिष्यी । 'अपूर्वता' अथवा 'वदन्त' (पा ३, १, १४०) इति वद । अथवा धी प्रज्ञा ।
'यो वैश्वेने' । दशे धी गायत्रात्त गन्तया तौ धिष्यौ । तार्ये वद । वनंतं सम्भन्तम् । 'वन पण' सम्भन्तौ । गिर
अथवाऽऽदरे वि' अ कु

वेङ्कट० अधिनौ । आश्वर्यमूढविधिधर्माङ्गौ । नेतारौ क्षिप्रमुपद्रुत प्रति गमन यस्यात्मया धिया कर्मणा धिष्या धिपणाहौ । धिपणा वाक् । तथा स्तोत्रय्यौ भवेथा स्तुती ॥ २ ॥

मुद्गल० अधिन । हे अधिनौ । युवा गिर भरमदीया स्तुती धिया आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतम् समनवं स्वीकृतम् । कीटशावधिनौ । पुरुदससा बहुकर्माङ्गौ । नरा नेतारौ । धिष्या धाञ्-युक्तौ । कीटश्या धिया । शर्वीरया गतियुक्तया ॥ २ ॥

दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिपः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दत्ता । युवाकव । सुता । नासत्या । वृक्तवर्हिप । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'हे दत्ता । दत्तनामानौ । यद्यपि चाधिनोरेको दत्तनामा, नासत्यनामाऽपर, तथापि द्विवचन निर्देशादन्यत्तरनिर्देशेनापि सर्वत्र साहचर्यादुभयो प्रतिपादनम् । क्वियासब्दविज्ञान या । तस्य उपक्षये, दसु च इत्येतस्य, दसि दर्शनदशनयोस्त्वित्येतस्य वा दत्तौ । उपक्षयपितारौ शत्रूणां, दर्शनीयो वेत्यर्थ । युवाकव युवा कामयन्त इति युवाकव । किमेहुंश्रत्यय औणादिक । युवेत्यपि च प्रत्ययलक्षणेन युष्मदो युवादेश । युष्मत्पानकामा इत्यर्थ । के । सुता सोमा । अथवा सु मिश्रण इत्यस्य युवाकव । मिश्रिता । केन । सामर्थ्याद् वसतीवर्षेकधनादिभिरिति धरुणैरा । सुता अभियुताश्च सोमा । हे नासत्या । नासत्यनामानौ । अन्वतरनाश्र च्छ साहचर्यादुभयप्रतिपादनम् । न वा असत्यौ । द्रौ प्रतिषेधौ प्रकृतार्थे गमयत । सत्यावेव । वृक्तवर्हिप सोमा । भग्दुर्पदेशनार्थे वर्हिषेया स्त्रीर्षमित्यर्थ । एतद् ज्ञात्वा आ यातम् आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तना रुद्र शैवेर्वा रुद्रा शब्दवतीर्षु वर्तनी गमनमार्गो ययोस्ती रुद्रवर्तनी । यतो यत शत्रुशब्द, ततस्ततो गन्तारौ । स्वय या पथि गच्छन्तौ शब्दस्य कर्तारोक्तिर्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'दर्शनीयो' युष्मत्पानकामा' सोमा 'सत्यावेव वात्तयात्विषोर्ण्वान । सवस्य प्रोत्तारा क्वियापायण' (या ६, १३) । वृक्तवर्हिप सोमा स्वरणार्थं छिन्नवर्हिप आगच्छत युदे धोरगमनमार्गौ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अधिनौ । आ यातम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति तदुच्यते । सुता, युष्मदर्थं सोमा अभियुवा । ताड' स्वीकृतुमिति शेष । कीटशावधिनौ । दत्ता दत्तौ शत्रूणामुपक्षयपितारौ । नासत्या अनृतभाषणरहितौ । रुद्रवर्तनी रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणा शूरभटाना वर्तनिर्मर्गौ ययोस्ती रुद्रवर्तनी । कीटशा सोमा । युवाकव' वसतीवरीभिः एकधननामभिश्चाद्रिमिश्रिता । वृक्तवर्हिप वृक्तानि मूलेर्वर्जितानि बर्हिष्यारतरणरूपानि येषा सोमाना ते वृक्तवर्हिप ॥ ३ ॥

१ 'भूतकर्माङ्गो लप २ कुरु' मूको ३ ३ दत्ता । अधिनोरेक दक्ष ज्ञानयोऽपर । उभावसुभातुष्ये । तस्य उपक्षये एव च । दसि दशदर्शनयो । 'लपवर्हिपि' (पाठ २ १३) इत्यदिना रक् । शत्रूणामुपक्षयपितारौ वा दर्शनीयो वा । युवाकव । युवा कामयन्त । कीटशु । अभियुता । अथवा सु मिश्रणे । वसत्ययैकधनाभिः मिश्रयैका । अभियुता सोमा । नामकया हे नासत्यौ । न असत्यौ सत्यावेव । उक्तवर्हिप वृक्तानि वर्हिषि येषा सोमाना ते सोमा । भग्दुर्पदेशनार्थे वर्हिषि येषा स्त्रीर्षम । आयातम् । एतद् ज्ञात्वा आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी । रुद्र शैवे । रुद्रोर्ण्वक च' (पाठ २ २२) इति रक् । रुद्रा रुद्रवती गा वनती मात ययोस्ती रुद्रवर्तना । यतो यत शत्रु तत्पान गन्तारौ शत्रूणांमित्री वा । वि' अ क ष्चि' अनेदुःख' मूको ष्चि' अनेदुःखी मूको ४ ४ नास्ति लप शि' । ५ तव मे', नास्ति वि मे' ६ 'अभिषा' मूको • 'अव अभियुता मूको

इन्द्रा याहि चित्रमानो सुता इमे त्वाययः । अर्षीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रमानो इति चित्रमानो । सुता । इमे । त्वाययः । अर्षीभिः । तनां । पूतासं ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'एन्द्राय पञ्चमस्तृच ।' योऽयं पञ्चमस्तृच, स इन्द्रदेवत । हे इन्द्र ' आ याहि आगच्छ । चित्रमानो ' भानुर्गोति । विचित्रदीप्ते ' पूनीयदीप्ते ' वा । किं कारणम् । सुता अभिपुता इमे सोमा । त्वाम् त्वत्कामां ज्ञानि नामेन्द्रोऽस्मान् पितेव इत्येवकामा इत्यर्थः । नचाभिपुता एव केवल, किन्वाहि, अन्वाम तना पूतास अप्य इत्यन्गुलीनाम । 'वारेण शय्यता तना (ऋ० ९, ३, ६), 'तना पुनाम आपुतु (ऋ० ९, १५, ८) इत्यादिदर्शनात् तनाशब्दो दशापवित्रवचन । अर्षीभिर्दशापवित्रेण च पूता । इत्येते दशापवित्रमादाय पूता सपीयर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' आगच्छ' चित्रदाहे । सुता 'इम सोमा त्वत्कामा मन्वितां अङ्गुलीभिः दशापवित्रेण च पूता ॥ ४ ॥

मुद्रण० हे चित्रमाना चित्रदाहे इन्द्र । अस्मिन् कर्मणि आ याहि आगच्छ । सुता अभिपुता इमे सोमा त्वाम् त्वत्कामपमाना वर्तते । अन्वामि अस्मिन्नामङ्गुलीभिः सुता इत्यवयव । किंच एते सोमा तना वित्त्य पूताम पूता हुता ॥४॥

इन्द्रा याहि प्रियेपितो निप्रजतः सुतानत । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । प्रिया । इपित । निप्रजत । सुतानत । उप । ब्रह्माणि । वाघत ॥५॥

स्कन्द० इन्द्र । 'आ याहि आगच्छ । प्रिया अस्मदीयया प्रजया । इपित सुदोऽप्यमिविप्रिषि पूताना इत्यर्थः । अथाप अर्षीणि इत्यर्थः । निप्रजत 'विप्र (निघ ३ १५) इति मधाविनाम । जृतिर्गन्धः । क्वलोऽपि च सोपसर्गायं । मेधाविभिर्कविभिर्भिरगत । कनः सामर्थ्यात् स्तुतिभिः । मघाऽम्यरितोऽचैर्षात्विभिर्भिरिष्टुत इत्यर्थः । आगच्छति । उच्यते । सुतावत सुता सोमा यस्य मन्वि स सुतावात यमान, तस्य । उप ब्रह्माणि उपरासद् सामीप्ये । 'उप' (उप २ ७) इत्यङनाम । यमानस्य स्वनूताना हरिर्लक्षणानामधाना समाप इत्यर्थः । वाघत ऋत्विजनामैतव (इ निघ ३, १८) । इह तु सुतानतो यमानस्य विशेषणत्वाङ्गुलीनामवयव । ऋत्विजतो यमानस्य इति । अथवा वाघत इत्यतः (यद् सुतावत इत्यवयवस्येव सुतावत इत्यवयवस्येव) । मङ्गलस्यैव स्तुतिवचन । सुतावत इत्येवमाभिपदस्य ऋत्विजे वा स्तुत्यवयवमापे । यत्र सोममभिपुययित स्तुचन्तीयर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' आगच्छी कर्मणा प्रेषित मघाविभिराहृष्ट यमानस्य यो होता तस्यै स्तोत्राणि ॥५॥

। १३ इन्द्र ' आगच्छ विवित्र' । पूनीयदीप्ते ' वा । किं कारणम् । अभिपुतानेमा । त्वाम् त्वत्कामां ज्ञानि नामेन्द्रोऽस्मान् पितेव इत्येवकामा इत्यर्थः । नचाभिपुता एव केवल, किन्वाहि, अन्वाम तना पूतास अप्य इत्यन्गुलीनाम । 'वारेण शय्यता तना (ऋ० ९, ३, ६), 'तना पुनाम आपुतु (ऋ० ९, १५, ८) इत्यादिदर्शनात् तनाशब्दो दशापवित्रवचन । अर्षीभिर्दशापवित्रेण च पूता । इत्येते दशापवित्रमादाय पूता सपीयर्थः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् आ याहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । किमर्थम् । याघत ऋत्विज ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राणि उपैतुम् । कीदृशस्त्वम् । धिया अस्मदीयया प्रज्जया दूषित प्रास । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रभूत यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्त्वयाऽन्वैरपि अस्त्विभिः प्रेरित । कीदृशस्य वाघत । सुतान्त अभिपुतसोमपुत्रस्य ॥५॥

इन्द्रा याहि तूर्तुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नृश्वर्नः ॥६॥

इन्द्र । आ । याहि । तूर्तुजान् । उप । ब्रह्माणि । हरिः । सुते । दधिष्व । नृ । श्वर्नः ॥६॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! आ याहि तूर्तुजान् क्षिप्रनामैतत् (तु निघ २, १५) । क्षिप्र त्वरमाण इत्यर्थः । उप ब्रह्माणि हे हरिव ! हरी अश्वौ, तद्वन् । आगत्य च सुते इति द्वितीयार्थं सङ्गम्यया । सुतम् अभिपुतम् । दधिष्व धारय स्वोदरे । पित्रेत्यर्थः । न अस्माकं स्वभूतं चन सोमलक्षणमत्रम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' उपागच्छ । त्वरमाण स्तोत्राणि गमनसाधनभूताश्वान् । आगत्य चास्मिन् सुते सोमे अस्मभ्यमन्नं देहि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे हरिव ! गच्छतु इन्द्र ! त्वं प्रयागि स्तोत्राणि उप उपैतुम् आ याहि आगच्छ । कीदृशस्त्वम् । तूर्तुजान् त्वरमाण । आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिपुत्रपुत्रे कर्मणि न अस्मदीयं चन अन्नं हविर्लक्षणं दधिव धारय स्वीकुर्वित्यर्थः ॥६॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वारो ॥

ओमांसधर्पणीधृतो निश्वं देवासु आ गतः । दाश्रासो दाश्रुपः सुतम् ॥७॥

ओमांस । धर्पणिः । धृतः । निश्वं । देवासु । आ । गतः । दाश्रास । दाश्रुपः । सुतम् ॥७॥

स्कन्द० 'वैश्वदेवस्तु च यद् १' हे ओमांस ! 'श्वत्वेरथ पालनार्थस्य तर्पणाधस्त वा' कर्त्तव्यं मन् प्रापय । अविहार 'रक्षितार तर्पितारो वा । धर्पणीधृत धर्पणयो मनुष्या तेषां तैस्तेष्वकार्षां विहार । 'निश्व सर्वं देवास देवा आ गत आगच्छतः । दाश्रास 'प्रयच्छतुःश्रुतः मन्त्रः । न च दमा मन्त्रितम् । अतो यच्छद्वत्तच्छदावध्याहृतैकवाक्यता नेवा' । ये दाश्रासो दत्तवन्तो यजमानाय धनानि ते । 'दाश्रुप हवीषि दत्तवत यजमानस्य स्वभूत सुतम् सोमं प्रति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अविहार । मनुष्यधृत । सर्वं देवा । हृष्टागच्छत दानशीला दाश्रुप सुतम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे निश्वे देवास ! देवा ! दाश्रुप हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतम् अभिपुत सोमं प्रति आगत आगच्छतः । ते च दमा ओमांस रक्षका धर्पणीधृत मनुष्याणां धारका दाश्रास फलस्य दातार ॥७॥

निश्वं देवासो अप्सुरः सुतमा गन्तु तूर्णयः । उसा इषु स्वस्तराणि ॥८॥

निश्वं । देवास । अप्सुरः । सुतमा । आ । गन्तु । तूर्णयः । उसा । इषु । स्वस्तराणि ॥८॥

१ १ आगच्छ त्वरमाण । तुन त्वरण । क्षिप्रनामभिहारे यदशुक्त । उप ब्रह्माणि 'यारूपाणि । हविः मन्त्रम् । 'मनुष्यो व संपुङ्को एतन्नि' (या ८, २, १) इति व । सुतं द्वितीयार्थे यजमान । अभिपुत्र धारय । न चन अस्माकं क्षेत्रलक्षणमत्रम् वि' अ कु २२ नास्ति वि रूप । 'ब्रह्माण्ड कु १' 'त्वाग्निर्' ए १ नास्ति वि मै' ४४ अत्र पालनार्थयो वि' अ कु ५ नास्ति वि' अ कु ४६ विश्वं देवान् सर्वं देवा मागच्छन् । अतोऽपि वि' अ कु

स्वप्नद० विश्वे देवाय विश्वेदेवा । अन्तुर अन्तु उद्वबन्धन । अन्तर्गीतवर्षस्य तस्तेरन्तुर । अथा
 तारयितार वादिष्य प्रति गमयितार । रश्मयो हि नैरकाना विद्वदेवा । ते च रसानामाशुतार ।
 अथवा भाण्डु न्यासाविषैतस्य शृणुष्वस्य पट्टोक्रयण एतद्वृषम् । स्तुतिभिश्च हविर्मिश्च इवता
 नामानुर्वानमानस्य द्रभूत मुनूत् सोमम् आ गन्त व्यत्ययनात्र मध्यमपुरय । आगच्छन्तु । आ गतेति
 वा मन्थतपुरय धृतिमामव्यात् । विश्वेदेवासो अन्तुर इत्येतो व्यत्ययेनामन्त्रितप्रथमो व्याख्यातयो ।
 ह विश्वम् । अन्तुर । सूपमागच्छत इति । त्वयं क्षिप्रनामत्तत् (तु निघ २, १५) । क्षिप्रा ।
 कथम् । आ इह स्वर्गाणि उक्ता इति गोनाम, (तु निघ २ ११) रश्मिनाम (तु निघ २ ५) वा ।
 'स्वर्गाणि (निघ १०) इत्यहनाम्' । यथा दोहायै गाव समस्ता रश्मयो वा अहाणि
 प्रचामन्त्रिते तद्गत् समन्ता आगच्छत इत्यर्थे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवा 'अन्तुराणां भाण्डुनामुद्वगमयितार' । क्षिप्रा सुतम् आगच्छत सर्वे दे तस्मिन् रश्मय इव
 अहाणि । यद्वा गोदानोय गाव ॥ ८ ॥

मुद्रल० विश्वे देवाय देवा सुतम् सोमम् आ गन्त आगच्छन्तु । कीदृशा । अन्तुर तत्तत्काले वृष्टि
 प्रदा । त्वयं त्वरायुक्ता । यन्मानमनुप्रदक्षुमालस्वरहिता इत्यर्थे । उद्यान्त उद्या इव उक्ता
 सूर्यरश्मय स्वर्गाणि अहाणि प्रति जालस्वरहिता यथा मन्त्रागच्छन्ति तद्गत् ॥ ८ ॥

विश्वे देवाभ्यो अस्तिभ एहिमायामो अद्गृहः । मेधं जुपन्त वर्हयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवाभ्यो । अस्तिभ । एहिमायास । अद्गृह । मेधम् । जुपन्त । वर्हय ॥ ९ ॥

स्वप्नद० विश्वे देवाय विश्वेदेवा । अस्तिभ न रा नायत मरुता न हन्यत न देवति (श ५, १४, ७) इति
 दृष्टान्तं अस्तिभ क्षयार्थे शापणार्थं वा । अक्षय्या अक्षोपयितारो वा । एहिमायास सौचीकमग्निमप्यु
 प्रविष्टम् एहि मा यासो । इति यद्वोचन्, 'तदनुकरणहनुकोऽथ विश्वेवा देवाना व्यपदेश एहिमायास
 इति । अथवा अक्षीनमाया एहिमायास । अन्तुरप्रदाना इत्यर्थे । अद्गृह अद्गोहारा
 यन्मानानाम् । मधम् यन्मस्मदीय तुष्टत देवमायम् । पश्व्य बँदार यन्ताना दातार इत्यर्थे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवा । अथरहिता स्तोत्राय 'एहि मा यासो' इति बद्धन्त 'वोहरहिता यज्ञमस्तोत्र
 योदार ॥ ९ ॥

मुद्रल० विश्वे देवाय देवा मेध इति यज्ञमग्नेय तुष्टत वेदतान् । कीदृशा । आत्सय क्षयरहिताः
 एहिमायास सर्वतो न्यासप्रणय अद्गृह वोहरहिता यज्ञय अहाः यन्ताना प्रापयितार ॥ ९ ॥

पावसा नः मरुस्वती राज्ञिभिर्वृजिनीरिती । यज्ञं बँदु धियानंसुः ॥ १० ॥

पावसा । न । मरुस्वती । राज्ञिभि । वृजिनीरिती । यज्ञम् । बँदु । धियांसुः ॥ १० ॥

११ - एव इव अस्तिभो वा । तृणवृक्षानामो मन्त्रागच्छन्तु विश्वे अन्तुर अन्तुराणां भाण्डुनामुद्वगमयितार
 १२ - भाण्डु १३ - अन्तुर इत्यु मन्त्र आगच्छन्तु । यन्मानमप्यु । त्वयं क्षिप्रा । कथम् । आ इह स्वर्गाणि वि
 अद्गृह ५० - 'अद्गृह' इति अद्गृहो को वा स्वर्गम । स्वर्गाय अद्गृहा यन्तानाम् अहा उद्यान्तं वि अद्गृ
 ६ - अद्गृह ७ - अद्गृहो वि अद्गृह ८ - अद्गृहो ९ - अद्गृहो वि अद्गृह १० - १० - अद्गृह
 ११ - अद्गृह १२ - अद्गृहो वि अद्गृह १३ - अद्गृहो वि अद्गृह १४ - अद्गृहो वि अद्गृह

स्कन्द० 'सारस्वतोऽयं सप्तमस्तृचः । सरस्वतीदेवतोऽयम् । पावका शोधयित्री भंहसां पापानामपनेत्री । अथवा पवतिः क्षरणार्थः । 'सोमः पवते जनिता मतीनाम्' (श्रु २, १६, ५) इति । प्यन्तश्चात्र द्रष्टव्यः । क्षारयिन्युदकानाम् । नः 'अस्माकं स्वभूतम्' । सरस्वती मध्यमस्थानां वाक् । कीदृशी । वाजेभिः याजिनीवती 'वाजः' (निघ २, ७) इत्यङ्गनाम । वाजिनोशब्दोऽपि तस्यैव पर्यायान्तरं द्रष्टव्यम् । यजमानेभ्यो यानि ददाति चैः, हविलंक्षणैश्चाक्षरवती । अथवा वाजेभिरिति तृतीयानिर्देशाद् युक्तमिति वाक्यशेषः । हविलंक्षणैरैर्युक्तम् । वाजिनीवती वाजो बलं (ह्र. निघ २, ९) वेगो वा, तद्वती वाजिनी । काऽसौ । सरस्वत्याः स्वभूता सेना । तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । अथवा वाजो हविलंक्षणमन्त्रं, तद् यस्या अस्ति सा वाजिनी यागसन्ततिः । तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । यज्ञं वष्टु वश कान्ती । कामयताम् । कामनेनाश्रागमनं संभजनं च लक्ष्यते । यो हि यं कामयते, स तसागरजति, सम्भजति च । आगच्छतु, सम्भजतां चेत्यर्थः । धियावसुः प्रज्ञाधना । अथवा वसेराच्छादनार्थस्य वसुशब्दः । प्रज्ञयाऽऽच्छादयित्री सर्वापानाम् ॥१०॥

वेङ्कट० शोधयित्री अस्माकं सरस्वती अग्नेः अन्नवती यज्ञम् वहतु कामयतां वा । प्रज्ञया सर्वेषां वासयित्री ॥ १० ॥

मुद्गल० सरस्वती देवी वाजेभिः हविलंक्षणैरनैर्निमित्तभूतैः नः अस्मदीयं यज्ञम् वष्टु कामयताम् । कामयित्वा च निर्वहदित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री । वाजिनीवती अन्नवतिक्रियावती । धियावसुः कर्मप्रान्यधननिमित्तभूता ॥१०॥

चोदयित्री सूनुतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥११॥

चोदयित्री । सूनुतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥११॥

स्कन्द० चोदयित्री 'सूनुतानाम् अपठितमपि वाङ्मनैवत्' । मध्यमस्थाना हि सरस्वती । सा 'च गवितलक्षणं वाचं चोदयित्री । चेतन्ती जानती । सुमतीनाम् द्वितीयार्थं पठौषम् । सुमतीन् भक्तिपरान् यजमानान् । यज्ञम् दधे धारयति सरस्वती भूमिष्ठस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणायावत्तत्वाद, तस्याश्च सरस्वत्यावत्त्वात् ॥११॥

वेङ्कट० चोदयित्री सत्यानेन प्रज्ञावन्ती उदाराणां सुमतीनाम्, यज्ञम् धारयति सरस्वती मन्त्रभूता ॥११॥

मुद्गल० या सरस्वती सत्यमिदं यज्ञम् दधे धारयति । कीदृशी । सूनुतानाम् त्रिदशानां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनाम् शोभन्नुदियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं श्रापयन्ती ॥११॥

१-१. पावका शोधयित्री भंहसापनेत्री । पवतिः क्षरणे वा प्यन्तश्चात्र विं अ कु. २-२. नास्ति विं अ कु. ३. मध्यमस्थाना साम्ब. ४-४. अग्नेःप्राणी अन्त्युत्तर. वाजे बलं वेगो वा । वसेनायुक्तं हविलंक्षणात्सर्वथा अतीति वा । परं वष्टु वश कान्ती संपत्ति ५. यज्ञमिच्छतु आगच्छतु संभजताम् । वष्टिरिति शर्षनेना अश्रागमनमन्त्रादे वा लक्षणेन । धियावसुः प्रज्ञाधना प्रज्ञयाऽऽच्छादयित्री वा विं अ कु. ५-५. प्रेरयित्री वश्यन्त्यवनीत्या वाचाम् विं अ कु. ६-६. सा मेघजनेन चोदयित्री । चेतन्ती । विनि स्पृशन् जानती । सुमतीन् भक्तिपरान् यजमानान् । यज्ञं दधे यज्ञं धारयति सरस्वती । भूमिष्ठस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणा वाक् सरस्वत्यावया एतः विं अ कु. ७. धारयित्री साम्ब^{११}; धारयन्ती साम्ब.^२ ८. मन्त्रभूता विं अ.

महो अर्थः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा नि राजति ॥१२॥

मह । अर्थ । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियं । विश्वा । नि । राजति ॥१२॥

सङ्गच्छ० मह महर् बहु अर्थं भ्रमरसमुद्रकं सरस्वता प्रचेतयति प्रजापयति केतुना कर्मणा शरणा
 दयत । शम्बीर हि गतिर ध्रुवा महर्प्रभव उदकमित्यगम्यत । केतुनाश्रौऽपठितोऽपि कर्मनाम ।
 न प्रज्ञानार्थः । कुत एतत् । 'वैश्वानरस्य विभितानि चान्ता' (क ६,७,६) इत्यत्र प्रयोगदर्शनात् ।
 अत्र हि चक्षुषेत्वनन प्रजाया उपात्तजादयन्दिग्ध केतुना दस्य कर्मवचनत्तम् ।^१ किञ्च धिय कर्माणि
 प्रजा वा (तु नि २, १, २, ६) । विश्वा 'मरा रिजति रागतिर्दीपयर्थे । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गतियर्थे ।
 विविध दापयति' । वाङ्मय सरस्वता । सा च यागकर्माणि प्रजा वा दीपयति कुष्टिद्वारेण । 'अथवा
 धियो विश्वा इति पठ्यर्थे द्वाित्या । रागतिरप्यर्थव्यङ्ग्या' कर्मणा प्रज्ञाना वा सारांसा निविषमीट
 'इत्यर्थे ॥१२॥

वेङ्कट० मत् उदकम् सरस्वता मध्यमस्त्राता प्रजापयति कर्मणा सर्वाणि च कर्माणि शाययति ॥ १२ ॥

मुद्रण० द्वित्रिधा हि सरस्वती । निप्रह्ववेता नवीरुपा च । तत्र पूरार्थेनासुरगणा विम्रह्ववती प्रति
 पादित । जनया तु नदाद्या प्रविषायत । जादशी सरस्वता इतुना कर्मणा प्रजाहृत्येण मह अर्थ
 प्रवृत्तमुद्रक प्रत्ययान् प्रकर्षेण ज्ञापयति । निच स्रक्तयेन देवनाक्षरेण विश्वा धिय सर्वाण्यनुष्ठा
 न्यज्ञानानि नि राजति विशेषेण दीपयति ॥१२॥

इति प्रथमाष्टक प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले प्रथमोऽनुवाकः ॥

[४]

सूरूपसुनुमुतये सुदुषामिष गोदुहे । जुहुमसि धर्मिधमि ॥१॥

सूरूपसुनुमुत् । ऊतये । सुदुषामिष । गोदुहे । जुहुमसि । धर्मिधमि ॥१॥

सङ्गच्छ० 'सुष्पा' सुमिषन्माऽऽशान्मेधातिथे 'सुत्तम्' । 'सुष्पा' सुमित्यत आरभ्य इन्द्रदेवत्तम् आ मेधा
 विरेराणां । सुष्पाणि सोभनानि कर्माणि, श्रेया कर्तारमित्यम् । 'ऊतये सोमन तर्पणाय पाठ
 नाय वा ज्ञानन । सुदुषामिष गोदुहे यथा कथिम् सुदोहा मा तस्या एव गोदाहायाह्वयत् तद्वत्
 उदुगमि भादुषाम । धर्मिधमि अदुन्यदनि । सततमित्यर्थे' ॥१॥

वेङ्कट० सुष्पाणा, कर्मणा कर्तार रक्षणाय सुदोशामिषं धनु तस्या ण्ये दोहायमाह्वयाम
 अय्यम् ॥ १ ॥

मुद्रण० द्वित्रिधाऽनुवाकः षडारि सुष्पाणि । तत्र 'सुष्पा' इत्यदिर्कं शुक्यं प्रथम सूक्तम् । मधुच्छन्दा
 ऋषि । गावयम् । 'इन्द्र इच्छ' इति धनुष्यायुधि निन्द्रानाङ्गितो देवता ।
 अण्यहानुम् सोमनस्योरक्षण कर्मण कर्तारमित्यम् ऊतये अस्मत्प्रायम् यविष्यति प्रतिदिन

१ । सङ्गच्छ० मह महर् बहु अर्थं भ्रमरसमुद्रकं सरस्वता प्रचेतयति प्रजापयति केतुना कर्मणा शरणा
 दयत । शम्बीर हि गतिर ध्रुवा महर्प्रभव उदकमित्यगम्यत । केतुनाश्रौऽपठितोऽपि कर्मनाम ।
 न प्रज्ञानार्थः । कुत एतत् । 'वैश्वानरस्य विभितानि चान्ता' (क ६,७,६) इत्यत्र प्रयोगदर्शनात् ।
 अत्र हि चक्षुषेत्वनन प्रजाया उपात्तजादयन्दिग्ध केतुना दस्य कर्मवचनत्तम् ।
 किञ्च धिय कर्माणि प्रजा वा (तु नि २, १, २, ६) । विश्वा 'मरा रिजति रागतिर्दीपयर्थे । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गतियर्थे ।
 विविध दापयति' । वाङ्मय सरस्वता । सा च यागकर्माणि प्रजा वा दीपयति कुष्टिद्वारेण । 'अथवा
 धियो विश्वा इति पठ्यर्थे द्वाित्या । रागतिरप्यर्थव्यङ्ग्या' कर्मणा प्रज्ञाना वा सारांसा निविषमीट
 'इत्यर्थे ॥१२॥

ब्रह्मसि आह्वयामः । रथान्त-मोदुरे गोधुगर्भं सुदुषामिव सुदु-दोग्रीं गामिव । यथा लोके गोदोग्धा-
उच्यते तस्याभिमुत्पेन दोग्नीयां गामाह्वयति तद्वत् ॥१॥

उपं नः सवना गृहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद्रेयतो मदः ॥२॥

उपं । नः । सवना । आ । गृहि । सोमस्य । सोमपाः । पिव । गोदाः । इद्रेयः । रेवतः । मदः ॥२॥
स्कन्द० १ उपेत्युपसर्गः आगहीत्याख्यातेन सम्पद्यते । उप आ गृहि उपागच्छ । न-अस्माकं स्वभूतानि
सवनानि प्रातस्सज्जनमाध्यन्दिनतृतीयसवनानि । यज्ञनाम वा (तु निघ ३, १०) सज्जनशब्दः ।
यज्ञान् । उपागत्य च, सोमस्य द्वितीयार्थे पद्ये । पद्यीश्रुतेरेकेदेवमिति शेषः । सोमं सोमस्य
वैकदेशं, भ्वांगलक्षणं वा । हे सोमपाः । सोमानां पात ! । पिव किं कारणम् । उच्यते । गोदा इत्
दृष्टशब्दः पदपूरणः, यस्माद्धं वा । गरं दावा यस्मात् । रेवतः धनवतः तत्र मदः । यस्मात् एवं सोमेन
मद्यो गा ददासीत्यर्थः ॥२॥

वेदुष्ट० उपागच्छ अस्माकं सवनानि सोमं च सोमपात ! पिव अथ परोक्षः । गोदा एव भरया-
धितस्य भाव्य । मदः १ कृत भाव्यः प्रयच्छति पशुमिति ॥ २ ॥

सुदुष्ट० हे सोमपा ! सोमं पातु न-अस्मदंत्यानि सवना श्रीणि सवनानि प्रति उप समीपे आ गृहि आगच्छ ।
आगत्य च सोमस्य सोमं पिव रेवत धनवतस्त्वय मदः हर्षं गोदा इत् गोप्रद एव । त्वयि हृष्टे सत्य-
स्माभिर्गावो ह्यन्यत् इत्यर्थः ॥३॥

अथा ते अन्तमानां विद्यामं सुमतीनाम् । मा नो अतिं रूप आ गृहि ॥३॥

अर्थ । ते । अन्तमानाम् । विद्यामं । सुमतीनाम् । मा । नः । अतिं । रूपः । आ । गृहि ॥३॥
स्कन्द० १ अथेत्यानन्तरं । अथ सोमपानानन्तरम् । ते तत्र अन्तमानाम् द्वितीयार्थे पद्येयस् । अन्तमान्
सञ्जिह्वान् । विद्यामं विद् ज्ञाने । जानीयाम । कीदृशात् । सुमतीन् त्वज्जकिमज्ञोपेतात् । तत्र
स्वयमपि सञ्जिह्वः इन्द्र ! सञ्जिह्वान् ज्ञानुमलमिति स्वसञ्जिकर्पोऽनेन प्रकोरणादास्यते । अथवा
अन्तमानां सुमतीनामिति निर्धारणे पद्ये । तत्र सञ्जिह्वानां सुमतीनाम् मध्ये विद्यामं । विद् सत्ता-
याम् । ययमपि भवेत्तस्याहास्सहे । अथवा विदितांभ इत्येवस्यैतद्रूपम् । तत्र यानि सञ्जिह्वानि
सुमतीनि । मतिः स्तुतिः । मन्यतेरेविकर्मत्वात् (तु निघ ३, १४) । सुस्तुतीनि सुष्पृष्टानि अत्यन्तो-
रुह्वानि धनानि, तानि, तेषां वैकदेशं लभेमाहि । किञ्च मा न अतिरूपः अतिपूर्वोऽत्र रथातिः सामर्थ्यात्
परित्यागेऽतिप्रमे वा । न प्रथमे । माऽस्मात् । कदाचिदपि परित्यासी, अतिप्रमोर्वाः किन्वाहिं ।
सर्वेदेवागच्छ । अथवा रथातिः प्रथमार्थे एव । न इति कर्मश्रुतेः, अत्रोति चोपरगांश्च योग्यक्रियाध्याहारः ।
माऽस्मान्परित्य । मा अन्येभ्य प्रहारीभूः । अन्यसकारं मा गम । अस्मात्समीपमेवागच्छेत्यर्थः ॥३॥

१-१. उपागच्छ अस्माकं सवनानि श्रीणि न । यज्ञो वा सवनम् । यज्ञान् । यज्ञगत्य च शोमस्य हे सोमपाः !

शोमं पिव सोमवैकदेशं वा । कत्नात् । दावात् वा दावा । रेवतः धनवतः तत्र मदः । यस्मात् तत्र मद्यो गा ददासि
विं अ कु. २. आह्वयस्य ह. ३. भरतुं कु. ४-४ अथ सोमपानानन्तरम् । तत्र अन्तमान्
सञ्जिह्वानाम्, निज्जन जानीयाम । सुमतीन् सञ्जिह्वान् विर (विवर) मज्ञोपेतात् । नच वात्सनादास्यत् त्वज्जकम् जानीयाम
इत्याग्रास्यते । पदश्रुतेण जानीय । अथवा निर्धारणे पद्ये । तत्र सञ्जिह्वानां सुमतीना मध्ये ययमपि भवेत् इति वा आह ।
अथवा सुमतिः स्तुतिः । अत्यन्तोऽह्वानि धनानि । तानि लभेत् तेषां वा एकरुशम् । किञ्च मा न. अतिरूपः । अतिरूप्यातिः
परित्यागेऽतिप्रमे वा । न प्रथमे । माऽस्मात् कराचिदपि परित्यासी अतिप्रमोर्वाः । किं तर्हि आहति उपदेश । रथा प्रथमे वा ।
अतेः योग्यक्रियाध्याहारः । मा अस्मात् अति स्व अन्येभ्यस्तथा मा गम । अग्रागन्तव्येव अगच्छ विं अ कु.
१. वा प्रथमे वास्मात् सूको. ।

येद्वृष्टं सप्रति तव सङ्घिष्टास्तव विद्यमाना सुमती वय लभेमहि । सर्वेषांऽभ्युदयेनाप दुक्तो-
ऽस्त्विति^१ मति सुमति । मा अस्मान् अपहाय अन्यान् द्राक्षी । इहाऽऽगच्छ ॥ ३ ॥

सुद्रुलं अय सोमवानाव तर हे इन्द्र । ते तव अन्तमानाम् अन्तिकृतमानामतिशयेन समीपवर्तिता सुम
तानाम् शोभनमतिबुक्तानां पुरपाणा मध्ये स्थित्वा विद्याम वय त्वा जानीषाम । त्वमपि न अति
मा एव अस्मान्निद्रम्य अन्येषां एतस्वरूप मा प्रकथय । किन्तु आ गहि अस्मानेवागच्छ ॥३॥

परेहि निग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् । यस्ते सतिभ्य आ वरम् ॥४॥

परा । इहि । निग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपश्चितम् । य । ते । सतिभ्य ।
आ । वरम् ॥४॥

स्वन्दं आत्मन एवान्तरात्मन द्वैप । हे अन्तरात्मन्^१ परागच्छ । कीदृशम् । विप्रम् मेधाविनामतम्
(तु निष ३, १५) । मेधाविनम् । अस्तृतम् स्तृन् शच्छादने हिंसाया वा । अनाच्छादित सर्वप्रकाश
महिंसित या । कम् । इन्द्रम् इन्द्रस्यैव गच्छेत्पर्ये । गत्वा च पृच्छ कम् । विपश्चितम् एतदपि
मेधाविनामैव (तु निष ३, १५) । विप्रमिति पौनरुक्त्यमसद्वाद्येदमिन्द्रविशेषणम् । किं वर्हि ।
स्तोत्रप्रतिनिर्देशः । मेधाविन स्तोतारम् । कृतमोऽसी पुमानत्यन्तमेधावी स्तोता, यस्य त्व
सम्पत्क स्तुतिं शृणोषि इत्येतद्व्येन्द्रं पृच्छेत्पर्ये । सर्गं किं करोति, इन्द्र पृच्छेत्सुच्यते,
य ते तव सतिभ्य सतिस्थानीयेभ्य पुत्रपौत्रादिभ्यो वा आ वरम् आ ह्युपसर्गम् वर सतिभ्य
इति य कर्मसम्प्रदानकृतेयौग्यक्रियाध्याहार । आदत्ते वर ददाति । अभिलषित ददातीत्यर्थे^२ ॥ ४ ॥

येद्वृष्टं स्तोत । इतस्त्वमुपगच्छ^३ । गत्वा च मेधाविनम् अन्तृतम् अहिंसित भद्रुभि, इन्द्रम् पृच्छ
'कीदृशं वरं स पतंते' इति कञ्चन^४ विपश्चितं पृच्छ । य इन्द्र तव पुत्रादिभ्य वरणीय धनम्
आ प्रयच्छति ॥ ४ ॥

सुद्रुलं अत्र वचमान प्रति होता भूते । हे वचमान ! त्वम् इन्द्र परेहि इन्द्रस्य समापे गच्छ^५ । गत्वा
च विपश्चितम् मेधाविन होतात् मा पृच्छ । असी होता सम्पत्क स्तुतवान् न वेत्येव प्रश्न कुरु । य
इन्द्र ते तव वचमानस्य सतिभ्य अतिरम्य वरम् श्रेष्ठ घनपुत्रादिकम् आ समन्तात् प्रयच्छतीति
द्वैप । तादात्मिन्द्रमिति पूर्वप्राग्वय । पुनरपि कीदृशम् । विप्रम् मेधाविनम् अन्तृतम्
अहिंसितम् ॥४॥

उत भ्रुन्तु नो निदो निरुन्यताधिदारत । दद्यान्ता इन्द्र इद् दुर्नः ॥५॥

उत । भ्रुन्तु । नु । निद्रं । नि । अन्त्यते । चिद् । आत्त । दद्यान्ता । इन्द्रै । इत् ।
दुर्नः ॥५॥

१ 'अन्तरात्मनि वि' एव; 'अनो भवतिरि साग्' २ १ विप मेधाविनम् । अस्तृतमनाच्छादितमहिंसित
या । यद्विन्द्रम् । तादात्म्यं गच्छ नं पृच्छ य । विपश्चितं मेधाविनं स्तोतारम् । प्रत्ययस्य नगमोऽसी पुमानस्य मेधावी
स्य ते सम्पत्क स्तुतिं शृणोषि इति गच्छ नं पृच्छ । य एवमेव वरं शृणोषि इन्द्र । सत्तव अतिरम्य पुत्रपौत्रादीन्
या । वरणीयं धनम् । आत्त देवपुत्रादिकम् । आत्ते वि' अ इत् । य किं मुक्तो ३ 'अस्तृतमना
गाग्' ४ तादात्म्यं साग् ५ इन्द्रं इत् साग् ६ वरं वि' साग्' ७ भवत्येव वि भि .
८ १३१ वि की' ।

स्कन्द० उतशब्द पदपूरण । अप्यर्थे समुच्चये वा । उत्तरस्या च ऋचि यद् वक्ष्यते, तदपेक्षस्तमुच्चय । अपि भुवन्तु उच्चारयन्तु । किम् । सामर्थ्यादिन्द्रस्य स्तुतो । इन्द्रं नित्यं स्तुवतामित्यर्थः । न अस्माक स्वभूता ऋत्विज पुत्रपौत्रादयो वा । निदं ये त्वस्माक निन्दितार ते नि अन्यत नित् आरत विच्छेद एवार्थे । अन्यत एव निरादत्त निर्गच्छन्तु । अन्येनैव पथा प्रयान्तु । मा इन्द्र कदाचिदपि सत्वतो ज्ञासिषु, मा च स्ताविषुस्त्वियं । दधाना इन्द्रे इव दुव इच्छेद पदपूरण । इन्द्रे परिचर्या दधाना इन्द्र परिचरितुमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च 'काममप्रत' स्थित्वा अस्मान् निन्दितार भुवन्तु निर्गच्छन्तु वा अन्यत । वय दिवन्द्रे परिचर्या दधाना न विभिभ । इत् इति पूरणमिति । अस्योत्तरा भूयसे निर्बचनाय ॥ ५ ॥

मुद्गल० न अस्माक स्ववन्धित ऋत्विज इति शेष । त भुवन्तु 'इन्द्रं स्तुयन्तु' । उत अपि च हे निदं 'निन्दितार' पुरथा । नि आरत इतो देशातिर्गच्छत । अथतश्चिद् अन्वयस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विज । इन्द्रे दुव परिचर्या दधाना कुर्वाणा । इत् अवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वसः ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥६॥

उत । नु । सुभगाँ । अरि । वोचेयु । इत्तु । कृष्टय । स्यामे । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥६॥

स्कन्द० 'अपि न अस्मान् सुभगाँ सुधनान् । अरिं शत्रुपर्यायोऽधमो धरनाम वा (तु निष ३, २२) । अथत्य-यन चैक्यचनम् । शत्रयोऽपि ईश्वरा अपि वोचेयु हे दस्म । उपलपयित । शत्रूणा, दर्शनीय । वा । श्रुय मनुष्या । तादृश धनसम्भयं देहि, येन शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वा अस्मान् सुधनान् भुवन्ति, किन्तुताम्ये मनुष्या इत्यर्थः । किञ्च स्याम इत् इच्छेद पदपूरण । ययं भवेम तव इन्द्रस्य सम्बन्धित शर्मणि सुखे । त्वया दत्तन धनेन सुखिनश्च भवमत्यर्थः । अथवा 'शर्म' (निष ३, ४) इति गृहनाम । मरणोत्तरकारु तथेन्द्रस्य शूरो भवेम । इन्द्रलोके तच्छेमेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ । उत चार्थे । परस्या ऋच समुच्चये । भुवन्तु उच्चारयन्तु । सामर्थ्यात् रत्नरक्षती । तं नित्यं स्तुवन्तु अस्माकं ऋत्विज पुत्रपौत्रादयो वा । निदं इदं कदाचिदपि मा तस्वत ज्ञामिषु मा च जौह । दधाना इन्द्रे परिचर्यात् । परिचरितुमिच्छन्त वि' अ कु २२ यम प्रत्यक्षमेवाप्र वि' कु साम् ३ 'आच्छतो वि' ह्य साध' ४ 'जाय उत न इति ह' ५५ नास्ति वि शै' ६ आमन्त्रित ? (तु सा) ७७ अपि अस्मान् सुभगाँ सुधनान् । शत्रु ईश्वरो वा । शर्मतोऽपि इश्वरा अपि वा अस्मान् सुधनान् भुवन्ति । इषु सुगन्धर्वगदीया इन्द्रस्यैवासीत् स्तुतो ? । वा न अन्यस्माक्षिप्यु ता इदं त्वा ह्युक्ता ? ॥ अहं प्रमत्तादिद्राघ धनिन श्वान तादृशा । इश्या रिषोऽप्यस्मात् यद् ग्नु सुधनानिति ॥

शत्रव । किन्तु अन्ये मनुष्या । शत्रून् धने देहि । किञ्च श्वान भवेम इन्द्रसम्बन्धित सुखे । तद्वचन धनेन सुखिनश्च भवेम । शर्म गृहं वा । प्रेष्य लख्णुदे श्वान । गृता इन्द्रलोके गच्छाम वि' अ कु । 'अथित सुखे' । 'श्रोऽप्यम् मूफे' ।

येङ्कट० अरि इष्ट्य इत्येतरचनरुद्रजनयोर्भित्तपादस्थयोर्भित्तमन्त्रस्थयोरिव विरम्याभिधानात् सामाना-
विष्टयत्वं सिध्यति । अपिच अस्मान् इन्द्रसनाश्रयणात् सुभगान् अर्हिसितधनार्त् अरि 'विप्ररीडु,
दिनुयन्तु' वाऽरयो' मनुष्या । दर्शनीय' । अथाऽपि ब्रह्मन् इन्द्रस्य स्वभूत सुपो स्वाम एव ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इस्म । शत्रूणांमुपक्षयवित् । इ इ' इन्द्रनुग्रहात् अरि उत शत्रोऽपि न अस्मान् सुभगान्
सोमनधनोपेयात् सोषेडु उच्यते । इष्ट्य मनुष्या अस्मन्मित्रहृत्वा वदन्तीति किमु वक्ष्य
मिति शेष । ततो धनसम्पत्ता त्वम् इन्द्रस्य शर्मणि इन्द्रप्रसादलक्षणे सुखे स्वाम इत् भवेमैव ॥६॥

एमाशुमाश्रये भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्द्रयत्संस्तम् ॥७॥

आ । ईम् । आशुम् । आश्रये । भर । यज्ञऽश्रियम् । नृऽमादनम् । पतयत् । मन्द्रयत्ऽ
संस्तम् ॥७॥

स्मन्द० ईम् मन्द एनमित्यर्थाथे । एन सोमम् आशुम् क्षिप्रनामैतत् (तु निघ २, १५) । इत्कार्यकरणे
क्षिप्रम् । आश्रये तादृश्ये चैवा चतुर्था । सर्वेषु क्षिप्रस्येन्द्रस्वाधायं आभर आहर अध्वर्यो' यज्ञश्रियम् यज्ञ
य श्रयति स यज्ञधी, त यज्ञश्रियम् । इतिष्ठन्मापन्नमित्यर्थे । नृमादनम् नरो मनुष्या ऋत्विज
तदाकारा वा देशा, तेषा मदकर पतयत् पतयतिर्नैतिरर्मा । द्वितीयैकत्रचनस्य च छान्दसात्पल्लुक ।
पतयन्त मच्छन्तम्, इन्द्र प्रति गन्तारमित्यर्थे । मन्द्रयत्संस्तम् मन्द्रयतिरर्चयित्कर्मा (तु निघ ३, १४) ।
तानि तान्वाभिष्टेयानि स्तोतु सन्पादयन् च आत्मान स्तुति कारयति तस्य इन्द्रस्य
सस्तीभूतम् ॥ ७ ॥

येङ्कट० आ भर एव 'क्षिप्रव्यापिन सोम' क्षिप्रव्यापिन इन्द्राय । य सोमो यज्ञ श्रयति मद्रयति च
मनुष्यान् वम् । पतयन्त पातयति' हि सोम पावारम् । मद्रयति च सत्पायम् । पतित सत्ये ते ॥ ७ ॥

मुद्रल० ईमिति विधात इदमन्वयार्थे । हे यजमान ! आश्रये कृत्स्नसोमदागन्ध्याश्रये द्राव ईम् आ भर इम
सोममाहर । कीटर्धं सोमम् । आशुम् सन्नत्रयव्याप्त यज्ञश्रियम् यज्ञस्य सम्पदृष्ट नृमादनम्
नृणां ऋत्विजयजमानाना इषेहेतु पतयन् पतयन्त कर्माणि प्राप्नुवन्त मन्द्रयत्संस्तम् य इन्द्रो म द
यति यजमानान इषेयति, तस्मिन्निन्द्र सखीभूतोऽय सोम तस्वीतिहेतुत्वात् ॥७॥

अस्य पीत्वा श्रैतकतो पुनो वृत्राणामभयः । प्राप्नो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । श्रैतकतो इति शतऽकतो । पुन । वृत्राणांम् । अभयः । प्र । अत्र । वाजेषु ।
वाजिनम् ॥८॥

१. 'मिनात् माद' ।

२ २ अरिनु हुत्तु च

३ शरयो इ

४ श्रियं मूर्तो

५ ४ ई एनम् । एन सोमम् । अशु क्षिप्रम् । आश्रय तादृश्यवत्तुर्था । सर्वेषु ऋत्विज्य इष्ट्य अध्वर्य आभर
आहर । अथाश्रये श्रयनेषुम् । यज्ञश्रियं वा य श्रयति स यज्ञधी तम् । इतिष्ठन्मापन्नम् । नृमादनम् नृ ऋत्विज
नृणां यज्ञश्रियं वा श्रयनेषुम् । पतयन् पतयन्त कर्माणि प्राप्नुवन्त मन्द्रयत्संस्तम् य इन्द्रो म द
यति यजमानान इषेयति, तस्मिन्निन्द्र सखीभूतोऽय सोम तस्वीतिहेतुत्वात् ॥७॥

६ ६ नास्ति रि' एव च नास्ति ल्य

स्कन्द० 'अस्य इति पद्ये द्वितीयाथे । पद्येभ्युत्तैर्वैकन्देक्षमिति शेषः । इमं सोमम्, अद्य सोमस्यैकदेशं स्वांश-
लक्षणं पीत्वा हे शतक्रतो ! शतशब्दे बहुनाम (तु. निघ. ३, १) । ऋतुः कर्म प्रज्ञा वा । बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ !
वा । घनः हन्ता वृणाणाम् असुराणामन्येषां वा अभवः स्वम् । प्रावः प्रकर्षेणारक्षः त्वम् । वाजेषु 'वाजे'
(निघ. २, १७) इत्येक्यचनान्तं सद्ग्रामपठितम्, सद्ग्रामेषु । कम् । वाजिनम् सद्ग्रामघनं हविर्ल-
क्षणेनाज्ञेनाश्रयन्तं वा । अथवा अभवः प्रायः दृष्टि लोड्ये लट् । हन्ताऽस्मदीयानां शत्रूणां भव । प्रकर्षेण
चाव संप्रामेषु मां वाजिनमिति । आत्मज्ञाने संसर्गे वा प्राज्ञानवैश्ययोरपि शस्त्रादानस्मरण्यात्
सम्भवति श्रुषीणामपि संप्रामः । विदोरेण तु मधुच्छन्दसः चन्द्रियप्रसूतत्वात् । उत्रेदं
शुद्धममात्मरक्षा चाशास्यते' ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अतुं सोमं पीत्वा शतप्रज्ञ ! हन्ता शत्रूणाम् अभवः । पाठ्यं च युद्धेषु युद्धवन्तं
स्योणारम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! इन्द्र ! त्वम् अस्य सोमस्य सम्बन्धितमंशं पीत्वा वृणाणाम् शत्रूणां घनः अभवः
हन्ताऽसुः । ततो वाजेषु संप्रामेषु वाजिनम् संप्रामन्तं स्वमकं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ ८ ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतऽक्रतो इति शतक्रतो । धनानाम् ।
इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'तच्छन्दः प्रष्टुत्वापेक्षः । तम् त्वा वाजेषु वाजिनम् वातो शब्दे उद्भवत् । वाजयामः वाजयतिर्घटिकर्मा
(तु. निघ. ३, १४) । शतुमः । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ ! वा । कर्मार्थम् । उच्यते । संप्रामे जितोपि-
धानं धनानाम् हे इन्द्र ! सातये पशु दात्रे । दामाय । अथवा घन पण सम्भक्तौ । सम्भजनाय
वाभावेत्यर्थः' ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा युद्धेषु बलिनं स्तुतिभिर्वर्तिनं कुर्मः । शतप्रज्ञ ! धनानाम् इन्द्र ! दामाय ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! इन्द्र ! धनानाम् सातये सम्भजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनम् बलवन्तं तम् पूर्वोक्तं
त्वा त्वां वाजयामः अक्षरन्तं कुर्मः ॥ ९ ॥

यो रायोऽवनिर्गृहान्स्सुपारः सुन्दतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । गृहान् । सुपारः । सुन्दतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥

१-१. अस्य इमं सोमस्य एकदेशं वा पीत्वा हे बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा । ऋतुः कर्मप्रज्ञयोः । घनः हन्ता ।
वृणाणां शत्रूणांमन्येषां वा । अभवः त्वम् । प्रावः प्रकर्षेण अरक्षः । वाजेषु संप्रामेषु । वाजिनं संप्रामन्तं हविर्लक्ष-
णं वा । लोड्ये वा लट् । अस्मदीयानां शत्रूणां हन्ता अत्र संप्रामेषु मेनामवन्तं मा प्राव च मन्त्रार्थं वा । विदोरेण्योरपि
शस्त्रादानस्मरण्यात् सम्भवति श्रुषीणामपि संप्रामः । एतं क्षयप्रसूतम् । तस्मादात्मनोवादि हननात्त च युद्धे वि' अ कु-
२. प्राववः वि' अ सान्भ' । ३. ३. तं प्रकृन् त्वा वाजे बल बलवन्तम् । घन सर्वाणां स्तुतिः । हे बहुकर्मन् !
बहुप्रज्ञ ! वा । धनानां सम्भवे जितोपिधानां धनानाम् । इन्द्र दामाय सम्भजनाय वा वि' अ कु.

स्मन्द० य इन्द्र 'राय धनस्व । 'अवनि' (निघ १, १) पृथिवीनामैतत् । आध्वर्यवसामान्यात् इन्द्रे प्रयु-
ज्यते । यथा पृथिवी सर्वायानामाध्वर्य तद्वाध्वर्य इत्यर्थः । अयना अन्ते स्वाम्यर्थस्य वा अवाप्यर्थस्य
वा कर्तारि अयमनिप्रत्ययः । (तु पाठ २, १००) । धनस्योक्तिवा असाहा वेत्यर्थः । कीदृश । महान् सुधार
पूपात्तनपूरणयोः । सुन्दु च पाठयिता । सुन्वत अभिपव कुर्वतः सोमयाजिन इत्यर्थः । सखा सखिस्रधानीवध
सुन्वत एव । तन्मा इन्द्राय । तादर्थ्यं मृषा चतुर्थी । तस्येन्द्रस्वधायीय । तमिन्द्र स्तोतुमित्यर्थः । गायत
सामगा उदात्तार ! । उच्चारणवचनमात्रो वा गायति । कै नै इन्द्रे । स्तुतिमुच्चारयत यूपसृष्टिविक्रो
मस्तुनधीना वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० य स्तोतुर्धनस्य रक्षक महान् शोभनपूरण । सुन्वत सखा तस्मै इन्द्राय गायत इति ॥१०॥
मुद्रल० य इन्द्र राय धनस्य अवनि रक्षकः । तस्मै इन्द्राय गायत हे ऋषिभ्यः । राश्रीत्यर्थं स्तुति कुरुत ।
कीदृश इन्द्र । महान् गुणैरधिक सुधार सुन्दु कर्मण पूरयिता सुन्वत यन्मानस्य सखा सखि-
वत् निघ ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[५]

'आ तु' इति दसर्थं द्वितीय सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्रम् ।

आ त्वेता नि पीदतेन्द्रमाभि प्र गायत । सर्वायः स्तोमवाहसः ॥१॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत । सर्वाय ।
स्तोमवाहस ॥१॥

स्मन्द० 'तु सन्द पदपूरण क्षिप्रयांको वा । आ आ इत्युपसर्गस्याभ्यासात् तत्सम्बन्धिन् इत इत्या
ख्यात्तस्याभ्यासात्, क्षिप्रमेव । आद्यात्तान्यासे च लोके गम्यतामित्यादौ अवश्य कर्तव्यता प्रतीयते ।
क्षिप्रमवश्यमागच्छेत्यर्थः । आगत्य च नि पीदत उपविशत यथास्थानम् । । नपद्य च इन्द्रम् अभि प्रगायत
गायतिरवेतिधर्मा (तु निघ ३, २४) । प्रकर्षेणानिष्टुतः । हे सखाय ! ऋषिभ्यः । स्तोमवाहस
स्तोमानामिन्द्र प्रति प्रापयितार, 'स्तौतार इत्यर्थः' ॥ १ ॥

वेङ्कट० पूर्वेण सूक्तेनाहूतमिन्द्र स्तोतुमुपक्रमते । आगच्छत क्षिप्रमुद्गात्वार । उपसर्गो प्रयुक्ता अपि
प्रागाप्त्यादात् पुन प्रयुज्यन्ते । वक्ष्यते तत्र कारणम् । आगत्य च नि पीदत गानार्थम् । अथ इन्द्रम्
अभि प्रगायत सखाय ! 'प्रस्तावात् प्रसिद्धारात्प्रागानाच स्तोमस्य' नेतार ' ॥ १ ॥

मुद्र० हे सखाय ! ऋषिभ्यः । तु क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आ इत आगच्छत । आगत्य च
नि पीदत उपविशत । उपविश्य च इन्द्रम् अभि प्रगायत सर्वत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृश सखाय ।
गानवाहस त्रिद्वारधत्तादित्योमानरिमन् कर्मणि बहन्ति प्रापयन्तीति ॥१॥

१ । धनस्य आध्वर्य अवनि भू यथा म्हाभवा इन्द्र इत्येति । सर एवामिति अवाती वा । धनस्य इक्षिता
भवता वा । सान्द्र सुधार सुन्दु पाठयिता । सुन्वत अभिपव कुर्वत सोमयाजिन । सखा सखिस्रधानीवध सुन्वत एव
कर्मणः । गाय इन्द्राय वा । तमिन्द्र स्तोतुम् । हे सुधार गायत पुनर्गायो वा निः अ तु २ 'नपद्य वि' इ
साम्भैः । उपसर्ग इत्य ३३ प्रकर्षणत्वात् आत्वात्प्रापि दितम् । तु इन्द्रे एत एव । इन्द्राय सर्वस्य कर्मन्वता
प्रकारो । आगत्य क्षिप्रम् । न । निपद्य इन्द्रम् अभिप्रगायत न निः अ तु ३४ नास्ति विः अ तु ३५ प्रगाय
प्रसिद्धारात्प्रागानाच सखाय' । तु, प्राग्पूर्वार्थेत्सुधार स्तो' सखाय'

पुरुतमं पुरुषामीशानि वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

पुरुऽतमम् । पुरुषाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥२॥

स्कन्द० कीदृशमिन्द्रम् । उच्यते । पुरुतमम् पुरुषन्दो बहुनाम् (तु. निघ ३, १) । तमशन्दोऽपि नातिशयप्रत्ययः । अयांसम्भवादुदात्तत्वाच्च । किन्तर्हि, तमु भभिकाइश्याम् इत्यस्य रूपम् । बहुभिर्योऽभिकाइश्यते प्राच्यते वाच्यते, स पुरुतमः, तं पुरुतमम् । पुरुषाम् बहुनाम् ईशानम् स्वामिनम् । वार्याणाम् वरणीयानाम् उत्कृष्टानां धनानाम् । इन्द्रम् क्रियाशब्देनैदमिन्द्रस्य गुणाभिधानं, न नाम्ना प्रतिनिर्देशः । नुत एतत् । अस्यामृचि आख्याताभावात् पूर्वपदैकराज्यभावाद्वा । तस्यां केन्द्रशब्दस्य नाम्नो विद्यमानत्वात् । इदि परमैश्वर्ये । अत्यन्तोश्वरमित्यर्थः । वन्दा पुनः स्तवान् । उच्यते । सोमे सचा सुते सचा सहेर्यर्थः । सर्वैर्ऋतियग्भिः सहाभिपुते । कालोपलक्षणं चेदम् । अभिपयोत्तरकालमित्यर्थः ॥ २ ॥

षेड्ड० बहुनाम् उपलक्षयितारम् । 'गवानाति योगति.' (शु. ७, १८, १) इत्यनेन समानो निर्वेशः । धनानाम् ईश्वरम् इन्द्रम् 'सहाभिप्रगायत अभिपुते' सोमे ॥ २ ॥

मुद्रल० हे ससायः ! ऋतियजः ! सया यूयं सर्वैः सह सुते अभिपुते सोमे प्रवृत्ते सति इन्द्रम् अभिप्रगायत । कीदृशमिन्द्रम् । पुरुतमम् पुरुन् बहुन् धञ्न् तमयति ग्लापयतीति पुरुतमः तम् । पुरुषाम् बहुनां वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् ईशानम् स्वामिनम् ॥२॥

स चा नो योग आ भुवत्त राये स पुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥

सः । घ । नुः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्याम् । गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नुः ॥३॥

स्कन्द० 'घ इति षदपूरणः । सः प्रकृत इन्द्रः नः अस्माकं योगे योग उच्योगः, उरसाहः, लक्ष्यधलाभो वा तस्मिन् । आ भुवत् आधिगुण्येन भवतु । योगमस्माकं करोत्वित्यर्थः । सः एव राये धने । सः एव पुरन्ध्याम् बहूनां प्रजायाम् । गमत् वाजेभिः आगमदागच्छतु । वाजेभिः सहयोगलक्षणैरा तृतीया । अस्मान्धे आनि दातव्यानि तैरकैः सह, तानि गृहीत्वैत्यर्थः । अधया हेतवियं तृतीया । प्रयोगनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । हविरक्षणेर्ऋतेतुभूतैः । हविरपभोगार्थमित्यर्थः । कः, स एवेन्द्रः । करय वाजेभिः, नः अस्मत्सम्बन्धिभिः ॥ ३ ॥

षेड्ड० सः एव वास्तविकम् 'सहस्रस्यस्यस्यसाभयत्' । सः प्रजायः । सः पुरन्धिर्ऋतीशोऽपि तस्मै च । अश्वैश्च अस्मान् आगच्छतु स ॥ ३ ॥

मुद्रल० य अयधारणे । त. एवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः नः अस्माकं योगे पूर्वतम्रातस्य पुरंध्यायै सम्बन्धे आ भुवत् 'आभवत् । पुरंध्यायै साधयत्वित्यर्थः । सः एव राये धनार्थमाभुवत् । स एव पुरन्ध्याम् योतिरिति आभुवत् । स एव वाजेभिः देयैस्त्नैः सह नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु ॥३॥

१-१. पुरुतमं तमम् स्वरितं तमयन् । तस्यादाभिकाश्याः । बहुभिः प्राच्यितम् । पुरुषा बहुनामीशाने स्वामिनं वार्याणाम् वरणीयानां धनानामिन्द्रम् । इदि परमैश्वर्ये अत्यन्तोश्वरत् । अत्योः ऋचोः एकताक्याना । सोमे ऋतियग्भिः सह सुते रिं अ कु. २. 'अतिना' साम्ब'. ३-३. अभिप्रगायत सहाभिपुते' तु साम्ब. ४-४. सः इन्द्रः अजायस्तुष्टौ गान्धियुत्वेन गच्छतुः स एव धने । स एव बहया प्रजायाम् । गमत् पुरन्धिः । आगच्छतु य अस्मदेवैः अश्वैः हविरपभोगार्थं वा । सम्बन्धार्थं न. रिं अ कु. ५-५. 'यं योगमाय' साम्ब' कु; 'यं योगमाय' साम्ब'; 'धैमानस्तु लयं साम्ब'. ६-६. नास्ति रि मी'.

परस्य संस्थे न वृण्वते हरीं समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥

परस्य । सम्स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः । तस्मै । इन्द्राय ।
गायत ॥४॥

स्कन्द० यद्य इन्द्रस्य हनभूते संस्थे अपठितमपि संग्रामनामैतत् संग्रामे । न वृण्वते वृणोतिद्वय
सामर्थ्यात् प्राप्त्यर्थं प्राप्नुवन्ति । हरी अश्वौ । समत्सु संस्थे इत्यनेन गतत्वात् क्रियाशब्दोऽयं, न
संग्रामनाम । अद् भूषणे सम्भक्षयत्सु परस्परं योद्धतुः । महति युद्धे प्रवृत्त इत्यर्थः । शत्रव वैरिणः ।
यः संग्रामे महति युद्धे प्रवृत्ते दूरस्थानेव रथग्राहान् निर्हन्तीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय सामान्युच्चारण
स्तुतीर्थाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् अवस्थिते न वारयन्ति तस्य हनभूताश्वौ संग्रामेषु शत्रवः । तस्मै इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

मुद्रल० समत्सु युद्धेषु यस्य इन्द्रस्य संस्थे रथे युक्ते हरी द्वावश्वौ शत्रवः न वृण्वते न सम्भजन्ते । रथ-
मशौ च दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः । तस्मै इन्द्राय तत्सन्तोषार्थमृत्विज ! गायत स्तुतिं कुरुत ॥४॥

सूतपान्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥५॥

सूतपान्ने । सुता । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमास । दधिःशिरः ॥५॥

स्कन्द० सुतानां सोमानां पात्रे सुता इमे यन्ति गच्छन्ति । न चाप्रदीयमानानां गन्तं सम्भवतीति
प्रदानमनेन रक्ष्यते । सम्प्रदानचतुर्विधुते दानार्थं एव वा षुति, प्रदीयन्त इत्यर्थः । किमर्थं, वीतये
पानाय । के । सोमान सोमा दध्याशिर दधिमिथा । सोममिश्रं हि दध्याशिरुच्यते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुतं सोमं च पिबति तस्मै सुता इमे सोमा एता पानाय गच्छन्ति दधिमिश्रणाः ॥ ५ ॥

मुद्रल० इमे सोमाः अस्मिन् कर्मणि सम्पादिताः सोमाः सूतपान्ने अभिपुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे, तस्य
पानु, वीतये भक्षणार्थं यन्ति तमत्र प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुताः अभिपुताः शुचयः दश-
परिमाणे शोधितत्वाच्चतुदा दध्याशिरः अशनीयमानं दधि आशी दीपघातकं येषां सोमानां ते
दध्याशिरः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

त्वं सूतस्य वीतये सुधो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुकतो ॥६॥

त्वं । सूतस्य । वीतये । सुध । वृद्ध । अजायथा । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुकतो इति
सुकतो ॥६॥

१. १. मेषादे न प्राप्नुवन्ति । २. प्रते । हरी अश्वौ । समत्सु संस्थेषु । महत्युद्धे परस्परमपत्तिं योद्धतः ।
पुना वैरिणः । यस्मात् संप्रणामयति । इन्द्रपान्ने सस्यो मेषा निदति । सर्वत्राय इन्द्राय सस्यानि स्तुतिं वा
दद्यात्तं वि' अ कु २-२. अभिपुतमन्त्रात् पाने अभिपुता इमे सोमाः शुद्धा गच्छन्ति पानाय । अशनीयमानानां
गन्तं न भिष्यति । यदनेन वर्ति इत्यनेन लक्ष्यं । चतुर्विधं यन्तये वा । सुतपाने सुतयो दीपने । के सोमा दधिमिथाः ।
एषा सुध मेव । दध्याशी वि' अ कु. ३. मास्ति वि' ल मास्ति'. ४. मेयात् वि' लर्ष. ५. भिमिषयमः
सुधो; भिमिष' ल सोव. [गान्ता' म्पान्ते'.

स्कन्द० त्वन् सुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं सद्य तस्यामेव वेलाया शरीरेण च वीर्येण च परिवृद्ध प्रतिबन्धकापनयनसमर्थ अनायथा, जायसे भवसि । नच केवलस्यै सोमपीतये । किन्तर्हि, हे इन्द्र ज्यैष्ठ्याय च ज्येष्ठा प्रज्ञास्वत्तमा प्रवृद्धतमा वा । तेषा कर्म ज्यैष्ठ्य, तस्मै च वृत्रपधादिकाय च हे सुकतो । सुकर्मन् सुप्रज्ञ वा । अथवा पीतय इति स्तुतीयार्थं चतुर्थी । त्व सुतस्य सोमस्य पानेन सद्य एव समान पनाहनि पानानन्तरमेव शरीरेण च वीर्येण च परिवृद्धो भवसि । किमर्थं, ज्यैष्ठ्याय सुकर्मणे वृत्रपधादिकाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् सुतस्य पानार्थं सद्य उद भवसि प्रवृद्धशरीर । इन्द्र अथ कर्म कर्तुं शानुषु सुप्रज्ञ ॥ ६ ॥

सुदृल० हे सुकतो । शोभनकर्मन् इन्द्र । त्वम् सुतस्य अभियुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्य तस्मिन्नेव क्षणे उद अनायथा अभिवृद्धयोस्साहेन सुकोऽन् ॥ ६ ॥

आ त्वा विशन्त्वाश्व. सोमास इन्द्र गिर्वण. । शं तै सन्तु प्रचेतसे ॥७॥

आ । त्वा । विशन्तु । आश्व । सोमास । इन्द्र । गिर्वण । शम् । तै । सन्तु । प्रचेतसे ॥७॥

स्कन्द० आ त्वा विशन्तु प्रविशन्तु त्वा । श्वया पीयन्तामित्यर्थ । कीदृशा, आश्व स्वकार्यकरणे क्षिप्रा । के । सोमास सोमा । हे इन्द्र । गिर्वण । गिर स्तुतय । वनति सम्भक्त्यर्थ । स्तुतिभि सम्भवनीय । स्तुतीना वा सम्भक्त । आश्वश्च च तम् सुखनानीतम् (तु निष ३, ६) । सुख तुभ्य सन्तु भवतु प्रचेतसे प्रकृष्टप्रज्ञानाय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ विशन्तु श्व क्षिप्रा सोमा इन्द्र । गीर्विर्वणनीय । शम् च तुभ्य भवतु सुमतये ॥ ७ ॥

सुदृल० हे इन्द्र । त्वा त्वा सोमास सोमा आ विशन्तु आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशा सोमा । आश्व, सवनप्रये प्रकृष्टविद्वेषोर्ध्वोऽस्तिमन्त । कीदृशेन्द्र । । गिर्वण । गीर्वि स्तुतिभिस्त्वम्भवनीय देव-विक्षेप । तथापि हे इन्द्र । ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शम् सुखरूपा सोमा सन्तु ॥७॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन् त्वामुक्या शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥८॥

त्वाम् । स्तोमा । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्या । शतऽक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु ।

न । गिरः ॥८॥

स्कन्द० त्वाम् स्तोमा स्तोत्राणि अस्मदीयोरुत्कृष्टमयुक्तानि अवावृधन् वर्धितवन्त । त्वयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । न च केवला स्तोमा त्वदीयान्युक्तान्यपि त्वा वर्धितवन्ति । हे शतक्रतो ! उक्थशत-स्तावोपसवनकरोत्कृष्टशतःशतविशेषवचन । शतशतानवचनो वा । त्वाम् वर्धन्तु वर्धयन्तु न अस्माकमपि स्वभूता गिर स्तुतय ॥ ८ ॥

१ ३ तं सोमस्य पानार्थं तस्यामेव वेलाया तन्वा वार्येण वा उद प्रतिबन्धकापनयनसमर्थ भवसि । न केवलं सामपानाय ज्यैष्ठ्याय च । प्रज्ञास्वत्तम म (पा ५, ३, ६०) त्य च (पा ५, ३, ६१) इति ज्यैष्ठ्यायेन प्रज्ञास्य प्रज्ञे वा ज्येष्ठ ताकर्म ज्यैष्ठ्याय । तस्मै च वृत्रपधादिकाय । हे सुकर्मन् । सुप्रज्ञ । वा । पीतये पानेन इत्यर्थे वा । तं शीमपानेन सद्य प्रवृद्धो भवसि इदं सुकर्मणे विं अ कु २ प्रज्ञ विं हर्ष ३ ३ प्रविशन्तु त्वा, त्वा पीयन्ताम् । आश्व श्वयो क्षिप्रा सोमा । हे इन्द्र । गिर्वण । गिर स्तुतय ताभि सोमत्रयाय स्तुतीना सोमक्त वा । आश्वश्च त्वाशुवा भवन्तु । प्रचेतस प्रकृष्टप्रज्ञानाय विं अ कु । नान्तु भूको ४ ४ त्वा हिन साम् ५ भवन्तु ह ६ १० इदं सुको ७ ७ त्वामस्मदीयोरुत्कृष्टमयुक्तानि स्तोत्राणि वर्धयन्ति । केवलं सोमा एव न, त्वदीयानि उपपान्यपि । उक्थं तृतीयवचने हस्तु शतशतविशेषवचने शतशतानवचनं वा । आश्वपत्रो मान मन्ते, मस्तनीपतिर्ध्वये माध्यन्दिने, वैश्वदेवतिन मास्तुत्यशोऽवधिनामि पविधन् । हे वदुकर्मन् । वदुप्रज्ञ । वा । त्वा वर्धन्तु नरपतस्तुतय विं अ कु

वेङ्कट० त्वाम् त्रिवृदादयः स्तोमा अर्वागृधन् त्वाम् शस्त्राणि च दातवमन् । त्वाम् पृथ वधंयन्तु अस्माकमपि गिर ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अतन्तो ! इन्द्र ! त्वाम् स्तोमा सामगानाः स्तोत्राणि अर्वागृधन् वधितवन्ति । तथा उरुषा शस्त्राणि त्वामदीकृषन् । न अस्माकं गिर शत्रुषु त्वाम् वधन्तु वधंयन्तु ॥ ८ ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाज्मिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन् विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽकृति । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्र । सहस्रिणम् । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

स्कन्द० अक्षिता अन्येनादितिसा अशीषा वा ऊति पालन यस्य स अक्षितोति । सनेत् सम्भजतु इमम् वाजम् सग्रामम् इन्द्र सहस्रिणम् योद्धसहस्रयुक्तम् । यस्मिन् सद्ग्रामेऽस्मद्रक्षणाय सन्निहितो भवति इत्यर्थः । यस्मिन् सद्ग्रामे । किम् । उच्यते । विश्वानि सर्वाणि पौंस्या बलनामैतद् (तु निघ २, १) हस्त्यध्वरथपदाविलक्षणानि बलानि । अथवा 'वाज' (निघ २, ७) इत्यन्नाम । इदमस्मदीय सोमलक्षणमस्य सम्भजेत् पिबेदिन्द्र शत्रुविसहस्रयुक्तम् । यस्मिन् बलानि सर्वाणि सामर्ध्वलक्षणानि । वाज पीत सर्वसामर्थाति लणयतीत्यर्थः । अथवा यस्मिन् विश्वानि पौंस्येति इन्द्रविशेषणम् । यस्मिन् इन्द्रे सर्वाणि बलानि य सर्वैर्बलैरेवदान्, यो महाबल इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अक्षीणरक्षणो भजेत् अनेकपुरपयुक्तम् इमम् सग्राम, यस्मिन् सर्वाणि बलानि प्राप्तुमर्हन्ति ॥ ९ ॥

मुद्रल० इन्द्र इमम् वाजम् सोमरूपमन्नं गनेत् सभजेत् । कीदृश इन्द्र । अभितोति अदितितरक्षण । कदाचिदपि रक्षा न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृश वाजम् । सहस्रिणम् सहस्रसरयायुक्तम् । यस्मिन् वाज विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुस्त्यानि बलानि बलैन्ते वाटश्च वाजमिति पूंजान्नय ॥ ९ ॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तन्नामिन्द्र गिर्षणः । ईर्षानो ययया वधम् ॥ १० ॥

मा । न । मर्ता । अभि । द्रुहन् । तन्नाम् । इन्द्र । गिर्षण । ईर्षान । ययय । वधम् ॥ १० ॥

स्कन्द० मा न अस्माकम् मनुष्या अभि द्रुहन् द्रोह कारुं । तन्नाम् शरीराणां हे इन्द्र ! गिर्षण ! शत्रुविभि सम्भजनीय ! शत्रुवीना वा सम्भज ! ईर्षान प्रभुस्त्वम् । ययय वीति पृथग्भावे । पृथक् पृथ् अपनयास्यत् वधम् हिंसा इत्यादि वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० मा अभिद्रुहन्तु इन्द्र ! अस्माकमज्ञेय्यं शत्रय । मीर्षिर्षणनीय ! ईर्षरस्त्वं पृथक् पृथ् शत्रूणांमायुषम् इति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे गिर्षण ! इन्द्र ! मर्ता शत्रुविभो मनुष्या न अस्मादीयानां तन्नाम् शरीराणां मा अभिद्रुहन् अभिवा द्रोह मा कुरुं । ईर्षान समर्थस्त्व वधम् वैरिभिः सम्पाद्यमानं ययय अस्मत्त पृथक्पृथ् ॥ १० ॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः ॥

१ यययं गिं शत्रुवत् २ ययया मूर्को ३ अर्षरश्चिं विं अ कु ४ अतो गिं अ कु ५ ममन्तु इमं यययमिन्द्र विं अ कु ६ अतु विं अ कु ७ साणि वगनि इत्यथवाऽप्येति । वाजवत् वा । अस्मन्नेनान्यवसन्नं समेत्य शत्रुवित् शत्रुनिगन्त्युक्तम् । यस्मिन् विश्वानि बलानि । ८ पीतं मातृगन्धानि तदल्पं, यस्मिन् इन्द्रं मातृगि पौंस्यानि । यो महाबल इति वा विं अ कु ९ शोऽप्री मूर्को १० वगनि शत्रूणां मां ११ १०-१० अस्मान् मनुष्या अभिद्रौह मा कुरुं । मा शत्रूणांमायुषम् इति १२ पृथग्भावे । प्रभु इति अत्राप अत्राप वधं हिंसा इत्यादि वा विं अ कु

[६]

युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना द्विवि ॥१॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अहम् । चरन्तम् । परि । तस्थुष । रोचन्ते । रोचना । द्विवि ॥१॥

स्कन्द० 'योग सम्बन्ध । युजन्ति सम्बन्धयन्ति । केन । सामर्थ्याद् स्तुतिभिर्द्विविधम् । के । सामर्थ्याद् स्तोतार यष्टारश्च । ब्रह्मम् महत्त्वमैतत् (तु निघ ३, २) । महान्तमिन्द्रम् । अरुणम् स्वातिर्दीप्त्यर्थे । 'श्राद्धता श्रुती' (न १, ११३, २) इति प्रदर्शनात् । यस्य या रोचतेर्वा दीप्तिकर्मण आटपूर्वस्यैद् रूपम् । आडश्च हस्वरवम् । आरुणम् आरोचमान वा । दीप्तमित्यर्थः । 'अरुणति । आर्यति' (निघ २, १५) इति मलिकर्मांशु पाठादरूपोर्गात्पर्यस्वारपशब्दे गन्त्वचनो वा । शतूद् यज्ञात् वा प्रति गन्तारम् । चरन्तं परि सर्वतो गच्छन्तम् । यत्र यत्रेन्द्रो गच्छति तत्र तत्रैव स्तोतारो यष्टारश्चे स्तुजन्ति इवजन्ति चेत्यर्थः । अथवा युञ्जन्तीति युनि शुद्धोऽपि सामर्थ्यात् सोपसर्गायै द्रष्टव्य । स्वार्थसिद्धौ स्तोतारो यष्टारश्चैन नियुञ्जते महान्तं दीप्तं केन्द्रं सर्वतो गच्छन्तम् । यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रैव मनुष्या इदमिदं च न कुर्वित्यर्थं याचन्त इत्यर्थः । अथवा रथोऽत्र सामर्थ्याद् युज्यमान । नेन्द्रं युञ्जन्ति । इन्द्रस्य रथं ब्रह्मरथं च सर्वतो गन्तारं गच्छन्तम् । के । सामर्थ्याद् सारथ्यो मातृविरभृत्पथ, धन्योऽस्य रथं युञ्जन्ति । ईस न रथं युनक्ति यज्ञादिगुणात् । युञ्जन्ति न किञ्चिदिति । एव गुणकीर्तनादिन्द्रस्यैव स्तुति । किञ्च तस्थुष रोचन्ते रोचना द्विवि तस्थुष इति पशुनिर्देशात् प्रभावेनेति वाक्यशेषः । स्थितस्य व्याप्रियमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन रोचन्ते दीप्यन्ते रोचना दीप्तिस्वभावकानि नक्षत्राणि दिशि लुलोके । यत्र युजरिन्द्रप्रभावेन नक्षत्राणि दीप्यन्ते । उच्यते । उच्यते—'इन्द्रो दीर्घाय चक्षत आ सूर्यं रोह्यदिवि' (न १, ७, १) इति । सूर्यस्य प्रभायश्च सुषुप्तो नाम रश्मिः । तत्सम्बन्धाच्चन्द्रमा नक्षत्राणि च दीप्यन्ते । अथवा युजिरत्पूर्वार्थे अन्तर्गतित्यर्थश्च द्रष्टव्य । उद्योजयन्तुसाहयन्ति गृह्णित्मणि ब्रह्मरथं केन्द्रम् । किं कुर्वन्तम् । उच्यते । परन्वम् । परि तस्थुष । परिशब्दो लक्षणे कर्मप्रचरनीयः । तस्थुष इत्यनेन च सम्बन्धते । तस्थिवसुशब्दं स्यात्प्रचरन्तं । गच्छन्तं स्यात्पराणि प्रति । स्वापरग्रहणं चात्र लङ्गमस्यापि प्रदुर्गानार्थम् । सोमपानायासुरयुद्धलोडुपतया ब्रह्मस्थावरात्मकं कृत्वा जगत् परिब्रमन्त्वमित्यर्थः ।

११ युञ्जन्ति लुलोके हविर्भिर्वा तत्स्तोत्रं, सम्बन्धयन्ति महा ब्रह्मिन्द्रम् । 'यद्योऽनाजोऽस्तुतो जगत् इतीमं मदति भुता' । एष दीप्तौ रथं च । अरुणो अतोपन वा । आडश्च हस्वरमरुण दीप्तम् । गन्तारं वा अरुणं यज्ञावति च । शतूद् यज्ञात् वा प्रति गन्तारम् । चरन्तं गच्छन्तम् । परि सर्वतः । यत्र यत्र इन्द्रो गच्छति तत्र तत्र एव स्तोतारो यष्टारश्च स्तुजन्ति यजन्ति च । अथवा एते स्वार्थसिद्धौ महान्तविद् दीप्तं सर्वतो गच्छन्तं नियुञ्जते इति वा । यत्र यत्रेन्द्रस्य तत्र मनुष्या इतिदि च न भुङ्क्ते इति याचन्ते । अथवा सागत्यादय इन्द्रस्य युञ्जन्ति मन्त्रादिगुणात् । एतेश्चन्द्रस्तुतिः । किञ्च तस्थुष स्थितस्य व्याप्रियमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन दीप्यन्ते नक्षत्राणि लुलोके । स्वगावरीकान्तेर्दिशामि इत्यत्र उच्यते 'इन्द्रो दीर्घाय' (न १, ७, १) इति । सूर्यप्रभायश्च सुषुप्तं रश्मिः । तत्सम्बन्धाच्चन्द्रमा नक्षत्राणि च दीप्यन्ते । अथवा युनि उत्पूर्वं आन्तर्गतित्यर्थः । उद्योजयन्ति गृह्णित्मणि महान्तं दीप्तमिन्द्रं परितस्तथुष परिब्रमन्तं लक्षणार्थे परि । सोमपानासुरयुद्धाया स्यात्परात्मकं कृत्वा जगत् परिब्रमन्तम् । विं अ कु † नास्ति साम्पत् विं । ई. स न स्वयं युनक्ति मन्त्रादिगुणं, युजन्ति न किञ्चिदिति सूको

के उचोचयन्ति । उच्यते । रोचन्ते रोचना दिशि । एकवात्म्यताप्रसिद्धयर्थं यत्कल्पनावध्याहार्यौ । ये आदित्यरश्मयो रोचन्ते रोचना दिशि ते आदित्यरश्मयो हि प्राट्टहारम्भे रसदातार । ते रसानर्पयन्त । उचोचयन्तीन्द्र वृष्टिकर्मणि । एतर्हिमस्तव्ये रश्मिनिपयत्वाद् रोचन्तेत्येतत् पदमुप्यान्त न्याय्यं ह्ययते । न स्वरान्तम् । अतो नैप पदकाराभिप्राय । ज्योतिर्द्वापेक्ष वा रश्मिना मनुसकृतम् । अर्घ्ययस्तथा दित्यदेवतामूच मन्यन्ते । कथम् । एतेषा हि पुत्रिनियोजने 'बर्ता' इत्युक्तोऽश्रोऽनयाऽऽदित्यरूपेणोच्यते । कथमवगम्यते । श्रुते । एष हि श्रुतिर्भवति 'पुनन्ति प्रमहवामति' । अनी वा आदित्या प्रो अथ । अमुमेतास्मा आदित्य युक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्पणं (मात्र १३ २, ६, १) इति । तस्माद्वादित्य-देवतेषामिति । तत्र । तत्रापि विभिन्नोक्तपक्षाक्रियुच्यमानोऽद्यो प्रोऽरपरश्चेत्यते । नकिमात्र तु श्रुति । अवि च यदि श्रुतिबलात् तत्रादित्यो देवता, तथा भवतु नाम । इह त्वेन्द्रप्रकरणे समाह्वानात् महात्पयोऽन्तेऽपि सम्भवाद् परस्या चर्चि 'अत्य' शब्देनानुवादात् । तेनेहादिष्टस्य ब्रह्मत्यान्वादेशाद् तस्याश्चर्चो हरिसम्बन्धाद्वैन्द्रताया असन्दिग्धत्वादेन्द्रत्वमोऽस्या नृच इति ॥१॥

वेङ्कट० पुनन्ति महान्तम् आरोचमान दिशि चरन्तम् परि तस्थिवास्तो देवा वा लोका वा । रोचन्ते च रोचनानि नक्षत्राणीन्द्रतेजसा सन्पुशितानि । अमत्वेऽपि प्रसारणमन्वजावि दष्टम् ॥ १ ॥

मुद्रल० ऐन्द्रः । 'आदह' इत्येता चतुर्योमारम्य पृथुको मास्त्य । तासु मध्ये 'वीळु चित्', 'इन्द्रेण' इत्येते द्वे चर्चो मारत्यौ सत्यावैन्द्रावपि भवत ।

इन्द्रो हि परमैश्वर्यशुत । परमैश्वर्यं चान्निषायादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । नृचम् आदित्यरूपेणावस्थितम् अत्यम् हिंसकरहितानिरूपेणावस्थितम् चरन्तम् 'बाहुरपेण सर्वत' प्रसरन्त-मिन्द्रम् परि तस्युप परिणोऽवस्थिता लोकत्रयवर्षित प्राणिन पुनन्ति स्वर्कायकर्मणि देवतात्वेन सद्द कुर्वन्ति । तस्येन्द्रस्य मूर्धविशेषभूतानि रोचना नक्षत्राणि दिशि तुलोके रोचन्ते प्रकाशन्त ॥१॥

युजन्त्यस्य काम्या हरी विषयसा रथे । शोणा धृष्णू नृनाहंसा ॥२॥

युजन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विषयसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृनाहंसा ॥२॥

स्कन्द० युजन्ति भारयव अस्य इन्द्रस्य स्वभूतो काम्या कामवित्तव्यासुरहृष्टो कामतपादिनीं वा हरौ अर्था । विरगता सव्यदक्षिणभेदेन विभिन्नौ रथपक्षौ यथोक्ती विषयसौ । सकारश्चान्दम उप-सर्जन । एषांयान्तर वा पक्षरत्नयोः द्रष्टव्य । रथस्य सव्यदक्षिणपार्श्वस्थानित्यर्थं । ॥ युजन्ति । रथ । कार्तौ । शोणा रथपक्षौ । धृष्णू प्रगतौ, अभिभवितारौ क्षण्णाम् । नृनाहना मनुष्यान् प्रति मनुष्याकारस्य वेन्द्रस्य बोद्धव्ये ॥२॥

१ । वे इन्द्र वेन्द्र इति । युजन्त्यस्य अर्थावयवै अर्था एव प्रसूतये अर्पयन् उच्चारयन्ति इन्द्र इति । एतस्य रोचना इति चरं रथम् । अवेन्द्रियेण वा रश्मिना मनुसकृतम् । इत्यु आदि-चर्चिता वा । एवं श्रुति वि-अहृ । 'प्रमहवामति' सामर्थं वि, 'परीन्द्रवाम' सामर्थे । † 'वेन्द्रेणोऽपिपुत्राश्रयो' मूढो २ 'नित्य' मूढो ३ 'असति कु सामर्थ्य' ४-४ 'असति' ५-५ 'प्रवेन्द्रस्य मन्वस्य यन्मदित्यनुपपद्ये' अन्वयः ६ 'वा अर्था विरगते रथस्य सव्य-दक्षिणपार्श्वौ इत्यर्थः । ७ । रथे । शोणा रथपक्षौ धृष्णू रथपक्षौ उपविनीकृतौ । कार्तौ इन्द्र इति । नृ-पक्षौ इति वा वि-अहृ । विरगितौ मूढो † एतस्यो इन्द्र इति २.

वेङ्कट० युजन्ति अस्य रथे कमनीयौ अश्वौ^१ सत्यदक्षिणयो^२ पार्श्वयोर्युज्यमानौ शोणवर्णौ शयूणां यथैकी नेतुरस्य बोधारी देवा- ॥२॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य रथे हरी अश्वौ सारथयः युजन्ति । कीरशौ हरी । राम्या कामयितव्यौ । निपक्षसा रिषिधे पक्षसी रथस्य पार्श्वे ययोश्चप्येतौ निपक्षसौ । रथस्य द्वयो पार्श्वयोर्वीजितवित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ धृन् प्रगल्भौ शृवाहसा नृणां पुरपाणामिन्द्रवत्सारथिप्रमुखानां बोधारी ॥२॥

केतुं कृष्वन्केतवे पेशां मर्या अपेशसे । समुपङ्गिरजायथाः ॥३॥

केतुम् । कृष्वन् । अकेतवे^१ । पेशः । मर्या^२ । अपेशसे^३ । सम् । उपत्सर्भिः । अजायथाः ॥३॥

स्कन्द० 'केतु' (निघ ३, १) इति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञां कुर्वन् । अकेतवे पश्यथे चतुर्थीयम् । प्रज्ञारहितस्य । पेशः रूपनामैकत्वं (तु निघ ३, ७) । रूपं च । हे मर्या । व्यत्ययेनात्रैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । मर्या । मर्याकार इन्द्र । अपेशसे रूपगर्हितस्य । प्रज्ञात्पे खात्र प्रदर्शनार्थं । यस्य यद्यदभिलषितं तस्य तत्तद् सम्पादयन्तित्यर्थः । समुपङ्गिः सरब्दः सहाय्ये । उपच्छन्दो वस कान्तावित्यस्य कान्तिवचनो व वत्, अर्थात्सम्पदात् । सह कान्तिभिः त्वम् अजायथा जन्मन एव प्रभृति एव सर्वस्य सर्वाभिलषित- सम्पादो कान्तवशास्तीरित्यर्थः । अथवा माध्यमिका स्तनपित्तलक्षणं वाच उपस, तानिः सह लभसायथा । जन्मन प्रभृति गर्जितेत्यर्थः^४ ॥३॥

वेङ्कट० रात्रौ स्वपते गतप्रज्ञस्य प्रज्ञा उदिते इन्द्रे भवति^५ । तमसा^६ तिरोहितरूपणां गवादीनां रूपं च ज्ञायते । केतुम् कृष्वन् प्रज्ञानरहिषाय पेरा च अेशसे सम् अजायथा त्वम् उपोभिः सह । तमिसमाध्ययं मनुष्याणां निवेदयितुं तान्^७ सम्बोधयन्ति मर्या^८ ! इति ॥३॥

मुद्गल० हे मर्या मनुष्या इदमाश्रयं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपो- ऽयमिन्द्रः उपङ्गि दाहकै रक्षिभिः प्रतिदिनं संभूय अजायथा उदयवत् । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिषाय प्राणिनि । केतुम् कृष्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रूपरहिषाय अन्धकारनिवारणेन पेरा रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥३॥

आदहं स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम युञ्जियम् ॥४॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनुं । पुनर् । गर्भञ्चम् । आर्द्धरिरे । दधानाः । नाम । युञ्जियम् ॥४॥

स्कन्द० 'पदाह स्वधामिति मारत्वोऽनन्तरा रुच' (वृदे २, १३९) 'सुरूपकृतमित्यैन्द्रनामेषातिथेः' इत्येन्द्रत्वे प्राप्तेऽयमपवादः । 'आदह स्वधाम्' इत्येता वदनन्तरा मरदेवता । 'बोळु निद्रारुजलुनि' (शु ३, ६, ५) इत्यस्या देवतान्द्रोपदेशात् पदार्जमन्या पम्पाहृत्यः प्रत्ययेरन् तान्निवृत्तपर्यन्तन्तरव- चनम् । आत् शब्दोऽध्याहृत्यर्थं आनन्तर्ये । अह इति विनिग्रहार्थं एवशब्दार्थे । स्वधाम् इति स्वधा- दात् उदकनाम (तु निघ ३, १२) । अनु इति पश्चादर्थे । कस्य पश्चात् । सामर्थ्याद् वृष्टे । एवं सम्बन्ध- योजनाद् वृष्टे पश्चादेवोदकं पुनर्गर्भत्वम् एरिरे इर गवावित्यस्य पयन्तत्वेदं रूपम् । गमयन्त्यापादयन्ति मर्या । पुन शब्दश्चातीतसंवत्सरगर्भत्वापादानापेक्षः । एतदुक्तं भवति— 'वार्यिकांश्चतुरो मासान्

१. पार्श्वे साम् २. तु वैद १, २४६-२. ३-३. केतुं प्रज्ञा कुर्वन् । पश्यथे चतुर्थी प्रज्ञारहितस्य । पेशः रूपञ्च । हे मर्या । मर्याकार इन्द्र । अपेशसे रूपगर्हितस्य । यस्य यद्यदभिलषितं तस्य तत्तद् सम्पादयन् । समुपङ्गिः सह कान्तिभिः । वत् कान्ती । सम्पन्नाएवपि प्राद्विज्यादिनां (पा ६, १, १६) । वा जन्मन कान्तोऽस्ति । इन्द्रप्रज्ञाने च । माध्यमिकाभिः स्तनपित्तलक्षणाभिः रक्षिभिः उपप्राप्तये सह अजायथा । जन्मनः गर्जना विं अ कु- ४-४. प्रज्ञारथे कुर्वन् साम् इ. ५. तमसो विं रूप. ६. त्वा साम्. ७. मर्याः साम् इ. ८. इषो मूको. ९-९. अहं अथ अह एव । रथस्युदकमनु पदाद् अन्तन्तरम् । एते पश्चात् अन्तन्तरम् । वृष्टेः पश्चादेव उदके पुनर्गर्भत्वापादयन्ति मर्या । पुन कर्तव्यः पश्यन्तरे विं अ कु.

वर्षित्वा तद्वन्द्वरमेष्टौ मासास्तदुदकं श्रद्धिभिः प्रत्याहरत्य तदागामिसवसरे वर्षितुं पुनर्गर्भनापा-
दपन्ति मरुतः, इति । अथवा 'स्वधा' (निय २, ७) इत्यत्रनाम । सस्यलक्षण चात्रात्रमुच्यते । अनुशब्दश्च
पश्चादर्थं लोकेन सम्यज्यते । स्वधामनु सस्यलक्षणस्याद्वस्य पश्चात् । सस्य निष्पाद्यान्तरमेव पुन
गर्भत्वमावाप्तवन्ति मरुत इत्यर्थः । किम् । सामर्थ्यादुदकम् । किं कुर्वन्तः । उच्यते । दधाना धारयन्तोऽ-
न्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा । किम् । नाम तदेषोदकम् । 'नाम' (निय १, १०) इति द्युदनाम पठितम् ।
कीदृशम् यत्नियम् यत्सम्पादि मरुत्भिर्गुरुते । अष्टौ मासानन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा धारयन्तुदकं गर्भी
भवति । अत एवमुच्यते—दधाना नाम यत्नियं पुनर्गर्भत्वमेरि इति । अथवा नामशब्दं सहायचन ।
धारयन्तो यत्निया सहायम् । कतमान् । सामर्थ्यान्मरुत इत्येतान् । मरुत्वानाम इत्यर्थः । अथर्व-
मन्त्राणांस्या ऋचोऽर्थोपाचन—अनुशब्दः पश्चादर्थं सामर्थ्याद् दृष्टैव सम्यज्यते । स्वधामित्येतत्तु
सस्यलक्षणाद्वचनं गर्भत्वमेरिरे इत्येतेन सम्यज्यते । दधाना इत्यपि दधातिर्दायार्थः । नामशब्दो
ऽप्युदकनाम । एवमेकपात्रयत्न—वृष्टे पश्चादनन्तरमेव सस्यलक्षणम् पुनर्गर्भत्वमेरिरे मरुतो ददत
उदकं यत्सम्पादि । एतदुक्तं भवति—वर्षास्त्रोपपीनवित्ना न तावत्येव वृत्तार्थीभवन्ति मरुतः ।
किन्वाहं । ता एव पुनर्गर्भयन्ति उदकदानेनेति ॥४॥

वेङ्कट० अन्तरमेव वृष्टेर्मरुत अर्षार्थं पुनरपि गर्भयम् प्राप्तुमिति । अष्टौ मासान् तिरोभूता वर्तन्ते
वर्षास्योऽनन्तरम् । लाक्षण्येऽहताब्दः । दधाना नाम यत्नाहम् । 'धृह् चान्याह्' ईताह् च'
(तं ४, ६, ५, ५) इत्यादिकम् ॥४॥

मुद्गल० आत् जानन्तयौषे । अह जगत्पारणे । आदह वर्षतोरेकस्वरमेव स्वधामनु इत पर जतिय
माणमममनुहस्य महतो देवा गर्भयम् हरिरे मेघमये जलस्य कर्षार पर्यन्तं प्रेरितवन्तः । प्रति-
सवसरेमेव कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुन शब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यत्नियम् यत्नाहं नाम दधाना
धारयन्त ॥४॥

वीळु चिदारुत्तुभिर्गुहो चिदिन्द्र वह्निभिः । अरिन्द्र उक्षिया अरुं ॥५॥

वीळु । चित् । आरुत्तुऽभि । गुहो । चित् । इन्द्र । वह्निभिः । अरिन्द्र । उक्षिया ।
अरुं ॥५॥

स्वल्प० 'एष वीळु चिदिन्द्राय महद्वि सह गणने' (वेदे २, १४०) न केवल मरुद्वेव । ऐन्द्रमारतीय
न मारुपव केवलैरर्थः । कीदृशते सस्तम्भकर्मणे पातु रडम् । चित्तरुद्रोऽप्यर्थः । रडमपि पर्व-
वादि आरुत्तुभिः ऋचो मन्त्रैः सहयोगलक्षणा चैव तृतीया । मन्त्रिर्मरुदि सह । गुहा चित्
गुहायामपि स्थिता । दे इन्द्र । कीदृशीर्मरुदि । उच्यते । वह्निभिः कौतूभिः । अरिन्द्र लक्षणागमिः ।
वा । उक्षिया देवाना स्वभूता गा । अनु पधान् । कस्य । सामर्थ्यात् सरमाप्रत्यागमनस्य ।

१ । अन्तरिक्षे भवेत् । मासावधे वर्षार्थं पुनर्गर्भयन्तु । मरुत इति । रथा अत्र वा । सस्यलक्षी
पारत्रम् । मरुत्तु निष्पन्न मरुत्तुमेव पुनर्गर्भयन्ति मरुतः । किं गर्भनेन अकारकम् । उदकम् । उदकनादित्य
मण्डले अर्षार्थे वा रथाः । उदकं यत्नियार्थिः । अमन्त्राद्ये रथे नयः । नय उदकं मरुदि मे पार्यन् । गा
गर्भभारि मरुत्तुच्यते । नय रथा वा । पारकल यत्निया रथात् । मरुत्तुमेव इत्यर्थः । एवं वा अथवा अरु
कच अर्थेऽप्येव । इत्यन्तरमेव मरुत्तुमन्त्रे पुनर्गर्भयन्ति । इति गर्भो । इत्य उदकं यत्नियार्थि र्थि अ कु
२-२. मादि र्थि अ कु ३ मरुत साम्भ कु ४ यत्निय साम्भ कु ५-५ इति यत्नियार्थि र्थि अ कु
साम्भ ६ इति र्थिः मादि कु साम्भ ७-७ वीळु इत्यर्थः । रडमपि पारार्थि मरुदि मरुदि सह गुहायामपि
स्थिता । इति दे इन्द्र अरिन्द्र लक्षणागमिः । देवाना वा यत्नियार्थि अ कु

पणिभिरदुरैरपहता गगुहायां निहिता सरमाप्रत्यागमनोत्तरकाल^१ मरुद्भि सह त्वमलब्धा
इत्यर्थे ॥५॥

वेङ्कट० इहमपि पर्वतसानु^१ आभिसुरयेन भञ्जद्वि पर्वतस्य गुहायामपि इन्द्र । त्या बोद्धुभिर्मरुद्भि स्व^१
पणिभिरपहता गगु अनु अविन्द ॥५॥

मुद्गल० अस्ति किञ्चिदुपात्तयानम् । पणिभिर्वैबलोकात् गगरोऽपहता अन्धकारे प्रक्षिप्ता । ताश्चेन्द्रो मरुद्भि-
स्सहाजयदिति । हे इन्द्र । विलु चित् इहमपि तु गैम स्थानम् आरुच्युभि भञ्जद्वि वक्षिभि बोद्धुभि-
रन्यत्र नेतु समर्थैर्मरुद्भि^१ सहितस्त्व गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता लक्ष्मि गग अनु अविन्द-
धन्वि च लब्धवानसि ॥५॥

इति प्रथमादिके प्रथमाध्याये एकादशो वरगे ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्भसु गिरः । महामनूपत श्रुतम् ॥६॥

देवऽयन्त । यथा । मतिम् । अच्छ । विदद्भसुम् । गिरः । महाम् । अनुपत । श्रुतम् ॥६॥

स्कन्द० देवयन्त^१ देव-दोऽत्र प्रकृतान् मरुत एवाह । तानि छन्तो दृश्यन्त । यथा मतिम् सम्पत्ति-
रर्थविक्रमां (तु निध ३, १४) । मन्वते स्वयमेवसाविति मतिरिन्द्र । ज्ञाता या मति विद्वान् ब्राह्मण ।
यथा सर्वस्त्वयमिन्द्र विद्वांस वा ब्राह्मण तद्वत् । अत्र निपातोऽयमाप्तुमिरयस्यार्थे आप्तुम् । किम् ।
विदद्भसुम् विन्दतेर्लोभार्थस्य विदच्छब्द, कर्मसाधनश्च द्रष्टव्य । गणाभिप्रायैश्चैवदेकवचनम् ।
लब्धयान मरुद्गणम् । गिर तृतीयार्थे प्रथमेयम् । गीर्भि स्तुतिभि महाम् महान्तम् अनुपत
नू स्ववने । स्तुवन्ति स्तुवन्तु वा ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्रादयो वा । कीदृशम् । श्रुतम् रथात्म^१ ॥६॥

वेङ्कट० देवानिच्छन्त यथा गृहणीयमिन्द्रम् अभिस्तुवन्ति 'तथाऽभिस्तुवन्ति' विदद्भसुम् वेदयद्भसुम्^१
उदारम् गिर स्तोत्रार महान्त मरुद्गणमिति^१ ॥६॥

मुद्गल० देवयन्त मरुत्सङ्कात्^१ देवानिच्छन्त गिर स्तोत्रार प्रत्विज महाम् ग्रीढ मरुद्गणम् अच्छ
प्राप्तुम् अनुपत^१ स्तुतवन्त । कीदृश मरुद्गणम् । विदद्भसुम् वेदयद्वि महिमान प्रत्यापयद्विर्वसुभि
धर्मैर्दुश्चम् श्रुतम् विरयात्तम् । मरुद्गणस्य दृष्टान्त-यथा मतिम् मन्तारमिन्द्र यथा स्तुवन्ति
तथेत्यर्थे ॥६॥

इन्द्रेण सं हि दक्षसे संजग्मानो अग्निभ्युपा । मन्दू समावर्चसा ॥७॥

इन्द्रेण । सन् । हि । दक्षसे । सम्जग्मान । अग्निभ्युपा । मन्दू इति । समावर्चसा ॥७॥

स्कन्द० 'इन्द्रणेति सहयोगलक्षणा तृतीया । इन्द्रेण सह एव मरुद्गण^१ स हि दक्षसे द्विसब्द पद-
पूरण । सम्यग दक्षस । समज्मान सज्जग्मान एव तत्र तत्र दृश्यथादौ काय । अग्निभ्युपा भयवर्चितेन^१ ।

१ 'मन्त्रालोर्ल रि' अ कु २ 'सन्नादि कु ३ त सान्द्र, त्वा रि' ल्य ४ ४ 'मरुद्भि सू को
५ ५ देवा मरु तानि छन्त देवयन्त । यथा मतिम् । स्तुतौ गतो वा । सर्वकृत्यभिर्द निद्रासे विषे वा तदय । अष्ट
ब्राह्मण । विद्वान् लब्धयान मरुद्गणम् । गीर्भि तृतीयार्थे प्रथमा । महा महान्तम् । अनुपत श्रुतम् । वा लणि । प्रत्विज
मरुद्गणयो वा । सग रथात्तम रि' अ कु ६ ६ नास्ति साम्ब कु ७ देवय^१ रि' ८ कर्मण^१ रि' ल्य
९ 'शक्तस्य' मै' १० छन्त मूको ११ ११ इन्द्रेण सह त्वं मरुद्गण^१ । सम्यक् दक्षसे समज्जमान एव तत्र तत्र
अस्तुत्कामि । अग्निभ्युपा भयवर्तिने रि' अ कु

'तस्या एवान्तरायास्तु अर्धर्चोऽन्त्यो द्विदेवत' (बृदे २, १४०) । 'या ऐन्द्रमारुतुता ऋगोका
'कीलुक्त्वि' इति तस्या एवान्तरा या 'इन्द्रेण स हि' इत्येषा, तस्या अर्धर्चोऽन्त्यो द्विदेवतः
ऐन्द्रमारुत । मन्द्र, मन्द्रतेमादनायैस्वैतद् रूपम् । नित्यप्रसुदिवी समानवर्चसा तुल्यदीप्ती च
इन्द्रमारुतौ ॥७॥

वेङ्कट० इन्द्रेण हि 'सद्यस्ये सहस्रफलान्' अविभ्युषा मरुतौ । युद्धार्थं तौ युवाम् इन्द्रमारुतौ
मदिष्यु भयं सयुक्तौ समानवर्चसा । यद्वा मन्दुना समानवर्चसा इन्द्रेणेति ॥७॥

मुद्र० हे मरुतौ । तम् इन्द्रेण सगमान सहस्रफलान् समं दक्षते सम्यग्दक्षेया सन्तु । अवश्यमस्मा-
भिर्दृश्य इत्यर्थ । कीदृशेण इन्द्रेण । 'अविभ्युषा मरुतहितेन' । कीदृशाविन्द्रमारुतौ । मन्द्र नित्य-
प्रसुदिवी समानवर्चसा तुल्यदीप्ती ॥७॥

अनवधैरभिर्धुभिर्मरुः सहस्रवर्चसि । गुणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥

अनवधै । अभिर्धुभिः । मरुः । सहस्रवर्चः । अर्चति । गुणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥८॥

स्वन्द० 'सर्गाध्यात्र द्वितीयार्थे तृतीया । अनवधैर् अगह्यान् । युद्धार्थे दीप्तिवचन अभिगतदीप्तीन्
अत्यन्तदीप्तान् । मरु मरु । सहस्रान् यज्ञान् सुन्दरित्यर्थ । अर्चति स्तौति । यद्यज्ञे काविकः
स्तुतन्ति, तद्विद्य यज्ञ एव स्तौतीत्युच्यते । अथवा मरु करोति मरुपति । 'तद् करोति' (पाया ३, १, २६)
इति णिच् । ण्यन्ताद्घ् । मरु यज्ञारो । स स्तौति । काद् । 'गणैः गणान् सत ससृकाद् । इन्द्रस्य काम्यै
काम्याद् प्रियाद् । अथवा अनवधैरित्यादिषु तृतीया स्वार्थ एव । तृतीयानिर्देशान्तु युक्त इति च
वाक्येणैव । अर्चतीति व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय । अनवधादिगुणैर्मरुतैर्युक्तो यज्ञ सुन्दरित्यर्थे ।
। गुणैः अर्चन्तेऽथ मरुतो देवा इन्द्रस्य व्रत । यज्ञोऽत्यन्त पूज्या इत्यर्थे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अवशरहिते अभिघोतमाने सह स्तोता सहस्रान्जामिन्द्रम् अर्चति गुणैः इन्द्रस्य दिव्यै । गणस्यन्दे
एकवचनबहुवचने पर्यायण भवत' ॥८॥

मुद्र० मरु प्रवर्तमानोऽथ यज्ञ अनवधै दोषरहिते अभिधुभिः शुलोकमभिगतैः काम्यैः पलप्रवृत्तेन
काम्यितार्थे गुणैः मरुतसमूहे सहस्रान् इन्द्रस्य इन्द्रम् सहस्रवर्चः बलोपेत तथा भवति तथा
अर्चति पूजयति ॥८॥

अतः परिजम्ना गृहि द्विवो वा रोचनादधि । समस्मिन्बृजेतु गिरः ॥९॥

अतः । परिऽमन् । वा । गृहि । द्विव । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् ।
बृजेतु । गिरः ॥९॥

१-१ मन्द्र नित्यप्रसुदिवी तुल्यदीप्ती च इन्द्रमारुतौ रिं अ बु १२ 'यज्ञे स सह' साम्ब कु ३ 'पूज
बु । 'गणैः साम्ब' च आशिर रिं अ ५ 'की लप, आशिर साम्ब कु ६२ द्वितीयार्थे तृतीया । अनवधैरगह्यान्
अभिगतौ' इति । ए द्विवे रिं अ बु । 'धन् द्विवेति' साम्ब', 'यजन्तुः एतु' साम्ब'. ७७ गौ सप्त साम्ब
मरुतान् । इन्द्रस्य काम्यैः दिव्यैः । तृतीया स्वाय एव वा । अनवधादिगुणैर्युक्तो यज्ञ इत्यर्थे । कर्मणि कर्तृप्रत्यय ।
यज्ञ मरुतो देवा स यज्ञ आदित्यस्य रिं अ बु १-१ 'यज्ञेऽथ मरुतो देवा इन्द्रस्य । यज्ञोऽत्यन्त पूजयो मूको-
८-८. आशिर रिं अ ५

स्कन्द० 'अत इति मरुद्रणस्थानस्यान्तरिक्षस्य निर्देश । अतोऽन्तरिक्षलोकात् । हे परिजम्ब ! अत्र गतिक्षेपणोरित्यस्यैतद् रूपम् । सर्वतोऽगामिन् मरुद्रण ! आगच्छ । दिवो वा पुत्रलोकाद्वा । रोचनात् दीप्तात् । अधिशब्दस्तु आगच्छीत्येतेन सम्बध्यते घात्वर्थातुवादी च । पादपूरणो वा नार्थान्तरवचन 'अभिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति । अथवा अधिशब्द सामर्थ्याद्वाऽर्थे । रोचनाद्वा आदित्यमण्डलाद्देत्यर्थे । किं कारणमागच्छति । उच्यते । तद् अस्मिन् ऋषते 'ऋषति प्रसाधनकर्मा' (पा ६, २१) । आत्मान एवाय परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषनिर्देश । अय मधुच्छन्दा नाम ऋषि कृत्विग्मालाणाच्छत्याह्योऽस्मिन् यत्रे समृद्धते सम्यक् प्रसाधयति उपरुक्षयति गिर । ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'अत अन्तरिक्षात् परितो गन्तमैरुद्रण ! आगच्छ । आदित्यस्य ङ्ङा रोचनात् लोकात् । अधिपरो सप्तमीवज्जम्बोरर्थे स्फुटीकुहत् । अस्मिन् मरुद्रणे सम्प्रसाधयति स्तुती, मधुच्छन्दा ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे परिजम्ब ! परितो व्याधिन् ! मरुद्रण ! अत अस्मात् मरुद्रणस्थानादन्तरिक्षात् 'आगच्छि अस्मिन् कर्मणि' आगच्छ । दिव 'पुत्रलोकाद्वा समागच्छ' । रोचनादधि दीप्यमानाद्वादित्यमण्डलाद्वाऽऽगच्छ । अस्मादीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि तत्र सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति, तदुच्यते । अस्मिन् कर्मणि वर्तमान कृत्विक् गिर स्तुती सम् ऋषते सम्यक् प्रसाधयति । एता स्तुती श्रोतु-
न्नागच्छेत्यर्थे ॥९॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥१०॥

इत । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिनात् । अर्थि । इन्द्रम् । मह । वा । रजस ॥१०॥

स्कन्द० 'अत पर पश्चात्तमैन्द्रमेव । इतो वा इत्येतस्य साद्धिद्वित्यचनस्यां पार्थिवात् इत्यनेन ध्यवहिते-
नापि सामानाधिकरण्यात् । इतो वा पार्थिवालोकात् । सातिम् पशु दाने, वन एष सम्भवौ इत्यस्य वा । सातिर्दान लाभो वा । ताम् ईमहे याचनाकर्मोऽयम् (सु निप ३, १९) । याचामहे । दिव वा पुत्रलोकाद्वा । अधिशब्दस्तु पदपूरण । क याचामहे । इन्द्रम् नयेजाम्यामेन केन्द्राम्याम् । किन्तर्हि । महो वा रजस रजसश्चो लोकावचन । महतो लोकाद्वा । कवमस्मात् । महत्त्वात् पारिशेष्याच्चान्तरिक्षात् । यत कुतोऽप्यस्मभ्यमिन्द्रो वदास्त्वित्यर्थे ॥ १० ॥

वेङ्कट० अत उत्तरमिन्द्र एव देवता । कुत इन्द्र आगच्छतीति न धय जानीम । तमिन्द्रम् अस्या, भूमेरागच्छन्तं देव धन याचामहे । अथ वा दीप्तात् पार्थिवात् लोकात् । 'शृषिवीत्यन्तरिक्षानाम (सु निप १, ३) । इन्द्रम् मह वा रजस स्वर्गादिति ॥१०॥

१-१ अत अन्तरिक्षात् । परिजम्बु अत्र पारिशेष्यात् । हे परिजम्बु सर्वतोऽगामिन् मरुद्रण ! आगच्छ । दिवो वा पुत्रलोकाद्वा रोचनात्प्रादात् । अधि आगच्छि । 'अधिपरी अनर्थकौ' । अथवा अधि नार्थे । दिवो वा रोचनात् आदित्यमण्डलात् । समृद्धते । कति प्रसाधने । मरुद्रणच्छत्याह्य कृत्विक् मधुच्छन्दा । अग्निवन्दे सम्यक् प्रसाधयति उपरुक्षयति गिर । प्रथमपुरुषस्येण परोक्षरूपेण निर्देश तु २-२ नास्ति विं रूप ङ्ङा नाम्नि साम्ब कु ३ एतोऽस्मिन् निर्देश ४ नास्ति विं ५ नास्ति वि मं ६ 'अद्वयनि विं ७ ७ २१ पार्थिनात् कति दाने लाभ वा । ता याचामहे दिवो वा पुत्रलोकात् । कर्म इन्द्रम् । अन्तरिक्षे रज । महत्त्वान्तरिक्षात् निर्देश तु १. 'अथ वा पार्थि साम्ब विं ८ 'अद्वयनि विं रूप ९ 'विजम्बु साम्ब' ।

मुद्रल० इन्द्रम् देव प्रति सातिम् घनदानम् अपि ईमहे वाधिवधेन याचामहे । कस्माल्लोकादिति, तदुच्यते । इत् कस्माद्गमिष्यमानतत् वाधिवान् पृथिवीलोकाद्वा दिव वा गुलोकाद्वा मह महत् प्रौढान् रज्जो वा पद्पादीना रज्जकादन्तरिक्षलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यत् कुलशिशुदानीय मसाम्ब्यं घनं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वरः ॥

[७]

इन्द्रमिद्वाग्धिनो वृहदिन्द्रमर्केभिर्किर्णः । इन्द्रं वाणीरनूपत ॥१॥

इन्द्रम् । इत् । गाग्धिनं । वृहत् । इन्द्रम् । अर्केभि । अर्किर्णं । इन्द्रम् । वाणीं । अनूपत ॥१॥

स्कन्द० 'इत् शब्द उच्यते । इन्द्रम् पूज । गीयन्ते इति गाथा सामसि, तदन्तो गाग्धिन उद्गातार । वृहत् तृतीयार्थे द्वितीयेषुम् । बृहत्साम्ना, महता वा ऽ साम्ना । इन्द्रम् एव अर्केभि मन्त्रै ऋग्लक्ष्मै अर्किण मन्त्रयन्तो होतार । इन्द्रम् एव वाणी बहवामैतत् (तु निष १, ११) । तृतीयार्थे वाज द्वितीयम् । वज्रलक्ष्मै । अज्यमैव अनूपत मस्तुतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् पूज उद्गातार वृहता साम्ना स्तुयन्ति । इन्द्रं शक्ते होतार । इन्द्रम् एव सर्वो गिरः स्तुयन्ति ॥१॥

मुद्रल० 'इन्द्रम्' इति दशमं चतुर्थं सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गाग्धरम् । गाग्धिन उद्गातार इन्द्रमिन्द्र इन्द्रमेव वृहत् 'वामिदिद्वि इयामहे' (ऋ ६, ४६, १) इत्येतत्साम्नाच्च उत्पद्येत् वृहत्सामेन साम्ना अनूपत स्तुयन्तः । अर्किण अर्चयन्मन्त्रोपेता होतार अर्केभि ऋषीर्मन्त्रै इन्द्रमेव अनूपत । ये स्ववशिष्टा अज्यमैवस्ते वाणा वाग्धिवैवृहत्याणि इन्द्रम् अनूपत ॥१॥

इन्द्र इद्वयोः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्र । इत् । हयीं । सचां । समश्मिक्ल । आ । वचुऽयुजा । इन्द्र । वज्री । हिरण्ययः ॥२॥

स्कन्द० 'इन्द्र एव हयां बंधयो तथा साह वाग्धर' वा वाग्धिसुख्येन सम्मिश्रयित्वा । केन । सामर्थ्याद् वचो । वचो यौग्यमेव नियोजित्यर्थः । कीदृशयो । वचुऽयुजा पृथिव्यश्चन्द्रस्यमाकारः । युज्येथामिधि वचनमात्रेण स्वयमेव' यौ युज्येते, यौ वचोयुजा 'सद्यो । अत्यन्तनिनीतयोरित्यर्थः । इन्द्र एव 'वज्री वज्रवान् हिरण्यय सादरवादिष प्यग्रहार । हिरण्ययसत्ता दीप्तयः इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वकाशी धरत् इन्द्र एव न्याययो' सहायतु । स एव च' सयोजयति' उक्तिमात्रेण युज्ये' मानौ' इन्द्र वज्रवान्' हिरण्ययवर्णवरी' ॥२॥

१ १ इन्द्रो वज्रवान् । वचोयुजे निगोषा । इन्द्र मरुता साम्ना । इन्द्रो व वग्नि शैलान् । सर्वम् कर्मणाम् मन्त्रे तदन्त । इन्द्रो व । तृतीयार्थे द्वितीया । वाग्धिन वि' अ कु ऽ मरुता साम्ना साम्ना' २ स्तुयन्त साम्ना' वि' ३ नास्ति वि' रूप ४ युज्यन् सूयो ५ वचि' मे' । ६-६ इन्द्र एवमात्रे' वचि'वचिना एवेन । स्ववैग्यमेव निगोषा । 'सुता' (श ७, ३, ३) यत्नम् वचि'वचिना एव अच वि' अ कु ऽ 'वचि'वचिना साम्ना' ७ नास्ति वि' अ कु ८ ८ तपोऽनु निगो' साम्ना' ९-९ वज्रवान् हिरण्यय इत्यर्थः वि' अ कु १० 'वचोयुज्या' साम्ना कु ११ नास्ति साम्ना' । कु १२ 'वचिना साम्ना' कु १३ युज्यन् वि' रूप । 'वचोयुजे कु १४ वज्री साम्ना' कु १५ हिरण्यय साम्ना कु

मुद्गल० इन्द्र इत् इन्द्र एव ह्योः अन्नयोः सत्ता सह युगपत् आ सीमिः सद्यतः सम्यग् मिश्रयिता । कीटशो-
ह्योः । वषोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः । सुशिक्षितयोरित्यर्थः । नयम् इन्द्रः वजी
वज्रयुक्त हिरण्यवः हिरण्यमयः सर्वाभरणमूपितः ॥२॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥३॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् ।

पेरयत् ॥३॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमावक्षते—'गृध्रो महत्तमस्ततान । तेन यमसा वृषं सर्वमन्धप्रज्ञानं बभूव । उत
इन्द्रो वृषं हत्वा तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं दिव्यारोहयाच्चकार' इति । तत्रैतदुच्यते—इन्द्रः दीर्घाय आग्रह्य-
भावित्ने चक्षसे दर्शनाय आ सूर्यम् रोहयत् सूर्यमारोपितवान् दिवि गुल्लोके । क्रिद्ध वि गोभिः अद्रिम् पेरयत्
गोसन्धोऽग्र वज्रवचनः । 'अद्' गत्वा मपवन्' (ऋ ५, १०, ७) इति यथा । 'अद्रिः' (निघ ६, १०) इति
मेघनाम । वज्रैर्व्यैरयत् प्राणेभ्यो विगमितवान् हत्तवान् हन्ति वेत्यर्थः । वषार्थ एव सामर्थ्यादीरयतिः ।
अथवा गोशब्द उदक्वचनः । हेतौ च गृहीया । प्रयोजनस्य हेतुत्वविषया । उदकार्थं मेघं हत्तवान् हन्ति
वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः मनुष्याणां चिराय दर्शनाय दिवि सूर्यम् आ रोहयत् तेजोभिरत्र विविधं वषार्थं मेघं
पेरयति ॥३॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रः दीर्घाय प्रोढाय चक्षमे दर्शनाय दिवि गुल्लोके सूर्यम् आ रोहयत् वृत्रासुरेण अयति
यदापातितं तमस्तद्विचारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्धयर्थमादित्यं गुल्लोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यः
गोभिः स्वकीये रश्मिभिः अद्रिम् पर्वतप्रमुखं सर्वं जगत् वि पेरयत् विनोषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान्
प्रकाशितवान् ॥३॥

इन्द्रं वाजेषु नोऽव सहस्रप्रघनेषु च । उग्र उग्रार्भिरुतिभिः ॥४॥

इन्द्रं । वाजेषु । नः । अन् । सहस्रप्रघनेषु । च । उग्रः । उग्रार्भिः । उतिभिः ॥४॥

स्कन्द० 'दि इन्द्र वाजेषु पुद्गेषु नः अस्मात् । अव रक्षः । वाजेषु । सहस्रप्रघनेषु प्रघनशब्दोऽग्र न
संक्रामनाम । उत्सृष्टवचनः । प्रहृ-यानि घनानि प्रघनानि निमित्तभूतानि येषां ते सहस्रप्रघनाः ।
बहुगुण्यन्तप्रघना वेत्यर्थः । च शब्दस्तु पदपूर्णे वा । चञ्चलिसामर्थ्याद्वा अल्पधनीमित्तकेषु चेति
शेषः । उग्रः प्रयत्नपूर्वतोऽर्थे मन्त्रः । न वेदमानन्त्रितम् । अतो पृच्छन्तपृच्छन्दावप्याहृत्यैकदावपता
मेवा । यत्प्रयुगः अन्वये वाऽप्रसङ्गः मूर इत्यर्थः, स अथ इति । कीटशोभिः उग्रभिः अन्वयेनाप्रसङ्गाभिः
उतिभिः पालनैः ॥ ४ ॥

१. वेपु मे'. २-२. इयन्तान् नन्वेनालेसागलनना इयाः सोऽन्धबुद्धयोऽमूर्खलोद्रेकम् अयत्न च ॥

तरीयान्तो नृपि रिति सूर्येनोदयत् । इन्द्रः आग्रह्यमन्त्रिणे दर्शनाय सूर्यमारोपितवान् रिति । क्रिद्ध गो. वज्रः । अद्रिः
मेघः । वज्र. मेघं प्रोढयः अग्रयितवान् इत्यन्वा । रति रथे । गो. उदकं वा । उदकेतोः मेघं हति इत्यन्व रिति अ
हु. । सर्वमन्धम' मूको. ३. अद्रि' रिति ह्यं. ४-४. इन्द्र पुद्गेषु अग्रयत् एव इन्द्रहृत्पत्निरिति । चक्षयत् अग्रधन-
निरिति च । वः सत् उग्र अग्रयत्. अ-वे. स इत् अग्रयत्. वाजैः नः अय रिति अ हु. । अग्रयत् साग' रिति.
श-५.

वेङ्कट० इन्द्र ! छुष्टेषु सधामेषु अस्मान् रक्ष महत्सु च उद्गृह्ण उद्गृह्णीं पालने । अस्योत्तरा नृपते निर्वैचनाय ॥४॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वय शत्रुभिरप्रचल्यसवम् उग्रानि अप्रचल्यामि अतिभि अस्मद्विपरलाभि वापेषु सुष्टेषु न अस्मान् अव रक्ष । तया सहस्रप्रयनेषु च सहस्रसख्याकगताघादिवाभयुषेषु महासुष्टेष्वपि रक्ष ॥४॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥५॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥५॥

रुन्द्र० 'महाधन सन्धामनामैतत् (तु निघ २, १७) । महति सन्धामे । इन्द्रम् एव अर्भे अस्मनामैतत् (तु निघ ३, २) नले । अ । पूर्वत निर्देशान् सन्धाम एव । हवामहे आह्वयाम । युजम् युज्यतेऽसाविति युक् सहाय तम् । त्रेषु सन्धामन्वपिचित्तेष्वपि च शत्रुषु इन्द्रमेव समाह्वयाम वज्रिणम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र वयम् महति सधामे हवामहे, इन्द्रम् अत्पे च सहायन् उपद्रवेषु आयुधवन्तम् ॥५॥

मुद्रल० वयम् अमुष्ठाणार महाधने प्रभूतधननिमित्तं तम् इन्द्रम् हवामहे आह्वयाम । अर्भे अर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति इन्द्रम् हवामहे । कीदनामिन्द्रम् । युजम् सहकारिणम् तेषु शत्रुषु धनलग्नविरोधिषु प्रान्देषु तन्निवारणाय वज्रिणम् वज्रोपेतम् ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वसं ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावक्षपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिवृत्तः ॥६॥

स । न । वृषन् । अमुम् । चरन् । सत्रादानन् । अप । वृधि । अस्मभ्यम् । अप्रतिवृत्तः ॥६॥

रुन्द्र० 'न इति वादर्थ्ये चतुर्थीषु उपन् इत्यनेन सम्प्रत्यये । अस्मदपं वपित । यो हि सर्वापं वपति परंपर्यां मधुच्छन्दोऽर्थम् । तत् एवैवमामन्त्रयते नो वृषन्निति । अमुम् चरन् मेधम् । 'चरु' (निघ १, १०) इति मेघनाम । सत्रादानन् 'सना' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । 'सत्रतपस्यायो वा । सत्य सत्रत वा नाड । असावधि सत्रादानम् । अम्नन्वम् अस्मदर्थम् । अप्रतिवृत्तः सृज् आश्रयणे । आश्रयणमा गमन प्रवर्तगत्यर्थवान् । अन्यनाश्रितगत अप्रतिवृत्तः । युष्टेऽभियुज्ज्ञान अन्येनाश्रयभियुक्तपूर्वं इत्यर्थः । अत्र च 'स नो वृषन्' इति सच्छान्दामन्त्रस्य चास्य प्रत्यक्षट्ठत्वाद् 'अप्रतिवृत्त' इत्येतस्या नामनिश्चयान् यच्छान्दोऽप्याहार्यः । यस्त्वमप्रतिवृत्तः स असावधि' ॥ ६ ॥

१३ चारुणां चरुं साम्भं, रक्ष न महत्सु चरुणां उद्गृह्णीं साम्भं, 'अ उद्गृह्णीं उद्गृह्णीं कु २३ महत्सु चरुणामान्त्रयते च वयमिन्द्रमह्वयाम महाधनम् । त्रेषु सन्धामन्वपिचित्तेषु शत्रुषु वज्रयुगमिदं रक्ष (स विं अ) यथावदन् विं स कु ३ मन्वन्मूको ४४ महत्सु अम्भं वपित । यथावदन्वपि मधुच्छन्दोऽर्थमेव । तत्र नो युज् इति अन्वन्म् । अर्भे मेधम् । सत्रादानन् सत्यनामयो सत्र असावधि मेघवपणारत्वे युक् । अस्मभ्यमप्रतिवृत्तः । अम्नन्वन्वपि । असावधि सत्रादानम् । सुदन्व सन्धामन्त्रस्य कथन न प्रथमियुष्टात् । यत्वं अप्रतिवृत्तः स त्वं धनवन्वपि विं स कु ३ मधुवपणारत्वे । यथावत् ३ मन्वन्वपि सत्रादानम्' ।

वेङ्कट० सः नः 'वर्षितः ! अमुम् मेवं' महतो दातः ! तेजोभिः अराधुभिः प्रमुभिरप्रतिशान्दितः^१ अप्रति-
कृतो^२ वा । 'नः अस्मभ्यम्' इत्यनयोः पूरणमेकम् ॥६॥

सुद्रल० हे सनासवान् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः ! अतो व्रीह्यादिनिष्पत्यर्थं हे वृषन् !
वृष्टिमदेन्द्र ! नः 'अस्मदर्थम्' अमुम् ददयमानम् चक्षुम् मेघम् अपावृष्टि उद्घाटय । तथैव अस्मभ्यम् अस्म-
दर्थम् सः त्वम् अप्रतिष्कृतः प्रतिशश्वरहितः । यद्यदस्माभिर्याच्यते 'तत्र सर्वत्र' नेति प्रतिशश्वदं
नोच्चारणतीत्यर्थः ॥६॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वृजिर्णः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उद्ऽतरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वृजिर्णः । न । विन्धे । अस्य । सु-
स्तुतिम् ॥७॥

स्कन्द० 'तुञ्जः' (तु. निघ २, २०) इति न वज्रनामं । किन्वाहिं । तुञ्जतोदानकर्मणः (तु. निघ ३, २०) ।
तुञ्जो दानम् । दाने दाने । कस्य । सामर्थाद् वृष्टेः धनानां वा । ये उत्तरे पूर्वेष्वः प्रकृतमा मदीयाः
स्तोमाः इन्द्रस्य वृजिणः यच्चन्द्रध्रुवस्तच्छन्द्रोऽध्याहार्यः । तैरपि न विन्धे त्रिदुर्लभाद्यर्थेदं रूपम् । अहम्
अस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिम् सुष्टु स्तुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपाम् । तैरपि नाशेषानिन्द्रगुणान् प्रकाशयितुं
शक्नोमीत्यर्थः । अथवा अयं 'न विन्धे' इति स्पर्शनाथो वा । तैरपि न विन्धे न शृणामि । अस्य
सुष्टुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपाम् । मूलदुक्तं भवति-येऽपि दानपरितुष्टस्य भगवत्यन्तमहान्तः स्तोमाः,
तेऽपीन्द्रस्य गुणैरुद्देशवर्तिनः समस्तगुणप्रकाशनमप्राप्ताः । किं पुनरभ्येद् इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दाने दाने उत्तरोत्तरम् । आपय एनं स्तुवन्ति । तेषु स्तोमेषु न अस्य अहं दानानुगुणाम्
सुष्टुतिम् विन्दामि ॥७॥

सुद्रल० तुञ्जेतुञ्जे वास्मिस्त्वस्मिन् फल्दातरि देवान्दरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति तैः
स्तोमैः सर्वैरपि वृजिणः वज्रयुक्तस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिम् घोषां शोभनां स्तुतिम् न विन्धे न विन्दामि ॥७॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥८॥

वृषा । यूथाऽथैव । वंसगः । कृष्टीः । इत्यति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥८॥

स्कन्द० 'वृषा वर्षिता इन्द्रः यूथेव वंसगः वंसगो वृषभ उच्यते वननीयगमनत्वात् । स यथा गोयूथानि
प्रति पश्यत् । इष्टीः यद्गृह् चक्षुद् वा मनुष्यान् प्रति इत्यति गतिकर्माऽयम् । गच्छति । ओजसा
स्वबलेन ईशानः सर्वस्वेश्वरः अप्रतिष्कृतः अप्रत्यगतो सुद्वेऽभियुक्तानां । अन्वेषनाप्रत्याभियुक्तपूर्वैः
इत्यर्थः' ॥ ८ ॥

१-१. वर्षितस्त्वम् साम्^१; २. मास्ति साम्^२. ३. उत्तरे विं लरे.

४. 'प्रतिष्कृत' साम्^३. ५. सुष्टुतिम् मं^४. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. तुञ्ज दाने । दाने दाने वृष्टी धनत्वं वा ।
पूर्वेष्वः पूर्वेष्वः प्रकृतमा मदीयाः स्तोमाः ये तैरपि न लभे अहमत्वं वज्रयाः इत्यत्र सुष्टु स्तुतिम् । वृष्टिभन्दाने दाने
पूर्वेष्वान् पूर्वेष्वान् प्रकृतमा मदीयाः स्तोमाः इन्द्रगुणानुगुणप्रकाशयितुमर्थाः । तेनाहं सुष्टु स्तुतिं न विन्धे न शृणामि ।
विन्धे स्पर्शने वा । दानपरितुष्टस्य भवत्यन्तमहान्तः । किं पुनरत्य विं अ इ. † न वज्रनाम साम्- ‡ किं
पुनरप्येति मूको. ८. 'येऽपि इति' 'उत्तरे साम्^५'. ९. एवम् साम्^६ दिं. १०-१०. वृषा वर्षिता ।
वननीयगमने वृषो यथा गोयूथानि पश्यत् इष्टीः यद्गृह् उन्ना वृत् प्रति गच्छति स्वबलेन सर्वेश्वरः अप्रत्यगतः ।
विं अ इ. † सुष्टु तिम् मूको. ‡ 'नानियुक्त' साम्^७.

वेङ्कट० वरिता नोयूयानीव' वननीयगमन रूपम इन्द्रो वीरः युयुस्वन् मनुष्यान् बलेन क्षमिगच्छति सर्वस्य ईशान अप्रतिहृत ॥ ८ ॥

मुद्रल० इया कामानां वणिठेन्द्र. ओजसा स्वकीयेन बलेन वतुमहीतुम् हृष्टी मनुष्यान् इयति प्राप्नोति । कीदृश इन्द्र. । ईशान. समर्थ अप्रतिपुत्र प्रविशच्छरद्वित याज्यमानं न परिहरतीत्यर्थे । दृष्टान्तः— वगम वननीयगतिरूपमो यूधेव नोयूयानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ ८ ॥

य एकश्रपर्णीनां वध्नानामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥९॥

य. एक. । श्रपर्णीनाम् । वध्नानाम् । इरज्यति । इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥९॥

स्कन्द० य एक एक एव श्रपर्णीनाम् मनुष्याणां ब्राह्मणादीनाम् वसूनाम् धनानां च इरज्यति ऐश्वर्यकर्मा- यम् (तु निघ २, २१) ईष्टे । इन्द्र पञ्च पट्टार्थे प्रथमैषा । पञ्चानां क्षितीनाम् मनुष्यजातीनां, गन्धर्वा पितरो देवा इत्येतानाम् । यच्छन्दमुत्तेस्तच्छन्दमव्याहृत्यैकवाक्यता नेया ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य एव इन्द्र मनुष्याणा पञ्चानां क्षितीनां निवसताम् गन्धर्वा पितरो देवा असुरा रक्षतीति पञ्चत्वम् । तेषां प्रदेवानां धनानाम् ईष्टे । 'पूर्वस्यामृचि वाक्यपरिसमाप्ति' ॥ ९ ॥

मुद्रल० य इन्द्र स्वयम् एक एव श्रपर्णीनाम् मनुष्याणाम् तथा वसूनाम् धनानाम् इरज्यति ईष्टे । इति ऐश्वर्ये । स इन्द्र पञ्च निपादपञ्चमानाम् क्षितीनाम् निवासाक्षाणां वर्णानामनुमहीतेति' श्लेष. ॥ ९ ॥

इन्द्रो वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इन्द्रम् । व । विश्वत । परि । हवामहे । जनैभ्य । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥१०॥

स्कन्द० 'व इति तादृशं चतुर्थी । पञ्चमानप्रतिनिर्देशश्च । हे यजमाना. ! इन्द्रम् तुष्मदर्थम् विश्वत सर्वैभ्य परि हवामहे परिसम्पदो धात्वर्थांशुवादी पदप्रथम । आह्वयाम । जनैभ्य 'पवजना । विवस्वन्त.' (निघ २, ३) इति मनुष्यनामसु पाठान्मनुष्यनामैवत् । अन्यैभ्यो मनुष्येभ्यः । अस्माकम् अस्तु केव पट्टार्थे प्रथमैषा । अस्माक केवलानामस्तु । माऽभ्येषां मूर्त्ता । क. । सामर्प्याव स्तुभ्यो पष्टम्यश्च ॥१०॥

वेङ्कट० व इति पञ्चमी । व जनैभ्य सर्वैभ्य एव वयम् इन्द्रम् हवामहे । स अस्माकम् अस्तु समाधारण ॥१०॥

मुद्रल० हे ऋत्विग्वजमाना. विश्वत सर्वैभ्य जनैभ्य. परि उपरि भवस्त्पितम् इन्द्रम् व तुष्मदर्थं हवामहे आह्वयाम. । अस्तु स इन्द्र अस्माकम् केव. समाधारण अस्तु । इत्येभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मानु कर्तोवित्यर्थे ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वसः । द्वितीयोऽनुवाक ॥

१. 'पानि दि' ल्य. २. परिर्णो' वि. ३-३. य ०५ एव वृत्त धनानां च इत्ये इन्द्र पञ्चाना मूर्त्तानां लक्ष्मिपुत्रकर्मोवाता न इन्द्रः पञ्चमैष्टे वि' अ पु. ४. आसित साम् कु. ५. मद्र साम्. ६-६ पवजने वाक्यार्थे साम्; १५वृत्तिवाक्ये अस्ति साम्'म्, 'वाक्ये परिष्ठा' पु. ७. 'तुष्टी' मूर्त्ता ८-८. हे यजमान तुष्मदर्थेन्द्र मोम् परि हवामहे अन्येभ्यो मनुष्येभ्य । केव इति प्रथमा पष्टमै. १०. 'अस्माकम्' इति ल्यप्. ११. 'अन्वेषाम्' साम्.

[८]

'एन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूर्धये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् । वर्षिष्ठम् । ऊर्ध्वे । भर ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो मरेत्यनेनाभ्यतेन सम्प्रत्यये । हे इन्द्र ! सानसिम् यत्र एष सम्भक्तौ । सम्भजनीयम् । रयिम् धनम् । सजित्वानम् सद्भूतानामपि शयूनां जेतुं । सदासहम् पद भरणे । यमिभये छन्दसि । सर्वदा चाभिमक्ति । वर्षिष्ठम् बृहत्तमम् अत्यन्तबहुं । ऊर्ध्वे तर्पणायस्माकम् । आ भर मानय । देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

घेडूट० आहर इन्द्र । भजनीयम् रयिम् जयशीलपुरुषयुक्तं सदा शयूनामभिवारितारं बृहत्तमं रक्षणायस्मान्मयम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'एन्द्र सानसिं रयिम्' इति—दशरुचं प्रथमं सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्रम् । हे इन्द्र । ऊर्ध्वे अस्मद्भस्त्राभेम् रयिम् धनम् आभर आहर । कीदृशं रयिम् । सानसिम् संभजनीयम् । सजित्वानम् समानशयुजयशीलम् । धनेन हि शूरान् भूत्वात् सम्पाद्य शयवो जीयन्ते । सदासहम् सर्वदा शयूनामभिमवेदेतुम् । वर्षिष्ठम् अतिशयेन बृहत् प्रभूत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्थता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिः हृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽर्जतासः । नि । अर्जता ॥ २ ॥

स्कन्द० किं कुर्या इति उच्यते । नि येन नोत्युपसर्गेश्रुतेषां गमनियामदाभ्याहारः । निपतेन येन धनेन । मुष्टिहृत्यया हन्तिर्येत्यर्थः । 'मुष्टेर्गमनेन उपांशुप्रशारेणेत्यर्थः' । इया शयून् नि रुणधामहै अपकर्तुं प्रवृत्ताश्चिचारयामः । त्वोतासः स्वया पालिताः सन्तः । अथवा न्युपसर्गाभ्यामात् तत्सम्बन्धिनां रुणधामहै हृत्वात्पातस्याभ्यासाः । 'अभ्यासे च भूतानमर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीय, अहो दर्शनीय इति' (या १०, ४२) । मुष्टु निवारयाम हृत्यर्थः । कीदृशेन । अर्जता 'अर्जनामैकम् (तु. निघ १, १४) । सामध्वार्जनाहित-मत्यर्थम्' । अर्जता अर्जसंनयेन । अथवा अर्जतेर्गतिकर्मण पृथक् रूपम् । अहमनि गतेन स्वायत्तेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

घेडूट० कीदृशमित्वाह—येन धनेन मुष्टिहनेन दारिद्र्याणि वयं निरल्प्यः । पादान्तरे पुनः निः प्रयुज्यते । त्वया रक्षिताः । शयून् एत अशुभ्रतां नि रुणधामहै त्वया रक्षिते । अस्योजरा भूधने त्विष्यताम् ॥ १ ॥

मुद्रल० येन धनेन संपादितानां भदानां नि मुष्टिहृत्यया नितरां मुष्टिप्रदानेन । इया शयून् नि रुणधामहै निरुद्धात् कृतवाम । तारतां धनमाहृत्यर्थः । त्वोतासः त्वया रक्षिता वयम् अर्जता अस्मदीयेनात्वेन निरुणधामहै हृत्पनुपहः ॥ २ ॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वरुं घना र्ददीमहि । जयेम सं युधि सृष्टेः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽर्जतासः । आ । वयम् । वरुम् । घना । र्ददीमहि । जयेम । सं । युधि । सृष्टेः ॥ ३ ॥

१. १, ८, १ मतस्य १, १०, २ वर्तन स्कन्द० स्वने सानसिभ्योऽय. विं अ. २. वेदाङ्गं कु. ३. अर्जिताम् कु. ४. अर्जुं कु. ५. नासिं सासर् १ कु. ६. वेद सासर्. ७-८. मुष्टे "दोने" विं; अर्जतामैकवर्तः सूक्तो. ८-८. नासिं विं. पुनःगीतव्यर्थः कु. ९. रता विं क; पदान्तेषु कर्त्त. १०. नासिं विं क.

स्कन्द० इन्द्र । सोमान त्वया पालिता वयम् । त्वद्दस्ताद् वज्रम् घना घन सुवीर इन्तार^१ वा शशूणाम् ।
आ दर्शामि गृहीधाम । गृहीत्वा जयेम सम् सम्यग् जयेम । युधि युद्धे । काद् । सृष्ट्य स्थितृन् ।
अथवा 'सृष्ट' (निघ २, १५) इति सद्ग्रामनाम, त करोति सृष्ट्यति । पयन्ताद् किम् । सृष्ट्य
सद्ग्रामकारिण इत्यर्थे ॥ १ ॥

पेङ्कट० इन्द्र । त्वया रक्षिता वयम् इन्द्र आयुधम् आ दर्शामि^२ । सम् जयेम युद्धे सार्धमितृन् शत्रून्^३
इति ॥ १ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वोत्तम त्वया पालिता वयम्^४ घना घन शत्रुप्रहरणायात्पन्तं इदम् वज्रम् आयुधम्
आ दशामि स्वोक्तम् । तेन वज्रेण युधि युद्धे सृष्ट्य सार्धमानान् शत्रून् सम् जयेम सम्यग् जयेम ॥१॥

वयम् शूरैर्भिरस्तुभिरीन्द्र त्वया युजा वयम् । ससुह्यार्म पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरैर्भि । अस्तुभि । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् । ससुह्यार्म । पृतन्यत ॥ ४ ॥

स्कन्द० वयम् शूरेभि शूरैः आरमार्यैर्मनुजैः अमृति सृजति सामर्थ्याद् हिंसार्थे । अहिंसितै । हे
इन्द्र । त्वया च युजा सहायेन । वयम् सहयोगलक्षणवृत्तीयार्थे ध्यत्स्येन प्रथमैषा । पृतन्यत इत्यनेन
सम्बन्धे । अस्माभि सह पृतन्यत सद्ग्राम कर्तुमिच्छत सावधाम आर्यैः पुन पुनर्वाभिगवेम ॥१॥

पेङ्कट० वयम् शूरैः आयुधाना श्रेष्ठैभि त्वया च सहायेन अभिमवेम । सद्ग्राम कर्तुमिच्छत । पुन वयम्
इति पूरणम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० वयम् कर्मानुप्यापार शूरेभि शौर्ययुनैः अमृति आयुधाना प्रश्रेष्ठैर्भिर्भिः सयुज्येमहीति शेष ।
हे इन्द्र षाट्शमन्नाहिता^५ वयम् युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यत सेनामिच्छत शत्रून् सासृष्टान्
अतिशयेनाभिमवेम ॥४॥

महान् इन्द्रः परद्वेषु तु महित्वमस्तु वज्रिणे । दौर्न प्रथिना शत्रुः ॥ ५ ॥

महान् । इन्द्र । पर । द्वेषु । तु । महित्वम् । अस्तु । वज्रिणे । दौर्न । प्रथिना । शत्रुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्र महान् शरीरेण पर च उत्कृष्टतः सर्वतो युगे । तु इति पदपूरण । महित्वम् महत्त्वं चैतत्
सर्वदा अस्तु वज्रिणे इन्द्राय इत्येतद् 'इन्द्रायामासमहे । दौर्न नराब्द उपरिधादुपचार सर्वतो
पमायां, पुलोक इव च । प्रथिना प्रथिन्ना विस्तीर्णत्वेन । शत्रु इन्द्रस्य बल सेनालक्षणम् । यथा तौ-
र्विस्तीर्णां तद्द विस्तीर्णमित्यर्थे ॥ ५ ॥

पेङ्कट० महनीयः^६ इन्द्र कारकद्वेष^७ शत्रूणाम् । तस्मै सदा महित्वम् अस्तु इति स्वयञ्जातास्ते । यौ इव
विस्तीर्णत्वा बलमस्य भवति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अथम् इन्द्र महान् शरीरेण श्रोत्र पर च युगेऽत्कृष्टोऽपि । तु किञ्च । वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वम्
पूर्वैर्न द्विविधमाधिष्य सर्वदा अस्तु । भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किञ्च^८ दौर्न पुलोक इव शत्रु इन्द्रस्य
सेनालक्षणम् प्रथिना वृष्टुत्वेन 'सुज्येगामिति शेष' ॥५॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये षष्ठादशो वर्गः ॥

१ तदन्तं मातृ दि' २ इत्ता मान्य दि' ३ आर्धामिद एव ४ नास्ति साम् ।
५ नास्ति सूची ६ 'महनीय' सूची ७ नास्ति मातृ' ८ 'इन्द्रायामा' दि' ९ शत्रु' दि'
१० 'तौ' दि', या वापायां इति (तु वेर २, ४५८ f) ११ नास्ति वि
१२ १३ युगित् म'.

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिती । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

समुद्रोहे । वा । ये । आशत । नरः । लोकस्य । सनिती । विप्रासः । वा ।
धियायवः ॥ ६ ॥

स्कन्द० समोहे (निघ २, २७) इति सङ्ग्रामनाम । वा शब्दोऽप्यर्थे समुच्चये । परापेक्षया च समुच्चयः ।
ये सङ्ग्रामेषु च आशत व्याप्नुवन्ति । कम् । प्रकरणादिन्द्रम् । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिः । इन्द्रं
स्तुवन्तीत्यर्थः । नरः मनुष्याः लोकस्य अपत्यनामैतत् (तु. निघ २, २) । अपत्यस्य च । सनिती सम्भन्ती
लाभे । विप्रासः मेधाविनः । वा धियायवः वासवः परस्ताद् ब्रह्मणः । धियायवो वा प्रज्ञाकामाश्चेत्यर्थः ।
किम् संपामिति साकादश्रुत्वाद् वाक्यस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थम् । ते यथास्थमभिलषितं लभन्त इति
वाच्यशेषः । अथवा समोहे वा य इत्यर्थे 'यच्छ्रुतेः योग्यार्थक्रियाभ्याद्वातः', तच्छब्दाभ्याहारश्च ।
सङ्ग्रामे य इन्द्रं स्तुवन्ति ते आशत व्याप्नुवन्ति मनुष्याः । किम् । सामर्थ्यात् 'यज्ञम् । तत्र' यवन्तः
लोकस्य सनिती धियायवश्च प्रज्ञाकामाश्च ॥ ६ ॥

घेङ्कट० सङ्ग्रामजिगीषया ये एनं पुत्रे आप्नुवन्ति मनुष्याः, अपत्यस्य वा भजनार्थम्, ये वा प्राजाः
कर्मकामाः । उत्तरत्र सन्दग्धः ॥ ६ ॥

मुद्रल० ये नरः समोहे संग्रामे लोकस्य अपत्यस्य सनिती वा लाभे वा आशत व्याप्नुवन्तः । इन्द्रस्तुत्येति
शेषः । वा अथवा विप्रासः मेधाविनः 'धियायवः प्रज्ञाकामाः' सन्तः आशत । ते सर्वे लभन्ते
इत्यभ्याहारः ॥ ६ ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्रद्वं विन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रः । विन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यः इन्द्रस्यावयवभूतः कुक्षिः आकारकदेशः । सोमपातमः अतिशयेन सोमनां पाता । यच्छब्द-
ध्रुवस्त्वच्छब्दोऽभ्याहार्यः । स समुद्रव विन्वते विपिरिद^१ संचने । कर्मणि चायं व्यत्ययेन । यथा
नदीभिः समुद्रस्तद्गत् विन्वते सिच्यते अस्माभिः । केन । सामर्थ्यात् सोमेन । उर्वीः आपः न द्वितीयेय-
मुपमा । मृतीकार्थं चात्र प्रथमा । बद्धीभिरङ्गिरिच थ । काकुदः काकुदं तास्त्रियापक्षते । व्यत्ययेन
चात्र द्वितीया । यथा मृषितस्य कस्यचिद् बद्धीभिरङ्गिस्तालु सिच्यते, तद्वन्नेत्यर्थः । केचित्तु पातं
काकुदमशेषमानमित्वाहुः । तद्व्यतिषेपेन बद्धीभिः सिच्यते यस्मिन्वापामधिदैवतत्वाद् ॥ ७ ॥

घेङ्कट० तेष्य सङ्ग्रहस्तोस्तान् कामान् यः अस्य कुक्षिः अतिशयेन सोमस्य पाता^२ समुद्रव सदाऽक्षीणः
उद्गमयति । सः कुक्षिः बहूनि उदकानि विवन्, तानु इव भवति । तदि निष्ठीयतेऽपि न नुष्यतीति ॥ ७ ॥

मुद्रल० यः कुक्षिः अत्येन्द्रस्योदरभेदनः सोमनामः अतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः समुद्रद्वं
विन्वते वर्धते । 'काकुदः मुत्संभविष्यः उर्वीः^३ बद्धाः आपः न जलानीव । त्रिद्वामभ्यन्धम् भारयोदकं
यथा कदाचिदपि न नुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपुरितः न नुष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. उर्वीः मास्यः उर्वः कु. २. मासि मास्य रि. ३. वेगत् मास्य रि. ४-४. 'तेतंतेना-
योग्यार्थाभ्यां' मास्य. ५. उर्व कु. ६. यथाः सत्य रि. ७. सङ्ग्रहस्यैव दौर्गन्ध्यात् वाच्यः
रिं सपे. ८-८. मुद्रितम् मै. ९. विपिरिद कु. १०. पातमः मास्य कु.

एवा हस्य सूनुता विरुषी गोमती मही । पक्वा शाखा न दाशुपे ॥ ८ ॥

एन । हि । अस्य । सूनुता । विरुषी । गोमती । मही । पक्वा । शाखा । न । दाशुपे ॥ ८ ॥

रुन्द० एषाण्ड एवमित्यस्यादे । 'पक्वा शाखा न' इत्येतस्मात् परे द्रष्टव्य । हि-शब्दस्तु पदपूर्णा । अस्य इन्द्रस्य सूनुता सर्वकामधुक् । इन्द्रस्य स्वभूता धेनु सूनुताऽप्युच्यते । सा विरुषी एष रूपभ्यक्ताया वाचि इत्यस्य त्रियाशब्दोऽयम् न महत्प्रामैतत् । महीत्यन्यस्यात्र महत्प्रामो विद्यमानत्वात् सूनुतासामानाधिकरण्याच्च अस्य स्त्रीप्रत्ययान्तरत्वात् । 'विरुषिणे वज्रिणे' (ऋ ६, ३२, १) इत्यादिप्रयोगाद्गोमतीषु इन्द्रप्रत्ययान्तस्य महत्प्रामसु पाठात् (तु निघ ३, ३) । विरुषण्जीला शब्दकारिणी । गोमती 'अथाप्यस्या तादित्तन इत्यलक्षिणमा भवन्ति' (या २, ५) इत्येव पयोऽत्र गोदाब्देनोच्यते । 'गोमि धीणात् (ऋ ९, ४६, ४) इति यथा । एवस्वती । महो महती । पक्वा शाखा न इव' । पक्वानि फलानि यस्या सा शाखैव पक्वेत्युच्यते । नशब्दश्चोपमायाय अन्यत्रोपमानोपमेयसम्बन्धप्रतिनिर्दिशावैषोम्याय एवमित्येतयोरप्यर्थे वर्तते । 'अग्निं ये' (ऋ १०, ७८, २) । यथा 'अग्नि एव' आजसा रश्मयश्च इत्यर्थे । इदं त्वेवशब्दस्य ध्रुतत्वाद् यथाशब्दमात्रार्थे । उपमानोपमेययोश्च सूनुताशाखयो साधारणधर्माधिकत्वात् तत्सम्बन्धयोग्यपदाभ्याहार । यथा पक्वा शाखा रसविन्दुशरत्पत्र क्षरति । किम् । सामर्थ्यात् एव । सर्वकामान् । एवस्वती हि सा सर्वकामधुक् । कस्मै क्षरति । दाशुपे पशुभ्ये एषा चतुर्थी । दाशुपे यजमानत्वात्प्रायः । अथवा सूनुता गणितलक्षणा वाक् । गोमती माष्यमिका जापोऽत्र गाव उच्यन्ते । 'यस्य मा अतरस्मिन्' (ऋ ६, ४३, ३) इति यथा । तद्वती । सा च एवेव शाखा क्षरति । किम् । सामर्थ्यात् एव 'द्वते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एवम् हि अस्य वाक् विविधरचनां पशुमती महती पक्वफलाशाखा इव यजमानाय भवति ॥ ८ ॥

मुद्रल० अथ इन्द्रस्य सूनुता 'प्रियसत्वरूपा वाक् दाशुपे हविर्दत्तवते' यजमानाय तदर्थम् एव हि एष खडु भवन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थे । कीदृशी । विरुषी विविधगुणोपेतवावयवसुता बहु-प्रियोपचारजादनीत्यर्थे । गोमती बद्धीभिर्गोभिरपेका गोप्रदेत्यर्थे । अत एव महो महती एव्या । टशान् । पक्वा शाखा न यथा बहुभि पक्वि पक्वेत्येता पनसवृक्षादिशाखा श्रीविद्येनुस्तद्वत् ॥ ८ ॥

एवा हि ते निर्भूतय ऊतय इन्द्र माग्ने । सद्यश्चित्सन्ति दाशुपे ॥ ९ ॥

एन । हि । ते । निर्भूतय । ऊतय । इन्द्र । माग्ने । सद्य । चित् । सन्ति । दाशुपे ॥ ९ ॥

रुन्द० एव इत्येवमर्थे प्रवृत्ते सूनुतापेक्षया च । हि इति पदपूर्णा । 'यथा सूनुतैव' ते तत्र स्वभूता विभूतमण्वयोमि ऊतय पालनानि च हे इन्द्र । माक्ते सद्यश्चित् सन्ति दाशुपे माण्डोऽत्र "माण्डप्रमाण्ड" (मा १४, १८, १४, ३, ७, १) इति छन्दःशब्दसामानाधिकरण्याच्छन्दोविशेषवचन । सद्वात् माण्ड' । भस्तरतो वा । यत्प्रवरजे'० पुण्यदत्तद्रवां छन्दसि सादय उपसङ्ख्यानम्' (शाका ७, ३०) इति । माक्ते दाशुप इति बोधयत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । चित्छन्दःप्राथम्ये । छन्दोविशेषयतो माण्डस्य वा यजमानस्याप्रायः सन्ति भवन्ति । यदेव भस्तरतो यजमान रगार्थाप्राथम्ये, तदेव तदर्थं भवति ॥ ९ ॥

१ एव सूको २ २ नास्ति साम्ब वि' ३ दपते सूको ४ एतेषा साम्ब तु ५-५ मुद्रितम्
मै' १ 'शाक्य' वि मै' ७ ७ वर्षवम् साम्ब वि'. ८ ८, माण्ड्य प्रमाण्ड्य साम्ब वि'
९ नास्ति इ १० गण्ड्य' साम्ब वि'; यदु' क', एतेषा साम्ब' ।

वेङ्कट० एषम् हि ते निभूतयः^१ रक्षणाति च मत्सदृशाय यजमानाय उदानीमेव भरन्ति^२ ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते एष निभूतयः पेश्वर्यैविरोधाः एष हि एवंविधाः सन्तु । किंविधा इति । तदुच्यते । भावते मत्सदृशाप्य दाशुषे हविर्दत्तते यजमानाय ऋषयः त्वदीवरक्षास्थाः सशक्तिः सन्ति यदा कर्म भवति तदैव भवन्ति ॥ ९ ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोमं उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमंपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमंपीतये ॥ १० ॥

स्कन्द० 'एव ह्यस्यमित्यर्थे । अस्य तथैव कमनीये^१ स्तोमः उक्थम् च स्तोत्रं च शस्त्रं च शंस्या भा^२ 'सोमाग्नेः शंसनीये । किमर्थम् । अस्मै एव इन्द्राय सोमंपीतये । सोमाप्त्युत्तरकालं 'कथमयमिन्द्रः सोमं पिबेदित्येवमर्थमित्यर्थः'^३ ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'यथाहमस्याऽशंसिषमेवम्' अस्य कमनीये स्तोत्रशस्त्रे शंसनीये सोमपानार्थम् इन्द्राय । विरम्याभिधानात् षष्ठीचतुर्थी सङ्गच्छते । अर्षामेदादिरयपरे इति^४ ॥ १० ॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रम् उक्थम् च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि एव हि एते उभे एवंविधे सन्तु । किंविधे इति । तदुच्यते । काम्या कामयित्तये शंस्या भ्रूयिष्विभ्रशंसनीये । किमर्थं शंसनमिति । तदुच्यते । इन्द्राय सोमंपीतये^१ इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[९]

21-3-70

इन्द्रेहि मत्स्यन्वसो विर्येभिः सोमपर्वेभिः । मह्यं अभिष्टिरोर्जसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्वसः । विर्येभिः । सोमपर्वेभिः । मह्यम् । अभिष्टिः । ओर्जसा ॥ १ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! आ इहि भागच्छ । भागतप्य च मति मन्दस्त्रं त्वय्य^१ । अन्वस 'अन्वः' (निय २, ७) इत्यशनात् । तृतीयाधे चर्चं षष्ठी । अन्वस । कत्तमेव । विर्येभिः सोमपर्वेभिः सर्वैः सोमविशेषैः । यानि त्वय्यर्थं । मत्सिपुतानि सोमाख्यस्यान्नस्य पर्वणि, तैः सर्वैरित्यर्थः । अथवा सोममयानि पर्वणि येषां ते सोमपर्वणिः देवाः । यो हि यदाहारो भवति, तस्य पन्नमयानि पर्वणि भवन्ति । सोमाहारार्थं देवाः । सद्योकाङ्क्षायां चात्र तृतीया । त्वय्य^२ सोमलक्षणैनाहेन सर्वैः सोमाहारैर्देवैः सहेत्यर्थः । किं कातम् । उच्यते । यत्मात् मह्यं इत्थं धीर्षेण शरीरेण वा । अभिष्टिः^३ 'अन्वेषणानि लक्षणं दाशुष्यात् । मत्सिष्ययो वा । केन हेतुना । ओजसा बलेन बलरत्नादित्यर्थः । अथवा यत्त्वं मह्यमभिष्टिदप्य स मत्स्यैर्येयं यत्त्वं तत्त्वं दाशुष्यात्त्वं रत्नावधत्ता योन्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! भागच्छ माद्य च अहेन विर्यैः सोमपर्वार्वेभिरभिपुतेन मह्यं बलेन दाशुष्यामभ्येदयतीत्य^४ ॥ १ ॥

१. 'तदे साग्भ' १. 'दति साग्भ' १; अन्विति कु. १-१. -- 'दति मत्स्येव. मूको; मत्स्येव कु. १. मत्स्येव; मूको. ५-५. 'इन्द्र ! तेन विर्येभ्यः साग्भ वि'. ६-६. यथा ईदृशं इति साग्भ' १; यथासाग्भ' १ साग्भ'; यथा मत्स्य इति इति इति; यथा साग्भ' १ कु. ७. 'यानि साग्भ ल. ८. ९-९ साग्भ' कु. ९. 'दत्त' कु. १०. 'मत्स्य' साग्भ' इति. ११. 'अन्वेषणानि लक्षणं; साग्भ कु.

मुद्गल० 'इन्द्रेइ' इति द्वाचं द्वितीयं सूक्तम् । मयुच्छन्दा रूपि । इन्द्रो देवता । गायत्रम् ।

हे इन्द्र । एहि आस्मिन् कर्मण्यामच्छ । आगत्य थ विरेभि सर्वे सोमर्षाभि सोमरसल्यै
अवम अन्धोभिरन्तै मलि माय हृष्टो भर । 'तत ऊर्ध्वम् ओक्त्वा बलेन महान् भूत्वा अगिति
सत्पुण्यमभिभविता भवेति शेष ॥ १ ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सूतत । सुते । मन्दिन् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि ।
चक्रये ॥ २ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गं सृजत इत्याद्यातेन सम्बन्धयितव्य । ईम् इति पदप्रकरण । एनम् सोमम् आ धनत
सृजतिरत्र दानार्थं । आ इत्येयं वि इत्येतत्त्व स्थाने । विसृजत इत्युच्यते । अध्वर्युणा चाय त्रैप । दत्त
भूयमप्यर्षय । सुते द्वितीयां सप्तमीयम् । अभिपुतम् । अयया सुत इति स्वार्थ एव सप्तमी । सृजतिस्तु
प्रक्षेपणार्थं । प्रक्षिपतैन सोममन्यस्मिद् 'प्रहृचमसस्ये सोमे' । पुनरभ्युज्यतेत्यर्थः । कीदृशम् । मन्दिम्
तर्पणितारम् । कस्मै । इन्द्राय सम्प्रदाने तावृष्ये वा चतुर्थीयम् । इन्द्राय दत्त, इन्द्राय वास्तुसृजत ।
कीदृशाय । मन्दिने तर्पणितरे तर्पणितर्याय वा । कीदृशम् । चक्रिम् ताच्छील्येऽयं निन् । स्वकार्यकरण
शीलम् । कीदृशाय । विश्वानि चक्रये सर्वैरुष्टयादिकर्मकल्पशीलाय ॥२॥

पेद्दुष्ट० आ धन एनम् सोमम् सुते । ईम् इति पदप्रकरणम् । तर्पणितारम् इन्द्राय तर्पणितरे । विश्वस्य
कर्मण कारिम् । विश्वानि कर्माणि चक्रये 'न लोकध्वय' (वा २, ३, ६९) इति 'प्रतिपिडा पडी' ॥२॥

मुद्गल० ईम् इत्यनर्थकं पादप्रणयं प्रयुक्तं । हे अध्वर्यव । सुते अभिपुते चमस्तथे सोमे एनम् सोमम्
इन्द्राय इन्द्रार्थम् आ सृजत पुनरभ्युज्यत । सुत्रामभ्युज्यतसंगणेषु पुनरभ्युज्यत । कीदृशमेनम् । मन्दिम्
हर्षदेतुम् । चक्रिम् सायुक्कणशीलम् । कीदृशायेन्द्राय । मन्दिने हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि
चक्रये कृतवते ॥२॥

मत्स्वां सुधिप्र मन्दिभिः स्तोमैर्भिर्विश्वर्षणे । सचैषु सर्वनेषु ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुधिप्र । मन्दिभिः । स्तोमैर्भिः । विश्वर्षणे । सचै । एषु । सर्वनेषु । आ ॥३॥

स्कन्द० मन्व मोदस्य स्त्वस्व वेत्यर्थः । हे सुधिप्र । 'शिव' हन् नासिक्वे वा' (वा ६, १०) । मुदने ।
मुनय । वा । कीदृशे । मन्दिभि मोदयितृभि रतावर्कैर्वा । कै । स्तोमैर्भि स्वर्गने । हे विश्व-
र्षणे । पदपठिकर्माऽयम् । सर्वस्थापि दृष्ट । सवा सद । केन । सामध्व्यात् स्वसर्वैर्मरदि ॥ ३ ॥
एषु सर्वनेषु 'गवन्म' (निघ ३, १०) इति यज्ञनाम । एषेषु यज्ञेषु प्रातस्सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु वा ।
आकार पदप्रणय ॥३॥

पेद्दुष्ट० मन्दस्व मुदने । मादयितृभि स्वोमे सर्वस्य दृष्ट । सहास्माभि एषु सर्वनेषु । आकार
सप्तम्यर्थं स्पृष्टीकरोति ॥ ३ ॥

१. नास्ति वि २. यन्मोदयति ३. ३३ [यु स्क भा वा १, १०] वेत्येति इतिदि सृजतीयुष्ये
गायत्रि ४. नास्ति कु ५. 'मन्दिभि' कु ६. 'वर्षणे पदने साम्य वि' ७. नास्ति साम्य
वि. ८. 'सर्व' सर्व, इणम् साम्य कु ९. 'गा' साम्य कु १०-१० पडी प्रतिपिडा साम्य कु.
११. 'एषु' एषु मूको १२. 'गिप्रदिभि साम्य वि' १३. 'स्वा' सर्व' कु. 'मन्दि' साम्य, 'स्वर्ग' सर्व

मुद्रल० हे मुक्तिप्र शोभनहृदो ! तादृश ! हे इन्द्र ! मन्दिभिः हर्षदेतुभिः श्लोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः मत्स्य हृष्टो मय । हे विश्वचरणे ! सर्वमनुष्यदुक्त । सर्वैर्धनमानैः पूज्य । इत्यर्थः । तादृशोन्द्र ! त्वम् एषु यागगतेषु त्रिषु ज्वनेषु सत्वा देवैरन्यैः सह आ गच्छेति शेषः ॥३॥

असृप्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोपा वृषमं पतिम् ॥ ४ ॥

असृप्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उद । अहासत । अजोपाः । वृषम् । पतिम् ॥४॥

स्कन्द० अत्रयम् सृष्टवानहम् । हे इन्द्र ! ते तव गिरः स्तुतीः । तादृश सृष्टाः सत्त्वः प्रति त्वाम् उद अहासत शोभाय गता । स्वर्गैर्वास्थितं त्वं प्रतीते लोकादूर्ध्वं गताः । अजोपाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वा-मुदहासत । वृषम् वषितारं पतिम् स्वामिनं सर्वस्य ॥४॥

वेङ्कट० असृषाम् इन्द्र ! ते स्तुतीः । सृष्टाश्च ताः त्वाम् प्रस्तुदगच्छन् । त्वच्च सेवितवानसि स्तुतीनां वषितारं मां स्तोमानामीदवरम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते गिरः स्वर्गोपाः स्तुतीः असृप्रम् सृष्टवानसिम् । ताश्च गिरः स्वर्गैर्वास्थितम् त्वाम् प्रति उदहासत उद्ग्राह्यं प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरः स्वम् अजोपाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वाम् । वृषम् कामानां वषितारम् पतिम् यजमानानाम् पालयितारम् ॥४॥

सं चोदय चित्रमूर्वाम् राधे इन्द्र वरेण्यम् । असदिद् ते विश्व प्रभु ॥ ५ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधे । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् । इत् । ते । विश्व । प्रभुम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० सम् चोदय प्रेरय चित्रम् अर्वाक् अस्मान् प्रति । अस्मभ्यं देहीरथर्थः । किम् । राधः धनम् । हे इन्द्र ! कीदृशम् । वरेण्यम् वरणीयम् अत्यन्तोत्कृष्टम् । किं कारणम् । उच्यते । असत् इत् लक्ष्यैऽर्थं पञ्चमो लकारः । इच्छद्भ्योऽपि यस्मादर्थे । अस्ति यस्मात् ते तव विश्व प्रभु विभूतं च प्रभूतं च धनम् । यादत्ता कार्यं साध्यते, यद् विभु । ततोऽतिरिक्तं प्रभु । यस्मादत्यन्ताभूतधनोऽसीत्यर्थः ॥५॥

वेङ्कट० सम् प्रेरय पूजनीयं धनम् अस्मदभिमुक्षम् इन्द्र । वरणीयम् । अस्ति हि ते विश्व च प्रभु च धनम् ॥५॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! वरेण्यम् श्रेष्ठम् राधः धनम् चित्रम् अर्वाक् अस्मदभिमुक्षं यथा भवति तथा सम् चोदय सन्त्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विश्वाम्भेनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रस्तुतयेत् १, नारदः धनम् ते, अस्मात् दत्त्वा अस्मभ्यं १, नत्स्मादस्मभ्यं, प्रत्यक्षैः १ ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

अस्मान्तु तत्र चोदयेन्द्र राये रमस्वतः । तुर्विशुम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । तु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रमस्वतः । तुर्विशुम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० अस्मान् मुद्रु तत्र चोदय हे इन्द्र । राये धनार्थम् । क्वं । सामध्याद् यत्र गते धनं लभ्यते । कीदृशम् । रमस्वतः क्षिप्रानित्यर्थः १ । तुर्विशुम्नः 'तुवि' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । तुर्वं धनं वा यशो वा अक्षं वा । बहुधनं बहुयशः ! बहुधनं वा । यशस्वतः 'यशः' (निघ २, ७) इत्यन्तनाम् । इतिर्लक्षणेनात्तेनान्वयतः । यदृमित्यर्थः ॥ ६ ॥

१. अक्षयम् लभं. २. प्रत्युत्पद्यन्तु कुः प्रत्युत्पद्यन्तु साम् ३-३. मुद्रितम् मं. ४. यत्र तत्र साम्.

५. क्षिप्रिन् भूको.

वेङ्कट० अस्मान् सुन्द तनं चादय वर घन रम्यते इन्द्र । धनार्थं वेगवत् स्तुतिप्रवृत्तान् अपि वा
सुदोस्तुतान् ब्रह्म । हरिपात् ॥ ६ ॥

सुन्दल० हे त्रिविधुन । प्रभूतघन । इन्द्र । तस्य धनसिद्धकर्मम् अस्मान् अनुव्यातृन् तव कर्मणि मु चोदय सुन्द
प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रम्यवत् 'उद्योगवत् यदास्यत् कीर्तितम्' ॥ ६ ॥

सं गोमदिन्द्र वाजससे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुधैर्वाक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽम् । इन्द्र । वाजऽन्त् । _से इति । पृथु । श्रव । बृहत् । विश्वाऽयुः ।
धेहि । आक्षितम् ॥ ७ ॥

सुन्द० सम् इत्युपसर्गो धेहि इत्याध्यायेन सम्बन्धयितव्य । गोम् गावो यस्मिन् सन्धि एव
गोम् । गोभि सहितम् । हे इन्द्र । वाजन् अन्नेन च सहितम् । अस्मे अस्मभ्यम् । पृथु विस्तीर्णं
प्रभूतम् । श्रव धननामैतत् (तु निघ २, १०) । घनम् । बृहत् महत् सारवत् । विश्वायु वायुर्जीवितम् ।
तेन च सर्वेण सहित सम् धेहि सम्भ्यम् धेहि । आक्षितम् आक्षितम्, केनचिदपि हिसिनुनसक्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० गोम् गलवन्न अस्मान् विस्तीर्णम् परिशुद्धम् उच्छ्रितम् अन्नम् धेहि सर्वान्नस्त्वम् अक्षिणम् ॥ ७ ॥

सुन्दल० हे इन्द्र । श्रव धनम् अस्मे अस्मभ्य सम्बद्ध प्रयच्छ । कीदृश श्रव । गोम् यद्दीभिर्गोभिरपेत्तम्
वाजन् प्रभूतवाजिनोपेतम् पृथु परिमाणेनाधिकम् वृत्त् गुणैरधिकम् विश्वायु वृत्तानुव्यातृकारणम्
अक्षिणम् विनाशरोहितम् ॥ ७ ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् शुभ्रं सहस्रसार्तम् । इन्द्र ता रथिनीरिपः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रव । बृहत् । शुभ्रम् । सहस्रऽसार्तम् । इन्द्र । ता । रथिनी । रिपः ॥ ८ ॥

सुन्द० अस्मभ्य धेहि । श्रिम् । श्रव वृत्त् श्रवोऽत्र कीतिरच्यते । कीर्ति महतीम् । शुभ्रम् धननामात्र शुभ्रम्
(तु निघ २, १०) । घन च । कियत् । सहस्रसार्तम् सहस्रसहस्रानामतिशयेन सम्भवत्, बहुसहस्रसहस्रान्
मित्यर्थः । न च केवले कीतिधने । किं तर्हि । हे इन्द्र । ता रथिनी इय च्छन्दश्शुभेर्वायार्थसम्बन्धो
यच्छन्दोऽप्याहर्तव्य । या वयमर्थयामहे, या अन्येभ्योऽपि स्तोत्रभ्यो धत्से । ता रथिनी रथसहिता
इय अद्यानि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अस्मान् धेहि' वृहत् अथ चोत्तमानम् अनेकपुरपसभवत् । इत्तानि च' तानि अद्यानि बृह
रथयुक्तानि ॥ ८ ॥

सुन्दल० हे इन्द्र । वृहत् श्रव महती कीर्तम् अस्मे धेहि अस्मभ्य प्रयच्छ । तथा सहस्रसार्तम् अतिशयेन
सहस्रसहस्रादिनोपेतम् शुभ्रम् घनम् अस्मे धेहि । तथा ता रथिनीवाविरूपेण प्रसिद्धा रथिनी बहु
रथोपेता इय अद्यानि अस्मे धेहि ॥ ८ ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गुीर्भिमृणन्तं शुग्मिष्यम् । होमं गन्तारमृत्ये ॥ ९ ॥

वसो । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गुीऽभि । मृणन्ते । शुग्मिष्यम् । होमं । गन्तारम् ।
उत्तरं ॥ ९ ॥

१ नास्ति मात्रं २ नास्ति कु साम् ३ ३ नास्ति मै ४ परिवर्तनम् कु
साम् ५ सव शुग्मम् कु साम् ६ नास्ति कु ७ 'सि' वाचि' साम् ८, 'सि' वाचि'
साम् ८ ८ नास्ति नि' इत्ये

स्कन्द० वयोः इति पद्योनिर्दितादपीति शेषः । धनस्याप्यय इन्द्रं वसुपतिम् धनानां स्वामिनम् गीभिः स्तुतिभिः पूज्यतः स्तुवन्तः । श्रामिणम् ऋषिं स्तुतौ । अर्चनां ऋक् । मन्त्रदादित्वात् त्रिप् । तद्रन्ते, स्तुतिषोऽप्यमित्यर्थः । होम आह्वयाम इत्यर्थः । गन्तारम् यज्ञं प्रति ऊजये सोमेन तर्पणाय । अथवा वसोतिरिति वसुपतिमित्येतदप्येवम् । वसुपतिनास्त्वस्तु वसुपि वसुनां पवित्रं वसुपतिरित्येवं स्तुवन्ते, तथाप्यत्र स्वामिनमाह । धनस्यैव स्वामिनम् । तद् यथा—प्रीणायस्वः प्रकृष्टे वीणाया-मित्येवं स्तुवन्ते । अथ च प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो वीणायामिति च प्रयोगदर्शनात् प्रकृष्टमात्रमाह । 'वीणायामेव प्रकृष्टम् । वसोर्वसुपतिं धनस्य स्वामिनम् इन्द्रमाह्वयाम । ऊजये पाठनायामनः ॥ ९ ॥

पेङ्कट० वयोः वसुपतिम् इन्द्रम् स्तुतिभिः स्तुवन्तः श्रगर्हम् आह्वयामो वसुम् गन्तारम् रक्षणाय ॥ ९ ॥
मुद्गल० वयोः वसुतोऽस्मदीयस्य धनस्य ऊजये तर्पणम् इन्द्रम् होम वसमाह्वयामः । किं वृषंभ्यः । गीभिः स्तुतिभिः पूज्यतः स्तुवन्तः । कीदृशमित्द्रम् । वसुपतिम् धनपालकम् । श्रामिणम् ऋषिं मातारम् । गन्तारम् वाणदेशे गमनशीलम् ॥ ९ ॥

सुतेसुते न्योक्ते वृहद् वृहते एदरिः । इन्द्राय शुपमर्चति ॥ १० ॥

मुनेऽसुते । निऽओक्ते । वृहत् । वृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शुपम् । अर्चति ॥ १० ॥
स्कन्द० अभिपुते सोमे । न्योक्ते ओको नियतशास्त्रस्थानम्, पूतभियक्तं वरय सोमे एव मान्यत्र । स न्योक्ताः । सर्वत्र पात्र बलीविशेषत्वात् वन्द्यर्थे वसुधी । न्योक्ताः नियतसोमात्म्यस्याननिय-सस्य इत्यर्थः । वृहद् महद् । वृहते महते शरीरेण वीषेण वा । 'आ इत् इति पदपूर्णा' । अरिः ईश्वरः । वसुपुत्राणां समर्थ इत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रस्य । शुपम् बलम् । अर्चति स्तौति । सर्वैः स्तोत्रा भाह्वयामेव' परोक्षरूपेण प्रथमपुरुरेण प्रतिनिर्दिशति । अहं स्तोमं वर्यः । अथवा न्योक्ते वृहते इन्द्रायेति स्वार्थ एव वादप्ये वसुधी । सुतेसुत इत्यनेन च सम्बध्यते । इन्द्रार्थमभिपुते सोमं महद् बलं स्तौति । कथं । साम्प्यारं' सन्निधेयेन्द्रस्य ॥ १० ॥

पेङ्कट० सर्वेषु सुतेषु न्योक्ते आत्मीयवृहद्बुद्धिं वृषते महद् बलं महते इन्द्राय एव स्तोमानां प्रेरिता' स्तोता यदति ॥ १० ॥
मुद्गल० एदरिः सर्वोऽपि यजमानः इन्द्राय सुतेसुते इन्द्रार्थमभिपुते तत्तत्सोमे शेषं बलम् अर्चति स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतोऽप्यर्थः । कीदृशं शुपम् । वृहत् प्रौढम् । कीदृशायेन्द्राय । न्योक्ते नियतस्थानाय वृहते प्रौढाय ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥
[१०] 28-3-70

गार्यन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गार्यन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशम् इव । येमिरे ॥ १ ॥

१. स वृद्धे वि' साम्भ. २. वीणाया वीणा' वि' सावध. ३. शपम् वि. ४. नास्ति वि.
५-५. एत् वाद' वि' 'ति पू' ऊ. ६. नास्ति कु. ७. 'वैकापते' साम्भ वि'. ८. इति साम्भ वि'.
९. 'व्योक्तेषु साम्भ. १०. प्रेरिता अ ल साम्भ.

सकृन्द्० गायतिरर्चयित्वा । स्तुवन्ति त्वा गायन्ति गायत्र साम, वदन्त उद्गातार । न एत एव केवला । श्रित्तिर्हि । अर्चन्ति स्तुवन्ति अर्चम् देव^१ एवम् अर्चिण मन्त्रोऽप्राक्तं उच्यते । वदन्तः होता रोऽपि । ब्रह्मण ब्रह्मा एक ऋरिण् । परपुरयास्तु ब्राह्मणाच्छस्यादीनपेक्षयेद् बहुवचनम् । ब्रह्मणोऽपि एवा हे शतकतो । बहुकर्मन्^२ बहुप्रज्ञ^३ वा । जन् वसामिन् येमिरे यया कदिचद् बंसामुद्यच्छेत्, एवमुद्यच्छन्ति उरिक्षयन्ति । उच्छयन्तीत्यर्थ । वीर्यवृद्धिश्चात्रोच्छ्रायोऽभिप्रेत । स्तूपमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । सर्वारिषन् स्वै स्वै स्वोत्रैस्तया स्तुवन्तीति सामस्तार्थे ॥३॥

वेङ्कट० गायन्ति त्वाम् उद्गातार । अर्चन्ति अर्चनीय होतार । इत्यमुभये ब्राह्मणा त्वाम् शतन्तो । वसामिन् बाहुभि^४ स्तोत्रशस्त्रै उद्यच्छन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल० 'गायन्ति' इति द्वादशार्थे तृतीय सूक्तम् । मधुच्छन्दा । अस्तुष्टुप ।

हे शतकता । इन्द्र^५ त्वा त्वाम् गायन्ति उद्गातार गायन्ति स्तुवन्ति । अर्चिण अर्चनेहेतुमन्त्रयुक्त होतार अर्चम् अर्चनीयमिन्द्रम् अर्चन्ति शतशतैर्मन्त्रै प्रशसन्ति । ब्रह्मण ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणा त्वा त्वाम् जन् येमिरे उच्यति प्रापयन्ति । वदन्त । वसामिन् यया वसामे नृत्यन्त शिल्पिन प्रौढ यशम् उद्वह कुर्वन्ति वदन् ॥ ३ ॥

यत् सानोः सानुमारुहद् भूर्यस्पष्ट कर्तॄम् । तदिन्द्रो अर्थं चेतति युधेन वृष्णिरैजति ॥ २ ॥

यत् । सानो । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्तॄम् । तत् । इन्द्र । अर्थम् । चेतति । युधेन । वृष्णि । एजति ॥२॥

सकृन्द्० 'यत् अत्रम् सानो सानुम् समुच्छ्रित्वा उच्यते गिरिभिरारान्यमुच्छ्रित गिरिशिखरम् आरुहद् आरोहति । आरुह च भूरि बहु अस्पष्ट स्पष्ट बन्धने । शुद्धोऽपि सोपसर्गायै प्रष्टव्य । प्रतिपद्यति । कर्तॄम् कर्म । 'कर्तॄम्' (निग २, १) इति हि कर्मनाम । वृष्टिर्लभनिष्ठा । उदायत्तानि सर्वकर्माणि प्रतिपद्यति । तत् इन्द्र अर्थम् अर्थगतिकर्मण एतद् रूपम् । गमनशील नश्वरमपि^६ चेतति जानाति । ज्ञात्वा च युधेन समुदायसामान्याम् मरुधोऽत्र मूषमुच्यते । सदयोग्यलक्षणा जात्र तृतीयया । मरुधेन सह । वृष्णि वर्धिता । एवति गतिकर्माऽयम् । वधायै गच्छति । अथवा एजु कर्मण इत्येतत्सामान्तर्गतोपपत्त्यर्थेति तद् रूपम् । एजयति कर्मयति^७ । उद्वहसोपनायै भूषयतीत्यर्थे ॥२॥

वेङ्कट० यदाऽपैलिप्सु स्वोक्ता सद् मनुष्य गिरे गिरिम् आरोहति, यदा या भूरि हृत्वादिक् कर्म स्तुवति तदानीं परयाभिलषितम् अर्थम् इन्द्र जानाति । ज्ञात्वा च मनुसमूहेन मरुधेन वा सह वर्धशील^८ उत्सर्गप्रमाणमिति ॥ २ ॥

मुद्रल० यत् यदा सानो सानुम् आ अरुहत् यजमान सोमवृष्टीसामिदापाहरणाय एवमात्परंतभागादपर परंतभागमारुहत्वात् तथा^९ भूरि मरुधेन वर्धम् कर्म सोमयागद्वयम् अस्पष्ट स्तुष्टुवात् । उपक्रान्त वानित्यर्थे । तत् तदानीम्^{१०} इन्द्र अर्थम् यजमानस्य प्रयोजनम् चेतति जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णि

१ मय् साम् वि^१ २ वृष्णि साम् ए कु ३ ३ वरुं एतु स्तुविधुनयेरा उच्यते गिरि शिखरम् अन्वगुम्भवराणोहति । एतत् प्रतिपद्यते । कर्म कर्म । वृष्टिर्लभनिष्ठा । उदायत्तानि एतानि कर्माणि । तानि बहु प्रतिपद्यति । उदायत्तानि ज्ञात्वा सह वर्धिता गच्छति । सर्व गमनशीलं नश्वरम् इति स्तुत्वा । अथवा एजु कर्मणः । एतेषु निम् वि^२ अ कु ३ न परं साम् ४ वरुं कु, 'शील' वि^३ एव ५ तत् मूको ६ एतानीम् मूको

कामानां ययिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सह एजति कम्पते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागन्तुमुशुद्धके
इत्यर्थः ॥ २ ॥

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं
चर ॥ ३ ॥

युक्त्वा । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यप्रा । अथ । नः । इन्द्र । सोमपाः ।
गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥३॥

स्कन्द० युक्त्वा हि नियुङ्क्ष्व स्वरथे केशिना केदावन्तो प्रलम्बकेसरौ हरी आत्मीयाधौ । वृषणा वृषु मयु
सेचने । रेतस्तेचनसमर्थौ, तरगावित्यर्थः । कक्ष्यप्रा कक्ष्या रज्जुरधस्य यथा पर्वाणामुरति बध्यते ।
प्रा पूरणे । कक्ष्यायाः पूरयितारौ, मांसपूर्णशरीरावित्यर्थः । अथ अनन्तरं च नः अस्माकं स्वमृतानां हे
इन्द्र ! सोमपाः । सोमपानं पातः ! गिराम् स्तुतीनाम् उपश्रुतिम् श्रुतेः समीपम् चर गच्छ । यत्रात्मदीयाः
स्तुतीः शृणोषि, तत्राप्येतेत्यर्थः ॥३॥

धेनुट्ट० योजय प्रशस्तकेशौ मधो तरणौ मेदुरतया कक्ष्यायाः पूरयितारौ । मध अस्माकम् इन्द्र !
सोमस्य पातः । स्तुतीनाम् उपश्रवणम् चर ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे सोमपाः सोमपानयुक्त ! इन्द्र ! हरी त्वदीयावश्यौ युक्त्वा हि सर्वथा संयोजय । अथ अनन्तरम्
नः अस्मदीयानाम् गिराम् स्तुतीनाम् उपश्रुतिम् समीपे ध्वजम् उद्दिश्य चर तत्रप्रदेशं गच्छ । कीदृशौ
हरी । केशिना स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबन्धन-
रश्नुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ । पुष्टाहावित्यर्थः ॥ ३ ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीक्षा र्व । ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र युञ्
चै वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । हुन् । ब्रह्म । च । नः । वसो
इति । सर्चा । इन्द्र । युञ्जम् । च । वर्धय ॥४॥

स्कन्द० एहि गृणीष्वन्तः, आगत्य च स्तोमान् अभि स्वर । अन्त्ये १२५ आग्नेयस्तोत्रयोः १ इह तु सप्तवर्षाद्
गत्यर्थः । अस्मदीयाः स्तुतीरभिगच्छ । मधवा स्वरतिः सन्वार्थ एव । स्तोमानित्येतन्न एहीत्यनेन
सम्बध्यते । एतदस्मदीयान् स्तोमान् प्रति । आगत्य आभिरस्त्र अभिशब्दवास्तान्—
'आगच्छत स्तोतारः ! आगतौऽहं, स्तुत, किमतः परमाध्वे' इति । अभिरुद्रत्य च अभि गृणीहि

१-२. युञ्ज निवोजय । प्रलम्बकेसरौ आत्मीयौ अर्धौ स्वरथेषु । वृषु सेचने । रेतस्तेचनसमर्थौ तस्यौ कक्ष्या
रज्जुः यथा ज्वरोरति वधांशे बध्यते । कक्ष्यप्रावित्येव मासपूर्णशरीरौ । अथास्माकमिन्द्र सोमपान पातः स्तुतीनां श्रुतेः
समीपं चर । 'अन्यथे विमर्शित' (पा २, १, ६) इत्यादिद्वयेन स्मृतम् । उपश्रुतिमात्रम् । परमः न सप्तस्तुतीः शृणोषि
तत्राप्येते विं अ कु. २. उपश्रुतिं साम्बः; 'अथवा' विं लघुं. ३. परितः वि. ४-४. आश्वानवद्वये
पूर्वं पूर्वं क्त्वांशे मासे वदुव । ख गात्रव । न शब्देत्तापयोः । आश्वानवस्तुतीः अभिगच्छ । एतव जगन्
अभिश्रव्य विं अ कु.

'अभीत्यव प्रतीत्येतस्य स्थाने । प्रतिगुणीहि । आ हव च शब्दय च । किन् । सामर्थ्याच्छस्त्र चोपारयेत्यर्थ । हेतुकर्तृत्वया चोभयत्रापि इन्द्रस्य कर्तृत्वम् । प्रतिगुणन्तमध्वयुं शसन्त च मा प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थ । एतद् वृत्तं प्रथ च स्तुतिरक्षणम् न अस्माक स्मभूतम् । वसो ! शतपथे वसिष्ठ इति वसुशब्दस्यापि शयितप्रदयान्तस्य 'यद्वि नु श्रेष्ठेन वसिष्ठ' (मास ८, १, ६) इति प्रशस्ततमवचनेन श्रेष्ठशब्दे नाथिविवरणदर्शनात् वसुशब्द प्रशस्तनाम । प्रशस्त्य । अथवा 'वसु' (निघ २, १०) इति धननाम । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमस्वर्यम् । धनवन् । सत्वा सह हे इन्द्र ! यज्ञम् च वर्षम् समापय । स्तुतिपञ्चमोर्दि समाप्तिरेव वृद्धिः ॥ ४ ॥

घेङ्कट० आगच्छ स्तोमान् कस्मदीयान् । सशब्देन मुखेन पुन पुन प्रोत्साहय । 'आथा मोदैव' (आश्री ५, १, ४) इति अभि एणाहि । 'प्रतिगुणन्तम् अध्वयुं शसन्त मा च नियुट्ठव' । 'आ च हव श्लोकम्' । अस्माकम् इन्द्र ! स्तोत्रम् च सह वर्षम् वातयित ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे वसो निवासकारणभूत ! इन्द्र ! एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमान् उद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभि स्वर अभिलक्ष्य प्रशस्तारूप शब्द कुर । तथा आप्स्वर्षवन्भिलक्ष्य गृणाहि शब्द कुरु । तथा 'होतृप्रयुक्तानि शस्त्राणि' आलक्ष्य शक शब्द कुर । परितोषेण सर्वानृत्विज प्रशसेत्यर्थ । तत्र उर्व्यम् न अस्माकम् प्रश च अथ च यज्ञम् च अनुष्ठीयमान कर्म च सत्वा सह । वर्षम् साद्रत्वसम्पादनेन यज्ञ वर्षयित्वा 'तत्कर्म च प्रवृद्ध कुरु' ॥ ४ ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्षनं पुरुनिधिर्धे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणात्
सुरयेषु च ॥ ५ ॥

उक्थम् । इन्द्राय । शस्यम् । वर्षनम् । पुरुनिधिर्धे । शक्र । यथा । सुतेषु । णो । रारणात् । सुरयेषु । च ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'उक्थम् इन्द्रस्यार्थाय शसन्तीयम् । कीदृशम् । वर्षनीयम् । कस्य । सामर्थ्यादिन्द्रस्य । स्तुतमाना हि देवता वर्षत वीथेण । कीदृशायेन्द्राय । पुत्रनिधिर्धे निरित्येय नीरयेतस्य स्थाने' । बहुना शत्रूणां विविध निवारणाय । निवृत्त्य वा साधयित्वा स्ववशीकर्त्रे । 'कथ च पुन शसनीय । शक शक इन्द्र । यथा सुतेषु न अस्माकम् रारणत् रमरिद छान्दस णत्यम् । रणिषां रमेर्य । अत्यन्त रमते । सत्येषु च सरित्तेषु चास्माभि सह । अवैगुण्यमनेन प्रकारेणोच्यते । अविगुणतसिनो हि सुतेषु तथेषु च देवता रमते' ॥ ५ ॥

घेङ्कट० उक्थम् इन्द्राय शसन्तीय, इत्यर्थे वर्षनम् अनेकेषां 'शत्रूणां निषेदे' यथा शक शक सोऽस्माक यज्ञेषु वा यज्ञेषु च अत्यन्त रमते ॥ ५ ॥

११ अभि प्रती प्रतिशिरं कारय । अध्वयुणा शसन्त शब्दय । स्तुतिरक्षणम् अथ च कस्माक हे धनवन् इन्द्र मा यं समापय । स्तुतिपञ्चमोर्दि समाप्तिरेव वृद्धिः । अथवा वसो वसिष्ठ प्रशस्त्य विं अ कृ १२ नास्ति ए १२ नास्ति आम्ब वु, मास्येतरम् ए आरस्त्वोत्तम् आरय विं रूप, मास्येतेरु न दि, आरस्त्वोत्त भाग्य साग्धे' ४४ वृद्धिम् मे' ४५ इन्द्रस्यार्थाय शस्यं रीरणीयम् । इन्द्रस्य वधनम् विं अ कृ ११ तथा इन्द्र भाग्यमनेषु अत्यन्त रमते । सरितेषु च अत्यन्तमप्यर छयापयित्वा । सुतेषु सत्येषु च देवता रमते हि । एव छान्दस णत्यम् । धनवन् रीरणा विं अ कृ ४३ णां निधिर्धे ए विं, पुत्रनिधिर्धे विं र्धे, 'णां निधिर्धे साग्धे', 'णां निधिर्धे साग्धे' अ ८ सत्येषु विं

मुद्गल० इन्द्राय इन्द्रार्थम् वर्षनम् वृद्धिसाधनम् वक्रथम् शस्त्रम् शस्यम् अस्माभि शसनीयम् । कीटशारे-
न्द्राय । पुष्टिनियेधे बहूना शशूणा निषेधकारिणे । शक इन्द्र न अस्मदीयेषु शशूषु पुष्टेषु राष्येषु च
सखित्वेनैवपि यथा येन प्रकारेण शस्त्रम् अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शस्यमिति पूर्वज्ञानवत् ।
अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माक पुत्रान् अस्मत्सत्पत्नानि च दधुषा प्रदासवित्यर्थ ॥ ५ ॥

तमित् सखित् ईमहे तं राये तं सुवीर्यं । स शक उत नः शकुदिन्द्रो वसु दर्यमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखिष्ये । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्यं ।

स । शक । उत । नः । शकत् । इन्द्र । वसु । दर्यमान ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'य उक्तमुण इन्द्र तम् इत् इति पदपूरण । सखिष्ये द्वितीयाथे सप्तमी । सखित्वम् ईमहे
याचनाकर्माऽयम् । याचामहे । सखा अस्माक भवेत्येतत् प्रार्थयामह इत्यर्थ । तम् एव राये ह्यनपि
चतुर्थी द्वितीयाथे । धनम् । सुवाक इत्ययमपि द्वितीयाथे । शोभन वीर्यम् । स शक उत शब्दोऽप्यर्थे ।
स शब्दाच्च परो द्रष्टव्य । सोऽपि शक शक न अस्मभ्यम् शकत् 'क्षिणति तुञ्जति' (तु निघ ३, २०)
इति शक्तिर्दानकर्मा पठित । अथ तु मुद्गोऽपि सामर्थ्याद् दानकर्मा । धनं ददास्वित्यर्थ । अथवा
शक्ति स्वार्थे एव । उतशब्दस्तु यस्मादर्थे । शकेश्च कर्मभूतेन धात्वन्तरण नित्यसम्बन्धाद् योग्य-
स्य तस्याध्याहार । स शको यस्मादस्मभ्य शक्नोति दातु तस्माद् याचामह इति । यस्माद् दान
समर्थ इत्यर्थे । क सः । उच्यते । इन्द्र । कदा ददातु शक्नोति वा दातुम् । उच्यत । वसु
दर्यमान द्यवतिनिभागकर्मा (तु या ४, १७) । 'एषणहेतो विद्याया' (या ३, २, १२६) इति लक्षणे
ज्ञानम् । एव चाय स्तोत्रम्यो धन विभक्तम् । यदा स्तोत्रम्यो धनविभागं तदा । तस्मादस्मभ्यमेतद्
ददातुम् इत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव सखिष्ये अपेक्षिते सखा भव इति याचामहे । तम् एव धनार्थम् । तम् एव शोभन-
वदार्यम् । स शक इन्द्र धन प्रयच्छन् अस्मान् शकान् करोतु ॥ ६ ॥

मुद्गल० 'सखिष्ये निमित्तभूते सखि तम् इत् तमेवेन्द्रम् ईमहे प्राप्नुम याचामहे' । तथा राय धनार्थम् तम्
ईमहे । तथा सुवाक शोभनसामर्थ्यानिमित्तम् तम् ईमहे । उत अपि च शक क्षिणित् स इन्द्र न
अस्मभ्यम् वसु धनम् दर्यमान प्रयच्छन् शकन् अस्मदीयरक्षणे शक्नोऽभूत् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशोऽर्षोः ॥

सुविधृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादात्तमिधरः । गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुविधृतम् । सुनिऽअर्जम् । इन्द्र । त्वाऽदात्तम् । इत् । यदा ।

गवाम् । अपं । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधं । अद्रिऽ ॥ ७ ॥

१ १ नास्ति मै २ 'एत् यथा येन अति' सूको ३ ३ तमिद वक्तव्यमिन्द्रम् । सखिष्य याचामहे ।
तमेव धन शोभन वीर्यम् । सोऽपि शक अस्मभ्यमदात् ददातु । अथवा शक शक । यस्माद् न दातु शक्नोति तस्मादपीदम् ।
शक यथा यदा वसु दर्यमान तदा तदा अस्मभ्यमेतद्दातु । यदा विनागे । 'एषणहेतो विद्याया' (या ३, २, १२६)
इति ज्ञानम् । साधनयो विभक्तम् वि भक्तम् । नास्ति सूको ३ इति धनम् सूको ३ इति एव चाय
एषणे ज्ञानम् स्तो सूको ३ ददाती सूको ४ सखा स वि ५ सखित्वेन सूको ६ ६ नास्ति वि
४ ६

स्वन्द० सुविजम् सुन्दु लोके प्रकाशम् । सुनिरत्नम् निरित्येष नीर्येतस्य स्याते । अत्र शक्तिशेषणयो । सुनिशेषम् । यत्र यत्र विनियोज्यमित्येते, यत्र यत्र प्रभूतत्वात् सुविनियोज्यमित्यर्थः । हे इन्द्र ! त्वादात् त्वया दत्तम् । कर्मम् । सामर्थ्यान् अस्मभ्यम् इत् यद्य इच्छद् पदपूर्णम् । यत्र अहम् । इत्याना तु गताम् अत्र यत्र श्रुति यत्र गोष्टमुच्यते । गतामात्मीय गोष्टम् अप वृधि अपावृणु उद्धार्याम् । आत्मीयान् गोष्टाद् गा आनायास्मभ्य देहीत्यर्थः । अयना आपोऽत्र गाव उच्यन्ते । ब्रजान्दोऽपि मेयनाम (तु निघ १, १०) । वृष्टिलक्षणानामपा सम्बन्धिना मेघमुदाहृत्य वर्षत्यर्थः । टृणुष्व राय धन च कुर । धन च देहीत्यर्थः । हे अदिव ! अत्रिरिति पर्यवनाम् । 'अथापि तादितेन शृक्रवशिगमा भवन्ति' (या २, ५) इत्येतेन न्यायेन पर्यवकारो वज्रोऽप्यत्रिरच्यते, आदरणाद्वा मेघानामसुराणां च । वज्रिन ! ॥ ७ ॥

येङ्कट० सुन्दु अपावृत्त दिगन्तेषु महत्तया सुन्दु च निर्गच्छन् इन्द्र ! त्वया दत्तम् एव अहम् । स त्वेव दानाय गोत्राद्वात् आ श्रुति । कुर धनमस्मभ्यम् । अदिव ! अत्रिराख्यात्यामिप्रानिति वज्र । वज्र ! ॥ ७ ॥

सुन्दुल० हे इन्द्र ! यद्य अन्न कर्मफलभूतम् सुविजम् सुन्दु सर्वत्र प्रयत्नम् सुनिरत्नम् सुरोत्तमं नि शेष प्राप्तु शक्यम् त्वादात् इत् त्वया शोषित चो । सम्पन्नमिति शेषः । इत् पर क्षीरादित्सलाभार्थम् गताम् नयम् निवानरगतम् अत्र श्रुति उदाहितद्वार कुर । हे अदिव ! पर्यवकारो वज्रप्रयुक्तम् । राय धनम् टृणुष्व सम्पाद्य ॥ ७ ॥

नृहि त्वा रोदसी उभे ऋषायामाणमिन्वतः । जेषः स्वर्तीऽपः सं गा अस्मभ्यं धुनुहि ॥ ८ ॥

नृहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋषायामाणम् । इन्वत ।
 जेषः । रीऽपता । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धुनुहि ॥ ८ ॥

स्वन्द० 'गाह इति निपातो नेत्यनेन समानार्थः । न त्वान् रोदसा धावाश्रुतिर्नि उभे अपि प्रकथयमाणम् । 'क्रयाया अभियुता मयन्ते (क ४ १८, ८) इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् ऋषायतिवंधार्थः । इन्त शशूत् । इवत ध्यातिः क्रमोऽप्यम् । ध्यान्तुत । दशूत् इत् धावाश्रुतिव्यो सत्रानाच्छरीरण वीयेण वा त्व मद्गतो भवसोत्पथः । किञ्च यत्र जयसि त्वम् आ । कीरश । स्वर्ता स्वरादित्य स्वर्दिमभिरादायां मानन्विकानयनाद् । स्वर्तव । अयना स्वर्तव्य सर्वेषां । सर्वे साय्य यासानस्ति ता स्वर्तव । ता स्वर्ती । आदित्यरदम्बाहवा सर्वस्य वा साधिका इत्यर्थः ॥ ८ ॥

येङ्कट० नृहि त्वां धावाश्रुतिव्यो उभे अपि धनं मेघ मद्गतया ध्यान्तुत । तथा मति स त्वं जप इति स्थित्वा आ । त्रिधा वास्मभ्यम् ता अप म् धुनुहि ॥ ८ ॥

१ १ हे इन्द्र सुन्दुस्य सुविजं त्वया दत्तमहम् । इत्यादि गतानामपीय गोष्टमाश्रुत् । त्वादाय । आनीयन् मेघम् एव अहमेवमस्मि ॥ इति । अयना आपोः गावः । यत्र मेघम् उदाहृत्य वापयम् । इत् यत्र धने हे वज्रिन् । परवशिकारत्वात् । त्वया दत्तं मेघमुच्यते इति । इत् यत्र श्रुति । स कु त्रिणादय मूले २२ त्वयात् साम्भं ३ नास्ति साम्भं ११ ॥ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० नास्ति मूले ११-१२ धावाश्रुतिव्युत्तम् अति त्वा दशूत् प्रणे न ध्यान्तुत । ध्यान्ते ध्यान्तुत ॥ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

मुद्रल० हे इन्द्र ! ऋषयामाणम् शत्रुवधं कुर्वाणम् त्वा त्वाम् रोदसा उभे चावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानम् गहि इन्वत । त्वाप्तु न समर्थं इत्यर्थं । वाचसास्त्वम् स्पर्शती स्वर्लोकेयुक्ता अप वृष्टिरूपा जेष जय । प्ररयत्यर्थं । किं च वृष्टिप्रदानादक्षत्पत्तेरुर्ध्वम् अत्मन्धम् क्षीरादिरसप्रदा गा उम् भूतृहि सन्वक प्रेरय ॥ ८ ॥

आशुत्कर्णं श्रुधी हवन् नू चिद्विधिय मे गिरः । इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्णा युजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आशुत्कर्णं । श्रुधि । हवन् । नु । चित् । दधिप् । मे । गिर ।

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्ण । युज । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'ह आशुत्कर्णं' श्रुधा हवन् आह्वानम् । ध्रुवा च नू चित् दधिप 'नु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रनाम । चित्त्वाद् पदपरण । क्षिप्र धारय मनसि स्थापय । श्रुतिरत्यर्थं । श्रवणार्थं एव वा सामर्थ्याद् दधाति । किम् । गिर स्तुती लौकिकीयांत्वानुवास्यारक्षणा वा । न च गिर एव केवदा । किन्तुर्हि । हे इन्द्र ! स्तोमम् इमम् मम एव स्वभूत शस्त्ररक्षणम् । श्रुथा च कृष्ण कुर्यात् । युज चित् समवसत् सञ्चिकृतम । क पुनरन्द्रस्य सहाय † । इन्द्रो वा सस्त्वित्वात् सरयुश्च सहायताया अवश्यम्भावित्वात् । विष्णुवां । तस्यापि 'सखे विष्णो नितरम्' (अ. ७, १८, ११) इति इन्द्रस्य सस्त्रित्पदर्शनात् । भरद्वाजो वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आभिसुरयन निवेदितस्य ध्रुवणपरकर्णं शृणु ह्वानम् । क्षिप्रमेव च हृदये धारय मदाया गिर । इन्द्र ! स्तोमम् च इमम् मदीयं सहायाद् अपि तव सन्निहृष्ट कुरु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे आशुत्कर्णं सर्वत श्रोतारौ कर्णौ यस्य वाचसा इन्द्र ! एवम् अस्मदीयानाह्वानम् नु क्षिप्रम् श्रुधि शृणु । मे मम होतु गिर चित् स्तुतीरपि दधिप धित्ते धारय । किञ्च मनः मदीयम् इमम् स्तोमम् स्तोत्ररूपवाक्यमहम् युज चित् स्वकीयसरयुश्च अतरम् कृष्ण आसन्न कुरु । यथा तस्य वधन त्वं त्रिय मन्यस तद्वदस्मदीयस्तुष्टावपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थं ॥ ९ ॥

विद्वा हि त्वा शृपन्तमं वाजेषु हवन्श्रुतम् । शृपन्तमस्य हूमहे ऊतिं सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

विद्वा । हि । त्वा । शृपन्त्सामम् । वाजेषु । हवन्ऽश्रुतम् ।

शृपन्त्सामस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रऽसार्तमाम् ॥ १० ॥

स्कन्द० 'हित्वाद्दे यस्मादर्थे' यस्माद् विद्वा वाजीभ वा सप्तमाम् अस्त्रियेन परिचारम् । वाजेषु सप्तस्रोतु हवनश्रुतम् आर्तानामाह्वानस्य श्रोतारम् । प्रार्थना लक्ष्यत । यस्माच्छ्रुतश्रुतस्तोत्रोच्छब्दोऽप्याहृत्य । तस्माद् शृपन्तमस्य अस्त्रियेन परिपुत्र त्वं स्वभूवा हूमहे । शुभाह्वानस्याह्वयमानप्रार्थनाविधानावित्वा वाह्यवेनात्र प्रार्थना लक्ष्यत । प्रार्थनार्थं एव वा सामर्थ्याद् ह्यति । प्रार्थयामहे । ऊतिम् पाठन सहस्र सार्तमाम् स्तोत्रसहस्राणामतिशयेन समस्ताम् । यथा बहूनि स्रोत्रसहस्राणि पठित्वातीत्यर्थं ॥ १० ॥

१ १ आभिसुरयन श्रोतारौ कर्णौ यस्य स त्वं शृणु आह्वानम् । ध्रुवा निधे मारुती मनसि स्थापय । वा-वापुरोनुवापयामिणे वा । हे इन्द्र मम शत्रुवधार्थं त्वोभे कृष्णा कुर्यात् । युज सहाया । अन्तरं सञ्चिकृतम् । कुम्भे वा विष्णुवा मन्त्रो वा इन्द्रस्य ध्याय विं अ कु † सप्तमं मूको ‡ इत्यं वा सस्त्रित्वात् मूको २ नास्ति साम्यं कु ३ नास्ति वि ४ खुर्यान्वापमे ५ ५ यस्मा श्रोत्रीयध्वनामस्त्रियेन नविनात् सप्तस्राण पठित्वासाहस्रस्य आगतम् । तस्माद् शृपन्तमस्त्रीयकेन नविदुस्ते धारनं प्राथयामहे । वाजेषु हवन्तमाम् श्रुतमाम् विं अ कु † श्रुवयानस्य प्राथं साम्

येङ्कट० जानीम. हि त्वाम् अतिशयेन वपितार सहस्रामेषु च योद्धूणामाह्वानस्य श्रोतारम् । सत
उपविशयेन 'सहस्रस्य दात्रीम्' कृतिम् हनामहे अस्माकमियमस्तु इति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे इन्द्र त्वा त्वाम् विच जानीम । कीदृशं त्वान् । दृपन्तमम् कामानामतिशयेन वपितारम् ।
वातेषु सन्प्रामेषु हतनधुतम् अस्मदीयस्वाह्वानस्य श्रोतारम् । दृपन्तमस्य अतिशयेन कामाना वपितुस्तव
कृतिम् रक्षामस्मद्विषयासुदृश्यं ह्महे त्वामाह्वयाम । कीदृशीमुक्तिम् । सत्यसत्तामाम अतिशयेन
धनसङ्क्रान्ता दात्रीम् । हि पूरण ॥१०॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब । नव्यमायुः प्र सृ त्तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥११॥

आ । तु । न । इन्द्र । कौशिक । मन्दसान । सुतम् । पिब ।

नव्यम् । आयुः । प्र । सु । त्तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् ॥११॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गं पिब इत्याच्यतेन सम्बन्धवित्तव्य । तु इति षट्पूरण । क्षिप्रार्थो वा । क्षिप्रम् न
अस्माक स्वभूतम् । हे इन्द्र । कौशिक । कुशिकस्य पुत्र । । अत्र चेतिहासमाचक्षते—इषोरथपुत्र
कुशिको नाम राजा पुत्रमिन्द्रतुल्य कामयमानो ब्रह्मचर्यं चकार । तस्य गाधी नामेन्द्र एव स्वयं पुत्रो
जात इति । तदुक्तम्—पुनमिन्द्रसम कुशिको ब्रह्मचर्यं चकार इच्छन् । तस्य त्वंपारयेर्गाधी पुन इन्द्र
स्वयं 'ने' (सु ऋ अनु २,३,१) इति । अथवा कुशिमिर्बद्ध स्वर द्रष्टा दोग्धा वा कौशिक । स्यादि
चरकाचर्येव इतिहासमधीयते—'चित्तारो वै पुत्रे स्तना आसंस्ततरिजभिदयन्व्योऽनुहत् । कुशामिरेकोऽनुतद्व
आसात् । त वा इन्द्र एवापदवत् । तेनेन्द्रायैवादुहत् । राज्ञा अस्य कौशिकवर्मा' (मै ४,५,७)
इति । तस्य सम्बोधनम् हि कौशिक । मन्दसान मन्दति स्तुरयथो वा मोदनाथो वा ।
राष्ट्रमालो मोदमानो वा । सुतम् सोमम् आ पिब । आपीय च तव्यम् स्तुत्यम् अत्युत्कृष्टम् आयु मह्यम् ।
अथवा नये नयम् । स्वर्षिको यत् प्रत्यय । आयुरपि जीवितमुच्यते । अचिरप्रवृत्तमिदमस्माक
जीवितम् । प्र सृ त्तिर प्रसुपूर्वस्तिरति च स्रव्यं वृद्धयर्थं । सुष्टु प्रवर्षय । कृधि कुरु च । माम् सहस्रसाम्
धनसङ्क्रान्ता समकारम् ऋषिम् मधुच्छन्दोवामानम् ॥ ११ ॥

येङ्कट० 'पुत्रमिन्द्रसममिच्छन् कुशिको ब्रह्मचर्यं चकार । तस्येन्द्र स्वयमेव पुत्रोऽभूत् । साऽस्य कौशिकता' ।
'स सुतार्जुनाभ्याम् कुशान्यां परिरुहता आसीत् । साऽप्य कौशिकता' (तैत्ति १,५,१०,२)
'इति ब्राह्मणम् वा' ।

१ श्रोतारम् किं तस्य २-२ त्वय दात्रीम् नि^१ तस्य, त्वय दात्रीम् तु साम्ब २-३ हे इन्द्र
जिनमरणात् किमे विव । कीदृशत्वे कथा— इषोरथपुत्रो राजा कुशिक कामयन् सुतम् । इन्द्रतुल्ये तदधत्वात्
ब्रह्मचर्यं चकार च ॥ गाधीनामेन्द्र एवाप्य पुत्रवत् जनवान् स्मि । इति कौशिकवम् । अथवा कुशिमिर्बद्धस्य द्रष्टा
दाता वा कौशिक । तदपि चरकाचर्यं । इत्येनोपकारकार सा देवैभ्योऽनुहत् इति । एषोऽनुवद कुशिमिर्ब
द्वाना तुभ्याम् इति ॥ इति वा कौशिक । मरि शुनि मोदनाथे । राष्ट्रमालो मोदमानो वा सुतं पिब । नयं सुतुच्यते न
देहि । अथवा नां श्रितं सुष्टु प्रवर्षय । प्रतिरिषुद्वी । सुत धनमन्त्राणां समकारम् नि^१ अ तु † चकार
इत्येनोपकारात् अर्चयित्वा देवैभ्योऽनुहत् इति मोदनाथेन नुवद अर्चयत् त वा इन्द्र एवापदवत् तेनेन्द्रात् पुत्रे वा अथ
कौशिकवत् साम्ब † मीमांसकानि साम्ब च प्रवर्षयति सूक्तो ष सु म भा. चा ४०, १-१
५५. इति वा साम्बान् नि^१ त आत्. † नास्ति साम्ब.

आभिसुरयेन क्षिप्र विष इन्द्र ! वीशिक ! अस्माकं प्रहृष्यन् सोम नवतमम्^१ आयु च सुष्ठु
प्रवर्धय । कुरु च सहस्रघनस्य समकार मधुच्छन्दसमृपिम् ॥११॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! तु क्षिप्रम् न अस्मान् प्रति आ गच्छति शेष । हे वीशिक ! कुशिकस्य पुत्रेन्द्र !
मन्दान् हृष्टो भूत्वा सुतम आभिसुत सोमम् विष । यद्यपि रिद्वामित्र कुशिकस्य पुत्रस्तथापि
तद्रूपेणेन्द्रस्वैवोत्पन्नत्वात् कुशिकस्य पुत्रत्वमविरुद्धम् । अनुक्रमणिकायाम्—‘वृ शिकस्वैवीरिभिरिन्द्रकुलं
पुत्रमिच्छन् प्रह्वानयै चवार । तस्येन्द्र एव गाथां पुत्रो ‘क्वे’ (अनु ३, १) इति उक्तम् । नव्यम्
सर्वदेवस्तुतय^१ कर्मानुष्ठानपरम् आयु जीवितम् प्र सू तिर प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो माम् सहस्रघाम्
सहस्रसत्काराभोपेतम् ऋषिम् अतीन्द्रियद्वयारम् वृषि कुरु ॥११॥

परिं त्वा गिर्विणो गिरं इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्वायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय ॥१२॥

परिं । त्वा । गिर्विण । गिरं । इमा । भवन्तु । विश्वतः ।

“ वृद्धऽआयुम् । अस्तु । वृद्धय । जुष्टा । भवन्तु । जुष्टय ॥१२॥

स्कन्द० ‘परि इत्युपसर्गो भवन्तु’ इत्यात्पातेन सम्बन्धयितव्य । हे गिर्विण । स्तुतिभिः सम्भक्तव्यो !
स्तुतिभिर्वा समक^१ गिर इमा अस्मदीया परि भवतु परिपूर्वो भवति सर्वत्र परिग्रह । परिशुद्धन्तु ।
विश्वत सर्वत्र । कीदृशम् । वृद्वायुम् प्रतिपत्त्यर्थे । वृद्वात् शत्रुन् वधाय प्रतिगन्तारम् । कीदृश ।
अनु वृद्धय अनु इत्येव पदप्रश्न । सुनादस्य वाज्ये । सुष्ठु वृदा । वाश्र तेषु जुष्टा त्रिधा भवतु
जुष्टय प्रीणयिष्य^१ ॥१२॥

वेङ्कट० ‘शुष्टुशुद्धयुते’ (अ १, ४, २) इत्याद्या गिर त्वा गीर्भिर्वननीप ! सर्वत्र परि भवतु परितो
भवन्तु । तथा ‘वर्धितास्त त्वाम् अनुं अस्माकम्’ इत्येव भवतु पर्यासाश्च भवन्तु अस्माकं
श्रिय ॥१२॥

मुद्रल० हे गिर्विण ! अस्मदीयस्तुतिभागेन्द्र ! विश्वत सर्वेषु कर्मसु प्रवृत्त्यमाना इमा गिर अस्मदीय
स्तुतय^१ त्वा त्वाम् परि भवन्तु सर्वत्र प्राप्नुवन्तु । कीदृशो गिर । वृद्वायुम् अनु प्रवृत्तेनायुष्यणो
पेत त्वामनुसृत्य वृद्धय वर्धमाना । किञ्च एता गिर जुग त्वया सेविता सत्य जुष्टय अस्माकं
प्रीतिहेतव भवन्तु ॥१२॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वरः ॥

१ ‘तस्य साम्ब’ २ गाथा वि’ ३ नास्ति गृको ४ ‘देव’ सूको ५ ५ हे
गिर्विण स्तुतिभिर्वा समक त्वामस्मदीया इमा गिर परिशुद्धन्तु सम । वृद्वात् शत्रुन् प्रतिगन्तारम् । अनु वृष्टी ।
शुष्टु इमा । वा तव त्रिषा भवन्तु प्रीणयिष्य । जुष्टी प्रीणितवनयो वि’ अ कु † भवत्यात्वा’ साम्ब, भव
१० वि’ † मयाश्रयि’ रि’, मयाश्रयि’ साम्ब § तन्नुद्या वि, तन्नुद्या साम्ब ११ ११ कपिनं
त्वाम् साम्ब’ कु, वर्धितास्तत्वात् साम्ब’, वर्धितास्तत्वात् साम्ब’ † नास्ति वि’ ल्य ७ ‘अ पर्यासा
साम्ब’ १ छ

[११]

इन्द्रं विश्वा अग्नीध्वन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

इन्द्रम् । विश्वा । अग्नीध्वन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः ।

रथिर्जितम् । रथिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

स्वन्द० 'जना नामोत्तम सूक्त मादुच्छन्दस उक्तान्' । इन्द्रम् विश्वा 'सर्वा अपावृणन् वर्धितवत् वर्धयन्तु वा । समुद्रव्यचसम् व्यचो व्यासिरप्यवे । 'न ते दिव्यक' (ऋ ७, २१, ६), 'शामा दिव्यान्' (ऋ ३, ३६, ८) इत्यादी सर्वाभ्याप्यर्थः । समुद्रव्येय व्यासिर्वस्य स समुद्रव्यचा स समुद्रव्यचसम् । सर्वव्यापिनमित्यर्थः । गिर स्तुतयः । कीदृशम् । रथीतमम् रथयो नयति, तत्रस्यो वा युध्यते, स रथी । बन्देपाम् रथानाम् सफानादतिशयेन रथिनम् । वाजानाम् इति पत्नी पतिम् इत्येतेन सम्बध्यते । अग्नात्वा स्वामिन सता च पालयितारम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० जेता माधुच्छन्दसः । इन्द्र विश्वा स्तोतृणा 'गिर अग्नेध्वन् । अग्नेरिक्षत्वेय वस्य' भ्याति । अतिशयेन रथिनम् रथानाम्, अजाना सता च पतिम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्र विश्वा' इत्यर्थे चतुर्थे सूक्तम् । मादुच्छन्दसः । पुत्रो जेतामकरः । अनुष्टुप् । इन्द्र । विश्वा सर्वा गिर वस्मदीया स्तुतय इन्द्रम् अपावृणन् वर्धितवत् । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसम् समुद्रव्य व्यासवन्तम् । रथानाम् रथयुक्ताना योद्धृणा मध्ये रथातमम् अतिशयेन रथयुक्तम् । वाजानाम् अजानाम् पतिम् स्वामिनम् सत्पतिम् सता सम्मार्गीरतिना पालकम् ॥१॥

सुरये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शयसस्पते । त्वामभि प्र ञोनुमो जेतात्पर्राजितम् ॥२॥

सुरये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शयसु । पते ।

त्वाम् । अभि । प्र । नोनुम् । जेतात्परम् । अपर्राजितम् ॥ २ ॥

स्वन्द० 'सक्ये इति सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमाना इति वाक्येण । सुरये तत्र वर्तमाना वय इ इन्द्र । वाजिन हरिर्लक्षणेनाश्रेण स्तुतयः । त्वा हरिषा वान्त इत्यर्थः । मा भेम तत्रप्रसादात् कुतश्चिदपि मा भेष्य । हे शयस्यत ! कलस्य रथामिनः । पालयित वः । नत्त सुधैवाभय प्रार्थयामहे । किं तर्हि । त्वाम् अभि प्र ञोनुम् तु स्तुतौ । पीत पुष्ये चात्र यदो लुक् । प्रशब्द प्रकर्षः । प्रत्येण पुन पुनरभिदुम् । कीदृशम् । जेतात्परम् अस्तमितम् च शशुभिः ॥ २ ॥

१-१ तस्य तु जेता नानेकान् वर्णान् मधुच्छन्दस उच्यते । अथ मधुच्छन्दसो यदुक्तव्यं तद्व्यतिरेकं विश्वा अग्नीध्वपतिः ।

नरेण नाम मधुच्छन्द पुनःपश्यन् माम्भ रि' २ २ गिर अग्नीध्ववृणन् वर्धयन्तु वा । व्यन व्याप्ते । समुद्रव्येय भ्याति वर्यते मधुच्छन्दसम् । अनुष्टुप् । माभि शब्दा वा रथा । अग्नेरथीपराणां निजयेन रथी । शयसा रथिनां रथिनो वा रि' अ वु ३ मधुच्छन्दसः ४ ४ मुदितम् रि' ५ नासित सायम् तु ६ नासित रि' एव ७ ७ मुदितम् रि' ८ नासित रि' ९ ९ हे इन्द्र तत्र सक्ये वर्तमाना वय इति स्थित्वा त्वा हरिषा शयस्यः । सम्प्रसारणवृत्तिरिति मा भेष्य । कलस्य अग्नेन् पात वा । न स सुधैव प्राथमा । किन्ति त्वा प्र ञोनुम् पुन पुनरभिदुम् । ईन तु व य पदा लुक् । इन्द्र । जेतात्पर्राजितं य रि' अ वु १ । त्वानी पालयिता सूको

वेङ्कट० इन्द्र ! त्वया राख्ये सति बलिने वयं न कुतश्चित्^१ अग्निभिर^२ । बलस्य एते ! त्वाम् च प्रकर्मणं
अभिष्टुमो जेतारम् अपराजितम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे शक्रसन्ने ! बलस्य पालक ! इन्द्र ! ते तव सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे परममाना वयम् बाजिनः
अश्रवन्तो भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीर्तिं प्राप्ताः मा भूम ! अतः त्वाम् अभयहेतुम् अभि प्र षोनुमः
सर्वतः प्रकर्मणं स्तुमः । कीदृशं त्वाम् । जेतारम् बुद्धेषु जयशीलम् । अपराजितम् क्वापि पराजय-
रहितम् ॥ २ ॥

पूर्वोऽरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्तपृतयः । यदी वाजस्य गोर्मतः स्तोतृभ्यो मंहते मधम् ॥ ३ ॥

पूर्वोः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । उतयः ।

यदि । वाजस्य । गोर्मतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मधम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० पूर्वाः इन्द्रस्य पूर्वकाले प्रवृत्ताः^१ चिरन्तन्यः । इन्द्रश्च रातयः दानानि^२ न विदस्यन्ति चोत्पद्यमुप-
त्यस्य स्थाने । दस्यतिः क्षयार्थः । नोपक्षीयन्ते । उतयः पालनानि च । यदि सुद्धोऽप्ययं यदि. अग्निसदित-
स्यायं द्रष्टव्यः । यद्यपि वाजस्य गोर्मतः द्वितीयायं पठे । वाजं गोमदयं गोभिः सहितम् । स्तोतृ-
भ्यः मंहते दानकर्माऽयं मंहतिः । ददाति मधम् धनं च । एतदुक्तं भवति । यद्यप्यन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यो-
ऽयं गां धनं चेन्द्रो ददाति । तथापि प्रभूतधनस्वाग्निवात्स पूर्वदानानि पालनानि च^३ क्षीयन्ते । अत्यन्त-
प्रभूतधन इत्यर्थः^४ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'बहूनि इन्द्रस्य' दानानि रक्षणानि च न सुभ्यन्त्युपसृष्टि^१ वर्धन्ते । यदि अयम् अम्नस्य गोयुक्तरय
स्तोतृभ्यः "मंहनीयं सद्दधं" प्रयच्छति । तदानीं तेन दत्तानि धनानि तन्मुखानि रक्षणानि च न सुभ्यन्ति
बहुरवादिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० इन्द्रस्य सम्बन्धिन्यः रातयः धनदानानि पूर्वाः अनादिकालसिद्धाः । अत्येन्द्रस्य सर्वदा यदृभ्यो
धनदानमेव स्वभावाद् इत्यर्थः । एवं सति इदानीन्तनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यः ऋत्विग्भ्यः गोर्मतः गोस-
हितस्य वाजस्य अश्वस्य पर्याप्तम् मधम् धनम् यदि मंहते दक्षिणरूपेण ददाति तदानीम् उतयः
बहुधनदानपूर्वकानि इन्द्रस्य अस्सद्विषयाणि रक्षणानि न नि दस्यन्ति वित्तैरेण नोपक्षीयन्ते ॥ ३ ॥

पुरां भिन्दुर्युर्वा क्विरर्मितौजा अजायत । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धूर्ता वृज्जी पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युर्वा । क्विः । अर्मितऽओजाः । अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धूर्ता । वृज्जी । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. विभिम सूको; विभिमः लशोषः. ३-३. मारितं त्रिं अ कु; कल्पत्^२ सूको;
'दृतेः साम्' ४-४. तिः जे । नोपक्षीयन्ते । पालनानि च । यद्यपि वाजस्य गोभिर्गदितम् । अग्नि इत् । स्तोतृभ्यो पदे
ददाति । मधं दधिः । मदी दाने । अश्वस्ये अन्येभ्योऽपि दत्ता नोपक्षीयन्ते अथ पशुत्वाद् वि^३ अ कु. ^४यन्ते ताभ्यपि
तन्मयेतिः अत्यन्तं सूको. ५-५. बुद्धितम् वि^४ अ; 'इत्यस्य साम्'. ६. 'न्युपरि व' साम्'. ७-७. मरनीयत्^५
अ; मरनीयं स^६ साम् इ.

स्फुटं पुराम् भिन्नु असुरपुराणा भेत्ता । युवा वरुण । ववि मेधावी । अमितौजा अपरिमितवत्
 अनायत । जन्मन एव प्रभृतादस इत्यर्थः । क । इन्द्र । कीदृश । विश्वस्य कर्मण धर्ता सर्वस्य कर्मणो
 धारयिता । यावद्दि किञ्चिद् कर्मास्य साधारणं तद् वृष्टवापत्तम् । वृष्टिश्रेन्द्रायत्ता । अतो वृष्टिद्वारात्
 सर्वस्य कर्मणो धारयितव्यः । वक्रा वज्रमात् । पुरुषुत बहुभि स्तुतः ॥ ४ ॥

वेङ्कटं पुराम् भेत्ता युवा भ्रान्तकर्मा अमितवल् आसीत् इन्द्र विद्वत्स्य कर्मण धर्ता वज्री बहुभि
 स्तुतः ॥ ४ ॥

मुत्तलं सयम् इन्द्र उच्यमानगुणयुक्तं अपायत सम्पन्न । कीदृशगुणक इति । तदुच्यते । पुराम्
 असुरपुराणाम् गिन्नु भेत्ता युवा वलीपरितारिदिवार्धकरहित ववि मेधावी अमितौजा प्रभृतवत्
 विश्वस्य कर्मण इत्यस्य ज्योतिष्टोमादे धर्ता पोषक वक्रा यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्त
 पुरुषुत बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ ४ ॥

त्वं वलस्य गोप्तोऽपानरद्विषो विलम् । त्वां देवा अग्निभ्युपस्तुज्यमानास आविपुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोप्तं । अप । अय । अद्रिऽनु । विलम् ।
 त्वाम् । देवा । अग्निभ्युप । तुज्यमानास । आनिपु ॥ ५ ॥

स्फुटं 'वृ' (निष १, १०) इति मेघनाम् । तम् मेघस्य गोमत उदकवत् । अपाय अपावृत्तवात्
 अपाट्टणोपि वा । हे इन्द्र । अत्रिव । वज्रिन् । विलम् उदकनिर्गमनच्छिद्रम् । किञ्च त्वा देवा अग्निभ्युप ।
 अत्रतरविण इतिहासमाचक्षते—'इन्द्रो वै ह्यनुहनिष्यन् सर्वा देवता अत्रवादनु मोपतिष्ठन्मुप मा ह्ययन्मिति ।
 तपति त इनिष्यत् आश्रवन् । साऽवन्मा वै हनिष्यन्त आश्रयन्ति हन्तेमान् भीषया इति तानभि प्रावृक्षत् ।
 तस्य स्वमभाश्रयणाणा विश्वे देवा अश्रवन् । मरतो ह्यनु नापहु । प्रतर मयवो अहि वीरयस्वैर्वैर्दन्मेतां वाव
 वदन्त उपातिष्ठन्त (एना ३, २०) इति । पृथदुच्यते । त्वा देवा मरत । अग्निभ्युप । प्रयमार्ये
 द्वितीयेषा । अग्निभीवात्स वृत्रधासाद्भीता तुज्यमानास अग्निनामैतत् (त निष २, १५) । त्वरमाणा
 आविपु अविदत्त गत्यर्थः । शुद्धोऽपि सोपसर्गार्यो दृष्टव्यः । अनुगतवन्तः ॥ ५ ॥

वेङ्कटं त्वम् बलानुरस्य गृहीतपत्तो अपाट्टवमानसि वज्रिन् विग्म् । इन्द्रा वलस्य विलम्पीषोन् तं यं
 उतम पपुरासीत् (त २, १, ५, १) इति ब्राह्मणम् । त्वाम् अग्ने मच्छन्त देवा अग्निभीवात्
 स्वत्मादिधानान् दण्डिभिर्द्विस्वनात् 'तव जयार्थम्' भागता ॥ ५ ॥

१ १ असुरपुराणा भेत्ता पुराण शत्रुवत् । युवा वरुण । वविमेधावी । अपरिमितवत् । जन्मप्रसूति ईदृश ।
 इन्द्र इतिवन्तः । वलीपरितारण वा । सशस्त्र वल्गो धारयिता । सनाणि कर्माणि वृष्टवापत्तयेव । सा इन्द्रायत्ता । मत् वत्
 वयो वज्रान् बहुभि स्तुत वि' अ कु । साधारणं वृष्टवापत्तम् सूक्तो २ गान् वि' ल अ'
 १-२ पुरुषुत साग्ध' ४ '२ गु' वि मे' ५ पुराणाम् वि मे' ६ ६ तं हे अद्रिन् वलस्य मेघस्य
 गमा उपायत । तस्युक्तवतो मेघव वि' गु' वविनिष्यन्त आश्रयन्त आश्रयन्त आश्रयन्त । लप्ति वा । त्वामिति । वेदोऽवकाशोऽनुवन्तम्—
 'इन्द्रो वै ह्यनु हनिष्यन् (एना ३, २०) इति नाभिवाच्ये । त्वां देवा अग्निभिषाम । अग्नि इतः । वृश्रयान्तरमोक्त
 राशाम् । प्रतर मरतोः अश्रवन्तः । वृष्टं जियागन् त्वां मरत ममोपा अग्निमन्तवत्तु वि' अ कु ७ नास्ति
 साग्ध' ८ नास्ति सर्वं कु साग्ध' ९ मग्निभिषाम ल १० १० तन्नयार्थं साग्ध' ; तात् विलार्थं
 साग्ध' ; त्वार्थं वि' लम्

मुद्गल०. बलनामकः कश्चिदसुरः देवसंबन्धिनीर्णा, अपंगद्वय कस्मिंश्चिद भिले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रस्त-
द्विलं स्वसैन्येन सनातुव तस्माद्द्विहाद् याः विस्सारयामास । हे अश्विनः ! कव्यकुन्द ! तम् गोमतः बलस्य
गोभिर्युक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि बिलम् अपावः स्वसैन्यमुखेन अपावृतवानसि । तदानीम्
तुज्यमानातः बलेन हिंस्रमानाः देवाः अभिभूयः स्वदीवरक्षया बलादभीताः सन्तः त्वाम् आदिषुः
प्राप्तवन्तः ॥ ५ ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्यं कारवः ॥ ६ ॥

तवं । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आश्वदेन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्यं । कारवः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'तव अहम् शूर । रातिभिः हेताविवं वृषीया । स्तोत्रभ्यो यानि महानि दानानि तैर्हेतुभूतैः ।
वैरसाहित इत्यर्थः । अथवा प्रयोजनस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षा । तव सोमदानैर्हेतुभूतैः । तुभ्यं सोमं
दातुमित्यर्थः । प्रत्यायम् प्रत्यागमम् सिन्धुम् स्पन्दु प्रसवणे इत्यस्यैतन्नूपम् । स्पन्दितारं
सोमम् । यज्ञोत्तरसमाप्तौ यद् गमनं तदपेक्षोऽत्र प्रत्यागमनस्यपदेशः । धारयथानुवादी वा प्रतिशब्दः
आगमभिरत्यर्थः । आवदन् आभिमुख्येन वदन् । किम् । सामर्थ्याद् स्तुतीः । न च केवलोऽहम् ।
किन्वाहं । अन्येऽप्युक्तिरत्र नपयो वा । उपातिष्ठन्त उपस्थितवन्तः र्वां स्तुतिभिः । गिर्वणः । स्तुतिभिः
सम्भवनीय । स्तुतीनां वा सम्भक्तः । किञ्च विदुष्टे तस्य कारवः ते तस्येस्तुभयत्र द्वितीयार्थे पठि ।
तच्छब्दधुतेदच योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । य उक्तगुणः । विदुः जानन्ति र्वां तं कारवः
स्तोत्रानामैव (तु. निघ २, १६) । अन्येऽपि स्तोतारः । ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'तव अहम् शूर । रातिभिः स्वचः अहं शूर ! धनानि गृहीत्वा प्रतिगतवानसि । कुतस्त्वयमेतानि धनानि
लब्धानीति प्रवृष्टां तव धनानां स्पन्दनमाभिमुख्येन वदन् 'इन्द्रादिमानि लब्धानि' इति
माद् उपातिष्ठन्त अश्वगाः । गीर्भिवननीय ! तव शूर कर्म प्राप्ता जानन्ति । वेतामस्माकं
वर्षयात्तानीति' ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे शूर ! इन्द्र ! तव रातिभिः स्वदीर्घनदानैर्निमित्तभूतैः अहम् होता प्रत्यायम् त्वां पुनरागतोऽसि ।
पुरा बहुषु कर्मसु स्वतो धनस्य लब्धत्वाद्भस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिन्धुम्
स्पन्दमाने सोमम् । आवदन् अस्मिन् सोमयोगे स्वदीर्घो धनदानकीर्तिं प्रकटयित्वात्यर्थः । हे गिर्वणः !
गीर्भिवननीयेन्द्र ! कारवः कर्तारः कतिवगुणजमानाः उपातिष्ठन्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः ।
उपस्थाय च तस्य वाचनस्वीकारोपेतस्य ते तव धनदानम् विदुः जानन्ति ॥ ६ ॥

१-१. हे शूर तव सोमदानैः हेतुभूतैः प्रत्यागमन स्थितितारं सोममाभिमुख्येन स्तुतीर्षदम् । त्वन् आश्वदेने ।

हे शूर ! त्वं स्तोत्राणां प्रवृत्तं ददासि । तस्मादहं च सोमं स्तुतीश्चावदन् त्वां प्रत्यागमयामि स्म । न च केवलोऽहमेव
कस्मिन् नपयो वा स्तुतिभिरुपातिष्ठन्तः । स्तुतिर्भवन्तः । । किञ्च विदुः ते तस्य लाः तम् । अगि वस् । अन्येऽपि
स्तोतारः त त्वा विदुः । यत्नमेवमुक्तगुणा वि' अ कु. । सोमम् मूको. २-२. त्वज्येऽहं शूर रातिभिः स्वचोहं
शूर धनानि गृहीत्वा प्रत्यागमं स्पन्दितारं सोमं प्रति आभिमुख्येनावदन् । न केवलमहमेवमुपस्थितवन्तः नपयो
गीर्भिवननीय ! य एवमून्तः तं लां विदुः स्तोतारः साम् । । प्रवृष्टः साम् वि' । । शिवात्प्रतिमानि वि' ;
साम्' । । ते तस्य कुः त्वा त्वा साम्' । । ३. 'शोश' वि.

मायाभिरिन्द्र मायिनं स्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अर्धं । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । ति ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'माया' (निघ. ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञाभिः । हे इन्द्र ! मायिनम् अतिस्त्वान-
प्रज्ञादुत्तम् । शुष्णम् शुष्णवामानमसुरम् । अवातिरः अवातिरतिर्वधकर्मा । हतवान् । यद्वेन्द्रः
असि, विदुष्टे तस्य जानन्ति त्वाम् मेधिराः यज्ञवन्तः यज्ञकारिणः । कवमे । सामध्याद्विस्मदीया
ऋत्विजः पुत्रपौत्रादिका वा । पृथग्ज्ञात्वा भक्ततया त्वन्माहात्म्यज्ञानाभियुक्तानां तेषाम् अवाति
अज्ञानि उतिर तिरतिर्वृद्धवर्धः । अर्धं वर्धय । उत्तरोत्तरपृष्टया वर्धयेत्वर्धः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मायाभिः एव इन्द्र ! त्वम् मायाविने^१ शुष्णसुरं^२ स्थनाशयः । तव तत् कर्म प्राज्ञा जानन्ति ।
तेषाम् अस्माकं वर्धय अज्ञानि ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् मायिनम् नानाविधकपटोपेतम् शुष्णम् भूतानां शोषणहेतुम् एतन्नामकमसुरम्
मायाभिः तरप्रतिकूलैः कपटविशेषैः अवातिरः हिसितवानसि । मेधिराः मेधावन्तः तस्य तादृक्तस्य
ते तव महिमानम् विदुः जानन्ति । तेषाम् जानकामनुष्ठानुषाम् अवासि अज्ञानि उतिर वर्धय ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमोर्जसाभि स्तोमा अनूपत । सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूर्यसीः ॥८॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओर्जसा । अभि । स्तोमाः । अनूपत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूर्यसीः ॥ ८ ॥

स्कन्द० इन्द्रम् ईशानम् सर्वस्य प्रभवन्तम् । केन हेतुना । ओजसा बलेन हेतुना । अभि स्तोमा अनूपत
अस्मदीयाः स्तोमा अभिच्छुतवन्तः । यस्य इन्द्रस्य । किम् । उप्यते । सहस्रम् मस्य रातयः
स्तोत्रभ्यो दानानि । उत वा उत्तरेष्वर्धे । अभि वा सन्ति भूर्यसीः सहस्रादपि बहुतराः । यः
स्तोत्रभ्योऽप्यन्तं बहूनि दानानि ददातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् ईशवं बलेन सर्वस्य अस्मदीयाः स्तोमाः अभ्यस्तुवन् । सहस्रसंख्यायुक्तानि यस्य दानानि ।
अभि वा^१ विधन्ते भूयोसीति ॥ ८ ॥

मुद्रल० स्तोमाः स्तोत्रारः ऋत्विजः ओजसा बलेन ईशानम् अगतो नियामकम् इन्द्रम् अभ्यनूपत^२ सर्वत्र
स्तुतवन्तः । यस्य इन्द्रस्य रातयः धनदानानि सहस्रम् सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति । उत वा अथवा
भूर्यसीः वृद्धाः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये एकविंशो वारः ॥

इति प्रथमे अष्टके तृतीयोऽनुवाकः ॥

१-१. हे इन्द्र तव प्रज्ञाभिः अनिमग्नानसुरायुक्तं शुष्णवामानमसुरं हतवान् । अवातिरतिः कपे । कपे-
इतिप्रति तं त्वां यथाभ्यो विदुः अस्मदीया ऋत्विजः पुत्रपौत्रो वा । तन्माहात्म्यात् ज्ञानाभियुक्तानां तेषामप्रबन्-
धीः अर्धं वर्धय । उत्तरोत्तरं वर्धय वि^१ अ वृ. २. तव वि^२ अ^३ ; नास्ति साम्^३. ३. नास्ति उर्ध्वं.
४. इन्मा माया^४ वि^५ ; शुष्णवामानमसुरम् साम्^५. ५-५. इन्द्रं सर्वस्य प्रभवन्तं बलेन हेतुनास्मदीयाः स्तोमस्य
अभियुक्तवः । यस्य बहु सन्ति स्तोत्राणि बहुतरा वा । यः स्तोत्रभ्योऽप्यन्तवः वि^६ अ वृ. ६. नास्ति साम्^६
वृ अ^६. ७. अनूपत वि. ८. नास्ति वि जे^७.

[१२]

अग्निं द्रुतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥१॥

अग्निम् । द्रुतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य । यज्ञस्य । सुकृतम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अग्निं मेधातिथिः काण्वः' (तु.प्र.अ. १, १२) । 'अग्निं द्रुतम्' इत्यादि मेधातिथिनां कण्वपुत्रो-
पदम् । 'अग्निं द्रुतम् इत्याग्नेयम्' (तु.प्र.अ. १, १२) । 'अग्निं द्रुतम्' इत्येतत् सूक्तमग्निदेवतम् । सन्देशेन
यः प्रेष्यते स द्रुत उच्यते । अग्निम् द्रुतम् देवान् प्रति सन्देशेन गन्तारम् वृणीमहे वयमभ्यर्धयामहे ।
न केवलं द्रुतमेव । किमर्थं । होतारम् च तेन ह्यधिष्ठितो मानुषो होता हीरं कर्तुं क्षमोति
नानधिष्ठितः । त्रियास्रदो वा होतृशब्दः । होतारं च देवानाम् । कीदृशम् । विश्ववेदसम् 'वेदः'
(निप. २, १०) इति धननाम । सर्वधने सर्वप्रज्ञं वा । कं होतारम् । अस्य प्रकृतस्य यज्ञस्य सुवयुम्
सुकर्माणां सुप्रज्ञं वा ॥ १ ॥

षेड्ड० मेधातिथिः काण्वः । अग्निम् द्रुतम् वृणीमहे होतारम् सर्वधनिम् अयं यज्ञस्य सुवयुम् ॥ १ ॥

मुद्गल० षडुर्ध्वेऽनुयाके षट् सूक्तानि । तत्र 'अग्निम् द्रुतम्' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तम् । कण्वपुत्रो
मेधातिथिः 'ऋषिः । गायत्रम् । अग्निदेवता' ॥

अग्निम् कीदृशम् । द्रुतम् देववृत्तम् शक्तिम् कर्मणि वृणीमहे संभ्रजामः । पुनः कीदृशम् ।
होतारम् देवानामाह्लाकारम् विश्ववेदसम् सर्वधनोपेतम् अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन
सुकृतम् शोभनकर्माणम् ॥ १ ॥

अग्निर्मग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वपतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम्ऽअग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विश्वपतिम् । हव्यवाहम् । पुरुऽप्रियम् ॥२॥

स्कन्द० 'अग्निमग्निम् यावान् कश्चिदग्निः ससम् । हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा सर्वदा हवन्त आह्वयन्ति
यथातः । विश्वपतिम् मानुष्याणां स्वामिनम् हव्यवाहम् हविषां योदारम् पुरुप्रियम् बहुनामिष्टम्' ॥ २ ॥

षेड्ड० अग्निम् एव ह्वानैः सदा आह्वयन्ति यथातः विश्वं पतिं हविषां योदारं बहुनां प्रियम् ॥ २ ॥

मुद्गल० अग्निमग्निम् आहवनीयादिभेदेन वीप्सा । तम् हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त
निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशम् । विश्वपतिम् विश्वं मजानां होत्रादीनां पालकम् हव्यवाहम्
यज्ञमानसमर्षितरप हविषो देवान् प्रति योदारम्, अथ एव पुरुप्रियम् बहुनां प्रीत्यारपदम् ॥ २ ॥

अत्रं देवाँ इहा वंह जज्ञानो वृक्षर्वहिषे । असि होता न ईडर्षः ॥ ३ ॥

अत्रं । देवान् । इहा । आ । वृक्ष । जज्ञानः । वृक्षर्वहिषे । असि । होता । नः । ईडर्षः ॥३॥

१-१. अग्निं द्रुतमित्येवम् । अग्नेऽप्यग्निं द्रुतः । अग्निं देवान् प्रति सन्देशेनगन्तारमर्धयामहे । अग्निमाग्नेयिणे
मार्तो होता हीरे कर्तुं क्षमोति । एतदर्थं च देवतन्त्राकारं वा । विश्ववेदमे सर्वधने सम्यज्ञं वा । अयं प्रकृतस्य यज्ञस्य
सुवयुम् अयं वा । षडुर्ध्वे होत्रं वृणीमहे विं अ कु. † नास्ति सूक्तो. २. कण्वः रिं एयं. ३-३. नास्ति
विं ई. ४-४. यावान् कश्चिदग्निः स संभ्रजामि सर्वदा आह्वयन्ति यथातः वृणां स्वामिन हविषां योदारं
बहुनामिष्टम् विं अ कु. ५. अत्रं. रिं अ. ६. समर्षित्तिं साम्.

वेङ्कट० यविम् अग्निम् उप स्तुहि सत्यधर्माणम् यज्ञे^१ दुस्थान^२ रक्षसा चातयितारम्^३ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे स्तोत्रस्य^१ अचरे ऋषी अग्निम् उप स्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशम् । यविम् मेधाविनम् सत्यधर्माणम् सत्यवदनरूपेण धर्मगोपेत्वम् देवम् घोषमानम् अमीवचातनम् अमीवचाता शत्रूणां चातकम् ॥ ७ ॥

यस्तुगामग्रे हृदिष्पतिर्दूतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

य । त्वाम् । अग्नेऽग्निः ऽपति । दूतम् । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

स्कन्द० यस्तुगाम् हे अग्ने । हृदिष्पति हृदिष स्वामी अस्मदादियन्मान दूतम् हे देव । सपर्यति परिचरति तस्य स्म प्राविता प्रकथेण रक्षिता भव^१ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० य त्वाम् अग्ने^१ यजमान दूतम् देव^२ परिचरति, तस्य त्व प्रकथेण रक्षक भव । स्म इति पूरणम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने^१ देव^२ य हृदिष्पति यजमान देवदूतम् त्वाम् सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्रायता भव स्म अयस्य रक्षको भव ॥ ८ ॥

यो अग्निं देवर्षीतये हृदिष्मो आनिनासति । तस्मै पावरु मृळ्य ॥ ९ ॥

य । अग्निम् । देवर्षीतये । हृदिष्मान् । आऽनिनासति । तस्मै । पावरु । मृळ्य ॥ ९ ॥

स्कन्द० य यजमानम् अग्निम् देवर्षीतये षीतिर्षीत्यर्थं यजमानार्थे वा । देवान् प्रति यजमानाय देवानां षीतिं हृदिष्मोऽग्निम् आनिनासति तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थे वा । त हे पावरु^१ क्षोभयित^२ मृळ्य^३ सुखम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य आश्रमं यज्ञार्थम् हृदिष्मान् परिचरति तस्मै पावरु^१ सुखसुखाद्य ॥ ९ ॥

मुद्रल० हृदिष्मान् इत्युक्तं य यजमान देवर्षीतये देवानां हृदिर्भक्षणहेतुयागार्थम् अग्निम् आनिनासति अग्ने समीपे विक्षेपणागत्य परिचर्यो करोति । हे पावरु ! अग्ने ! तस्मै मृळ्य त यजमानस्य सुखम् ॥ ९ ॥

स नः पावरु दीदिवोऽग्ने देवो इहा ब्रह्म । उर्षं यज्ञं हृदिश्च नः ॥ १० ॥

स । न् । पावरु । दीदिवऽग्ने । देवान् । इहा । आ । ब्रह्म । उर्षं । यज्ञम् । हृदि । च । न ॥ १० ॥

१ येषु विं रूप २ नास्ति विं. ३ तस्य विं रूप ४ व हे वरु यथा हृदिष स्वामी अस्मदादियन्मान प्रेष्य गत रक्ष या परिचरति तस्य प्रकथेण रक्षिता भव विं ल कु ५७ य अग्नि यजमान । ब्रह्म महतो गतो च । देवानां हृदिर्भक्षणाय देवान् प्रति यजमानाय वा । हृदिस्सयुक्तो यजमान आनिनासत्यन परिचरति । त हे शीपयित सुखम् । त्वाम् परिचर्यायाम् वृत्तं सुखे विं अ तु † नो मूको † सुखम् सुखं सार व रामायणेऽप्य मूको

स्कन्द० यं 'त्वामस्तौष्म' सः नः सादर्प्य एषा चतुर्थी । अस्माकमर्थे दे पावक ! दीदिवः ! दीदितिम् !
अग्ने ! देवान् इह आ वह । देह । उच्यते । उप यज्ञम् हविः च यज्ञस्य हवियश्च समीपे नः अस्माकं
स्मृतस्य ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् पावक ! दीस ! अग्ने ! देवान् इह आ वह । हविः च अस्माकं श्रुतम् यज्ञम् उप
प्राप्तम् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे दीदिवः ! दीप्यमान ! पावक ! शोधक ! अग्ने ! सः त्वम् नः अस्मदर्थम् इह देवयजनदेशे देवान्
आ वह । ततः नः अस्मदीयम् यज्ञम् उत्प्रेत्यम् हवियश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ १० ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिपम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिम् । वीरवतीम् । इपम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० सः नः अस्मदर्थम् रतवानः स्तूपमानः अस्माभिः आ भर बाहर आनय । केन स्तवानः गायत्रेण
गायत्रेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । स्तवेन नवीयसा नवतरेण अन्वैरकृतपूर्वेण । किमादराणि । उच्यते ।
रयिम् धनम् वीरवतीम् पुत्रसंयुक्तम् इपम् अर्चं च ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सः अस्मभ्यं स्तूपमानः गायत्रेण साक्षा नवतरेण रयिम् वीरवतीम् अन्नं च बाहर ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! नवीयसा नवतरेण अथ संपादितेन गायत्रेण गायत्रीछन्दस्केनानेन सूक्तेन रतवानः
स्तूपमानः सः त्वम् नः अस्मदर्थम् रयिम् धनम् वीरवतीम् शूरपुत्रमभृत्यपत्ययुक्तम् इपम् अन्नञ्च
आ भर संपाद्य ॥ ११ ॥

अग्नें शुकेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुपस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुकेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् । स्तोमम् । जुपस्व । नः ॥ १२ ॥

स्कन्द० अग्ने ! शुकेण शुक्लवर्णेन शोचिषा ज्वालानामैतत् (तु. निघ १, १६) । ज्वलता । केन । सामध्या-
दात्मना । विश्वाभिः सर्वाभिश्च देवहूतिभिः देवहूतैः इमम् स्तोमम् जुपस्व सेवस्व नः अस्माकं
स्मृतम् । स्वयं च श्यु देवाश्च सर्वान् भाषकानाहुष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! ज्वलता तेजसा सर्वैश्च देवाद्धानैः शुकरत्वम् इमम् स्तोमम् सेवस्व नः ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति शूको.

२-२. स त्वमवर्णाव । दे शोषयितः ! दीदिवश्च । देवाः यज्ञहविषः

समीपे इदानय नः विं अ कु.

३. नास्ति कर्प.

४-४. अस्माभिः स्तूपमानः बाहर । स्तवेन नवतरेणावैर-

कृतपूर्वेण । धने पुत्रवन्तमभ्रक्षणय नः विं अ कु.

५. नास्ति वि. ६-६. अग्ने आत्मना शुक्लवर्णेन ज्वालानाम्ना

सर्वाभिर्देवाद्धानैः इमम् स्तोमं सेवस्व । अकारत्वमृताम् । त्वं कृत्वा सर्वान् देवान् भाषयित्वा भाषय इत्यर्थः विं अ कु.

मुद्रल० हे अग्ने ! सुवेण शोचिषा त्वदीयधेतुर्गर्भदीप्त्या विद्याभिः देवदूतिभिः 'स्वस्त्युत्सर्वदेवताह्वान-
साधनस्तोत्रैश्च सुस्तस्त्वम् नः अस्मादीयम् इमम् स्तोमम् स्तोत्रविशेषम् सुप्रत्य सेवस्व ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्यः ॥

[१३]

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविर्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविर्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सुसमिद्धः' द्वादशर्चमाग्नीसूक्तम् । सर्वत्र चाग्नीसूक्ते यथाक्रममेकैकस्यासृष्टि आसां देवज्ञानामेकैका
देवता । इन्द्रः, तनूपांत्, नराशंस, इन्द्रः, बर्हिः, देवीर्दारः, उपासा नवा, देव्या होतारा, तिस्रो देवी,
त्वष्टा, मनस्पतिः, स्वाहाकृतय इति । इन्द्र्यतेऽस्तावितीष्मः समिन्धनसम्यद्गोऽतिरच्यते । सुसमिद्धः
सुष्ठु दीप्तः नः अस्माकं स्वभूताय आ वह देवान् हे अग्ने ! हविर्मते यजमानाय । मा च
वाक्षीरेव केवलम् हे होतः ! पावक ! यक्षि च यत् च ॥ १ ॥

चेद्वृट्० आग्नीषामान्यादयो देवताः । समिद्धादीनां यज्ञाह्वान्यमुक्तिनाशमिति । सुसमिद्धः त्वम् अग्ने !
अस्माकम् भक्षै यजमानाय देवान् आ वह । होतः ! शोभयितः ! तान् यज च ॥ १ ॥

मुद्रल० 'सुसमिद्धः' इति द्वादशर्च द्वितीयं सूक्तम् । काण्यो^१ मेधातिथि ऋषि^२ । गायत्रम् । इन्द्रोऽग्निः
समिद्धोऽग्निर्वा तनूपात् नराशंस इत्ये बर्हिर्वेदीर्दार उपासा नवा देव्यो^३ होतारी प्रचेत्सौ
तिस्रो देव्यः सस्वतीज्यभारत्यः त्वष्टा मनस्पतिः स्वाहाकृतिरिति क्रमेण प्रत्युचं देवताः ।
आग्नीसूक्तम् ।

हे अग्ने ! सुसमिद्धः पुराणामकस्त्वम् नः अस्मादीयाय हविर्मते यजमानाय तदनुग्रहाय देवान्
आ वह । हे पावक ! शोभक ! होतः ! होमनिष्पादकाग्रे ! यक्षि च यज च ॥ १ ॥

मधुमन्तं तनूपाद् यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतर्ये ॥ २ ॥

मधुमन्तम् । तनुऽनूपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतर्ये ॥ २ ॥

स्कन्द० 'मधुमन्ताम् मधुस्वार्देष्टैर्देविभिः तद्वन्तं हे तनूपात् । आपोऽन्न तन्न उच्यन्ते अन्तरिक्षे, वृत्-
त्वात् । तासां नपात् वीत्रः । कोऽसौ । अग्निः । कवम् । अद्यम्य शोषधिन्नस्वर्तयो जायन्ते । कोऽ-
पियन्स्वस्तिभ्य एष जायत इति तस्य सम्बोधनम् हे तनूपात् ! यज्ञम् देवेषु सामीपिक-

१. स्तोत्रैश्च सूक्तो.

२-२. आग्नीषामानि दद्य । तेषापायमेवम् । अस्तिपि देवतासम् सर्वत्र । सुसमि-
द्धः। तिस्रो देव्योऽग्निः । मेधातिथिर्देव्योऽग्निः । सा नैवन्धेताम् । इत्येऽग्नावितीष्मः ।

समिन्धनसम्यदः । सुसमिद्धः सुष्ठु दीप्तोऽग्निः । हे अग्ने देवान्सात्स्वभूताय मानय हविर्मते यजमानाय । केवदेवताह्वानैव
यज्ञम् । हे होतः ! यजत ! यज च । वीर्यं कुर्विषयः विं अ कु. ३- नास्ति कु साम्ब. ४. कण्यो मे^३.

५. नास्ति वि मे^३. ६. देव्या वि मे^३. ७-७. हे तनूपात् । आपोऽन्नः अन्तरिक्षे रिराणस्तात् । तासां वीत् ।
अस्तिपि । अद्यम्य शोषधिवन्तयो जायन्ते । तेषोऽग्निर्वाग्ने । तस्माच्छतूपात् । हे तनूपात् नः यज्ञं विं अ कु.

‘मिदमधिकरणम् । गन्नायां गाव इति यथा । देवसनीये अस्माकं स्वभूतम् कवे !
मेधाविन् । अथ कृणुहि कुहं । देवसनीये नयेत्यर्थः । किमर्थम् । वीतये कामाय भक्षणाय
वा । यज्ञं कथं देवाः कामयेन् हवीषि वा भक्षयेत्पुरित्वेवमर्थम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आज्यवन्तम् तनूनात् ! यज्ञम् हविः देवेषु अस्माकम् कवे ! अथ कृणु कशनाय ॥ २ ॥

मुद्गल० हे कवे ! मेधाविन् । अग्ने ! तनूनात् ! एतन्नामकस्तवम् अथ अस्मिन् दिने नः भयमधीमम्
मधुमन्तम् रसवन्तम् यज्ञम् हविः वीतये भक्षणार्थम् देवेषु कृणुहि कुह, प्रापय इत्यर्थः ॥ २ ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञे उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । मधुजिह्वम् । हविःकृतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० नराशंसम् शंसिः स्तुत्यर्थः । नरैः प्रशस्यत इति नराशंसोऽग्निः । तं नराशंसम् । इह मनुष्यलोके ।
प्रियम् इहम् । मनुष्याणां प्रियमित्यर्थः । अस्मिन् यज्ञे उपह्वये मधुजिह्वम् मधुखाद्येषु हविष्यु जिह्वा
यस्य स मधुजिह्वः । नित्यं गृह्यानां हविषां भक्षयित्वात्यर्थः । अथवा ‘जिह्वा’ (निघ १, ११) इति वाङ्नाम ।
मध्वी जिह्वा यस्य स मधुजिह्वः । होत्वाद्दयप्रेदैवतानां स्तारकत्वाद्दस्ति मधुवास्तरम् । सुभगवचन-
मित्यर्थः । हविष्कृतम् हविषां कर्तारम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नरैः शंसनीयमस्मिन् प्रियम् इह उपह्वये । अस्मिन् यज्ञे इति विशदवचनम् । मादयिषुजिह्वं
हविषां कर्तारम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसम् एतन्नामकमस्मिन् उप ह्वये भाङ्ग्यामि ।
कीदृशम् । प्रियम् देवानां प्रीतिहेतुम् । मधुजिह्वम् मधुरभादिजिह्वोपेतम् । हविष्कृतम् हविषो
निष्पादकम् ॥ ३ ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवां ईळित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ईधेः स्तुतिक्रमेण एतद् रूपम् । धात्वापरशुतिसम्बन्धोऽग्निः । हे अग्ने ! सुखतमे रथे ‘सुरै रथेभिरु-
त्थे’ (श्र ५, ५, ३) † ‘सुदुग्भिरथैः सुधृता रथेन’ (श्र ३, ५, ३) इति सुख्यार्थेऽन्यत्र तृतीया-
निवृत्तानां तृतीयाथे सप्तम्येषा । सुखतमे रथे सुखतमेन रथेन देवान् ईळितः स्तुतः अस्माभिः आवह^१

१-१. देवसनीये नव । मधुमन्तं स्तारवन्तम् । देवेषु हविः समीपार्थं । गन्नायां येषु शक्तिवत् । मेधाविन् ।
अथ कुह नयं कामाय भक्षणाय वा । यज्ञं देवाः कथं कामयेन् हवीषि वा भक्षयेत्पुरित्वेवमर्थम् वि^१ अ कु-
† वीतं यज्ञम् सूको. २-२. नराशंसः नरैः शस्यत इति । तं नराशंसमिह मनुष्येभ्यो हविः भक्षणार्थमस्मिन्वचने
उपह्वये । होत्वाद्दयप्रेदैवतानां स्तारकत्वाद्दस्ति मधुवास्तरम् । जिह्वा वाङ्नाम । मध्वी जिह्वा यस्य ।
होत्वाद्दयप्रेदैवतानां स्तारकः । नराशंसमधुमन्तम् । हविषा कर्तारम् वि^१ अ कु. ३. मादयिषु वि^१ अ कु.
४-४. ईळित्वापरशुतिसम्बन्धः । हे अग्ने निरपिचयमुक्ते । एति हिः, सुखतमेन रथेन देवान् अस्माभिः स्तुतः आवह
वि^१ अ कु. † हविष्यैरथैः सूको.

‘हिं कारणम् । अस्ति होता मनुर्हित मनुना प्रजापतिना निहित स्थापित । मनुष्यपर्यायो वा मनुषान्द । मनुष्येषु निहित । उपकारक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अने । सुखतमे रथे स्थापयित्वा देवान् स्तुतस्त्वम् आ वंदे । अस्मि त्वम् होता मनुष्ये पुतो निहितः ॥ ४ ॥

मुद्रल० इन्द्राण्डामिधेयस्वमत्र सूचयितुमीळित इति विशेषणम् । इन्द्राण्डामिधेयः । हे अने । ईळित अस्मानि स्तुत सन् सुखतमे अतिशयेन सुखहेतौ करिमाश्रिद् रथे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमौ वा वद मनुर्हित मनुना मन्त्रेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वम् होता देवानामाह्लाता अस्ति ॥ ४ ॥

स्तृणीत बर्हिर्मानुषम् घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हि । आनुषम् । घृतपृष्ठम् । मनीषिणम् । यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० ‘स्तृणीत इति मूले काले स्वत्ययेनाथ लोप् । स्तुतवन्तः स्य बर्हि दमान् । आनुषम् आनुषमिति नामानुसृष्यन् । आनुसृष्येण घृतपृष्ठम् घृत पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठ । बर्हिषो ह्युपरि हविर्लक्षण घृत साघटे । अथवा ‘घृतम्’ (निघ १, १२) इत्युदयनाम । तेन सृष्टे घृतपृष्ठ प्रोक्षणोभि प्रोक्षितमित्यर्थः । हे मनीषिण । मेधाविनोऽध्वर्यव । यत्र बर्हिषि अमृतस्य अमृतसरशस्यात्स्वन्तमुष्टस्य हविष चक्षणम् दर्शनं सान्त्वित्य सतः । यत्र साद्रित इतिर्दृश्यत इत्यर्थः । अग्निना अमरणधर्मत्वादमृत । तस्य यत्र दर्शनम् । सामीपिक त्विदमधिकरणम् । समीपेऽभिरदृश्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मृगीत बर्हि मनुषतम्^२ उपरिस्थितघृत^३ प्राज्ञा^४ यत्र अमृत हवि^५ दृश्यते बर्हिषि ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मनीषिण । बुद्धिमन्त ऋत्विज । बर्हि दमम् स्तृणीत वेदेरपरि आग्लादयत । अत्रापि बर्हिर्गमकोऽग्नि सृष्यते । कीदृश बर्हिर्गमरणीयम् आनुषम् अनुक्रमण सतत परस्पर सबद्धम् घृतपृष्ठम् ‘घृतपृष्ठाणां सुवा बर्हिष्यासाद्रितघात् घृत पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिष्यम् घृतपृष्ठम्’ । यत्र यन्मिद् बर्हिषि अमृतस्य अमृतममानस्य घृतस्य चक्षणम् दर्शनं भवति ॥ ५ ॥

नि श्रयन्तामृतावृथो द्वारो देरीरसधर्तः । अद्या नूनं च यष्टये ॥ ६ ॥

नि । श्रयन्ताम् । ऋतवृथं । द्वारं । देरीं । असधर्तं । अद्या नूनम् । च । यष्टये ॥ ६ ॥

१-३ यस्यास्य लोपाऽभि । मनुत प्रजापतिना निहित स्थापित । मनुष्येषु निहितो वा । इतिमनुष्येषुते मनुष इति मनु षिं अ वु २ नास्ति साम् ३ ३ मनुष्युर्हित साम् ४ ४ अस्तुण् दमान् । आनुषमिति नामानुसृष्यन् । आनुसृष्येण । घृतपृष्ठम् । विरह्यपरदिषा ह्युपरि हविर्लक्षण घृत साघटे । तेन प्राज्ञवन्तः । आनुषं वा । प्रोक्षणीमर्हिर्गमरणीयम् । घृतपृष्ठमव घृतपृष्ठम् । ६ मेधाविनोऽध्वर्यवः । यत्र बर्हिषि साद्रितस्य अमृतसरशस्यात्स्वन्तमुष्टस्य हविषोऽचक्षणम् । यत्र साद्रितं हवि इत्यने । अथवा अमरणधर्मत्वात् । तस्य यत्र दर्शनम् । सामीपिकेण । सामीपेऽभिरदृश्यते इत्यर्थः । आनुषं षिं लयं ६ यत्र षिं लयं ७ नास्ति साम् । ८-८ नास्ति षिं मे ।

स्कन्द० विभ्रयन्ताम् विवृता भवन्तु ऋताशुभः यज्ञस्य वर्षधिक्यः द्वारा^१ यज्ञगृहद्वारो वा ज्वाला वा अग्नेः । ता दि^२ तस्य द्वास्मृताः, देवीः द्वाभ्यः दीप्ता वा । अतद्यतः सशक्तिः सद्धार्यः । असज्जमानाः । अथ नूनम् च नूनं शब्दोऽत्र समुच्चयार्थशशब्दश्रुतेः अथ इत्येतेन च सहचरार्थस्य समुच्चयार्थस्य योग्यत्वात् पुराशब्दार्थे । अथ च पुरा च । इदानीं पूर्वसिद्धे काल इत्यर्थः । यष्टवे यष्टुं वागार्थमित्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यज्ञगृहद्वारः विवृता भवन्तु यज्ञस्य वर्षधिक्यः असक्ताः^४ अथ च इवश्च वागाव^५ । नूनम् इति अनेकार्थम्^६ ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० द्वारः यज्ञशालाद्वाराणि द्वाराभिमानिन्योऽग्निविशेषमूर्तयः वि भ्रयन्ताम् कषाटोद्घाटनेन विविधन्ताम् । कोटशयः । ऋताशुभः ऋतस्य यज्ञस्य वर्षधिक्यः देवीः शोतमानाः अतद्यतः असज्जन्त्यः, उद्घाटनेन हेतुना प्रवेष्टुं पुरसङ्गरहिताः । किं प्रमोक्षमिति । तदुच्यते^७ । अथ अस्मिन् दिने नूनम् अवश्यम् यष्टवे यष्टुम् । यकारात् दिवान्तरेत्येति ॥ ६ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

नक्तोपासां सुपेशसास्मिन् यज्ञ उपं ह्वये । इदं नो बर्हिःसासदे ॥ ७ ॥

नक्तोपसां । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उपं । ह्वये । इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

स्कन्द० “नक्ता” (निघ १, ७) इति रात्रिनाम । उपा आपररात्रिकं ज्योतिः । नक्ता चोपाश्च नक्तोपसा सुपेशसा शेषः (निघ ३, ७) इति रूपनाम । सुरूपे अस्मिन् यज्ञे उपह्वये । किमर्थम् । इदम् नः बर्हिः इदं बर्हिः इति पठ्यर्थे द्वितीया । अस्य अस्माकं समुत्पन्नं च बर्हिषः आसदे आसदनाय । अत्र बर्हिष्युपवेष्टुमित्यर्थः^८ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहोरात्रे सुरूपे अस्मिन् यज्ञे उपह्वये । तपोरासदनाय इवम् अस्माकम्^९ बर्हिः स्वीर्णम् ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० नक्तशब्दः उपाःशब्दश्च लौकिककालविशेषवाचिनौ^{१०} । इह तु यत्कालाभिमानिवद्विभ्रयिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोपासा नक्तोपोनामिके वद्विभ्रयौ अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् । न. अस्यदीपम् इदम् वेद्यामास्त्रीर्णम् बर्हिः दानम् आसदे आसत्सु प्राप्नुम् । कीटइदौ । सुपेशसा शोभनरूपशुभे ॥ ७ ॥

ता सुजिह्वा उपं ह्वये होतारा दैव्या कृवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वी । उपं । ह्वये । होतारा । दैव्या । कृवी इति । यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

१. ऋतां मन्त्रे देवताभिः विं अ कु. २. तास्ति विं अ कु. ३-३. दाशः दीप्ता वा । असज्जमानाः । शश्रु लोके । नूनं चार्थे । समुच्चयश्रुत्यात् अथ इत्यस्य सहचरितत्वाच्च पुराशब्दः अध्याहार्यः । इदानीं च पूर्वसिद्धे काले यष्टुम् विं अ कु. ४-४. पयिषे गन्पानमत्र. विं साम्ब^{११}. ५. वेद्याय विं. ६. अथ देवीः विं ह्वये अ. ७. वेदुं वि. ८-८. नक्ता रात्रिः । उपा आसदनामिकं ज्योतिः । ते नक्तोपसा । सुरूपे । ‘सर्वं वनो बर्हिः वेद्या’ इति अस्मिन् यज्ञे उपह्वये । अन् इति । न अत्र बर्हिषः आसदनाय । अथ बर्हिषि उपवेष्टुम् विं अ कु. ९. स्वल्पे साम्ब. १०. अतस्यसाकं विं ह्वये. ११. लौकिककालविशेषं वि.

स्कन्द० 'सच्छन्धधुतेषां गपार्थसम्पन्नो यच्छन्धोऽत्राप्याहर्षव्यः । यो सर्वमनुन्दैर्नित्यमाहूयेते सो मुनिर्ही
'त्रिहा' (निघ २, ११) इति चाङ्गनाम । सुवाची शोभनत्रिहाख्यावपरी वा उपहृये होतारो देव्या देवानां
स्वभूती । कतमौ । इमं चाभिमतुं च मध्यमम् । कीदृशौ । कर्वा मेधाविनी । तौ चाहतौ सन्तावागत
यत्र नः पशताम् । होदृवेनावस्थाप यजतामिमम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मयत्राशिरसौ च मध्यमः तौ शोभनवाची उपहृये । देव्यौ होतारौ क्वही यत्रम् नः पशताम्
इमम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० ता री यात्रिकानां प्रतिद्वौ द्वावपी उप हृये आहूयामि । नः अस्दीयम् इमम् यत्रम् पशताम्
तामुभौ यजतामनुविष्टताम् । कीदृशौ । मुनिहा शोभनत्रिहोपेतौ श्रियवपरी होतारो होमनिष्पादकौ
देव्या देवसंरन्विनी । अत्र प्रेमागरी देव्यहोदनामकी कर्वा मेधाविनी ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वसिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । असिधः ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'महीशब्दोऽत्र महत्त्वगुणयोगाद् भारत्यां वर्तते । इळा सरस्वती मदी च भारती एता. तिस्रः
देवीः मयोभुवः 'मयः' (निघ ३, ६) इति सुप्रनाम । भुविश्च सौमर्ध्यादन्तर्गीतण्यर्थः । सुप्रस
मायिन्य । बर्हिः अस्दीयं सीदन्तु असिधः सेधतिः क्षयार्थः । क्षयवर्जिताः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इळा सरस्वती मही च भारती इति तिस्र देव्यः सुप्रस्य भागिन्यः बर्हिः सीदन्तु
अक्षयाः ॥ ९ ॥

मुद्रल० इळा सरस्वती मही महत्त्वगुणयुक्ता भारती । अन्येषु आमीसूक्तेषु सरस्वत्या सरस्वती भारतीत्यां
क्षयताम् । इळादिसन्धाभिधेया बर्हिर्मूल्यः तिस्रः देवीः दीप्यमानाः बर्हिः वेद्यामासीर्णम् सीदन्तु
प्राप्तुन्तु । कीदृश्यः । मयोभुवः सुप्रोत्पादिकाः असिधः नोपणरदिताः ॥ ९ ॥

इह त्वष्टारमप्रियं विश्वरूपमुप हृये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अप्रियम् । विश्वरूपम् । उप । हृये । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'एषा नाम देवानां तस्या अभिर्षा । 'निषेदेवनायामारथ्येपथाया अनिट्त्वच' (वावा ३, २, १२५)
इति । इह यत्र त्वष्टारम् अप्रियम् अमशब्दः प्राधान्यवचनः । अस्मिन् भवमप्रियं प्रधानमूलमित्यर्थः ।
विश्वरूपम् 'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम । बहुरूपम् । अतिशयव्यमहाभोग्ययोगादिति देवतायां
बहुरूपत्वम् । उपहृये उपहृतश्च सन् अस्माकम् एव केवलम् अस्तु । कः । सामर्थ्याद् स्तुत्यौ
पशम्यथ ॥ १० ॥

१-१. यी सर्मिभ्याहृयेते सुवाची शोभनत्रिहावपरी वा । देवानां शोभने पार्थिवमन्वरी अर्षी मेधाविनी
महती तौ भाग्यशालादे पशम् रि' अ कु. २. 'पवश्री रि. ३-३. इत्यौ सर री मदी भारती अन्ये
मराणम् । निघरी देवीः एताव्य भागिण्यः बर्हिः सीदन्तु उपवर्णिताः रि' अ कु. ३. नास्ति साम्ब कु रि' ३.
५-५. सद्य देवता अभिर्षा । 'निषेदेवनाया अरथे देवतायानिट्त्वच' । इह यो त्वष्टारं सुप्ये बहुरूपम् । अनि-
त्यनराकायपथेतामि देवानां बहुरूपम् । उपहृये । उपहृयन्तु प्रत्येकमेव केवलमस्तु । स्तुत्यौ पशम्यथ
रि' अ कु.

वेङ्कट० इह त्वष्टारम् सुख्यं वेन विधानि रूपाणि विक्रियन्ते तम् उपह्वये सः अस्माकम् अस्तु
 केवलः 'यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विक्रोति तावच्छो वै तत् प्रजायते' (तै १, ५, १, १-२)
 इति श्राद्धणम् ॥ १० ॥

मुद्रल० त्वष्टारम् त्वष्टृनामकर्मणिम् इह कर्मणि उपह्वये । कीदृशम् । अथियम् श्रेष्ठम् विश्वरूपम् बहुविधरूपो-
 पेतम् । सः अस्माकम् केवलः असाधारणः अस्तु ॥ १० ॥

अवं सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अवं । सृज । वनस्पते, देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० वनान्युद्वानि वृक्षा वा तेषां पाता वनस्पतिः अग्निः । कथमुदकानां वृक्षाणां वा पाताऽग्निः ।
 सति सामर्थ्ये तेषामदाहकत्वाद् हविर्नपतलान्यवृष्टिहरिणां वा । सूपो वा वनस्पतिविकारत्वात्
 (तृ. वा ८, १७) । अवसृज अवपूर्वः सृजतिर्दाने । हे वनस्पते ! देव ! देवेभ्यो हविः इदमस्मदीयम् ।
 प्र दातुः अस्तु प्रकर्मणास्तु हातुर्यजमानस्य चेतनम् ज्ञानम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अवसृज वनस्पते ! प्रियच्छ देव ! देवेभ्यः हविः प्रकर्मण अस्तु दातुं यजमानस्य प्रज्ञानं देवेषु
 त्वया निवेदितव्य ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे वनस्पते ! एतन्नामकाग्ने ! देव ! हविर्भुंभ्यः देवेभ्यः अस्मदीयम् हवि अवसृज समर्पय इत्यर्थः ।
 प्र दातु यजमानस्य चेतनम् परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादात् अस्तु ॥ ११ ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवा उर्ष ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन् । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उर्ष । ह्वये ॥ १२ ॥

स्कन्द० स्वाहाकारसम्बन्धाद्बुद्धमप्रयागदेवताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । याश्च यत्र यजन्ते तास्तयोक्तप्र-
 यागस्य देवता । स्वाहाशब्दो होमप्रदाने वर्तते । सुहृत्शब्दपर्यायो वा । यज्ञम् इति सप्तमर्थे
 द्वितीया । यज्ञ्यमाणाभ्यो देवताभ्यो हविःप्रदानं सुहृत् वा हविः उक्तमप्रयागात्पये यज्ञे कृणोतान
 कुरुताभ्यर्थः । क । इन्द्राय यज्वन गृहे यज्ञ्यमाणदेवतानां संस्कारार्थत्वाद्बुद्धमस्य प्रयागस्य, अनेन्द्रे
 च पलायिन्द्रस्वापद्यमाणत्वात् । इन्द्रायेत्येष तादर्थ्यचतुर्थ्यन्वयः । यज्वनो गृहे इत्येतेन सम्बन्धते । न
 पूर्वण । इन्द्राय यज्ञः स्वभूते यज्ञगृहे । तत्र अहमपि यष्टव्याद् देवान् उपह्वये ॥ १२ ॥

१-१. विश्व० साम्ब० २. त्रित० त्रि० ल ३-३. हे वनस्पते देव देवेभ्यो हविरेहि । वसुन्मस
 यजमानस्य प्रकर्मणास्तु ज्ञानम् विं अ कु । हविर्नपति नवतन्व० मूको ४. वशः साम्ब कु. ५. कारित
 तान्ब० ६. प्रयत्ने साम्ब० अ ७. पविष्य० वि , ८-८. 'आर्षं पश्ये स्वाहात् स्वाहात्तुम्'
 (आयो १, ५, २४) शब्दाश्रयण । यास्य ताव यजन्ते ता स्वाहाकृतयः । स्वाहाकृत्यः होमप्रदाने वा सुहृत्शब्द
 पर्यायो वा । यज्ञे अम् जी । यज्ञ्यमाणाभ्यो देवताभ्यो होमप्रदानं सुहृत् वा हवि उक्तमप्रयागात्पये यज्ञे
 कुस्त अर्पणं । क. कुर्मः । इन्द्राय बह्वर्थं विं अ कु । १-१ 'ताना तापार्थं बहुभ्यगस्य प्रयागस्यानेदे
 च यज्ञविन्दुस यज्ञमाणात् मूको.

येद्वट० स्वाहा कृणुत हरिः । इन्द्राय यजमानस्य गृहे तत्र अहम् देवान् उपह्वये इन्द्रपुरोगमानिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् पृतप्रामरुमत्रिविशेषं लक्षयति । तद्विशेषादितम् यज्ञम् इन्द्राय
“इन्द्रगुह्यार्थम् यज्वनः यजमानस्य गृहे ऋत्विजः गृणोतन कुरुत । तत्र यज्ञे देवान् उपाह्वये ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[१४]

ऐभिरग्ने द्रुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । द्रुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमपीतये । देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐभिरग्ने वेदुदवतम्' । ऐभिरित्येतद् बहुदेवतं सूक्तम् । आ इत्युपरगो याहि इत्यात्यातेन
सम्बन्धयितव्यः । एभिः विश्वेभिः देवेभिः इति सहयोगलक्षणा तृतीया तामि समानाधिकरणानि ।
पृथैः सर्वदेवैः सह अग्ने ! द्रुवः गिरः परिचर्यां स्तुतीश्च प्रति सोमपीतये सोमपानार्थम् आ याहि । यक्षि
च यज चांगेतान् देवान् ॥ १ ॥

येद्वट० आ याहि एभिः सर्वैः देवैः अस्माकं परिचर्यां स्तुतीश्च सोमपानाय । यज्ञं च तान् देवान् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'ऐभिरग्ने' इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तम् । कण्वो मेधाविधिः ऋदिः । गावश्च छन्दः ।
विश्वदेवम् ॥

हे अग्ने ! एभिः अस्मिन् यज्ञे सम्भाषितैः विश्वेभिः देवेभिः सर्वदेवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेत्यारार्थम्
द्रुव अस्मादीयां परिचर्याम् गिरा अस्मादीयाः स्तुतीश्च प्रति आ याहि आगच्छ । यक्षि आगत्य
यज्ञं च ॥ १ ॥

आ त्वा कण्वा अहूपत गृणन्ति विप्र ते धिर्यः । देवेभिरग्ने आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूपत । गृणन्ति । विप्र । ते । धिर्यः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

स्कन्द० 'आ त्वा कण्वाः अहूपत आह्वयन्ति त्वां कण्वाः । 'कण्वः' (निष ३ १५) इति मेधाविनाम ।
मेधाविनः ऋत्विजः । अथवा कण्वा इति मेधातिथिरारमानं प्रति सम्प्रत्येनाह । एकस्मिन्नेव च्वात्मानोदं
बहुवचने पुत्रपौत्रोपेक्षया वा । मत्प्रभृतयः कण्वपुत्रा इत्यर्थः । गृणन्ति च हे विप्र ! मेधाविन् ! ते
तव धियः कर्माणि प्रशान् वा । एतज्ज्ञात्वा देवेभिः देवैः सह अग्ने ! आ गहि आगच्छ ॥ २ ॥

येद्वट० आहूतवन्तः त्वान् कण्वाः उच्चारयन्ति च मेधाविन् ! तव कर्माणि । देवैः अग्ने ! आगच्छ ॥ २ ॥

१-१. इदं सूक्तं बहुदेवतम् । हे अग्ने एभिः सर्वदेवैः परिचर्यां स्तुतिश्च प्रति सोमपानार्थमायाहि विं अ कु-
२. सर्वेः साग्नः । ३. नास्ति साम्यं । ४. कण्वो वि. ५-५. नास्ति वि मै । ६-६. आह्वयन्ति
तां कण्वपुत्रा-मेधाविनः ऋत्विजो वा । आत्मानि कण्वेषु च जस्य पुत्रपौत्रोपेक्षया । हे मेधावित्रो एव कर्माणि
प्रशान् वा गृणन्ति । स त्वं देवेणाल्ल विं अ कु. † मरिता मूत्रे. ७. नास्ति वि साम्यं. ८. नास्ति
साम्यः.

मुद्गल० हे मित्र ! मेधाविन् ! अग्ने ! कन्याः मेधाविनः ऋत्विक्कः त्वा इवां व्यजनिष्यादकम् आ अहूपत
आहूयन्ति । जया ते धियः स्वदीयानि कर्माणि एजन्ति कथयन्ति । उत्तो हे अग्ने ! देवेभिः देवैस्सह
आ गहि आगच्छ ॥ १ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भर्गम्, आदित्यान् मारुतं गुणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भर्गम् । आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'द्वितीयानिदेशाद्ग्र सोमपानार्थमाह्वयामि सौमि' चेति वाक्यशेषः । इन्द्रवायू सोमपानार्थांवा-
ह्वयामि सौमि वा । बृहस्पतिम् मित्रा एकवचनस्वायमाकारः । द्विवचननिदेशाद्वा अन्यतरवचनेनापि
मित्रशब्देन साहचर्यादिदे मित्रावरणयोर्द्वयोरप्यभिधानं मित्रावरणौ । अग्निम् पूषणम् भर्गम्
आदित्यान् मारुतम् च गुणम् अथवा तृतीयाधेऽत्र द्वितीया । पूर्ववर्षकनाक्यता । देवेभिरग्ने ! आगाहि
इन्द्रवाय्वाद्यैरिति ॥ ३ ॥

पेङ्कट० एताद् देवान् अग्ने ! आग्रह । अपि वा कश्चा प्तानप्याहूपयेति । मित्रा इति मित्रावरणयोर्ग्रहणम् ।
अपि वा मित्रस्यैवेति ॥ ३ ॥

मुद्गल० इन्द्रादिदेवान् मारुतम् मरुतां देवानां सम्प्रथितम् गुणम् च हे अग्ने यज्ञोति पदद्वयमनुवर्तते ॥ ३ ॥

प्र वीं भ्रियन्त इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्ता मध्वश्चमूपदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्ताः । मध्वः । चमूपदः ॥ ४ ॥

स्कन्द० वः इति तदर्थं चतुर्थी । 'प्रहृतानां चेन्द्रवाय्वादीनां प्रतिनिदेशः । युष्माकमर्षाय प्र भ्रियन्ते
श्रेयस्य समित्येतस्य स्थाने । संभ्रियन्ते । उपकल्पयन्त इत्यर्थः । अथवा प्रशब्दः स्वार्थे पुर । भ्रियन्त
इति इतरेभ्यं 'ह्रप्रहोभेऽन्दि इत्य' (पाषा ८, १, ३२) इति । प्रभ्रियन्ते आइवनीयं प्रति
प्राप्यन्त इत्यर्थः । के । इन्द्रवः । कीरशा । मत्सराः मन्दुलेस्तुतिकर्मण ध्वजूपम् । तुतिकराः ।
मादयिष्णव मदी हर्षलेपनयोः हर्षवितारः । द्रप्ताः रसोऽत्र द्रप्स उच्यते । रसत्पा ।
अन्तर्णीतमरुतयो वा सामर्ण्याद् द्रप्स उच्यते । रसगन्त इत्यर्थः । अथवा यद् इव भासिञ्जिने तद् द्रप्स
उच्यते । नास्येत्याः बहुला इत्यर्थः । मध्वः मधुम्वादा मृष्टा । चमूपदः चर्म चमूक्यध्वे
तत्सदिन ॥ ४ ॥

पेङ्कट० हविर्धानाद् युष्मभ्यम् प्र भ्रियन्ते इन्द्रादिभ्यः इन्द्रवः इन्दुरिन्धतेदीप्तिकर्मण (उ. वा १०, ४१)
इत्युच्यम् । मत्सराः सोमा भवन्ति 'मन्दतेस्तुतिकर्मण' (वा २, ५) । तेषां विशेषणं मादयिष्णव इति ।
इत्या. मधुन. चमसत्सादिन ह्ययौपधिकमिति ॥ ४ ॥

१-१. इन्द्रवायू । अग्नि रूपम् मित्रा इति । आत्वात् वरादव एवम् । निरस-जीवन् । अग्न्या
अधीकनादेवात् सोमपानार्थमाह्वयामि सौमि वा विं अ कु. २. 'व्यापू' विं उरं, वाग्नि विं.
३. नादूनाम् मं. ४-४. इन्द्रवायवश्च. पूर्वा कथा जया । इन्द्रवः (मित्रादे) हेन । ५. इन्द्रे । अर्धे वेद
प्रहियन्ते आइवनीयं प्रति प्राप्यन्ते । 'ह्रप्रहोभे' इति ज्ञानम् । मदी कुतौ हर्षलेपनते ।
इत्या. रसत्पा. रसगन्तो वा । बहु इव भासिञ्जिने तादृशा वा । मध्वं सत्पा. मदीक्यध्वे
विं अ कु. ५. 'पानां सामर्ण्यं कु. अर्धेन विं. ६. 'वमित' साम

मुद्रल० हे इन्द्रादिदेवा । व युष्मदर्पन् इन्द्रव सोमा प्र भ्रियन्ते प्रवर्षेण सपाद्यन्ते । कीदृशा । मसरा शुष्किकरा । मादयिष्णव इर्षहेतव । इष्सा विन्दुरूपा । मन्व मधुरा । चमूदर चर्मुड चमसादिपात्रेषु अवस्थिता ॥ ४ ॥

ईळते त्वामनुस्वपवः कणांसो वृक्तर्हिपः । हृनिष्मन्तो अरुकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अनुस्वप । कणांस । वृक्तर्हिप । हृनिष्मन्त । अरुःकृत ॥ ५ ॥

स्वप्न्व० ईळते स्तुवन्ति त्वाम् अस्मि । अवस्वव अवनमात्मन तर्पण वा सोमेन अरोस्तत्वामा । सप्सात् मेधाविन ऋत्विज कण्वयुत्रा वा मत्प्रमृतय वृषवर्हिप स्तीर्णर्हिपे हविष्मन्त उषकृत्पितृहविष्का अरुत पर्याप्तकारिण ॥ ५ ॥

वेदूट० स्तुवन्ति त्वाम् अग्ने । पालनमिच्छन् कणा स्तीर्णर्हिप हविष्मन्त पर्याप्तकारिण ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । त्वाम् ईळत ऋत्विज स्तुवन्ति । कीदृशा । अवस्वव अवन रक्षण तद्दत्त देवानिच्छन्त । कणास मेधाविन वृक्तर्हिप आस्तरणार्थं छिन्नदन्त हविष्मन्त हविर्बुक्ता अरुकृत अरुक्ता ॥ ५ ॥

घृतपृष्टा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्यपः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्टा । मन् ऽयुज । ये । त्वा । वहन्ति । वह्यप । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

स्वप्न्व० घृतपृष्टा घृ क्षरणदीप्तयो घृत वीक्ष पृष्ट येषा ते घृतपृष्टा । बलजो ह्यश्व इक्षिमर्द पृष्ट भवति । मनोयुज मनसा ध्यातमात्रा ये स्वयमेव पुज्यन्ते ते मनोयुज । ये त्वा वहन्त वह्यप अथा । वहि (निय १ १४) इत्यश्वनाम । आ देवान् यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽत्राध्याहृत्य । आ देवानिति ओषसर्गात् कर्मधुतेश्च योग्य क्रियापदमध्याहृत्यम् । तैरावह देवान् सोमपीतये ॥ ६ ॥

वेदूट० अग्ने । पानापाद्यपृष्टे घृतमान्ते । मनसा पुज्यमाना ये त्वाम् वहन्ति अथास्तै आवह देवान् सोमपानाय ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । त्वा त्वाम् ये अथा रथेन वहन्ति । कीदृशा । घृतपृष्टा पुष्टात्त्वेन दीप्तपृष्टा मनोयुज मन सकृत्पमात्रेण रथे पुज्यमाना वन्द्य घोदार तैरथै सोमपीतव सोमपानहेतुवानार्थम् देवान् आ वेति शेष ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वसं ॥

तान् यजत्रो ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवत्कृधि । मध्यः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृध्व । अग्ने । पत्नीऽवत् । कृधि । मध्य । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

१ १ इत्ये त्वामग्ने सोमेन आगवापजनापवधाया । अग्नेवा । सप्सा म्यालवाहा । स्तीर्णर्हिपे उषकृत्पितृ हविष्वा पयापत्ररिण रिं अ कु † अग्ने सोमना वि १ २ वीणपृष्टा । मन्वतप्रधाना वीक्षिमर्द इत् मरति रि । मनस ध्यातमात्रा ये स्वयं पुज्यन्ते ते त्वां परन्ति अथा । रथिन्वा वहिःपानौ इति अश्वनाम । तैरावह देवान् सोमपानाय रिं अ कु ३ अग्ने साव्यं ट ४ धेत वि १

स्कन्द० 'तच्छब्दस्युत्तेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यि देवा आवाहिता अस्माभिः तान् यजनान् यष्टव्यान् श्रुताः यः यज्ञस्योदकस्य सत्यस्य वा यर्धयितुम् । हविषा हि स्तुत्या च देवता वर्धन्ते । हे अग्ने ! पत्नीवतः कृषिं पत्नीसंयुक्तान् कुरु । पत्नीरभ्येषामावहेत्यर्थः । ओम् च मन्त्रः पत्नीविदे-
शादत्रैकदेशमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा पत्नी । मधुस्वादस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं मधुस्वादं वा सोमं हे मुनिह ! सुवाक् ! शोभनजिह्वाख्यावयवो वा पायय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तान् यष्टव्यान् यज्ञस्य वर्धयितुम् अग्ने ! पत्नीवतः च कुरु । कृत्वा च सोमं सुज्वाल । पायय ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! तान् च^१ इन्द्रादीन् देवान् यजनान् यजनीयान् श्रुताः यज्ञस्य वर्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृषिं कुरु । हे मुनिह ! शोभनजिह्वोपेत ! मन्त्रः मधुरस्य सोमस्य^२ भागं देवान् पायय ॥७॥

ये यज्ञत्रा य ईड्यास्ते ते पिवन्तु जिह्वया । मधोरग्ने वपट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यज्ञत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । वपट्कृति ॥ ८ ॥

स्कन्द० ये यष्टव्याः ये च ईड्याः स्तुत्या देवाः ते, ते तव स्वभूतया जिह्वया पिवन्तु । 'अग्निमुवा हि देवाः' (तु. मास ७, १, २, ४) । ते अग्नेरेव जिह्वया पिवन्ति न स्वया । वाहनाम वा जिह्वांसवदः ह्येते च स्तुतीया । तव वाचा हेतुना त्वयोन्यमाना इत्यर्थः । किं पिवन्तु । उच्यते । मधोः सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं मधु वा, सोमं वा हे ओम् ! वपट्कृति वपट्कारकाले ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये यष्टव्याः यै च ईड्याः 'मनुष्या वा ईडेभ्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिवाः' (ते २, ५, १, ६) इति माहात्म्यम् । ते तव जिह्वया सोमस्य वपट्कृतं हुतम् पिवन्तु ॥ ८ ॥

मुद्रल० ये देवाः यजन्ताः यष्टव्याः तथा ये देवाः ईड्याः स्तुत्याः ते सर्वेऽपि वपट्कृति वपट्कारकाले हे ओम् ! ते स्वदीपया जिह्वया मधोः मधुरस्य सोमस्य भागम् पिवन्तु ॥ ८ ॥

आर्क्षो सूर्यस्य रोचनाद् विश्वान्देवाँ उपर्षुर्धः । विप्रो होतृह वक्षति ॥ ९ ॥

आर्क्षोम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उपर्षुः । विप्रः । होता । इह । वृक्षान्ति ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'आर्क्षो इति निपाय आरथे । वक्षति, इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सूर्यसम्बन्धिनो^१

१-१. आर्क्षो इति निपाय आरथे । वक्षति, इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सूर्यसम्बन्धिनो^१ इति वाच्यम् । हे मुनिह ! उपर्षु । यथा पत्नीप्यावह । स्वादे एते पायय । हे मुनिह ! मुनेन ! वा । मधोरग्नेदेवो वा किं वा कुरु । १-१. यन् देवतापदिनो अ^२ मूको. १ 'वर्धयितुम्' मूको. २. नास्ति मं. ३. 'मण्डलम्' ति. ४-४. स्तुत्याः ते तव जिह्वया पिवन्तु । अर्क्षो देवाना मुत्स (वेग ७, १६) । ते अग्नेरेव जिह्वया पिवन्ति मन्त्रीवया । जिह्वा वाचा । तथा विवेकमुने. । मधो. मधुरस्यैकदेशं वा स्वादे सोमं वा अग्ने ! वपट्कारकाले वि^३ अहु. ५-५. देवि च स्तोत्रया साम्भः; देवि वे^४ साम्भः अ^५; ये वेत्या साम्भः; ये वेत्या साम्भ. ६-६. अर्क्षो आरथेऽयं निपायः । सर्वसम्बन्धिनो वि^६ अहु.

रोचनात् दीप्ताद् पुलोकाद्दित्यमण्डलाद् वा विश्वान् देवान् 'उपशुंषः उप.काले दान-
गमनार्थं ये दुष्यन्ते त उपशुंषः तान् । विप्रः मेघानी होता वा अग्निः इह यज्ञे आवहति ।
लोहोऽयं पञ्चमो लकारः । आवहतु' ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'सूर्यस्य दिवः भावहरवसिः सर्वांश्च देवान् प्रातः प्रवृष्टान् मेघानी अत्र ॥ ९ ॥

मुद्गल० विप्रः मेघानी होता होमनिष्पादकोऽग्निः उपशुंषः उप.काले यावद्गमनाय प्रवृष्यमानान् विश्वान्
देवान् सूर्यस्य संपन्विनः 'रोचनात् स्वर्गलोकात्' इह कर्मणि आनीम् या वक्षति आवहतु ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना । पित्रा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पित्रे । मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'विश्वेभिः सर्वैः सह सोम्यम् सोममयम् मधु है अग्ने ! विव । सोमरसोऽत्र । इत्ययत्सामान्यान्वृष्टत्-
सामान्याश्च मधुच्यवे । इन्द्रेण वायुना मित्रस्य च धामभिः धामराष्टस्तेजोवचनः । अथवा 'धामानि
श्रयाणि भवन्ति, स्थानानि नामानि जन्मानि' (या ९, २८) इति । धामभिश्चात्र तत्सन्वदो
मित्र एव लक्ष्यते । मित्रस्य यानि तेजांसि स्थानानि नामानि जन्मानि वा तैः सम्बद्धैवैव
मित्रैरेव लक्ष्यर्थः' ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्ने ! विश्वेदेवैः सह सोममयम् मधु पितृ इन्द्रवायुभ्याम् मित्रस्य' च सर्वैर्लोकैर्भिमः । देवानां
बहूनि 'धामानि भवन्ति । यैस्तत्र सन्निधानं 'कुर्वन्तीति वक्ष्यामः ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैः इन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धिभिः
धामभिः तेजोभिः मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यम् सोमसम्बन्धि मधु मधुरं भागम् पितृ ॥ १० ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽयं युज्ञेषुं सीदसि । सेमं नो अश्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । युज्ञेषुं । सीदसि । सः । इमम् । नः । अश्वरम् । यज ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'सिमिति तच्छब्दाच्चच्छन्दोऽध्याहृत्यः । यस्त्वम् होता मनुर्हितः मनुना प्रजापिता
निहितः । मनुष्येषु वा निहितः । मनुष्येभ्यो वा निहितः । हे अग्ने ! यज्ञेषु सीदसि होतृत्वं कर्तुं
यज्ञेषु सीदसीत्यर्थः । सः इमम् नः अश्वरम् यज्ञे होतृत्वेन विपद्य यज' ॥ ११ ॥

१-१. उप काले दीप्ताद् दे दानगमनार्थं तान् मेघानी होता इह यज्ञे आवहतु । लोहि केट् वि' अ कु.
२. तासि वि' अ, मर्दि' साम्ब'; मर्दि' साम्ब' वि' अ'. ३-३. 'गान् स्वर्गलोकात् वि. ४-४. विश्वेभिः
सोम्यम् सोममय मधु । मेघानीऽत्र प्रातः प्रवृष्टान् मधु । तपिन अग्ने ! इन्द्रवायुभिः । धाम तेज स्थानानि जन्मानि
वा । योऽनुषेन शपथः वि' अ कु. † 'न्वाऽनुषत्' वि'. ‡ 'तेजोराष्ट्रणो वि'. 'पचने वा साम्ब-
' इत्यम् अ' साम्ब' वि'. ४. जन्मानि अ अ' वि'. ५. युंमिति अ'. ६-६. यत्वं होता प्रजापि
निहितः मनु वा दिनः मनुष्ये वा होतृ कर्तुं यज्ञेषु नितीमि म मयपराभिमप्यपरं यज वि' अ कु.

वेङ्कट० त्वम् होता मनुष्यैर्निहितः अग्ने ! यज्ञेषु सीदसि । सः त्वम् अस्तांकम् इमम् यज्ञम् यज ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! मनुर्हितः मनुष्या होयादिरूपेण मनुष्येण द्विवः सम्पादितः होता होमनिष्पादकः यः त्वम् यज्ञेषु सीदसि विद्मसि । सः स्वम् नः अस्मदीयम् इमम् अणरम् यज्ञम् यज निष्पादय ॥ ११ ॥

युक्ष्वा हरुपी रथे हरितो देव रोहितः । तामिर्देवाँ इहा वंह ॥ १२ ॥

युक्त्वा हि । अरुपीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । तामिः । देवान् । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'हि इति पदपुरणः । युक्त्वा अरुपीः रोचतेषां स्मृतेषां पूर्वस्य अल्पशब्दो दीप्तवचनः । बलवत्त्वाद् दीप्ताः । अथवा 'अल्पत्वायति' (निघ २, १४) इति यतिकर्मसु पाठादल्पशब्दो मनुवचनः गन्त्रीः । एक युक्ष्वा । उच्यते । स्वे रथे । हरितः हरितवर्णाः । हे देव ! अग्ने ! 'रोहिताः' (निघ १, १५) आदिष्टोपयोजनमेतदग्नेरश्वानां नामधेयम् । जाल्मीया बहवाः । युक्त्वा च तामिः देवान् इह आवह ॥ १२ ॥

वेङ्कट० योजय आरोचमाना^१ रोहितवर्णाः अश्वाः स्वरथे । योजयित्वा च तामिः इह देवान् आवह । आग्नेयं सूक्तम् । अन्ये निपातभाज इति^२ वैश्वदेवं भवति (उ. सू. ३, १३) ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे देव ! अग्ने ! रोहितः^३ रोहिष्कद्राभिधेयास्त्वदीयवहवाः रथे^४ युक्त्वा योजय । 'हि शब्दः पादपुरणः^५ । कीदृशीः । अरुपीः गतिमतीः हरितः हनुं रथास्वाद् पुरयाद् नेतुं समर्थाः तामिः^६ वक्ष्यामिः इह अस्मिन् कर्मणि देवान् आवह ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[१५]

इन्द्र सोमं पिवं ऋतुना त्वां विशन्तिवन्द्यः । मत्सरास्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिवं । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्वः । मत्सरास्तः । तदोक्तसः ॥ १ ॥

स्कन्द० "ऋतुदेवतम्" । सर्वत्र ऋतुदेवता । वक्ष्यमाणा ऋतुसहिता देवताः, देवता न केवलाः । तत्राद्या वायुदेवता । हे इन्द्र ! सोमम् पिव ऋतुना पीयमानाश्च आ त्वा विशन्तु स्वामाविशन्तु स्वदुन्द्रे प्रविशन्तिवन्द्यः । के । इन्द्वः सोमाः । औदसाः । मत्सरास्तः कृषिकराः तदोक्तसः तत्रिवासाः सर्वदा स्वदुन्दरस्थायिन इत्यर्थः ॥ १ ॥

१-१. युक्त्वा स्या दीप्तौ सच च । तयोरेकतरस्यात्पूर्वत्वात्प्राः । अग्नेरश्वानः रोहिष्कान्यः बलदीप्ता गन्तीनां ।

अस्मिन् आवर्त्तति । स्वरथे योजय हरिवर्णाः । उग्रभिर्देवान् यजे आवह विं अ कु. १-१ लघुप्रति सूकोः अ युञ्जताः साम्ब. २. रोचमानाः साम्ब कु. ३. इति ल विं^५. ४. नास्ति वि मे^६. ५. रथेषु वि. ६-६. हिः पूणः मे^७. ७. नास्ति वि. ८-८. ऋतुदेवतम् । आदीप्ती य । हे इन्द्र ऋतुना सह होमं पिव । पीयमानः स्वदुन्दरस्थायिन्तु सोमाः । कृषिकराः तत्रिवासाः स्वदुन्दरस्थाः विं अ कु. १ *देवता सूको.

येङ्कट० ऋतव्य सूक्तम् (तु शुद ३, १४) । इन्द्र१ त्वम् ऋतुना सह१ पिय सोमम्१ । आख्याताननुदास्ये१
कारणमुक्तम् । आ विशातु रजा श्रीसा सोमा तदकनिलयान्निखिबेन्द्र सिष्टन्त ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्र सोमम्' इति द्वादशार्थं चतुर्थं सूक्तम् । मेधाविधि ऋषि गायत्रम् । यद्यप्येतसूक्तम्
ऋतुदवताक तथापि प्रत्युच्यम् इन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि । तथा च अनुवच्यत । इन्द्र
सोममृत्युना तन्नाद्रा माहती त्वाम्पूगाम्यैन्द्री मैनावरणी चतस्रो द्रविणोदस आश्रिन्वामिष्पुतुदवता सब्र१
(अ अतु १, १५) इति ॥

हे इन्द्र१ ऋतुना सह सोमम् पिय । इन्द्रव पीयमाना सोमा त्वा त्वाम् आ विशातु । कीदृशा ।
मन्सरास मृत्सिकरा तदोकरा तत्रिवासा । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थं ॥ १ ॥

मरुतः॑ पिबंत ऋतुना॑ पोत्राद् यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुत । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् । हि । ष्ठा । सुदानवः ॥२॥

स्वरु० 'ऋग् माहती' । ऋग् द्वितीया मरुदेवता । हे मरुत । पियत ऋतुना सह । किम् । सामण्यात्
सोमम् । उत । पोत्रात् पोतु स्वभूतात् पात्रात् । पीत्वा यज्ञम् अस्मदीयम् पुनीतन शोधयत
व्यपगतदोषं दुरतेत्यर्थं । कस्मात् । यूयम् हि ष्ठा सुदानव हिशब्दो यस्माद्धे१ । दानुशब्दो दानवजनो
दानवचनो वा । यस्माद् यूय शोभनदाना शोभना वा दातार । तत्र च सम्बोधनासम्भवात् सुदानव
इत्यर्थोत्प्रेरिका एव प्रतिपदिकार्थे प्रत्यये नाऽऽमन्त्रितप्रथमा । कयम् । प्रतिपाद्यार्थप्रथमिसुलीकरण
हि सम्बोधनमुच्यते । तद्यत्र तदर्थं प्रसिद्धोऽर्थान्तरा॑ च प्रतिपाद्य तत्र सम्भवति । यथा अथैवा
मरुता मरुत्वम् । यथा वा लोके राजन्१ इदं च कुरु इति । यत्र तु तदर्थं एव स्वार्थं वा प्रतिपाद्यत
'राजा नव । यस्माद् राजाऽसि अतो हुष्यस्व' । 'त्व हि रजया अति' इति न तत्र संबोधनस्य सभय ।
आमन्त्रितविभक्तिभुविसामर्थ्याद् यूय हि ईत्यनेन सुदानव इत्यस्यैव सम्बन्धासम्भवात् सोमस्य
पात्रारो यज्ञस्य पवितार इति धारयत्तौ । यस्माद् यूय सोमस्य पात्रारो यज्ञस्य पवितार स्य हे
सुदानव । तस्मात् पिबंत सोम यज्ञ च पुनीतयति१ ॥ २ ॥

येङ्कट० मरुत१ । पियत ऋतुना सह पोतु प्रदीयमान सोमम्२ । यज्ञम् च३ शोधयत । यूयम् हि मरुत
सुदानवः ॥ २ ॥

मुद्रल० इ मरुत१ ऋतुना सह पोत्रात् पोतुनामकस्य कश्चिन्न पात्रात् सोमम् पियत । ततोऽस्मदीयम्
यम् पुनीतन शोधयत । हे सुदानव१ शोभनदातारो मरुत१ हि यस्मात् यूयम् स्य सुदानव
आधविभूत्व प्रसिद्धं तस्मात् शोधयतेत्यर्थं ॥ २ ॥

१ १ मरुतं पिब साम्भ१ । २ 'रातुना' मूको ३ ३ हे मरुत । ऋतुना सोमं पियत । पोतु
पात्रम् कयन्तु । पोत्रात्प्राक्तं यज्ञं पुनीत । हि यस्माद् यूयं शोभनदाना शोभना वा दातार न । अन्वया
कार्यकारणा । यज्ञमयुष्ये सोमस्य पात्रार यज्ञस्य पवितार स्य हे सुदानव तस्मात् पियत सोमं वा पुनीत च वि१ अतु
१ 'यन्मरुतयानं दि', 'यन्मरुतं प्रति' साम्भ ३ तथैव वि१, अत्र क्षेत्र साम्भ १ ययनं१ मूको
५ नास्ति वि१ १ एवं ५ नास्ति साम्भ१ ६ नास्ति कु साम्भ ७ एतन्ना साम्भ१,

अभि यज्ञं गृणीहि नो श्रावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नुधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । श्रावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नुधाः । असि ॥३॥

स्कन्द० 'तथा त्वाष्टी' । तृतीया ऋक् स्वष्टृदेवता । अभि गृणीहि महो शोभन इत्येवमभिष्टुहि । कम् । यज्ञम् अस्माकम् । अथवा यज्ञम् इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । हुवृत्कवृत्त्वेन अभिष्टुहि यज्ञे अस्माकम् । अस्मात् स्तुपतो यज्ञे प्रयुद्धव्येत्यर्थः । हे श्रावः ! 'श्राः' (या ३, २१) इति स्त्रीनाम । पत्नीभिः स्त्रीभिः तद्वन् ! नेष्टः ! देवसत्रे किल त्वष्टा नेष्टाऽऽसीत् । तदपेक्षमिदं नेष्टरिति त्वष्टुः सम्बोधनम् । पिबं च ऋतुना सह सोमम् । कस्मात् । त्वम् हि रत्नुधाः धनानां दाता असि । यस्मात् पीत्वा च धनमस्मान्यं दाताऽसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

षेह्लुट० कुर्वित्यनुज्ञाऽभिरारणम्^२ । अनुमन्यस्व अस्माकम् यज्ञम् देव पत्नीयन्^१ ! नेष्टः ! पिबं च^५ सोमम् ऋतुना । त्वम् असि रत्नानां दाता । त्वष्टा नेष्टोक इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० आराधः स्त्रीवाची । प्रा अस्य सन्तीति प्रावान् । नेष्टृसव्योऽग्न त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद् देवसत्रे नेष्टृदेवेन स्वष्टृष्टुतरवात् । हे श्रावः पत्नीयुक्त ! नेष्टः ! त्वष्टः ! नः अस्मदीयम् यज्ञम् अभि गृणीहि अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमम् पिब । हि यस्मात् त्वम् रत्नुधाः असि रत्नानां दाता भवसि । तस्मात् सोमं पातुनर्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्ने देवाँ इहा वहं सादया योनिषु त्रिषु । परिं भूष पिबं ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादयं । योनिषु । त्रिषु । परिं । भूष । पिबं । ऋतुना ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'आग्नेवी' । ऋतुर्वा आराधितदेवता । हे अग्ने ! देवान् इह आवह । आहूय च सादय उपवेशय योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनाख्येषु । सादयित्वा च परिभूष । परिपूर्णे भूषक्तिः परिभ्रष्टे । यथा यागार्थं परिमहीतव्यं तथा परिगृह्याय यज्ञेत्यर्थः । अथवा भूष अलङ्कार इत्यस्यैतद्वृत्तम् । परिभूष स्वमण्डलदेवान् । स्वधमपि च पिबं ऋतुना सह सोमम्^२ ॥ ४ ॥

षेह्लुट० अग्ने ! देवान् इह आवह । सादय च सवनाख्येषु त्रिषु स्थानेषु । अलङ्कुरु च यज्ञम् । पिबं च सोमम् ऋतुना ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! देवान् इह अस्मिन् कर्मणि आवह । ततः योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवान् उपवेशय । ततस्तान् परिभूष अलङ्कुरु । ऋतुना सह त्वं सोमम् पिब ॥ ४ ॥

१-१. त्वाष्टी चैवम् । देवसत्रे त्वष्टा नेष्टा आसीत् किल । तदपेक्षे त्वष्टनेष्टरिति सम्बोधनम् । हे नेष्टः ! अस्माकं यज्ञमभिष्टुहि । महो शोभन इति । अथवा डी अम् । यज्ञे अस्माकं दीवृत्कवृत्त्वेनाभिष्टुहि इति स्तुपतोः अस्मात् यज्ञे प्रयुद्धव्ये । हे श्रावः । पिबो योषा योषया श्राः । पत्नीयुक्त ! नेष्टः ! ऋतुना सह सोमं पिब । त्वं धनानां दाता असि । यस्मात् पीत्वा च धनमस्मान्यं देहि विं अ कु. † "तुक्तं साम्ब वि". २. 'भित्ति' साम्बं कु. ३. देव ! पत्नीं साम्ब कु. ४. च मे साम्बं. ५-५. आग्नेवी चैवम् । हे अग्ने दातुन् दीवान् वा यज्ञे आनय । उपवेशय च । योनिस्थानेषु त्रिषु सवनेषु । परिगृह्याय च । यथायोग्य यज्ञं च । भूष अलङ्कारे । परिभूषय मण्डल देवान् । स्वधमपि चालङ्कुरु । ऋतुना सह सोमं पिबं च विं अ कु. † क्वतिः सूको.

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिवा सोममूर्तूरनु । तवेद्वि सख्यमस्वृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिवा । सोमम् । ऋतुन् । अतु । तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्वृतम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'पेन्द्रधैव पञ्चमी' । पञ्चमी ऋगिन्द्रदेवता । ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्राह्मणाच्छंसिनि वर्तते । तस्य सन्भूतात् ब्राह्मणात् द्वे इन्द्र ! राधसः धनात् पात्राण्यात् पिब सोमम् ऋतुन् अतु ऋतुर्वा पञ्चमात् । ऋतुभिः पीत इत्यर्थः । तव इत् हि इच्छब्दः पाद्वरणः । यस्मात् तव सख्यम् अस्वृतम् अहिंसितम्, न कश्चिद्विसिद्धं ज्ञानोति, स्थिरसहयोगोऽसीत्यर्थः । तस्मात् हि इन्द्र तव सोमं पिब ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणाच्छंसिनिः सोमम् इन्द्र ! पिब सह ऋतुभिः । तव हि सख्यम् ऋतुभिर्न विच्छिद्यते ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिर्ब्रह्मात् राधसः धनभूतात् पात्रात् सोमम् पिब । किं कृत्वा । ऋतुन् अतु ऋतुदेवान् जनुसख्य । ऋतवोऽपि पिबन्तु इत्यर्थः । हि यस्मात् तवेत् तव सख्यम् अस्वृतम् ऋतुनामविच्छिन्नम् । यस्मादतुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ५ ॥

युवं दर्शं धृतवत् मित्रावरुणा दृळभम् । ऋतुना यज्ञमांशाये ॥ ६ ॥

युवम् । दर्शम् । धृतवत् । मित्रावरुणा । दृळभम् । ऋतुना । यज्ञम् । आंशाये इति ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'मित्रावरुणयोः षष्ठी' । षष्ठी ऋग्मित्रावरुणदेवता । युवम् इति पञ्चम्ये प्रथमा । युवयोः दसम् षडम् धृतवत् । मित्रावरुण ! उभयत्र द्विवचनादेशाकारस्य छान्दसं साहितं हस्त्वत्वम् । 'मत्म्' (निघ १, १७) इति कर्मनाम । धृतानि सर्वकर्मणि स्वकर्मणि वा याभ्यां तौ धृतवतौ सर्वकर्मणां हेतुभूतौ स्वकर्मणां वा नित्यमनुप्रदातारौ इत्यर्थः । मित्रावरुणौ दृळभम् दृष्टोर्बन्धकर्मण एतदुपम् । दुर्हणम् युवयोर्बन्धे न कश्चिदपि जेतुं ज्ञानोतीत्यर्थः । यावीदशौ त्वः तादृता सह यज्ञम् आंशाये । लोडयैऽर्थे लिट् । अस्तुवाथो व्याप्नुतम् । यज्ञे सोमम् पिबतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवां प्रवृद्धम् धृतकर्माणी मित्रावरुणौ ऋतुभिर्द्विसिद्धमज्ञायम् यज्ञम् ऋतुना सह ज्ञानसाधये ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे धृतवता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ! युवम् उभौ युवाम् ऋतुना सह असदीप्यम् यज्ञम् आंशाये व्याप्नुथ । कीदरी यज्ञम् । दक्षम् प्रवृद्धम् दृळभम् दुर्हणम् ऋतुभिर्द्विसिद्धमज्ञायमित्यर्थः (?) ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

१-१. पेन्द्रो वैद्यम् । नक्षत्रशब्दो ब्राह्मणाच्छंसिनि । स पेन्द्र । हे इन्द्र तदीयात् धनत् पात्रात्ता चमसात् । राधेन-पु-
राणवर्गोऽपि इति । पिब सोमभूतात् पञ्चम्ये । तैः पाने यस्मात्तव सख्यम् अहिंसितमन्यैः कश्चिदपि स्थिरसख्यं विं अ तु-
र्नां प्रुद्विष, स्यात् (?) २. नास्ति साम्भं. ३. चिद्यते साम्भं. ४-४. मैत्रावरुणौ वैद्यम् । युवमित्ये (यै विं क)
पञ्चम्यम् । युवयोर्बन्धे धृतानि सर्वकर्मणि स्वकर्मणि वा याभ्यां तौ धृतवतौ । ब्रह्म योर्वि ऋतुर्नतव ।
वीदि ज्ञान् । साहित हस्त्वत्तव सर्वकर्महेतु स्वकर्मो न । मित्रावरुणौ । दक्षु इत्ये । दुर्हणम् (गम् कु)
'दृळभ्यां चानुभयवत्ता' (कश्चा ५, ५५) इति दीर्घत्वम् । युवयोर्बन्धे न कश्चिदपि जयति । यावीदृशी त्वः । तौ
युवाश्चतना सह यज्ञं व्याप्नुथ । जेतुं लिट् । यज्ञे सोमं पिबन्तु विं अ तु. † 'वरुण सूक्तो. ५. 'मित्रावरुणौ'
साम्भं'; 'मित्रावरुणौ' विं; 'मित्रावरुणौ' विं इत्यं; 'मित्रावरुणौ' अं. ६. आंशाये तु. -७. नास्ति वि.
८. ५. वेद १, १९०-८।

द्रविणोदा द्रविणसो प्रावहस्तासो अश्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । प्रावहस्तासः । अश्वरे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

स्कन्द० "नतसो द्रविणोदसः" । सप्तम्याद्याधतस्त ऋचः द्रविणोदसः । ईळत इत्यस्य स्तुत्यपेक्षत्वाद् देवतानां च स्तुत्यात्वात् द्रविणोदशब्दस्य च देवतावचनत्वात् । द्रविणोदाः द्वितीयार्थे प्रथमाः । द्रविणोदसम् । द्रविणसः 'द्रविणम्' (निघ २, १०) इति धननाम । पृत्वदिच्छन्ति द्रविणस्यन्तीति क्वचि सुगागमः । 'द्रविणस्तुर्विपन्यया' (ऋ ६, १६, ३४) इति यथा । द्रविणस्यते. छान्वत्त्वात् सिप् । क्विपि चाशुदात्त्वम् । द्रविणसाधनकामा इत्यर्थः । प्रावहस्तासः गृहीतानिपयवप्रावाण ऋत्विजः । अश्वरे यज्ञेषु अश्वरशब्दोऽत्र ध्वरतोहिंसाकर्मणः क्रियाशब्दः, न यज्ञनाम । व्यत्ययेन चैकवचनम् । साद्गुण्याद् रक्षणादिभिरहिंसितेषु यज्ञेषु । अथवा अश्वरशब्दः समन्तान्योतिष्ठो-मादिवचनः । यज्ञशब्दस्यदवयवभूताभ्यासविशेषवचनः । ज्योतिष्ठोमादाश्वरे येऽभ्यासविशेषाख्या यज्ञास्तेषु । देवम् दातारं दीप्तं वा । ईळते स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदाः द्रविणसः धनस्य दाता भवति । तम् प्रावहस्तासः यज्ञेषु देवम् स्तुवन्ति । 'यज्ञेषु अश्वरे' इत्यनयोर्धर्मभेदात् सङ्गतिः । 'यास्काचार्यस्त्वाह—'द्रविणोदा अश्वरम् । द्रविणस इति द्रविणसादेन इति वा । द्रविणसात्तानि इति वा । द्रविणसस्तस्मात् पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्ति वा' (या ८, २५) इति ॥ ७ ॥

मुद्रल० अश्वरे अग्निष्टोमे यज्ञे यज्ञेषु उक्त्व्यादेषु च देवम् अग्निम् ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः धनार्थिनः प्रावहस्तासः अनिपयवसाधनप्रावाणघातिणः । कीदृशो देवम् । द्रविणोदाः धनप्रदम् ॥ ७ ॥

द्रविणोदा ददातु नो वर्धन्ति यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वर्धन्ति । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० "द्रविणोदाः ददातु अस्मभ्यम् वर्धन्ति यानि शृण्विरे लट्ठेषुं लिट् कर्मणि च । धूपन्ते । उच्छृष्टत्वात् प्रभूत्तरवाच सर्वलोकप्रकाशानि भवन्तीत्यर्थः । यथमपि देवेषु । संप्रदानस्यैयमधिक-रणत्वेन विवक्षा । 'सममत्राज्ञे दानम्' (मनु ७, ८५) इति यथा । देवेभ्यः तानि"

१-१. द्रविणोदाः ददातुः । अथ यानि सुः । द्रविणोदसम् । धनदायाः । इन्द्रियं द्रविणं क्षात्रम् इति धनम् । तद्विच्छन्ति । सुप्र आत्मना न्यधुं (या ३, २, ८) शेषा द्रविणमिच्छन्ति । क्वचि हाह्य उत्तरसः क्वि च । क्विपि चाशुदा-त्त्वम् । गृहीतानिपयवप्रावाण ऋत्विजः । रक्षणादिभिरहिंसितेषु । अश्वर हिंसाशब्दः । यज्ञेषु । अश्वरश-ब्दसप्तमस्तुत्यपेक्षोतिष्ठोमादिवचनः । यज्ञश्च उदवयवभूताभ्यासविशेषवचनः । ज्योतिष्ठोमादाश्वरे ये अभ्यास-विशेषाख्या यज्ञाः तेषु दातारं दीप्तं वा स्तुवन्ति विं अ कु. १ सु. वेप १, १६७६ j, k. l. २. नास्ति विं लपं. ३. पचधं ल विं. ४. यास्कासां साम्ब कु विं. ५-५. *अश्वर इति द्रविणस इति द्रविणसत्तानि इति वा द्रविणसत्तानि इति वा द्रविणसत्तं कु. *अश्वर इति द्रविणोदसां साम्ब अ. ६. नास्ति विं लपं. ७७. यानि यानि धूपन्ते । लटि लिट् । कर्मणि कर्तृत्व च । उच्छृष्टत्वात् प्रभूत्तरवाच सर्वलोकप्रकाशानि भवन्तीत्यर्थः । देवेभ्यस्तानि ददाति । कृत्वा ददाते वचनम् । यानि सुप् । देवनिमित्ते तानि विं अ कु

'इवीरपाणि इरमा वनामहे' । 'वनतिरत्र सामर्थाद् दानार्थे । 'वस्या नो वार्या पुष्ट' (ऋ ८, २३, २७) इति यथा । उग्र इत्यर्थे । अथवा वनिर्हि समन्तर्यर्थे ण्व । देवेष्विति 'निमित्तात् कर्मसयोगे' (पावा २, ३, ३९, ६) 'इत्येव सप्तमी । 'चर्मणि द्वीपिन इन्ति' (पाग २, ३, ३६) इति यथा । देवार्थे सप्तमामहे देवान् यन्तु परिगृहीम इत्यर्थे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदा इदानीं अस्मभ्यम् वसुनि धनानि गवादीनि । यानि विश्रुतानि । तानि वयम् देवेषु स्थितानि द्रविणोदस याचामहे । स तत्र आदाय न ददातु ॥ ८ ॥

मुद्रल० द्रविणोदा देव न अस्मभ्यम् वसुनि धनानि ददातु यानि धनानि शृष्विरे हविरपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते तानि धनानि देवेषु निमित्तमूलेषु वनामहे सप्तमाम । धनैर्देवान् यन्तु तानि स्वीकुर्म इत्यर्थे ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविण उदा । पिपीपति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभि । इष्यत ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'द्रविणोदाः पिपीपति पितृतेष्टान्दसत्वादीत्य, पिपासति पातुमिच्छति सोमम् । एष्टं ज्ञात्वा जुहोत अथर्ववे । प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठ च सोमं हुत्वा चाहवनीयदेशात् सप्तमामिच्छत्यर्थे । जुत पिपासति । उच्यते । नेष्ट्रात् नेष्टु स्वभूतात् पात्रात् । नच केवल । किन्नाई । ऋतुभि ऋतुभि सह इष्यत । इषु गवौ । गच्छत । मा तिलम्बन्धमित्यर्थे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदा सोमं पातुमिच्छति । तत जुहोत अथर्ववे । हविषानात् प्र तिष्ठत च नेष्टु स्वभूताचमसात् ऋतुभि सह यष्टुमिच्छत ॥ ९ ॥

मुद्रल० द्रविणोदा देव ऋतुभि सह नेष्ट्रात् नेष्टुसबन्धिपात्रात् पिपीपति सोमं पातुमिच्छति । ततो हे श्रितरत्र ! इष्यत होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत होमं कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत च होमस्थानात् स्थानान्तरे प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ ९ ॥

यत् त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अर्धं स्मा नो दृदिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभि । द्रविण उदा । यजामहे । अर्धं । स्म । न । दृदि । भव ॥ १० ॥

स्कन्द० 'यत् इति विनालो यस्मादर्थे । यस्मात् त्वान् । तुरीयम् । त्रिष्यविनेपणमेतत् । पूर्वद्रविणोदो देवताप्रयापेक्षया तुरीयमपदेश । चतुर्थमिदम् । ऋतुभि सह हे द्रविणोदं यजामहे । अर्धं न्त अर्धेति छान्दाद्ये । सप्तम्यन्तु पदपरण । तस्मात् न अस्मभ्यम् दृदि, दाता धनानि भव त्वम् ॥ १० ॥

१-१ सप्तमाम इति वा विं अ कु. ३-२ नास्ति विं अ ३-३ इति सप्तमी । चर्मणि द्वीपिन इत्यर्थे । देवान् वसुनि विं अ कु. ४ नास्ति विं साम् कु अ. ५ यानि साम् । ६ नास्ति वि मे. ७-७ विराम् । अस्मभ्यम् । सप्ति (पा ६, ४, १६) इति छान्दास्य् ईत्यम् । सोमम् । ण्वन् ज्ञात्वा तुरीयं अथवा । प्रतिष्ठत च । सप्तं हुत्वा आहवनीयदेशात् सप्तमामिच्छत्यर्थे । जुत पिपासति । उच्यते । नेष्ट्रात् नेष्टु स्वभूतात् पात्रात् । नच केवल । किन्नाई । ऋतुभि ऋतुभि सह इष्यत । इषु गवौ । गच्छत । मा तिलम्बन्धमित्यर्थे ॥ ९ ॥ यत् त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अर्धं स्मा नो दृदिर्भव ॥ १० ॥ यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभि । द्रविण उदा । यजामहे । अर्धं । स्म । न । दृदि । भव ॥ १० ॥

वेङ्कट० यद्वा स्वां चतुर्थमपि श्रुतुभिः सह द्रविणोदः ! यजामहे । 'अथ स्वम् अस्माकम् भव दाता ।
सा इति स्फुटीकरणार्थः' ॥ १० ॥

मुद्रल० हे द्रविणोदः देव ! यत् यस्मात् कारणात् ऋतुभिः सह त्वा त्वाम् यजामहे । अथ इत्यर्थे निपातः
तत्पठ्यद्वाथः । तस्मात् कारणात् नः अस्मभ्यम् ददिः धनस्य दाता भव सा भवइत्यम् भव । तृतीयम्
चतुर्णां पूरणम् ॥ १० ॥

अधिना विवृतं मधु दीर्घशी शुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अधिना । विवृतम् । मधु । दीर्घशी इति दीर्घऽअग्नी । शुचिऽऽवृता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'आधिन्वेवादधी हेषा' । एकादशयुगन्धिनीदेवता ज्ञातव्या । अधिना विवृतम् मधु सोमाख्यम् ।
दीर्घा दीर्घतेद्योतनार्थस्य दीर्घः अत्यर्थदीर्घः । दीर्घरग्निः ययोः सम्बन्धी शी दीर्घशी । केन
सम्बन्धेन सम्बन्धी । जन्मवया । कुत्र एवम् । 'शुचम् शुचा मायाविना' (ऋ १०, २४, ४) इत्यधि-
नोररगिन्मन्थनदर्शनाद् दीप्तस्तोत्रेर्जनपितारौ 'पितरावित्यर्थः । शुचित्रता शुद्धकर्माणी । सा च
केवलादेव विवृतम् । किन्तर्हि । श्रुतुना सह । हे यज्ञवाहसा ! अन्तं यज्ञस्य प्रापयितारौ
[समापयितारावित्यर्थः' ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अधिनौ विवृतम् सोमम् 'अरण्योदसि' अग्नेर्जनपितारौ शुचिकर्माणी ऋतुना सह यज्ञस्य
योदारौ ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अधिना अधिनौ ! मधु मातृपौत्रेण सोमम् विवृतम् । कीदृशी । दीर्घा षोडशानाहवनीया-
द्यभिरुक्तौ शुचित्रता शुद्धकर्माणी ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ ११ ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान् देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'आग्नेयी चंप द्वादशी' । द्वादशयुगन्धिदेवता । गार्हपत्येन इति द्वेती तृतीया । गृहपतित्वेन हेतुना ।
हे सन्त्य । पणु दग्नि इत्यर्थे तद् रूपम् । दात. अग्ने ! श्रुतुना सह यज्ञनीः यज्ञस्य देवान् प्रति
प्रापयिता असि । अतो अग्नेमि, देवान् देवयते देवान् कामयमानस्य ममायां यज' ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कथमहं गृहपतिः स्तामिति, सन्त्य ! सनोउदेानकमर्णः, सतां वा हित ! श्रुतुना सह यज्ञस्य
मेता असि । स' देवान् यज' अतस्मान्नाथ ॥ १२ ॥

१. अथ कु साम् ११. २. 'अथाः वि' लृपं ३-३. आधिन्वेकाररौ च । अधिनौ विवृतं स्वाहं सोमम् ।
दिव दौते । अत्यर्थदीर्घादिनाम्निधनौ वि' अ कु. † समरं पिता' मूको. ४-४. शुद्धकर्माणी ऋतुना सह पत्नम् । हे
पत्नस्य अन्तं प्रापयितारौ वि' अ कु. ५. अर्थम्नो दीप' साम् १; 'ज्ये दीप' साम् २; आरण्यो दीप' वि' लृपं;
अर्थम्नो दीप' वि' अर्. ६-६. आग्नेयी वासौ । गृहपतित्वेन हेतुना हे दातः । पणु दग्नि । अग्ने ऋतुना यज्ञस्य
देवान् प्रापे प्रापयिता असि । अतो अग्नेमि, देवान् कामयमानस्य ममायां यज वि' अ कु. † आग्नेयी ते द्वादशी मूको.
७. साम्नीणि साम् १. ८. सन्त्य वि' लृपं. ९. दितः वि' लृपं. १०. 'नास्ति साय' १. ११. नास्ति
वि' लृपं.

मुद्रल० हे सन्त् । पृथ्व्यादिदेव । गार्हपत्येन गृहपतिसम्पन्निना रूपेण युन सन् क्रतुना न्युदेवेन सह यज्ञी यज्ञस्य निरोद्धक अस्ति । तस्मात् त्वम् देवयते देवविषयकामनायुक्ताय^१ यजमानाय^२ देवात् यज ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षडोनात्रिंशो वर्गः ॥

[१६]

आ त्वां वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरय । वृषणम् । सोमपीतये । इन्द्रं । त्वा । सूरचक्षसः ॥ १ ॥

स्फुट० 'इन्द्रं त्वनन्तरं सूचम्' । ऐन्द्रमेतद्वनन्तरं सूचम् । आ वहन्तु त्वाम् हरय अथा । कीदृशम् । रूपम् वर्षिणारम् । द्विमर्षम् । सोमपीतये । हे इन्द्र ! त्वा पृथ्व्यं द्विवीया । तव स्मृता । कीदृश । सूरचक्षसः सूर आदित्य, चक्षो दर्शनम् । सूरस्यैव चक्षो देवा ते सूरचक्षसः । पृथ्व्यायाश्चादित्यस्य^३ दासिमन्त इत्यर्थे । सूर्यदर्शिनो वा सूरचक्षसः^४ ॥ १ ॥

षेडुट० आ वहन्तु त्वाम् अथा वर्षितारं सोमपानाय इन्द्रं । त्वा^५ सुवीर्यदर्शना दूरेऽपि पश्यन्तः^६ । त्वासावदाऽऽनुचिरधर्मभेदात् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ त्वा वहन्तु' इति नवचं षष्ठमं सूक्तम् । मेघातिथि ऋषिः^७ । गायत्रम् । इन्द्रो देवता ।

हे इन्द्र ! रूपम् कामाना वर्षितारम् त्वा त्वाम् सोमपीतये सोमपानार्थम् हरय त्वदीया अथा आ वहन्तु अस्मिन् कर्मणि आनयन्तु । तथा च सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विज त्वा त्वा मन्त्रे प्रकाशयन्त्यति शेष ॥ १ ॥

इमा धाना घृतस्त्वयो हरी इहोपं वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमा । धाना । घृतस्त्वुव । हरी इति । इह । उप । वक्षत । इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

स्फुट० "द्वितीयाधुतरं तदोप कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः । इमा गाना घृतकृत् षण् प्रवचने । अष्टरूपोपनरणाभिधारणैर्दत्ताविणी प्रति । वक्षे हि इमं कञ्चीय भागो धानाश्च । अत इदं उक्तागेन धानादिभिर्हृद्यो प्रोक्ताहनार्थं न देवोपलक्षणम् । हरी इन्द्रासी इह कर्मणि उप वक्षत उपेति आ इत्यतश्च स्थाने । रोहर्षे च षष्ठमो लकारः । आवहताम् । कम् । इन्द्रम् । सुखतमे रथे सप्तमीनिर्देशात् स्थितमिति चाप्यशेषः । तृतीयाथे वा सप्तमी, सुखतमेन रथेन" ॥ २ ॥

१ धाना वि २ नास्ति वि ३ ३ हे इन्द्र । आवहन्तु आनयन्तु वर्षितारं सोमपानायम् । त्वं तव स्मृता धर्म्येन यज्ञे वेदा ते देवा अथा न-वत्त्वात् घृतपरीतिमन्तु अहवत्प्लोति । घृतदर्शिनो वा वि^४ अ कु ४ सुर्वरा साम्^५ कु, सवीर्यं ह, सुवीर्यं सौम्यं वि^६ साम्^७ ५ परस्वा वि^८ हप, 'इयं रि' अ^९ साम्^{१०} । १ नास्ति वि मे^{११} ७ ७ यत्स तत्तु^{१२} धाना तत्तु^{१३} कर्मभावात् (१) । अहिवचनं तावत् परिभाषयति श्लोके । 'धरे वधि चिरिव धाना' (वि^{१४}) । परस्वा सेन चाभिशा तन्त्रज वर्णने मन्त्रः ॥ इमा ऋत्विजास्तु प्रोक्ताः आदरे । पुनस्त-विना अ-रोहोपलक्षणमिदं त्वं त्वं इमा धाना प्रति । यो हि इमं कर्मणि आनयन्तु । अत इदं उक्तागेन धानादिभिर्हृद्यो प्रोक्ताहनार्थं न देवोपलक्षणम् । इन्द्रासी इह कर्मणि उप वक्षत । उप अति । इन्द्रं इति । निरतिशययो रथे निष्कान्तिदम् । तेनेति वा । याने हि वि^{१५} अ कु

वेङ्कट० इन्द्राशयोर्भागधेयभूताः^१ इमाः धानाः उपस्तरणाभिधारणाभ्यां^२ पृतत्वाविष्यः । तदर्धमशौ इन्द्रम्
इह सुसतमे रथे स्थापयित्वा उप वक्षतः ॥ २ ॥

मुद्रल० इतो 'इन्द्रस्व रथस्य' वोढारौ अशौ इमाः यागार्थं वेधामास्तादितत्वेन पुरोरेयिणीः धानाः अष्टयव-
षण्डुलादीनुद्दिश्य सुसतमे रथे इन्द्रमवस्थाय्य इह भूमिन् कर्मणि उप वक्षतः वेदिसमीपे
वहताम् । कीदृशीः धानाः । पृतत्तुवः पृतं स्तुवन्तीति पृतत्तुवः कलङ्करणोपस्तरणाभिधारणेन
पृतत्वाविषीः ॥ २ ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्पञ्चरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रयति । अञ्चरे । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्रातः प्रक्रमकाले हवामहे इन्द्रम् एव प्रयति प्रवृत्ते अञ्चरे यज्ञे । कीदृशम् इन्द्रम् ।
इदि परमैश्वर्ये । सुष्ठु हंश्वरम् । पुनरिन्द्रशब्दश्रुतिसामर्थ्यात् समाप्यमान इति वाच्यशेषः ।
इन्द्रम् एव समाप्यमाने यज्ञे । किमर्थम् । सोमस्य पीतये^१ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् प्रातः^२ प्रवर्तमाने च^३ यज्ञे सोमपानार्थम् हवामहे । पुनः इन्द्रम् इति पूरणम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० प्रातः कर्मांरम्भे प्रातःसवने इन्द्रम् हवामहे आह्वयामः । तथैव अञ्चरे सोमयागे प्रयति
प्रगच्छति प्रारभ्ये प्रवर्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तन् इन्द्रम् हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे
तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थम् इन्द्रम् हवामहे ॥ ३ ॥

उप नः सुतमा गृहि हरिभिर्इन्द्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गृहि । हरिऽभिः । इन्द्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

स्कन्द० नः अस्माकं स्वभूतम् सुतम् सोमम् उप आगृहि उपागच्छ हरिभिः हे इन्द्र ! केशिभिः
केशवद्भिः प्रलम्बकेशैः । अस्मात् । सुते हि यस्माद् अभिपुत्रे सोमे त्वां वयम् हवामहे । यन्ता-
रमाह्वयामः^१ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उत्तरा निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! केशिभिः केशरयुक्तैः हरिभिः अश्वैः त्वम् नः अस्मादीयम् सुतम् अभिपुत्रं सोमे प्रति उप
समीपे आ गृहि आगच्छ । सुते अभिपुत्रे सोमे निमित्तभूते सति हि यस्मात् कारणात् त्वा हवामहे
त्वामाह्वयामः यस्मादागच्छेति सर्वशान्धवः ॥ ४ ॥

सोमं नः स्तोत्रमा गृह्येदं सर्वानं सुतम् । गौरौ न तृपितः पिव ॥ ५ ॥

सः । इन्द्रम् । नः । स्तोत्रम् । आ । गृहि । उप । इन्द्रम् । सर्वानम् । सुतम् । गौरः । न । तृपितः । पिव ॥ ५ ॥

१. 'भगवेषेयं भूताः अ' । २. 'आग्यान्वा विलपे' । ३. 'इन्द्रस्य मी' । ३-३. इन्द्रं प्रातः प्रक्रमकाले
प्रयति प्रवृत्ते समाप्यमाने च इति । इन्द्रगच्छतिनात् यज्ञादिमन्त्रान्तेषु इन्द्र हवामहे सोमपानार्थम् । इदि परमैश्वर्ये ।
इन्द्रं परोपैर् वा वि' अ कु. ४. 'प्रकृ प्रवर्त' साम्भ्य'. ५. 'नास्ति साम्भ्य कु अ'. ६-६. अस्मात्पारं इति-
भिरुपागच्छ । केशवद्भिः प्रलम्बकेशैः । यस्मादभिपुत्रे सोमे त्वां वयं हवामहे वि' अ कु.

स्कन्द० 'स इमम् न अस्माकं स्वभूतम् सोमम् उपा गृहि उपरागच्छ इदम् सवनम् 'सवनम्' (निष २, १७) इति यज्ञानाम् । इमं च यज्ञम्, सुतम् अभिपुत्रं च सोमम् । अथवेदं सवनमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अस्मिन् यज्ञे सोमं सुतं च सोममुपागच्छ । उपरागत्य च गौरं न तृपितं गौरं हस्त्युचरपदलोपे द्रष्टव्यं भीमसेनो भीम इति यथा । गौरं चर इव । यथा गौरं चरस्तृपितं उदकं पिबेत् तद्वत् पिव सोमम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स त्वम् इमम् अस्माकम् सोमम् आगच्छ । आगत्य च इमम् सुतम् सोमम् तृपितं गौरमृगं हव उदकम् उप पिव ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र स त्वम् न अस्मदीयम् इमम् सोमम् स्तुतिं प्रति आगृहि आगच्छ । आगत्य हेतुरूप्यते । उप देवयन्तसमीपे सुतम् अभिपुत्रं सोमयुक्तम् इदम् इदानीम् अनुष्ठीयमानम् सवनम् प्राप्तं सवनादि रूपं कर्तुं वर्तते । तस्मात् गौरं न गौरमृगं इमं तृपितं सद् इमं सोमम् पिव ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वसं ॥

इमे सोमांस इन्दवः सुतासो अधि बृहिपि । ताँ इन्द्र सहसे पिव ॥ ६ ॥

इमे । सोमांस । इन्दवः । सुतासं । अधि । बृहिपिं । तान् । इन्द्र । सहसे । पिव ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'इमे सोमांस इन्दव इन्धेर्दीक्षिकर्मण एतद्रूपम् । स्वया दीप्यया दीप्ता सुतास अधि बृहिपि बृहिपि उपरि । तान् हे इन्द्र ! सहसे बलनामैतद् (तु निष २, ९) । तादर्थ्यं चतुर्थी । आत्मनो बलायम् पिव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमे सोमा दीप्ता 'सुता बृहिपि जग्यासते । तान् इन्द्र ! बलाय पिव ॥ ६ ॥

मुद्रल० इन्दवः क्लेदयुक्ता इमे वेदागवस्थिता सोमांस सोमा बृहिपि यज्ञे अधि आधिक्येन सुतास अभिपुत्रा । हे इन्द्र ! सहसे बलायम् तान् सोमान् पिव ॥ ६ ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिव ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमं । अग्रियं । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमंशतमं । अथं । सोमम् । सुतम् । पिव ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'अयम् तत्रासत्त्वं सोमं अग्रियं प्रधानभूतं हृदिस्पृकं अस्तु हृदयस्य स्पर्शास्तु । हृदयं रोचतामित्यर्थे । लोकेऽपि हि यद् रोचते तद् हृदयं स्पृशतीत्युच्यते । अथवा 'हृदयस्पर्शोऽपि प्रायश्चारणमुच्यते । त्रिंशेन स्वयाऽवधार्यतामित्यर्थे । कीदृशा । शतमं सुखतमं । अथ अनन्तरं च सुतम् सोमम् पिव ॥ ७ ॥

१ । स त्वमस्माकं सोममागत्य इमं यज्ञं सोमं चोपागच्छ । औ वा अम् । सवने अस्मिन् यज्ञे अस्माकं सुतमुपागच्छ । सवने चोपागच्छ । गौर इति गौरसंज्ञायां । 'तादात्म्यं शिवात्तत्त्वं' (पा ५, ३, ८२) 'अन्तर्गतं च विभागा' (पम ५, ३, ८२) इत्युच्यते । भीम इव । यथा उदकं तृपितं गौरं चर इव । तृपितं पिवति अ कु १ नास्ति वि १ नास्ति वि ४४ इमे सोमा दीप्ता । रथी दीपो । स्वया दीप्यया दीप्ता सुता बृहिपि उपरि । हे इन्द्र ! तत्रासत्त्वं पिवति अ कु ५ उद वि १ एष ६६ अर्थे तत्र सोमं प्रधानभूतं तस्मात्प्रायश्चारणं उच्यते । लोके हि यज्ञेऽपि तस्मात्प्रायश्चारणं उच्यते इति न्यायः । तत्र रोचताम् । तत्रिंशेन प्रथमाध्याये इति वा । सुतम् अन्तरं त्रिंशेन पिवति अ कु १ 'स्पर्शेन वाचात्प्रायश्चारणं यज्ञेऽपि मूको

वेङ्कट० 'अयम् तत्र स्तोमः सुगन्धः इदित्थम् अस्तु सुखतमः । अथ सोमम्' सुताम् विव ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वयम् अस्माभिः कियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषः अप्रियः धेनुः सेन्द्र ते तत्र इदित्थम् मनस्वीकृतः शततमः सुखतमः अस्तु । अथ स्तुतेरनन्तरं सुताम् अभिपुतम् सोमम् विव ॥ ७ ॥

विश्वमित्सर्वानं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वानम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'सवनम्' (निघ. ३, १७) इति यज्ञनाम । विश्वम् सवनम् इति सोमयज्ञ सप्तम्यर्थे प्रथमा । इत् शब्दः पदपुरणः । सर्वस्मिन् यज्ञे । सुतम् सोमं प्रति इन्द्रः गच्छति वृत्रहा । किमर्थम् । मदाय सोमपीतये मदार्यं यद् सोमपानं तदर्थम् । अपाना मदायेत्येतत् सुवमित्यनेन सम्बध्यते । मदार्यमभिपुतोऽयं सोमस्तरवार्यं इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० विश्वम् एव सुताम् सोमम् इन्द्रः मदार्यम् गच्छति, वृत्रहा सोमपानार्थम् । पानेन मदो भवति ॥८॥

मुद्गल० वृत्रहा वृत्रहा इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तपानजन्म्यदार्थं च विश्वम् इत् सर्वमपि सुतम् अभिपुतसोमयुक्तम् सवनम् प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ ८ ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्व्यः ॥ ९ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतऽक्रतो इति शतक्रतो ।

स्तवाम । त्वा । सुऽआध्व्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० सः त्वम् इमम् नः कामम् इच्छाम् आपृण पृण धीगते । आधीगय तर्पय पूरयेत्यर्थः । केन । गोभिः अश्वैः च । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! बहुमज्ज ! वा स्तवाम त्वा । सेमं न इति तच्छब्दभुतेर्यच्छब्दोऽप्याहर्षः वा । ये त्वां स्तुतवन्तो वयम् स्वाध्व्यः, आध्वानम् आधीः प्रार्थना, शोभनप्रार्थनाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः त्वं मत्वादिभिः इमम् अस्माकम् कामम् आपृणय । शतकर्मन् ! । स्तवाम त्वा सुकर्मणः ॥९॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! सः त्वम् नः अस्मदीयम् इमम् कामम् काम्यमानं फलम् गोभिः अश्वैः च सह आ पृण सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्व्यः सुधु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः त्वा त्वाम् स्तवाम ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशतो वराः ॥

१. नास्ति वि. २. नास्ति रूपं. ३-३. विश्वम् । अम् वी । सर्वस्मिन् यज्ञे । सुतं सोमं प्रति इन्द्रः गच्छति । मदाय मदार्यमभिपुतं प्रति गच्छति इति वा । सुपुरा स्तोत्रपानाय विं' अ इ. ४. आगच्छति साम्. ५-५. स त्वयकाकर्म पूरय धीगय गोभिरश्वैश्च बहुकर्मन्त ! । ये त्वां वपे शोभनप्रार्थना स्तुतः । सु आध्वाने स्वाधीः । इन्द्रः अस्माकमे पूरयेति प्रार्थना विं' अ इ. ६. शतक्रतो' विं' म'. ७. सुकर्मणः साम्' इ. ८. नास्ति वि.

[१७]

इन्द्रावरुणयोर्हं सस्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । समुद्राजोः । अर्यः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रावरुणमुत्तरम्' । उत्तरं सूक्तमैन्द्रावरुणम् । इन्द्रावरुणयोः अहम् सस्राजोः सम्म्यग्दीप्तयोः स्वभूतम् शवः पालनम् आरणे प्रार्थये । एतन् ज्ञात्वा ता सौ नः अस्मान् मृळातः । मृळ सुखने । लोढर्थे च पञ्चमो लकारः । अवाःसंपादनेन सुखयतः । ईदृशे प्रार्थनाविशेषे वर्तमानानिति शेषः^१ ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणयोः अहम् सर्वेषामधीश्वरयोः पालनम् आरणे । तौ मृळ्येतान् अस्मान् ईदृशे शोभे । 'यद्वा ईदृशेनायसेति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रावरुणयोः' इति मन्त्रं पठं सूक्तम् । मेधातिथिः ऋषिः^२ । गायत्रम् । इन्द्रावरुणौ देवते^३ । 'युगाहु हि' इत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृशामकषणन्दोयुक्ते^४ ॥

अहम् अनुष्ठाता सस्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः इन्द्रावरुणयोः देवयोः संयन्धि अवाः रक्षणम् आ वृणु सर्वेषां प्रार्थये । ता सौ देवौ ईदृशे एवंविधे अस्मदीयवरणे निमित्तभूते तति मृळातः नः अस्मान् सुखयत ॥ १ ॥

गन्तारा हि स्योऽर्वमे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्यः । अर्वसे । हर्वम् । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'हि इति पदप्राणः' । गन्तारा गमनशीलौ युवाम् स्यः अर्वसे पालनाय ह्वम् आह्वानम् विप्रस्य मेधाविनः मावतः मत्सदस्यस्य । धर्तारा धारविहारी च तैस्तीरूपकारैः चर्षणीनाम् मनुष्याणाम्^५ ॥ २ ॥

वेङ्कट० गन्तारी हि भवत्य^६ । रक्षणार्थम् आह्वानं मेधाविनः मत्सदस्यस्य धारकौ मनुष्याणाम् । तौ मयि चारण्यतम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्रावरुणौ ! अर्वसे अयितुम् मनुष्ठाकारं रक्षितुम् मावतः मद्विधस्य विप्रस्य प्राह्वणार्थिण^७ ह्वम् आह्वानम् गन्तारा गन्तारी स्य^८ हि प्राप्तिशीलौ भवतः खलु । कीदृशी । चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् धर्तारा धर्तारी शोणधोमसंपादनेन धारविहारी ॥ २ ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वृां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वृाग् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१-१. इन्द्रावरुणयोः सम्म्यग्दीप्तयोः पालने प्रार्थये । एतन् ज्ञात्वा तौ न सुखयतः । अवाःसंपादनेन । यद्वा शोभे । शोभे इह । ईदृशे प्रार्थनाविशेषोपादानान् वि^१ अ तु. २. नास्ति ल वि^२. ३. नास्ति नि-
४. नास्ति नि मे^३. ५-५. 'वृति दे वायवेतौ वि मे^३'. ६-६. गन्तारा गमनशीलौ युवा ख. । पालनाकारं
मेधाविनो मत्सदस्यस्य धारविहारी तैस्तीरूपकारैः नृणाम् नि^४ अ तु. ७. भवो अ^५ वि^३. ८. वृणु^६ अ^५ वि^३.

स्कन्द० अन्विति पश्चादर्थे । सोमस्य च पदचाद् अनुकामम् कामयित्वा तदपानानन्तरमित्यर्थः । अथवा अनुशब्दो बीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । कामं काममनु अनुकामं, यदा यदा वयं कामयामहे तदा तदेतर्पयः । तर्पयेयाम् अस्माद् हे इन्द्रावरुणा ! द्विवचनविधाकारश्चेदं साहितं इत्यत्वम् । इन्द्रावरुणौ । केन । रायः तृतीयार्थे वा पठेयम् । पठेयुतेर्बेकदेशेनेति शेषः । धनेन धनस्य चाऽऽस्मीयस्यैकदेशेन । आकारस्तु पदपूरणः । ता रायो धनेन तर्पणं प्राथितवन्तो वयं ही वाम् युवान् नेदिष्टम् इष्टत्वाद् यत् सन्निकृष्टं सुषयोर्धनं तद् ईमहे याचामहे । न यत् किञ्चित् ॥ ३ ॥

पेड्डट० कामानन्तरमस्माद् धनेन ३भा तर्पयेयाम् इन्द्रावरुणौ ! । ती वाम् धनं सुषयोर्निष्कृतम् धनं याचामहे ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । अनुकामम् अस्मदीयामिलापमनु रायः धनस्य प्रदानेन आ तर्पयेयाम् सर्वतोऽस्मान् कृत्वा कुरुतम् । यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वाम् वाटवी युवाम् नेदिष्टम् अविशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे याचामहे । कालविलम्बमन्तरेण धने दातव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनाम् । भूयाम् वाजुदात्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकुं हि । शचीनाम् । युवाकुं । सु० सुमतीनाम् । भूयाम् । वाजु० दात्नाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० १दिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् युवाकुं युवां कामयत इति युवाकुं, युष्मत्काममित्यर्थः । अथवा यु मिश्रणे । मिश्रणं वसुवीर्यैरुपधानाभिरभिः अपयेयौ । किं पुनश्च । सामर्थात् सोमलक्षणं हविः । कस्य । शचीनाम् 'शची' (निष २, १) इति कर्मनाम । सामर्थाद् वाऽत्रात्कर्णोक्तिमित्यर्थम् । यागकर्मवचामस्माकं स्मृतम् । न च सोमलक्षणमेव हविः केवलम् । किं तर्हि । युवाकुं युष्मत्कामं युष्मद्गुणमिश्रं वा युष्मत्सर्वगुणसञ्जीवितरूपमित्यर्थः । किं तद् । सामर्थात् स्तुतिक्षणं वचनम् । सुमतीनाम् मतिः स्तुतिः मन्पठेरर्थतिकर्मात्वात् । सुस्तुतीनामस्माकं स्मृतम् । अथवा द्वारपि युवाकुशब्दो सोमविषयादेव । मिश्रणार्थं एकः, युष्मत्पानकाम-मित्येवमर्थोऽपरः । अथवा एवमन्वयाऽस्माकं अर्थोऽन्यथा । युवाकु इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् शचीनां सुमतीनामित्यपि तृतीयार्थे पठे । यस्माद् युष्मत्कामाः कर्मभिः शोभनाभिश्च स्तुतीभिः वयम् । यस्मादिदं वचनात् तस्मात्तद्दोऽप्याहार्यं । भूयाम वाजुदात्नाम्

१-१. अनुकामं कामानन्तरमेव अस्माद् तर्पयेयाम् । अनुवीण्यायां वा कर्मप्रवचनीयः । कामं काममनु । यदा यदा वयं कामयामहे तदा तदा तर्पयेयाम् । धनेन तर्पयेतेत्येन वा । इयं रायः । युष्मत्कृततर्पणमर्थगतान्त्रो वयम् । ती युष्मत्कृतत्वात्सन्निकृष्टमे धने तत्प्रायजदे । अन्निकृष्टत्वादेवेत्यर्थः (पा ५, ३, ६, ३) अन्वित्वात्सोमविशयो (पा ५, ३, ५, ५) एते नेदिष्टम् चिं अ तु. २. नास्ति साम् कु चिं रूपं. ३. मिश्रणार्थे चिं. ४-४. यागकर्मवचामस्माकं सोमलक्षणं हविः युष्मत्कामं यस्मात् । 'युवाकुर्वाजुदात्ना शची' इति कर्मनाम । अन्वयितनपुत्रं च । युष्मत्कामं युवाकु । कर्मः कु । तु मिश्रणार्थं वा । वसुवीर्यैरुपधानाभिरभिः अपयेयौ युक्तं हविः । सुमतीनाम् अन्वयमु-पदिशन् च युवाकु । युष्मत्सर्वगुणसञ्जीवितरूपम् अन्वयस्तुतिवचनं युष्मत्कामम् । मतं अर्थात्वात् । द्वारपि युवाकुशब्दो सोमविषयादेव । वसुवीर्यैरुपधानार्थं एकः । युष्मत्पानकामाः अपरः । अथवा अन्वया अन्व अर्थवन्व अर्थादेवना । अति युः । पुनि नत् । निजि मात् । वय कर्मभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च चिं अ तु.

भाष्येऽप्यं वनिर्द्वैष्टव्यः । शंभ्रदानानाम् । पष्ठीश्रुतेर्द्वैष्टधारः कर्तारो वेति वाक्यशेषः । ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्मत्कामः हि पुरपः प्रज्ञानो भाजनं भवति युवाकु सुमतीनाम् च । ययं च युवाक्यो युवधोरस्य दातृणां कर्मणां भाजनं भवाम, भूयासा वेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हि यस्मात् कारणात् शचीनाम् अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः युवाकु वसतीययै-
कपनामकैरदकैः पयःसपत्यादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम् । तथा सुमतीनाम् शोभनबुद्धियुक्तानाम्
व्यतिवजां स्तुतियुक्तं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैः मिश्रितम् । तस्मात् कारणात् हे
इन्द्रारक्षणे ! तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोयुवयोः प्रसादात् वचय वाजदानाम् अन्नप्रदानं पुरपाणां
मध्ये मुक्याः भूयाम भवेम ॥ ४ ॥

इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्भवत्युक्तव्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । सहस्रदात्राणां । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति । उक्तव्यः ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः सहस्रदात्राणां सहस्रसंख्याकदानानाम्, वरुणः च शंस्यानाम् स्तुत्यानामत्यन्तोक्तदानाम्
वदुः कर्ता भवति । स्तोत्रभ्यः प्रभूतानि धनानि ददातीत्यर्थः । कीदृशः । उक्तव्यः प्रशस्त-
नामैव (६. निष ३, ८) उक्तव्यो प्रशस्तः § ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः सहस्रस्य दातृणामपि कर्मणां कर्ता भवति, वरुणः च प्रशंसनीयानां प्रशस्तः । अपि वा
श्रोतृन् सदसदान्नः प्रशस्वांश्च करोति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयम् इन्द्रः सहस्रदात्राणां सहस्रसंख्याकधनप्रदानं मध्ये वदुः धनदानस्य कर्ता भवति ।
प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानाम् स्तुत्यानां मध्ये उक्तव्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन
स्तुत्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्यः ॥

तपोरिदंसा वयं सुनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरचनम् ॥ ६ ॥

तपोः । इत् । अरसा । इयम् । सुनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रेरचनम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० इत् इति पदपरमः । तपोः इन्द्रावरुणयोः अरसा 'हेती' (पा २, ३, २३) इति कृतीया । तर्पणेन
पाप्मनो वा हेतुना । साम्यां तर्पनाणाः पाल्यमाना वेत्यर्थः । सुनेम संभवेमहि । किम् । सामर्थ्याद्

१-१. युवाक्यानां यस्मात् तस्मात्प्रदानानां उभ्याः कर्तारो भवेम । भाष्येऽप्यं वनिः किं अ कु. २. यजामां
सात्तर्पणं वृ अ. ३. नास्ति सात्तर्पणं युवाक्ययोः वि. ४. नास्ति साम्. ५-५. इन्द्रः सरसनहरणा-
वदानात् वरुणस्य स्तुत्यानामत्यन्तोक्तदानां कर्ता भवति । वचनप्रसक्तः विं अ कु. † नास्ति श्रुतो-
ः कर्तव्यं श्रुतो. § उक्त वृत्तव्य. प्रथम्याः इति उक्तव्यः प्रशस्तः विं अ. ६ ६. सरसता साम्.
७ ७. तपोरिति वाच्येन वा हेतुना धने संभवेमहि व विं अ कु.

धनम् । नि धीमहि च उपमोगातिरिक्तं च निद्याय स्वापयेमेत्यर्थः । स्वात् उत प्ररेचनम् उतेत्यप्यर्थः । प्रकर्षेण यदातिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपमोगान्निधानावातिरिक्तमपि स्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणयोः एव रक्षणैर्न वयम् धने भजेमहि नि धीमहि च । उपयुक्तादतिरिक्तं 'निहि- तादतिरिक्तम् अपि क्षन्तु ॥ ६ ॥

मुद्रल० तशोरित् पूर्वोक्तयोस्त्रिन्द्रावरणयोरेव भवता रक्षणैर्न वयम् अनुष्ठतातः सनेम संभवेन धनमिति शेषः । नि धीमहि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावत् भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्वापयामश्च । उत अपि च प्ररेचनम् भुक्त्वा निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनम् स्वात् संपद्यताम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्तसु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्रावरुणौ ! वाम् अहम् हुवे । किमर्थम् । चित्राय राधसे चित्रस्य धनस्वार्थाय । चित्रं धने मह्यं दत्तमित्यर्थः । किञ्च अस्मान् सु जिग्युषः सुन्दु वितपतः सन्तु, इत्तम् कुरत्वम् । अस्मच्छत्रुनभ्यस्माभिर्जापयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणौ ! वाम् अहम् हुवे चित्राय घनाय । तौ अस्मान् सन्तु वितपतः सुन्दु कुरत्वम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ! वाम् युवाम् अहम् हुवे आहूयामि । किमर्थम् । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । इव आहूयौ युवाम् अस्मान् अनुष्ठतुन्, सु जिग्युषः क्षत्रुविषये सुन्दु जययुक्तात् इत्तम् कुरत्वम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुण न तु वां सिर्सासन्तीषु धीषु । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । तु । वां । सिर्सासन्तीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० नु-दासद्वयोर्द्वयोरेकः शिप्रनाम । पदप्रणोऽपरः । हे इन्द्रावरुणौ ! क्षिप्रम् वाम् युवाम् सिर्सासन्तीषु संभवयुक्तामासु धीषु आ आकारः पदप्रणः, कर्मसु । सप्तमीनिर्देशात् वर्तमानेभ्य इति शाक्यशेषः । युष्मदेवत्वानि कर्माण्यनुविष्टता इत्यर्थः । केभ्यः । अस्मभ्यम् शर्म गृहं सुखं वा शच्छाम् इत्तम् ॥ ८ ॥

१-१. उपमोगातिरिक्तं च निद्याय स्वापयामः । प्रकर्षेण यदातिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपमोगान्निधानावा- निरिक्तमपि स्वात् त्रिं अ कु. २. दिनादतिं त्रिं. ३. सौम्यतम् त्रिं नै. ४-४. रक्षावरणौ वामहं हुवे । पूर्वोक्तं राधः मन्त्रं दत्तम् । अस्मान् सुन्दु वितपतः (त्रिं निदान्तः त्रिं अ) इत्यम् । अस्मच्छत्रुनभ्य अस्मभि- र्जापयन् (जययुक्तां त्रिं अ) त्रिं अ कु. ५. नास्ति त्रिं. ६. युष्मां त्रिं. ७-७. तु इत्यम् । हे इन्द्रावरुणौ शिर्से युवा सौम्यनिर्देशात् कर्मसु वर्तमानेभ्योऽभ्यम् सुखं गृहं वा दत्तम् । 'नेतिरिक्तं (?) श्रीः इत्यम्' इति कर्मणि । युष्म- देभ्यस्मि कर्मणि अनुविष्टता. नः इत्यं दत्तम् त्रिं अ कु.

वेङ्कट० इन्द्रावरुणी ! क्षिप्रम् वाम् संभक्तुमिच्छन्तु ध्यातुषु स्तोत्रेषु अस्मभ्यम् सुखम् प्रयच्छन्तम् ।
एको नुः^१ पूरुगः ॥ ८ ॥

मुद्रल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणी ! धीषु अस्मदीयवृद्धिषु वाम् युवाम् शिष्यासन्तीषु सन्तु
संभक्तुं सम्भक्तुं लेखितुमिच्छन्तीषु तदानीम् आ समन्तात् अस्मभ्यम् वाम् सुखम् नू नु अतिशयेन
क्षिप्रम् यच्छतम् दत्तम् ॥ ८ ॥

प्र शोभश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे याम्रुधार्थे सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥

प्र। वाम्। अश्नोतु। सुष्टुतिः। इन्द्रावरुणा। याम्। हुवे। याम्। ऋधायै इति। सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'प्र वाम् अश्नोतु प्रकथेण युवां ज्यानोतु । सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः । हे इन्द्रावरुणी !
वाम् हुवे यानिति द्वितीयाभिर्देशात् प्रतीति याव्यशेषः । तृतीयार्थे वा द्वितीया । वां
प्रति यथा वा युवानाह्वयानि । याम् च ऋधायै वर्षयथः । यो यो निजस्तुतेः कर्त्तुं
साधयति स तां पुनःपुनः कारयति वर्षयति । कीदृशम् । सधस्तुतिम् सहस्रतयोर्युवयोः
स्तुतिम् । अथवा सधस्तुतिमिति तृतीयार्थे द्वितीया । यथा सहस्तुत्या वर्षये इत्यर्थः ।
स्वयमाना हि देवता वीर्येण वर्षन्ते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र अश्नोतु^१ वाम्^२ सुष्टुतिः इन्द्रावरुणी ! याम् स्तुतिं प्रति वाम् अहम् हुवे । याम् च युवाम्
वर्षयथ. सहस्रतयाम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणी ! याम् अस्मत्कर्तृणां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे युवामुभौ आह्वयानि ।
किञ्च सधस्तुतिम् युवयोरुभयोः साहित्येन कियमाणायाम् स्वयकियायाः सुष्टुतिम् 'प्र प्रतिलम्प
ऋधायै युशो वर्षये । तादृशी सुष्टुतिः 'शोभनस्तुतिहेतुगूत ऋक्समूहः वाम् अभोतु युवां
ज्यामोतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमैस्त्रिंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

[१८]

सोमानं स्वरणं कृणुहि भद्राणस्पते । कक्षीर्वन्तं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । भद्राणः । पुते । कक्षीर्वन्तम् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

१. नु रि^१ छदे. २. वासि वि. ३. प्रथं मूको. ४-४. प्रकथेण युवां ज्यामोतु शोभना स्तुतिः ।
हे इन्द्रावरुणी वा प्रति आह्वयानि । यथा वा । वर्षे अम् । वां स्तुतिं कर्त्तुमिच्छता वर्षयथः । सहस्रतयोः युवयोः स्तुतिम् ।
सहस्र तयः । 'यथ सतस्रयैस्तदिति' (पा ६.३.१६) इति । सधस्तुतिं सधस्तुतिं युवां कर्त्तुमिच्छित्वा
पुनःपुनःपुनः करोति । तापै वा अम् । यथा सतस्रतया वर्षये (वर्षये अ.) वि^२ अ वृ. ५. प्रश्नोतु साव्य कु मं.
१. सतस्र वि^३ अं. ०. सतस्रयम्. साव्य वि^४ वृ. ८. 'स्तुतिवर्षेण' मूको.

स्कन्द० 'सोमानमिति चाया याः पञ्च ता ब्रह्मणस्पतेः' । सोमानमित्यादौ याः पञ्चर्षदा ब्रह्म-
णस्पतिदेवताः । सोमानम् पुनर् अग्निपूर्वे । अभियोतारम् । कस्य । सामर्थात् सोमस्य ।
स्वरणम् सृष्ट शब्दोपतापयोः । शब्दयितारम् । कस्य । सामर्थात् स्तुतीनाम् अर्घयितारं च ।
यष्टारं स्तोतारं चेत्यर्थः । शृणुहि कुरु मां धनप्रदानेन । अथवा सर्वत्र यः शब्दयते स
स्वरणः प्रकाश इत्यर्थः । अभियोतारं मां स्वरणं देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु हे ब्रह्मणः पते ! ।
कमिव । उच्यते । कक्षीवन्तम् हुष्टोपममेतद् द्रष्टव्यम् । कक्षीवन्तमिव ऋषिम् । कतमोऽयं
कक्षीवान् । उच्यते । यः औशितः उशिकुपुत्रः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सोतारं प्रकाशनवर्तं कुरु माम् ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्तम् । यथा कृतवानसि । यः कक्षीवानु-
शिकुपुत्रः । स्वरतिः शब्दकर्मति ॥ १ ॥

मुद्रल० पञ्चमे अनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सोमानम्' इति नवर्षं प्रथमं सूक्तम् । मेधातिथिः* ।
गायत्रम् । भाष्यास्तिलो ब्राह्मणस्पत्याः । अतुर्थी 'ब्रह्मणस्पतीन्द्रसोमा इति त्रिदेवताका' । पञ्चमी
दक्षिणा ब्रह्मणस्पतिश्च इन्द्रश्च सोमश्चेति 'अतुर्वेदताका' नारायणी वा ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव ! सोमानम् अग्निपवस्य कर्तारं मामनुष्टातारम् स्वरणम्
देवेषु प्रकाशनवन्तम्* शृणुहि कुरु । दष्टान्तः । कक्षीवन्तम् एतन्नामकम् ऋषिम् । इवेत्यस्वा-
प्याहारः । कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः । कक्षीवान् ऋषिः औशितः
उशिकुपुत्रः । तमिवेति पूर्वत्र योजना ॥ १ ॥

यो रेवान् यो अमीषहा वंसुषित् पुष्टिवर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

पः । रेवान् । यः । अमीषहा । वंसुषित् । पुष्टिवर्धनः । सः । नः । सिपक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'यः ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् यः च अमीषहा द्विसिक्तृणां हन्ता बहुविद् विदित्वाभि ।
अपूर्वाणामपि धनानां लब्धा । अथवा विन्दुविरत्र सामर्थादन्तर्गतित्यर्थः । धनानां लब्धापिवा
स्तोत्रभ्यो दातेर्यर्थः । पुष्टिवर्धनः सर्वप्रकारावाः पुष्टेर्वर्धयिता सः नः सिपक्तु सेवताम्, यः तुरः
त्वरिता क्षिप्रकारीत्यर्थः । अथवा यो रेवानित्यादिभिः पुत्रां प्रतिनिर्दिश्यते । ब्रह्मण-
स्पतिप्रसादाद् धनवत्त्वादिगुणः पुत्रोऽस्मान् सचताम् । अस्माकं ज्ञापतामित्यर्थः' ॥ २ ॥

१-१. पुनर् अग्निपूर्वे । अग्नेभ्योवि दृश्यन्ते (वा ३, २, ७५) इति अग्निः । अभियोतारं सोमस्य ।
सृष्ट शब्दोपतापयोः । चलनशब्दापरिवर्तनमायुम् (वा ३, २, १४८) शब्दयितारं स्तुतीनां यष्टारं स्तोतारं च कुरु
मां धनप्रदानेन । सर्वत्र यः शब्दयते स वा स्वरणः प्रकाशः । सोमानियोतारं मां देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु ब्रह्मण-
स्पते । कक्षीवन्तमिवेति च । यः उशिकुपुत्रः तमिव । हुष्टोपमा विं अ कु. † सोमस्य नः मूको. २. सोमानं
साम्ब कु. ३. प्रकाशयन्तं साम्ब कु. ४. यत्पथा मूको. ५. 'विरक्तिः मी'. ६-६. 'वतिवपताकाः मी'.
७. 'यथेति विस्तोदेव' मी'; 'तिरिन्द्रोपेनोदे' वि मी'. ८. 'दानं वि. ९-९. यो पतावा यद्व दिसिक्तृणां
हन्ता अपूर्वाणामपि धनानां लब्धा लब्धयिता वा अन्तर्गीतित्यर्थेवात् । स्तोत्रभ्यो दाता । सर्वोत्कारावाः
पुष्टेर्वर्धिता । य एतेभूतः सः नः देवतां (वाम् (?) पर्वगुणः पुत्रो मम ज्ञापता स नः सेवता च । यः
क्षिप्रकारी । तुरात्वयैव दूर्ध्ववाः (?) कु (वा. यः क्षिप्रकारी तुरात्वयैव दूर्ध्ववा (?) इति विं अ.) विं अ कु.
† पुनर् मूको.

वेङ्कट० यः घनवान् यः च रक्षसां हन्ता घने लम्भयति, पुष्टैर्बर्षयिता सः भजताम् अस्मान् । यः सर्वेषु त्वरणे कर्मस्त्विति ॥ २ ॥

मुद्रल० यः प्रह्णस्त्वितिः रेवान् घनवान् यः च अर्माहता रोगाणां हन्ता ययुविद् घनस्य लब्धः पुष्टिर्बर्षनः पुष्टैर्बर्षयिता यः च तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलप्रदः सः प्रह्णस्त्वितिः नः अस्मान् शिपकु सेवताम् । परिगृह्य अनुगृह्णातिवत्यर्थः ॥ २ ॥

मा नः शंसो अररूपो धूर्तिः प्रणक् मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररूपः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'मा शब्दः प्रणक् इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्मान् शंसः शंसनम् आशंसा विनाशा-
यमिच्छापः । अररूपः देवैभ्यो हविषामदातुरत्यदुः स्मृतः । यो हि न यजते स यदूर्
विनश्यन्तिवत्येवमाशंसति । सोऽस्य शंसः । धूर्तिर्वर्षकर्मणः धूर्तिः हिंसा हिंसिता वा । स
च मा प्रणक् प्रपूर्वस्य नसेन्यातिवर्मण एतद्रूपम् । मा प्रणशत् मा प्रापदित्यर्थः ।
अथवाऽनवप्रदकपदत्वात् शृचेः सम्पर्कार्थस्वेदं रूपम्, न प्रपूर्वस्य नशेः । न इति च तृतीयायै
द्वितीया । माऽस्मानिः प्रणक् सम्पर्चन् । माऽस्मान् प्रापदित्यर्थः । क. । शंसः धूर्तिश्च ।
कस्य । अररूपः । मर्त्यस्य मनुष्यस्य । रक्ष त्वम् नः हे ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मा अस्माद् अदातुः मर्त्यस्य कर्तव्यस्य शंसः न दातुं शुष्मम्यमिच्छामीति वादः, हिंसकः
प्राप्नोतु घनाभावात् । तथा अस्मान् त्वम् रक्ष ॥ ३ ॥

मुद्रल० अररूपः मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्नोत्यशुचिरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंस-
शंसनम् । अधिशेष इत्यर्थः । दातरो वागिन्द्रोपः नः अस्मान् मा प्रणक् मा सम्गृणक्तु । सन्तुणा प्रयुक्तो-
ऽधिशेषः कदाचिदस्मान् मा प्राप्नोतिवत्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते ! नः अस्मान् रक्ष पालय ॥ ३ ॥

स घो वीरो न रिप्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

स । घ । वीरः । न । रिप्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'चतुर्व्यां सोम इन्द्रश्च' । 'चतुर्व्यांमत्वानृचि सोम इन्द्रश्च देवता । न केजलो ब्रह्मण-
स्पतिः । स इति पदचरणः एवार्थे वा । सः एव वीरः विद्वान्तः न रिप्यति । न
हिंसते केनचित् । यम् इन्द्रः ब्रह्मणः पतिः सोमः च हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । गच्छति
वर्षयति वा मर्त्यम् मनुष्यम् ॥ ४ ॥

१-१. अस्मान् अस्मान् । देवैभ्यो हविषामदातुः । यो हि न यजते स यदूर् विनश्यति (?) इत्येवमाशंसति ।
शंसत्य धूर्तिः पूर्णवर्षयन् । हिंसा हिंसा वा । स च मा प्रणक् । ननु म्यत्वी । अहो अस्मान् मा प्रापदित्यर्थः ।
अथवाऽनवप्रदकपदत्वात् शृचेः सम्पर्कार्थस्वेदं रूपम्, न प्रपूर्वस्य नशेः । न इति च तृतीयायै
द्वितीया । माऽस्मानिः प्रणक् सम्पर्चन् । माऽस्मान् प्रापदित्यर्थः । क. । शंसः धूर्तिश्च ।
कस्य । अररूपः । मर्त्यस्य मनुष्यस्य । रक्ष त्वम् नः हे ब्रह्मणस्पते ! नः अस्मान् रक्ष पालय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यम् एते युद्धे प्रेरयन्ति, सः खलु न विनश्यति वीरः ॥ ४ ॥

मुद्रल० इन्द्रः देवः यम् मर्त्यम् यक्ष्यमाणम् हिनोति प्राप्नोति । तथा ऋक्षणः पतिः देवः हिनोति । तथा सोमः हिनोति । सः ए स एव यजमानः वीरः वीर्ययुक्तः सन् न रिभ्यति न विनश्यति ॥ ४ ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'पञ्चम्या दक्षिणाधिका' । 'पञ्चम्यामस्यामृचि पूर्वाम्यस्तिसृभ्यो दक्षिणाऽधिका । तच्छब्दश्रुते-
र्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यः स्तौति यजते च त्वम् तम् हे मङ्गणः पते ! सोमः
इन्द्रः च मर्त्यम् मनुष्यम् दक्षिणा च पातु रक्षतु अंहसः पापात्' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् तम्' ब्रह्मणः पते ! सोमः इन्द्रः च मर्त्यम् 'यज्ञस्य पत्नी दक्षिणा' च रक्षतु । 'दारिद्र्यादा-
हन्तुर्वा' रक्षतः ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मङ्गणः पते । त्वम् मर्त्यां तम् अनुष्ठितारं मनुष्यम् अंहसः पापात् पाहीति शेषः । तथा सोमः
पातु । इन्द्रः च पातु । दक्षिणास्या देवता च पातु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सुनिं मेधामयासिपम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । सुनिम् । मेधाम् । अयासिपम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'चतस्रः सादसस्याः' । सदः प्रसिद्धं यज्ञगृहं 'तस्याधिपतिः सदसस्पतिः । कोऽसौ । अग्निः ।
कुत पतम् । कामे सर्वेष्वधिपतिर्वात् । आसु पशुं यज्ञसाधनहविष्कृतिसमर्पणाद्यधिकर्मदर्शनात्
तदेवत्याश्चतस्रश्चर्यैः । सदसः पतिम् अग्निम् अद्भुतम् महिमात्मकम् (तु- निघ ३,३) । महान्तम् ।
प्रियम् इन्द्रस्य तदायत्त्वादि यज्ञानां सोमपानार्थिनः इन्द्रस्य प्रियः सदसस्पतिः । काम्यम् प्रार्थयितव्यं
सर्वस्तोत्राणाम् । सुनिम् पशु दाने । धनदानम् । मेधाम् प्रज्ञां च अयासिपम् । 'ईमहे, यामि' (निघ ३,
१९ [=याषामि या २,१]) इति याच्याकर्मसु पाठाद् यातिपत्त्याकर्मो । यार्थे' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'सदसस्पतिम् महान्तं सत्यायम्' इन्द्रस्य कमनीयं धनं प्रज्ञां च अयासिपम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० मेधाम् अद्भुतम् सदसः पतिम् पशुदानार्थं देवम् अयासिपम् प्राप्तवानस्मि । कीदृशम् । अद्भुतम्
आश्चर्यंकरम् इन्द्रस्य प्रियम् सोमपाने सहचारित्वाद् मान्यम् कमनीयम् सुनिम् धनस्य दातारम् ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि मै'. २-२. यः स्तौति यजते च हे मङ्गणस्पते त्वं तं मर्त्यं रक्षतु पापम् मेघमः इन्द्रः
दक्षिणा च विं अ कु. ३-३. तं त्वम् वि'. ४-४. दक्षिणा यज्ञस्य पत्नी सागर्भे अ'. ५. दक्षिणादहसो
वा सागर्भे. ६. एष एषः सोम्य'. ७-७. तस्य पतिरग्निः । सर्वयज्ञाधिपतिस्तदासः । तं सदसस्पतिमग्निं महान्तम्
'यज्ञोऽमृतोऽद्भुतो ऋ.' इति । यज्ञमन्वापद्यन् । सोमपानार्थिनं इन्द्रस्य तत्सम्पादनार्थं विदन् । प्रार्थयितव्यं च मर्त्यो-
त्राणाम् । सुनि धनदानं प्रज्ञा च इत्येव याचामि । या याच्यायान् विं अ कु. ८. नास्ति वि'. ९. सदागम् वि'.

यस्माद्दृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । दृते । न । सिध्यति । यज्ञ । विपु ऽचित । चन । स । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'यस्मात् दृते येन सदसस्पतिना विना न सिध्यति यज्ञ । कस्य । विपश्चित चन 'विपश्चित' (निप ३, १५) इति मेधाविनाम् । चनस्यन्दोऽन्वयार्थे । मेधाविनोऽपि यजमानस्य । स धीनाम् 'धी' (निप २, १) इति कर्मनाम् । सहयोगलक्षणतृतीयार्थे पठ्ये । यागकर्मभि सद । योगम् सम्बन्धम् । इन्वति व्यासिक्कर्मोऽयम् । प्राप्नोति । यागकर्मभि सम्बन्धते । सर्वथागकर्माणि करोतीत्यर्थे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य विना न सिध्यति यज्ञ विदुष अपि, स कर्मणा योगम् व्याप्नोति' ॥ ७ ॥

मुद्रल० यज्ञ अयमनुष्ठातव्य विपश्चित यन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिदेवात् शते न सिध्यति स जय सदसस्पतिर्देव धीनाम् मनोऽनुष्ठानविषयाणाम् योगम् सम्बन्धम् इन्वति व्याप्नोति । यजमानमनुष्ठात उदीय यज्ञ निष्पादयन्तीत्यर्थे ॥ ७ ॥

आर्ध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रां देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ह्र्नोति । हवि ऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् । होत्रां । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'आत् इति निवातोऽथशब्दपर्याय आनन्तर्ये । कर्मभि सयुगयानन्तरम् । कर्णोति ऋषु श्रद्धे । सामर्थ्याचारान्तरणोतिष्यर्थे । वर्धयति हविष्कृतिम् हविष्कियान् । हवींषि सारतो यजमानि करोतीत्यर्थे । प्राञ्चम् कृणोति प्रकर्षणमिन देवान् प्रति करोति अध्वरम् । 'होत्रां' (निप १, ११) इति वाचनम् । तृतीयार्थे चात्र प्रथमा । होत्रया च स्तुतिरक्षणया च वाचा देवेषु देवान् प्रति गच्छति देवाश्च स्तोतीत्यर्थे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० गमनानन्तरमेव सम्पर्षयति हविष्करणम् । प्राञ्चम् कृणोति यज्ञम् । वाचा च देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

मुद्रल० आत् अत्र अन्तरमेव हविष्कृतिम् हवि सम्पादनयुक्त यजमानम् कर्णोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानन्तरमेव फल प्रयच्छतीत्यर्थे । तथाविषकलसिद्धये अध्वरम् यजमानेवाहु-
ष्टोपमाने यज्ञम् प्राञ्चम् प्रकर्षण गच्छन्तमविलोचन परितस्मात्सिपुक्तम् कृणोति करोति । होत्रा ह्ययमाना देवता मुद्या सजो यजमान प्रख्यापयितुम् देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

नसार्धमं सुष्टुष्टमपर्षयं सुप्रथंस्तमम् । दिवो न सार्धमपसम् ॥ ९ ॥

नसार्धमम् । सुष्टुष्टमम् । अपर्षयम् । सुप्रथं ऽतमम् । दिन । न । सार्धमपसम् ॥ ९ ॥

१ ३ दस्युः सार्धमपिना अग्निना दित्वा दत्ते न वि यति मेधविनोऽपि यजमानस्य । चन अपी । आत् भिति ।
२ ५ नमि एव एव एव अग्नि । ह स्वती वि अक् २ प्राप्नोति वि ह्ये ३ विदुषोदि वि ४ ५ अथ
कर्मणि गणुवासात् ५ ५ ५ इति विपश्चित् । हवि ऽपि गणो मुदावि करोति । देवात् प्रति प्रकर्षणमिन करोति यज्ञम् ।
[देव इति वाचनम् । सतो य । वाचया ए ऋषि अक् ५ सम्पर्षयति हु १ हविर्दानां मैः]

स्कन्द० 'नराशंसम् शंस स्तुतौ । नरैः शस्यत इति नराशंसः प्रकृतः सदसस्पतिरेव । देवतान्तरं वा ।
तथाहाह—

'उक्ता वाः सादसस्तात्वाद्यतनः सदसस्पतिः । तासामन्त्या ऋषेका सा नाराशंसी प्रकीर्तिता' ॥

'इति । तं नराशंसम् सुष्टमम् सुष्ठु प्रगल्भतमम् अहम् अपद्यम् । सप्रयस्तमम् सप्रधाः पृथुः
भविष्येन सप्रयसं सप्रयस्तमम् । कमिव । दिवः न सुलोकस्वेव सम्बन्धितम् सप्रमखसम्
सप्र सदुनमादित्यमण्डलं, तन्मखः महद् यस्य स सप्रमखाः आदित्यः । मखशब्दो हि
'रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः' (ऋ. ६, ६६, ९) इत्यादिप्रयोगदर्शनादपठितमपि महत्त्वम् । सकारस्तु
तस्यैव छान्दस उपजनः । पर्यायान्तरं वा सकारान्तम् । तं सप्रमखसम् । आदित्यमिदमित्यर्थः ॥ ९ ॥

येङ्गुट० नरैः शंसनीयम् भविष्येन ष्टं पद्यामि सर्वतः पृथुतमं सुलोकस्य सम्बन्धितम् इव
सूर्यं महनीयसदनमिति ॥ ९ ॥

मुद्रल० नराशंसम् एतन्नामकं देवविशेषं सदसस्पतिं वा अपद्यम् शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशम् ।
सुष्टमम् अथाधिष्येन धाष्टर्ययुक्तम् सप्रयस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातम् सप्रमखसम् प्राप्ततेजस्कम् ।
तत्र दृष्टान्तः । दिवः न सुलोकानिव । आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता सुलोकविदोपा यथा तेष्वस्विनः
सहृद्यं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वीः ॥

[१९]

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे । महद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीधाय । प्र । हूयसे । गुरुत्वभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आग्निमाहृतमुत्तमम्' । 'अध्वारशोचमं सूक्तमाग्निमाहृतम् । प्रतिज्ञाद्वो लक्षणे कर्मप्रवच-
नीयः । त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृत्यः । योऽयमग्नाभिः
प्रकल्पितः तन् प्रति । कीदृशम् । चारुम् सोमनम् । अध्वरम् यज्ञम् । गोपीधाय सोमोऽग्नौ सौरुष्यत्वे,
सोमपानाय । प्र हूयसे प्रकर्षेणाहूयसे । एतन्नात्वा महद्भिः सह अग्ने ! आ गहि ॥ १ ॥

येङ्गुट० प्रति चादम् अध्वरम् सोमपानाय आ हूयसे, अग्ने ! महद्भिः सह आगच्छ ॥ १ ॥

१-१. नराशंसमधिकेव प्रकृतम् । शंसिः शंसत इति । अन्वा ना देवता विं अ कु. २. नराशंसः

साध्व. ३-३. नराशंसं सुष्ठु प्रगल्भतमम् अहमपद्यम् । कमिष्येन सर्वतः पृथुत्वं सुलोकस्वेव सम्बन्धितमादित्यम् ।

सप्र सदुनम् आदित्यमण्डलम् । तद् (तं अ विं) महद् भवद् यस्य स सप्रमखाः आदित्यः समिव विं अ कु.

४. नास्ति हि. ५-५. त्वद् तदर्थे । योऽयम् अग्नाभिः प्रकल्पितः तं यज्ञं प्रति । लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रति ।

सोमनम् । सौरुष्यः सतनं यदः इति सोमनाम् । सोमपानाय प्रकर्षेणाहूयसे । तस्माद् विं अ कु. ६. श्वेते सः

सामवे. ७. यच्छ विं लपं.

मुद्रल० 'प्रति त्वम्' इति मन्त्रं द्वितीयं सूत्रम् । मेधाविधिः । गायत्रम् । आश्विमारतम् ॥

हे अग्ने ! त्वो यज्ञं चारुं अद्भुतैः कल्पैरहितं त्वम् तं तथाविधम् चारुम् अश्वरम् प्रतिष्ठाम् गोधीयाथ सोमपानाय प्र ह्यग्रे प्रकर्षणं त्वं ह्यसे । तस्मात् अस्मिन्नध्वरे त्वम् महद्भिः देवविशेषैः सह आ गहि आगच्छ ॥ १ ॥

नदि देवो न मर्त्यो महस्तव ऋतुं पुरः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

नदि । देव । न । मर्त्ये । मरु । तर् । ऋतुम् । पुर । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

स्मन्द० 'न देव न अपि मर्त्य' मह महत् तव सकाशात् । टापोऽम् । कर्मणा प्रज्ञया बोद्धुष्टं तव श्रेष्ठो देवमनुष्येष्वपि न कश्चित् । तस्मात् मरुद्भिः अग्ने ! आ गहि ॥ २ ॥

घेडुट० नदि देव 'मर्त्य' वा महत् तव कर्म तरति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! मह महत् तव सन्निधनम् ऋतुम् कर्मविशेषम् उरुत्थ्य परं नदि उरुष्टं देव न भवति । तथा मर्त्ये मनुष्यश्च परं न भवति । ये मनुष्या रवदीयं प्रथममनुतिष्ठन्ति ते य देवा रवदीयं प्रती ह्यन्वते ते पुरोत्पृष्टा इत्यर्थे । मरुद्भिः इत्यादि पूर्वम् ॥ २ ॥

ये महो रजंसो विदुर्विधे देवांसो अद्भुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । मह । रजंस । विदु । विधे । देवांस । अद्भुहं । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

स्मन्द० 'एनं शब्दो लोकवचन उदकवचनो वा । मह रजम इति चोन्नयत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । य महद् एन लोकमन्तारिक्षाप्यम् उदकं वा मघम् विदुः जानन्ति विश्व सर्वे देवास्त दीप्ता द्वापारो वा अद्भुः अत्रोत्पृष्या अत्रोत्पारो वा स्तोतृणा यद्गृणा च । यच्छदश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहर्त्य' । ते मरुद्भिः अग्ने ! आ गहि ॥ ३ ॥

घेडुट० य मरुत् महान्तं 'लोकमन्तारिक्षं जानन्ति' ध्याता देवाः होद्वादिवा ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! ये मरुत् मह रजस महत् उदकरय वर्षणप्रसारम् विदुः । कीदृशा मरुत् । विश्वे सर्वे मत्प्रविषणोपेता । दद्याम घोटमाना । अद्भुह होद्वादिवा वर्षणं सर्वभूतोपकारित्वात् । मरुद्भिः इत्यादि पूर्वम् ॥ ३ ॥

य उग्रा अर्शमानुचुरनाशृष्टासु ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्रा । अर्शम । अनुषु । अनाशृष्टाम । ओजसा । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

१ 'विदुर्विधे' ३१ नास्ति साम्ब' ३३ न मरुद्भिः मरुत् रूप ४४ ये मरुत् न । अग्ने देवांस वा विदुः । 'कर्म कर्मिणो रज इति गो । एनं दीप रज' । अवि ह्य । गायत्रम् अद्भुतं वा अद्भुताया वा शानुत्पृष्णा ये हि' मरुत् ५५ ओजं जानं साम्ब', 'विधे य जनं साम्ब' इत्येव कर्मिणं साम्ब'

स्कन्द० 'ये उत्रा अन्येनासप्रसङ्गा वृत्रा अर्धम् देवम् । कृतमम् इमम् । इन्द्रम् । कुत एतत् । आरंजनं मरुत राक्षिचानौ (ऋ १, ५२, १५) इति इन्द्रस्य मरुत्सुतिसम्बन्धदर्शनात् । आतृषु अर्चते स्तुतिरुर्मण एतद्रूपम् । वृत्रश्च तं 'प्रहर भगवो अदि वीर्यस्य' (ऐजा ३, २०) इत्येवमादिभिर्वचनैस्तुतवन्त । अत्र चेतिहास 'सा देवा अविभ्युष' (ऋ १, ११, ५) इत्यत्र निर्दिशत । अथवा सवाद्-सूक्तेषु 'कवा शुभा' (ऋ १, १६५, १) इत्यादिषु वा स्तुति तामभिप्रेत्यैतदुच्यते—य उत्रा अर्कमिन्द्रं स्तुयन्तीति । कीदृशा । अनाष्टास अनाधर्षिता अनभिभूतपूर्वा ओजसा परबलेन । तै मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ये उदरूणां^१ सर्वानोयमिन्द्रम् अस्तुवन् बलेन अन्यैरनभिभूता ॥ ४ ॥

मुद्रल० ये मरुत उत्रा तीव्रा सन्त अर्धम् उदकम् आतृषु अर्चितवन्त । वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थ । कीदृशा मरुत । ओजसा बलेन अनाष्टास अतिरक्ष्वा । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थ । मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुश्रुत्रासौ विशादसः । मरुद्भिरग्न आ गृहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्रा । घोरवर्षस । सुश्रुत्रास । विशादस । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गृहि ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'ये शुभ्रा शोभना घोरवर्षस 'वर्ष' (निष ३, ५) इति रूपनाम । घोररूपाश्च । द्वयोश्चानयो परस्परविरोधिवाद् कालभेदेन योजना । शोभना श्रीढाकाले । घोररूपा सद्ग्रामकाले । सुश्रुत्रास सुधन्वान सुबला वा । विशादस क्षेपारो हिंसितृणा प्रतिहिंसितार इत्यर्थ^२ । तै मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये अट्टरुर्णे शोभमाना घोररूपा सुबला रिप्तचामसितार^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० ये मरुत शुभ्रा शुभ्रत्वादिगुणोपेता शोभना घोरवर्षस उग्ररूपधरा सुश्रुत्रास शोभनधनोपेत विशादस द्विसकाना भक्षका । मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशो वर्य ॥

ये नागुस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्न आ गृहि ॥ ६ ॥

ये । नागुस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवास । आसते । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गृहि ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'नाग इत्यादित्यनाम (उ या २, १४) । ये नागस्य अधि उपरि तोरने दीप्ते दिवि 'अथारि ताद्वितन वृत्रवनिगमा गपन्ति' (या २, ५) इत्येव द्विसोऽथयथो-सुश्रुत्रादेवोच्यते । दिवि दिव एकदेशे स्थाने सप्तमे वायुस्कन्धे देवाम आसते । तै मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत्^४ ॥ ६ ॥

१-१ ये अन्येन अग्रगता वृत्रा अर्धं देवमिन्द्रम् । 'आवेजनं मण' इति इन्द्रस्य मरुत्सुतिसम्बन्धदर्शनात् । 'प्रहर भगवो अदि वीर्यस्य' इत्येवमादिभि आतृषु । 'सा देवा अविभ्युष' इत्येवमदिभिस्तुतवन्त इति । अथवा सवाद्-सूक्तेषु निमित्तैः । 'कवा शुभा' इत्यादिषु । अनाधर्षिता अनभिभूतपूर्वा परबलेन त्रिंशत् २ उद्रीणा साम्बं ३ ३ नास्ति रि तै ४ ४ शोभना पररूपा श्रीढाकाले । घोररूपा सद्ग्रामकाले । सुश्रुत्रास सुधन्वान सुबला वा । विशादस क्षेपारो हिंसितृणा प्रतिहिंसितार इत्यर्थ ५ 'अट्टरुर्णे कु ६-६ ये अदित्यस्य अधि रोचने दिवि देवास आसते । ये नागस्य अधि उपरि तोरने दीप्ते दिवि 'अथारि ताद्वितन वृत्रवनिगमा गपन्ति' इत्येव द्विसोऽथयथो-सुश्रुत्रादेवोच्यते । दिवि दिव एकदेशे स्थाने सप्तमे वायुस्कन्धे देवाम आसते । तै मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् इति । अधि उपरि त्रिंशत् ७

वेङ्कट० वे^१ आदित्यस्य रोचने दिवि देवा यसन्ति ॥ ६ ॥

मुद्रल० ये मरुत नावस्य अधि दु खरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि सुलोके रोचने दीप्यमाने वे देवाः स्वयमपि दीप्यमाना आसते मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

य ईह्वयन्ति पर्वतात् तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्रिरग्न् आ गृहि ॥ ७ ॥

ये । ईह्वयन्ति । पर्वतान् । तिर । समुद्रम् । अर्णवम् । मरुत्ऽग्नि । अग्ने । आ । गृहि ॥ ७ ॥

स्वन्द० ^१ये ईह्वयन्ति ईह्वयन्तिर्णवम् (तु निघ २, १४) । गमयन्ति क्षिपन्तीत्यर्थे । किम् । पर्वतान् पौलान् । 'तिर सत' (निघ ३, २९) इति प्राप्तस्य भान्नी । प्राप्ता सन्त । क प्रति क्षिपन्ति । उच्यते । समुद्रम् द्वितीयाधुते कर्मप्रयत्नवीथप्रतिशब्दाभ्याहार । पार्थिव समुद्र प्रति । कीदृशात् । अर्णवम् उदकवन्तम् । पर्वतक्षेपणन चार बलवत्ता प्रतिपाद्यते । एतदुक्तं भवति — ये महापदा प्राप्ता सन्त पर्वतानपि समुद्र क्षेप्यु समर्था इति । अथवा पर्वतशब्दो मेघनाम (तु निघ १, १०) । पार्थिवेन च समुद्रेण पृथिव्येन लक्ष्यते । ये गमयन्ति मेघान्, अर्णवम् पृथिवीम् । यद्वयन्तीत्यर्थे । मेघान् प्रति प्राप्ता सन्त । ते मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये चालयन्ति पर्वतात् तिरःकुर्वन्ति^१ च उदकवन्तम्^२ समुद्रम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० ये मरुत पर्वतात् मेघान् ईह्वयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवम् उदकयुक्तम् समुद्रम् तिर कुर्वन्तीति शेष । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गादुत्पत्तये चालय तिरस्कार । मरुद्रि इत्यादिपूर्ववत् ॥ ७ ॥

आ ये तुन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोर्जसा । मरुद्रिरग्न् आ गृहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तुन्वन्ति । रश्मिऽग्नि । तिर । समुद्रम् । ओर्जसा । मरुत्ऽग्नि । अग्ने । आ । गृहि ॥ ८ ॥

स्वन्द० ^१आतानो नाम भ्यासि । ये आ तावन्ति भ्याप्सुवन्ति रश्मिभि स्वतेजोभि । रश्मिभि तिर प्राप्ता पार्थिवमन्तरिक्षे वा । समुद्रशब्दो ज्ञान्तरिक्षनामाऽपि (तु निघ १, ३) । न च वेदै स्वतेजोभि । किन्तुर्दि । ओजसा यत्नेन च । ते मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये रश्मिसरती^१ प्रत्यक्षमारतीदृक् बलेन समुद्रम् तिरः आ तुन्वन्ति ॥ ८ ॥

मुद्रल० ये मरुत रश्मिभि सूर्यकिरणै रद्वा आ तावन्ति आप्सुवन्ति आकाशमिति शेष । किञ्च ओजसा स्वकीयेन बलेन समुद्रम् तिर कुर्वन्ति । मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

^१ भासिभि^२ २-२ ये गमयन्ति पौलान् प्राप्ता समुद्रे प्रति उदकवन्तम् । ईदृश गतो । तिर सत इति प्राप्तनाम्ना । ये महापदावान् समुद्रे पर्वतक्षेपणसमर्था । अथवा पर्वतान् मेघान् पृथिवीं प्रति क्षिपन्ति यथावत् । समुद्रं पार्थिवी इति । तरङ्गात् पृथिव्येन लक्षणेन । मरुद्रिभि^३ अ कु ३ यत्पत्ति नाम्ना कु ३ उच्यते नाम्ना । वि^४ अ कु ३ यत्पत्ति ५५ ये भासयन्ति स्वतेजोभि प्राप्ता ज्ञान्तरिक्षे पार्थिवे वा । स्वतेजो य भ्याप्सुवन्ति । मरुद्रिभि^५ अ कु ३ रश्मिभिस्तिर इति

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न् आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु । मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥९॥

स्कन्द० 'अभिरभोगे' (पा १,४,११) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । त्वां प्रति । पूर्वपीतये पूर्वकालप्रवृत्तयः पानाय सृजामि । सुद्धोऽप्यत्र सृजतिः सोपसर्गायै द्रष्टव्यः । उस्तृजामि । अनादिकालप्रवृत्तं यत् पानं तदर्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः । किम् । सोम्यम् सोममयम् मधु । द्रवत्वसामान्यान्मृष्टरवसामान्यान् सोमरसोऽत्र मधुव्यये । एतज्ज्ञातया मरुद्भिः अग्ने आगहि ॥ ९ ॥

वलमीविनिवास्थेतामृगर्धागमसंहतिम् ।

मर्तुभुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्तृति ॥

इति भर्तृभुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृती

ऋग्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० अभि सृजामि त्वां पूर्वपानाय सोममयम् मधु । सः^१ अग्ने ! मरुद्भिः^२ तद्^३ आगच्छेति ॥ ९ ॥

भ्रूक्संहितायाः प्रथममध्याये व्याकरोदिति ।

कुतिकाणां कुले जाते माघनः सुन्दरीकुलः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते भ्रूक्संहिताभ्याख्यानने

प्रथमाहके प्रथमोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्तयः पानाय त्वां त्वां प्रति सोम्यम् मधु^४ सोमसंबन्धिनं मधुरसम् अभि सृजामि सर्वतः सम्पादयामि । मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमाहके प्रथममध्याये सप्तत्रिंशोऽंशः ॥

इति ऋग्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१-१. अस्तृजामि । त्वां प्रति पूर्वकालप्रवृत्तयः पानाय सृजामि ददामि । भर्तृभुवसुतं यत् पानं तदर्थम् । सोममयं मधु । द्रवत्वसामान्यान् मृष्टरवसामान्यान् सोमरसं मधु इत्युच्यते । तस्मात् सोमसंबन्धिनः इति अ. कु. २. नास्ति साहसं. ३. मर्तुभिः इति. ४. मर्तुभिः इति. ५-६. एष सोमसंबन्धिनः इति

[२०]

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैभिरासुया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमे । विप्रैभि । आसुया । अकारि । रत्नधातम ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आर्भव प्रथम सूक्तम्' । 'ऋत्सुर्विन्वा वाज इति सुधन्वन आद्विरसस्य त्रय पुत्रा रपफता यभूत् । ते' अतिशयवद्वि कर्मभिर्देवस्वामीयु । तेऽत्र साहचर्यादभ्यवतमयचनेनापि 'ऋत्सुनान्देव सर्वेऽभिधीयन्ते । 'तदेवत द्वितीयस्य प्रथम सूक्तम् 'अय देवाय' इत्येतत् ।

जन्मन इति मनिरय कर्तारि सामर्थ्याच्चान्न भूते काले द्रष्टव्य । देवाय जन्मने इति चोभयत्र बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । देवेभ्यो जातेभ्य । ये ऋभवो मनुष्या सन्तो देवा ताता तदर्थं मित्यर्थः । स्तोम स्तुति विधेभि मैधाविमिरस्नाभि आसाया आसासद्योऽत्र सामर्थ्याद् नृवचन । क्रमलक्षणया वाचा । आसा उपसन्ना या परिचर्या । आसया हेतुना । प्रयोजनस्य चेष हेतुत्वेन विवक्षा । पत्तिचर्याथैमित्यर्थः । अकारि इत् । कीदृशः । रत्नधातम अतिशयेन धनात्ता दाया । येन स्तुता ऋभवोऽतिशयन धन दास्यन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'अय देवाय जन्मने' 'ऋभवो न्याचिकीर्षति' ।

तत्रामन्त्रितपन-दानामादौ वृत्तिः । 'प्रदश्यंते ॥ १ ॥

सामन्त्रितासुदात्तत्वमुच्चैरामन्त्रणे भवेत् ।

नीचैरामन्त्रणे कार्ये पद सर्वे निहन्यन्ते ॥ २ ॥

अर्थस्वभावाद्वाक्यस्य मध्यस्य 'तन्निहन्यन्ते ।

'श्रुतं निनाशरणौ' 'कृती नो निनाशरणा' ॥ ३ ॥

अर्थस्वभावाच्चैस्त्व कश्चिन्मध्येऽपि दृश्यते ।

तथैव नीचैस्त्वमपि तत्रोदाहरणे' शृणु ॥ ४ ॥

अद्वयगुणमन्धाय सा वृकीः^{१०} इति वक्ष्यति ।

'परिति'^{१०} तत्रासुदात्तमेव हि परिदेवत्वम् ॥ ५ ॥

'ऋत्सो धार्याश्रुषिवी'^{११} यजुषस्मिन् निहन्यन्ते ।

बहुष्वामन्त्रितेष्वन्तर् ओषधी'^{११} इति यत्पदम् ॥ ६ ॥

१-१. ऋत्सुर्विन्वा च वाजश्च त्रय पुत्रा सुधन्वन ते रपफता यभूत् वि' अ कु. २. मारित वि' अ कु ३-३. वन्ते इति भूते मने । के भ्यणि । देवेभ्यो जातेभ्य ये ऋभवो मनुष्या स्तन कर्मसौश्रणाद् देवा गता तेभ्य । स्तुति वैधाविमिरस्नाभि क्रमलक्षणा दाया । गुणमन्त्र सामन्ता (१) इति । आश्रय वारि । मन्त्र गुणमन्ता सा । स्तुतिविधेयवशेरेतो अक्षरि । भजन्वतिउचैव दाया । ये नो भजन्ति दास्यन्ति अत्तगुण वि' अ कु ४ ४ अतिशयवद्वि मन्त्र वंश्रुत ५ प्रदश्यंते वि' अ लप अ. ६. निह^० वि' लप अ. ७. अ १, २, ८ ८ अ १, २, ० ९. ११ वंश्रुत १० गु. अ १, ११०, १८. ११ ते १, २, १, २०

‘अग्नें पावक रोन्विषा’^१ ‘वृत्तस्त्वन धीरिव’^२ ।
 ‘प्राप्तो नेष्टु विर्वं ऋतुना’^३ ‘सखांस्तोमवाहस’^४ ॥ ७ ॥
 ‘विश्वे देवासो मनुषो’^५ विश्वे यजत्रा’^६ ‘त अदित्वा’^७ ।
 सर्वत्रायंस्वमारोऽयमूह्य प्राज्ञैरिति स्थिति ॥ ८ ॥
 नामन्त्रित कारकवद् वाक्यार्थेनान्वित भवेत् ।
 ‘युध दंतो सुपाप्मो’^८ ‘विशो मर्या अपेक्षते’^९ ॥ ९ ॥
 ये इमे तत्रोदाहरणे स्पष्टे सर्वे च तादृशम् ।
 अविद्यमानवत्त्वे च एष हेतुरिति स्थिति ॥ इति^{१०} ॥ १० ॥

मेधाविधि । अयम् स्तोम मनुष्यत्वमपहाय देवभूत्वाय ऋतूणा गणाय मेधादिभिरहमाभि
 आस्पेन अविद्यायेन रत्नप्रदाता^{११} क्रियते ॥ १ ॥

मुद्रल० ‘अय देवाय’ इत्यष्टचं तृतीय सूक्तम् । ^{१२}मेधाविधि । गायत्रम् । आर्भवम्^{१३} ।

सद्ब्रह्मन्मे जायमाना य ऋभवो मनुष्या तपसा देवत्व प्राप्ता । तद्ब्रूपाय देवाय तप्रीत्यर्थम् अयम्
 स्तोम स्तोत्रविशेष विश्वेभि मेधाविधि ऋत्विगिभ आसवा स्यञ्जीयेनास्पेन अकारि निष्पादित ।
 कीदृश स्तोम । रत्नदातव अतिशयेन रत्नणायमणिमुक्तादिधनप्रद स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धन
 प्रयच्छन्तीत्यर्थ ॥ १ ॥

य इन्द्राय वचोयुजा तत्तक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमांशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः युजा । तत्तक्षु । मनसा । हरी इति । शमीभि । यज्ञाय । आशत ॥ २ ॥

स्कन्द० ^{१४}ऋभव कि कृतवन्त । ये ऋभव इन्द्राय वचोयुजा वचनमात्रयोगिनौ तत्तक्षु तक्षति
 कर्तविकर्मा । कृतवन्त । केन । मनसा ध्यानमात्रेणैव । की । हरी । ये च शमीभि । एक-
 चमसचतुष्टयकरणादिभिः यज्ञम् आशत प्राप्ता^{१५} । यज्ञित्वं प्राप्ता इत्यर्थः । तद्ब्रूवति एक
 चमस चतुर कुणोत्तन’ (ऋ १, १९१, २) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये इन्द्रार्थं^{१६} वचनमात्रेण रथे^{१७} युज्यमानौ कृतवन्तो^{१८} बुद्धिमत्तया^{१९} शशौ ते शिल्पकर्मनिर्देवं
 प्रीणनै यज्ञिय भाग प्राप्तवन्त ॥ २ ॥

मुद्रल० ये ऋभव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् वचोयुजा ताडनादिक विना वाद्मात्रेण रथे युज्यमानौ
 सुशिक्षितौ हरी एतद्भ्रामकावधौ मनसा तत्तक्षु सम्पादितवन्तः । ऋभूषा सत्यसद्ब्रूवत्वात्
 तत्सद्ब्रूवत्मात्रेण इन्द्रस्याशौ सम्पत्ताविरमर्थ । ते ऋभवः शमीभि मह्यमसादिनिष्पादनरूपै
 कर्मभि यज्ञम् आशतदीयम् आशत प्पाप्तवन्त ॥ २ ॥

१ ऋ ५, २६, १ २ ऋ १, १२, ५ ३ ऋ १, १५ ४ ऋ १, २, ७ ५ ऋ १०,
 ६३, ६ ६ ऋ १०, ६३, ११ ७ ऋ १०, ६३, ७ ८ ऋ ८, २६, २, ‘युध दंतो स्तुपते’ ऋ १,
 १९६, ५, ११५, ७ वैश्व ९ ऋ १, ६, ३ १० नास्ति साम्ब वैश्व ११. खन्दाया साम्ब, तु
 १२ १२ भिर्कवि । गायत्री छन्द । ऋतुदेवताकम् मी १३-१३ ये इन्द्रार्थं वचनमात्रयोगिनाशौ ध्यानमात्रेण
 चतुः । तद्य अरण्ये । एकचमसेन चतुष्टयकरान् इत्या शमित हेतुमाप्नुवन् विं अ कु १४ इन्द्राय अ
 १५ श्वेन विं. १६ कृतवन्तौ अं विं^{१६} ए १७ बुद्धिमत्तया विं ए, साम्ब कु

तनुनामत्याभ्यां परिज्मानं सुरं रथम् । तथन् धेनुं संवर्दुधाम् ॥ ३ ॥

तथन् । नामत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुज्जम् । रथम् । तथन् । धेनुम् । सुवर्दुधाम् ॥ ३ ॥

स्फन्द्र० ० १वे च तथन् कृत्वन्त । नामत्याभ्याम् अश्विनोरेको नामत्यानाम्, दुलतामाऽथ । साहचर्याधिदमन्यतरसाधेनाप्युभयोरनिधानम् । अश्विनोरथाय । परिज्मानम् अजे गत्यर्थस्यैव रूपम् । सर्वतोऽगामिन सुजम् रथम् । ये च तथन् धेनुम् । कीदृशम् । संवर्दुधाम् सवदित्यमृतस्वाभ्या । अमृतस्य दोष्प्रीम् । कस्मै पुनरकुर्वन् । बृहस्पतये । कुत पृत् । 'बृहस्पतिविश्वरूपागुगत' (ऋ १, १६१, १) इत्यत्र बृहस्पतेर्विश्वरूपा सम्बन्धदर्शनात् । विश्वरूपाधपदेशस्य च 'रथ ये चतु मुत्त नोश्वा ये धेनु विश्वतुव विश्वरूपा' (ऋ ४, १३, ८) इत्यत्र धेन्वा दृष्टान् ॥ ३ ॥

येदृष्ट० ० अकुर्वन् अश्विन्याम् परितो गन्तारम् शोभनाक्षदात् रथम् तथन् धेनुम् च बृहस्पतयेऽमृतस्य दोष्प्रीम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० ० नामत्याभ्याम् अश्विदेवप्रीत्यर्थम् रथम् तथन् क्रमो देवा कञ्चिद् रथमतस्तद् । तदुणेन सम्पादित्वन्त । कीदृशम् । परिज्मानम् परितो गन्तारम् दुलाम् उपरि उपवेत्ते सुप्रश्नम् । किञ्च धेनुम् फाडिद् गाम् । तक्षतिधातुरत्र सम्पादनयोषी । तथन् सम्पादित्वन्त । कीदृशी धेनुम् । संवर्दुधाम् सवर क्षीरस्य दोष्प्रीम् ॥ ३ ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजुययः । ऋभर्षो विष्टयक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्रा । ऋजुययः । ऋभर्षे । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

स्फन्द्र० ० १वे च पितरा आत्मीयो पितरो । युवाना पुन बृहन्ती सन्तो पुनस्त्वण्यौ । सत्यमन्त्रा मन्त्रेण मन्त्र वचन सत्यवचना ऋजुयय ऋजुक्रामा ऋभय । विष्टा 'विष्टी' (निघ २, १) इति कर्मनाम । तस्याऽयं छान्दसो वकारलोप । द्वितीयान्त चेदमत्र द्रष्टव्यम् । कर्मणा अक्रत कृत्वन्त ॥ ४ ॥

येदृष्ट० ० वृदावात्मीयो पितरो पुन तण्यौ अकुर्वन् । मन्त्रैरव्यमान सत्यम् एव सत्य देवा न भाकम् । ऋभय ऋजुक्रामा विष्टय तक्षणकर्मो विष्टि ॥ ४ ॥

मुद्रल० ० ऋभय पृथक्कामका देवा पितरा स्वकीयो मातापितरा पूर्व बृदावपि पुन युवाना तण्यौ अक्रत कृत्वन्त । कीदृशा । सत्यमन्त्रा अश्विथयमन्त्रसामर्थ्येपितरा सुप्रश्नणाद्युद्यमेन

१ १ ये च अदन्त्याव मत्तो गामिन सुज रथम् अजुवन् । परि गत्यर्थम् । अत्र गत्वा । ये च बृहस्पते बृहस्पत दोष्प्री धेनुवकुर्वन् । पथ धर्ते एव वचनम् । 'बृहस्पतिविश्वरूपा' इत्यत्र तथा दामन्त्यात् वि अ कु २ इत्यात् वि अ कु ३ नास्ति एव ४ अतश्च कु ५ ५ ये च युवानो आत्मीयो पितरो पुन मन्त्रेण मन्त्र वचना ऋभय ऋजुक्रामा कर्मा कर्मणा अजुवन् कर्म । विष्टी इति वकारलोप छान्दस । तथै सु वि अ कु १ अन्त्यात् । 'मन्त्रा कर्मणा' १ विष्टय वि अ कु २ नास्ति साम्ब कु ८, ऋजुक्रामा वि अ कु १ नास्ति वि अ' ।

सिद्धमन्त्रत्वात् जीर्णयोः पित्रोः सुपत्यं सम्पादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजूयवः आजुतामात्मनः
इच्छन्तः छलेन राक्षसा इत्यर्थः । रात एवेतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयः
व्याप्तियुक्ताः ॥ ४ ॥

सं वो मदासो अग्नेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सम् । वः । मदासः । अग्नेत् । इन्द्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० १ वः इति प्रकृतानामभूणाम् । मदारः सम् अग्नेत् सङ्गच्छन्ते । मद्द्वारेण चेषं तद्गतमभूणामेव
सङ्गतिरुच्यते । वृषं सोमेन मत्ताः सङ्गच्छन्मित्यर्थः । केन सह इन्द्रेण मरुत्वता सह आदित्येभिश्च
राजभिः दीप्तिः ३ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सद्गताः युष्माकं सोमास्तृतीये सवने मरुत्वता इन्द्रेण १ अन्यैश्च आदित्यैः राजभिः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे ऋभयः ! वः युष्माकं सम्बन्धिनः मदासः मद्देतवः सोमाः इन्द्रेण च आदित्येभिः
आदित्यैः च सम् अग्नेत् सद्गताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयासवनेऽस्ति ।
कीटशेनेन्द्रेण । मरुत्वता मरुद्भिर्बुधैश्च । कीटशेरादित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्वेवस्य निष्कृतम् । अर्कव चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःस्कृतम् । अर्कव । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

स्कन्द० उत १ अपि च २ १ तम् चमसम् नवम् अजीर्णम् त्वष्टुः देवस्य द्रमृतम् निष्कृतम् निरित्येव समि-
त्येतस्य स्थाने । संस्कृतं परिनिष्ठितं सन्तमित्यर्थः । 'एकं चमसं चतुरः कृणोत' (ऋ १, १६१, २)
इति देवसंदेशेनाग्नेः १ वषणात् अर्कव १ त्वन्तः स्य चतुरः चमसान् पुनः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि च १ तम् नवम् चमसम् त्वष्टुः देवेन संस्कृतमेकं सन्तं पुनः चतुरः चमसान्
कृतवन्तः स्य १ ॥ ६ ॥

मुद्गल० उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य सम्बन्धी १ तद्व्यवस्थापारः नवम् नूतनम्
त्यम् तम् चमसम् सोमधारणे क्षेमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतम् निःशेषेण सम्पादितमकरोदिति शेषः ।
तद्व्यवस्थापारकृशालस्य त्वष्टुः शिष्याः ऋभवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरः अर्कव
चतुर्णां विभक्तंश्चमसान् कृतवन्तः ॥ ६ ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुज्ञस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकम् एकम् । सुज्ञस्तिभिः ॥ ७ ॥

१. 'लना वि. २-२. युष्माकं मदा. संगच्छन्ते । सोममत्ता एषं संगच्छन्मित्यर्थः । तैर्मरुत्पित्रीन् इन्द्रेण
आदित्यैः दीप्तिश्च वि' अ कु. ३. नास्ति ल 'वि'. ४-४. नास्ति साम्. ५-५. तं चमसं अजीर्ण
त्वष्टुर्वेवस संस्कृतम् निः समि वि' अ कु. ६-६. वाचा वि' अ कु. ७-७. नास्ति अ'. † तम् साम्'.
‡ 'वन्तः वि' १ ल. ८. 'पि वि मै'.

स्कन्द० व ईदता स्य ते न अस्माक स्वभूताय रत्नानि धत्तान दत्त । मा च सृष्टेव । कि
 तर्हि । नि । आकारस्तु पदसूत्रेण । द्विपन्ति । सात्तानि स्वार्थिकोऽत्र दक्षित । सर्व
 सात्तानि । वीं वा सद्धितः । 'पद्यशती वग वा' (पा ५, १, ६०) 'सप्तनोऽन् इन्द्रि'
 (पा ५, १, ६१) इति छान्दसखादायुदात्तरम् । सप्तत्रयोणि सात्तानि । कतमानि^१ ।

'अत्र रथो मणिर्माया निधिरश्वो गच्छन्तथा । एतानि सप्त रत्नानि पूषेवा चरन्तिनाम् ॥' (वृदे ५, १२३)
 इति पुराण श्रुतत्वात् छत्रादीनि । अथवा रत्नम् (निघ २, २०) इति धननाम । सुवर्णत्वजमणिष्वयौ
 निरुपश्रुतीनि सप्त धनानीति । त्रिरिति वृत्तवैधीयश्रुते, आ इति चोपसर्गाद् योग्यत्रिधाध्याहार ।
 त्रिराट्टपानि सप्त एकविंशतिमुष्णादिधनप्रकार इत्येत्यर्थः । कस्मै । सुन्वते यजमानाय । कीदृशानि
 रत्नानि । उच्यते । एकमकम् इति । निर्धारमाणश्रुतेर्निर्धारणसम्बन्धो येषामिति शब्दोऽत्राप्याहर्तव्यः ।
 पुरासागमि इति तृतीयाश्रुतेर्लुक्सदृशः । येषामेकैकं सुशस्त्रिभिः शोभनाभिः प्रशसाभिर्भुङ्क्ते
 अयन्तोत्सृष्टमित्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् रत्नानि आ धत्तानि आट्टपानि सप्तसप्तान्येकविंशतिम् सुन्वते^१ यजमानाय
 एकमकम् स्तुतिभिः 'बहुर्दुरीषधय सत श्रान्त्या पशवस्तान्येकविंशति' इत्याहु^२ ॥ ७ ॥

मुद्रल० पूर्वांशु ऋषु धे प्रतिपादिता ऋषयः ते यूपम् सुशस्त्रिभिः शोभनैररमणीयत्सर्वैर्भुङ्क्ता
 सन्त न अस्माक सप्तनिघने सुन्वते सोमाभियव कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि
 सुवर्णमणिमुत्तारादीनि धत्तानि एकमकम् ऋणेण प्रत्येकम् धत्तान प्रयच्छत । सुवर्णादीना मध्य
 प्रतिज्यय यावद्वेजित तावदिति विवक्षया एकमकमिरेत्युक्तम् । कीदृशानि रत्नानि । नि आ त्रिवारमा
 ट्टपानि उच्यते मध्यमान्यधमानि चेत्येव रत्नाना त्रिराट्टपि । किंच सात्तानि सप्तसत्पत्तानि ॥ ७ ॥

अधारायन्तु बह्व्योऽर्भजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्विर्यम् ॥ ८ ॥

अधारायन्तु । बह्व्ये । अर्भजन्तु । मुऽन्तु यया । भागम् । देवेषु । यज्विर्यम् ॥ ८ ॥

रघु० अधारायन्तु धाराण स्थिराहरण कालान्तरेणात्मन स्थिराहृतवन्त । बह्व्य बोद्धा सर्व-
 कर्मणांभूतव अर्भजन्तु सेवितवन्त^१ । इदानीं तन्धयन्तु कालान्तरे च स्थिराहृतवन्त
 इत्यर्थः । क्त । मुऽन्तु यया एकमकमचतुष्टयकरणादिकया शोभनया स्त्रियया । किम् । भागम् ।
 ८ । देवेषु निर्धारणे चेष सप्तमी । देवाना मध्ये । यज्विर्यम् यज्ञार्हं हविर्भागमित्यर्थः ।
 अथवा बह्व्योऽत्र हविषा धोद्धा ऋन्वित । शोभनया सस्कारकियया शोभनैः सस्कारैः सरट्टवन्त^२

१-१ वेङ्कटस्य मन्त्रेण एतानि दत्त । मा सृष्टेव त्रिं अ हु २ २ इति सप्तानुगच्छन् च छान्दस्य
 त्रिं अ हु ३ ३ अथवा रत्नं धनम् । सुवर्णत्वजमणिष्वयौ निरुपश्रुतीनि विग्रहणानि । एकविंशतिमुष्णादिधनप्रकार
 इत्यर्थः । 'निधिरश्वो गच्छन्तथा' (पा ८, ३, ४३) भाशा येषा इत्यत्रियः । सुन्वते यजमानाय । येषामेकैकं
 प्रशसाभिर्भुङ्क्ते । निरुपश्रुतीनि आनवन्ति इत्येवमिति । अन्वतेऽन्वतिपदं त्रिं अ हु ३ ३ मन्त्रेण त्रिं एव
 † मन्त्रेण त्रिं एव ५-५ अन्वतेऽन्वतिपदं निरुपश्रुतीनि । वादात् तत्रयमान् कतमं सेवितवन्त त्रिं
 अ हु ६ ६ अथवा सप्तसत्पत्तानि सप्तानि योभनया । मा देवाना मध्ये इति भागम् बह्व्य इति मन्त्रे
 कर्मणो वा त्रिं अ हु

‘आ च प्रदानकालाद् धारितवन्त इत्यर्थः । भागं देवेषु पृथग्यै सप्तमीयम् । हविर्भागं देवानामृभूणां यज्ञार्हम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ‘अधारयन्त । मनुष्यत्वेऽपि न मृताः । कोदारः । तथैकधमसचतुष्टयकरणादिकया शोभनया क्रियया देवेषु^१ यज्ञियम् भागम् अमजन्त ॥ ८ ॥

मुद्गल० बहवः चमसादिसाधननिष्पादनेन पशस्य कोदारः ऋभवः अधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि अमृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । किञ्चित् सुहृत्वाया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिताः यज्ञियम् यज्ञार्हम् भागम् हविर्लक्षणम् अमजन्त सेवितवन्तः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[२१]

इहेन्द्राग्नी उर्य ह्ये तयोरित्स्तोमंमुदमसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उर्ये । ह्ये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उदमसि । ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

स्कन्द० ‘ततोऽनन्तरं (इन्द्राग्नी) । ‘आभंवावन्तरं सूक्तमैन्द्राग्नीम् । इह यज्ञे इन्द्राग्नी अहम् उप ह्ये । इत् शब्दो यस्मादर्थे । तयोः स्तोमम् उदमसि सर्वे त्वे कामयामहे । कर्तुमिच्छामिति वाच्यशेषः । एतज्ज्ञात्वा आगतस्य ता तौ सोमम् द्वितीयाभिर्देवात् विवेतामिति वाच्यशेषः । सोमपातमा अतिशयेन सोमानी पातारौ इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० इह इन्द्राग्नी उप ह्ये तयोः एव स्तोमम् च कामयामहे । तौ हि सोमम् अतिशयेन पातारौ । विस्मयाभिधानादेकवचनबहुवचनयोः सन्नक्तिः ॥ १ ॥

मुद्गल० ‘इन्द्राग्नी’ इति पशुषु चतुर्थं सूक्तम् । ‘सिधातिथिः । गायत्रम् । ऐन्द्राग्नीम् ।

इह अस्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवौ उप ह्ये आह्वयामि । तयोः इत् इन्द्राग्नीदेव स्तोमम् स्तोत्रम् उदमसि कामयामहे । सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ देवौ सोमम् विवेतामिति शेषः ॥ १ ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत्र ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत्र ॥ २ ॥

स्कन्द० ता^१ तौ प्रकृतौ यज्ञेषु ‘प्र शंसत कर्मक्षणाभिः शस्यस्तुतिभिः प्रकर्षेण शतृत् । तौ तौ । इन्द्राग्नी । शुम्भत शुम्भ शोभा^२ । सोमध्वम् हे नरः ! मनुष्याः ! अतिवजः ! । अतिवजो^३

१-१. आ प्रदानाद् अधारयन्त । शोभनी सेव्यं हविर्भागम् कभूया देवताम् यज्ञार्हम् । भागि सुर्विं अ ह् । २-२. नास्ति विं ह्ये । ३-३. ‘लेन ह् । ‘लेऽपि न मया साम्ब कु. २-३. इह यज्ञे इन्द्राग्नी उप ह्ये । इह अस्मिन् तयोः इत्तुमिच्छामहे । कर्तुमिच्छं तौ सोमं विवेताम् अतिशयेन सोमस्य पातारौ विं अ ह् । ४-४. ‘विकल्पिः । गायत्री छन्दः । इन्द्राग्नी देवो मं, ५. नास्ति विं अ ह् । ६-६. प्रथमं कर्मक्षणाभिः शस्यस्तुतिभिः शतृत् (?) इन्द्राग्नी । शोभन् मनुष्या कालिभः विं अ ह् ।

'दृष्टिस्त्वादेव इवता स्तुवन्त' शोभन्ते न दुष्णीमासीना । अथवा 'दाता राधांशु
 गुम्भति' (शु १, २२, ८) 'इति प्रयोगदर्शनाद्युम्भतिर्दानार्थ' । दत्त च ताभ्यां सोमनित्यर्थे ।
 औ एव गांधर्वेषु शीघ्रन्त 'वर्तन्ति गायत्राणि सामानि । तृतीयार्थे चेष सहमी । सामनि
 स्तोत्रज्ञेयं गायत स्तुत' ॥ २ ॥

वेङ्कट० औं यशेषु प्र शसत इन्द्राग्नी अलङ्कृत च स्तोत्रे । तावेष गायत्रसामसु च गायत नरा १ ॥ २ ॥

मुद्गल० हे नर । मनुष्या अस्तित्र । ता औ इन्द्राग्नी यशेषु अनुष्ठीयमानेषु कर्मसु प्र शसत शस्त्रे ।
 तथा धुम्भन्त नानाधिधैरवह्वरै शोभितौ कुल्ल । तथा ता औ इन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्री
 शब्दस्त्रेषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ २ ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता इवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । इवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० मित्रस्य^१ मित्रो देवतामात्रोपलक्षणार्थे । तौ 'देवतानाम् प्रशस्तये होतृत्वादगिराणो
 देवता स्तोत्र्यतीत्येवमर्थम् इन्द्राग्नी इवामहे । पुनस्तच्छब्दश्रुतेर्मित्रस्य प्रशस्तये सामपा सोमपी
 सोमपीतये सोमपानार्थमपि इवामहे' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ^१ मित्रस्य प्रशस्तये तपोरिषेत्तरविषया मैत्री स्तोत्रम् इन्द्राग्नी तौ^१ इवामहे । सोमपानशीलौ^१
 सोमपानाय च ॥ ३ ॥

मुद्गल० मित्रस्य^१ श्रेयविषयस्य ममाशुभान् प्रशस्तये ता तौ इन्द्राग्नी सम्पद्येत्वामिति बोध । सोमपा^१
 सोमपानश्चमौ ता तौ इन्द्राग्नी सोमपीतय सोमपानार्थम् इवामहे आहुषाम ॥ ३ ॥

उप्रा सन्ता इवामह उपेदं सनंनं सूतम् । इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उप्रा । सन्ता । इवामहे । उपे । इदम् । सनंनम् । सूतम् । इन्द्राग्नी इति । आ । एह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'उप्रा उग्रौ ह्यौ शशूणासुपरि । सन्ता सच्छब्द प्रशसावचन । सत्पुरप सहस्र सत्स
 इति षया । प्रशस्तौ इवामहे । उप इदम् सवनम् सूतम् । उपशब्दोऽत्र प्रतिशब्दस्यार्थे ।
 'सवनम्' (निघ ३, १०) इति षण्णाम । यज्ञ सुत च सोम प्रति । अथवा सवनशब्द सूत'^१

१ १ क्विन्तव्येव ते अस्तुन् विं अ कु २-२ इत्यत्र आनर्पित्वात् अन्त्येवं वा विं अ कु
 ३ ३ इति वा यु । गायत्रि सामानि गायत । निघि वा कु । सामनि स्तोत्र्यन्ते स्तुत विं अ कु
 ४ ता विं लय ५. नर विं लय साम् कु ६ नास्ति विं अ कु ७-७ देवता प्रशस्तये
 होतृत्वादिगिराणो देवान् स्तोत्र्यतीत्येवमर्थम् । इन्द्राग्नी इवामहे । तौ सोमपी सोमपानार्थे च इवामहे । उपशब्दस्य
 इदम् विं अ कु ८ तेषु ल अर्थात् शशूणा इति ल बोध । ९ 'उप' विं ल १० नास्ति वि
 ११ नास्ति विं १२ १३ तेषु उपशब्दस्य अन्त्ये । अन्ति प्रशस्तयाम् पश्यन्ते । उप अवनयनीय प्रती ।
 १४ अन्त्येऽस्तुत सनं प्रति च । उपश विं अ कु

'तदिति सवनं सोमलक्षणं हविराह, न यज्ञनाम । इदं सोमलक्षणमभिपुतं हविः प्रति । एतज्ज्ञातवा इन्द्राग्नी आ इह गच्छताम् । उप इदम् सवनम् सुतम् इत्येतद् पदचतुष्टयम् 'सिमं नः स्तोममागहि' (श्र १, १६, ५) इत्यत्र पठितम् । इह पुनः पदकाले पठ्यतेऽर्थभेदात् । कथमर्थभेदः । 'सिमं नः स्तोममागहि' इत्यत्र क्रियापदानन्तर्यात् स्तोमं सुतमिति चानयोः उपागमनकर्मण्येव सम्भवाद्युपशब्द उपसर्गः स्वार्थवृत्तिः । न कर्मप्रवचनीयप्रतिपाद्यर्थे । इदं सवनमित्यपि स्तोमं सुतमित्येतयोर्विशेषणार्थाधिकरणसत्तन्पर्ये प्रथमा । अस्मिन् यज्ञे स्तोमं सुतं च सोममुपागच्छेत्पर्यः । इह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छताम् इति क्रियाशब्दस्य व्यवहितत्वात् सुतमित्यस्य कर्मणो हवानह इति पूर्वणेन्द्रादिकर्मकेणाह्वानेनासम्बन्धादागच्छतामित्यनेन सम्बन्धे इहशब्दस्य इदं सवनमितोदंशब्देन सप्तम्यर्थप्रवृत्तेन विौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्युपशब्दः प्रत्यर्थे । कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा च द्वितीया । इमं यज्ञं सुतं च सोमं प्रति सोमलक्षणे वा अभिपुतं हविः प्रति हवामहे इति । अथ तु तत्रापिदे सवनमित्युपागमनकर्मणि द्वितीया व्याख्यायते स्तोममिमं च यज्ञं सुतं च सोमम् उपागच्छेत् । ततोऽस्य पदत्रयस्य पुनरिहाप्यने पदकाराभिप्रायः पर्येषः । ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उच्यते भवन्ती हवानहे इमम् सुतम् सोमम् उप प्रति । तौ इन्द्राग्नी इह आ गच्छताम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० सुतम् अभिपुषेत् इदम् अनुष्ठीयमानम् सवनम् प्रायःसवनादिरूपं कर्म यप सामीप्येन प्राप्नुम् उपा सन्ता वैरिवधादिषु श्रूरो सन्तो देवौ हवानहे आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवौ इह कर्मणि आ गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतम् । अप्रजाः सन्तुत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उञ्जतम् । अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

स्कन्द० १ तच्छब्दश्रुतेर्मध्यमरूपयोगाच्च मन्त्रस्य प्रत्यक्षकृतत्वात् महान्ता सदस्पती इत्यनयोश्चानामन्त्रितयोस्तत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यौ युवा महान्तौ सदस्पती सदः प्रसिद्धं यज्ञगृहं तस्य स्वामिनौ तौ हे इन्द्राग्नी ! रक्ष उञ्जतम् उञ्जतिरत्र सामर्थाद् विषयार्थः न्यायवार्थो वा । रक्षांश्च हतम् । न्यग्भूतानि वाऽस्माकं कुर्वन् । अप्रजाः प्रजावर्जिताश्च सन्तु अत्रिणः अद् भक्षणे । भक्षयितारो हितितारोऽस्माकम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तौ महान्तावित्येतावान् परोक्षम् । सदस्पती इन्द्राग्नी रक्षः इतम् । अप्रादुर्भूताः भवन्तु अद्वनशीला राक्षसाः अप्रजाता वा ॥ ५ ॥

१-१. तदिति सोमलक्षणं हविः । तत्पर्यायि वा । कल्पम् । अतीतपदचतुष्टये पुनरपि पठ्यते । कर्मभेदात् । स्वार्थं प्रवोपसतः । अत्र पुनः प्रत्यये । इदं सवनमिति च सप्तम्यर्थे तत्र । द्वितीयाथै अत्र । इह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छतामिति क्रियापदस्य व्यवहितत्वाच्च । पदकाराभिप्रायः पर्येषः वि' अ कु. १-१ 'पञ्चदः कर्मप्रवचनीययोगलक्षणावर्धितोवा साशब्द. १ गच्छेति सूको. १. उपा वि'. १. समिति कु साम्' १; प्रति समिति ल साम्'. ४. देवते वि. ५-५. यौ युवा महान्तौ सदस्पती तौ हे इन्द्राग्नी रक्षांश्च हतम् । अलन्त्यभूतानि कुर्वन्मिति वा । उञ्ज न्यग्भवे हन्ते च । प्रजावर्जिताश्च सन्तु भक्षयितारः । अद् भक्षणे । विविध । अक्षयितितारः सन्तुवितेवित्तारास्तु वि' अ कु. १. पर्येषः कु. ३. सदस्पती साम् कु. ८. नास्ति साम्' १.

सुद्रुल० वा तौ इन्द्राभां रक्षः राक्षसजातिम् उन्नतम् ऋजु कुस्तम् । शौर्यं परिश्रान्तयतमित्यर्थः ।
 कीदृशौ । महान्ता महान्तौ सुगैरधिकी सदस्पती सभापालकी । तयोः प्रसादात् अग्निः
 भक्षका राक्षसाः अपत्राः अनुत्पन्नाः सन्तु ॥ ५ ॥

तेन सत्येन जागृतमग्निं प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अग्निं । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० तेन तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्राध्याहृत्यन्वयः । येनान्येषामपि स्तोत्राणां यदुक्ता
 च जागृतः तेन सत्येन अविस्वादिना स्तोत्रेण स्वसामर्थ्येन वा ममापि जागृतम् जागरण-
 मप्रसादः सर्वार्थेऽप्यप्रमत्तौ भवतम् । किञ्च अग्नि उपरि सर्वस्थ प्रचेतुने पदे प्रकर्षेण
 यद्येतयति ज्ञापयति प्रकाशयति वा तत् प्रचेतुनम् । प्रचेतुने पदे मम जागृतम् अप्रमत्तौ भवतम् ।
 मां प्रचेतुने पदे प्रापयतमित्यर्थः । हि इन्द्राग्नी स्थानं गृहं वा दत्तम् ॥ ६ ॥

वेदुष्ट० यत् पदं ज्योतिषा^१ ममुल्यात्^२ प्रज्ञापयति तस्मिन् त्वदीये आधिपत्ये यथापूर्वम् तेन सत्येन
 जागरणे वृत्तम् इन्द्राग्नी । सुखं च यच्छतम् ॥ ६ ॥

सुद्रुल० हे इन्द्राग्नी सत्येन^३ भवत्यफलप्रदानाद्वितथेन तेन अस्मान्निरनुष्ठितकर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण
 फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेषु अग्नि जागृतम् आधिपत्येन सावधानौ भवतम् । ततोऽरमन्त्यम्
 शर्म यच्छतम् सुखं दत्तम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वसः ॥

[२२]

प्रातर्घुना वि षोडश्याश्विनोवेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रात् षुजां । वि । षोडश्या । अश्विनी । आ । इह । गच्छताम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

स्कन्द० 'पूर्वाष्विनाश्विनोवेह' । 'तृतीयाश्विनोवेह' प्राक् 'द्विष्यपाणिमूले' (ऋ १, २२, ५)
 इत्यभिधेयवत् । प्रातर्घुनाश्विनी प्रदगायेव पुन्येते तौ प्रातर्घुनौ अनुप्य यजमानस्य यज्ञे
 गन्तव्यमित्येतद् वि षोडश्या । आत्मान एवायमन्तरात्मानः प्रैषणादभेदां होतृत्वात् । विशोषितौ
 आश्विनी आ इह गच्छताम् । इतिर्घम्^४ । अस्य आश्विनप्रदगायस्य सोमस्य पीतये^५ ॥ १ ॥

१-२. येन सत्येनानि शोभूया जागृतः तेन अविस्वादिना स्तोत्रेण स्वसामर्थ्येन वा ममापि जागृतम् । सर्वार्थ-
 मप्रसादौ भवतम् । सर्वार्थेऽपि प्रसादं जागृतं तत्राश्विनोवेह इत्येव सर्वार्थे वा स्थाने । हे इन्द्राग्नी स्थानं गृहं वा दत्तम् ।
 मम प्रजापतयदप्रजापतयममी भवतम् इति वा वि^३ अ इह । १-] चाश्विनो साम् । २. पीतयां साम् ।
 ३. यदुष्टान् कु साम् । ४. 'षोडश्या' इति । ५-५. प्रातः तौ अश्विनौ प्रदगायेन पुन्येते तौ विशोषयेति
 अन्तर्गतौ प्रैषन्ति । अग्निं वा होतृत्वात् । अन्त यजमानस्य यज्ञे गन्तव्यमिति ज्ञापय । विशोषितौ च अश्विनौ इह यज्ञे
 भवन्तव्यम् वि^३ अ इह । १. प्रातय वि^३ अ इह ।

वेङ्कट० प्रातर्ममनायुक्तौ अश्विनौ स्तोतः ! वि बोधय । सी इह आ गच्छताम् अमुं सोमं पातुम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रातर्युजा' इति एकविंशत् पद्यं सूक्तम् । 'मेषातिभिः । गायत्रम्' । आयाश्रतल ऋषः अश्विदेवताकाः । पद्मम्यादाः चतस्रः सावित्र्यः । नवमीदशम्यावाभेद्व्यौ । एकादशी देवसम्बन्धि- देवताका । द्वादशी हन्द्राणीवरणान्यप्रायोदेवताका । त्रयोदशी प्तुद्वैद्यौ धावापृथिवीये । पञ्चदशी पृथिवीदेवताका । षोडश्याद्या विष्णुदेवताकाः षोडशी कुरुक्षदेवत्या वा ॥

होता वृते । हे अध्वर्यो ! प्रातर्युजा प्रातःसवनप्रहेण संयुक्तौ अश्विनौ देवौ वि बोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ वायुश्विनौ देवौ अस्य अग्निपवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानाय इह कर्मणि आ गच्छताम् ॥ १ ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुरथा । रथिजतामा । उभा । देवा । दिविस्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

स्कन्द० 'या सुरथा यौ सुरथौ रथीतमा सारथिरत्र रथ्युच्यते । अतिशयेन सारथी च । उभा देवा दिविस्पृशा दिवि स्प्रष्टारौ । गन्तारादित्यर्थः । अश्विना ता हवामहे' ॥ २ ॥

वेङ्कट० यौ सुरथौ अतिशयेन रथस्य नेतारौ भवतः, उभौ दुस्पातौ अश्विनौ तौ हवामहे ॥ २ ॥

मुद्रल० या उभा उभौ अश्विना देवा अश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनी दिविस्पृशा सुलोकोनिवासिनी ता हवामहे तादृशावश्विनी आह्वयामहे ॥ २ ॥

या वा कशा मधुमत्पश्विना सूनुतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमती । अश्विना । सूनुतावती । तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० या वाम् 'युवयोः कशा अश्वो यया योचते सा कशोच्यते । कौटली । मधुमती 'मधु' (निघ १, १२) इति उदकनाम । तद्वती । वृष्टिकारिणीत्यर्थः । हे अश्विना ! सूनुतावती सूनुता वाक् तद्वती च । शब्दकारिणीत्यर्थः । तया मदीयम् यज्ञम् मिमिक्षतम् म्पक्षतेर्गणितकर्मण एतद् रूपम् । गच्छतम् । अथवा 'कशा' (निघ १, ११) इति वाङ्नाम । या युवयोर्गणितरक्षणं वाक् उदकवती सूनुतावती च । 'सूनुता' (निघ २, ७) इत्यश्वनाम । सस्यलक्षणेनाश्वेन जनयितव्येन तद्वती । सस्यायां जनयित्री इत्यर्थः । अथवा सूनुते विप्रयुज्यते तद्वती । अथवा सुवेत्यर्थः । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । मिह सेचने । उदकेन सिञ्चते वर्षतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० या 'युवयोः अश्वानो' मधु क्षरन्ती शब्दवती तया अस्माकम् 'यज्ञम् सिञ्चताम्' ॥ ३ ॥

१. नास्ति लपं. २-२. 'विमिक्षिः । गायत्री छन्दः मै', नास्ति मै'. ३. श्वितुदेवताका मै'. ४-४. यौ सुरथौ अतिशयेन सारथी च उभौ देवौ दिवि गन्तारौ तावद्विनौ हवामहे वि' अ कु. † नास्ति मूको. ५. या वि'. ६. नास्ति मूको. ७-७. 'अश्वानो कशा चोदः' इति योचनाम । युवयोः तेषु उदकवती शब्दकारिणी च गणिका च तया अस्माकम् गच्छतम् । म्पक्ष यती । कशा वाक् । या वा वाक् गणितरक्षणा जलवती च । सूनुता मधुम् । अस्ति म्पक्षे । च वाक् । सस्याना जनयित्री सूनुत श्विनी वा । अथवा युजा यज्ञ सिञ्चताम् । मिह सेचने । वर्षतम् वि' अ कु. † सस्याना मूको. ८. युवयोः वि'. ९. 'एनि साम्पक्षम्'; 'एनि वि' लपं. १०-१०. नास्ति वि' लपं.

मुद्रल० इ अधिना अधिनौ । वाम् युवयो सम्बन्धिनी वा कदा अश्रतादनी विद्यते तथा सहागत्याम्
 वीपम् यजम् मिश्रितानम् सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । कदायाऽथ दृढ ताडयित्वा सहसा समागत
 भवद्विपया सोमाहुति निपादयित्तुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कदा । मधुमती धर्मोदकवती ।
 अथरथ शीघ्रगत्या यत् स्पेदोक्क स्ववति तेनेय कदा ह्येतेत्यर्थः । सुभृतावती प्रियसस्यशायुता ।
 वीपग कदाताडनन यो ध्वनिनिष्पद्यते ताडनवेष्टायाम् अथारूढेन च य आक्रोश क्रियते तदुभय
 शीघ्रगमनहेतुरनेन यजमानस्य प्रियम् ॥ ३ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्रिता सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथ । अधिना । सोमिन । गृहम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० नहि वाम् युवयो अस्ति दूरके दूरे नाम अस्ति यत्र रथेन गच्छथ । यद्यपि दूरे तद्विपयन शीघ्र
 मत्र गच्छथ इत्यर्थः । किं तत् । उच्यते । अधिना सोमिन सोमवतो यद्गु स्वभूतम् गृहम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नहि युवयो अस्ति दूरे किञ्चिद् गृहम् यत्र युवाम् रथेन गच्छथ । अधिनौ । यजमानस्य
 गृहम् रथेन शीघ्र गच्छतोर्न दूरे मनतीति ॥ ४ ॥

मुद्रल० अधिना । हे अधिनौ । वाम् सोमिन सोमवतो यजमानस्य गृहम् प्रति रथेन गच्छथ ।
 स मामे वाम् युवयो दूरके दूरदेशे नहि अस्ति न वतंते सखु । यद्वा यत्र यदिमन् गृहे गच्छथ तत्र
 गृह दूरे न भवति ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिपूतये मवितारमुप ह्ये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिम् । कृतये । सुविारम् । उप । ह्ये । स । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० २ 'हिरण्यपाणिम् सावित्री तिस्रश्चायत उतरा' । हिरण्यपाणिमित्तीय पराश्च तिस्र सावित्र्य ।
 हिरण्यवी पाणी यस्य स हिरण्यपाणि । अथ शाङ्खायना इतिहासमात्राणमधीयते—'अथ
 यत्र द तदा यजमानान्व सविने प्राश्निन परिचुस्तातस्य पाणी प्रविच्छेत् । तस्मै हिरण्यवी प्रा
 दनुमग्यादिरण्यपाणि' (शां ६, १३) इति । हिरण्यपाणिम् ऊग्रे तर्षणाय सवितारम् उप ह्ये ।
 किं कारणम् । उच्यते । यस्मान् स चेत्ता चिती सज्ञाने । सम्यक् ज्ञाता । नान्य वदित् ।
 दवता पदार्थ प्रथमैषा । देवताना पदम् स्थानम् । अथवा स चेत्ता स गृह देवता स एव
 पद स्थानमाश्रयो यद्गुणमिति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'प्राश्निन सविनु पाणी प्रविच्छेत् तस्मै दवा हिरण्यवी पाणी प्रत्यद्गु' इति शाङ्खायनासंगम् ।

१ स्थाने वि ३३ यदि वा दूरमस्ति दूरेऽपि तत्र रथेन गच्छथ स्ववेगान् शीघ्रमेव यजमान अधिनौ
 अधिना यद्गुद्वारा वि अ कु ३ गच्छतो न वि लपं ४ नव मूर्तो ५५ पराश्रया सवित्र्य ।
 हिरण्यवी प्राश्निन यजमान् हिरण्यपाणिमिति गृह्य (शैवा ६, १३ गोवा २, १, १) इति । तं हिरण्यपाणिं सविता
 यजमानं यजमानस्य वा उपह्वये । तस्मात् स चेत्ता । विती यजमाने । देवतानां स्थानम् । आदि सु । अथवा स दव देव
 यजमानस्य वा यजमानस्य यद्गुद्वारा वि अ कु ३ सवितापं कु

सवितारम् कृतये उप ह्वये । सः देवता प्रकारं कुर्वन्, पदम् प्रातरेव चेतपति 'पद्मनिधानयोग्यदेशं प्रकृत्यापति ॥ ५ ॥

मुद्राल० उतये भस्मद्रक्षणार्थम्^१ सवितारम् देवम् उप ह्वये भाङ्गयामि । सः च सविता देवः एतन्मन्त्र-प्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदम् यजमानेन प्राप्यं स्थानम् वेत्ता ज्ञापयित्वा भवति । कीदृशं सवितारम् । हिरण्यवाणिम् यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके त्रितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्यं व्रतान्युदमसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्यं । व्रतानि । उदमसि ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'नपात्तुःशोऽपत्यनाम । इह सामर्थ्यात् पुत्रे वर्तते न पौत्रे । अवां पुत्रम् इत्यर्थः । इत एतद् । सवितुर्बुधयो जन्म । तन् साक्षाद्भयः^२ । 'अद्भयो वा एष प्रातर्देवत्वपः सायं प्रविशति' (इत्या ४, २०) इति श्रुतेः । अथवा अद्भयो 'वैशुताग्निः जायते अग्ने- सविता । 'अग्नेर्वा आदित्यो जायते' इति श्रुतेः^३ । अथवा 'अवो वा इदमग्र आसद्' इति श्रुतेः अद्भयः प्रजापतिरजायत । प्रजावर्तेः सविता । 'सिन्धुनायमपां पौत्र एव । तन् अपाम् नपातम् पौत्रम् अवसे तर्पणाय पाळनाय वा सवितारम् उप स्तुहि आराम एवायमन्तरात्मनः प्रियः । किं कारणम् । तस्य व्रतानि कर्माणि यामाख्यानि उदमसि सर्वे वयं कामयामहे । कर्तुम् इति वाच्यशेषः । यस्मात् तं यष्टुमिच्छाम इत्यर्थः^४ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० योऽद्भयः प्रातरेवोपैति^५ तन् सवितारम् उप स्तुहि । तस्य कर्माणि श्रोतुं कामयामहे ॥ ६ ॥

मुद्राल० भद्र होता सामगम् कर्त्विजं भूते । अवसे अरमारं रक्षितुम् सवितारम् उप स्तुहि । तस्य सवितुः सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उदमसि कामयामहे । कीदृशं सवितारम् । अपाम् नपातम् जलस्य न पाळकम् । सन्तापेन शोषकमित्यर्थः ॥ ६ ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचर्धसम् ॥ ७ ॥

विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारम् । नृऽचर्धसम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'वसो वावद् योग्यं तस्मै वावताः प्रदातारं तं विभक्तारम् हवामहे । वसोः चित्रस्य'

१. एवं मि° तस्यं. २. 'द्रक्षार्थम् मै'. ३-३. अवा पुत्रम् । सवितुस्त्वयो हि जन्म । तन्व साक्षाद्भय-
दि° अ कु. ४ ४. वैशुतोऽग्निः अग्नेर्वा अद्विस्तो जायते इति पौत्रम् वि° अ कु. ५-५. तेषु वा अवा
पौत्रे तर्पणपात्तनाम्ना सवितारमुपस्तुहि । इति आराम अन्तरात्मानं त्रेष्यति । तस्य यागाख्यानि कर्माणि सर्वे वयं
कामयामहे स्तुम् वि° अ कु. ६. प्रातरेवो सवितुः कु वि° अ कु. ७-७. विभक्तारं वयं वावदोम्यं तापतन्व
प्रदातारं हवामहे वि° अ कु.

रात्रय राघ साध समिद्धौ । सर्वाधीतिद्विकरस्य । सवितारम् नृचक्षुसम् मनुष्यान् द्रष्टारम्
मनुष्याणां शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यामविभु पृथ्वस्य घनाय दातारम् इवामहे सवितारम् मनुष्याणां द्रष्टारम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० वसो निवामहेतो चित्रस्य सुवर्णैरजतादिरूपेण बहुविधस्य राघस्य घनस्य विमवात्
अस्य यत्रमानस्य प्रताकदनदानमुचितमिति विभागकारिणम् नृचक्षुसम् मनुष्याणां प्रकाशकारिणम्
सवितारम् इवामहे ॥ ७ ॥

सखाय आ नि पीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति ॥८॥

सखाय । आ । नि । पीदत । सविता । स्तोम्यं । नु । नु । दाता । राधांसि । शुम्भति ॥८॥

सम्बन्ध० हे सखाय । अर्घ्यार्थं । आ नि पीदत आ इत्यर्थागर्थे । सर्वाङ् मत्समीपे प्रतिभ
दानार्थं निपीदत । किं कारणम् । यस्मात् सविता स्तोम्यं श्लोमाद् श्लोतव्यं । नु क्षिप्रम् न
अस्माकम् । किं कारणम् । यस्मात् दाता सविता राधांसि शुम्भति । दानार्थोऽयं सामर्घ्यात् । किं
दि दाता राघसामन्वत् कुर्यात् अन्यतो दानात् । ददाति श्लोतव्यं इत्यर्थः । अथवा
दाता यत्रमानः । राधांसि सोमलक्षणानि घनानि । शुम्भतिस्तु शोभनार्थं एव । सामर्घ्या
यन्तर्णीतित्यर्थः । इत् न मृतं काले । यस्मात् यत्रमानः, सोमानभिपरादिभिः सस्वरा
शोभितवान् सस्वरात्तानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्रस्तोत्रमभृतय । आगत्य उपविशत । सविता अस्माकं स्तोतव्यं क्षिप्रम् । अत्रानाम् दाता
यत्रमान एव स्तुतिभिरलङ्करोति इति निर्भवति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सखाय । 'सखिभूवा कर्त्विण' आ नि पीदत सर्वैत उपविशत । न अस्माकम् सविता नु
क्षिप्रम् श्लोम्यं स्तुतियोग्यं । राधांसि घनानि दाता प्रदातुम् उपयुज्य सविता शुम्भति
शोभते ॥ ८ ॥

अग्ने पत्नीरिहा र्ह देवानाम्मुशुतीर्यं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नी । इह । आ । र्ह । देवानाम् । उशुती । त्वष्टारम् । सोमपीतये ॥ ९ ॥

सम्बन्ध० 'एवाग्ने' (बु ३, १२) : 'एका प्रगामेयी । हे अग्ने । पत्नी इह कर्मणि उप आ र्ह ।
कस्य पत्नी । देवानाम् । उशुती कामयमाना सामर्घ्याद् देवान् वा यत्रमान वा । त्वष्टारम् च ।

१-१ अथवा अग्नेयस्य किद्विद्वान् । सविता मनुष्याणां द्रष्टारं शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् विं अङ्कु
२-२ आ अर्थागर्थे । सवितारं दानार्थं निपीदत । यस्मात् सविता श्लोतव्यं क्षिप्रमाकम् । यस्मात् दाता
सविता यत्रमान इति । अथवा दाता यत्रमानः सोमलक्षणानि घनानि दातारं शोभितवान् । आनयता
निनि श्लोतव्यम् । अस्माकं प्रस्तोत्रमभृतय इति अङ्कु ३-१ अङ्कु ३-१ अङ्कु ३-१ अङ्कु ३-१ अङ्कु ३-१
३-३ इह यत्रमान इति । देवानाम् । उशुती कामयमाने वा । उप यत्रमाने विं अङ्कु

किमर्थम् । सोमपौतये । सावोदुराग्नेरेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां स्वपुत्रश्च । तस्माद्
आग्नेयत्वम् ॥ ९ ॥

येद्वृत् ० अग्ने । देवपत्नी इह उप आ वह कामवमाना । त्वष्टारम् च सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

मुद्रल ० हे अग्ने । उशती कामवमाना देवानाम् पत्ना इन्द्राग्न्याया इह देवयजने देशे आ वह ।
तथा त्वष्टारम् देवम् सोमपौतये सोमपानार्थम् उप समीपे भावह ॥ ९ ॥

आ ग्रा अग्ने इहाग्ने होत्रां यमिष्ट भारतीम् । वरुंतीं धिपणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्रा । अग्ने । इह । अग्ने । होत्रां । यमिष्ट । भारतीम् । वरुंतीं । धिपणां । वह ॥ १० ॥

स्कन्द ० 'द्वे तु देवीनाम्' (बुध ३ १२) । 'द्वे' पृते नदी देवीनाम् । आ इत्युपसर्गोऽन्त्येन वह
इत्यन्ते सम्बन्धवित्तस्य । 'ग्रा' (निघ १, ११) इति स्त्रीनाम् । हे अग्ने । त्विष्य भावह । इह वर्मणि
अपने पालनाय तर्पणाय वा । कत्वाम् । होत्राम्^१ ह्यथोऽस्ताविति होत्राऽग्नेर्वांसि पत्नी वा
'ताम् । हे यमिष्ट । युवतम् । भारतीम् भरत आदित्य तस्य भा पत्नी वा भारती वा
च । वरुंतीम् धिपणाम् 'धिपणा' (निघ १, ११) इति वाटनाम् । वरुंतीया च वाचम्
भावह^२ ॥ १० ॥

येद्वृत् ० आ वह इह अग्ने । देवपत्नी रक्षणाय होत्राम् । युवतम् । आदित्यस्य पत्ना वरुंतीया
सरस्वती च ॥ १० ॥

मुद्रल ० हे अग्ने । अन्ते अस्मान्विदुम् मा देवपत्नी इह आ वह । तथा हे यमिष्ट । युवतमाग्ने । होत्राम्
होमनि-पादिकाम् अग्निपत्नीम् भारतीम् भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीम् वरुंतीम् वरुंतीयाम् धिपणाम्
'वाग्देवी वावह ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठमो वरुं ।

अभि नो देवीरवंसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अष्टिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नृ । देवी । अवंसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अष्टिन्नपत्रा । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

स्कन्द ० 'अभोत्पुपसर्गोऽन्त्येन सचन्तामित्याख्यातेन सम्बन्धवित्तस्य । न अस्मान् देवा होत्रा
भारतीधिपणा देव्य अवग्रां पालनेन तर्पणन वा महः शर्मणां पश्येया । महता शर्मणा
गृहेन सुखेन वा । नृपत्नी नरो देवता तदाकारत्वात् तेषां पत्नी । होत्राऽग्ने पत्नी,^३

१ १ सोमपानार्थं बोहुराग्नेरेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां स्वपुत्रश्च । तस्मादाग्नेयत्वम् विं अ कु २ २ हे अग्ने
स्विय भावह । त्विष्यै येषां यापना ग्रा इति । इह अग्नि तर्पणपालनाय विं अ कु ३ ३ ता प हे युवतम् । नक्षत्र
भरतो न्येतिपादित्व इत्येव आ पत्नी वा भारती ता च वरुंतीया च वाचम् । धिपणेति वाक । एता भावह विं अ कु
४ नास्ति मै ५० अमिष्टवन्ताम् अस्मान् राज्ञा भारती धिपणा देव्य तपनपालनाभ्या महता गृहेन सुखेन वा ।
यार्थे रुद्र । महता । नरो देवा । तदाकारत्वात् । अग्नाग्नि-यवज्ञानं पत्नीं राजाभारतीयाप विं अ कु

‘भारत्यादित्यस्य पत्नी, वाग् यज्ञस्य पत्नी । अथवा मनुष्याणां पालयिन्यो नृपतीः’ ।
अच्छिन्नपत्नाः ‘छिन्नं भ्रान्तम् । पत्त्यनेनेति पत्रं वाहनम्’ । अश्रान्तवाहनाः अभि सचन्ताम् अभि-
सेवन्ताम् । ‘अयो महच्छर्म चास्माकं कुर्यन्तु इत्यर्थः । ‘सच-युच्छति’ (निघ २, १४) इति
गतिश्रमेषु पादान् सचतिरत्र गत्यर्थः । अथवा महता च शर्मणा अभिगच्छन्त्वस्मान् । अयो
महच्छर्मान्मानमिगच्छतिव्यर्थः ॥ ११ ॥

घेङ्कट० अभि सचन्ताम् अस्मान् देव्यः रक्षणेत महता च सुप्रेन सह देवानां पत्न्यः अच्छिन्नपत्नाः ॥ ११ ॥

मुद्रल० देवीः देव्यः देवपत्न्यः अथवा रक्षणेत महः महता शर्मणा सुप्रेन च सह नः अस्मान्
अभि सचन्ताम् अभिमुर्येत सेवन्ताम् । कीदृशो देव्यः । नृपतीः मनुष्याणां पालयिण्यः
अच्छिन्नपत्नाः अच्छिन्नपक्षाः । नहि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचित् छिद्यन्ते ॥ ११ ॥

इन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्राणीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

१२ । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये । अग्राणीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

स्कन्द० ‘द्वादश्याम् विश्व ईरिताः’ । इन्द्राणीं वरुणानीं चाग्राणीं तास्य पृथक् स्तुताः (वृदे ३, १२) ।
स्तुत्यद्वादश्यामस्यासुवि विश्वः स्थियो देवताः । कतमाः । इन्द्राणीं वरुणानीं चा-
ग्राणीं च । तास्य पृथक् स्तुताः न सह । इह कर्मणि इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् उप ह्वये ।
वरुणानीम् वरुणस्य पत्नीम् । किमर्थम् । स्वस्तये अविनाशायात्मनः । अग्राणीम् अग्नेश्च
पत्नीम् । न च स्वस्तये एव केवलायै । किन्तर्हि । सोमपीतये च । अस्मान् रक्षिष्यन्ति सोमं
पास्वन्ति इत्येवमर्थम् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

घेङ्कट० उच्यते निघदसिद्धेति ॥ १२ ॥

मुद्रल० इह अस्मिन् कर्मणि स्वस्तये अस्माकम् अविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्राणीम्
वरुणानीम् अग्राणीम् इन्द्रवरुणाग्रीनां पत्नीः उच्यते इत्येवमाहुवामि ॥ १२ ॥

मही घोः पृथिवी च न इमं युञ्जं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो मरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । घोः । पृथिवी । च । नः । इमम् । युञ्जम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । मरीमभिः ॥ १३ ॥

स्कन्द० ‘घाशयुषियौ द्वे ब्रह्मी’ (छ. वृदे ३, १३) । ‘द्वे एते ब्रह्मी घाशयुषिवीदेवते । मही
घोः पृथिवी च नः इमम् यान् मिमिक्षताम् । म्यक्षतेर्गतिकर्मण एतदूपम् । गच्छताम् । गता
च निपृताम् । पृ पालनरक्षणयोः इत्यस्यैतन् छान्दसे इत्यत्रम् । पूरयतां तर्पयताम् इत्यर्थः ।
मः अस्मान् मरीमभिः’ अरण्यमर्थैरशैः रम्यैश्च ॥ १३ ॥

१-१. नास्ति रिं अ कु. २-२. नास्ति मास्य. ३-२. अथवा महच्छर्म चास्माकं कुर्यन्तु । पत्र
वाहनां गती च । अथवा च महता शर्मणा चाभिगच्छन्तु अस्मान् रिं अ कु. ४. नास्ति सास्य’ कु.
५. पत्रः मास्य कु अ. ६-६. द्वादशा विश्व इन्द्राणीवरुणाग्रीनाम् एतद् स्तुताः । इह कर्मणि इन्द्रा-
णीनां वरुणाग्रीनां अविनाशात्मनः स्वस्तये च । अग्राणीः रिं अ कु. १-१ देवतान्यः पृथेः ‘विश्वः
सास्य’ १. ७-७. मरीमो घाशयुषिवी अस्माकं वान् गच्छेताम् । म्यक्ष गती । पृ पालनरक्षणयोः । छान्दसे
इत्यर्थः च । पूरयतां तर्पयताम् अस्मान् रिं अ कु.

घेङ्कट० महत्पौ चावापृथिव्यौ अस्माकम् इमम् यज्ञम् आगच्छताम्^१ । पालयेतां^२ च अस्मान् भरणीः ॥ १३ ॥

मुद्गल० महो महती यौः सुलोकेदेवता 'पृथिवी भूमिदेवता' च नः कामदीयम् इमम् यज्ञम् निमित्तताम् स्वकीयसारभूतेन रसेन निमित्तताम् सेवतुमिच्छताम् । तथा भरीभिः भरणीः पोषणैः नः अस्मान् पितृताम् उभे देव्यौ पूरयताम् ॥ १३ ॥

तयोः रिद् घृतवत् पयो विप्रां रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतवत् । पर्यः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः । गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

स्कन्द० तयोः चावापृथिव्योः स्वभूते घृतवत् घृ हरणदीपयोः । क्षरणं घृतं तद्वत् । पयः उदकं विप्राः सर्वत्र त्रिविधं प्राणाः मेधादिनो वा आदित्यरश्मयः रिहन्ति आस्वादयन्ति धीतिभिः कर्मभिर्गमनास्यैः । शरधेत्यर्थः । छ । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे सुपुत्रा नाम सूर्यरश्मिः साऽत्र, गौः उच्यते, तां धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमाः । तद्रक्षति—'अग्राह गौरमन्वत' (अ. १, ८४, १५) इति । तस्य गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे स्थाने चन्द्रमण्डलापदे^३ । यथा ह्येताः पूर्वपक्षे कष्टाद्याः चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भरन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे विवन्ति । सोमोत्पाद्याम् 'प्रथमा विवन्ते बहिः' इत्याद्युक्तत्वात् । तदेतद्विहोषपते । मन्वया वा योजना । सयोल्लसाराभि-
घारणभूतेन तद्विर्लक्षणं पयः त एव मेधादिन क्रतिवजः स्तुयन्ति स्तुतिकर्मभिः । रिद् स्तुती^४ 'सप्तम्यर्थे वा तृतीया । धीतिवु यागकर्मसु । छ । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे । यज्ञो गन्धर्वः गौरवाद्यो धारयितृत्वात् तस्य भुवं पदं वेदित्वत्^५ ॥ १४ ॥

घेङ्कट० तयोः एव क्षरणवत् पयः सारं मेधादिनः लिहन्ति^६ कर्मभिः आदित्यस्य ध्रुवे स्थानेऽव-
स्थितम् ॥ १४ ॥

मुद्गल० ध्रुवे पदे भुवं पदम् अन्तरिक्षम् । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षित आकाशे परमानयोः तयोः इत् चावापृथिव्योरेव सम्बन्धि पयः घृतम् घृतवत् घृतसदृशम् विप्राः मेधादिनः प्राणिनः धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति^७ ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवि भवानुक्षरा निवेशनी । यच्छां नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनुक्षरा । निवेशनी । यच्छां । नः । शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥

१. आगच्छताम् छ साम्ब^१. २. पालयेतां मूको. ३-३. नास्ति वि. ४-४. चावापृथिव्योः क्षरणवदुदकं अन्त्र विविध प्राणाः मेधादिनो वा आदित्यरश्मयो वास्वादयन्ति कर्मभिर्गमनास्यैः । ५ क्षरणदीपयोः । रिद् आस्वादेन । क्त्वा चन्द्रमसो नित्ये स्थाने । सुपुत्रा पूर्वरश्मिः । सा न गौः । तां धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमाः । 'अग्राह गौरमन्वत' इति । चन्द्रमण्डलापदे यथा आस्वादयन्ति रिं अ कु. ५-५. युद्धितम् साम्ब. ६-६. सुवि वा विम् । यागकर्मसु यथा नैषाम् । यज्ञो गन्धर्वः । गौरवाद् । तस्य धारयिता विं अ कु. ७. निहन्ति छ; बहन्ति साम्ब कु अ^१. ८. नास्ति वि.

रुद्रम् ० 'स्योनादिस्त्रियेण पाथिता' (तु बृदे ३, १३) । स्योना आदिप्रसंख्या सा प्रक् पाथिनी
पृथिवी नृपता । 'स्योतम्' (निष ३, ६) इति सुप्रनाम । सुरा हे पृथिवि । भव अश्वरा ऋक्षर कण्ठ
रुद्रागता । निवेशना सरोक्षानयोग्या । यच्छ देहि च न शर्मं गृह सुख वा सप्रथ सर्गत् पृथु^१ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सुरा पृथिवी । भव कण्ठकरजिता निवेशनी । 'अश्वर कण्ठक ऋक्षरते' (या ९, ३३) । यच्छ
च अस्मभ्य सर्गत् पृथु गृहम् ॥ १५ ॥

सुद्रल० हे पृथिवी । स्योना स्योनत्वादिगुणयुक्ता^१ भव^१ । स्योनशब्दो विन्भीर्गोराची । अश्वरा कण्ठकरजिता
निवेशना निवेशस्वाभावता । सप्रथ विन्दारयुक्तम् शर्म शरणम् न अस्मभ्यम् यच्छ हे पृथिवि ।
देहि ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

अतो देवा अरन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अत । देवा । अरन्तु । न् । यत । विष्णु । विचक्रमे । पृथिव्या । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

रुद्रम् ० 'अतो देवा इत देवा' (तु बृदे ३, १३) । 'अतो देवा इत्येवमृत् देवदेवता । अत
देवा आतु न यत विष्णु विचक्रम विप्रागतवान् । कुत । पृथिव्या अवयवभूतेभ्य सप्त
धामाभ पञ्चम्यर्थे षष्ठे प्रथमानुत्तीय । सप्तम्य स्वानम्यो द्वीपाल्येभ्य । सर्वत उपनाय
मानामापद्मसाराकम् अपनयन्तिरत्यर्थे । केचित्तु पृथिव्या इति पञ्चमी श्याचक्षत । ससेति च
तृतीयाथे प्रथमा । यत् पृथिवीतो विचक्रम सप्तभि धामभि इन्द्रोभिर्वावुस्क धैर्वा, अत
वरन्तु^१ ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अस्मान् स्थानात् अस्मान् देवा रक्षन्तु । 'अतो योऽनर्थ' उरवयते तस्माद्भवन्^१ । यत्
विष्णु विचक्रम यत् 'विचक्रम अकृत' पृथिव्या सप्तभि इन्द्रोभिः । पृथिवीसुपवम्य श्रीर् लोकात्
विचक्रम, विष्णोऽपि लोकेभ्यो नाम्नात् भवसुप्रगच्छतिरिति ॥ १६ ॥

सुद्रल० विष्णु परमेश्वर सप्त धामाभ गावन्पादिभि इन्द्रोभि साधनभूते यत् पृथिव्या अस्मान्
भूयदेशान् विचक्रमे विरोधेण प्रम हतवान् । अत पृथिव्या सकारात् देवा योऽनशीला
न अस्मान् अपाद् रक्षन्तु ॥ १६ ॥

१३ 'रुक्षेव पाथिवा । साने शनरम (सखु स्नागमपारं विं अ) इति मूले । हे पृथिवि । सुरा भव ।

कण्ठकरजिता निवेशनाया च । देहि वास्तव्ये सुरा गृहं वा सप्त पृथु । अश्वर कण्ठकं विं अ कु २ शोभन्^१

वि ३ नास्ति मै ४४ अतो देवा अस्मानन्तु यतो विष्णुर्विचक्रमवात् । भूया अवयवभूतेभ्य सप्तम्य

कण्ठेभ्य द्वीपाल्येभ्य । पञ्चम्या यत्किन्ती । धाम स्थानम् । सप्त उपनायमाना अस्मादात् अपनयन्तिरत्यर्थे । केचित्तु

रुद्रो पृथिव्या इति श्याचक्षते । निगि जग इति च । यत् पृथिव्या विचक्रमे सप्तभि इन्द्रोभि वायुसर्पैश्च अत

वरन्तु । पञ्चम्यप्रत्यये । धाम इत् विं अ कु ५ योऽनर्थ विं एष ६ तस्यावने छ

१-२ विचक्रम् गृहं ल, विचक्रम कृ अ सायन्^१ कु

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । समूहम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'सूक्तोपस्तु वैष्णव' (तु. वृदे ३, १३) । सूक्तोपा पञ्च, ता विष्णुदेवता । विष्णुश्च भगवान् वासुदेव । पदम् इति सर्वस्य प्रतिनिर्देश । सर्वम् इदं विष्णु शक्तिश्रद्धाकाले वि चक्रमे विक्रान्तवान् । केन प्रकारेण । त्रेधा स्वानभेदेन त्रिप्रकार निहितवान् । पदम् आत्मीयम् । त्रिषु स्थानेषु पदं कृतवान् इत्यर्थे । पृथिव्यामन्तरिक्षे त्रिवीत्येके । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यन्ये । तच्च त्रिविधम् अणि समूहम् यद् प्रापणे इत्येतस्यैतद्रूपम् । सम्पद् दृढ प्रापितम् । सम्पद् प्रतिष्ठापितम् इत्यर्थे । अस्य स्मृतम् । कथम् । पांसुरे पासो पस्मिन् स्मित स पासुर । रो मत्वर्थाय । कुलोपम चेद् दृष्टव्यम् । पासुर इव । यथा पासुरमि देशे प्रतिष्ठापितमित्यर्थे । अस्य स्मृतं वा भवेत् तद्दित्यर्थे । अथवा पासुरशब्दं पृथिवीमाह समारोहणं वा तद्दत् । पदं विष्णोः । तत् समूहम् । विष्णुरादित्यो वा इदं सर्वमहरहर्विष्णवे । त्रेधा उदयगिरी नभोमध्ये चाम्बगिरी च त्रिविधं सम्पद् प्रतिष्ठापित-मस्य पदं पासुरूपदेशे इति । क्वचित्तु सपूर्णं सुहे रूपमिति समूहं छत्रं नानि दृश्यते इत्यर्थे । अथवा त्रेधा निदधे पदम् अग्न्यात्मना पृथिव्या वैशुतात्मनान्तरिक्षे आदित्यात्मना दिवि । एकमेवेद् ज्योतिर्त्रेधा विभक्तमिति एतत् वक्ष्यति — 'तम् अहण्वन् त्रेधा भुवे वम' (शु १०, ८८, १०) इति । तत्र यदन्तरिक्षे वैशुतात्मकमस्य पदं तत् समूहं छत्रं न दृश्यत इत्यर्थे ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इदम् त्रैलोक्यम् विष्णु वि चक्रमे । विष्वक्मात्रं त्रेधा निहितवान् पदम् । तत्र यास्क - 'पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्यीति शाक्युषि । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीर्षीर्णवाम' (वा १२, १९) इति । सप्ततमं अस्य पासुरे पदे त्रैलोक्यम् ॥ १७ ॥

मुद्रल० यदा विष्णु परमेश्वर वि चक्रमे विक्षेपेण क्रम कृतवान् तदा त्रेधा त्रिभि प्रकारे पदम् नि दधे स्वकीय पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धृष्टियुक्ते पादस्थाने समूहम् ददन् सर्वं जगत् सम्पदान्तर्भूतम् ॥ १७ ॥

११ विष्णुस्तु गणवानसद्गता वासुदेव । स बानतच्छ्रयता महाशक्ति बन्ध । तत्सकले प्रवज्र विभ्रत निशान्तभेदेन निहितवान् पदम् । आसीत् पदं त्रिषु स्थानेषु कृतवान् । सुवि स दिवि चतुर्वेदे । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि इत्यन्ये । विष्णुस्य परमद्वयो गुणवन्ने विभ्रमिति लौकाः । न तच्छिन्तम् । तन्न त्रिविधम् । सम्पद् गूढ सम्पद् प्रतिष्ठापितम् अस्य विष्णोः पदं पासुरमताम् । पासुरो वस्मिन् रान्तीति महुरि रमत्यन् कुतापम च । यथा पासुरवात् दश कुनतिष्ठापितं तद्वत् अस्य स्वाव वा । पासुरं पृथिवी वा समारोहणं वा । तत्र यत् पदं विष्णोः सद्गतं तत्समूहम् । विष्णुरादित्यो वा । इदं सर्वम् अहरहर्विष्णवे । त्रेधा उदयगिरी नभोमध्ये च चम्बगिरी च त्रिविधं सम्पद् प्रतिष्ठापितम् अस्य पदं पासुरूपदेशे इति । क्वचित्तु सपूर्णं सुहे रूपमिति । समूहं छत्रं न दृश्यते । विष्णुरादित्यक्षेपेण लोकात् प्रकाशयति तस्य वैविध्यमयथा वा । सक्षि-पुतादित्यनाम्ना सुवि स दिवि । एकमेवेद् ज्योतिर्त्रेधा विभक्तमिति सूच्यमानं वक्ष्यति तत् 'तम् अहण्वन् त्रेधा भुवे वम' इति । तत्र यद् क्षेत्रे वैशुतात्मकं पदं तद् छत्रं त्रिवि न दृश्यते वि अहण्वन् त्रि समूहं जगत्सम्प-
२. नादित साम्ब ३. समूहम् साम्ब ४.

[२३]

तीत्राः सोमांस आ गद्याशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान् प्रस्थितान् पिव ॥ १ ॥

तीत्रा । सोमांस । आ । गद्दि । आशी ऽर्वन्त । सुता । इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिव ॥ १ ॥

स्मन्द्० 'तीत्रा सोमांसो वायोवा' (तु वृदे ३, १४) । 'तीत्रा सोमांस' इतीयस्य वायुदेवत्वात् । तीत्रा तीव्रशब्दमित्यवचन । विकरसा कटुरसा वा । सोमांस आशीर्वन्त सोममिश्र दधि आशी तद्वन्त । सुता इमे । एतस्मात्त्वा आ गद्दि । आशस्य च हे वायो । तान् प्रस्थितान् प्रस्थितसंज्ञकान् सोमान् पिव' ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'मदोत्पादनसमर्था सोमा । आगच्छः । आशिरण सुताः इमे सुता सोमा । वायो । तान् प्रस्थितान् पिव' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'तीत्रा' इति चतुर्विंशत्युच पठ सूक्तम् । मेधाविधि ऋषि । 'अप्स्यन्त' इत्येषा उर उच्यते । 'अप्सु मे सोम' इत्येषाऽनुष्टुप् । 'इदमाप' इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ । 'आपृणीत' इत्येषा प्रतिष्ठागायत्री । शिन्धा अष्टादश गायत्र्य । आषा वायुदेवताका । द्वितीय गृणीयके इन्द्रवायुदेवताके । 'चतुर्विंशत्युचस्तिस्रो मित्राऽरण्यदेवताः । सहस्र्याद्यास्तिस्रो मरु-द्रणविसिष्टेन्द्रदेवताः । 'दशमी एकादशी द्वादशी च वैश्वदेव्य । त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी च पूषदेवता' । षोडश्याया सार्धैर्द्वाविंशत्यन्ता अज्येयताका । 'पयत्वानने' इत्यर्थं चयुक्तं चतुर्विंशो अभिदेवताका ।

हे वायो । इमे सोमान् ऐन्द्रयाववप्रहादिरूपा सोमा सुता अभिपुता । ते च तीत्रा प्रमुत्तवारं तर्पयितु समर्था आशीर्वन्त आशीर्षुक्ता । अतस्त्वम् आ गद्दि अरिभ्यः वर्मण्यगच्छ । प्रस्थितान् उत्तरवेदिं प्रति आनीतान् तान् सोमान् पिव ॥ १ ॥

उभा देवा दिविऽस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

स्मन्द्० 'द्वौऽन्यम्बेन्द्रवायव' (तु वृदे ३, १४) । 'तीत्रा सोमांस' इत्यत्रोऽन्य समनन्ता एव द्वे इन्द्रवायुदेवत । उभा देवी दिविऽस्पृशा दिविऽस्पृशारी । सुलोच गन्तासौ इत्यर्थः । इन्द्रवायू हवामहे । त्रिमर्थम् । अन्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

१-१. वायव्या । तीत्रे तिल्यमे कर्तुमी वा । रसा स्वाद्यन्तान्वायुनित्तवपापका । इन्द्रया तिल्यव वा सोमा । सोममिश्रमे अश्वघाती तद्वन्त । सुता इमे । उत्तरवेदि । वायो तान् प्रस्थितान् प्रस्थितान् पिव दि' अ इ २-२ मासि वि' सर्वे † आगच्छ स्वाय्य तु ३-३ चतुर्विं पञ्चमी पृथी च मित्राऽर्वादेवता । अश्वी अश्वी तापी च ई' । 'मित्राऽर्वादेवता' वि ४४ मासि तौ' ५५ सृणु वरी । उभी देवी तापी च सुताऽऽनन्तौ इन्द्रवायू अम्ब मेवत्य वानव हवामहे वि' अ पु

वेङ्कट० 'उभौ देवौ दुस्थानौ' इमौ हवामहे सोमपानायेति' ॥ २ ॥

मुद्रल० दिविःसृष्ट्या सुलोऽर्वात्तिनौ उभा देवा द्वौ देवौ इन्द्रवायू हवामहे भाद्रवामः । तिमर्षम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रां हवन्त उतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । उतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रवायू मनोजुवा जुवतिर्गतिर्कर्मा । मनोवर्षाभ्यामिनौ । विप्राः मेधाविनो यष्टारः श्रोतारश्च हवन्ते क्तये सोमेन तर्पणाय पालनाय वा । सहस्राक्षा सहस्रमक्षणां यवोस्ती सहस्राक्षी । केवलस्यापि चेन्द्रस्य सहस्राक्षत्वे साहस्रार्थादुभयोरेन्द्रवायोः सहस्राक्षत्वन्यपदेशः । धियः पती कर्मणः प्रज्ञाया वा पालयितारौ स्वामिनौ वा' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रवायू मनोवेगौ मेधाविनः' हवन्ते रक्षणाय अनेकदर्शनौ कर्मपती ॥ ३ ॥

मुद्रल० विप्राः मेधाविनः कृतिवाचकमानाः उतये रक्षणार्थम् इन्द्रवायू हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशौ । मनोजुवा मन इव वेगयुक्ती सहस्राक्षा सदस्रमयनयुक्ती । यद्यपि इन्द्र एव सहस्राक्षः तथापि उत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धिवः पती कर्मणः पालकौ ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'वृचो मित्रावरुणान्याम्' (इ. बृ. ३. १४) । 'वृचोऽयं मित्रावरुणदेवतः । मित्रम् वयम् हवामहे वरुणम् च । किमर्थम् । सोमपीतये । कीदृशौ । जज्ञाना जायमानावेव पूतदक्षसा शुद्धबली' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वयम् । मित्रावरुणौ प्राची शुद्धबली सोमपानाय हवामहे इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० वयम् अनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थम् मित्रम् वरुणम् चोभौ हवामहे आह्वयामः । कीदृशौ वनी । जज्ञाना कर्मदेशे प्रादुर्भवन्ती पूतदक्षसा शुद्धबली ॥ ४ ॥

ऋतेन यार्षतावृषांचूतस्य ज्योतिपस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृषी । ऋतस्य । ज्योतिपः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति वि' लपे. † दुस्थौ वि' साम्. २-२. तौ मनोवर्षाभ्यामिनौ मेधाविनो यष्टारः श्रोतारश्च हवन्ते । सोमेन तर्पणाय पालनाय वा । इन्द्र एव सहस्राक्षः । नास्म्यवरुणाविव साहस्रार्थो तौ सहस्राक्षी वि' अ. सु. ३. नास्ति साम्. ‡ नास्ति साम्. सु. ४-४. मित्र वरुण च वयं हवामहे सोमपानाय जायमानावेव शुद्धबली वि' अ. सु.

स्कन्द० श्रुतेन ददकेन यजेन वा यो श्रुतावृधौ यज्ञस्योदकस्य वा वर्षधितारो श्रुतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ज्योतिषः पती । अथवा ऋतस्य ज्योतिष इति समानाधिकरणे । "क गती" सर्वत्र गतस्य दग्ध्याकस्य ज्योतिष पती । तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥ ५ ॥

धेङ्कट० सत्येन यो सत्यस्य वर्षधितारो सत्यस्य ज्योतिषः पती तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥ ५ ॥

मुद्रल० यो मित्रावरुणौ श्रुतेन सत्यवचनेन यजमानानुप्रदकारिणा श्रुतावृधौ ऋतमवद्यभाषितवा सत्ये कर्मफलं तस्य वर्षधौ । श्रुतस्य सत्यस्य प्रसस्तस्य ज्योतिष प्रकाशस्य पती पालकौ ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे आह्वयामि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये भद्रसो बर्ग ॥

वर्षणः प्राविता ह्वान्मित्रो विश्वामिरुतिभिः । कर्ता नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वर्षण । प्रऽश्रुविता । भुवद् । मित्रः । विश्वामिः । कृतिभिः । कर्ताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० वर्षणः प्राविता प्रकर्षेण रक्षितास्माकम् भुवद् भवतु । मित्रः च विश्वामि कृतिभिः सर्वे पालने । कर्ताम् कुरुतां च न अस्मात् सुरार्धसः सुभनान् ॥ ६ ॥

धेङ्कट० वर्षणः प्रकर्षेण रक्षक भवतु मित्र च विश्वैः पालने । तौ अस्मान् कुरुतां च स्वहान् ॥ ६ ॥

मुद्रल० अप्यम् वरुणः अस्माकम् प्राविता भुवद् प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्र च विश्वामि कृतिभिः सर्वाभिः रक्षामि प्राविता भुवद् । तावुमावपि न अस्मात् सुरार्धसः प्रभूतघनदुष्काद् कर्ताम् कुरुताम् ॥ ६ ॥

मरुत्वन्तं हवामहे इन्द्रमा सोमपीतये । सुजूर्गणेन तृम्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमपीतये । सुजुः । गुणेन । तृम्पतु ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'वैश्वानर मरुत्वो' (धृ ३, १४) । "यथैव मित्रावरुणान्यां कृष तथैवेन्द्रावापि मरुत्वन्तं कृष एव । मरुत्वन्ताम् मरुद्भिः सहितम् हवामहे इन्द्रम् । आकारस्तु पदपूरणो वा हवामहे इत्याख्यातेन वा सम्बन्धमित्यर्थः । सर्वापि वा सर्वाण्यथामहे इति । किमर्थम् । सोमपीतये । एतज्जान्वा मरुः जुषी प्रीतिसैवन्तयेः । सम्प्रीयमाण यजेन मरुद्भोजेन सह तृम्पतु तृम्पतु ॥ ७ ॥

१-१. वर्षणस्य यज्ञस्य वा वर्षधितारो । तयोश्च तेषामथ पती विं अ इति । २-२. नास्ति साहचर्यं मरुत्वन्तं विं अ इति । ३. वर्गो मित्रस्य अस्माकं प्रकाशेन कृतिना भवतु । सर्वे पालने भुवताम् भवतु भुवन्तु विं अ इति । ४. पालने अस्माकं अर्थां विं अ इति । ५. सर्वो अ विं अ इति । ६-७. मरुत्वं इति मरुत्वं सोमपीतये हवामहे । आ अर्थात् वा अर्थात् हवामहे । मरुत्वन्तये मरुद्भोजेन तृम्पतु । जुषी प्रीतिभक्तये विं अ इति ।

वेङ्कट० मरुतिः सहितम् इन्द्रम् आ हवामहे सोमपानाय । सः^१ मरुद्गणेन सहितः सोमेन तृप्यतु ॥ ७ ॥

मुद्रल० मरुत्तन्त्रम् मरुत्तियुक्तम् इन्द्रम् सोमपीतये सोमपानाय आ हवामहे आह्वयामः । स चन्द्रः
गणेन मरुत्समूहेन सञ्जः सह तृप्यतु तृषो भवतु ॥ ७ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूर्परातयः । विश्वे मर्म श्रुता हवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूर्परातयः । विश्वे । मर्म । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० ज्येष्ठतन्त्रः प्रधानवचनः । इन्द्रः प्रधानभूतो येषां त इन्द्रज्येष्ठाः । हे इन्द्रज्येष्ठाः
मरुद्गणाः ! सप्तसप्तका मरुतां गणाः, तदपेक्षमेतद्बहुवचनम् । देवासः पूरपरातयः विश्वे सर्वे
नाम श्रुतं श्रुतुं हवम् आह्वानम्^१ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रनेतृकाः पूरपरातिकाः^१ मरुताः देवाः । ते सर्वे मम श्रुतुं ह्वानम्^१ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे देवासः ! इन्द्रमरुद्गणाः विश्वे सर्वे यूयम् मम हवम् आह्वानम् श्रुतं श्रुतुं । कीदृशाः ।
इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधाः मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूरपरातयः
पूरपरातयो देवो रात्रिर्दाता येषाम् इन्द्रमरुतां ते ॥ ८ ॥

इत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

इत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

स्कन्द० इत इन्द्रम् असुरस्मरुत्तुं वा हे सुदानवः ! शोभनदाना मरुतः । इन्द्रेण सहयो-
गलक्षणाया तृतीया । इन्द्रेण सह । कीदृशेन । सहसा बलनामैतत् (वृ. निघ. २, ९) । सामर्थ्या-
न्वान्तर्गतमरुत्वर्थम् । बलवता युजा सहायेन । मा च नः अस्माकं पुन्यप्रसादेन दुःशंसः दुराशंसः
कूराभिप्रायः ईशत ईशो भवेत्^१ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इत श्यामुं सुदानाः ! इन्द्रेण सहायेन बलवता सह । मा अस्माकं दुर्वचनो वृत्रः ईशित ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे सुदानवः ! शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः ! सहसा बलवता युजा योग्येन इन्द्रेण सह वृत्रम्
शत्रुम् इत नाशयत । दुःशंसाः दुष्टेन वासनेन कीर्तिनेन युक्तो वृत्रः नः अस्मान् प्रति मा ईशत
समर्थो मा भूत् ॥ ९ ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृथिमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमपीतये । उग्राः । हि । पृथिमातरः ॥ १० ॥

१. नास्ति साम्ब कु वि^१. २-२. हे इन्द्रप्रधान मरुद्गणाः सप्तसप्तकाः देवाः पूरपरातयः सर्वे मे श्रुतुं
आह्वानम् वि^१ अ कु. ३. पूरपरातिकाः सप्तसप्तकाः. ४. आह्वानम् साम्ब कु. ५-५. इत मरुत् मेवमरुत्तु
वा शोभनदानतः मरुत इन्द्रेण बलवता सहायेन । माऽस्माकं पुन्यप्रसादेन कूराभिप्राय ईशत । एतः अन्तर्गतामरुत्तु
तस्मात् । युक् सहायः । दुराशंसः दुष्टः वा अस्मदीयो अनेन वि^१ अ कु. १-१ नास्ति साम्ब^१.

स्कन्द० 'तृचो निरुषेपा देवानाम्' (वृदे ३, १५) । अत्र चाद्य पादो विधत्तिज्ञं शिष्टं मारुत्म् ।
वक्ष्यति हि—

'बहुशस्तु वैश्वदेवेषु सन्त्युच पादार्धर्वा द्वैपदास्त्रैपदाश्च ।

द्विप्रधाना अपि त्रैकप्रधाना बहुप्रधाना अपि वैश्वदेवे' ॥ (वृदे ४, ८) इति ।

विश्वान् देवान् हवामहे एतावदेक वाचयन्, पर तु वाक्यान्तरम् । मरता 'विश्वेदेवै रस
विशेषणविशेष्यभावस्य समुच्चयस्य चासम्भवात् साक्षाद्भक्त्याच्य परस्मिन् वाच्ये
हवामहे इति पूर्वाद् वाचयात् क्रियापदमनुपकल्प्यम् । महत हवामहे । किमर्थम् । सोमपीतये ।
उप्रा हि द्विशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादुप्रा अग्रसह्य । शत्रुभि । पृदिनामातर पृदिनरिति दुनाम ।
सौमता वेपा मरता ते पृदिनामातर । दिव पुत्रा इत्यर्थे ॥ १० ॥

वेङ्कट० वैश्वदेवस्तृच उक्त । मरत्सु च विश्वशब्दो दृश्यते । विश्वान् देवान् महत च सोमपानाय
हवामहे । उद्गूणां हि पृदिनामातर 'पृथिवी वै' ऋतो मरतो जाता' (तु वै २, २, ११, ४) इति
भाष्यम् ॥ १० ॥

मुद्गल० महत मरत्सह्यकार् विश्वान् सर्वान् देवान् सोमपीतये हवामहे सोमपानार्थम् आह्वयामहे ।
ते च मरत् उप्रा शत्रुभिरसह्यबला पृथिमातर पृथेयानावर्णशुक्राया भूमे पुत्रा ।
द्विशब्द प्रसिद्धाय ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाऽध्याये नवमो वर्गः ॥

जयतामिव तन्पुत्रुर्मरुतामिति धृष्णुया । यच्छुर्मं याधनां नरः ॥ ११ ॥

जयतामइह । तन्पुत्रु । मरुताम् । एति । धृष्णुऽया । यत् । शुर्मन् । याधनं । नरः ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'राज्ञा सद्ग्रामम् जयताम् इव तन्पुत्रु गर्जितशब्दो युष्माकम् मरुताम् स्वभूत एति
गरुडति ओग्रदेवाम् । शूयत इत्यर्थः । कीदृश । धृष्णुना प्रथमैकवचनस्याय वाजादेशः ।
धृष्णु अग्निभविता । महान् गम्भीरशैत्यर्थः । कदा । उच्यते । यत् यदा शुर्मन्
उद्वचनार्थम् (उ निघ १, २) । मैपस्यमुदकं प्रति याधन गच्छत । अथवा शुभशब्द शोभनवर्णय
क्रियाविशेषणम् । यदा शोभन गच्छत हे नर । मनुष्यावृत्तय ॥ ११ ॥

१ देवा वृदे २२ विरुषेपा च विशेषणविशेष्यत्वं न विद्यते । न समुच्चयश्च । तस्मात् साक्षाद्भूतान्
पूर्वभागात्वात्प्रत्ययार्थं मरुतो हवामहे इति दक्ष्यन् । सोमपानाय । यस्मात्पुत्रुयाम् अग्रसह्य । दिव पुत्रा महत पृथिवी
स्य माता वेपा ते पृथिवीमातो मरुत इति अ कु ३ नभित् साग्भ त् ४ ४ पृथिवीं पय साग्भ कु, पृथिवीं
अ ५ के दि ६-९. मरुतां गर्जितशब्द सीमान् जवनां राज्ञा तन्पुत्रु गर्जितशब्द इव शोभनशब्द एति । धृष्णु सौ
याम् । 'पुत्राम्' (वा ५, १, १२) इति मरुत । साष्ठीयवदितु इत्युत् (वा ३, २, १२६-१४०) । धृष्णुभिर्भविता मरुत्
गर्जितय । यदा येषाम्मुदकं प्रति गच्छत तदा तन्पुत्रु शुभं शोभने वा । यदा शोभनं गच्छत (१) । हे मनुष्यावृत्त
इति अ पु

वेङ्कट० तैत्तिकानामिव शब्दः मरुताम् शब्दः^१ गच्छति धृष्युः^२ यदा^३ सूर्यं कल्याणं गच्छथं^४ नेतारः । ॥ ११ ॥

मुद्गल० मरुताम् देवानाम् तन्यतुः शब्दः धृष्युया धाट्यर्थयुक्तः सद् एति गच्छति । केपामिव । जयताम् विजययुक्तार्त्तं धूरार्णं भटानाम् इव । हे नरः ! नेतारो मरुतः ! सूर्यम् यत् यदा शुभम् देवयजनम् याचन प्राप्तुं तदा सुष्मदीयः^५ शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ११ ॥

हस्काराद् विद्युत्स्पर्शतो जाता अवन्तु नः । मरुतो मूळयन्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युत्तः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः । मरुतः । मूळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'आर्तस्य पुंसः हृशब्दोच्चारणं हस्कारः । तस्माद् हस्कारात् । विद्युतः स्पर्शतः परिशब्द उपरिभावे । विद्युत् स्पर्शस्ता जाताः अस्मात् व्यवस्थानमभिप्रेतम् । व्यवस्थिताः विद्युत्-मधिष्ठितोत्सर्गः । अवन्तु वृष्टिप्रदानेन फालयन्तु नः अस्मात् । यथा विषादनिमित्तान्ति-प्रतिपत्त्यर्थं हृशब्दं नोच्चारयामः तथा कुर्वन्तु इत्यर्थः । के । मरुतः मूळयन्तु च नः अस्मात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अस्मादन्तरिक्षात् जाताः मरुतः विद्योतनानन्तरं 'वृष्टिभावजनित्वात् हस्कारात्' अस्मान् रक्षन्तु । मरुतः सुखयन्तु अस्मानिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हस्कारात् वीक्षिकरात् विद्युतः 'विशेषेण द्दीप्यमानत्वात्' अतः अन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत उत्पन्नाः मरुतः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । तथाविधा मरुतः नः अस्मान् मूळयन्तु सुखयन्तु ॥ १२ ॥

आ पूषञ्चित्रवर्हिषमाष्टुणे ध्रुवर्णं दिवः । आजो नष्टं यथा पशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रवर्हिषम् । आष्टुणे । ध्रुवर्णम् । दिवः । आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'पूष आष्टुणे तृचः' (वृदे ३, १५) । 'पूष आष्टुणिगुणकाय तृचः । आ इत्युपसर्गः अत्र इत्ययत्क्याजेन सम्बन्धमिदं च्युतम् । हे पूषन् ! चित्रवर्हिषम् विचित्रं पूष्यं वा वर्हिषंश्च त्र चित्रवर्हिः सोमः स चित्रवर्हिषम् । आष्टुणे ! ष्ट क्षरणदीप्तयोः । उरिता षुभिः दक्षः पूर्णो रतिः स कशे रथे वा यस्य स आष्टुणिः पूषा^१ । वश्यति हि—'इतिरिच तैत्तिकान्तु

१. नास्ति साम्ब^१ कु. २. धृष्युः रि^२. ३. यथा ह रि^३. ४. गच्छत साम्ब कु. ५. तदीयः मूको. ६-६. यदा दुर्भिक्षस्य पुंसः आर्तनलिवत्सर्वं हृशब्दोच्चारणम् । स हस्कारः । तदा विद्युतः परि विद्युतो जाताः जगत्सु व्यवस्थाने । विद्युत्समिध्यात् वृष्टिप्रदानेन दुर्भिक्षम् दूरीकृत्य अस्मान्बन्तु । यथा यत् यदा हस्कारं त्यजत्वा प्रमोद-कथोपदानसम्पत्सुखयामः तथा कुर्वन्तु । के । मरुतः । सुखयन्तु च अस्मात् रि^४ अ कु. ७-७. 'अतिशयपकात् अ साम्ब^५. ८-८. विशेषदीप्तिमा^६ मूको. ९-९. नास्ति वि मे^७. १०-१०. हे पूषन् आष्टुणे । ष्ट क्षरणदीप्तयोः । उरिता षुभिः । दक्षः पूर्णो रतिः । स कशे रथे वा यस्य स आष्टुणिः रि^५ अ कु.

सत्यम्' (ऋ ६, ४८, १८) इति । तस्य सम्बोधनम् । 'अथवा दीक्षिर्षुणि सा भागता यस्य स आशुणि उपजातदीक्षि । हे आशुणे' धरणम् धारयितारम् दिव तातस्थ्यात् ताच्छब्द मञ्जा श्रोत्रन्तीति यथा । सुनिवासिना देवानाम् । सोमलक्षणैतल्लेन देवा धारयन्ते । अथवा 'धरणम्' (निष १, ११) इत्युदकनाम । चित्रवर्हिषं च सोममुदकं दिव आ वा अज अजिरत्र सामर्घ्यादन्वर्णात्पर्यर्थम् । उपसर्गाभ्यासात् तत्सम्बन्धिष्वत्र क्रियापदस्याभ्यासः । आज आज । अस्यर्घ्यं पुन पुनरागमनेष्वर्थम् । कथम् । नष्टम् यथा पशुम् यथा प्रनष्ट पशुमज गा वा त्वमेवा गमयति पशुना रक्षितृत्वात्, लौकिके वा पशुपाल तद्वत् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आनय पूयन् । सोम पणिभिरपहृतम् । आगतदीक्षे । धारकं शुलोकस्य । यथा नष्टम् पशुम् त्वमानयति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे पूयन् । चित्रवर्हिषम् विचित्रैर्द्वैर्भुक्तम् धरणम् वागस्य धारकं सोमम् दिव आ शुलोकादाहरेति शेषः । पूया विशेष्पते । आशुणे । आगतदीक्षियुक्तः । तत्र दृष्टान्तः । हे अज ! गमनशील । यथा लोकं नष्टम् पशुम् महारण्यादावन्धीद्वय कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ १३ ॥

पूया राजानमाशुणिरपगूळहं गुहां हितम् । अविन्दच्चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूया । राजानम् । आशुणि । अपगूळहम् । गुहां । हितम् । अविन्दत् । चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

स्वरू० अत्रेतिहासमाचक्षते—'असुरा सोमं राजानं दीक्षमानमभेक्षत् अपहरत्य गुहाया न्यदध । त पर्यवयमाणा अन्ये देवा नाविन्दन् । पूया त्वविन्दत् । स त गृहीत्वा दिवमानयति इति । 'तदेतद्विशेष्पते—पूया राजानम् आशुणि अपगूळहम् निगूळम् आच्छादितम् गुहा गुह्याम्बुद्वारम् निहितमसुरैः अविन्दत् लभवान् चित्रवर्हिषम्' ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पूया सोमम् आशुणि असुरैः अपगूळहम् गुहाया निहितम् अविन्दत् । यस्मै 'चित्रवर्हिष' स्तीर्यते ॥ १४ ॥

मुद्गल० आशुणि पूया राजानम् सोमम् अविन्दत् अहरत । कीदृशम् । अपगूळहम् अपावृतम् गुहा हितम् गुह्याम्बुद्वारे दुर्गमे सुलोकैः स्थितम् तथा चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

उतो म मद्यमिन्दुभिः पद् युक्तां अनुसोसिषधत् । गोभिर्यशं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । स । मद्यम् । इन्दुभिः । पद् । युक्तान् । अनुसोसिषधत् । गोभिः । यशम् । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥

१३ शोषिषाः शुणि । सा भागता यस्य स वा । उपजातदीक्षि । चित्र विचित्रं पूयं वा बहि यन् स्त्रेयस एव विचित्रवर्हिषम् चि यन्त्वा श्रोत्रन्तीति तातस्थ्यात् पनाद । सुनिवासिना देवाना धारयितारम् । आज आज । आशुणि तातस्थ्यात् श्रोत्रन्तीति अति शिष्यम् । धरणमुदकं वा । चित्रवर्हिषं च सोममुदकं च पुनोरात् पुन पुन अलादने गमनम् । अजिष्य अ जीशब्दश्च । यथा नष्टम् अज गे वा त्वमेवागमयति पशुना रक्षितृत्वात् । लौकिकं पशुपाले वा तद्वत् विं अ कु १ यम् साम्ब २ पविमिश्रं साम्ब ३ अं विं ३. आहृतं साम्ब ४ विं ४ नाशित विं ५ आशित मं ६ अवेदितां विं अ कु ७-८ अस्त्वमुपये । पूया राजानमाशुणिरपगूळहं गुहायाः वेङ्कटु । निहितम् असुरैः लभ्यमानम् । विचित्रवर्हिषम् विं अ कु ८ उपगूळं अं ९ विचित्रं विं । चित्रवर्हि साम्ब कु चित्रवर्हि अं ।

स्फन्द० 'उतो इत्युत्तमस्फन्दोना सहैकादेशः । उत उ । उ इत्युच् चायं नाम्ना वा सह कृतैकादेशः' — 'एगो उपाः' (ऋ १,४६,१), 'सो विन्दु' (ऋ १,१९१,११), 'वतो इतः' (ऋ १०,१५५,२) इति यथा । आख्यातेन वा सह—'जनिषो अपः' (ऋ १०,१५,१०) इति यथा । उपसर्गेण वा सह—'प्रो आरत' (ऋ १,२९,५), 'उपो रथेषु' (ऋ १,३९,६), 'अपो सु म्यध' (ऋ २,२८,६) इति यथा । निपातेन वा सह—'अपो वयम्' (ऋ १,१६४,४०), 'नो वयम्' (ऋ १,१९१,१०), 'उतो न्वय' (ऋ ८,७२,६), 'मो ध्वन्व' (ऋ ७,५९,५) इति यथा । स सर्वैः पदपूरणः मृष्यपर्येत्वाच्च कृतैकादेशः । उच् पदकारेण पूर्वेण पदेनैकी-कृत्यैव पठितः^१ । इतिकरणोपादानानु प्रगृह्यतां दर्शयता दर्शितो-बोद्धव्यः इति । सः पूषा मह्यम् 'मदर्यम् इन्दुभिः द्वितीयार्थे एतीदृषा । इन्दुन् सोमाद् पद् युक्ताद् षिपुद्वन्द्व युक्ताद् संवत्सरगमने नियुक्ताद् । संवत्सरस्य गमयितृनित्यर्थः । अथवा युक्ताद् यान् यान् यो यादशः साधयितव्यः तं तादृशमेव अनुरोषिधत् शत्रन्तमेतत् माख्यातम् अननुदात्तत्वात् । आनुपूर्वेण साधयन् । गोभिः वयम् न गोशब्दोऽथ बलीवर्हेषु वर्तते । वयशब्दो धान्य-मात्रोपलक्षणार्थः । यथा कश्चित् कर्षको बलीवर्देयवादिधान्यं कुर्यात् तद्वत् । नर्हणत् करोतेर्बहुगन्तस्येद् रूपं न कृपते । पुनःपुनः करोतु सोमयागान् इत्यर्थः^२ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अत्र च सा पूषा मह्यम् पशिन्य आहृते^३ इन्दुभिः पद् अतएव यथापूर्वमुक्ताद्^४ अनुक्रमेण एवम् यथा यदात् भृगुयामुसाद् प्ररोहार्थं पद्गवादिना हलेन कृपन्ति पद्दत्तुक्रमेण पुनःपुनर्मदत् प्रवर्तयत्यभरणायैति^५ ॥ १५ ॥

मुद्गल० उतो अत्र च सः पूषा मह्यम् यजमानाय इन्दुभिः पागडेषुभिः सोमैः युक्ताद् पद्^६ 'वसन्तादीद् कृषु' अनुरोषिधत् अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन् वर्तत इति शेषः । दृष्टान्तः । गोभिः बलीवर्दैः वयम् न नर्हणत् यथा पवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृपति तद्वत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

अम्बयो यन्व्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अम्बयोः । अस्ति । अम्बोऽग्निः । जामयोः । अम्बुस्तिः अम्बुसात् । पृञ्चतीः । मधुना । पर्यः । १६ ॥

१-१. उतमस्फन्दोना सह एकादेशः उतो इति । उन्द्वयं मानात् सहकृतैकादेशः विं अ कु साम्ना, २-२. उपसर्गेण प्रो अपो ओ उपो । निपातेन अपो नो उतो मो इति । सर्वैः पदपूरणः मृष्यपर्येत्वाच्च । कृतैकादेशः उच् पदकारेण पूर्वेण पदेनैकीकृत्यैव पठितः विं अ कु. ३-३. इन्दुन् अस्ति भिस् । सोमाद् पद्द्वन्द्व युक्ताद् संवत्सरगमने नियुक्ताद् । तद्वत् गमयितृत् । अथवा युक्ताद् यान् यान् यो यादशः साधयितव्यः तं तादृशमेव अनुरोषेण साधयन् शत्रन्तमेतत् माख्यातम् अननुदात्तत्वात् । गोभिः गोशब्दः भव बलीवर्हेषु वर्तते । वयशब्दः धान्यमात्रोपलक्षणार्थः । यथा कश्चित्कर्षको बलीवर्दैः यवादिधान्यं कुर्यात् तद्वत्पुनःपुनः करोतु । करोतेर्बहुगन्तः न कृपति । सोमयागान् उपनयतु स मन्वसिन्दुन् कर्हण अनुसापयन् विं अ कु. षिं नास्ति साम्ना. ४. अहृतेति साम्ना विं अ. ५. पुनःपुनः विं अ. ६. 'वसन्तादीद् ल वि'। ७-७. 'नाम्बु' मी. ८. नास्ति वि.

स्कन्द० 'अर्वाष्टमा अपा ज्ञेया' (बुधे ३, १७) । 'अर्वाष्टमा माच घान्देवरया ज्ञेया । अत्रि
 दान्दोऽन्नापर्याय । अम्वा मातृभूता आप यन्ति यश्च प्रति गच्छन्ति निषत्तै अश्वनि मार्गे ।
 जामय भगिनीस्थानीयाश्च अन्वरीयताम् यज्ञकामानाम् पृथ्वी सम्पचयन्त्य स्वावयवभूतेन मधुना
 'मधु (निघ १, १२) इत्युदकनाम । यस्तदीयथैकधनाख्येनोदकेन पय सोमलक्षणमुदकम् ॥ १६ ॥

षेड्डट० अत्र शाटगायनकम् । तस्यैव श्लोक —

न ता अन्य प्रतरति नैना^१ विष्णाकुमर्हति । बहन्त्यस्मै सर्वदस्ता^२ मधु क्षीर वृत दधि ॥

'पत्सहस्राण्यभ्यय इति । 'इमा ह वैता अन्ययो नामित्यादि' (छ लघा ९८, २) ।

ता^३ अन्यय मार्गे^४ गच्छन्ति यश्मिच्छता जामिस्थानीया मधुरेण रसेन प्रत्यसमुदक
 समृज्जत्य ॥ १६ ॥

सुहृद० अन्वरीयताम् अन्वरम् आत्मन इच्छतामरमावम् अभ्यय मातृस्थानीया आप^५
 अश्वनि देवयजनमार्गे यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्य आप । जामय द्विवकारिण्य सन्धव
 तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तम् पय पृथ्वी गयादियु योजयन्त्य ॥ १६ ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्दन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अम् । या । उप । सूर्ये । याभि । वा । सूर्ये । सह । ता । न । हिन्दन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'अम् इमा या आप उप सूर्ये सूर्यैस्तमीषे । याभि वा वासव्य समुच्चरे ।
 याभिश्च सूर्य सह याश्च सूर्यैकैकस्थाना । आदित्यमण्डलस्था इत्यर्थे । ता न हि वृद्ध
 दि गतो वृद्धो च । गच्छन्तु बर्धयन्तु वा अन्वरम् ॥ १७ ॥

षेड्डट० अम् वा 'उप भवन्ति' सूर्ये । याभि वा सूर्ये सह भवति । ता अस्माक यज्ञ गच्छन्तु ॥ १७ ॥

सुहृद० अम् एता स्य उप समीपे या अस्थिता आप । वा अथवा सूर्ये याभि अग्नि सह
 वर्तत पूरुत्र अपा प्राधान्यम् उत्तरय सूर्यैवेति विशेष । ता वादृश्य आप न अस्मदीयम्
 अन्वरम् यागम् हिन्दन्तु प्रीणयन्तु ॥ १७ ॥

अपो देरीरूपं ह्यये यत्र गात्रः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्वी हृदिः ॥ १८ ॥

अप । देरी । उप । ह्यये । यत्र । गात्र । पिबन्ति । न । सिन्धुभ्य । कर्त्वीम् । हृदि ॥ १८ ॥

१-१ अत्रिण्यमा मातृभूता अपा प्रविशन्ति यत्र निषत्तैमार्गे । अन्वरीयता जामय यज्ञकामाना भगिनी
 स्थानीयाश्च अन्वरीयताम् यज्ञकामानाम् पृथ्वी सम्पचयन्त्य स्वावयवभूतेन मधुना
 २ तासो साम्य ३ ३ इयमाह वैता अन्ययोऽमित्यादिना साम्य, 'अग्निपादिना साम्य' इति अ
 ४ एता साम्य कु १ अता ता भार इति ७ ७ अम् न अन्वरं हिन्दन्तु । वा सूर्यैस्तमीषे याभिश्च
 गच्छन्तु । मधुरेण रसेन माधुर्यरसेन युक्तम् पय । ता अस्माक यज्ञ गच्छन्तु बर्धयन्तु वा । दि गतो वृद्धो च इति अ कु
 ८ ८, यज्ञानि साम्ये इति अ ९ नातिह इति

स्कन्द० अतः देवीः अहम् उप ह्ये । 'वत्र द्वितीयार्थे सप्तम्येषा । याः गावः विवन्ति नः । किं कारणम् । यस्मात् सिन्धुभ्यः स्कन्द प्रसवणे इत्यसौ तद्रूपम् । तादृष्यं चतुर्थी । स्कन्दित्री-णामपानार्थात् । कर्त्तव्यं कृत्यापेक्ष्यं स्वप्रत्ययः । सर्वेण कर्त्तव्यम् हविः । अथवा सिन्धुभ्य इति पञ्चमी । तच्छ्रुतेर्चादायेति धावयस्येयः । यस्मात् स्कन्दित्रीभ्यः पसतोवयैकधनालक्षणम् एकदेशमादाय कर्त्तव्यं सोमलक्षणं हविः^१ ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अपः देवीः उप ह्ये । यासु गावः विवन्ति अस्माकम् । ताम्यो हि कर्त्तव्यमस्माभिः हविः ॥ १८ ॥

मुद्रल० नः अस्मदीयाः गावः यत्र यासु अस्तु विवन्ति पानं कुर्वन्ति ताः अपः देवीः उप ह्ये आह्वयामि । सिन्धुभ्यः स्कन्दनशीलाम्यः अह्यः देवताभ्यः हविः कर्त्तव्यं अस्माभिः कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥

अप्स्व॑न्त॒र॒मृत॑म॒प्सु मे॑प॒जम॑पा॒मुत प्र॒य॑स्तये । दे॒वा भव॑त वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अ॒प्सु । अ॒न्तः । अ॒मृत॑म् । अ॒प्सु । मे॒प॒जम् । अ॒पाम् । उ॒त । प्र॒य॑स्तये । दे॒वाः । भव॑त । वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

स्कन्द० अणु^२ अपां मध्ये अमृतम् अणु एव मेपजम् 'मेपजम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । 'व्याधेर्वाऽपनोदकं मेपजमुच्यते । एतज्जाता आगम् उत प्रशस्तये उतशब्दः पदपर्ययः एवार्थे वा । अपामेव प्रशस्तनाय स्तुतये । हे देवाः ! हविषो दातार ऋत्विजः ! भवत यूयम् वाजिनः अस्त्रेण तद्रुन्तः । अपः स्तोतुं हविरपकल्पयतेत्यर्थः^३ ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अपाम् अन्तः अमृतम् । 'अमृतं वा आपस्तस्माच्चरिवतान्तमभिषिञ्चन्ति (तै १, ६, २, १-२) इति शास्त्रम् । अणु एव मेपजम् विविधौषधिषु^४ प्रादुर्भूतम् । अपाम् स्तोत्राय हन्दिपाणि ! बलवृत्तानि भवत^५ ॥ १९ ॥

मुद्रल० अणु जलेषु अन्तः मध्ये अमृतम् पीयूषं वर्तते । तस्य अचिकारत्वात् । तथैव अणु मेपजम् औषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्य अहस्य अकार्यत्वात् । उत अपि च चाटशीनाम् आगम् देवत्वानाम् प्रशस्तये प्रशस्तार्थं हे देवाः ! ऋत्विगादयः माह्वयाः ! वाजिनः वेगवन्तः भवत । शीघ्रं स्तुतिं कुरतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अ॒प्सु मे॑ सोमो॑ अ॒ग्रवी॑दन्त॒र्विश्वानि॑ मे॒पजा॑ । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वदर्श॑भु॒वमाप॑श्च वि॒श्वमे॑प॒जीः ॥ २० ॥

अ॒प्सु । मे॑ । सोमः॑ । अ॒ग्रवी॑त् । अ॒न्तः । वि॒श्वानि॑ । मे॒पजा॑ ।

अ॒ग्निम् । च॑ । वि॒श्वदर्श॑भु॒वम् । आपः॑ । च॒ । वि॒श्व॑ऽमे॒पजीः॑ ॥ २० ॥

१-१. याः गावः विवन्ति नः । या आपः । शक्ति शब् । स्कन्दित्रीभ्यः अह्यः कर्त्तव्यं हविः ।

तस्मात् अर्थात् । कृत्यापे । पञ्चमी भ्यम् वा । स्कन्दनीभ्यः वरुणविवेकनाभ्यः एकदेशमादाय कर्त्तव्यं सोमलक्षण

हविः वि^१ अ कु. २. नास्ति साम्. ३-३. व्याख्यानवकं सुवम् । तद् ज्ञात्वा तास्त्वपामेव प्रशस्तनाय

हे देवाः यूयं हविरंशुपात्रेण तद्रुन्तो भवत । अपः स्तोतुं हविरपकल्पयत 'वायो वचः सु काण्वम्'

इत्यत्रम् । मेपजं व्याख्यानोत्तरत्वात् । सुवमपिडिनमि वि^१ अ कु. ४. 'पथीषु वि^१ साम् अ कु. ५. भवन्ति तः

मयाः वि^१ सपं.

स्कन्द० अयु^१ अथां मध्ये सर्वाणि भेषजानीति मद्भ्यम् सोमः कथितयान्^२ । न च भेषजान्येव केवलमिति
किन्तर्हि । अग्निम् च वैद्युताद्यम् । कीदृशम् । विश्वशंभुवम् भवतिरत्र सामध्यां दुन्तर्णावर्षः ।
सर्वप्राणिनां सुखस्य भावयितारम् उत्पादयितारम् । आपः च विश्वभेषजी^३ स्वयमप्या
सर्वस्य भेषजभृताः ॥ २० ॥

घेडुट० ओषधीषाः सोमः अपान् अन्तः विश्वानि भेषजानि सन्तीति माम्^४ अत्रवीत्, अग्निम् च
सर्वस्य सुखस्य भावयितारम् अप्सु स्थितम् । स्वरूपेण चोदकानि विश्वभेषजानि उपाच ॥ २० ॥

मुद्रल० अयु ण्ठेषु अन्तः मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे मद्यं सन्प्रदग्निने
सुखे सोमः देवः अत्रवीत् । यथा विश्वशंभुवम् सर्वस्य जगतः सुखकरम् एतन्नामकम् अग्निम् च
अप्सु वर्तमानं सोमोऽत्रवीत् । आपः च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्यः ॥

आपः पृणीत भेषजं वरुह्यं तन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरुह्यम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

स्कन्द० १६ आपः ! पृणीत पृ पालनपूरणयोः । पालययारमान्तर्गतम् भेषजम् । कीदृशम् । वरुह्यं
वरणीयम् । किमर्थम् । तन्वे वाद्ध्यं एषा चक्षुषी । शरीरस्वायाय । कस्य । मम मज्ज
शरीरं भेषजवितुमित्यर्थः । भवता सन्प्रदानचतुर्धाभुतेर्दानार्थं एव पृणातिः 'पृणीतादिभार्य
मानाय' (ऋ १०, ११७, ५) इति यथा । दत्त भेषजं शरीराय मे । न च केवलम् । किन्तर्हि ।
ज्योक् च सूर्यम् एते ज्योमिति निपातश्चिरवचनः । चिरं सूर्यं द्रष्टुं पृणीत । किम् ।
सामध्यां ज्ञप्तुः । तेन हि सूर्यश्चिरं दृश्यते । अथवा सूर्यमिति पृणातेरेव कर्म न दृशे ।
सूर्यं च पृणीत चिरं द्रष्टुमिति^५ । एतदुक्तं भवति—शरीरभेषजं च मे दत्त । अधिकेन्द्रियतां
च चिरं सूर्यस्य सन्दर्शनायेति ॥ २१ ॥

घेडुट० आपः ! प्रदत्त भेषजम् उत्पाष्याम्, "वा रक्षामृतम् मम शरीरस्य" । चिरं च सूर्यम् मां
द्रष्टुं कुरुत ॥ २१ ॥

मुद्रल० हे आपः ! मम तन्वे शरीरायम् वरुह्यम् रोगनिवारकम् भेषजम् औषधम् पृणीत पूरयत ।
किञ्च ज्योक् च चिरम् सूर्यम् एते द्रष्टुं नीरोगा अर्थं शक्वा भवामेति श्रेय ॥ २१ ॥

१. नास्ति साख्य. २-२. अयु मे सीवः अशरीन् चक्षुष्यान् साख्य. ३-३. अन्तर्निषानि भेषजा न च भेष
साम्^४, वैद्युताद्यन्तर्नि च सर्वप्राणिना सुखस्य भावयितारं विरोधा उपेक्षारविनाशम् । सन्प्रदग्निने भूः विं अ ३
४. मम ल ३१^५. ५-५. नास्ति वि मे^६. ६-६. मातः पालयत आत्मनोर्भे भेषजं वरुह्यं शरीरार्थं
वरुह्यते भेषजवितुम् । पृ पातनपूरणयोः । एव दृशे । हे आपः मम तन्वे शरीराय भेषजं ददेति वा । 'पृणीतदि'
पमानाय' शेषवार्य शतवर्षः इत्यदि । ज्योक् चिरं सूर्यं द्रष्टुं चक्षुषी । सुखे 'दृशे तन्वे च' (वा ३, ५, ११)
इति । चक्षुष्यान् सूर्यः किं दृश्यते । चिरं द्रष्टुं सूर्यं दृशेति इति वा । चक्षुःशब्दस्य सर्वः । उत्पन्नान् चक्षुषोर्नि लोच
विं अ ३. ७-७. शरीरस्य च रक्षामृतम् साख्यं कु अं. ८. दृश्व साम्^७. ९. नास्ति मूको.

इदमापः प्रवहत यत् किंच दुरितं मयि । यद् बाहर्मभिदुद्रोहं यद् वा शेष उतार्तम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । बहत् । यत् । किम् । च । दुःइत् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत । अर्तम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० हे आपः ! प्रवहत प्रकरोण अन्यत्र प्रापयत । अपनयतेत्यर्थः । किम् । यत् किम् च दुरितम् काश्चिद् मयि । यत् वा अहम् अभिदुद्रोहं अद्रोघ्न्यायां मनसा दुग्धवान् । यच्च मानसमित्यर्थः । यत् वा शेषे शेष आद्रोहे । आकृष्टवानहम् । यच्च वाचिकमित्यर्थः । उत अर्तम् अस्तपन्नितम् । यच्चानृत्यवचननिमित्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० इदम् पापम् आपः । अपनयत यत् किम् च मयि अस्ति । यत् वा अहम् अद्रोघ्न्यायां विप्रादीन् अभिदुद्रोहं । यत् वा शसवानस्मि अनृतम् । अनृतेऽर्थे शपथं कृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

मुद्रल० हे आपः ! मयि यजमाने यत् किम् च दुरितम् अज्ञानात् निवृत्तम्, वा अथवा अहम् यजमानः अभिदुद्रोहं सर्वतो मुद्दिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेषे साधुजनं शत्रवानस्मीति यत् अस्ति उत अपि च अनृतम् उक्तवानिति यत् अस्ति तद् इवम् सर्वम् अपराधजातम् प्रवहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेण अन्यतो नयत ॥ २२ ॥

आपो अद्यान्वचारिपुं रसेन समगस्महि । पर्यस्वानग्न आ गहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिपुम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पर्यस्यान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

स्कन्द० आपः इति द्वितीयार्थे प्रथमा । अद्य अद्य अनु अचारिपुम् चरतिर्गैत्यर्थः । गतवानहम् । यत्पां माहात्म्यं तत् प्रकाशितम् इत्यर्थः । अतः 'वा वा देवतां निराहं तदवास्तेस्यास्ताग्नान्मनुभवाति' (वा १३, १३) इति स्मर्यात् पाज्ञान्यप्रतिपत्तेः अपाम् रसेन सम् अगस्महि सद्गता वषट् । 'अप्यधर्माग्निदेवता' (बृह ३, १७) । 'सूक्तस्य श्रेयसां अग्न्या अष्वर्षाग्निदेवता । पर्यस्यान् हविर्लक्षणेनाग्नेन तद्वात् । मयोपकल्पितहविष्ः सञ्चित्यर्थः । अथवा यन्मह्यं दास्यतेऽहं तद्वात् । तद् गृहीत्वैदर्थः । हे अग्ने ! आ गहि आगच्छ । आगत्य च योऽहं तुभ्यं हविषो दाता स्योवा वा तम् मा माम् तम् सृज सम्भव्य वर्चसा दीप्त्याग्नेन वा । वर्चो मह्यं देहीत्यर्थः ॥ २३ ॥

१-१. आपः प्रकरोणं अपनयत । यत् किञ्च काश्चिद् दुरितं मयि तदपनयत अन्यत्र कुत्रचिद् । यच्चानृत्यवचननिमित्तम् मानसा दुग्धवान् तन्मानसे पापं च । यत्वाकृष्टवान् वाचिकम् अपनयत । आपो मदीपमनृत्यवचननिमित्तं च विं अ सु. † अद्रोघ्न्यायां मूको. २. दुरितम् वि. ३-३. अद्रोघ्न्यायाः. विप्रादिभ्यः. मूको. ४. नास्ति कु. ५-५. आतः । तानि जम् । अप. अघाहम् अगतवान् विं अ कु. ६. नास्ति साम्. ७-७. सूक्तस्य च श्रेयश्च अष्वर्षा मनसा अग्निदेवता । यवस्यान् हविषात् । मया उपकल्पितहविष्ः स्मृ रति वा । मया दातुमिति वा । हे अग्ने आगच्छ । योऽहं हविर्दाता स्योवा वा । तं मा दीप्त्या अग्नेन वा सम्भव्य विं अ कु.

वेङ्कट० उदकानि अथ अन्वचारिणम् अपान् रसेन च^१ सद्गता । उक्ता^२ एकवचनबहुवचनयो स्तुति ।
रसपाद् अन्ते^३ । मत्समीपम्^४ आगच्छ । तम् मा त्वम् वर्चसा सम् सृज अष्णु स्थित^५ । इति ॥ २३ ॥

मुद्गल० अथ अस्मिन् दिने अवभृथार्थम् आप अन्वचारिणम् जलानि अनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च
रसेन जलसारेण सम् अगमहि सद्गता स्म । हे अग्ने ! पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोमुत्तरत्वं
आ गहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । तम् मा तदृश स्यात् माम् वर्चसा तेजसा सम्
सृज सयोजय ॥ २३ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा । विधुर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

विधु । मे । अस्य । देवा । इन्द्र । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

स्कन्द० तम् इत्युपसर्गं सृज इत्याद्यातेन लग्नध्वित्यम् । मा हे अग्ने । वर्चसा सम् सृज । प्रजया सम्
सृज । आयुषा जीवितमायुरुष्यते । भरतप्रसादाद् देवा विधु जानीयु । ज्ञानेन चास्य काण
रक्ष्यते । कुर्तुं इत्यर्थे । लोकेऽपि हि यो ह्यर्धनया कारयितुमिष्यते स उच्यते इदं
जानीहीति । कस्य विधु । मे सम् । किम् । अस्य स माग्ने वर्चसा सृज इत्येवमादे
कामस्थापनवाद्भक्त । अनुकृत्वात् द्वितीयार्थे चात्र पठि । एत कामम् । के देवा । मरुता
दय । न च केवला । किन्तर्हि । इन्द्र अपि विद्यात् सह ऋषिभि देवसामान्येऽन्तर्भूतस्वापीन्द्र
स्यात् पृथगुपादान प्राधान्यरूपावनाथम् । 'प्राज्ञा आयाता उपाध्यायदैवदत्तोऽध्यायात्' इति
यथा । तथा भगवतोऽग्ने प्रसादाद् विधु देवा इन्द्रश्चेत्येवमग्ने प्राधान्यादाहोयत्वस्यातिरोध ।
केचित्तु देवानामिन्द्रस्य च स्वप्राधान्याद् वेदवदेवीभेदेतामृचं मन्यन्त । एव ह्याह—'अ मेति
तिलो वैश्वदेवी प्राजापत्याऽऽग्नेयी च' इति^६ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० सम् सृज माम् अग्ने^१ वर्चं प्रभृतिभि^२ । तम् माम् देवादयश्च जानीयु ॥ २४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सम् वर्चसा सम् प्रजया सम् आयुषा मा सृज वर्चं प्रजाऽऽयुभि मा सयोजय ।
देवा सोमपातार अस्य मे यजमानस्य विधु अनुष्ठान जानीयु । किञ्च इन्द्र च सह
ऋषिभि ऋषिणो सह ममाहुष्ठानम् विद्यात् जानीयात् ॥ २४ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥

१ आग्ने वि^१ एव २ अ १, २१, १ इ ३ तर्जायम् वि^३ ४ रिषया कु साम्^४ ५ ५ हे अग्ने
प्रजया आयुषा वर्चसा च सयुषः । सगो बहुवचनं सूचयति । दाव्याऽऽज वा सम्बन्धः । पुत्रेण च सम्बन्धः । जीविनेन च
सम्बन्धः । स्वप्नधारणं जीवितम् च । आर्तिपुर्णम् एवं कामं देवा मन्त्राय । इन्द्रश्च विद्यात् । ऋषयश्च विधु । अग्ने
याव वर्णो रक्ष्यते । कुषान् । मन च प्रजया सयुषः । लोके हि च प्राधनया कारयितुमिष्यते स उच्यते इदं जानी
इति । अग्नेयः सामो ह्यग्नेयः कामजानम् । अग्ने इत्येव च । देवात्तन्मैत्रेयस्य रूपस्य प्राधान्यात् । मन्त्रो मे
प्रजया विधुः स्वप्नधारणं च । अ मेति निधे वैश्वदेवी प्राजापत्याऽऽग्नेयी चैवेके वि^६ अ कु ६ क्वय प्र^६ वि^६

[२४]

कस्य नूनं कृतमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

को नो म्रहा अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कृतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

क । नः । म्रहै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कस्य नूनम् शुनःशेष आशीर्षिः' । 'कस्य नूनम्' इत्यादि शुनःशेषो नामा-
लीगर्तपुत्रोऽपत्यत् । 'कस्य नूनम् तु वाप्याया' (बृदे ३, १८) । 'कस्य नूनम्' इतीयस्यैः
सूक्तस्थाया शायिका प्रजापतिदेवत्या । अत्र ब्राह्मणपठित्तिहासे संक्षिप्याचक्षते — 'हरिश्चन्द्रो
नाम राजा अत्रुत्र पुत्रार्थी नारदोपदेशाद् वरुणम् राजानम् उपससार । पुत्रो मे जायताम्
तेन त्वा वक्ष्ये इति । स रोहितः सन्नाह प्राप । प्राप्तसन्नाहं पितोवाच । अयं वरुणस्त्वामने-
नौपयातिनेन मह्यमदात् । हन्त ! त्वयाऽहमिमं यजः इति । स नेत्युक्त्वा धनुरादायारुण्यं
जगाम । अथ प्रतिज्ञातयागाकरणाद्हरिश्चन्द्रं वरुणो जग्राह । तस्य वरुणदृष्टीतस्य जलोदर
बभूव । तद् रोहितः शुभाव । सोऽरुण्यात् पितुः समीप आश्रितमिषन् अजीर्णनामानं पुत्रु-
क्षापरीत ददर्श । तस्यैः त्रयः पुत्रा बभूवुः । ज्येष्ठकनिष्ठौ शुनःपुच्छशुनोलाङ्गलौ मन्वदशौ ।
शुन शेषस्तु मध्यमः अमन्ददह् । तमजीगर्तं रोहित उवाच । अहं ते शतं यथा
ददामि । अहमेयानेकेनारमानं निष्पीणा इति । स तुमुक्षापरीतत्याच्योक्त्वात्तमप्रादुर्भावे शुन-
शेषमन्यं मन्वमात् शुन शेषं विचिन्तिये । एवं हि पौराणिकाः स्मरन्ति—

'अरितोदाद् भवाच्योक्त्वात् शुनःशेषः पचथा । ऋषीणा तारकान्येन एधनेन यद्वदया ॥

मन्नाः प्रादुर्भयन्त्यादौ पूर्वमन्वन्तारस्य ह' इति ।

तं जीतमादाय पितृसकाशं गत्वा रोहितः पितरमुवाच । शनेनाहमाहमानं निष्पीणा
इति । अयैनामादाय हरिश्चन्द्रो वरुणमुवाच । अनेन त्वा यजः इति । तथेति वरुण प्रति-
पेदे । तस्मिन् यज्ञे विहरतमित्रजमदग्निरग्निष्ठायास्या होताऽध्वर्युर्ब्रह्मोद्गाता बभूवुः । यूपे
शुनःशेषस्य निषोक्ता विनासिताः स न कश्चित् भवितुमियेयः । अथ अजीर्णं उवाच—तेन
शलेन शत्रुमहंसेनैवं विदुःश्रे प्रिह्वलामि चेति । तथेति प्रकिश्रे विदुःश्रे विह्वलितुमसि
विश्यन् शुनःशेषमुपजगाम । अथ शुनःशेषो मेने माममातुपमियेमे विशासित्यन्ति । हन्ताहं
देवना उपधागामीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार—'कस्य नूनं कृतमस्यामृतानाम्'
इत्येतवर्षेति । वस्य प्रजापतेः नूनम् इति पदपठनम् । कीटशस्य । कृतमन्य सर्वाणिनां
सुखतमस्य । ह । अमृतानाम् निर्धांण एषा पठी । देवानां मध्ये । मनामहे यत्तप्यथं'

१-१ 'कस्य नूनं तु वाप्याया' । कः प्रजापतिः । ब्राह्मणेनोक्तमिति इतिहासे संक्षिप्याचक्षते—हरिश्चन्द्रो

नारदापदेशात् वरुणमनुवाच पुत्रं त्वया तारनेहात् त पचद्वयत्क तत्तत्रमित्रवन्धवाया कान्य वाचमन् शोगतो
बभूव । तदा अस्य पुत्रः अजागर्तं वाचपितरा शुनःशेषनामानय वरुणमवाचयत् । शुनःशेषस्तु आत्मानं
निष्काशयमानं विशासित्यनाय च दृष्ट्वा देवता उपधारामि इति मन्वमानः 'कस्य नूनम्' इति अनुनाशनवरुणम्
इति । कस्य प्रजापतेः सर्वाणिनां सुखतमस्य । शुद्धो रमन् क जतुर्भद्रम् इति सुरम् । देवता
मध्ये । देवा यजन्त अमृता इति । निर्धांणे मान् । शोभते देवस्य नाम शुनः शिं अ कुः

‘वाप्यात्मसु पठित, तथापीद् वाप्यावा अस्तम्भान्मन्वतेरर्पित्वाभ्रं हर्त्तं रूपम् । मन्वामहे
 रगुमः । नाद् शोभनम् देवस्य नाम रगुरथा आत्र नामवत् गुर रगुतिर्ह्यते । प्रजापति
 देवं रगुम ह्यवर्धे । रगुतश्च सतः सः अस्तम्भम् मत्वा अदितये अदितिदास्योऽदीनरघनः ।
 मद्यते अदीनरघाय । पुनः दात्तुदात्तु । किम् । स्वामर्ष्यादायुः । अथवा अदितये इति द्वितीयायै
 षण्ठ्यां । महद्दीनरर्धं पुनर्ददात्तु, येन मीतोऽई तद्वदावर्तिता व्यावर्तये । पुनरप्यदीनं मां
 करोरिपरवर्धे । अथवा ‘अदितिः’ (निप १, ११) इति वाङ्नाम । महतीं वाचं पुनर्ददात्तु, येनाप्या
 अम्या अपि देवता रगुम ह्यवर्धे । किञ्च प्रजापतेरेव प्रमादात् पितरम् च हृशेयम् मातरम् च ।
 जीवितमनेनाज्ञास्यते । जीवन् मातापितरौ दास्येति ऋष्टुम् ॥ १ ॥

येष्टुत् ० अथ^१ शीनरघोवम्^२ । कः^३ बलम् इति प्रजापतिं पृच्छति^४ । इदानीं^५ देवानां मध्ये कस्य
 शोभनम् नाम वपमुच्चारयाम । स प्रजापतिः । सुसूर्यस्यैव पुनरपि महर्षये पृथिव्यै ददात् ।
 ततोऽई^६ मातापितरौ पश्येयम् ॥ अथवा गतोत्तरेति ॥ १ ॥

सुष्टुत् ० पठेऽनुवाके सत र्गणाभि । ‘वर्य नूनम्’ इति षड्वदार्थं प्रथमं सूक्तम् । ‘अजोगर्तपुत्रस्य
 पुनःशोपरस्य आर्धं श्रेष्ठुभम्’ । ‘अभि रथा’ ‘देव’ इति तृयो वाद्यत्रः । आद्या प्रजापतिदेवता ।
 ‘अर्धवयम्’ इत्यस्य अभिः । ‘अभि रथा’ ‘देव’ इत्यस्य तृपस्य सतिता । ‘भगभक्तस्य’ इत्येता
 भगद्वयताया वा । शोपाः वाद्यत्रयः ॥

अथवा चो पुन शोपो यूपबहः कान्दिशीवः कं देवम् उपपाशानीति विचिचिस्तति । एवं
 पुन शोपनामनाः अष्टानाम् देवानां मध्ये कतमास किंजातीयस्य कस्य देवस्य चाद् शोभनम्
 नाम नूनम् मनामहे उच्चारयामः । स देव प्रजापतिः मां सुसूर्यम् पुनः अपि मदी महर्षये अदितये
 पृथिव्यै दात्तु ददात् । तेन दातेन अहमस्त सत पितरम् च मातरम् च हृशेयम् पश्येयम् ॥ १ ॥

अर्धवयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

म नीं मत्वा अदितये पुनर्दात्तु पितरं च हृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अर्धे । पुत्रम् । प्रगुगर्षं । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

म । नीं । मत्वा । अदितये । पुनर् । दात्तु । पितरं । च । हृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

१-१. मत्वा वाप्यावात् इत्यस्य भतीभवात् मत्वा रगुरीह इत्यस्य रूपं रगुरित्करणम् । मन्वामहे रगुमः । नाद्
 शोभनम् । कस्य नाम । मन्वामहे एव रगुतिः । रगुत स अस्तम्भं मद्यते अदीनरघाय पुनरापुनर्ददात् । महद्दीनर
 घनः । अभि वाचः । येन महर्षेणां वसवमित्यासीत् तत् पुनरपि महद्दीनरं गच्छामीति वा । अदितिर्वाच वा ।
 मद्यते नाम पुनर्ददात्तु यथा अम्या देवता अपि रगुम । किञ्च कस्य प्रसादादेव अर्धं पितरं मातरं च
 पश्येयम् । श्रेष्ठुम् एवमेव आत्मानये । जीवन् दि पठेति ती ऋष्टुम् रिं अ कु. २. मारित सप्तम् कु
 ३. पुनर्ददात्तु रिं. ४. मारित रिं लपं. ५. पुनर्ददात्तु रिं अ. ६. तदानीम् लपं. ७. हृशेयं लपं.
 ८. मारित रिं रिं. ९-९. एव शीन देवै र्गुभम् रिं रिं. १०-१०. मारित रिं. † माताया रिं.

स्कन्द० 'तं प्रजापतिहवाच अग्निर्वै देवानां नेदिष्टस्तमेनोपधावेति । सोऽग्निमुपससार अग्नेर्वयं प्रथमस्वा-
गुतानामित्येतयर्वा' (ऐत्रा ७, १६) । 'अग्नेर्हृद्' (तु. वृदे ३, १८) । अग्निदेवतेयमृक् । अग्नेः
पथम् प्रथमस्य उरुहृदस्य अमृतानाम् मध्ये । मनामहे^१ इत्यासुक्तम् । अथ च तुन्यार्यत्यान्
पुनरुध्यते पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० (१, २४, १ व्याख्या द्र.)

मुद्रल० इत्यं प्रथममर्चा^१ विचिकित्साद्वारा प्रजापतिं स्तुत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवमग्निं
निश्चित्य अनया तुष्टाय । पूर्ववत् योजना । दात् ददातु, रक्षेयम् पश्यानि इत्येवमाशीःपरत्वेन
पदद्वयं योज्यम् ॥ २ ॥

अग्नि त्वां देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे ॥ ३ ॥

अग्नि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा । अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'तमग्निहवाच सविता वै प्रसवानामीधे । तमेनोपधावेति । स सवितारमुपससार अग्नि त्वा
देव सवितः इति त्वेन' (ऐत्रा ७, १६) । 'सवितुस्तुच.' (वृदे ३, १८) । सावितोऽयं तुचः । अग्नि
इत्युपसर्गोऽन्त्येन ईमहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वां हे देव ! सवितः ! ईशानम् ईश्वरम्
वार्याणाम् वरणीयानाम् । हे सदावन् ! मरणादिभ्यः प्राणिनां सर्वदा रक्षितः ! भागम् अंशम्
ईमहे अग्निवाचामहे । अस्य भागम् । सामर्थ्यादायुषः । आपुर्बचन एव वा भागवत्त्वः । तद्वि
सर्वप्राणिनो भवन्ते^२ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्निं याचामहे देव ! सवितः ! त्वां धनानाम् ईश्वरं नरपशोरात्मीयम्^३ भागम् यदा
रक्षितः ! ॥ ३ ॥

मुद्रल० अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अग्नि त्वा' इति त्वेन प्रार्थयते । हे सदावन् ! सर्वदा
रक्षक ! हे सवितः देव ! वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् ईशानम् स्वामिनम् त्वा त्वां प्रति भागम्
भजनीयं धनम् अग्नि सर्वतः ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥

यच्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्रेपो हस्तपोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्रेपः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

१-१. इति वाचयेनेकः सोऽग्निमुपससार अग्नेर्वयमेति । प्रथमस्यैःकृष्टव्यामृतानाम् रि^१ अ कु. २. प्रथमर्चा
वि. ३-३. इति वाचयेन स सवितारमुपससार अग्नि इति त्वेन । अग्नि त्वा सवितः तुचः । हे देव सवितः त्वा
वरणीयानामीश्वरम् आसुरदीनां दे उदावन् मरणादिभ्यः सर्वदा प्राणिनां रक्षितः अंशमग्निवाचामहे । आपुपो
भागम् । तद्वि सर्वप्राणिनि भवन्त इति । आसुरां तदरां वा ईमहे रि^१ अ कु. ४. 'पशोस्वरादी'
साम्ब^२.

स्कन्द० यि कतमो भाग । उच्यते—‘यश्चिदि’ इति । यच्छब्दो हस्तयोर्दधे इत्यारयात् न सम्बन्धयितव्य । चिदिशब्दो पदपूर्वो । य इत्यस्यो दधे निहित । कस्य । ते तव । यत्त्वदायत्त इत्यर्थे । कीदृश । इ या सत्यनामैतद् (तु निघ ३, १०) । सत्य विसवादव्यक्त । भाग मजनीय शशमाल अर्चतिकर्माऽयम् (तु निघ ३, १४) व्यस्ययन चात्र कर्मणि कर्तृत्वस्य । स्तुत्य इत्यर्थे । अद्भव भविष्यमानो द्वेषो यस्मिन् सोऽद्वेष । नहि कश्चिद् आयुस्तद्वश वा द्वेषि^१ । कदा पुनरामुर्भागमायुरेव या भविष्यात्तमहे^२ । उच्यते । पुरा निद अत्यन्तनिन्दितत्वात् विषयवस्तुसदृशान्तरणात् पुरा । यावत् तिर्यक्वस्तुवद्वयन्तकुत्सित विहास्यमाना न त्रियामह इत्यर्थे । अथवा निन्दितरत्र सामर्थ्याद् विहासनार्थे^३ । पुरा विहासनात् विहासितुर्था यावत् विहास्यामह इत्यर्थे । अथवा एवम-यथास्या ऋषि पूर्वानपेक्षैवार्थयोजना । इत्याशाब्दोऽमुश्रेत्यस्याथ । ‘भग’ (निघ २, १०) इति धननामाऽयम् । य उ इत्या भग अमुत्र स्वये धनम् । यच्छब्दश्रुत सत्त्वच्छब्दोऽध्याहार्यं । तत् ससमान स्तुवद् अह पुरा निद मज्जिन्दितु पूर्वम् अद्वेष द्वेषवान्त आत्मन हस्तयो दधे धारयेयम् । मद्भ्य दद्या इत्यर्थे^४ । यद्वृत्तेनासम्बन्धात्कान्दस्तत्वाच्चिदात्ताभाव इति व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० य एषविध भग सर्वे एष स्तुयमान द्वेषुवजित निन्दितुर्मनुष्यात्^५ पूर्वमेव स्तोतुर्हस्तयो इत्यम् निदधे^६ । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सवित ! य भाग मजनीयो धनविशेष ते तव हस्तयो दधे धृत्वोऽभूत्^७ । त धनविशेषम् ईमेहे इति पूर्वजान्यथ^८ । निद पूजार्थे । हि प्रसिद्धी । धनस्य धृत्वत्व सर्वत्र प्रसिद्धम् । इया शशमान भवन प्रकारेण स्तुयमान । स्वकीये धन वैरिभिः अग्रहते सति वैरिगृहीत धन सर्वो लोको निन्दति द्वेषि च अतो धन स्तुतिर्न निघतरयाशङ्क्याह—निद पुरा अद्वेष निन्दाया एव स्वकीयात्वन व्यदस्थित सति तदानी द्वेषरहित । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तुयमान एवमुक्तमित्यर्थे ॥ ४ ॥

भगभक्तस्य ते वयमुददेशेम् तवावसा । मुर्धानि राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम् । तर् । अरता । मुर्धानिम् । राय । आरभे ॥ ५ ॥

स्कन्द० भगभक्तस्य^१ भगो एव तेनापि सेवितस्य मजनीयेन^२ वा इविषा स्तोत्रेण वा सर्वे मनुष्ये सेवितस्य । तव स्वभूया वयम् उत् अशेम् अतोऽप्यूर्ध्वं प्राप्नुयाम । किम् । ज्ञायु । अरता हेतुना^३ स्वया अतो मरणाद् रक्षिता सन्त इत्यर्थे । ^४ न च केवलमाहु । किं तर्हि^५

१-१ योजयामो गान उच्यते हे सवित्र यथा हस्तयोर्निहित स इत्यभूत् । इया सर्वे । अविशेभार । भगो भव नीय । उच्यमान स्तुय । उच्य स्तुनी । कर्मणि कर्तृत्वस्य । स्तुय । भविष्यमानेप नहि कस्यचित्प्राणि । आयुष्मन्^२ वा तद्भ रि^३ अ कु । नास्ति मूको २ २ इ यावन्ने सारव^४ यथे वि^५ अ कु ३ ३ निन्दितिरिभयनार्थं एव वा रि^६ अ कु ४ ४ एवम-यथा वा भसा अपयोजना पूर्वानपेक्षेय । राया अनुकार्ये । भगो धनम् । यत्तावत् एते चो तत् श्रुतावर्ध मजिन्दितु पूर्व द्वेषवजित आयुष्ना हस्तयो धारयेयम् । मद्भ्य तस्या रि^७ अ कु ५ रिन्दितु मनु रि^८ अ^९ श्रुयन् रि^{१०} ४ निष्पद्य रि^{११} लर्षे ० दपो रि ८ पूर्वैगान्य रि ९ नास्ति रि^{१२} अ कु १० १० इतिता स्तुया वा पूर्वमथ सतिगत रि वा । एतेषा वयमनापि तर्धेवापु प्राप्नुयाम । तव वयमदपुत्र रि^{१३} अ कु ११ ११ नास्ति रि^{१४} अ कु

मूर्धानम् राय धनस्य यच्छिरोभूतम् । उरुहृष्ट च धनम् इत्यर्थः । उपभोगान् वा आरब्धुम् उपभोक्तुं यन्तु इत्यर्थः । यत् त्वस्या ऋप भगवन्तरय भागी वा (बृदे ३,१८) इति भगवदेवत्यत्वं शौनकेनोक्तं तद् भगवत्योपसर्जनत्वरवचनत्वात् । भगवत्त्वं 'त सवितार-मुपससार अभि त्वा देव यवितरित्येतेन तृचेन' (ऐवा ७,१६) इति ब्राह्मणेऽप्रत्यक्षत्वाद् यैनाभिप्रायेणोक्तं स पर्येष्य ॥ ५ ॥

वेदूट० तेन भाग्येन सभनस्य तव वयम् रक्षणेन उद्वृत्त्याप्नुमः धनस्य परमं वदम् आरब्धुम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सवित ! ते त्वदीया वयम् शुन शेषनामान् भगवाणस्य धनेन सद्युक्तस्य तव अवसा रक्षणेन उद्वेगं उल्लाप्येणं स्वाप्नुम । किं कर्तुम् । राय धनस्य मूर्धानम् उत्कर्षम् आरभे प्रारब्धुम् । धनिकृत्यमसिद्धया न्याता भूयास्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वसः ॥

नहि तं क्षत्रं न सहो न मनुं वयश्चुनामी पृतयन्त आपुः ।

नेमा आपौ अनिमिषं चरन्तीर्न ये वारतस्य प्रमिनन्त्वभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सह । न । मनुम् । वयं । चुन । अमी इति । पृतयन्त । आपु । न । इमा । आप । अनिमिषम् । चरन्ती । न । ये । वारतस्य । प्रमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त सवितोवाच वरुणाय वै राहो नियुक्तोऽति । तमेवोपधावति । स वरुण राजानमुपससार अत्र उत्तराभिरेवनिशवा' (ऐवा ७,१६) । 'पर शेषस्य वारुण' (बृ बृदे ३,१८) । 'पर मूलमेक विशाकम्, अस्य शेषो द्वादश' । एतदुभयस्यैव वरुणदेवतम् । वरुणश्चात्रोक्तस्थानं आदित्य । न हि त क्षत्रम् धनं बलं वा सेनालक्षणम् । नापि सह शारीर बलम् । नापि मनुयुम् शोधम् । वयं चन पक्षिण । चन भव्यर्थे । पक्षिणोऽपि अमी पतयन्त गच्छन्त आपु प्राप्नुवन्ति अतिमहत्त्वात् । न इमा नापि इमा आप अनिमिषम् सततम् चरन्ती गच्छन्त्य । न अपि ये वारतस्य प्रमिनन्ति मीठं हिंसायाम् । हिसन्ति । अभ्वम् अभ्वमिति महत्त्वम् (उ लिय ३,३) । 'महत्त्वम्' । 'अभ्वम्' । 'सामर्थ्याद् गतो' । 'वातादपि ये शीघ्रगतिकरा इत्यर्थः' । के ते । मरतो वान्ते वा केचिन्मनसादय ॥ ६ ॥

१-३ धनस्य मूर्धानं च प्राप्नुवाम । उरुहृष्ट च धनम् उपभोगान् यागान्वा विं अ कु २२ वा । यत्तस्य ऋयो भगवत्तरय विं अ कु ३ 'सभनं च वरुणस्य साम्ब ४४ नास्ति विं अ कु ५५ ब्राह्मणस्य प्रत्यं साम्ब, 'णि प्र' विं अ कु ६ अतस्त्वम् न' ७७ इति स वरुणमुपसमार अत उत्तराभिरेवनिशवा विं अ कु ८८ वरुणश्चात्र उत्तराभिरेव आदित्य । तव इने वन बल वा सेनालक्षणम् सेनामिति । सह शारीर बलमपि । नापि शेषम् । पक्षिणाऽप्यपी गच्छन्तो न प्राप्नुवन्ति । गताऽप्यनुजा वय इति । चन अपी । अतिमहत्त्वाद् त्वेषामि न प्रापु । इमा अपि सतत चरन्त्योऽपि । मीठं हिंसायाम् । गच्छन्तो विभूत एव इति महति । ये वामोर्हिनन्ति गार्भोर्हवात् देऽपि न मरतो मनसादयो वा । वयामि आप अनिमिषम् अभ्वेऽपि त्वम्बन्तोमन्वन्त न प्रापु विं अ कु १ 'शानो स्व साम्ब

वेङ्कट० नदि तत्र वरण । वलम् अभिभवसामर्थां धश्रुणामभिमनने च महता वेगेन पतयत
इवेनादय अपि आपु । न च इमा आप सतत चरन्त्य । न च ये पर्यतादय वातरव मति
महता प्रदिसन्ति ॥ ६ ॥

मुद्रल० नभः सवित्रा प्रेरित शुन शेष एतदादिमूलशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरण तुष्टाव । हे वरुण
पतयन्त प्रौढे विपत्ति उत्पतन्त अभी द्रव्यमाना वव चन इवेनादय पक्षिणोऽपि ते क्षय
त्वदीय शरीरवल्गम् नदि आपु नैव प्राप्ता । त्वत्सदृश शरीरवल्ग पक्षिणामपि नास्तीरवर्ष ।
तथा सह त्वदीय पराक्रमम् अपि न प्रापु । तथा मन्युम् स्वदीय कोपमपि न प्रापु । त्वपि
कुठे सति सोऽहमशक्त इत्यर्थे । अनिमियम् सर्वदा चरन्ती प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य इमा आ
त्वदीय वल्गम् न प्रापु । वातस्य वायो ये गतिविशेषा त्वदीयम् अन्वम् वेगम् न प्रमितिन
न हिमन्ति । अतिप्रम कर्तुं न शक्ता इत्यर्थे । तेषुपि न प्रापुरिति पूर्वज्ञानव्य ॥ ६ ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूर्पं ददते पुतर्दक्षः ।

नीचीनाः स्युस्परिर् बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुण । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूर्पम् । ददते । पुतर्दक्ष । नीचीनाः । स्युः ।

उपरि । बुध्न । एषाम् । अस्मे इति । अन्त । निऽर्हिता । केतवः । स्युरिति स्यु ॥ ७ ॥

स्फन्द० बुध्नोऽधोभागः । स इतरयोर्भागयोराश्रय । बुध्नत्वाश्रयत्वयो सम्बन्धाद् 'बुध्नत्वाश्रयत्वाधो
लक्ष्यते । अबुध्ने अनाश्रये अनाश्रयनेऽन्तरिक्षे रात्रा दीप्त ईश्वरो वा वरुण वनस्य ऊर्ध्वम्
स्तूर्पम् ददते 'वनम्' (निघ १, ६) इति रश्मिनाम् । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । स्तूर्पशब्द
सदृशात्पत्तन । 'बिन्दे देवा पुत्रे त्वाददन्त' (श्र ७, १३, ११), 'ददते मिणिम्' (वा २, १)
इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् ददतिव्यतिरिक्तम् । रश्मीना सद्वातमूर्ध्वं धारयतीत्यर्थे । कीदृशा ।
पुतर्दक्षः बुध्नश्च । न चोर्ध्वमेव । किं तर्हि । नीचीना अधोमुखा स्यु तिष्ठन्त्यनेन रश्मयः ।
उपरि बुध्न आश्रयो मरुदहादय एषाम् । अनाश्रयेऽप्यन्तरिक्षे आदित्यमण्डलस्योर्ध्वमथ
स्ताच्च रश्मीन् धारयतीत्यर्थे । पर पादोऽन्यार्थे । तत्सम्बन्धार्थं यत्तच्छब्दो योगार्थं
सम्बन्धाख्याहर्तव्यौ । य इद करोति तस्य प्रसादेन अस्मे अस्माकम् अन्त मध्ये मनसि
निहिता केतवः प्रजा स्युः । जीवन्मनेन प्रकारेणशास्वते । जीवतो ह्यन्त प्रजा भवन्ति न मृतस्य ।
अथवा कनवोऽग्र प्रजानारमका रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । तेन हृदयादिवरुणमदर्शयद्वातेन
चिरवीरित्वाशास्वते ॥ ७ ॥

१ महिसि विं क्वप २ इति रि ३ बुध्नयो विं अ कु ४ बुध्नश्रयत्वाधो लक्ष्यते ।
बुध्नत्वाश्रयत्वाधो लक्ष्यते इत्येते दीप्तो वा वरुण । अथवाति क्वपि इति रश्मी । अति इत् । रश्मीनां श्रयत्वाधो
धारयति बुध्नश्च । नीचीना अधोमुखाऽन्तर्नि अये रश्मयः । अथवाश्रये मरुदहादयः । एषां अनाश्रयत्वाधो लक्ष्यते
अतिवर्णनार्थे नीचीनाश्च बुध्न रश्मीन् धारयति । पर पादोऽन्यार्थे । तत्सम्बन्धार्थं यत्तच्छब्दो योगार्थं
सम्बन्धाख्याहर्तव्यौ । य इद करोति तस्य प्रसादेन अस्मे अस्माकम् अन्त मध्ये मनसि
निहिता केतवः प्रजा स्युः । अति ये । नीचीना इवम् । जीवन्मनेन एव अन्त प्रजा स्यु न मृतस्य ।
अथवा क्वपि बुध्न इति रश्मी । ये मरुदहादयः । ते बुध्नश्रये अनाश्रयति अयेषु । बुध्नो रश्मीन् धारयति इति
वर्णनार्थे । बुध्नश्च इति बुध्नश्च इति रश्मी । ये मरुदहादयः । अतिवर्णनार्थे । अतिवर्णनार्थे । अतिवर्णनार्थे । अतिवर्णनार्थे ।

वेङ्कट० अमूलेऽनालम्बनेऽन्तरिक्षे^१ वरुणः राजा तेजस उदकस्य वा सहातम्^२ ऊर्ध्वम् धारयति
 सुदबलः । ते च रश्मयो नीचीनाः प्रतिष्ठन्ति^३ । तेषाम् एषाम् मूलम् उपरि भवति^४ ।
 अस्माकम् अन्तः समृतानां निहितानि भवन्तु प्रज्ञानानि ॥ ७ ॥

सुदबल० पूतदक्षः सुदबलः वरुणः राजा अबुध्रे मूलरहितेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीलस्य तेजसः
 स्तूपम् संघम् ऊर्ध्वम् उपरि देशे ददते धारयति । नीचीनाः स्युः ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य
 रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । एषाम् रश्मीनाम् बुध्रः मूलम् उपरि तिष्ठतीति
 शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः अस्मि अस्मान् अन्तः निहिताः स्थापिताः स्युः ।
 मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेत्वा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृतापवृक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽऽतुवै । ऊम् इति ।
 अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकः । उत । अपऽऽक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥

स्कन्द० उरुम् विस्तीर्णम्^१ हिमन्दस्तु पदपूरणः । राजा वरुणः चकार । कस्मै । सूर्याय
 मण्डलमग्र सूर्यसन्देशेनोच्यते । उदयम् । चित् । पन्थाम् पन्थानम् । क । सामर्थ्यादन्तरिक्षे ।
 किमर्थम् । अन्वेषणे भानुपूर्वेण गन्तुम् । सूर्यं भानुपूर्वेणाऽऽयास्यतीत्येवमन्तरिक्षे विस्तीर्णं
 पन्थाम् कृतवानित्यर्थः । अपदे पदे यत्र निधातुं न शक्यते अप्रतिष्ठत्वात् उदपदमन्तरिक्षं
 तत्र । पादा आत्मीयो पादौ प्रतिधातवे प्रतीत्येष नीत्येतस्य स्थाने । निधातुम् । अकः
 करोति । अप्रतिष्ठेऽप्यन्तरिक्षे पदे निघ्नत इत्यर्थः । उत अपि च अपवृक्ता अपवृदिता । कस्य । हृदया-
 विधः चित् पुरुषवचनायोग्यध्वहारसमाचरणादिभिर्हृदयं यो विध्यति पीडयति स
 हृदयाचित् तस्य । विच्छन्दः पदपूरणः । अधवैषमन्यथाऽस्य पदस्थाऽधैयोजना । अपेत्य
 वक्ता अपवृक्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः पृथग्भूय एक एव वक्तव्यर्थः । कस्य । सामर्थ्याद्
 यावत्किञ्चिद् दुर्बलस्तस्य सर्वत्र । हृदयाविधः चित् विच्छन्दोऽप्यर्थः । पृथग्निर्देशाच्च सका-
 शादिति वाक्यशेषः । हृदयं हृदयेन वा यो विध्यति सम्बद्म् जानाति । विध सम्बन्धाने । स हृदयाचित्
 तस्यापि सकाशात् ॥ ८ ॥

१. अमूलेन षलेनान्तं विं लपं. २. सवातं वां विं लपं. ३. तिष्ठन् विं लपं. ४. मन्त्रा
 अं विं. ५. पन्थामन्तरिक्षे राजा वरुणश्चकार सूर्येणपूर्वेण गन्तुम् । 'पथ. पन्थ च'
 (पा ४, ३, २९) । तुमवे तवै । ह्योऽन्वेषणोच्यते त्वे उरु पन्थान कृतवानित्यर्थः । यत्र पदे निधातुं न शक्यते अप्रतिष्ठ-
 त्वात् उदपदमन्तरिक्षम् । तत्र आत्मीयो पादौ निधातुं करोति । प्रती. जी । तुमि तवै । अप्रतिष्ठेऽप्यन्तरिक्षे पादौ
 निघ्नते । उत अपि चापवृदिता शब्देः । 'दुर्बलेषु हृदयाचितः' इति शब्दे । पृथग्निर्देशाच्च सामर्थ्यात्
 यो हृदय विध्यति तस्य । अपेत्य वक्ता वा अपवृक्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः पृथग्भूय एक एव वक्ता भावत् किञ्चिद् दुर्बलं तस्य
 सर्वत्र । हृदयाविधः । चित्तौ । दक्षे निर्देशाच्च सकाशादिति च । यो हृदय विध्यति । विध सम्बन्धाने । हृदयेन
 वा । तस्यापि सकाशात् । हृदयमन्त्रस्य सम्बन्धात्पेक्ष्य दुर्बलत्वस्य वक्ता इति वा विं अ कु.

येङ्कट० विस्तीर्णम् हि राजा वरणः चत्वारः सूर्यस्य गमनार्थं पन्थानम् । ततोऽयम् अनाह्नये-
ऽन्तारिक्षे कृतवान् सूर्यस्य पदानि प्रतिघातुं पन्थानम् । सोऽयम् हृदयाविपः शत्रो
अपवका अस्तु पराभवत्वयमिति धदतु ॥ ८ ॥

सुद्रुल० वरणः राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थाम् मार्गम् चत्वारः । हि प्रसिद्धौ । उत्तरावण-
दक्षिणावणमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्येत्वं उ अनुक्रमेण
उद्यास्तं वस्तुमेव । तथा अपदे पादराहितेऽन्तारिक्षे पादा प्रतिघातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् अथः मार्गं
कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः, अत्र पादयोरिति विज्ञेयः । उत अपि च हृदयाविपः विर-
शत्रोरपि अपवका निराकृता भवतु ॥ ८ ॥

शतं ते राजन् भिपजः सहस्रमूर्ध्वी गभीरा सुमतिर्दे अस्तु ।

वार्यस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र सुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिपजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः । ते । अस्तु ।

वार्यस्व । दूरे । निःऽर्द्धतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । सुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० शतम् ते तव हे राजन् ! वरुण ! भिपजः भिषग् वैद्य उच्यते । आर्तानां जीवनोपायैः
सम्बन्धो भिषक्शब्देनोपलक्ष्यते । अस्मदादीनाम् आर्तानां जीवनोपाया इत्यर्थः । न शतमेव
केवलम् । किं उर्द्ध्वं । सहस्रम् च । अत्यन्तबहुव इत्यर्थः । अतो वशीमि उर्वी विष्ठीर्णा गभीरा
अभ्येर्दुरगगाहा सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका बुद्धिः ते तव अस्मासु अस्तु । अनुग्रहकोऽस्माकं
भनेत्यर्थः । वार्यस्व दूरे दूरं गमयेत्यर्थः । किम् । निर्ऋतिम् मृत्युदेवताम् । पराचैः
परागमनैः । पराद्भुक्तम् इत्यर्थः । किञ्च कृतम् अण्यस्माभिः एनः प्र सुमुग्धि प्रपृथो मुञ्चतिरपनयो ।
अपनय । अम्मत् अस्मत्तः ॥ ९ ॥

येङ्कट० शतम् ते राजन् । भैषज्यानि सहस्रम् च । विस्तीर्णा गभीरा मद्रिषया सुमतिः तव अस्तु ।
स त्वम् अस्मत्तः कृच्छ्रम् दूरे पराद्भुक्तम् वार्यस्व । कृतम् च पापं प्रमोक्षयेति ॥ ९ ॥

सुद्रुल० हे राजन् ! वरण ! ते तव शतम् सहस्रम् भिपज वरुणनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकानि
औषधानि वैद्या वा सन्ति । ते तव सुमतिः अस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वी विस्तीर्णा गभीरा
गाम्भीर्बेपिता स्थिरा अस्तु । निर्ऋतिम् अस्मदनिष्टकारिणी पापदेवताम् पराचैः पराद्भुक्तां कृत्वा
दूरे अस्मत्तोष्णवहिते देशे स्थापयित्वा ताम् वार्यस्व । कृतम् चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि
एनः पापम् अगमत् प्र सुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति वि'.

२-२. हे राजन् वरुण तव भिपजः अस्मादीनामार्तानां जीवनोपायाः सहस्रौ
वैद्य वा अन्ये सारलक्ष्ये भवि । अतो वशीमि । उर्वी विष्ठीर्णा वरुणैर्दुरगगाहा च शोभनानुग्रहात्मिका उर्वी
तदाप्यनुग्रहः । अस्मदनुग्रहवतो भव । वार्यस्व दूरं गमय मृत्युदेवतां निर्ऋतिं परागमनैः पराद्भुक्तां । किञ्च
अस्मात्पनयैवः अस्मत् अम्मत् । प्राप् सुमुग्धिरपनयो । इमे कृत् च वि' अस्तु. ३-२. नास्ति वि'.

४. जीवनानि वि' अर्. ५-५. वरुणनिवारका साम्यः; विपवा वि'. ६. इदं वि' लक्ष्.

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददथ्रे कुहं चिद् दिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचारकशुचन्द्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददथ्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचारकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

स्कन्द० 'अमी ये ऋक्षाः ऋक्ष इति नक्षत्रनाम (तु. या ३, २०) । अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितासः निहितानि उच्चा दक्षैर्गुणैके नक्तम् रात्रौ ददथ्रे ददथन्ते । कुहं चित् कुहशब्दः केत्यस्य पर्यायः । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । कापि । दिवा अहनि ईयुः गच्छन्ति । दिवा ह्येतानि न ददथन्ते । अतो न जानीमः । कापि गच्छन्तीति । अथवा कुहं चिद् दिवेत्येते समानाधिकरणे । ईयुस्त्रियपि शुद्धोऽप्येतिः सामर्थ्यादाद्पर्यायः । अविदहन्त्यागच्छन्ति । अविदेवाहनि ददथन्ते, न सर्वत्रेत्यर्थः । यथैव अहनि समस्तं राहुणा ग्रहयते तत्रैव नक्षत्राणि ददथन्ते नान्यत्र । यान्य-मूनीरसुदेवान् प्रतिनिर्देशार्थं एतच्छब्दोऽप्राप्याहर्तव्यः । एतानि अदब्धानि अहिंसितानि वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । वरुण एव वान्येतानि करोतीत्यर्थः । कथम् । वरुणो हि दिवा स्वभासा नक्षत्राणां भासः छादयति न रात्रौ, अतो रात्रौ ददथन्ते न दिवा । न चैतान्येव केवलानि । किं तर्हि । योऽवयवम् विचारकशत् काशु दीप्तौ । विविधं दीप्यमानः चन्द्रमाः नक्तम् एति एषोऽपि वरुणस्यैव कर्म । एतमपि वरुण एव कर्म करोतीत्यर्थः । तदीयो ह्येको रश्मिः सुसुम्नारण्यदचन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तेनायं विचारकशत् चन्द्रमा नक्तमेति । अथवा 'अमी ये ऋक्षाः' इति यच्छब्दो बहुवचनान्तो ध्यत्ययेन पुंसि लङ्ग्रहणः । तथा दर्शनादिभिः त्रियाभिः सम्बन्धते न ऋक्षैः । उक्त एतत् । यच्छब्दस्योद्देशार्थत्वादिदृश्यं चावश्यं प्रति-निर्दिष्टत्वात्तौणाद्यावतिर्निर्देशात् प्रतिनिर्देशकत्वरनापामपि सैश्वर्यमेवावयवत्वप्रत्ययसम्भवात्, 'अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि' इति च कर्मणामुपदानात् क्रियोद्देशार्थत्वेन बहुवचनं पुंसि लङ्ग्रहात् च । एवं योगना—पक्षश्रमाणि नक्तं ददथन्ते, एष दिवापि गच्छन्ति, एष विचारकशचन्द्रमा नक्तमेति, एतानि त्रोग्यपि अदब्धानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ १० ॥

१-१. नक्षत्रवृक्षा ज्योतिरिति । अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितान्युदयेः सुपेक्षे रत्नो ददथन्ते अत्र अहनि गच्छन्ति । दिवा नैतानि ददथन्ते । अतो न जानीमः कर्वाणि गच्छन्ति इति । 'आजमेतुक्' (वा ७, १, ५०), अन्वयानामपि सुकन्तत्वात् भाव् षी, 'छन्दसि तुह्न्निटः' (वा ३, ४, ६), 'किमोऽय', 'वा इ च छन्दसि' (वा ५, ३, १२-१३) इति निर्वृत्तार्थं प्रक्रिया । विरसौ । नुरविन् दिवा इति समानाधिकरणे वा । आदग्ग्यादपि ईयुथ । अविदहति भागपतनि । अविदेवाहनि ददथन्ते । न सर्वत्रेव महस्तु । यदा पूर्वेषु गन्तव्यप्रार्थे भवति तदा एव नक्षत्राणि ददथन्ते महति । च इत्युत्तरात् प्रतिनिर्देशार्थं एतच्छब्दः एवात् । दम्पु दिवावात् । एतानि अहिनिपाठे वरुणस्य कर्माणि । वरुण एव वान्येतानि करोतीति कथम् । वरुणो हि दिवा स्वभासा नक्षत्राणां भासः छादयति । न रात्रौ । अतो रात्रौ ददथन्तं महत्परार्थं तेषाम् । नैवमिव । चन्द्रमण्डलेन दीपित्वारण्येण । काशु दीपि । काशु च । विविधं दीप्यमानः चन्द्रमा रात्ररागच्छति । एषोऽपि वरुणकर्मणः । कथम् । तदीयो ह्येको रश्मिः सुसुम्नारण्यः । स चन्द्रमसे दीप्यते इति । तेन । अथवा ये इति ध्यत्ययेन बहुवचनं पुंसि लङ्ग्रहात् च । ददथ्रे इति । एते इति क्रियोद्देशे । एते न कर्माः । अहिनि नक्तं ददथन्ते, एष दिवा अपि गच्छन्ति, एष चन्द्रमणे इति इति एतानि त्रोग्यपि अदब्धानि वरुणस्य व्रतानीति किं न कु.

वेङ्कट० नक्षत्राणि रात्रौ दृश्यन्ते वर याभि दिवा गच्छन्ति । तथा दीप्यमान चन्द्र रात्रौ गच्छति । भवति च दिवा तिरोहित । वानीमानि शत्रुभिरद्विस्तानि वरुणस्य प्रतानि इति^१ ॥ १० ॥

मुद्रल० अभी रात्रावस्माभिरदृश्यमाना ऋणाः सप्तकपय उक्त्वा उधैरपरिभ्रंशो निहितास स्थापिका ये सन्ति ते ऋणा नक्तम् रात्रौ दक्षे सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवा अहनि बुद्ध विद् इणु कापि गच्छेयु । न दृश्यन्त इत्यर्थे । वरुणस्य राज्ञ प्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाणि अदृश्यानि केनाप्यर्हिंसितानि । किञ्च वरुणस्याशयैव चन्द्रमा नक्तम् रात्रौ विचाकशा विभेयेण दीप्यमान एत गच्छति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

तत् त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमान । तत् । आ । शास्ते । यजमान । हनि ऽभि ।

अहेळमान । वरुण । इह । बोधि । उरऽशंस । मा । न । आयु । प्र । मोषी ॥ ११ ॥

स्कन्द० तद् त्वां यामि याचनाकर्माऽयम् । याचे । ब्रह्मणा जनेन ब्रह्मलक्षणेन वन्दमान स्तुवम् । किं पुनस्तुवम् । सामर्थ्यादायु । तद् आ शास्ते प्रार्थयते अथ अलोदरगृहीतो हरिश्चन्द्राख्यो यजमान हविर्भि अहै । एतज्जात्या अहेळमान अकुभ्यन् हे वरुण^१ इह कर्मणि अथ स्याया वा वर्तमानयोरात्रयो बोधि बुध्यस्व । शृणु याचनामित्यर्थे । श्रुत्वा च हे उरुशंस । 'उर' (निघ ३, १) इति बहुनाम । शसा स्तुति । बहुस्तुत^२ मा न 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १, ३, ५९) इत्येवमेतद् बहुवचनम् । आयुो आयु जीवितम् प्र मोषी । जीवय भावामित्यर्थे^३ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तत् त्वाम् अहम् याचामि स्तोत्रेण^४ वन्दमान । तत् एव^५ । च^६ आ शास्ते अथ च हरिश्चन्द्र यजमान हविर्भि । 'तत् त्वम्' अकुभ्यन् वरुण^१ इह बुध्यस्व । तदाह—बहुस्तोत्र^२ मा अस्माकम् आयु प्र मोषी इति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे वरुण^१ मुद्रुर्षु अहम् त्वा त्वाम् प्रति तद् आयु यामि याचे । ब्रह्मणा वन्दमान वेदस्तुरया मानयन् सर्वत्र यजमान अपि हविर्भि तद् आयु आ शास्ते प्रार्थयते । त्व च इह कर्मणि अहेळमान अनादरमुकुर्वद् त्वं बोधि अस्मदपेक्षित बुध्यस्व । हे उरुशंस^२ बहुभि स्तुरप^३ न अस्मदीयम् आयु मा प्र मोषी प्रमुषित मा कुरु ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तद् दिवा महामाहुस्तदयं केतो हृद् आ वि चंटे ।

शुनःशेषो यमर्हद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

१ मासि कु २-२ ताना याचे ऋणा ऋणा स्तुवम् । तदाशुवे प्रार्थयते अथ हरिश्चन्द्रो माय कुवद् हविर्भि । तन्व अकुभ्यन् हे वरुण इह कर्मणि अथस्याया वा वर्तमानयोरात्रयो बुध्यस्व याचनाम् । हे बहुस्तुत^२ भावयोर्भवति वा प्रमोषी । 'देवगानोऽप्यना कुवन् (कुवन् वि^३ अ)' इति मुद्रे । 'असतो इत्येष' इति गोमि अम् । जीवय भावाम वि^३ अ कु ३३ 'मानास्तु देव अ^४ वि^५ इत्य ५ मासि रात्रौ कु ५५ तत्त्वत् सान्द कु, ग. तत्त्वत् वि^६ इत्य ६ एव गृहीते

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । गार्ह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि ।
 चृष्टे । शुनःशेषः । यम् । अहत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

स्कन्द० तत् इत् नक्तम् इच्छद् एवार्थे । तदेव नक्तम् । तत् एव दिवा । सततमिरत्यर्थः । गार्ह्यम् आहुः
 कथयन्ति । के । सामर्थ्याद् मुह्यद् ऋषयो ब्राह्मणा वा प्राणाधिदेवता वा । तत् एव अयम्
 केतः प्रज्ञानम् हृदः हृदयस्य सम्बन्धो 'आ वि चृष्टे' आभिमुख्येन कथयति । हृदयेनाप्यहं
 तदेव जानामीत्यर्थः । किं पुनस्तत् । सामर्थ्याद् वरुणः भार्गवानामातिहर इत्येतत् । 'यत्
 एवमत्तो ब्रवीमि—शुनःशेषः यम् अहत् अतीतकल्पशुनःशेषोपेक्षया वाऽयं प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
 आत्मन् एव वा परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणामिधानम् । अतीतकल्पे यः शुनःशेष आसीत्
 अहमेव वा सः शुभीतः गृहीतः । सः अस्मान् राजा वरुणः मुमोक्तु अतो यूयात्' ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् एव नक्तम् तत् दिवा गार्ह्यम् सर्वे कथयन्ति वरुणस्त्वां मौनतुमीष्ट इति । तत् एव
 हृदयस्य च प्रज्ञा मद्गम् वि चृष्टे ममापि तथा बुद्धिर्भवति । यूये बद्धः शुनःशेषः यम्
 देवम् आहूतवान् सः राजा वरुणः अस्मान् मुमोक्तु ॥ १२ ॥

मुद्रल० तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रम् नक्तम् रात्रौ गार्ह्यम् शुनःशेषाय आहुः कर्तव्यत्वेन
 अभिज्ञा कथयन्ति । तथा दिवा अपि तत् प्रयाहुः । हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः अयम् केतः
 प्रज्ञाविशेषोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन आ वि चृष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । शुभीतः
 गृहीतो यूये बद्धः शुनःशेषः एतन्नामको जनः यम् वरुणम् अहत् आहूतवान्, सः च
 वरुणः राजा अस्मान् शुनःशेषान् मुमोक्तु । बन्धगात्र मुक्तं करोतु ॥ १२ ॥

शुनःशेषो बह्वद् गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेयु बद्धः ।

अवेनं राजा वरुणः सप्तज्याद् विद्धौ अर्द्व्यो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेयु । बद्धः । अवे । एतम् ।
 राजा । वरुणः । सप्तज्याद् । विद्वान् । अर्द्व्यः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'शुनःशेषः हि दित्यो यस्मादर्थे । यस्मात्पुनःशेषः अहत् गृभीतः आदित्यम्
 अदितेः पुत्रे त्रिषु द्रुपदेयु बद्धः दृष्टान्ते दास्यपरवाद् यूये बद्धे । पदनाम्नः स्थापन-
 पथनः । त्रिषु यूपप्रदेतेषु बद्धः । अथ प्रदेते पादयोर्बद्धः, मध्ये कृत्वात् । उपरि तिरवि द्रव्यार्थे ।

१-१. तदेव रात्रौ भेदेवामि मद्गमत्तुः कथयः गार्ह्यम् वा तदितः वि' अ कु. २. वासि वि' अ कु.
 ३-३. शेषः स्वयम् गणे । य एवम् अतो ब्रवीति । देवस्य नित्यत्वात् कथयथा अति नित्यता बन्धे बन्धे ।
 तस्मात्प्रति बन्धे वा शुनःशेषः स्वयमाहूतवान् अथवेव वा सः गृहीतो यम् अहत् । स राजा वरुणः अस्मान् अतो
 यूयात् मुमोक्तु । 'मन्त्रोक्तवित्तः' इति दृष्टान्ते । 'हमरोर्मः' (पारा ८.२, ३०) इति गृहीतः वि' अ कु.
 ४-४. स शुनःशेषो दम्भादिनिः पुत्रे स्थापनवद् त्रिषु यूपप्रदेतेषु बद्धः । 'वन्धोर्द्वर्तयतिः' । दास्यपरवाद् यूयेऽपि ।
 यद्व्ययान् वि' अ कु.

'यस्यै चैरस्मिन् यूपप्रदेशे पशोः शिरस्येव बन्धनं विहितं नान्यत्र । तपानि पुन्यपशोरर्थात् कर्तव्यां पादयोश्चास्ति बन्धनम् । नहि शिरोमाप्रबन्धनेन पुरयो विशसितं निश्चलः स्रवयो धारयितुम् । यस्मादिति वचनात् तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः' । तस्मात् शार्ङ्ग-सुकम्पितवान् एनम् शुनःशेषम् राजा वरुणः अत्र ससृज्यात् अवससोः नामाम्यबुधाः । 'जैव त्वय मा स्मैतं मारयत' इत्येवमनुजानीयादित्यर्थः । 'अनुज्ञाय च विद्वान् ज्ञानं अस्माकमार्तव्यं भक्ततां वा अदम्यः अर्हिसितः वि मुमोक्तु पाशान् एतान् वैर्वयं यदाः' ॥ १३ ॥

वेङ्कट० शुनःशेषः द्विः 'आयम् देवम् आहूतवान्' गृहीतः त्रिषु यूपस्य स्थानेषु यदः अदितेः पुत्रम् । तम् वरुणः अपसृजतु । विद्वान् अर्हिसितः पाशान् वि मुमोक्तु । पाशविनोचनं फलमवससंत्व ॥ १३ ॥

मुद्गल० गृहीतः बन्धनाय गृहीतः त्रिषु त्रिसंख्याकेषु हुपेषु श्लोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश-निक्षेपेषु यदः शुनःशेषः आदित्यम् अदितेः पुत्रं यं वरुणम् अद्वयम् आहूतवान् द्वि यस्मादेवम्, तस्मात् सः वरुणः राजा एनम् शुनःशेषम् अत्र ससृज्यात् । अवरुष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोत्वित्यर्थः । विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते—विद्वान् विमोक्तप्रकाराभिज्ञः अदम्यः केवाप्यर्हिसितः वरुणः पाशान् वरुणमरुविशेषान् 'वि मुमोक्तु' विच्छिद्यैतं मुक्तं करोतु ॥ १३ ॥

अयं ते हेळी वरुण नमोभिस्व यज्ञेभिरीमहे हृविभिः ।

अयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अयं । ते । हेळ । वरुण । नमः ऽभि । अयं । यज्ञेभिः । ईमहे । हृविः ऽभिः ।

अयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनासि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

म्कट्ट० 'अत्र इत्युपपत्तौ ईमहे इत्याख्यातेन सम्प्रत्यये । अथपूर्वं ईमहे इत्ययमपनयने वनेते । अनेमहे अयतयामः । ते तत्र हेळः श्लोचम् । हे वरुण । नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः । न च केवलैर्नमोभिः । किं तर्हि । अथ यज्ञेभिः ईमहे सोमयागैरुपायतयाम' । हृविभिः चरपुरोदाशादिभिः । अपनीतशोषयश्च तस्मै धायन् क्षि निवासगतयोः इत्यवस्थां त्यःत्ययेन । निवसन् इहागच्छन् वा अगमभ्यम् अस्मदर्थम् हे असुर ! अस्वः प्राणा वदन् ! प्रवेत ! प्रकृष्टज्ञान ! राजन् ! दीप्त ! ईद्वार ! वा एनासि पापानि शिश्रथः श्लथय मन्दविपाकानि कुह । कृतानि यान्परमाभिः । 'एतदुक्तं भवति'—

१-१. पशोभ्यु कल्पे न सुऽध्वे । तत् पुन्यपशुत्वात् । न चेत् विशसते निश्चले न रसादिनि पाशयोः वरुण च श्लोचैः । द्वि इति यच्छब्दात् तच्छब्दश्च द्विः अ कु. २. अम्वनुजा विः अ कु. ३-३. अनुज्ञाय अकारार्ता वा ज्ञान्यद्विनिः वि मुमोक्तु पाशान् अस्मदर्थकारान् विः अ कु. ४. नास्ति सासवः कु. ५-५ अ-मादुः सासवः छ. ६. पाशान् विः छपं. ७-७. नास्ति वि ई. ८-८. नास्ति वि. ९-९. हे वरुण मन ईद्वे नमोभि. यज्ञैः हृविभिश्च अनेमहे अयतयामः । नमस्काररनुनिगोमयापुरोदाशादिभिः अयनीतहेळः त्वम् अयन् क्षि निवसतयः । निवसन्निवसन् वा अस्मदर्थं हे असुर ! अयतः प्राणा । अनुवि रः । प्राणरुणम् प्रकृष्टज्ञानं राजन् । दीप्त ईद्वार वा पापानि श्लथय अम्यदिभि इति मन्दविपाकानि वृत् विः अ कु. १०-१०. नास्ति द्विः अ कु.

‘यैः पूर्वकृतैरपुण्यैर्बन्धनं मरणं च प्रापिता यथं तावतोऽपि तावद् परं मग्द्विपाकानि कुर्वन्,
येन पुनरीष्टं दुःखं च प्राप्नुमः’ । एनांसीति वाशा एव^१ वाऽभिप्रेताः । तावत्स्मरित्वा कृतान्
विश्रयः । सुखैर्यथैः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अथ भवगच्छतिवति^१ याचामहे । विनाशयामः तव वदणं^२ । नमस्कारैः शोधम् । एवं^३ यमैः
हविर्भिः च । निवसन् अस्मदर्थं बलवन् प्राज्ञ! राजन्! कृतानि पापानि विनाशय ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे वदण! ते तव हेलः क्रोधम् नमोभिः नमस्कारैः^३ अथ ईमहे भवनयामः । तथा यमैः
यमैः साहानुष्ठानेन पूज्यैः हविर्भिः अथ ईमदे वरणं परितोष्य शोधमपन्नयामः । हे अतुर!
अनिष्टशेषशील! प्रयेत! प्रकषेण प्रज्ञायुक्त! राजन्! दीप्यमान वदण! अस्मभ्यम् अस्म-
दर्थम् अथ च अस्मिन् कर्मणि निवसन् कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनांस्ति पापानि विश्रयः
अधितानि शिपिलानि कुरु ॥ १४ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशंमस्मदवाध्रमं वि मंध्यमं श्रधाय ।

अथा व्यमादित्य व्रते तवानांगसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अथ । अध्रमम् । वि । मंध्यमम् । श्रधाय ।

अथ । व्यम् । आदित्य । व्रते । तव । अनांगसः । अदितये । स्याम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० ‘उदु इत्युपसर्गः अथाय इहपादयोरेव सम्बन्धयित्वा । उदुत्तमम् अथम् । उतमम्
वरुण! पाशम् अस्मत् अस्मत्ता । अथ अध्रमम् अध्रममपि श्रधाय । वि मंध्यमम्
श्रधाय मध्यमं श्रधाय । उत्रापि स्थितं विगुह्यैत्यर्थः । अथ पाशप्रयत्नमोक्षानन्तरम् वयम्
हे आदित्य! अदितेः पुत्र! व्रते यागकर्मणि तव स्वभूते । त्वदेवत्ये याग इत्यर्थः । अनांगसः
अपगतपापः अदितये ‘अदितिः’ (निप १, ११) इति वाङ्मनान । तादर्थ्यं अनुर्थी । स्तुतिलक्षणयागार्थम्
स्याम भवेम । त्वदेवत्ये यागे रथं स्तुयामेत्यर्थः’ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० उतमम् वरुण! पाशम् उदु अध्रय^१ अस्मत्ताः मध्यमम् वि श्रधय^२, अथ श्रधय^३ भवमम् ।
अथ ऊर्ध्वम् अदितेः पुत्र! त्वत्स्वामिके सप्तम्यावन्दनादिकैः^४ व्रते प्रमादरहिताः अस्यै
पृथिव्ये स्याम भयुक्ताः सन्तः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे वरुण! उतमम् उदुष्टं शिरसि वदम् पाशम् अस्मत् अस्मत्ताः उदु अध्रय उदुत्तमम्
शिपिलीकुरु । अध्रमम् निदुष्टं पादोऽवस्थितं पाशम् अथ अध्रय अध्रयत्वाद्बहुव्य शिपिलं कुरु ।

१-३. पूर्वकृतैरेकादं बन्धनमणे प्रापितः । तावतोऽपि तावद् शिपिलय वि^१ अ कु. २. प्राप्नुपन्
वि^२ अ कु. ३. नास्ति साम्. ४. गण्डर्वी वि^३ अर्थः; अथगण तम् ए शोधः. ५. नास्ति कु.
६. अथ ए साम्^{११}; एव साम्. ७. नास्ति वि. ८-८. हे वरुण उतमं पाशं प्रीत्या वदन्
कर्म अथ अध्रयः । अध्रयं पारये वदन्ती अथ अध्रय । अथैः अध्रयः । मध्यमं कृत्वा वदन्ती वि अध्रय ।
तत्रोत्पत्तिर्न सिद्धा । अथ उदुत्तममोऽप्युत्पत्तेर वदं हे अदित्य तव उदुत्तमं त्वदेवत्ये भवितुं वये भवगत्तया
वपने भवेत् । अदितिर्दुःखिः । उदुत्तमे वि^३ अ अ • अथ • • • अथैः अध्रय •

मन्वसम् 'नाभिप्रदेशे गत' पाशान् वि श्रयाय विलुग्य विधिलीकुरु । अथ अनन्तरम् हे आदित्य! अदिते पुत्र! वरुण! वयम् हुन शेषाः^३ तव प्रते स्वदीये कर्मणि अदितये खण्डनराहित्यम् अनागत अवराधरहितं स्याम भवेम ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[२५]

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण ब्रतम् । मिनीमसि यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चिद् । दि । ते । विश । यथा । प्र । देव । वरुण । ब्रतम् । मिनीमसि । यविद्यवि ॥ १ ॥

स्कन्द० 'यत्' इति निपातो यद्विशब्दस्यार्थः । चिद् शब्दोऽप्यर्थः । विशब्दः पदवृत्तः । यद्यपि ते तव विश यथा यमैवान्धे मनुष्या तद्वद् वयमपि हे देव! वरुण! ब्रतम् यागकर्म प्र मिनीमसि मीम् हितायाम् । प्रकर्मणं हिंस्र । यविद्यवि अहन्त्यहनि । का पुनर्वागकर्मणो हिंसा । प्रमादेनाकरणम् । यद्यप्यन्यमनुष्यवत् अहन्त्यहनि प्रमादेन याग न कुर्म इत्यर्थः । यद्यपीति वचनान् तथापीत्यध्याहार्यम् । उत्तरयथैकवाक्यता । तथापि मा न हत्यादि । नाना यच्चिद्धि त इति यच्छब्दो लुप्तविभक्ति यस्माच्छब्दस्य येषाच्छब्दस्य वार्थः । चिद्धि शब्दो द्वावपि पदधरौ । प्र मिनीमसि इत्यपि माद् माने इत्यस्य रूपम् । यस्माद् ये च वयं यान्यमनुष्यवत् कर्म सायंप्रातरपर्याने यागकर्म वा प्र मिनीमसि प्रकर्मणं मिनीमसे । कुर्म इत्यर्थः । वदा । अहन्त्यहनि । तस्मात् तान् वा^१ ॥ १ ॥

येकूट० यत् वयं तव अन्यमनुष्यवत् असत्यमेयादिकरणात् ब्रतम् अहन्त्यहनि हिंसामस्तत्स्वार्थं स्तुम इति । सूक्तोपक्रमधुं क्रियापदमनेक्यं च^२ दृष्टमिति ॥ १ ॥

मुद्रन्त० 'यच्चिद्' इत्येकविंशत् 'द्वितीय सूक्तम्' । 'हुन शेष चापि' । 'शावजम् । वारणम्' ।

हे वरुण देव! लोकं यथा विश प्रजा कदाचित् प्रमाद् कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव मस्त्रयि यच्चिद्धि यद्व चिद्धि ब्रतम् कर्म यविद्यवि प्रतिदिनम् प्र मिनीमसि प्रमादेन द्विभक्तान्त । तदपि मत् प्रमाद्परिहारेण सक्तं कुर्वन्ति शेष ॥ १ ॥

१-१ 'देशान् मी' २ 'शेषा वि' ३-३ यथा तव विश अन्धे मनुष्या यथैव तद्वद्वयमपि हे देव वरुण यागकर्म प्रकर्मणं हिंस्रयत् अहन्त्यहनि । प्रमादेन अकरणमेव वागस्य हिंसा । यद्यपि अन्यमनुष्यवत्स्वार्थानि प्रमादेन वयं कुर्म तथापि मादृशकं तायाय इत्यस्य च पूर्वशुद्धयं वरुं नैविरिति वा । यदिति ज्ञान श्लेषोऽप्यु । न मीम् हिताय । माद् माने इत्येव । ये वयं हे देव वरुण ! तव अन्यमनुष्यवत् सायात् उपरताम कुर्म । यथा वा शिव यन्मार्ति वा । तयान्मना वि^४ अ कु २ अर्धं वि^५ लय ५ मूलोन्मेषु वि^६ लय ६ नास्ति वि^७ अ^८ । ७-७ नास्ति वि^८ मी^९ ८-८ जिन शेष मी^९ ९-९ मयि^९ एव । यान्ते देवता मी^९ ।

मा नो वधाय हृत्वे जिह्वीकानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हृत्वे । जिह्वीकानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

स्कन्द० 'मा नः अस्मान् वधाय हृत्वे वधस्ताडनम् । इत्युः हन्तं मारणम् । ताडनाय मारणाय वा । जिह्वीकानस्य हेळ इति कुप्यतिक्रमां (दृ. निघ २, १२) । भूते वायं लिट् । पूर्वं कुहस्य । रीरधः रच्यतिर्ब्रह्ममने । ब्रह्मं त्रैपीः । यस्ताडयति मारयति तस्य पूर्वं कुहस्य माऽस्मान् वदयान् कार्षीरित्यर्थः । मा हृणानस्य 'हृषिः' (निघ २, १३) इति श्लेषनामसु पाठान् हृषितिति क्रोधार्योऽपीत्यवगम्यते । व्यत्ययेन वा इनाधिकरणः । धात्वन्तरं वा हृन् । यत्तमाने कट् । तदानीमेव कुप्यतः । मन्यवे क्रोघाय । योऽपि साम्प्रतमेव क्रोदुमिच्छति । तस्यापि क्रोधार्यं माऽस्मान् वदयान् कार्षीरित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् आपुषाय हृन्ने कुहस्य स्वभूताय वधो भय । मा च हृणानस्य मन्यवे । हिसापरो हृणानः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे वरध ! जिह्वीकानस्य अनादरं कृतवतः हृत्वे हन्तुः पापहननरीरधस्य तव सम्बन्धिने स्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान् मा रीरधः संतिद्वान् विषयमूलान् मा कुह । हृणानस्य हृषीयमानस्य क्रुद्धस्य तत्र मन्यवे क्रोघाय मा अस्मान् रीरधः ॥ २ ॥

वि मूळीकाय ते मनो रथीरधं न संदितम् । गीर्भिवरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मूळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । सम्दितम् । गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'वि इत्युपसर्गः सीमहि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मूळीकाय सुखाय जीवितलक्षणा-
दात्मनः ते वाय स्वभूतम् मनः हृदिभूतो मयायं भक्षयितव्य इत्यर्थं रूपे यदस्मात्प्राद्वचिन्तं
तद् । रथीः अश्वम् न संदितम् दितिरथ बन्धनार्थः 'गुनरिक्छो विदितम्' (ऋ ५, २, ७)
इति यथा । यथा रथीः सारथिरश्वं रथे बद्धमेवं ययम् गीर्भिः स्तुतिभिः हे वरध ! वि सीमहि ।
विपूर्वस्य स्वनेरिदं रूपम् । स्वतिरुचोपरगृष्टो विमोचने वर्तते । विमुञ्चामः । अथवा विन् बन्धने
हायसेतत्पन् । विगतबन्धं कुर्मः । अपनयाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुखार्थं सारथिः वदन् इव अश्वम् तव कुहम् मनः स्तुतिभिः विमोचयाम इति ॥ ३ ॥

१-३. अस्मान् वा । वधस्ताडे । हतुर्नरणे । हेळः कुप्ये । 'लिट्. कान्वा' (पा ३, २, १०६) इति । भूते वा
लिट् । रथं वधायने । योऽस्मान् ताडयति मारयति च तस्य पूर्वकुहस्य मा वदयान् कार्षीः । हृन् क्रोषे । हृन्
वा । शः व्यत्ययेन । यत्तमाने कट् । हृणान् च । इदानीं कुप्यतः । यः साम्प्रतमेव क्रोदुमिच्छति तस्यापि क्रोधार्यं
माऽस्मान् वदयान् कार्षीः विं क कु. २. नास्ति वि मे^३. ३-३. अश्वमो जीवितलक्षणाय गुणाय तत्र मनः
मद्विरथे । एते महयामि रथी रथीः सारथिः । दि बन्धने । रथे सन्त्यक् बद्धमर्थं रथीयंवा विमोचयति तद्वत्
स्तुतिभिः हे वरध विधीनहि निगमं बन्धं कुर्मः । वेः स्वतिरिन्मोचने । विमुञ्चामः । यो अन्तर्कापि इति इयति
विन् बन्धने इत्यस्यैव वा । विगतबन्धने कुर्मः लक्ष्यः विं क कु. ४. नास्ति कु साम्प्र.

मुद्रल० हे वरण ! मूळीकाय कस्मरसुखाय ते तव मन गीभि स्तुतिभि वि रीमहि विशयण
पत्नीम् । प्रसादयाम इत्यर्थे । दृष्टान्त । रथी 'रथस्य स्वामी' सतिताम् सम्पक् सण्डित दूरमम
नेन ध्रान्तम् अक्षम् न अक्षमित् । यथा स्वामी ध्रान्तमश्न यवसप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥३॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्येऽष्टये । वयो न वसतीरुपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यव । पतन्ति । वस्ये । ऽष्टये । वयं । न । वसती । उर्यं ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'परा वि इत्युपसर्गो पतन्ति इत्याख्यातेन सम्पन्नपितृभ्यो । दिशब्द पदपूर्णा ।
मे मम मन्यव 'मन्यते, छन्सत्' (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मसु पाठाद् मन्यविरय
कान्तिकर्मा । मननानि मन्यव कामा वि परा पतन्ति विविध त्वा प्रति प्राप्नुवन्ति ।
वस्येऽष्टये इत्य गद्यै । मुद्रोऽपि क्षात्र सामध्यान् सोपसर्गाधो ऽष्टय्य । वसुतोऽधिपतै
त्वतो धन लब्धुमित्यर्थे । कथ पुन परापतन्ति । उच्यते । वय न पक्षिण इव ।
वसती उ । उपपत्त्य प्रतिशान्दस्वार्थे । स्वानि निवासस्थानानि प्रति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मम विविधा इच्छासुख्ये श्रेयस इच्छार्थे वरणे राजाने प्रति परा पतन्ति । यथा पक्षिण
आवासस्थानान्यनुभूतानि उप गच्छन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे वरण ! मे मम शुन शेषस्य विमन्यव क्रोधरहिता सुख्ये वस्येऽष्टये वसीवस अतिशयेन
वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराङ्मुखा गुणराशुत्तरहिता प्रसरन्ति, दिशब्दो अस्मिन्
सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्त — वय न पक्षिणो यथा वसती निवासस्थानानि
उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मूळीकायोरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे । मूळीकाय । उरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'कदा कस्या वेलायाम् क्षत्रश्रियम् क्षत्र मल धन वा श्रयति क्षत्रभीरुत्वान् धनवान्
वा च क्षत्रश्रियम् । नरम् मनुष्याकारम् वरुणम् आ करामहे अर्थांगारमाभिमुख करिष्याम
इत्यर्थे । मूळीकाय सुखाय जीवितलक्षणायात्मन । कीदृशम् । उरुचक्षंसम् बहूना ऽष्टार
बहुदर्शनं वा । विमोचनविदग्भनात् परिदेवनेषा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कदा १०य श्रयति० कदा तम् नैवारम् वरुणम् अभिमुखं कुर्म सुखार्थं बहूनां ऽष्टारम् ॥ ५ ॥

१-१ 'परस्वामी वि मे', 'स्वामी वसवम् मे' २ धाम्यप्रदां मे' ३-३ मन कथो । कथा मे परा
पतन्ति विविध त्वा प्रति प्राप्नुवन्ति वरुणरथे इत्य गद्यै । वसुन प्राप्तय धनरपानियये । यथा पक्षिण स्वनिवासस्थानानि
प्रति उर्यं वि' क कु ४ कुड्य वि' एव ५ वेपथ' ए वि' ६ आलक्षणस्थानानि साम्
७ 'इय तीरस्य नूको ८ ८ कर्ण क्षी इवधनयो । तद्यथ मवाते तत् । वसवत धनवन्त वा । नराङ्गो
वस्यमाश्रयाम इत्यपानाभिमुखं उरिष्याम । मर्षात्तनुखाय वि' म क ९ नास्ति वि' १०-१० वय पर
ल वि' ११, एव श्री साम्, वय वय श्री अं साम् १२,

मुद्गल० मूलीकाय क्षमस्तुलाय वरणम् कदा कसिद् कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशम् । अत्रधिवम्
 धलसेविनम् नरम् नैतारम् उरुचक्षुसम् बहुनां द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्यः ।

तदिदं समानमाशाते वेनेन्ता न प्र युञ्जतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनेन्ता । न । प्र । युञ्जतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

स्कन्द० इत् शब्दः पदपूर्णाः । तत् समानम् साधारणं वा । सहभूतौ आशाते व्याप्तुतो
 भवयतो वा । की । द्विवचननिर्देशात् साहचर्यात् मित्रावरणौ । वेनेन्ता कामयमानौ । किं
 पुनश्चात् । सामर्थ्याद् यद् यजमानः केवलाय हि वरुणाय मित्राय वा हविर्ददाति ।
 न प्र युञ्जतः युञ्ज प्रसादे । न प्रसाद्यतः स्ववदयमाशाते इत्यर्थः । किमर्थम् ।
 धननाय धृतमपरित्यक्तं स्वकर्म येन स धृत्यतः तस्यै दाशुषे यजमानाय । यजमानस्यो-
 पकर्तुमित्यर्थः । अथवा एवमन्ययाऽप्या ऋचो योवना—आशाते इति लोभर्थे लट् । तत्
 समानमश्नुवतां कामयमानौ । आश्रयन् एवेदं परोक्षरूपेण प्रथमपुरवेणाभिधानं द्रष्टव्यम् ।
 आशां शुन योपहारिश्चन्द्रायदनवावहा इत्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यादाशुः । किं कारणम् ।
 यतो न प्रयुञ्जतः । इदमपि पूर्ववत् प्रथमपुरवेणात्मन एवभिधानम् । यतो याने
 स्तुतौ न प्रसाद्याव इत्यर्थः । किमर्थम् । धृतव्रताय दाशुषे स्वकर्मणामपरित्यक्तवत्त्वात्
 धृत्यतो वरणः । स एव दाशुष्यः कामानां दाशुष्यात् । तस्यै वरुणायो
 यो यानः या स्तुतिर्वा तत्र यतो न प्रसाद्याव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तदानीमेव सह आगच्छतो मित्रावरणौ कामयमानौ । न च प्रसाद्यत धृतकर्मणे
 यजमानाय कर्मपौष्कद्रवार्थमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनेन्ता कामयमानौ मित्रा-
 वरुणाविति शेषः । दाशुभौ समानम् साधारणम् तदिदं अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाने
 अश्नुवते । न प्रयुञ्जतः कदाचिदपि प्रसादे न कुरुतः ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पुदमुन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । य । वीनाम् । पुदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेदं । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

१-२. अथ आशाते । अथ अशुषे । तत् यजमानः पदनिर्देशात् सह साधारण मित्रावरणयोः । तौ
 व्याप्तुतो भवयतो वा । निन कामने । शता च शुणक्ष । यजमानानौ । युञ्ज प्रसादे । यजमानः केवलाय वरुणायैव
 ददाति चेत् अत्रैव उक्तवति आशाते । न प्रसाद्यतः स्वपरित्यक्तकर्मणे यजमानायोपकर्तुम् । अथवा आशाते इति लोभे
 लट् । व्याप्तयेन अत्रा वही । आशा इतिश्चन्द्रान्तरोपौ तत् साधारणमाशुः अत्रावर्तते कामयमानौ । न प्रसाद्यतः ।
 अथपि तम् यनि । याने स्तुतौ । यतः स्वकर्मणामपरित्यक्तं स्तोत्रुष्यः कामानां दाशे च वरणाय यो यानः स्तुतिर्वा तत्र
 यतो न प्रसाद्यतः ततः आशुष्यतादे वि' अ कु. २. आगच्छतो वि'. ३. पौष्कद्रा' साग्ध कु. ४. तु. देव
 १, १२०१ ३.१.

स्वन्द० ० यं कीदृशो बरुण उच्यते—'वेदा मो वीनाम्' इति । वेद जानाति यं बरुण वीनाम् पक्षिणाम् पदम् अन्तरिक्षेण पतताम् गच्छताम् । दुर्शानं हि पासुवर्जितेनान्तरिक्षेण गच्छता पदम् । न च वीनामेव केवलम् । किं तर्हि । वेद नान पदमपि समुद्रिय समुद्रियावा समुद्रे भवाया । समुद्रेण गच्छन्त्या इत्यर्थे । एतदपि दुर्शानमेव ॥ ७ ॥

घेडुट्ट० ० प्रचानाति च^१ अन्तारक्षेण^२ गच्छता पक्षिणाम् आवासस्थानं यत्र सार्यं वसन्ति^३ । वेदं च नाव समुद्रेण^४ गच्छन्ती । मनुष्यास्तु^५ पतत^६ पश्यन्ति विसृज्यमानाश्च नाव । 'न तु तेषामावासम्'^७, न च^८ विसर्गस्थानमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० ० अन्तारक्षेण पतताम् आकाशमार्गेण गच्छताम् वीनाम् पक्षिणाम् पदम् यं बरुण वेद । तथा समुद्रिय समुद्रेऽवस्थितो बरुण नाव तले गच्छन्त्या पदम् वेद जानाति । सोऽस्माद्^१ दन्धनात् मोचयतु इति शेष ॥ ७ ॥

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजायते । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मास । धृतव्रत । द्वादश । प्रजायते । वेदं । य । उपजायते ॥ ८ ॥

स्वन्द० ० १० यद्व वेदं मास मासात् धृतव्रत अपरित्यक्तस्यकर्मा द्वादश । कीदृशात् । प्रजायते प्रचननवत् । उत्पत्तिमत् इत्यर्थे । सद्यथा प्रजासहितान् । प्रजा अपि वेदेत्यर्थे । न च द्वादशैव केवलान् । किं तर्हि । वेद य सोऽयम् उपजायते अधिकमातस्त्रयोदश तमपि^{१०} ॥ ८ ॥

घेडुट्ट० ० वेदं द्वादश मासान् धृतसन्ध्यावन्दनाविकर्मा स्त्रेस्त्रे काले प्रजायमानानुत्पत्तिं । प्रयोदशमुपजायमानमधिमासं च वेत्ति ॥ ८ ॥

मुद्रल० ० धृतव्रत स्वीकृतकर्मविशेषं यद्योक्तमहिमोपेतो बरुण प्रजायते तदा तदोत्पत्तमानं प्रजायुक्तात् द्वादश मासं चैत्रादीन् फारगुनान्तात् वेदं जानाति । यं प्रयोदशतोऽधिकमासं उपजायते सवत्सरसमीपे न्ययमव इत्यधत्ते तमपि वेदं ॥ ८ ॥

वेदं वार्तस्य वर्तनिपुरोऽप्यस्यं बृहत् । वेदा ये अध्यामते ॥ ९ ॥

वेदं । वार्तस्य । वर्तनिम् । उगे । ऋष्यस्यं । बृहत् । वेदं । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

१ १ या वरुणोऽन्तेण गच्छता पदं वेदं पक्षिणामपि । पासुवर्जितत्वात् दुर्शयमनि वीना च अ वेदा न पं जानाति । समुद्रे यथावा अपि नाव पदं च वेदं वेदं किं अ कुं । नास्ति सूको २ २ य यथा कुं नक्तनात् सार्यं ३ अन्तरिक्षे अं विं छपे ४ वरन्ति रिं ५ गच्छन्ती मनुं विं अं 'नीमदुष्पत्तिं विं छपे ६ पक्षिणं कुं ७-७ न एतेषामात् विं अं । ८ ८ नास्ति सार्यं कुं ९ 'मन् सूको १० १० वेदादित्यक्तस्योऽप्युत्पत्तमानं वेदं । मां चन्द्रमा । इति मा इति वेदे । इत्युत्पत्तमानं यथावत् । प्रजायतेनात् । प्रजा अपि वेदं । न उत्पत्तयेति तमपि । उत्पत्तयतेत्युत्पत्ति इति अविनात् तम् ('मासस्य विं अं) विं अ कुं

स्कन्द० वेद वातस्य वर्तनिम् गमनमागमनम् । कीदृशस्य । उरोः विम्बीर्णस्य शश्वरस्य महश्चामैतत्
(द्व. निघ ३,१) । महतः बलवत् इत्यर्थः । बृहतः पृतदपि महश्चामैव (द्व. निघ ३,१) । वेगेन सम्पन्धेन
स्वपुनरुक्तिं कर्तव्यम् । महतः । वेगेन शीघ्रस्थैत्यर्थः । पश्य वेद ये अधि सर्वस्योपरि सुलोके
भासते देवाः तान् । य एतानि वेद तस्यै वरुणाय 'न प्रदुच्छतः । धृतमताय दातुये' (ऋ
१,२५,६) इत्येवं गच्छद्दस्य पूर्वयैकवाक्यता । यच्छब्दश्रुत्वच्छब्दमध्याहृतयोत्तरयैकवाक्यता
वा योग्या । य एतानि वेद सः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वेद वायोः भावासस्यानं विम्बीर्णस्य दर्शनीयस्य महतः । वेद च नक्षत्राणि यानि दिवि
अभासते ॥ ९ ॥

मुद्रल० उरोः विम्बीर्णस्य शश्वरस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनिम्
मार्गम् वेद बल्लो जानाति । ये देवाः अभासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ ९ ॥

नि पसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्त्रिस्वा । साम्राज्याय सुकृतुः ॥ १० । ।

नि । ससाद् । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्राज्याय । सुकृतुः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'नि पसाद् निषीदति धृतवतः वरुणः । ऋ । पस्त्यासु 'पस्त्यम्' (निघ ३,४) इति गृह्यनाम ।
[कुटीत्वानिर्वायनेतत्वा । लोकापालत्वाद् सप्तैषु गृहेषु वा । आकारस्तु पदपूरणः । किमर्थम् ।
साम्राज्याय सर्वपञ्चस्थापित्याय । कीदृशः । सुकृतुः सुकर्मा सुप्रशो वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० स^१ निषीदति धृतकर्मा वरुणः गृहभूतासु नदीषु साम्राज्यं कुर्वन् सुप्रज्ञः ॥ १० ॥

मुद्रल० धृतवतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजासु आ नि राधाद् भागत्य निपण्णवान् ।
किमर्थम् । प्रजानाम् साम्राज्याद् साम्राज्यपतिद्वयर्थम् । सुकृतुः शोभनकर्मा ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ।

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अमि पश्यति । कृतानि वा च कर्त्वाँ ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अमि । पश्यति । कृतानि । वा । च । कर्त्वाँ ॥ ११ ॥

१-१. यथ वायोर्गमं विम्बीर्णस्य महतो बलवतो महतो वेगेन शीघ्रस्य । उर्वर्षिर्ह्यग्रे । ऋभश्चदती महति
भ्यासौ नरे वेगे च इमे । ग्यज्ञस्य महाबलवतः महवेगवत् इत्यर्थः । ये उपरि भासते देवादयः ताश्च यो वेद तस्यै
वरुणाय न प्रदुच्छतः । तद् यामान् स्तुनीश्च कुर्वन् पय वि' अ कु. २-२. य एतानि वेद स निवसार इति वा
धृतकर्मा वरुणः सप्तैषां वा बलस्य वा लोकापालत्वाद् 'कुटी कुत्वाभिरापो दुपय' (या ५,२,८९) गृह्ये सर्वपञ्चस्था-
पिकथाय निरीरति सुकर्मा सुप्रज्ञश्च । पस्त्या इत्यां यथः पदम् इति गृहे वि' अ कु. १-१ कुटीत्वानिर्वाय
शूफो. १. नास्ति साम्द^१ ऋ.

स्कन्द० 'अतः इति पञ्चमीनिर्देशादागत्येति शेषः । अतो सुहोकादागत्य । अथवा अत इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । अत्र पृथिव्याम् । विश्वानि सर्वाणि अद्भुता महानि शुभान्यनुभानि वा कर्माणि चिकित्वात् प्रज्ञा वरुणः लोकपालत्वात् अभि पश्यति । अथ प्राणिनो यान्यनुभानि शुभानि वा कर्माणि तस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षत इति कृतानि यानि वा च कर्त्वा यानि कर्त्व्यानि । य इदं करोति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माद् वरुणादेर्वेजातीयकानि विश्वानि आश्रयाणि प्राञ्चः अभि पश्यति, यान्यनेन कृतानि यानि च कर्त्व्यानि ॥ ११ ॥

मुद्रल० अतः अस्माद् वरुणात् विश्वानि अद्भुता^१ सर्वाणि आश्रयाणि चिकित्वात् प्रज्ञावात् अभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यानि आश्रयाणि पूर्वं वरुणेन सम्पादितानि । चकारात् अभ्यानि यान्याश्रयाणि कर्त्वा हतः परं कर्त्तव्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्ववत् वयः ॥ ११ ॥

स नो विश्वाहा सुकृतरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयुषि तारिपत् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुकृतुः । आदित्यः । सुपथा । करत् । प्र । नः । आयुषि । तारिपत् ॥१२॥

स्कन्द० 'सः नः अस्माद् विश्वाहा निरातोऽयं सर्वेभ्यः स्वित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । सर्वदा । सुपथः सुमग्नः सुकर्मा वा आदित्यः सुपथा वरत् करोतिः क्रियासामान्यवचनः । सामर्थ्यादत्र मयने वर्तते^१ । शोभनेन पथा नयतु । सर्वदाऽभिप्रेतेषु तं तं पन्थानमुपदिशतु येन प्रवृत्ता वचनभिप्रेतानि प्राप्तुम् इत्यर्थः । किञ्च प्र नः आयुषि तारिपत् प्रपूर्वस्तरतिवर्धने । वर्षणत्वं नः अस्माकमायुषि^२ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स अस्माद् सर्वदा सुपथः आदित्यः शोभनेन पथा कृणोत^३ । अस्माकम् आयुषि च प्र वारयतु ॥ १२ ॥

मुद्रल० सुपथः शोभनप्रहः सः आदित्यः वरुणः विश्वाहा सर्वेषु अद्भुतसु नः अस्मात् शुभान् शोभनमार्गेषु सहितान् करत् करोतु^४ । किञ्च नः अस्माकम् आयुषि प्र तारिपत् प्रवर्धयतु ॥ १२ ॥

विभ्रत् द्रापिं हिरण्ययुं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि पैदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्तु । निर्निजम् । परि । स्पशः । नि । पैदिरे ॥ १३ ॥

१-१. अतो सुहोकादागत्य अत्र पृथिव्यामिति वा । डी टणि । 'अद्भुतं परितः कर्त्तव्यं' इति कर्मणि । अस्मात् शुभान्यनुभानि आवा प्रत्यवेक्षते लोकपालत्वात् वरुणः कृतानि यानि च कर्त्व्यानि । यान्य अनुभानि यानि शुभान्यनुभानि तस्य लोकपालत्वात् प्रतिपादयति रिं अ कु. २. अद्भुतानि चि मै. ३-३. य इदं करोति य अदित्यः सुपथः सुकर्मा वा अस्मात् शोभनप्रहत् रिं अ कु. ४-४. प्रवर्धयतु अस्माकम् आयुषि च । प्राद निर्णिजं करो रिं अ कु. ५. कृणोत अस्म्य शोषः ६. अकरोत् वि.

स्कन्द० विभ्रत् उदयोत्तरकाले धारयन् शक्तिम् हिरण्यवम् कवचं हिरण्यमयम् वरुणं वन्द्यं वसुधाच्छादयेत् । महता तेजसा भाच्छादयति । निगिणम् 'निगिण्' (निघ ३, ७) इति रूपनाम । आत्मीय रूपमिति । तेजस्वित्वाद्वादिदृश्यस्य रूपं नोपलभ्यते । एतत् च तदीयास्त्यपरा रश्म्याद्याः परि नि वेदिरे कृत्वाहृतप्रत्ययेक्षणार्थं प्राणिनां सर्वतो^१ निपीदन्ति । अथवा निर्गिगिति घटादि द्रव्यरूपम् अभिप्रेतम्^२ । उदयोत्तरकालमावद्धिरण्यमयकवचो वरुणं रश्मिभिः।च्छादयति^३ घटादिद्रव्यगत रूपम्^४ । रश्मिभिरामोऽपनीय वावत् किञ्चिद् रूपं तत् सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थं । तत्सहचरित्वाच्च देवानां एषा^५ प्राणिनां प्रत्ययेक्षणार्थं^६ सर्वतो^७ निपीदन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम्^८—

'आदित्यचन्द्रायनजानिनीं च यौर्भूमिरापो हृदयं यमदत्तः ।

अहस्रं रानिद्वय उभे च सन्ध्ये धर्मदत्तं जानाति नरस्य वृत्तम्' ॥ इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० विभ्रत् कवचं हिरण्यमयम् वरुणं भाच्छादयति रूपं दीप्तम् । परितक्षितं निपीदन्ति शापका रश्मयः ॥ १३ ॥

मुद्गल० हिरण्यवम् सुवर्णमयम् द्राविम् कवचम् विभ्रत् धारयन् वरुणं निगिणम् पुष्टम् स्ववरीरम् वसुधाच्छादयति । मयस्य हिरण्यस्य स्पर्शितो रश्मयः परि नि वेदिरे सर्वतो निपण्णा ॥ १३ ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम् । न । देवम् । अभिमातयः ॥ १४ ॥

स्कन्द० न यम् दिप्सन्ति दक्षोर्विषयकर्मा (वृ निघ २ १९) । विघासन्ति । दिप्सवः निघासका भसुरा । नां द्रुह्वाणं द्रोघ्दार । कस्य । जनानाम् मनुष्याणाम् । न यमात्मीया हिंसका भसुरा नापि मनुष्याणां हिंसकाश्चोरादयो हिंसन्तीत्यर्थः । न अपि यम् देवम् अभिमातय अभिमातिसाधोऽत्र हिंसावचनं । 'ते हि प्मा वनुषो नरोऽभिमाति कयस्व चिन्' (श्र ८, २५, १५) इति यथा । असुरैश्चोरादिभिः प्रयुज्यमाना हिंसा ॥ १४ ॥

१ १ उदयोत्तरकाले 'शक्तिस्तं च निगिणं' इति कवचे । धारयन् उदय हिरण्यवम् । वरुणं भाच्छादयति रूपम् । वसुधाच्छादयेत् । 'वसुधा निगिण्यु पसर' इति क्ले । 'नामोस्त्य लविष रण' इति रसिपु । वरुण रश्मयः विं अ कु २ परित विं अ कु ३ जनानारूपं विं अ कु ४ ४ 'द्रव्यरूपं विं अ कु ५ ५ प्राणिकमज्ञानार्थं विं अ कु ६ ६ निपादन्ति क्लेने अथो पौराणिकं रहस्यवाचिना आहु सास्य'^१ ७ ७ दम्भु हिंसास्यम् । 'पातो वर्मण एमास्करैकादिच्छाया वा (पा ३, १, ७) इति सन् । 'मन्वयो' (पा ६, १, ९) इति द्वि । 'द्वारि दीप' (पा ८, ४, २०) । 'अरि च' (पा ८, ४, २५) इति कवच्य अन्वयस्योदय । 'अत्र कोनोऽभ्यासस्य' (पा ७, ४, ५८) इति । 'दम्भ इन्व' (पा ७, ४, ५९) इति दिप्सवः ('प्यारण्यं विं अ) । 'सनाशस्तमिष्ठ व' (पा ३, २, १५८) इति दिप्सु । दिप्सवो राशस रश्मः इति पृथो । हृद श्रेष्ठः । अभिमातिहिंसा । वं वरुण निघासका भसुरा न निघासन्ति । नापि द्रोघ्वाण मनुष्याणाम् । तद्विनाशोदय । वेङ्कटं ते न हिंसन्ति । असुरैश्चोरादिभिः प्रयुज्यमाना हिंसा न हिंसति । देव नरस्य नृत्वा । 'ते हि प्मा वनु' इत्ययम् हिंसावचनं अभिमाति विं अ कु १ अपि साम्यं

येदुष्टं यम् वरण हिमायिन न हिसितुमिच्छन्ति । जनानाम् भन्धेषां द्रोणधारक यस्य न दृश्यन्ति ।
न य चाभिमन्यन्ते अभिमातव च । उच्यते सम्बन्ध ३ ॥ १४ ॥

मुद्रल० इदमत्र हिसितुमिच्छन्तो वैरिण यम् वरणम् न । द्रुपदान्त भीता सन्तो हिसितु
मिच्छा परित्यजन्ति । जनानाम् प्राणिनाम् दृष्ट्वापि द्रोणधारोऽपि य वरण प्रति न दृश्यन्ति ।
अभिमातव पाप्मान देवम् त वरणम् न स्पृशन्ति ॥ १४ ॥

उत यो मानुषेषु यशश्चक्रे अस्माभ्या । अस्माकमुदरेषु ॥ १५ ॥

उत । य । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्माभिः । आ । अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

स्मृ० उत य अपि च वरण मानुषेषु आकारोऽत्र चशब्दस्वार्थे । 'देवेभ्यश्च पितृन्
आ' (अ १०, १६, ११) इति यथा । तच्छ्रुतश्च योग्यद्वितीयसमुच्चयाप्याहारः । मनुष्येषु
देवेषु च यथा अक्षम् चक्रे रहिममि रसामाहारम् प्रतिदृश्य करोति । कीदृशम् । अस्माभिः
सामिश्र-द्रोऽर्षेयत्वेन । मन्थं सकल प्रभूतमित्यर्थः । आकारस्तु पदपूर्णे वा चक्रे
इत्यत आ सम्बन्धधित्यर्थः । अभिमुखेन करोतीति । न च केवलेषु मानुषेषु देवेषु च
अस्माकम् उदरेषु आ नयमप्याहार चशब्दस्वार्थे । अस्माकमित्येतस्माच्च परो द्रष्टव्यः । अस्माक
च मनुष्याणां तिर्यगसहस्रानामुदरेषु । यच्छब्दश्रुत्येवम् च दाभ्याहृत्योत्तरत्यैकवाक्यता । तम् ॥ १५ ॥

येदुष्टं सपि च य मनुष्येषु अक्षम् असाधारणम् यजे स अस्माकम् अपि उदरेषु आ करोतु ।
प्रथम आकार सप्तम्यर्थं स्पृष्टीकरोति ॥ १० ॥

मुद्रल० उत अपि च य वरण मानुषेषु यथा अक्षम् आ चक्रे सर्वत कृतवान् स वरण
पुत्रं अपि आ मर्षत अस्मात् सपुत्रं च न तु न्यून कृतवान् । विनोपत अस्माकम् उदरे
वा मर्षत चक्रे ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टक द्वितीयाध्याय भद्रादशो वर्गः ॥

परा मे यन्ति धीतयो गात्रो न गन्तृतीरस्तु । इच्छन्तीरुच्छसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गात्रं । न । गन्तृती । अर्तु । इच्छन्ती । उच्छसम् ॥ १६ ॥

१ आ व कु २ यत्र इति अर् ३ उत य वरण मानुषेषु च देवेषु चान्नमाभीक्ष्ण्येन
करोति । अस्माकम् अर्तु न निवासस्थानं कृतानुदरेषु न । आह विरक्त भाषणस्यो पार्थे । देवेभ्यश्च पितृन् आ
इति १० । अस्माकम् योग्यद्वितीयसमुच्चयाप्याहारः । मानुष्येषु च द्रुपदान्ते भवेत् १० पाठान्ति देवानाम् 'अर्तु ती
रं नो ति' इत्ये । अर्तु अर्थात् १ । अस्माभिः प्रभूतम् इति अर् ४ नारित कु साम् ५ मर्षत
इति अर् ५ ।

स्कन्द० परा मे यन्ति परागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति त्वां मे मम धीतयः प्रजाः फर्माणि वा स्तुरया-
न्यानि । मदीया बुद्धयः स्तुतयो वेत्तयः । कथं परायन्ति । गावः न गव्यूतीः अनु
गावो यत्र धरन्ति सः भूमदैनो गव्यूतिरियुष्यते । अनुशब्दः प्रतिशब्दस्वार्थे । गाव
इव गव्यूतिं प्रति । इच्छन्तीः इच्छन्तयः । किम् । सामर्थ्यादायुः । कीदृशं त्वाम् ।
उष्यते । उरचक्षणम् बहुनां द्रष्टारं बहुदर्शनं वा । १६ ॥

येदुष्ट० परागच्छन्ति मे बुद्धयो वरणं राजानं प्रति, यथा गावः गोमागांश्च प्रति गच्छन्ति, इच्छन्त्यः
बहुनां द्रष्टारं द्रष्टुम् ॥ १६ ॥

मुद्रन्द० उरचक्षणम् बहुमिदं हृष्यं वरुणम् इच्छन्तीः मे धीतयः पुनःशेषस्य बुद्धयः परा यन्ति
परास्तुला निवृत्तिरिदिया गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावः न यथा गावः गव्यूतीः अनु गोदान्य-
नुमन्तव गच्छन्ति तद्वत् ॥ १६ ॥

सं तु वीचावहं पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् । होतवु क्षर्दमे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । तु । वीचावहं । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् । होताऽइव । क्षर्दमे । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'तु (निप २, १५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् गम् वीचावहं पुनः भाषां हरिश्चन्द्र-
पुनःशेषं पुनःमन्वृती । किम् । सामर्थ्यानुग्रहं त्वमाशाम् इति । हरिश्चन्द्रं वा एवं
चाहं च पुनः संशोचावहं । 'मो विनुस्य मया संभावम्' । महमपि भवन्तं मुष्यमानं
इति हि त्वदामाम् इत्यर्थः । कस्मात् । 'यतः मे तादर्थ्यं एषा वधुषी । मदर्धम्' ।
वेतोपरनीयांभिषाये चाहं बुद्धयिः तदाज्यलक्षणम् मधु आशाम्' कृत्विभिः । यत्र
भाष्यं गृहीत्या मो 'होनुमृत्विज उपरिपता इत्यर्थः । यतः होतवु क्षर्दमे क्षर्दतिप्र
सामर्थ्याद् विनामतायः । यथा होताऽभिगुर्द्विपदानेन एवै तत्रमपि निर्मांशनेन विगम्यति ।
किम् । निपन् इहं मम शरीरम् । अथवा यत्र इति महामर्थे पश्यमी' । यत्र यत्र
मदर्धं मध्वाभृतं यत्र च एवं होतवु विनाममि त्रिभे 'मम शरीरं' तत्र क्षिप्रं संशोचावहं
पुनरिति ॥ १७ ॥

येदुष्ट० एवं चाहं च वरुण ! अनुना संशोचम् पुनःपुनः कुर्वः । यतः मे मधुवत्तं स्तोत्रं संभृतम् । एवं
च होतवु निपन् क्षर्दमे एदिः शकलीभावकर्मा' । यथा होताऽभिगुं यत्र, वाचा यद्गुं
शकलीकरोपेवमिद् गुण्यं इत्तमिद्' गुण्यं इत्तमिति वदमि ॥ १७ ॥

मुद्रल० यत् यस्मात् कारणात् मे मम जीवन्वर्थम् मधु मधुर हवि आभूतात् अत्र सवारये कर्मणि सम्पादितम् अत कारणात् होतेष होमकर्तृष स्वमपि प्रियम् हवि क्षुद्रे भक्षसि । पुन हवि स्वीकारादूर्ध्वं तुलस्त्वं जीयत्रह च नु अवश्यम् तम् बोधावद्दे रभूय प्रियवर्णं कृत्वाग्हे ॥ १७ ॥

दर्शं तु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमिं । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । तु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमिं । एता । जुषत । मे । गिरं ॥ १८ ॥

स्कन्द० 'दर्शम् तु महता यत्नेन दृष्टवानहम् तु क्षिप्रम् । विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीयं उघार या वरणम् । न च केवलम् । किं तर्हि । रथम् अपि दर्शम् यत्रायमारूढ । क । अधि क्षाम पृथिष्या उपरि । त्रिवीत्यर्थं । यत् एवमतो गवीभिः । स एता जुषत जुषता सेवता मे गिरः स्तुती' ॥ १८ ॥

वेङ्कट० दृष्टवानस्म्यहम् इदानीं सर्वस्य दर्शनीयं वरणम्^१ दर्शम्^२ चास्य रथम् भूमेरपरि । 'स मे' स्तुती एता सेवताम् ॥ १८ ॥

मुद्रल० विश्वदर्शतम् सर्वदर्शनीयम् अस्मदनुमहार्थमत्राधिभूत वरणम् दर्शम् तु अहं दृष्टवान् सद्यः । धमि क्षमाया भूमौ रथम् वरणसम्पत्तिवन्तम् अधि दर्शम् आधिक्येन दृष्टवानसि । एता उच्यमाना मे गिरः मदीयाः स्तुती जुषत वरुण सेवितवान् ॥ १८ ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमघा चं मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अघ । च । मृळय । त्वाम् । अवस्यु । आ । चके ॥ १९ ॥

स्कन्द० 'इमं मे मम हे वरुण । श्रुष्यु हवम् आह्वानमिदम् । श्रुत्वा च अघ च चराभ्यादुतस्योर्ध्वम् मृळय विमुच्य मा सुराय । किं कारणम् । यस्मात् त्वाम् अवस्यु आत्मपालकानोऽहम् आ चके काण्डिकर्मावम् (तु निघ २, ९) । कामये । पालयेद्वर्थ' ॥ १९ ॥

वेङ्कट० इमं मे वरुण^१ श्रुषु हवम् । श्रुत्वा च अघ मां सुराय । त्वाम् रक्षणेच्छुरह कामये । यद्वाऽभिगच्छामि ॥ १९ ॥

मुद्रल० हे वरुण^१ मे मदीयम् इमम् हवम् आह्वानम् श्रुधि श्रुषु । किञ्च अघ भविन् दिव मृळय मृळय अस्मात् मुच्य । अवस्यु रक्षणेच्छु अहम् त्वाम् वरणम् आ चके आभिमुक्तयेन चन्दवामि । लौमीत्यर्थं ॥ १९ ॥

१-१. यथा प्रकथेन इत्यन्तर्हि दिने मदीयं वरुणात् इहा वा वरणम् । तद्वदपि दर्शं पृथिव्या उपरि ति। एतन्नवच्छेद । यत् वरुणो गवीषे एता तीरता मम स्तुती ति' अ कु २ दर्शनीयं ति' अ' १ वरुणं ति' अ' अ' । नास्ति ति' ४ दृष्टो साग्व ५ । मम ह, सत वि' अ' ह्य ६ इ ममे हे वरुणं श्रुषु अह्वानमिदम् । सुरा ३ च चाण्डिकर्षु श्रुषु । आत्मपालकानाम् अहं त्वाम् चके । न च लौमी । तं मा पालय त्वमे हेति कामये ति' अ कु ७ नास्ति ति'

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमर्थं राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥
त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

स्कन्द० 'सः यामनि इति तत्कालाद् यच्छब्दोऽर्थाहार्यः । सः त्वम् विरतरस वाचदर्थवीरस्य सर्वस्य हे मेधिर यज्ञवन् ! दिवः च गमः च 'ग्मा' (निघ १, १) इति पृथिवीनाम । दिवश्च पृथिव्याश्च । राजसि ईशिते । सः यामनि अधिकरणेऽत्र मनिर्द्वन्द्व्यः । मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् स यामा मरणकालः तत्र । ममन् प्रति श्रुधि प्रतिश्रुणु । किम् । सामर्थ्यात् मुञ्चामि त्वाम् । त्वं न त्रियस इत्येतत् प्रतिजानीहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० त्वम् विश्वस्य दिवः पृथिव्याः च राजसि प्राज्ञ ! । सः यामनेऽभिलषितम् अस्माकम् प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

मुद्रल० हे मेधिर मेधाधि ! बलम् ! त्वम् दिवः च सुलोकस्यापि गमः च सुलोकस्यापि एवनामकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगते मध्ये राजसि दीप्यसे । सः वाटशस्त्रम् यामनि क्षेमप्रापणे अजदीये प्रति श्रुधि प्रतिब्रवणम् आज्ञापने कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चूत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उदुत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चूत । अवं । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

स्कन्द० उदुत्तमम् उत्तमं तावत् पाशम् मुमुग्धि ऊर्ध्वं मुञ्च नः । वि पाशम् मध्यमम् चूत कृतिर्हिंसाप्रस्थानयोः । मध्यममपि पाशं तत्रैव स्थितं विप्रगृह्य विमुञ्चेत्यर्थः । अधमानपि पाशान् अत्र चूत अधो मुञ्च जीवसे जीवयितुं माम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० उत्तमस्य पाशस्य उन्मोचनम्, मध्यमस्य विषर्तनम्, अवमोचनम् अधमानां हन्धनानां जीवनापेक्षि ॥ २१ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् उत्तमम् शिरोगतम् पाशम् उदुत्तमम् उदुत्तमम् मोचय । मध्यमम् उदरगतं पाशं वि चूत विमुञ्च नः । जीवणे जीवितुम् अधमानि अदीयान् पादगताद् पाशाद् अत्र चूत अवकृष्य नाशय ॥ २१ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ।

१-१. त्वं हे मेधिर 'मेधसाधि' ('साधि वि' अ.) इत्यनुक्तिः इति पञ्जे । मृत्युं सः । हे यज्ञवन् ! वाच सर्व-
सर्वानवीरस्य दिवश्च पृथिव्याश्च राजसि ईशिते । 'ग्माऽत्रनिर्वा रता वजा' इति मुदि । स त्वं यामनि मरणकाले । मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् सः कालः यामा । तत्र मरणकाले प्रति जानीहि । एषा मुञ्चामि इति प्रतिज्ञां कुरु । न त्वं त्रियसे वि' अ. कु. २. 'स्य जीवसे साम्भ. ३. रामपि साम्भ. कु. ४. 'निष्कृष्टम् वि' अ. ५-५. उत्तमं पाशमूर्ध्वं मुमुग्धि । मध्यमं पाशं तत्रैवस्थितं वि प्रवय । चूतिः हिंसाप्रस्थानयोः । अधमानि अवकृष्य अधोमुञ्चे मुञ्च जीवनापेक्षि' अ. कु. ६. अवमोचनम् साम्भ. कु. ७. अधमानान् ल वि'

[२६]

र्मिष्वा हि मियेध्य वस्त्रांभ्यूजां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

र्मिष्वा । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । स । इमम् । न । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

स्कन्द० 'त वक्ष्ये उवाचर्मिष्व देवाना मुख सुहृदयतमस्तन्तु स्तुभ्य त्वोत्तक्ष्याम इति । सोऽपि तुष्टवान उवाचर्मिष्वित्याद्या (ऐत ७, १६) ।

'वसिष्वा हि मियेध्ये गभान्ये' (इ ३, १९) । 'वसिष्वा हि' इत्येते द्वे सूक्ते अग्निवेक्ते । कामय उम आच्छादने । आच्छादय । परिधत्स्वेत्यर्थः । हिशब्द पदपूरणः । हे मियेध्यः वराहः । भिम् । वस्त्राणि गभायोष्यानि । ऊर्जानि वासाति । ऊर्जाम् पते । हविर्लक्षणात्तन्मन्त्राणां स्वाभिनः । पन्थिय न इमम् न अध्वरम् यज इति व्याख्यात पादः (अ १, १४, ११) ॥ १ ॥

घेड्डट० आच्छादय वसियः । उवाचः । गभाना पतः । अथ अस्माकं यजम् इमम् यज ॥ १ ॥

मुद्रल० 'र्मिष्वा' इति वक्ष्ये वृत्तीय सूक्तम् । शीन शेषम् । गायत्रम् । आप्रेयम् ।

वस्येत अग्निस्तुता प्रेरित शुभ शेष एतद्वादिषूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् । हे मियेध्यः वस्त्रं योग्यः ऊर्जाम् पते । अद्याना पालकः । अग्नेः । वस्त्राणि आच्छादकानि तेनाति वसिय आच्छादय । प्रज्वलितमेतन्मा भवेत्यर्थः । हि यस्माद् प्रज्वलित तस्मात् स तादृशस्त्वम् न भस्मादीयम् इमम् अध्वरम् निपादय ॥ १ ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यरिष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता उचः ॥ २ ॥

नि । न । होता । वरेण्यः । सदा । यरिष्ठः । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । उचः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'न इत्युपमगंध्रुवेर्धोव्यत्रिचापदाच्याहारः । निपीद न अस्माकम् होता वरेण्य वरणीय गदा यावत् सुवतम् । अग्निदि वीर्णोऽपीन्धन प्राप्य पुनन्तरणीभवति, सतो सुवतम् । मन्मभि वाति तवाविनापयमेत शालानि तै । हे अग्नेः दिवित्मता दीवित्मता च वचना युक्तः ॥ २ ॥

घेड्डट० नि कामय अस्मान् दाना वरणीय गदा सुवतम् । एतनीयं स्तुतिभिः, अग्नेः दीवित्मता स्तोत्रेण ॥ २ ॥

मुद्रल० गदा यरिष्ठः सर्वदा सुवतम् । हे अग्नेः वरेण्य वरणीयस्त्वम् न अस्माकम् होता होमनिष्पादको मन्वा दिवित्मता दीवित्मता वच वचना स्तूपमान यव नि पीदेति शेषः । वीर्यस्तपम् । मन्मभि जापकं तसोभिर्युक्त इति शय ॥ २ ॥

१ १ 'त वक्ष्ये उवाच । अग्निः' इति पादकेन । स्तोत्रेण तुष्टाय अथ उवाचर्मिष्वित्याद्या । 'वसिष्वा' इत्येते द्वे । 'मियेध्ये मन्मभिः' इति च । हे यस्माद् वस्त्राणाच्छादय परिधत् । हविर्लक्षणात्तन्मन्त्राणां स्वाभिनः । कामय उवाच । अथ उवाच । अग्निः वसिष्वा इत्येते द्वे सूक्ते अग्निवेक्ते । कामय उम आच्छादने । आच्छादय । परिधत्स्वेत्यर्थः । हिशब्द पदपूरणः । हे मियेध्यः वराहः । भिम् । वस्त्राणि गभायोष्यानि । ऊर्जानि वासाति । ऊर्जाम् पते । हविर्लक्षणात्तन्मन्त्राणां स्वाभिनः । पन्थिय न इमम् न अध्वरम् यज इति व्याख्यात पादः (अ १, १४, ११) ॥ १ ॥

आ हि ध्मां सुनवे पितृपरिर्जत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सुनवे । पिता । अपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'आद् मर्यादायाम् । हिशब्दो यस्माद्धे । स्मशब्दः पदपूरणः । यस्मान् मर्यादाया सुनवे पुत्रायाम् पिता अपिः ज्ञातिश्च होता नियमं यजति आपये ज्ञातये । सखा च सख्ये वरेण्यः वरणीयः । एवं चास्माकं पित्रादिरूप इत्यर्थः' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कश्चिदग्नेः स्तोता पुत्रस्थाने भवति तस्मै अयम् पिता भूत्वा यजति । ज्ञाति-ज्ञातये, मित्राव-मित्रं वरणीयः । हिशब्दो विस्मये ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! वरेण्यः वरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वम् सुनवे पुत्रस्थानीयाय मक्षमभीष्टं देहीति शेषः । हि स्म इति निवातद्वयं सर्वधेयमुमर्षमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते— यथा अपिः इन्द्रः आपये इन्द्रवे आ यजति हि स्म सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियाय अभीष्टं सर्वथा ददाति यथा स्वमपि देहि ॥ ३ ॥

आ नो बर्हि रिशादसो वरुणो मित्रो अर्षमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्षमा । सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'आ इत्युपसर्गः सीदन्तु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्माकं स्वभूतम् बर्हिः रिशादाः दिसर्वा खेसारः । प्रतिहिंसितार इत्यर्थः । वरुणः मिनः अर्षमा च आ सीदन्तु । वरुणादयत्रयाय देवमात्रोपलक्षणाधीः । सर्वे देवा आसीद्वृत्तित्यर्थः । मनुषः यथा मनुष्या इव' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'आ नीगन्तु बर्हिः' अस्माकम् इमे देवा मनोरिव प्रजापते. रिशातामसितार ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! वरुणादयो देवा. त्वदन्धवः स्वया प्रेरिता रिशादाः हिंसकान्दन्तः नः अस्मादीयम् बर्हिः यज्ञम् आ सीदन्तु । दृष्टान्तः— यथा मनुषः ज्ञानिनः प्रजापतेर्देवमासीदन्ति च दत् ॥ ४ ॥

पूर्व्यं होतृस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमा । उ । पु । श्रुधी । गिरः ॥ ५ ॥

१-१. स्वयं मे पिता भारिव च मया च । ते वस्माद् मर्षादेवा पुत्रं ज्ञातयं मत्सर्वं च यजति वरणीयः । आद् मर्यादायाम् । हिः यस्माद्धे । 'हीश् कुशोर्विवा मृतेभ्योऽपि ज्ञातयोऽपि वा । विवसो ज्ञातयामो मृतेषा मत्सहायवाः ।' इति । मर्यादायां नियमं न. यज्ञं यजति वि' अ कु. २. वस्माद् वि' अ. ३. नास्ति वृ. ४. तथा मूको. ५-५. अस्माकं इहिति वरुणमित्रवर्षमादव आ सीदन्तु मनुष्या इव इतिदृष्टान्तः । सर्वे देवा इत्यर्थः वि' अ पु. ६-६. नास्ति वि'. ७. ये वरु' मूको. ८. 'दन्तः इत्यत्र मिन अर्षमा मूको.

स्कन्द० पूर्वं भुव पूर्यः । यकार उपजनः । हे पूर्व्यः । विरन्तत ! होत । सत्य नः मन्द्य
 सत्यस्य च सत्यस्येति द्वितीयापार्थे पठ्यी । सत्यस्य च 'देवैः सह मनुष्याणां स्तुत्यस्तोत्रवत्क्षणम्' ।
 इदं सत्यस्य च नः । उ गु इति पदपूर्णा । इमा भुधि गिर । हुनइशेपो देवानां शोकेतेव
 प्रकाशय इमा च स्तुतीः श्रुतिवत्यर्थः । अथवा अस्य सत्यस्येति सत्तम्यर्थे पठ्यी । मन्द्यति
 मोदनार्थः । मदि स्तुतिमोदसदन्वप्रकान्तिगतिषु इति । अस्मिन् सत्ये मोदन्व इमान्
 श्यु स्तुतीरित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूर्वेषु भवः होतः । अस्माकम् इदं सत्यम् अनुपालय । स्तुती च इमा सुष्टु श्यु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे पूर्व्यः । अस्यवादे. पूर्व्युत्पन्नः होत । होमनिष्पादकाग्रे । नः अस्मदीयस्य प्रवर्तमा
 नस्य अन्य यज्ञस्य सत्यस्य च अक्षदनुग्रहस्य च सिद्धयर्थं मन्दस्व त्व हृष्टो भव । इमा
 अस्माभिः प्रयुज्यमानाः गिरः उ पु स्तुतिरूपा याचोऽपि श्रुधि श्यु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विंशोऽंशः ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे ह्युपते ह्रविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम् । देवम् । यजामहे । त्वे इति । इत् । हुयते । ह्रविः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'यत् चित् यद्यपि हि इति पदपूर्णा । शश्वता तना 'शश्वत्' (गिर ३, १) इति बहुनाम् । बहुना
 हविर्भक्षणेन धनेन देवदेवम् यजामहे । यद्यपीति वचनात् तथापीत्यध्याहार्यम् । तथापि
 वे इत् इच्छन्द पृथगे । तस्यैव हुयते सर्वं त्व ह्रविः, नाम्यत्र भचित् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदि हि यद्यद्बुना धनेन सर्वात् देवान् यजामहे, त्ववि पूर्यते तस्योऽपि हुयते ह्रविः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन ह्रविषा देवदेवम् अन्यमन्त्र
 वर्णनेन्द्रादिकं नानाविधं देवताविषयोम् यजामहे । तथापि तत् ह्रविः सर्वम् त्वे इत् तस्यैव
 हुयते । अतो देवतान्तरविषयो याचोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रिय । नु । अस्तु । प्रियति । होता । मन्द्र । वरेण्यः । प्रिया । सुऽअग्नयः । वयम् ॥ ७ ॥

१-१ 'हे विरन्तत ! होतः । इदमस्माकं मन्दस्व सत्यस्य च । इत् अग्निः । स्तुत्यस्तोत्रवत्क्षणं देवदेव
 सत्यस्य । सत्य स्तुतिः । इमा स्तुती गृह्य च । होतः हुन उशेपो देवानां शोका हविः प्रकाशय, इमा सुष्टु व
 स्तुतिरित्यर्थः । मदि स्तुतिमोदसदन्वप्रकान्तिगतिषु च । हो वा इत् । अस्मिन् सत्ये मोदस्व । इमा गृह्य स्तुती ही
 वा हि' अ गु २ इत्यत्र 'अ' वि' इत् इत् । ३-४. यद्यपि बहुना हविर्भक्षणेन धनेन
 अन्यमन्त्रवति देव यजामहे तथापि तस्यैव हुयते सर्वं त्वदि, नाम्यत्र भचित् । तथापि नदी ।
 'यद्यपि (या हि' अ) इच्छन्दम्' इति इतिविः । 'स्तुतिरूपा' इति इतिविः । 'होता' इति इतिविः । 'वरेण्यः' इति इतिविः । 'प्रिया' इति इतिविः । 'वयम्' इति इतिविः ।

स्कन्द० 'प्रियः नः अस्तु । तयोपकरोतुं यथांश्नार्कं प्रियो भवतीत्यर्थः । प्रियो मनुष्यास्तेषां पतिरसिः ।
होता मन्द्रः मन्दचेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । स्तुत्यः स्तोता वा । वरेण्यः वरणीयः । अग्रेरपि
प्रियाः स्वाम स्वप्रयः शोभनैराहवनीयादिभिर्युक्ताः वयम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्रियः नः' अस्तु विरपतिः होता मादयिता वरणीयः । वयम् चास्मै स्वप्रयः प्रियाः स्वाम ॥ ७ ॥

मुद्गल० विरपतिः विद्यां प्रजानां पालकः होता होमनिष्पादकः मन्द्रः दृष्टः^१ वरेण्यः वरणीयः
अग्निः नः अस्माकम् प्रियः अस्तु । वयम् अपि स्वप्रयः शोभनाग्निमुक्ताः सन्तः तव प्रियाः
भूयास्मेति शेषः ॥ ७ ॥

स्वग्न्वो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । सुप्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुप्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुप्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'स्वप्रयः हि हिमन्दोऽत्र पदपूर्णाः । शोभनाहवनीयादिभिर्युक्ता वार्यम् वरणीयम् । किं
तत् । सामर्थाद्गोः स्तोत्रम् । देवासः दधिरे च देवशब्दोऽत्र हविर्दानाद्विष्णु वर्तते ।
यदाब्दश्चास्मात् परी द्रष्टव्यः । देवाश्च दधिरे कृत्विजश्च विश्वामित्रादयो धारयन्ति
कुर्वन्ति । नः अस्माकं सम्बन्धिनः । वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वप्रयः मनामहे भग्यते-
रर्चतिकर्मण एतद् रूपम् । स्तुमः । जयवा हिनान्दो यस्मादर्धे । वार्यमित्ति सोमलक्षण-
हविर्वचनः^२ । दधिरे धेति यदाब्दाद् योग्यद्वितीयसमुबयाप्याहारः । 'मनामहे इत्यपि याचनायाम्'^३ ।
एवमेकवाचयता—यस्मात् स्वप्रयः कृत्विजोऽस्मत्तो^४ वरणीयवरं सोमलक्षणं हविर्धारयन्ति,
दास्यन्ति चास्ये, तस्मात् स्वप्रयो वयं 'याधामहे । किम् । सामर्थादात्मविमोक्षणम्' ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्वप्रयः हि वरणीयं धाम् अस्मभ्यम् देवा धारयन्ति^५ । ततो वयम् स्वप्रयः हविर्विद्वन्नायाति
स्तुमः ॥ ८ ॥

मुद्गल० स्वप्रयः शोभनाग्निमुक्ताः देवासः दीप्यमाना कृत्विजः नः अस्मदीयम् वार्यम् वरणीयं
हविः हि यस्मान् दधिरे^६ एतवन्तः तस्मादयम् स्वप्रयः शोभनाग्निमुक्ताः सन्तः मनामहे
'त्वां याधामहे'^७ ॥ ८ ॥

अर्धा न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् । मिथः संन्तु प्रज्ञस्तयः ॥ ९ ॥

अर्धे । नः । उभयेषाम् । अमृतं । मर्त्यानाम् । मिथः । संन्तु । प्रज्ञस्तयः ॥ ९ ॥

१-१. यथांश्नार्कं प्रियो भवतीत्यर्थः । प्रियो नपुंसकलिङ्गः । होता स्तुत्यः
होता वा । अग्निस्तुतिनेतरमरुत्प्रकल्पितवितु । वरणीयः । अग्रेरपि प्रियाः स्वाम वि^२ अ कु. २-२. मासि वि^३.
३. इतः रि मे^४. ४-४. शोभनाहवनीयादिभिरुक्ता वयं देवाः वार्यं दधिरे । देशे वा दाया । हविर्दानात् कृत्विजः ।
यदाब्दश्चास्मात् परी द्रष्टव्यः । देवाम धारयन्ति । कृत्विजश्च विश्वामित्रादयो धारयन्ति स्तोत्रे कुर्वन्ति नः अस्मत्सम्बन्धिनः ।
वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वप्रयः स्तुमः । मन स्तुते । रि यस्मादर्धे वा । वार्यमित्ति सोमलक्षणं हविः वि^५ अ कु.
५-५. मन याधामाम् रि^६ अ कु; 'याधाम साम्'. ६. 'तो मतो साम्'. ७-७. अहमनेनोश्च याधामहे रि^७
अ कु. ८. याधामहे अ^८. ९. 'धिरे च रि. १०-१०. मासि वि.

स्मृन्द्० अथ विमोक्षानन्तरम् न 'त्यदादानि सर्वैर्नित्यम्' (पा १,२,७२) इत्येवमयमस्यो
 युष्मच्छब्देन ऋषेभ्यः । तत्र चास्माकं च उभयेषाम् अमृत! मरणवर्जित! अग्ने!
 मर्त्यानाम् मनुष्याकाराणाम् । शुनश्शेषो हि मनुष्यत्वादेन वदाकार, अग्निस्तु पुरपविष्वत्वात् ।
 मिय परस्परम् सन्तु प्रशस्तय । प्रशस्त इवमस्मान्—नेदशा अन्ये स्तोतार इति । वयमपि
 प्रशस्तम्—नेदशोऽन्यो देव इति । 'अथवा मिथ शब्द सहत्ववचन । तथास्माकं च सह
 सन्तु प्रशस्तय' । नहि स्तुत्यस्य नोत्रा विना प्रशस्तानि न स्तोतु स्तुत्यन । तत्र
 तत्र स्तुत्यस्य कस्माभिरेव सदास्माकं च स्तोतृणा त्वयैव सह प्रशस्ताऽस्तु, माऽयन
 केनचिदित्यासास्महे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अमृत! अग्ने! तत्र च कस्माकं च मर्त्यानाम् उभयेषाम् परस्परम् प्रशस्तय सन्तु । सुन्दुवमिति
 त्वं इति, सुदुवमिति वयमिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अमृत! मरणरहितामे! अथ कर्मानुष्ठानानन्तरम् मर्त्यानाम् मनुष्याणाम् न अस्माकम् अस्म
 त्स्वामिन हरिश्चन्द्रस्य तत्र च उभयेषाम् मिथ परस्परम् प्रशस्तय प्रशस्तारूपा वाच सन्तु ॥ ९ ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिर्दिमं यज्ञमिदं उच्यः । चनो धाः सहसो यज्ञे ॥ १० ॥

निदेमि । अग्ने । अग्निर्दिमि । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचं । चनं । धा । सहस । यज्ञे इति ॥ १० ॥

स्मृन्द्० तत्रेति हे अग्ने! 'आत्मनो भ्रातृभि अग्निभि सह इमम् यज्ञम् इदम् वच स्तुवित्कणम् ।
 चन 'चन' (या ६,१६) इत्यचनानाम् । अथ चरुपुरोडासादिलक्षणम् धा स्थापय त्वम् ।
 इत्सामभ्याम् अत्र स्थापयितव्येषु यज्ञ सावद् देवेषु स्थापय, स्तुतिं स्वकरण, चनोऽपि
 स्तोत्रे । मा तु मुष्कत्वर्थः । हे सहस यज्ञे! बलस्य पुत्र! । बलेन मध्यमानाम्याम
 रणीभ्यामभिर्नायत इति बलस्य पुत्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सर्वे सहायभूतै अग्निभि अग्ने! अस्माकम् इमम् यज्ञम् इदम् च स्तोत्रम् अथ चात्मस्य
 कुर बलस्य पुत्र! ॥ १० ॥

मुद्गल० यदा बलस्य यज्ञ! पुत्र! हे देवदारूप! अग्ने! विश्वेभि अग्निभि सर्वैराहवनीयादिभिर्गुणैस्त्वत्स्य
 इमम् अस्मदीयम् यज्ञम् इदम् अस्मदीयम् वच स्तोत्रं च तेवमानं चन अग्रम् धा अस्मान्
 धेहि ॥ १० ॥

इति मधमाष्टके द्वितीयाध्याये ऋषिस्तो वरुं ॥

१-१ अथ न 'त्यदादानि सर्वैर्नित्यम्' इत्येवमयमस्यो (अग्नेषु कु) अस्मच्छब्द एव शिष्ये
 न इति । हे अथ तत्र च अस्माकं च उभयेषां हे मरणवर्जित मनुष्याकाराणाम् । अग्नि पुरपविष्वत्, अन्यो मनुष्य एव ।
 परस्परम् सन्तु प्रशस्तय । स्वस्मान् प्रशस्तयि अ कु २२ निव सहये । तत्र चास्माकं च सह सन्तु प्रशस्तय
 वि अ कु १ तं च वि ५ नास्ति वि ६६ तद्वत्सुमितिरेव यज्ञम् इमां
 स्तुतिम् यज्ञमोक्षानन्तरम् हरिश्चन तत्र पा । स्थापय स्थापयितव्येषु यज्ञ देवेषु स्तुति, स्तुत्ये वच स्तोत्रे ।
 मा तु मुष्क । हे वचस्य पुत्र इत्येव मध्यमानाम्याम्या अग्निस्तुत्वात् । 'वाचस्यैव तत्रमाह', 'पुरपविष्वत्वात्' इति
 वि अ कु १ । यज्ञम् इमम्, स्थापय त्वम् १-१ स्थापयितव्येषु यज्ञ देवेषु स्तुतिम् इमम्, 'माह वच
 तद्वत्सुमितिरेव यज्ञम्' इति ॥ १० ॥

[२७]

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दव्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दव्यै । अग्निम् । नमोभिः । सम्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अश्वम् वारवन्तम् इति समानाधिकरणे एते । वारवन्तमिति बालशब्दस्य कथिला-
दित्वाद् रत्वम् । अश्वम् न बालवन्तम् बालवान् योऽश्वस्तमिव त्वाम् वन्दव्यै तुमर्थेऽयम-
र्थप्रत्ययः । वन्दितुम् इच्छामः प्रारभामहे वा इति वाक्यशेषः । कम् । अग्निम् । नमोभिः नम-
स्कारैः स्तुतिभिः । कीदृशम् । सम्राजन्तम् राजतिरैश्वर्यकर्ता (तु निघ २, २१) । सम्पत्तीशानम् ।
अध्वराणाम् यज्ञानाम् । अथवा राजतिर्दीप्यर्थः । सम्पत् दीप्यमानम् । ससम्पत्तये वात्र पद्ये ।
पृथीश्रुतेर्वा मध्ये इति वाक्यशेषः । अश्वेषमानानभिप्राय पर्येण्य १ ॥ १ ॥

पेट्ट० अश्वम् इव त्वा वारवन्तं नमस्कारैर्वन्दितुम् ईशानम् यज्ञानामुपक्रम इति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अथ न त्वा' इति प्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । शौनो रोपम् । मायत्रम् । आप्रेयम् ।

अध्वराणाम् यज्ञानाम् सम्राजन्तम् सम्राज्स्वरूपम् स्वामिनम् अग्निम् त्वा त्वम् नमोभिः स्तुतिभिः
वन्दव्यै वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । दृष्टान्तः । वारवन्तम् बालवृत्तम् अश्वम् न अश्वमिव । अश्वो
यथा बालैर्बालकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा स्वमवि ज्वालानि अस्मद्विरोधिन
परिहरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

स घो नः सूनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेर्वः । भीद्व्यो अस्मार्कं वभूयात् ॥ २ ॥

स । घ । न । सूनु । शर्वसा । पृथुप्रगामा । सुशेर्वः । भीद्वान् । अस्मार्कम् । वभूयात् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'घ इति पदपर्यणः । स प्रकृतोऽग्निः न सूनुः 'अस्मदो हयोदव' (पा १, २, ५९) इत्ये-
वमेतेद् द्वयोर्बहुवचनम् । भावयोर्द्विर्यच्चन्द्रसूनुशरोपयो पुत्रः अरणीमन्यनेन जनितत्वात् । यद्यपि
यत्रमानराद्विरश्वन्द्रेणैवाग्निर्नित्त नोभाभ्याम्, तथापि साहचर्यात् न निमित्तत्वसामान्याद्वा उभौ
प्रति पुत्रत्वस्यपदेशः । शर्वसा पृथुप्रगामा स्वेन वेजसाऽय विस्तीर्णगाम्नी । अथवा पूर्वेषु सम्बन्धते ।
बलेन हेतुना पुत्र इति । यस्माद् बलेनारणि मपित्वा जात इत्यर्थः । सुशेर्वः सुसुतः ।
भीद्वान् घनवाद् संका वा हरिर्नयनद्वारेण पृष्टिप्रदत्वात् अस्मार्कम् वभूयात् अर्थव्यं
बलेन भूयादित्यस्यास्मदे । क । सामर्थ्यात् संका । अथवा सुतेर इत्येतेन सम्बन्धते ।

१ । वारवन्तस्य कथिलादित्वाद् रत्वम् । अश्वमिव बालवन्तं त्वा वन्दितुमिच्छामः प्रारभामहे वा । अग्निं
नमस्कारैः स्तुतिभिः यज्ञाना सम्पत्तीशानं स्तुतीष्यमानं वा । इति वा अश्वम् । अश्वश्रुतेर्वा मध्ये । अध्वराणामभिप्राय-
पदेश निः अ कु । मध्ये अध्वराणामभिप्राय पर्येण्य सामर्थ्यं । १-१ नारित सामर्थ्यं २ बालवन्तम्
साम्भु ३ नारित वि मे । ४ घ सूनु रोप कति । मायत्रे एत्य । अग्निरेवता मे ५ घ न इति
'करोती हवेष इति हवेषद्वयम् । ६ प्रथमोऽग्निः भावो गतु । अरणीमन्यनेन विस्तीर्णगाम्नी । अरणीमन्यनेन हीं वृत्ताशयमर्थ-
वा । एतेन सूनुो वा विः अ कु । नारित साम्भु ।

‘सुशोषोऽस्माक भूयात् । अथवा सुसुरित्येतेन सम्प्रथ्यते अस्माक पुत्रो भूयादित्याशास्मदे । जनयित्वा त्वा यष्टुमाशास्मदे इत्यर्थे । अत्र चात्माकमित्येतत् सुशेव इत्येतेन सम्प्रथ्यते । योऽस्माक सुसुखो विमोक्तृत्वात् स न सनुर्भूयादिति’ ॥ २ ॥

वेङ्कट० स यत्तु अग्नाकम् धत्तेन स्तूयमानो विश्वीर्णगमन सुसुख कामाना सेवता अत्यन्तं भवतु ॥ २ ॥

मुद्गल० स य स पूवाति न अस्माकम् सुशेव सुसुखो भवतिषि शेष । क्रीडन् । शर्वा वक्ष्य सन् पुत्र पृथुप्रगमा पृथुप्रगमन । किञ्च अस्माकम् मीट्वान् कामाना वपिता भव्यात् भवतु ॥ २ ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

स । न । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघायो । पाहि । सदम् । इत् । निश्चऽर्थायुः ॥ ३ ॥

रुद्र० य उक्तगुणोऽसि स न अस्माकम् दूरात् च आसात् च ‘आसात्’ (निय २, १९) इत्यन्तिकनाम । तासध्याशोभयत्र चात्कृत्यम्, मद्या मोक्षन्तीति यथा । दूरस्थादन्तिकस्थाच्च । मर्त्यात् अघायो पापशामाद् नि पाहि नियमेन रक्ष । सदम् सदादान्दपघांयोऽयम् । इत् शब्द पदपूरण एवार्थे वा । सदम् । निशासु आसु शब्द िष्ये । ष्टि गत्यर्थे । अत्रनाम वा । सर्वगामी सर्वालो वा’ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स १ अस्मात् दूरात् अन्तिकत्वात् च पापमिच्छत मर्त्यात् सदम् नि पाहि सर्वेषामभिगन्ता ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अतो विश्वायु ज्यासगमन स स्वम् दूरात् च दूरेऽपि आसात् च आसन्नदेशेऽपि अघायो अघ पापम् अमिष्ट कर्तुमिच्छत मर्त्यात् मनुष्यात् वैरिण न अस्मात् सदमिद् सर्वदेव नि पाहि निशरा पालय ॥ ३ ॥

इमम् पु त्वमस्माकं सन्नि गायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ॐ इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सन्निम् । गायत्रम् । नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोच ॥ ४ ॥

रुद्र० ‘इमम् क पु उ सु इति पदपूरणी । इमम् त्वम् अस्माकम् सन्निम् पशु दाने । मद्यतिरिक्त सोमदिदृश्रिदानम् गायत्रम् गायतिरर्चयित्कर्म (इ निय २, १४) । स्तोत्र च नव्यांसम् नववारम् मान्ये स्तोत्रनिवृत्तपूर्वम् हे अग्ने’ देवेषु प्र वाच देवेभ्य प्रकर्मगायत्र । मा सुन्धेत्यर्थे’ ॥ ४ ॥

१-३ ‘सुधर्मदं द्रविणम् इति धने । सिद्ध सेवने । धन्यात् इतिवचनशरेण । दृष्टेयस्त्वत् सेवत वा । अस्माकम् १-३ मीवा भूयात्, २-३ भूयादिति वा, ३-३ भूयादिति वा, ३-३ भूयादिति वा आशुम् । अस्मात् सुसुख ता कृतुमन्तात् इ इव । योऽस्माकं सुसुख विमोक्तृत्वात् स न सनुर्भूयात् इत्यन च एतद्यथो वि’ अ कु २ २ ग । अस्मात् दूरात् अन्तिकत्वात् मनुष्यात् पापशामात् निशेना ष्टि । सर्वेव मीगामी सर्वालो वा । सदं सराजे । इत्यर्थे । इत्ये त्वत्सर्त् वा मनु दूरात् आशुदिति अत्यन्ते मद्या अत्यन्ति इतिवत् वि’ अ कु १-१ ५ । अर्थायुः ३ भाति वि’ अर्थायुः ५ अस्मात् वि’ एष ७ मयात् एषे ३ ६ इति तदन्तर्दे सन्नि मर्त्यात् ३-३-३-३ इतिवत् अन्ते च अस्मात् अन्तेऽस्मात् दे अग्ने देवात् शाय प्रकर्म अन्ते । मा सुध ५ । ‘अन्तेऽस्मात्’ इति इत्ये । एतु दाने वि’ अ कु ।

चेकूट० अस्माकम् इदम् हविषो दानम् गायन्म् च साम नवतरम् अग्रे ! देवेषु प्र^१ मूदि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! त्वम् अस्माकम् अस्मत्सम्बन्धितम् इमम् क तु पुरोदेशे अनुष्ठीयन्तानमपि सनिम् हविर्दानम् नवतरम् गायन्म् स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्र बोच. प्रमूदि ॥ ४ ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥

स्कन्द० आ भज परमेस्व नः अस्मान् परमेषु 'वस्य च मवेत्त मापल्लवणम्' (पा २, ३, ३७) इत्येवमियं सप्तमी । तच्छ्रुतिसामर्थ्याद् योग्यलक्षणभूतक्रियाध्याहारः । परमेपूपकस्त्रियेषु हविर्लक्षणेनतेषु । न केवलेषु । किं तर्हि । आ भज वाजेषु हविर्लक्षणेनतेषु मध्यमेषु अपि । अथवा न इति पद्ये । परमेष्ठित्यादिसु द्वितीयायै सप्तमी । आभजस्वात्माकं स्वभूतानि हविर्लक्षणाभ्यानि मध्यमनि च, सां तु सुन्दरेवर्थः । किञ्च शिक्षा सिद्धिं दाने । देहि । वस्वः अन्तमस्य अन्त-मरुद्दोऽन्तिका नाम (तु. निघ २, १६) द्वितीयायै बोमयत्र पद्ये । धनं सन्निकृष्टमर्मा । अत्यन्तोद्दृष्ट-भिरवर्थः । तद्धि देवानां सन्निकृष्टमं भवति, नाम्यत् ॥ ५ ॥

चेकूट० प्रापय अस्माद् दूरस्थेषु अग्रेषु, आ भज च मध्यमेषु । तथा प्रयच्छ अन्तिकरुदमं धनमिति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! परमेषु उन्कृतेषु सुलोकावसिषु वाजेषु अग्रेषु नः अस्माद् आ भज सर्वतः प्रापय । मध्येषु अन्तरिक्षलोकावसिषु वाजेषु आ भज । अन्तमस्य अन्तिकरुदमस्य भूलोकस्य सम्बन्धीनि वस्वः पशुनि शिक्ष देहि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वक्त्रः ॥

विभक्त्यासि चित्रभानो सिन्धोर्ऊर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुपे क्षरसि ॥ ६ ॥

विडमक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः । ऊर्मा । उपाके ।

आ । सद्यः । दाशुपे । क्षरसि ॥ ६ ॥

स्कन्द० विमका त्वम् असि विभक्त्यासि ! भानुर्दक्षिणः । क्षिप्रदक्षिणः । दूतनीयदीप्तः ! वा अग्रे ! । वस्य । गिन्धोः ऊर्मा सिन्धुरस्य स्पन्दनात् सोमोऽभिप्रेतः । ऊर्मावित्यपि पद्ये सप्तमी । सोमस्योर्मैः । उपाके अन्तिकरुदमत् (तु. निघ २, १६) सन्निकृष्टे । कस्मिन् । सामर्थ्याद् यागकाले । प्राप्ते यागकाले तं देवानां सोमस्य विभक्त्यर्थः । अथवा उपरके इत्येतूर्मावित्येतेन

१. नास्ति साम्यं कु विं छरं.

२-२. अस्माद् परमेपूपकस्त्रियेषु हविर्लक्षणेन अग्रेषु मध्यमेषु 'वस्य च

मवेत्त मापल्लवणम्' इत्येव सप्तमी उपकृष्टवक्रियाध्याहारः । अस्मि वा नः इति । इति वा मुप् । अस्मापि अस्मि वा मन्साक मध्यमनि च । वा तु मुच्य च । शिक्ष दाने । देहि तनु तत्र सन्निकृष्टमम् । 'पशु रिकं तना (पाने दिं अ) वग्ः' इति धने । अस्मि वस्व । वस्वलोकावसिषु धनं तद् देवानामग्रे मवति नाम्यत् विं अ कु † अथ मत् वा सामर्थ्यं. ३. हविषु वि. ४-४. हे विविधदीप्तो दूतदीप्त वा । स्कन्दनात् सिन्धुः सोमः । इति दिः । मेषसोमैः सन्निकृष्टे यागकाले प्राप्ते तं देवानां सोमस्य विभक्त्यर्थे इति वा विं अ कु. † अस्मि साम्यं. ‡ नास्ति साम्यं.

'समानाधिकरणम् । तास्व्यात् ताच्छब्देनात्मानिकस्यस्य सोमोर्मिभिभक्तेर्ययं । आकारस्तु द्रव
पूरणो वा मथार्थायै वा विभक्तेर्येतेन सम्यन्धवित्तम्य मर्याद्या विभक्तेति । विनय
श्च मथ समानेऽहनि तस्मिन्नेव दागुपे क्षरति सम्प्रदाने चतुर्थीध्रुते क्षरतिरत्र दानार्थं ।
यजमानाय ददाति यद् दानम्य धन वा आयुर्वी' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दावा भवति' चित्रदीप्ति', स्वन्दमानस्य गोवनस्य सहे सन्विकस्ये सति मथ एव ए
यजमानाय धनम्' क्षरति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे चित्रमाना' विचित्ररश्मियुक्ताते' विभक्ता' विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता अस्ति । दद्यात् ।
आकार उपमार्थं । यथा सि-यो यथा उपाके समीपे ऊर्मि ऊर्मि अस्त्रोपलम्बि
उत्पादिप्रगह विभज्जित सद्रव । दागुपे इविर्द्वेषत यजमानाय मथ ददातीमेव क्षरति
कर्मक-गृता वृष्टिं करोति ॥ ६ ॥

यमग्रे पुस्तु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिपः ॥ ७ ॥

यम् । अग्रे । पुस्तु । मर्त्यम् । अवा । वाजेषु । यम् । जुना । स । यता । शश्वती । इप ॥ ७ ॥

स्वन्द० 'यम् हे अग्रे । पुस्तु सप्तग्रामेषु मर्त्यम् अवा पालयसि त्वम् । वाजपु अन्नपु च हति
रक्षणपु निमित्तभूतेषु यम् जुना जुन गवी । गच्छसि । य च प्रति हवीपि भक्षयितुं गच्छ
सीतयथ । अथवा वातेपिति वृषोयार्थं सप्तमी । जुना इत्यपि जुनाते । जुनाते । सामर्थ्यात् प्रीण
नार्थं । अत्रैव च प्रीणयसीत्यर्थं । स यता दच्छतिदानार्थं । प्रयन्ता । अग्रेयो दाते
त्यर्थं । अथवा यम् बन्धने । आत्मनि निदन्धा । लघ्वेत्यर्थं । किम् । शश्वती गुणा भव
पापिनी । अथवा 'शश्वत् (निघ ३, १) इति द्रुवाम् । गृही । का । इप अत्रानि' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् अग्रे' सप्तग्रामेषु मर्त्यम् रक्षसि, यम् वा तत्र प्रहिणोषि, स नियच्छति' गृही
अत्रानि ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्रे' पुस्तु सप्तग्रामेषु यम् मर्त्यम् यजमानम् अवा भवति रक्षसि । यम् पुरपम्
वाजेषु सप्तग्रामेषु जुना प्रेरयसि । स नरो यजमान शश्वती इप कित्याचञ्चानि यता
नियन्तु समर्थो भवति ॥ ७ ॥

१ । समानाधिकरणम् । तास्व्यात् आत्मानिकस्यस्य सोमस्त ऊर्मि विभक्त मथार्या । आत् वस्तुत्
मथार्थो वा । विभक्त च तास्वित्ताहनि यजमानाय तन्मि तास्व्यं यजमानायुर्वी दि' अ कु २ भाति साम्
२ आग्नि व मास ४ नरिख दि ५५ हे अन्न रं सप्तमेषु यं मनुष्यं पालयसि, इति' मितो यं च
गच्छति निमित्तम् कर्मवशे (पाठा २, ३, १६) इति वातेपिति द्या । 'पुस्तु त्वं येषु इति जुदेः लघोऽन्तौ
(वा ३, ४, ४) इति अत्रम् उमथ शिष्याम् मिति वा पुत्र । जुन गवी प्रीणने च । वाजेषु यं प्रीणने
वाज वं शश्वते । यम् ताते बन्धने च । यम् महा जुना य स दाता अन्वेभ्य, आत्मनि निदन्धा लम्बा वा
भुवति अत्रानि गृही इति वा । 'श्रीपूरी वृषिपुत्रम् इति गौ । उपात्रयेऽत्राविवार । 'पिता इयत्र दि' अ कु
१ भाति मृचा ३ जुनाते साम् ६ ति वत्' वि' इ साम्

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कर्षस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽस्ता । कर्षस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

स्कन्द० किञ्च नकिः अस्य नकिरिति निपातो नैत्यस्यार्थे । अस्वेत्यनुदात्तत्वात् पूर्वस्याम् प्राच्यादि-
ष्टस्य मर्त्यस्यान्वादेशः । नचास्य मर्त्यस्य द्वे सहन्त्य ! सहस्वन् ! अभिभक्तिः ! पर्येता
परिगन्ता प्राप्ता । कः । सामर्थादिनिष्टः । नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा पर्येतेति
परिपूर्वं पठितः सामर्थादत्र वधार्थः । न चास्य कश्चिदन्वेदयर्थः । कस्यस्य चित् कस्यचिदपि ।
सर्वस्यैत्यर्थः । किञ्च वाजः अक्षं बलं वाऽस्य अस्ति भवति श्रवाय्यः श्रवणीयं प्रख्यातम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यं त्वं सद्ग्रामेषु सहनशील ! रक्षस्यर्हिसार्यम्, अस्य परितो गन्ता न कश्चित् अस्ति ।
यकार उपजनः । कस्य चिदपि । ससेनमसेनं वा न तं कश्चिदभिभवति । श्रवणीयम् अक्षं च तस्य
अस्ति शत्रुग्नयो जितम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलान्ने ! अस्य रवद्धक्तस्य यजमानस्य कस्यस्य चित् कस्यापि पर्येता
नकिः भाग्यमिवा भास्ति । किञ्च अस्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयः वाजः बलविशेषः अस्ति ॥ ८ ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्षर्वद्विरस्तु तर्हता । विप्रैर्भिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्षद्विभिः । अस्तु । तर्हता । विप्रैर्भिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

स्कन्द० सः प्रकृतोऽग्निः वायम् सद्ग्रामम् विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा अर्षद्विः अर्षवैः अस्तु तर्हता
तरतिः पुनरार्थः । पुनरं च गमनम्, पुनरुत्तमैत्यर्थत्वात् । अस्मदर्थं गन्ताऽस्तु । सद्ग्रामे
गत्वाऽस्माकं नित्यं साहाय्यं करोत्यित्यर्थः । किञ्च वाजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । वात्स्यायनाद्वा
वात्स्यद्वयं मन्त्राः श्लोकास्तीति यथा । सहतेत्यपि त्वंतेर्हिसार्यस्वेवं रूपम् । सद्ग्रामे सद्ग्राम-
स्थम् अयाच्यन्तुं हिसिताऽस्तु । किञ्च विप्रैर्भिः एतौपानिर्देशात् स्तूयमान इति वाजयोपः ।
मेधाविभिरस्माभिः स्तूयमानः अस्तु सनिता सम्भक्ता । कस्य । सामर्थाद्वस्मत्स्तुतीनाम्
वात्साक्रमेव वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः सद्ग्रामं विश्वस्य द्रष्टा अर्षैः अस्तु तर्हता तारकः । मेधाविभिरर्षैः अस्तु सद्ग्रामं
संभक्ता ॥ ९ ॥

१-१. किञ्च अस्य शत्रुनाशनात् पूर्वस्याम् कवि उक्तस्य अन्वादेशः । अन्वादेशेऽनुदात्तं स्यात् । हे सहन्त्य यह
मर्त्ये अभिभवे च । हे सहस्वन् अभिभविनः वा । न चास्य मर्त्यस्य अनिष्टः परिगन्ता । नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः ।
परिः इत्थं वधे वा । न चास्य कश्चिद् दृष्ट्या । कस्यस्य चित् कस्यचिदपि । सर्वस्य त्वासेनकस्य । किं च अक्षं बलं वा श्रवणित
च श्रवणीयं प्रख्यातम् विं अक्षुः २-२. वाजम् विं वा सार्यम्, ३. श्रवणीं विं साम्यम्. ३-४. भास्ति
वि. ५-५. सामं सर्वस्य द्रष्टा अर्षैर्यस्यं गन्ताऽस्तु । पु पुनरनन्वयोः, गतो च । स सामं गत्वाऽस्माकं नित्यं साहाय्यं
करोतु । वायम् इति द्वौ वा अम् । तत्प्राच्याद्वा तच्छब्दः । सप्रामस्यनसच्छब्दो दिनस्तु । किञ्च मेधाविभिरस्माभिः स्तूयमानः
भक्तस्तुतीनां संभव्य अस्तु विं अक्षुः । १ इत्थं साम्यम्. ६. च मूको.

सुदृढः० विश्वकर्षणिः सर्वमनुष्यैर्न्येतः सः अग्निः अर्षद्भिः अर्षैः, वाजम् संग्रामम् तहता तारविण
अस्तु । विप्रैः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्टोऽग्निः सानेता 'फलस्य दाता' अस्तु ॥ ९ ॥

जराबोधं तद्विद्विद्विदि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्विदि । विशेविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अप्रेतिहासमाचक्षते — अग्निः स्वयमानः शुभशेषमुखाच — 'रुद्रं स्तुधि, रीद्रा हि पशवः' इति ।
स सं प्रत्युवाच — 'नाहं जानामि रुद्रं स्तोतुम् त्वमेवैनं स्तुधि, इति । तदेतद्वदधोष्यते 'जराबोधेति ।
जरा स्तुतिः जरादेः स्तुतिकर्मणः (तु. या. ४, २८) । तां यो बुध्यते बोधयति देवान् होतृत्वात्सजराबोधोऽग्निः,
तस्य सम्बोधनं हे जराबोध ! तद् विविद्विदि विदेः ज्ञानार्थत्वेदं रूपम् । तच्छब्ददुष्टेर्गोवार्थ-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याप्याहर्ष्यः । यद् मामबोधः तद् स्वमेव वेत्सि । अथवा विविद्विदि
विद्वद् व्याहृति इत्यस्यैतद्रूपम् । अयं च 'विपः' (निघ २, १) इति कर्मनामसु पाठावासां
चात्प्रातर्जवात् कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽग्नि, न न्याप्यर्थः एवेति
गम्यते । तद् बुर्वित्यर्थः । किं तद् । उच्यते । विशेविशे यज्ञियाय सर्वज्ञ तादर्थ्यं चतुर्थी ।
पावान् कश्चिन्मनुष्यो यज्ञाहोऽहं बान्यो वा पशस्य कर्जां तस्य सर्वस्यार्षोऽयं । स्तोमम् रुद्राय
रुद्रार्थम् । कीट्याम् । दृशीकम् दर्शनीयम् । अथवा यज्ञियायेत्येत्द् रुद्रायेत्येतेन समानाधि-
करणं न विशेषेण इत्येतेन । विशेविशे इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । सर्वमनुष्याणां यज्ञाहोऽयं रुद्राय
स्तोममिति । यास्कस्तु (तु या १०, ७) रोक्ष्यमाणत्वाद्गुं अग्निरेवात् रुद्रशब्देनोच्यत इति व्याचष्टे ।
तत्र जराबोधेति आत्मन एवावतरात्मन इदं सम्बोधनमिति व्याख्यातव्यम् । स्तुत्या स्तुतेर्वा
बोधयितः । अन्तरात्मन् ! यदुच्यते तद् विविद्विदि । किं तद् । सर्वमनुष्याणां यज्ञियाय
स्तोममप्य इति ॥ १० ॥

धेद्वै० स्तुत्या देवानां बोधयितः ! स्तोतः ! तद् जानीहि मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमम् रुद्राय
'दर्शनीयम् । अत्र यास्कः' (१०, ७; ८) — 'अग्निरपि रुद्र उच्यते' । ××× 'जरा स्तुतिः जरादेः
स्तुतिकर्मणः ता 'बोध तया' बोधयितरिति वा । तद्विद्विदि तद् रुद्र । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय
स्तोम रुद्राय दर्शनीयम्' इति ॥ १० ॥

१-१. कलराता वि. १-२. जरा रुद्रौ । जरा स्तुतिं यो बुध्यते बोधयति देवान् होतृत्वात् एः । जराबोध
अथ कर्मात् अत्रोच. तत् स्वमेव वेत्सि । विद्वद् व्याहृति । अयं च 'विपः' इति कर्मनामसु पाठात् नञ्चा च आत्मनश्चत्वात्
कर्मणि च करोत्यर्थस्य समानात् करोत्यर्थोऽग्नि । तत्तुक् । यो वा कश्चिन्मनुष्यः यज्ञाहोऽहं वा अन्यो वा तस्य सर्वस्यार्षो
अथ रुद्राय इतीह दर्शनीयम् । दर्शनीयं इतीति इतीकम् (दर्शनीयः इति अ.) । तद्विद्विदि तद् रुद्र । पदार्थं एव
'यज्ञाहोऽयं रुद्राय' (या ५, २, ७१) । 'पशव इत्' (या ७, १, २) । यज्ञियायः । यज्ञार्षोऽयं । यज्ञियाय रुद्रायैति वा,
न विद्विद्विदि । विशेविशे इति अग्नि दे । सर्वमनुष्याणां यज्ञार्षोऽयं रोक्ष्यमाणत्वाद्गुं अग्निरेवात् रुद्र. इति यास्कः । इदं
जराबोध इति मत्तया अन्तरात्मन एवोपयति । स्तुतिस्तु ! अन्तरात्मन् ! यदुच्यते तद्विद्विदि तुक् शिवां यज्ञार्षोऽयं रुद्राय
स्तुति ताम् इति अ. कु. [करोत्यर्थः । एः साम्बः । † पापोपात् साम्बः । १-२. नास्ति वि.
४-४. नास्ति कुः रोषविषा साम्ब.

मुद्रल० हे जरावोध^१ जरया स्तुत्या बोध्यमान^२ अन्ने^३ विशेषेण उत्तमजमानरूपप्रज्ञानुग्रहार्थम् यशियाय यत्तस्यन्वयनुष्ठानसिद्धयर्थम् तन् देवयजनम् विविङ्गि प्रविशत । याम्मानोऽपि^४ ह्दाय कूराय अग्रथे तुभ्यम् दशारम् दशनीय समीचीनम् स्तोत्रम् स्तोत्रं करोतीति शेष ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

स । न । महान् । अनिमान । धूमकेतु । पुरुश्चन्द्र । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'स अग्नि न अस्मान् महान् अनिमान अनियत मान यस्य सोऽनिमान । नियत परिमाणवर्जित । धूमकेतु केतु पताकोच्यते । धूम पताकास्यानीयो यस्य स धूमकेतु । अथवा 'केतु' (निघ ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । धूम केतु ज्ञान यत्प स धूमकेतु । धूमेन ज्ञायत इत्यर्थः । पुरुश्चन्द्र 'पुरु' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । 'चन्द्रयन्दते कान्तिर्हर्मण' (भा ११, ५) । बहुना कान्त । धिये प्रज्ञापै, हर्मणे वा यागाज्याय वाचाय अश्राय च हिन्वतु । हिन्वति प्रीणयार्थः । प्रीणयतु । अग्निना द्वि प्रीणयमानां वयं सुखं प्रज्ञां यागम् अन्नं च प्राप्नुम^५ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'स अस्मान् महान्' निमानवर्जित^६ धूमकेतु बहुना कर्माय कर्मणे अश्राय च महिणोतु ॥ ११ ॥

मुद्रल० स अग्नि न अस्मान् धिये कर्मणे वाचाय अश्राय च हिन्वतु प्रीणयतु । कीदृश । महान् गुणाधिक आनिमान निमानवर्जित । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतु धूमेन ज्ञाप्यमान^७ पुरुश्चन्द्र बहुदीति^८ ॥ ११ ॥

स रेवाँ देव विश्वतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरगिर्वृहद्भ्रातुः ॥ १२ ॥

स । रेवान्देव । विश्वति । देव्यः । केतु । शृणोतु । नः । उक्थे । अग्नि । वृहत्भ्रातु ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'स रेवान् धनवाद् इव विश्वति विश्वो मनुष्या उपेयानपि पतिविश्वपति राजा । यथा धनवान् राजा सर्वार्थिनाम् ष्वमभिप्रेतानि सम्पादयन् । इत्येव देव देवेषु वा भगो देव्यः । केतु प्रज्ञानसत्त्वो कर्ता वा सर्वस्य कर्मणे शृणोतु न उक्थे द्वितीयार्थे एषा वृत्तीवा । उक्थयानि शस्त्राणि अग्नि वृहद्भ्रातु महादीप्तिः^९ ॥ १२ ॥

१ 'जरो दि वि २ २ शीघ्रप्रियाहं महान् । अनियतं मानं यस्य स अनिमानपरिमाणः । केतु पताका । धूम पताकास्यानीयो यस्य स । केतुर्गते वा । धूमेन यो ज्ञायते स रति वा । 'उत्तमिदं तुवि पुरु' रति बहो । यदि आहृदने । बहुना अन्नं प्रज्ञायै यागाज्याय कर्मणे वा अश्राय च प्रीणयतु । 'धीविश' इति, 'धी उच्यते' रति वा । रितु प्रीती । स्तुतौ । अग्निना प्रीणयतां सर्वं तुने धिये वाचं व प्राप्नुयान वि^१ अ कु. † प्रीणयतां साग्वं. ३३ नास्ति वि. ‡ अग्नि साग्वं कु ५ मानसविन वां कु साग्व ६ अग्न्य दि ७ 'दीप्त वि ८-८ स धनवान् राजा सर्वार्थिनाम् अभिप्रेतानि सम्पादयन् । देव देवेषु वा प्रजापत्यस्य सर्वकर्मणो वा शृणोतु अस्माकं उक्थयानि अग्निमादीप्ति । उक्थयति रति सिन् । दीपयतामश्रायतुपयन् । ययानि सुभाज्यायन धेयान् । साग्वं वि^१ अ कु † प्रीणयतां साग्वं

घेङ्कट० स धनवानिव मनुष्यरात्र^१ देवाना प्रज्ञानभूत^१ शृणोतु अस्मान् क्रियमाणै स्तोत्रै अग्नि महावेत्ता ॥ १२ ॥

मुद्गल० स अग्नि उक्त्यै स्तोत्रे युक्तात् न^१ अस्मान् शृणोतु । हृष्टान्तः—देवानिव यथा होत्रे धनवान् रात्रा वन्दिना स्तोत्र शृणोति उद्ग्रह । कीदृश । विरति प्रज्ञापाठक दैव देवाना सम्बन्धी केतु दूतवज्ज्वालक वृद्धानु श्रीवरदिनः ॥ १२ ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवंभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदिं शक्तवाम मा ज्यायसुः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नम । महद्भ्यम् । नम । अर्भकेभ्यम् । नम । युवंभ्यम् । नम । आशिनेभ्यम् ।

यजाम । देवान् । यदिं । शक्तवाम । मा । ज्यायसु । शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

स्कन्द० इति प्रार्थित अग्निस्तमुवाच—“विधान्तु देवान् स्तुष्टि इति । स तान् 'नम' इत्युच्चाऽस्तौत्” (श्रु ऐदा ७, १९) । 'देवा इयामन्त्रितयोगात् प्रत्यक्षवृत्तोऽय मन्त्रः । नम महद्भ्य वृद्भ्य युष्मभ्यम् । नम अर्भकेभ्य अल्पनामैतत् (तु निष ३, २) । अलोभ्य । बालेभ्य इत्यर्थः । नम युक्त्वं तरणेभ्य । नम आशिनेभ्य ईश्यान्भ्य परिताना । तारुण्यवृद्धत्ववृक्षणयोर्द्वयोरेषां वयसोर्न्यास त्वादामस्तपरितेभ्यो मध्यमवयसकेभ्यो वेत्यर्थः । उक्त एतत् । द्वयोरेधिकारादस च वयस परितित्वात् (तु स्व [या ३, २०]) । किञ्च यजाम देवान् यदि शक्तवाम अविद्युणयागल दुष्करत्वाद् एवमाह यदि शक्तवामेति । यत् एवमयो प्रवीमि—मा ज्यायस वृद्धतरस दीर्घतरस वा आयुष उमम् आशया प्रार्थना वा आ वृक्षि वृद्धतैश्छेदनार्थेक्षेद् रूपम् । नष्टमनुत्प बहुवचनस्य स्थाने इह परमयवोत्तमपुरपैकवचनम् । मा ऐत यूष हे देवा । मा मे आयुष प्रार्थनामपहाई, दत्त मे दीर्घनायुरित्यर्थः । अथवा वृक्षीति स्वार्थ एवोत्तमपुरप । मा इत्येव तु दीर्घतैस्वार्थमाह । मात्तमनो दीर्घनायुष प्रार्थना विच्छिद्यासम् । अविच्छेदेन सततमायु प्राप्तिः । भवन्तश्च यथाप्रार्थितमेव मे देवासु इत्यर्थः ॥ १३ ॥

घेङ्कट० नम महासरीरभ्य । नम अल्पसारीरभ्यश्च^२ । नम युक्त्वं वृद्भ्यश्च । शक्ता घेड्य^३ देवान् एव यजाम^४ । अम्बुद्वयस्य अभिलार्प^५ हे देवा । मा अहम् वृषि । वृक्षविरुद्धेन्दुवर्मा । आशाच्छेदाद् अह मिरासो मा^६ भूमिमिति ॥ १३ ॥

१ यथा व अ^१ २ प्रज्ञान् साग्द^२ ३ नास्ति वि ४ श नमो वृद्भ्य तरलेदे धनवान्मनुष्यभिरिभ्यो युष्मभ्यम् । नमो बालेभ्य । नम बालेभ्य । नमो बालेभ्य परितेभ्य वा । तत्तत्प्राज्ञान् एतयोर्देवतारि वयसो । आश्यान्भ्येभ्यो मध्यमवयसकेभ्य । द्वयोरेधिकारात् अस् च वयस परितित्वात् । यजाम देवान् इदं मन्त्रम् । अथप्राज्ञान् दुष्करत्वात् यदि उक्तवामेति । वा एवमयो प्रवीमि—मा वृद्धतरस दीर्घतरस वा आश्यान्भ्य इत्येव हे देवा । अम्बु ऐतरे । यस्य स्थान व्यत्ययेन विद् । मा ऐत मा मे आयुष प्रार्थना अत्राह । दत्त मे आयुष । स्वय एव वा निष् । मा अहमननो दीर्घायु प्रार्थना विच्छिन्त्य अविच्छेदेन सततमायु प्राप्तिः । अथवा वृक्षीति स्वार्थ एवोत्तमपुरप । मा इत्येव तु दीर्घतैस्वार्थमाह । मात्तमनो दीर्घनायुष प्रार्थना विच्छिद्यासम् । अविच्छेदेन सततमायु प्राप्तिः । अथवा वृक्षीति स्वार्थ एवोत्तमपुरप । मा इत्येव तु दीर्घतैस्वार्थमाह । मात्तमनो दीर्घनायुष प्रार्थना विच्छिद्यासम् । अविच्छेदेन सततमायु प्राप्तिः । भवन्तश्च यथाप्रार्थितमेव मे देवासु इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अ^१ साग्द २ आशित साग्द वु १०. मारित रूप

मुद्गल० अग्निना प्रेरितः शुनःशेषः विशाव् देवान् वानया तुष्ट्याव । नमः महद्भयः गुणैराधिकेभ्यो देवेभ्यः । नमः अर्गकेभ्यः गुणैर्युतेभ्यो देवेभ्यः, नमः युवभ्यः तल्लेभ्यो देवेभ्यः । नमः आदिनेभ्यः वृद्धेभ्यो देवेभ्यः । यदि शन्नमवाग कर्षेचिद् घनादिसंपरया शक्तश्चेत् तदानीम् देवान् वजाम । हे देवा । ज्यायसः ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसूतम् संसम् स्तोत्रम् मा वृष्टि अहं विच्छिन्ने मा कार्पम् ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[२८]

यत्र ग्रावां पृथुञ्जुं ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उल्लखलसुतानामवेद्दिन्द्र जलगुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावां । पृथुञ्जुं । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उल्लखलसुतानाम् । अवे । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रत्वतुष्टेः परः' (छ. बृ. ३, १००) । 'इन्द्रदेवत्योऽथ चतुर्कचः 'नमो महद्भयः' इत्येषाः परः' । वियुक्तपार्श्वः शुनश्शेष एतेन चतुर्कचेन सोमं जुहाव । परेणोद्गुलसुतलेनाभिसुपाय' । अन्त्यया श्लेषकलशमभ्यवनिनाय । यथा वियुक्तपार्श्वः शुनश्शेषमधिकृत्य ब्राह्मणं भवति— "तमृत्विज ऊतुः—^१त्वमेव नोऽस्याहः संस्थामभिवच्छेति । अथ हेतं शुनश्शेषोऽञ्जःयवं ददसं । तमेताभिश्चतस्रभिरभिसुपाय 'यमिद्धि त्वं श्रेष्ठे' (ऋ १, २८, ५) इति" (ऐत्रा ७, १७) इति । एतासां चर्चांमुद्गलसुतल- देवतात्वादास्तुल्लखलसुतलेनाभिसुपायेति गम्यते । "अथेनं श्लेषकलशमभ्यवनिनाय 'उजिष्ठं चम्योभैर' (ऋ १, २८, ५) इत्येतयर्चा । अथ हास्मिन्नाख्ये पूर्वाभिरवतस्रभिः सत्याहकाराभिर्जुवास्तभार" (ऐत्रा ७, १७) इति । यत्र यजे अभिवज्राया प्रथुञ्जुः इस्तेनोद्गुप्यमाण ऊर्ध्वः भवति सोतवे सोमाभिवपार्श्वम् । यद्वेति श्रुतेस्त्वैरवस्थादायम् । यत्र उल्लखलसुतानाम् द्वितीयार्थे पश्येषा । पृथीधुतेनैकदेशमिति शेषः । उल्लखलसुतं सोमम्, उल्लखलसुतस्य वा सोमस्यैकदेशम् । अथ इत् इन्द्र ! जलगुलः अथेत्युपसर्गो जलगुल इत्याख्यातेन सम्बन्धयित्तव्यः । जलगुल इत्येतच्च गिरिष्ठे- वैद्गुपान्तस रूपम् । उ इति पदप्ररणाः । हे इन्द्र ! अथ जलगुलः अत्यर्थं पुनःपुनर्यो अवगिरि विवेत्यर्थः । "अधिवपणकलकयोरेव सोमोऽभियुते नोद्गुलले । तत्राभिधानात् तदाकार- त्वात् तत्कार्यकरत्वाद् वा उल्लखलसुतम्" ॥ १ ॥

१. नास्ति वि मै. २. नास्ति विं अ कु. ३. 'उल्लखले सु' साम्. ४-४. इति पदगिरिकम् । यत्र यजे अभिवज्राया विस्तीर्णोभावाद् इस्तेनोद्गु(१) प्रथमान ऊर्ध्वो भवति सोमाभिवपार्श्वम् । तत्र उल्लखलसुतो सोमकार्थे विव । पुनःपुनः विव इति वा । वृ निगणो । प्रतीकृताभोऽवपूर्वत्वात् । द्विवास्तमिहायर्थं यद्गुपान्तम् अवस्थानुः इति । 'सम्यदोः' (पा ६, १, ५) इति द्वित्वम् । 'पुणो कष्टकोः' (पा ७, ४, ८२) इति पुनः । उपपरत्वात्, 'उजोष्ठादौस' (पा ७, १, १०२) 'बहुलं छन्दसि' (पा ७, १, १०२) इति जलगुलं विं अ कु. † शक्यः साम्. ५-५. उल्लखलसोमाभिवपणानात् अद्वयत्वात्तुल्यः 'ज्ञानात्' शक्यं च 'यमिद्धि त्वं श्रेष्ठे' इत्यत्र च तदाकारत्वात् तत्कार्यकरत्वाद् वा अभिवपणकलकयोरेव सोमोऽभियुतेनोद्गुललेनाभिधानामिति व्याख्यातव्यम् साम्. ११,

येङ्कट० यस्मिन् यज्ञे अभिषवप्राना पृथुमूल आह्वानप्रकार ऊर्ध्वमुख भवति सोमाभिषवत् ।
तत्र उल्लसलसुतान् सोमान् इन्द्र^१ त्वम् अथ जलुगु^२ अथगिर^३ विष ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यत्र प्रावा' इति नचर्चं पञ्चम सूत्रम् । 'शौन शेषम् । आद्या^२ पडनुष्टुम् । 'आयत्री' इत्याद्य-
नित्यो गायत्र्य । 'आद्याश्चतस्र ऐन्द्र्य^३ । ततो द्वे उल्लसलसुतान् । 'ततो द्वे उल्लसलसुत-
देवत्व' । अन्त्याया 'उल्लिष्टम्'^४ इत्यस्या हरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता ॥

हे इन्द्र^५ यत्र यस्मिन् अज्ञ सवे कर्मणि सोतवे अभिषवार्थम् प्रावा पापाण पृथुम-
स्थूलमूल ऊर्ध्व उच्चत भवति । तस्मिन् कर्मणि उल्लसलसुतानाम् उल्लसलदेवाभिषवण-
रसम् अथ इत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जलुगु भक्षण ॥ १ ॥

यत्र द्वार्षिण जघनाधिषवण्या कृता । उल्लसलसुतानामोद्विन्द्र जलुगुः ॥ २ ॥

यत्र । द्वोऽथ । जघना । अधिऽसन्त्या । कृता । उल्लसलऽसुतानाम् । अथ । इत् । ऊँ इति ।
इन्द्र । जलुगु ॥ २ ॥

स्मन्द० यत्र यज्ञे 'द्वौ इव जघना^६ यथा मैथुनकाले स्त्रीपुंसजघने एवम् अभिषवकाले पारस-
सम्पर्कौ^७ अधिषवण्या प्रथमाद्विषचनस्यावमानादेश । अधिषवण्यो प्राणाणी कृता कृतौ । तत्र उल-
सलसुतानाम् इत्याद्युक्तार्थम्^८ ॥ २ ॥

येङ्कट० यत्र 'द्वौ इव' नचनौ अधिषवणकालके विस्तीर्णे अध्वर्युभि कृत् 'प्रतिमुखां पुरस्ता-
समाधिरतैर्दु पश्चात्' (आपधौ ११, १, ३१) इत्यधिषवणकालकयो 'सुरमिति ॥ २ ॥

मुद्रल० यत्र 'यस्मिन् कर्मणि अधिषवण्या उभे अधिषवणकालके द्वौ इव जघना द्वौ जघनस्य प्रवेशादि-
कृता विस्तीर्णे कृते स्यादिते । अन्त्यत् पूर्वयत्^९ ॥ २ ॥

यत्र नार्थपच्यवसुपच्ययं च शिक्षते । उल्लसलसुतानामोद्विन्द्र जलुगुः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपुऽच्ययम् । उपऽच्ययम् । च । शिक्षते । उल्लसलऽसुतानाम् । अथ । इत् ।
ऊँ इति । इन्द्र । जलुगु ॥ ३ ॥

१ अथगिर साम्ब पु, वा गिता रूप वि, वा गिर अं वि, अथगिर ल २-२ शुन श्रेव वा
अग्नि मै ३३ आदितश्चतसृणासिद्रा देवता मै ४४ तन्मन्तरमादिन्वी उल्लसलसुतानोभवेवताम् मै
५ नास्ति वि मै ६६ नास्ति वि मै अ कु ७७ अधिषवणकालप्रधानी कृते । औचित्ये भाव ।
समाधिषवणकाल्या (परण्वाया वि) अ) गुणमविष वि अ कु ८८ अथवि वा वि अ ९९ त्री
शुने पुऽन्त्या सगाने पश्चिमिषिण साम्ब पु प्रीमुते पुरस्तात् सगानिके पश्चिमिषिषवणकाले वा (१) ऊँ
वि ल १० १० नास्ति वि मै

स्कन्द० 'नारी इत्येकजलुतोपमा' । यत्र यज्ञे, मैथुनकाले रवजघने नारीर उरुपाय, एकोऽभिपरात्राना
इतरस्मै प्राणो 'अपच्यवम् उपच्यवम् च च्यवतिर्गत्यर्थः । अथगमगमुपगमनम् च शिक्षते ददाति ।
अथगच्छ-युपगच्छति चेत्यर्थः । तत्र उल्लसलमुतानाम् इत्याद्युक्तायेम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत्र अभिपवप्रकृतं प्रायाणं दृष्ट्वा स्त्री भर्तरि प्रवेदाकौशलं निर्गमनकौशलं च शिक्षते ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी पत्नी अपच्यवम् शालाया निर्गमनम् उपच्यवम् च शालाप्रतिष्ठ
शिक्षते भम्पासं करोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

यत्र मन्यां विष्प्रतै रदमीन्पमित्वा इव । उल्लसलमुतानामवेद्भिन्द्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्यान् । विष्प्रतै । रदमीन् । यमित्वा इव । उल्लसलमुतानाम् । अवे । इत् ।
ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यत्र यज्ञे 'मन्याम् भागिपवप्रायाऽथ मन्या इत्यते सोमास्य महितृत्वात् । तं विष्प्रते
विष्प्रत्यद्गुलोभि । कथम् । रदमीन् यमित्वा इव अथरदमीनिवा निवन्दुमस्वान् । अथवा
दधिमन्धनरज्जुहाह । गृहीयाये द्वितीया । यथा दधिमन्धानं नियन्तुं रज्जुभिर्विंश्रीयुस्तद्वदित्यर्थः ।
तत्र उल्लसलमुतानाम् इत्याद्युक्तायेम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् यज्ञे सोमाभिपवाय प्रायाणं धारयन्ति रदमीन् इव अथाना यमनाय तत्र
उल्लसलमुतानाम् इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्याम् आशिरमयनहेतुं मन्थानम् विष्प्रते विष्प्रन्ति । इत्यान्तः ।
रदमीन् अथदन्धनायां प्रमदान् यमित्वा इव नियन्तुमिव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

यन्त्रिद्धि त्वं गृहेगृह उल्लसलक युज्यसे । इह घृमत्तमं वद जर्पतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥
यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेगृहे । उल्लसलक । युज्यसे । इह । घृमत्तमम् । वद ।
जर्पताम् । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'उल्लसलक दे देगे' (उ. वृदे ३, १०१) । 'द्वे एते ऋषी उल्लसलदेवत्ये । यत् त्विन् यथापि
हि इति पदप्रयोगः । त्वम् गृहेगृहे उल्लसलक ! युज्यसे मीमांसयत्प्रायाणम् । यद्यपीति यचनात्
तथापीत्यप्याहार्यम् । तयापि इहा मया सुनक्षोपेन सोमाभिपवाय नियुक्तम् युमतमम् दीक्षितमत्तमम्
वद शब्द हर । कथम् । जर्पताम् इव राज्ञाम् दुन्दुभि वादित्रम् । सङ्ग्रामे हि ये लषाम्नि
तेषां दीक्षितम् दुन्दुभिर्वदति नेतरेषाम् ॥ ५ ॥

१-३. नास्ति विं अ कु. २-२. अथगमगमुपगमन च ददाति । श्रु गनी । शिक्ष दाने । अथगच्छलुपगच्छति
चेत्यर्थ । तत्र सोमं विं विं अ कु. ३-३. अभिपवप्रायाणं विष्प्रति मकुञ्जति । अथरदमीन् निवन्दुमस्थानिव ।
सोमास्य महितृत्वात् प्रायाः मन्याः दधिमन्धनरज्जुर्ग । दधिमो. भम्पामौ । यथा दधि मन्धानेन नियन्तुं रज्जुभि
रज्जुल्लसत् । तत्रोल्लसलस्य विं विं अ कु. † अन्तः रदमीं साम्. ४. मभिपवाय साम् अ कु.
मभिपवप्रां साम् अ. ५. यमनात् लपं. ६. नास्ति विं अ. ७-७. यथापि त्वं गृहेगृहे दे उल्लसल
मीमांसयत्प्रायाणं युज्यसे तयापि इह मया सोमाभिपवाय नियुक्तम् दीक्षितमत्तमं वद शब्द कु. । यथा यथा राज्ञा
दुन्दुभि आयातिः विं अ कु. † नास्ति साम्.

येङ्कट० यदि अपि हिं लम् उह्यत्सल! सर्वेषु गृहेषु युज्यते! इह अपि दीक्षतमम् वद
मुसहेनाभिद्वत् । यथा जयताम् हुन्दुभिः ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे उह्यत्सल! यत् यदि यपयि लम्* अत्रघातार्थम् गृहेषु युज्यते तथापि इह वैदिककर्मणि
शीघ्रमुसलप्रहारेण दुःखतमम् अतिशयेन दीप्त प्रभूतध्वनिव्युत्पन्नशब्दम् वद । उह्यन्त । जयताम् इव
हुन्दुभिः यथा गृहे सर्वं प्राप्नुवतां राज्ञो हुन्दुभिः महान् ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वार्ग ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमिद् । अयो इन्द्राय पातवे सुनु सोमंमुद्धत्सल ॥६॥
उत । स्म । ते । वनस्पते । वात । वि । वाति । अग्रम् । इत् । अपो इति । इन्द्राय । पातवे ।
सुनु । सोमम् । उद्धत्सल ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उत इति पदपूरणं यस्मादर्थे वा । स्म इति तु पदपूरण एव । वनस्पते इति
'अपानि तदितेन ह्यनवविगमा भवन्ति' (वा २, ५) इत्येवं वनस्पतिविकारस्योद्धत्सलस्या-
भिधानम् । यस्माद् ते एव हे वनस्पतिविकार! † वृक्षावस्थायां वातः वि वाति वाति
एव सामर्थ्यात् कन्यार्थः । उद् च भूते काले । वातो विविधमकन्ययदित्यर्थः । हिम् ।
अग्रम् : इत् सा इत्यु पदपूरणः । अयो अयमपि पदपूरणः । उस्माद् इन्द्राय पातवे पातुम् इन्द्र
पात्यतीत्येवमर्थम् । सुनु सोमम् हे उद्धत्सल! वात इन्द्र- स यस्माद् वृक्षावस्थाया
मप्रकल्पनेन त्वोपहृतवान्, यस्माद् त्वमपि प्रत्युपकारार्थं उत्पानार्थं सुनु सोमम् उद्धत्सलेत्यर्थः ।
अथवा वातो वि वात्यग्रमिति त्रिष्वयोजनत्वमिति प्रतिपातते : एतदुक्तं भवति । यस्माद्
वृक्षावस्थायां वातेन चल्यमानमम् क्वचिदप्यन्यत्राविनियुक्तं निष्प्रयोजनमासीत्* । इदानीं तु
मदिति प्रयोजने इन्द्रपानार्थं सोममिषवे विनियुक्तमस्ति । तस्मात् सुनु सोमम् उद्धत्सलेति ॥ ६ ॥

येङ्कट० वृक्षविकारस्य वृक्षवर्त् स्तुतिः । अपिच ते वनस्पते! वात अग्रम् एव चलयो-
द्गमनादात्* । तथा सति इन्द्रस्य पानार्थम् सुनु सोमम् उद्धत्सल* ॥ ६ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे वनस्पते उह्यत्सलस्य वृक्ष! ते अग्रम् इत् एव पुरत एव वात वि वाति
एव स्मरतेतमुसलप्रहारेवावुर्विशेषेण प्र* सरति शतु । अपो अनन्तरम् हे उह्यत्सल
इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थम् पातवे पातुम् सोमम् सुनु सोममिषवे कुरु ॥ ६ ॥

१. नास्ति हिं लम् २. *लघुगानम् विं लम्. ३ युज्यते स साम् क्त ४ नास्ति
वि ५. 'रिदे क* मे'. ६-६ हे वनस्पतिविकार उह्यत्सल । म्ययोरेवाभिव्यक्तार्थके सिद्धे । अस्मिन्
ह्यनवविगमा भवन्ति' इत्येत् । यथाघातार्थं इत्यन्यायां वायुर्विषमकन्ययत् तस्योत्पन्नस्य पातुम् अन्वि-
तेयम् । हे अविश्वान्मन्त्र प्रपन्नो वा : वा गविश्वतयो कन्ये च । 'उद् से' (वा ३, २, ११८) मी
मूले वाति स । उह्यत्सले ऐवमिषस्यभिधानम् तत्र एवेत्यादिभ्यश्च तत्राकारार्थं स्यात् एवम् । उह्यत्स
अवर्त्तं प्रवर्त्तयन्ति अथमुनविषमकन्ययत्सले एवेत्येव । ('म तान विं अ) वात् उह्यत्स स यस्मात्
इदानीं वनस्पतेन अग्रम् (र हिं अ) तत् पानार्थं तत्सलम् त्वमपि प्राप्नुवतां एवेत्येव सुनु । यस्मात् एवेव
अनन्तरमेव अविश्वान्मन्त्र विवृत्तं नियमोक्तमस्ति (R विं अ) इति वा हिं अ क्तु † एतत् विवृ-
त्तम् ७-७. 'यत् इन्द्रः वासुदे विं वा हिं अ क्तु. ८. इन्द्रमिति साम् । ९. यत्सलम् इत्येव ।
१०. हीं म* मूको

आयजी वाजसातमा ता ह्युश्चा विजर्भतः । हरीं ह्येति हरींश्च । ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजसातमा । ता । हि । उश्चा । विजर्भतः । हरीं ह्येति हरींश्च ।
अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'द्वे परे सुतलस्य च' उल्लसलस्य च' (वृ. सू. ३, १०१) । उभयदेवते इत्यर्थः । ता ह्युचेति
तच्छब्दाद् यच्छन्दोऽप्याहार्यः । ये उल्लसलसुसले आमनी. मर्यादया यष्टुणी । भवपातद्वारेण
यागस्य कर्तुणी इत्यर्थः । वाजसातमा भवपातवेलायामनस्य सम्भक्तवृत्तम् । ता हि
द्विसन्दः पदपूरणः । ते उश्चा उच्यैः विजर्भतः इत्येवंह्युगन्तस्य कर्मणीर्दं व्यत्ययेन च
परस्मैपदम् । सुसले उतिक्षिप्यमाणे पुनःपुनर्विहितेते । अथवा द्विसन्दो यस्मादर्थं एव ।
एवन्तु बोधना—मर्यादया यष्टुणी अघानां च सम्भक्तवृत्तम् उल्लसलसुसले । कस्माद् । यस्माद्
तत्र उच्यैः पुनःपुनर्विहितेते इति । किं तुवांशे । हरी इव अन्धांसि वप्सता हरी
इन्द्राशौ वप्सतिरसिक्तमां । (सू. निय. २, ८) । यथा हरी यज्ञे स्वभागे धाना मज्जीवं च भवयतः
एवमवपातवेलायां चतुस्रोऽशसलक्षणान्यश्नानि भक्षयती हवीषि अयत्तरीः इत्यर्थः । ७ ॥

वेङ्कट० उल्लसलसुसलेर्द्वे भवतः^१ । भावद्वये अघानां संभक्तवृत्तम्^२ ते हि उच्यैः विहितेते, मशौ इव
धान्यानामवदनकाले^३ मज्जानि भक्षयन्ती ॥ ७ ॥

मुद्रल० ये^४ उल्लसलसुसले आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा कतिशयेन अन्नप्रदे ता हि ते सल्लु
उश्चा श्रौतध्वनिर्वंधा मयति तथा विजर्भतः विक्षेपेण पुनःपुनः विहारं कुर्वतः । इत्यन्तः ।
अन्धांसि अघानि चणकादीनि खाद्यानि वप्सता वप्सन्ती^५ हरी इव इन्द्रस्थाधाविव ॥ ७ ॥

ता नो अद्य वनस्पती क्रुध्वावृष्वेभिः स्रोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । क्रुध्वौ । क्रुध्वेभिः । स्रोतृभिः । इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

१-१. दे उल्लसलसुसले आयजी मर्यादया यष्टुणी भवपातद्वारेण यागस्य कर्तुणी । भवपातवेलायामनस्य
सम्भक्तवृत्तम् । ते उच्यैः पुनःपुनः विहितेते । हिः वप्सतये वा । यस्मिन् तयोर्ध्वनिर्विहितेते तस्मान्पर्यया यष्टुणी हरीः-
पुरोडाशवर्षादीनां संभक्तवृत्तम् च । इन्द्राशानिद । तौ यथा धाना कर्तव्यं च लामानं भक्षयतः तदवदनकाले
चतुस्रोऽशसलीनि वप्सतः । एता भवते । ताया सल्लु । 'हरी' (पा ६, १, १०) इति द्विः । 'हस्यः' (पा ७, ४, ५९)
'हस्यारिः शेषः' (पा ७, ४, ६०) च । 'अन्धांसि च' (पा ८, ४, ५४) इति पञ्चमम् । वा । विजर्भतः इति । वेः ह्यु
विहारे । 'पातयेस्यचः' (पा ३, १, २९) इति वङ् । 'यज्ञेऽपि च' (पा २, ४, ७४) इति लृट् । 'सम्भक्तोः' (पा
६, १, ९) इति द्विः । 'अघो यष्टुकोः' (पा ७, ४, ८९) 'वरणं रवरः' (पा १, २, ५९) 'इरोमत्तुः' (पा ७, ४, ६२)
'इमहोर्मेऽहन्ति' (पाता ८, २, ३२) इति कर्त्तृ शिथ्यी विं^१ अ कु. † इररत्तिर^२ साम्भ. ‡ 'वहतः
इति साम्भ पठोयः. २. नासिध साम्भ कु. ३. समानवृत्तये लः समानवृत्तये साम्भ^३ विं^३ अं.
४. 'नावावहनं वुः 'नावपहनं विं^३ लपं; वन्नात्ता^३ अं^३ विं^३. ५. दे वि मे^३.

स्वन्द० प्रत्यक्षहृतोऽय मन्त्र । ऋष्याविति नामन्त्रणम् । अत्र यच्छ्रुदमध्याहृत्यैववाक्यता नेषा ।
 ये ऋषौ 'ऋष्व' (निष ३,३) इति मह्यम । महती ता ते न वस्मदर्थम् अथ हे
 वनस्पता । वनस्पतिविज्ञारभूते । उल्लापलमुसले । ऋषेभि महद्भि सोवृभि अभिषोवृभि
 ऋषियभि सह इन्द्राय मधुमन् स्वायुक्तम् अन्नम् सुतम् अभिषुतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तौ न अथ वनस्पती । महावृती महद्भि सोवृभि प्रावभि सह इन्द्रार्थम् मधुमन्
 अन्ध सुतम् । परोऽपेकमा प्रत्यक्षापवर्गोश्च मन्त्रा भवन्ति विपरीताश्च इति ॥ ८ ॥

मुद्गल० अथ अस्मिन् कर्मणि हे वनस्पता उल्लापलमुसलरूपौ ता तौ युवाम् ऋषभि इक्ष्णीये
 सोवृभि अभिषवद्वृभि सह ऋष्वी इक्ष्णीये भूत्वा इन्द्राय इन्द्रार्थम् मधुमन् माधुषोषित
 सोमउच्यम् न अस्मदीयम् सुतम् अभिषुतम् ॥ ८ ॥

उच्छ्रितं चाम्बोर्भर मोमं पुरित्र आ सृज । नि धेहि गोरधिं त्वुचि ॥ ९ ॥

उत् । श्रिटम् । चम्बो । भ्र । सोमम् । पुरित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गो । अधिं । त्वुचि ॥ ९ ॥

स्वन्द० प्रजापतिम् हरिश्चन्द्रं चर्म वाऽन्या प्रशसति (वृ ऋ अतु १,१८) । 'अधिपयणं चर्म इयदृष्ट
 सूनात्या प्रदासति । अधिपयणचर्मदेवतेवर्थ । कैश्चित् 'कर्म वाऽन्या प्रशसति' इति पन्थि । तेष
 दान्यस्यागृधि कर्मणि 'भर आसृज निधेहि' इति तेषामेषा स्तुति मन्थन्त । तद्द्वाराण वा याम
 कर्मण । प्रजापतिं हरिश्चन्द्रमित्येतदु प्रजापतर्हरिश्चन्द्रस्यान्यतरस्थोमयोर्वा अस्यागृधि प्रदानाया
 असम्भवाद् यवोर उच्यते । "अथैन द्रोगकृषमभ्ययनिनाय 'उच्छ्रितं चाम्बोर्भर' इत्येतथवा'
 (ऐरा ७,१६) इति प्रत्यक्षहृताभूते सोमप्रशान्तिरमस्या ऋषो न्याद्यतर इत्यत । तथा
 च दृढदेवताकार आह—'चर्माधिपयणाय वा सोम वाऽन्या प्रशसति' (वृ ३,१०१) इति ।
 उच्छ्रितो भरैत्यात्यातेन सम्प्रत्ययितव्य । श्रिटम् अतुपयुक्तम् चम्या द्वित्रचननिर्देशाद्
 धिपयणकृक अत्र चमूरत्यत । पन्चम्यर्थे पृषी । पृषीनिर्देशाद्वा सकाशादिति वाक्यशेष ।
 अधिपयणकृकाम्याम् अधिपयणकृकयोर्वा सकाशाद् उत् भर उद्धर सामम् । अहमन्
 ग्रावम् अग्ररात्मन ईष अन्वयोर्वा । अथवा उदित्येष अवेवतस्य स्थाने सिद्धमित्यनेन
 मन्थ्यते । चम्बो इति, चम्वतेऽस्मिन्, सोम इति चमूरचमसम्, सप्तमीवदुपचनस्य स्थाने
 स्वरयपेनद् द्वियणम् । भरैत्यपि शुद्धोऽपि भरतिरादृप्रायो दृष्टव्य । अत्रसिद्ध सोम च
 यगाहरत्यर्थ । आहृत्य च पवित्रे पावनार्थम् आ सृज प्रक्षिप । आसृज्य च नि धेहि स्थान्य
 द्रोगकृषत वा अत्र तानि गोस्त्वचं टपरि । गोधर्मणि स्थिते द्रोगकृकलोऽवनपरत्यर्थ ॥ ९ ॥

१-१ वे महती ते ह वनस्पतिविज्ञारभूते । असादवमम महद्भिभिषोवृभि अन्वयुजानीप्रस्तुतेऽप्युधी ता
 ऋषौ अतुनरनम् रिं अ कु िं इत्यादि चामन्त्रणम् गृको २ षम विं लप ३ नारित उं
 च च कन वाजका इति देधि । वाक्यगृधि उद्धरणात्तैनिधनादिकयाि तानि इति । अतद्वीव
 कणार्थमुक्तिः । चर्मण एतत्प वा उच्यते असां प्रशंसनमन्त्र यवोरत तत्पर्थम् । अथेन इ
 चाम्बोर्भर इति सुनिर्मायक्याम् सोमप्रशान्तिरमस्या । इरैवतार्वा चार—'चर्माधिपयणीव वा इति । असा
 असापयनेन देपति सुत एव अन्वयुं वा । अतुपयु- िष्ट सामधिपयणकृकाम्यामुद्धर । अधिपयणकृक अ
 चम्बो । चम्बि अथ । अति येन चम्बोर्भर इत्यत । उत् अवावे वा । चम्बोर्भरन् सोम इति चम्बु पाण्य ।
 इति अथ । इत् अन्वयुपपत्तिः । असादेत् सर्म चम्बु चम्वु आर । अतएव दशार्थिचम्बुताताये प्रि ।
 इति चम्बु इत्यतः चम्बोर्भर इति अ कु

वेङ्कट० 'बर्माधिपवर्णीयं वा सोमं वाऽन्या प्रशंसति' (ब्रु पदे ३, १०१) इत्युक्तम् । 'प्रजापतेर्हरिश्चन्द्र-
स्याऽन्या चर्मप्रशस्ता वा' (श्रु २, १, २८) इति कात्यायनः । हरिश्चन्द्र! अधिपवणफलकयोस्परि
अवशिष्टम् सोमम् भर । सुतं च सोमं दशापवित्रे आ सृज । तदर्थम् नि धेहि अधिपवणफलकयो-
रपरि गोः त्वचि इति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे ऋत्विग्विशेष! हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हे हरिश्चन्द्र! इति । चन्द्रोः सोमस्य भक्षत्वसम्पादकयोः
अधिपवणफलकयोः शिष्टम् अधिपवराहित्येन अवशिष्टम् सोमम् उदं भर शकटस्योपरि हर ।
सोमम् 'अभिपुतम् सोमम्' पवित्रे दशापवित्रे आ सृज आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्पवशिष्टं
सोमम् गोः त्वचि आनद्बुद्धौ चर्मणि अधि नि धेहि अध्यारोप्य स्यापय ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वारः ॥

[२९]

यच्चिद्धि संत्य सोमया अनाशस्ता इव स्मसिं ।

आ तू नं इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चिद् । हि । स्रय । सोमऽयाः । अनाशस्ताः श्व । स्मसिं । आ । तु । नः । इन्द्र ।

शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'तं' विश्वे देवा ऊचुः । इन्द्रो वै 'देवानामोभिष्टो बलिष्ठः सदिष्टः सतमः पारयिष्णुतमस्तन्नु
स्तुष्टाय लोक्तस्याम इति । स इन्द्रं तुष्टाव' (ऐमा ७, १६) । 'इन्द्रं यच्चिद्धि सत्येतुगारं चारिद-
नामृचाव' (बृदे ३, १०२) । 'आश्विनावश्वावत्या' (श्रु १, १०, १५-१९) इत्येतस्मात् । अत् इति 'शुभा
मुष्टुक्' (वा ७, १, २९) इति पञ्चम्या लुक् । चिद् हि इति पदपूरणे । यस्मात्ते सत्य! सोमयाः ।
सोमयां पातः । अनाशस्ता इव ईष्वश्वसनं स्तुतिराशास्तम् । अविद्यमानमाशस्तं येषां ते अनाशस्ताः
ईष्वस्तुतिवर्जिताः । अत्यन्तस्तुतिपरा भवन्तं इत्यर्थः । इवशब्दस्तु 'अस्त्युपमानार्थस्य सम्प्रत्यये
प्रयोगः' (ब्रु या ७, २१) इति पदपूरणम् । स्मसि भवामः । यस्मादत्यन्तं स्तुम इत्यर्थः । यस्मादिति
यचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मात् आ नः शंसय । तु इति पदपूरणः क्षिप्रार्थे वा । क्षिप्रम-
स्मान्वाशंसय प्रार्थयमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रयुद्भव । वेहीत्यर्थः । हे इन्द्र! किम् उच्यते ।
गोषु अश्वेषु द्वितीयाध्याये सर्वत्र सप्तमी । गाः अश्वस्य । कीट्यात् । शुभ्रिषु शुभ्रिणः
शोभावतः । शोभनात् इत्यर्थः । कियतः । सहस्रेषु सहस्रसदस्याकान् हे तुवीमघ! बहुधन! ॥ १ ॥

१-१. वासिष्ठे वि. २. आद्ये विश्वेदेवानां इन्द्रं स्तुतवानिति । तं किं अ तु. ३-२. इति दान्या-
मिन्द्रं तुष्टाव । येदं यच्चिद्धि सत्येः उपरं पाविवन् एवम् । यदिनि 'शुभा मुष्टुक्' इति ऋतेऽङ् । यस्मात् हे इन्द्र! ;
अविष्टवदिन् । सोमया पातः । अत् अत्यन्तस्तुतिः एव भवामः । ईष्वश्वे आत् । ईष्वस्तुतिपरा आशस्ताः । अक्षि-
मनिष्ठास्तुतवः अनाशस्ताः । इव इत्ये । अत् शुभ्रि । अत् । 'इन्द्रो मणि' (वा ७, १, ४६) । 'अगोरोऽश्वः' (वा ६, ४, २२) ।
शुभे इक् च इति सति । अत्यन्तस्य स्तुम । यस्मात् क्षिप्रमनाशंसय प्रार्थयमानान् प्रयुद्भव । तदेदि
याः अश्वान् शोभावतः सह सतस्यकान् हे इन्द्र! बहुधन । तु. क्षिप्रि । शंसि च । 'अभिरसं शुभ्रि' इति करो ।
अत् पत्तं विं अ कु.

येद्वृष्ट० यत् सत्यं सोमस्य पातः। ययम् आशंसारहितो^१ दरिद्रैरप्रायिता^२ इव भवाम्। तत्
अस्मान् बहुधनं! दरिद्रैः क्षिप्रम् आ शंसय गवादिषु त्वया दत्तेषु। शुश्रिण सोमस्तुष्ट
इति। यद्वा^३ स्तुतिरद्विवाशासय गवादिप्रदानेति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यच्चिद्रि' इति 'ससर्षं पठं सूक्तम्। ह्युन शेष ऋषिः। पङ्क्तिः छन्दः। इन्द्रो देवता' ॥

विश्वेभिर्दंशेभिः प्रेरितः। शुन शेष पृथदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋषिभिरिन्द्रं वृष्टाव।
हे सोमपा! सोमस्य पातः! सत्यं सत्यवादिन्! इन्द्र! यच्चिद्रि यद्यपि ययम् अनाशस्ता इव सति
अपवास्ता इव भवामः। तथापि तुवीमघ हे बहुधन! इन्द्र! एवं तु गोषु अश्वेषु शुश्रिषु
शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु च क्षिप्रम् न अस्मान् आ शंसय प्रशस्तान्
वृष्ट ॥ १ ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शर्चीवस्तवं दंसनां।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुश्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन्। वाजानाम्। पते। शर्चीऽन। तवं। दंसनां। आ। तू। नुः। इन्द्र। शंसय। गोषु।
अश्वेषु। शुश्रिषु। सहस्रेषु। तृनिऽमघ ॥ २ ॥

स्कन्द० शिप्रे इन् नासिके वा। 'तद्वन्'। अथवा 'शिप्राः शीर्षेण विरता शिष्ययी' (ऋ५,
५४,११) इति प्रयोगदर्शनात् शिप्राशब्दः शिरस्त्राणवचनः। तद्वन्! वाजानाम् पते! बशन्-
मन्त्रानां वा स्वामिन्! शर्चीव! कर्मवन्! प्रज्ञावन्! वा तव दंसना 'देसि दर्शनदंसनयोः'
दर्शना। का। छोलिङ्गनिर्देशात् वाक् स्तुतिर्वा अस्मात्। यत् एवम् अतो मूमः। आ तू न
इन्द्र इत्याद्युक्ताथंन्' ॥ २ ॥

येद्वृष्ट० इन्द्रन्! अज्ञपते! प्रज्ञावन्! सव विद्यते कल्याण कर्मेति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे शर्चीव! शक्तिवन्! शिप्रिन्! शोभनइन्द्रयुक्त! वाजानां पते! अज्ञानां पातक! इन्द्र! तव
दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तेते ॥ २ ॥

नि प्रापया मिथुदशां सुस्तामवुध्यमाने।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुश्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि। प्रापय। मिथुऽदशां। सुस्ताम्। अद्युष्यमाने इति। आ। तू। नुः। इन्द्र। शंसय। गोषु।
अश्वेषु। शुश्रिषु। सहस्रेषु। तृनिऽमघ ॥ ३ ॥

१. सत्यं वि^१ अ^२. २ ददित्वा वि^३. ३ 'देसि प्रायिता सान्द्र ह्यु. ४. पता वि^४. ५-५. नासि
वि शि^५. ६-६. 'शिरस्त्राणेषु शिप्रा एष्यन्'। साऽन्वारक्षेति वा। शिप्रिन्। 'शिप्राः शीर्षेण शिप्रा' इति इत्यन्।
हे शिप्रिन्! पतन्प्रशानां वा स्वामिन् कर्मवन् प्रज्ञावन् वा तव दंसना इति दर्शनदंसनयोः। वात्वात् वाक् स्तुतिर्वा
इत एवम् आशंसय यनां देहीयुक्तः वि^६ अ^७ कु. † शिप्रिन् साऽम्.

स्कन्द० मुमुर्षुः किल विकृतरूपाणि प्रेतपिशाचानि मिथुनानि पश्यति । तदभावमत्र शुनश्चेप आशासे । नि स्वापय अस्मद्दसनपरिहारार्थं नियमेन स्वापय । मिथुदशा मिथुनीमूले ये दृश्येते ते निघृटना । प्रेतः पिशाचो वा पुमान् स्त्री च । ते च सस्ताम् स्वप्नं कुरुताम् । अशुभ्यमाने प्रतिबोधवर्जिते । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मुमुर्षुः प्राणहरणार्थं यनादागते मिथुनीमूले दृश्यमाने द्वे स्त्रियौ पश्यति । ते स्वप्नः इन्द्र ! नि स्वापय । त्वया निष्पादिते ते मया अशुभ्यमाने सस्ताम् स्वपिताम् ॥ ३ ॥

मुद्राल० मिथुदशा परस्परसंगतत्वेन दृश्यमाने यमदूतयौ नि स्वापय निवृत्तं मुक्ते कुरु । ते च अस्मात् मारयितुम् अशुभ्यमाने सप्तौ सस्ताम् निद्रां प्राप्नुताम् । अन्वत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोभ्रक्षेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । भ्रक्षेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'तच्छब्दक्षुत्रेयौगार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राप्याहार्यः । ये जाग्रतो मां मुच्यमानं नेच्छन्ति । ससन्तु स्वपन्तु । त्याः अरातयः अरातिशब्दः शत्रुपक्षायाः, येषु च पुँल्लिङ्गत्वात्वा इति व्यत्ययेन दाप् । ते मच्छब्दः । बोधन्तु बुध्यन्ताम् । हे शूर ! रातयः ज्ञातयः ये मां मुच्यमानमिच्छन्तीत्यर्थः । अथवा अरातय इत्यदानान्मंत्रोच्यन्ते । न रातयो दानानि । स्वपन्तु श्रम्यापाराणि भवन्तु । यादि तु मदाद्युपो दानानि, तापि मुच्यन्तां व्याप्रियन्ताम् । सदा देहि न आपुरित्तयः । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वपन्तु त्याः अज्ञातयः, बुध्यन्तु च शूर ! ज्ञातयः ॥ ४ ॥

मुद्राल० त्याः अस्मान्निर्दयमानाः परोक्षात्वाः अरातयः अदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु । हे शूर ! इन्द्र ! रातयः दानशीलाः दन्धवः बोधन्तु बुध्यन्ताम् । अन्वत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

३-१. महापत्न । इन्द्र ! अस्मद्दसनपरिहारार्थं नियमेन स्वापय । मिथुनीमूले ये दृश्येते ते निघृष्टौ । प्रेतः पिशाचो वा पुमान् स्त्री च । ते च स्वप्नं कुरुताम् प्रतिबोधवर्जिते । सप्त स्वप्ने । कुप्य अथवा । किञ्च आशंसताम् विं अ कु. २. प्राणहरणं विं अ. ३. 'पूर्वा ल विं' अ. ४. स्त्रियौ च साम्. ५. निष्पादिते विं अ. ६. नास्ति कु साम्. ७. स्वापय कु; सस्ताम् साम्; सस्ताम् विं अ; सस्ताम् विं लपे. ८-८. ये जाग्रतो मां मुच्यमानं नेच्छन्ति त्या अरातयः शत्रवः स्वपन्तु । 'निष्पादिते अरातयः' एति शयौ । त्या एति दाप् व्यत्ययेन पुत्रितोषणात् । रा दाने । 'स्त्रियां विन्' (पा ३, ३, ९४) । रातिरानम् । तच्छातिशब्दे अरातयः स्त्रियां वा । हे शूर मन्वृत्तच्छत्रवः ज्ञातयः बोधन्तु । श्यनि श्वः । मदाद्युपोदानी बुध्यन्ताम् । मे आपुरितेहि स्वप्नः । किञ्च आशंसताम् विं अ कु. † नास्ति सूको, ‡ स्वपन्तु सूको. ९. च साम्.

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयाऽमुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुभ्रिषु सुहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अशेषु । शुभ्रिषु । सुहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! गर्दभम् सम् मृण 'मृण हिंसायाम् । भिन्धि । नुवन्तम् शब्दे नुवन्तम् । आरुन्त-
मित्यर्थः । पापया अमुया स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वाचा । गर्दभोऽपि विस्तरमारुत्तनिदृश्य सूचकः । तेनैव
उदयघात आशास्यते । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥

पेद्दुट० 'सम् मृण इन्द्र !' गर्दभम् शब्दाद्यमानम् पापया जनया वाचा ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अमुया जनया अस्माभिः श्रूयमाजया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तम्
स्तुवन्तम् । अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः । शब्दात् गर्दभम् गर्दभसमानं वैरिणम् सम् मृण सम्पद्
मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा अशुरपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पताति कुण्डूणाच्यां दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुभ्रिषु सुहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्यां । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु ।
अशेषु । शुभ्रिषु । सुहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अर्षेर्चान्त्योऽधि'शब्दोऽपहृष्य पताति इत्याह्वातेन सम्बन्धवितत्यः । अधि पताति । 'अधी-
स्तुपरिभावे' (इ. या १, ३) । उपरि पतति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । किम् । कुण्डूणाच्यां शब्द-
तिर्गत्यर्थः । कुण्डाकारा भूत्वाऽद्भ्यतीत्यर्थः । कुण्डूणाधी वात्या । नृसीया च प्रथमार्थे । दूरम्
वातः वनात् वनमरण्यम् । वातोऽरण्याद् दूरं पतति तिर्यग् गच्छति । औचित्यप्रदर्शने चार्त्वार्यर्चस्य
उत्तरेणैकवाच्यता । एतदुक्तं भवति — यथैव पारत्याया ऊर्ध्वगमनमुचितं भवति वायोर्धर्षा
तिर्यग्गमनम् एवं भयतोऽपि स्तोत्रानुप्रदकरणमेव । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम् । अथवा
कुण्डोऽद्भ्यतीति कुण्डूणाधी कुण्डचरी शृङ्गोधिकोच्यते । परोविकलेति याऽपभ्रंशेन छोकं प्रसिद्धा ।
तथाह्वाशमेघपनुषु गरगोलिकायामस्य प्रयोगः 'कुण्डूणाधी गोलिका अस्तरसाम्' (तैत् ५, ५,
१९, १) इति । साऽधिपताति ऊर्ध्वं गच्छति । या कुण्डे च्छन्म्यत इत्यर्थः । तस्या वि

१-३. अपशब्दे कुर्वन्त पापयज्या वाचा । विस्तरमारुत्तं हि गर्दभोऽनिदृश्यकः । तेन तद्विधानमाश्ले । मृण
हिंसायाम् । इत्य आरुते । किञ्चाश्लेषास्यन् कुः । नास्ति विं अ. २-२. नास्ति साम्ब. ३. नास्ति कु-
४. नास्ति साम्ब. ५-५. कुण्डाकारा भूत्वा अद्भ्यतीति कुण्डूणाधी गच्छति । ता यथा अधि पताति इति
गच्छति । सी टा । यथा वातोऽपि वनाद् दूरं पतति अरण्यम् तिर्यग् गच्छति । यथैवोत्तरेणैकवाच्येव एवम् तद्वदपि
स्तेनोत्तरेणैकवाच्यम् उचितम् एव । अस्मान्मानुशृङ्गा इत्येविवार्य योग्यम् । कुण्डयमद्भ्यतीति वा कुण्डूणाधी । कुण्ड-
वादी गणोऽपि । वा कुण्डम् आरुत्त च्छन्म्यते इत्यर्थः विं अ कु. १ इत्येव (१) साम्ब. ३ नास्ति मूको.

'कृष्णाया दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । तदनेन प्रतिपाद्यति—वातश्च वनाद् दूरं गच्छति । मां स्वप्न आश्रयेति वाच्यशेषः । तद्वि सुमूर्षोर्भवति । तथा द्युचिरमरणस्वप्नानधिकृत्य द्युतिर्भवति—'आद्यु बायुरेवं प्रवदति' इति । एतान्यां द्वाभ्यां लिङ्गाभ्यामासन्नमरणतया मां ज्ञात्वा अनुप्रादक्स्वभावत्वात् आ तू नः इन्द्र! किम् । सामर्थ्यादायुर्देहीत्यर्थः । न च केवलमायुः । किं तदि । गोपु अश्लेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु इत्यादिकमुक्तार्थम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कुण्डलाची नाम पक्षी । तेन सह भरण्यात्^१ दूरम् मत्समीपम् आपतति वायुः ॥ ६ ॥

मुद्गल० वातः अस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुण्डलाच्या कुटिलगतया अस्मात् परित्यज्य वनात् अथि भरण्यादप्यधिकम् दूरम् दूरदेशम् पताति पठतु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जन्मयां कृकदाश्रमम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोप्यशेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमथ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽकरोशम् । जहि । जन्मयं । कृकदाश्रमम् । आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोपु । अश्लेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमथ ॥ ७ ॥

स्कन्द० अनिष्टं यत् सूचयति तत् सर्वम् त्वं शृगालवापसादिकम् जहि । किञ्च जन्मय जन्मि नाशने । नाशय कृकदाश्रमम् । कृकलासः कृकदाश्र उच्यते । तस्य दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । किञ्च आ तू नः इत्यायुक्तार्थम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अन्यमपि सर्वम् परिक्रोशारं कृकादिकं नाशय, जन्मयोश्च^२ त्वं कृकलासम् । आ तू न इन्द्र! इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० परिक्रोशम् अस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकतारम् सर्वम् पुरपम् जहि मारय । कृकदाश्रमम् अस्मद्विषये हिंसाप्रदे शयुम् जन्मय मारय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[३०]

आ व इन्द्रं किंवि यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । किंविम् । यथा । वाजुऽयन्तः । शतक्रतुम् । मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

१-१. तस्य हि कृष्णाया दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । तदनेन प्रतिपाद्यते । वातोऽपि स्वप्ने मन्वादाय दूरं गच्छति वनात् । तस्य सुमूर्षोर्वाच्यमरणस्वप्नकमिति शुभ्रिषु विं अ कु. २-२. अनुप्रादक्स्वभावत्वात् आयुर्देहि गणादींश्च विं अ कु. ३. आत्मे विं. ४-४. स्वप्नकदाश्रमस्य इति, नाशय कृकदाश्रमम् । तद्दर्शनमनिष्टस्य । जन्मि हिंसायात् । कृकलास एव कृकदाश्र. । अनिष्टान् सर्वान्तुलाश्र नाशय । इत्यत्र कुह न विं अ कु. ५. अगप्य गच्छु कु साम्.

स्वन्द० 'आ इत्युपसर्गो सिद्ध इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । य इति द्वितीया । एकदशमस्य स्वाने बहुवचनम् । त्वाम् इन्द्रम् किविम् यथा 'किवि' (निघ ३, २३) इति कृपनाम । इह च कृप एव वा वर्तते रूपसामीप्याद्वाहावे वा । यथा कश्चिन्नमइत्या कुल्यवाऽऽहार्योदक कृपमाहाव योदकेन सिद्धेः पठद् । वाजयन्तः वाजयतिरर्धैतिकर्मा (तु निघ ३, १४) । स्तुवन्त । अथवा अवग्रहणत्वाद् पदस्य वाचनञ्च तद्विच्छन्तो वाजयन्त । कीरसांमिन्द्रम् । शतक्रतुम् महिष्टम् महतिर्दानकर्मा (तु निघ ३, २०) । दातृवतम् । आ सिधे वाजयन्त इत्येतेन बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याद् ध्यत्यथैनेदनेक दचनम् । लिट्थं आशिधि लट् † ; आसिद्धेमेत्याशास्महे । कन । इन्द्रुमि सोमै । बहून् सोमा स्तुम्य ददामेत्येतदाशास्महे इत्यर्थे । नचाऽऽगीच एतद् भगतीत्यर्थाऽजीवितमाशास्व द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० यथा अक्षमिच्छन्त कृपमुत्तिस्रन्ति तस्य सैकार्थम् । एव सुप्मादर्धमह दातृवतम् इन्द्रम् सोमैर्दुषै आ ताञ्च कामादुत्तिस्रन्तीति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ य इन्द्रम्' इति द्वितीयाकृष्य सप्तम सूक्तम् । शुन शेष ऋषि । गायत्रम् ; 'अला कम्' इत्येवा पादनिचृशावशी, 'त्रय सप्तका पादनिचृ' (ऋअ १, ४, ४) इत्युक्तत्वात् । शशदिष्टं इत्येषा विण्डुम् । आदित पोदशर्षं ऐन्द्र । सप्तदशीत 'आश्विनाववावर्य' इत्यादास्तित्त आश्विन्य । कस्त उय' इत्यादास्तित्त उयोदवताका ॥

वाजयत अग्रमिच्छन्तो यथ शुनशेषा हे ऋषियग्यजमाना । य सुप्माक सम्बन्धिनमिन्द्रम् इन्द्रम् इन्द्रुमि सोमै आ सिद्धे सर्वत सिद्धानह तर्पयाम । कीरसां । शतक्रतुम् शतसंख्याक कर्मोपेतम् महिष्टम् अतिशयेन प्रवृद्धम् । सेचये इष्टात् । यथा येन प्रकारेण किविम् अर्धे जलेन पूरयन्ति लट् ॥ १ ॥

श्रुतं वा यः शुचीना सहस्रं वा समाशिराम् । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । य । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । सम्ऽआशिराम् । आ । इत् । ऊँ इति । निम्नम् । न । रीयते ॥

स्वन्द० द्वावपि वाशब्दौ चार्थे । य इन्द्र 'शतम् शुचीनाम् शुद्धानां सोमानाम् सहस्रम् च तामाशिराम् सोममिध्रण द्रव्याशीरुष्यते । तत्र समिध्रणत्यन्तवहून् सोमान् इत्यर्थः' । 'एदु निम्नं न रीयते आ इत्युपसर्गो रीयते इत्याख्यातेन सम्बन्धयत । रीयते इति चाप 'रीयते, रेजति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मसु पागद् गत्यर्थे । इय उ इति षट्श्रणी । अस्या इत्यर्थे उदेशार्थं यच्छन्दश्चुते सर्वथा पादानामुदेस एवाभ्यर्णतत्वात् प्रतिनिदशात् तच्छब्दाप्या हारराणे पूर्वार्थकवाच्यता । पूर्वा च 'आ य इति सुप्माच्छब्दाद् प्रत्यक्षत्वात् । अतोऽयं रीयत इति व्याख्यानं । मध्यमस्य स्वाने प्रथमपुरुष । आ रीयत । पानार्थमागच्छसीत्यर्थः' ।

१-१ हे इन्द्र तां बहुमन्त्रो दातृवथं शौगैरजमाना एतन्तो वाऽपिवाच इत्याशास्वदे लोके । यथा इति मर्यादा कृ-पयोऽवमाहृत्य सिद्धेः तत्पत्नीरवमाहावे वा । 'उ' ('दातृ' वि' अ) वा' विधि कनम् इति इति । 'माहावाच्यवतने च निधने तामनोक्ति । य इति मलि उय । मसका परवचनित एवम् । वाज लुपी । सुवन्त मनो लो जम् । परि दाने । इन्द्र यः वाजयन्त वा । यथ न गायत तच्छिन्ति शस्ये, मवमाराश वि' अ कु † निघ सूको २२ कारित वि मे' २३ शुद्धानां सामानां दानं च तामनिधिरन्तां सम्पत्तिरां सारथं च गच्छति । शुभारण - विनिध इव अत्यन्तवहून् तामान् वि' अ कु ४४ कारित वि' अ कु † रेजति सूको † वाचयन मूष

कथम् । निशं न निशमिष प्रदेशम् । किम् । सामर्थ्याद्दुर्कम् । यथा निशं प्रदेनामुदकं शीघ्रमागच्छति तद्वद् यः त्वं पानार्थमात्यन्तवहून् सोमान् शीघ्रमागच्छसि सं स्वामिन्द्रं वाजपत्य आसिञ्चेन सोमनित्याशास्महे इति समस्वार्यः^१ ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'शतम् वा' एतानां सोमानाम् सहस्रम् वा सम्प्राप्तारेण मिथितानाम् 'पयम् आगच्छति', निग्रम् इषोदकम् ॥ २ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः गुनीनाम् शुदानां सोमानाम् शतम् वा शतसंख्याकं समुद्रं वा समाशिराम् समीचीनेन आशिरारथेन श्रयणश्रयणेणोपेतानां सोमानाम् सहस्रम् वा सहस्रसंख्याकं समुद्रं वा^२ आ इदु रियते आगच्छत्येव । सोऽसान् अनुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्ती दृष्टान्तः । निग्रम् न यथा निशं प्रदेशम् आप^३ मानुवन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

सं यन्मदाय शुष्मिष एना ह्यस्योदरं । समुद्रो न व्यर्चो द्रुधे ॥ ३ ॥

सम् । यद् । मदाय । शुष्मिषे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यर्चः । द्रुधे ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'यत् इत्थाम्' शतं सहस्रं च मदाय मदायै बलार्थं च अस्य इन्द्रस्य उदरे समुद्रः न समुद्र इव व्यर्चः स्याति सम् दधे सम्पत् धारयति । यथा समुद्रो स्यात्पुत्रादेवमुदरं स्यात्प्राव-
विष्ठ इत्यर्थः । किं तस्य । 'तद्वत् भारीयते', 'तं वाजपत्य आसिञ्चेन इत्येतदाशास्महे'^४
इत्येवं षण्डन्दस्य पूर्वाम्यान्म्यामेकवाक्यता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् सोमप्राशरतम् अस्य बलिन इन्द्रस्य मदाय भवति, सहस्रं वा । अनेन अस्य उदरे भन्वरिक्षम् इव स्यासिः सम् दधे । ययान्तरिक्षं वितर्त्तं तद्वद् स्यात्तमिति । तस्मादागच्छतीति ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत् पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिषे शुष्मिषो बलवत् इन्द्रस्य मदाय मदायै सहस्रं भवति । एना हि अनेनैव शतेन सहस्रेण च अस्य इन्द्रस्य उदरे व्यर्चः स्यासिः दधे दत्ता भवति । दृष्टान्तः । समुद्रः न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं स्यात् तद्वत् ॥ ३ ॥

अयम् ते समस्तसि कपोत इव गर्भधिम् । वज्रस्तर्धिम् ओदसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊँ इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव । गर्भधिम् । वर्चः । तत् । चिद् । नः । ओदसे ॥ ४ ॥

१-१. उदकं निशं प्रदेशं यथा शीघ्रं गच्छति तद्वत् । ० गती । यथा सोमप्राप्तार्थं शीघ्रमागच्छसि सं त्वां वयं वाजपत्यः सोमनित्याशाः वि^१ अ कु. २-२. नासिञ्चेन साम् कु. ३. 'मनां शतं वा कु. ४-४. पवागच्छति कु; वैशमिष्ठ' साम्^५; 'इच्छति ल. ५. नासिञ्चे वि. १. 'पय मे'. ७-७. एना रति स्त्री वा । वरेतत् । 'द्वितीयोऽस्तेनः' (वा २, ४, ३४) । प्रथमानां स्यवनेरेत् । परिदं सोमानां शतं सहस्रं च मदायै बलार्थं वासिञ्चेनोदरे स्यति सम्प्रावयति । यथा समुद्रे स्यात्पुत्रम्, एवं समुदरे स्यात्प्रावयति इति । व्यर्चः स्यासिः । तं त्वां वाजपत्यः आसिञ्चेन शेषः । ते तद्वदे स्यात् भन्नु वि^१ अ कु. † शीघ्रम् साम्. ‡ तद् व साम्. ८. 'तं पदत् साम्' वि^१ अ^१.

स्कन्द० अयम् इति सशिक्षितस्य सोमस्य प्रतिनिर्देशः । उ इति पदपूर्णाः । अयम् ते भूमिपुत्रः सोमः ।
सम् अनभि अत सावत्यगमने । एकवचनस्य ताप्रसिद्धयर्थं यच्छब्दोऽप्याहृतव्यः । यं प्रति सम्पद्
सततं गच्छसि । कपोतः इव गर्भयिम् गर्भो धीयतेऽस्त्वामिति गर्भयिः । कपोति-
काऽप्राभिर्प्रेता । यथा मैथुनार्थं कपोतः कपोतिको तद्वदित्यर्थः । नवः तद् विद् विच्छन्दः
पदपूर्णाः । उच्छन्दश्च यच्छब्दोऽप्याहृतव्यः । यद्विदमुकं वचः तव नः अस्मान्
ओहमे वहेः सम्प्रसारणेन गुणेन चेदं रूपम् । बहुस्व भातमानं प्रति प्रापय । श्रित्वत्यर्थः ।
श्रुत्वा च सोमं नैव वृत्तो मां मोक्षयेद्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

येङ्कट० अयम् सोमः त्वदीयः । तम् त्वं कपोतः कपोतीम् इव गर्भनिधानां पिपासुः सङ्गच्छसि ।
स्तुतिं च ताम् अस्मदीयामात्मानं प्रापयसि ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! अयम् उ अयनयि इत्यमानः सोमः ते त्वदर्थं सम्पादितः । यं सोमम् समन्ति
सम्पद् सावत्येन प्राप्नोषि । दृष्टान्तः । कपोत इव यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भयिम् गर्भधारिणीं
कपोतीं प्राप्नोषि तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारणात् नः अस्मदीयम् वचः ओहते प्राप्नोषि ॥ ४ ॥

स्तोत्रं रोधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनुता ॥ ५ ॥

स्तोत्रम् । रोधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विभूतिः । अस्तु । सूनुता ॥ ५ ॥

स्कन्द० यावत् किञ्चित् स्तोत्रम् तद् सर्वं हे रोधानाम् पते ! धनानां स्वामिन् ! गिर्वाहः ! गिरा
स्तुतयः सा उच्छन्ते प्राप्यन्ते यत्र स्तोत्रभिः स गिर्वाहः, तत्र सम्बोधनं हे गिर्वाह ! स्तो-
त्राश्रयेत्यर्थः । वीर ! यिक्त्वन् ! इति वस्य ते तव । सर्वैः शोत्रैः यः स्तुतय इत्यर्थः । यच्छन्द-
श्रुतेन यच्छब्दोऽप्याहृतव्यः । तस्य विभूतिः अस्तु विभजयतीति विभूतिः समप्रस्तुतिकरणसमर्था
अस्तु भवतु । का । सूनुता अपदिशमपि वाङ्मनामेव । अथवा विभूतिरायं देवस्य वचनः ।
सामर्थात्सावत्येनोत्तरत्यर्थः । विभूतिमत्यस्तु । मदीयव्यं करीयं स्तुतिदक्षणा मदीया वागसि-
त्यर्थः । अपवा या तव विभूतिः साऽस्तु सूनुता । शौमनेषु नृषु स्तुतिपरेषु तापते विस्तोत्रं
इति सूनुता । स्तोत्रहृद्भोग्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

१-१. अयं वेद्विपुत्रलोभः । यं तं सन्वद् सन्तं गच्छसि । यथा मैथुनार्थं कपोतः कपोतिकम् । गर्भ-
धीयो अस्मिन्नि गर्भयि । ताम् । 'उदमो यो विः' (पा ३, २, ९२) 'कर्मण्यधिकल्पे च' (पा ३, १, २१) ।
'अतिगुण्या मन्' (पा ३, १, ९३) । गर्भ । स इव यं तं सोऽयम् । यद्विदमुकं वचः तव भातमानं प्रति प्रापय ।
मदवः मुखा स्तनसानश्लो मा मोक्षय । अत सावत्यगमने । यद् प्रापये । यद्वदित्यद् अस्मिन् व 'यद्वत् उच्छन्ति'
(पा ६, १, १४) इति सम्प्रसारणं गुणः वि' अ कु. २. गर्भधानी साम्ब कुः 'अंयति वि' लपं. ३. 'दीपन'
रि' अ. ४. 'ते म' वि. ५. 'नास्ति मे'. ६-९. हे गिरा वाक्क स्तुतिवाक्क स्तुत्याय वचनां सन्ति
निरासं वच्य तव वाक्क किञ्चिद् स्तोत्रं तस्मात् । यस्यं तौः स्तोत्रैः स्तुते तस्य तव विभूतिकोणस्तु । विभूति एति
विभूति । समप्रस्तुतिकरणसमर्था मन्तु । 'वाच्यवी यद्वत्' इति वाचि । विभूतिरित्ये वा । सा मनुष्यां च । तच्छब्द-
व्यङ्ग्य मदीया विभूतिर्या मदीयव्यं करीयं मन्तुविरस्तु । योमनेषु नृषु तापते इति वा वदता । तव निशारे । 'कि' अ'
(पा ३, २, ०९) 'अनुनासिकेन्द्रव्यङ्ग्ये' (पा ६, ४, १०) शपादिना । स्तोत्रहृद्भोग्येत्यर्थः वि' अ कु.

वेङ्कट० गीर्भिरुग्रमान! अस्मानाम् पते। यस्य तव स्तोत्रम् इदमनेन कियते शोभा, तस्मै सत्या
श्रीः अस्तु ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! राधानाम् पते। धनानां पाठक! गिर्बाहः! गीर्भिरुग्रमान! वीर! शौर्योपेत। यस्य ते तव
स्तोत्रम् ईदृशं भवति, तस्य तव विभूतिः लक्ष्मीः सुश्रुता प्रियसत्यरूपा अस्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठाधिकौ वर्गः ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो । समन्येषु प्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्येषु ।
प्रवावहै ॥ ६ ॥

स्कन्द० उचिष्ठ । 'यद् प्रवीमि तत्र प्रवर्तस्तेत्यर्थः । नः अस्माकं पालनाय अस्मिन् वाजे
सह्यामे । आत्मभरणफलत्वाद् यज्ञमेव सह्याममाइ । हे शतक्रतो। तम् अन्येषु अन्येष्विति
द्वितीयाधे सहामी । सम्भूयाऽन्यान् देवान् प्रवावहै मद्रिमोचनार्थमभ्यर्षयावहै इत्यर्थः' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वः तिष्ठ अस्माकं रक्षणाय अस्मिन् सह्यामे शतकर्मन्! शत्रुषु त्वं च 'महं च'
सम्भूय प्रवावहै ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो! इन्द्र! अस्मिन् प्रसक्ते वाजे सह्यामे नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय ऊर्ध्वः
उन्नतः उन्नतः तिष्ठ 'भव । त्वं च महं च मिलित्वा अन्येषु कार्यान्तरेषु सम् प्रवावहै
सम्यक् विचारयावः ॥ ६ ॥

योगेयोगे त्वस्तत्र वाजेवाजे हवामहे । सखायं इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । त्वःऽतत्रम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । मूतये ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'मपूर्वस्यानामी योगे इत्यत्रेच्छामाप्तिः । तत्रतत्रेच्छाप्राप्तौ बलवत्तरम् इन्द्रम् । इदमिदं इदानी-
तीन्द्रम् । तत्रतत्र सह्यामे च हवामहे । हे सखायः तत्रतत्र पालनाय' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्रवेतोप्रवेशे अतिशयेन बलयुक्तम् इन्द्रम् युवेयुवे हवामहे सखायः सन्तो रक्षणाय ॥ ७ ॥

मुद्गल० योगेयोगे प्रवेतोप्रवेशे उत्तकर्मोपक्रमे वाजेवाजे कर्मविधातिदि तस्मिन्स्त्वस्मिन् सह्यामे
त्वस्तत्रम् अतिशयेन बलिनम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय सखायः सखिवदित्वा ययम् हवामहे
माह्वयामः ॥ ७ ॥

१. 'मान् सायम् कु अ' । २. नास्ति वि' सपं. ३. पन' वि. ४-४. यद् स्वीमि तत्र प्रवर्तव ।

अस्माकं पालनाय अस्मिन् सह्यामे । आत्मभरणफलत्वाद् यज्ञ एव सहायः । बहुकर्मन् बहुमज्ञ वा । सम्भूयान्यान्
देवान् मद्रिमोचनार्थमभ्यर्षयावहै । २४३३मुत्तिष्ठ । अन्येष्विति शति शु' वि' अ कु. ५. ऊर्ध्वः सायम् कु.
६-६. नास्ति वि' सपं. ७. नास्ति वि' म' । ८-८. मवादवाहं वि' म'. ९. नास्ति वि. १०-१०. नास्ति
सायम्' । १-१ नास्ति मूको. ३ रस्मिन् दत्ततीन्द्रं तत्रतत्र मूको.

आ घा गमद्यष्टि श्रवत्सहस्रिणीभिःकृतिभिः । वार्जेभिरुप नो हवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमद्य । यष्टि । श्रवत् । सहस्रिणीभि । कृतिऽभि । वार्जेभि । उप । नु । हवम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'घ इति षट्पदस्य । उप इति तृतीयपादस्य उपसर्गं आ गमत् इत्यार्यात्वेन सम्बन्धमित्यस्य । उपागमत् उपागच्छेत् । यदि भवत् श्युषादिन्द्र । कथं पुनरुपागच्छेत् । सहस्रिणीभि कृतिभि 'इत्यम्भूताङ्गणे' (पा २,३,२१) इत्येवमेवा तृतीया । सहस्रसङ्ख्यायुक्तैः पालनैः सम्बद्ध । पालनसाहस्रैरस्मान् पालयधित्यर्थे । वार्जेभि अश्वैश्च । मन्त्रानि च इदं इत्यर्थं । किं यदि श्युषात् । उच्यते—न अस्माकं स्मृतम् हवम् आह्वानम् । ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपागच्छेदिन्द्र यदि श्युषात् आह्वानं सहस्रसक्यैः पालनैरश्वैश्च ॥ ८ ॥

मुद्रल० यदि भयम् इन्द्र न अस्मदीयम् हवम् आह्वानम् भवत् श्युषात्, तदानीम् स्वयमेव सहस्रिणीभि कृतिभि बहुभि पालनैः वार्जेभि अश्वैश्च सह उप समीपे धा भवत्स्य आ गमत् ॥ ८ ॥

अनुं प्रत्नस्यौकमो हूवे तुविप्रति नरम् । यं ते पूर्वं पिता हूवे ॥ ९ ॥

अनुं । प्रत्नस्य । औकस । हूवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हूवे ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थः 'प्रवम्' (निघ ३,२७) इति पुराणनाम । 'ओक इति निवासानाम' (या ३,१) । यष्टी चोभयत्र कर्मप्रवचनीययोगलक्षणाद्वितीयास्थान । पुराणनिवासस्थानं सोमाराय प्रति हूवे आह्वयामि इवाम् । कीदृशम् । तुविप्रतिम् 'तुवि' (इ निघ ३,२) बहुनाम इति । प्रतिशब्द उपसर्गं । 'उपागच्छेत् पुनरेवमात्मना यत्र करिष्यत् क्रियावाची शब्द प्रयुज्यते तत्र क्रियात्वशेषमाहुः । यत्र तु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते सत्ताधनात् तत्र क्रियामाहुः' (पाण ५,३,२८) । तेनाय प्रत्ययस्थासि प्रतिशब्दो वर्तते । बहुना प्रत्ययस्थाता तुविप्रति हृत्वात्प्रत्ययस्य दशम्यर्थः । तं तुविप्रति नरम् मनुष्याकारम् । यम् ते द्वितीयार्थं यष्टेया । यम् त्वाम् पूर्वम् पिता अपि मम हूवे आहूतवान् । अथवा यमिति प्रबलस्यौकसः सोमाल्यस्य प्रतिनिदेशः । य सोम ते तत्र स्वभूत् प्रति पिता मम आहूतवान् इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यम् इन्द्र तव पिता आहूतवान्, धमह इत्यर्थं पुराणस्यास्य निवासस्थानात् अनुकमेन हूवे अनेकेषु सञ्चलन् नतारम् ॥ ९ ॥

३-१ इन्द्र न हवं यदि भवत् अस्मदीयम् यदि श्युषात् सहस्रसक्ययुक्तैः पालनैरश्वैश्च उपागच्छेत् । 'इत्यम्भूताङ्गणे' इत्येवमित् । सम्बद्धं पालनसहस्रैरस्मान् पालयन् मन्त्रानि च इदमित्यर्थं विं अ कु † 'उच्यते मूको २ नास्ति वि ३,३ हे इन्द्र त्वं पुराणनिवासस्थानं सोमाल्यस्य प्रति आह्वयामि । बहुना प्रत्ययस्थाता' इति निति । इत्यनेननुत् । तं तुविप्रति नरम् इति त्वं पूर्वम् मम पिता आहूतवान् । यं तव सोममिति वा । 'प्रवम्' इति प्रवम् इति पुराणे । 'ओकसः' इति शूरे । यत्तौ अमि इत् विं अ कु † स्यात्पूर्वं मूको ४ वेण अ', नास्ति वि

मुद्गल० प्रतस्य पुरातनस्य ओकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकानात् तुविप्रतिम् बहुन् यजमानान्
प्रति गन्तारम् नरम् पुरुषम् हन्द्रम् अनु हुवे अनुक्रमेण कर्मसु आह्वयामि । यम् ते स्वामिन्द्रं पिता
अस्मदीयो जनकः पूर्वम् पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूयान् । उमाह्वयामीति पूर्वान्वयः ॥ ९ ॥

तं त्वा वृयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्ववारा । आ । शास्महे । पुरुहूत । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'यं उक्तगुणोऽसि, तम् त्वा वयम् हे विदवारा! सर्वस्य वरणीय! आ शास्महे प्रार्थयामहे ।
आत्मनोऽर्थाय जीविते यायामंह इत्यर्थः । हे पुरुहूत! सखे! वसो! शक्यपथे— 'यद्वै
नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः' (मास ८, १, १, ९) इति वसिष्ठशब्दस्य श्रेष्ठशब्देनार्थविवरणदर्शनाद् वसु-
शब्दः प्रशस्त्यवचनः, धननाम वाऽऽभ्रान्तर्णीतमत्वर्थः । प्रदास्य! धनवद्! वा । न केवलमात्मन
एवार्थाय । किं उदि । जरितृभ्यः अन्यैरपि स्तोत्रुणामर्थाय । अथवा जरितृभ्य इत्यात्मन
एव प्रतिनिर्देशः । स्तोत्रुणामनोऽर्थायेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा' वयम् सर्वेषां वरणीय! प्रार्थयामः सखे! वासपितः! स्तोत्रुणाम् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे विश्ववारा । सर्वैर्वरणीय । पुरुहूत! बहुभिः स्वस्वकर्मभाहूत! सखे! सखिवरिप्रय! वसो!
निवासहेतौ! हन्द्र! तम् पूर्वोक्तगुणयुक्तम् त्वा स्वाम् जरितृभ्यः स्तोत्रुणामनुग्रहायैम् वयम् आ शास्महे
प्रार्थयामहे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपात्राम् । सखे वञ्चिन्तसखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् । सखे । वञ्चिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'अस्माकम् शिप्रिणीनाम् शिप्रि हन् नासिके वा । वद्धतामित्यर्थः । हे सोमपाः! सोमपात्राम्
सोमस्य पात्राणाम् हे सखे! वञ्चिन्! सखीनाम् तथा उदस्तु त्वत्प्रसादेन' ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकं सोमपात्रसाधनभूतशिप्रालुकाणाम् सोमस्य पात्रः! सोमपात्राणाम् सखे! वञ्चिन्!
सखीनाम् उत्तरथ सम्बन्धः ॥ ११ ॥

१-१. हे सर्वेण वरणीय पूर्वोक्तं त्वां वयमात्मनोऽर्थाय यायामहे । बहुभिः पुरुहूत सखे प्रदास्य धनवद् वा ।
सोमार्थम् आमायंमन्त्रां वा आशास्महे । 'वसिता सोमकारकः' इति श्लोकेन । शक्यपथे— 'यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः'
इति । वसुः प्रशस्त्यः विं अ कु. † नास्ति सूको. ‡ एते साम्भ. § च सूको. २-२. नास्ति विं,
३. वरणीयम् साम्भ कु विं^{११} अं. ४-४. हे सोमनां पातः उद्वे वञ्चयन् तथा वयं विदं जितेन इति आमायामहे
तव यायार्थं तद् तथा कु. अस्माकं हन्द्रमयां मन्त्रशिप्रवतां वा सोमस्य पात्राणां सखीनां शक्यपथेन तथा उत्तरतु विं
अ कु. †-† नास्ति साम्भ. ५. 'पानस्य साधनभूतं शिप्रा' ल; 'पानसाधनभूतेन शिं साम्भ^{३५} अं'; 'युतः
विं विं^{११} लयं.

मुद्रल० हे सोमपा । सोमस्य पात । सखे । सखिवत्प्रिय । बज्रिन् । वज्रयुधेन्द्र । सखीनाम् सखिवत् प्रियाणा सोमपात्राम् सोमस्य पातृणाम् अस्माकम् क्षिप्रिणानाम् इन्द्र्या युक्ताना गवा समूह त्वत्प्रसादाद्दत्तिवति शेषः ॥ ११ ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उद्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपा । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उद्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'तथा तदस्तु सखीना त्वत्प्रसादेन हे सोमपा । । सखे । वज्रिन् । तथा कृणु, यथा उद्मसि कामयामहे वषम् । यद्य हि चिर जीवेमेति कामयामहे । त्वत्प्रसादेन तथैवास्तु । त्वमेति तत् तथैव कुर्वित्यर्थः । किमर्थम् । इष्टये तव यागात्' ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यथा वयं त्वत् कामयामहे तथा अस्माकम् तद् अस्तु । सखे । वज्रिन् । तथा कृणु इष्टये अभिलषितसिद्धयर्थमिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे सोमपा । सखे । वज्रिन् इन्द्र । इष्टये अभिलषितार्थम् ते तव अनुग्रहम् यथा येन प्रकोग उद्मसि वयं कामयामहे, त्वम् तथा कृणु कुरु । त्वत्प्रसादाद् तद् अभीष्टम् तथा अस्तु ॥ १२ ॥

रेवतीर्नः सधुमाद् इन्द्रे सन्तु तुविर्वाजाः । धुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवती । न । सुमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविर्वाजा । धुमन्ता । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'रेवतीरित्येतत् सन्निवर्षेतेन सम्बन्धयितव्यम् । रेवती सन्तु धनवत्यो भवन्तु । धनस्य साधिका भवन्तिवत्यर्थः । न अस्माकम् । का । वाक्यसामर्थ्यात् स्तुतयः । कस्य । उच्यते । सधुमादे इन्द्रे पृथगर्थे सप्तम्येया । सहभूतैर्यो माचते तर्ष्यते स्तुते स सधुमाद् इन्द्र तस्य । न च रेवतीरेव केवला । किं वाहि । तुविर्वाजा बहुवचसः । अथस्य बहुसाधिका इत्यर्थः । या कीदृश्या । उच्यते । धुमन्तः । धुमन्त इति शब्दे इत्यस्य कीर्तिवचनः । कीर्तिमत्यः † । यद्यम् याभिः मदेम 'मदति' (निघ ३, १४) इत्यर्थविकर्मणु वादाद् मदति स्तुत्यर्थः । याभिर्नित्यभिर्नरे स्तवान्मेत्याशास्मद् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० योऽस्माभि सह सोमेत् माधवीन्द्र तस्मिन् इन्द्रे बहुधा भाव अस्माकम् सन्तु । सुधिया वयम् याभि मदेम शब्दयन्तो विख्याता वेति ॥ १३ ॥

१३ ट १९० टि ४-४ ऋ २ इन्द्राय मे । ३-३ अस्माकं स्तुतयः रेवती सन्तु । पवत्यो भवन्तु । त्वसाधिका भवन्तु इत्यर्थः । सहभूतैर्यो माचते । मदि एतन्मोदमदस्तुत्वात्कामिषु । त्वयने एवमेव का । त्वयन्दस्य धनसाधिका बहुवचसः बहुवचसाधिकाश्च धुमन्तः कीर्तिमत्यः । कीर्तिमत्यः । यद्यं याभिर्नित्यभिर्नरे इति वा । मदति स्तुतिं किं वा कु । नास्ति मूको † कीर्तिमत्ता साम् । ४ नास्ति साम् ५-५ मदीन्द्र साम् इ, मदीन्द्र अर्द्धिः इत्यर्थः ।

मुद्रल० ध्रुमन्तः अक्षवन्तो वयम् याभिः गोभिः सह मदेम हृष्येम, सधमादे अस्माभिः
सह हर्षयुक्ते इन्द्रे सति नः अस्माकं ता गायः रेवतीः क्षीराण्यादिपनवत्यः ध्रुविवाजाः
प्रभूतवलाश्च सन्तु ॥ १३ ॥

आ घृ त्वावान्त्सनाप्तः स्तोत्रभ्यो धृष्णविद्यानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घृ । त्वाऽवांत् । त्मना । आप्तः । स्तोत्रभ्यः । धृष्णो इति । इद्यानः । ऋणोः । अक्षम् ।
न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'आ इत्युपसर्गः ऋणोः इत्याख्यातेन सन्न्धयितव्यः । घ इति गदधूरणः । त्वावान् र्वरसदृशाः
त्मना आप्तः आत्मना स्तोत्रभिः स्तुतिभिर्वा प्याप्तः । स्तुतः सन्निरपथः । स्तोत्रभ्यः हे धृष्णो !
प्रगल्भ ! अभिभूयितः ! वा शत्रूणाम् । इद्यानः 'ईमहे' (निघ ३, १९) इत्यस्य याच्नाकर्मण
इदं रूपम् । याच्यमानः । आ ऋणोः ऋणु गतो । सामर्थ्यान्तार्थतण्णर्थः । ध्यरथयेन च
प्रथमपुररथस्य स्थाने सध्यमपुरुषः । आ ऋणोत् भागमयति । किम् । सामर्थ्यादुत्तरस्तां चार्त्तिं
दर्शनान् कामान् स्तोत्रभ्यो ददातीत्यर्थः । कथं च पुनः प्रेरयति । अक्षम् न चक्रयोः यथा अक्षं
कश्चित् चक्रयोः प्रक्षिपेदेवं कामान् स्तोत्रेषु प्रक्षिपेदित्यर्थः । ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वत्सदसः स्तोत्रकार्यार्थं शत्रूणां धर्षयितः स्वयमेव गच्छद् भवति बन्धुः । तथा त्वं च
स्वयमेव भागताः सन् स्तोत्रार्थां कामान् ऋणोः प्रक्षिप', यथा अक्षम् चक्रयोः प्रक्षिपन्ति ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे धृष्णो ! धार्ष्ट्युक्त ! इन्द्र ! त्वावान् त्वत्सदसो देवत्वविशेषः त्वना आप्तः त्वरतुमद्भवशात्
स्वयमवाप्तः सन् इद्यानः अस्माभिर्वाप्यमानः स्तोत्रभ्यः स्तोत्राणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थम् य अवश्यम्
आ ऋणोः आनीय प्रक्षिपतु । दृष्टान्तः । चक्रयोः चक्रयोः अक्षम् न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

आ यद् दुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितुणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितुणाम् । ऋणोः । अक्षम् ।
न । शचीभिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० 'आ ऋणोः भागमयति भागमपि प्रेरयति यद् दुर्वः दुर्व इति परिचरणा । यावती कश्चित्
परिचर्यो, तथा सर्वथा स्तोत्रभिराप्तानं परिचारयति इत्यर्थः । न च दुर्व एव केवलम् । किं तर्हि ।
शतक्रतो ! आ कामम् जरितुणाम् ऋणोः कामानपि स्तोत्राणामागतमयति प्रेरयति । सम्पाद्यसी-
त्यर्थः । कथं प्रेरयति । अक्षम् न शचीभिः शचीभिः प्रशाभिः कर्मभिर्वा ॥ १५ ॥

१-१. हे इन्द्र स्वसदसः 'दुष्पारसदस्यां छन्दसि क्वत्स्वे' (वाचा ५, २, ३९) । भागना स्तोत्रभिः स्तुति-
भिर्वा प्याप्तः स्तुतः सन् स्तोत्रभ्यः । हे प्रगल्भ अभिभूयितः । २. याच्यमानम् । याच्यमानः । ऋणु गतो । अन्तर्गता । तिदि
क्षिप् । आ ऋणोत् । स्तोत्रभ्यः कामान् मयति ददातीत्यर्थः । चक्रयोश्चक्रिभ्य । यथा यथं चक्रेषु प्रक्षिपेत् एवं स्तोत्रेषु
कामान् वि' अ कु. † नास्ति साम्ब. ३. तत्त'वि' अ'. ३. स्तोत्रकां कु साम्ब. ४. क्षिपन्ति वि'
अ'. ५. ष्ट मदर्शम् रि मै'. ६-६. 'यच्छन्दसात्तं दुर्वः' इति स्तुती । यावती कश्चित्परिचर्यो तथा सर्वथा
स्तोत्रभिराप्तानं परिचारयति स्तोत्राणां क्यमानपि भागमयति । तद्वदासि वि' अ कु.

धेङ्ङुट्० स्तोत्राणा परिचरण शतकर्मन् ११ वामम् च अक्षम् इव चक्रयोर्धदा एव प्रज्ञाभि प्राक्षिपस्तदा स्वयमेवागच्छतीति ॥ १५ ॥

मुद्रह्ल० हे शतकृतो । इन्द्र १ यत् दुव धन कामितार्थरूपम् आ स्तोत्रभिरास्तव्यमस्ति त वामम् नारदृणाम् स्तोत्राणामनुग्रहाय आ ऋणो आनीय प्रक्षिपसि । इन्द्रात् — शनीभि कर्मभि ककटोचितन्यापारविशेषैः अक्षं न यथा अक्ष प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशदो वर्ग ॥

शश्वदिन्द्रः पोषुषत्त्रिजिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्तस नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्र । पोषुषत्ऽभि । जिगाय । नानदत्ऽभि । शाश्वसत्ऽभि । धनानि । स । न् । हिरण्यरथम् । दंसनावान् । स । न् । सनिता । सनये । स । न् । अदात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'तस्मा इन्द्र सत्यमान प्रीतो मनसा हिरण्यरथ ददौ । तमेतया प्रतीयाव शश्वदिन्द्र इति' (ऐरा ७, १६) । 'स नो हिरण्यरथमिति तच्छब्दात् यच्छब्दोऽध्याहार्य । शश्वत् शश्वरथ मित्यपवाय । यो नित्यम् इन्द्र पोषुषात् प्रोषुष पयोसावित्यस्यैवद्रूपम् । शश्वत्तानामुपधादस्त्वन्वनापीत्यर्थे दंसत्वम् । पयोसिश्च समर्थीभाव उच्यते । अत्यर्थं समर्थैरथै जिगाय जयति । न च ककट पोषुषत्ति । किं एहि । नानदद्भि अत्यर्थं पुन पुनर्वा हेपक्तिरित्यर्थ । शाश्वसद्भि च शीघ्र गतिरिवाद् अत्यर्थं पुन पुनर्वा आस कुर्वन्ति † । किं पुनर्निगाय । उच्यते—धनानि अनुरागां समूतादि । स न सम्प्रदात् एषा चतुर्थी । अदादित्येतैत व्यवहितेनास्वयतेन सम्बन्धवितम् । स अस्मभ्यम् अदात् । किम् । हिरण्यरथम् हिरण्यय रथम् । कीदृश । दंसनावात् दंसि दर्शनाददानयो । दर्शनीयत्वाद् दंसना वाग् रूप वा । अथवा दंस इति कर्मनामसुऽ (वृ निघ २, १) दर्शनात् श्देकदेशदस्यनुगतो दंसनादकटोऽभि कर्मनामैव । घाग्मी रूपनात् कर्मणान् वेत्यर्थ । किञ्च स न सनिता स एवास्माक सर्वविधुरेषु सम्भक्ता । सनये स न सन्निर्वाभ । जीवितस्त सभाष्य स एवास्माकम् । जीवितमपि स एव दास्यतीत्यर्थ ॥ १६ ॥

१ 'कर्म साम्यं कु वि' २ अ' रूप २ 'षानि कु ३ ३ य इन्द्र एवमेवैरथे मनुष्येनानि विना सोऽस्मभ्यं हिरण्यरथमदात् । पोषुषत्ति । प्रोषुष पयोसो । गुणा वा सत्य । 'सो' (पा ६, १, २०) इति रि । 'एतादि टेष' (पा ७, ४, ६०) । (षी ऋदि० [पा ७, ४, १], 'नाग्नादि' [पा ७, ४, २] 'भ्राजसागभापदीरजीवमीपी दसन्वारस्त्वम्' [पा ७, ४, ३] एतादिषु 'वाल्पादीना वा' [पावा ७, ४, ३] इति उपधात्तर । पयोसि सम्बन्धे । आश्वसं समर्थे । नानदद्भि अत्यर्थं पुन पुनर्वा हेपत्ति । नर शब्दे । यश्चुको । 'सचको' (पा ६, १, ५) इति लभ्यदये । 'शीघ्रोऽपि' (पा ७, ४, ८२) 'पुनादीना दीपोऽभ्यापत्य' (पा ६, १, ७) टन्दिश्च शश्वयतिरेव इति वा दीप । 'प्रतिपिशा'त्यर्थं पुन पुनर्वा दानं कुर्वन्ति । दस्य प्रागज । दंसि दर्शनीययो । 'दंसना इतिव इ' इति क्वनि । इटाङिक्त्वाद् दंसना वाग् इति वा । कर्मणान् वा घाग्मी वा रूपान् वा । स एवास्माकं सनिता स न सनये समर्थेषु सत्वथ । स एवास्माकं सनये यद्दु दाने । जीवितसाम्यं च दि' वा कु † 'द्विरेव' साम्य' †-† नास्ति साम्य' । § § दस्यति ननकर्म मूत्रे

वेङ्कट० इन्द्रेण वृत्तं हिरण्यरथं प्रतिगृह्यत् तं त्रौटि—भोहन्मापारं कुर्वद्भिः^१ श्रत्यन्तं हेपद्भिः^२ अत्यन्तं श्रसद्भिः^३ एतैः अर्थैः^४ इन्द्रः शश्वत् विगाय शशुधनानि । सः अस्मभ्यं कर्मयान् ददातु हिरण्यरथम् । सः हि अस्माकं धनस्य दाता । सः एव नः ददास्तिवति ॥ १६ ॥

मुद्गल० तुष्टेनेन्द्रेण वृत्तं हिरण्यरथम् अनया प्रतिजमाह । इन्द्रः शश्वत् सर्वदा धनानि वैरिसम्बन्धीनि विगाय जितयान् अशैरिति शेषः । कीरद्वीः । पौष्टुधद्भिः प्राप्तमक्षणादनन्तरभाषितम् भोहन्मापारं कुर्वद्भिः नानवद्भिः नादमात्यगतं हेपशब्दं कुर्वद्भिः शाश्वतद्भिः पुनः पुनः श्रसद्भिः । संसनावान् कर्मवान् सन्निता दाता सः इन्द्रः नः अस्माकम् सनये सम्भजनार्थम् हिरण्यरथम् सुवर्गेन निर्मितं रथम् अदात् दत्तवान् । 'स नः स नः' इति^५ आदरार्थः ॥ १६ ॥

आश्विनावश्वावत्येषा यतुं शवीरया । गोमदस्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनी । अश्वत्थवत्या । इषा । यातम् । शवीरया । गोमदम् । दस्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

स्कन्द० ^१ 'तमिन्द्र उवाचाश्विनी तु सृष्टि । अग त्वोक्तस्याम इति । सोऽश्विनी तुष्टयात् उत्तरेण तुष्टेन' (एषा ७, १६) । आ इत्युपसर्गो यातम् इत्याप्यतेन सम्बन्धयितव्यः । हे अश्विनी । अश्ववत्या इषा 'इत्यम्भृत्क्षणे' (पा २, ३, २१) इत्येवमेषा तृतीया । अश्ववत्याश्च सम्बद्धौ । आ यातम् आगच्छतम् । यद्सम्भयमाधर्मा अश्वं च दातव्यं तद् गृहीतवाऽऽगच्छतम् इत्यर्थः । शवीरया तृतीयान्यमेव, आश्विनोः सम्बोधनम्, अनुदात्तवापसङ्गायः । 'हु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रनाम । ईर गतौ । क्षिप्रगतिः शवीरा । श्वेर्नातिकर्मणो वाऽऽ एतत् । श्विर्वैगः तद्वती वाऽऽ शवीरा । इषा । वेगवत्या गत्येत्यर्थः । कथं च पुनरायातम् । गोमदं गोसंयुक्तम् । गा अस्ति गृहीत्येत्यर्थः । हे दत्ता ! शशुधनक्षयकरो ! दत्तनामानो ! यद्यपि आश्विनोरेको दत्तनामा, तथापि साहचर्याद्बुभोषोर्न्यपदेशः । हिरण्यवत् हिरण्यसंयुक्तं च । हिरण्यं च गृहीत्येत्यर्थः^२ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० आ यातम् अश्विनी । अश्वयुक्तेन कृतेन क्षिप्रप्रेरणेन गोयुक्तम् दर्शनीयौ ! हिरण्ययुक्तं च ॥ १७ ॥

मुद्गल० इन्द्रेण प्रेरितः^३ शुन-रोषः अश्विनी तुष्ट्याव । हे अश्विनी । अश्ववत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेरमाणया इषा कृतेन सद् आ यातम् अमिन्द्र कर्मणि आगच्छतम् । हे दत्ता ! अश्विनी ! सुवयोः प्रसादात् गोमदं बहुभिराश्वैर्युक्तम् हिरण्यवत् बहुना हिरण्येन युक्तमस्सदीयं गृह्णामस्तिवति शेषः ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति लृपः; ^२ 'नं श्रसद्भिः साम्ब ल. २. हेपद्भिः साम्ब ल. ३. नास्ति कु. ४. नास्ति भूको. ५-५. 'तमिन्द्र उवाच—अश्विनी तु XXX इति सोऽश्विनी तुष्टयात् उत्तरेण तुष्टेन' । हे अश्विनी अश्ववत्याश्च सम्बन्धयितव्यः । अश्ववत्या इषा 'इत्यम्भृत्क्षणे' (पा २, ३, २१) इत्येवमेषा तृतीया । अश्ववत्याश्च सम्बद्धौ । आ यातम् आगच्छतम् । यद्सम्भयमाधर्मा अश्वं च दातव्यं तद् गृहीतवाऽऽगच्छतम् इत्यर्थः । शवीरया तृतीयान्यमेव, आश्विनोः सम्बोधनम्, अनुदात्तवापसङ्गायः । 'हु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रनाम । ईर गतौ । क्षिप्रगतिः शवीरा । श्वेर्नातिकर्मणो वाऽऽ एतत् । श्विर्वैगः तद्वती वाऽऽ शवीरा । इषा । वेगवत्या गत्येत्यर्थः । कथं च पुनरायातम् । गोमदं गोसंयुक्तम् । गा अस्ति गृहीत्येत्यर्थः । हे दत्ता ! शशुधनक्षयकरो ! दत्तनामानो ! यद्यपि आश्विनोरेको दत्तनामा, तथापि साहचर्याद्बुभोषोर्न्यपदेशः । हिरण्यवत् हिरण्यसंयुक्तं च । हिरण्यं च गृहीत्येत्यर्थः^२ ॥ १७ ॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्मानमर्त्यः । समुद्रे अवित्रनेयते ॥ १८ ॥

समानयोजन । हि । वाम् । रथ । दस्त्री । अर्गर्थ । समुद्रे । अवित्रना । ईयते ॥ १८ ॥

स्कन्द० 'समान साधारण द्वयोरप्येक एव यो युज्यते स समानयोजन । हि-शब्दस्तु पदपूर्णा । वाम् युवयो रथ हे दस्त्री । अमर्त्य मरणवर्जित । अविनाशीत्यर्थ । समुद्रे अन्तरिक्षनामैव (इ निघ १, २) । निरालम्बनेऽप्यन्तरिक्षे हे अवित्रना । ईयत गच्छति ॥ १८ ॥

वेङ्कट० युवयो हि रथ द्वयोरप्येकभूत दशनीचौ । अमरण अन्तरिक्षमध्ये गच्छति । उत आयावमिति ॥ १८ ॥

मुद्रल० हे दस्त्री ! अधिनौ ! 'हि यस्मात् वाम् युवयो सम्बन्धी रथ समानयोजन तुल्ययोजन । युवयोर्द्वयोरैकरथास्त्वत्वाद्दुमयार्थं सहदेव युज्यते । युक्त स रथ अमर्त्य विनाशरहित । अमतिहतगतिरित्यर्थ । अत एव हे अधिनौ ! समुद्रे अन्तरिक्षे ईयते गच्छति ॥ १८ ॥

न्यृध्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमधुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अुध्न्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमधु । परि । द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

स्कन्द० 'नि इत्युपसर्गं येमधु इत्यस्यैवातेन सम्बन्धयितव्य । अध्न्य अदृष्टव्यत्वात् प्रयापितराहित्यो वा । तस्य मूर्धनि एकम् चक्रम् स्वरथस्य नि येमधु नियमितवन्ती स्थ । परि द्याम् परितो लक्षणया कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थं । दिव प्रति अन्यद् द्वितीयम् ईयते गच्छति । नेमिचक्रस्य चिद्रथस्य सामर्थ्यमित्यर्थ ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अधिनावेकं चक्रम् रथस्य पर्वतमूर्धनि स्थापयानास्तु । 'अन्यत् तु' चक्रं परित दिव गच्छति ॥ १९ ॥

मुद्रल० हे अधिनौ ! युवाम् अप्यस्य दन्तु विनाशवितुमशक्यस्य इडस्य पर्वतस्य मूर्धनि उपरि रथस्य चक्रम् भवदीधरथसम्बन्धेक चक्रम् नि येमधु नियमितवन्ती । अथत् चक्रम् परि द्याम् गुडोक्तस्य परित ईयते गच्छति ॥ १९ ॥

यस्त उयः कषप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षत्रे निमावरि ॥ २० ॥

य । ते । उय । कषप्रिये । भुजे । मर्ते । अमर्त्ये । कम् । नक्षत्रे । निमावरि ॥ २० ॥

११ हे दस्त्री अधिनौ वां रथ साधारण युवने परोमथोरि । मरणवर्जितम् । 'जाक एतद् कृत्वात्' इत्यत्र । अनात्मकत गच्छति हि' अ तु २ अन्तरिक्षे मध्ये अं वि' ३३ कारित मूलो ४ हि यस्मात् समुद्र मूलो ५५ अध्व इव दिसर्गयो । 'गमह्वतकामपन्नाम्' (वा ६, ४, ९८) । अहमन्व प्रश्न परिभाषितो वा । तस्य मूर्धनि एतत्कथं पर्व चक्रं निवर्तयन्ती । कर्मप्रवचनीयवती परि । दिवं प्रति अथत् दिवं गच्छति तु २ 'मूर्धनि छ, 'युत वि' ७-७ अन्वत् वि' छ

स्कन्द० 'तमशितानुत्तुः—उपसं नु स्तुति, अयं त्वोन्मत्स्यम इति । स उपसं नुत्तुवात् उत्तरेण तुचेन' (एमा ७, १६) । 'उपत्यस्तुत्तु उत्तरः' (दृ. इदे ३, १०-२) । उत्तरस्तुत्तु उपोद्देवतः । हे उपः । कथयिषे ! कम् उदकम्, तद् रश्मिभिराहितं यो दधाति धारयति स कथः प्रजापतिः । केन विधीयते प्रकाशनरसादाहरणार्थं स्थाप्यत इति वा कथः । कोऽसौ । भादिरथः । तस्य प्रिया सा वा प्रियो यस्याः सा कथप्रिया । अत्यन्तसाहचर्यात् 'रश्मिप्रयत्नाद् वा सा । तत्सम्बोधनेन' हे कथयिषे ! । भुजे भुजित्प्र पाठनाथः । पाठनाथ कः गर्तः मनुष्यः । अगल्ये ! मरणयज्ञिते ! । के त्वं मनुष्यं पाठयसीत्यर्थः । कम् वा नक्षत्रे । नक्ष इति व्याप्तिकर्मसु (दृ. निघ २, १८) पाठान् नक्षत्रित्योप्यर्थः । आपुराद्विप्रदानेन व्याप्तोपीत्यर्थः । नयवा तुक्ष स्तुक्ष णत् गतौ । गतर्थो नत्तिः । कं वा पाठयितुं शक्यसीत्यर्थः । कथय । एतत् सुखं ज्ञात्वा वयमपि सादरा एव भवेमेत्यर्थः । विभावरी ! विविधा भा दीक्षिर्विभा इत्यदिति । इवनिपौ छन्दसि । वनिमंतवर्षीयः ॥ २० ॥

वेङ्कट० कः ते उपः । कथयामिषे ! भस्मरधकारौ समानी । भोगाय भवति मृतः मरणवर्जिते ! । कीदृशं च त्वं व्याप्तोपि दीक्षिमति ॥ २० ॥

मुद्गल० अग्निध्यां प्रेरितः शुभ.शेषः उपसं तुट्यात् । हे कथयिषे ! स्तुतिप्रिये ! अगल्ये ! मरणरहिते ! उपः । एतच्छुद्धाग्निधेये उप.काळाभिमानिनि देवते ! ते भुजे तव भोगाय मर्तः मनुष्यः कः विपते । हे विभावरी ! विशेषप्रभावयोः उपोद्देवि ! कम् पुरुषम् नक्षत्रे व्याप्तोपि । तयोचितं भोगं दातुं न कोऽपि समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न व्याप्तोपि । इदंशक्य महिमेत्यर्थः ॥ २० ॥

वयं हि ते अमन्महाऽऽन्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुपि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्नाहि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुपि ॥ २१ ॥

स्कन्द० 'दि-नान्दः पदपरणः । ते इति द्वितीयाथे दष्टी । वयम् त्वाम् अमन्नाहि 'ईन्दे यामि मन्मदे' (निघ ३, १९) इति याच्याकर्मसु पात्राद् याच्यार्थोऽयम् । याचामहे । किम् । सामर्थ्यात् स्वस्वयुषः । न वास्वस्व । किं यदि । आ अन्तात् आ पराकात् 'पराके' (निघ ३, १९) इति दूरनाम् ।

१-१. 'तमशितानुत्तुः—उपसं नु स्तुति । स उपसं नुत्तुवात् उत्तरेण तुचेन' । 'उपत्यस्तुत्तु उत्तरः' । हे उपः 'पुर्वेषु कम्' शकुत्रके । रश्म्याद्न तस्य यो दधाति धारयति वा स कथः, 'मजोऽनुत्तुवर्णो कः' (वा ३, २, ३) इति कः । कः प्रजापतिर्वा । केन विधीयते प्रकाशनरसादाहरणार्थं स्थाप्यते इति वा कथः । भादिरथः । तस्य प्रिया । स प्रियो यस्याः इति वा । अत्यन्तसाहचर्यात् रश्मिप्रयत्नं स्थाप्ये । एतद्गुणे अगल्ये । भुजे पाठनाथ । गर्तः । स्वायं यद् । 'नक्षत्राणां' (वा ५, ४, ३६) । तस्य त्वाक् । मर्तः । के मर्तम् आलुतिमदानेन व्याप्तोपि । नक्षत्रगती । स भुजे अरुम् । एतत् स्तुत्तु णत् गतौ । क वास्वस्वु पदपरणो वा । कथय । एतत्सुखं ज्ञात्वा वयमपि सादरा एव भवेम । आ दीक्षी । विविधा भा विभाः । मनुपि छन्दसि वनिम् । विभावरा विभावरी । 'कथेभ्यो नीच्' (वा ४, १, ५), 'धने र च' (वा ४, १, ७), 'अम्वार्थनयोर्हस' (वा ७, १, १००) वि' अ कु. १-१ तद्विप्रदात् स्वगानः सम्प्रापनम् सूको, १-१ 'पत्नी । रश्मिपौ' सूको. २. 'पत्नी साम्. ३. वास्वित् वि' लपं. ४-४. वयं त्वाम् आदीक्षितं याचामहे । मन याचामात्रम् । पराकात् आ अन्तनात् । आ पराकात् । दूरम् । दूरे पराके वि' अ कु.

‘विप्रवृष्टत्वाच्च पुरयायुष वर्षसातमत्र दूरमभिप्रेतम् । आ नभिविधौ मयादायाम् । आ वर्षसातम् ।
 यावद्द्वर्षसात पूर्णम् इत्यर्थे । अन्वे न चित्रे लक्षा यदवा । सा यथा चित्रा विवित्रा पूषा वा
 तद्भूचित्रे । अथवा । ध्रुवमाणोपमार्थयो नायमुपमानशब्द । उपमानान् उपमानवृत्तितुपमेव
 विषयसम्बन्धोपमानसम्बन्धात्सम्भवाद् अश्वादाव्दो । नोपमानवृत्ति । किं तर्हि । लुप्तोपम उपमेववृत्ति ।
 त्रियादाव्दो वा । नपाव्दस्तु ‘उपरिष्ठादुपचार’ (तु या १,५) उपमार्थापत्त्याद् । ‘अस्त्युपमार्थाप
 सम्प्रत्ययै प्रयोग’ (तु या ७,३१) इति पदपूरण । अन्वे ! ब्रह्मास्त्यो ! व्याहे ! वा । चित्रे !
 चित्ररूपे ! पूषे ! वा । अदधि ! इन्द्रपतेर्दीक्षिकर्मणो दीक्षिवचन । अर्पतेर्वाङ् । गतिकर्मणो गन्तृवचन ।
 दीक्षे ! गत्रि ! वा ॥ २१ ॥

वेङ्कट० वयम् हि त्वाम् अज्ञासिन्म आ अन्तात् आ च पराकात् पराकशब्दो दूरवचन ।
 मूलादुपमन्याऽऽन्तादित्यर्थः । अन्वे ! गमनशीले ! पूषे ! आरोचने ! इति । नकार सम्प्रत्ययात् ॥२१॥

मुद्गल० हे अन्वे ! व्यापनशीले ! चित्रे ! चायनये ! अदधि ! आरोचमाने ! उप काळाभिमानिनि देवते ! तव
 स्वरूपम् आ अतात् समीपपर्यन्तम् आ पराकात् दूरपर्यन्तम् वयम् मनुष्या न अदमनि न बोधु
 समर्था । हि प्रसिद्धौ । देवतामद्विष्ट पारावात्योरज्ञानमस्मानु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २१ ॥

त्वं त्येभिरा गृहि वाजैर्भिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥ २२ ॥

त्वम् । त्येभि । आ । गृहि । वाजैर्भि । दुहित । दिव । अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥२२॥

स्कन्द० ‘त्येभि इति ‘द्वयभूतलणने’ (पा २, २, २१) श्रुतीया । तच्छ दक्षुतेयैर्गवार्थसम्बन्धो मन्व्योऽ
 प्याहार्यः । त्वम् यानि वयमर्थयानहे तै. सन्वद्धा आ गृहि आगच्छ वाचेभि अर्धे । वायव्यसम्ब
 दातव्यानि अस्मानि तानि गृहीत्वाऽऽगच्छेत्यर्थः । हे दुहित दिव आदित्यतेजसो दिवि
 जायमानत्वाद्वा द्वियो दुहित्वा, सेनैरमामन्वते—हे दुहितदिव इति । किञ्च अस्मे रयिम् नि धारय
 वन चास्मभ्य देहीत्यर्थः । स च शुन शोपोऽस्त्यास्त्युक्ताया विपासो मुमुषे इतीतिहासार्थः ॥२२॥

वेङ्कट० त्वम् गतै प्रदिरित्तै अर्धे आगच्छ दिव दुहित ! अस्मानु रयिम् निरप्येति ॥ २२ ॥

मुद्गल० हे दिव दुहित ! पुदेवताया पुत्रि ! उपोदेवि ! त्येभि वाजैभि तैरुत्तै सह त्वम् आ गृहि
 अग्राऽऽगच्छ । अस्मे अस्मानु रयिम् धनम् नि धारय निहरा श्यापय ॥ २२ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥

१-१ विप्रवृष्टम् । पुरयायुषैरेतै पूषम् । आह मयादायामभिविधौ वा । यान्द वर्षसातं पूर्णम् । अन्वे न
 चित्रे । यथा ब्रह्मास्त्योप विवित्रा पूषा वा तदम् । अन्वे ब्रह्मास्त्यो व्योते वा । विवित्ररूपे पूषे वा । अदधि दीक्षे
 गत्रि वा । इत्येव दीक्षिनयो विं अ कु ।-र्षीं मयादानुपमानशब्दम् । सादरो व्योते वा । चित्रे वित्ररूपे पूषे
 वा । अदधि । इत्युपमानुपमानशब्दोऽप्युपमेवविषयसम्बन्धोऽप्युपमानशब्दो मूळो इन्द्रो इत्येव चोपमेव मूळो
 २. ‘निर विं हर्ष’, ‘निरिम् विं अर्’ । ३ नास्ति कु इत्यर्थे विं हर्ष ५५ । ४ यानि इदमर्थयानहे
 तैरुत्तैः अर्धे । अन्वयेव यत्र नि तानि गृहीत्वाऽऽगच्छ । दिवो जायमानत्वात् दिवो इति । हे दुहितदिव । अस्मभ्य
 वन निरप्येव धारय विं अ कु ६. ‘हे पुत्रान् साम्’ । ७ प्रदिरित्तौ कु

[३१]

त्वमग्रे प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विघ्नान्पुंसोऽजायन्त मरुतो आजैदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा । तव ।

व्रते । कवयः । विघ्नान्पुंसः । अजायन्त । मरुतः । आजैदृष्टयः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'हिरण्यस्तुप आङ्गिरसः तवम्' । हिरण्यस्तुपो नामाङ्गिरसः पुत्रः 'त्वम् अग्ने' इत्यादि दृष्टवान् । 'आग्नेयं प्रथमं सूक्तम्' । हिरण्यस्तुपस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेवतम् । त्वम् हे अग्ने ! प्रथम सर्वत उक्तुष्टः । अङ्गिराः अङ्गानि शरीरावयवाः सद्दक्षि शरीरम् तत्र स्थित्हेतुः अग्निवपीतर-सोऽङ्गिरसः । स करोत्यङ्गिरसस्य 'तत् करोति ताराचष्टे' (पा ३, १, २६) इति णिच् । तद-न्तात् किच् । 'अवसन्तस्य चापातोः' (पा ६, ४, १४) इति दीर्घत्वम् । अघातुभूतपूर्व-मात्रस्य हीदृग्निप्पठे । सोमान् यथमानिति यथा । दिवोदासादित्वात् छान्दसमाद्युदापत्यम् । अङ्गिराः शरीरस्थित्हेतुः अग्निवपीतरसस्य कर्त्तव्यः । जाठरो ह्यङ्गिरसं रसीकरोति । रसो लोहित-मांसध्वाव्यस्थिमज्जासुकृमात्रेण परिणममानः शरीरस्थित्हेतुर्भवति । ऋषिः व्रथा च तवैव । अथवा योऽयं प्रथमोऽङ्गिरा नाम ऋषिः स एवमेव तत्कारणत्वात् । तथा सैविह्यसिका जाडुः— 'ततोऽपि मृग्यैवे अङ्गिरेष्वङ्गिरा ऋषिः' (तृ. बृदे ५, १९) इति । किञ्च देव. त्वं हविर्नयनाद्युपकारेण देवानाम् अभवः भवसि । शिवः सुख. सखा । किञ्च तव व्रते 'व्रताम्' (णिच् २, १) इति कर्मनाम । सखमीनिर्देशात् अवस्थिता इति वाक्यशेषः । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः कवयः मेधाविन. विघ्नान्पुंसः विदितयागादिकर्माणो वेदितव्यकर्मणो वा । उक्तुष्टचेष्टिता इत्यर्थः । अजायन्त मरुतः देवाः । ऋषीणाः । आजैदृष्टयः ऋषिः शक्त्याथ्य आनुचविशेषः । दीप्तशक्तयः । देवतं हि धर्मापन्नम् । धर्मश्चाग्निपरिचर्यायुक्तः । अथात एवमुच्यते— तव व्रते अजायन्त मरुत इति । केचित्तु मरुत इत्पूर्वित्पूनामचक्षते (तृ. णिच् ३, १८) । अत्र चत्विह्वेव वसन्ते । सामर्थ्या-च्छान्तर्णीतमत्वर्थः तद्भवतमानवधमो वाऽ । अजायन्तेत्येतद् ऋषि विघ्नान्पुंस इत्येतेन सम्बध्यते ।

१-१. हिरण्यस्तुप आङ्गिरसः । अग्नेयं प्रथमं सूक्तम् । हे अग्ने त्व सर्वत उक्तुष्टः शरीरस्थित्हेतो. अग्निवपी-तरसकर्ता च । अङ्गं शरीरावयवः । मरुन्वत् इति । अङ्गिनः सित्वै अग्निवपीतरसोऽङ्गिरसः । 'तत्करोति ताराचष्टे' इति णिच् । णिष्वाणो प्रत्ययप्राप्तत्वात् किच् च । 'अवसन्तस्य चापातोः' इति अघातुभूतपूर्वस्य दीर्घत्वम् । दिवोदासादित्वात्प्रादापत्यम् । इत्यङ्गिराः जाठरो ह्यङ्गिरसं रसीकरोति । रसो लोहितमांसध्वाव्यस्थिमज्जासुकृमात्रेण परिणममानः शरीरस्थित्हेतुर्भवति । ऋषिर्भवत्येव व्रथा मन्त्रैव । अथवा योऽयं प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिः स एवमेव । तत्कारणत्वात् । 'अङ्गिरेष्वपि मृग्यैवे अङ्गिरेष्वङ्गिरा ऋषिः' । देवाना हविर्नयनाद्युपकारेण देवोऽभवत् । तेषामपि दाया । सुखः सखा च भवसि । 'सुम्भ ऋषिः सुत शिवम्' इति ह्ये । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः मेधाविनः विदितयागा-दिकर्माणः वेदितव्यकर्मणो वा । विद शब्दे । 'अतो मन्वि' (पा ३, २, ७४), 'अप्येन्वोऽपि' (पा ३, २, ७५) । विघ्नान् । 'अतोऽप्येव ह्यन्' (१) इति कर्मणि । उक्तुष्टचेष्टिताः अजायन्त मरुतः दीप्तयामानवधुषाः । 'कश्चित्तैः खादितरा' इति प्रवचनाद्युपे । 'धर्मापन्नं हि देवतं धर्मश्चाग्निवरां वाः' । अतः तव व्रते ऋषिः अ कु. † 'रसकं' मूको. ‡ 'सुखं' मूको. § नास्ति मूको. ¶ 'केवलम्' मूको.

श्वस्थिता अश्विनो यजमाना यां विघ्ननापसो वेदितव्यकर्माण उत्कृष्टचेष्टिता राजायन्तेति । अत्र
 चेतिहासमाचक्षते— 'त्रिंशद्दुर्नामैश्याको राजा वसिष्ठस्य याज्योऽभवत् । स वसिष्ठमभवीत्—येनाहं
 क्रतुना सशरीरो दिवं यायां तेन मां यातथेति । तं वसिष्ठोऽभवीद् अशक्यमेतदिति । स
 किञ्चिदागतनन्दुरेतदेव वसिष्ठपुत्रानभवीत् । त एनमभुवन्—भगवान् प्रवृत्तो यजने, किमर्थं
 वृष्टमुत्सृज्य शास्त्रास्वबलम्वस इति । स तानभवीत्—अशक्यमेतदिति भगवताऽमुक्त इति ।
 त एनं प्रत्यभुवन्—यत् तस्याशक्यं कथं तदस्माकं शक्यं भविष्यतीति । स तानभवीत्—
 प्रत्याप्यातोऽस्मि गुरणा गुरुपुत्रैश्च । अस्यां गतिं यास्यामीति । तं वसिष्ठपुत्रः शक्तिः
 कुदोऽश्वत्—सुर्बिश्रमाचण्डालो भवेति । स शापानन्तरमेव बोधरूपश्चण्डालोऽभवत् ।
 अयातो पुत्रं राज्येऽभिषिच्य विश्वामित्राश्रमं गत्वा प्रोदितस्य तस्य भार्या परिचरितवान् ।
 अयागतो विश्वामित्रः स्वदारपरिचरणादिततोपो यथावृत्तं तत्सर्वमुपलभ्य राजानमभवीद्—अहं
 एवा तेन क्रतुना याजयिष्यामि^१ येन सशरीरः स्वर्गं यास्वसीति^२—इत्युक्त्वा स्वयमेव
 सम्भारान् संभृत्य शिष्यानुवाच—शामन्त्यन्तामृपयः । यश्च यद् भवीति तत् सर्वं मरु-
 माख्यायतान् इति । त श्रपीनुपामन्त्रयन्त । उपामन्त्यमाणाश्च ऋषयोऽभुवन्—आतामिष्याम
 इति । वासिष्ठास्वदभुवन्—चण्डालो यत्र यजते क्षत्रियो याजयति च कथं तत्र देवताभिर्मेहा
 प्रहीष्यन्ते । कथं तत्रागच्छाम इति । तत् सर्वं विश्वामित्राय तच्छिष्या आचक्षत । अप सद्युवसिष्ठ-
 वर्जमागतेष्वृषिषु परितमाप्त एव यजे वरपतेति विश्वामित्रस्त्रिंशद्दुर्नामभवीत् । अयाता-
 नुत्स्य शिदिवमगच्छत् । त देवाः पातापितुमैच्छत् । अतः कुदो विश्वामित्रोऽभ्यान् देवान-
 सूज्व । अथैनं भीता देवा अब्रुवन् यथा भवानिच्छति तथास्तु इति । सोऽय त्रिंशद्दुर्नामपि दिवि
 रोचते^३ । तदेतन्नेनाथं चैनोष्यतं । ये आज्ञदृष्टयः क्षत्रियत्वाद् दीप्तशक्तयायाधुषाः ते तत्र
 वते अश्वस्थिताः मरुत अश्विनो विश्वामित्रादयः गृह्णन्तो वा त्रिंशद्दुर्नामो यजमानाः विघ्नमापसो
 वेदितव्यकर्माणोऽप्यन्तोऽकृष्टसशरीरस्वर्गममनादिकर्माणोऽजायन्तेति^४ ॥ १ ॥

पेट्ट० शिष्यस्तुप आहिरस । त्वम् अमे! सुकथः आहिरसां च एकः सर्वस द्रष्टा देवः देवानाम्
 अभयः कल्याण सहा । तव कर्मणि स्वया मेरिताः क्वयः रुच्यमेता लब्धयास्तपो वा प्रादु-
 र्भवन्ति महतः दीप्तस्वाधुषाः ॥ १ ॥

मुद्रल० सप्तमैऽनुवाके पञ्च सूतानि । 'तत्र 'श्वमग्ने प्रथमः' इति सहादशार्थं प्रथमं सूक्तम् । आहिरसः
 शिष्यस्तुप ऋषिः । अष्टमीपौडश्वहादृष्टयः त्रिन्दुभः । शिष्टाः जगत्यः । अग्निदेवता^१ ॥

हे अमे! त्वम् प्रथमः आद्यः अहिराः 'आहिरसानामृषीणां सर्वेषां' जनकत्वाद् ताऽतोऽहिरो—
 मामह ऋषिः अभव । तथा स्वयम् देवः भूत्वा देवानाम् अन्वेषाम् दिवः शोभतः सता अभव ।
 तव प्रणे त्वदीये कर्मणि क्वयः मेघाग्निः विद्मानापसः शानेन व्याप्नुवन्ताः आज्ञदृष्टयः दीप्त-
 स्वाधुषाः महतः महत्संज्ञका देवाः अजायन्त ॥ १ ॥

१-१. अजायन्त मरुत इति । केचित्तु मरुत इति अश्विनोऽप्येवमात्रेण । अत्र वा अश्विनो एव त्वम्
 यजन्तेषु वा । तावन्वेषाम्निषा ऋषिभ्यो यजमाना वा वेदितव्यकर्माणः अजायन्तो वेदता । अत्र वेदितव्यं विं वा कु-
 ष्णि कालि मूको. २. अश्विनो मूको. ३. यादृशी मूको. ४. ५. तदन्तः विदुश्चण्डमना वा बोधेन्य-
 कर्माणः आहिरसोऽकृष्टसशरीरममनादिकर्माणोऽजायन्त विं वा कु- ५-५. आहिर वि मे^१, ६-६. अजा
 यन्तेषुपुत्रां वि.

त्वमग्रे प्रथमो अङ्गिरस्तमः क्विर्देवानां परि भूपसि व्रतम् ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरस्तमः । क्विः । देवानाम् । परि । भूपसि । व्रतम् ।

विऽयुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अग्ने ! प्रथमः अङ्गिरस्तमः शरीरस्थितितेजोः अक्षितपीतरसस्याऽतिशयेन कर्ता । अङ्गिरस्तमश्चैरविशयेनोत्पत्तिकारणं धा । क्विः मेधावी देवानाम् स्मृतम् परि भूपसि परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिगृहे । परिगृह्णाति । व्रतम् आगत्यं कर्म । किञ्च विभुः ईश्वरः विश्वस्मै भुवनाय तावृद्धमेव चतुर्धा । सर्वस्य मृतनातस्याऽर्थय मेधिरः यज्ञवात् । यज्ञस्य सम्वादयित्कर्तव्यः । द्वे छापापृथिव्यौ वा अरणी वा मातरी यस्य स द्विमाता शयुः त्रयतिरत्र स्थानार्थः, आमातयो जलानाय इति यथा । न्यवस्थातेत्यर्थः । कतिधा चित् कतिभिरपि प्रकारैः । कस्यार्थय । आयवे आयवो मनुष्याः वेपामर्थाय । और्वशेयो वा पुस्करवसः पुत्र भायुः, हस्वार्थाय । कतिधा पुनर्न्यवस्थाता । उच्यते । अग्निहोत्रदत्तपूर्णमासादियु राषदाद्यवनीयस्यात् त्रिधा । गिण्ठपितृयज्ञानुमंशेषु चतुर्धा प्रणीयातिरेकात् । पशौ पञ्चधा शामिनातिरेकात् । 'स्तोम भाग्रीधस्य पिण्ठ्यातिरेकात् यावत्तत्संफलयम्' ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! मुख्यः अङ्गिरस्तां च वरिष्ठः क्विः यज्ञम् अलङ्करोषि । सर्वस्मै भुवनाय अनेकशरीरो भवन् प्राज्ञः द्वयोर्लोकयोर्निर्माता पुस्करवसः पुत्राय आयवे गर्हपत्यादिभ्यूहेनानेरुधा शयानः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् प्रथमः आद्यः अङ्गिरस्तमः अतिवायेनाङ्गिरा भूत्वा क्विः मेधावी सन् देवानाम् अन्येषाम् व्रतम् कर्म परि भूपसि परिभोऽङ्करोषि । कीदृशस्त्वम् । विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थम् विभुः बहुविधः । आद्यवनीयात्तनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरः मेधावान् द्विमाता द्वयोररण्योरुपसः आयवे मनुष्यार्थम् कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यस्य गृहे अवास्थितस्य तत्र प्रकारा इत्यन्त्र इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २ ॥

त्वमग्रे प्रथमो मातरिश्चन आदिर्भव सुकृतया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृष्वेऽसंशोभारमयजो महो वंसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । मय । सुकृतया । विवस्वते ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृष्वेऽसंशोः । मारम् । अर्यजः । महः । वंसो इति ॥ ३ ॥

१-१. हे अग्ने सर्वेषामुत्पृच्छः सः विं अ कु. २-२. म-शिवचनेनाङ्गिरः शब्देनोत्पत्तिकारणम् साम्प्रदायिकम्.

३. नास्ति सूक्तो. ४-४. मेधानो देवानां आगत्यं कर्म परिगृह्णाति । परिभूः परिगृहे । विंश ईश्वरश्च विश्वतुक्त्वात् यज्ञस्य संगदायिताः । मेधो यज्ञः । 'मेधारण्यान्वाविरच्' (इ. पावा ५, २, १०९) । निदं यज्ञतुक्त्वात् । हसात् तत्पीठार-
थिता । छापापृथिव्यौ अरणी वा मातृस्वर्गयो भव्य स द्विमाता । अमातयो जन्मशय इव मय हीह स्थाने । 'आयवः पूरवः प्राज्ञः' इति मृत् । कतिवचनैर्ननु-
वार्था पुनर्न्यवस्थाता । और्वशेयो वा पुस्करवसः पुत्र भायुः । तदर्थय वा । कतिवाच्यं विं अ कु. ५-५. शोपाग्नीपिष्णानिरेकात् यावत्तत्संफलयन् विं अ कु. ६. प्रत्यः साम्प्रदायिकं विं प्रथमः कु. ७. न्यवस्वते मे' .

स्कन्द० 'अत्रेतिहासमाचक्षते—'सर्वम् इदम् अन्ध तम आसीत् । अथ मातरिश्वा आक्रान्ते सूक्ष्ममग्निपश्यत् । तम् अमघ्नाद् । अथवा च ऋषिः । तव परातरौ भरद्वाजश्च पश्यति—'मथापदा विसृजो मातरिश्वा' (ऋ १, ५१, ४) 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ ६, १६, १३) इति । अत्र मध्यमाने ज्यालामाली नामाग्निर्जायत । स प्रथम मातरिश्वने आविरभवत् । अथ विवस्वते । 'तदेवदिहोष्यते । त्वम् दे अग्ने । प्रथम आग्निम् । मातरिश्वने मातरिश्वा वासु तस्य आविर्भव लक्ष्येऽथ लोद् । आविरभव प्रकाशीभूत इत्यर्थे । सुकृत्या शोभन कर्म सुवतु तदिच्छा सुकृत्या । तृतीयैकवचनस्याऽऽज्ञादेश । शोभनयागादिकर्मैच्छयेत्यर्थे । मातरिश्वने चाविर्भूय अनन्तरम् विवस्वते आविरभवः । किञ्च अरेजेताम् 'भ्यसते रेवत इति भयनेपनयो' (या ३, २१) । अग्निमीताम् भयाद् वा अकम्पेताम् । रोदसीं धावाशुधिष्वी । होतृव्यं वृषो वृष्यं । होता चूर्यश्चेति होतृव्यं, तस्मिन् होतृव्यं । होतरि वृते रयि । यदा त्व हीन वृते वेदिमध्यस्थोऽदीप्यथा तदा अयमविदीप्तोऽप्यावा दहेदित्येव धावाशुधिव्यावप्यविनीता भयाद् अकम्पेताम् । किं पुनरन्य इत्यर्थे । अमघ्नो भारम् अत्रेतिहासमाचक्षते—'दवा किल स्वयमेव स्वानि स्वानि हवींष्युत्वाऽभक्षयन् । तेषां केचिद् घोडु नाशकनुवन् । एकैकाहुतिस्त्रैलोक्य भारादतिरिच्यते । कादिचतु शकनुवतोऽप्यगुरा अग्न्यद्रवद् । ते सर्वेऽग्निमनुवन्—हृष्य नो बोहेति । स तल्लीलायमानोऽबहत् । तदेवदिहोष्यते—असन्नोभारमिति । सधिर्हिसार्थे । सधितिर्हिसावात् इति । इह तु भारस्य हिसाकर्मताऽसम्भवात् सधि शकनोत्यर्थे । सहैवां शकनोत्यर्थस्य इदं रूपम्, न मये । शकनोत्येव नित्यकर्मभूतधारान्तरानुपपत्त्वाद् भारमिति च श्रुतेर्वैदुमिति वाक्यक्षेप । आहुतिभार बोहुमन्नोतिर्यर्थे । तेन चाऽऽहुतिभारेण अयज । नट महतो देवाद् । हे वसो ! मदास्य ! धनयन् । या ॥ ३ ॥

येङ्कट० त्वम् अग्ने ! पुराणं वापये^१ शानि^२ अमव, शोभनकर्मैच्छया विवस्वते । यद्वा^३ तस्य^४ मात रिदवा त्वामाचहार^५ । त्वयि होतरि देवैर्वृते मदान्त त्वां दृष्ट्वा धावाशुधिष्वी अकम्पेताम् । त्व देवानां हविर्वहनभार सोदवाद् अयज च महत्तन्नाद् वासयित ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् मातरिश्वने प्रथम सुकृत्यो भूत्वा वत्संसे अग्निर्वापुरादिरय इति वाक्येपपत्ता सर्वत्र सुलपरवायमात् । तादृशास्तवम् सुकृत्या शोभनकर्मैच्छया विवस्वते परिचरते यजमानाय आविर्भव प्रकटो भव । तव सामर्थ्ये दृष्ट्वा रोदसी धावाशुधिष्वी अरेजेताम् अकम्पेताम् । होतृव्यं होतृवरण्युक्ते कर्मणि भारम् भरणम् 'असन्नो उजवानसि' । हे वसो ! निवासहेतो यद्वा महत् पुण्याद् देवान् अयज दृष्टवानसि ॥ ३ ॥

१-३ अग्निदानम् — 'सर्वमन्धे तम आसीत् । अथ मातरिश्वा सूक्ष्ममग्निपश्यन् अथवा च ऋषिः । तव परातरौ भरद्वाजश्च पश्यति—'मथापरीताम्', 'त्वामग्ने पुष्करात् इत्याख्या' इति अ कु ि रिष्ठे साम् ि त साम् २-२ तदिहोष्यते—'दे अग्ने' त्वम् अयिनो वापये आविरभवा । िकि लोद् । शोभनकर्मैच्छया । लक्ष्ये क्वत् । 'दल' (१) (या ६, ४, २) इति दीर्घः । टोर्षे आच् । सुकृत्या शोभनयागादिकर्मैच्छया । मातरिश्वने च आविर्भूयानन्तरं विवस्वते च । 'रेवतं मवीरनयो' । अग्निमीताम्, भयाद्वा अकम्पेताम् धावाशुधिष्वी होतृव्यं होतरि दे वानि । यदा त्वं होताग्नौ वेदिमध्यस्थोऽदीप्यथा, तदा रोदसी अग्नि अकम्पेताम् अद ईतो धावां बोहेदिति वाक्ये, भयाद् परिचरणीयं वा । किं पुनरन्ये । विद्यमानो । अग्निदानं इति अ कु ि तव किञ्च सूको ि ि होतृ वी होतृव्ये साम् ३ प्रथम छ ४ मातरिश्वने छ ५ अग्निमय अग्नि छ ६ यदा साम् इ अं िं ह्ये ७ याने िं ८ 'अमव छ वां िं' । ९-९ मातरिश्वने िं ।

त्वमग्ने मनवे दामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

इवात्रेण यत् पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । दाम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृतरः । इवात्रेण । यत् ।

पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'स्वर्गकामो मनुर्भिमघत पुरुरवाश्चैतः । ताभ्यामग्निः स्वर्गमद-
दादिति' । 'तदेवदिदोष्यते । त्वम् हे ओ! मनवे तृतीयार्थे चतुर्थ्यया । मनुना राज्ञा
याम् अवाशयः वया कान्तौ । सुलोकं कामितवान् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तदप्रापणेन
प्रयुक्तवान् इत्यर्थः । न च केवलेन मनुना । किं तर्हि । पुरुरवसे सुकृते इयमपि तृतीयार्थे
एव चतुर्थी । पुरुरवसा च सुकृता शोभनानि कर्माणि कृतवता । सुकृतरः शोभनकर्माह्वरः ।
इवात्रेण यत् । अत्रापेतिहासमाचक्षते—'तयोर्ज्वालामाली नामाग्निः प्रथमं मातरिदवने भाविरभवत् ।
ततो विवस्वते भाविर्भूतः' । मातरिदवा विवस्वतः सकाशात् पृथिव्यामानयदिति' । वक्ष्यति—'आ
दृतो भगिन्' (अ. ६, ८, ४) इति । 'तदेतेनाऽर्थेर्धेनोष्यते—इवात्रेण यत् पित्रोरिति । 'इवात्रमिति
शिप्रनाम' (या. ५, ३) । वायोऽरप्यन्तक्षिप्रत्वात् इह मातरिदवाति वर्तते । मातरिदवात् एव वा सामर्थ्यात्
शाप्रशब्दः । तेन यत् आ पित्रोः मुच्यसे परि । पित्रावत्र तावापृथिव्यावभिप्रेते । मुच्यसे इति लङ्घ्ये
लट् । परिशब्द उपरिभावे । तावापृथिव्योरुपर्यमुच्यथाः । यद्यपि ज्वालामाली मातरिदवा पृथिव्या
एव कैवलया उपर्यमुच्यत, न दिवः, तथापि साहचर्यादन्वतरसम्बन्धिनो विमोचनाय उभे प्रति
व्यपदेशः आ त्वा पूर्वम् अनयन् आह्वय मर्यादायाम् । यदिति च अन्वयश्चुतेरतच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः ।
ततः प्रभृति मर्यादाया त्वा पूर्वमाहवनीयात्मना भीतवन्तः । के । सामर्थ्यात् शक्तमानाः । आ अपरम्
मर्यादायैव अपरं मार्गंत्वात्मना । पुनःशब्दस्त्वङ्गीकृतवीचरार्थं ब्रह्मणः । पुनःपुनरत्र च कर्मणि-
त्यर्थः । यद्वा हिं विवस्वतः सकाशात् मातरिदवा पृथिव्यामानयत्, ततः प्रभृति त्वां यजमानाः
कर्मासु श्रेया व्यवजशिति समस्तार्थः ॥ ४ ॥

१. अत्रापेतिहासः विं अ कु. २-२. एतदिदोष्यते । हे ओ त्वं मनुना राजा वां सुलोकं
कामितवान् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तदप्रापणेन प्रयुक्तवान् । वया कान्तौ । 'हेतुमति च' (या. ३, १, २६)
इति सिच् । पुरुरवसा च सुकृता शोभनकर्माणि कृतवता शोभनकर्माह्वरः । हे तयोर्ज्वाः अत्रेण ।
अत्रापेतिहासः—यो ज्वालामालाग्निः प्रथमं मातरिदवने विवस्वते च भाविर्भूतः तम् विं अ कु. ३-३. इवात्रेणेत्यर्थेन ।
अत्रापि 'शिप्रं मधु एतु शत्रवम्' इति शिप्रार्थत्वात् मातरिदवाति वर्तते । इत्येव गणैः अरप्यन्तक्षिप्रत्वात् स एव
शत्रवः । तेन च यदा पित्रोर्मुच्यसे परि । तितरी तावापृथिव्यौ । लङ्घि लट् परितरती । तावापृथिव्योरुपरि
अमुच्यथाः । यद्यपि ज्वालामालाग्निः मातरिदवा केवलं पृथिव्या उपरि मनुच्यत, न दिवः, तथापि साहचर्यादुभे
प्रति व्यपदेशः । यदा पृथिव्यां सुकृता एव प्रभृति मर्यादाया त्वा पूर्वमाहवनीयात्मना निश्चितान्ताः यजमानाः ।
मर्यादायैवापरं मार्गंत्वात्मना पुनःपुनरत्र कर्मणि । पुनरतस्त्वङ्गीकृतवीचरार्थः ।-मात्रमप्यत्रापि मर्यादायैः विं
अ कु. ३. अत्र साम्ब; नास्ति विं अ कु. ५. समाधिः विं अ कु.

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! कथमयं मनुरनुदयैत युक्त स्यादिति तस्मै स्वर्गमकामया । यथा पुस्तक
 यं स्व शोभनकर्मण कर्म सुहृत्तम । क्षिप्र यदा अरण्योस्तवम् पार मुच्यसे तदानीमव' त
 पूर्णम् अनयन् । पुन' च अपवृत्ते कर्मणि अपरम् च कुर्वेति—'अयम् ते यानिर्घन्ति
 (ऋ २, १९, १०) इति ॥ ४ ॥

सुहृत्ल० हे अग्ने! त्वम् गन्धे मनोरनुदयार्थम् यागं सुलोकम् अवाप्तय शब्दितवानसि पुष्पकर्मणि
 साप्यो सुलोक इति प्रकटितवानसि । सुहृते तव परिचरणं कुर्वते पुरवसे 'एतन्नामकस्य रत्नोऽपि
 प्रदार्थम्' सुहृत्तर अतिशयेन शोभनकारी भव् । यत् यदा पित्रे अरण्यो त्वाग्नेय क्षिप्रमप्ये
 परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि । उत्पद्यसे इत्यर्थ । तदानीम् त्वा अरण्योस्तव तव
 पूर्णम् वेदे पूर्वदेवम् आ अनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्त । पुन पश्चात् अपरम् परिचर
 देवम् आ अनयन् । गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थ ॥ ४ ॥

त्वमग्ने वृषभः पृष्टिऽर्धेन उर्वतस्रुचे भवसि श्रुनाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वर्षाऽकृतिमेकापुरग्रे विशं आनिनाससि ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभ । पृष्टिऽर्धेन । उर्वतस्रुचे । भवसि । श्रुनाय्य । य । आऽहुतिम् ।
 परि । वेदा । वर्षाऽकृतिम् । एकाऽप्रायु । अग्ने । विशं । आऽनिनाससि ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अग्ने! इयं कामाना वषिता । दातेत्यर्थ । हविर्नयनद्वारेण वा वृष्टेरेव कर्ता ।
 पुष्टवर्षेण वर्षयिता वृष्टे । उद्यतमुद्ये भवसि यायार्थं नित्यमुद्यता सुग् यस्य स उद्यत
 स्रुः । वृष्टये चार चतुर्थी । यद्वा कामाना वृष्टेर्वा वषिता पुष्टश्च वर्षयिता भवसीत्यर्थ ।
 श्रुनाय्य श्रुणीय अत्यन्तोत्कृष्टगुण । कीदृश उद्यतस्रुः । उच्यते—य आहुतिम् वर्षाह्वय
 वषटकार च परि वद । कर्मविधिश्च इत्यर्थ । एकायु इत्यादि । अत्रेतिहासः—'और्वीश भापु
 सं-धर्वश्लोकादग्निमाहृत्यापत्त । सोऽस्य प्रथम देवविश पर्वचरद् । ततोऽन्येषामिति' । तदंश
 दुच्यते—एक जापु प्रथममाहुतां यस्वत्येकायुस्तवम्' अग्ने प्रथम देवविश आगि
 सति पर्वचर इत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! कामाना वषिता पुष्टेर्वर्षक ॥ यजमानाय भवसि श्रुणीय । य । अग्निं त्वा
 कारदुत वषटकारदुत च परित लभते मनुष्येभ्य इति परोक्ष । स त्वमग्ने! एकयु
 शविष्टिशापुरमृत ॥ अत्र क्तिन्त्वा मनुष्यान् परिचरसि । यद्वा बहुना प्रकाश कुर्वाण' इ
 गमनस्य परिचरसीति ॥ ५ ॥

१ अयय ए, वयमयान् रि' लय अ', वयव रि' २ स्वर्गमनाय ए, स्वर्गमयया रि' अ', स्वर्गमनाय
 रि' लय ३ नास्ति साम्ब कु अ' रि' लय ४ नास्ति साम्ब कु ५ वृ ल रि' ६ अ
 रि' लय ७ वृ पुन ए ८ ८ नास्ति रि ९ ९ दे अग्ने ए' यदा कानना वषिता इत्यर्थः ।
 हविर्नयनद्वारेण वृष्टे क्ता वा । उद्यतवर्षिता च । यद्यप्ये नित्यं च सुवमुद्यतसि तस्य पुष्टोवषिता कर्मवर्षिता
 वापि । मनीष आश्रयणमुद्रा । य आहुती वषट्कारं च वम परि ति ज्यन्ति । तस्योद्यतस्रुः । इति ६ । एव
 गुणि । अत्रेतिहास रि' अ कु १० वृष्टेरेता' साम्ब, शपयिषा' रि' अ कु ११ अर्धेन ताम्ब'
 वृष्टे' लय १२ नास्ति साम्ब कु १३ अग्निः' श्रुको १४ इयं त्वाम्ब कु अ' लय १५ अत्र
 ल रि' अ' कु ताम्ब' ।

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् शुभमः कामानां वर्धिता पुष्टिवर्धनः यजमानस्य घनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः
उत्तमबुधे उद्भूतया सुखा युक्ताय यजमानाय उदनुग्रहार्थम् ध्रुवायः मन्त्रैः श्रवणीयो
भवसि । यः यजमानः यमदृष्टिम् यमदकारयुक्तान् आहृतिम् परि धेद परितो जगति ।
समर्पयतीत्यर्थः । एकायुः मुक्यायुस्तव् अग्ने प्रथमं तं यजमानम् विशाः तदनुकृताः प्रजाः
आविवांसि सर्वैः प्रकाशयसि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ।

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपिं विदये विचर्पणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दग्नेभिश्चित्समृता हंसि भूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपिं । विदये । विचर्पणे । यः ।

शूरसाता । परितकम्ये । धने । दग्नेभिः । चित् । समृता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे अग्ने! वृजिनवर्तनिम् नरम् कुटिलवर्तनिम् । वर्तनिर्मांसः । कुटिलमांसम् । अन्धासु
पेशासु सन्धकृच्छेदमित्यर्थः । नरम् मनुष्यम् । हे सक्मन्! पच सेवावान् । सेव्य! सेवितः! वा
देवानाम् पिपिं पालयसि । छ । विदये यज्ञे । हे विचर्पणे विचरदृष्टः! । यः त्वं कीटक् । उच्यते ।
यः शूरसाता सङ्ग्रामनामैतत् (वृ. निष २, १७) । सङ्ग्रामे । परितकम्ये धने 'तकति, दीयति'
(निष २, १४) इति। छिन्विष्यसि । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पावा २, ३, २६) इत्येवं चैषा सप्तमी,
'वर्मणि दीपितं हन्ति' इति यथा । परिगन्तव्ये धने निमित्ते सङ्ग्रामे । यद् प्राप्तव्यं धने तदर्थमिरपधः ।
दग्नेभिः चित् समृता दग्नेभ्योऽल्पनाम (वृ. निष ३, २) । समृतिः सद्गतिः । अल्पैरपि
पशुभिः सज्जती भयादसङ्गतात् दूरस्थानान्ध्यान् गवागता हंसि भूर्यसः शशून् । देवतामाहात्म्या-
न्मप्यनकर्मणैः पाशैः स्तुतिः । सप्यन एवाप्रतिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! युद्धेऽशोभनमांसम् नरम् पायसि युद्धे च विवृष्टः! । यः त्वं युद्धे परिगन्तव्ये
सति धने शूद्रैः अपि सङ्गवान् महतोऽपि स्तोतुः शशून् इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे विचर्पणे! विशिष्टज्ञानयुक्त! अग्ने! त्वम् वृजिनवर्तनिम् विष्णुतमांसं सदाचाररहितम् नरम्
पुरुषम् सक्मन् सचनीये समवेत्तुं योग्ये विदये कर्मणि पिपिं पालयसि । सक्मन्तुष्टान् क्रोधी-
रप्यर्थः । यः त्वम् परितकम्ये परितो गन्तव्ये धने धनवच्छूराणां श्रित्तमे शूरसाता शूरैः
सम्भजनोद्ये युद्धे दग्नेभिश्चित् अल्पैरपि शीघ्रैरहितैः पुरुषैः समृता सभय्योद्भुं प्राप्ते सति

१. नास्ति वि. २. सर्वत्र वि. ३-३. हे अग्ने तं पुष्टिकर्मानं नरं पिपिं विदये । हे सक्मन् पच
सेवावान् । 'अन्धेभ्योऽपि' (वा ३, २, ७५) इति मनन्तथात् । देवानां सेवितः सेव्य वा । पिपिंये कर्म दक्षिणे ।
विरादृष्टः । 'अन्धे वृजिन शिरम्' इति पति । अन्धारवति पेशात् सन्धकृच्छेदं वृजिनवर्तनिम् । वृ पालनपूरणयोः ।
पालयसि यज्ञयुद्धे । 'यज्ञर विरपः' इति युद्धे । वल्ल उदसाता संगम्ये वरिलगन्तव्ये धने निमित्ते । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे'
इति विः । छप्रमे कामव्यं धन तस्मिन्निष्पत्तः दग्नेः संगतीं शूद्रो इति । दग्नेभ्यश्च । क गौ । अल्पैरपिः
पशुभिः संगतीं शूद्रासङ्गतात् दूरस्थानान् अन्धारिव गत्वा शशून् इति । देवतामाहात्म्यान्मप्यनकर्मणां स्तुतिः
विं अ कु. १-१ एकदशीपञ्चीनि, मूको.

तदनुग्रहार्थम् भूयसः प्रौढान् शशून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमैर्यथः ॥ ६ ॥

त्वं तममे अमृतत्व उतुमे मर्ति दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तावृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सुरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उतुमे । मर्तिम् । दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । तवृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सुरये ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'यस्तावृषाण इति श्रुतस्य यच्छब्दस्याभिनिर्देशार्थत्वात् त्वंसमाताधिकरणतच्छब्दभूतेरव
द्विषयो योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यः त्वां परिचरति तम् त्वम् हे अग्ने! अमृत-
त्वे उतमे देवत्वे उत्कृष्टे मर्तिम् मनुष्यम् दधासि स्थापयसि । न चान्मृतत्वं एव । किं तर्हि! श्रवसे
श्रवसे 'श्रवः' (निय २, ७) इत्यत्रनाम वा । कीर्तिपर्यायो वा । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । अद्यादीनां चान्यत्रमे ।
न च कदाचित् । किं तर्हि! दिवेदिवे अहन्यहनि । सार्वकालमित्यर्थः । यस्तां परिचरति,
तं देव! एवं परलोके प्रापयसि देवत्वम्, इह लोकेऽपि सार्वकालमद्यादीनामन्यतमामिर्यथः ।
अथवा श्रव इति कीर्तिपर्यायः । स्वार्थे एव च तादर्थ्ये चतुर्थी । यस्तां परिचरति तं देवत्वं
प्रापयसीत्यर्थः । द्विर्मयम् । अग्ने दिवेदिवे । तस्यैवात्मनोऽ वा कीर्त्यै सार्वकालमिति । यः
कीदृशः । उच्यते— तावृषाणः स्तुतिहविस्त्वृषाणा वाष्यमानाः । उभवाय जन्मने सप्तम्यर्थे चतुर्थेऽपि ।
उभयस्मिन् जन्मनि । इह च परत्र च । मयः कृणोषि 'मयः' (निय ३, ६) इति सुखनाम ।
करोतिरपि सुरय इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । सुखं दधासि । प्रयः आ च प्रय इत्यपठित-
प्यत्रनाम । आद् मर्वादायाम् मयःशब्दात् परो द्रष्टव्यः । अन्नं च मर्वाद्या । कर्मै ।
सुरये स्तोत्रं ॥ ७ ॥

बेङ्कट० त्वम् तम् अग्ने! अमृतत्वे उत्कृष्टे मनुष्यं निदधासि दिवेदिवे अद्याम् । यः त्वम् सूः
स्तोत्रः उभयविधाय जन्मने त्वयन्तुभयं करोषि । सुखं च मय्य भूयात् अन्नं चास्ति-
त्युभयोरपत्तिमिच्छन्नुभयं करोषीति ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! त्वम् तम् मर्तिम् तथाविधं त्वत्सैविनं मनुष्यम् दिवेदिवे प्रतिदिनम् धत्ते
मर्त्यार्थम् उतमे अमृतत्वे उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि, यः यत्रमानः उभवाय जन्मने
द्विविधत्रयार्थम् । द्विपदां चतुष्पदां च^१ लाभायेत्यर्थः । तावृषाणः कतिशयेन तृणायुक्तो भवति । तस्मै
सुरये अग्निज्ञाय यत्रमानाय मयः^२ सुरयम् प्रयः च अन्नमपि^३ आ कृणोषि सर्वतः करोषि ॥ ७ ॥

१-१, हे अग्ने यस्तां परिचरति तं देवत्वे उत्कृष्टे तं मनुष्यं प्रापयति कीर्त्यै मन्त्राय वा अन्वयसि
मर्त्यार्थमित्यर्थः । के की । यस्तां पूजयति तमिह लोके मन्त्रादीनि दत्त्वा प्रापयति, परलोके देवत्वं च ।
अथवा धत् । कीर्तिः । स्वार्थे एव के तादर्थ्ये । यस्तां रक्षति तं देवत्वं प्रापयति अद्यादीनां इह उच्यते
वा तत्र वा यदसि तस्यैवमिति यस्मै श्रुतिहविषोः तृणया वाष्यमानः एव तृणायाम् । तुतादित्यात् वा अन्नमर्त्यार्थः ।
यत्रपरिभृत् कर्तव्यं मयः प्रयत्नं मर्वादाय विदुषे ददाति । 'सुरो उमे मयः तं (१के) चम्' इति सुरो । 'यथा यत्र
प्रयः भिन्नम्' इत्यत्रे । आद् मर्वादायः । के की उभवाय जन्मने इति । इह च परत्र च अन्नं सुराय च ददाते स्तोत्रे
करोषि । इत् मर्वादेत्यात् यत्रमेव वि^१ अ कु. † 'तमिभृत् मूको. ‡ 'तवदित्यर्थः मूको. § 'वादीनां मूको.
१. 'तुयवेत्' वि^१; 'अत्रमयं साम्' ३. प्रथि मूको. ४. उभवाय वि. ५. नास्ति वि. ६. नास्ति
मूको. ७. 'तावृषाण इ' मूको. ८. 'मर्त्यमपि वि' ९. नास्ति वि. १०. 'अग्नि वि मे'.

त्वं नो अग्रे सुनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

श्रुध्याम् कर्मापसा नवेन देवैर्धावापृथिवी प्रार्यतं नः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सुनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् । कृणुहि । स्तवानः । श्रुध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । धावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'नः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वम् मां हे अग्ने । सुनये कामाय धनानाम् यशसम् चरुम् 'यशः' (निष २,७) इति अध्वनाम् । हविलक्षणेनासेन तदन्तं स्तोत्रं च कृणुहि कुरु । नित्यं यशसं कुर्यात्यर्थः । स्तवानः स्तवमानः । अधवा न इति पद्ये कारुमित्येतेन सम्बध्यते । यशसमित्यपि यशःशब्दः कीर्तिपर्यायः । अस्माकं सम्बन्धिनमन्तरात्मानं यजमानं वा स्तोत्रं धन-कामार्थं यशस्विनं कुरु स्तवमान । किञ्च श्रुध्याम् एवप्रसादादेवर्दि प्राप्नुयाम । किञ्चाग्नि-प्रसादादेव वागारुष्यं कर्म इदम् अपसा कर्मणा पालनाख्येन नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण देवैः सहयोग-लक्षणेन तृतीया । अन्यैरपि देवैः सह हे धावापृथिवी ! प्र अवतम् प्रकर्षेण अवतं रक्षतम् नः अस्माकं स्वमृतम् । अग्निप्रसादादेव युवामपि प्रावतमित्येवं धावापृथिव्योर्गुणभावादेवाग्नेयत्वस्था-वितोषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने । अस्माकं कामाय धनानाम् यशस्विनं स्तोत्रं पुत्रं कुरु स्तवमानः । प्राप्नु-याम वयं कर्म यशम् नवेन स्तुविलक्षणेनानेन कर्मणा । तानस्मान् स्तुतिप्रवृत्तान् देवैः सह धावापृथिवी । रक्षतम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । स्तवानः स्तवमानः त्वम् नः अस्माकम् धनानाम् सुनये धानार्थम् यशसम् यशोयुक्तम् कारुम् कर्मणां कर्तारं पुत्रम् कृणुहि कुरु । नवेन नूतनेन अपसा प्राप्तेन एवमनेन पुत्रेण कर्म वागदानादिरूपम् श्रुध्याम् । हे धावापृथिवी ! उभे देवते ! देवैः अन्यैः सह नः अस्मान् प्रार्यतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ८ ॥

त्वं नो अग्रे पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेभ्यनवद्यु जागृविः ।

तनुकृद्गोधि प्रमत्तिश्च कारुषे त्वं कल्पाण वसु विश्वमोर्षिपि ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्यु । जागृविः । तनुकृत् । बोधि । प्रमत्तिः । च । कारुषे । त्वम् । कल्पाण । वसु । विश्वम् । आ । ऊर्षिषे ॥ ९ ॥

१-१. हे अग्ने त्वं मा धनानां सुनये यशस्वन्तं कर्तुं कुरु स्तवमानः । शान्तिर्मानः । 'यस्य पीते यशः' इत्यन्ते । हविलक्षणाप्रयुक्तम् । 'स्तोत्रारः चरुः' । स्तोत्रारं यशसं च कुरु इत्यन्तः । न इति शक्तिः । भूमि वा । यशः बोधिः । अस्माकमन्तरात्मानं यजमानं वा स्तोत्रं धनकामार्थं यशस्विनं कुरु स्तवमानः । किञ्च श्रुध्याम् एवप्रसादेन बुद्धि प्राप्नु-याम । इदं कर्म च वागारुष्यम् । पालनाख्यकर्मणा अपसा नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण अन्यैरपि देवैः सह हे धावापृथिवी प्रकर्षेण रक्षतं युवामपि प्रवृत्तारारमृतकर्म । हे अग्ने धनलाभाय मां यशस्विनं स्तोत्रारं च कुरु वास्तुला प्रसन्नः तत्त्वम् देवैर्जानाहृषीषांश्च मुक्तः वाक्शक्यः विं अ कु. † नास्ति मूको. २. णि भवेन कु. ३. नास्ति वि मे'.

स्वन्द० त्वम् नः अस्माकं स्वभूते पित्रोः उपस्थे पितरो यागापृथिव्यो । उपगम्य अतिव्यजमाना-
स्तितृणिव अस्मिन् उपस्थीयन्ते वा देवता इत्युपस्थो यज्ञ । क पुनर्यावापृथिव्योयिन
सम्बन्धः । पुस्त्यानां देवानामर्थाय पृथिव्यां यज्ञ क्रियते । कीरतोऽहम् । उच्यते । देव देवेषु
निर्धारण एवा सन्वमी । देवानां मध्ये दानादिगुणः । हे अनवद्य ! प्रशस्य । आश्विः आपर-
शीलश्च सर्वकार्येष्वप्रमादी चेत्यर्थः । देवेष्वित्येतज्जागृशिरित्येतेन सम्प्रच्यते । देवेषु चाप्रमादी ।
देवांच यत्पुस्त्याहौर्यर्थः । तनुकृत् अशिवपीतरसादिभावापादानेन शरीराणा च कर्ता प्रमति व
प्रकृष्टज्ञानश्च । किं करवाणि । उच्यते । बोधि बुध्यस्व । किम् । सामर्थात् स्तुती ।
अस्मदीये पुस्त्यानां देवानामर्थाय पृथिव्यां कृते यज्ञे स्तुती शृण्वित्यर्थः । किञ्च कारवे स्तोत्रे
त्वम् हे कत्याण ! स्तोत्राणामुपरि मद्र ! सानुमद् ! कमनीय ! या यद् धनम् विरम् बहुय
मैतन् (३. निघ ३, २) । यद्वा आ ऋषिषे वपेरिदं रूपम् । मानसि प्रक्षिपसि द्वासीत्यर्थः ॥ ९ ॥

येङ्कुट० त्वम् अस्माकम् अनवद्य ! अग्ने ! यावापृथिव्यो ' उपस्थे वेद्याम्' आ सीद् । देवः देवाना
मध्ये जामाणशीलः स. त्वम् स्तोत्रे ब्रह्मणा कर्ता भगामीति बुध्यस्व । भव च तस्मै प्रमति ।
त्वम् हि विरम् धनम् कारवे आ वपसीति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अनवद्य ! दोपरहित' अग्ने ! देवेषु सर्वेषु मध्ये आश्वि जागरूकः त्वम् पित्रोः सात्त्विक-
रूपयोर्द्यावापृथिव्यो उपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् न अस्माकम् तनुकृत् पुत्ररूप-
शरीरकारी भूत्वा बोधि बुध्यस्व अनुकृष्टाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकरेण यजमानाय प्रमति व
अनुग्रहरूपप्रकृष्टमविबुक्तञ्च भवेति शेषः । हे कत्याण ! मद्रलरूपाग्ने ! त्वम् विश्वम् वसु सर्वमपि
धनम् आ ऋषिषे यजमानार्थम् आश्रयसि ॥ ९ ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नुस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।

सं त्वा रायः श्रतिनः सं सद्दक्षिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदास्य ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमति । त्वम् । पिता । अस्ति । न । त्वम् । वय् सकृत् । तव । जामय । वयम् ।
सम् । त्वा । राय । श्रतिन । सम् । सद्दक्षिण । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् । अदाम् ॥ १० ॥

स्वन्द० 'त्वम् हे अग्ने ! प्रमति प्रकृष्टज्ञान । त्वम् पिता असि न पितृकार्यकरत्वात् । अथवा पितृशब्दोऽप्य
साक्षात् पारम्पर्येणैतस्य भेदस्यानिवक्षितत्वात् । पितामहे प्रयुक्तः । त्वं पितामहोऽस्माकमित्यर्थः ।

१-१. त्वमस्यो वरगम्य अतिव्यजमानास्तितृणिव अस्मिन् उपस्थीयन्ते वा देवा इति उपस्थो यज्ञः । हे अग्ने
अनवद्य निरीत विद्योर्द्यावापृथिव्योयिने ताम्नां वननीयाना देवाना यज्ञे एवं देवाना मध्ये दाना जागृशिर सर्वकार्येषु भव-
मासी । देवेष्वपमच देवांश्च यत्पुस्त्याहौरि वा । निर्धारणे वा अशिवरते वा पुत्र । तनुकृत् अशिवपीतरसा भावापादानेन
शरीराणा कर्ता वः । हे कत्याण कारवे बोधि । वसु निषकारपणि च । मपति प्रकृष्टज्ञानरतं पुस्त्यानां देवानामर्थाय अस्मद्
तवो वा यद्गुण ता गुणा बुध्यस्व । स्तोत्राणामुपरि मद्र सानुमद् कमनीय वा स्तोत्रेषु यद् धनं ददासि यद्
तस्मात् च देवि शि' अ वृ २. नास्ति सान्द्र' वृ. ३-३. नास्ति वि'. ४. नास्ति वि'. ५-५ हे
अग्ने तं प्रकृष्टज्ञान । त्वं पितृकार्यकरत्वात् न पितासि । शिवे विगमयः शि' अ वृ. † न शि' सूको.
‡ भेदस्यानिवक्षितत्वात् सूको.

अग्नेः पुत्रोऽक्षिराः, अक्षिरसो हिरण्यस्यः । त्वम् वयस्कृत् पाकहरिणाशानां कर्ता । दानार्थं वा करोतिः । स्वोत्तरशानां दातेत्यर्थः । तव जामयः सजातीयो वयम् पौत्रत्वात् । किञ्च सम् त्वा समित्युपसर्गो यन्तीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सम् यन्ति सम्पत् गच्छन्ति स्वाम् । तत्र स्वभूतं मां संप्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । कानि । रायः धनानि । कियन्ति । शतिनः शत-सङ्ख्यावन्ति । न च शतसङ्ख्यावन्त्येव केवलानि । सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्यावन्ति च सम् यन्ति । कीदृशम् । उच्यते । सुवीरम् वीरो विक्रान्तः । यः सुष्ठु वीरः, शोभना वा यस्य सम्बन्धिनः । केन सम्बन्धेन । सामर्थ्यात् स्वोक्त्या । स सुवीरः, तम् सुवीरम् । व्रतपाम् कर्मणां पाठवि-त्ताम् । हे अराम्य ! अदित्य ! ॥ १० ॥

धेङ्कट० त्वम् अग्ने ! प्रहृष्टमतिः । त्वम् पिता इयं च भवसि अस्माकम् । त्वम् अजस्र कर्ता । तव बन्धवः वयम् । सङ्गच्छन्ते त्वां शतसङ्ख्यसंख्याः रायः शोभनवीरं कर्मणां रक्षितारम् अदाम्य ! ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् प्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रहृष्टमतिपुत्रोऽसि । तथा त्वम् नः अस्माकम् पिता पाठकः असि । तथा त्वम् वयस्कृत् भाग्युपपदोऽसि । वयम् अनुग्रहवारः तव जामयः बन्धवः । हे अराम्य ! केनापि अर्हिसनीय ! अग्ने ! सुवीरम् शोभनगुरुपुत्रम् व्रतपाम् कर्मणां पाठकम् त्वा स्वाम् शतिनः शतसंख्यायुक्ताः रायः धनानि सम् यन्ति सम्पत् प्राप्नुवन्ति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रायः सम् यन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अयस्त्रिंशो वसः ।

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृष्वन्नहुंपस्य विश्वर्तिम् ।

इळामकृष्वन्मनुपस्य शार्सनीं पितुर्यत्पुत्रो मर्मकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृष्वन् । नहुंपस्य । विश्वर्तिम् । इळाम् । अकृष्वन् । मनुपस्य । शार्सनीम् । पितुः । यत् । पुत्रः । मर्मकस्य । जायते ॥ ११ ॥

स्कन्द० अग्नेविहासमाचक्षते—“उर्बंसवानुरपद्यः पुरुवरसः पुत्रं भातुः नाम” । तं कदाचिद्दसुरैरुपहृत-माणा देवा अमुवन्—उर्बेदानमुदानिषि । सोऽमनीन्—सेनापतिर्मे युष्माकमेके भवतिवति । तस्य देवा अग्निं सेनापतिमकुर्वन् तथा नहुपस्य’ । उदेतदनेनार्धेर्धेनोव्यते—हे अग्ने ! त्वाम् प्रथमम्

१-१. आयुमोर्धिराः । तद्युक्तेऽग्निने । त्वं वयस्कृत् अजस्रम् । २-१. अग्ने पुत्रं वयस्कृत् वयस्ये । तद्वृत्तादि पचसो-त्यर्थः । कुम् राने । सौवर्णां दाता अशानं वा । तव सजातीयो वयं पौत्रत्वात् । किञ्च सम् यन्ति त्वा त्वदीयं तवः शतसङ्ख्यसं-ख्यायुक्ताः आवर्धं बध्वः । सुष्ठु वीरः विक्रान्तः । शोभना वा वीरः यस्य सम्बन्धिनः । केन सम्बन्धेन । सामर्थ्यात् स्वोक्त्या । २. सुवीरः त्वम् । ३. अजस्र नाम् । शतौ कर्मणि । कर्मणां पाठविचारम् । हे अदित्य ! दम्भु रित्तायाम् । तव सम्भूतं वा क्षणीयवन्ते रायः विं अ कु. २-२. नास्ति विं. ३. अस्मात् विं. ४. बन्धवः सामर्थ्यात् कु. ५. शोभने वीरं वा साम्ब. ६. दाताः विं अ कु. ७. नास्ति विं अ कु. ८. उर्बेदानार्धे विं अ कु.

उत्सृष्टम् । 'विश्वविशेषण वा प्रथमराज्य । प्रथममग्ने आयुम् एतेर्गन्तव्यस्यैव रूपम् । अगु
 रान् प्रति गन्तारम् । आवये पृथगर्थे चतुर्थ्येया । आयो राज्ञ । देवा अहृष्वन् कृतवन्त । नहुपस्य
 चां विरपतिम् मनुष्यपतिमित्यर्थ । किञ्च इह्याम् अहृष्वन् इति' । अत्रापीतिहास — 'मनु प्रजाकामो
 अमागुहितमनुहोत्' । अग्निमेघेच्छारुविण^१ हृदया प्रायच्छन्^२ । एषा ते सर्वान् कामान् दास्यतीति^३ ।
 ता मनुस्वशादिदमिदं च मे सुर्विति । सा तस्मै 'सर्वमकरोत्' । पुरुरवसम्^४ ऐक पुत्रमजतवदिति ।
 'तदेतदननार्धर्चनोपयत—त्वामेव हृष्वम् अहृष्वन् मनुष्यस्य मनुष्यस्य शासनीम् शासनीया पञ्चवर्तिनी
 मित्यर्थ । कदा । पितु यत् यदा पुत्र पुरुरवा नाम मनस्व्य मामकस्य मदीयस्याग्नेरिह्याया जावो ।
 ल्पर्थेऽप्य लट् । आयावत् । इह्याया अयि पुत्र । पुरुरवा । इह्यारुपी चाग्निव । तेन योऽस्या
 पुत्र सोऽग्नेरेव पुत्र । अग्निश्च हिरण्यस्तूपस्य पिता । विवृकार्यकरत्वात् पितामहो वा रिषेति
 न्यपदिश्यत इति व्याख्यातम् । अत उपपन्नमेतत् । मदीयस्य पितुरग्नेरिह्यारुपिणो यदा पुत्र
 पुरुरवा नामानायतेति^५ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । पूर्वम् आयुम् अहृष्वन् आवये^६ मनुष्याय पुरुरवसे । पुरुरवस पुत्र जातु ।
 तथा देवा अहृष्वन् नहुपस्य च राज्ञ 'विरपतिम् नाम पुत्रम्' । तथा मनोश्च त्वाम्^७ इह्याम्
 नाम बुद्धिरान् अहृष्वन् । या जाता सती पितरम् मनुन्^८ अन्वतात्^९ । यत्^{१०} प्रयानानुयाजयोर्मे^{११}
 'मामवकस्य, मया^{१२} सर्वानिप कामान् प्राप्स्यसीति^{१३} । यदा मनस्व्य पितु अहिरस पुत्र जावो
 तदानीं तम् च त्वामहृष्वत्क्षिरसामेकमिति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । त्वाम् प्रथमम् पुरा देवा आवये आयो मनुष्यरूपस्य नहुपस्य एतन्नामकस्य राज
 विशपस्य आयुम् मनुष्यरूपम् विशपतिम् सेनापतिम् अहृष्वन् कृतवन्त । तथा मनुष्यस्य मनो
 इह्याम् एतन्नामधेयां पुत्रीम् शासनीम् धर्मोपदेशकर्त्रीम् अहृष्वन् कृतवन्त । यत् यदा मनस्व्य
 मदीयस्य हिरण्यस्तूपसन्निधत्त य पिता अहिरा तस्य पितु पुत्र जावते तदानीं हे अग्ने
 त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेष ॥ ११ ॥

१ : अत्र इति वा क्रियाविशेषणम् । एत् गी । अस्मादायु औषादिक । 'उन्दसीप' (वा १, २)
 इति । अगुत्तन् प्रति गन्तारं त्वां देवा आवये नहुपस्य च विशपतिम् अनुत्तन् । इति हे । आयोनहुपस्य च सेनापतिं चक्रे ।
 किञ्च इह्याम् वि^१ अ तु २ १ 'मा नावागु' साम् वि^२ अ तु, 'जाग मनोनाहुतीम्' साम्^३ ३ 'अग्ने'
 साम्^४ ४ 'अहृ' मूको ५ यदापीति वि^६ अ तु ६-९ सर्वमक X X X साम्, नाहित वि^७ अ
 तु ७-७ तदनोऽग्ने—त्वामेवाम् अहृष्वन् मनुष्यस्य पञ्चवर्तिनीम् । मनुष्यस्तुशावर इति मनुष्ये । एतमेव
 अस्या साम्यो । अग्नेरिति । पितुरवा पुत्र पुरुरवा नाम मनस्व्य अग्ने इह्याया ज्ययत् । 'तवकामकोऽह्यग्ने
 (वा ४, २, ३) इति अयि शीपके मानक । मानक मनोव मनक इत्येते पथया । इह्यारुपिणोऽग्नेरेव ५
 पुरुरवा । अग्निदित्यन्तुपिणाम् । विवृकार्यत्वात् पिता वा इति व्याख्यानम् । अत उपपन्नम् । मया^{११}
 पितु ऋषिस्वस्तिपि यदा पुत्र पुरुरवा नाम अजायत वि^{१२} अ तु १ नाहित मूको १ 'अग्नेरेव' मूको
 ८ नाहित वि^{१३} ९ तदा तु १०-१० विराडित्याग पुत्र वि^{१४} अः ११ ताम् साम्^{१५} १२ नाहित
 ल्ये १३ अरुत्तान् अ^{१४} ल तु १४ यदा^{१५} ल १५ आरुत्तान् तदा तु १६ अजायत्^{१७} तु

त्वं नो अग्रे तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष त्वन्वश्च वन्द्य ।

ब्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । त्वन्वः । च । वन्द्य । ब्राता । तोकस्य ।
तनये । गवाम् । असि । अनिमेपम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्मान् हे अग्रे! तव योगैः हे देव! पायुभिः पालनैः मघोनः मघवतः
हविलक्षणेन धनेन धनवतः । हविष्मतः सतां इत्यर्थः । रक्ष श्रायस्व । न चास्मानिब केवलान् ।
किं वरिं । तनयः च शरीराणि च । कस्य । सामध्यादिस्मृत्युत्रस्य वीत्रस्य च । अस्मान् पुत्रान्
पौत्रादित्यर्थः । हे वन्द्य! स्तुत्य! । किं कारणम् । उच्यते । ब्राता तोकस्य तनये दशार्थे सप्तन्येषां ।
द्वयोद्धानयोरपौत्रद्वयस्यायापत्यनाम्नोः पुत्रविषयमेकं पौत्रविषयकमन्यत् । पुत्रस्य पौत्रस्य च इत्यर्थः ।
गवाम् च भ्राता ऽरक्षिता अस्ति त्वम् ऽ निमेषवर्जितं यत्नेन परिरक्षन् तव व्रते यागकर्मणि व्यवस्थितानां
च यजतां पुत्रपौत्राणां गवां च रक्षिता अस्ति त्वम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् अग्रे! तव देव! रक्षणैः हविष्मतः रक्ष पुत्रान् च वन्द्य! । एवं हि पुत्रस्य
पुत्रेऽपि गवाम् रक्षकः भवति त्वदीये कर्मणि प्रवृत्तं मनुष्यं अनवरतम् रक्षमाणः ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे वन्द्य! वन्दनीय! अग्रे! देव! त्वम् तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः मघोनः धनयुक्तान्
नः अस्मान् रक्ष । तथा तनवः च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्य अस्मदीयस्य पुत्रस्य यः
सनयोऽस्मत्पौत्रादिः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषम् निरन्तरम् रक्षमाणः सावधानो वर्तते,
तस्मिन् तनवे या गवाः सन्ति तासाम् गवाम् ब्राता रक्षकः अस्ति । ईदृशस्य तव वन्द्यस्यैव
किमु यत्कन्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्वमग्रे यज्यये पायुरन्तरोऽनिपङ्गाय चतुरक्ष ईष्यसे ।

यो रातहंयोऽवृक्ताय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोपि तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्रे । यज्यये । पायुः । अन्तरः । अनिपङ्गाय । चतुऽक्षः । ईष्यसे । यः । रातऽहंयः ।
अवृक्ताय । धायसे । कीरिः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोपि । तम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अग्रे! यज्यये तादर्थ्ये एषा चतुर्धा । वन्द्यया । पायुः श्लोत्पूर्णां यजमानां च पालयिता ।

१-३. हे अग्रे त्वमस्मान् मघवनस्तनयव रक्ष । स्वपने मघम् । हविलक्षणेन धनेन धनवतः । 'शमुव-
मघोनामतादिने' (पा ६, ४, १२३) इति मधुसूक्तवचनसंश्रयणम् । तन्पुत्रान् पुत्रदयो कस्यने । पायुरानुत् । हे देव
वन्दनीय अग्रे तव योगैः पायुभिः पालनैः यज्ञतपोऽन्यपुत्रपौत्रादीवद । ब्राता तोकस्य तनयः । पुत्रस्य पौत्रस्य
चेत्यर्थः । या पालने । 'पुत्रः यज्ययेऽश्लोकाः कुमारास्तनयस्तनः' इति उच्यते पुत्राधिकी । अतिष्ठ पुत्राधिक्यात्
पुनरुक्ता । अस्ति हिः । तनयसेत्यर्थः विं अ कु. † रातः मूको. ई-ऽ नास्ति मूको. २-२. नास्ति
साम्बः ऽ-ऽ नास्ति साम्बः विं अ कु. ३. नास्ति विं अ. ४. त्वदीयं साम्बः. ५-५. हे
अग्रे यज्यये वन्द्ययां श्लोत्पूर्वमानानां च पालयिता विं अ कु.

अन्तरः सन्निरुद्धश्च । ज्ञातिर्यानीयश्चेत्यर्थः । कीदृशाय यज्यते । अनिरुद्धा न निपज्यतेऽभ्यदेवतापरिचर्यायां कामभोगेषु वेत्यनिपङ्गः, तस्मै । त्वस्तुतिवागपराय भोगप्रदानाय वेत्यर्थः । किं करोषि । उच्यते । चतुरक्षः इष्यते श्वायंशीणि यस्य स चतुरक्षः । अग्निमिध्राय मुच्यन्ति लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते । समन्ताद् यदे दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो यज्युः । उच्यते । यः रातहन्वः पूर्वमपि दत्तद्विष्कः । कामैः । अतुनाय वृकाम्बेनात्र हिल्लमाणिबचनत्वाद्विदित्वं लक्ष्यते । माईशाय तुम्यम् । अथवा कुक वृक आशाने इरयस्यैतद्रूपम् । आदात्तज्यानामनादात्रे । स्तोत्रुणां यजमानानां च देवहायै यदनं तस्याप्यनपइर्य इत्यर्थः । धायसे धेत् पाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आज्यसोमपयःप्रभृतीनां ऽ पात्रे । अथवा वृश्चतेः छेदनार्थस्य भावे वृकः । धायस इत्यपि पानवचनाः । तेन च भोगो लक्ष्यते । तादृश्यं चोभयत्र चतुर्यो । अचिच्छत्राय पानाय । अय्यविक्रि-सस्य* भोगस्वाय्याय यो दत्तद्विष्क इत्यर्थः । कीरेः चित् 'कीरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । विच्छन्दोऽप्यर्थः । यो वारिद्याश्च पजते स्तोत्रेव केवलं तस्यापि स्वभूते स्तुतिलक्षणम् मन्त्रं मनसा हृदयेन सादर एव मृत्वा त्वम् वनोपि तम् । वनिरत्र याज्यार्थः । सम्मन्स्यर्थे वा । उच्छ-व्यधुतेदच वच्छन्दोऽप्याहार्यः । यः करोति, याचसे श्रायंषसे तम्, सम्मजसे वा तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

येद्वृत्तं त्वम् अग्ने ! यजमानार्थं 'कर्मणोऽन्तच्छो रक्षको' रक्षोभिः अनिरुद्धाय 'रक्षसामन्त्रवचाराय सर्वतो ज्वालामिः पश्यन् समिष्यसे' । यः दत्तद्विष्कः* रक्षोवर्जिताय तस्मै प्रीणदाय सोमं पिबसि । यश्च तस्य स्तोत्रेः मन्त्रः तम्** च मनया कामयसे ॥ १३ ॥

मुद्गलं हे अग्ने ! त्वम् यज्यते यज्योः यजमानस्व पायुः पालकः अन्तरः सतीपवर्ती सन् अनिरुद्धाय 'रक्षोभिरसंबद्धाय' यज्ञाय चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयश्वालायुक्तः* इष्यते दीप्यते । अतुकाय अहिसकाय धायसे पोपकाय तुम्यम् रातहन्वः दत्तद्विष्कः यः यजमानोऽस्ति तम् कीरेः चित् स्तोत्रेव सतः तस्य सम्बन्धिनम् मन्त्रम् स्वव्योयस्तोत्ररूपम् मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोपि याचसि ॥ १३ ॥

त्वमग्न उरुशंसाय ध्रावते स्पर्हं यद्रेवर्णः परमं वनोपि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

१-१. 'कृताग्निसिद्धिरुच्यते' इत्यु 'पाठ १, १) । सन्निरुद्धः । ज्ञातिर्यानीय इत्यर्थः । अनिरुद्धश्च यज्यते चतुरक्ष इत्यर्थः । अन्वदेवतापरिचर्याय न निपज्यते कामभोगेषु वा इत्यनिपङ्गः तस्मै । त्वस्तुतिवागपराय भोगप्रदानाय वा । दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते । अथवा मुखे लक्ष्यते । समन्तापत्ते दीप्यत इत्यर्थः । यो यज्युः रात-हन्वः पूर्वमपि दत्तद्विष्कः अहिसकाय तुम्यम् । इत्ये शिश्यानी । तत्त्वभावकारिणाय । अथवा कुक वृक आशाने इत्यन्तर्गतौ । आज्यसोमपयःप्रभृतीनामनादात्रे (१) इति । भौज्यन्ते छेदने शक्यमाना भावे यम् । धेत् पाने शक्यमाने धायसे इति च । 'तुमये केमेत्' (वा ३, ४, १) । 'आगो युक् विष्कृतेः' (पा ७, ६, २३) । यः अग्निप्रदानभोगार्थं दत्तद्विष्क इत्यर्थः । 'यश्चः कीरको यज्ञः' इति स्तोत्रे । यो अग्निप्रदानं स्वभूते स्तोत्रेव हृदयेन मन्त्रं ध्यायां रजुनि मन्त्रं हृदयेन सादरभावे । इव याचमानम् । वनोपि वा सादर एव । उच्छव्यधुतेदच । यः तमिति । तं प्रायंते वनोपि वा दिं अ कु. † आदात्तज्यानामनादात्रे साम्भ. ‡ यो देवहायै मूको. § आज्य ते सोमं मूको. ¶ इत्ये तित्ति* मूको. २. कर्मणोऽन्तच्छो रक्षको लक्षं ति* । ३-३. सतीपे अशानभिः पश्यन् रक्षसामन्त्रवचाराय एव मूको. ४. 'पिबसे ताव' । ५. इ लक्षं दिं. ६. 'अथाय दि. ७. 'यजमानता' दि मै* ।

त्वम् । अग्ने । उहऽशंसाय । वाधते । स्पार्हम् । यत् । रेवणः । परमम् । वनोपि । तत् ।
आध्रस्य । चित् । प्रसमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुःऽन्तरः ॥ १४ ॥

स्फुटम् ० त्वम् हे अग्ने ! उहशंसाय शंसु स्तुतौ । बहुस्तुत्ये । कस्मै । वाधते 'वाधते' (निघ ३, १८)
इति कल्पिद्वानाम । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमरवर्धः यजमाने वर्तते । ऋदिवग्नेते यजमानाय
स्पार्हम् स्पृहणीयमत्यन्त्रोत्कृष्टम् यद् रेवणः धनम् परमम् वनोपि तत् परममिति क्रियाविशेषणम्, न
धनविशेषणम्, स्पार्हमित्यनेन दौनरव्यप्रसङ्गात् । वनोपीति वनिर्दानार्थः । 'वंसा नो वायो पुह'
(ऋ ८, २३, ७) इति यथा । सुष्टु ददासि तदित्यर्थः । आध्रस्य चित् 'आध्र आह्वाह्युदैरिद्रः'
(छ. वा १२, १४) । चिच्छन्दोऽप्यर्थे । देरिद्रस्यापि यष्टु समर्थस्य प्रमतिः उच्यसे प्रकृष्टमतिरनुग्रहपर
उच्यसे कथ्यसे त्वं वनेः । कीदृशः । पिता वितृसत्ताः । पाकम् शास्ति पाकः भविष्यप्रज्ञः
परिपक्वप्रज्ञत्वात् । तन्मपि प्रकर्षेणानुशास्ति । प्रशामस्य जनयसीत्यर्थः । प्र दिशः च प्रकर्षेणानु-
शास्ति । दिक्छन्देनात्र तद्विवासीभूतानि लक्ष्यन्ते । सर्वभूतान्यनुशास्तीत्यर्थः । विदुष्टरः
विदुष्टरः ॥ १४ ॥

वेङ्कटम् ० त्वम् अग्ने ! बहुस्तुत्ये यजमानाय स्पृहणीयम् यत् धनम् उत्तमम् तत् प्रयच्छसि । तथा
दानाधारभूतस्य इरिद्रस्य प्रमतिः पिता उच्यसे । प्र शास्ति च विदुष्टरस्त्वं परतन्व्यप्रज्ञमज्ञम्
प्र दिशः चतस्रो दिशः ॥ १४ ॥

मुद्रलम् ० हे अग्ने ! त्वम् उहशंसाय बहुभिः हतोत्थाय वाधते कल्पिये अनुपकारार्थम् स्पार्हम् स्पृहणीयम्
परमम् उत्तमम् यत् रेवणः धनमहितं तत् धनम् वनोपि अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे ।
यथा त्वम् आध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टमुद्विषुक्तः पिता पाक
इत्यभिज्ञः उच्यसे । तथा विदुष्टरः भविष्येनाभिज्ञस्त्वम् पाकम् शिष्टं तादृशं यजमानम् प्र शास्ति
प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्र शास्ति । स्वदीयशासनाभावे अनुष्ठातृणां
विग्रहः स्यात् ॥ १४ ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परिं पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षमा यो वसतौ स्योनकृज्जीव्याजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतदक्षिणम् । नरम् । वर्मेऽद्व । स्यूतम् । परिं । पासि । विश्वतः । स्वादुक्षमा ।
यः । वसतौ । स्योनकृत् । जीवऽप्याजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

१-३. संयु स्तुतौ । 'उह विश्वं त्रिवि' इति वही । 'वायन. कालः पलयाः' इति कल्पिषु । इति यजमाने-
इव । 'स नृयो रजे रेवणवच' इति धने । परममिति क्रियाविशेषणम् । वन दाने । 'वंसा नो वायो पुह'
इति वद । हे अग्ने त्वं बहुस्तुत्याय यजमानाय स्पृहणीयं यद्वत् तद् परमं इरासीत्यर्थः । 'आध्र कृषीं सुस्तु' (आह्र)
इति दक्षिणे । त्वं ज्यैर्देविसापि प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपर. इत्युच्यते । विदुष्टरा इति च । पाकं प्राच्यशास्ति ।
भविष्यप्रज्ञं परिपक्वान्यप्रज्ञं वा प्रकर्षेणानु शास्ति प्रज्ञात् । कल्प जनयसीत्यर्थः । प्र दिशश्च दिशु निशानिनि सर्वभूत-
ान्यीं प्रानुशास्ति विदुष्टर इति अ कु. २. नास्ति साम्ब. ३. तं वि. ४. उच्यते साम्ब. ५. त्वव
ल मं वि. ६. वक्यं साम्ब लपं.

स्कन्द० त्वम् हे अग्ने । प्रवतदक्षिणम् प्रयच्छद्विद्वांताव । दत्तदक्षिणम् । अथवा यमु बन्धने । प्रवद
दक्षिणम् । सन्तवदक्षिणादानमित्यर्थे । नरम् मनुष्यम् वर्मेव स्यूतम् वर्म कवचम् । यथा कवचम्
नुस्यूतं हृदयेऽवबद्ध दौष्टारं परिपाति, तद्वत् परि पाति पालयसि विद्वत सर्वत । स्वादुश्या
'खम' (निघ २, ७) इति अन्ननाम । स्वाद्वश्च । य वसती निवासे च स्थोनकृत सुखस्य कर्ता । कस्य ।
सामध्यादिति । अतिथि स्वाद्वश्च भोजयति सुखाय च शय्याया शाययतीत्यर्थे । यश्च जीवयाजम्
यजते जीवो जन्तु, तेन यो याग स जीवयाग । यक्षियपशुलक्षणेन जन्तुना यथेष्ट भवति तथा य
यजत इत्यर्थे । स उपमा दिव 'उपमे' (निघ २, १६) इति अन्तिकनाम । वात्स्यायान् वात्स्यायनम् ।
प्रथमैकवचनस्वायमाकार । अन्तिकस्थ सन्निकृष्टो दिव । स रत्नप्रसादात् स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थे ।
अथवा दिव स्वर्गस्वोपमा उपमान स भवति । सर्वे प्राणिभिर्मृष्टादारसन्तुष्टै स्वर्गोऽपमिति
स्तुयत इत्यर्थे १ ॥ १५ ॥

वेद्वट० त्वम् अग्ने । दरिद्रेभ्य २ प्रदत्तधनं मनुष्य कश्चमिव उरसि बद्धमिषुभ्य ३ सर्वेभ्यो दुरितेभ्य
परिरक्षसि । स्वाद्वश्च य युदे दरिद्राणां सुखकृत् जीवनामन्नमदानाद् यज्ञ करोति, स स्वर्गस्य
उपमा अन्तिके वर्तते ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । त्वम् प्रवतदक्षिणम् येन यजमानेन श्रुतिभ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशम् नरम् पुरप
यजमानम् विद्वत सर्वत परि पाति सम्यक् पालयसि । दृष्टान्त । स्यूतम् निवृद्धदत्तेन सूचीनि
सम्यक् निष्पादितम् वर्मेव यथा कवच युदे पालयति तद्वत् । स्वादुश्या स्वाद्वश्च वसती निवासभूते
स्यूदे स्थोनकृत अतिथीनां सुखकारी य यजमान जीवयाजम् जीवयजनसहित यज्ञम् यजते
भजति इति । स यजमान दिव स्वर्गस्य उपमा दृष्टान्तो भवति । यया स्वर्गोऽनुष्णाद्
सुपयति तथा त्वमपि श्रुतिगादीनित्यर्थे ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्ग ॥

इमामग्ने शुराणि मीमृषो न इममध्वानि यमगांम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्पृषिक्नुमर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शुराणिम् । मीमृषु । न । इमम् । अध्वानम् । यम् । अगांम । दूरात् । आपि ।
पिता । प्रमति । सोम्यानाम् । भूमि । अस्ति । श्रुपिऽकृत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

१-३ यमु दाने वचने वा । 'पर्वानि वरुणं व' इति कवचे । हे अग्ने सर्वं दत्तदक्षिणं दत्त
दक्षिणं सन्तवतानि मनुष्यं सर्वं परिपालयसि । यजमानस्यूतं कौशरं स्वदीपं पाति यथा तद्वत् । 'स्यूतो दत्त'
(पा ६, ४, १९) इति कवचे वा । शिम् वचने । हृदये बद्धकवचम् । किञ्च 'क्षम पाप ह्य' इत्यत्रे । यो वसती
स्वादुश्या स्थोनकृत अतिथि, जीवयाजने यजते न स साम्यायताम् दिव अतिक्रम्य । 'पयो ज्मा वसतिनाम्' इति
युदे । य स्यूदे अतिथि स्यूतं भोजयति, सुखाय च शय्याया शाययति च । जीवो जन्तु । अतिथिपुना वरुणं
यजो च देवान् वा तान् वा । 'मन्मोहनमुद्रांजा' इत्यधिके । तादृश्यानी च ह्य । अन्त्याम् । स इत्यन्त्याम्
स्वर्गस्य रत्न । अथवा दिव स्वास्वोपमानात् दि' अ कु । प्रयच्छितीं शुक्रे २ इद्रेभ्य वि' अ' ३ दत्त'
गात्रं वृ' अ' दि' १० । ४ 'इ मनुष्येभ्य साम' ५ मासि वि मे' ६. तथा मूषो.

स्वान्द० अथेतिहासः—‘दित्यवस्तुषो दान्नापामि विद्वत्पनिष्वा रक्षोभयाद् दूरं गत्वा गतेषु रक्षस्तु प्रत्यागतः
 कृतापराधत्वमिप्रायेणाग्निमाह—इमाम् हे अग्ने! शरणिम् नृ हिंसायाम् । वात्मनो हिंसाम् ।
 मीमृषः मृर विणिशायाम् इति स्वार्थिको णिच् । लोडर्थे छुह् । मीमृषः क्षमस्व । नः
 अस्माकम् । कतमा । उच्यते । इमम् अजानम् यम् अगाम त्वां विद्वत्यानिष्वा रक्षोभयाद् गताः
 स्मः दूरात् दूरम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्माद् आपिः ज्ञातिः स्वम् । कीदृशाः । पिता पितृ-
 स्थानीयः । प्रमतिः प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरः । केयाम् । सोम्यानाम् सोमसम्पादिनां सर्वयजमाना-
 नाम् । किञ्च भूमिः अस्ति लोकत्रयेऽपि भ्रमिवासि । त्रिष्वपि लोकेष्वप्रविद्वत्प्रवित्थित्यर्थः । उभो-
 पधातद्वाये च दर्शनकृमनुष्याणाम् । अथर्वमन्यथाऽऽया अथोऽर्धयोजना—इमां हे अग्ने!
 शरणिं संसारप्राप्तिलक्षणं हिंसां मीमृषो नः । मृजेरिदं लकारस्य पकारं कृत्वा ह्यन्दासं रूपम्,
 न मृषे । मार्दवं अपनदास्माकं संसाराजानमिमं यमगाम प्राप्ताः स्मः । दूरात् सृष्टेः प्रवृत्ति ।
 किं कारणम् । यस्माद् एवम् आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां यस्माच्च भूमिरस्ति । आग्र्यते-
 ष्वन्तरेदेवं रूपम् । भ्रमयित्वासि भ्रान्तेः कर्तासि । ऋषिकृत् दर्शनकृद् सम्यग्ज्ञानकरश्च
 मनुष्याणाम् । एतदुक्तं भवति—भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानस्य च त्वं कर्ता । स्वदायवी च संसार-
 प्राप्तिमोक्षौ । त्वं च पितृवद् सर्वयजमानानामनुग्रहपर । अतोऽस्माद् सम्यग्ज्ञानोत्पादनेन
 मोचयास्माद् संसारादिति ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अग्र्ये तपोऽर्थं गतोऽग्निमाशास्ते—इमाम् अग्ने! तपोजनितां हिंसां यथा सहामहे तथा
 फलप्रदानेन अस्मान् कुरु । तथा इमम् अजानम् च यम् वयं त्वां इन्द्रकामाः दूरात्
 अजाम । ज्ञातिः पाळयित्वा प्रमतिः च सोमाहाण्यं भ्रमप्राप्तिरस्त्वमन्धकाराऽपनयनाद्
 मनुष्याणां दर्शनकृद् ॥ १६ ॥

१-१. अग्नीतिहास । दित्यवस्तुषो दान्नापामि विद्वत्पनिष्वा रक्षोभयाद् अगाम । तेषु गतेषु प्रत्या-
 गतव कृतापराधत्वमिप्रायेणाग्निमाह । नृ हिंसायाम् । ‘वात्मनो वन्पनि-’ (१) (पा ३,१,११२) । गुणश्च । वृष
 विनिशायाम् (१) । अन्मि छुह् लैटि । चुरादित्वाण् णिच् । ‘निषिदुस्तुभ्यः’ (पा ३,१,४८) इति वच् । ‘चरि’
 (पा ३,१,११) इति डे । ‘अन लोपोऽन्यात्वम्’ (पा ३,४,५८) इत्यण्येनो वर्तमाने ‘दुमामिच्’ (पा ३,४,
 ७६) इति इति च ‘सन्वत्’ (पा ३,४,७५) इति रचारीमृत्वाः । ‘सन्वत्भूमि’ (पा ३,४,९३) इति चरि । ‘दीनो
 धपो.’ (पा ३,४,९४) इति दीर्घः । ‘बहुके अन्तस्त्वमाह्वयेणेऽपि’ (पा ३,४,७५) इत्यण्भावः (१) । हे अग्ने
 अजान इमा हिंसा क्षमस्व अस्माकम् । यद् यद्य एवा विद्वत्यानिष्वा रक्षोभयादिमत्सन्तं दूरमायं यमगाम तदसादृशार्थं
 त्वद्विना दूरस्त । यस्मात् ज्ञातिः पितृस्थानीयश्च प्रकृष्टमतेरनुग्रहपरश्च सोमसम्पादिनां सर्वयजमानानाम् । ‘दुमामि’
 प्रथि (छि विं अ) इति ज्ञाती । ‘सोमार्दनि य.’ (पा ३,४,१३०) इति सोम्य । तथादर्शनमृषः । (१) ‘अन्मि मुह
 षच् छिच्’ (पा ३,४,९) इति छुह् लैटि । बहुलुगन्तं वा लुङि । चुरादित्वाणिच् । ‘निषिदुस्तुभ्यः कर्त्ति वच्’
 (पा ३,१,४८) । पुपादि (३) । किञ्च भूमि भ्रमिना अमि विचरि लोकेषु । कथिः दर्शने । उभोपधातद्वाये दर्शन-
 कृमनुष्याणाम् । अनु चरने । अथवा अनुस्वर्या । हे अग्ने इमा सन्ति मार्जयासाकं अन्तराग्निमन्त्रिण्यन्त
 शोभन अपनय । दूरात् सन्पादिमव सगताजान गता स्मः । यस्मात् वन्मृ- विद्वत्पनिष्वा मनुग्रहपरिण्य संसारं
 हाह दर्शनकृद् सम्यग्ज्ञानकर अस्मा भ्रमयित्वा अपि मोहकरः । तस्मात्स्यकृष्टिकृत् यत्र इत्यर्थः । अन्मि अस्ति ।
 अग्नेः सम्यग्ज्ञानश्च च त्वं कर्ता । स्वदायवी संसारमोक्षौ । त्वं च विद्वद् मीमृषान् अनुग्रहपरः ।
 अतोऽस्माद् सम्यग्ज्ञानोत्पादनेन मोचय अस्मात् संसारम् इति । मृज् जुष्ये । अथर्वमन्यथाऽऽया । छिच् छ ।
 चुरादित्वाण् लुङि । भूमिः सविच् विं अ कु. २ ‘दानाना विं लपे. ३. य् सान्भ’,

सुदृढ० हे अग्ने! त्वम् नः अस्मत्सम्यन्धिनीम् इनाम् इदानीं सम्यादिताम् शरणिम् द्विंसां प्रतलो-
रूपाम् मीढ्याः क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवान् अग्निदोषादिरूपां परित्यज्य दूरान् दूरदेशम् यम्
इमम् अश्वानम् अगाम वयं गतमन्तः तमपि क्षमस्वैति शेषः । सोम्यानाम् सोमाङ्गान् अनुष्ठा-
तृणाम् मर्यानाम् त्वम् शाप्यादिरुण्युक्तः^१ अग्निः । आग्निः प्रापणीयः । पिना पालकः । प्रमतिः
प्रदृष्टमनस्युक्तः । सुमिः भ्रानकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । ऋषितृन् दर्शनकारी अनुनिष्कृषया प्रत्यक्षो
भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मनुष्यदंशे अङ्गिरस्वदाङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छं याहा वहा दैव्यं जनमा सादय वहिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्यत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने । पूर्ववत् । शुचे । अच्छं ।
याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । वहिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० मनुष्यत् मनोरिव हे अग्ने!, अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव हे अङ्गिरः!, ययातिवत् ययातिव,
पूर्ववत् पूर्वपामिव च ऋषीणां, ममापि सदने शुचे । दीप्त! अच्छं याहि अच्छमनेरर्थे । अग्नि-
गच्छ, अग्निगम्य च आ वह दैव्यम् जनम् देवेषु भवं लोकम्, सर्वदेवजनमित्यर्थः । आवाह च
आ सादन अस्मदीये वहिषि यक्षि च । कीदृशम् । प्रियम् इच्छामस्तनो मत्वा^२ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरसामेक! मन्वादीनामिव ममापि गृहेऽधुनामिमुत्सम् याहि । आ वह च दैव्यम् जनम् ।
^१आ सादय^३ च वहिषि । यत्र च प्रियम् देवगणम् ॥ १७ ॥

सुदृढ० हे शुचे! शुद्धियुक्त! अङ्गिरः! अङ्गिरशील! हविरादानायां वज्रवज्र गमनशील! अग्ने! अहं
आभिमुरत्येन सदने देवयज्ञनेद्रेणे याहि गच्छ । चत्वारो पटालाः—मनुष्यत् यथा मनुष्यशान-
देशे गच्छति; अङ्गिरस्वत् यथा आङ्गिरा गच्छति । ययातिवत् यथा ययातिनाम राजा गच्छति^४ ।
पूर्ववत्^५ अन्ये च पूर्वपुरदाः यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । गता च
दैव्यम् देवतासम्बद्धरूपम् जनम् आ वह अस्मिन् कर्मण्यनय । आनीय च वहिषि आस्तीर्णे इमे
आ सादय वाद् देवान् उपवेशय । उपवेशय च प्रियम् अभीष्टं हविः यक्षि च देहि ॥ १७ ॥

पूतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृषस्व शक्तीं वा यत्तं चक्रुमा विदा वा ।

उत प्र जेष्यमि वस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

१. "रिषु युक्तः सूक्तो. २-२. हे अग्ने शुचे दीप्त यन्मते गृहे मभिमव आवाह देवलोके सदनेत्वं ।
अस्मदीये वहीषि पिनादय । यत्र च इष्टं तत्र कर्म वा । अगच्छ अग्ने । वहिर्देवगणवद्भेष्यो यम् (१) (अ. वा. ४, १, ५८)
गमनाय । उपवेशो मन्वादिदेवतृणीणां शोशनेन निषय भवय । हे अङ्गिरशीनामन्व कर्तः तद्व्यवधि इत्तं
दिं वा यु. १-१ प्रतीत सन्ते मेरे सूक्तो. २. "वेद साम्ब यु. ३-४. आवाह विं अ". ५-५. नास्ति वि.
१. "उपवेशो". १. आवाह वि. २. नास्ति वि. ३. यथा वि.

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । बहुधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चक्रम् । विदा । वा । उत । प्र ।
नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुडप्रत्या । वाज्रज्वत्या ॥ १८ ॥

स्कन्द० एतेन हे अग्ने । स्तुतिकण्ठेन ब्रह्मणा वादधस्व अत्यर्थं वर्धस्व । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एतदुच्यते—एतेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्वेति । कर्ममेव । उच्यते । वाची वा वृत्तीय-
कञ्चनस्वार्थं पूर्वसवर्णः । शक्त्या वा यत् ते चक्रम्, विदा वा ज्ञानेन वा । यथाशक्ति यथा-
ज्ञानं च । यद् वर्धं चक्रम् कृतवन्तः इत्यर्थः । उत अपिच त्वमेव प्र षेपि अभि अभिप्रणयसि ।
स्तुतिकरणे प्रवर्तयसीत्यर्थः । कीदृशः । वस्यः वसीयः वसुमत्तमः । कान् । अस्मान् । एतदुक्तं
भवति । एवं स्रोतुं कुतो नः शक्तिः ज्ञानं वा । त्वदनुग्रहादेव वर्धं तव स्तुतिं कृतवन्तः,
न स्वमादिशेति । अथवा उच्यते—अभि प्र षेपीत्येतस्मान् परो द्रष्टव्यः । एद् च छेदर्थे । अभि
प्र षेप्युक्तं अभिप्रणयसि । एतेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्व प्राणयस्व चेत्यर्थः । किम् । वस्यः
द्वितीयावहवचनमेव । वसुनि धनानि चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । सम् नः सृज संसृज सम्बन्धय नः
अस्मान् सुमत्या शोभनया सुदया वाज्रज्वत्या अन्नसहितया । ज्ञानमर्हं च नो जनयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

पेङ्कट० एतेन अग्ने । स्रोत्रेण वृद्धो भव । यथा कश्चित्पञ्चतया महता प्रयत्नेन स्रोत्रं करोति
तथा यत् ते चक्रम् विदा वा ज्ञानेन वा यद् ब्रह्म वयं चक्रम् । अपि च अस्मान् श्रेयश्च अभि
प्र षय । अथवत्या त्वदीयया सुमत्या च अस्माद् सम् सृज इति ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । एतेन अस्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा बहुधस्व अभिवृद्धो भव, वाची वा विदा वा अस्मादीय-
शासत्या चाऽस्मदीयज्ञानेन च ते तव यत् स्रोत्रम् चक्रम् वर्धं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्व-
शान्दव्यः । उत अपि च अस्मान् अनुद्यातुं वस्यः वसुमत्तरत्त्वलक्षणं श्रेयाः प्र षेपि प्रवर्धेण
प्राणय । नः अस्माद् वाश्रवाया प्रभूतास्युक्तया सुमत्या अनुद्यानविषयया शोभनकुड्या सम् सृज
संयोजय ॥ १८ ॥

[३२]

इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वीचं यानि चकार प्रयमानि वृञ्जी ।

अहन्नष्टिमन्वपस्तर्दं प्र वृक्षणां अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । तु । वीर्याणि । प्र । वीचम् । यानि । चकार । प्रयमानि । वृञ्जी । अहन् । अहिम् ।
अनुं । अपः । तर्दं । प्र । वृक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

१-१. हे अग्ने त्वम् एतेन अस्मात्प्रयुक्तेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्व । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एवम् । यद्ब्रह्मणे । 'वीर्येण वीचो' (१) (पा ७, ४, १४) । यत् शक्त्या विदा वा चक्रम् । यद् ब्रह्म यथाशक्ति यथाज्ञानं कर्तव्यम् (२) । 'वृषा' (पा ७, १, १५) इत्यादिना पूर्वसवर्णत्वं दर्शयति । अपि च त्वमभि प्र षेपि स्तुतिकर्मैस्साद् प्रवर्धयसि । वस्य वशीयसि । अस्माभिः । स्तुतिं कारयसीत्यर्थः । एतदुच्यते । त्वत्स्तुत्यर्थं वृत्तौऽप्यत्र शक्ते ज्ञानं च त्वदनुग्रहादेव ज्ञानमस्तीत्यर्थः । न स्वमादिशेति । अभि प्र षेपि उत । एद् च छेदार्थे । एतेन ब्रह्मणा अभिप्रणय । अस्मिन् वसुनि वर्धयस्व च । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । एतदस्मान् शोभनया सुदयाऽन्नसहितया विंशतिः । ई-नीत्येव न च कृतवन्तः सान्धः, २. अग्नेः विंशतिः, ३. नास्ति विंशतिः, ४. ज्ञानेन दायात् सान्धः, ५. ज्ञेयव विंशतिः, ६. 'व्येवः विंशतिः' इति ।

स्वन्द० 'हे ऐत्रे' । 'एते सूक्ते इन्द्रदेवते । इन्द्रस्य तु क्षिप्रम् वीर्याणि वीरकर्माणि प्र वोचम् प्रवीषि । यानि चकार प्रथमानि अन्धेन केन चिदप्यकृतपूर्वाणि अत्यन्तप्रकृतानि वा वञ्जी वज्रवान् । सर्वत्र इ वर्यं । कृतमानि तानि । उच्यते । अद्द्न् अहिम् हतवान् मेघम् । अनु अप ततर्दं अचित् परभावे । अपरभावा पश्चाद्भाव । तर्दं तर्दिसार्थं । मेघवधोत्तरकाल तदीया जपो हिसितवान् । भूमौ पातितवानित्यर्थं । सा हि वासा हिंसा । केचिन्नु तर्दुन रिस्तारण इवाचक्षते । पृथिव्यागो रिस्तारितवानित्यर्थं । तामिश्य पातिताभिर्विस्तारित्वाभिर्वा प्र वक्षणा अभिनत् वक्षणा' (तप १,११) इति नदीनाम । नदी प्रभिल्लवान् । बहुदकत्वाद् भिरया तस्कृत्तानि' सर्वत प्रवादितवानित्यर्थं परतानाम् महीधराणा सम्बन्धिनी । क पुन पर्वताना नदीना च सम्बन्ध प्रभवत्क्षण । पर्वतेभ्यो हि नद्य प्रभवन्ति । अथवा वक्षणा पशव उच्यन्ते । पर्वतशब्दो हि मेघनाम (तृ निघ १,१०) । तेषाम् एक मय हतवान् । अन्धेपामपि पशून् हतवानित्यर्थं । अथवा पशुवचन वक्षणाशब्दत तत्सामीप्यात् पक्ष्य अत्र प्रतिपाद्यन्ते । पर्वतशब्दस्तु महीधरवचन एव । महीधराणां पशाम् प्राभिन्त् । छिन्नानित्यर्थं । एव हि चरकाञ्चर्युणा प्राहाण इतिहास श्रूयते—'प्रजापतेर्वा एतज्ज्वेष्ट तत्र यत् पर्वता । त पाक्षण आसत् । ते यानयानामवन्त तत्परापतनासत् । अथ वा इय तर्दि शिपिन्नाऽऽसीत् । तेषामिन्द्र पक्षानच्छिनत् । तैरिमामहत्' (वाठ ३६,७) इति ॥ १ ॥

घेङुट० अथ इन्द्रस्य बह क्षिप्रम् वीर्याणि प्रवक्ष्यामि यानि चकार पुरातनानि वञ्जी । तान्यहि- अहिम् असुरम् अद्द्न् इत्या च तेन रुद्रा अप सूच्येव इक्षिमि ततर्दं । प्र अभिनत् च तिलोच्चयाना' नदी पृथिव्या पातयितुम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि' इति पञ्चदशचं द्वितीय सूक्तम् । आहिरसो हिरण्यस्तुप ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । इन्द्रो देवता' ।

पञ्जी वज्रयुक्त इन्द्र प्रथमानि पूर्वसिद्धानि यानि वीर्याणि पराजययुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य यानि वीर्याणि तु क्षिप्रम् प्र वोचम् प्रवीषामि । यानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिम् मेघम् अद्द्न् हतवान् । उदक वीर्यम् । अनु पश्चात् अप जलानि ततर्दं हिसितवान् । भूमौ पातितवानित्यर्थं । इद द्वितीय वीर्यम् । पर्वतानाम् सम्बन्धिनी वक्षणा प्रवहणीला नदी प्र अभिनत् भिरवान् । बहुदकत्वात्पुणेन प्रवादितवानित्यर्थं । इद तृतीय वीर्यम् । एष्ट चरत्रापि इष्टव्यम् ॥ १ ॥

१-१ इन्द्रस्य वीर्यमाणि क्षिप्रं प्रवीषामि । वज्रवान् अन्धेनाहनपूर्वाणि अत्यन्तप्रकृतानि यानि मेघहननात्तर्दनन' इति दत्ता' इति चकार तानि अवीर्याणि वर्यं । 'अहिम् परे (री रिं अ) पर' इति वेधे । तर्दं हिंसावान् । अनु पश्चात् । एव वेधे इत्या तदन्तरं मेघवध अत्र पालिषवान् । भूराजकमया हिमन्त् । 'वक्षणा प्राक्व कुन्वा' इति ऋषि । पर्वतमया रि लप । पर्वतमेवाभिनी नदी बहुदकत्वात् भिरया स्वकृतानि सर्वत प्रवादितवान् इ यत् । तर्दं हिसिते वा । पृथिव्यागो रिस्तार । पातितभिर्विस्तारित्वाभिर्वा प्र वक्षणा अभिनत् वक्षणा' इति ऋषि । अथवा पशुवचनेन वक्षणाशब्देन तत्सामीप्यात् पश्या अत्र प्रतीपाद्यन्ते । पर्वतेभ्यो वानि पाषिरे पशून् पशवताडितवत् । अथवा पशुवचनेन वक्षणाशब्देन तत्सामीप्यात् पश्या अत्र प्रतीपाद्यन्ते । पर्वतेभ्यो वानि पशवताः । त पश्या आसत् । ते यानयानामवन्त तत्परापतनासत् । अथ वा इय तर्दि शिपिन्नाऽऽसीत् । तेषामिन्द्र पशानि चरत्रापि इष्टव्यम् । इति रिं अ तु । स्वकृतानि सूक्ते २ पातित रिं छप ३ 'अद्द्न् रिं साव' ४ ४ आग्नि रि रिं ५ 'इत्यम् । अन्धेनाहिरसो इष्टव्यतो' इत्याद्याः सुष्टव रिं

अहन्नहि पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टाऽस्मै वज्रं स्वयं ततश्च ।

वाश्रा इव धेनवः स्पन्दमाना अज्रः समुद्रमवं जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वयम् । ततश्च । वाश्राऽइव । धेनवः । स्पन्दमानाः । अज्रः । समुद्रम् । अवं । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'अहन् अहिम् पर्वते शिश्रियाणम् आश्रयन्तम् । लीयमानमित्यर्थः । मेघा हि स्वभावेन पर्व-
तेषु लीयन्ते । केन अहन् । उच्यते । त्वष्टा देवशिल्पी । अस्मै तादृश्यं चतुर्थी । आश्रे-
न्दस्वार्थाद । वज्रम् स्वयम् सृष्टा शब्दोपतापयोः । प्रहारवेलायां शब्दकरमुपतापयितारं वाऽसुराणाम् ।
ततश्च 'तक्षतिः कृतिकर्मा' (या ४, १९) । कृतवान् । अत्र कैकयाव्यताप्रसिद्धयर्थं यत्पठ्यन्दावध्यादसं-
ख्यौ । ये त्वष्टाऽस्मै वज्रं स्वयं ततश्च तेनाहश्रिति योन्दस्वस्त्रियाणाभ्यां वज्रस्य करणत्वप्रतीतिः,
'प्रहर शीघ्रमयं वण्डः' इत्यादिषु यथा । इवे चादौ वाश्राः इव धेनवः यथा वाशनक्षीला अभिनव-
प्रयुक्ता धेनवः वत्सान् प्रति गच्छेयुः, एवम् स्पन्दमानाः खवन्त्यः अज्रः अजुपर्यायोऽयम् । क्रियाविशेषणं
चेद् । तृतीयाधेयं वा प्रथमा । मजुना वा मागेण । समुद्रम् अन्तरिक्षनामैकम् (दु. निप १, १) । पञ्चम्यर्थे
चात्र द्वितीया । समुद्रादन्तरिक्षात् अवं भूमिं प्रति जग्मुः गता आपः । अथवा समुद्रमिति पार्थिवं एव
समुद्रोऽभिप्रेतः । स्वार्थं एव द्वितीया । हतेऽदौ तस्याधः पार्थिवं समुद्रं प्रति जग्मुराप इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहन् अहिम् मदीधोर लीयमानम् । त्वष्टा अस्मै वज्रम् स्वरणशीलम् अकरोत् तीक्ष्णधारम् ।
शब्दकारिण्योऽभिनवप्रयुक्ता, इव धेनवः वत्सान् प्रति स्पन्दमानाः अजसा अन्तरिक्षं प्रति
अव गताः आपः । यद्वोर्धि प्रति गता इति ॥ २ ॥

मुद्रल० पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहिम् मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय स्वयम् सुवृ-
त्रेणीयम् त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रम् ततश्च वज्रकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिद्ये सति स्पन्दमानाः
प्रसवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अज्रः सम्बन्ध् अवं जग्मुः प्राप्ताः । दृष्टान्तः । वाश्राः इव वत्सान्
प्रति हन्तारवोपेताः धेनवः यथा सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

१-१. अहन् । शिश्रु सेनावाण । अत्र एकीभावे । 'अचि वतुपात्रधुवान्' (पा ६, ४, ७७) इति इवद् । 'द्वन्द्विः
शेषः' (पा ७, ४, ६०) । पर्वते लीयमान मेघम् । ये त्वष्टा देवशिल्पी कस्ये इन्द्रार्थं वज्र प्रहारवेलायां शब्दकरम् अवगत-
स्कारि ना चकार । तेन अहन् इत्यर्थः । 'स्त्रियेरेवताकाराश्रयोवभावाः' (पाठा ३, २, १६५) इति ताच्चेत्यदिषु ।
अथवा तश्च तश्च वन्कर्त्तणे । सृष्टाश्चोपतापयोः । 'अपो यद्' (पा ३, १, ९७) । गुणस्थान् परः । मेघा हि
स्वभावेन पर्वतेषु लीयन्ते । योऽवत्स्त्रियाणाभ्यां वा वज्रस्यकरणत्वप्रतीतिः । प्रहर शीघ्रमयं वण्ड इतिक्त् । इवे चादौ आपः
स्पन्दमानाः खवन्त्यः समुद्रान्तरिक्षात् । अज्रः अजुना मागेण अवं जग्मुः अपो भूमिं जग्मुः । अभिनवप्रयुक्तात् यथा वाशन-
क्षीला धेनवः वत्सान् प्रति गच्छेयुः तद्वत् मेघे इति द्रुततरं शृङ्खलेण । सन्द् प्रसवणे । शान्त् मुक्त् च । अज्रः
क्रियाविशेषणं वा । तापे अवं ह्यः । 'गण्डः समुद्रः' इत्यन्तरिक्षे । अजेः अम् । अत्र अपोऽर्जः । पार्थिवमेव समुद्रं स्तार्गे ।
अवमभुश्रिति वा । कण्डः क्षीरं वा अग्नि । अजोऽन्तमुपमानमेव । 'स्वप्रवित्ति' (पाठ २, १२) इत्यादिना रक् । 'वाश्राभ्यां
ह्यः' (पाठ ३, १२), 'पिठ रघ' (पाठ ३, १४) ['क्षीरं वा अग्नि कुः] यथा वाश्र धेनवः अजः क्षीरं धनन्ति तद्वत्
समुद्रमव जग्मुरापः विं अ कुः । † स्वयं साम्ब. ‡ 'प्रयुक्ता मूको. २. उ अहन् विं. ३. स्वरणम्
मूको. ४. 'व्याप्तौ' ल अं विं. ५. वती ह्ये विं. ६. अवनताः साम्ब.

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकटुकैश्चपिवत्सुतस्य ।

आ सार्यकं मधवाऽदत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अनुणीत । सोमम् । त्रिकटुकैश्चपि । अपिवत् । सुतस्य । आ । सार्यकम् । मधवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृषायमाणः । 'अत्र पितरो मादुर्ध्वं यथाभागमावृषायञ्चम्' इत्यस्य 'यथाभागमादुर्ध्वैवेतदाह' (माश २, ४, २, २०) तथा 'अमीदन्त पितरो यथाभागमावृषायिपत' इत्यस्य 'यथाभागमाशिपुरिल्लैवेतदाह' (माश २, ४, २, २२) इति घतपथशास्त्रे विररणाद् वृषायतिरशनामैः इति गम्यते । अहन् । मधवा वृषायञ्चोऽत्र उपलक्षणद्वितीयान्तो व्यत्ययेन भावे ब्रह्मन्, न कर्तरि । मध्व् चेच्छायां नाथो । इच्छाकवप्येव वा छान्दसात्वाद् दीर्घत्वम् आत्मनेपदत्वे च । वृषायमाणः वर्षणमिच्छन्ऽ । वर्षि-
तुमिच्छन्तित्यर्थः । किं कृतवान् । उच्यते । अणुणीत वृत्तवान् प्रार्थितवान् सोमम् । वृत्वा च त्रिष्टु-
केषु अणिवद् अमिच्छन्वन्तं पूर्वं त्रिकटुका इत्याक्षते । पीतवान् । सुतस्य द्वितीयार्थे पठ्येता ।
पत्नीश्रुतेर्वैकदेशमिति शेषः । सुतं सोमं सुतस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणम् । आ सार्यकम्
आ इत्युपसर्गः अदत्त इत्याख्यातेन सम्बन्धवित्तव्यः । सार्यकश्चोऽपि पौऽन्तकर्मणि इत्यस्य श्रिया-
शब्दो विरोपणम् न वज्रनाम वज्रशब्देनोपाचत्वात् । सार्यकं शत्रूणामन्तकरम् मधवा धनवानिन्द्रः सा
अदा गृहीतवाद् वज्रम् । गृहीत्वा च अहन् एनम् एनमिति पूर्वस्वामृच्यादिदृश्य मेघस्यान्वयैः
समनन्तरस्य वा । वज्रमिति वृत्तीयार्थे त्रितीया । इत्यनेनं मेघमनेन वा वज्रेण । कीदृशम् ।
प्रथमजाम् अग्रे जातम् अहीनाम् निर्घोरण एषा पथी । मेघानां मध्वैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृषम इवाचरन् अणुणीतं सोमम् अमिच्छन्वित्तस्य 'पूर्वस्वमृचिकटुवत्तस्मिन्' सुतम् अणिवद्
सोमम् । आ अदा अन्तरकरम् आयुधम् मधवा । तेन एनम् मेघतिरस्म्' अहिम्' असुरं मेघानां
मुच्यम् अहन् ॥ ३ ॥

मुद्गल० वृषायमाणः वृष इव साधरन् इन्द्रः सोमम् अटणीत वृत्तवान् त्रिकटुकैः उचोतिर्गौरिषु
इत्येतन्नामकास्त्रयो यागाः त्रिकटुका उच्यन्ते । वेपु सुतस्य अमिषुतस्य सोमस्यांशम् अणिवत् पीतवान् ।
मधवा धनवान् इन्द्रः सार्यकम् वन्धकम् वज्रम् आ अदत्त स्वीकृताम् । वज्रेण अहीनाम् मेघानां मध्वे
प्रथमजाम् प्रथमोत्पन्नम् एनम् मेघम् अहन् हतवान् ॥ ३ ॥

१-१. वृषायमाणः । वृष अणुणे । यथा शिष्टविररण्ये 'अत्र पितरः' शब्दादिषु दृश्यते । घतपथशास्त्रे
निर्गोष्ठिः । 'अत्र पितरो मादुर्ध्वं यथा भागमावृषायञ्चम्' इत्यस्य 'यथाभागमादुर्ध्वैवेतदाह' (१) । तथा 'अमीदन्त
पितरो यथाभागमावृषायिपत' इत्यस्य 'यथाभागमाशिपुरिल्लैवेतदाह' इति । तृणो वर्षम् । तदप्रथम एणुणि इत्ये 'ए
आत्मनः कवर्त्' (पा ३, १, ८) । कटुपथशास्त्रे (१) वृषायमाणः । अहन् वृषामिच्छन् वा शिवं प्रार्थितवान् अमिच्छन्वन्तं
पूर्वं त्रिकटुका इत्याक्षते । अमिच्छन्वित्तस्य पीतवान् अमिषुतं सोमं सार्यकदेशं वा । सार्यकं पौ अणुणमिति । अणुण-
(पा ६, १, ४५) । इत्यत्रः 'मातो बृह' (पा ७, ३, २२) । मध्वं धनम् । तन्नामिन्द्रः । अणुणानन्तरं वज्रनात् । पत्नी
पूर्वैरेव उपनेत्यन्वयदेशः । अहीनां मेघानां मध्वे प्रथमजाममेकं मेघं हतवान् इति म कु. † नास्ति मूको.
इ-इ वृषायति इत्यादि मूको । † एणुणिति मूको. २. न एणुण मं इति. ३-३. पूर्वं स्वर्ं त्रिकटुके त्रि-
सायं कु. ४. मधुतिरसं सायं कु. मेघतिरसं ल मं इति. ५. नास्ति सायं' कु.

यदिन्द्राहंन्रथयजामहीनामान्मायिनामभिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धाम्प्राप्तं तादीत्या शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहंन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अभिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उपसम् । तादीत्या । शत्रुम् । न । किला । विवित्से ॥४॥

स्कन्द० यदा यदा हे इन्द्र । अहन् हत्वानसि प्रथमजाम् अहीनाम्, आत् यदायं यच्छब्दश्रुतेरादिशि निपातशब्दायं वर्तते । तदा तत्सहायानां मायिनाम् अतिसन्धानमायिनाम् अभिनाः प्र भीम् हिंसायाम् । प्राभिनाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । उत मायाः उतशब्दो मायाशब्दात् परो द्रष्टव्यः । माया अपि । न बलमदात् हठेनैवाहिंश् हत्वान् असि । किं तर्हि । तत्सहायानां मायावतां प्रजासत्सन्धयेत्यर्थः । इत्येव कृष्टिमूलत्वात् सर्वजन्योः सूर्यम् जनयन् धाम् च उपसम् च । तादीत्याशब्दात्सपर्यायः तावच्छब्दपर्यायो वा । तादृशं मायावत्सहायं तावन्तं वा महापरिमाणम् अन्वयं मेघं शत्रुम् शातवित्तव्यं वैरिणं वा न किल विवित्से विन्दतेरिदं रूपम् । न किलाविन्दः । नालभया इत्यर्थः । यादृशी मायावत्सहायो महापरिमाणो वा तारगन्धो नैशालीत्यर्थः । किलशब्द एव तदानींशब्दपर्यायशब्दोऽप्येवमिदं वर्तते । सूर्यादीन् जनयंशब्दानामिति । आत् शब्दस्तु षदचरणः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा इन्द्र । हत्वानसि प्रथमजातम् अहीनाम् । यदा च तदनन्तरं तत्सहायानां मायावताम् मायाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । तदनन्तरमहिना तिरोगूतम् सूर्यम् धाम् उपसम् च प्रादुर्भावयन् त्वं तदानीं जयति न फल्यं शत्रुम् हवशिष्टम् अन्वयिन्दः ॥ ४ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे इन्द्र । यत् यदा अहीनाम् मेघावाम् प्रथमजाम् प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हत्वान् असि । आत् तदनन्तरम् मायिनाम् मायोपेतानामसुराणां सम्बन्धिनीः मायाः प्र अभिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरम् सूर्यम् उपसम् उपःकालम् धाम् आकाशं च जनयन् उरपाद्यन् आवरकमेवनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तते । तादीत्या तदानीम् आवरकान्धकाराभावात् शत्रुम् शातकं वैरिणम् न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ ४ ॥

१-२. हे इन्द्र यदा त्वमहीना मेघान् अथे प्रथमजाते मेघम् अहन् हत्वानसि । आत् तदायं । तदा मायावतां माया अपि अभिनाः । प्रकर्षेण प्र नाशयतीत्यर्थः । मौजू हिंसायाम् । मेघहनेन तत्सहायाना मायशुचाना बलं प्रजा पातिसन्धाय प्राभिनाः इत्यर्थः । यदा मेघहनिः तदैव सर्वजन्यो कृष्टिमूलत्वात् सूर्यं धाम् उपसं च उपसम् त्वं वादृशं मायावत्समित-मन्व मेघं शत्रुं शातवित्तव्यं वैरिणं वा मैत्र अविन्दः । तावन्तं महापरिमाणं मेघम् इति वा तादीत्यायः । 'तादीत्या स्वकृत-सजः' । तापयं वा । अहीनां प्रथमजाः अहिः परिणामतोः कष्टं यातमिते वा तददन्तो नैव स्ये योते । निवृत् लघि । लिट् । न नालभयाः । किल यदायं विं अ कु. १-१ यदाशब्दं साम्. ‡ 'अध्या' सूको. ११ ररेतेवाहिन् सूको. १-११ तव देवगृष्टिं साम्. ११ देवगृष्टिं साम्. ११ 'एतदवलि' साम्. १-२. नाशित साम्. १. गमशिं विं अ. ४. नाशित वि.

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्णाऽहिः शयते उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्रऽतरम् । विऽअसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन । स्कन्धासीव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

स्कन्द० १ अहन् इतवान् वृत्रम् मेघं वृत्रनामानसुरं वा वृत्रतरम् वर्ततेर्गत्यर्थस्येवं रूपम् । गन्तव्यम् अतिशयेन गन्तारमित्यर्थः । व्यंसम् विगतोसं विच्छिन्नोसम् व्यंसनामानमपरमसुरं वा । कः । इन्द्रः । केन । वज्रेण । कीरतेन । महता वधेन नित्यं इन्द्रा । अथवा इनननामैव वधः । प्रहारः । वज्रे च तत् कारणम् । वज्रेण महता प्रहारेण इतवान् । इतश्च सन् स्कन्धासीव वृक्षाणां स्थूला अधोभागाः स्कन्धांसि । तानि यथा कुलिशेन वज्रनामैतत् (द्वि. निघ २, २०) इह तु मायुषसामान्याद्वा कुडारे प्रयुक्तः । कुडारेण विवृक्णा विविधं शिक्षानि शयते इत्यत्र । अहिः मेघः । अहतेर्वा अहिर्गन्ता वृत्राण्यो व्यंसारण्यश्चासुरः । शयते शेत्यतिरिक्तं स्थानार्थः । आनाशयो जलाशय इति यथा, 'दिमातां शयुः' (श्र १, ३१, २) इति यथा । कथं तिष्ठति । उपपृक् पृथिव्याः उपरेमेघ समित्येतस्य स्थाने । संप्रथितः पृथिव्यां भूमौ । दुपतितः योऽवसत् मेघे उदकस्त्वेव भूमौ पतितः तिष्ठति शरीरेणैवासुरः ॥ ५ ॥

पेट्टट० इतवान् वृत्रम् अतिशयेन निवेष्टयितारम् व्यंसम् अपारमसुरम् इन्द्रः महता मायुषेन इन्द्रा । यथा वृक्षस्य स्कन्धांसि कुडारेण विविधं शिक्षानि शयते एवम् अहिः शेते डिष्टपादरुक्णा पृथिव्याः उपपत्तनः ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयम् इन्द्रः महता वधेन सम्पादितो यो महान् वधः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानां आवरकम् अन्वकाररूपम् तम् वृत्रम् एतन्नामकमसुरम् व्यंसम् विगतोसं डिष्टपादरुक्णा भवति तथा अहन् इतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुडारेण विवृक्णा विविधपदशिक्षानि स्कन्धासीव । यथा वृक्षस्कन्धाशिक्षा भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृत्रः पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संप्रथितः शयते शयनं करोति । डिष्टकाणवत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति मधमाष्टके द्वितीयाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

अयोद्वेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविवाधमृजीपम् ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानां विधिपु इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

१-१. अहन् इन्द्रो वज्रेण महता वधेन । निघण्टव्या प्रहारेण इति वा वधानः । तेन वधमहन् । वधस्यै महती । तौ अहतिरि वा । आहण्यधीनत्वाद् वधं मेघे वृत्रतरं गन्तव्यम् अत्यर्थं नवरत्नम् । विच्छिन्नोसम् इति वा । इवा कुडारेण विविधं शिक्षाः शालाः पृथिव्या उपपृक् पृथिवीनां विधाः तदरतिः शयते । उदकस्त्वेन भूमौ पतितः री मेघदेवेत् । अशुरदेवेत् स्वऽपरेण । 'शामा रक्षया यथा वन्द्य' (१) इति । स्यात्वेन मनुष्यम् । लयः लयि । अरि शत्रौ । गन्ता वृत्र स्वंग्रहं शत्रितो गन्तो । शीघ्रं लयते । अनाशय इव विं अ कु. १-१ मास्ति साम्. † इवा दिवापा साम्. १-१ प. ... अहन् मेघे उदकस्त्वेन भूमौ पतितं विधिपु इन्द्रशत्रुः २-२. महत्तुवेन विं अ.

अयोद्धाऽईव । दुःऽमर्दः । आ । हि । जुहे । महाऽवीरम् । तुविऽवाधम् । ऋजीपम् । न ।
अतारीत् । अस्य । समऽश्चतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिपे । इन्द्रऽवात्रुः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'योद्धुमसमर्थः अयोद्धा। यथा सः दुर्मदः कुत्सितमदः सुरया मत्तः सन्नसमर्थोऽपि कश्चिद् युद्धापा-
ह्येत, एवं वृत्रः आ हि जुहे दिशब्दः पदपूरणः । युद्धाय बाहूतवानिन्द्रम् । कीदराम् । महावीरम्
तुविवाधम् महाविश्रान्तं बहूनां शत्रूणां बाधितारम् । ऋजीपम् । अर्जयितारं शत्रुधनानाम् । अथवा
यत् सोमस्य पूषमानस्यै अतिरिच्यते तदजीपमुच्यते । सामर्थांश्चाप्रान्तर्गीतमत्पर्कः । ऋजीपिण-
मित्यर्थः । कः । पुनरिन्द्रस्य ऋजीपेण सम्बन्धः । §हयौरस्य स भागो धानाश्रेति । आहूय
च युद्धायेन्द्रं वृत्रः न अतारीत् तरितरत्र शत्रोत्यर्थे । शत्रोत्येव नित्यं कर्मभूतधातवन्तरसापे-
क्षवान् सोढुमिति वाक्यशेषः । नास्तकत् । अस्य - इन्द्रस्य स्वभूतानाम् सृष्टिम् सञ्जातिम्
वधानाम् प्रहारानाम् । मासहतेत्यर्थः । अथ असहमानः किं कृतवान् । उच्यते । सम् रुजानाः
पिपिपे श्रीवाः किल रुजाना इत्यन्ते । आत्मीया श्रीवाः संपिष्टवान् चूर्णितवान् । प्रहर्षै-
ष्यमानश्चूर्णीकृतश्रीव इत्यर्थः । अथवा 'रुजानाः' (निघ १, १३) इति नदीनाम् । मेघध वृत्रः ।
नदीः संपिष्टवान् । बहुनोदकेन नदीनां कूलानि संपिष्य भ्रोतसि प्रवाहितवानित्यर्थः । सामर्थांद्
या गत्यर्थः संपिपिः । उदकरूपेण नदीः प्रति जगामेत्यर्थः । इन्द्रः शतपिता यस्य
स इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

धेङ्कट० युद्धासमर्थः मानी यथा समर्थमाह्वयत्वेवम् बाहूतवान् इन्द्रम् महावीरम् बहूनां बाधितारम्
ऋजीपिणम् । न च अतारीत् इन्द्रस्वायुधानां सन्नतिम् । अथ पृथिव्यां निवातितोऽवराः सन्
नदीः संपिष्टवान् । इन्द्रो यस्य शतपिताऽऽसीदिति ॥ ६ ॥

मुद्रल० दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दुर्पदुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धरहित इव इन्द्रम् आ जुहे हि बाहूतवान्
खलु । कीदरामिन्द्रम् । महावीरम् शुणैहान् भूत्वा शीघ्रोपेतम् तुविवाधम् बहूनां बाधकम् ऋजीपम्
शत्रूणांमपार्जकम् । अस्य ईदरास्येन्द्रस्य सम्बन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्धि तेषाम् वधानाम् सृष्टिम्
सन्नमम् न अतारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरितुं नाशोत् । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य
षादतो वृत्र इन्द्रेण हयो नदीषु पवित्रः सन् रुजानाः नदीः सम् पिपिपे सम्पक् पिष्टवान् ।
सर्षान् लोकानाञ्चुण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपापानादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥६॥

१-१. अयोद्धेव दुर्मदो वृत्र इन्द्रमा जुहे । योद्धुमसमर्थोऽपि गुराणममत्तः य आह्वयति सः मयोद्धा । स इव ।
अत्रवर्त्त लदोर्मे च अजान् कुत्सितमदः । एवंभूतं स्यात् अह्वयते । महाविश्रान्तं बहूनां शत्रूणां बाधितारम् ऋजीपिणम् ।
यानोमत्र पूषमानस्य अतिरिच्यते तदजीपम् । माध्वनिरनाभिषुन शीरसिहृत्तृगीपम् । तमे (दे)न क्षुभीपवने दाहिषोक्ते च
अभिषुगोति । तद्विन्द्रास्तभारम् (णः) । धानावत्र विषुयः (१) । शतम् (एष्य) इन्द्रस्य च ऋजीपस्य च संबन्धः । तद्विन्द्रावेन्द्रमाहूय
जुहे इन्द्रस्य वधानां प्रहारानां सन्नतिं न अतारीत् नाशोत् । प्रहारान् नाशत सौद्धमित्यर्थः । वृ शत्रो । ऋजे भजे ।
इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शतपिता यस्य ए. । ए रुजानाः आत्मश्रीवाः वाः संपिष्टवान् चूर्णीकृतवान् । इन्द्रप्रहारचूर्णीभूताश्रीवाः इति
अह्वयश्रे । मेघधे वृ नद्यो रुजानाः । नदीचूर्णानि संपिष्य शौलमि प्रवाहितवान् । पित्र वेपने गतौ या । उदकरूपेण नदीः
प्रति जगाम इति वा दि० अ कु. ।-।। पु. १६. [या ६, ४. ५] वैवृ. भाष्यतया मूको. ।। यत्तया मूको.
§ दाहिषोक्तेऽस्य स्वाम्ब. २. "गतिम् साम्न कु. ३. "तेव कु. ४. नास्ति मी.

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमाऽस्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूपन्पुत्रा वृत्रो अशयद् व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान् ।
वृष्णः । वध्निः । प्रतिमानम् । बुभूपन् । पुरुऽप्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

स्फन्द० 'अपात् अहस्तः इति लुप्तोपमौ । अपाद् इव अहस्त इव । यथा कश्चित् पादवर्जितः कश्चिदह-
स्तोऽप्यचेष्टमानः किञ्चित् पृतन्यति, एवम् अपृतन्यत् असद्भ्रामयन् योधितवान् इन्द्रम् । यो-
मानश्चन्द्रः आर् अरय यज्रम् अधि आऽ इत्युपसर्गो जघानेत्याख्यातेन सम्बन्धवितन्वः । अयं
वृत्रस्य अधि उपरि सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे आ जघान इहमित्यर्थः । सामर्थ्याद्याप्राप्तार्थोत्पत्त्यर्थः ।
आगमितवान् वज्रम् । वृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य वध्निः वध्योऽपि प्रतिमानम् बुभूपन् प्रवि-
न्द्रत्वमाप्तुमिच्छन् पुत्रा बहुप्राणकृद् वृत्रः अशयत् अतिष्ठत् । व्यस्तः विस्तृत्य भूमौ क्षिप्त
इत्यर्थः । अथवा वृत्रः मेघः, स बहुषु नदीतटाकादिषु प्रदेशेषूदकरूपेणातिष्ठत् विक्षिप्त इति ।
केचित्तु वध्निराहस्य रुद्रिबलाद् वृषशब्दोऽत्र प्रजननसमर्थं बलवति वृषभे वर्तते । वध्निः कृतवृषभे
प्रजननासमर्थं दुर्बले षडोवर्दे वर्तते इति व्याचक्षते । यथा प्रजननसमर्थस्य बलवतो वृषभस्य दुर्बलं
प्रजननासमर्थं प्रतिमानम् बुभूपन् विक्षिप्तस्तिष्ठेत् एवं वृत्र इन्द्रस्येति ॥ ७ ॥

येङ्गट० 'हलपादवर्जितोऽपि' इन्द्रम् अपृतन्यत् । आ जघान अस्य उच्छ्रिते देशे वज्रम् हृद् ।
वर्षितवृषभस्य छिद्रवृष्णः प्रविन्द्रन्नीभवितुमिच्छतिव्यौपमिकम् । अनेकेषु देशेषु वृत्रः अशयत्
षडोवर्तकृतः ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० अपात् वज्रेण च्छिद्रस्तात् पादरहितः अहस्तः हलरहितः वृत्रः इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत्
वृत्रानां युद्धमिच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्रोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हल-
पादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसरते प्रौढस्त्वधे अधि उपरि यज्रम् आ जघान
इन्द्रः आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अरक्तस्यापि युद्धेऽप्यर्थां दृष्टान्तः । वध्निः छिद्रमुपकः पुरा
वृष्णः रेतस्तेजससमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानम् सादृश्यम् सुभ्रात् प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति
तद्ददयामिति शेषः । सः वृषः पुत्रा बहुष्वबवेषु व्यस्तः पिविषे क्षिप्तः तादृशः सद् अशयत् भूमौ
पतितवान् ॥ ७ ॥

१-१. अपात् अहस्तः । अत्रोपमा दृष्टा । अपादेव अहस्त इत्यर्थः । यथा पादरक्तजितः पुरुषः केचित्तुदण्डः
तदरुण्येऽपि कृतान्यत् इन्द्रं प्रति निश्चित् अर्पयामयत् । येष्वमानश्चन्द्रः अरथापि अरथोपरि सानौ स्तुभित्ते
प्रदेशे आ जघान आगमितवान् वज्रम् । इतिर्गोत्वर्थः अन्तर्गोत्वर्थश्च । वृत्रा युद्धे । वयत्रतात्वात् सुब्रह्मण्यम् । एवम् ।
अशिरसौ । पर्वतार्थं मेघं क्षिप्तान् वर्षितुमिच्छत् । वृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य वध्निः वध्योऽपि प्रतिद्रोऽपि अशिरसिष्ठत् यु-
गमहाशय्य अतिष्ठत् व्यस्तः । विस्तृत्य भूमौ क्षिप्तं सानौ । मेघस्ये नदीतटाकादिषु उदकरूपेण । बहुपतिवत्
विक्षिप्तः । एवम् एवमे 'दुर्बले च बलीवर्दे अमिषुके इति शेषः' इति । प्रजननसमर्थं वृषभे वा शिरसात् । 'स
दरिद्रुष्वभयै' इति । यथा प्रजननसमर्थस्य बलवत्पुरुषस्य प्रतिदृष्टव्यं दुर्बलो वध्निः विं अहुः । वध्निः
सायन् । † मासिन् भूको. ‡ अर्थोऽप्युपसर्गः साम्भः । †-† मासिन् साम्भः । ‡ अर्थोऽप्युपसर्गः । †-† मासिन् वि.
व्यौपमिकत्वर्थः । वध्निः साम्भः. २-२. अहलपादेऽपि विं छपं, अशयत्तानोऽपि अ। ३. मासिन् वि.

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।

याश्चिद् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्वभूव ॥ ८ ॥

नृदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः ।

चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । वभूव ॥ ८ ॥

स्कन्द० यथा महान्तम् नदम् भिन्नम् अमृत्कृत्माणोऽसीत्य गच्छेषुः, तद्वत् अमुया [इत्थंभूतलक्षणया तृतीयया अर्थे] सामभ्यात् प्रतिनिर्देशः । अनया महत्या वृद्धया सम्बद्धम् शयानम् विष्टन्तम् मनः रुहाणाः आरोहन्त्यः । मनुष्याणां चित्तं ह्यादयन्त्य इत्यर्थः । अति यन्ति अतीत्यान्त्यतो गच्छन्ति आपः । इन्द्रेण भिक्षामेषाच्चिरसृत्यान्त्यतो गच्छन्तीत्यर्थः । चित् शब्दः पदपूर्णाः, एवापौ वा । याः एव वृत्रः महिना महत्या सेनालक्षणेन स्वारीरेण वा पर्यतिष्ठत् परिवृत्त्यातिष्ठत् तासाम् एवन्द्रेण ह्ये वृत्रे अहिः मेघः पत्सुतःशीः बभूव । पादशब्दात् तृतीयार्थे सप्तमी । 'पादः पद' (पा ६,४,१३०) इति पदभावः । पत्सु । तृतीयार्थवृत्तित्वात् सप्तम्याः सप्तम्यन्वादप्यस्मात् 'तेनैकदिक्', 'तदिद्व' (पा ४,३,११२;११३) इति तस् । सप्तमीविमोक्तत्वात् । पत्सुतः श्येते तिष्ठतीति पत्सुतःशीः । यत्रः पादौ ततः स्थिता बभूव । अथोवृत्तिर्बभूवेत्यर्थः । ह्यदि मेघादूर्ध्वं निश्चरन्तीनामेषां पादतः स्थायी भवति मेघः । अत एवमुच्यते—तासामेवाहिः पत्सुतःशीर्वभूवेति ॥ ८ ॥

वेङ्कट यथा भिन्नम् सेतुम् आपः अति यन्ति, एवम् अनया पृथिव्या सह शयानम् मनुष्याणाम् मनः आरोहन्त्यो ह्यादयन्त्योऽसीत्य गच्छन्ति । याः चित्, अपः वृत्रः शरीरमहत्या परिवृत्त्य अतिष्ठत् तासाम् अहिः असुरः पतन्शीर्षी बभूव ॥ ८ ॥

मुद्रल० अमुया अमुष्यां वृथिव्याम् शयानम् पतितं मृतं वृत्रम् आपः जलानि अति यन्ति अतिवन्त्य गच्छन्ति । दृष्टान्तः । भिन्नम् बहुधाभिन्नकृतम् नदम् न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपः नदाः कृष्टं भित्त्वा अतिवन्त्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनः रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघरियता अपः मृतौ 'वृष्ट्या न पतन्ति' । तदानीं नृणां मनः स्तिष्ठते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुत्सृज्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलानेन तु मनुष्यास्तुप्यन्तीत्यर्थः । तदेवोत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रः जीवनदशायाम् महिना स्वकीयेन महिषा

१-१. आपो मनो रुहाणा मनुष्याणां चित्तमारोहन्त्यः आरोहन्त्यः अमुया शयानम् अति यन्ति । अनया महत्या वृद्धया संवध्य विष्टन्तम् मनो रुहाणा अतिगच्छन्ति आपः । यथा महान्तं नदं मिश्रकृतमवतिथ गच्छेषुः तद्वत् । सर्व-
 १-२. त्वोपकारित्य आपो मेघनिरोधरियता आतुः । तदा इन्द्रो मेघं हतवान् । तदा सन्तुष्टा एवं सर्वमाहारयामः इति विचिन्व
 १-३. अर्थात् वृत्रे । या यत्र वृत्रे महत्या स्वपत्न्या सेनया वा परिवृत्त्यातिष्ठत्, इन्द्रेण ह्ये सति, अहिः तापमेव
 १-४. पारसमीपस्थाया बभूव । इति 'पादः पद' इति पदभावः । 'तेनैकदिक्', 'तदिद्व' इति पत्सुतः । पादौपादौ इत्यर्थः ।
 १-५. तयो बभूव । पत्सुतः श्येते इति पत्सुतःशीः । शीह् स्थितिः । यत्रोवत्रः अर्थां पादा वर्धभातः ततस्त्वनः स्थाना
 १-६. अमुदित्यर्थः । इतिदि मेघात् ऊर्ध्वनिश्चरन्तीनाम् अथा पादतः स्थायी मेघः । अत एवम् वि' अ कु. † तद्युगया' वं
 १-७. मूको. १-२. 'वृत्' इत्ये. १-३. पत्सुतःशीः इत्ये. १-४. अति यन्ति इति. १-५. 'अप' इति.
 १-६. वृत्र न शयति मै'.

सा पितृ या एव भोगता अथ पर्यतिष्ठत् परिचरत्य स्थितवान्, अदि वृत्रो मेधं तासां कामं
पन्मुत् ददा पादस्वाध शयानं बभूव । यद्यपि अपा पादो नास्ति 'तथाप्यद्विद्वंस्तस्मिन्नद्विद्वत्पाद
पादस्वाध शयानमुपपद्यते' ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अबु वर्धर्जभार ।

उत्तरा अरधरः पुत्र आसीदानीः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवया । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्र । अस्या । अर । वर्ध । जभार । उत्तरा । नु ।
अरधर । पुत्र । आसीत् । दानीः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनु ॥ ९ ॥

रकन्द० 'वष शाखा अन्यत्र इह तु शाखास्थानीये भुजे वयश्चादो वर्तते । नीचा वषो
यस्या सा नीचापया प्रलम्बबाहु अभवत् । का । वृत्रपुत्रा वृत्र पुत्रो यस्या सा वृत्रपुत्रा ।
वृत्रस्य माता । वृत्रे हन्यमाने तन्माता तद्रूपपरिरक्षया तस्योपरि प्रसार्य बाहु अतिष्ठदित्यर्थः । तथा
प्यवस्थिताया अपि इन्द्र अस्या अथ वष जभार वष वज्रनामैतत् (मृ निघ २, २०) । वज्र जभार
प्रापितवान् । तथाऽवष्टब्धोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वज्र क्षिप्तवानित्यर्थः । केन पुन प्रकारेण नीचावया
अभवत् । उत्तरा उपरिवर्तिनी वृत्रस्योपरि निवृत्तिता प्रलम्बितबाहु स सृत् इति सूत्रात् ।
अथ अधोवर्ती बाहुज्जान्तरस्थाप्यो पुत्र आसीत् । वानु वृत्रस्य माता शये स्थितवती । सहवत्सा
न धेनु वत्ससहिदेव धेनु १ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नीचीनबाहुनासा अभवत् वृत्रो यस्या पुत्र । वृत्रे हन्यमाने तन्माता तद्रूपपरि
रक्षयया तस्योपरि बाहु प्रसार्यतिष्ठत् । अथ इन्द्र अस्या अधस्ताद् वृत्रशरीर एव वज्र प्रहृत
वान् । तदानीं वृत्रस्य उपरि आसीत् तन्माता पुत्र १ च अथ । तदानीम् दातु वृत्रमात्रा
वत्ससहिदा धेनु इव शये ॥ ९ ॥

मुद्गल० वृत्रपुत्रा वृत्र पुत्रो यस्या मातु सेव माता वृत्रपुत्रा नीचावया न्याग्भाव प्राप्ता इति (१)
अभवत् । पुत्र प्रदारादक्षिण पुत्रदेहस्योपरि चिरन्वी पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयम् इन्द्र अस्या
मातु अथ अधोभागे वृत्रस्योपरि वष हननसाधनमायुषम् जभार प्रहृतवान् । तदानीम् स माता
उत्तरा उपरिस्थिता आसीत् । पुत्र तु अथ अधोभागे स्थित आसीत् । सा च वानु दातु
वृत्रमाता शये मृत्वा (?) शयनं कृतवती । इष्टान्तः । धेनु मौ सहवत्सा न यथा वत्ससहिदा शयन
करोति तद्वत् ॥ ९ ॥

१ । वृत्रस्याऽवष्टब्धोऽपि वृत्रस्य माता इति । २ वृत्र पुत्रा यस्या सा वृत्रपुत्रा वृत्रमाता नीचीनबाहुनासा ।
वृत्र हन्यमाने तन्माता वृत्रस्योपरि प्रसार्य बाहु अतिष्ठत् इत्यर्थः । तथा प्यवस्थिताया अपि इन्द्र अस्या वषज्जभार
वृत्रदेहं हनवान् । 'वर्ध' निघो वष' शयापुषे । तथाऽवष्टब्धोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वष वज्र जभार । क्षिप्तवान् इत्यर्थः ।
वत्ससहिदा 'वत्ससहिदा' (पा ७, १, २१) इति अग्नि उक्त् । अग्नि इति । अथारहत्स्यार्थं चान्यत्र अतोऽपि वत्ससहिदा
नीचावयाऽवष्टब्धोऽपि वृत्रस्य माता इति । 'वर्ध' इति प्रयाया सूत्रात् । अथ अधोवर्ती
वृत्रमाता प्रलम्बितबाहु बाहुज्जान्तरस्थाप्यो पुत्र आसीत् । माता शये तन्मौ सहवत्सा धेनु इति विं १
३ 'सहितवत्सा इत्यत्र कृ ४ माता वि' इत्ये ५ वृत्र साम्ब कृ

अतिष्ठन्तीनामनिवेशानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्यं निष्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिष्टवेशानां । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् । शरीरम् । वृत्रस्यं । निष्यम् ।
वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तर्गः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

स्कन्द० अतिष्ठन्तीनाम् अनवस्थादिनीनां चकानाम् अनिवेशानानाम् निविश्यते क्षीयते यस्मिन्
नदीनदादौ स्थाने तद्विवेशनम्, तद् यासां नास्ति भूयस्त्वान् धामाननिवेशानानाम् । भूयस्त्वा-
दसम्भविष्यत्वाकां चकानां चकानां चेत्यर्थः । काष्ठानाम् मध्ये आशः काष्ठा उच्यन्ते ।
अशयत् मध्ये निहितम् स्थापितम् शरीरम् । कस्य । वृत्रस्य वृत्रनाशोऽसुरस्य । कथं च पुनर्नि-
हितम् । निष्यम् अन्तर्हितनामेत् । अन्तर्हितं मरणभयात् गुप्तं निहितमित्यर्थः । एवम्भूतमपि
वि चरन्ति आपः चरतिर्गत्यर्थः । सर्वे च रास्यथां शरणायाः । सामर्थ्याच्छान्तरणोत्पद्यन्ताः ।
विज्ञापयन्ति आप आरमन्तो मध्ये । ता इन्द्राय प्रकाशयन्त्याप इत्यर्थः । प्रकाशितेऽस्मि-
न्दिन्द्रेण हते दीर्घम् मरणलक्षणम् तमः आशयत् स्थापितवान् इन्द्रशत्रुः वृत्रः । अथवा वृत्रो मेघः
तस्य शरीरमध्ये आपो निधोयन्ते । तच्छरीरमपां मध्ये हृत्पेतस्याः सप्तमया निराकाङ्क्षीकर-
णार्थमवस्थितानाम् इति वाक्यशेषः । अपां मध्येऽवस्थितानां बहिर्निहितं शरीरं मेघस्य । तथापि सु-
ध्ववस्थितस्य वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापः । निष्यमिति नान्तर्हितनाम् । किं तर्हि । येन प्रदेशेन
मेघो नीचैर्ममति जिद्रीभवति तदपां निर्गमनविलं निष्यम् । विचरन्तीत्यपि शुद्धज्ञानार्थ एव,
नाम्नार्णोत्पद्यते । मेघनिर्गमनविलं विज्ञानमत्याप इत्यर्थः । अस्तु च निर्गमयिष्यन्तीषु तद्व-
दस्तस्यापो दीर्घं समस्तानभोगण्डलभ्यापि तम आशयत् आश्रितयानिन्द्रशत्रुर्मेषः । तमोरूपेण
स्वरूपेण मेघः समस्तं ममो व्याप्यातिप्यदिरवर्धः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अतिष्ठन्तीनाम् अवस्थानानाम् अपाम् मध्ये वृत्रस्य शरीरम् अन्तर्हितं प्रति गच्छन्ति आपः
इन्द्रस्य वृत्रं विलीनं दर्शयितुम् । तत्र इन्द्रेण हतः वृत्रः दीर्घम् तमः आशयत् ममास्ति ॥ १० ॥

१-१. 'अतोऽपि काष्ठा उच्यन्ते' इति निरुक्तम् (२, १५) । 'क्षोदः क्षेर एव काष्ठम्' इति भाषानुक्रमण्यवति ।
अथा बहुवच्यम् अनवस्थानिभं गनिभेतिभम् च युज्यते एव । स्थाननिवेशादिवाक्यानां मध्ये निहितं वृत्रस्य शरीरं
निष्यं शिररुद्धं निज्ञापयन्ति इन्द्राय आपः । 'अपयुद्धं दिग्दं निष्यम्' इति गृहे । 'अदिवृत्रं परिषदः' इति मेघे । पर-
गनिभयुक्तयोः । मगता अपगम्यो इति गत्यर्थो सर्वे ज्ञानार्थवत् । सोऽपार्णिकथ (सप्तमीं च विं अ) । तथोच्यं
वेत् (?) । वृत्रशरीरं मरणमप्यारुपा मध्ये अन्तर्हितमपि आपः प्रकाशयन्ति इत्यर्थः । प्रकाशितेऽस्मिन् इन्द्र, अहम् । तदा
इन्द्रशत्रुर्गुण- मरणलक्षणं दीर्घं तमः आशयत् दीर्घनिद्रां प्रवेशित इव । मेघे इव मेघमध्ये क्षापो निहिता ।
सहायनमथा योजना । मध्ये अवस्थिता, आप, बहिर्निहितमेघशरीरानिर्गमनद्वारं निष्यं विज्ञापयति । नीचैर्नमतीति
निष्यं निर्गमनविलम् । अस्तु निष्येन निष्कमयिष्यन्तीषु तद्वदोऽस्मिच्छया दीर्घं तमः समस्तानभोगण्डलभ्यापितमोरूपेण अति-
ष्ठत् । नमपि सर्वं व्याप्यातिभिरित्यर्थः । विं अ कु. † पन्थानाम् साम्भ^{११}. ‡ 'थंतापि साम्भ^{११}. § पश्चिमा
मूको. २. अवस्थां विं अं. ३. नास्ति साम्भं.

मुद्रल० एतस्य शरीरम् आपः वि चरन्ति विज्ञेयेण उपरि आकम्प्य प्रग्रहन्ति । कीदृशं शरीरम् ।
निष्पम् निनामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वाद् तदीयं नाम केनापि न ज्ञायते । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । काष्ठानाम् अपाम् मध्ये निहितम् निक्षिप्तम् । कीदृशीनां काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीनाम् स्थिति-
रहितानाम् अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्रबहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवत् क्वपि स्थिति
सम्भवति । इन्द्रधनुः पृथो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घम् तमः दीर्घनिद्रात्मकं मया
यथा भवति तद्वत् आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तत्रिंशो वसः ।

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेवु गावः ।

अपां विलम्पिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद् ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनांश्च । गावः । अपाम् ।
विलम् । अपिहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'दासपत्नीः दूरतेरपचचार्यस्य' दासः । अमादिना उपशीघ्रादिः कर्मकरादिः । तस्य पालयिष्यो
'दासपत्न्य' । उपशीघ्रादि हि श्रान्तं कर्मकरादि पीतमात्रा एवापः आप्यायनेन पालयति ।
अहिगोपाः अहिना गुहाः मेघोदरान्तर्गता' अतिष्ठन् निरुद्धाः । केन निरुद्धाः । अहिगोपा
इति वचनाद्दिना । वृत्रं जघन्वानिति वावचनाद् परस्ताद् वृत्रेण वा निरुद्धा अतिष्ठन् आपः । पणिना
इव गावः 'पणिर्वाणिग् भवति' (या २, १७) । यथा विक्रयार्थं वणिजा गावो निरुद्धास्त्रियुः तद्वत् ।
एवं निरुद्धानां तासाम् अपाम् निर्गमनविलम् अपिहितम् घटितम् यत् आसीत्, वृत्रम् मेघं तद्वदि-
तारमसुरं वा जघन्वान् दासपत्नीस्ये कसुः । इन्द्र अप तत् ववार विलम्पामवृत्रवान् उदाहृतवान् ॥ ११ ॥

चेद्रुट० दासपत्न्यः अहिना गुहाः अतिष्ठन् निरुद्धाः आपः असुरैः इव गावः । तत्र अपाम्
विलम् आहितम् यत् आसीत् वृत्रम् जघ्निवान् अप ववार तत् इति ॥ ११ ॥

मुद्रल० दासपत्नीः दासः विधोपचयहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यात्वामर्षां ताः दासपत्नीः । अत एव अहिगोपाः
अहिपृथो गोपाः रक्षको यासां ताः । गोपवं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवदन्ति तथा विरो-
धनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपः निरुद्धा अतिष्ठन् इति । उदाहृतः । पणिनेव गावः' पणि-
नामकोऽसुरो वा अपहृत्य विले स्थापयित्वा विलम्पामाच्छाय यथा निरुद्धतांस्तथेत्यर्थः । अस्मिन्
यत् विलम् प्रवदणद्वारम् अपिहितम् वृत्रेण निरुद्धम् आसीत् तत् विलं प्रवदणद्वारम् एवम् जघन्वाद्
इववानिन्द्रः अप ववार अपावृत्रमकरोत् । वृत्रकृतमर्षां विरोधे परिहृतवान् ॥ ११ ॥

१-१. दासपत्नीः । दस्यु उपश्लेषे इत्यस्यैव यम् । दासः कर्मकरः । अमादिभिर्वा जलपिते वा क्षीणजायिः ।
पौत्रमात्रा एव एते पान्ति इति तस्य धा-विन्ये ज्ञायः दासपत्न्यः । अहिना मेघेन गुहाः उदररसा आसः, तेन वा असुरेण
वा निरुद्धाः निरुद्धाः । पणिर्वाणिगुप्यते । यथा विक्रयार्थं वणिजा निरुद्धा गावः त्रियुः तद्वदिज्ञापः । एवं निरुद्धपत्नी
निर्गमनार्थं घटितं यदासीत् तदा मेघं तद्वदिज्ञापमसुरं वा इन्द्रं तत् निरुद्धमवृत्रवान् । वसु- शब्देन । मेघे नगति व्यक्ते मर्षा
निर्गमनार्थं तद्वदिज्ञापमसुरं वि' अ कु- । दासकं सासकं' १. २. मास्ति वि.

अश्व्यो वारो अमवस्तदिन्द्र सूके यत्रा प्रत्यहन् देव एकः ।

अज्यो गा अजयः शूर सोममर्वासृजः सर्वे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यं । वारं । अमव । तत् । इन्द्र । सूके । यत् । स्या । प्रतिअहन् । देव । एकं ।

अजयं । गा । अजय । शूर । सोमम् । अर्वा । असृज । सर्वे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

स्कान्द० अश्वशब्दोऽत्र 'अथापि तादृशितेर्ना कृत्स्नवाङ्गिणा भवन्ति' (पा २,५) इत्येवमथावयवे पृष्ठे वर्तते । अश्वपृष्ठे साधु स्थिरदान अश्व्यः । वार वाहयिता । अश्वोऽपितरि वारशब्द प्रतिद्व अश्ववार इति । अश्वस्य वा वाहयित्वाऽश्ववार उच्यते । अथवा शत्रूणां वार अमव । तत् तदा हे इन्द्र ! । कदा । उच्यते । सूके 'सूक' (निय २,१०) इति वज्रनाम । 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३७) इत्येव यैवा सप्तमी । तच्छ्रुतेऽथ लक्ष्मभूतयोमयक्रियाभ्याहार । सद्ग्रामनाम वा अपठितोऽपि ग्रामभ्याम् । सूकशब्द वज्रगृहीते सद्ग्रामे वा । यत् यदा स्वाम् प्रत्यहन् इन्द्रियरज गत्यर्थे । स्वा प्रतिगतवान् देव एक । कतन्न । मल्लम् । एव हौत्वेरेणिण इतिहासमधीयते—'इन्द्रो वै पुन हनिष्यन् सर्वा देवता अन्वीत् अनु मोपतिष्ठन्मुप मा ह्यध्वमिति । तथेति त हनिष्यन्त आद्रवन् । सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीमया इति । तानभि प्रावृषतीत् । तस्य श्वशपा-दीयनाया विश्वे देवा अद्रवन् । मरुतो हेन गात्रु । प्रहर भगवो जहि बीरवस्त्वैत्येवैवैनेतां वारं वदन्त उपातिष्ठन्त' (ऐमा ३,२०) इति । तदेतदिहोच्यते—सूके यत् स्वा प्रत्यहन् देव एक इति । अथवा सूक इति तृतीयाधे सप्तमी । आयुषसामान्याद्य वृजायुषे सूकशब्दो वर्तते । हन्तिश्च बधार्थ एव । सूकेण स्वैनायुषेन यदा त्वं प्रतिहतवान् वृत्र इत्यर्थे । किञ्च तदैव त्व देव दानादिगुणयुक्तं पुरु एव तस् अजयः । गा तदैव अजय । हे शूर । सोमम्, तदैव अज अस्तु । अयसर्गोऽनुशा । अनुशातवान् । सर्वैव गमनाय सप्त सिन्धून् सप्त-सदस्याका गङ्गाद्या प्रधानभूता नदीः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यदा 'तव प्रतिबोधनार्थमसुरैः पीट्यमानः' कश्चित् देव त्वां स्वदीये वज्रे निहन्ति, तदा त्वम् अधपृष्ठस्थ दशाना वारको वाक इव भवसि । शत्रून् भयतो हंसि । स त्वमसुरैभ्य अजय गा । अजयं च सोमम् । अज अस्तु सरणाय सप्त सिन्धून् गङ्गायां सप्त देवगदीः ॥ १२ ॥

१-१ अश्व अश्वपृष्ठे साधु स्थिरदान । तद्विवादात् कृत्स्नवाङ्गिणम् । वारिता वारः । अश्ववार शत्रूणां वारो वा । 'सूको वज्रे घने स्वज' श्वशपायुषे । सुके वा अराठिता । 'यस्य च भावेन' इति डि । हे इन्द्र यदा त्वं वज्रे वृक्षीणान् वृत्रयुद्धमन्, यदा त् त्वैव एक एव देवा मरुद्रण स्वा प्रति गणवाश्च तदा तु (?) अश्वयो वार अम् इति वा कर्म । त्वया यदा वज्रे गृहीते सुके प्रवृत्ते वा मरुत एव त्वां प्रावृषन्त्यु । दन गतो इति अरमदीये टैषैरेवमाङ्गणे (?) 'इन्द्रो वै वृत्र हनिष्यन्' इत्यादिभिर्नामिवाक्यै । अथवा सूकेण इति शार्ङ्गे विः । वृजालुष्यजन च आयुषसामान्यात्वात् । इन इतिवात् । यदा सूकेण मायुषेन स्वा प्रतिहतवान् वृत्र तदा त्वमेक एव दानादिगुणयुक्तं वमस्य । तदैव गा सोमं च । तदैव अनुशातवान् गमनाय । अयसर्गोऽनुशात । सप्तसदस्याका नदी (गायात् वि' अ) । गङ्गा दि तस्या सोमसर्वा । सा वा अथा वा प्रधानभूता नदी वि' अ कु । तद्विनेन सूको इ-इ श्वशपावेनां साम्' १२. भावति' साम्ब कु ३ त्वा वि' ४ 'अय वि' अ' क, गय लप

मुद्रल० एवं वने देव दीप्यमान सर्वायुषकात् एक अद्वितीयो वृत्र यत् यदा त्वा त्पद् प्रति बहन् प्रतिकूलत्वेन महत्तवान् । तदानीं त्वम् अत्य वार अधसम्बन्धी बाट अम । यमाऽश्वस्य बाहोऽनायासेन मक्षिकादीन् धारयति तद्बद्धवृत्रमरणयित्वा निराकृतवानित्यर्थ । किं च गा पणिनापहता त्वम् अन्य पितवान् । हे इन्द्र! सोमम् अन्य पितवान् । स सिन्धून् गङ्गायमुनासरस्वतीसुतुजीपरम्पीमहद्वृषाणांकीयात्प्या सप्त नदी सर्तवे सर्तु प्रवाहस्तेन गन्तुम् अत्र अद्य त्वकषान् । वृत्रकृत प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थ ॥ १२ ॥

नास्मै विद्युन्न तन्पुतः सिपेय न यां मिहमकिरद्द्रादुनिं च ।
इन्द्रश्च यद् युयुधाते अहिंस्रोतापरीम्यो मधव्ना रि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्ते । वि०शुत् । न । तन्पुत । सिपेय । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । द्रादुनिम् । च । इन्द्र । च । यद् । युयुधाते इति । अहि । च । उत । अपरीम्यो । मधव्ना । रि । जिग्ये ॥ १३ ॥

स्कन्द० न अस्मै पद्यर्थे चतुर्थी तादर्थ्ये वा । अस्तेन्द्रस्य स्वभूता अस्य वेन्द्रस्यार्थाय न विदुः नापि तन्पुत स्तनधित्तुकात् सिपेय मन्तर्गीतव्यर्थोऽत्र स्थिति । अहिं ससाधितवार्ता यतीकृतवानित्यर्थ । अथवा तिधिरजापनयनार्थ । 'ति रोधन्ति पयो इकम्' (ऋ १, १०५, ११) इति यथा । अहिमपनीतवानित्यर्थ । नापि याम् मिहम् मिह सेचने । वृष्टिरत्र मिहं उच्यते । आकरत् विकीर्णवान् । हाडानम् च हाडुनि हात्कार ईहनहनशब्द स च वृष्टिश्चापि नऽपि मिरि घनु । न कश्चिदप्यन्य सिपेधेत्यर्थ । इन्द्र च । यद् यदा युयुधाते आह च यद्वि वचनान् उतसन्तोऽपि तदार्थे । अपरान्य अपरीमादोऽन्यवचन । तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी । अन्त्यामां प्रनातानर्थाय । मधवा वि विजय विनितवान् अहिम् ॥ १३ ॥

येन्द्र० अहिमेवत्प धारयन्निन्द्रस्य वधार्थं विद्युदादीनकरोत् । सर्वानव तानिन्द्रो जिगाय । न अस्मै इन्द्राय धारणार्थमभवत् विद्युत् । न च गणितशब्द । न च याम् वृष्टिम् अकरोत् भवति च । यदा इन्द्र च आह न युयुधात तदानीं विद्युदादिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि मायाम्य रि सिपे अहिम् इन्द्र ॥ १३ ॥

मुद्रल० अस्मै इन्द्रार्थं कृत्रेण निर्मिता विद्युत् न सिपेय इन्द्र न प्राप्नोत् । तथा तन्पुत मर्जनम् । याम् मिहम् सेचन या वृष्टिम् अकिरत् कृत्रो विशिस्तान् सापि वृष्टि न सिपेध । हाडुनिम् च अन्ननिमति या कृत्र प्रयुक्तवान् सापि न सिपेध । इन्द्र च अहि च इन्द्रवृषादुभासी यत् यदा युयुधात शुद्ध कृतवन्ती तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वप्राग्वयम् । तत्र

१ 'अनत् रि मे' । २ २ अथ इन्द्रस्य अथाव इन्द्रस्युता इति वा । वरा इन्द्रस्य अहिष परस्मै हुं पण तथा एते न सिपेय । विद्युत् क्वच्युत् क्वचिद्युत् । या सिदं अकिन्त् ता च हाडुनिध । अरोन्मोदी मयो रि सिपे । मिर सेचने । वृष्टिम् । कृ शिधो । इन्द्रो या वृष्टिं सिक्त्वा तद्ययुक्तवाम् साप्री हाडुनि हात्प इन्द्रकृत् । 'सिपेयि मेरान्ते वृष्टीनवमि च' । न अन्धवत् । इन्द्रवयमेरेपनयो च । 'अपेयानि चयं च यतीसकृत्' इति इतिहास । गप रूप सिपे (१) । विद्युत् गतो भावने च । ये सेपन्ति यदा इकम् इत्य अन्धवर्षे विंशत्कु † क्वचिद् वृष्टो ‡ मिर गृष्टो ई-ई इन्द्रकृतवत् साम्' । साम् ३ आदिन रि

अपि च मथवा धनमानिन्द्र अपरीभ्य अपराभ्य अन्धासामपि वृत्रनिर्मिताना मायाणा सका
शात् वि चित्रे विभेपेण जितवान् ॥ १३ ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्तं जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

न च यन्नवति च सूरन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहे । यातारम् । कर्म । अपश्य । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषु । भी । अगच्छत् । न ।
च । यत् । नवतिम् । च । सूरन्ती । श्येन । न । भीत । अतर । रजांसि ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'अहे यातारम् 'यथा वज्रिव' (ऋ ६,३५,४), 'यातेव भीम' (ऋ १,७०,६) इति प्रयोगदर्शनात्
'विधात' इति च बधकर्मसु पाठात् (तु निघ २,१९) यातिर्वैधायोऽपि, न प्राणार्थ एवेति गम्यते ।
यधकर्मसु हि विधात इत्येवम् याते रूपमभिप्रेतम्, न यातयते, भेदेन वदिवत्वात् । अहेयातार
हन्तार स्वतोऽन्यम् कर्म अपश्य इन्द्र । इदि हृदये यत् यस्मात् तं जघ्नुषु अन्तर्णीतसन्नयोऽत्र
हृदि । विधातो भी अगच्छत् नय यत्तम् । उत्पत्तिरत्र गतनमभिप्रेतम् । अन्यो हृदिप्यतीति
हृदये भयमुत्पन्नमित्यर्थः । यद्भीत किं कृतवान् । उच्यते । न च यत् नूनवतिम् सवन्ती
नदीरूप श्येन न श्येन इयं भीत इ अहे हन्तु शीघ्रम् अतर तीर्णवान् रजांसि लोकाश्च त्रीनपि ।
एतदुक्त भवति—कोऽन्यस्वरतोऽहेर्हन्ता, येन तस्य पथशङ्काशोभितहृदयो नवनवतीर्नदीर्लोक-
श्रय च तीरर्वाऽहे हन्तु स्वरिचोऽगम इति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रो वै' इति हत्वा 'नाम्नुषेति गम्यमान' एत परावतो जगाम' (तु ऐवा ३,१५) । वेदाह—
अहेः अमुरस्य हन्तारं स्वतोऽन्यम् कर्म अपश्य इन्द्र । यातिर्वैधकर्मम् । हृदये यत् तत्र भयम् सागत
युद्धम् अणुप । यदा न च नवती च बद्धकानि अतर श्येन इव शीघ्रम् भीत रजांसि ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! जघ्नुषु वृत्र हतवत् ते तव हृदि चित्ते यत् यदि भी अगच्छत् न हतवानस्तीति
शुद्धया भय प्राप्नुयात् यदि अहे युद्धस्य यातारम् हन्तारम् कर्म अपश्य त्वतोऽन्यम् क पुरप
दृष्टवानसि । तादृशपुरुषान्तरत्याभावात् न स भूत् तत्र भयमित्यर्थः । यत् यस्मात् कारणात्
त्वम् न च नवतिम् च रावती पृथ्वेराजस्ययाका भ्रमहस्तीर्नदी प्राप्य त्पानि तत्र ताशुदकानि

१-१ अहे । या हृदये । 'यथा वज्रिव परिधाति', 'यातेव भीम' इतिवत् बधार्थे । विधात इति च
याते रूपं न यतयते । हे इन्द्र अहेयातारं हन्तारं स्वतोऽन्यं कर्मपश्य । नोऽपि न । न च यस्मात् निगृह्येते
हृदि भी अगच्छत् अत्र । अन्यम् कर्मो हृदिप्यतीति ईदृशं कर्म इत्येव यस्मात्पुत्रमिव । यद्भीतस्य न
नवति नदी लोकाश्च न तिला अहे हन्तु तादृश गत । 'अन्यं स्वतः सात' इति नदीदु । 'तादृशैव त्पानि
ष' इति बद्धयान् लोकांश्च त्ववगम्यते । येन श्येन इव अतर । तु उच्यते तादृशे । जघ्नुषु इति सन्नेषु बधु ।
'अन्यमि निद्र' (पा ३,२,१०५) । 'अन्यं यान्' (पा ३,२,१०६), 'अन्य' (पा ३,२,१०७) । निद्रि पातो
रन्वयम् (पा ६,१,८) इति शिवम् । 'यानि' स्वतःसात् (पा ६,४,१३१) अन्वये । 'पुत्रिणु' (पा ७,४,६२) ।
'अनहन' (पा ६,४,२८) आदिना वृत्तान्तोक्तम् । इत्येतेषु च रिं अ कु ि नास्ति साम् १-१ पुत्रिणम्
साम् १-१ इति नास्ति मूको २ नास्ति रिं अं ३-२ नदीस्य साम् ल अं रिं ४ तत्र
ल रिं ५ अता ल रिं अ ६ नास्ति रिं ७ वता ताम् मको

वनरः तीर्णवानमि । दृष्टान्तः । श्वेनः न भीतः श्वेननामको बलवान् पशु इव दूरगमकत्वं
व्य भयमासीदिति गम्यते । उद्भयं मा मूर्धित्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राज्ञा शर्मस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामुरान्न नेमिः परि ता वभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रबाहुः । सः । इत् । कुं इति ।
राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः यातः गच्छतः जन्मसाध्यादेः । अवसितस्य पिप्प वन्धने । अयवद्वयः । स्थावरस्य
जन्मस्य चा इत्यर्थः । किम् । राजा ईश्वरः । शर्मस्य शान्तस्य च कथ्यादेः । शृङ्गिणः श्वेनः ।
अथवा लङ्गमद्गणैव गणादेः शृङ्गवतो गृहीतवान् शृङ्गसन्दोऽप्र दीक्षितचक्रः । दीक्षितो नक्ष-
त्रादेः । कीदृशः । वज्रबाहुः बाहुशब्देनात्र इत्यो लक्ष्यते । वज्रहस्तः । सः इत् उ स एव राजा
राजु दीक्षी । दीक्षः । क्षयति क्षयतेरुच्यकर्मण पठशूपम् । ईडे । चर्षणीनाम् मनुष्याणामपि ।
न केवलमीडे एव । किं तर्हि । अरान् न नेमिः रथचक्रवृष्टे हि नेमिरज्यते । स यथा अरान्
परिवृष्टाति तद्वत् । परि ता वभूव परिपूर्वो भवतिः परिभवे । ता इति सर्वेषां मनुष्याणां
वा चन्द्रमादीनां वा प्रतिनिर्देशः । तान् मनुष्यान् तानि वा लङ्गमादीनि परिवृष्टाति
परीकरोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

बलमीविनिवास्थेतामृगर्षांगमसंहतिम् ।

भर्तृभुवसुतदधके स्कन्दस्वामी यमास्तुतिः ॥

इति भर्तृभुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ करवेद्भाष्ये

द्वितीयोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० इन्द्रः जन्मस्य स्थावरस्य च राजा शान्तस्य हरिणादेः शृङ्गिणः महिषादेः च वज्रबाहुः । सः
एव मनुष्याणाम् राजा मृत्या निवसति । परि भवति च तानि मृतानि अरान् इव नेमिः ॥ १५ ॥

इत्थं द्वितीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमोऽष्टके ।

गाथिनिर्माधयो नाम संगृह्यार्थं प्रकान्तम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्याय्याने

प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१-१. यात् जन्मम् । अवसितं स्थावरम् । वज्रबाहुः श्वेनः । शर्मः शान्तः कर्षिणः । इत्
दीक्षम् । दृष्टान्तो नक्षत्रादयः । ईश्वरः शान्तस्य दीक्षना च । वज्रहस्तः । स एव राजा दीक्ष. चर्षणीनां इत्ये
मनुष्याणां च ईडे । केवलमीडे एव न । किं तर्हि । नेमिरथ अरान् परि ता वभूव । रथचक्रवृष्टे हि नेमिः । स यथा अरान्
परिवृष्टाति तद्वत् ता अरान् तान् मनुष्यान् तानि तानि महानि । इन्द्रश्चानिमिः शृङ्गिणः कर्षणः इति अ कु-
र्त्तु नामिन् मूर्धो २. तीर्णान् ल. ३. यथानि कु. ४-५. भर्तृभुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ करवेद्भाष्ये
प्रथमोऽष्टके इति अ; स्कन्दस्वामिने कर्मणे प्रथमोऽष्टके इति इति, द्वितीयोऽध्यायः कु. ५. नास्ति इति अ.
६. देव इति अ. ७. तन्मनि साम्ब कु. तन्मनि अ. इति. ८. नास्ति इति अ.
९. भर्तृभुवसुतस्य नाम कु. अ. इति

मुहुरल० वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हृषे सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो जङ्गमस्य भवसितस्य
 एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य जमस्य शान्तस्य श्चन्द्रादित्येन प्रहरणादाथप्रवृत्तस्याद्बर्गर्दभादेः
 वृक्षिणः श्चन्द्रोपेवस्य महिषवलीरदांदेश्च राजा अभूत् । सः इत् उ स एव इन्द्रः नर्षणीनाम् मनुष्याणाम्
 राजा भूत्वा क्षयति निषसति । ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव स्यात्
 वात् । दृष्टान्तः । अरात् न नेमिः यथा रथचक्रस्य् परितो वर्तमाना नेमिः अरात् भाभौ
 श्रीलिङ्गाद् आशुविरोपान् व्याप्नोति तद्वन् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ।

इति ऋग्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

[३३]

एतायामोप गृह्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुनिदावृस्य रायो गवां केतं परंमार्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयोम । उप । गृह्यन्त । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रमतिम् । वावृधाति । अनामृणः । कुनि । आवृ । अस्य । राय । गवांम् । केतम् । परम् । आमर्जते । नः ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत आगच्छत मत्पुत्रा ऋत्विगे वा । अयाम उप या प्रापये । उपपद्योऽप्युपसर्गे 'इन्द्रसि परेऽसि' (पा १,४,८१) इत्येव पर प्रयुक्त । उपायाम उपपद्योऽप्युपसर्गे गा इच्छन्त इन्द्रम् । अयाम अयामेति 'ईमेद् यामि' (निघ ३,१९) इत्यस्य याच्ञाकर्मणो रूपम् । उपसा दसूक्ष्मयो धातरथांनुवादी । उपसर्गश्रुतेवां योग्यक्रियाध्याहारः । याचामहे उपगम्य गृह्यन्त इन्द्रम् । किं पुनरत्र याच्यते । गार । कुच पृत्त् । गृह्यन्त इति वचनात् । इत्यभाषस्य च याच्यमानत्वात् । कस्मात् पुनरिन्द्रमुपायाम । उच्यते । यस्मात् अस्मात्पु मु प्रमतिम् मुच्यतेऽत्र सुच्छब्धे । प्रच्छब्द मरुधे । भवितरपि 'यामि, मन्महे' (निघ ३,१९) इति याच्ञाकर्मसु पाठाद् याच्यताम् । सुच्छ प्रच्छ याच्यताम् । वावृधाति वृधि रजागर्णातिण्यर्थे । सुच्छे च हेद् । वाचितप्रदानेन पुन पुनरवीवृधत् । 'यद्यद् याचित तत्तद्' दत्तरानित्यर्थ । यस्मात्प्य अनामृण मृण हिमायाम् । ऋद्विष्य शत्रुभिर्हिंसितुमभाष्य । कुनि बहुनामैतत् (वृ निघ ३,१) । अत्यन्तबहु । आवृ इति तिपात् पदपूरण । अत्य इन्द्रस्य राय यम् धनम् 'यम्, राय, राध' (निघ २,१०) इति हि धननामसु पाठात् धननामैतत् 'प्रथमान्तम् । ईत् दादा' प्रथमार्थे पृथीयम् । यस्मात्प्यन्तबहुधनत्वात् दानसमर्थ इत्यर्थ । यस्मात्प्य यवाम् केतम् गोशब्दोऽत्र तास्नादिमद्वचन उदकनाम वा । केतपशब्दोऽपि साम् यवां समूहवचन । गवामप वा समूहम् परम् अत्यन्तोत्कृष्टम् आर्जते वृद्धिरत्र सामर्थ्यादन्तर्गतिण्यर्थं दाने वर्जते । आर्जयति ददाति न मत्सम्यम् । यस्मादिदानी मप्यस्मभ्य' गा वृष्टिं वा ददात्येतेत्यर्थ । अथवा 'कित क्षाने इत्यस्य' केतपशब्द श्रेयवचन । यवामिति तु निर्धारणे पृथी । गरा मध्ये यद् केत श्रेयमत्यन्तोत्कृष्ट गीनात् तत् वर्जना वर्जते सुच्छ ददातीति ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'एतायामोप गृह्यन्त' 'प्याचित्वासति माधव. ॥ १ ॥

समायाना स्वराद् वृत्तिरदौ एत्र प्रदर्श्यत ॥ १ ॥

१. यद्यदो अ कु २ उरगं कु- ३ विवादाप्या अ कु ४ पृच्छन् अ ५ प ७
गा इच्छन् रवि ६ प्रमति मूत्रे ७ यप्य याचिं तपसा अ कु ८ नासि अ कु
९ नासि रवि १० 'श्रीमन्' अ कु ११ नासि रवि १२ दग्धि कु १३-१३ यप्य
व्यवहारीति वि' अ रवि

मुरवस्वामुरव मोको इन्द्रश्च तदनन्तर^१ ।
 कृतीपस्तु बहुमीहिरव्ययीभाष उचर ॥ २ ॥
 तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्य यत्र वर्तते^२ ।
 उदात्तस्तत्र भवति 'गुरुपकुरुतये'^३ ॥ ३ ॥
 'द्रविणोदा श्रविणसो'^४, 'हृव्यवाहं पुरप्रियम्'^५ ।
 'निष्ठादित्य हृषदपु'^६, 'नो हिरव्यरथ दत्त'^७ ॥ ४ ॥
 यदि स्वर^८ पूर्वपदे लक्ष्यं प्रस्तुतो भवेत् ।
 'भग्नकस्त्यो यवम्'^९, 'विर्मन्द मुतावत'^{१०} ॥ ५ ॥
 'तवेद्वि गव्यमस्तृतम्'^{११}, 'अनाभृष्टास ओर्नरा'^{१२} ।
 'अच्छिन्नपना सचन्ताम्'^{१३}, 'अर्पण सन्तवनिर्ण'^{१४} ॥ ६ ॥
 अनुदात्तरथ दष्टो नन्^{१५} 'अधोदाईवी दुर्म'^{१६} ।
 तारशेषुत्तरपदे प्राधान्यमिति निर्णय ॥ ७ ॥
 कार्ययोगो यदि इन्द्र उभयोरपि दृश्यत ।
 स्थिते^{१७} पूर्वपदस्यार्थे द्वितीयस्यापि सप्रह ॥ ८ ॥
 अन्तोदात्तस्ततो इन्द्र 'दन्द्रवायु बृहस्पतिम्'^{१८} ।
 'स्रग्ग्यामान्यामनिहितो'^{१९}, 'दहेन्द्राग्नी उर्ध्व'^{२०} ॥ ९ ॥
 समप्रधानयोर्इन्द्र उदात्त उभयोरपि ।
 'द्यावोपृथिवी नृपत'^{२१}, 'हृषामि मित्रावरणी'^{२२} ॥ १० ॥
 प्रधान इन्द्र पूर्वोऽत्र प्रधान श्रविणुत्तर ।
 स सोमारद्रयोर्इन्द्र^{२३} 'मा संहृता'^{२४} निद्रशंनम्^{२५} ॥ ११ ॥
 बहुमीहिषु तास्यै विशेषणविशेष्ययो ।
 'अभिहोता अविर्मन्द'^{२६}, 'अर्धे स्यायनो मय'^{२७} ॥ १२ ॥
 'मिने हुन पूतदक्ष'^{२८}, 'श नो विष्णुदरव्रज'^{२९} ।
 'पन्थपाद्'^{३०}, 'सतचक्ष'^{३१}, 'त्रिवेकेण'^{३२}, 'त्रिनामि'^{३३} च ॥ १३ ॥

१ 'नारम् वि' स' रवि' २ विषये स' रवि'^१ ३ ऋ १,४,१ ४ ऋ १,१५,०

५ ऋ १,१९,२ ६ ऋ १,२४,१३ ७ ऋ १,१०,१६, १४ सप्त रवि ८ स्वर लप वि'

९ ऋ १,२४,५ १० ऋ १,३,५, 'स तागत रवि ११ ऋ १,१५,५ १२ ऋ १,१९,४

१३ ऋ १,२२,११ १४ सति अथिय रवि, ऋ १,२१,५ १५ न वि' लप १६ इ १५,

ऋ १,२२,९ † 'अर्धे मुको १७ गास्ति लप वि' १८ ऋ १,१४,२ १९ ऋ १,०,८५,११;

'सामन्वा' वैश्वज २० ऋ १,२१,१ २१ ऋ १,०,१२,९ २२ ऋ १,२५,१ २३ इ ऋ

२,९,१०,५ सोमारद्रयो । सोमस् वैश्वज २४ ऋ २,२३,४, 'कृतीनि वैश्वज, 'श्रुतीनि वि', 'पूति लप

२५ दर्शनम् वैश्वज २६ ऋ १,१,५ २७ ऋ १,१,९ २८ ऋ १,२,५ २९ ऋ १,१०,९

३० ऋ १,१६,४,२२ ३१ ऋ १,१६,४,२ ३२ १,११०,२ ३३ ऋ १,१६,४,२.

उदात्तश्चोभयोर्दृष्ट पूर्वसिद्धयि चोत्तरे ।
 उदात्ताहुगुणश्चार्थो दर्शनीय इति स्थितिः ॥ १४ ॥
 अन्तोदात्तोऽप्ययीभाव स 'अनुकाम तर्पयधाम्' १ ।
 'प्रतिदोष गृणान्' १ च तादृशा सन्ति चापरे ॥ १५ ॥
 अनुकाम विभक्त्यर्थे नाऽनोरथोऽस्ति कश्चन ।
 पश्चात् कामस्य यद्वास्तु तथाऽप्यन्ते स्वरो भवेत् ॥ १६ ॥
 प्रतिदोष गृणानोऽत्र वीप्सा द्योतयति प्रति १ ।
 दोषाशब्दे वाचकश्च तत्कामिन् स्वद स्थित ॥ १७ ॥
 अथ विग्रहवाक्यानि विस्पष्टप्रतिपत्तये ।
 सुरूपकर्मणा^२ कर्ता पुरुषा च तथा धिय ॥ १८ ॥
 भाग्यनाऽय^३ तु संभक्तो विप्रैराहुष्यते तथा ।
 तय सस्य न हिंसितमयोदेत्यस्य विग्रह ॥ १९ ॥
 न य समर्थो युद्ध इति युद्धाऽसामर्थ्यदर्शनम् ।
 प्रधान इन्द्रो वायुश्च मित्रश्च वरुणोऽपि च ॥ २० ॥
 अत्र ब्रह्म कवि क्रान्तो बहुवीहेस्तु विग्रह ।
 'उररस्थि प्रमो' यस्य ग्रीणि चक्राणि सन्धि च ॥ २१ ॥
 कामेषु तर्पयेया न पश्चात् कामस्य वा पुन ।
 रात्रौरात्रौ प्रतिदोषमिति विग्रहदर्शनम् ॥ २२ ॥
 सर्वेष्वेव समासेषु यत्रयत्र स्वरो भवेत् ।
 कान्तं कुदा वाऽवलम्ब्य स्वरे त स्थापयेदिति ॥ २३ ॥

हिरण्यरत्नम् । 'भागच्छत । गामिच्छ-चो धयम् इन्द्रम् उपगच्छाम । उपगमनात्स्वरो' स
 अस्माकम् अनेकार्थाभिलाषिणी मतिं सुष्टु वर्षयति । हिसकवर्जित^{१०} अस्य धनस्य बहु
 भावर्जयति । तद्वाह—गाम् सद्यम् इति भावर्जयतीति ॥ १ ॥

मुद्रल० "त्वगमे प्रथम" (अ १, ३१, १) इति सप्तमाहुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'पुतायाम' इति
 पञ्चदशमं नृतीयं सूक्तम् । आग्निस्मो हिरण्यरत्नम् ऋषिः । शिष्टेषु छन्दः । इन्द्रो देवता^{११} ।

देवा परस्परमेव कथयन्ति । हे देवा ! गव्यन्त पणिनामकेनासुरेण अवाहता^{१२} अस्मदीया मा
 प्राप्नुमिच्छन्तो मूयन् एत आगच्छत । युष्माभि संहिता कथम् इन्द्रो गवात्रवतस्रमन्

१-१ य इति विं ल्य २ अ १, १७, १ ३ अ १, २५, १० ४ प्रति छ विं^{१०} अं ५ लक्ष
 विं ल्य ६ गो^{११} वैश्वान, गापेत य इति ७ वाणो छ ८८ इति सिन्धो इति, उपलक्षितो
 ऋषिः, भिलागो विक्रमे वैश्वान ९-९ मुद्रितम् तु नास्ति इति, १० भूतिव उपगमनात्स्वरो मूयो
 ११-११ आग्नि मी^{१२}, १२ इति

उप अयाम् प्राप्तवाम^१ । स चेन्द्र अनाद्युन हितकरहित सन् अस्माकम् देवानाम् प्रसतिम् गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टा बुद्धिम् सु वदुधाति सुष्टु धर्षयति । आत् अनन्तरम् स इन्द्र अस्य राय धनस्य गवाम् गोरूपस्य सम्बन्धि परम् केतम् उत्कृष्ट ज्ञानम् न अस्माकम् बुद्धिं आवर्जत अधिक प्रापयति^२ ॥ १ ॥

उपेद्रहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनदाम् । अप्रतिश्रुतम् । जुष्टाम् । न । श्येन । वसतिम् । पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभि । अकै । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

स्कन्द० उप शब्द पतामि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । इत् शब्द पदसूत्रेण । अहम् धनदाम् धनस्य दातारम् अप्रतीतम् अप्रतिगतम् । अनुभि अप्रत्यभिभूतपूर्वमित्यर्थ^१ । जुष्टाम् न श्येन वसतिम् यथा प्रिया वसति^२ निवास्तस्थान श्येन उपपत्तेर् एवमुपपत्तामि उपगच्छामि । कम् । इन्द्रम् । कथमभूत्^३ नमस्यन् परिचरन्^४ । कीरशौ । उपमेभि 'उपम' (गिध २, १६) इति शक्तिनाम । "सन्निरुष्टे । इन्द्रस्य योग्यैरित्यर्थ^५ । कै^६ । अकै मन्त्रे । मन्त्रै स्तुवन्नित्यर्थ^७ । कीदपिन्द्र^८ । उच्यते । य स्तोतृभ्यः पद्यार्थे षतुष्येपा । स्तोतृणाम् हव्य आह्वारण्य^९ अस्ति भवति^{१०} । क^{११} । यामन् अधिकरणेऽय मनिर्द्देश्य । यन्ति देवता अस्मिन्निति यामा^{१२} यज्ञ तज्ज ॥ २ ॥

वेङ्कट० उप एव पतामि अहम् धनस्य दातारः शत्रुभिरप्रतिगतम् इन्द्रम्^{१३} अर्चयन् उपमानभूतै मन्त्रै^{१४} । य इन्द्र स्तोतृभ्यः हव्य भवति^{१५} यज्ञे अहनि^{१६} वैति^{१७} ॥ २ ॥

मुद्रल० "य इन्द्र" स्तोतृभ्यः स्तोतृणाम् अनुष्ठानात् अनुष्ठानार्थम् यामन् तदीयशत्रुभि सह युद्धति युद्धे हव्य अस्ति वैराह्यतन्त्रो भवति । तम् इन्द्रम् अहम् अनुष्ठाना उपेत पतामि उपानो-म्येव । किं कुर्वन् । उपमेभि उपमानस्थानीयैरज्यै अकै स्तोत्रै सह मन्त्रेण पूजयन् । कीरशामिन्द्रम् । धनदाम् धनप्रदम् अप्रतीतम् अप्रतिगतम् । बलिभिरतिरिक्तमित्यर्थ^{१८} । इन्द्र-प्राप्तौ दृष्टान्त । जुष्टाम् पूर्वं सेविताम् वसतम् स्वकीयनोदरुणा निवासभूमिम् श्येन न यथा श्येननामको वेगवाद् पक्षी स्वकीयस्थानं प्रति क्षात्रेण धावति तद्वत् अहम् इन्द्रम् स्वरया प्राप्नोमि ॥ २ ॥

नि सर्वेभ्य इषुर्धूरसक्तु समर्पो गा अजति यस्य वष्टिं ।

चोष्क्यभाण इन्द्र भूरि वामं मा पुणिर्भूरस्मदधि प्रष्टुद् ॥ ३ ॥

१ प्राप्नुवाम् मूको २ 'वे नि ३ 'भूमि' कु ४ 'ली अ ५ नास्ति मूको ६ परितरणकनांशम् । परि' कु ७ '० 'एष शस्य कु, सन्निकर्षित्यर्थ अ ८ नास्ति कु ९ य कीर्' रवि, कीर्श एव कु १० १० नास्ति अ कु ११ याम कु १२ 'केर् अ' वि' १३ एष रवि कु १३ तु रवि, नास्ति मूको १४ १४ यो इति कु, 'शे रवि अ' १५ वेति मूको १६-१६ नास्ति वि,

नि । मी०सेन । इ०पु०दीन् । अ०स०क्त । मम् । अ०र्य । गा । अ०ज०ति । यस्य । वटि । चो०धु०य
माण । इन्द्र । भूरि । नामम् । मा । पणि । भू । अ०स्मत् । अ०धि । प्र०द०वृ०ह ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'सर्वेण' समप्रया सेनयोपेत इपुधीन्' तृणान नि असृज पन्त्र सङ्गे । निपजति ।
आत्मन पृष्ठे त्पे वा निवप्रातीत्यर्थं । निपज्य च अर्थ ईश्वर इन्द्र 'तनूणा स्वमूला' ग
मम् अजति अज गतिक्षेपणयो । सम्यक् क्षिपति । स्वराब्न् प्रति प्रेरयति । अपहरतीत्यर्थं ।
यस्य वट 'अपहर्तुं कामयते तस्य सर्वस्यापहरति । न केनचित् प्रतिबन्धु दाकयत इत्यर्थ' ।
'अथवा' स्वाश्रितेभ्यो दानकाले यदपणं तदत्र क्षेपणमभिप्रेतम् । स्वाश्रितेभ्यो दानकाले समजति
सम्यक् क्षिपति अर्पयति' । यस्य वटि क्षेपु कामयते । यस्मै स्वाश्रिताय अभिप्रेत दाड
मिच्छति तस्मै ददावात्यर्थं । अथवा गावोऽत्रावोऽभिप्रेता । निपज्येयुधीन् मेवं प्रत् भप
सम्यक् क्षिपति । यस्य राजो यजनानस्य वा क्षेपु कामयत इत्यर्थं । परोऽर्धं प्रत्य
वृत्तः । पूर्वस्माद्दिशं यानयम् । चो०धु०यमाण स्कुन् आप्रवण अन्वयः । इह तु मुरि वामम् मा
पणि भू इत्येते' सम्बन्धात् दानार्थं । अत्यर्थं पुन पुनर्वा ददत् दे इन्द्र' भूरि बहु वाम
वननीपमत्यन्त्रोरष्ट घन मा पणिम् । पणिविणियुच्यते । तेन चात्र स्वगतमत्पद्वत् इत्येते ।
माऽऽवृत्तौ' भूरित्यर्थं । अस्मन् अथि अस्माकमुपरि । अस्मभ्य माऽस्व वा इत्यर्थं । हे प्रद ।
'वीर्येण शरीरेण वा' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निपजति' समप्रया सेनयोपेत इपुधीन् आत्मपृष्ठे । अर्थ० सम् अजति ईश्वर पण्ड तस्यै,
शत्रुभ्य सम्य शत्रुभिरवहवानाहर्तुम्' इच्छति' । ददत् इन्द्र । बहु वननीय घनम् मा गा
भू । अस्मासु प्रद । पणि यजनात् । कारणननेक्ष्य' देहीति ॥ ३ ॥

मुद्रल० सर्वमेव कृत्स्नसेनायुक्त इपुधीन् याणानामाधारभूतान् निपज्जान् नि अमल नितरा इव
भागे योचितवान् । अर्थं स्वामी इन्द्र सम्य दवस्य वटि अयुरेणापहता मा प्रदत्तं
कामयत, तस्य देवस्य शूदे ता मा मम् अजति सम्यक् प्रापयति । हे प्रद । प्रहृष्टविसुक्त'
इन्द्र । भूरि वामम् प्रभूत गोरुष घनम् चो०धु०यमाण अस्मभ्य प्रयच्छन् अम्मत् अथि अस्मासु'
पण मा भू च्यवशरी मा मूया । मया मूल्य मा याचस्वेत्यर्थं ॥ ३ ॥

यधीर्हि दस्युं धुनिर्न धुनेर्न ए०श्वर०न्नुपशाकेभिर्निन्द्र ।

धनोरधि त्रिपुणक्ते व्यापय्यर्ज्वानः मन्त्राः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

यी । हि । दस्युम् । धुनिर्नम् । धुनेर्न । ए० । चरन् । उ०प०शा०केभि । इन्द्र । धनो । अधि ।
त्रिपुण् । ते । मि । आ०युन् । अर्प०जान । स०न०का । प्र०द०तिम् । ई०पु ॥ ४ ॥

१-३ समप्रया' अ, समप्रया' कु २२ 'उ०पु० मभूता अ ३२, नास्ति अ रवि ४४ नास्ति
अ । नास्ति मूको ५ नास्ति इ ३ शयेनेन अ कु ७ नास्ति अ कु ८-८ हेतु' अ
यनेन गरी अ कु ९ निपजति कु १० अथ न कु रवि ११ 'वहतात् तामस्तुम् कु 'नाम' रवि'
१२ इति कि' ल्ये १३ 'अपेक्ष कि' ल्ये 'वनोदत्त कु १४ 'तमुपरि मे'

स्कन्द० ते वि आयन् इति तच्छब्दभ्रुतेर्वच्छब्दोऽप्याहार्य । उत्तरार्धवर्षैश्च भूयोभिर्वहुवचनान्ते सामानाधिकरण्यात् दस्युम् धनिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । यान् वधी हि^१ द्विशब्द पदभूरण । इववानसि दस्युम् दस्यून् शत्रून्^२ धनिन धनवत् धनेन निष्ठुरेण वज्रेण एव एव चरन् पर्यटन् । न च केवलं वज्रेण । किन्तुहि^३ । उपशाकेभि शक्यन्ते यैर्दस्यो हन्तु ते शाका शक्य । उपशब्दस्तु धात्वर्थानुवादी । शक्तिभिश्च । हे इन्द्र । अथवा अद्विरसोऽथ उपशाका अभिप्रेता । चरत्तित्येवदपेक्षा च सहयोगलक्षणा^४ तृतीया । एक^५ एवावधी अद्विरोभि सह पर्यटसित्यर्थ । अद्विरसो हि 'इन्द्रो विदुरद्विरसथ घोरा' (ऋ १०, १०८, १०) इति घोरावादि दर्शनात् इन्द्रात् किञ्चिन्न्यूनशक्य । अथ एषा वरसदशशक्तिवादिन्द्रापेक्ष उपशाकव्यपदेश । इन्द्रस्य च सखायोऽद्विरस । सखिभिश्च सह पर्यटनमप्युपपन्नम्^६ । धनो अधि धनुशब्द अपठितोऽपि^७ अन्तरिक्षनाम । धन्वशब्दस्य वा (तु निघ १, ३) अन्तरिक्षनाम् छान्दसमिद् सप्तसारण नकारलोपश्च । अन्तरिक्षस्योपरि विपुणक^८ विष्वक् इत्यश्रेतश्च ते वि आयन् विगता गता । गता^९ अपि सन्त अपज्वान सनका सनकशब्दस्य^{१०} पुराणवचनस्येद रूपम् । चिरन्तना अपहार । जन्मान एव प्रभृति यागवर्जिता इत्यर्थ । प्रेतिम् प्रयाण मरणम् इत्यु गता । गता अपि सन्तस्त्वया मारिता एवेत्यर्थं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वधी हि एव वज्रेण उपक्षयवितार धनवन्त वृत्रम् एक एव चरन् सहायभूतौ मरुद्भि सह । तत्र तत्र धनुष सकाशाद् विष्वक् ते वृत्रसहाया विविध गता । अपज्वमाना प्रता^१ ते मरण गता ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र^१ धनिनम् बहुधनोपेतम् दस्युम् चोर वृत्रम् धनेन कर्हिनेन^२ वज्रेण वधी हि एव इत्येवम् सखु उपशाकेभि समीपवासिभि शक्तियुक्तै नरदि सहितो भूत्वा एक चरन् प्रहृष्ट स्वयमेक एव^३ मच्छन् । यद्यपि मरुत समीपे वर्तन्ते, तथापि ते श्रोत्रसाहयन्ते, न तु वृत्र प्रहरन्ति । प्रहृष्टो तु स्वयमेक एव^४ । धनो अधि इन्द्रसम्यन्धिधनो धनुष उपरि विपुणक् विविध भागमुद्दिश्य ते वृत्रानुचरा^५ वि आयन् विविधभागच्छन् । भागत्य च अपज्वान यज्वविरोधिन सन्त सनका एतन्नामका वृत्रानुचरा प्रेतिम् इत्यु मरण प्राप्ता^६ ॥ ४ ॥

परां चिच्छ्रीर्षां वंष्ट्रुस्त इन्द्राऽर्षज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद् द्विनो हंसिः स्थातरुय निरंघ्रतो अधमो रोदंस्योः ॥ ५ ॥

परां चिच्छ्रीर्षां वंष्ट्रु । ते । इन्द्र । अर्षज्वान । यज्वभि । स्पर्धमाना । प्र । यत् ।

द्विन । हरिः । स्थातरु । उग्र । नि । अग्रतान् । अधुम् । रोदंस्यो ॥ ५ ॥

१ नास्ति कु १ नास्ति अ ३ नास्ति मूको ४ ४ *दोष्य व सहयोगनक्षत्रे तु ५ अनेक अ रवि ६ पर्यटनपुत्र* रवि ७ *पठिनमपि मूको ८ सनाशब्द* रवि अ ९ मरुता वि', प्रस्ता लप वि', पुष्टितम् ल, युक्तो वि' १० नास्ति वि ११ ११ नास्ति वि मै' १२ १२ नास्ति मूको

स्वन्द० केन पुन' प्रकारेण प्रैतिमीषु । उच्यते—चिन् 'परा चित् इति' नाम्द पदवृत्त । शीर्षां स्वानि
 धिरासि^१ स्वया जिज्ञानि सन्ति^२ परा वरतु परावर्तितवन्त । भूमौ पर्यस्तवन्त इत्यर्थ । हे दद्रु^३ ।
 अत्रचान यन्मि त्वदाश्रितै सह स्वर्धमाना । कदा । उच्यते—प्र वत् । प्रशब्द अयन'
 द्रव्याध्यायेन सम्बन्धयितव्य । यत् यदा दिव हरिव स्थान दिव इत्येतत् स्थितिरि
 त्येतेन सम्बन्धयितव्य । हे दिव स्थात' छुलोकस्याधिप्यात' हरिव' उच्य' अत्रसप्त'
 प्र नि अनतान् अधम प्रकषेण निरधम अपकालितवानसि अनतान् अकर्मण अयद्दृ'
 रोदन्तो घावापृथिव्यो सकारान् । लोकरुद्रमादधीत्यर्थ । अथवा प्र यदिव इति पच्छन्द'
 प्रथमा, इन्द्रप्रतिनिर्देश । अधम इत्यपि लक्ष्ये^४ उच्य' । यस्त्वममृतानयद्दृ मनुष्यान्
 द्वयोरपि निषंमधि, स वधीर्हि दम्बुमिति^५ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परा वरतु^६ शीर्षानि ते इन्द्र । आसन् पराहुमुखा^७ सुद्वार^८ । अत्रचान यन्मि
 स्वर्धमाना । यदा त्वं दिव स्थापचित^९ हरिव । उद्गर्णी^{१०} प्रातिष्ठया शशून् प्रति, उदा-
 नीन् अयनमानान् तान् घावापृथिव्यो नि अधम ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते शृमानुचरा शीर्षा स्वकीयानि धिरासि परा चिन् पराहुमुखान्येव इत्य
 वरतु गतवन्त । कीप्यस्तवे । अत्रचान स्वय यागरहिता यन्मि यागानुष्ठापि^{११} सह
 स्वर्धमाना । हे हरिव ! हरिनामराश्वरुक्^{१२} स्थात । स्थितियुक्^{१३} दुष्टे पलायनरहित' उच्य' शीर्षं
 पुन' दद्रु^{१४} यत् यदा दिव अन्तरिक्षात् रोदन्तो घावापृथिव्यो सकाशाच्च अनतान् अत्ररहितान्
 नृमानुचरान्^{१५} नि प्र अधम^{१६} निक्षेपेण धमन इवमानसि । उदाानी स्वदीपमुत्तवायुना सुभा-
 सन्तो वदुजुरिति पूर्वमान्य ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके शृतीयाध्याये प्रथमो वरु ॥

अपुषुत्सन्ननृद्यस्य सेनामपातयन्त क्षितयो नवर्ग्याः ।

वृषापुत्रो न वरुयो निरष्टाः प्रवृष्टिरिन्द्रोच्चितयन्त आयन् ॥ ६ ॥

अपुषुमन् । अनृद्यस्य । सेनाम् । अपातयन्त । क्षिनयं । नवर्ग्या । वृषपुत्रं । न । वरुयं ।
 नि ऽरुष्टा । प्रवृष्टिर्भि । इन्द्रात् । चितयन्त । आयन् ॥ ६ ॥

स्वन्द० एकत्रास्यवामिद्वयं यत्तच्छाश्वद्राध्याश्वी^{१७} । य अनुरा अपुषुत्सन् योषीपुमिष्टवन्त^{१८} ।
 अनवपुष्य प्रशस्यन्वन्तस्य सेनाम्, तान् काश्चित् अयावयन्त यात्रयतिरेषकर्मो (तु निप २, ११) ।
 न्यायिकश्चात्र णिच् इववन्त । णिच्प्रतिसामर्थ्याद्वा इन्द्रेण घातितवन्त । के । निनय मनुष्या ।
 कर्म । नमवा 'अ हरसो न विनरो नवदा' (अ १०, १४, ६) इति सामानाधिकरण्यादर्शनादि
 रणोऽत्र नवग्या इत्युच्यन्त । त किञ्च तपस्यन्तो नवभिर्मांसे सिद्धि गवा' । ते काश्चिरयाव
 यन्त । केचित्पु शृषापुत्र न वरुय निरष्टा वृष प्रपन्नममर्थो बलवान् वृषम' । तेन सह

१ शानि कु २ शानि सूको ३ शीर्षानि कु ४ 'प्र वरुण्य रवि, यत्त इन्द्र'
 अ कु ५ शीर्षे सूको ६ इन्द्रिय समदि व' रवि, 'वृषापुत्र' कु ७ 'इन्द्र परावर्तयि र्नि' अ'
 ८ शानि र्नि' अ' ९ वाग्नुगा अर्; 'शृषानि र्नि' अ' १० इन्द्र कु ११ 'नृदिग रवि'
 १२ ' रवि १३ १३ निषम वि र्नि' १४ 'वृषापुत्र' कु १५ 'निरुपयन्त इति' ।

ये युष्यन्ते ते वृषायुध । नराद्व उपायाम् । वधाय प्रजननासमयो दुर्बलां वलीवर्दा ।
 निनीता अष्टाम्यो निरष्टा^१ पतितदरुना^२ अत्यन्तवृद्धा वलीवर्दा । ये वधयो निरष्टाश्च युषेण
 सह युयुत्सन्वे यथा वे तादृश्या अत्यन्तपराङ्मुखा नदयेयुः, तद्वन् । प्रवद्धि प्रवमानैरत्यन्त
 क्षीप्रगतिभिरस्यै रथैवां इन्द्रात् चितयन्ता जानन्त^३ । किन् । सामर्थ्यादि त्वस्य पराक्रमम् ।
 अथवा चित रथोदने इत्यस्य चितयन्त इति रूपम् । चोदयन्तोऽघान् आयन् अगमन्^४
 नष्टा इत्यर्थः । अथवा निरष्टा इत्येतत् अद्गू व्याप्तौ इत्येतस्य रूपम् । प्रवद्धिरित्येवेन
 च सम्बध्यते । प्रवद्धिरित्येव अङ्घ्रिरोविषयम् । यथा वृषेण सह युयुत्समात्ता वधयस्तेन व्याप्ता
 नदयेयुः, एव निरष्टा निश्चयेन व्याप्ता प्रवद्धि प्रवमानैरत्यन्तक्षीप्रगतिभि अङ्घ्रिरोभि
 यक्षानुचराणामुपीणामोदता पराक्रम स स्वयमसह्यपराक्रम इत्यङ्घ्रि पराक्रमादेवेन्द्रस्य पराक्रम
 जानन्तश्चोदयन्तो वादवान् स्थानमाप्तादेवेन्द्राद्^५ आयन् गता नष्टा । ये इन्द्रस्य सनामयुयुत्सन्
 वे वचिद्गता केचिन्नष्टा इति समस्यार्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अयुयुत्सन् अन्वयरहितस्यां सेनाम् अगता इ । अथैनमिन्द्रम् नवम्वा क्षितय युद्धार्थं निरगमयत् ।
 अप ते वृषायुध छिद्रवृषणा इव वार्धक्यात् उतस्युः^६ साण्डेन^७ युष्यमाना प्रकर्मगमनवद्भि-
 रस्यै^८ बलवानयमिन्द्र^९ इति जानन्तो युद्धाय प्रविगता^{१०} ॥ ६ ॥

मुद्रल० अनवशय गहंभीषक्षोपरहितस्य इन्द्रस्य सेनाम् प्रति अयुयुत्सन् वृषस्वानुचरा युद्धमैच्छन् ।
 तदानीम् नवम्वा नदनीपगतय^{११} स्तोतव्यचरित्रा^{१२} क्षितय मनुष्या अङ्घ्रि प्रभृतय अयात
 यन्त युद्धार्थम् इन्द्रम् नानाविधमन्त्रै प्रोत्साहितवन्त । इन्द्र^{१३} योद्धुं गते सति निरष्टा
 तेनेन्द्रा निराहृता वृषानुचरा चितयन्त स्वकीयामराक्षि ज्ञापयन्त इन्द्रात् इन्द्रस्य सकाशात्
 प्रवद्धि प्रवर्णे पलायितुं सुनिकै मार्गे आयन् वृरे गतवन्त । दृष्टान्तः । वृषायुध
 वृषेण सैचनसमर्थेन पुस्त्ययुगेन शूरेण सह युद्धं युद्धेन वधय न ननुसका इव । ते
 यथा प्रबलेन निराहृता भवन्ति तद्वत् ॥ ६ ॥

त्वमेतान्नुदतो जसंतश्चार्योध्यो रजंस इन्द्र पारे ।

अवाद्दहो दिग् आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । प्रतान् । रुद्रत । जक्षत । च । अर्योध्य । रजंस । इन्द्र । पारे । अर्वा । अद्दह । दिग् ।
 आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वत । स्तुवत । शंसम् । आव ॥ ७ ॥

१ नास्ति कु २ वैष ३ इ ४ ५ इ ६ ७ इ ८ ९ नास्ति अ कु १० भाग
 मूको ११ 'सम् अगता' कु, 'प्रज्ञाने' अ १२ मयुगमन दे मयुग योषयितुभिष्कारन् अन्त
 पत्य दोषदिवस्य इन्द्रस्य श्रेयानभिका नवम्वा छिद्रय प्रजनवाचन इत्यन्त । तस्मिन्ने सिद्धि गता नवम्वा ।
 प्रचलनमयो इति तेन शान्ति गमयो यथा न युद्धुः । तद्वत् प्रजननात्मिकाश्चरददुर्गेण भयन्तस्तथा भयो रजनि
 नवम्वा क्षितयो उग्रय निगमय् दमे इति आयुष्योऽवृषणा इव वर्षेणोऽवृषणा न युष्ये (१) अर्वा वि
 १ 'रिता' मूको इ अगता वि^{१३} ल रवि^{१४} इ अवच्छा रवि ८ 'दि रवे' कु वि^{१५} रवि
 ९ 'शनि' कु वि^{१६} रवि १० मया कु रवि ११ 'योग' मूको १२ 'ता वि १३ नास्ति र्वा

स्कन्द० त्वम् एतान् असुरान् मेघान् वा रुदत जन्तव न जज्ञ मक्षहसनयो । रुदते हस्तव्य । सर्वास्त्वस्वाम्यसु वर्तमानानित्यर्थः । अयोधय बोधितवानसि । रजस लोकनामैतत् (इ वा ४ १९) । अन्तरिक्षलोकास्य ध्रुलोकस्य वा । हे इन्द्र ! पारे अन्ते अवस्थितात् । भयादन्तरिक्षल दियो वा अग्नात् नष्टानपि सत इत्यर्थः । किञ्च अय अद्दह अयसाब्द अधोभागे । दहतिरप्यत्र सामर्थ्याधिक्यमनाथं । अधो निरधम निर्धमसि वा । दिव ध्रुलोकात् । आकारस्तु पद पूरण । २६२युम् शत्रुम् उवा उच्चैरप्यवस्थितम् । किञ्च सुन्वत स्तुवत च दत्तमानस्य शनम् कामम् । प्रायः प्रकपण रक्षितवान् तपितवान् वाऽसि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् एतान् अमृतान् रुदत हस्तव न पृथिव्या 'पारे अन्ते अवस्थितात् बोधितवानसि' इदं । तदानीम् उच्छ्रितात् दिव असुरम् अधः नीतवानसि । सुन्वत स्तुवत च प्रायणा प्रकपेण भरक्ष ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् रुदत रोदन कुर्वत जन्तव मक्षण कुर्वत च एतान् विविधानपि वृत्रावु चरात् रजस पारे अन्तरिक्षस्य परमाणे अयोधय युद्धमकरो । युद्धव मारितवानित्यर्थः । दस्युम् उपश्रपयितार वृत्रम् दिव आ ध्रुलोकादातीथ उवा उच्छ्रयेण अय अद्दह दग्धवानसि । वृत्र सपरिवार विलास्य 'तत उच्चैः' सुन्वत सोमाभिपव कुर्वत स्तुवत 'रतोत्र कुर्वतो' यजमानस्य शतम् स्तुतिम् य आव प्रकपेण रक्षितवानसि ॥ ७ ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मुणिना शुम्भमानाः ।

न हिन्वानासंस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्वेण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिणहम् । पृथिव्या । हिरण्येन । मुणिना । शुम्भमाना । न । हिन्वानासं । स्तितिर । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशो । अदधात् । सूर्वेण ॥ ८ ॥

स्कन्द० चक्राणास कुर्वन्त पारणहम् पृथिव्या षट् वन्धने । सर्वतो वण्यते येन पृथिवी स पृथिव्या परिणहः । प्रावमावात्तदिकम् । दुराणि कुर्वन्त इत्यर्थः । हिरण्येन मुणिना शुम्भमाना शोभयन्त । किम् । सामर्थ्यात् स्वशरीराणि । स्वाभि कृतरक्षामिधाना आख्यायन्तश्च सन्त इत्यर्थः । न हिन्वानासं स्तितिर ते दिनोक्तिर्वृद्धार्थः । तिरति शक्नोत्यर्थः । शक्नोतेत्य कर्मभूतधात्वन्तरानुपप्रत्य निरुपपन्न प्रतिबोधुमिति वाक्यशेषः । ते हरयसुराणां प्रतिनिर्देशः । सर्वप्रकारं वर्षमाना असुरा नैमाद्यन्तुन् प्रतिबोधुमित्यर्थः । कम् । इन्द्रम् । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् तावत्पु

१ नास्ति कु. २ 'शिववाम् अ कु ३ नागात् कु ४ नास्ति रवि ५ ५ दस्युं शत्रुं
अ, 'स्युं शत्रुं रवि ६ ६ प्रकपेण तस्वित्तानपि तपयति वा रवि, यन्नेन मरितवानपि अ ७ शत्रुं अ'रि'.
८ ८ पारे वेपि' वि' अ' ल रवि, पारे वापिनशान्तो कु 'शिवनाद् बोधयितवानिदि रि' अ' ९ नास्ति अ'
१० नास्ति कु रवि ११ अर्जुन' रवि १२ 'यस्य कु १३ शत्रुं वि १४ १४ तदुपर मे'
वि १५ १५ लोकानो मे' १६ परिणह रवि १७ १७ नास्ति कु; किं सामर्थ्यात्स्वाम्यन्तर स' अ;
किं सामर्थ्यात् रवि' १ नास्ति सूको ३० ३० स पारवमानार्थं अ; सर्वो वर्षमानाया कु

परि स्पदा अदधात् पर्यं दधात् सर्वतो निहितवान् इन्द्र स्पशो वाधकान् । न केवलम् स्वयमेव किं तर्हि । सूर्येण अन्यैरपि देवै सह सम्मन्वयेत्पर्यं । यस्मान्चारचक्षुर्मन्त्रशक्तिकुक्त्रैरपर्यं ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कुर्वाणा आच्छादन महत्तया पृथिव्या हिरण्यमेव अलङ्कारेण शोभमाना ते इन्द्रम् प्रति गच्छन्त न सीर्णन्त । सोऽयम् सूर्येण सह परित रश्मीन् निहितवान् ॥ ८ ॥

मुद्गल० ये वृषानुचरा पृथिव्या भूमे परीणहम् आच्छादन सर्वतो व्याप्तिम् चक्राणां कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तान् मणिना कण्ठबाह्यादिगतेन मन्वायाभरणेन शुभ्रसाना शोभमाना हिन्यानां पर्यमाना सन्तो वर्तन्ते, ते तयाविधा वृषानुचरा इन्द्रम् युदागोचन्तम् न तितिक्षन्ते न समर्था आसन् । तदानीं स इन्द्र स्पदा वाधकान् वृषानुचरान् सूर्येण आदित्येन परि अदधात् व्यवहितान् अकरोत् ॥ ८ ॥

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अर्धुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अर्मन्यमानो अभि मर्न्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरघमो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अर्धुभोजी । महिना । विश्वतः । सीम् । अर्मन्यमानान् । अभि । मर्न्यमाने । नि । ब्रह्मभिः । अघम् । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

स्कन्द० यत् इति प्रथमा । व्यत्ययेन तु न्युत्सुकम् । यस्मादर्थे वा । यस्त्वं यस्मात् वा हे इन्द्र । रोदसी उभे परि अधुभोजी भुव पालनान्धवहारयो । परिपालयति भुक्ते वा । महिना महता वीर्येण । विश्वत सर्वत । सीम् इति तु पदपरम् । यच्छन्दधृतेभ्योऽप्याहार्यं । स तस्माद्वा अन्वयमानान् मर्न्यतिरर्चलिकर्मा (तु निघ ३, १४) । अस्तुवत् अभि मर्न्यमानै अभिष्टुयति । "केन । प्रज्ञाम् । ऋष्यञ्ज सामलक्षणे । नि अधम घमतिरत्र "सामभ्यादन्तर्गीतपर्यं । प्यन्तश्चापकार यत्पर्यं" धर्षते । स्वस्वात् स्थानादपकारयसीत्यर्थः । कान् । दस्युम् अनन्यमानानिति बहुवचनसामानाधिकरण्यात् बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम् । दस्युन् अनभिष्टुयत शत्रून् हे इन्द्र । इति परमैश्वर्यं । अत्यन्तेधरः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । त्व माहात्म्येन आयात् सान् इत्या चायापृथिव्यौ उभे अवि सर्वत परि अधुभोजी नि स्पशतमभुञ्जथा । "उदानीं तस्मिन्नेति" अनुत्सुकम् । "अन्यमानान् महत्तया" अभि मर्न्यमानान् मर्न्यतिर्ब्रह्मभिः । अघम् । नि अधम ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र । यत् यदा रोदसी उभे दुलोकमूलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिना विश्वत

१ यधिक्त्वा क २ नास्ति मूको ३ ३ सूर्येण सह अन्यैरपि देवै रवि ४ तान् वि' अ'
 ५ ७ रसिभिः सिद्धं वि' अ', विहितं वि' ६ नास्ति वि ७ नामि वि मं ८ शत्रुवत् सै'
 ९ अघमन्ता कु अ १० नपुंसका कु अ ११ 'निष्ठ' रवि' १२ १२ नास्ति रवि'
 १३ १३ 'एव अन्यर्गितपर्यं । प्यन्तश्चापि कश्' अ कु १४ 'दत्त' कु १५ अभिष्टु' मूको
 १६ अन्वात् वि' अ' कु रवि १७ उभौ वि' अ' १८ 'मनुदया ए वि' अ' इ, 'मनुदया वि' अ'
 १९ ना प्रकरो' रस्य 'दा' वि' लप २० २० 'मान् आश्रितान् वि' अ' २१ 'पि' वि' रप
 २२ शत्रु कु अ', शत्रु व अ', दस्यु शत्रु व वि'

सोमं सर्वत परिगृह्य परि अणुमोची परितो मुक्त्वानसि । तदानीं त्वम् अमन्यमानान् मन्त्रार्थम्
अनुष्णातुमशक्तानपि केवलपाठकान् यजमानान् ध्वनि मन्वगानै अस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया
इति अभिमान कुर्वन्नि वदधि मन्त्रै दस्युम् चोर वृत्रादिरूपमसुरम् नि अधम नि सारितवानसि ॥१३

न ये द्विवः पृथिव्या अन्तर्मापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभर्धक इन्द्रो ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । द्विवः । पृथिव्या । अन्तम् । आपु । न । मायाभिः । धनऽदाम् । परिऽअभूवन् ।
युजंम् । वज्रम् । वृषभ । चक्रे । इन्द्रः । नि । ज्योतिषा । तमसः । गा । अधुक्षत् ॥ १० ॥

स्कन्द ये अपि असुरा दिव पृथिव्या च अन्तम् न आपु न प्राप्नुवन्ति । चात्वापृथिव्योरेकदेशवर्ति
इत्यर्थः । न अपि मायाभि प्रज्ञाभि धनदाम् इन्द्रम् पर्यभूवन् परिभवन्ति । इन्द्रात् प्रज्ञया
म्यूता इत्यर्थः । स्कन्दश्रुतेस्तच्छ्रद्धोऽध्याहार्यः । तैरपि सह युजम् सम्पद्यन् वज्रम् वृषभ
वर्षिता चके इन्द्रः । खानपि वज्रेण इतवानित्यर्थः । हत्वा च ज्योतिषा सीरेण वैलुकेन वा
तमस अत्र गुहादौ तमोक्षये^१ स्थापितास्ततस्तेषामसुराणां^२ स्वभूवा गा नि अधुक्षत्^३ निर्दुग्धवारं^४
निष्कासितवानित्यर्थः^५ । मयवा ये इति मेघात्वा प्रतिनिर्देशः । गा अधुक्षदित्यपि गोरुव
उदकनामा । येऽपि^६ नपा चात्वापृथिव्योरेकदेशवर्तिन इन्द्राच्च न्यूनप्रज्ञालानपि वज्रेण इतवान् ।
हत्वा च वैशुतेन ज्योतिषा तद्रीयात् तमस अपो निरपुचत् पारितवान् ॥ १० ॥

येदुष्टं या आप इव पृथिव्या अन्तम् न आपु । न^१ कर्माभि धनस्य दातारमिन्द्र परितोऽभवत् ।
तासां^२ जयार्थं सहायम् वज्रम् वर्षिता इन्द्र चके । तत्र ज्योतिषा गा अप^३ तमस मेघात्^४ नि
अधुक्षत् दस्यु हत्वेति ॥ १० ॥

मुद्गलः^० ये जलविशेषा^१ दिव द्युलोकत्^२ पृथिव्या अन्तम्^३ भूमे स्थानम्^४ न आपु प्राप्ताः । मप
रूपमापन्नेन वज्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावात् पनदाम् धनप्रदा भूमिम् मायाभि
सत्त्वोपकारादिभि कर्मभि न पर्यभूवन् परितो न ध्याताः । जलपानसत्त्वाभिपूज्यापुपका
न अत्रुवित्यर्थः । तदानोमयम् इन्द्र वृषभ कामाना वर्षिता मेघमेघनाय वज्रम् युजम् स्वहस्त
युजम् चन । तत्र ज्योतिषा^५ ज्योतिमानेन वज्रेण तमस अन्धकाररूपात् मघात् गा तमस
नोलान्पुदकानि नि अधुक्षत् नि शपेण दुग्धवान् । मेघ भित्वा जल पृथ्वानित्यर्थः^६ ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ।

अनु स्वधामेक्षरुचापो अस्याऽर्धत् मध्य आ न्वाव्यानाम् ।

समीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओर्जिष्ठेन हन्मनाऽहन्नभि घ्न ॥ ११ ॥

११ नासि रवि २२ न्यूनमा अ कु ३ नासि रवि ४ प म कु ५ श्वेत
मूको. ६ 'स्वाका' कु रवि ७ निरुध' मूको ८ निष्कालि' रवि ९९ नासि अ कु
१० 'ग नि' अ' ११ तेष' मूको १२ अत् रि' १३ मेगा' कु अ' १४ १५ पुगा' न
रिवा सै' १५ १५ 'श्वेत' सै' रि १६ १६ नासि रि

अतु । स्वधाम् । अक्षरम् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाभ्यानाम् । सप्तीचीनेन ।
मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । दून् ॥ ११ ॥

स्कन्द० अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । 'स्वधा' (निघ १, १२) इति उदकनाम । यत् पूर्वतिल-
मुदकं तत् प्रति अक्षरम् क्षरितवस्यः क्षरन्ति वा आपः अस्य इन्द्रस्य स्मृताः प्रसादेन वा । 'अनुपसी-
पायामेव पूर्ववृद्धौ पुनरपि अवर्धन् वर्धितव्या इत्यर्थः' । अथवा^१ अन्विति पञ्चाद्भावे^२ । 'स्वधा'
(निघ २, ७) इत्यप्यजनाम । अक्षरेत्येतेषु स्वधाम् इत्येतेन सम्बध्यते । अर्धं इन्द्रस्य^३ स्मृतां
हविलक्षणं स्वधामतु तदीयस्य हवियः पञ्चात् । यदाऽरमे हविर्दीयते तदादानन्तरमित्यर्थः । अक्षरम् ।
किमक्षरम् । आपो वृष्टिलक्षणाः । कर्षं पुनर्मेघेन निरुद्धाः सत्पोऽक्षरम् । अवर्धत मध्ये आ आ
इत्येयः अक्षरेत्येतेषु^४ स्थाने । सप्तीचीनेन मनसा तम् इति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽत्राभ्याहार्यः ।
यो मेघो वृष्टिनिरोधानिप्रायेणार्धवत् मध्येऽवस्थितानामपाम् भव^५ अथ । कियतीनाम् ।
नाभ्यानाम् नाया तार्याणाम् । अत्यन्तशङ्कीनामित्यर्थः । सप्तीचीनेन सह अञ्जति गच्छतीति
"सप्तीचीनो ब्रह्म तेन सप्तीचीनेन" सहगामिना ब्रह्मेण । केन सहगामिना । मनसा । यत्रैव मनो
गच्छति तत्रैव गन्त्रा । यत्र मनसा हृष्यते तत्र निपततेत्यर्थः । तं मेघम् इन्द्रः । कीदृशेन
ब्रह्मेण । ओजिष्ठेन बलवत्तमेन हन्मना इन्द्रा मेधानाम् । अहन् इत्यवान् । अभि दून् दिवसेषु प्रति ।
येषु वार्षिकेषु हस्तु इन्तु योग्यस्तेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

पेड्ड० वृत्रे हते इन्द्रस्य आपः स्वधाम् मधु अक्षरम् । अथान्द्रो नावा तार्याणामपाम् मध्ये अवर्धत ।
सहायनूतेनानुगुणेन एष्टेन मनसा बलवत्तमेन हननसाधनेन^६ इत्यवान् असुरं "दिवसेषु तैविति" ॥ १२ ॥

मुद्रल० आपः ब्रह्मणि अस्य इन्द्रस्य स्वधाम् अर्धं ग्रीहादिरूपम् अतु^७ अनुलक्ष्य अक्षरम् मेघाद्
वृष्टा अभवन् । तदानीमर्थे वृत्रः नाभ्यानाम् नाया तरणयोस्यानां बद्धीनाम् अपाम् मध्ये
आ समन्तात् अवर्धत वृद्धिं प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार, किन्तु 'अभिवृद्ध एव ।
तार्याणाम् इन्द्रः सप्तीचीनेन सह गच्छता मनसा युक्तम् तम् वृत्रम् ओजिष्ठेन अविबलयुक्तेन
हन्मना हननसाधनेन ब्रह्मेण अभि दून् कतिचिद्विवासाद् अभिलक्ष्य अहन् तेषु दिवसेषु इत्यवान् ।
जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशानिज्ञाय
इत्येवमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न्याविध्यदिल्लीभिर्शस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरो मधवन् यावदोजो वर्ज्जेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥

१-१. 'यो मेघपूर्ववृद्धौ पुनरपि (अवर्धत) वर्धति एव इत्यर्थः' रवि. २. नास्ति रविः^१ अ कु.
३. नास्ति रवि. ४. नास्ति मूळो. ५. नपेयेतस्य अ कु. ६. एव अ कु. ७-७. 'नास्ति अ कु.
८-८. एतन्ना भावः इष्टिदशना भावः स्वधा इष्टि-शुणान् अन्वक्षरम् वि^१, अ^२; 'आपः स्वधाम् अक्षरम् ए, भावः
स्वधाम् एव अक्षरम् रवि. ९. तार्याणामपाम् रवि. १०. तपानुगुणिताना मनसा यत्र मनोऽनुगच्छति 'तत्र कथा
तेन यत्रेण हनन्' वि^१ अ^२. ११. 'पु वार्षिकेषु ते' वि^१ अ^२; दिवसेष्विति रवि.

नि । अविष्यत् । इलीनिशस्य । इज्जहा । वि । शूक्षिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्र । यावत् ।
तर । मवऽपन् । यावत् । ओज । वज्रेण । शत्रुम् । अग्रधी । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० कस्य चित्र तावत्^१ नि अविष्यत् निष्कृष्य विदवान् । कस्य । इलीविशस्य इलीविशो मेघ । कस्य ।
'इळा' (निप २, ५) इति अग्रनाम । विनाशब्दो विस्पते । 'विस्पतिश्च भेदकर्मो' वृद्धिकर्मा वा । एव
शाद्—'विस विस्पतेर्भेदकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा' (या २, २४) इति । अथवा 'विरति,
विस्पति, गिस्पति' (निप २, १४) इति गतिकर्मसु पागात् विस्पतिर्गत्यर्थ^२ । शीत्तरूपमत्रमुद्रितवि
वर्दयति उदकरूपो वा भूत्वा^३ गच्छतीति इळाविस । इळाविस सञ्चितीविश उच्यते । छात्त
इंकार सकारश्च । अथवा इळाशब्दोऽप्राग्वह्येत्वाद्दुर्दके वर्तते । विनाशब्दोऽप्येकदेशलोपेन विलस्य
शब्दस्वार्थे । अद्येत्वेरुदकस्य विलेषु शोते तान्यप्यावृत्य^४ विच्छतीति इलीविशो मेघ तस्य । इज्ज
एवानि दुर्ध्ववानि^५ । कानि । सामर्थ्याद् उदकनिर्गमनविलानि । कञ्चित् शूक्षिणम् दीक्षिमन्त्र^६ मेघश्च
नि अभिनत् विविध भिद्यवान् । विदारितवानित्यर्थ^७ । कीदृशम् । शुष्णम् बलनामैतत् (निप २, ९) ।
सामर्थ्याच्चात्रान्वर्णात्तस्यर्थ^८ । बलवन्तम् । क । इन्द्र । कस्यचिन्मेघस्य विलान्युद्गादितवान् ।
कञ्चित् शतशर्करं भग्नवानित्यर्थ^९ । अथवा 'शुष्णं पितृ कृषकं उरुम्' (ऋ १, १०३, ८) इत्यादिषु
वर्णनान् शुष्णो नामासुर । त विविध भिद्यवान् विदारितवाद् मारितवाद्^{१०} इत्यर्थ^{११} । शुष्ण-
सम्बन्धाच्च इलीविशोऽप्यसुर एव । तस्य स्वमूढानि दृढानि पुराणि निरविष्यत् । अथ
तादने । निर्भिद्य^{१२} तादितवाद् । दृढवानित्यर्थ^{१३} । परोऽर्थे च प्रयच्छृष्टो मित्र दास्य पूर्वस्मादर्ध
चात् । यावत् तर शरीरसामर्थ्यलक्षण बलम् हे मघवन् ! घनवन् ! यावत् च ओज सेना
लक्षण बलम् । यावदित्युद्देशात्^{१४} तावदित्यप्याहार्यं । तावदा सर्वेण युक्तस्त्वम्^{१५} । वज्रेण शत्रुम्
अवधी अस्मदौघ वा यदि पृतन्युम् सह्यामकामन् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नि अविष्यत् उदकस्य निर्गमनद्वारात्मावृत्य शयानस्य रताणि द्वाराणि मेघस्य^१ । तेजस्विर्न
शुष्णासुरश्च वि अभिनत् इन्द्र । यावत् मेघ यावत् च बल मघवन् !^२ तत् सर्वमादाय पृथनाकामम्
शत्रुम् शुष्णम् अवधी ॥ १२ ॥

मुद्र० इलविशस्य इळाया नूमेर्बिले शयानस्य वृषस्य सम्बन्धीनि इज्जहा इदितानि अशुरेण
निष्ठवानि प्रमूढानि उदकानि इन्द्र नि अविष्यत् मितरा विदवान् । तत् ऊर्ध्वम् शूक्षिणम् गोम
दिष्यादिगच्छन्माने आशुषैर्येतम् शुष्णम् अगत शोषक वृत्रम् वि अभिनत् विविध तादित-
वाद् । हे मघवन् ! इन्द्र ! तव यावत् तर यावत्तेषोऽस्ति यावत् ओज यावत् बलमारिद सेन सर्वेण
युक्तस्त्वम् पृतन्युम् पृथना युद्धमिच्छन्तम् शत्रुम् वृत्रम् वज्रेण अवधी हतवान् ॥ १२ ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रुं वि त्रिमेन वृषमेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणाऽवृजन् वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मुक्तिर्मतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

१ तावत् रवि २ २ 'त्रिभेद' रवि ३ 'गतिकर्मो क इ ४ मासित क इ ५ तानि
मतां इ ६ इवयानि वि इ, इवयानि रवि^{१२} ७ दीक्ष अ इ ८ घनं घतयकरं कु ९ तादित
अ इ १० निष्कृत् इ निष्कृत् अ ११-११ उच्यतेऽप्येतादं । (रवि) तेन तत्रेण मूको १२ 'एव इति
निष्कृतेऽप्येव इदानीं पुराणि विविध तादितवान् इवयानित्यर्थं तेन' वि' अ' १३. मघवन् इ

अभि । सिम्भः । अजिगात् । अत्यु । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अमेत् । सम् ।
वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शारादानः ॥ १३ ॥

स्कन्द० सिम्भः साधयितेन्द्रः अभि अजिगात् नभिगतवान् । किम् । अस्य पवेन्द्रस्य शत्रून् । अपवा
सिम्भ इति वज्र उच्यते । साधयिता वज्रः अभ्यजिगादत्येन्द्रस्य शत्रून् । 'नभिगतेन च
तेन वज्रेण' तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण वर्षित्रा तेषां शत्रूणां स्वभूताः पुरः नगराणि वि अमेत्
विविधं भिद्यवान् । विनाशितवानित्यर्थः । किञ्च तम् वज्रेण अघ्नत् समसृजत् संसर्जितवान् ।
सम्बन्धितवानित्यर्थः । कम् । वृत्रम् असुरम् । कः । इन्द्रः । प्र स्वाम् मतिम् अतिरत् मतिमिति
मन्यतेरर्चयितकर्मणो रूपम् । अतिरदित्यपि विरतिवृद्धयर्थः । आत्मीयां स्तुतिं प्रकर्षेणार्थयत् ।
शासदानः पुनःपुनस्तुरान् वत्पुराणि च शासयत् । 'यो हीरक्षे' कर्म पुनःपुनः करोति
स 'उत्कर्मसन्ध्या आत्मीयस्तुतीः' वर्धयति । अपवा मतिरिति प्रज्ञैवोपपत्तेः । स्वप्रज्ञामवर्धय-
दिति । यो हि यदित्यं करोति तस्य तत्र प्रज्ञाकौशलं वर्धते ॥ १३ ॥

येकूट० साधयिता कर्मणामिन्द्रः अत्य शुष्यत्य शातयितव्यान् सहायान् अभि अजिगात्, वि अभिनव
वज्रेण कामानां वर्षित्रा पुराणि । 'वज्रेण वृत्रम्' तम् अपोजयत् इन्द्रः । नयययत् स्वाम् मतिम्
शत्रुपुराणि शासयत् ॥ १३ ॥

मुद्रल० अत्य इन्द्रस्य सिम्भः साधको वज्रः शत्रून् अभि इन्द्रवैरिणोऽभिरस्य अजिगात् गतवान् ।
स च इन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेन आघुषेन तेन वज्रेण पुरः वृत्रस्य पुराणि वि अमेत्
विविधं भिद्यवान् । उक्तः स इन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन वृत्रम् तम् अघ्नत् संसोजितवान्, संसोज्य च
शासदानः वृत्रे हिंसत् स्वाम् मतिम् स्वकीयां हर्षोपेयाम् इन्द्रिन् प्र अतिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ १३ ॥

आवः कुत्सामिन्द्र यस्मिञ्चाकन् प्रावो युष्यन्तं वृषमं दर्शयुम् ।
शक्युतो रेषुर्नक्षत द्यामुच्छ्रैत्रियो नृपाहाय तस्यौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सन् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युष्यन्तम् । वृषभम् । दर्शयुम् ।
शक्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उच्छ्रैत्र्यः । नृपमहाय । तस्यौ ॥ १४ ॥

स्कन्द० आवः 'कुत्सम् आहस्तं ब्राह्मनामानम् ऋषिम्' । यस्मिन् कुरसे यासं कुर्वति चाकन् कामित-
वानसि सोमं स्तुतीदृच' । न च केवलं कुरसम् । किं तर्हि । प्र आवः प्रकर्षेणारसः शुष्यन्तम्
शुष्यमानम् 'वृषभम् नामासं' राजानम् ददातुम् बहुवीक्षितम् । केन प्रकरोत्य । उच्यते । शक्युतः
'शक्रेण्यः प्रयुतः रेणुः' वासुः नक्षत्रं नक्षत्रिर्नक्षत्रम्' व्याखिकर्मा वा । गतवान् व्यासवान्

१-१. 'गतेन वज्रेण कु.' 'गतेन च वज्रेण रवि. २. तीक्ष्णेन अ कु. ३. उ. रक. [पा ६, १९], वैट.
४-४. व ईदृश कु. ५. 'शक्युतः राजानोपलब्धी अ कु. ६. वन्दे रवि. ७. शासयित' अ' वि'.
८-८. हीन वत्रे च वि' हर्षे वि' अ': इत् च वज्रेण कु रवि. ९. 'वैद्य कु. अ' वि'; वयं च वि' हर्षे
वि' अ'. १०. दास्यत् अ' वि'. ११-११. अत्य कुप्यं नाम चरित् कु; नास्ति अ. † नास्ति रवि.
१२. हर्षे च कु, हर्षे च अ. १३-१३. इत्यन्तवन् अ कु. १४. उच्छ्रुतो रेणु. कु, शक्युतो रेणु'
एव. अ. १५-१५. 'वयस्यो रवि.

वा याम् धुलोकम् । उत् श्रेयः उच्छन्दः तस्यौ इत्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । 'धु' (निय २, १५) इति शिप्रनाम । इण् गद्यौ । धु इत्रा धित्रा आनुग्रामिनौ जगतः प्रवृत्तिः । हला अतः श्रेयो वायुः । स च^१ वृषासाय शत्रुमनुष्याभिमवनाय उच्छस्यौ इत्ययः । शत्रुभिमवनाय^२ युद्धवेलायां महान्तं रेणुं यात्याश्रं^३ अफरोदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० रक्षितवानसि कुन्तम् इन्द्र । यस्मिन् कुरसे स्तुतीः^४ कामितवानसि प्र आवः च युष्यन्तम् स्तुतीनां वर्षितारम्^५ दशगुम् नाम^६ । युद्धे शकैरप्युतः रेणुः अन्तरिक्षम्^७ नद्यत^८ । प्रवृद्धम्^९ क्षीयत् युद्धम्^{१०} । मय दिवरायाः पुत्रो दशगुस्त्वयोपंशुहितः शत्रूणामभिमवनाय कस्मिदिच्छद् इदं मया^{११} प्रविष्टस्वतः उच्छस्यौ । अस्त्रोत्तरा भूयसे निर्वचनाय 'आवः शमम्' इति ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! कुरगम् पुत्रशामकं गोत्रप्रवर्तकम् ऋषिम् आवः रक्षितवानसि । यस्मिन् इत्येवावन् स्तुतिं कामयमानः वर्तसे, तं कुरसमिति पूर्वज्ञानवयः । तथा दशगुम् पुत्रनामकं दशगु दिव्य द्यौष्यमानगुपिम् प्र आवः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशम् । युष्यन्तम् स्वर्गीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तम् उपमम् गुणैः श्रेष्ठम् । अफच्युतः त्वदीयाश्वस्य दाहात् पतितः रेणुः धूलिः याम् धुलोकम् नशत प्राप्नोति । श्रेयः शिष्याख्याया योषितः पुत्रः पुत्रा दशगुम्-याज्जले मया सन् त्ववनुप्रहात् शमसाय श्रुभिः पुरषे सोऽप्याय उत् तस्यौ जलाहुत्थितवान्^{१२} ॥ १४ ॥

आवः शर्म वृषमं तुष्ट्यासु क्षेत्रज्ञेषु मघवञ्छिञ्च्यं गाम् ।

ज्योक् विदत्रं तस्यिवांसि अक्रञ्छन्नूपतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शर्मन् । वृषमम् । तुष्ट्यासु । क्षेत्रज्ञेषु । मघञ्छन्नम् । शिञ्च्यम् । गाम् । ज्योक् । विद । अत्र । तस्यिवांसि । अक्रन् । शन्नूपताम् । अधरा । वेदना । अक्रत्थिकः ॥ १५ ॥

स्कन्द० आवः शमम् शान्तात्मकम् वृषमम् नाम राजानम् तुष्ट्यासु 'तुष्ट्या' (निय १, १२) इति उदकनाम । सप्तमीनिर्देशाच्च^१ स्थितमिति वाच्यदोषः । अप्सु स्थितम् । अद्भ्य उच्चारितवानसीत्यर्थः । किमर्थम् । क्षेत्रज्ञेषु क्षेत्रप्रवर्देनाश्रेकदेशवचनेन समस्ता पृथिवी लक्ष्यते । पृथिवीजयाय । अद्भ्य उच्चारितः^२ पृथिवी ज्येष्ठीरीषेयमर्थम् । हे मघवन् ! कीदृशम् । शिञ्च्यम् गाम् शन्तारः देवान् शम् वा प्रति । ज्योक् विद ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । शिञ्चन्ः पदपरणः । पद-वाच्यताप्रतिहायं यच्छन्दोऽत्राप्याहार्यः । यं वृषमं चिरम् अत्र पृथिव्याम् तरियवांसि स्थिताः प्रतिष्ठितास्तच्छत्रवोऽमुरा वा अत्रन् । करोगिरिह क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यात् प्रक्षेपनी^३ वर्तते । अप्सु प्रक्षिप्तवन्तः^४ । यं पृथिव्यां^५ चिरं प्रतिष्ठिता अपि सन्तः^६ शत्रवोऽमुरा वा शम्भोच्छेदनमयादप्सु^७ प्रक्षिप्तवन्त इत्यर्थः । उच्चार्ये च शन्नूपताम् शत्रुभारं कामयमानानां तेषां यानि हन्तूतानि वेदनानि अघटितमपि धननामैतद् । धनानि यानि अघरा अघराणि^८ तस्य अधोवर्तीनि^९ अक- हृतवाननि । शत्रुघनानि तस्यायतान्यकरोदित्यर्थः^{१०} ॥ १५ ॥

१. नास्ति कु. २. शत्रु अभिमवनाय कु. ३. यथा च कु. ४. स्तुति विं अ^३ हरे. ५-५ राजन् दशगुम्पत्नम् विं अ^३. ६. 'रि' कु. ७. नद्यत् ल; नद्यत् नद्य' / विं अ^३. ८. इह विं^३ हरे ९. शत्रु रिं अ^३. १०. नास्ति वि. ११. 'निर्देशात् अ कु. १२. 'रि' अ कु. १३. 'क्षी अ कु १४. रि' अ कु. १५-१५. विप्रतिष्ठितमिति सन् कु. शिष्यावशिष्टमिति सन् अ. १६. 'पदवाच्य कु. १७-१०. नास्ति रि. १८. 'नगेदि मूको.

वेङ्कट० बलाभावाच्छान्तम् । दृपमम् । उदकेषु मयाद् गतम् पृथिवीजयार्थं 'दिवत्राया वषट्त्वं' द्वापुम् । आवः । चिरं तस्मिन् स्थिताः शत्रवः कृतवन्तो युद्धम् । अथ तेषां शत्रुत्वमिच्छताम् 'उपद्रवाणि अधराणि चकरेति' ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे मधवन् ! धनवन् ! इन्द्र ! शिष्यम् विद्यायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरपम् आवः रक्षितवानसि । किमर्थम् । होत्रवेदे शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम् । कीदृशम् । शमम् 'त्वदीयपरिपालनेन चित्तस्याकुलतां परित्यज्य शान्तम् उपगम् गुणैः श्रेष्ठम् तुभ्यास्तु गाम् जलेषु गतं मग्नमित्यर्थः । अत्र अस्माभिः सह युक्ते युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसः क्वस्थिताः सन्तः अकन् वैरिणः शत्रुत्वमनुभवन् । शत्रूयताम् शत्रून् आत्मन इच्छतां तेषाम् अधरा वेदना विकृतानि दुःखानि स्वम् अकः कुरु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वचनः ।

[३४]

विश्विनो-अद्या-भवतं नवेदसा विश्वानां यामं उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि पुत्र्यं हिम्येषु वाससोऽभ्यापुसेत्यां भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

विः । चिद् । नः । अप । भवतम् । नवेदसा । विश्वः । वाम् । यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवाः । हि । पुत्र्यम् । हिम्याऽर्ध । वाससः । अभिऽभ्यापुसेत्यां । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥

स्फुन्द्० 'उत आश्विनम्' । ये एते ऐन्द्रे सूक्ते उक्ते, तान् परमिदमाश्विनम् । निः पितृ विःशब्दोऽत्र सर्वत्र प्रित्तद्स्य बहुत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वात् बहुकृत्वः -इत्यस्यार्थः । बहुकृत्वः । विश्वम्स्य पदसूत्रणः । नः कस्माद् अथ भवतम् भवतिरिह प्राप्त्यर्थः । प्राप्तुष्वम् । हे नवेदसा । मेधाविनो ! बहुकृत्वोऽशास्मत्समीपमागच्छन्नमित्यर्थः । "किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् विश्वः गमनसमर्थः । याम्-युवयोः यामः पान्त्येतेनेति यामो-स्य इहोच्यते । 'अत्र बीजो बीजित बीजयस्व मा यामादस्मादव जीहितो नः' (श्र ३,५३,१९)-इति यथा । 'उत रातिः उतशब्दोऽप्यर्थः । 'रातिराश्वोऽपि कर्मसाधनो देयवचनः' । देयमपि विश्व हे अश्विनी ! यदागत्यात्मन्यं घने-दात्ययः यदपि प्रनूतमित्यर्थः । युवोः हि-यन्त्रम् हिम्येषु यस्मादर्थः । यस्मात्पुत्र युवयोः स्वगूतं यन्त्रमपि विश्व । येन यन्त्रेण युवां शत्रून् हव्यः, तदपि-सर्वगमन-प्रतिबन्धकम् । हिम्येषु वाससः अभ्यापुसेत्यां भवतम् 'हिना' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । अथ यथा हिम्या उवाः । वास इत्यपठितमप्यहनाम । 'आश्विनो वासस्तनुते विमरसै' (श्र १,११५,४) इति यथा । 'अभ्यापुसेत्येवम्याहृत्वेत्य संतैन्यशब्दस्य' 'कर्त्तरि प्रत्ययः । यथा उवाः

१. श्वेतवाचस्पतिं रविः २. 'मम नाम रात्रयन् वि' अ. ३-३. विरक्तत्वं वि' छपे. ४. विपद् वि' छपे; विरं गां कर्त्तारं सन्तु देवात् वि', विरं गां कर्त्तारं देवात् तस्थिवांसः अ. ५. नास्ति अ. ६. युद्धं आशुशान्त उच्यते च वि' अ. ७-७. उवासां अधराणि च करेति वि' अ. ८-८. 'येनाप यदाश्वानां वि. ९. विप' सूको. १०. 'इत्येवमप्य' कु. ११-११. 'नास्ति अ कु. १२-१२. 'उच्येति देव' कु; 'उच्येति कर्त्तव्ये' अ. १३. युवोर्हि कु. १४. 'स्य' रवि, 'येना' कु अ; वेष १,१८०९. ८' इ.

'अह्म अभि तथा अस्मान्' आभिमुख्येन यन्तारौ भवतम्^१ । कस्य । सामर्थात् रथस्य । यथोक्त नियमेन अहरत्पत्न्या अभिमुख करोति, पुत्र युवा नियमेन रथमस्मद्भिमुख कुर्वन्^२, वेदलो अरन्तलमीपमागच्छतीत्यर्थः । अथवा^३ अग्न्यायज्ञान्द विवन्त । सेवाया अग्न्यायन्तारौ अग्न्याय सेनौ^४ । 'राजदन्तादिषु परम्' (पा २, २, ३१) इति परनिपात । अग्न्यायसेनावेव अग्न्याय सेन्यौ । स्वार्थिकोऽथ यत्रायय^५ । 'इवसेनाया' अस्मान् आभिमुख्येन यन्तारौ भवतमित्यर्थः । मा च केवलौ । किं ताँहि । मनीषिभि मेधाविभि सह । कै । त्रयस्त्रिंशत्ता देवै । कुत एतत् । 'आ नात्त निभिरेकादशैरिह' (ऋ १, ३४, ११) इति दर्शनात् । अथवा हिम्येव वासस इत्येतत् इव मानम् । युवोहि यन्त्रम् इत्येतेन च सम्बन्धते । अथ च पादो भिन्नमेव वाचयम् पूर्वस्मात् पंचात् । युवोरिति^६ पृथीनिर्देशात् ज्योतिरिति वाक्यशेष । युवयोर्न्येति । यन्त्रम् यमु यन्धने । यमन यन्धनम् । कस्य । सामर्थात् तमस । कथम् । हिम्येव वासस इत्येते अस्यामिति शब्दो रात्रि । अर्धवर्षनेन वा वास मन्वेन रात्रिलेश्च्यते । रात्र्यापि स्वसम्पत्ति तमो लक्ष्यते । यथा उपा शार्वरस्य तमस तद्ददित्यर्थः । चतुर्थोऽपि पादो भिन्न वाच्य पूर्ववच्च स्यात्प्रातन्यम्^७ ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रि चित् अस्माकम् अथ भवतम् प्राज्ञौ^८ । विभवति युवयो गमनमनेक्यु दान च । युवयो हि युगल^९ रात्र्येव अह^{१०} सुखिलष्टम् । तौ युवामस्मान् प्रति गतारौ भवतम् देवै ॥ १ ॥

मुद्रल० "त्रिदिशसो अथ" इति द्वादशार्थं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप क्रपि । अपिनौ देवता । 'क प्री चका' इति नवमी, 'आ नो अथिना' इति द्वादशी च त्रिपदुभौ । सिद्धा गत्य ॥

हे नवेदशा अधिना । मेधाविनो अग्निदेवौ । अग्न्यायसेन्या अभित आपश्चमानसेन्यौ^{११} युवाम् मनीषिभि मेधाविभिर्कंदिरिभि स्तुतौ रन्तौ त्रि चित् त्रिवारमपि अथ अग्निम् कर्मणि न अस्मदर्थम् भवतम् आगच्छतम् । अत्र त्रिरिति वचन सववप्रयापेक्षम् । रात्र युवयो याम गमनसाधनमूतो रथ विभु स्यात् । उत अपि च रातिः दान विभुरिति शेषः । युवो युवयोरभयो यन्त्रम् परस्परनियमनरूप सम्बन्धविशेषोऽस्ति रात्रु । अतः भवतम् आगच्छतम् । इदानीं । वासस स्वैरग्नाच्छादनयुक्तस्य वाससस्य हिम्येव हिमयुक्तया रात्र्येर । यथा रात्र्या सह त्रिवारस्य सम्बन्ध कदाचिदपि नापैति चदत् ॥ १ ॥

त्रयः पुरयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इर्दिदुः ।

त्रयः स्क्रुमामः स्क्रुभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्नधिना दिवा ॥ २ ॥

त्रयं । पुरयं । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनुं । त्रिर्नक्तं । इत् । त्रिष्टु । त्रयं । स्क्रुमामः । स्क्रुभितासं । आरभे । त्रि । नक्तम् । याप । त्रि । क्तं इति । अत्रिना । दिवा ॥ २ ॥

१ १ अह इति महीऽग्न्यायज्ञता इति^१ । अहोऽग्न्यायज्ञानामि इति^२ । २ अथ अ कु ३ पुत्र कु ४ आभि कु ५ अग्न्याय इति अग्न्याय अ कु ६ व म अ कु ७ रात्रोपा इति अ कु ८ युवो अ कु ९ तत्राचिदप्य इति^{१०} । १० शी ति ह्य चदनायुर्न वाचानुया तापि देवस्य त्रिपुत्रोऽप्यनर्थे वा रात्र्या अहोऽग्न्याय चने वासस तापि मधुर्वाहने इति अ^{११} । ११ इत्यत्र अ^{१२} । १२ अहः कु १३-१४ आभि वि मे १५ अग्न्यायज्ञानो नही तादौ सूक्तो

स्वहृद् ० 'श्रयः पवयः पवयोऽथ हिरण्मयाणि मधुभाजनानि', 'हिरण्मया वा पवयः शुषामत्' (श्र. १, १८०, १) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । ते' मधुपूर्णाः प्रयः पवयः पुवयोः स्वभूते मधुवाहने रये । आगच्छतोः श्रमात्' विपासितयोः पुवयोः अस्ति रथे पेयं मध्वित्यर्थः । सोमस्य चोपरि वेनाम् कान्ठिम् युवपोरिच्छामित्यर्थः' । विदे इत् विदुः इत् एवार्थे । सर्वे एव यजमाना जानन्ति आगच्छतोः' । माताताम्यां युवाम्नां सोमाभिलाषितां' जानन्तः सर्वे एव यजमानाः सोमं दास्यन्तीत्यर्थः । प्रयः स्वम्भासः स्वम्भाः' स्वमितासः प्रतिवद्धाः । नव । सास्यन्तीत् रथे सदसि वा । किमर्थम् । आरभे आरम्भणाय भवष्टम्भनाय' । आगच्छतोराग-
तयोर्वा श्रान्तयोः रथे सदसि वा भवष्टम्भनस्तम्भा अपि विघ्नन्त एवेत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा त्रिः बहुहृत्त्वः नक्तम् रात्रौ यायः यातमस्मत्समीपम् । त्रिः उ' उकार एवार्थे । बहुहृत्त्व एव । हे अश्विनी! दिवा ॥ २ ॥

वेङ्कट ० त्रीणि मधुपात्राणि सन्ति' मधुवाहने भवतोः' रथे । 'सोमस्य कान्ठां सूर्याम् अतु तस्याः स्वपंभरे सर्वे एव देवास्तं रथं प्रत्यक्षेण भजान्' । तरिमत् तिस्रः' स्रूणा. भवष्टम्भनाथं स्वापिवा । तौ युवां राजावस्मान्' त्रिः आगच्छतम् अश्वि' च ॥ २ ॥

मुहूर्त् ० मधुवाहने मधुद्रव्याणां नाराविधलाद्यादीनां बहनेन' युक्ते अश्विनोः सम्बन्धिनि रथे पवयः यज्ञसमाना रथाः चक्रविशेषाः नवः त्रिस्रस्यकाः' सन्ति । इत् इत्ये चक्रत्रयसंज्ञायप्रकारम् विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चन्द्रस्य वेनाम् कमनीयां भार्याम् अतु' उपलक्ष्य यात्रायाम् विदुः जानन्ति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहः तदानीं नाराविधलाद्यपुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्य अश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्वम्भासः स्वम्भ-
विशेषा. नवः त्रिस्रस्यकाः स्वमितासः स्थापिता । किमर्थम् । आरभे आरम्भणाय भवष्टम्भितुम् । यदा रथस्वरथा याति तदानीं पतनभीतिविशयार्थं हस्तावळम्भनभूताः स्वम्भा इत्यर्थः । हे अश्विना! अश्विनी! युवां साद्येन रथेन नक्तम् रात्रौ त्रिः यायः त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रि यायः । राजावहनि च रथमारुह्य पुन पुनः कीदृश इत्यर्थः ॥ २ ॥

समाने अहन् त्रिरवधगोहना त्रिरथ यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाज्वतीरिषो अश्विना युवं द्रोपा अस्मभ्यमुपसंथ पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवधजगोहना । त्रिः । अथ । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् । त्रिः ।

वाज्वतीः । इषं । अश्विना । युवम् । द्रोपाः । अस्मभ्यम् । उपसं. । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

१-१. भव कु. २. नास्ति अ कु. ३. *रिञ्जाम् रवि. ४. नास्ति रवि. ५. *मिषपितं कु.

६. नास्ति मूको. ७. *भनशाम्य कु. ८. नास्ति कु. ९. नास्ति वि' अ' ल कु रवि. १०. मन्त्रः वि' ल. ११-११. त रथे सो' वि' रवि ल अ, विपासितयोः । आगच्छतोः सोमं प्रति युवपोरिच्छा सर्वं एव यजमाना जानन्ति सोमाभिलाषता जानन्त. युवा-या सोमं दास्यन्तीत्यर्थ. वि' अ', रथे 'भवष्टम् वि'. १२. नवः वि'. १३. रात्रे' कु ल रवि. १४. अथ कु ल रवि. १५. हं. स. ; वेद. मूको. वादन'. १६. *ताः वि. १७. नास्ति मूको.

स्कन्द० अहर्नि निः इत्यनयोः फारकक्रियाविशेषणयोः अवयवोद्देशात् इत्यनया आनन्दिप्रत्यया
 क्रियायाः सम्बन्धः । पराङ्गवद्भावस्तु न भवति, 'विश्वान्दस्य अन्वयस्य' प्रतिषेधात् । समाने
 बहुव्रीह्यनयोः त्रि.शब्देन व्यथधानात् । समाने अहर् एकस्मिन्नेवाहनिः त्रिः बहुव्रीह्य
 भवसागोद्देशी^१ । गर्ह्यस्य तमसो गूह्यितारौ^२ ! स्वेन ज्योतिषा अपहृन्तारादित्यर्थः । त्रिः बहुव्रीह्य
 अथ अस्मदीयं यज्ञम् मधुना उदकेन मिमिक्षतम् सिन्धतम् । त्रिः बहुव्रीह्य, वाजवती-
 बलवतीः इयः अद्यानि हे अश्विनौ ! युवम् युवाम् अस्मभ्यम् पिन्वतम् सिन्धतम् धारयतम् ।
 बलकराण्यन्नाम्यस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । मा च केवली । किं तर्हि । युष्मत्प्रसादेनैव दोषा-
 उपसः च रात्रयश्चोपसश्च अस्मभ्यं^३ ददत । उपःशब्देनात्र सादृचर्वाद्दल्लक्ष्यते । सप्तमे-
 कवचनस्य स्थाने उभयत्र प्रथमा बहुवचनम् । रात्रौ चाहनि च पिन्वतम् । सत्रतं दत्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

धेदुष्ट० एकस्मिन् अहनि निः आगतौ हे अद्यानि विनाशान्मनौ^४ । त्रिः अथ अस्माकम् 'यज्ञम् मधुना'
 सिन्धतम् । तथा रात्रौः उपसः^५ च^६ बलपुक्तानि अद्यानि युवाम् अस्मभ्यम् त्रिः दुग्धम्^७ ॥ १ ॥

मुद्रल० अश्विनौ^८ हे अश्विनौ देवौ ! युवम् युवाम् उभौ समाने अहर् एकस्मिन्नेवाहनिने निः अ-
 वयोद्देशात् त्रिवारमनुष्ठानमगानां दोषाणाम् संवरणकारिणी भवतम् । अथ अस्मिन्दिने यज्ञम् यज्ञार्थ-
 इतिः मधुना मधुरसेनो^९ निः मिमिक्षतम् त्रिवारं सिन्धतम् । किञ्च दोषाः उपसः च रात्रौ-
 दिवसार्थं रात्रियु दिवसेषु च नैरन्तर्येण वाजवतीः बलकारिणीः इयः अद्यानि अस्मभ्यम् निः
 त्रिवारम् पिन्वतम् सिन्धतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिर्वर्तिर्यातुं त्रिरनुंजते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेवं शिष्यतम् ।

त्रिर्नान्यं बहूतमश्विना पुत्रं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरं च पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुंजते । जने । त्रिः । सुप्राव्ये । त्रेधाऽर्ध्वं । शिष्यतम् । त्रिः ।
 नान्यम् । बहूतम् । अदिमुना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽर्ध्वं । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्रिः वर्तिः त्रिः बहुव्रीह्यः वर्तिः पठन्त्या प्रसिद्धेन मारोणं यातम् । अथ । त्रिः अनुंजते जने
 अनुमतसद्व्यः आपन्नमकवचनं प्रसिद्धो लोके । बहुव्रीह्यो भक्तवामापत्ते^{१०} मारोणे जने । त्रिर्वं
 मकस्य मारोणस्य अनुप्यस्य समीपं गच्छतमित्यर्थः । गत्वा च त्रिः सुप्राव्ये सुष्ठु प्रावर्ति^{११}
 प्रतर्पयति यो देवताः स सुप्रावी यथा तस्यै सुप्राव्ये बहुव्रीह्यो यच्छे । त्रेधेवं शिष्यतम् ।

१. अहर् अहर् रवि. २-२. 'राष्ट्रान्यप' अ. ३. हे समाने कुः घ. 'विहवा रवि. ४. वेति-
 तारो कु. ५. आयां अ कु. ६. अश्विनाश्वयो वि' अ. ७-८. नास्ति वि. १. 'ना उदकेन वि' अ.
 १-१. त्रिर्वं वि' अ. २. 'य पत्न्यहनि वि'. ३. दोषो दत्तम् वि' अ.; दोषम् अ रवि'. ४. नास्ति
 १. १०. मधुरसेन वि. ११. 'ये आ' कु; अन्वय' अ. १२. अह' रवि.

त्रिधातुः त्रिधातुः^१ बहुत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वात् बहुवचनस्यार्थे^२ । इवशब्दः 'अस्त्युपनार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः' (तृ. या ७, ३१) इति पदरूपः । शिञ्जितिर्दानवर्मा (तृ. निघ ३, २०) । बहुप्रकारं दत्तम् । किम् । सामर्थ्यात् धनम् । किञ्च त्रिः नान्यम् दुनदि समृद्धौ । बहुकृतवः पुत्रादिसमृद्धिम् वदतम् प्रापयतम् । हे अश्विनौ! युवां पुत्रादिसमृद्धिमपि दत्तमित्यर्थः । किञ्च त्रिः, पृथः अन्ननामस्वेकत्वं पठितम् (तृ. निघ २, ७) 'पक्त्वाः पृथो भरन्त वाग्' (श्र ५, ७३, ८) इत्यादिषु बहुवचनान्त-सामानाधिकरण्यादर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम् । बहुकृतवोऽस्मानि । अस्मि अस्मभ्यम् अक्षरेण विन्वतम् 'अक्षरम्' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । उदकानीव विन्वतम् । यथा मेघः धन्यो वा कश्चित् प्रभूतान्पुत्रकानि^३ 'वधादेवं प्रभूतान्पुत्रकानि' बहुकृतवोऽस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्रिः सार्धं गच्छतम् । त्रिः अनुकूलक्रमेण जने क्षाणच्छतम् । त्रिः सुष्ठु परिरक्षणोयेर् । तथा त्रेधा च, दत्तम् । इव इति पूरणम्^४ । त्रिः अस्माकं^५ इर्षजननं^६ धनम् बहत्तम्^७ । त्रिः अन्नम् अस्मासु उदकानीव परैभ्यः विन्वतम्^८ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! युवम् युवाम् त्रिः वतिः यातम् अस्मदीयवर्तवसापने युद्धं त्रिधातम् । त्रिधारे प्राप्तुतम् । तथा अनुव्रते अस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिः यातं त्रिधारे तदनुप्र-हाय गच्छतम् । त्रिः कुशाल्ये त्रिधारे सुष्ठु प्रकारेण भवन्नमं रपणीये । प्रवर्तमानान् अस्मान् त्रेषेव त्रिभिरेव प्रकारैः क्षिप्तम् । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नान्यम् नन्दनीयं सन्तोषकरं फलम् त्रिः वदतम् प्रापयतम् । अस्मि अस्मासु पृथः अन्नम् त्रिः विन्वतम् त्रिधारे प्रयच्छतम् । दृष्टान्तः । अक्षरेण अक्षराण्युत्रकानि तानि^९ परैभ्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ ४ ॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभाग्यत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्टं वां सूरैर्दुहिता रुद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नुः । रयिम् । बहत्तम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवजाता । त्रिः । उत । अकृतम् । धियः ।

त्रिः । सौभाग्यत्वम् । त्रिः । उत । श्रवांसि । नुः । त्रिऽस्थम् । वां । सूरैर्दुहिता । आ । रुद्रत् । रथम् ॥

स्कन्द० त्रिः बहुकृतवः त्रिः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् बहत्तम् प्रापयतं दत्तं हे अश्विनौ! युवाम् । षड् । त्रिः देवताता यशनामैतत् (तृ. निघ ३, १७) त्रिराशुते^{१०} यागे पुनः पुनः यजन्तोऽस्मभ्यम्^{११} इत्यर्थः । त्रिः उत अकृतम् धियः उतयान्तवोऽप्यर्थे । धिय इत्यस्माच्च परे त्र्यप्यः । धियोऽपि त्रिरवयम् । कर्मा-न्वपि प्रज्ञा वा अस्मदीया बहुकृतवो रक्षतमित्यर्थः । किञ्च त्रिः सौभाग्यत्वं बहुकृतवः सौभाग्यं सुधनतां वा^{१२} । किम् । साकारक्षरत्वात् योग्यत्वान्च ध्यवद्विगस्यापि वदतमित्यस्या-नुपहः । बहत्तं दत्तम् । त्रिः उत श्रवांसि 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यन्ननाम । कीर्तिपर्यायो वा । अक्षान्वपि

१. त्रिधातुं अ कु. २. बहुधातुव्यर्थे अ कु. ३-२. तथा कु. ४-४. नास्ति वि^३. † 'वोदे सुष्ठु प्रवर्तवति वा देवान् स ह्यवावीर्या अस्मि वेदे (१) वि^३ अ^३. ‡ नास्ति अ^३ कु. ५. 'अन्म भव वि^३. ६-६. नास्ति वि^३ अ^३. ७. विवत्तं वि^३ अ. ८. नास्ति वि. ९. नास्ति कु. १०. श्रुते रदि अ. ११. 'स्मभ्यम् अदि अ. १२. नास्ति अ कु.

कीर्तिं वा बहुदृशो बहुवम् । - कस्मै । नः अस्मभ्यम् । किञ्च निष्टम् वाम् इत्यादि । अत्रेति हासनाच्छब्दे—'सूर्यस्य दुहितरं देवा बरयामासुः । ते ऋतुः—आग्निं धावाम्, १. यो नो जेषति तस्येयं भवित्यतीति । तामध्विनीं जिग्यत्सु । सा जिनाऽध्विनो रथमारोह' इति । तदेतत् त्रिं वाम् इत्यादिनोप्यते । 'त्रिवन्धुरेण निरुता रथेन निः चक्रेण सुवृता यातमर्वाक्' (ऋ १, ११८, १), 'यत् नो चक्रा त्रिरुतः (ऋ १, २४, ५) इत्यादिषु दर्शनादध्विनोः त्रिचक्रो रथः । स त्रिषु चक्रेषु स्थितत्वाद्' लोकप्रत्यक्षत्वाद् च' त्रिष्टः । तं त्रिष्टम् सुवयोः - स्वमृतम्' । सूर्ये-दुहिता सुरशब्दः सूर्यपत्न्याः । पृष्टार्थं सप्तमी । - तत्प्रभवत्वाच्च उपसो दुहितृभ्यश्चदेशः । सूर्यस्य दुहिता उपाः । आ हृत् आरुद्धवती रथम् । तत् कक्षीदान् वक्षति—'आ त्पो रथं दुहिता सूर्यस्य' (ऋ १, ११६, १७) इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निः अस्मभ्यं धनम् बहुवम् । निः-यज्ञे' दत्तम् । अपि च कर्माणि रक्षन् । 'त्रि सौभाग्यम् । निः उत अन्नानि' । त्रिभिर्द्वैतैर्यस्तिष्ठति सं युवयोः रथं सूर्ये' स्वयंवरायं गव्यो-स्तस्य दुहिता आ' स्तोद ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अदिता! अदिवनी! युवम् युवाम् नः अस्मान् रथिम् धनम् त्रिः बहुवम् त्रिरं प्रायवत्म्' । देवताता देवताती देवैर्युक्ते' कर्मणि निः त्रिवारम् आगच्छन्मिति शेषः । उत अपि च त्रियः-अस्मद्भुदीः निः त्रिवारं रक्षन् । सौभाग्यम् सौभाग्यम् निः बहुवमिति शेषः । उत अपि च धर्वासि अन्नानि नः अस्मभ्यम् निः बहुवम् । वाम् सुवयोः सावन्धिवम् निष्टम् चक्रप्रयेऽवास्वितम् रथम् सूर्ये सूर्यस्य दुहिता शुभ्री आ हृत् आरुद्धवती ॥ ५ ॥

त्रिर्नो अधिना दिव्यानि मेपजा त्रिः पार्थिवानि त्रिर्ह दत्तमन्नः ।

ओमानं श्रयोर्मर्माय सूनवं त्रिधातु शर्मं बहुतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । न । अश्विना । दिव्यानि । मेपजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः । ऊँ इति । दत्तम् । अत्ऽभ्यः । ओमानंम् । श्रमऽभ्योः । मर्माय । सूनवं । त्रिऽधातु । शर्मं । बहुतम् । शम्भुः । पुत्री इति ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्रिः बहुदृशः नः अस्मभ्यम् अदिता! अदिवनी! दिव्यानि मेपजा दिव्यानि मेपजानि त्रिधा-निर्गृहीतराग्यौपचानि' । निः पार्थिवानि निः उ त्रिरथ दत्तम् अन्नप्रः अन्तरिक्षाद् । 'आग' (त्रिषु ६, ३) इति छन्दस्त्रिंशत्ताम् । 'लोकप्रयेऽपि यानि मेपजानि' धान्यस्मभ्यं बहुदृशो दत्तनिरवर्थः । किञ्च ओमानम् मर्मायस्त्रापालनसमर्थम् । शयोः अतुष्ये' पृष्टी । शयवे मुखकामाय मनश्चय आमकीनाय सूर्ये युवाय । त्रिधातु धीयन्ते प्राणिनां देहेभ्यस्ति धाववः सतीरित्यविदेवोऽश्वरमाः । देववि-

१. वाम् कृ- २. 'वाम् त्रिः रथिः ३. नास्ति रथिः ४. 'भूता रथिः ५. दत्तम् अ' वि' ।

६. दत्ता अ' वि' ७-८. 'अभ्यं च वरं दत्तं त्रिधातुयानि च वि' अ' ८. सूर्यस्य दुहिता अ' वि' ।

९. 'दिता उपा अ' वि' १०. 'तमिति वि' ११. युके वि. - १२-१३. निः बहुदृशः नः अस्मभ्यं हे अदिता

दिव्यानि मेपजा दिव्यानि निरगृह्यतौपचानि अ हृः-दिनी अधिता दिव्यानि मेपजा त्रिः-मभिनी दिव्यानी रथिः

१३-१४. 'लोकप्रयेऽपि अ हृः-

मनुष्योपभोग्यैरन्नरसैस्त्रिभिरप्युपेतम् । अर्मं गृह्णामैवत् (तु. निष ३, ४) । गृहम् बहत्तम् प्रापयतं दत्तम् । शुभः पती । उदकस्य^१ स्वामिनी ! । अथवा शंयोरिति सुखेच्छोपादानादिप्यमणस्य थाचितव्यत्वात् शं च दत्तमित्यर्थः, न गृहम् । ओमानमित्यर्थि^२ अचतेस्तुसिकर्मणः । अचनं पालनं वा । त्रिधास्वित्यपि त्रयाणां धातूनां समुदाः । अचनपालनयोस्तद्वत् देववित्तमनुष्योपभोग्यमन्नरसत्रयसमूहं^३ सुखं च दत्तमित्यर्थः । अथवा त्रिधास्विति अर्मण एव त्रिशेषणम्, मार्धान्तरप्रतिनिर्देशः । धातुशब्देन तु शीतोष्णवर्षकालाद्यय उच्यन्ते । त्रिषु कालेषु भवे^४ त्रिधातु शर्म । कालत्रयेऽपि सुखं दत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'त्रि' अस्मभ्यम् अश्विनौ! दिशि भवानि भेषजानि दत्तम् । त्रि. पार्थिवानि त्रि. च आन्तरिक्षाणि । † शंयो. वाहैस्परत्यन्य † यज्जगत. रक्षकं सुखं † इत्त् त्रिगुणम् † उदकपती! सन्वे † मदीयाय आपहतम् † ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! न. अस्मभ्यम् दिव्यानि सुलोकवर्तीनि भेषजा औपधानि त्रि दत्तम् । "तथा पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नान्यौपधानि त्रिः दत्तम्" । अद्भ्य. उ. अन्तरिक्षसकाशादपि औपधानि त्रि दत्तम् । शंयोः एतन्नानकस्य गृहस्पतिपुत्रस्य सम्बन्धिषण् ओमानम् सुखविशेषं ममत्राय सन्वे मदीयाय पुत्राय दत्तम् । हे शुभस्वती! शोभनस्वौपथजातस्य पालकौ! युवान् त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयम् शर्म सुखम् बहत्तम् प्रापयतम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाह्नके तृतीयाध्याये षतुषोऽं वरगः ॥

त्रिनीं अश्विना यजता द्विवेदिवे परिं त्रिधातुं पृथिवीमश्नायतम् ।

तिस्रो नास्त्या रथ्या परावर्त आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । न. । अश्विना । यजता । द्विवेदिवे । परिं । त्रिधातुं । पृथिवीम् । अश्नायतम् । तिस्रः । नास्त्या । रथ्या । परावर्त । आत्माऽव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'त्रि' बहुवचनं न. अस्मान् 'हे अश्विनौ! यजता वेदनामन्त्रितम्, अननुदात्तत्वाद्' । प्रत्ययभूतवर्षा मन्त्रः । अतः यत्तच्छब्दावप्याहृत्यैकवाक्यता भेदा । यौ यजता यद्यस्यौ यामाहौ द्विवेदिवे अह्न्यहनि तौ परिं* त्रिधातु पृथिवीम् त्रिधास्विति पृथिवीस्तामान्-धिकरण्यात् व्यत्ययेनं ननुसकता । पृथिवीशब्देनापि समस्तभूमण्डलवचनैरुद्देशोऽप्य लक्ष्यते । त्रिभिरपि रसैर्येनां निवासभूमिम् । परि अश्नायतम् "अभोवेरिदं पयन्तस्य आन्तं रूपम्" ।

१. 'एव पती कु. २. 'मिति अ कु. ३. संप्रत्यय अ. ४. 'भोग्यन्परस' कु. ५. मश्व कु.

६-८. नास्ति वि. † 'रथ्यापि कु. †-† नास्ति कु. †-† दत्तं तद्वि' वि^१ अ^२. †-† मदीया च पश्यत वि^३ ल^४, मदीयापालनयत् वि^५ अ^६. ७-७. नास्ति म^७. † यथा मूको. ८-८. नास्ति रवि.

९. मनुदा^९ रवि. १०. नास्ति रवि. ११-११. अश्वेने रूपम् अ कु

‘पर्यंशायते परिप्रापयत्म् । दत्तमस्मन्यमित्यर्थः’ । अथवा न इति पृथी पृथिवीविशेषणार्थं ।
 पृथिवी च वेदिरभिज्ञेता । अशायतमित्यपि प्रकृत्यन्तरस्यैवाभोजे रूपम् । अस्माकं स्मृतं
 वेदिलक्षणां पृथिवीं परि अशायतम् अइनुवाधाम् । सर्वतो व्याप्तुतमित्यर्थः । अथवा अशायत-
 मिति शेषे रूपम् । शेषेति च स्थानार्थः । शुद्धोऽप्याहपूर्वायै दृष्टव्यः । सर्वत आशितम् ।
 अवष्टभ्य तिष्ठतमित्यर्थः । त्रिधात्विति धातुशब्दे यद्यत्तरसवचनः ततः पूर्ववत् पृथिवी-
 विशेषणम् । त्रिभि रसैरुपेतां वेदिलक्षणां पृथिवीमिति^१ । अथ^२ धातुशब्दः कालवचनः ।
 ततः क्रियाविशेषणम् । त्रिषु पूर्वाङ्गमप्यग्निदनापराह्लक्षणेपु कालेषु भवे^३ त्रिधातु अशायतम् ।
 सर्वासु यागवेलासु अशायतमित्यर्थः । किञ्च तिस्रः अपि अस्मदीया पेट्टिकपानुक्तसौमिकलक्षणा
 वेदीः । ‘हे नासत्या’ ! नासरयन्माननी ! । यद्यपि आशिनोरन्यतरस्येदं नामधेयं तथापि साहचर्या-
 दुभयोर्ध्वपदेशः । रथ्या । रथस्य बोधारी ! ‘यज्ञान् प्रति प्रापयितारौ’^४ । रथे वा साधु ! । परावतः
 दूरनामैतत् (तु. निष ३, २६) । तात्पर्याच्चात्र ताच्छब्दम् । दूरस्याः^५ अपि । आसेव वातः आत्मशब्दे-
 नात्र आत्मसम्बन्धात् मन उच्यते । ‘वात् इत्यपि’^६ तुष्टेवशाब्दम् उपमानमेव द्वितीयम् । ‘मन इव
 च’ वात् इव च । यथा वायुमनसो शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । स्वसराणि अङ्गानिमित्तम् (तु. निष ३, ९) ।
 ससम्पर्धे चात्र प्रथमा । यजनीयेष्वहस्तु शीघ्रं गच्छतम्^७ । अथवा आत्मेति वात्स्यैव^८ विशेषणम् न
 पृथगुपमानम्^९ । काशो हि सर्वस्वात्मा, सर्वशरीराणां पादभौतिकत्वात् । यथा सर्वस्वात्मा वातः शीघ्रं
 गच्छति तद्वच्छीघ्रं गच्छतमिति । अनयोश्चार्षेयोः पूर्वेण निवासभूमिप्राप्तिराशास्त्रे, परेण यागकालेषु^{१०}
 वेदिगमनमित्यस्यां तावत् कल्पयाचामपौनरुक्त्यमेव । यदा तु पूर्वेण वेदिस्थासिरक्ता, तदा परेण
 वेदिगमनमुच्यते । गमनोत्तरकालं व्याप्तिः पूर्वेणेत्येवमपौनरुक्त्यम्^{११} । वाक्यभेदाद्वा अर्धेष्वो-
 स्तुव्यार्थत्वेऽप्यपौनरुक्त्यमेवेति ॥ ७ ॥

वेदुःट० अशिवनौ ! “यजनीयो अहः” निः अस्मान् वेदिभूताम् पृथिवीम् बर्हिषा त्रिधातुना परि अशायतम्
 परिः कारितवन्तौ । निधातु तिस्रो वेदीः नासत्यो ! रथ्यो ! दूरात्^१ आगच्छतम् । व्यात इव
 वायुः अशानि^२ । यथा वायुर्दिवसेपु संचरति^३ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अशिवना ! अशिवनौ ! दिवेदिवे प्रतिदिनम् यजता दृष्टव्यो युवाम् नः अस्मदीयाम्
 पृथिवीम् वेदिस्थां भूमिम् परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्ते आन्धीर्षे बर्हिषि त्रि-
 धिधाम् अशायतम् शयने कुरुतम् । हे नासत्या ! सत्यवन्तौ ! रथ्या ! रथ्यो ! रथस्वामिनौ !

१-३. अस्माकं स्मृतं वेदिलक्षणां पृथिवीं पर्यंशायतम् अइनुवाधाम् । सर्वतो व्याप्तुतमित्यर्थः । अथवा
 अशायतमिति शेषे रूपम् । शेषेति च स्थानार्थः । शुद्धोऽप्याहपूर्वायै दृष्टव्यः । सर्वतान् परिप्रापयत्म् । दत्तमस्मन्मि-
 त्यर्थः अ. कु. २-२. नास्ति अ. कु. ३. अथवा अ. कु. ४. अथवा कु. ५. ‘स्यः कु. ६-६. वातउच्येति
 अ. कु. ७-७. मन इति इव च कु. मन एतन् अ. ८. गच्छतः कु. ९. वातव रथि. १०. ‘यमा कु-
 ११. ‘काले रथि. १२. ‘नक्षत्रा कु. १३-१३. ‘नीवतदन्वभिरुत्तमिन्’ वेदिभू वेदिभूतां पृथिवीं बर्हिषी
 दृश्यापुत्रात्पुत्रे मन्. मरतादिषु अशायतम् परिप्रापयत् परिः कारितवन्तौ । तिस्रो वेदीः वेदिकपानुक्तसौमिकलक्षणा
 वेदीः । गमनो रथ्यो रथस्य बोधारी (१) अ^२ वि^३. † कारित वि^४. ‡-‡ ‘रितस्यै’ छ रथिः ‘रितः तदि’ कु-
 १४. मरति कु. १५. परति वि^५ अ^६.

तिस्रः त्रिसंख्याका ऐष्टिकमायुक्तसौमिकरूपाः वेदीः परावतः दूरदेशात् सुलोकात् गच्छतम् ।
 रष्टान्तः । स्वप्नराणि शरीरानि आत्मेव वातः यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुः^१ उदीचानि
 शरीरानि गच्छति तद्वत् ॥ ७ ॥

त्रिराश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।

तिस्रः प्रृथिवीरूपरिं प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे युभिर्भक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः । त्रेधा । हविः । कृतम् ।
 तिस्रः । प्रृथिवीः । उपरिं । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । युभिः । भक्तुभिः । हितम् ॥

स्कन्द० निः बहुलत्वः हे अश्विनौ ! सिन्धुभिः सप्तमातृभिः सन्दनात् सिन्धवः सोमा उप्यन्ते ।
 सप्त छन्दसि मातृभूतानि अभिषवद्वारेण^१ या निर्मातृभिः^२ येषां ते सप्तमातरः सोमा एव ।
 उभयत्र^३ इत्थंमूलरूपे गृतीयां । छन्दोभिरभिपुतैः सोमैः सम्बद्धाः । त्रयः आहावाः कृपावेः
 सक्षिथी प्रभूतोदकं गवादीनां^४ निषानमाहाव इति प्रसिद्धं^५ लोके । तस्वानीयाः त्रयः । किम् ।
 सामर्थात्^६ कृतशब्दः परस्माच्छ्रुतोऽनुपगतत्वः । युष्मदर्थं कृता । केन^७ सामर्थाद्दस्माभिः । कृतमे
 पुनश्चे । पूतन्दाधवनीयद्रोणकलशाः^८ । बहुकृतयोऽस्माभिर्युष्मदर्थं सर्वे । छन्दोभिरभिपुतानां सोमानां
 पूर्णा आहावस्थानीयाः पूतन्दाधवनीयद्रोणकलशाः^९ त्रयोऽप्युपकल्पिता इत्यर्थः । न च केवलः । किं
 तर्हि । अन्यदपि पुरोडासादि सवनविभागेन^{१०} त्रेधा हविः कृतम् । किंच तिस्रः प्रृथिवीः उपरि
 प्रवा दिवः प्रृथिवीशब्देनात्र साहचर्यात् सर्वे लोका उप्यन्ते । उपरीत्यैसत् दिव इत्येतेन सम्बध्यते ।
 प्रवेति^{११} । प्रवतिर्गतिकर्मा (द्र. निघ २, १४) । न चेदमामन्त्रितम्, भगनुवाकत्वात्^{१२} । रक्षेथे
 इति^{१३} माध्यमपुरुषसंयोगात् । अयमप्यर्धर्वं प्रत्यञ्जकृतः । अतो पतञ्जलदावप्याहृत्यैक्यावयता
 कल्पया । यौ युवां त्रीनिपि लोकांनुपरि च सुलोकस्य प्रवा गन्तारी तौ नाकं स्वर्गं^{१४} स्वैनं व्यापारं^{१५}
 रक्षेथे । न च केवलम् । किन्तर्हि । युभिः भक्तुभिः^{१६} युः (निघ १, १) इत्यङ्गनाम्^{१७} । अतुः (निघ १, ७)
 इति राशिन्याम् । उभयत्र च सङ्घयोगलक्षणा भृतीया । अहोभिः रात्रिभिश्च^{१८} सह । कीदृशम् । हितम्
 उपकारकं सर्वप्रयानाम् ॥ ८ ॥

येष्टुट० सन्तादित्परस्मनयो भावरो यासां भृतीनां ताभिः अश्विनौ ! त्रिः कृतम् । पूतदिशदमाह—
 यवः इति । कृतम्^१ समीपं प्रभूतोदकं निषानमाहावार्गं । त्रयः आहावाः कृताः^२ । पूतर्ध्व
 स्पष्टमाह—त्रेधा इति । द्रोणकलशा आधवनीयाः पूतन्द् (द्र. तै ३, १, २) इति त्रय आहावास्तैषु
 त्रेधा सोमाः कृतः । एवं कृते तिस्रः वेदीः आभिः पुननेन^३ दिवः आगच्छतम्^४ युवाम् अहोरात्रैः
 निहितम्^५ आदित्यम् रक्षेथे ॥ ८ ॥

१. नास्ति वि. २-२. नास्ति अ कु. ३. नास्ति अ कु. ४. "इ. अ कु. ५. साकरशात
 कु. ६. नास्ति मूको. ७. "युवनी" अ कु. ८. तिमौन अ कु. ९. प्रवा अ कु. १०. भृतीनां
 रवि. ११. ह्यपि रविः^{११}. १२ १२. स्वप्नपारेण अ कु. १३. रात्रीं कु. १४-१४. उमीयत् भृतीरकं
 परदीप्तमभिनयनमहाकारय माहावा भस्माभिः प्यावाः विं अ. १-१ "रक्षेथे" रवि, "निषानमा" कु.
 १५. "प्रवेति" अ वि^{१५} १६-१६. उपपन्नसोपे लोकोपरकं तम् विं अ.

मुद्रल० हे अग्निना । अधिनी ! सप्तमातृभिः सप्तसह्याकाः गङ्गादिनद्यः मातरः उत्पदिता धेनु
जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिन्धुभिः खन्दनस्वभादैः जलैर्वसतीवरीनामभिः दिः सोम-
भिवः कृप इति शेषः । आहावाः यथोक्तजलयुक्तसोमस्याधारभूताः कृपसदृताः स
त्रिसंख्याका द्रोणकलशाधमनीवपृतसृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु तेषु
त्रिभिः प्रकारैः सयनप्रयगतैः हविः कृतम् सोमाख्यं हविः सम्पादितं द्रव्यं वर्तते इति शेषः ।
तिलः शृगिनीः उपरि त्रिभ्यः शृथिन्यादिलोकैभ्य ऊर्ष्वम् प्रवा प्रबन्ती गच्छन्ती युवाम् रि-
नाकम् सुलोकसम्बन्धनम् आदिरयम् रभेधे । कीरशं नाकम् । युभिः अहोभिः अरुभिः
रात्रिभिश्च हितम् स्थापितम् । अहनि सूर्य उदेति रात्रावस्ती गच्छति—इत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो
व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क१ त्रीं चक्रा त्रिवृतो रथस्य क१ त्रयो बन्धुरो ये सनीळाः ।

कृदा योगो वाजिनो रासभस्य येन युञ्जं नासत्योपवाथः ॥ ९ ॥

क । त्रीं । चक्रा । त्रिवृतः । रथस्य । क१ । त्रयः । बन्धुरः । ये । सनीळाः । कृदा । योगः ।
वाजिनः । रासभस्य । येन । युञ्जम् । नासत्या । उपवाथः ॥ ९ ॥

स्कन्द० क१ त्रीं चक्रा१ त्रीणि चक्राणि त्रिवृतः त्रिभिश्चक्रैर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत् । कृत्
त्रिवृतो युष्मदीयस्य रथस्य अवयवभूताणि । क१ वा त्रयः बन्धुरः सारविस्थानं वधुरं
उच्यते । ये सनीळाः समानस्थानाः एकस्मिन्नेव प्रदेशे स्थिताः । मानुषस्य१ दाक्षरथेव वं
भिक्षमदेशवर्तित इत्यर्थः । कृदा योगः रथे नियोजनम् । वाजिनः वेगयतः । रासभ
युष्मदीयस्य जशस्य । कृदा युष्मदीयोऽथो रथे नियोज्यत इत्यर्थः । येन सन्धेन यज्ञं वै
गासरोः१ उपवाथः उपवाप्यः१ । किमसत्रिदितानि वां गमनसाधनानि तेन नागपुत्र इत्ये-
मागमनविलम्बनादुपायमोऽयम् ॥ ९ ॥

धेदुट० क्व त्रीणि चक्राणि त्रिभिश्चक्रैर्वर्तमानस्य१ युवयोः रथस्य । क१ वा त्रयः 'त्रिचक्राः सद्-
घाताः । प्रवगाकारस्य कोणेषु त्रय त्रिचक्राः सद्घाताः१ भवन्ति । ये सनीळाः एकस्मिन् रथे
पङ्क्तः सस्यद्विधाः१ कृदा१ च 'योगः रथे'१ युवयोः पङ्क्ततः 'गसभस्य । येन रासभेन'१ भाषायोः
यज्ञम्१ उपवाप्यः ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे नागाया । अधिनी ! त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरधिभिरोत्स्य१ सप्तदीयस्य रथस्य ईपादूर्ध्वं पूर्वभागे
मनुष्यते । तेषाम् एका अधिः । तृणभागे विद्युगते । तत्र कोणद्वयं सन्धयते । ईप्ताव

१-१. भाषि क कु. २. वधुरः मूळो. ३. मानुषस्य क कु. ४. भासित मूळो. ५. ३१
गन्धः क कु. ६. 'मिथ ते वं वि' ; 'मिथ ते वं कु रवि क'. ७. भासि वि क'. ८-८. एते
कृदा योगस्य एते (१) (ये क') वधुर उच्यते वि क'. ९-९. 'एते वं वि' कृ रवि. १०. एते
रथे क' कु ; एते वं वि' वि रवि ; 'ये वं वि' रवि ; 'ये वं वि' रवि ; 'ये वं वि' रवि. ११-११. 'ये वं वि'
रवि' क' ; कृदा वा उपवाप्ये वि क'. १२. 'एते वं वि' रवि. १३. 'ये वं वि' रवि. १४. 'ये वं वि' रवि.

इत्यस्य सम्बन्धीनि श्री चक्रा श्रीणि चक्राणि क कुत्र स्थितानि इत्यस्माभिर्न इत्यन्ते ।
 ये काष्ठविरोधाः सनीकः नीके गृहसदृशं रथस्योपयुग्मेतानस्यानम्, येन सह वर्तन्ते इति सनीकाः ।
 ते काष्ठविरोधाः गन्धुरः नीदृग्वन्धनाधारभूता गवः अक्षेण सहिते द्वे द्वे, इत्येवं त्रिसंख्याकाः
 क कुत्र स्थिता इति अस्माभिर्न ज्ञायते । नागिनः बलवतः रासभस्य भवद्दीयाभरथानी-
 यस्य गर्दभस्य योगः रथे योजनम् कदा कस्मिन् काले । विष्वक्तमिति । अस्माभिर्न इत्यन्ते ।
 येन चक्रवर्णीककाष्ठप्ररासभयोदनसहितेन रथेन मङ्गम् अस्मदीयं यागस्थानम् युवाम् उपयागं
 प्राप्नुवथ । तारस्य रथस्येति पूर्वग्रन्थः ॥ ९ ॥

आ नासत्या गच्छतं ह्येतं हविर्मर्ध्वः पिवतं मधुपेभिस्तासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोपसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । ह्येतं । हविः । मर्ध्वः । पिवतम् । मधुपेभिः । आसभिः । युवोः ।
 हि । पूर्वम् । सविता । उपसः । रथम् । मृताय । चित्रम् । घृतवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

स्फुटं हे नासत्यो ! आ गच्छतम् युवाम् । कि कारणम् । यस्मात् सोमलक्षणम् हविः ह्यते । आगत्य
 च^१ गवः मधुस्वादिमिदं मधुस्वादस्य वाऽस्य^२ एकदेशं स्वांजलक्षणम् पिवतम् ॥ मधुपेभिः आसभिः
 प्यत्पयेनेदं बहुवचनम् । मधुपान्यामाशास्याम्याम् । कस्मादागच्छातः^३ । उच्यते । युवो हि । हिशब्दो
 यस्मादर्थे । यस्मात् युवयोः स्वभूतम्^४ । पूर्वम् क्रियाविशेषणमेतत् । अग्न्याग्नेो देवताभ्यः
 प्रथमम् । सविता गवमाननामपेयमेतद् वाकपूर्णिना पठितम् । सर्वस्य यज्ञस्य प्रसविता-अभ्य-
 नुज्ञाता यज्ञमानः । उपसः च स्वभूतम् रथम् श्रुताय क्व गतो । यत्नं प्रति गमनाय ।
 चित्रम् विचित्रं पूजनीयं वा घृतवन्तम् उदकवन्तम् इष्यति ह्यच्छेतरथं प्यत्पयेन इत्यम् ।
 इष्यति । यस्मात् यज्ञमान- शुष्मदीयम् शीपसं च रथं 'पूर्वमिष्यति तस्मादागच्छतमित्यर्थः'^५ ।
 मधवा सविता प्रकाशद्वारेण सर्वस्य प्रसविता^६ सूर्यं उच्यते । उपस इत्येतच्च क्रवायेर्येतेन
 सम्बध्यते । इत्यतीयापि भूतकाले हृत्^७ प्यत्पयेन^८ द्रष्टव्यः । यस्मात् युवयोः स्वभूतं रथं
 पूर्वमतोते काले सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः स्वदुहितुरुपसः^९ श्रुताय गमनाय इष्यति ह्येषाद्
 प्रार्थितवान् । उदेत- "आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य" (ऋ १, ११६, १७) । इत्यत्र "वक्ष्यति
 कक्षीवान्"^{१०} । यस्मात् सूर्यमृतिभिः देवैरुपसो "गमनाय प्रार्थितरथो स्य"^{११} । यस्मात्
 महात्मनस्त्वादागच्छतमित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ गच्छतम् नासत्यो ! । ह्यते हविः । "य सोमम् पिवतम्"^{१२} सोमपे मास्यै । "बहुवचने
 न"^{१३} तारपर्यमस्ति । यद्वा^{१४} बहूनि भवन्ति देवशरीराणि । युवयोः हि रथम् चित्रम् उदकवन्तम्^{१५}
 उपसः पूर्वम् अपरात्र एव^{१६} सविता पिवसकरणाय इष्यति^{१७} प्रेषति वेति^{१८} ॥ १० ॥

१-१. नास्ति वि । नास्ति मूको. २. नास्ति कु. ३ वा तरव रवि. ४. णच्छ कु.
 ५. 'भूतः कु. ६-६. 'मगच्छतमिष्यन्तित्यर्थः रवि. अलच्छतमिष्यन्तमि' अ. -७. प्रथमम् कु. प्रकाशवान् अ.
 ८. हृत् रवि. ९. प्रथमेन अ रवि^{१०}. १०. दुहि^{११} कु. ११-११. वक्षते रवि. १२-१२. गवन् प्रार्थित
 कु. १३. विन कु. १४-१४. 'अनेन कु. १५. अथवा कु. १६. उदकं तमुदकवन्तं वि' हर्षे, उदकं तम्
 कु वि^{१७} रवि. १७. 'न बहून्व प्रासविता ययानस्य निविने यज्ञं प्रतिगमनाय वि' अ^{१८}. १८ 'ति चित्रम्
 मूको. १९. वा कु. वेति-कु; नास्ति वि' अ^{१९}.

मुद्गल० हे नासत्या । अश्विनौ ! इह कर्मणि आ गच्छतम् । अत्रास्माभिः हविः ह्रियते । युवां च मधुपेभि
मधुरद्रव्यपानयुक्तैः आताभिः भवदीपिरास्यैः मध्वः मधुरद्रव्याणि हवींषि विभक्तम् । तानि
सूर्यैः उपसः पूर्वम् उप कालात्पुरा युवयोरद्विनोः सम्बन्धिनम्, रथम् ऋताय अस्मन्न
शार्थम् इष्यति हि प्रेरयति यच्छु । कीदृशम् । चित्रम् पूर्वोक्तैः चक्रप्रवादिभिः विचित्रम् शुभनन्द
बद्धाङ्गनसाधनेन श्रुतेनोपेतम् ॥ १० ॥

आ नासत्या त्रिभिरैकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेषतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना । प्र ।
आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेषतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

स्फुण्ड० हे नासत्यौ ! निभिः एकादशैः इह देवेभिः एकादश परिमाणं येषां ते एकादशाः । इष्य-
स्यिष्यात् । सहयोगलक्षणा चात्र तृतीया । इहेत्येतच्च मधुपेयमित्यनेन सम्बध्यते । प्रपश्चिदशा
देवैः सह । इह यज्ञे यज्ञेण मधुपेयम् मधुस्वादं च पानादंश्च सोमलक्षणं इति उक्तं प्रति
आ यातम् । आगत्य च सोमपानोत्तरकाले हे अश्विनौ ! प्र आयुः तारिष्टम् प्रकरणेन असाध्य
आयुर्वर्धयतम् । निः रपांसि मृक्षतम् 'रपो रिप्रमिति पाकनामनी भवतः' (या ४, २१) । पापानि च रिर्ष-
क्षतम् । मृन् शुद्धौ । निःशोधयतम् । सर्वाण्यपनयतमित्यर्थः । सेषतम् सिधिरत् सामर्थ्यात्
वधार्थः । हतं च । किम् । द्वेषः द्वेष्यत्, द्वेष्यात् वा अस्माकम् । अथवा सेषतिर्यतिष्ठा ।
सामर्थ्यात्चान्तर्गणित्यर्थः । मुद्गोऽपि च सोपसर्गाथो दृष्टव्यः । यतिक्रिद् द्वेष्यं द्वेष्यं च
अस्माकं तत्सर्वमपनयतमित्यर्थः । 'नित्यं च सचाभुवा भवतम् यज्ञेषु अस्माभिः सह भवतम् ।
सचा' सहेत्यर्थः । सहशुची एकस्थानवर्तिनी नित्यम् अस्मदीयेषु यज्ञेषु आगच्छतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ यातम् नासत्यौ ! प्रपश्चिदाद्देवैः इह पातव्यं सोमम् । आयुः च प्र वर्धयतम् ।
पापानि च विनाशयतम् । द्विष्टंश्च निः सेषतम् भवतम् च सहभूतावसमाप्तिः ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे नासत्या । अस्त्येन रहितौ ! अश्विना । अश्विनौ देवौ ! युवाम् निभिः एकादशैः ये देवो
दिव्येकादश एव' (अ १, ११९, ११) इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैः त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्णप्रपयत्
देवेभिः देवैः सह मधुपेयम् सोमद्रव्यात्मकं मधुरद्रव्यपानम् अभिलक्ष्य इह अस्मिन् देवव्यवहारे आ
यातम् आगच्छतम् । आयुः अस्मदीयमायुष्यम् प्र तारिष्टम् प्रवर्धयतम् । रपांसि अस्मदीयानि
पापानि निः मृक्षतम् नि शेषेण शोधयतम् । द्वेषः द्वेषकृत् सेषतम् प्रतिषेधयतम् सचाभुवा । अस्माभिः
सहावसिष्यतौ भवतम् ॥ ११ ॥

१. 'द्वयत्' वि. २. नास्ति कु. ३. 'वपेत्' कु. ४. 'तत्' अत्रागत्यम् अ. ५. 'से' अ कु.
६. 'देष्यं' कु रवि. ७. 'देष्य' कु. ८-८. 'निष' च यज्ञेषु रवि; किंच यज्ञे अ कु. ९. 'सचाभुवा' इति अ कु.
१०. 'अपान' अ. ११. 'उत्तिरे' अ' कु अ वि'; 'उत्ति' वि' अ. १२-१२. नास्ति वि' अ. । 'रपां-
स्यु' इति च 'वा' अ' च 'सेय' अ' इति; तं प्रति वि' अ'. ।-। 'इव' इति निषेधकं यज्ञेषु सह-
वसिष्यतौ वि' अ'; 'नित्येण' अ कु रवि. ११. 'सचाभुवा' वि' अ. ११. —

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनाऽर्वाञ्चै रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वार्जसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् । सुवीरम् । शृण्वन्ता । वामम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् । वार्जसातौ ॥ १२ ॥

स्कन्द० नः इति वादर्थे चतुर्थी । अस्माकमर्थाय हे अश्विनी! त्रिवृता रथेन आत्मीयेन अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखम् रयिम् धनम् आ^१ वहतम् प्रापयतम् सुवीरम् शोभनेर्धैरिस्वैतम् । शृण्वन्ता वामं नित्यमस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तौ वां युवाम् । अवसे वर्षणाय वा पालनाय वा जोहवीमि पुनः-पुनराह्वयामि । वृधे वर्षणाय च नः अस्माकम् भवतम् वार्जसातौ संग्रामनामैतत् (सू. निघ १, १७) संग्रामे । नित्यं च अस्मान् संग्रामेषु ज्वलक्षण्या वृद्ध्या वर्षेवत्तनिरर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० १] आ वहतम् अश्विनी! त्रिवृता रथेन अस्मभ्यन् इतोमुखम् सुवीरम् रयिम् । शृण्वन्तौ वाम् अहं रक्षणार्थं नृशमाह्वयामि । वृद्धयर्थम् च अस्माकम् भवतम् युद्धे ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे अश्विना । अश्विनी । त्रिवृता रथेन अप्रतिहतगतिव्याद् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नः अस्माकम् अर्वाञ्चम् अभिमुखम् सुवीरम् शोभनेः धैरैः पुनश्चत्वादिभिरस्वैतम् रयिम् धनम् आ वहतम् आनीय प्रापयतम् । शृण्वन्ता अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तौ वाम् युवाम् अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् जोहवीमि आह्वयामि । नः अस्माकम् वार्जसातौ सङ्ग्रामे वृधे वर्षणाय च भवतम् ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पद्यमो वर्गः ।

[३५]

ह्याम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्यामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्यामि देवं सधितारं मूदये ॥ १ ॥

ह्यामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्यामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे । ह्यामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । ह्यामि । देवम् । सधितारम् । मूदये ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ह्यामीत्यग्ने पादो मैत्रावरुण उतारः । तृतीयो रात्रिस्तारः सूर्यो सधितारुच्यते' (सू. बुधे ३, १०५) । ह्यामि इत्याद्यः पाद आग्नेयः । उतः परो द्वितीयो मैत्रावरुणः । तृतीयो रात्रिः संस्तारः । रात्रिदेवत्व^१ इत्यर्थः । शिष्टमन्त्रश्च सूर्यं सधितम् । ह्यामि अग्निम् । कीदृशम् । प्रथमम् सुहृद्यम्^२ । कियानिषेपणे वा^३ प्रथमशब्दः । अस्याग्नौ देवताभ्यः प्रथमम् अग्ने । स्वस्तये अग्नि-

१. नास्ति अ कु. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि^१ लपं. ४-] अश्विनी प्र^१ता

रथेन अस्मदभिमुखं सुवीरं रयिं वहतम् शृण्वन्तौ वि^१ अ^२. ५. नास्ति रयि.

नाथाय आत्मनः । ह्यामि मित्रावक्षी इह अथेते पालनाय । ह्यामि रात्रिम् जगत कृत्स्नस्य
निवेशनीम् स्वपकरीम् । ह्यामि देवम् सवितारम् ऊतये पालनाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० ह्यामि अग्निम् मुख्यम् अविनाशाय । ह्यामि मित्रावक्षी इह रक्षणाय । ह्यामि रात्रिम्
जहमस्य निवेशयित्रीम् । ह्यामि देवम् सवितारम् रक्षणाय ॥ १ ॥

सुब्रह्म० 'ह्याम्यग्निम्' इत्येकादशार्चं पञ्चम सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आया नवमी च जगती
चन्द्रस्कं । शिष्टा त्रिष्टुभ । आयाऽग्निमित्रावक्षरात्रिसविन्देवताका । शिष्टा, सविन्देवताका ।

स्वस्तये अस्माकमविनाशाय प्रथमम् आदौ अग्निम् ह्यामि । इह अग्निन् कर्मणि अन्ते
अस्मद्रक्षणाय मित्रावक्षी ह्यामि । जगत जह्ननस्य प्राणिजातस्य निवेशनीम् उपवेशनहेतुभूताम्
रात्रीम् रात्रिदेवताम् ह्यामि । जहन्माः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्थापारान् कृत्वा स्वस्य
पूढे रात्राहुपविशन्तीति प्रसिद्धम् । ऊतये अस्मद्रक्षणार्थम् सवितारम् देवम् ह्यामि ॥ १ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नुमृतं मर्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमान । निवेशयन् । अमृतम् । मर्यम् । च । हिरण्ययेन ।
सविता । रथेन । आ । देव । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

स्वन्द० रजोऽज तमो रात्रिर्वा उच्यते । तृतीयानिर्देशाच्च योग्यक्रियाप्याहार । कृष्णेन रजसा तमसा
रात्र्या वा न्यासे जगति । आ वर्तमान 'वर्तते' (निघ २, १४) इति गतिकर्मा । 'लक्षणहेतौ क्रियाम्'
(पा ३, २, १२६) इत्येवमथ हेतौ दानञ्च । आग्नेन आत्मीयेन हेतुना निवेशयन् शुद्धोऽप्यथ
निवेशित अभिपूर्वार्थे इत्यथ । स्वस्थापारेषु अभिनिवेशयन् । यत्नेन स्थापारयदित्यर्थः । किम् ।
अमृतम् मरणवर्जितं देवादिषु । मर्यम् मनुष्यादिषु च । उचिते हि सवितरि सर्वे स्वस्थापारि
प्रवर्तते । अथ एवमुच्यते—आ वर्तमान निवेशयन् अमृतं मर्यं चेति । किं करोति ।
उच्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन देव आ याति भुवनानि कृत्वा कृत्प्रत्यवेशणार्थम् पश्यन् ।
अथवा निवेशयन्निति निवेश स्वप एनाभिधेयः । कृष्णेन रजसा इत्येतत्प्रत्य निवेशयन्नि
रथेतेन सम्प्रच्यते । राक्षस्यर्थे चाप्य मृतीया । आ वर्तमानो 'निवेशयन्निति हेतुहेतुमद्भावः' । एव
योजना—कृष्णाया रात्री निवेशयन् स्थापयन् अमृतं मर्यं च जावर्तमान ॥ । कदा ।
सामर्प्याद्बह्विति । हिरण्ययेन सविता रथेन आ देवो याति । एव आयाति ॥ । सामर्प्यात् रात्री ।
शारावावर्तमान ॥ निवेशयन्नमृतं मर्यं च उद्यपिगिरि प्रस्थापति । उत्तरपुरस्थानि भूतानि
पश्यन् । अह्नि रावर्तमान ॥ शुषिर्वा प्रस्थापति उत्तरस्थानि भूतानि पश्यन्निति ॥ २ ॥

१. सवित्रि कु

२. रात्रीन् अ

३. 'विशो स्वानतीन् वि' अ

४४ नास्ति वि मे

५. 'वेदनभूता वि, 'वेदनभूता देवभूता स'.

६. स्वपस्था' मे

७. थायो कु

८. निवेशयन् कु

९. नास्ति एवि.

१०. १०.

११. 'उद्यपिगिरि हेतुहेतुमद्भावो अ कु

१२. 'मानदव मूको

१३. एवि अ कु

१४. नास्ति मूको

१५. नास्ति अ कु

१६. पश्यन् कु

१७. 'मानदव मूको

१८. एवि अ कु

वेङ्कट० कृष्णवर्णेन 'रजसा सुलोकेन आ' वर्तमानः' निवेशयन् 'देवाम् मर्त्यान् च' हिरण्ययेन सविता रथेन देवः 'आ याति' सर्वाणि भुवनानि' पश्यन् ॥ २ ॥

मुद्रल० सविता सूर्यः. कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा^१ कृष्णवर्णो भवति । तेनान्तरिक्षमार्गेण आ 'वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन्' अग्रतम् देवम् मर्त्याम् मनुष्यम् च निवेशयन् स्वस्वस्थाने स्थापयन् । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेशमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन 'भुवर्णेनिर्मितेन रथेन' आ याति असत्समीपमागच्छति ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता पुरावतोऽपु विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्र॒वता । याति । उ॒त्॒ऽऽता । याति । शु॒भ्राभ्याम् । य॒जतः । हरि॑भ्याम् । आ । देवः । याति । स॒विता । पुरा॑वतः । अपु । विश्वा । दुरि॑ता । बाध॑मानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'याति देवः' प्रवता 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५, १, ११८) हत्येवमयं वतिप्रत्ययः । शीघ्रयापिता । केन । सामर्थ्यात् रथेन । याति उद्धता ऊर्ध्वतामिनः । केन । सामर्थ्याद् 'रथेनैव' । याति शुभ्राभ्याम् शोभनाभ्याम् । यजतः यष्टभ्यो^१ यागार्हः । हरिभ्याम् कथाभ्याम् । यत्र यथा^२ गन्तव्यं शीघ्रं 'बोर्ध्वं वा' रथेन वा^३ अर्ध्यां तत्र तथा गच्छतीत्यर्थः । किं च आ देवः याति सविता परावतः दूरदुदपगिरेः । अप विश्वा^४ दुरिता दुरितानि । अत्र तमोलक्ष्यानि । बाधमानः अपनयन् । अथवाऽपुन्ययान्येव दुरितानि, तान्यपि सविता बाधते^५ । रथिसंस्पर्शस्य शुचित्पकर-त्वाद्दृष्टि^६ च पापनिवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानात्^७ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'याति देवः' प्रवणेन मार्गेण प्रातः । याति अनन्तरम् उद्धतेन^१ । याति शोभनाभ्याम् अश्राभ्याम् यष्टभ्यः । आ याति 'देवः सविता' दूरात् अप बाधमानः विश्वानि दुरितानि ॥ ३ ॥

मुद्रल० देवः दीप्यमानः सविता प्रवता प्रपण्यता मार्गेण याति गच्छति । तथा^१ उद्धता उद्धृष्टेन ऊर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उद्दयानन्तरम् श्रामभ्याहृन् ऊर्ध्वं मार्गः । एत उपरि भालाद्यं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा वज्रतः यष्टभ्यः स देवः शुभ्राभ्याम् श्रेताभ्याम् हरिभ्याम् अश्राभ्याम् याति देवयानदेशे गच्छति । सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वाणि पापानि अत्र बाधमानः विनाशयन् परावतः दूरदेशात् सुलोकात् आ याति यागदेशे सागच्छति ॥ ३ ॥

१-१. 'वसा तमसाख्या' अथो जगति आपनावः (१) सुलोकेनार्तमानः वि^१ अ^२. † नास्ति स कु रवि.
२-२. 'वाधव' (श्वत् कु वि^३) मनुष्यांश्च वि^४ अ^५ कु. ३-३. नाग्यपि वि^६ अ^७. ४. क्लानि वि^८ अ^९.
५. नास्ति वि मै^{१०}. ६ ६. 'वानः पुनर्वापेयान्' सूको. ७-७. पश्येन सूको. ८-८. नास्ति रवि.
९-९. नास्ति कु रवि^{११}. १०. 'थेन रवि^{१२}. ११. नास्ति कु. १२. वरा अ. १३. नास्ति रवि.
१४-१४. दुरिता बाधमानः सर्वाणि दुरितानि सविता बाधते अ कु. १५. शुचित्पला' अ कु. १६. 'एतन् अ कु. १७-१७. नास्ति छं वि^{१८}. १८. वज्रतः रवि. १९-१९. नास्ति अ^{१९} वि^{२०}. २०. तथा वि.

अमीष्टं कृशैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्भं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रमानुः कृष्णा रजांसि तर्विपीं दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृत्तम् । कृशैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्भम् । यजंत । बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽमानुः । कृष्णा । रजांसि । तर्विपीम् । दधानः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अभिवृत्तम् कृशैः हिरण्यनामैतत् (छ निघ २, २) । हिरण्ये । सुवर्णप्रचितमित्यर्थे । विश्वरूपं 'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनामः सर्वपर्यायो वा । बहुरूप सर्वरूप वा । हिरण्यशम्भम् वोदुराक्षर्य अनहुहो वाऽनपममार्थं वा निधीयते सा शम्भेति प्रसिद्धा । सा हिरण्ययो यस्य स हिरण्यशम्भः । यजत 'यगार्ह' । बृहन्तम् आ अस्थात् जातिद्वयि आस्थितवान् वा रथम् सविता 'चित्रमानुः चित्रदीप्ति विचित्रदीप्तिर्वा पूजनोपदीप्तिर्वा' । कृष्णा कृष्णानि रजांसि तमांसि । तर्विपीम् यदनामैतत् (छ निघ २, १) । तृतीयार्थे चात्र द्वितीया । ह्येन 'तेजसा बलेन' । दधान धारयन् । निरूप्यशित्यर्थे ॥ ४ ॥

घेङ्कट० परिवृत्त "हिरण्ये मानारूप हिरण्यशम्भम्" यदृच्यो महान्तम् रथम् आस्थित सविता 'चित्रदीप्ति कृष्णानि तेजासि' यत् स दधान ॥ ४ ॥

मुद्गल० सविता रथम् आ अस्थान् आस्थितवान् । आरूढगानित्यर्थे । कीदृशम् । अमीष्टम् अभितो वर्तमानम् । तथा कृशैः विश्वरूपम् सुवर्णेन वानारूपम् । क्वचित् सुवर्णनिर्मितगतपद्वि । दक्षिणमनुष्यपक्षि इत्येव बहुरूपत्वम् । हिरण्यशम्भम् अशाना स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां निषत् प्रक्षेप्यमाणा शङ्कव शम्भा । ता सुवर्णमण्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तम् प्रौढम् । कीदृश सविता । यजत 'यदृच्य चित्रमानु विविधरथिमयुक्' कृष्णा रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णाद् लोकाद् उदित्य तमोनिवारणार्थम् तर्विपीम् बल् स्वकीयम् प्रकाशरूपम् दधान ॥ ४ ॥

पि जनाञ्छयायाः श्रित्तिपादो अत्यत्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

शुभ्रद्विग्नः सचित्तुर्देव्यस्योपस्ये विश्वा भुर्नानि तस्युः ॥ ५ ॥

पि । जनान् । श्याना । श्रित्तिऽपादे । अत्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्त । शम्भत् । विश्वा । सचित्तुः । देव्यस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुर्नानि । तस्युः ॥ ५ ॥

स्कन्द० जनान् अनुष्णान् श्यावा दद्यावर्णाः श्रित्तिपाद अत्रा वि अत्यन् विविधं प्रकाशयन्ति सचित्तु एवमूतम् रथम् हिरण्यप्रउगम् यत्र रथो 'निषण्यते स प्रवेश' 'प्रउगम्' इत्युच्यते । स हिरण्ययो यस्य स हिरण्यप्रउगम् । तदत् । किंच श्यत् । बहुनामैतत् (छ निघ ३, १) । निरूप्यार्थो वा ।

१ भासित सूको २ यजते कु ३ वागादम् सूको ४-४ 'मातुः विविध' श्रित्तिपा इति ५ भासित अ कु ६ ६ तेजोरेन अ कु ७ ७ हिरण्ये नामा अ कु हिरण्येन नामाकं (ह्येन ह्यं वि) हिरण्ये श्यावम् । वोदुराक्षर्यतुदो वाऽनप (वा सत् वि) यमायम् वा निधीयते सा शम्भेति प्रसिद्धा वि अ ८-८ विषु इति कृष्णानि तमानि तमानि इत्येन भागवत् निरूप्यशित्यर्थे दि' अ' ९ भासित वि १० १० 'रथयु' (वि १०) यदृच्य इति ११ यदृग इ.

पहुतो^१ नित्यं वा । विश्वः मनुष्याः सवितुः दैव्यस्य देव एव दैव्यः । ^२अथवा देवेषु दिवि वा भवो दैव्यः^३ । तस्य दैव्यस्य उपरधे उपस्थाने । विश्वा भुवनानि सर्वाणि च भूतानि । तस्युः स्थितानि^४ । बह्वो मनुष्याः सर्वाणि च भूतजातानि सवितारमुपतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वि अण्यन् जनान् श्यामवर्णाः^५ श्वेतपादाः^६ हिरण्यप्रउगम् रथम् वहन्तः ^७अद्याः । तदा^८ सवितुः दिवि भवस्य उपरधे^९ विशो व्यासा विशः^{१०} तिष्ठन्ति, सर्वाणि च^{११} भुवनानि^{१२} ॥ ५ ॥

मुद्गल० श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याद्याः । ते च शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः हिरण्यप्रउगम् रथस्य सुखम् हृषयोरभ्रं युगवन्धनस्थानं प्रउगम् इत्युच्यते । तच्छत्र सुवर्ण-मयम् । उद्युक्तम् रथम् वहन्तः^{१३} जनान् प्राणिनः वि अण्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशाः प्रजाः दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपरधे समीप-स्थाने^{१४} तस्युः स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः । किन्तर्हि^{१५} । विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशात् सूर्यसमीपे तस्युः ॥ ५ ॥

तिस्रो धार्वः सवितुर्धा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विरापाद् ।

आणि न रथ्यममृताऽधि तस्युरिह त्रिषीतु य उ तचिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । धार्वः । सवितुः । द्वौ । उपस्थाँ । एका । यमस्य । भुवने । विरापाद् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्युः । इह । त्रिषीतु । यः । उँ इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० "तिस्रो धार्वः^१ शुशन्दोऽत्र दिवोऽवयवेषु देवस्थानेषु वर्तते । त्रीणि दिवोऽवयवभूतानि स्थानानि सवितुः । अथवा इत्^२ एव दर्शनात् दिवां बहुलं प्रतिपत्तव्यम् । तिस्रो दिवः सवितुः स्वभूताः । ताताम् द्वौ^३ द्वे उपरधे समीपे सवितुः । एव तु^४ यमस्य भुवने लोके विरापाद्^५ विरापादिति विपूर्वस्य राजतर्हीत्यर्थस्त्वेदं रूपम् । विविधं धीसा^६ । अथवा शुसाहचर्थात्^७ प्रयो लोका अत्र तिस्रो दिव उच्यन्ते^८ । तासां द्वे समीपे चौरन्तरिक्षं च । एका तु पृथिवी यमस्य भुवने । आग्निरत्र यम उच्यते । 'यमो ह जातो यमो जनिताम्' (श्र १, ६६, ४) इति यथा^९ । तस्य स्वभूते पार्थिवे लोके । विरापाद् विविधं स्वधीत्या^{१०} धीसा । किन्च आणिम् न रथ्यम् चक्रस्य अज्ञातिर्यमननिरोधार्यं कीड आणिरुच्यते । रथे भवो रथ्यः । यथा रथ्यमार्थं सर्वाणि रथाङ्गान्याञ्जितानि, एवं सवितारम् अमृता 'अमृतम्' (निष १, १२) इत्युदकनाम । इदम्याहातान्युदकानि । अथवा अमृतशब्दो^{११} देवत्वचनः । प्रथमा बहुवचनस्वायमाकारः । अमृता देवाः । अधि तस्युः अपिष्ठितवन्तः । आभिता इत्यर्थः । इह लोके 'सभायां वा'^{१२} सः^{१३} त्रिषीतु यः उँ^{१४} उकारः पदपूर्वः । यः तत्^{१५} चिकेतत्^{१६} ॥ ६ ॥

१. रथो कुः । बहुलो रविः । २-२. नास्ति अ कुः । ३. विवा. रविः । ४. श्यामवर्णाः वि'सां कुः रविः । ५. श्वेतवरा वि'अ' । ६-६. शश्वत् कुः । ७. 'थ्ये वारवनि वि'अ' । ८. विश वि'अ' । ९. तिस्रि वि' । नास्ति कुः । १०. नास्ति कु अ' वि' । १०. 'नानि मृतयानि वि'अ' । ११. 'रन्तः न सै' । १२. अ समी' मूको. १३. तर्हि किं सै' । १४-१४. नास्ति कुः । १५. एतत् अ कुः । १६. च अ कुः । १०. नास्ति रविः । १६. 'पाद् अथवा कुः । १७. रीडाः रविः । २०. साह रवि' । २१. रथ्यते अ कुः । २२. अमृता' रविः । २३. नास्ति अ रविः । २४. उ तत् मूको. २५. नास्ति मूको । २६. 'पिकेत दत् अ.

वेङ्कटं तित्वा दाव सन्ति । तत्र द्वे सवित्रु उपस्थे ' [इत्सने भवत] । अथ अपरा यमस्य अरे भुवने विराजते । वैसुतस्य । चरतिर्गमननिरोधार्थम् । आग्निम् रथाक्षणत्वे विदितम् रथाङ्गानि एवं अमृतानि कञ्चन अक्षितिष्ठन्ति । य तद् जानाति, स ' इह तद् अवीतु ' । अग्निना सवित्रा चोभयत स्थिताभ्यामाग्निभ्यामिव तिस्रो धावो त्रियतेऽविनष्टा इति । यद्वा सर्वेषाममरत्वात् सवितरि तिष्ठन्तीति । तत्र सवित्रा योऽमृतयमासुवत् (ऋ १, ११०, ३) इति मन्त्र ॥ ६ ॥

मुद्गलं दाव स्वर्गोपलक्षिता प्रकाशमाना लोका निव त्रिसप्तत्याका सन्ति । तत्र द्वौ लोको सवित्रु स्वर्गस्य उपस्था उपस्थाने वर्तेते । एतुलोकभूलोकयो सुयोगेण प्रकाशितत्वात् । एत मध्यमा भूमि अन्तरिक्षलोक यमस्य भुवने विदुषतेर्गुदे विरापात् विरात् गन्तुं सद्ये । प्रता पुरषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थ । अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि योर्वीनि अधि तस्थु सवितारमधिगम्य स्थितानि । दृष्टान्त । रघ्यम् आग्निम् न रथादि रश्चिद्रे प्रक्षिप्त कीलविशय आग्निरित्युच्यते । रथतन्मन्धिनमग्निमधिगम्य यथा रथस्थिति तद्गत् । य तु मानस तद् सवितृरूपम् चिकेतत् जानाति स मानस इह अस्मान् विन्दे प्रवीतु । येनापि वक्तुमशक्य सवितुर्नहिमेत्यर्थ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठे अर्ग ॥

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद् गभीरवेपा असुरः सुदनीथः ।

केदानीं सूर्यः कथिकेत कतमा दां रुदिमरुस्था ततान ॥ ७ ॥

वि । सुपर्ण । अन्तरिक्षाणि । अरयत् । गभीरऽनेपा । असुर । सुदनीथ । क । इदानीं । मूर्त् । क । चिकेत । कतमाम् । दाम् । रुदिम । असुर । आ । ततान ॥ ७ ॥

रुक्न्दं सुपर्णं सुपर्णं सुगमन सवित्रा । अथवा सुपर्ण इति रुदिमनाम (द्र निप १, ५) । सामर्थ्यात् प्राक्तर्गतमरुतं । सुपर्णशब्द रुदिमशब्द । अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षान्यथा अत्रात्तरिक्षसादेनोत्पन्ने । बहुन्यय याऽन्तरिक्षाणि । अन्तरिक्षसादेषाद् वा प्रयोऽपि लोका अन्तरिक्षाण्युच्यन्ते । तानि वि क्षयन् विविध प्रकारानिषान् । गभीरवेपा गभीर दुरवगाहन । वेप (निप २ १) इति कर्मनाम । गभीरकमा । अयुर प्रणावान् । युनाथ प्रशस्यनामैतद् (द्र निप ३ ८) । प्रशस्य । क्व इदानीम् । अनयोर्धर्मयोः कवावयताप्रविश्यं यथपत्त्याप्याहतायौ । इदानीमिति च राष्ट्रभिप्रायमेण । यो दिशो अन्तरिक्षाणि व्यत्ययत् तत्र इदानीं राशौ एवं सतां यन्ता सवित्रा । इ तद्

१ १ भारित वि' । १ मय जकते ए वि' । १ १ 'नेऽपि तां रवि' । १ 'येनय' वि' अ' ।
 १ १ वि' अ' । २ २ भारित अ' । १ १ इ त' वि' एपा । २ २ एके लयां वा वि' अ' । २ अ' ।
 वि' अ' । ४ वि' ली कु । ५ 'क' वि' एकु वि' नि' वि' । ६ 'वा मर' वि' अ' । ७ ली ।
 वि' अ' । ८ भारित मी' । ९ वि' दानीं कु । १० रदिमान् कु । ११ भारित अ' कु ।

चिकेत जानाति । श्यो जानाति स आचंष्टामित्यर्थः^१ । कतमाम् श्याम् दिवोऽप्ययं सुलोकेभ्यं वा । लोकमात्रपचनो वा^२ दुरावदः । कतमं लोकम् । रश्मिः अत्य स्वभूतः^३ । आ ततान तनोति । तनोतिरत्र सामर्प्यात् प्रकाशनार्थः । प्रकाशयति । अथवा, जामिति द्विचीयानिर्देशात् कर्मप्रपचनीयप्रतिशब्दाभ्याहातः^४ । कतनां चां प्रति रश्मिरस्यावतान आत्मानं विस्तारयति ॥ ७ ॥

येहृष्टं वि अहयत् शोभनपवनः अन्तरिक्षाणि श्रीणि गम्भीरवेगः प्राज्ञः प्रसस्यः । सः इदानीम् सविता सुवीर्यः^५ नव भवति रात्रौ । कः चैनम् जानाति । कतमाम् च श्याम् अत्य रश्मिः आ ततान इति रात्रौ पृच्छति ॥ ७ ॥

मुद्गलं सुपर्णः शोभनपवनः सूर्यरश्मिः^६ अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि वि अहयत् विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः^७ । गम्भीरवेगः गम्भीरकम्पनः । रश्मिः प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । अक्षुरः सर्वेषां प्राणदः । सुनीपः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्यः इदानीम् रात्रौ नव^८ कुर्व^९ वरीते । तद्गह्वरम् कः चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अत्य सूर्यस्य रश्मिः कतमाम् श्याम् आ ततान कं सुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ ७ ॥

अष्टौ व्यख्यत् ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

द्विरप्याक्षः संचिता देव आगात् दधद्रतां दाशुपे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अहयत् । ककुभः । पृथिव्याः । श्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ।

द्विरप्युऽप्याक्षः । संचिता । देवः । आ । आगात् । दधत् । रतां । दाशुपे । वार्याणि ॥ ८ ॥

स्कन्द० अष्टौ 'चतस्रो दिश अतस्रोऽवान्तरदिशः ता एता अष्टौ' वि अहयत् ककुभः दिद्वानामैतत् (सु. निप १, ६) । दिशः पृथिव्याः सम्बन्धिनीः । न च केवलाः । किन्तुहि । श्री धन्व श्रीणि च धन्वाणि । 'धन्व' (निप १, ३) इत्यन्तरिपनाम । अत एव च दर्शनादन्तरिक्षार्णं शिव्यं प्रतिपत्तव्यम् । तद्वचन्येषु वा आचनप्यान्तेषु धन्वदान्दो वरीते । साहचर्यात् वा श्रयो लोकाल्प्रीणि धन्वानि उच्यन्ते । योजना 'युज्यन्त एभिः मनुष्याः तत्फलैरिति योजनानि कर्माणि । तानि च' । सप्त सिन्धून् सर्दीनामैतत् (सु. निप १, १३) । शोण्यावान् महतः प्रधानभूतान्^{१०} नदान् । अथवा सप्तसंख्यायोगाद् सिन्धवोऽप्य रश्मय उच्यन्ते । तृतीयार्थे द्वितीया । सप्तभिः रश्मिभिः व्यख्यदित्यर्थः । परोऽर्धर्षे भिद्यतेव वाक्यम् । पञ्चम्यन्दावभ्याहृत्य^{११} एकवाच्यता योजना^{१२} । यो व्यरयत् ककुभः सः द्विरप्याक्षः द्विरप्यवे एव द्विरप्यवतरतो वा अक्षिणी यस्य स द्विरप्याक्षः । सः संचिता देव आ आगात् आगतः^{१३} । उदित इत्यर्थः । दधत् ददत् रता घनानि दाशुपे यजमानाय वार्याणि वार्याणानि उत्कृष्टानि ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति अ कु. २. नास्ति सूको. ३. स्वभूतं अ कु. ४. 'वचनीयस्य' अ कु.

५. 'वीर्यं वि' छर्ष. ६. 'रश्मिः सूको.' ७. नास्ति वि. ८. 'पुण्यपि सूको.' ९-९. नास्ति रविः

१०. प्रपदान् अ कु. ११-११. 'वाक्यतां भेदः कु' 'वाक्यतां नपत् अ.' १२. नास्ति कु.

वेङ्कट० अष्टौ दिशः वि अथ्यत् अन्तरिक्षमम्बन्धिनीः^१ श्रीणि^२ च अन्तरिक्षाणि कार्येष्वकारणप्रदानेन
योजकानि^३ सत च सिन्धून् हिरण्यमाक्षः सविता देवः आ अगात् प्रयच्छन्^४ रत्नानि वरणी-
यानि यजमानाय ॥ ८ ॥

मुद्गल० पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ वज्रमः प्राच्याचार्यतत्त्वो दिश आग्नेत्याद्याश्चतस्रो विदिः
इत्येवमष्टौ दिशः वि अथ्यत् सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वयोगेन
योजयितुन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान्^५ श्री प्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् सत सिन्धून्
गङ्गादिनदीः सविता व्यस्यत् । हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्वुक्तः सविता देवः आ अगात् इहागच्छत् ।
रत्नं कुर्वन् । दाशुपे हविर्दक्षपते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् प्रयच्छन् ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीयां वाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते । अर्षि ।
अमीयाम् । वाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

स्कन्द० हिरण्यपाणिः^१ हिरण्यमयी पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । अत्र च शङ्खायना इतिहासमाहात्म्यमधी-
यते—‘अथ यत्र ह तद्देवा यजमतन्वत्’ । तस्यविन्दे प्राणिने^२ परिजहः । तस्य पाणी प्रवित्तेद ।
‘तस्मि हिरण्ययी प्रतिक्षुः’^३ । तस्मात् हिरण्यपाणिरिति स्तुतः (चांदा ६, १३) इति । स
हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिः । वृतावृत्तस्य विद्वद्या उभे द्यावापृथिवी अन्तः अपिचरन्मुनेषु
योग्यनिष्ठाप्याहारः । मध्येऽवस्थितः ईयते गच्छति । मध्ये स्थितः उभे अपि द्यावापृथिवी ज्योतिषा
ध्यामोतीत्यर्थः । किंच अर अमीयाम् वाधते अमीया द्विसिता दानुर्वज्रमागस्य तस्ये वा प्रकाशस्य
द्विसित्वत्वात् । तम् अपवाधते । वेति वेतिर्गोविक्त्वां (तु. निष २, १४) । अयं गच्छति च सूर्यम् प्रमर्षे
द्वितीया । सूर्यः सर्वा सविता^४ । कं प्रति । सामर्थ्यादस्तपर्वतम्, अथवा ‘सर्वतन्वात् सूर्यं प्रति-
सम्बन्धात् वा’^५ सूर्यादस्तपर्वतं इदोच्यते, तं प्रति । अरतद्व्यं^६ गच्छतीत्यर्थः । ततश्च उत्तरकात्म् इत्येन-
रजना तमस्ता द्याम् अभि^७ ऋणोति ऋणोतिर्गोविक्त्वां (तु. निष २, १४) । सामर्थ्यादायान्त्वगी-
कण्यर्थः । अभिगमयति । ध्यापयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हिरण्यपाणिः सविता^१ अगतः विद्वद्या^२ द्यावापृथिवीः उभयोः मध्येन गच्छति । ‘अर
वाधते च’^३ रक्षः । सूर्यम् च^४ प्राप्नोति । कृष्णेन^५ तेजसा सूर्येन सुलोकात्^६ विष्यति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हिरण्यपाणिः सुवर्णमयइस्तपुक्तः विचर्षणिः विविधदुर्गोन्मुक्तः सविता देवः उभे द्या-
पृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति । ‘अमीयाम् रोगादिबाधाय अर वाधते’^१

१. ‘यानि ह वि’; ‘यानि रवि’; ‘अमीया वि’; २. विदि वि’; ३. योजकानि वि’ अ’.
४. ‘अग् रवि’; ५. ‘रिधेणो’ वि’; ६. नास्ति कु’; ७. ‘दाभमाचष्टे अ कु रवि’; ८. अयम्
अ कु’; ९. वाधति प्राप्नुि अ कु रवि’; १०-१०. नास्ति अ कु, तस्मादित् रवि’; ११. नास्ति री-
१२-१२. अकन्वात् सूर्यं प्रमर्षात् अ, ‘सूर्यं प्रमर्षात् अ कु’; १३. अयं रवि’; १४. नास्ति मूढो
१५-१५. ‘तेजो दि द्या वि’ अ’ रवि’; ‘गः अरि इदो वि’; १६-१६. अर वाधते वि’ अ’; १७. अ अग्-
१८-१८. ‘ता यनेन सूर्ये अ’ वि’; ‘ता गवे च पु’ अ’ रवि’; १९-१९. नास्ति वि’.

सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्यम् वेति गच्छति । यद्यपि सवित्रसूर्ययोरेकदेशत्वात् तथापि मूर्तिभेदेन गन्तृगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्मकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा याम् आकाशाम् आग्निं श्रणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ ९ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीयः सुमृच्छीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।

अपसेधंत्रक्षसो यातुधानानस्थाद् देवः प्रतिद्रोपं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीयः । सुमृच्छीकः । स्वर्वान् । यातु । अर्वाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थाद् । देवः । प्रतिद्रोपम् । गृणानः ॥ १० ॥

स्कन्द० हिरण्यहस्तः असुरः प्रज्ञान् सुनीयः प्रज्ञस्यः सुमृच्छीकः सुसुप्तः 'त्यवान् धनवान् यातु अर्वाङ् अस्मद्भिमुखम्' । अपसेधन् लेखतिरत्र सामर्थ्यात् । वधार्थः । गत्यर्थो वा अन्तर्णीतिवार्थः । अचक्षन् भयमभवन् वा रक्षसः राक्षसान् । कीरसान् । यातुधानान् रक्षसां रक्षसत्पदेनैवोक्तत्वाद् विशेषार्थः त्रियाशब्दोपम् यातु^१ हिंसा, एस्वां निघातव्याः स्वापयितव्या यातुधानाः, ताद् यातुधानान् । हिंसार्थनित्यर्थः । 'आगत्य च' अस्मात् लोकोपदेश्ये लुट् । शिष्टेषु अस्मदीयायां वेद्याम् । प्रतिद्रोपन् 'द्रोप' (निघ १, ७) इति शानिनाम् । अत्र च साहचर्यात् षड्भिर्न वर्तते । प्रत्यहम् । गृणानः व्यत्ययेनायं 'कर्मणि कर्तृशब्दः' । गीचमान् । स्तूपमानः अस्माभिः ॥ १० ॥

येष्टुट्० हिरण्यहस्तः^१ बली प्रज्ञस्यः सुपयिता धनवान्^२ सविता अभिमुखः^३ इह^४ आयातु । रक्षसः हिंसानिधानान्^५ निषेधन्^६ उद्बन्धात् देवः प्रतिद्रोपम्^७ अस्माभिः स्तूपमानः ॥ १० ॥

मुद्रल० हिरण्यहस्तः असुरः माग्नदाता सुनीयः सुप्तु जेता । प्रज्ञस्य इत्यर्थः । सुमृच्छीकः सुप्तु सुपयिता स्वान् धनवान्^४ अर्वाङ् अभिमुखः बर्गदेशी^५ यातु गच्छतु । किञ्च अपम् देवः प्रतिद्रोपन् प्रतिद्रोपि गृणानः स्तूपमानः अस्मान् । किं कुर्वन् । रक्षसः बाधकारकेन रक्षणमित्तभूतान् यातुधानान् असुरान् अपसेधन् निराकरोन् ॥ १० ॥

ये हे पन्थाः सवितः पूर्वासांश्रेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अय श्चिभिः सुमेभी रक्षा च नो अर्थे च इहि देव ॥ ११ ॥

ये । हे । पन्थाः । सवितरिभिः । पूर्वासांश्रेणवः । सुकृताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अयम् । पृथिविभिः । सुमेभिः । रक्षा । च । नः । अर्थे । च । इहि । देव ॥ ११ ॥

१-१. नास्ति वि. २. 'वान् वत्तु मल' कुः 'वान् वत्तु मल' अ. ३. 'श्वर्यदव अ कु. ४. 'उपगन् रवि. ५. 'वा वत्तु रवि', वा तल्पे यत्तु रवि' ६. १-६. नास्ति अ कु. ७. 'लोप्ये अ कु. ८. नास्ति रवि. ९-९. 'वेति अ कु. १०. 'रिण्यवदसः रवि. ११. 'तगवान् वि'. १२. 'सुगं रवि. १३. नास्ति वि' अ. १४. 'रिण्यवद वत्तुपलन् कु. १५. 'रिण्यवद वि' ; 'रिण्यवद वि'. १५-१५. 'अवपन् गरणान् अक्षिप्तु देवः प्रीतितां सवि (विः ?) स्तूपयन् रवि कर्तो मण्डलं वि' अ. १६. नास्ति वि 'अ. १७. अक्षिप्तु वि.

स्कन्द० ये ते 'तत्र फन्धाः' फन्धानः हे सवितः! पूर्व्यासः पूर्वे^१ चिरन्तनाः अरेणवः पांसुपर्षिताः सुकृताः शोभनाः कृताः । केन । सामर्थाद् स्वयैव विधाया । क्व^२ । अन्तरिक्षे । तेभिः नः इति तादृष्ये चतुर्था । तृतीयानिर्देशाच्च यौग्यक्रियाभ्याहारः । तैरस्मदर्थमागत्य । कदा^३ । अद्य । कैः । पथिभिः । कीदृशैः । सुगेभिः^४ सुगमनैः । रक्ष च नः अस्मान् । अपि व शूदि अथिवचनमाहापनम् । आज्ञापय च यदाज्ञापयितव्यं हे देव ! ॥ ११ ॥

षेड्डट० ये तव मागां, चिरन्तनाः रेणुवर्जिताः^५ सुण्ड कृताः^६ अन्तरिक्षे^७ । तैः अस्मान् पथिभिः सुगमैः 'अद्य रक्ष' । अपि च अस्मान्^८ अपि शूदि^९ । पुनः नः इति परणम् ॥ ११ ॥

सुद्वल० हे सवितः! ये ते तत्र फन्धाः मागांः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवः भूद्विरदिताः अन्तरिक्षे सुकृताः सुण्ड सम्पादिषाः । सुगेभिः सुण्ड गन्तुं शक्यैः तेभिः पथिभिः तैः मागैः आगत्य अथ अस्मिन् दिने नः अस्मान् रक्ष च पालनमपि कुरु । तथा हे देव! अस्मान् अनुष्ठातुम्^{१०} अपि च शूदि^{११} देवानामग्रे अधिकत्वेन कथय च ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो बर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले सप्तमोऽनुष्ठाकः ॥

[३६]

प्र वो यद्दं पूरुणां विद्यां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिद्वन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्दम् । पूरुणाम् । विद्याम् । देवयतीनाम् । अग्निम् । सुडुक्तेभिः । वचःश्रिभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

स्कन्द० 'प्र वः' क्व उत्तरः^{१२} । 'प्र वो यद्दम्' इत्येतत्^{१३} कन्वो नाम महर्षिः^{१४} हिरण्यस्त्यादुत्तरोऽपारम् । 'वोः' धोरपुत्रश्च स श्रेयः^{१५} । 'प्र वो यद्दम्' इत्याग्नेयं चैतत् सूक्तम् । प्र इत्युपसर्गः इमहे इत्याख्यातेन सम्बन्धवितरणः^{१६} । वः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वाम् । यद्दम् महर्षीमत्तम् (दृ. निघ ३, २) । महान्तम् । पूरुणां विद्याम् देवयतीनाम् 'पूरु' (निघ ३, १) इति यद्गुणाम् । सर्वत्र च निरपारणे पठ्यते । बद्धीनां मनुष्यजातीनां देवानिच्छन्तीनां मध्ये वचम् अग्निम् सूक्तेभिः सूक्तैः^{१७} । स्तुतिक्रमैर्वचोभिः प्रेमहे^{१८} प्रकर्षणेन याचामहे । यम् सीम् इत् सीमिति परिग्रहार्थो वा पदपूरणो वा । इच्छन्तस्तु पदपूरण एव । यं सर्वं अन्ये अपि ईळते ईळित्य याचामार्थः । याचन्ते । अथवा सूक्तानां वचसां स्तुतिकरणत्वाद्^{१९} इमहे ईळते इत्येतात्तुभावपि^{२०} स्तुतार्थो । बद्धीनां मनुष्यजातीनां मध्ये वचं स्तुमः । यमन्येऽपि स्तुवन्वीर्यार्थः ॥ १ ॥

१-१. नास्ति अ कु. २. पूरां कु. ३. नास्ति अ कु. ४. नास्ति रवि. ५. 'ताः सुणाः वि'.

६. 'ताः सुनि वि' अ. ७. नास्ति वि' क. ८-९. एव क; अथ अगाप एव वि' अ. १०. अस्मान् रक्षि.

१०. शूदि अथिवचनमाहापनम् । आज्ञापय वि' अ. ११-११. 'पि शूदि य श्रे'. १२-१२. वचस्य व' क;

'न्य रक्ष' रक्षि^{११}. १३. शये' रवि. १४. कविः अ कु. १५. 'न्यते कु. १६. 'स्तुतिपूरण' कु-

१७. 'ततदि रवि.

येङ्कटं० 'कृण्वो घौरः । प्र पाचामहे बद्धीनाम् वः देवानिच्छन्तीनाम्' विशाम् महाङ्गम् अग्निम् वयम् शोभनवचनैः वचोभिः । यम् अग्निं सर्वे अपि अन्ये अभिलषितं याचन्ते ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वष्टमेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । 'प्र वो यद्गम्' इति विशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कृण्वन्नापिः । अनुजो वृद्धयः, तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युवः सर्वोद्दहत्यः, प्रथम-तृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । त्रयोदशी चतुर्विंशती च यूपदेवताके । शिष्टा अग्निदेवताकाः^१ ।

हे ऋषियजमानाः ! देवयज्ञानाम् देवान् कामयमानानाम् पुरुषाम् बहूनाम् विशाम् प्रता-रूपानाम् व. गुप्ताकमनुग्रहाय यद्गम् महाङ्गम् अग्निम् सूक्तैः सूक्तरूपैः वचोभिः वाच्यैः प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । अन्ये इत् आग्नेऽपि ऋषयः यम् अग्निम् सीम् सर्वतः ईलने स्तुवन्ति । तन्निमित्ति पूर्वब्रान्धवः ॥ १ ॥

जनांसो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनांसः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

स्कन्द० सः त्वम् नः इति सपञ्चदश्रुतेर्यच्छब्दोऽभ्याहार्यः । यम्^१ जनासः मनुष्याः अग्निम् दधिरे परिचर्यथा^२ 'धारयन्ति । परिचरन्तीत्यर्थः' । सहोवृधम् बलस्य वर्धयितारम् । हविष्मन्तः^३ विधेम वयमपि परिचरामः । ते द्वितीयार्थे यद्येषा^४ । त्वाम् । स त्वम् नः अद्य सुमनाः सुचिन्तोऽनुग्रहपरः इह अविता पालयिता भव वाजेषु संवामेषु हे सन्तः^५ । येषु दाने इत्यस्य एवम् रूपम् । दातः^६ ॥ १ ॥

येङ्कटं० 'अग्ने! ये त्वाम्'^७ अन्येऽपि जनाः अधारपर्द^८ बलस्य वर्धयितारम्, तं वयमपि हविष्मन्तः परिचरामः । सः त्वम् नः अद्य शोभननवाः इह रक्षकः भव 'युजेषु भजनीयः'^९ ॥ २ ॥

मुद्गल० जनासः अनुग्रहातरो जनाः सहोवृधम् बलस्य वर्धयितारम् अग्निम् दधिरे श्रुतवन्तः । हविष्मन्तः हवितुंवा वयं हे अग्ने! ते त्वाम् विधेम परिचरेम । 'वाजेषु अग्नेषु सन्त्य' इत्यन्तील^१ हे अग्ने! सः त्वम् अद्य अग्निम् दिने इह कर्मणि नः अस्माद् प्रति सुमना शोभननवक्तः अविता रक्षिता भव ॥ २ ॥

प्र त्वा दूतं घृणीमहे होतारं विश्वेदसम् ।

मूहस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयों दिवि सृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

१-१. य व इति द्वितीयैकवचनस्थाने बहुवचनम् । अग्ने घौरः प्र याचामहे बद्धीना वो देवानिच्छन्तीना कृण्वो वि^१ अग्ने । २-२. 'वास्ति वि मै' । ३. ये कु. ४-४. धारयन्तीवर्षः रवि. ५. ये च हवि^२ अ कु. हविष्मन्ताः वयमपि हवि^३ रवि^४ । ६. वही अ कु. ७-७. ये त्वामहे कु. ८. अज्ञापन् छ वि^५ । ९-९. 'हे मन्दीको भव अ^६ वि^७ ; 'मन्दीय. रवि.

प्र । ला । दूतम् । वृणांमहे । हांतांरम् । विश्वऽवेदसम् । मह । ते । सुत । नि । चरन्ति । अर्चयं ।
दिवि । स्पृशन्ति । भानव ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्र त्वा त्वाम् दूतम् प्रकुर्यण वृणामहे होतारम् च विश्ववेदसम् सर्वधन सर्वज्ञ वा । महत् सत — ब्रह्मर्षेणो भिन्न वाच्य पूर्वसमादर्षं चार्च ॥ यत्तच्छत्रदारपथाहृत्य एकवाच्यता योया । यस्य ते तव मह महत् सुदीप्तस्य सद्य सर्वत वि चरन्ति अर्चय ज्वाला । तित स्पृशन्ति भानव दिवीति द्वितीयार्थे सप्तमी । भानवो दीप्तयो दिवं स्पृशन्ति ॥ ३ ॥

षेड्डट० प्र वृणामहे त्वाम् दूतम् होतारम् सर्वधनम् । महत् भवत तव वि चरन्ति अर्चय दिवि च स्पृशन्ति मासमाना ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्र । होतारम् होमनिष्पादकम् विश्ववेदसम् सर्वज्ञम् दूतम् दवाना दूत्य प्रवृत्तम् तांताम् त्वा त्वाम् प्र वृणामहे प्रकुर्येण वरण कुर्म । मह महत् सत नित्य वर्तमानस्य ते तव अर्चय दीप्तय वि चरन्ति दिविश्च प्रथरन्ति । भानव त्वदीया रश्मय दिवि सुलोक स्पृशन्ति । तत्रत्याश्च प्राणिन प्रकान्तयन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥

देवासस्त्वा वर्तणो मित्रो अर्चमा स दूतं प्रक्षामिन्धते ।

त्रिदशं सो अग्रे जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवास । त्वा । वरण । मित्र । अर्चमा । सम् । दूतम् । प्रानम् । इन्धते । विश्वम् । स । अग्र ।
जयति । त्रया । धनम् । य । ते । ददाश । मर्त्य ॥ ४ ॥

स्कन्द० देवाम देवा वा त्वाम् वरण मित्र अर्चमा इत्येते दूतम् प्रानम् पुराणम् सम् इत्यत तेनसा दीपितवत् । दवा अपि त्वा परिचरितवन्त । न कैवल्य मनुष्या इत्यर्थ । किञ्च त्विचम् बहुनामैकत्वं (तु निच दे, १) । बहु स हे अग्ने अयानि स्ववशे करोति । लभत इत्यर्थ । तया वृतीयानिदशाश्च योग्यविद्याप्याहार । त्वया अनुगृह्यमाण । किं जयति । धनम् किं करोति । इत्येते । य ते ददाश हरिर्देवति मर्थे मनुष्य ॥ ४ ॥

षेड्डट० वरणाश्च देवा त्वाम् दूतम् पुराणम् सम् इत्यत । तथा य तुभ्य इति प्रयच्छति मनुष्या म त्वया विचम् धनम् जयति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्र । वरणाश्च देवाः दवा प्रानम् पुरातनम् दूतम् त्वा त्वाम् सम् इत्येते सम्पत् दीपयन्ति । य मर्त्य मनुष्य यत्रमान ते तुभ्यम् ददाश हरिर्देवत्वान्, रा यत्रमान त्वा सहायभूतेन विश्वम् सर्वम् धनम् जयति ॥ ४ ॥

१ १ प्र त्वा रवि त्वा त्वाम् अ कु २ २ प्रवृणामहे अ रवि ३ ३ कारित अ कु ४ ४ त्वा अ क ५ रा दि अ र्वे ६ ६ त्वा नि दि अ ७ ७ त्वया चरन् वि ८ ८ देवाम सरा अ रवि ९ कारित कु १० १० त्वि कु ११ य कि कु १२ नास्ति अ रवि १३ देव दि अ १४ त्वा वि अ र्वे १५ अग्नि मनुष्यमात्रं त्वश्वे करोति । लभत इत्यर्थं वि अ ।

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृष्वत ॥ ५ ॥

मन्द्र । होता । गृहपति । अग्ने । दूत । विशाम् । असि । ते इति । विश्वा । सम्गतानि ।
व्रता । ध्रुवा । यानि । देवा । अकृष्वत ॥ ५ ॥

स्कन्द० मन्द्र महति स्तुत्यर्थे । स्तोत्रा हर्षयिता वा । हाता गृहपात च दे अग्ने ! दूत च विशाम् मनुष्याणाम् असि भवसि । किञ्च ते तत्र विश्वा सर्वाणि सङ्गतानि स्तोत्रुभि यदृभिश्च सह सपयानि जना कर्माणि च ध्रुवा ध्रुवाणि । कृतमानि । उच्यन्ते । यानि देवा अकृष्वत कृतवन्त । हविर्वेहनादीनि अग्न कर्माणि देवै कृतानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मादयित्वा होता गृहपात अग्न ! दूत मनुष्याणा भवसि । स्वयि विश्वानि कर्माणि ध्रुवाणि सङ्गतानि । यानि देवा "पृथक् पृथक् बुधैन्ति" वर्षणनियमनोरक्षेपणादीनि । यानि प्रायश्च दद्या कृष्वन्भि कानि सर्वाणि स्वयि सङ्गतानि इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्न ! त्वम् मन्द्र हर्षयितु हाता द्रव्यनामाद्वाता विशाम् यजमानरूपणा प्रज्ञानाम् गृहपति गृहस्वपालक दूत देवदूत असि । त्व स्वयि विश्वा मता सर्वाणि कर्माणि सङ्गतानि, पृथिव्यादय देवा ध्रुवा ध्रुवाणि स्थिराणि यानि कर्माणि अकृष्वत कृतवन्त । पृथिवी धारयति । पर्जन्यो वरति । सूर्यं प्रकलापयति । तान्येतानि स्वयि सङ्गतानीति पूर्वज्ञान्यत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाऽक नृतीयाध्याये अष्टमो वरः ॥

त्वे इदंने सुभगे ययिष्ठय विश्वमा हूयते हृदिः ।

स त्वं नो अय सुमना उतापरं यक्षि देवान्तसुसीर्यां ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुभगे । ययिष्ठय । विश्वम् । आ । हूयते । हृदि । स । त्वम् । न । अय । सुमना । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुसीर्यां ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'एव इत्' स त्वं न इति सप्तशब्दात् यच्छब्देऽध्याहार्ये । यस्मिन् स्वयि । इदिति षट्पूरण । हे अग्ने ! सुभगे हूयते । हे ययिष्ठय ! यजमानः । विश्वम् अहं अहं आत्मा हूयते इति । स त्वम् न अय सुमना सुचितोऽनुग्रहपर । उत अपरम् उच्यतेत्यर्थे । अपरमित्यस्माच्च परी इत्यर्थे । अपरमिति च सप्तमर्थे द्वितीया । अपरस्मिन्नपि काले । अय चागामिनि च काल हरयर्थे । ययि ययं दवान् सुसीर्यां नृतीयैकवचनस्य चायमाकार । शोभनेन आत्मीयेन वीर्येण ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'स्वयि एव अग्न' शोभनघन सुवतस' सर्वं देशार्थम्' हवि आ हूयते । स त्वम् न अय सुमना अपि च 'अपरम् इतरम्' । यज दवान् शोभनेन वीर्येण ॥ ६ ॥

१ नास्ति अ कु २ कानानि । इति अ कु ३ नास्ति वि ४ ४ अकृष्वत कृतवन्तो इति
वेहनाणि वि अ ५ नास्ति वि अ ६ ६ नास्ति अ कु ७ यजमानायाहार अ कु
८ ययिष्ठय अ ९ ९ नास्ति अ वि १० उच्यते ए वि १ कु रवि ११ ११ 'एव वि' स च
पारय ल, आरयश्च रवि, परथश्च इ, 'एव स्वयं अपरमित् काले वि अ १२ 'नेन आत्मीयेन वि अ'.

मुद्गल० हे यतिष्ठथ! युवत्तम! अथ। सुभग शोभनभाग्ययुक्ते त्वे इत् स्वल्पव विस्वम् सर्वं
हवि आ हृयते सर्वं प्रक्षिप्यते । स त्वम् न अस्मान् प्रति सुमना शोभनमनस्को भूत्व
अथ अस्मिन् दिने उत अपि च अवरम् अहत्यादिकमुत्तर कालम् सर्वस्मिन्नपि काले नैतन्वन
सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान देवान् यक्षि यज ॥ ६ ॥

तं घैमित्था नमस्विन् उर्षं स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषुः समिन्धते तितिर्वासो अति स्त्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घृ । ईम् । इत्या । नमस्विन् । उर्षं । स्वराजम् । आसते । होत्राभि । अग्निम् । मनुषु ।
सम् । इन्धते । तितिर्वासं । अति । स्त्रिधं ॥ ७ ॥

स्कन्द० तम् अग्निम् । घ ईम् इति पदपूर्णी । इत्या सत्यनामैतत् (सु निघ ३, १०) । सत्यम् । नमस्विन्
स्तुतिमन्त । स्वराजम् स्वर्दीप्तम् उप आसते स्तुतिभि परिचरन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । न च
स्तुवत्येव केवलम् । किं तर्हि । होत्राभि यज्ञनामैतत् भाहुतिलक्षणेभु घागेषु वर्तते । आहुतिभिश्च ।
अग्निम् मनुषु मनुष्या सम् इधते सन्दीपयन्ति । तितिर्वास अग्निप्रसादादेव निस्तीर्णवन्त ।
अथवा तिरति इति षधकर्मसु पाठान् (सु निघ २, ११) तिरतिरत्र यथार्थं । इतवन्त । अति
सुष्टु । कान् । त्रिधं सेधति क्षयार्थं गोपणार्थं वा । क्षयवितृन् गोपयितृन् वा । वरुण
शश्रुनित्यर्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् 'इ एषम् इत्थम् इविष्मन्त उग आसत स्वराजम् । पाग्भि अग्निम् मनुष्या
प्रज्वलयन्ति अतिचरन्त । शश्रुन् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । नमस्विन् अथयुक्तास्तास्ता यजमाना स्वराजम् हवतो दीप्यमानम् तम् घ ईम्
तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्ट त्वाम् इत्या अनेन प्रकारेण इविष्मन्तादिरूपेण उप आसते । मनुषु
मनुष्या यजमाना होत्राभि होत्रादिभि सप्तभिर्षधकर्तृभि अग्निम् त्वाम् सन् इधते सत्यदीप
यन्ति । कीरसा मनुष्या । त्रिधं शश्रुन् अति तितिर्वास अतिरावेन चरन्त ॥ ७ ॥

मन्तो वृत्रमतरन् रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

सुवन् कण्ठे वृषा घुम्न्याहुतः क्रन्ददश्वो गर्विष्टिषु ॥ ८ ॥

मन्तं । वृत्रम् । अतन् । रोदसी इति । अप । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुवन् । कण्ठे ।
वृषा । घुम्नी । आऽहुत । वन्देत् । अश्वं । गोऽईष्टिषु ॥ ८ ॥

१. 'पूरणं चि २ यजमानं अथु ३ स रि भाहु' कु ४ नाहित हवि ५ नाहित वि'
६ ६ वेदविदं इतिपन्तमुपास्ते स्त्रिभि वरं पति मनुष्या मनुष्येण मन्तिस्तीरवन्ति तएण एषु इत्यन्
वा वि' अ'. † मन्तिरएणः वि' उर्षं ७ राधा वि

स्कन्द० मन्तः न पलायमानम्^१ वृषम् अतरन् निस्तीर्णवन्तः^२ । के । सामर्थात् अग्नेः स्तोत्रारो
यहारश्च । किंच^३ रोदसी अपः अपः इत्येतदन्तरिक्षनाम द्वितीयारुहवचनान्तम् । बहुवचनान्तमेव
दि 'आपः'^४ (निघ १, १) इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । धावावृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । कीदृशम् । उव
विस्तीर्णम्^५ । क्षयाय निवासाय आत्मनः चन्द्रिरे कृतवन्तः । अग्निप्रसादान् त्रिव्यपि लोकेषु
यथाकामं^६ न्यवसन्तित्यर्थः । यत् एवमतो वधीसि — भुवत् भवतु । क्वे पदार्थे सप्तम्येवा ।
ममापि कष्वत्स्य । एषा कामानां वर्षिता । दातेत्यर्थः । गुधी^७ घुधं धौतते । यसो वा भरं वा
धनवान् वा । तद्वान् । यदस्वी अश्ववान् धनवान् वा इत्यर्थः । आहुतः^८ आह् तपार्थावचनः ।
मर्वादया हुतः सन्^९ । किं कुर्वन् । उच्यते । कन्दत् कदि^{१०} कदि कृदि आह्वाने । शम्भं वेदं दृष्ट-
व्यम् । कन्दन् आह्वयन् देवान् । अतः लुप्तोपममेतत् दृष्टव्यम् । अथ इव महता शब्देने-
त्यर्थः । अथवा अश्वशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः^{११} । अथा 'न्याता । स्व'^{१२} । उच्यते । गविष्टिषु गावः
सोमाः, ते यत्रेऽप्यन्ते देवताभिः, गावो वा याभिरप्यन्ते यजनानैः, ताः गविष्टयः, तासु ।
यज्ञेष्वित्यर्थः । अथवा कन्ददित्वाख्यातम् पादादिस्वात्वनिघातः^{१३} । कन्दत् । कन्दतु आह्वयतु^{१४} च
देवता यज्ञेष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मन्तः^१ उपद्रवम् अतरन् धावावृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । 'विस्तीर्णम् निवासाय स्थानं'^२ कुर्वन्ति
स्तोत्रारोऽग्नेः । सोऽग्निरधुना क्वे मयि वर्षिता भवतु अश्ववान् आहुतः । गवामन्वेषणेषु
कन्दत् अतः 'यथा शब्दायमानोऽस्तो गाः साधयति तद्वत् साधयिता'^३ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे भग्ने! मन्तः त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तः वृषम् अतरन् तीर्णवन्तः । तयुनन्तरम्
रोदसी धावावृथिव्यौ अपः अन्तरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थम् उव विस्वारो यथा
भवति तथा चन्द्रिरे । अर्वास्तु क्वे कष्वत्स्यमके महर्षी वृषा कामानां वर्षिता गुधी धनवान्
आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् भवतु । दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोवियेष्याद्युक्तेषु सप्तम्येषु
अतः कन्दत् शब्दं कुर्वन् यथाधीष्टप्रायस्कस्तपेति शेषः ॥ ८ ॥

सं सीदस्व मुहूर्तं असि शोचस्व देववीतमः ।
वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । मुहूर्तम् । असि । शोचस्व । देववीतमः । वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम्
मियेव्य । सृज । प्रशस्तम् । दर्शितम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० सम् सीदस्व अग्नेदेवात् । किं कारणम् । यस्यात् महान् असि । संसद्य च शोचस्व
शीघ्रम् । देववीतमः वेतिर्गत्यर्थः कान्त्वर्थो वा । अतिशयेन देवान् प्रति मन्त्रा कामपिता
वा देवानाम् । शोषमानश्च^१ अर्धदग्धानां हविषां धूमम् हे अग्ने! अरुषम् रशतेः रोचतेर्वा

१. 'मानः अ हवि. २. निस्तीर्णः अ कुः च निस्तीर्ण हवि. ३. नास्ति हवि. ४. अपः अ कु. ५. नास्ति
अ कु. ६. 'शुभे हवि. ७-७. न्यातः अ कु. ८. इत्यु अ कु. ९. मन्तम् अ' वि'. १०-१०. 'गविष्ठासत्वा'
वि' अ'. ११-११. शब्दायमानोऽस्तो साधयति तद्वत् साधयिता यज्ञो देवताऽप्यत्र शब्दायमानोऽस्त इव वि' अ'.
१२. रोचमानः हविः; 'मानः हवि'.

साहस्रंस्व अरपत्तदः । स्ववीप्त्या दीप्तम् । बहुदमित्यर्थः । अथवा अरपत्तेर्गतिकर्मणः^३ (तु निघ २, १४) अरपो गन्ता । दिवं प्रति गन्तारम् । दिवस्पृशमित्यर्थः^४ । हे मिथेभ्यः । मेघ्यः यज्ञार्हः । वि ह्य विमुन्व । हे प्रशस्तः । दर्शनम् दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

द्वेष्टुः० सम् सौदस्त । महान् अग्नि । उवल अतिशयेन देवान् प्रति गच्छा^५ । वि सृज धूमम् आं^६ । आरोचनान^७ यज्ञियः प्रशस्तः । दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

मुष्टुः० हे अग्ने^८ सम् सौदस्त बर्हिषि उपगिभः । महान् अग्नि गुणाधिको भवसि । देववीतम अतिशयेन देवान् कामयमानः शोचस्व दीप्यस्व । हे मिथेभ्यः । मेघार्हः । प्रशस्तः । उरुहृष्टः । अग्नेः । अरण्यं यमन-शीलम् दर्शतम् दर्शनीयम् धूमम् वि सृज विभोषेण सम्पादय ॥ ९ ॥

यं त्वां देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं ह्य्यवाहन ।

यं कण्वो मेघ्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवास । मनवे । दधु । इह । यजिष्ठम् । ह्य्यवाहन । यम् । कण्वे । मेघ्यऽतिथि । धनस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपस्तुत ॥ १० ॥

स्कन्द० अत्रैतिहासमाचरे—“देवा सजमागत । ते तत्राग्निमैन्वत । ते तेनस्वन्तोऽग्निं मन्वे प्राहुः । त । ऽमनुर्गन्ध । तम् ऋषिपुत्राथ युतऋषयः प्रावचनाशेति” । तत्र यत् इत्यनं तत् दर्शपूर्ण-मासधोरावाहननिगदे^९ दृश्यते । ‘दिवेद्रो मन्विद्’ (तैशा ३, ५, २, १) इति^{१०} इति^{११} । यत्तु मनवे दानं तदयमर्धेयं आह—यम् त्वा देवासः मनवे दधु- दत्तवन्त इह । लोके इत्यर्थः । अथवा अनुशब्दो मनुष्यपर्यायः । तादर्थ्यं चतुर्थी । दधुरित्यपि दधातिनिधानार्थं^{१२} । य त्वा देवा मनुष्याणामर्थाय इह लोके विनिहितवन्त इत्यर्थः । कीदृशम् । यजिष्ठम् यष्टतमम् । हे ह्य्यवाहन । हविषा चोद । यम् च वष्य सौऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रेऽयं पित्राद्यं प्रमुज्यते । कण्वो मेघ्यातिथिर्नाम ऋषिः । अथवा कण्वश्च मेघ्यातिथिश्च । किम् । ‘दधु इति शेषः’ । पुत्रं मृतम् । साकाक्षरथात् उच्यते^{१३} दर्शनात् । कीदृशम् । धनस्पृतम् । सृष्ट प्रीतिपालनयोः । धनस्य पालयितार धनेन या प्रीणयितार यजमानानाम् । दानार्थं वा सामर्थ्यात् स्पृणोति । धनस्य दानारमित्यर्थः । न च केजलो मेघ्यातिथिः । किन्तु^{१४} यम् वृषा नाम ऋषिर्दधुः^{१५} । यम् च उपस्तुत नाम ऋषिः । किं तस्येति । संसीदरेति^{१६} पूर्वैयर्चक्याश्चत्वा, तच्छब्दध्रुते । परया न, तदीयस्य आचर्या^{१७} अर्धर्चस्यान्यं च तुष्पार्थत्वात् पौनःपर्ययप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

१. ४६० रवि २ कपने मूको. ३ रिव रव रवि ४-४. अग्नेदेवा महाकरी वा दि^१ अ, 'ति उवाग्नि' ए वि^२ अ. ५ 'माने रवः वा वि^३ अ. ६ ते स्वन्तोऽग्नि मूको ७-७ तं नत् । यम् ऋषयः । तम् ऋषिपुत्राथ प्रावचनाशेति अ वृ षि-मनुर्गन्ध रवि ८. 'प्रावचनानिगदे अ वृ, 'ताव ननिगदे रवि ९ भास्ति मूको १० 'मन्वि' मूको ११-११ भास्ति रवि वाचवतेप तु, भास्ति रवि वाचवतेप अ १२. 'रवि अ वृ १३. कण्वि वृ. १४. 'तिथि वृ. १५-१५ व (रवि) १६-१६. पूर्वैयर्चक्याश्चत्वा । परया वा मूको १७. नास्ति अ वृ

वेङ्कट० यम् त्वा' देवाः' मनवे' निदधुः अस्मिन् लोके यष्टुतमं हविषां योव ! । यम् च कण्व-
पुत्रः मेघ्यातिथिः* धनस्य स्वष्टारं निदधे, यम् च^२ कृषा, यम् च^३ उपरुतः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे हव्यवाहन ! आ। मनवे मनोरनुमहाय देवास्त सर्वे देवाः यजित्म् अक्षिरायेन पूज्यम्
त्वा त्वाम् इह देवयजनदेशे दधुः पृतयन्तः । मेघ्यातिथिः मेघाहैरतिथिभिर्बुधैः कण्वः पृच्छामको
* महायिः यम् स्वाम् धनरत्नम् धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दधे इति शेषः । तथा उषा इन्द्रः
यम् त्वां दधे । तथा उपरुतः धर्मोऽपि स्तोता यजमानो यम् त्वां दधे । स त्वं सं सीद-
स्वेति पूर्वश्रावणः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः ॥

यमयि मेघ्यातिथिः कण्वं ईध ऋतादार्थि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तामिमा ऋचस्तमयि वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेघ्येऽतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अर्थि । तस्यै । प्र । इयं । दीदियु ।
तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'यम् अग्निम् मेघ्यातिथिः' । अत्राशीविहासमाचक्षते— 'मेघ्यातिथिराक्षित्यारमिमाहृत्य समीपे'
इति । सदेतदिशेष्यते— यम् अग्निम् मेघ्यातिथिः कण्वः कण्वः, कथवा कण्वः मेघ्यातिथिश्च
ईधे दीपितवान् । अत्रात् अथि आदित्योऽत्र अतश्चान्वेनोप्यते । अथोति चोपसर्गश्रुतेर्षोण्य-
न्याभ्यादाहः । आदित्यादिगम्य लब्ध्वा । आदित्यादानोयेत्यर्थः । तस्य सम्बन्धिन्यः
इयः अचानि प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । केन पुनः सम्बन्धेन सम्बन्धीन्यचानि प्रदीप्यन्ते^{१०} ।
तच्छ्रुत्वा । तेन यानि यष्टुभ्योऽद्यानि दत्तानि तानि न 'कुक्षिन्म्यूनानि
भवन्तीत्यर्थः' । य ईदया, तम् अग्निम् इमाः अस्मदीया ऋचः ययं च तम् एव अग्निम् अग्न्याभिरपि
स्तुतिभिः वर्धयामसि । सख्यमाना हि देवता ऋषेण वर्धन्ते । अत एवमुच्यते— तमिमा ऋचो
ययं चान्याभिरपि स्तुतिभिर्वर्धयाम इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यम् अग्निम् कण्वपुत्रः मेघ्यातिथिः^{१२} यज्ञात्^{१३} जनयित्वा^{१४} तम् ईधे^{१५}, तदर्थमेवानि अह्नानि
प्रदीप्यन्ते । तथा तम् इमाः ऋचः वर्धयन्ति । तम् एव च वर्धयामः ॥ ११ ॥

मुद्रल० मेघ्यातिथिः मेघ्या^{१६} धानमोम्याः कतिथय ऋचिब्रह्मा यस्य तादृशः कण्वः ऋचिः ऋतात् अथि
आदित्यादिव्याहृत्य यम् अग्निम् ईधे दीपितवान्, तस्य अग्नेः इयः गमनस्वभावाः रश्मयः
प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तम् अग्निम् इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः ऋचः वर्ध-
यन्तीति शेषः । ययमपि तम् अग्निम् वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ११ ॥

१. ता कु. २. 'याम वि' लपं. ३. नास्ति अ' वि'. ४. मेघ्याति' वि'. ५. य. च व
अ' वि'. ६. वा कु. ७. नास्ति अ कु. ८. अवेति' रवि. ९. नास्ति अ कु. १०. ईत्यन्ते
अ कु. ११-११. 'म्यूनानि' रवि. १२. मेघ्याति' वि'. १३. यज्ञात् रवि, यज्ञात् दि' अ'. १४-१४. मयिने
ल अ'; समिने शानितवान् अनासतिस्वार्थिगम्य लब्ध्वा तद' वि' अ'. १५. नास्ति मूको.

रायस्पृधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महान् असि ॥ १२ ॥

रायः । पृधिं । स्वधाऽऽऽः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । अप्यम् । त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य^१ पृधिं पूरयास्मान् । अथवा 'राय इति'^२ द्वितीयाबहुवचनम् । पृधिं इति दाम्णा-
कर्म (दु. निघ ३, १९) । 'याज्या चात्र'^३ दाने लक्ष्यते । धनानि देहीत्यर्थः । हे स्वधावः ! अन्नव-
धिं कारणम् । उच्यते । 'अस्ति हि ते'^४ हिशब्दो यस्माद्देवै । यस्माद् अस्ति ते तव । हे अग्ने !
देवेषु निर्धारणं प्रया सप्तमी । देवानां मध्ये । आप्यम् आत्तव्यम् । यद् यस्माभिरभिभि-
मनुष्यैः^५ देवैभ्यः आत्तव्यं तत् देवानां मध्ये यस्मात्^६ तवैव अस्ति नान्यस्य कस्यचित्-
त्यर्थः । अथवा आप्यम् इति आपितवन्त्यस्य ज्ञातिवचनस्य भावप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यस्माद् अस्ति
एव देवेषु^७ आपितव्यं ज्ञातिवचम् । यस्मात् तव देवा ज्ञातव्यः । ज्ञातिवचनं तदीयानि धनानि त्वं
ददतमनुमन्यन्त इत्यर्थः । परोऽध्वंशो^८ मिक्षं वायवम् । सः नः मृळ इति तच्छब्दात्
यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः त्वम् वाजस्य अन्नस्य श्रुत्यस्य^९ श्रोतव्यस्य अत्यन्तोत्कृष्टस्य, अथवा
श्रुत्यस्य^{१०} श्रुतस्य प्रख्यातस्य राजसि ईक्षिषे । स नः अस्मान् मृळ मृळ्य^{११} सुखम् । किं
कारणम् । यस्माद् महान् भसि प्रभावतः । महाप्रभावाश्चाभितानां सुखकरा भवन्ति ॥ १२ ॥

येहूट० अग्ने पूरय अन्नवन् ! । अस्ति हि^१ ते अग्ने ! देवेषु धनेश्वरेषु 'ज्ञातेयम् । त्वम्^२ अन्नस्य
धोतव्यस्व'^३ ईश्वरो भवसि । सः अस्मान् सुखम् । महान् भवसि ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे स्वधावः ! अन्नवन् ! अग्ने ! अस्माकम् रायः धनानि^४ पृधिं पूरय । हे अग्ने ! ते तव देवेषु
आप्यम् प्रायणीवं सख्यम् अस्ति हि विद्यते खलु । त्वम् श्रुत्यस्य भवणीयस्य वाजस्य
अन्नस्य राजसि ईक्षरो भवसि । सः त्वम् नः अस्मान् मृळ सुखम् । महान् सुखीयि-
असि ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु णं ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सन्विता यद्विभिर्वाधद्भिर्विद्व्यामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । उ । नः । ऊतये । तिष्ठे । देवः । न । संविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सन्विता ।
यत् । अविभिः । वाधत्भिः । विद्व्यामहे ॥ १३ ॥

१-२. वाजस्य इति. २-२. नास्ति इति. ३-३. 'वाजस्य' इति. ४-४. नास्ति अ ऊँ.
५. दाम्णा इति अ ऊँ. ६. नास्ति अ ऊँ. ७. नास्ति इति. ८. श्रुत्यस्य अ ऊँ. ९. नास्ति वि' अ'
१०-१०. श्रुत्यस्य. ११. त्वम् ऊँ. १२. 'श्रुत्यस्य अत्यन्तोत्कृष्टस्य इति' अ'. १३. नास्ति वि.

स्कन्द० ऊर्ध्वः इत्येतद् तिष्ठ इत्येतेन सम्बन्धवितम्बम् । 'ऊ तु इति पदपूर्णा' । नः अस्माकम्
 कृतये पालनाय ऊर्ध्वंस्तिष्ठ उचिष्ठ । इवाप्रियस्नेत्यर्थः । कथम् । देवः न सविता यथा
 सविता देवः सर्वदा^१ अस्माकं पालनाय उचिष्ठति तद्वद् । न च केवलाय पालनाय । किं
 तर्हि । ऊर्ध्वः वाजस्य सनिता सनितिलोमाः । चतुर्ध्वांश्चापं द्वादशः^२ । अन्नस्यापि 'दाभाय
 ऊर्ध्वंस्तिष्ठ' । कस्मात् । उच्यते । यद् यस्मात् अग्निभिः 'ऊर्ध्वांस्तत्र अक्षय' उच्यन्ते । तैः । वाधद्भिः
 'वाधतः' (निघ ३, १८) इति ऋत्विङ्नाम । आत्मीयैः ऋत्विग्भिः विद्वयामहे ह्यथतिरत्रान्तर्गी-
 तव्यर्थः । यज्ञेषु नित्यं विविधं ह्वयामः । यस्मात् नित्यं यज्ञेषु त्वामाहूय यज्ञामहे इत्यर्थः ॥ १३ ॥

घेदूट० यथा सविता सर्वरक्षार्थम् ऊर्ध्वः^३ तिष्ठति, पुनम् अस्मद्दक्षार्थम् ऊर्ध्वं^४ तिष्ठ । तथा च सन्
 'भव अन्नस्य'^५ दाता । यदा ययमान्येन त्वाम् अन्नद्भिः ऋत्विग्भिः विविधं ह्वयामहे ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे द्यु! नः अस्माकम् कृतये रक्षणाय ऊर्ध्वः उच्यते; तिष्ठ । रष्टान्तः । सविता देवः न
 यथा सूर्यो देव ऊर्ध्वः उच्यतस्तिष्ठति तद्वद् । ऊर्ध्वः उच्यतः सन् वाजस्य अन्नस्य सनिता
 दाता तु मुद्गु भवसि । यद् यस्मात् कारणात् अग्निभिः मान्येन द्युपमक्षद्भिः वाधद्भिः यज्ञं
 यद्भिर्ऋत्विग्भिः सह विद्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाऽह्वयामः । तस्माद्ब्रह्म 'दाता भवेति'^६
 पूर्वमान्वयः । ऊ इति पूरणः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वो नः प्राह्महंसो नि केतुना विश्वं समृत्तिर्णं दह ।
 कृषी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । प्राहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् । अत्रिर्णम् । दह । कृषि । नः ।
 ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुर्वः ॥ १४ ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वतयाऽध^७ पानो लक्ष्यते । ऊर्ध्वः यानवान् नः अस्मात् प्राहि अंहसः नि^८ नि नियमेन
 प्राहि रक्ष अंहसः पापात् । किंच वेतुना 'वेतुः' (निघ ३, ९) इति प्रशागम । इह तु
 'प्रज्ञानात्मकत्वात् दाहकत्वात्' दाहकरणत्वोपपत्तेश्च ज्योतिषि वर्तते । एतेन ज्योतिषा । विश्वम्
 सर्वम् अविनम् अत्रिपाम्यो रक्षोबधनः । अपारं शाश्वतम् मम् दह । किंच कृषि उरु ।
 नः अस्मान् ऊर्ध्वान् ऊर्ध्वतयाऽथ स्वापातसामर्थ्यम् अविच्छेदनातिरक्ता च लक्ष्यते । अवि-
 कलशरीरात् सर्वस्वापातरसमर्थात् । किमर्थम् । चरथाय चरणाय गमनाय । जीवसे जीवनाय ।
 किंच विदाः जानीहि । ज्ञानेन पात्र^९ करणं प्रतिपाद्यते । कुरु । देवेषु मन्त्रार्थे सप्तम्येपा ।
 देवानाम् । नः तादर्थ्ये एषा कृषी । अस्माकमर्थाय । दुर्वः परिचर्याम्^{१०} । अस्मद्दुर्वं देवान्
 परिचरेत्यर्थः । अथवा ना इति पठे । अस्माकं वा देवानां परिचर्या तां जानीहि ।
 'यद्दुर्वं देवान् परिचरामः तन् जानीहि'^{११} । ज्ञात्वा च अनु रूपं धर्मं देहीत्यर्थः ।

१. 'विजम्' रवि. २. 'प्रतिपदपूर्णा' अ. कु. ३. 'सर्वेण' रवि. ४. 'दाभाय' रवि. ५. 'दाता' अ. कु.
 रवि. ६. 'वादेण' रवि. ७. 'नानेति रवि'. ८. 'नः कुः' अ. कु. ९. 'माति रवि. १०. 'उत्पा-
 तव्य' रवि. ११. 'ऊर्ध्वं रवि'. १२. 'माति रवि'. १३-१४. 'अन्वय' अ. कु. रवि. 'माति रवि'.
 १५-१६. 'नानेति रवि'. १७. 'ऊर्ध्वो वाच' अ. १८. 'माति रवि'. १९-२०. 'नानेति रवि'.
 २१. 'नः रवि. २२. 'नानेति रवि'. २३-२४. 'नानेति रवि'. २५-२६. 'नानेति रवि'.

यदा यूषोच्छ्रयणे विनिधोमात् तत्र प्रयुज्यमाने यूषदेवत्ये एते ऋषी भरत, यदाधित्य शौनकेनोत्तर-
 'ऊर्ष्व ऊ पु ण क्तये एते वाण्यारुची गौषी' (वृदे ४, १००) इति, तदा ऊर्ष्वदेवत्ये
 स्त्रियमाणो यूष उच्यते, नाग्नि । ऊर्ष्वश्च सन् पशोर्बन्धनवामापचमान न पाहीति विदोत् ।
 शिष्ट समानम् ॥ १४ ॥

घेङ्कट० ऊर्ष्व अस्मान् रक्षस नि पाहि । तेजसा विश्वम् रक्ष सम् दह । कुरु च अस्मान्
 ऊर्ष्वान् चरणाय जीवनाय च । वेदय देवेषु अस्मानम् परिधयाम् ॥ १४ ॥

सुब्रह्म० हे यूष ! ऊर्ष्व उच्यत सन् न अस्मान् वेदुना ज्ञानेन अहम पापाद् नि पाहि
 नितरा पाठय । विश्वम् अग्निम् सर्वमन्तार भक्षक राक्षसम् सम् दह सम्यग् भरतीकुरु ।
 न अस्मान् ऊर्ष्वान् उच्यतान् कृधि कुरु । किमर्थम् । चरणाय लोके चरणाय जीवस जीवनाय
 च । न अस्माकम् दुव धन च हविस्वरूपम् देवेषु विदा लभ्यम् ॥ १४ ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्यः ।

पाहि रीपत उत वा जिघांसतो वृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । न । अग्ने । रक्षस । पाहि । धूर्ते । अराव्य । पाहि । रीपत । उत । वा । जिघांसत ।
 वृहद्भानो इति वृहत्सभानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥

स्फुन्द० पाहि न हे अग्ने । रक्षस राक्षसात् । पाहि धूर्त हिंसितु मारयितु । अराण
 यदातुर्हरिषाम् । अघानशीलादित्यर्थ । पाहि रीपत रेपण हिंसा तादनलक्षणाशान्तिभेदात् ।
 प्रहारीस्ताडयत । उत वा जिघांसत इष्टुमिच्छत । हे वृहद्भानो । महावीर्ये । यविष्ठय
 युवतम् ॥ १५ ॥

घेङ्कट० पाहि अस्मान् अग्ने । रक्षसः । पाहि हिंसितु अदारुश्च । पाहि न्यूनीकर्तु, अग्नि च
 ताडयितु महावीर्ये युवतम् ॥ १५ ॥

सुब्रह्म० हे वृहद्भानो ! महावीर्ये यविष्ठय । युवतम् अग्ने । न अस्मान् रक्षस वापकात्
 राक्षसादे पाहि पाठय । तथा अराव्य धनादीनामहात्सुषाम् धूर्ते हिंसकात् पाहि । तथा
 रीपत हिंसकात् व्याग्रादे सकाशात् पाहि । उत वा अथवा जिघांसत इष्टुमिच्छत प्राप्ते
 सकाशात् पाहि ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्यः ॥

धुनेऽ रिष्वग्नि जुह्वाराव्यस्तर्षुर्जम्भु यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिरीति अत्यक्तभिर्मा नः स रिपुरीधत ॥ १६ ॥

१ नग्नि सूक्तो २. 'पर्वन् अविस्वगतोत्तम् सव्यव्यवस्यमाणान् वि' अ १-२ नास्ति रति
 ४ नास्ति अक्षु ५ मरुतेन सूक्तो ६ ६ नास्ति वि ३ ६

घनाऽईव । विष्वक् । वि । जहि । अरण्यः । तपुऽजम्भ । यः । अस्मद्भुक् । यः । मर्यः ।
शिर्षति । अति । अस्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत् ॥ १६ ॥

स्कन्द० घना^१ तसं लोहं येन हन्यते स घन उच्यते । तृतीयैकवचनस्य धावमाकारः^२ । घनेन इव^३
यथा लोहकारः तसं लोहं घनेन हन्यात् एव विष्वक् नानाभूतानपि वि जहि । अरण्यः अदाहून्
हविषः । अयच्छून् इत्यर्थः । हे^४ तपुर्जम्भ । 'इमे जम्भसुतं पिप' (श्र ८, ९१, २) इति प्रयोगदर्शनात्
जम्भसदोऽग्र दंष्ट्रावचनः । तापयित्वादंष्ट्रः । तीक्ष्णदंष्ट्रः इत्यर्थः । न च केवलान् अरण्यः ।
किन्तर्हि । यः अस्मद्भुक् षड्वाक्याकं^५ द्रोग्धा तमपि^६ । अथवा यः अस्मद्भुगिति परेण सम्बध्यते ।
यः अस्मद्भुक्, यः च मर्यः मनुष्यः शिर्षति अति^७ शो तत्करणे । अतिशिर्षते सुष्टु
तत्करोति । केन । अस्तुभिः । अस्तुसदोऽग्र सामर्थ्यादायुधवचनः । आयुधैः । सामर्थ्यात्
अस्मान् आयुधैः तत्करोति कशंसति^८ । 'ये अस्माकं सहायाः तानायुधैः उच्छिनत्ति इत्यर्थः'^९ ।
अथवा अस्तुभिरिति द्वितीयायै नृतीया । परप अस्तुन्यायुधानि अति शिर्षते सुष्टु निदय-
तीत्यर्थः^{१०} । मा नः अस्माकम् यः रिपुः शत्रुः ईशत् ईशत् । मा तस्य वतावर्तितं गमामे-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० यथा तसं लोहविषमं कर्मात्^{११} घनेन^{१२} विष्वक् इच्छि^{१३} एवम् अदाहून् सर्वतोदिनाम्^{१४} जहि^{१५} ताप-
यित्वादंष्ट्रः । यः वा अस्मर्ष्यां द्रोग्धा, यः वाऽस्मात् मर्यः आयुधैः अरयन्तं तत्करोति,^{१६}
सः मा अस्माकम् रिपुः ईशत् ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे तपुर्जम्भ । तप्यमानरश्मियुक्तः अतो अरण्यः अस्मत्स्यं देवस्य धनस्य अदाहून् वैरिणः
विष्वक् सर्वतः रि जहि विशेषेण मारय । उच्यन्तः । घनेव यथा कठिनेन दण्डपाषाणादिना
भाण्टादिमार्गं करोति तद्वत् । अन्वोऽपि यः रिपुः अस्मद्भुक् अस्मादिपद्यदोहकारो भरसंनान्दिना
वाधते । यः च अन्वः मर्यः मनुष्यः शत्रुः आयुधैः अति शिर्षते तत्करोति ।
अस्मान् महाश्रीत्यर्थः । यः रिपुः अस्मत्प्रहारकारी^{१७} द्विविधोऽपि शत्रुः नः अस्मान् प्रति
मा ईशत् ईशत् शत्रो मा भूत् ॥ १६ ॥

अग्निर्वैशे सुवीर्यमग्निः कर्णाय सौमगम् ।

अग्निः प्रारब्धिम्रोत मेघ्यातिथिमग्निः साता उषस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वृद्धे । सुवीर्यम् । अग्निः । कर्णाय । सौमगम् । अग्निः । प्रा । आवत् । मित्रा । उष ।
मेघ्यऽतिथिम् । अग्निः । साता । उषस्तुतम् ॥ १७ ॥

१. भास्वि मूको. २. अन्वः हरि. ३-४. भास्वि हरि. ५. भास्वि मू. ६. यः अस्मात् हरि.
७. भास्वि हरि^१. ८-९. भास्वि हरि^१. १०. अन्वी म. ११. अन्वी म. १२. भास्वि म.
१३. भास्वि म. १४. भास्वि म. १५. भास्वि म. १६. भास्वि म. १७. भास्वि म.
१८. भास्वि म. १९. भास्वि म. २०. भास्वि म. २१. भास्वि म. २२. भास्वि म. २३. भास्वि म.
२४. भास्वि म. २५. भास्वि म. २६. भास्वि म. २७. भास्वि म. २८. भास्वि म. २९. भास्वि म.
३०. भास्वि म. ३१. भास्वि म. ३२. भास्वि म. ३३. भास्वि म. ३४. भास्वि म. ३५. भास्वि म.
३६. भास्वि म. ३७. भास्वि म. ३८. भास्वि म. ३९. भास्वि म. ४०. भास्वि म. ४१. भास्वि म.
४२. भास्वि म. ४३. भास्वि म. ४४. भास्वि म. ४५. भास्वि म. ४६. भास्वि म. ४७. भास्वि म.
४८. भास्वि म. ४९. भास्वि म. ५०. भास्वि म. ५१. भास्वि म. ५२. भास्वि म. ५३. भास्वि म.
५४. भास्वि म. ५५. भास्वि म. ५६. भास्वि म. ५७. भास्वि म. ५८. भास्वि म. ५९. भास्वि म.
६०. भास्वि म. ६१. भास्वि म. ६२. भास्वि म. ६३. भास्वि म. ६४. भास्वि म. ६५. भास्वि म.
६६. भास्वि म. ६७. भास्वि म. ६८. भास्वि म. ६९. भास्वि म. ७०. भास्वि म. ७१. भास्वि म.
७२. भास्वि म. ७३. भास्वि म. ७४. भास्वि म. ७५. भास्वि म. ७६. भास्वि म. ७७. भास्वि म.
७८. भास्वि म. ७९. भास्वि म. ८०. भास्वि म. ८१. भास्वि म. ८२. भास्वि म. ८३. भास्वि म.
८४. भास्वि म. ८५. भास्वि म. ८६. भास्वि म. ८७. भास्वि म. ८८. भास्वि म. ८९. भास्वि म.
९०. भास्वि म. ९१. भास्वि म. ९२. भास्वि म. ९३. भास्वि म. ९४. भास्वि म. ९५. भास्वि म.
९६. भास्वि म. ९७. भास्वि म. ९८. भास्वि म. ९९. भास्वि म. १००. भास्वि म.

स्फन्द० कण्वाय इति सप्रदानचतुर्थीश्रुते । 'नत्या नो वार्या दुव' (ऋ ८, २३, २७) इति प्रयोग दर्शनार्थं वनिरत्र दानार्थं । अग्निं वल्ने वृत्तवान् । सुवीर्यम् शोभन वीर्यम् । अग्नि एव मह्यम् कण्वाय सौभगम् सुधनता वृत्तवान् । अग्निं प्र आवत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । मित्र मित्राणि उत म शक्तिधिम् ऋषिम् । अग्नि एव साती सन्त्यन्ते सभज्यन्ते यत्र धनानि योद्घमि सा साति, सप्रामोऽग्राभिरेत, तत्र उपस्तुतम् उपस्तुतनामानमपरमृषिम् ॥ १७ ॥

घेङ्कट० अग्निं १ प्रायच्छत् सुवीर्यम् धनम् । अग्निं कण्वाय सुभगतवम् १ । अग्निं प्र आवत् मित्राणि, अग्निं च मेधातिथिम् १ । अग्निं सद्ग्रामे उपस्तुतम् १ चावत् ॥ १७ ॥

मुद्गल० अग्निं देव सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेत धनमुत्तिष्ठय वने वाचित । स अग्निं कण्वाय महर्षये सौभगम् शोभनधनादिरुष भाग्यन् प्रायच्छदिति शेषः । तथा अग्निं मित्रा अस्मन्मित्राणि प्र आवत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अग्निं च मेधातिथिम् मेघधोम्यैरतिथिभिर्द्वैतम् ऋषिं प्राणम् । तथा उपस्तुतम् अन्यमपि स्तोतार यजमानम् साती धनादिदाननिमित्तं प्राणदिति शेषः ॥ १७ ॥

अग्निना तुर्वेशं यद्वं परावतं उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नर्वास्तं बृहद्रथं तुर्वीतिं दरस्ये सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वीशम् । यद्वम् । परावतं । उग्रदेवम् । हवामहे । अग्नि । नयत् । नर्वास्तवम् । बृहद्रथम् । तुर्वीतिम् । दरस्ये । सहं ॥ १८ ॥

स्फन्द० अग्निना सद्ग्रामो गृहक्षणेण । तुर्वीया । अग्निना सद्ग्रामं परिचर्यातिशयेन तद्गुचरता मापन्नम् तुर्वीशम् यद्वम् उग्रदेवम् च राजानम् परावतं वृत्तवान् हवामहे हवामः । परोऽर्षो मित्र वाक्यम् । अग्निं नयत् नीतवान् । नववास्त्वम् नाम असुरम् बृहद्रथम् महाथम् तुर्वीतिम् तुर्वीं सुवीं दुर्वीं हिंसार्थाः । हिंसाम् । नववास्त्व हिंसितवानित्यर्थः । अथवा तुर्वीतिरिति असुरान्तरस्य नामधेयम् । अग्निं नयत् इति नयति सामर्थ्यात् वधार्थं । नववास्त्व च तुर्वीतिं चानिर्हृतवानित्यर्थः १० । दरस्ये द्वितीयार्थं चतुर्थेषां । दरसु शत्रुम् । सहं बलनामोऽयं (सु निप २९) । अन्तर्णीतमत्वर्थं चेद् द्रष्टव्यम् । सहस्यन्तं बलवत्तम् । अथवा सह इति तुर्वी यार्थं द्वितीया । ११ सहसा स्मरत्वेन नीतवान् इत्यर्थः १२ । यद्यपि च 'अहं स गो नववास्त्वम्' (ऋ १०, ४९६) इति दर्शनादिद्वेण नववास्त्वो हत इत्यवगम्यते, तथापि महाभाग्यात् १३ देव तानाम् १४ अत एव १५ दर्शनात् अग्निनापि हत एवेत्यवबोधेऽप्यम् ॥ १८ ॥

घेङ्कट० अग्निना सहं वृत्तवान् द्वर्षीशम् यद्वम् उग्रदेवम् १४ च राजर्षीन् आह्वयाम । अग्निं १५ नव वास्त्वार्दींश्रीन् अनयत् उपश्रपयितु अभिभवित्वा १६ ॥ १८ ॥

१ चतुर्थी अ २ 'नयत् मूको ३ नास्ति रवि, स मूको ४ सोमि वि' ७ ५ अहं दस्यत् सुवीं मित्र कण्वाय सुभगतवम् सुधनताम् अ' वि' ६ मेधातिथिं वि'. ७ अ' अग्निं अ' वि' ८ नास्ति अ कु ९ मगुराव रवि १० 'त्यर्थं । ५म् रवि ११ ११ स्तेन नीदराभिनि रवि १२ महात्मा रवि १३ १३ एव एव रवि च अ कु १४ उग्र दे' वि' अ' १५ १५ 'दीर्घं मगुरात् अनयत् नीतवान् (हिंसितवानित्यर्थं । दरसं (शत्रुं) शत्रुणम् (शत्रुं सह) कण्वन्तम् कण्वायवा (श'ता) मय (श'भ) वि' अ'.

मुद्गल० अग्निना सहावस्थितान् तुर्वशम् पृथञ्चामकम् यदुम् पृथञ्चामकम् उपदेवम् पृथञ्चामकम् च राजर्षीन् परावत दूरदेशाद् हवामहे आह्वयाम । स च अग्नि नववास्तवम् पृथञ्चामकम् बृहद्रथम् पृथञ्चामकम् तुर्वशितम् पृथञ्चामकम् राजर्षीन् च नयन् ह्वानयतु^१ । कीदृशोऽग्नि । दस्यवे सह अस्मदुपद्रवहेतो चौरस्याभिभविता ॥ १८ ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

द्विदेषु कण्वं क्रुतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनु । दधे । ज्योतिं । जनाय । शश्वते । द्विदेषु । कण्वे । क्रुतजात । उक्षित । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

खण्ड० चाम् हे अग्ने । मनु नि दधे पृथिव्या निहितवान् । ज्योति शतर्षीतमत्यर्थमेवम् बृहद्रथम् । ज्योतिष्मात्तम् । जनाय शश्वते बहव बहूना मनुष्याणामर्षयः । दादेषु दीप्सुस्व । कण्वे यस्य च भावेन भावलक्षणम् (वा २, ३, १७) इत्यैवमित्य सप्तमी । तच्छास्त्रेण लक्षणभूतयोगक्रियाध्याहार । यस्त्व कण्वं ययति क्रुतजात कण्वे यज्ञ सद्य जात उर्यश्च । अथवा क्रुत आदित्य सतो जाय । आदित्यादादुत इत्यर्थ । तदुक्तम्—'यमग्नि मेधातिथि कण्व ईध क्रुतादधि' (श्र १, ३६, ११) इति । उचित उच्य सप्तमे । आहुत्याग्नेन सिक्त । 'स त्व । कीदृश' । उच्यत । यम् नमस्यात् परिचरणकर्माऽयम्^१ (उ निय ३, ५) । परिचरन्ति । कृष्टय मनुष्या ॥ १९ ॥

खण्ड० नि दध त्वाम् अग्र^१ मनु अतकस्मै जनाय^२ ज्योतिर्भूतम् । स दीप्सुस्व^३ कण्व मयि यज्ञात्प्राप्तो^४ 'हविर्भि उग्नि^५ । यम् त्वाम् नमस्यन्ति परिचरन्ति' मनुष्या ॥ १९ ॥

मुद्गल० हं अग्र । ज्याति प्रकृतिरूपम् त्वाम् शश्वते जनाय 'बहुविधाय जनाय' मनु प्रजापति नि दधे देवयजनदत्ते स्थापितवान् । हे अग्ने^१ त्वम् क्रुतजात कृष्टेन यज्ञेन निमित्तभूतेनो त्यक्त उक्षित हविर्भि तर्पित सन् कण्वे पृथञ्चामकं^२ महर्षीं शीरेषु दीप्तवानसि । यम् अग्निम् कृष्टय मनुष्या नमस्यान्त नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वप्रात्यय ॥ १९ ॥

त्वेपासं अग्नेरर्मयन्तो अर्चयै भीमार्सो न प्रतीत्ये ।

रक्षस्विनुः मद्रुमिद्यानुमावतो विश्व ममत्रिणं दृढ ॥ २० ॥

त्वामं । अग्ने । अर्मऽन्त । अर्चयै । भीमार्म । न । प्रतीऽत्ये । रक्षस्विनु । सर्वम् । इत् । यातुऽमायत । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दृढ ॥ २० ॥

१ 'नपुं वि २२ कालं कीदृश अ कृष्टम् इति ३ परिचरन्ति कर्माणि अ कु ४४ मनुष्ये पृथिव्यां दधे निदिश्वार । बहव कण्वे जनाय मदशानपशानादिन् वि' अ^२ ५ सप्तमे वि । कुलम् अ । ६१ निरुधेन वि' अ^३ ७ मासिण इ वि^४ अ कु इति ८ मासिण वि ९९ 'अययत्' वि 'वदन्' मै' १० 'अनरमत्' वि

स्फुन्द० त्वयास दीप्ता अग्ने स्वभूता भवन्त आत्मपथापममशब्दं व्याचक्षते । आत्मवन्त । यत्नवन्त इत्यर्थः । अथवा भम^१ गत्यादिषु । गमनवन्त । भम रोमे । तमसो रोगवन्त । तमसो मङ्गवन्त इत्यर्थः । अर्चय ज्वाला । भीमास न प्रतीतये न प्रतिगमनाय कस्य चित् । ^२न केनचिद् प्रत्यभिभवितु शक्या^३ इत्यर्थः । परोऽर्धे^४ प्रत्यवृत्तो भिन्न वाक्यम् । रक्षस्विन रक्षोजातिमत । राक्षसानित्यर्थः । कीदृशान् । उच्यते । सद्म् इत् सद्शब्द सद्गण्य पर्याय । इच्छन्द् पृथार्थि । सर्वैव । यातुमावत भावत्^५ इति 'वत्पुत्रणे^६ युष्मदस्मद्भ्यां लक्ष्मि सादस्य उपसात्पानम्' (पावा ५, २, ३६) इत्येव वत्तुप् । भावतो यातवो यातुमावन्त^७ । पृथीसमामे छान्दसत्वात् राजदन्वादित्वाद्वा^८ परनिपात । तान् यातुमावत । मत्सदशास्या षुपरि रक्षोभूतानित्यर्थः^९ । अथवा यातुधानीनिर्माषमाणत्वात् यातुमा द्विस्ता । तद्भूतो यातु मानस । विद्वन् सर्वं च अग्निम् अत्तारमस्माकं^{१०} व्याधादिकम् सम् दह ॥ २० ॥

येद्वृत्त० दीप्ता अग्ने^१ बलवन्त अर्चय भयङ्करा न प्रतिगमनाय । रक्षोभिरभिभवितुंभियुंष्वानं^२ सदा एव यातुमावत यो मत्सदशास्त्यामुपगच्छति तस्मात् विद्वन् रच सम् दह इति ॥ २० ॥

सुद्वृत्त० अग्ने अर्चय ज्वाला त्वयास दीप्ता भवन्त बलवन्त भीमास भयङ्करा । अत प्रतीतये अस्माभि प्रत्येतुम् न शक्या इति शेष । हे अग्ने^३ रक्षस्विन बलवन्त यातुमावत यातुधानान् भयङ्करान् सद्म् इत्, सर्वदैव सम् दह सम्पत्समीकुरु । तथा विद्वन् सर्वम् अग्निम् भक्षकम् मस्य क्षाणकं^४ वातु सद्दह ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[३७]

क्रीळं वः शर्षो मारुतमनुर्वाणं रथेशुभम् । कर्षा अग्निं प्र गांयत ॥ १ ॥

नीटम् । व । शर्षे । मारुतम् । अनुर्वाणम् । रथेशुभम् । कर्षा । अग्निं । प्र । गांयत ॥ १ ॥

स्फुन्द० 'जाण सूक्तानि मातु' (वृ श्रुदे ३, १०७) । ग्रीण्येतानि सूक्तानि मरुदेवत्यानि । क्रीळम् मीढनस्वभावकम् । व प्रथमाया स्थान इय द्वितीया । सूयम् शर्षं बलम् मादृत्तम् मरुतो स्वभूत मरुतसम्बद्धम् वा । अनुर्वाणम् ऋ गतो । अन्यत्र आधित्तया गन्ता अर्वा । आधित् इत्यर्थः । ततोऽभ्य अनर्वा । तमनर्वाणम् । शर्षत्तश्च अनुसक्त्वय रिनेपणत्वात् स्वययनान् हुंतिःकृताः । अन्यत्र अनाधित्तमित्यर्थः । रथेशुभम् रथेषु स्वयदिवत् यत् शोभते तत् रथेशुभम् । दे वत्वा । 'मम कण्वस्य पुत्रा' वीर्या ' च^१ अग्निं प्र गांयत गांयतिरर्षैत्किम् (वृ निघ ३ १४) । अग्निप्रेत्यनशोशान् विपर्ययो दृष्टस्य । प्राभिगायत^२ प्रकर्षेणाभिप्युत ॥ १ ॥

१-३ अग्ने स्वभूता भवन्त त्वेपातो दीप्ता अ कु २ गान्ति अ वृ ३ ३ केनचिद् प्रत्यभिभ
विभुपारवा अ वृ ४ नास्ति अ कु ५ नास्ति रवि ६ 'दन्तादिवत् अ कु रवि' ७ रथे
ह्याभित्यर्थ अ कु ८ अकार अकार अ वृ ९ अग्ने वृ वि^{१०} अ^{११} १० 'दुर्गार्थं वि' लघु; 'दुर्गा
र वि^{१२} अ^{१३} ११ आदिनि वि १२ मातुम् अ वृ १३ १३ कण्वस्य पुत्रा रवि १४ प्रा^{१५}
अ कु

वेङ्कट० श्रीरमानं ययं मरुतां वेगम् अग्रस्यूतमग्न्यस्मिन् रये यः शोभते तन् कथाः ।
अभि प्र गायत ॥ १ ॥

मुद्गल० 'श्रीरं वः' इति पञ्चदशर्षं द्वितीयं सूक्तम् । घोरपुत्रः कश्य ऋषिः । गावत्री छन्दः ।
मरुतो देवताः ॥

हे कथाः ! कश्यगोत्रोत्पन्ना महर्षयः ! वः सुष्मद्वर्षम् ग्राह्यतम् मरुत्समूहकृत्स्नम् शर्षः बलम् अभि
प्र गायत अभिचः प्रकर्षेण स्तुत्यम् । कीरतां शर्षः । श्रीरम् विहरण्यतीरम् । अनर्वाणम् भ्रातृव्य-
रहितम् । रयेऽग्न्यम् स्वकीये रयेऽग्न्याय शोभमानम् ॥ १ ॥

ये पृथ्वीभिर्ऋष्टिभिः साकं वार्षीभिरञ्जिभिः । अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृथ्वीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वार्षीभिः । अञ्जिभिः । अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

स्कन्द० ये मरुतः पृथ्वीभिः अग्रं वादिष्टोपयोजनमेतत् अथनाम । पृथ्वीभिः पृथ्वीभिः ।
ऋष्टिभिः 'अंसेषु व ऋष्टयः' (४५, ५४, ११) इत्यंसेष्वत्त्वदर्शनात् तृणाः शक्यो वा
ऋष्टय उच्यन्ते, सामिश्च । साकम् सह । वार्षीभिः आयुधविशेषाः वाद्यः, सामिश्च । अञ्जिभिः
रत्नप्रायाण्याभरणानि अञ्जय उच्यन्ते, वैश्च । अजायन्त स्वभानवः स्वदीप्तयः । अपराधय-
विभूतयः । सर्वोपकरणैः सहैव ये जाता इत्यर्थः । तेषां शर्षं अभिप्रगायतेत्येवं पञ्चदशसूक्तेः
पूर्व्या कथा एकवाक्यता पर्या वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये पृथ्वीभिरङ्गैः ऋष्टिभिः च अंसस्थैः साकम् 'वार्षीभिः च कटाहाकारैरायुधैः' धामर्षाञ्ज-
साधनैः सह प्रादुर्भवन्ति स्वदीप्तयः, तेषां शर्षः अभिप्रगायत' इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ये मरुतः पृथ्वीभिः पृथ्वीभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिपुक्ताः अजायन्त' सम्पन्ना ।
पृथ्वीभिः त्रिन्दुपुक्ता ग्न्यः मरुद्गाहनमृताः । ऋष्टयः आयुधानि । वाद्यः शब्दविकीर्षाः पर-
कीयसेवाभीविहितवः । अञ्जयः अलङ्करणानि । साद् स्तुम इति वेपः ॥ १ ॥

इहेव गृण्व एषां कशा हस्तेषु यद् वदान् । नि यामञ्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहइव । गृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यद् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । मृञ्जते ॥ ३ ॥

स्कन्द० इहेव' इवशब्दः 'अस्त्युपमार्यल सग्रदर्थे प्रयोगः' (वृ वा ७, ३१) इति पदपूरणः । एव-
शब्दार्थे वा । ये पृथ्वीभिः सहैव अजायन्त तेषाम् एषाम् इहेव पृथिव्यामेव गृण्वे
हिटोक्तम्^१ कर्मणि व्यत्ययेन रूपम् । हस्तेषु च हिट् । मृञ्जते । चित्रम् । सामोर्वात् शब्दः^२ ।
कशा । उच्यते । कशाः अक्षयः^३ कशा उच्यन्ते, ताः^४ । हस्तेषु सप्तमीनिर्देशान् स्थिता इति
शेषः । यद् यद् । वदान् वदन्ति । हस्तैर्गृहीताः कशाः अस्मान्गन्त्याः^५ शब्दं यदा कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१-१. 'नाने मरुतां वेगम् मरुतालयः शोभते वि' अ^१. २-२. नास्ति वि मे'. ३. नास्ति रवि अ.

४. कशा कु. ५. 'विशेषः मूको. ६. नास्ति रवि. ७-७. 'मिद्वकीकटा' लर्षः; 'मि कशोक्ता' वि';
'मिश्च कशा' कु वि' रवि; 'कशा' अ' वि'. ८. नास्ति मूको. ९. नास्ति मे'. १०. 'नायत
रवि मूको. ११. विदेव मूको. १२. शब्द कु. १३. अक्षय कु, अस्मान्गन्त्याः अ. १४. तां वृ,
१५. 'अनय' मूको.

यदा च यामन् रथम् विनम् विविधं पूर्यं वा ऋज्वते ऋज्वतिः प्रसाधनकर्मोऽप्यत्र,
इह तु सामर्थ्यात् गत्यर्थोऽस्तर्णीतव्यर्थश्च^१ । निगमयन्ति नियतेन मार्गेण गमयन्ति । यदा ऋचो
रथेण वा गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

घेङ्कट० यदा ऋची गमनप्रारम्भे 'इत्यस्थाः वाद्यन्ति ऋवाजनीः' तदानीं समीपस्थितानामिव कदापि
माहननशब्दः श्रूयते । किञ्चित्ते गमनप्रारम्भे प्रसाधनमात्मनः^२ विनो कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० एवाम् मरुताम् इस्तेषु स्थिताः कदाः^३ स्वरथवाहनवाहनहेतवः यत् वदान् बहुदन्ति व
ध्वन्ति कुर्वन्ति, तेष्वनिम् इदं ऋचैव स्थित्वा श्रूयते शृणोमि । स ध्वनिविशेषः यामन् सङ्ग्रामे
पिनम् विविधं शौर्यम् नि ऋज्वते निदरामलङ्घरोति ॥ ३ ॥

प्र वः शर्धाय घृष्ये त्वेषधुन्नाय शुष्मिणे । देवसं ब्रह्मं गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्ये । त्वेषधुन्नाय । शुष्मिणे । देवसंम् । ब्रह्मं । गायत ॥ ४ ॥

स्पन्द० वः इति प्रथमार्थे द्वितीया । 'यूयम् अस्मत्पुत्राद्यम्' कृद्विजो वा । शर्धाय बलाय मारुताय ।
घृष्ये अपठितमपि मद्गामैतत् महते । त्वेषधुन्नाय युञ्जं चोत्ततेः, यज्ञ इहाभिप्रेतं दीप्तयत्ते ।
धुष्मिणे बलवते । देवताम्^४ देह रक्षणे इत्यस्यायं छान्दसात्वाद्गुणसर्गादपि देवतात्वात्^५ 'अव
उपसर्गासः' (वा ७, ४, ४७) इत्येवं लकारः । देवेभ्यो मरुद्भ्यो दत्तं रक्षितं देवसंम् । अस्मा-
भिरसुदृश्यमुपकल्पितमित्यर्थः । अथवा देवसमिते^६ ददातेरेव^७ रूपम् । "देवेन्द्रेण दत्तं देवस-
मिति"^८ । अत्र चेतिहासमावक्षते^९ — 'दितिः'^{१०} किल शत्रुहननसमये पुत्रमिच्छन्ती कश्यपमुपचवा ।
वां स परितुष्ट उवाच । जनित्यते तवेदनाः पुत्राः, यदि 'गर्भं प्रयता'^{११} बर्षसदृशं धारयिष्य-
सीति । तथेति दितिः^{१२} प्रतिपदे । तच्छ्रुत्वेन्द्रः छिद्रान्वेषी तां शुश्रूषाशक्रे । सा कदाचिद्
इन्द्राय उरसि शिरो निधाय मुककेनी विप्रतोपस्थङ्गारा सुष्वाप । तामप्रयत्नासाधेन्द्रः तला
उपस्यं प्रविरप तं गर्भं सप्तधा चक्रेण चिच्छेद् । स च्छिन्नो ररोद् । तमिन्द्रः प्रत्येकं पुनः
सप्तधा चिच्छेद् । "त एव"^{१३} सप्त सप्तका भरतां गणाः । तत्^{१४} प्रबुद्धा दितिर्जात्वा^{१५} इन्द्रमुवाच ।
ममैवायमपराधः, तेन न त्वां दाषामि^{१६}, "किन्तु तेः"^{१७} सह तस्यमुपेदि^{१८}, मागधेयमेपां प्रकल्पयेति ।
तैः सहेन्द्रः सख्यमुपेत्य तात्^{१९} स्तुतिभाजो हविर्माजध चकार^{२०} इति । तदेतदुच्यते । देवेन्द्रेण
दत्तं^{२१} ब्रह्म स्तुतिरक्षणम् । प्र गायत । के नै शब्दे । प्रसाद्यत । प्रकर्षेण उच्चारयतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

घेङ्कट० प्र गादत यूयं वेगवते बुद्धादीनां धर्मैः^{२२} कुर्वते दीप्तयत्ते बलवते^{२३} मारुताय देवताम्^{२४}
देवदत्तं भाग्यलब्धं^{२५} ब्रह्म^{२६} ॥ ४ ॥

१. 'वर्षः' कु. २-२. नास्ति वि^३ अ^४. † अस्मत्पिनी. कु रवि. ‡ प्रगमन^५ वि^६. ३. विपत्त
वि^७. ४. नास्ति वि. ५-५. शुभशुभद्वयं रवि. ६. देवदत्तं कु. ७. नास्ति रवि. ८. नास्ति अ कु.
देवदत्तं रवि. ९. देवदत्तं मूको. १०. गणेः अ कु. ११-११. अथवा देवेन्द्रेणरक्षमिति अ कु. येवदत्तं
रवि. १२. घ. ला. (अ १, ११४, ४), समापगम् (१, ४२ [वि. के. संस्करणम्], मया. (५, ११०)
१३. अरितिः मूको. १४-१४. प्रयत्नार्थं अ कु. १५. अरितिः किल अ कु; अरितिः रवि. १६-१६. एते
अ कु. १७. अरिति^{१८} मूको. १८. दाषामि इति अ कु. १९-१९. नास्ति रवि. २०. तस्यमुपेदि अ
कु; उपेदि रवि. २१. नास्ति अ कु. २२. दत्तं देवदत्तं अ कु. २३. धर्मं कु; धर्मं वि^{२४} अ^{२५}.
२४. मया वि^{२६} लपं. २५. नास्ति मूको. २६. भाग्यलब्धं वि^{२७} अ^{२८} रवि; भाग्यलब्धं अ^{२९} वि^{३०} कु
२७. नास्ति कु. देवदत्तं अ^{३१} वि^{३२} ल रवि.

मुद्रल० हे ऋतिवजः! वः युष्माकं सम्बन्धिने शर्धां प्रसन्नशीलाश्च पृथ्वे शत्रुघर्षणयुक्ताश्च त्वेपुत्राय दीप्यमानयज्ञसे सुधिणे बलवते एवंभूताय भरुद्रणाय जग्न हृदिलक्षणमजसुचिदय प्र गायत स्तुत्वम् । कीरशां मळ । देवताम् देवैर्दत्तं देयतानुप्रदाहृषधम् ॥ ४ ॥

प्र शंसो गोष्वध्वन्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् । जम्भे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र। शंस। गोषुं। अंघ्न्यम्। क्रीळम्। यत्। शर्धेः। मारुतम्। जम्भे। रसस्य। वावृधे ॥ ५ ॥

स्कन्द० क्रीळम् यत् इति यषष्ठ्यद्भुतेस्तच्छब्दोऽत्राप्याहार्यः । तत् प्र शंस शंस स्तुती । आरमन पृथापमन्तरात्मनः प्रैषः । प्रकर्षेण स्तुहि हे अन्तरात्मन्! । गोषु इति^१ निमित्त एषा सप्तमी । प्रयोजनस्य निमित्तत्वेन^२ विवक्षा । गोषु निमित्तभूतासु । गवार्धमित्यर्थः । अध्व्यम् अहन्तव्यं शत्रुभिः हन्तुमशक्यम् कतमत्^३ । उच्यते । क्रीळं यत् शर्धः मारुतम् तत् । किं करोति । उच्यते । जम्भे जम्भतिरत्र सामर्थ्याद् पानार्थः । कृतीयार्थे च सप्तमी । जम्भेन पानेन रसस्य सोमरसस्य वृद्धये कीर्येण वर्धते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र^४ स्तुहि गोषु स्थितम् अहन्तव्यं क्रीळमानम् । यत् शर्धेः मारुतम्^५ तद् रसस्य^६ पयसः भन्तः वावृधे^७ । जम्भाराब्द उद्वरवचनः । 'वृदिनयै वै पयसो मरुतो जाताः' (तैत्ति २, २, ११, ४) इति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० गोषु मरन्माकृभूतश्रिमभृतिषु घेनुषु अवस्थितम् अध्व्यम् अहन्तव्यम् क्रीळम् विहारोपेतम् मारुतम् भरुस्तम्बन्धि शर्धः प्रसन्नशीलम् तेजः यत् भरित तन् प्र शंस हे ऋत्विक्समूह! स्तुहि । रसस्य गौक्षीररूपस्य सम्बन्धि तत्तेजः जम्भे मुखे वृद्धये वृद्धमभृत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके कृतीयाप्याये द्वादशो वर्गः ॥

को वो वार्षिष्ठ आ नरो दिवश्च र्मश्च धृतयः । यत् सीमन्तं न धुनुथ ॥ ६ ॥

कः। वः। वार्षिष्ठः। आ। नरः। दिवः। च। र्मः। च। धृतयः। यत्। सीम्। अन्तम्। न। धुनुथ ॥ ६ ॥

स्कन्द० कः वः निर्धारण एषा षष्ठी । युष्माकं मध्ये वार्षिष्ठः वृद्धतमः । न कश्चिदपि वृद्धतमः । सर्वे सबयस्का इत्यर्थः । हे नरः! मनुष्याकाराः! । दिवः च र्मः च एतल्लोकस्य पुं^१ श्रुतिन्याश्च आ^२ गृतयः! आकम्पयितारः! । कीरशाः^३ पूषम्^४ । उच्यते । यत् वे^५ सीम् इति परिब्रह्मार्थवः । सर्वे जगत् अन्तम् न अन्वमित्वा । यथा कश्चिद् दालाया^६ वंशस्य वा अन्तं भुज्यात् एवं धुनुथ । नयेन कम्पययेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदा^७ समीपम् ह्य सर्वानेव परिगृह्य^८ कम्पयथ, तदानीं मरुतः! युष्माकम् कः वार्षिष्ठतमः दिवश्च श्रुतिन्याश्च कम्पयितारः! । आकारः पूषणः ॥ ६ ॥

१. प्रथमं श्लोकं अ कु. २. नास्ति रवि. ३. देवतेन रवि. ४. वर कल^५ रवि. ५. मासि अ^६ वि. ६-८. मरुत अ^७ वि. ७. वरते कु. ८. मासि अ कु. ९. वे कीड^८ अ. १०. वर व रवि. ११. पापला. अ कुः दालायाः रवि. १२. यदा मरुत. कु रवि. १३. विगृह वि^९ अ^९.

मुद्रल० दिव च शुक्रोक्तस्यापि १।म च भूलोकस्यापि १ भूतयः कम्पनकारिण वर ! नेत्रारो हे मरुत १
 व युष्माकं मध्ये आ समन्तात् वारिष्ठं वृद्धतम क । यत् यस्मात् कारणात् साम सर्वं
 अन्तम् न वृक्षाप्रभिव धनुष चालयथ । तस्मात् कारणात् कम्पयितृणां युष्माकं मध्ये क
 प्रपट इति प्रश्न ॥ ६ ॥

नि वो यामांषु मानुषो दृध्रे उग्रार्यं मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वु । यामांषु । मानुष । दृध्रे । उग्रार्यं । मन्यवे । जिहीत । पर्वत । गिरि ॥ ७ ॥

स्कन्द० व युष्माकं स्वन्तम् यामांषु द्वितीयार्थे चतुर्थेपा । याम रयम् मानुष मनुष्य १
 नि दध्रे ष्ट धारणे । त्रियमेत स्वयसे धारयति । अथवा यामशब्दो यागवचन । स्वार्थं
 एव च तदर्थं चतुर्थी । युष्माकं यागाय । ययं यजे यात्यथ इत्येवमर्थं मनुष्यो नियमन
 धारयति । किम् । सामर्थ्यात् सोमकृष्णानि हवींषि । किमर्थम् । उग्रार्य मन्यव मनुष्यैश्चर्तुंति
 कर्मण, दीक्षिरिदामिषेणा । उग्रार्य दीप्ये । प्रवृष्टापैश्वर्यावेत्यर्थं । किञ्च जिहीत मोहात्
 गतो । अन्यत्र गच्छति । युष्मद्रूपाद्दधतीत्यर्थं । कीरता । पर्वत पर्वताद् बहुवचनम् १ । मरु-
 तपि सक्षित्यर्थे । क । गिरि मेघो महीधरो वा । अथवा पर्वतो गिरिरिति समुच्चीयमानार्थे ।
 १०ते न परम्परविशेषणविशेषभूते १ । पर्वतश्च गिरिश्च । मेघश्च महीधरोत्यर्थे । अथवा एव
 मन्वाया भस्वा ऋचोऽर्थं योना १ । न इति द्वितीयावबुवचनम् । यात्यस्मिन् दर्वा इति यामो
 यत् । युष्मान् यज्ञाय मनुष्यो नियमन धारयति । किञ्च उग्रार्य मन्यवे जिहीत । 'मन्यु' (दिप २,
 १३) इति श्रोघनात् । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । उग्रार्य श्रोधात् गच्छति । उग्रार्य कुदेभ्यो युष्मद्
 विश्वश्रद्धयतीत्यर्थे । क । पर्वतो गिरि अपि महात् गिरि किमुत लभ्य इत्यर्थे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि १ मानुष १ दृध्रे स्पृणादिक युष्माकं १ गमनाय उद्गृह्णांषु अभिमन्त्रे । स्थिर १ स्पृणादिक एव
 निहन्ति मानुष १, पर्वताद् १ गिरि च कम्पते ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! व युष्माकम् यामांषु गमनार्थम् मानुष गृहस्वामी कश्चिन्मनुज नि रथ
 गृहदातृणां रथ स्तम्भ निक्षिप्तवान् । भवशीयगमनेन चालित गृह पतिव्यतीति भीत्या
 कश्चिदारणाय हस्तस्ममप्रक्षेप । कीरगाय यामांषु । उग्रार्य धीमाय मन्त्रे चालनार्थम् अभि
 मन्यमानाय । युग्यते हि १ 'भवत्प्रमनात् भीतिः । यत्र भवत्प्रत्या' चालित पर्वत बहुविधार्थं
 युक्त गिरि शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ ७ ॥

येषामज्मेषु पृथिवी र्जुजुर्वा इव विस्पतिः । भ्रिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । र्जुजुर्वा । विस्पति । भ्रिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

१-१ नास्ति वि २ मनुष्या अ कु ३ 'वरावुक्त अ कु ४ 'यामांषु कु 'यामांषु अ
 ५-५ एतेन कु ६ 'भूमी अ कु ७ कर्मो वा' इति ८-८ परवर्तिनम् देवता इति ९ 'रे व अ कु
 १० युष्मन् वृको ११ रे व वि' अ १२ नास्ति मूको १३ नास्ति वि' अ १४ नास्ति
 कु विषय वि' अ १५ मनुष्य वि' अ १६ पर्वत वि' अ १७-१८ भवत्प्रमनात् अ १९

स्कन्द० 'कीदृशा यूपम् । उच्यते ।' येषाम् युष्माकम् अग्नेषु अन्न गतिक्षेपणयो । गमनेषु । पृथिवी
 लज्जुर्वा न इव विदसति । पुत्रपौत्रादीनां मनुष्याणां पति विदसति । कुलज्येष्टोऽप्रातिमिषत, न
 राज्ञा । यथा जीर्णोऽत्यन्त वृद्धः । भ्रिया भयेन रेजते कम्पते । यामेषु इत्येतत् अग्नेषु इत्येतेन
 सम्बन्धवित्त्वम् । तृतीयार्थे चात्र सप्तमी । यामै रथै अग्नेष्विति । येषु युष्मासु रथैर्गच्छतु
 कमप्येते इन्तु गच्छन्तीत्यजानती पृथिव्यपि भयेन कम्पते । किमुत अन्ये इत्यर्थः । अथवा
 येषामित्येतत् भियेत्येतेन सम्बन्धवित्त्वम् । तत्सम्बन्धे च 'भानार्थानाम्' (पा १, ४, ३५) इत्यपादान-
 त्वात्^१ यच्चमर्थे पठ्यते । अग्नेषु इत्यप्यग्नेशब्दो गृह्णाम (तु निघ ३, ४) । अग्नेषु^२ यामैर्वित्येतत्^३
 समुच्चयीयमानार्थे^४ पठ्यते । सप्तमीनिर्देशाच्च^५ योग्यक्रियाख्याहार । यम्यो युष्मत्^६ अग्नेषु यामेषु^७ य
 गृहेषु रथेषु च^८ व्यवस्थितेभ्य भ्रिया भयेन पृथिवी रेजत इति । येभ्य स्वस्थेभ्यश्चासीनेभ्यो
 पुत्राभिसुखेभ्यश्च भयेन पृथिवी कम्पत इत्यर्थः । 'तेषा वो यामास मानुष' इत्येवं उच्यन्द्ब्रुते
 पूर्वया ऋषीक्याश्रयता परया वा ॥ ८ ॥

येदुष्ट० येषाम् उरक्षेपकेषु^१ गमनेषु पृथिवी ओषधिवनस्पतियुक्ता, 'जीर्ण राजेव परबलागमने,^२ कम्पते
 भ्रिया । पूर्वत्र सम्बन्ध ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे मरत^१ येषाम् युष्माकम् यामेषु गमनेषु अग्नेषु क्षेपकेषु सप्तसु पृथिवी भूमि भ्रिया रेजते
 कापते । इष्टान्त । लज्जुर्वा न इव विदसति । यथा वषोहानिरोमादिना जीर्ण प्रयापालको
 राज्ञा वैरिभयात् कम्पते वृद्धः ॥ ८ ॥

स्थिरं हि जानंमेषां वयों मातृनिर्देतवे । यत् सीमन्तु द्विवा श्वचः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि । जानंम् । एषाम् । वयं । मातृ । नि । र्देतवे । यत् । सीम् । अन्तु । द्विवा । श्वचः ॥ ९ ॥

स्कन्द० हि शब्द पदपूरण । येषाम् अग्नेषु^१ येष्यो वा भ्रिया पृथिवी रेजते, तेषाम् एषाम्
 मरताम् स्थिरम् जानम् जन्म वय च यौवनलक्षणम् । यथा "मनुष्या जाता^२ शीघ्रमेव "वृद्धी-
 भवन्ति श्रियन्ते^३ च, न वृद्धत् ते^४ मरत इत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते । मातृ निरितवे । मातृ सका-
 षात् निर्गन्तुम् । मातृरदरे पुन पुनर्गर्भवासमतनुभवितुमित्यर्थः । यो हि "वृद्धीभवति श्रियते"^५
 च, तेनापश्य मातृरदरे पुन पुनर्गर्भवासोऽनुभवितव्यः । कीदृशा मरत । उच्यते । यत् पश्या
 अत्र लक्ष् । येषाम् । सीम् अन्तु सीमिति परिग्रहार्थीय । अन्विति लक्षण कर्मप्रवणनीय प्रति^६
 ताभ्येन समानार्थः । सर्वे प्राणि द्विवा द्विवा द्विविधमपि सांयोगिक^७ च हन्यथादि शारीरं^८
 च दात वष्टम् । ये द्विविधेनापि स्तेन न कुतश्चिन्मृता हत्यर्थः ॥ ९ ॥

येदुष्ट० स्थिरम् हि जन्म मरताम् वय च मातृ निर्गमनात्^१ । न पुनर्गर्भवास मातरे प्ररिभक्ति^२ ।
 यत् येषा सर्वे जगत् अनुभवितवित^३ तत् वल द्विवा भवति द्विवि च पृथिव्यां चेति ॥ ९ ॥

१-१. ये कीदृशा वदन् उच्यन्ते अ २ तेषाणां कु ३ 'भ्येपति कु ४ 'पिति न अ कु
 ५ ५ एषाम् रवि ६ युष्मत् मूको ७-७ गृहेषु च येषु अ कु ८ ८ तेषां दे मानुष अ कु, तेषा
 वनय मानुष रवि ९ 'क्षेत्रेयु वि'. १०-१० जीर्णो व वृत्तान्ते वि' अ' ११. मातृत् मूको
 १२ योषु रवि ११-११ मनुष्यजन्म अ कु १४ १४ द्विविधे वृद्धीभवति मूको १५ रवे अ कु
 १६-१६ श्रियन्ते वृद्धीभवति मूको १७ सर्वैर्गर्भ कु १८ एतौ अ कु १९ गमनय वि' अ'.
 २० 'रिदमि अ' कु २१ 'अवपि वि' अ', मनुष्यति कु

मुद्रल० एषाम् मरताम् जानम् अग्निस्थानमाकाशम् रिपरम् हि च्छनरहितं खलु । मातुः मरुतां
जननीस्यानीयादाकाशात्' वयः पक्षिणः निरेतवे निर्गन्तुं समर्था मवन्तीति शेषः । एतान्
आकाशात् जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद् यस्मात् कारणात् शवः मवदीयं वृत्म् मरुद्वेने
माम् सर्वतः द्विता द्वित्वेन धावापृथिव्योर्विमज्ज्य वर्तते । अतो मवदीयं जानं स्तिं
दि इति पूर्वशान्वयः ॥ ९ ॥

उद् त्वे सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेध्वनत । वाथा अभिञ्जु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊँ इति । त्वे । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेध्व । अन्तत । वाथाः । अभिञ्जु । यातवे ॥ १० ॥

स्कन्द० उद् इत्युपसर्गः अतत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । उ इति पदपूरणः । ये उक्-
गुणाः त्वे ते मरुतः । सूनवः पुत्राः । कस्य । पृथिव्यां इत्यस्य वा । कुत एतत्—'पृथेः पुत्र
उपमासो रमिष्ठा' (ऋ ५, ५६, ५), 'इदस्य ये मोञ्जुप. सन्ति पुत्राः' (श्व ६, ११, ३) इत्यादि
मन्थान्तरेषु दर्शनात् । गिरः काष्ठाः आपोऽत्र काष्ठा उच्यन्ते (वृ. या २, १५) । गङ्गितलक्षणा वाक्-
अपथ । अज्मेध्व तृतीयायै सप्तमी । अज्मेः अज्मेः अज्मेः उदत्तत ऊर्ध्वं विस्तारयन्ति ।
मेधं प्रति 'स्वयं गावां' गर्हन्ति । तृतीयाश्रापो विक्षिपन्तीत्यर्थः । कीदृशीरपः । वाथाः वाता-
नशीलाः वाक्कारिणीः । बद्धीरित्यर्थः । कथमुदत्तत । अभिञ्जु त्रिधाविशेषणमेतत् । अभिर्ण
वानु यस्मिन् उच्यते यद् अभिञ्जु । निपात्य जानुं महता यत्नेनेत्यर्थः । किमर्थम् । यातवे ।
पृथिव्यां पातनायेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० उदत्तत उच्यते^१ अकुर्वन् विस्तीर्णोपधीरकुर्वन् अमी प्रेरयितारः^२ शब्दयन्तः^३ दिशः गमन्ते^४ ।
यदा^५ गच्छन्त्योपधिभिः^६ विस्तारयन्ति दिश इति । तथा धेनुश्च अभिगतजानुर्कं वातुग-
कुर्वन् । ओपधिसद्भावाद्दुहितसपादाः^७ चरन्ति धेनुव इति ॥ १० ॥

मुद्रल० त्वं पूर्वप्रकृताः गिरः सूनवः वाच उत्यादका मरुतः । वायवो हि एतान्मोक्षादिषु
सञ्चरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सरसु काष्ठाः अपः उद् उ^१ उदत्तयन्ते
अन्तत विस्तारितवन्तः । उदत्तं^२ विस्तार्य उत्यानार्यम् वाथाः हमारक्षोपेता गाः अभिञ्जु जानु
विमुच्यं यथा भवति तथा यातवे गान्ते प्रेरितयन्त इति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वचः ॥

त्यं विद् वा दीधं पृथुं मिहो नपातमर्धम् । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चिद् । वा । दीधम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अर्धम् । प्र । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ११ ॥

१. जननं सूको. २-२. वासि अ कु. ३. उच्यते कु. ४. प्रेरितारः कुः प्रेरितारं अ इति.
५. उत्यादकाः सूको. ६. यदि अ^१ वि^२ क एतं रति. ७. 'ओपधि. वि' लयं कु. ८. अभिगतजानुं
वि' अ. ९. 'ओपधी' वि^३ लयं अ^४ कु. १०. वासि वि' अ.

स्कन्द० न च केवला गिरः काष्ठाश्च । किं तर्हि । 'त्यम् चित्' चिदित्यन्वये । प इति पद-
 पूरणः । तच्छब्दध्रुवोश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । योऽयं वैश्वतो नामाग्निः तमपि^१
 दीर्घम् पृथुम् मिहः नपातम् मिह सेचने । सेचनात् मिह मेघ उच्यते । नपाविति
 भवत्यनाम । मेघस्य भवत्यभूतम् । मेघादि वैश्वतोऽग्निर्जायते । अथवा^२ नपाविति यौत्रस्यैव
 नाम, न पुत्रस्य । तत्रादित्यो मिहृष्यते । सोऽपि हि रदम्याङ्ग्याभिरग्निर्मन्थनं सिञ्चति ।
 तान्मन्थान्मेघो मेघो जायते । मेघात् वैश्वत इत्येवमादिरवपौ प्रवमस्य । अमृधम् सूचि-
 हिसार्थः । अहिंस्वम् अहिंसितारं वा साधूनाम् । अथवा सुभ्रतान्दो मृदुपर्यायः । तथाहि
 यास्कैः दर्शितम्—“‘दने विद्य इन्द्र मृध्रवानः’ (ऋ १, १०४, २) । दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र
 मृध्रवानः कुट्” (या ६, ३१) इति । अमृध्रम् अमृदुं वीक्षणम् । अथवा सुभ्रतान्दो
 निर्वीर्ववचनः । एवं हि छगलेपिनां श्रुती प्रयोगः—‘दक्षिणेन हस्तेन देवानसृजत् । सन्व्येना-
 सुरान् । तेन^३ देवा वीर्ववन्दोऽभवत् । मृधा अयुराः’ इति । अत्र च वीर्ववत्प्रतिभोगिर्वेनो-
 पादानात् सुभ्रतान्दो निर्वीर्ववचन इति गम्यते । अमृध्रं वीर्ववन्तं प्र च्यावयन्ति मेघात्
 यामभिः यामैः । विद्युत्तमपि स्वगमनैरेव कुर्वन्तीत्यर्थः ।^४ अथवा दावकलक्षणोऽग्निरभिप्रेतः । न
 वैश्वतः । स हि मिहो नपात् । कथम् । मेघात् वृष्टिद्वारेण भोषधिवनस्पतयो जायन्ते । भोषधि-
 वनस्पतिभ्यः स इति । तं श्रीधरो प्रवृद्धं प्रच्यावयन्ति अथगमयन्ति यामभिः यामैः । कस्य । सामर्थ्यात्
 वृष्टिदक्षयानामपाम् । योऽयं दावरूपोऽग्निः, तमपि वृष्टिं गमयन्तोऽपनयन्तीत्यर्थः^५ ॥ ११ ॥

येङ्गुट० त्यम् चित् सल्लु दीर्घम् 'विस्तीर्णन् भवेत्यस्य पुत्रम् अमृदुम् गमनैः' प्र च्यावयन्ति मरतः ।
 हे^६ भिलोच्चयाभिप्रायमिति ॥ ११ ॥

मुद्रल० त्वं चित् धा^७ प्रसिद्धो यो मेघ, तमपि मेघम् गामभिः स्वकीयगमनैः प्र च्यावयन्ति मरतः
 प्रकर्षेण गमयन्ति । कीर्याम् । दीर्घम् आपामोपेतम् पृथुम् तिवीर्ववस्तुतम् मिहः नपातम् सैषमी
 पथ्य जलस्य न पातयित्वात् । वृष्टिमकुर्वन्तमिरत्यर्थः । अमृध्रम् केनापि अहिंस्यम् ॥ ११ ॥

मरुतो यद् वै बलं जनां अचुच्यवीतन । गिरिरांश्चुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यद् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरिरां । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

स्कन्द० हे मरुतः । यद् वः बलम् । ह इति पत्रपूरणः । यद्^१ वै बलं जनान्^२ अमुरजनान्^३ अचुच्यवीतन
 स्वराष्ट्रेभ्यः प्यावितवन्^४ । यच्छब्दध्रुवोश्चच्छब्दोऽप्याह्वार्यः । तदेव । गिरिरां अपि मेघात् पर्यतान्
 वा अचुच्यवीतन प्यावयति^५ ॥ १२ ॥

येङ्गुट० हे^६ मरुतः । यद् ह^७ वः बलम् तन् जनान् प्यावयति । तत् शिलोच्चयानपि^८ प्यावयति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । यद् ह यस्मादेव कारणान् वः दुष्प्राकम् बलम् अस्ति अस्मादेव कारणान् जनान्
 प्राग्निः अनुच्यवीतन स्वस्वभ्यावाोरपु प्रेरयत्^९ । तथा गिरिरां मेघात् अनुच्यवीतन प्रेरयत्^{१०} ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति रवि. २. हरपि कु. ३. भव तु न रवि. ४. दर्शितः अ कु. ५. सपेन नरत्
 ते अ कु. ६-६. नास्ति अ कु. ७. त्वं अ^१ वि^२. ८-८. मेव विस्तीर्णत्स पुत्रवर्तं गमनैः वि^३ हर्षं, भेषस्य
 ९-९. पुत्रगमनैः वि^४. १०. एति अ^५ वि^६ ह हर्षं रवि. १०. नास्ति वि मं^७. ११. यद् अ रवि.
 १२. नास्ति अ रवि. १३. नास्ति कु. १४. प्यवितवन्तः अ कु. १५. प्यावयन्ति मूको. १६. नास्ति
 वि^८ अ^९. अ कु रवि. १७. प्यविते वि^{१०} हर्षं. १८. देर^{११} मूको.

यद् यान्ति मरुतः सं हं ब्रुवतेऽध्वना । शृणोति कथिदेयाम् ॥ १३ ॥

यद् । हं । यान्ति । मरुतः । सम् । हं । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् । एयाम् ॥

स्कन्द० यद् यदा यान्ति मरुतः, यान्त्वथ सम् ब्रुवते परस्परं सम्भाषणं भवन् आ । आ इत्युत्सर्गोऽत्राप्यर्थः । अध्वनोऽधि मध्वन उपरि । अध्वनीत्यर्थः । भवेति भचनात् तदेत्यप्याशयम् । यदा शृणोति कः चित् एयाम् 'मरुतां सम्भाषणम्', न सर्वैः । यस्यैवेते मरुतः प्रसादवन्तः, स पूर्वैस्त गच्छतः अथानि मापमाणान् शृणोति, मापर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

येदुट० यदा खलु यान्ति मरुतः, तदानीं मार्गोऽनीं सह सन्दं कुर्वन्ति । तं सन्दम् एयम् च चित् अपि शृणोति । सर्वो जनः भागोपाठं शृणोति ॥ १३ ॥

मुद्रल० यद् इ यदा खलु मरुतः यान्ति गच्छन्ति । तदानीम् अध्वन् आ मार्गं सर्वतः सम् श्रुते इ सम्भूय ध्वनिम् अध्वर्यं कुर्वन्ति । एयाम् मरुतां सम्भन्धिष्वं सन्दम् कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ १३ ॥

प्र यातु शीमंश्राशुभिः सन्ति कण्वेषु चो दुर्वः । तत्रो पु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यातु । शीमम् । आऽशुभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुर्वः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

स्कन्द० प्र इत्येव उपेत्येतस्य स्थाने । उप यात भक्षान् शीमम् क्षिप्रनामैतन् (द्र. निघ २, २५) । क्षिप्रं आशुभिः शीमैः श्वैः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् सन्ति कण्वेषु एकस्मिन्वातमणि 'अम्महो ह्योध' (पा १, २, ५९) इत्येवं बहुवचनम् । पुत्रपौत्रात्पत्न्यै वा । अस्मात् कण्वेषु । यं पुष्पाकम् दुर्वः परिचर्याः । यस्मादागणान् पुष्मान् धर्म परिचरिष्याम इत्यर्थः । अगण च तत्रो पु तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यावसंस्मरणो यच्छब्दोऽत्राप्याहर्तव्यः । शोऽस्मादीयो वसो वेदिर्वा तत्र सुष्टु मादयाध्वै मद् शसौ । तर्पयत आहमानम् ॥ १४ ॥

येदुट० उद्युक्ता भवत शिर्षं शीमैरश्वैः । सन्ति कण्वेषु वः परिचर्याः । तत्र सुष्टु मद्पठन् ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! आशुभिः वेगवन्तिः स्वकीयैर्वाह्नैः शीमम् शीमम् प्र यात प्रकर्यं कर्मशुक्ति गच्छत । कण्वेषु शेषावित्पु अनुष्ठानेषु वः पुष्पाकम् दुर्वः दुर्वासि परिचरणाति सन्ति । तत्रो ऽ श्वेष्व परिचरकेषु कण्वेषु मादयाध्वै तृप्ता भवत ॥ १४ ॥

अस्ति हि प्सा मदाय वः स्मर्ति प्सा वृषमेषाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मर्ति । स्म । वृषम् । एयाम् । विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

१. 'पुष्पाकम्' अ कु. २-३. 'मम्भर्या' मरुता अ. ३. 'पत्न्यै' वे अ. ४. 'एव' इति अ. ५-५. 'श्वैः' इति अ कु. ६. 'इति' कु. ७. 'वसो' अ कु. ८. 'पुष्पाकम्' अ कु. ९. 'तत्रो' इति अ. १०. 'मदाय' इति अर्थः मरुतः 'वि', 'वृषम्' इति अ. मरुत अ कु इति; मायत अ शोषा.

स्कन्द० कस्मात् । उप्यते । हि-शब्दे यस्माद्धेः । स्म इति पदपूर्णाः । यस्मात् तत्र अस्ति मदाय
 वः । किम् । सामप्यात् सोमः । यस्मात् युष्मन्मदकरणसमर्थः सोमोऽस्तीत्यर्थः । यस्माच्च
 स्मति स्म वदम् स्मेति पदपूर्णाः । विद्यामहे बंधमपि एषाम् युष्माकं मरुतां स्वभूताः । यस्मात्
 वयमपि युष्माकं परिचारकाः सोमस्वार्थपिताः स्तुतिकराश्च विद्यामह इत्यर्थः । यस्माच्च विश्वम्
 चित् वायुः । 'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम । विच्छन्दोऽप्यर्थे, वायुरित्यस्माच्च परो द्रष्टव्यः ।
 वायुः इत्येतच्च अत्र अन्ननाम (निघ २, ५) । अन्नमपि बहुस्तीत्यर्थः । किमर्थम् । जीवते जीवनाय
 जीविनुम् । अस्माजीवनायम् । यत् सोमेन आत्मानं तर्पयित्वा जीवनाय असम्यमच्छं दास्यय,^१
 तदपि बहुस्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० ^१अस्ति हि^२ मदाय वः^३ अस्मात् स्तोत्रम् । तथा एषाम् भवतां^४ स्तोत्राः वदम् परिपूर्णम् वायुः
 जीविनुं नवामः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वः युष्माकम् मदाय वृत्तये अस्ति हि य अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविः^१ विद्यते
 स्रज्जु । एषाम्^२ युष्माकं श्रुत्यमृताः वदम् स्मति स्म विद्यामहे स्रज्जु । जीवते जीविनुम् विश्वम्
 चित् वायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्यः ॥

[३८]

कद्धे नूनं कंधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिष्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कद् । ह । नूनम् । कंधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः । दधिष्वे । वृक्तवर्हिषः ॥१॥

स्कन्द० कद् कद्धे कद्धेत्यस्य पर्यायः । ह नूनम् इति पदपूर्णा । कदा हे कंधप्रियः ! कम् वदकम्
 तद्^१ दधाति धारयतीति कंधो मेघः । स प्रीः^२ प्रियो तेषां ते कंधप्रियः^३ । अथवा^४ कंध
 आदित्यः, उदकस्य धारयित्वात् प्रजापतिना वा प्रकानाधार्ये निहितत्वात् । प्रीन् तर्पणे । ^५प्रीः
 प्रियः तर्पयिता^६ । आदित्यन्तर्पयिता^७ तेषां ते कंधप्रियः^८ । मरुतो हि वर्षासु रक्ष्याहर्तैरुक्तेरादि-
 त्येव तर्पन्ते । तेषां सम्बोधने हे कंधप्रियः ! । पिता पुत्रम् न हस्तयोः यथा पिता बालकं पुत्रं
 लालयन् हस्तयोर्धारयति, एवम् दधिष्वे लालयन्तो^९ धारयिष्यथ । कम् । सामप्यात् अस्मान् ।
 कदा अस्मान्^{१०} लालयन्तो धारयिष्यथेत्यर्थः^{११} । हे वृक्तवर्हिषः ! सर्वैः मनुष्यैः वृक्तमानीर्णं वर्हिषेषां
 ते वृक्तवर्हिषः । सर्वमनुष्यैः कृतयागा इत्यर्थः । तेषां सम्बोधने हे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

१. वृत्तम् अ कु.

२. नास्ति अ कु.

३. *माश्चन अ कु रवि'.

४. शपणे अ कु.

५-५. अस्ति हि अ वि'.

६. नास्ति वि'.

७. नास्ति कु.

८-८. एतौप्ये रवि.

९. इतिवो मूको.

१०. एषाम् वो वि.

११. व कु.

१२. नास्ति मूको.

१३. 'प्रियाः अ रवि'.

१४. न्य-पथेनैतत्पते

द्रष्टव्यम् । अथवा मूको. १५-१५. तर्पयिता प्रियः अ रवि; प्रियः तर्पयिता कु.

१६. नास्ति कु.

१७. 'वि-

कु रवि'.

१८. धरयन्ते अ; धारयन्तो कु.

१९-१९. शान्तिवर्षेत्यर्थः अ कु.

वेङ्कट० सुख पुत्रा स्त्रोऽप्रीता ११ पिता पुत्रम् इव हस्तयो भस्मान् दधिष्व यजार्थं लिङ्गवर्हिषो मरुत ॥११॥

सुद्रल० १ कद् नूनम् इति पञ्चदशमं तृतीय सूक्तम् । घोरपुत्र कण्ठ ऋषि । गावत्री छन्द । मरुतो देवता १ ॥

हे मरुत । कद् इ कदा खलु नूनम् भवदयम् हस्तयो दधिष्वे यूयम् भस्मान् हस्ते धारयथ । दद्यान्त । पिता पुत्रम् न हस्तयो यथा श्लोके पिता हस्तयो स्वकीय पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुत । ऋषियः स्तुतिप्रीता ऋकवर्हिषं वृक्षं लिङ्गं वर्हिं दध्नीं येषां मरुतान् वे १ ॥

कं नूनं कद् वो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः । कं वो गावो न रण्यन्ति ॥२॥

कं । नूनम् । कद् । २ । अर्थम् । गन्तां । दिव । न । पृथिव्या । कं । वो । गाव । न । रण्यन्ति ॥२॥

स्कन्द० १ नूनम् कद् इति पदपूर्णा १ । क् दसे कदा दसे वा व अर्थम् ऋ गती इत्यस्य रूपम् । अर्थं गमनमुच्यते । युष्माकं गमनम् । क् कदा वा यूयं गन्तारं स्थेत्यर्थे । किमुच्यते १ । येन पुत्र पुत्रराहूयमाना १० गन्त दिवो न पृथिव्या । द्वितीयार्थे पशुषो वा । गच्छथ सुलोकात् पृथिवीम् । एतदुक्तं भवति—स्वस्मिन् स्थाने नूनमसन्निहिता एव स्य । येनाहूयमाना ऋषि नागच्छथेति । इ व ११ गाव भक्षा अत्र गाव उच्यन्ते । कं वो युष्माकं स्मृता गता भधा न रण्यन्ति न रमन्ते । एतदुक्तं भवति—सर्वत्रैव योऽथा रमन्ते । अत आत्स्मयीय किं १२ नागच्छथेति ॥ २ ॥

वेङ्कट० इ सम्प्रति यूयं स्थ ११ क व ११ गमनं भवति । गच्छत ११ सुलोकात् । इहागताश्च न गच्छत पृथिव्या १२ । क युष्मान् पदाद् इव रमयन्ति ॥ २ ॥

सुद्रल० हे मरुत । नूनम् इदानीम् तव यूयं कुत्र स्थिता । कद् कदा व युष्माकम् अर्थम् धरणात् देवपञ्चनदेवो गमनम् । विरम्य मा कुरतेत्यर्थः । दिवो गतं सुलोकात् गच्छत । पृथिव्या न ११ गन्तं भूलोकात् मा गच्छत । व युष्माद् इव रण्यन्ति देवपञ्चनरूपाया पृथिव्या भन्वयत्र कुत्र शब्दयन्ति यजमाना स्तुवन्ति । दद्यान्त । गध न यथा गाव रण्यन्ति कद् यन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

कं वः सुन्ना नव्यासि मरुतः कं सुविता । क्णोऽत्र विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं । व । सुन्ना । नव्यासि । मरुतः । कं । सुविता । क्णोऽत्र इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

स्कन्द० व व अन्वय व युष्माकम् सुन्ना 'सुम्नम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । परिचर्यासुतानि । नव्यासि मवतराणि अस्मान्भिरनुत्पादितपूर्वाणि १० । यदिदञ्चया यूयमन्वय गता । हे मरुत । व सुविता सुवितरात् सुगतवचन । व व सुगतानि स्थानानि । यत्र च पुन पुनर्गम्यते तत्र सुगत भवति ।

१ स्त्रोत्रिया अर्थे वि २ जीर्णवर्हि अर्थे वि ३ ३ नास्ति वि मे ४ नास्ति सूको ५ ५ व नूनी सूको ६ पूरणं अर्थे वि ७ अर्थो रवि भरमाग रवि ८ गन्ता रवि ९ येन विष्णु अ १० उदात्ताद् व कु ११ वा अ रवि १२ नास्ति रवि १३ १३ सुवित अर्थे वि १४ गच्छति वि अर्थे १५ पृथिव्या अर्थे वि १६ नास्ति वि १७ इहा उच्यते सुविते अ १८ गच्छति अर्थे सुविते अ

अतोऽनेन शमनीचित्रं प्रतिपाद्यते । अथ भन्वद्य भवतामुचितं गमनमित्यर्थः । क्वो विद्वानि सौभगा । 'विद्वद्' (निय ३, १) इति बहुनाम । 'भगः' (निय २, १०) इति धननाम । शोभनानि धनानि सुभगानि । सुभगान्येव सौभगानि । स्वार्थिकस्तद्धितः । अथ याऽन्वद्य दद्वानि शोभनानि इविलक्षणानि धनानि । क्वान्वद्य परिचर्यातिरिक्ते 'सुखे वा गमनौचित्यं' वा इविरतिरिक्तो वा येन अस्मत्समीपं नागच्छेदिति समस्वार्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न नः सुखानि नवतराणि महः! । न वा शोभनगमनानि^१ कल्याणानि । अत्र यास्कः— 'सुखिते 'सु इते स्ते सुगने' प्रजायामिति वा' (या ४, १७) इति । क वा वः गर्वाण्येव सौभगानि ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे महतः । वः सुप्ताकं सम्बन्धीनि नव्यानि नवतराणि^२ सुम्ना प्रजापतुरुपाणि रत्नानि एव कुत्र वर्तन्ते । विद्वानि सर्वाणि सुविता सुविद्यानि शोभनफलानि रत्नादीनि क्व वर्तन्ते । मौभया सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्व कुत्र वर्तन्ते । भवद्दीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहस्रगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

यद् यूयं पृश्निमातरौ मर्तासुः स्पातेन । स्तोता वौ अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्पातेन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यद् शब्दो यदिशब्दस्वार्थे । यदि यूयम् हे पृश्निमातरः । पृश्निवर्णो मौः पृश्निः, सा माता येषां ते पृश्निमातरः । कुत एवम् । 'गोमातरौ यच्छुभवन्ते अज्जिभिः' (ऋ १, ८५, ३) इति दर्शनात् । अथवा पृश्निर्गौरिति उभे सपि युनामनी । द्यौर्मौता येषां ते पृश्निमातरः । मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत् । स्तोता च वः अस्मदादिः अमृतः देवः स्यात् । ततः सर्वकामान् युष्माकं सर्वर्षयेदिति वाक्यशेषः । कुत एवम् । साकाङ्क्षत्वात् । 'यद्गने स्यामर्हत्वम्' (ऋ ८, ४४, २३), 'यदिन्द्र यावत्स्वम्'^३ (ऋ ७, ३२, १८) इत्यादिषु चैवस्वेषु मन्त्रेषु दृष्टत्वात् । अथवा यदिपि वचनात् तत इत्येवम् कृतीय एव पादेऽप्याहर्षन्वम्^४ । यदि यूयं मर्तासो मनुष्याः स्यातन, ततो युष्मत्प्रसादितं स्तोता वः अमृतः मरणवर्जितः स्यादिति । एवम् उक्तं भवति—यूयं वेष्मनुष्या अभयिष्यत, अक्षयसीत्सोमिः स्तुतिभिः प्राप्तस्वयत्, फलेन स्तोतारं समयोजयिष्यत । देवास्तु भवन्तः । अतो वयं न जानीमः—किं यूयं प्राप्तस्वयत्, न^५ । फलेन वा स्तोतारं^६ संयोजयिष्यथ, नैति^७ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यद्यपि यूयम् पृश्निमातरः । मर्ताः भवथ^८ । तथापि युष्माकम् स्तोता भवति अमृतः^९ इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे पृश्निमातरः! पृश्निनामकधेनुपुत्राः! यूयम् यद् यद्यपि मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत्, तथापि वः युष्माकम् स्तोता यत्तमान् अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ ४ ॥

मा वौ मृगो न यर्वसे जरिता भूदजोष्यः । पथा यमस्यं गादुर्प ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यर्वसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्यं । गात् । दुर्प ॥ ५ ॥

१-१. सुखे सुखीनिष्ये अ, सुखे दीविष्य कु. २. क्वानि शोभनवतानि क अ वि. ३-३. एते वि अ. ४. विद्वानि सुखो. ५-५. यदिन्द्राद् यथा अन्व (ऋ ८, १४, १) कु. ६. नास्ति रवि. ७. 'प्यार्तव्यः अ कु. ८. युष्माकं प्रथं कु. ९. पूर्व न अ कु. १०. नास्ति अ कु. ११. स्तोतारं न अ कु. १२. इति अ कु. १३. मनेन रति. १४-१४. तथा युष्माकं मर्ता अकृत् वि अ.

स्फन्द० मा इति प्रतिपद्यार्थो भूत् इत्येतेन सम्यन्धयितव्यम् । व इत्यपि पठ्यन्त जरिता इत्येतेन सम्यन्धयितव्यम् । मृग न यवये यवसस्रत् सस्यवचनम् । सामर्ष्याच्चात्रान्तर्गीतमात्स्यम् । यथा 'मस्यनति वैशे सस्यनिनाशको मृग सर्वस्वामिय' १, एव यो जरिता 'जरिता' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनामम् । युष्माकं स्तोता अस्मदादि मा भूत् अजोष्य भवेत् । कस्य । सामर्ष्यात् सर्वस्य । सर्वस्यैव नियोऽस्तिवत्यर्थः । एतन्नाञ्जनीयत् स्तोत्रुरासासत् १ । मरणोत्तरकारमपि पथा यमस्य यम आदित्य एव य पन्था देवयानस्तेन गान् उप उप गच्छतु । देवयानेन पथा स्वर्गलोकमुपगच्छदित्यर्थः । अथवा व इत्येतदजोष्य इत्येतेन सम्यन्धते । यथा यमस्यैवपि यमस्यो यज्ञवचनम् । गादित्यपि मध्यमपुरवचनस्य स्थाने प्रथमपुरवचनवचनम् । मा कदाचिदपि स्तोता युष्माकमभियो भूत् । किं तर्हि । सर्वदेव यज्ञस्य यो नियत पन्था तेन उपगच्छत स्तोतारमित्यर्थः ॥ ५ ॥

येङ्कट० मा भूत् युष्माकम् मृग इव यवये स्तोता अस्मत् १, मा १ वा उप गमत् १ यमस्य पथा । भोगपच्छनु १ मृत वैवस्वतस्य पथेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! व युष्माकम् जरिता स्तोता अजोष्य भवेत्य मा भूत् । रथान्त । मृग न यवये यथा १ मृगे मक्षणीये मृग कदाचिदप्यस्तेष्वो न भवति, किन्तु सर्वदा मृगं मक्षयति, तद्भव । किञ्च स्तोता यमस्य पथा यमलोकसम्पन्निधिमार्गेण मा उप गान् मा गच्छतु । तस्य मरण मा भूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वक्त्रे ॥

मो पु णः परापर निऋतिर्दुर्हेणां वधीत् । पृथीष्ट तृष्णाया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । न । पराऽपरा । निऋति । दुः उहर्ना । वधीत् । पृथीष्ट । तृष्णाया । सह ॥ ६ ॥

स्फन्द० मो इति निपातसमाहातो निपातान्तर वा मा इत्यस्यार्थे वर्तते । पु इति पदरूपम् । न १ अस्मान् परापरा अत्यन्तपरा । युष्माप्रसादादेव दूरवर्तिनीत्यर्थः । निऋति मृत्युपदात् । दुर्हेणा दुःखं इतीति दुर्हेणा । मा वधीत् । किन्तर्हि । पृथीष्ट पद गतो । मुद्गोऽपि चात्र सोपस्यार्थं द्रष्टव्यम् । अस्मत्सोऽपगच्छतु १ । अथवा परापरेऽपेत्त् पृथीष्ट इत्येतेन सम्यन्धते । परापरा गच्छतु । दूरं गच्छदित्यर्थः । न च केचन । किन्तर्हि । तृष्णाया सह तृष्णा नाम निऋतेर्दुर्हेणा, अन्वायेन वार्थाभिधाय तृष्णा, तथा सह ॥ ६ ॥

येङ्कट० मा एव अस्मान् अपोऽथ दुःखेन हन्तव्यं दारिद्र्यम् कपीत् १ । सा निऋति मदीयया तृष्णाया सह पठतु १ । धनसद्भावे हि तृष्णा वित्तव्यति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! न अस्मान् निऋति रक्षोजातिदेवता मो पु कर्षीत् सर्वथा वधं मा कर्षीत् । कीरणी । परापरा उरुष्टादप्युत्पृष्टा । अतिपरेत्यर्थः । अत एव दुर्हेणा केनापि निऋत्यु

१ 'तर्हि अ ३२ सापरीते देवात् सन्ध्या विनाशकरत्वात् मृग सर्वस्य शिव अ पु ३ 'उत्पृष्टा रति ५ नाति वि' अ' ५५ यो पदम् रि क, 'रीग' रि' अ'; वा वयम् वि', चात् ३ ६ मो' दु ७ एषा मुको ८ 'गान सग' अ रति ९ मा न मुको १० 'पठते'प' अ इ ११ अर्षीत् वि' १२ अर्षीत् वि' अ'.

अप्रवचा । सा निर्द्वेतिः कृपाया सह पदीष्ट पततु । अस्मदीया तृष्या, बाधिका विक्रंतिश्च
विनश्यत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमयन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृष्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमयन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहंम् । कृष्वन्ति । अवाताम् ॥ ७

स्कन्द० सत्यम् एतत् । त्वेषाः दीसाः मरुतः । अमयन्तः अमयन्तः आत्मपथायाः । आत्मवन्तः ।
अयन्त इत्यर्थः । अथवा अमयं गत्वारिषु । अमयन्तः । अथवा अम रोगे । अमूणां रोगवन्तः ।
'रोगमृताः । उच्छेदका इत्यर्थः' । धन्वन् चिद् आ' धन्व' (मिष्ट १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । चित्कन्दो-
ऽप्यर्थे । आ इत्याकार उपसर्गः अप्यर्थे । अन्तरिक्षेऽप्यधि । निराहम्वनस्य अन्तरिक्षस्या-
प्युपरीत्यर्थः । रुद्रियासः अपत्येऽर्थे धप्रत्यये' द्रष्टव्यः । रुद्रपुत्राः । 'मिहं सेचनार्त्' ।
मिहं वृष्टिहस्यते । तां कृष्वन्ति अवाताम् वातवर्जितां वातेनानपदायाम् । मिहाहम्वनेऽप्यन्तरिक्षे
स्त्रिया निवाते' यर्ण्वीत्यर्थः । अथवा धन्वेति मरुदेश उच्यते । तस्यान्दुपरि वृष्टिं कुर्वन्ति ।
अत्यन्तविरुद्धानपि देशान् वृष्टमोदकवतः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सत्यम् दीसाः बलवन्तः' मरुदके अपि देवो रुद्रपुत्राः वृष्टिं कुर्वन्ति निरन्तराम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुतः आ सर्वतः अवाताम्
वायुरहित्याम् मिहम् वृष्टिम् कृष्वन्ति कुर्वन्ति, तदेवत् सत्यम् । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः
दीसाः अमयन्तः बलवन्तः ॥ ७ ॥

वाश्रेव विद्युर्निममाति वृत्सं न माता सिपक्ति । यदैषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽर्ध्व । विऽद्युत् । मिमाति । वृत्सम् । न । माता । सिपक्ति । यत् । एषाम् । वृष्टिः । अर्साजि ॥

स्कन्द० विद्युत् यथा वाशा पारावशीला अभिनवप्रसृता गीस्तइत् मिमाति मिमातिः शब्दकर्म ।
मेषाद् स्वीडयति । गर्जितशब्दं शब्दं करोति । वृत्सम् न माता यथा च माता वत्सम्,
तद्वत् सिपक्ति सेवते । उपगच्छतीत्यर्थः । कम् । सामर्थ्याद् मेषं वा मरुतो वा । कदा ।
उच्यते । यत् यदा एषाम् मरुतो 'स्वमृता वृष्टिः' अर्साजि मृच्यते क्षिप्यते । यदैते
मरुतः यर्ण्वीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभिनवप्रसृता^{१०} धेनुविद्युत् विद्युत् गर्जितशब्दं करोति^{११}, वत्सम् इव माता सचते शोकम्, यत्
एभिर्मरुद्भिः^{१२} वृष्टिः^{१३} मृच्यते ॥ ८ ॥

मुद्रल० वाश्रेव^{१४} इत्यन्त्युका प्रस्तुतस्तनवती^{१५} धेनुविद्युत् विद्युत् मेषस्या दृश्यमाना सती मिमाति शब्दं

१. नास्ति अ कु. २-२. नास्ति अ कु. ३. यत् अ कु. ४. मिहः रवि. ५. निर्वाणं अ कु.
६. नास्ति वि' अ'. ७. निराहम् वि' अ' कु रवि. ८. नास्ति वि. ९-९. 'मृता इष्टि' (?) अ.
१०. प्रयत्ना ल स' वि'. ११. 'ति मेषान् स्वीडयति वि' अ'. १२. 'मिर्ण्वीत्युप साम्प्रदायि वि' अर्ष.
१३. वृष्टिः वा'; वृष्टिः वि'; विष्टिः वि' अ'. १४. नास्ति वि' म'. १५-१५. वत्सपुत्रमस्तुतनवती वि' म'.

करोति । विद्युश्चेलाया हि भेषगर्जनं प्रसिद्धम् । माता धेनु वत्सम् न वत्समिव क्षिपति
इयं विद्युत् मरुत सेवते । यत् यस्मात्कारणात् एयाम् मरुता^१ सम्बन्धिनी वृष्टिं भगार्थं
गर्जनसहितं यितुत्काले वृष्टा^२ भवति, तस्माद्विद्युत् मरुतसेवनमुपपन्नम् ॥ ८ ॥

दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत् पृथिवी व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवीम् । व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'दिवा चित् तम कृण्वन्ति' दिवा अपि तम कुर्वन्ति मरुत पर्जन्येन उदवाहेन उदकवाहिना^१ ।
उदकवत्ता मेघेनादित्य छादयन्तो दिवाऽपि तम कुर्वन्तीत्यर्थः । कदा । उच्यते । यत् यदा
पृथिवी व्युन्दन्ति विविधं क्लेशयन्ति । यदा वर्षन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहनि^२ अपि^३ अन्धकारम् कुर्वन्ति पर्जन्येन उदकवाहेन^४ यदा^५ पृथिवीम् बलैदयन्ति ॥ ९ ॥

मुद्गल० मरुत उदवाहेन उदकवाहिना पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहमपि तम
कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति । यत् यदा पृथिवीम् भूमिम् व्युन्दन्ति विरोपेण^६ क्लेशयन्ति
वदानीमेते वृष्टिवा^७ तम कुर्वन्तीति पूर्वत्रागम्य ॥ ९ ॥

अथ स्वनाम्नरुतां विश्वमा सञ्च पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सर्वम् । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषा ॥ १० ॥

स्कन्द० अथ-शब्द पदपूर्णा, अथिचेत्यस्य वार्थे । अथिच स्वनात् शब्दादपि मरुता विश्वं सर्वम् ।
आकारस्तु पदपूर्णा । सद्य सद्य स्वयत्वरम्^१ । पार्थिवं पृथिव्या भवम् । अरेजन्त प्र मानुषा ॥
अ अरेजन्त । 'असते रेजते इति भयवेपनयो' (या ३, २१) । प्रकर्षेण विन्दति भयेन
कम्पन्ते । मनुष्यग्रहणं चात्र जङ्गममात्रोपलक्षणार्थम् । शब्दादपि मरुता 'सर्वं स्यात्वरं ब्रह्मणं'^२
अ प्रकर्षेण विन्देति भयेन कम्पन्त^३ इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अनन्तरं मरुताम्^४ स्वनात् पार्थिवम् विश्वम् सद्यं अरेजन्त अकम्पन्त । सीदन्ति^५ कस्मिन्निति
सद्यं गृहम् । प्रकर्षेण मानुषा^६ अ अरेजन्त ॥ १० ॥

मुद्गल० मरुताम् सम्बन्धिना स्वनात् अथ ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरम् पार्थिवम् पृथिवीसम्बन्धि विश्वम्
सद्यं सर्वं गृहम् आ समन्तात् अरेजतेति शेषः । तथा मानुषा गृहघतिनो मनुष्या अपि
प्र अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्त ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टकं नृत्वीयाप्याये षोडशो वर्गः ॥

१ मरुतामा गृहो २ नास्ति वि ३-३ नास्ति अ कु ४ यदेन अ ५ अवि अं कु रवि
विवा अं वि ६ कम्पय वि ७ उदवा वि ८ अं कर्ण ९ यथा वि १० कर्ण कु ११ नास्ति वि १२
१० स्वनात् कु नास्ति रवि १३ मानुषा मनुषा इति अ १४ १५ सर्वं स्यात्वरं ब्रह्मणं रवि
१६ १७ विन्दति कम्पन्ते कु १८ मरुता अ अं रवि १९ आसीत् वि अं २० मनुषा वि अं

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । युतेमसिंद्रयामभिः ॥ ११

मरुत । वीळुपाणिभिः । चित्रा । रोधस्वती । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

स्कन्द० हे मरुत ! वीळुपाणिभिः वीळुशब्दोऽत्र दब्यचत । पायित्तद्वोऽप्यप्राधानामप्रपादे सुरे^१ वा वर्तते । रदाप्रपादे ददत्तुरैर्वा । चित्रा रोधस्वती अनु 'रोधस्व' (निघ १, ११) इति नदीनाम । अनु-शब्दोऽपि लक्षण कर्मशब्दनीय प्रतिशब्देन समानार्थ । विचित्रा नदी प्रति । यात गच्छत । ईम् इति पदपूरण । अखिद्रयामभिः अखिद्रयामिभिरर्थे । सर्वदाऽध्वान्तैरशैरित्यर्थ^२ । यद्ये प्वागच्छन्त ऋदार्थं विचित्रा नदीरपि प्रति गच्छतेति समसार्थं ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुत । ह्यै पाणिभिः^३ सह चित्रा^४ नदी लक्षीकृत्य ता पूरयितुम् यात अष्टिद्रैर्मनैः ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! यूपम् वाळुपाणिभिः दददस्वै सादिया चित्रा रोधस्वती अनु हृत्पुका नदी अनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अखिद्रयामनैः यात् ईम् गच्छतैव ॥ ११ ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अधास एषाम् । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिरा । व । सन्तु । नेमय । रथा । अधास । एषाम् । सुसंस्कृता । अभीशवः ॥ १२ ॥

स्कन्द० स्थिरा अपिच्छा व युष्माकं स्वभूता^५ सन्तु नेमय रथचक्रधारा, रथा च^६, अधास च^७ एषां रथानां सम्बन्धिनः सुसंस्कृता सुन्द च^८ संस्कृता अभीशवः अश्वप्रमहा । अश्वदाम् भागच्छता सर्वोपयामनसाधनानि सुददानि भवन्वित्यर्थे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० भागच्छता भवता रथनेमय स्थिरा सन्तु^९ । अथ परोक्ष । रथा अश्वदाम् एषाम् स्थिरा सन्तु । सुसंस्कृता च अश्वप्रमहा भवन्तु ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! एषाम् व युष्माकम् नेमय रथचक्रधरया स्थिरा सन्तु । रथा अश्वदाम् अश्वदाम् स्थिरा सन्तु । अभीशवः अश्वगुल्य सुसंस्कृता अश्वदाम्भवनरज्जुपरिमहो^{१०} स्वलक्ष्णत्वा सावधाना सन्तु ॥ १२ ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मण । स्पतिम् । अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शितम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० "अच्छ वद" अच्छावद आप्नुमित्यर्थार्थे । "बदेत्यात्मनः पुरावमन्तरात्मनः प्रेष" । हे अन्तरात्मन् ! आप्नु वद । कान्^{११} । प्रकरणान् मरुत । केनाप्नुन् । तना घननामैव (वृ निघ २, १०) । हविर्ब्रह्मणेन धनेन । गिरा जरायै 'गी' (निघ १, ११) इति वाङ्मनाम । "जरा स्तुति" । जरते स्तुतिकर्मणः (वृ निघ ३, १४) । तृतीयायाश्च स्थानं चतुर्थी । वाचा स्तुतिकक्षणया । शुभान्तं हविषा स्तुत्या च

१ सुरेषु मूको २ सर्वदायुक्तो अ कु ३ 'भिवृयामागैरशै अ' वि^१ ४ चित्रं वि^२ लप. ५ नास्ति कु ६ १ नास्ति अ कु ७ ७ अश्वध रवि अ अश्वध कु ८ नास्ति रवि ९ मरुतु अ^३ वि^३ १० हिय ११ ११ नास्ति कु १२-१२ नदेत्पन्तरात्मनः प्रेष अ कु । अश्वध रवि १३ नास्ति कु १४ १४ अश्वध रवि

आप्तवानित्येकत्^१ मरतो वदेत्यर्थ । अथवा अच्ञा अदेति शब्द अमे स्थाने । अभिवद । स्तुतिरर्थः । तना हेतायिव वृत्तीया । धनेन हेतुना । धनदाभार्यमित्यर्थ । केन स्तवानि^२ । उच्यते । गिरा वाचा वाचा स्तुतिकक्षणया । कथमच्छा वदानि^३ । उच्यते । प्रहणस्पतिम् अग्निम् मित्रम् न नशब्द इव मार्थीयस्त्रिभिरप्येते सम्बन्धयितव्यः । प्रहणस्पतिमिव च अग्निमिव च मित्रमिव च । कीदृश मित्रम्^४ । दर्शतम् दर्शनीयम् । अथवा दर्शतमिति मरतागणामिधानम्, न मित्रस्य । गणामिधानं चैकवचनम् । अच्छा वद दर्शनीय मरतां गणमिति^५ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अभिवद^१ तथा गिरा स्तोत्रम् प्रहणस्पतिम् अग्निम् मित्रम् इव च^२ दर्शनीयं मारुतं गणम्^३ ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे ऋत्विक्ससुहृ^४ तना तनया देवतास्वरूप प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा प्रहणस्पतिम् मन्त्रस्य पालक मरुद्गणम् अग्निम् दर्शतम् दर्शनीयम् मित्रम् न मित्रमपि जरायै स्तोत्रम् अच्छ भाभिमुरयेन वद भूहि ॥ १३ ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये^१ पर्जन्य इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्य इव । ततन । गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

रुक्न्द० 'मिमीहि मिमीहीदीत्यारमण एवापमन्तरारमण प्रेष । मिमीहीत्य कुर हे अन्तरारमद्^१ श्लोकम् वाङ्मामैतत् (तु निघ १, ११) । स्तुतिकक्षणं शब्दम् । आस्ये वृत्तीयार्थे सप्तम्येवा । आस्येनामीवेव यवनेन इनिमीय च^२ पर्जन्य इव ततन यथा पर्जन्य स्वशब्द विस्तारयति तद्वद् विस्तारय । विस्तारितेन च तेन गायं^३ गायत्रिर्चतिकर्मा (तु निघ ३, १४) । स्तुहि गायत्रम् स्तुत्यम् उच्यम् प्रशस्यम् । एकवचननिर्देशान् प्रकरणात् उत्तरस्याच्चि दर्शनात् मारुत गणम्^४ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'मिमीहीहि पूर्वम् रणेकम्^१ जारये । अथ तम् पर्जन्य इव वृष्टिं विस्तारय । 'गायं गायत्रम् च साम उवधाद् स्तोत्रं^२ ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे ऋत्विक्ससुहृ^३ आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकम् स्तोत्रम् मिमीहि निर्मित कुर । त च श्लोकम् ततन विस्तारय । उच्यते । पर्जन्य इव यथा मेधो वृष्टिं विस्तारयति तद्वद् । उच्यम् अस्त्रयोग्यम् गायत्रम् गायत्रीच्छन्दस्क सूक्तम् गाय पठ ॥ १४ ॥

वन्दस्व मारुतं गुणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा अंसन्निह ॥ १५ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गुणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धा । अंसन् । इह ॥ १५ ॥

रुक्न्द० "वन्दस्व मारुतम् गणम् त्वेषम् दीप्तम् पनस्युम् । स्तुतिकामिनमित्यर्थ^१ । अथवा पनस्यतिर्चतिकर्मा (तु निघ ३, १४) । स्तुत्यमित्यर्थ । अर्किणम् स्तोत्रमुक्तीर्गुणैर्मन्त्रयन्तमस्यवत्तया । किं कारणम् ।

१-१ 'म्यत्तारणि' रवि. २ 'न एन' रवि, स्तुतान अ, एदवान् कु ३ 'वद कु' ४ 'नि' न अ ५-५ नास्ति अ ६. 'वदत वि' ए रवि ७-७ 'नीर्ष' स्तुतिकाम शरैर्ष च दृश्यते मारुतं मारुत (१) 'नि' अ. ८-८ नास्ति अ १-१ 'दीप्यन्तरामन प्रेष रवि ३-३ नास्ति कु गु गव मन्त्रम् अ रवि. ९-९ नास्ति छप वि', 'मिमीहे पूर्वम् रणे' वि. १०-१० गय गायं च समीपवर्ती प्रदाय वि' अ. ११-११ वृष्टिम् अ कु

यस्मात् अस्मि अस्माकं स्वभूते वृद्धाः वीर्येण परिवृद्धाः मरतः असन् नित्यं भवन्ति इह कर्मणि । यस्माद्गसादीये कर्मणि^१ नित्यं मरतः सन्निहिता भवन्ति, तस्मात् बन्दस्व मरतं गणमिति समस्तार्थः । अथवा बन्दस्व मरतं गणमित्यर्थे^२ एव समाप्तं वाक्यम् । तृतीयस्तु पादः आशोः भिन्नमेव वाक्यम् । मरतां प्रसादेनास्माकं परिवृद्धा असन् भवन्तु । काः । सामर्थ्यात् सम्पदः^३ ॥ १५ ॥

पेङ्कट० स्तुति मरतम् गणम् दीप्तं स्तुतिकर्म वास्त्रवन्तम् । अस्मात्^४ भवन्तु प्रयुक्ताः^५ इह मरतः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे कृत्विक्संघे ! माहृतम् मरतसम्बन्धिणम् गणम् समूहम् बन्दस्व नमस्तुतुः । कीदृशं गणम् । श्लेषम् दीप्तम् । पणस्युम् स्तुतिपोग्यम् । अर्पिणम् अर्चनीयेषुम् । अस्मै अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि वृद्धाः अतन् मरतः प्रयुक्ता भवन्तु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[३९]

प्र यदित्था पुरावर्तः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्यां मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पुरावर्तः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ । कस्य । क्रत्यां । मरुतः । कस्य । क्रत्यां । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् । ह । धृतयः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'हे मरत ! यत् ये यूयम्^१ इत्या सत्यनामैतत् (ह. निष ३ १०) । सत्यमेव पुरावतः दूरात् शोचिः न शोचिर्वीरित्येव । 'यथा अतिरादित्यो वा सर्वत्र^२ स्वदीर्घि प्रास्यति एवम्^३ मानम्^४ वृष्टिद्वारेण सर्वस्य निर्मातारं मेघम् प्र अस्य प्रकर्षेण सर्वत्र^५ क्षिपथ । अथवा मानो सर्वं वृष्यते । शोचित्विषि प्रथमान्तं क्षेप्यचनम्, न^६ क्षिप्यमाणवचनम् । यथा अतीरादित्यस्य वा शोचिर्दीर्घिः दूरात्-मांसि प्रास्यति एवं यूयं शत्रूणां मानं सर्वं दूरात् प्रास्यथ क्षिपथ । नाशं गमयथेत्यर्थः । पण्डित्तुतेस्तच्छब्दोऽध्याइतव्यः । ते कस्य कस्या हेतविसं तृतीया । कस्य यजमानस्य कर्मणा हेतुना । कस्य वा वर्षगा रूपेण । कम् वा यजमानं प्रति याय गच्छथ । कम् मुखनामैव (ह. निष ३, १) । त्रिकावितेयणं वीर्यं इत्यन्वम् । तुल्यम् । शङ्कोशेनेत्यर्थः । निपातो वा कंशब्दः पदपूर्वम् । हे धृतयः ! कस्यपितारः ! शत्रूण्याम् । वाक्यं कुर्वन्तं यद्वृषं वा ये वा यजमानं प्रति यूयमङ्कोशेण गच्छथ,^७ तं मया कथयत, मुखमहमपि गतकर्म तद्वृषं स एव न भवामीति । आगमनविलम्बनादुपास्योऽयम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० प्रास्यथ हृष्ये मरतः ! दूरात् यत् तेजः इवात्मीयम् शत्रून्, तद्^८ वस्य कर्तव्या मरतः । केन वा वेदितः^९ । कम् च देसें यूयम् याथ, कम् पर शत्रु पुरयं हे कस्यपितारः ! ॥ १ ॥

१. 'मणि अस्माकमैति रवि अ. २. 'स्वस्यार्थं' अ. ३. 'म्यत् अ. ४. भाषाकं वृषं' अर्थे वि.

५. 'वृषं अर्थः इव अ' वि. ६-६. ये यूयम् अ. कु. पर ये मरत. यूयम् रवि. ७-७. वृष्टितम् अ.

८. मानस. अ. ९. नास्ति अ. कु. १०. नास्ति मूको. ११. गच्छथ अ. १२-१२. कस्य यजमानस्य

कर्मणा मरतः वेदिया कस्य कस्य च यजमानं वि' अ.

सुदृढं "प्र यदित्वा" इति इयं चतुर्थं सूक्तम् । वीरपुत्र कण्व ऋषिः । युञ्ज सतोवृत्तम् ।
अयुतो बृहत् । मरतो देवता ।

हे घृतम् । त्वावरादीनां कम्पनकारिणं महत् यत् यदा मानम् मननीयं युष्मद्बलम् पराया
दूरात् इत्या अस्मादन्तरिक्षात् प्र अम्बुय भूमौ प्रक्षिपथ । दृष्टान्तः । शोचि न तेज इव । यथा
सूर्यस्य वेजोऽन्तरिक्षात् भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं युष्मद् इयं यजमानस्य कण्व
मनुना सह सगच्छन्ते इति शेषः । तथा इयं यजमानस्य वर्षता स्तोत्रेण सङ्गच्छन्ते । इयं
यजमानमुद्दिश्य याथ देवयजनदेशे गच्छथ । इम् ह कम् यत्तु यजमानम् अनुगृह्णीषेति शेषः ॥

स्थिरा वः सुन्त्वायुधा पराणुदे वीळु उत प्रतिष्क्रमे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । ३ । सुन्तु । आयुधा । पराऽणुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्क्रमे । यष्माकम् । अस्तु ।
तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

स्कन्द० स्थिरा स्थिराण्यत्रिचलानि नित्यसन्निहितानि च सन्तु आयुधा आयुधानि । विमर्षम् । पराणु
युद्ध प्रेरणे । अस्मच्छूणा प्रेरणाय स्वस्थानादपकालनाय । "वीळु चास्तु" । वीळु दृढमभेद्यमेक
चित्तमत्रोच्यते । पक्वचित् चास्तिवत्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् सेनालक्षणं बलम् । न च
पराणुद एव केदलाय । किं तर्हि उत प्रतिष्क्रमे । एभि स्वभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धा
यावि शान्ताम् । एतदुक्तं भवति— सर्वस्यैव द्विविधा शशवः । उच्छेद्या उच्छेदका वा । तत्र
येऽस्माकमुच्छेदा दात्रव तेषां स्थानादपकालनाय, ये उच्छेदकास्तेषां प्रतिबन्धाय युष्माकमायुधानि
नित्य सन्निहितानि सन्तु । सेनालक्षणं बलं चाभेद्यमस्तिवति । अथवा वीळु इति दीर्घव
दर्शनादायुधानां च प्रकृतत्वात् उत्समानाधिकरणप्रथमबाहुवचनान्तो वीळुशब्द इति प्यारवा
त्तयम् । स्थिराणि चायुधानि वीळुनि चेति । अस्मच्छूणांमपकालनाय प्रतिबन्धाय च नित्य
सन्निहितानि दृष्टानि च युष्माकमायुधानि भवन्तिवत्यर्थः । अथवा वीळु इत्युकारस्य प्रकृत
त्वंदात्वात् वीळुशब्दो द्विवचनान्तः । स्थिराणि च आयुधानि सन्त्वस्मच्छूणां पराणोदायः ।
किञ्च वीळु उत वीळु "च न्नाम्" । कौ । द्विवचननिर्देशात् युद्धोपकरणेषु इयुषी वा रथाद्यौ वा ।
किमर्थम् । प्रतिष्क्रमे प्रतिबन्धायापनयनाय, धारणाय चेत्यर्थः । कण्व । सामर्थ्यात् शिष्टानां वा
युष्माकं वा रथस्थानाम् । पदकाराभिमायश्च एव सति पर्येष्य । किञ्च युष्माकम् अस्तु तविषी पनीयसी
या अस्तिवत्येत्वं मतेत्येतेन सन्ध्यवितत्यम् । उत्सम्बन्धाच्च लुब्धे लौट् इष्टव्यः । 'तविषी' (विष
२, ५) इति बलनामः । पनीयसीति पनत् स्तुत्यर्थस्य वृद्धन्तस्यावित्तापरायण्ये रूपम् । म्यारयन्तं चार्थः
मृच कर्मणि वृष्टव्यः । युष्माकं म्बुते बलमतिव्येन श्रोतव्यं मा भस्तु मा भूत् । कण्व । मर्त्यस्य
मायिनं मायावत् । युष्मद्बलमश्वेत्यैवातिशयेन स्तुत्यतां प्रतिपद्यता मा शश्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ नास्ति वि मे २ नास्ति वि ३ "भवति" मूको ४ यथा मूको ५ गण्ड
मूको ६ "एतदेति मूको ७ नास्ति मूको ८ "भवति" मूको इति ९ नास्ति मूको १० १० नास्ति
इति, कीन् अ कृ ११ उच्छेद इति १२ म्ना इति १३ वीळु इति १४ इति म अ कृ
१५ नास्ति अ १६ वीणुत् इति १७ य इति १८ मरताम् इति १९ पराणु इति
२०-२० १७ इति; आत्मा इति २१ इत्यर्थं अ कृ २२ मियन्ते इति २३ "तव इति
२४ अ इति २५ म्ना अ म्ना इति

येद्वृष्टः स्थिराणि युष्माकम् सन्तु आधुधानि शत्रूणां धेरणाय । अपि च हृदं च प्रतिष्कम्भितं युष्माकम् भन्तु वन्दन् अतिशयेन स्तोतव्यम् । मा भावावतः मर्त्यस्य अथवमनस्य ॥ २ ॥

मुद्रुष्टः हे मरुतः ! वः आधुधा युष्माकम् आधुधानि पराणुदे पराणां राम्यामपनोदनाय स्थिरा सन्तु स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिष्कम्भे शत्रूणां प्रतिवन्धाय^१ वीरु सन्तु दृढानि सन्तु । युष्माकम् तत्रिषीं पलम् पनीयमीं अतिशयेन स्तोतव्यम् अस्य भवतु । अस्मासु मायिनः लघुपाणिः मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोः मा मलम् भवतु^२ ॥ २ ॥

परां ह यत् स्थिरं हृथ नरो वर्तयेथा गुरु ।
वि याधन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परां । ह । यत् । स्थिरम् । हृथ । नरः । वर्तयेथ । गुरु । वि । याधन । वनिनः । पृथिव्याः ।
वि । आशाः । पर्वतानाम् । ॥ ३ ॥

स्कन्द० परा इत्युपसर्गः ह्य इत्यारथात्तेन सम्बन्धयितव्यः । ह-नाम्ः पदपूर्वः । यत् स्थिरम् अरिचरं स्वम्प्राप्तदेशान्^१ चालयितुमशक्यम्^२ वच्छन्द्युत्तेनाप्यन्दोऽप्याहार्यः । तद् घृयं परा ह्य स्वदेशस्थितं मुष्टिभिर्दूर्णपथं । हे नरः ! मनुष्याकृता मरुतः ! यत्तु स्वभावात् प्रवेशाद्याल-
विमुक्तवर्षं^३ तद् वर्णयथ सममर्षं । प्रलोपपथैस्वर्षः । गुरु सुर्वर्षि^४ । दुष्प्रलोपमपीत्यर्थः ।
किञ्च वि याधन विगच्छथ । लघुपथैस्वर्षः । किम् । वनिनः वृक्षान् । वुतः । पृथिव्याः पृथिवीतः ।
मूमितः उर्ध्वप^५ वृक्षानि लघुपथैस्वर्षः^६ । न च पृथिवीत एव केवलतः^७ । किं तर्हि । व्याशाः
'आशाः' (निप १, ९) इति दिहनाम् । दिशोऽपि विगच्छथ^८ पर्वतानाम् सम्बन्धिनोः । कः^९ गुनः
पर्वतानां दिग्भिः सम्बन्धः । दिशु पर्वता भवतिष्ठन्ते । अथवा पर्वतानामिति द्वितीयाधे
पठि । दिशः पर्वताश्च विगच्छथ इति । ऊर्ध्वं तिर्यक् च लघुपथमर्षाः स्वेत्यर्थः । अथवा
त्रियाधनेति^{१०} यान्तिशान्तकर्तृत्वात्पर्वो ब्रह्मणः । विगमपथ वनिनः पृथिव्याः । मूमितः "वृक्षान्
वरुणपथैस्वर्षः" । व्याशाः पर्वतानाम् आशात्तान्द इच्छावचनः । पर्वत इत्यपि मेघनाम
(५. निप १, १०) । अस्माभिरैरिंतव्यभिरपेवंकृत्वा आशा "मेघानां विगमपथ" । आशापथैस्वर्षः ॥३॥

येद्वृष्टः परा ह्य परां स्थिरम् पर्वतादिकम्, वदां वा नरः । "गुरुभारमपि शिलादिकं नृणामिव"^१
चरन्पथ, वदां^२ पृथिव्याः "वृक्षानां मध्येन" गच्छथ, तयोपरि च पर्वतानाम् दिशः मध्येन
गच्छथ त्रिदिग्भवन्तः ॥ ३ ॥

मुद्रुष्टः हे नरः ! मेतारः ! मरुतः ! यद् वदा स्थिरम् वस्तु परा ह्य वृक्षादिकं परार्द्धं भागं कृत्वा ।
गुरु गुरुभोतेतम् पाषाणादिकं वर्णयथ धेरणाय^३ । तदानीं पृथिव्याः सम्बन्धिनः वनिनः वनयोः^४

१. अथवापुत्रां विं अं. २. वन् अपि वृ ३. वरं विं. ४. वणनय वि में. ५. वा
भरं वि में. ६. वनां अ. ७-७. मासि अ कु. | अरत्त रवि. ८. मासि अ रवि. ९. उर्वे
रवि. १०-१०. इत्यु विहं अ रवि. ११. वेणव मूमे. १२. गच्छथ कु. १३. वि अ कु.
१४. वर्णयं कु. वेणवे अ. १५-१५. मेतारमपि गदां कु. १६. वदा विं. १७. वदा विं अं.
मासि कु १८ १८. अथावपर्वतैक इत्यर्थं विं अं. १९. वा विं २०-२०. इत्यु अं रवि
विं कु. इत्यु अं अ. २१. मासि वि

वृक्षान् नि याथन विद्युज्य मध्ये गच्छथ ह । अरण्यागताना निविटाना मृक्षाणा मध्ये यथा
कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वान् इतरवृक्षाणा परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति खलु । तथा
पर्वतानाम् आन्ना पर्वतवाहर्बदिस वि याथन विद्युज्यमाना गच्छथ ॥ ३ ॥

नहि वः शत्रुर्विधिदे अधि यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु त्रिपी तना युजा रुद्रांसो नू चिदाध्वे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विधिदे । अधि । यवि । न । भूम्याम् । रिशादसः । युष्माकम् । अस्तु ।
त्रिपी । तना । युजा । रुद्रांसः । नु । चित् । आऽध्वे ॥ ४ ॥

स्कन्द० नहि व शत्रु शतविधा विधिदे विद्यते । अधि यदि दिव उपरि । तुल्लोक इत्यर्थः । न भवि
भूम्याम् हे रिशादसः । त्रिदिहिसार्थः । असु क्षेपणे । रिशातोऽस्मन्तीति रिशादसः । दिविगुणा
प्रतिर्दिसित्तर इत्यर्थः । तेषा सम्बोधन हे रिशादसः । किञ्च युष्माकम् अस्तु त्रिपी तना युजा । 'तना'
(निघ २, १०) इति धननाम । 'युष्मदीय बल हरिर्बलणेन धनेन युक्तम् अस्तु' असादीय हविर
मुत्कामित्यर्थः । हे रुद्रासः । पितृद्व्योऽय सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रेषु प्रयुक्तः । रुद्रपुत्रा इत्यर्थः ।
वुत पतन् । 'रुद्रस्य व मीळहृष सन्ति पुना' (अ ६, ६६, ३) इत्यादिषु मरुता रुद्रपुत्र
दर्शनात् । किमर्थम् । नू चित् आध्वे । 'नु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रनाम । चिच्छब्द पदस्य ।
क्षिप्रमसच्छनुणाम् धर्षणाव' नाभिभवाय' । अथवा नू विदाध्व इत्येवत् पूनांपेश भिक्षमे
वाच्यम् । नूचिच्छब्दश्चात्र नशब्दस्यार्थः । 'नू चित् स प्रेयत वनो न रेयन्' (अ ७, १०, ६) इति वषा ।
नाध्वे नाभिभवाय' । क । सामर्ष्याद् चूयम् । प्रकृतवाद्वा तविप्या * युष्मदीया त्रिपी । येषु
युष्मदीय वा' बल न' कृत्वादिभिर्भवे प्राप्नुयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नहि व शत्रु शपते' स्तौं, न च भूम्याम् रिशातामसित्तर । युष्माकम् अस्तु बल हविरक्षणेन
धनेन सहाधेन रुद्रपुत्रा । क्षिप्र शत्रुणामाधर्षणाव' ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे रिशादसः । शत्रुदिसका । मरुतः । अधि यदि तुल्लोकस्योपरि व युष्माकम् शत्रु नहि विधिदे न
च बभूव । तथा भूम्याम् यदि शत्रु न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा । मरुतः । युष्माकम्
एवोनवद्वात्तत्पत्यात्ता मरुताम् युजा योगेन परस्परैकमरुतेन आध्वे वैरिणा सर्वतो धर्षणाव
त्रिपी बलम् नू चित् क्षिप्रमेव तना सुविरुता अस्तु भवतु ॥ ४ ॥

प्र धेपयन्ति पर्वतान् वि रिञ्चन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इत देवासः सर्वया रिञ्चा ॥ ५ ॥

प्र । प्रेपयन्ति । पर्वतान् । वि । रिञ्चन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति । आरत । गच्छन् । दुर्मदा प्रव ।
देवासः । सर्वया । रिञ्चा ॥ ५ ॥

१ रिशुवनात् सूको. २ २. युष्मदीयवियुज्येन धनेन युक्त (युष्मत् अ यु) सूको ३. धर्षणा
व हरि ४. धर्षणा वा हरि ५. रिञ्चन्ति ६. मरुताम् अ यु ७. तविप्य यु ८. मरुताम् अ
९. युष्मत् १०. मरुताम् अ यु ११. मरुते अ यु १२. युष्मत् आध्वेन वि' तना

स्कन्द० प्र वेपयन्ति कम्पयन्ति पर्वतान् महतः । वि विद्यन्ति विविद्ं पृथग्भावे । पृथक् कुर्वन्ति । उत्ख-
नन्तीत्यर्थः । कान् । वनस्पतीन् । प्रत्यक्षकृतः^१ परोऽर्धर्चो मिसं वाक्चं पूर्वस्मादर्धर्चात् । 'प्रो आरत'^२
अतिगौरवार्थः । प्रागप्यत्र हे महतः । । कम्पन् । दुर्मता इव यथा दुर्मताः सन्तः प्रकर्षेण हुंकारयन्तः
सागच्छन्ति वदन् । 'देवाः ! हे देवाः ! । मा च केवला एव । किं तर्हि । सर्वथा विद्या 'विश' ।^३ (विप-
२, २) इति मनुष्यनाम । सर्वथा स्वपरिचारकमनुष्यजात्या सह । सर्वैः परिचारकैः सहैत्यर्थः ॥ ५ ॥

येङ्कट० प्र^४ कम्पयन्ति^५ शिलोत्थयाद्, पृथक् कुर्वन्ति वनस्पतीन् । इत्थं मनुमता इव प्रगच्छन्त'^६
देवाः ! महतः ! सर्वैः अनुचरैः सह^७ ॥ ५ ॥

मुद्रल० पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति भरतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति । वनस्पतीन् वडाश्रवादीन्
वि विद्यन्ति परस्परविद्युक्तान् कुर्वन्ति । हे महतः ! देवाः ! देवाः ! सर्वथा विद्या प्रजया सहित
युयम् प्रो आरत प्रकर्षेणैव^८ सर्वैस्तो गच्छथ । दृष्टान्तः । दुर्मताः इव 'यथा मद्रोमताः'^९ स्वेच्छया
सर्वतः क्रीडन्ति^{१०} सद्रत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

उपो रथेषु पृथतीरयुग्ध्वं प्रष्टिवेहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदधीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृथतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । बहति । रोहितः । आ । वो । यामाय ।
पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अधीभयन्त । मानुषाः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उपो रथेषु'^१ उपो हत्येव निरित्येतस्य स्वाने'^२ । आख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । स्वयंपु
पुपनाः पृथङ्गणौ बद्धवा उपो अयुग्ध्वम् इति । अस्माद्भ्रातृगणनाथै^३ 'रथस्यैकस्य पृथतीः निर-
युग्ध्वम्'^४ । न च केवलाः । किं तर्हि । प्रष्टिः बहति रोहितः चतुर्वर्गस्य'^५ रथस्यैकस्यैव'^६ पुनि
यः पार्थे द्वितीयो नियुज्यते स प्रष्टिरित्युच्यते । एकवाच्यताप्रतिदुष्यते यत्तच्छब्दावप्याहार्यो ।
यः प्रष्टिवेहति रोहितः लोहितवर्णः स च । किं पुनः कारणम्, यत्तेनोत्थामदे । उच्यते ।
यस्मात् आ वो यामाय च इति पठ्ये । यामायेति धामशाब्दो रथवचनः । 'विमुर्वा धामः'
(श्र १, ३४, १) इति यथा । पठ्यर्थे चतुर्थी । शब्दप्रभुत्वेश्च शब्दमिति वारयरोपः । दुस्माकं
स्वभूतस्य गच्छती रथस्य शब्दम् । पृथिवी चित् गच्छः पदपूरणः । समस्ता पृथिवी । आ अधोत्-
मर्वादया शृणोति । अतस्ते धममपि शृणुमाः^७ इत्यर्थः । अधीमयन्त विन्ध्यति'^८ युष्मत्तः यापन-
कुर्वन्तः अस्मादिधाः मानुषाः । अधवा'^९ आ वो यामायेति य इति 'प्रदाह्यन्ती धुवः पूर्वस्य
कती' (पा १, ४, ४०) इत्येवं संप्रदानत्वाद् संप्रदाने चतुर्थी । यान्यपिसिद् देवा इति यामो
यस्यः । द्वितीयाथेऽत्र चतुर्थी । युष्मत्स्यं यज्ञं समस्ता पृथिवी आ अधोत् आशृणोति प्रति-
जानीते । यस्मात्^{१०} युष्माद् यस्यामीयेतन्न कश्चिन्नास्तुपुगच्छतीत्यर्थः । अतश्चाप्यत्र प्यारुता

१. विपरिण म कु. २. 'कलं म. ३-२. नास्ति म. ४. हे देवणः म कु. ५. चिद् रवि.
६. नास्ति वि' ह्यं. ७. वेपयन्ति म' वि'. ८. प्राग' वि' ल्यं. ९. नास्ति म' वि'. १०. 'पैग
मै'. ११-११. परोऽर्धर्चः वि. १२. शीवन्ति मूको. १३-१३. नास्ति रवि. १४. रथेन रवि.
१५-१५. नियुज्यं म कु; तिलुत्पन्न रवि. १६. चतुर्वर्गस्य म कु. १७. 'रथस्यैव रथ' रवि म.
१८. युष्मदे मूको. १९. रथेने म कु २०. नास्ति मूको. २१. नास्ति म कु.

मरुत कदाचिदस्मयत नागन्धेपुरपीत्येवमाशङ्कित्वा युष्मदनागमनात् शवीभयन्त विन्वती^१
 अस्मद्विधा मानुषा । यस्मादन्यव्यापृताना युष्माक स्वयज्ञेऽनागमनात् विभेमि तस्मात्कलत्र
 तवीमि—न्ययुक्त्वा प्रवक्षीर्ष्वेवा प्रति च रोहितमिति समन्वार्थे ॥ ६ ॥

घेङ्कट० सूयम् रथेषु प्रपट्टणां अद्वा उपायुर्भवम् । प्रति भूत्वा वहति रोहितवर्णं अद्वा ४
 चोपायुर्भवम् । आश्रणोति भवताम् गमनाय पृथिवी । किं मरुत आगच्छन्तीति भयन
 विन्वति च मानुषा ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुत । रथेषु भवद्दीप्यु पृथवा विन्दुयुक्ता मृगी उरो^२ सामोप्यनैव अयुम्बन
 योनितवन्त । प्राष्ट एतत्सज्जो वाहनत्रयमभ्यवर्ती युष्मद्विकल्प रोहित मृगावाप्ततरवापि लोहितवर्णं^३
 वहति रथ नयति । य युष्माकम् यामाय गमनाय पृथिवी चित् मन्तरिक्षमपि आ ज्ञेय
 आभिमुत्स्यैव भृशजोत् । अनुमानातीत्यर्थे । मानुषा मूलोक्तवर्तिन पुरथा अर्थाभयन्त स्वय
 भीता सन्त अन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्त ॥ ६ ॥

आ नो मक्षू तनाय कं रुद्रा अत्रो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽरिस्ता यथा पुरेत्था कर्णाय विन्व्युषे ॥ ७ ॥

आ । वृ । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्रा । अत्रे । वृणीमहे । गते । नूनम् । नृ । अरिस्ता ।
 यथा । पुरा । इत्या । कर्णाय । विन्व्युषे ॥ ७ ॥

स्कन्द० य युष्माकम् स्वभूतम् मधु क्षिप्रम् इत्यर्थे । तनाय तनोत्यस्ताविति तन^४ पुत्रादिसत्तार,
 तदर्थम् । अथवा 'तना' (गिण २, १०) इति धननाम । धनार्थम् । कम् सुख हे रुद्र । रुद्रपुत्रा^५
 मरुत । अर पालनम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । युष्मामि पात्यमाना पुत्रादिसन्ताव धन वा
 प्राप्स्याम इत्येवमर्थं युष्मदीय पालने क्षिप्र प्रार्थयामहे इत्यर्थे । अत एतत् ज्ञात्वा मरु
 गच्छत^६ । नूनम् इति पदप्रण । न 'गन्त्यर्थकर्मणि द्वितीया' (पा २, १, १२) इत्येवमेवा
 कर्मणि चतुर्थी । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । मक्षुम् । अत्रता 'इयभूतक्षणे' (पा २, ३, ११)
 इत्यत्रमेवा वृणीया । पालनेन सम्बन्धे । यथा पुरा^७ पूर्वेषु कालेषु 'इत्या इत्यम्' असुतोऽन्तरिक्षार
 कर्णाय विन्व्युषे 'आशङ्कितयुष्मदागमनमीताय'^८ । 'यथैव पुरा सद्दिदानीमपि पालनहातां
 मा मूक्यदमाशङ्कित युष्मदागमनमीत^९ प्रत्यमुतोऽन्तरिक्षादागच्छतेत्यर्थे ॥ ७ ॥

घेङ्कट० आ वृणामहे युष्माकम् रुद्रपुत्रा । रक्षणम् 'पुत्राय । तथा सति मक्षुः' सग्यति अन्तार'^{१०}
 रक्षणेन । यथा पुरा अन्येषामाह्वाने,^{११} 'मक्षु' विन्व्युष कर्णाय मरुतेति ॥ ७ ॥

१ युष्मदां अ कु २ विन्वति कु ३ मरुतां एव मरुता कु, समरुतां एव अ ४ उऽनुप्यन
 वि' लप; 'युष्मद कु रवि ५ 'युष्मद कु रवि', 'युष्मद रवि ६ 'म्वनि कु, 'म्वनी वि' अ'
 ७ नास्ति वि ८ 'य (यम् मूको ९ द्विं प्रार्थयाने रामय मूको १० नन वापन अ
 ११ मरुत रवि १२ नास्ति अ कु १३-१४ राप्य अ कु, एवा रवि १४ 'द्विं पु' अ
 १५ मरुत रवि अ कु १५-१५ वृटिम् अ १ पादरता रवि १६-१६ द्विं युष्मदागमनमीत अ कु
 १७ १७ यथैव वा मरुताय वा युष्मदे वा मरुत मरुत रवि' अ' १८ मरुता रवि' अ' अ, न मरुत रवि' अ'
 १९ 'इने कु, इने द्वीं वि' अ' २० नास्ति वि'.

मुद्गल० हे हदा । इद्रपुत्रा^१ मरुत । तत्राय वम् अरमदीचपुत्रार्थम् गणु शीघ्रम् व युमदीयम्
 अथ रक्षणम् आ वृणीमहे सर्वत प्रापेष्टामहे । पुरा पूर्वस्मिन् काले कर्मान्तरेषु न अवसा
 अरमदीयरक्षणेन विमित्तेन यय दया प्राप्तवन्त, इथा भवेन प्रकारेण विभुषे भीतियुक्ताय
 कष्याय मेधाविने यत्रमानाय तदनुप्रहार्यम् नूनम् क्षिप्रम् गन्त प्राप्तुत ॥ ७ ॥

युष्मेपितो मरुतो मर्त्येपित आ यो नो अभ्व ईपते ।

नि तं युषोत शवंसा व्योजसा नि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽपित । गुरुत । मर्त्येऽपित । आ । य । नु । अभ्व । ईपते । नि । तम् । युषोत ।
 शरंसा । नि । ओजसा । नि । युष्माकाभि । उतिऽभि ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे मरुत । 'युष्मेपित मर्त्येपित' युष्मत्प्रेषितो मर्त्येपितो वा आ^१ य न अभ्व महता-
 मैतव (तु निघ ३, ३) । महार आ ईपते 'ईपति षणति' इति गतिकर्मसु पाठान् गत्यर्थोऽयम्
 (तु निघ २, १४) । आगच्छति । क । सामर्थ्यात् हिंसिता । 'नि तम् युषोत' यीति शुभभावार्यं
 पृथक् कुरत । तमस्मत्तोऽननयवेत्यर्थं । केन । शवसा सेनादक्षणेन । नि तम् ओजसा^२ युषोत ।
 नि युष्माकाभि ऊतिभि योष्माकीणे^३ पालनैश्च विद्युषोत । किञ्चित् सेनादक्षणेन बलेन,
 किञ्चित् स्वशरीरबलेन, किञ्चित् पालनमात्रेणैवेत्यर्थं ॥ ८ ॥

घट्ट० युष्माभिः प्रेषित मरुत । मर्त्येर्वा प्रेषित य महान् अस्मान् 'आ द्विवस्ति, तम् युय
 शवसा अस्मत्त पृथक् कुरुत, ओजसा च । तथा योष्माकीणे † परिदृश्यैश्च अस्मान्^४ अववेति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुत । य य कश्चित् आय शत्रु युष्मदिन युष्माभि प्रेषित मर्त्येपित मारकं
 रण्यैश्च प्रेषित सन न अस्मान् प्रवि आ ईपते आभिमुख्येन प्राप्नोति, तम् शत्रुम् शवसा
 महेन वि युषोत विभक्त कुरत । तथा ओजसा बलेन वि युषोत, युष्माकाभि ऊतिभि युष्म
 त्सम्बन्धिभि रक्षणैश्च वि युषोत ॥ ८ ॥

अस्तामि हि प्रयज्यवः कर्ष्वं दृद प्रचेतसः ।

अमाभिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टि न त्रिद्युतः ॥ ९ ॥

अस्तामि । हि । प्रयज्यवः । कर्ष्वं । दृद । प्रचेतसः । अस्तामिऽमि । मरुत । आ ।
 न । ऊतिऽभि । गन्त । वृष्टिम । न । त्रिद्युतः ॥ ९ ॥

स्कन्द० साभि अर्थम् । न साभि अगामि समग्रम् । किं तद् । सामर्थ्यात् धनम् । प्रयज्यव ।
 प्रक्षेपेण पटव्या मरुत । कष्वम् चतुर्थ्ये द्वितीया । मरु कर्ष्याय । दृद दत्त । हे
 प्रयतसाः प्रयुद्धाना । किञ्च अस्तामि समग्रामि हे मरुत ! न अस्मान् ऊतिभि पालनै
 सम्पदा आ गन्त आगच्छत । समग्रभाजनहन्ता अस्मान् प्रत्यागच्छतेत्यर्थं । कष्वम् । इष्टिम्
 न विद्युत् यथा वृष्टि मरुतो^५ प्याप्नुवत्यो^६ त्रिद्युत आगच्छन्ति, मरुत् ॥ ९ ॥

१ १ नास्ति अ कु २ नास्ति रवि ३ ३ न विद्युषेण रवि ४ नास्ति अ कु - 'कने
 ५ १-२ नास्ति अ वि † 'कने कु ७ मरुता रवि ८ प्याप्नुवन्ती अ कु

वेङ्कट० प्रकषेण यद्व्या ! प्रकृष्टाना । कषम् हि महम् असाधारणं मनुष्येभ्यः, परिं हिं इत् ।
असाधारणैश्च पालनैः अस्मान् आ गच्छत, उष्टिम् इव विद्युत् वीचम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० अस्मि हि सम्पूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यव ! प्रकषेण यद्व्या ! प्रवेत्स । प्रकृष्टानमुक्त्वा ।
हे मत्त ! कषम् मेधाविन यत्मानम् दद धारयत् । हि यस्माद् युद्धे कषमसृषिं धारितान्
तस्माद् कारणात् अस्मिभि क्वचित् सम्पूर्णं रक्षणी न अस्मान् प्रति आ गन्त भागच्छत । इष्टान् ।
उष्टिम् न विद्युत् यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽस्मामि धृतयः शर्वः ।

ऋषिद्विपे मरुतः परिमन्यव इपुं न सृजत द्विपम् ॥ १० ॥

अस्मि । ओजः । विभृथ । सुदानव । अस्मि । धृतयः । शर्वः । ऋषिद्विपे ।

मरुतः । परिमन्ये । इपुम् । न । सृजत । द्विपम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अस्मि ओज शरीर बलम् विभृथं धारय हे सुदानव ! दानुशब्दो दातृवचनो दानवत्वो
वा । शोभनदावार ! शोभनदाना । वा । न च केवल शरीरमेव बलम् । किं तर्हि । अस्मि
हे धृतय ! कम्पितार ! शत्रूणां शव सेनालक्षणमपि बलम् । द्विपेनापि बलेन उपेत-
स्तेत्यर्थः । यत् एवम् अतो मवीमि — ऋषिद्विपे मत्प्रभृतीनामृषीणां द्वेष्ये हे मरुत ! परिमन्ये
'मन्यु' (निप २, १३) इति श्लोचनात् । परिगतो मन्त्रुषेण स परिमन्यु, तस्मै परिमन्य
हुदायेत्यर्थः । अथवा मन्त्रुर्मन्यतेर्द्विषिकर्मण दीक्षितरोष्यते । परिगतदीप्तये । स्वदीप्तया
ऐश्वर्यादिक्रिया दीप्तायाऽपीत्यर्थः । इपुम् न यथा कश्चित् कर्मविदिषु हुद्द मृजेव वर
सृजत विमृजत क्षिपत । द्विपम् सर्वलोकद्वेष्याम् । तमृषीण्य द्वेषारं निरवकुदम् ऐश्वर्या
दीप्त्या वा दीप्तमपि सर्वलोकद्वेष्य हुत्तेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० असाधारणं बलम् विभृथं शोभनदाना ! असाधारणं वेग च कम्पितार ! 'कषं शो' वो
द्वेष्टि तस्मै परितो मन्वमानाय शरम् इव द्वेष विमृजतेति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे सुदानव ! शोभनदानोपेतः ! मरुत ! अस्मि सम्पूर्णम् ओज बलम् विभृथ धारय । हे
धृतय ! कम्पनकारिणो मरुत ! अस्मि सम्पूर्णम् शव बलम् परिमन्यये कोपपरिवृत्ताय ऋषि
कर्षीणां द्वेष कुर्वते शत्रवे सद्दिनासायम् द्विपम् द्वेषकारिणं हुत्तारम् सृजत । इष्टान् । इपुं न
यथा शत्रोरपि शान् सुचन्ति तद्वत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये ऋषोर्बिसो वरः ॥

[४०]

उत्थिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्रं । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सूक्तम् उद ब्राह्मणस्यम्' (ब्र. बृदे वे, १०७) । सूक्तम् उत्थिष्ठ इत्येतत् ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । यास्त्वप्राच्या मरुदाया देवताः श्रूयन्ते, ब्रह्मणस्पतिना सह यौगिकत्वमाप्रविज्ञानेन नैवण्टुक्यस्ता बोद्धव्याः । अस्मद्यज्ञमागन्तुम् उत्थिष्ठ हे ब्रह्मणस्पते ! । देवयन्तः देवानिच्छन्तो ययं त्वाम् ईमहे स्वयज्ञागमनं याचामहे । स्वयज्ञागमनमभ्यर्षयामहे इत्यर्थः । त्वया च^१ सह उप प्र यन्तु मरुतः अपि सुदानवः शोभनदात्परः शोभनदाना वा । त्वमपि हे इन्द्र ! प्राशूः प्रकर्षेण क्षिप्रः भव सचा सह ब्रह्मणस्पतिना ॥ १ ॥

षेडूट० उत्थिष्ठ ब्रह्मणस्पते ! । देवानिच्छन्तः त्वां याचामहे । त्वसहायाः मरुतः च उपगच्छन्तु सुदानाः । इन्द्र ! त्वं च 'क्षिप्रकारी भव सहायः' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उत्थिष्ठ' इत्यर्षयज्ञमं सूक्तम् । धोरपुमः कण्व ऋषिः । बृहती छन्दः । गुजः सतोबृहस्पः । भपुतो बृहस्पः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता^१ ।

हे ब्रह्मणस्पते ! देव ! उत्थिष्ठ अस्मदनुग्रहाय त्वदीपनिवासात् उदयानं कुरु । देवयन्तः देवान् कामयमाना ययम् त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे । सुदानवः^२ शोभनदानयुक्ताः मरुतः उप प्र यन्तु सनीषे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे इन्द्र ! त्वम् सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशकः भव ॥ १ ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपभूते धनें हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दर्धात यो व आचुके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहस्रः । पुत्र । मर्त्यः । उपभूते । धनें । हिते । सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुश्व्यम् । दर्धात । यः । वः । आचुके ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वाम् अपि इन्द्र ! मर्त्यं उपभूते आत्मानमेव कण्वः परोत्तरूपेण प्रतिनिर्दिशति — अयं कण्वनामा मनुष्य उपगम्य भूते । अस्मदीयं यज्ञम् ब्रह्मणस्पतिना सह आगच्छेद्वैतदभ्यर्षयत इत्यर्थः । धने हविराश्वे हिते निहिते । वेधां हविर्निधायैवर्थः । अथवा धने हिते इति निमित्त एवा सहमी । प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा । धने हिते निमित्तभूते । हितं परं ह्यनु-
मित्यर्थः^३ । एतन् ज्ञात्वा यज्ञनागाय सुवीर्यम् मरुतः आ स्वश्व्यम् मरुत इति साहचर्या-

१. नास्ति अ. २-२. 'शरी तेन सह भा अ' वि. ३-३. नास्ति वि मं. ४. हे गुज' गृही.

५. लक्ष्मि अ.

दनुभान्ता ब्रह्मणस्पति भरत इन्द्र सहस्रस्युत्र इत्येते चत्वारोऽपि प्रतिनिदिश्यन्ते । भाकर
समुच्चये । स्वस्थमिरयस्माच्च^१ परो द्रष्टव्य । हे भरतप्रभृतय^२ । 'सुवीर्यं स्वस्थं च^३ शोभते
वीर्येणाश्वेधोपेतम्^४ दधीत दधाति दानार्थं । शोद्धं, मध्यमपुरपत्रहुवचन^५ चैतद् द्रष्टव्यम् ।
दत्त । कस्मै । य व आचके कामयते । योऽस्मदादिर्धुन्मान् प्रार्थयत इत्यर्थः । अथा
दधीतेति दधाति धारणे पृथ । छिद्रश्रीतदैकवचनम् । सुवीर्यं स्वस्थं च धन दधीत धारयेद्,^६
यो व आचके इति । न चादचस्य धारण सम्भवतीत्यर्थात्^७ दानमेवानेन प्रार्थयते इति^८ ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् पृथ सह्यं सूतो^१ मर्यं उपस्तौति निहिते धने तद्रक्षणम् । महत । य
युष्मान् भाकामयते^२ मर्यं, स सुवीर्यम् स्वस्थम् च धारयेत् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे सहस्रस्युत्र । बलरूप बहुपालक ब्रह्मणस्पते^१ मर्यं मनुष्य इहो शत्रुषु प्रक्षिप्य
धने विनिचभूते सति त्वाम् इन् त्वामेव उपभूते हि समीप प्राप्य स्तौति सत्तु । तद्वत्
सम्पादनाय प्रार्थयते इत्यर्थः । हे महत ! य धनार्थं मर्यं मनुष्य व युष्मान् ब्रह्मणस्पति
सहितान् आचके स्तौति स मर्यं स्वस्थम्^२ शोभनाश्चयुक्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्येषु
च धनम् दधात धारयेत् ॥ २ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्यैतु सुनृता ।

अच्छं वीर्यं नर्यं पृङ्क्तिराधमं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मण । पति । प्र । देवी । एतु । सुनृता । अच्छं । वीर्यम् । नर्यम् ।

पृङ्क्तिर्जाधसम् । देवा । यज्ञम् । नयन्तु । न । ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्र एतु प्रकरोणामच्छतु ब्रह्मणस्पति । तेन च सह प्र देवी एतु सूता यावत् । किमर्थम् । अत्र
आप्तुम् पारम् वीर्यं नर्यं चैव^१ वीर्यपुराणत्वात्^२ वीर्यपुराणत्वात् वीरोऽत्र यज्ञ उच्यते । वीरवर्तक वीर्य
कर्मण्ये वा अस्यद्यमम् । नर्यम् नृभ्यो हितम् । पृङ्क्तिराधसम् राध साध ससिद्धौ । पृङ्क्तिनि
राज्येते^३ सताप्यत इति पङ्क्तिराधा सोमयाग । स हि चतसृभि पङ्क्तिभि सताप्यत
इति पृङ्क्तिषा अक्षरपङ्क्तिषा^४ नारायणपङ्क्तिषा सधनपङ्क्तिषा च । 'भाना करम्म कतिपय
पुरोमाश पवम्वा इयेवा इविपृङ्क्ति', 'सुमन्वदे' इत्येषाऽक्षरपङ्क्ति, 'दिनाराशसं प्रावप्यते
दिनाराशस माप्यन्तिन गवन सट्टारादास तृतीवगवनम्' इत्येषा नराशम्यपङ्क्ति, 'पुण्डरवगप प्रीत
गवनाम एतुरनृभ्य' इत्येषा सवनपङ्क्ति । एताश्च 'वा वै यज्ञे इविपृङ्क्ति पद'
इत्युपपन्न्य ऐतरेयशास्त्रे (२, २४) दृशिता । एताभि सारण्यमानवात् सोमयाग पङ्क्तिराधा,
त पृङ्क्तिराधस ब्रह्मणस्पतिव्रसादात् देवा^५ अन्येऽपि द्वा भातमसमीपम् यज्ञम् नयन्तु
नः अग्नाक पङ्क्तिम् । अन्येऽपि 'यगमाप्नुवन्तु इत्यर्थे^६ ॥ ३ ॥

१ 'गमिन' अ २ 'अथ स म ३-३ मादि म ४ 'पुरो यज्ञ' अ कु ५ 'देव अ
कु ६ 'नदीपय अ कु- ७ मादि कु ८ 'य व अ अ' अ ९ 'वि' १० 'य' अ ११
अ' रि' १२ 'वि' अ १३ 'अ' अ कु १४ 'मादि सूचो' १५ 'पङ्क्तिराध' अ १६ 'पुण्डरवगप रि
१७ 'मादि रि' १८ '३१' 'पुण्डरवगप अ कु

घेङ्कुट० प्रगच्छतु^१ ब्रह्मणस्पतिः । 'प्र एतु^२ देवी वाक् । अभिनयन्तु^३ 'अस्माकम्' बलवृत्तं नृभ्यो हितम् हविष्यहृत्स्वादिभिर्ब्राह्मणयिहितानिः पशुक्तिभिः समृद्धम् यज्ञम् देवाः'^४ ॥ ३ ॥

मुद्रल० ब्रह्मणस्पतिः देवः प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । सृष्टा देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । देवाः ब्रह्मणस्परावाद्यो देवताः वीरम् ननु निःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु । तम् नयम् मनुष्येभ्यो हितम् पशुकिराधसम् ब्राह्मणोक्तहविष्यद्वत्तथाविभिः^५ समृद्धम् यज्ञम् प्रति नः अस्मान् अरुह आभिमुख्येन नयन्तु ॥ ३ ॥

यो वाघते ददाति सुनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवं ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सुनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवं । तस्मै । इळांम् । सुवीराम् । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'यः वाघते' 'वाघते' (निघ ३, १८) इत्यृरिचङ्गाम । सामर्थ्याच्चेहान्तर्गतमत्वर्थो यतमाने^६ वर्तते । यो देव वाघते^७ क्रतिव्रते यजमानाय ददाति सुनरम् शोभनैर्वरूपेण वसु, सः धते धारयति अक्षिति अक्षीणम् श्रवः कीर्तिम् । कीर्तिमान् भवतीत्यर्थः । वयमपि तस्मै एव इळाम् हविरक्षणे-मद्यम् सुवीराम् शोभनाः वीराः कर्तारो यस्यास्तां सुवीराम् । शोभनैः अस्तिभिर्भद्रकल्पिता-मित्यर्थः । आ यजामहे दद्यः^८ सुप्रतूर्तिम् तूर्तिः^९ हिसार्थः । सुन्दु प्रतूर्त्यन्ते^{१०} शयवो यथा तां सुप्रतूर्तिम् । देवा हि हविष्यभोगाद्भूर्यमाप्नुवन्ति । तेन च वीर्येण शयून् गन्ति । अत एवमुच्यते — सुप्रतूर्तिमिति । 'अनेहसम् भवायाम्'^{११} । एतत् ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पते ! कीर्त्यं हविर्यं च धनमस्मभ्यं^{१२} देहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

घेङ्कुट० यः क्रतिव्रते ददाति शोभनरोषेण शोभनयानं^{१३} वा^{१४} धनम्, सः धारयति अक्षीणमद्यम् । वयं च तस्मै मानवीम् इळाम् सुपुत्राम् आ यजामहे शोभनधरणात् उपद्रवरहिताम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० यः यजमानः वाघते क्रतिव्रते सुनरम् सुन्दु नेतव्यम् वसु धनम् ददाति नः यजमान-ब्रह्मणस्पतेः प्रसादान् अक्षिति धरारहितम् श्रवः अद्यम् धते धारयति । तस्मै तादृशाय यजमानाय इळाम् एतन्नामधेयां मनोः पुत्रीम् आ यजामहे वयम् क्रतिव्रतः सर्वतो यजामः । कीदृशीम् इळाम् । सुवीराम् शोभनैः वीरैः मर्त्युंक्ताम् सुप्रतूर्तिम् सुन्दु प्रकल्पेण दिवाकारिणीम् अनेहसम् केनाप्यर्हिसाम् ॥ ४ ॥

१. गच्छतु वि^१ अ^२. २-२. प्रगच्छतु वि^३ अ^४. ३. अभिनयन्तु वि^५; अभिनयन्तु रवि^६ ४-४. 'सम्' शीरकर्मकं बलवृत्तं नृभ्यो हितं हविष्यहृत्स्वादिभिः अस्मै दक्षिणभिः पशुक्तिभिः एतद् वत् देवाः अभिनयन्तु अक्षययज्ञोऽनयन्तु पशुकिराधसम् वसुद्वयः पशुक्तिभिः एतस्मै शोभनैः इति पशुकिराधाः तं हविष्यहृत्स्वा अक्षयहृत्स्वा/ तस्मात्/ पशुद्वयस्य स्वनरवृत्ता वि^७ अ^८. ५. 'हविष्यहृत्स्वादिभिः सै'. ६-६. मारित रवि. ७. यजमानेन अ कु. ८. मारित रवि. ९. मारित अ कु. १०. तुर्तिः मूको. ११ मर्त्युंक्ते अ कु. १२-१२. 'दत्तः भवायाः अ कु. १३. 'प्रयामां रवि. १४. 'नयन्तु अ^१ कु रवि; 'ने नयन्तु अ^२ वि^३'. १५. मारित एते.

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'प्र नूनम् ब्रह्मणस्पतिः' नूनमिति पदपरुणः । ब्रह्मणस्पतिः 'स्तुतिरक्षणं मन्त्रम्' प्रं वदति वदतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्गतत्वार्थः । प्रवादयति । सर्वस्तोत्रुभिरुच्चारयतीत्यर्थः । उक्थ्यम् प्रकथ्यम् । कीदृशो मन्त्रः । उच्यते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च मरुत्प्रभृत्तप-
देवाः नैवण्डुकवृक्षा ओकानि स्थानानि चक्रिरे । यत्र इन्द्रादयोऽपि नैवण्डुकवृक्षा स्थिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'प्र वदति इदानीम्' ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रम् प्रकथयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयः स्थानानि चक्रिरे ध्वजणार्थं यं मन्त्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

मुद्रल० ब्रह्मणस्पतिः देवः उक्थ्यम् शस्त्रयोजन्यम् मन्त्रम् नूनम् अवश्यम् प्र वदति होत्रमुपे स्थितः सन् प्रवृत्ते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः ओकांसि स्थानानि चक्रिरे, तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वग्रान्त्वयः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वसः ॥

तमिद् वोचेमा विदयेषु शंसुषुं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वार्चं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद् वामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदयेषु । शंसुषुम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् । इमाम् । च । वार्चम् । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० यमीदृशं ब्रह्मणस्पतिरन्यैः स्तोत्रुभिः प्रवादयति वयमपि 'तम् इत् वोचेम' इच्छन् वृशार्थं । तमेव वोचेम उच्चारयेम' इत्यानात्मदे । विदयेषु यज्ञेष्वात्मीयेषु शंसुषुम् सुरस्य भावपितरं 'स्तुतिरक्षणम् मन्त्रम्' हे ब्रह्मणस्पतिमहचारिणो मरुत्प्रभृत्तयो देवाः अनेहसम् वपायम् । इमाम् न स्तुतिरक्षणम् वाक्यम् प्रतिहर्यथा इत्येतिः कान्तिकर्मां (द्र. निष २, ६) । ब्रह्मणस्पतिना सर्व कामयच्छम् । हे नरः मनुष्याशराः ! किञ्च विश्वा इत् वामा वः इच्छन्तः पदपरुणः । सर्वानि धननीयानि धनानि वः युष्माकं स्वभूतेन प्रसादेन वा । अतएव ध्याययेताममुक्तमस्य स्थाने प्रथमपुरतः । अस्तुवामां प्रास्तुवामां ॥ ६ ॥

१-१. भागिन रवि. २-२. 'धमन्त्रे अ. ३. नास्ति अ रवि. ४. वः शी' अ ५. देवता मुक्ते.
६. 'वृष्या इवा अ वृ' ७. वं वृ. ८-८. प्रवत् तादृशी वि' अ. ९. 'रवाम वृ. १०-१०. 'वृष्या'
अ वृ. ११. भागिन रवि', १२. 'वाम् रवि,

येद्भुट० तम् एव बोधेम वयम्^१ यज्ञेषु सुखस्य भावयितारम् मन्त्रम् देवा । अथापम् । 'ताम् च^२ इमाम् वाचम् देवाः नर । यूष कामयध्वम् । अथ च स्तोत्रा युष्माक स्वभूतानि सर्वाणि धनानि अश्नोतु^३ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे देवा । प्रज्ञानस्वतिप्रभृतय । तम् इत् तमेव इन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकम् मन्त्रम् विद्वेषु यज्ञेषु बोधेम वयम् ऋषिर्वाचो प्रवाम । ऋषिः प्रवाम । शम्भुवम् सुखस्य भावयितारम् अनेहसम् अर्हिसनीय दीपरहितम् । हे नर । नेतारो देवा । इमाम् अस्माभिरुच्यमाना मन्त्ररूपाम् वाचम् प्रतिहर्षेण च यूष कामयध्वे चेत् तर्हि विश्वा इत् सर्वाणि वामा वदनीया वाक् च युष्मान् अदनवत् व्याप्नुयात् ॥ ६ ॥

को देवपन्तमश्रवज्जनुं को वृक्तर्वाहिपम् ।

प्रप्रं दाश्वान् पस्त्याभिरस्थितान्तर्वायिन् क्षयं दधे ॥ ७ ॥

क । देवपन्तम् । अश्रवत् । जनम् । क । वृक्तर्वाहिपम् । प्रप्रं । दाश्वान् । पस्त्याभि । अस्थित । अन्तर्वायत् । क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'क देवपन्तम्' क इति सामर्थ्याच्छत्रोर्निर्देश । क शत्रु दबयन्त ब्रह्मणस्वतिप्रभृतीन् देवान् यष्टुमिच्छन्तम् अश्रवत् स्थाप्योति^४ जनम् मनुष्यम् । न कश्चिदपि व्याप्तु शक्नोतीत्यर्थ । क वृक्तर्वाहिपम् थास्तीर्णवर्हिष्कम्^५ । प्रप्रं दाश्वान् पस्त्याभि^६ अस्थित प्रैति^७ 'प्रसमुपोद पादपूजे' (पा ८, १, ६) इत्येव द्विवचनम् । अस्थितेत्येतेन चारुपात्रेण सम्पश्यते अथमुपसर्ग । एकवाक्यताप्रसिद्धप्रथं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यो दाश्वान् यन्मान पस्त्याभि 'पस्त्याभि' (गिप ३, ४) इति गृहनाम । अत्र 'तु तास्त्व्यात् देवा, उत्प्रथिपादनत्'^८ आहुत्य, पस्त्या तच्छब्दे । 'इत्यभूत्तल्लपो' (पा २, ३, ७) 'यैवा'^९ वृत्तीचा । 'आहुतिभि सम्प्रद । गृहीताहुतिक'^{१०} इत्यर्थ । प्रस्थित प्रविष्टते । होमार्थमाहवनीय प्रति गच्छतीत्यर्थ^{११} । स अन्तर्वायत्, वातेर्गत्पर्यस्य^{१२} यदद्भुगन्तस्य^{१३} शत्रुप्रत्यये रूपमेतत् । अन्तरत्यर्थं गत लीनम् अथकाशम् धवम् दधे^{१४} धारयति । सर्वलोकप्रदाया महान्त परिश्रम न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ ७ ॥

येद्भुट० क यन्मानम् अश्नोतु^{१५} जनम्^{१६} । क वा वृक्तर्वाहिपम् । प्र अस्थित यन्मान विहृभि^{१७} अस्थितिभि तेषा मध्ये ब्रह्मणस्वतिरामच्छन् निवास करोतीति^{१८} 'पूर्वाद्दर्पस्योत्तरम्'^{१९} ॥ ७ ॥

मुद्रल० देवपन्तम् देवान् कामयमानम् जनम् क अदनवत् ब्रह्मणस्वतिग्न्यतिरिषि को नाम देव व्याप्नुयात्^{२०} । तथा वृक्तर्वाहिपम् अनुष्ठानाय वृक्तर्वाहिपम् जनम् यन्मानम् क नाम अग्न्यो देव अश्नयत् । दाश्वान् द्विपदैश्वर्यात् यन्मान यस्याभि मनुष्यैर्नैरिषिभि सह प्रप्र अस्थित देवयाननदेश प्रति प्रस्थितवान् । अन्तर्वायन् अन्त स्थितशत्रुघनोपेतम् शत्रुम् निवासरथान् गृहम् दधे एतान् भवति ॥ ७ ॥

१ नास्ति कं वि^१ ल रूपं २-२ नामि अ^२ वि^३ ३ अन्तु छय ४ इ नामि रवि ५ प्रो^५ कु ६ दिव अ ७ नामि रवि ८ नामि अ ९ प्रेति अ कु १०-१० नामि अ कु ११-११ 'एडापैता अ कु १२ १२ 'तीन मयदा गृहीताहुत्य अ कु १३ गच्छती' कु १४ एतो गं अ १५ अश्नोति कु अ^{१६} वि^{१७} रवि १६ नन वि^{१८} कु रवि^{१९} १७ गति वि^{१९} विदि रवि १८ नामि वि^{१९} रूप १९ 'थरवा' वि^{१९} अ^{१९} ल २० प्रन्तु वि^{१९} म^{१९} ।

उप क्षत्रं पृश्नीत हन्ति राजभिर्भये चित् सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तद्वता महाधने नाभे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्षत्रम् । पृश्नीत । हन्ति । राजभिः । भये । चित् । सुक्षितिम् । दधे । न । अस्ति । वर्ता । न । तद्वता । महाधने । न । अभे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'उप क्षत्रम्' 'धनम्' (निघ २, १०) इति धननाम । धनम् उप पृश्नीत भासना संपर्कं वर्तते । धने च लभत इत्यर्थः । हन्ति च शत्रून् राजभिः दीप्तैः मङ्गलस्पतिप्रभृतिभिः । तृतीयानिर्देशादनुपृष्टीत्वा इति शेषः । अथवा हन्तीति हनिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । घातयति शत्रून् दीप्तैर्मङ्गलस्पतिप्रभृतिभिः । भये चित् 'भये अपि' सुक्षितिम् शोभनमप्रच्युतिरूपं निवासम् दधे धारयति । भयकालेऽपि स्वस्थानात् प्रव्यवत इत्यर्थः । क्रिञ्च न अस्य वर्ता वर्तयिता न अपि तद्वता हिंसयिता महाधने संग्रामनामैतत् (ल. निघ २, १७) । महति संग्रामे । न अभि अभे अस्ति भवति कश्चित् वज्रिणः आयुधवतः सतः । नैव कश्चित् स्वस्मान् स्थाने दधकालयति । नाप्यस्य महति वा संग्रामे गृहीतायुधे दिनस्वीत्यर्थः ॥ ८ ॥

येङ्गुट० मङ्गलस्पतिर्धनं स्तोत्रयाम् उप पृश्नीत । भयमपि वरुणादिभिः सहागत्य हन्ति । तेषां भये सति शोभननिवासं गृहं प्रयच्छति । मङ्गलस्पतेः अस्य आयुधवतः महति अस्ति सङ्ग्रामे न अस्ति अभियन्ता, न च तारकः ॥ ८ ॥

मुद्रल० मङ्गलस्पतिः देवः क्षत्रम् वरुणम् उप पृश्नीत स्वामनि संपृक्तं कुप्यात् । ततः राजानं वरुणादिभिः सह हन्ति शत्रून् मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि युक्षितिम् दधे सुष्ठु निवासस्वये धारयति, न तु पलायते । वज्रिणः यज्ञायुधवतः अस्य मङ्गलस्पतेः महाधने प्रवृत्तधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः कोऽपि न अभि । स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । तथा नदत्ता तरणस्थोऽदृष्टतस्य कर्ता अन्यः कोऽपि न अस्ति । तथैव अभे स्वल्पे युद्धेऽप्यस्य प्रवर्तयिता न अस्ति ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वर्यः ॥

[४१]

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । न चित् स दम्भ्यते जर्नः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दम्भ्यते । जर्नः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'यं रक्षन्ति' प्रयन्तृवाः । वरुणार्थमिन्द्रायाम् (वृद्धे ३, १०७-१०८) 'यम् रक्षन्ति' इत्येव प्रयसृषा वरुणार्थमिन्द्रायाम् वेदितव्याः वरुणादिदेवता इत्यर्थः । 'मय्य आदिदेवता' । एतेषां वा

१-१. नामि रवि. २. नयन अ कु. ३. गृहीता. अ कु. ४. नामि रवि. ५. हन्तिवर्त ६. १-१. मधेतुः(नी) रवि. ७. 'क्षिति' दधे अ रवि. ८. 'न प्रच्यति' वृ. ९. 'विना न अभि अ रवि १०. नास्ति कु. ११-१३. प्रयच्छति मयमनि पत्तादिभिरसाराण्य हन्ति अ रवि. १२. दीप्ये निवास इत्यर्थः. १३. नास्ति रवि. १४-१४. सुष्यते महति अस्ति वा मय्ये नाममिन्द्रायाम् न च विविता च अ रवि. १५. 'मित्रं मे'. १६. 'ययो' मूढे. १७-१७. नामि अ. १-१ नामि रवि. २. 'मदिदेवता रवि

‘मध्यमस्तुष द्वितीय स आदित्यदेवता, न वरणादिदेवता । यम् रक्षन्ति प्रचेतस प्रबुद्धज्ञाना’
 दृष्टान् मित्र अर्थमा, नू चित् स दम्भते जन नृचिदित्यय सामर्थ्यादत्र नेशब्दस्यार्थे ।
 दत्तोतिर्वंधकमां (तु निघ २, ११) । न स ह्यत्ये केनचित् जनो मनुष्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् वरणादय प्रचेतस रक्षन्ति, शिप्रमेव म जन शत्रून् हिनस्ति ‘न हिंस्यते
 वा पातयित्वाभि’ ॥ १ ॥

मुद्रल० ‘य रक्षन्ति’ इति न सर्वं पठ सूक्तम् । घोरपुत्र कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । आद्यन्त
 दोस्तुषपोर्वेदगमित्रार्थेनणो देवता । मध्यस्तुष्य आदित्या देवता ।

प्रचेतस प्रबुद्धज्ञानयुक्ता वरणादयो देवा यम् यजमानम् रक्षन्ति स जन यजमान
 नू चित् शिप्रमेव दम्भते दम्भतेति शत्रून् हिनस्ति ॥ १ ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिपः । अरिष्टः सर्वं एषते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽव । विप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिप । अरिष्ट । सर्वं । एषते ॥ २ ॥

स्कन्द० यम् बाहुतेव बाहुतेति कृतीयाद्विपचनस्याप छाब्दतस्तादेव । य बाहुभ्यामिव विप्रति पृ
 पाहनपूरणयो । वरणादय पूरयन्ति । यथा ‘कश्चित् गर्तं बाहुभ्या पासून् सहरन् पूरयेत्’
 - एव ‘यमथेन धनेन च पूरयन्तीत्यर्थः’ । पान्ति रक्षन्ति च’ मर्त्यम् रिप हिंसितुं सकाशात् ।
 यच्छ्रद्धुतेस्तच्छब्दोऽभ्याहार्यः । स आरष्ट शत्रुभिरहिंसित सर्व एषते वर्धते सर्ववृद्धिभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् धनादीनाम् बाहुतेव वरणादय पूरयन्ति पान्ति च मर्त्यम् शत्रोः । स सर्वं
 अहिंसितः वर्धते ॥ २ ॥

मुद्रल० यम् यजमानम् विप्रति वरणादयो देवा धन पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । बाहुतेव स्वकीयो
 बाहुवर्णोऽपेक्षित धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यम् मर्त्यम् मनुष्य यजमानम्
 रिप हिंसकात् पान्ति रक्षन्ति । स सर्वं यजमान अरिष्ट केनापि अहिंसित सन् एषते वर्धते ॥ २ ॥

मि दुर्गा वि द्विषः पुरो भन्ति राजान एषाम् । नर्यन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

मि । दुऽगा । मि । द्विषं । पुर । भन्ति । राजान । एषाम् । नर्यन्ति । दुरिता । तिरः ॥ ३ ॥

स्कन्द० मि दुर्गा वीर्यय विविधमित्यर्थः । विविध दुर्गाणि भन्ति । मि द्विष विविध भन्ति
 द्वेषून् । पुर नगराणि च विविध भन्ति राजान वीर्या वरणादय ‘एषाम् द्विषाम् ।
 धयमन्वादेव । पुरा वैतद्विशेषणम्’ । एषा द्विषा स्वभूता पुर दृति । भवन्ति शुद्धोऽप्यय
 नयति सोपसर्गाथं द्रष्टव्यः । अपनयन्ति दुरिता पापाणि स्तोतृणाम् तिरः तिरः’ सत इति
 प्राप्तस्य नामनी (तु या ३, २-) । प्राप्तान्युत्पन्नानि सन्वीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ नास्ति कु २ पठ्यज्ञान रवि ३ ३ हिंस्यते वा पातयित्वाभि सूक्तो ५-४ नास्ति वि मी
 ५-५ अश्वि बाहुभ्या पूरयेत् कु ६-६ त्वमथेन धनेन च पूरयन्ती अ त्वमथेन च धनेन च पूरयन्ती कु
 ७ नास्ति रवि ८. ननु वि’ कु ल रवि’, बाहुभ्यामिव वि’ अ ९ रक्षन्ति रवि; नास्ति अं वि’ छ
 १० दिक्षित ए ११ वर्धते वि’ १२ दुर्गा अत्र, नास्ति रवि. १३-१३ नास्ति रवि १४ नास्ति अ

वेङ्कट० 'अग्नी वरणादयो यान्' परिरक्षन्ति, एषां^१ दुर्गाणि शत्रून्^२ शत्रुपुराणि च^३ वि प्रन्ति । दुरितानि च तिरः^४ नयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० राजान् वरणादयः एवाम् स्वकीययजमानानाम् पुरः पुरस्तात् दुर्गा गन्तुं दुःशक्तानि^५ शत्रुनगराणि वि प्रन्ति विशेषेण माशयन्ति । तथा द्विपः शत्रून्पि वि प्रन्ति । तथा दुरिता यजमान-सम्बन्धीनि दुरितानि तिरः नयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ ३ ॥

सुगः पन्थां अनुक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुगः । पन्थाः । अनुक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते । न । अत्र । अवखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'सुगः पन्थाः' सुखं गच्छते येन स सुगः पन्थाः । अनुक्षरः कक्षराः^६ कण्टकाः तद्वन्ति । हे आदित्यासः ! ऋतम् यते पश्यथै एषा चतुर्थी । यज्ञं गच्छते । एतत् ज्ञात्वाऽऽगच्छतेत्यर्थः । न अत्र अवखादः अस्ति वः अत्रेति यज्ञः^७ प्रतिनिदिश्यते, न पन्थाः । अन्वादेशे सप्ततुदाचर-प्रसद्गात्^८ । अवखाद इति खादिः सामर्थ्याद्विसार्थः । न चात्र अस्मत्पक्षे कश्चिद्विसिता तिष्ठति^९ शुष्माकमागतानां सतामित्यर्थः । 'अथवा अत्रेति'^{१०} प्रकृतत्वात् पन्थाः प्रतिनिदिश्यते । ततोऽवखादो^{११} गर्तं दृश्यते । गर्तोऽप्यत्र पथि नास्ति शुष्माकम्, यत्रागच्छन्तो यूथं प्रस्तद्धिव्यथ । एतत् ज्ञात्वाऽऽगच्छतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शोभनगमनः पन्थाः^{१२} आदित्याः ! यज्ञं गच्छते^{१३} कण्टकवन्तिः अस्तु । अस्मिन् भवताम् अवखादः न अस्ति चशत्रुरोदाशादिकं^{१४} 'सर्वमेव भवतां भक्ष्यम्',^{१५} न किञ्चित् त्याज्यमिति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे आदित्यासः ! आदित्या ! ऋतम् यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पन्थाः मार्गः सुगः सुखं गन्तुं वाक्यः अनुक्षरः कण्टकरहितश्च । अत्र अस्मिन् कर्मणि वः शुष्माकम् अवखादः अवगमन्याः खादो लुप्तसिद्धिर्विशेषः न अस्ति, तस्मादिहाऽऽगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० यम् यज्ञम् नयथ आत्मसमीपं प्रापयथ । प्राप्तव्यं वा सामर्थ्याद्व्यपतिः । प्राप्नुथ । हे नरः ! मनुष्याकाराः आदित्याः । ऋजुना पथा शीघ्रमत्यर्थम् । प्र वः सः धीतये नशत् । 'नशत्' (निय २, १८) इति व्याहिकर्मा । प्रकथेण शुष्माद स व्याप्नोति धीतये यजमानस्य प्रशयै । शुष्मात्पदादेन प्रशयित्वादर्धमित्यर्थः^{१६} ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् मनुष्याम् यज्ञम् नयथ नरः । आदित्याः । ऋजुना पथा, प्र व्याप्नोतु सः भवतां कर्मणे^{१७} ॥ ५ ॥

१-३. अग्नी दीक्षा वरणादयो वत् अ^१ वि^१. २. तथा कु. ३. नास्ति अ^२ वि^२. ४-७. निष्पत्तिरि-
प्रमानि दुरितानि च अ^३ वि^३; 'रितानि परितो रवि'. ५. दुर्गागणानि वि. ६-८. नास्ति रवि. ९. दुर्गं
अ. ८. यो कु. ९. 'प्राप्तं प्र' अ. १०. भवति रवि. ११-११. भव त्वत्रेति रवि. १२. 'ततो' अ.
१३. पन्था वरणादयः वि^४ अ^४. १४. 'अत्रेति हे आदित्याः वि'. १५. 'यते' कु. १६-१६. १७. 'वि' अ.
१७. प्रशयित्वादर्धमित्यर्थः अ रवि. १८. कर्मणि अ^५ वि^५.

मुद्रल० हे नर ! नेतार ! आदित्या । यम् यज्ञम् ऋतुना पथा अविकलेन भार्गवेण नवम पार प्रापयथ,
स यज्ञ व धीतये युष्मात्पानाय । उपभोगाय प्र नशात् प्राप्नोतु^१ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं लोकमुत रमना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

स । रत्नम् । मर्त्यं । वसु । विश्वम् । लोकम् । उत । रमना । अच्छं । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'स रत्नम्' इति तच्छब्दश्रुते^१ 'योऽपार्थसम्बन्धो^२ यच्छब्दोऽप्यार्थस्य । यो युष्मान् स्तौति यन्ते
च, स रत्न रमणीयम् मर्त्यं वसु धनम् दिवम् बहु च^३ लोकम् उत अपत्य च रमना आत्मनेप
अच्छ गच्छति अच्छाभेरर्थे । अभिगच्छति । प्राप्नोति । अस्तृत आर्हसित शत्रुभि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यो^४ भवता काम्ययुक्तः, स रत्नम् मर्त्यं वासयितुं प्यात पुत्र च आत्मनेपे अभि
गच्छति आर्हसित ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे आदित्या ! स तादृशो भवद्विरनुगृहीत मर्त्यं मनुष्य यत्नमान अस्तृत केनाप्यार्हसित
सन् रत्नम् रमणीयम् विश्वम् बहु सर्वं धनम् अच्छ अभिसुख्येन गच्छति प्राप्नोति । उत अपि च
'रमना आत्मना' स्वेन सदृशम् लोकम् अपत्य गच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

कथा राधाम् सखायः स्तोमं मित्रस्यार्थम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम् । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्यं । अर्थम्णः । महि । प्सरं । वरुणस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० कथा कन प्रकारेण राधाम्^१ राध साध ससिद्धौ । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतव्यर्थं । सखायवेम^२
हे सखाय ! ऋत्विज ! मरुत्त्रादय^३ वा । स्तोमम् मित्रस्य अर्थम्ण वरुणस्य च^४ । कीत्ताम् ।
महि महान्ताम् प्सर रूपवामैवत् । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थम्^५ । रूपवन्तम् । अरुणन्त
शोभनमित्यर्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'कथ राधयाम'^६ सखाय । स्तोमम्^७ मित्रस्य अर्थम्ण च । कथ वा महत् रूपम् वरुणस्य स्तुम ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे सखाय ! सखिभूता ऋत्विज ! मित्रादीना प्रयाणस्य महि महत् प्सर रूपम् । अत सददुरूपम्
स्तोमम् स्तोत्रम् कथा वैभ प्रकारेण राधाम साधयाम ॥ ७ ॥

मा वो हन्तं मा शर्पन्तं प्रति वोचे देव्यन्तम् । सुन्नैरिद् व आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वो । हन्तम् । मा । शर्पन्तम् । प्रति । वोचे । देव्यन्तम् । सुन्नै । इत् । व । आ । विवासे ॥ ८ ॥

१-१ आदित्ये वि । १ पाठनाथ मूको २ २ नास्ति रवि ३ 'श्लेष ए इ' ४ 'एव' रवि
५ नास्ति रवि ६ यो मनुष्यात् देवान् वाप्यमानो मरुति तं मा शर्पन्तं वान्तं वि' लघु ७ नास्ति
अ ८ 'साधयाम अ ९ 'मत्यं अ रवि १० १० नास्ति शर्पं वि' ११ 'यं हे कल्पि
अ' वि'

स्कन्द० मा व युष्माकम् स्वभूतम् प्रन्तम् अपि मां शपन्तम् शप आक्रोशे । आक्रोशन्तमपि प्रति बोधे प्रतिबोधमित्याशासे । देववन्तम् देवानिच्छन्तम् । यष्टारमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति— एवमदभत्यन्त युष्मद्भक्त, येन युष्माकम् स्वभूतं यष्टारमपि प्रन्तमप्याप्रोक्षन्तमपि 'मा प्रतिबोधितं मा च प्रत्याकुञ्जमित्येतदाशासे इति । किञ्च मुनै इत् 'सुव्रम्' (निघ ३, ६) इति सुव्रनाम । इच्छन् पदप्रयोग । सुव्रै परिचरणी न युष्मान् आ विवामे परिचरेयमित्याशासे परिचरामि वा । ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यो युष्मान् देवान् कामयमानो भवति, तम् मां शपन्तम् वा नाऽहम् प्रति इति न च प्रतिशपामि । 'सुव्रानि उदिश्य' युष्मान् परिचराम्येव ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे निजदयो देवा ! देयवन्तम् देवान् कामयमान यज्ञमान य शत्रु हन्ति, प्रन्तम् शपन्तम् व युष्मन्मयम् मा प्रति बोधे दुरुक्कयनभीत्याह न कथयामि । तथा यज्ञमात्रं य शत्रु शपति तमपि शपन्तम् मा प्रतिबोधे । भवद्भिरेव विचार्ये शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु मुनै इत् धर्मेरेव न युष्मात् आ विवामे सर्वत परिचरामि ॥ ८ ॥

चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीषाटा निघातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुर । श्रिद् । ददमानात् । विभीषात् । आ । निघातो । न । दुरुक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० किञ्च 'चतुर चिन्' चतुर इति सप्त्यापद सामर्थ्यादक्षविषय द्रष्टव्यम् । किञ्च उपमायात् । ददमानात् इति ददातिधारयतिकर्मा । आ निघातो 'स्पृहयेत् युष्मानेन समृध्यते,' नोपमेयेन । यथा चतुरोऽक्षान् ददमानात् धारयत कितवान् आ विषातो आ निघानात् तेषामक्षान् प्रति विचये विभेति । तद्वय पातविषयति येन मा भेष्यतीति । एव युष्माकम् वरणादीनां प्रसादनं मात्सा सर्वे स्तोत्रा विभीषादित्याशासे । पुत्रो विभीषात् । दुरक्तात् । कुत एतद् । उतरस्मिद् पादे दुरत्नस्पृहाप्रतिषेधात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् नराद्योऽत्र मात्स्यदस्वार्थे । दुरक्तामपियम् । स्पृहा अभिलाष । मात्स्रियमभिलाषीत् । मा कश्चिदप्यप्रिय बोधदित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रसङ्गाद् दुरत्नविन्दा करोति — चतुरश्रिद् इति । चतुर चिन् अक्षान् धारयत प्रतिक्रियार्थं कियते यथा विभीषान आ निघानात् । किमय चतुरोऽक्षान् पातयति उषाय अन्वृत्ताविति । इदाक्षेषु निर्हितेषु चतुरश्चतुरैः तान विमनन्ति । तत्र यदा विमन्तेभ्योऽधिकास्त्रयो भवति त्रायेको वा, न तदा जयो भवति । यदा चत्वारो भवन्ति तदा जयः । तस्मात् प्रतिक्रियार्थं यथा विभीषाद्व दुरक्तात् विभीषात् । तदाह — न दुरुक्ताय स्पृहयेत् इति ॥ ९ ॥

१ मा वा ध, मा मा रति ० १० न ह ३ 'वाधाना' कु, 'व्याघातने रति' ४ २ न
 पाकाशे परिचरामि वा विष अ कु † व रति ५ मनुष्यन् वि' एष ६ तः वि' ह
 ७ नाति कु ८ 'म' इत्तभूतं 'वन्तं मा प्रतिबोधे वि' अ ९ नास्ति वि' अ १०-११ इत्तु
 (११) एते परिचरणी वि' अ † इत्त' इत्त कु रति वि' अ' एष ११ नास्ति अ कु १२-१३ नाति
 रति १३ १३ इत्येते दस्युपमानेन सम्बन्धेन अ कु १४ मनुष्यत् अ १५ नास्ति वि' अ
 १६ नृत्तानि वि' अ' १७ मन्वा नेति वि' अ १८ विनाय मूले १९ इत्तव्य वि' अ' कु रति
 इत्तव्य अ १९ नाति मूले

मुद्गल० मन्त्रम् शपन्तं च मा प्रतिबोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुकाय न रघुर्भवेत्
दुष्टं वाक्यं न कामयेत् । किन्तु दुरुक्ताद् विभीषात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः ।
चित् उपमार्थं । अक्षयूत् कुर्वतोऽमयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरः ऋतुःसंप्रयाकाद् कपर्दकाद्
ददनानात् ददतो हस्ते भासयतः पुररात् आ निघातोः कपर्दकनिघातपर्यन्तं विभीषात् अस्य जयो
भविष्यति न भविष्यतीति अन्यो मीतिं प्राप्नुयात् । अथ यथा भयं तथा दुरुक्ताद् भेतव्य-
निति धर्मरहस्यम् । तस्माद्दं मन्त्रं शपन्तं मा प्रति बोचे इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वागः ॥

[४२]

सं पूषन्नध्वनस्तिरु व्यंहो विमुचो नपात् । सख्या देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सख्यं । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'शीष्णमेतत् सूक्तम्' । महाण्डमध्वानमेव्यतः प्रतिभये 'वा जपे अस्य' विनियोगः । हे
पूषन् ! अध्वनः मार्गात् सम् तिर तिरतिरत्रान्तर्णीतप्रदर्शो द्रष्टव्यः । संतारय अस्मान् । वि अंहः
वीर्युपसर्गध्रुवेस्तिर^१ इत्याख्यायमनुपकथ्यम् । वितर अंहः पापं च विनाशय । पापं चापगमयेत्यर्थः ।
हे विमुचो नपात् ! संहारकाळे सर्वमिदं^२ प्रस्रित्वा पुनः सृष्टिकाले विमुच्यतीति विमुक् प्रजापतिः,
सस्य पौत्रः । कथं पुत्रः पूषा प्रजापतेः पौत्रः । अद्भ्यः पूष्णः, अगात्रा प्रजापतित उत्पत्तिध्रुवितिपु
उत्पत्तिध्रुतेः । जपत्यमात्रनाम जाई नचाच्छ्रुः । प्रजापतेरपत्यः^३ । किञ्च सख्यं देव प्र सख्येति
सख्यतेः सख्यैर्वा गतिकर्मणो रूपम् (तु. निघ २, १४) । प्रसख्य प्रगण्य हे देव ! नः अस्माकम् पुरः
अग्रतः । महति^४ प्रतिभयेऽस्मिन् पथि अग्रतोऽगम्यसाकं भवेत्यर्थः^५ ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे पूषन् ! "दुर्गात् मार्गात्" सन्तारय, पापं च विनाशय । मेघादापो जायन्ते, 'अद्भ्यः पृथिवीति
विमुचो नपात्' तदधिपतिः पूषा । प्रसक्तो भव जियमिपूष्णम्' अस्माकम् अग्रतः ॥ १ ॥

मुद्गल० "सम् पूषन्" इति दशमं सप्तमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । पूषा देवता^० ।

हे पूषन् ! जगत्पोषक ! पृथिव्यभिमानिदेव ! अध्वनः मार्गात्^१ सम् तिर अस्मान् अभीष्टस्थानं
सम्यक् प्रापय । अंहः विगोहेतुं पाप्मानं वि तिर विनाशय । पूषा विशेष्यते—हे विमुचो
नपात् ! जलधिमोचनहेतोः^२ मेघस्य पुत्र ! हे देव ! पूषन् ! नः पुरः अस्माकम् पुरतः प्र तस्य प्रत्यक्षो
भव पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो नः पूषन्धो वृको दुःऽशेवं आदिदेशति । अपं स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अश्वः । वृकः । दुःऽशेवं । आदिदेशति । अपं । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

१-१. नास्तेत्यत्र अ कुः वा जेऽत्य रवि. २. तु. भाट्ट ३, ७, १०. ३. 'तित्त्व अ कु. ४-४. प्रतिपुरतत्
अ कु. † पत्र सूको. ‡ नास्ति सूको. § 'पत्यम् रवि. ५-५. *स्वेप्रथिमश्रतो मवागम्यस्माकमित्यर्थः अ.
६. नास्ति अ^१ वि^१ ल इति कर्ष. ७-७. *गोर् मार्गात् अ^१ वि^१ ल कु कर्ष. ८-८. म...पुषा वि^१.
९. विगीपुषा वि^१ अ^१. १०-१०. नास्ति पि मै. ११. मार्गात् मै. १२. 'पौषकरोः सूको.

स्कन्द० 'य न पूतन्' मौऽस्मान् हे पूतन्' अथ पाप वृक कुक वृक आदाते इत्यस्य । सेननामैव
(तु निष ३, २४) । परस्वादानपरश्वोर । दु शेष कुत्सितमुख । मन्यालोपात्तेन हि धनेन पर
सुख जन्यते कुत्सित तत् । आदिदेशति सहायभूतेभ्यश्चोरेभ्य गच्छत कथयतीत्यर्थे । अ
स्म ताम् पथ जहि हन्तिरत्र गत्यर्थे । सामर्थ्यान्नात्रान्तर्णीतण्यर्थे । अपजहि अपगमय त पथे
मार्गात् । स्म इति पदपूरण ॥ २ ॥

घेदुट० य अस्माकम् पूतन् । आहन्ता स्तेन ३ दु मुख । इहामन्तप्यमिति १ वदति, तम् पथ आ
जहि इति । 'अस्या उपसा' मूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

मुद्रल० हे पूतन् । य प्रतिपक्षी न अस्मान् आदिदेशति अनेन मार्गेण न गन्तव्यम् इत्यवज्ञा
पयति । कीदृशा । अथ आहन्ता । वृक अस्मदीयस्य धमस्वादात् १ । अपहर्तेत्यर्थे । दु शेष
सेवितु दु शक । तम् तारता प्रतिपक्षिणम् पथ मार्गात् अप जहि स्म अथयम् अपाकुरु ॥ २ ॥

अप त्वं परिपन्थिनं सुपीवाणं दुरधितम् । दूरमधिं सुतेरंज ॥ ३ ॥

अप । त्वम् । परिपन्थिनम् । सुपीवाणम् । दुर अधितम् । दूरम् । अधि । सुते । ज ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'अप त्वम् परिपन्थिनम्' अपेत्युपसर्गं अन्वयेन १ अथ इत्येतेन २ आरण्यात्तेन सम्बन्धवित्तव्य । य
पूर्वत्वामुचि उक्तस्तु परिपन्थिन गमनप्रतिबन्धकरम् सुपीवाणम् नैतत् ३ स्तेननाम, दुरधितम्
इत्येतेन पीनदन्तयमसङ्गात् । किं तर्हि । त्रियाशब्दोऽयम् । मोषितारम् । दुरधितम् स्तेन
नामैव (तु निष ३, २४) चोरम् । दूरम् अधि सुते अधिशब्द 'अधिपरी अनर्थकी' (पा १,
४, २१) इति कर्मप्रवचनीय पदपूरण १ । स्यूते गम्यतेऽनयेति सुति पन्था । दूरमस्मात्
पथ अप २ अथ अन्तर्गत्यर्थे । सामर्थ्यान्नान्तर्णीतण्यर्थे । अपाज अपगमय ॥ ३ ॥

घेदुट० अपगमय १ 'त गमनप्रतिबन्धकर परोक्ष इति' १ प्रत्यक्षेण च १ 'हरन्तम्, आहरय' २ च १ धनात्
चेतार मार्गात् अधि ३ दूरम् इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० त्वम् तारसम् पूर्वोक्तगुणयुक्तम् सुते मार्गात् अधि दूरम् अथयन्तदूरदेश प्रति अप अत्र
अपगमय । कीदृशम् । परिपन्थिनम् मार्गप्रतिबन्धकम् । सुपीवाणम् तस्कररूपम् । दुरधितम्
कीटिल्वाना सञ्चेलारम् ॥ ३ ॥

त्वं तस्यं द्रुपानिनोऽपशंसस्य कस्यं चित् । पदाभि तिश्रु तर्षुपिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्यं । द्रुपानिनं । अपशंसस्य । कस्यं । चित् । पदा । अभि । तिश्रु । तर्षुपिम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् तस्य द्रुपानिन इत्यम् १ इह च राजभयम् परम् २ चापुष्यम्, तद्वा ३ द्रुपानि

१ १ नास्ति रवि २ अस्मान् अ' वि' ३ ३ एव ति वि' † दुग्ध वि' ह्य ४ ४ अने
५० अ' ए वु ५ अन्वयेन मूढो ६ मन्वेन मूढो ७ नास्ति वु ८ 'अथ रवि ९ तेऽ रवि
१० 'पूतं वु ११ नास्ति अरवि १२ १२ व र वि' अ' † इत्यादि वि' ह्य १३-१४ नास्ति
वु † इत्येव अ' र वि' अ' ह्ये रवि' १५ नास्ति वि' अ' वु १६ अथ व वु अ' वि'
१७ इव वापरीण अ वु; 'अथ अरवि रवि १८ अरवि अ वु १९ अ रवि

तस्य द्रवाग्निः । अथशंसस्य स्तेननामैतत् (तु. निघ ३, २४) । चोरस्य कस्य अपि स्वभूतस्य ।
अथवा 'कम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम^१ । सुखस्यापि । स्वां परिचरतोऽपीत्यर्थः । पदा पदेन अभि
तिष्ठ आत्मानम् तदुपिम् तदुपियित्रीम् दुःखयित्रीम्^२ । काम् । सामर्थ्यात् 'इत्तुं शक्तिं' वा । श्लेषनाम
वा तदुपिशब्दः (तु. निघ २, १३) । अस्मद्विपर्ये श्लेषम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रत्यक्षपरोक्षहरणपुस्तस्य स्तेनस्य अन्वतरस्य अपि पादेन^३ अभि तिष्ठ बलम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे पूषन्! त्वम् तस्य चोरस्य तदुपिम् परसन्तावकं वेदन् पदा अभि तिष्ठ भवदोषेन
पादेनाकम्प्य तिष्ठ । क्रीडास्य । द्रवाग्निः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद् इयं तदुक्तस्य ।
अथशंसस्य अस्मासु अन्नम् अनिष्टं शंसतः कस्य नित् अनिर्दिष्टविशेषस्यापि^४ ॥ ४ ॥

आ तत् ते दक्ष मन्तुमः पूषन्नयो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दक्ष । मन्तुऽमः । पूषन् । अर्थः । वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

स्कन्द० आ तत् ते दक्ष मन्तुमः तत् तय स्वभूतं हे दक्ष! तमसां चोराणां बोधव्यपितः!^५ दर्शनीय! वा ।
मन्तुमः! मन्तुर्मननम्, 'तद्दत्' पूषन्! तवां अवः^६ पालनम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । येन अस्मदीयान्
पितृन् अपि अचोदयः प्रेरितवान् । 'महत्सु प्रतिभयेषु' वा अल्पानि वा प्रेरितवानसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे तन्^७ रक्षणं 'तव दर्शनीय!' ज्ञानवन्! येन पितृन् अद्विरसः पणिभिरपहृतासु
गोषु अचोदयः ५ ॥

मुद्रल० हे मन्तुमः! ज्ञानवद्! दक्ष! दर्शनीय पूषन्! ते स्वदीयान् तन् अवः तादां रक्षणम् आ वृणीमहे
सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अद्विरःपशृतीन् पितृदेहान् अचोदयः प्रेरितवानसि ।
तद्रक्षणमिति पूर्वशान्दयः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षतुर्विंशो वर्गः ॥

अथां नो विश्वसौभाग्यं हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुपर्णा कृधि ॥ ६ ॥

अर्थ । नः । विश्वऽसौभाग्यं । हिरण्यवाशीमतऽत्तम । धनानि । सुऽपर्णा । कृधि ॥ ६ ॥

स्कन्द० अथ नः विश्वसौभाग्यं । अथ शब्दः पदपूर्णाः । अविचेत्यस्त वा^८ अर्थे । अपि अ नः अस्माकं हे
विश्वसौभाग्यं बहु दोषभेन धने पला स विश्वसौभाग्यं, पला सन्तोषने हे^९ विश्वसौभाग्यं ! हिरण्यवाशीमत्तम ।
'वाशी' (निघ १, ११) इति वाहनाम । हिरण्यसदृशी मीथिकरी हितरमणा वाऽपिनायेन
'वाक् पला स हिरण्यवाशीमत्तमः,'^{१०} तस्य सन्तोषने हे हिरण्यवाशीमत्तम ! । पनानि सुपर्णा
सुसंमजनीयानि^{११} कृधि कुरु । यानि धनानि लब्धुं वयं प्रथिष्याः, तानि सुलभानि कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

१. 'नाभैतद अ. २. अन्नन रवि. ३. नास्ति कु. ४-४. एतुशक्ति अ कु. ५. पदेन अ^२
वि^३. ६. 'विश्वेन्द्रस्यापि वि. ७. 'हयिनः शूको. ८-८. तद्वत् संपूर्ण वारः अ. † मान्नि रवि.
९-९. मत्तम अ. १०. इदं अ^३ वि^३ लपे ल. ११-११. सुदितम् वि^३ अ^३. १२. नास्ति अ.
१३. नास्ति रवि १४-१४. नास्ति अ; यस्य वाक् अ^३ कु. १५. सुलभानि कु; संमजनी अ.

वेङ्कट० अथ अस्माकम् विररकल्याण! अतिशयेन! हिरण्यवायुक्त! धनानि सुदानानि कुरु ॥ ६ ॥

सुद्वल० हे विश्वरीभग! वृक्षधनयुक्त! हिरण्यवाशीमतम! अतिशयेन सुवर्णमवायुधवन्! पूषन्! अथ पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरम् न अस्माकम् धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुपथा सुष्ठु दान्तुष्यति वृषि कुरु ॥ ६ ॥

अति नः सुश्रुतौ नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूर्पन्निह कर्तुं विदः ॥ ७ ॥

अति । न । सुश्रुतौ । नय । सुगा । न । सुपथा । कृणु । पूर्पन् । इह । कर्तुम् । विदुः ॥ ७ ॥

स्कन्द० अति न सुश्रुत नय न अस्मान् सुश्रुत गच्छत 'अतिरयशोभनम् नय' प्रापय अभिप्रेत देवम् । न य येन केनचित् पथा । किं वरि । सुगा सुगमनेन । न अस्मान् सुपथा शोभनेन' पथा कृणु करोति क्रियासामान्यरचन * सामर्थ्यादिह मयने वर्तते । नय । हे पूषन्! इह पथि वस्तुम् आसीय कर्म रक्षात्पयम् विद जानीहि । ज्ञानेन च अत्र करण प्रतिपादते । कुवित्त्वर्थे । तव श्रेष्ठ कर्म यत् पथि रक्षणम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० चौरैः सक्तान् अस्मान् 'अतिशयेन नय' । सुगमेन' शोभनेन' पथा' च अस्मान् कृणु । पूषन्! अध्वनि प्रज्ञान एवमभवेति ॥ ७ ॥

सुद्वल० तद्यत अस्मदाधनाय प्राप्नुयत शत्रून् न अति अस्मान् अतिशय्य नय अन्त्य प्रापय । न अस्मान् सुगा सुष्ठु गन्तु शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण वृषु गतुम् कुरु । हे पूषन्! इह अध्वनि कर्तुम् प्रज्ञानम् अस्मद्रक्षणरूपम् विद जानीहि ॥ ७ ॥

अभि सुयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूर्पन्निह कर्तुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुयवसम् । नय । न । नवज्वार । अध्वने । पूर्पन् । इह । कर्तुम् । विदुः ॥ ८ ॥

स्कन्द० अभि सुयवसम् नय शोभनमसम् अभि नय प्रापयास्यान् प्रति । देवसाभ्यमित्यर्थे । यस्मान् न नवज्वार अध्वने ज्वरसत्कारपात् नवारोऽत्र वृषुक्षोच्यते । सा नरा वस्तु स नवज्वार, अत्यन्तवृषुक्षित । 'अध्वने न समर्थे' । यस्मान् वृषुक्षितो माध्वान गन्तु शक्नोतीत्यर्थे । अधवा नवनव ज्वरपथि पुन पुन सन्तापयतीति नवज्वारोऽग्निरादित्यो वा उच्यते । नशब्दश्च पुरस्तादुपचारोऽप्यत्र सामर्थ्यानुपमार्थयो द्रष्टव्य । नवज्वारो न 'अग्निश्च आदित्य इव वा' । यथाग्निरादित्यो वा प्रापयति तद्वदित्यर्थे । किमर्थम् । अध्वने मार्गार्थम् । पथ्यदनार्थमित्यर्थे । किञ्च पूषन् इह वस्तुम् विद । अधवा एवमन्वया अस्या ऋषोऽर्थयोजना—शोभना यत्रता यस्मिन् 'स सुयवस' स सुयवस सन्त देव प्रापयासान नवज्वार इव । किञ्च अध्वने पूर्पन्निह । अध्वत इति सत्सम्बन्धे चतुर्थी । इहत्वनेन समानाधिकरण । इह अध्वनि हे पूषन्! तनु रक्षणायपयाम कर्म' विदुः ॥ ८ ॥

१ नास्ति रि' छपे २ 'व्यवायुक्त कुरु रवि शोध, 'व्यवायु कुरु रवि' ३ ३ अति नय श्रांति अ भिनय कुरु ४ सुगमेन न कुरु ५ 'वपन कुरु ६ नास्ति वि' अ' ७ ७ 'शयेन व वि' छप अतिनय वि' अ', 'शयेन सुग' अ ८ 'गमनेन कुरु वि' अ' रवि ९ नास्ति वि' छपे १० १० स न अध्वने न गमनो अध्वने कुरु ११ अति आदित्यो वा इव अ कुरु १२ १२ नास्ति रवि १३ रक्षात्पयसाम रवि

वेङ्कट० 'अभिनय अस्मान्, सूयवताम्' देशं प्रापय । न च^१ नवज्वालो द्वापिः अन्वेने भवतु^२ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे पूयन् । सूयवताम् शोभनतृणोपलक्षितं सर्वोपधिपुक्तं देशम् अभि नय अस्मान् अभितः प्रापय । अन्वेने मार्ताण्य नवज्वारः नूतनः सन्तापः न भवत्विति श्रेयः । मार्गे गच्छतामस्माकम् इदानीं तनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । पूयन् । इह 'इत्यादि पूर्ववत्' ॥ ८ ॥

शुग्धि पृधि प्र यंसि च शिशिहि प्रास्युदरम् । पूर्पाभिह कर्तुं विदः ॥ ९ ॥

शुग्धि । पृधि । प्र । यंसि । च । शिशिहि । प्रासि । उदरम् । पूयन् । इह । कर्तुम् । विदः ॥ ९ ॥

स्कन्द० शुग्धि पृधि 'शुग्धि' (निघ ३, २०) इति याज्याकमां । याज्याया चात्र दानं लक्ष्यते । देहीति^१ । पृधि पूय । बहु देहीत्यर्थः । मा च^२ निकृष्टम् । किं तर्हि । प्र यंसि च यच्छतिर्दानार्थः । लोढर्थे चात्र लट् । प्रयच्छ च । प्रकृष्टं च देहीत्यर्थः । द्या च शिशिहि इत्यधि संस्कारार्थः । सक्नुय । सर्वोपधौ कुर्वित्यर्थः । प्रासि प्रा पूरणे । लोढर्थे चात्र लट् । प्राभिपूरय चासदीयम् उदरम् । जीवनेष्वर्थं चास्माकं कल्पयेत्यर्थः । किञ्च पूयन् । इह कर्तुम् विदः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शकौ भव, पूय कमान्, प्रयच्छ धनानि, संक्नुह चास्मान्, पूय च उदरम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे पूयन् । शुग्धि अस्माननुग्रहीतुं शकौ भव । पृधि अस्मद्गृहं धनेन पूय । किञ्च प्र यंसि च अन्यदपेक्षितं वसु प्रयच्छ । शिशिहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरम् अस्मदीयम् प्रासि मृष्टाङ्गेन पूय । पूयन् । इह 'इत्यादि पूर्ववत्' ॥ ९ ॥

न पूपर्णं मेधामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वस्त्वनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूपर्णम् । मेधामसि । सुउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वस्त्वनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥

स्कन्द० न पूपर्णम् मेधामसि 'मिषतिराक्रोशरुमा' (या ४, २) । नाक्रोशामः । नायोग्याभिः स्तुतिभिः स्तुम इत्यर्थः । किं तर्हि । सूक्तैः शोभनेः वचनैः अभि गृणीमसि अभिप्लुमः । अभिप्लुत्य च वस्त्वनि धनानि दस्मम् 'चौराणां तमसां' चोपक्षयितारं दर्शनीयं वा ईमहे याचामहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० न वयम् पूपर्णम् आक्रोशामः, किन्तु सूक्तैः अभिप्लुमः, धनानि दर्शनीये याचामहे ॥ १० ॥

मुद्रल० पूपर्णम् वेधम् न मेधामसि अर्पे त निन्दामः । किन्तु सूक्तैः वेदगर्तैः अभि गृणीमसि स्तुमः । दस्मम् दर्शनीयं पूपर्णम् वस्त्वनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके गृणीयाध्याये वस्त्वनिजो वर्गः ॥

१-१. अभिनयवृत्तं अ^१ वि^१। २. वा वि^१। ३. नास्ति अ^१ वि^१। ४. नास्ति सूक्तैः।
५. देवि अ कु. ६. नास्ति अ. ७. तपसां अ कु. ८. आक्रोशयामा वि^१ अ^१।

[४३]

कद् रुद्राय प्रचेतसे मीळ्हुष्टमाय तव्यसे । बोचेम श्नंनम हुदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुः श्नंमाय । तव्यसे । बोचेम । शम्ऽश्रमम् । हुदे ॥ १ ॥

स्कन्ध० 'वीर्यं समाप्य पद् रीश्व.' (तु. वृदे ३, १०८) । 'सं पूषन्' इत्येतत् वीर्यं समाप्य 'कद्रुद्राय' इत्येताः पवृचो रुद्रदेवत्याः प्रत्येतव्याः । कद् रुद्राय प्रचेतसे प्रवृद्धज्ञानाय मीळ्हुष्टमाय 'मीळ्हु' (निघ २, १०) इति धननाम । तद्वाद् मीड्वाद् । अथवा मिड् सेचने इत्यस्य मीड्वाद् सेका मध्यमस्थानत्वाद् वर्धिता रुद्रः । अतिशयेन मीड्वाद्^१ मीळ्हुष्टम^२, तस्मै मीळ्हुष्टमाय । तव्यसे तवतिर्बुद्धिकर्मां (तु. या ९, २५) । वृद्धाय । बोचेम श्नन्तमम् सुलतमम् इवे हृदयस्य । मनसः प्रीतिकरमित्यर्थः । कम् । सामर्थ्यात् स्तौनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कदा वयम् रुद्राय प्रचेतसे सेक्तुतमाय वृद्धाय हृदयस्य शन्तमम् स्तौत्रम् बोचेम इति स्रोतुकामस्य वचनम्' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'कद्रुद्राय' इति नवर्धमष्टमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । 'पात्ते प्रजाः' इत्यन्त्याऽनुऽडुप् । रुद्रो देवता । 'यथा नो मित्रः' इत्येवा मित्रावरुणदेवताका च । 'अस्मे तौम' इत्यादिरन्त्यवृत्तस्तु सौम्य पूर्व^३ ।

एत् कदा रुद्राय एतन्नामकाय देवाय शन्तमम् अतिशयेन सुदकरं स्रोत्रम् बोचेम श्नंनम । कीदृशाय । प्रचेतसे प्रवृद्धज्ञानपुत्राय मीळ्हुष्टमाय सेक्तुतमाय । तस्मीष्टकामवर्षापर्यन्तम् । तव्यसे अतिशयेन प्रवृद्धाय हुदे अस्मदीयइक्षिप्याय ॥ १ ॥

यथा नो अदितिः कर्त् पञ्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तौकार्यं रुद्रियम् ॥२॥

यथा । नुः । अदितिः । कर्त् । पञ्चे । नृभ्यो । यथा । गवे । यथा । तौकार्यं । रुद्रियम् ॥२॥

स्कन्ध० कथं^४ च पुनर्बोचिन । यथा नः अदितिः यथा नः अस्माकम् अदितिः अनुपक्षीणो रुद्रः कर्त्तुं कुर्वान् । दद्यादित्यर्थः । इत् । पञ्चे सर्वत्र द्वितीयाथे चतुर्थी । पञ्चण् अथाद्विपञ्चजातम् नृभ्यः 'नृद् परिचातकांश्च मनुष्यान् । यथा च गवे' गां गोजातम् । यथा च^५ तौराय तौकमपरत्यम् । कीदृशम् । रुद्रियम् रुद्राहंम् । यद्गुद्र एव दातुमर्हति नाः यः कश्चिदित्यर्थः । अथवा एष इत्याद्याः स्वाथं एव 'तादृष्वचतुर्थ्यः' । अदितिरिति, अदितिश्चन्द्रोऽनुपक्षयवचनः । द्वितीयाथे चाप्य प्रथमा । यथा नः अस्माकमदितिस्तनुपक्षयं कुर्वान् पश्चात्तथेमिति । यथाऽस्मदीयानां पश्चात्तानामनुपक्षयं कुर्वादित्यर्थः । अथवा अदितिरिति स्वाथं एव प्रथमा । नः इत्यपि चतुर्थी । यद्^६ विषमाम् तत् सामर्थ्याद् पाठनम् । यथा अस्मदीयं पश्चात्तथं च पाठनं कुर्वादित्यर्थः^७ ॥

१. पद् रीश्वन् अ वृ. २. मीड्वा कुः मीड्वा अ. ३-३. नास्ति अ^३ वि. † नास्ति वि.
४-४. नास्ति वि मे. †-† यत्ते प्रजा सूक्तो. ५. यथा वृ. ६. नास्ति रवि. ७. नास्ति वृः एत् अ.
८-८. तारथे चतुर्थी अ रवि. ९. यथा न रवि. १०. नास्ति रवि. ११. कुर्वान् यथाऽस्मदीयानां पश्चात्तानामनुपक्षयः अ वृ.

कीदृशम् अनुपक्षयं पालनं वा । उच्यते । रुद्रियं रुद्रार्हमिति । यथा, नोऽस्माकम्^१ अदितिः करत् पश्चाद्यनुपक्षयपालनानाम् अन्यतमं^२ तथा कद्रुद्राय वोचेम शंतमं स्तोममित्येवमस्या^३ ऋषो यथाशब्दधृतेः पूर्वयर्चकवाक्यता ॥ २ ॥

षेड्डुट० यथा अस्माकमियं पृथिवी भेषजं पश्वादिभ्यः कुर्यादिति^४ ॥ २ ॥

मुद्रल० अदितिः भूमिः नः अस्माकम् रुद्रियम् रुद्रसम्बन्धि भेषजम् यथा येन प्रकारेण सिध्यति तथा करत् करोतु । यथा येन प्रकारेण पक्षे अस्मदीयमशिपादिवशवे नृभ्यः अस्मदीयधुरूपेभ्यः विशेषेण गवे गोतातये दितम् रुद्रियं सिध्यति तथा^५ करोतु । किञ्च तोकाय अस्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु^६ ॥ २ ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रधिकैतति । यथा विश्वे सजोपसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिर्वैतति । यथा । विश्वे । सजोपसः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'तृतीया^१ न तु केवला । सह मित्रावरुणाभ्यां संस्तवः प्रथमेऽर्धे^२ । 'द्वितीयेऽपि विश्वेदेवे'^३ । 'तृतीया इत्यस्य न रौद्रयेवा^४ केवला । किं तर्हि । सह मित्रावरुणाभ्यां रुद्रस्य संस्तवः प्रथमेऽर्धे । द्वितीयेऽपि विश्वेदेवे'^५ सह । कुत एतत् । अगक्षरेषु^६ वसंतान्, बृहदेवताकारस्य च^७ वचनात् । एवं ब्रह्म — 'तृतीया न तु केवला । मित्रेण वरुणेनान् विश्वेदेवैः संस्तवः' (रुदे ३, १००-१०९) इति । इहापि 'तृतीयायां^८ सह मित्रावरुणाभ्यां संस्तवः प्रथमेऽर्धे^९ इत्येतावता सिद्धे 'तृतीया न तु केवला' इति वचने 'समस्तयोः तृतीयायाम्^{१०} अकेवलरुद्रदेवत्वमतिपत्त्यर्थम् । तस्मात् द्वितीयेऽर्धे विश्वेदेवैस्तह^{११} संस्तव इति सिद्धम्^{१२} । यथा च नः अस्मान् मित्रः वरुणः च । यथा च रुद्रः एव स्वयम् चिर्वैतति जानाति^{१३} यथा च विश्वे देवाः । किम् । साकाङ्क्षत्वात् चिकेतन्तीत्यनुपलक्ष्यम्^{१४} । चिकेतन्ति जानन्ति । कीदृशाः । सजोपसः समीपमाणाः । यथा मित्रादीनां देवानामपि प्रकृता भवेम तथा कदा^{१५} रुद्राय वोचेम स्तोममित्यर्थः । एवमनयोः श्पुको^{१६} । यथा नो अदितिः करत् पश्चाद्यनुपक्षयपालनानामन्यतमं^{१७} यथा चापि मित्राद्रयो देवा अपि चिकेतन्ति, तथा कदा^{१८} रुद्राय वोचेम शंतमं रुद्रस्य स्तोममिति यथाशब्दधृतेः पूर्वयर्चकवाक्यताभावात्, 'तस्याश्च रुद्रमाधान्वाद्नयोरेपि रुद्रमाधान्यमेधावगम्यते, नैषण्डुत्वं मित्रादीनाम् । तत्र यद् भगवता शीनकेनोक्तम् — 'तृतीया न तु केवला । सह मित्रावरुणाभ्याम् संस्तवः प्रथमेऽर्धे^{१९} इति, तत् यथोक्तं^{२०} पर्वण्यम् ॥ ३ ॥

षेड्डुट० यथा अस्मान् मित्रावरुणौ जानीतौ रुद्रस्तुतिप्रदान्, यथा वा स्वयम् रुद्रः, यथा वा सर्वे एव देवा एकीभूताः, तथा कदा वोचेमेति^{२१} ॥ ३ ॥

१. 'स्मान् श्पुको. २. 'ननु' अ. ३. 'नास्ति अ' रि'. ४-५. 'नास्ति वि. † इत्यूको.
६. यथा नो विश्वे देवाः एतौ' रवि. ७-९. 'नास्ति रवि. ८-८. 'नास्ति अ. † इत्येव कु. ‡ तस्य कु.
९. 'तु च रवि. १०. 'नास्ति श्पुको. ११. एतौ रवि. १२-१२. 'स्तावदनुपक्षयाः रवि. १३. 'देवैः रवि. १४. 'मिः रवि. १५. 'चिकेतन्ति' अनुपक्षयम् अ तु, चिकेतन्ति' रुद्रकायाः रवि. १६. तथा कदा अ कु. १७. 'नदीर्घेर्धे' एत्यूकोः कु. १८. 'भगवताम् अ कु. १९. 'स्तावदा' अ कु. २०. 'नास्ति कु. २१-२१. 'नास्ति अ' रि'. † एतौ' कु; एतः एतौ' अ. ‡ यथा' अ.

मुद्रल० मित्र ददण च न भस्मान् यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुयाह्यात्वेन जानति ।
इदं अपि यथा चिकेतति । सजोपस समानप्रीत्य विद्वे सर्वे देवा यथा चिकेतन्ति । तथा भवतिचि
शेष ॥ ३ ॥

गाथपतिं मेघपतिं रुद्रं जलापभेषजम् । तच्छ्रयोः सुघ्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथपतिम् । मेघपतिम् । रुद्रम् । जलापभेषजम् । तत् । श्रयोः । सुघ्नम् । ईमहे ॥४॥

स्वन्द० गाथपतिम् मेघपतिम् गाथा स्तुतिलक्षणा वाक्, तस्या अधिपति स्वामिनम् । स्तुतिभि
स्तुत्यमित्यर्थे^१ । मेघपतिम् यज्ञाना स्वामिनम् । रुद्रम् जलापभेषजम् 'जलापम्' (निघ ३९)
इति सुखनाम । तस्य भेषजमीपधभूतम्^२ । सुखस्थोत्पादकमित्यर्थे । तच्छ्रद्भुतेषांन्यार्पसम्बन्धो
यच्छ्रद्दोऽध्याहार्यं । यदत्यन्तोत्कृष्टम् तत् सुम्नम्^३ शयो सुखकामस्य^४ पञ्चमानस्यारमणो वा कणा
त्यस्य रूपरथाय ईमहे याचामहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'स्तोत्रपतिं यशपतिम् रुद्रम् सुखकरभेषजं' बाईस्पत्यस्य शयो यत् प्रजाविषयं सुखम् तत्
याचामहे^५ ॥ ४ ॥

मुद्रल० रुद्रम् अभिलक्ष्य ययम् शयो ब्रह्मस्पतिपुत्रस्य सम्बन्धि प्रसिद्ध सर्वप्रजान्भ्यो शिष्टम्
सुम्नम् सुखम् ईमहे याचामहे । कीदृश रुद्रम् । गाथपतिम् स्तुतिपालकम् । भेषपतिम् यज्ञपालकम् ।
जलापभेषजम् सुखरूपीपयोपेतम् ॥ ४ ॥

यः शुक इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

य । शुक इव । सूर्यं । हिरण्यमिव । रोचते । श्रेष्ठं । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

स्वन्द० य^१ रुद्रं शुक इव सूर्यं यथा^२ शुक्रवर्णं सूर्यं । हिरण्यमिव यथा च हिरण्यम् रोचते
तद्द्रोणते दीप्यते । श्रेष्ठं च देवानाम् मध्ये वसु धनवान्^३ प्रशस्यो वा । 'शच्छ्रद्भुते
शच्छ्रद्भुतमध्याह्नयोत्तरयर्षिकवाप्त्यता योज्याः'^४ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य रुद्रं^५ ज्वलन्निव सूर्यं हिरण्यमिव रोचते श्रेष्ठं देवानाम् वासविता । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ५ ॥

मुद्रल० य रुद्रं सूर्यं इव शुक्रं सूर्यवत् दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्रशंसितं
हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानाम् सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठं वसु निजान
देवेषु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टकं नृतीयाध्याये षड्विंशो वक्त्रं ॥

१ स्तुत्यपतिं च

२ शोपथं कु, 'यथे भूतं च

३ 'श्रद्भुतं रवि

४ नास्ति मूले

५ शुभकरवत् च कु

६ ६ नास्ति अ^६ वि^६

७ 'रुद्रं मे' ल अ^७ वि^७ ह्यं

८ प्रशंसितं कु वि^८

९ य शुक्र इव व मूले

१० नास्ति रवि

११ धनं वा च रवि

१० १०

११ 'श्रद्भुतं रवि' च

१२ रवि ११ नास्ति अ

१३ नास्ति अ^{१३} वि^{१३}

१४ ल कु रवि ह्यं

१० १०

११ 'श्रद्भुतं रवि' च

शं नः करत्यर्धेते सुगं मेपायं मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नृ । करति । अर्धेते । सुगम् । मेपायं । मेष्ये । नृभ्यं । नारिभ्यम् । गवे ॥ ६ ॥

स्कन्द० स^१ शम् न वरति शम्^२ सुखमस्माक स्वमृताय करति करोतु^३ । अर्धेते 'अर्धो' (निघ १ १४) इत्यखनाम । अथाय । सुगम् स्वधिगमम् । सुमिपमित्यर्थे । अथवा शं^४ सुगमिति समुचीयमाने एते । सुखं च सुगं पन्थानं च अश्वाय^५ करोतिवत्यर्थे । न च केवलाय अर्धेते^६ । किं तर्हि । मेपायं मेष्ये च^७ नृभ्य नारिभ्य च गवे च ॥ ६ ॥

षेड्ढट० सोऽस्माकन् अश्वादीनां शोभनगमनं सुखं करोतु ॥ ६ ॥

मुद्रल० न अस्माकं सम्बन्धिष्व अर्धदादिभ्यः सुगम् सुधु गम्यम् शम् सुखम् करति देव करोति । अर्धेते अश्वाय मेपायं मेपजातिपुरुषाय^८ मेष्ये वज्रातीपक्षिषु नृभ्य 'पुरपेभ्य नारिभ्य' स्त्रीभ्य गवे गोजातये ॥ ६ ॥

अस्मे सोमं श्रियमधि नि धेहि शतस्यं नृणाम् । महि श्रवंस्तुविनुष्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोमं । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्यं । नृणाम् । महि । श्रवं । तुविनुष्णम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० "तिष्ठ सोम" (शु बृ ३, १११) । तिस्र एता ऋष सोमदेवत्याः । अस्मे अस्मासु हे सोम! श्रियम् अधि नि धेहि अशिशब्द 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १, ४, १३) इति कर्म प्रवचनीय पदपूर्ण । निधेहि स्थापय । अस्मभ्य देहीत्यर्थे । कियतीम् । वर्यते । शतस्य नृणाम् मनुष्यसतरस बोध्याम् । अत्यन्तमहतीमित्यर्थे । महि श्रवं महश्च यज्ञं तुविनुष्णम् बहुबलपेतम् । बलं च वदित्यर्थे ॥ ७ ॥

षेड्ढट० सोमस्तु च । अस्मासु सोम! श्रियम् अधि नि धेहि मनुष्याणाम् शतस्य पर्याप्तम्,^९ महश्च अत्र बहुबलम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे सोम! देव! नृणाम् पुरपाणाम् शतस्य पर्याप्तम् श्रियम् अस्मे अस्मासु अधि नि धेहि आपिश्वेन स्थापय । तथा^{१०} महि महत् तुविनुष्णम् प्रभूतबलपुक्तम् अत्र अत्रम् अधि नि धेहि ॥ ७ ॥

मा नः सोमपरिवाधो माऽरोतयो जुहुरन्त । आ नं इन्दो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नृ । सोमऽपरिवाधं । मा । अरोतय । जुहुरन्त । आ । नृ । इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

स्कन्द० मा न अस्मान् सोमपरिवाधं सोमस्य परिधाधितार अपहृतांरो राक्षसादयः, मा या अरोतय अत्रव जुहुरन्त हूर्ध्वं द्वयतेर्वा समोहनार्थस्यैवपुम् । मा यजेऽन्यत्र मा^{११} समोद प्रापिपन्नित्यर्थे । स्वमपि न अस्मान् हे इन्दो! सोम! वाजे सप्रामनामैव (शु निघ २, १०) । सप्रामस्थानीये^{१२} यज्ञे सप्राम एव वा आ भज सेवस्व ॥ ८ ॥

१ नास्ति इति २ नास्ति अ कु ३ करोति अ ४ इति इति इति ५ शोभनायं कु वि^६ इति ६ शुभम् अ^७ वि^८ ७ नास्ति वि ८-९ नास्ति वि १० तीव्यारितस अ १० पर्यते कु अ^{११} वि^{१२} ल ११ नास्ति वि मै^{१३} १३ च इति १४ सोममे सोमम् अ कु

वेङ्कट० मा अस्मान् अपहृत्वारं हिसगु सोम^१, मा च शत्रव । रयम् अस्मान् इन्दो^२ सउग्राम
सेवस्व ॥ ८ ॥

मुद्गल० सोमपरिवाध सोमस्य परितो वाधका पागरहिता न अस्मान् मा जुहुरत् मा हिसगु^३
उथा अरातय शत्रव मा जुहुरन्त । हे इन्दो^४ सोम^५ वाजे बलविषये न अस्मान् आ भा
सर्वत सेवस्व ॥ ८ ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धामन्भूतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूपन्तीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

या । ते । प्रजा । अमृतरय । परस्मिन् । धामन् । भूतस्य । मूर्धा । नाभा । सोम । वेन ।
आभूपन्ता । सोम । वेद ॥ ९ ॥

स्कन्द० या ते प्रजा पृथीनिर्देशान्^१ परिचारका इति वाक्यशेष । या हे तव परिचारका अत्मदाया
प्रजा । अमृतस्य अमरधर्मण । परस्मिन् धामन् वेद्यारये स्थाने । ऋतस्य गतस्य प्राप्तस्य । वेदित्य
स्य^२ सत् इत्यर्थे । यस्मिन्मृत्युतेस्तच्चन्द्रोऽप्याहर्तव्य । ता मूर्धा मूर्धनि प्रधानभूते । नाभा पृथिव्या
नाभिरस्थानीये उत्तरवेद्यारये स्थाने । हे सोम^३ वेन वेनति कान्तिकर्मा (तु निघ २, ५) । कामयस्व ।
किञ्च आभूपन्ता सोम । वेद आभूपन्तीरित्यात् मर्यादायाम् । भूप अलङ्कारे । मर्यादाया
त्वलङ्कुर्वती । हे सोम^४ वेद विद्धि । अथवा आभूपन्तीरिति भू सत्तायाम् इत्यस्यैव
रूपम् । मर्यादाया भवन्ती । 'श्रुतिस्मृत्युदिताया मर्यादाया' वर्तमाना इत्यर्थे । हे सोम^५ वेद ।
विदित्वा च मत्प्रवणा एता न्यायवृत्ताश्चेति^६ नन्यमान कामयस्वेत्यर्थे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० या ते सोम । प्रजा अमृतरय गृहीये लोके स्थितस्य परिचरन्ति । तासां तद्वनि सर्वेषां
सुचित्तस्यम् उत्तरवेदिनाभौ^७ कामयस्व । तया परिचरन्तीश्च ता जानीहीवि^८ ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सोम । ते तव सम्बन्धिन्त्य या प्रजा सन्ति ता प्रजा मूर्धा तिरस्थानीयत्वं
नामा सन्नहनयुक्ते यज्ञगृहे वेन कामयस्व । कीदृशास्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य । परमिन्
धामन् ऋतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम । आ भूपन्ता सर्वत त्वान् अलङ्कुर्वती प्रजा
वेद जानीहि ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले अष्टमोऽनुवाकः ॥

[४४]

अग्ने निर्वस्त्रदुपसंश्रितं राघो अमर्त्य ।

आ दाशुषं जातोदो बह्व त्वम्या हेवाँ उपूर्ध्वः ॥ १ ॥

१ 'वेन रवि २ नास्ति रवि ३ 'दायाम् अ ४-५ 'दितया मयादाया कु ५-५ नाग्नि अ
६ ना कु, नां रवि ७ 'वेदीनां रि' ८ 'एव कु ९ जानीहि कु रि' अ'.

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ । दाशुषे । जातवेदः । वह । त्वम् ।
अथ । देवान् । उपःऽनुषः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अग्ने विवस्वत् इति प्रस्कन्धः नाम्ब उच्यते' । प्रस्कन्धो नाम कण्वपुत्र ऋषिरुच्यते । 'आग्नेये प्रथमे सूक्ते' । अग्निदेवस्ये द्वे एते सूक्ते । 'प्रागाये प्रथमेऽग्निनी सहोपसा लिङ्भावी' (सु. पू. ३, १११) । यस्त्वयं प्रथमः प्रागाथः । हृद्युच इत्यर्थः । अग्नाग्निनी सहोपसा लिङ्भावी । गुण-
स्वभावावित्यर्थः । अग्निनी उपारुचामेऽगुण्णमूला सत्र स्त्वन्त इत्यर्थः । हे अग्ने । विवस्वत्
विवाहानवत् । तमसां विवाहानकरम् । किं तत् । सामध्याग्म्योतिः । कस्य । उच्यते । उपसः ।
कीदृशम् । चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा । राधः धननामैतत् (सु. निष २, १०) । इह तु धन-
सादस्यादीपसं ज्योतिषि वर्तते । उज्ज्वलत्वेन^२ ग्रीतिकरत्वेन धनसदृशम् । हे अमर्त्य ! आ
दाशुषे यजमानत्यार्याप । हे जातवेद ! जातप्रज्ञान ! आ वह त्वम् अथ न च केवलमीपसं
ज्योतिः । किं तदिं । अन्यानापि देवान् । कीदृशान् । उपर्युषः यागगमनार्थमुपःकाले दे
वुच्यन्ते ते उपर्युषः, तान् । अथवा^३ विवस्वदित्यग्नेरेव सम्बोधनम् । छान्दसत्वात् नुमभावः ।
उपस इत्यपि द्वितीयावहृबचनान्तमाहूयमानवचनम्^४ । चित्रं राध इत्यपि हृदिलक्षणं धनमभिप्रेतम् ।
द्वितीयानिर्देशाच्च कर्मप्रवचनीपथतिशब्दाध्याहारः । हे अग्ने ! 'विवस्वत् ! विवसन्वत् !' तमसां
विवाहस्यितः^५ ! उपसः^६ चित्रं हृदिलक्षणं धनं प्रति देवार्थ आ वह इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रस्कन्धः^{१०} काण्वः^{११} । अग्ने । परिचरणयत् उपसः पूज्यं धनम् अमर्त्यं^{१२} । यजमानाय आ^{१३} वह ।
जातधन ! त्वम् तथा उपर्युषः च अथ देवान् आ वह ॥ १ ॥

मुद्रल० 'नवमे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अग्ने विवस्वत्' इति चतुर्दशर्यं प्रथमं सूक्तम् । कण्वपुत्रः
प्रस्कन्ध ऋषिः । द्वितीयाचतुर्ध्याद्या युजः सतोऽहृदयः । प्रथमातृतीयाद्या अमुक्षो बृहस्पः ।
हृदयं सूक्तम् आग्नेयम् प्रागाथम् । जाते द्वे अग्निदेवताके ऽउपोदेवताके च^{१४} ।

हे अग्ने ! त्वम् उपसः उपोदेवतायाः सकाशान् राधः धनम् दाशुषे इविदंसवते यजमानाय
आ वह आनीय प्रापय । सोऽग्निः विशेष्यते । हे अमर्त्य ! मरणहित ! जातवेदः ! जातानां
वेदितः ! कीदृशं राधः । विवस्वत् विशिष्टनिवासोदेवत्म् । चित्रम् नानाविधम् । किञ्च अथ अस्मिन्
दिने उपर्युषः उपःकाले प्रजुह्वान् देवान् आ वह ॥ १ ॥

जुष्टो हि दूतो असिं हृष्यबाहुनोऽग्ने रथीरध्वरागाम् ।

राजूरश्रिम्यामुपसां सुवीर्यमुस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असिं । हृष्यबाहुनः । अग्ने । रथीः । अध्वरागाम् । सुऽजः । श्रिमिऽध्याम् ।
उपसां । सुऽवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

१-१. अग्ने वि- काण्व उच्यते । अग्ने विवस्वदित्यः प्रथमि कुः काण्व उच्यते । अग्नेर्विस्तारः प्रथमि अ. † अग्ने
विवस्वत् । अग्ने इति. २. नास्ति अ इति. ३. प्रागाथः कुः नास्ति अ. ४. विवसन्वत् अ. ५. उज्ज्वलत्वेन
अ कु. ६. नास्ति इति. ७. 'वचनान्तं हृष्यं कु. ८-८. 'अजः विवसन्वत् अ कु. ९. उपस कु. १०. कण्वः
विं छत्रं. ११. नास्ति विं अ. १२. 'मर्त्यं विं अ. १३. नास्ति विं छत्रं. १४-१४. नास्ति विमे'.
†† नास्ति भूके.

स्वन्द० जुष्ट दि हिसम्भो यस्मादर्धे । यस्मात् जुष्ट मिय दूत च अस्ति हव्यबाहन हविषा योडा ।
हे अग्ने । रथी रथो यस्यास्ति स रथी सारथि तस्यानीषश्च अच्यराणाम् यशानाम् । यस्मा
दिति वचनात् तस्मादित्यप्याहर्तव्यम् । तस्मात् सजू सग्नीयमाण अधिव्याम् उपसा च सह
सुवीर्यम् शोभनेन^१ वीर्येण सहितम् अस्मे मस्मभ्यम् धेहि देहि । श्रव धन यतोऽर्धं वा
वृहत् महत् ॥ २ ॥

येङ्कट० पर्याप्त हि दूत स्वम् अस्ति हविषा योडा अग्ने । रथी अच्यराणाम् । 'रथा द वा ह्य
भूतो देवेभ्यो हव्यं वहति' (तु वाक् २,४,१,६) इति वाङ्मणम् । स स्वम् अधिव्याम् उपसा
च सहित शोभनवीर्यं महद्भस्मत्सामु धेहि ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । स्वम् जुष्टवादिविशेषगुणयुक्त अस्ति । जुष्ट सेवित दूत देवाना यतोऽर्ध
हव्यबाहन हविषो योडा अच्यराणाम् मत्सुनाम् रथी रथस्यानीष । तादृशस्वम् अधिव्याम्
देवताभ्याम् उपसा देवतया च सजू सहितो भूत्वा सुवीर्यम् शोभनवीर्येणैव वृहत् प्रभूतम्
श्रव जगम् अस्मे धेहि अस्मात्सु प्रक्षिप ॥ २ ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भास्वजीकुं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरधियम् ॥ ३ ॥

अथ । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् । धूमकेतुम् । भाऽश्वजीकुम् ।
विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरऽधियम् ॥ ३ ॥

स्वन्द० अद्य दूतम् वृणीमहे वसुम् धनवन्त प्रजास्य वा अग्निम् पुरुप्रियम् बहुनां यजमानानां
प्रियम् धूमकेतुम् धूमेन य केरयते ज्ञायते स धूमकेतुः, स धूमकेतुम् । अथवा धूमस्य कर्ता
धूमकेतुः, स धूमकेतुम् । भास्वजीकुम् ऋजुवा^१ भा दीतिर्यस्य स भास्वजीक^२ । छान्दसस्तुक्कारद्वय
उकारस्य ईरवम्, भा सव्यस्य पूरनिपात । स भास्वजीकुम् ऋजुभासम् । कर्षां वेलाशात् ।
उच्यते । व्युष्टिषु उपसा^३ व्युष्टिनेत्यायाम् । प्रभातकाल इत्यर्थः । यज्ञानाम् अध्वरधियम् पुरादि-
हिसाकनां । अध्वरा अद्वितीया धीर्येण 'सोऽध्वरधी, तम् अध्वरधियम्^४ कस्याध्वरधियम् ।
यजानाम् अध्वरधियम्^५ । अद्वितीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

येङ्कट० अद्य दूतम् वृणीमहे वसुमन्वितारम् अग्निम् बहुप्रियं धूमप्रज्ञाने^६ प्रतिद्विभासम्, उपसा सुविऽ
यज्ञानाम् योऽध्वरं श्रयति ॥ ३ ॥

मुद्रल० अद्य अग्निम् दिने अग्निम् वृणीमहे प्रायणामहे । कीदृशम् । दूतम् वागांहरम् वसुम् विज्ञान
हेतुम् पुरुप्रियम् बहुनां प्रियम् धूमकेतुम् धूमरूपस्यस्तुक्कारम् भास्वजीकुम् प्रतिद्विभासम्^७ इत्यम्
सुष्टिषु उप कारेषु यज्ञानाम् यजमानानाम् अध्वरधियम् प्राग्वेदितम् ॥ ३ ॥

१ ऋजुम् कु २ अत गोप्रदनेन इति अ ३ मासिन् मूको ४ 'सोऽध्वर' ५ 'यम इ'
६ 'स अध्वरधियम् अ इति; सोऽध्वरको कु ७ यजानां विद्वे कु; विद्वे अ ८ 'यजाने वि' ९ इत्यम्
दि'.

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय द्वाशुपे ।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽअहुतम् । जुष्टम् । जनाय । द्वाशुपे । देवान् । अच्छा । यातवे ।
जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

स्कन्द० श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् । यविष्ठम् युवतमम् । अतिथिम् अतिथिस्थानीयं यजमानानाम् । स्वाहुतम्
सुख्यमिदुतं सर्वयजमानैः । जुष्टम् त्रियम् । जनाय द्वाशुपे पशुपथे चतुर्थी । यजमानस्य । देवान्
अच्छ यातवे अभियातुम् । जातवेदसम् अग्निम् ईळे स्तौमि व्युष्टिषु उपसाम् । प्रभातकाल इत्यर्थः ॥४॥

घेङ्कट० प्रशस्यतमं युवतमं यजमानानाम् अतिथिम् सुख्याहुतम्^१ पशुपथम् जनाय^२ यजमानाय^३
देवान् प्रति गन्तुं जातप्रश्नम् अग्निम् स्तौमि प्रातःकालेषु ॥ ४ ॥

मुद्रल० व्युष्टिषु उपःकालेषु देवान् इतरान् सर्वदेवान् अच्छ भाषिमुख्येन यातवे गन्तुम्
अग्निम् देवम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् । जातवेदसम् जातप्रश्नम् येष्टम् अतिशयेन प्रशस्तम् यविष्ठम्
युवतमम् अतिथिम् सततगमनक्षमम् स्वाहुतम् सुख्यं आ समन्तान् होमाधिकरणम् द्वाशुपे हविर्दत्तवते
जनाय^४ यजमानाय जुष्टम् प्रीतम् ॥ ४ ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्नें श्रातारममृतं मियेष्य यजिष्ठ हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्नें । श्रातारम् । अमृतम् ।
मियेष्य । यजिष्ठम् । हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्कन्द० स्तविष्यामि स्तोत्र्यामि त्वाम् अहम् हे विश्वस्य अमृत भोजन । विश्वस्येयेतत् भोजनेत्येतेन
सम्बध्यते । सर्वस्य हविर्लक्षणस्याहस्य भोक्तः ! मरणवर्जित ! हे अग्ने ! । कीदृशम् । उच्यते ।
सर्वस्तोत्र्याम् श्रातारम् अमृतम् । हे मियेष्य । यजार्ह ! । यजिष्ठम् बद्धृतमम् । हे हव्यवाहन !
हविषां भोक्तः ! ॥ ५ ॥

घेङ्कट० स्तोत्र्यामि त्वाम् अहम् अमृत । सर्वस्य पुरुषस्य भोजवितः^{१०} अग्ने ! रक्षितारम् अमृतम्
यजार्ह ! । अमृतम^{११} हविषां भोक्तः ! ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अमृत ! मरणरहित ! विश्वस्य भोजन ! कृत्स्नस्य जनतः पालक ! हव्यवाहन ! हविषो भोक्तः !
मियेष्य ! यजार्ह ! एवंविध हे अग्ने ! विश्वस्य श्रातारम् सर्वस्य जातो रक्षकम् अमृतम् मरण-
रहितम् यजिष्ठम् अतिशयेन यशाम् त्वाम् अहम् अनुष्ठानात् स्तविष्यामि स्तुतिं कविष्यामि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

१. अहं यजिष्ठं मेव अ रवि. २. "इतम् अं वि". ३. "नाय ये वि" छपं. ४. नास्ति वि.
५. नास्ति मे. ६. नास्ति अ रवि. ७. स्तविष्यां विं छपं. ८. नास्ति अं वि. ९. अहं व अ
वि. १०. "अध्वरं कु वि"; "अधिष्णुः अं वि". ११. नास्ति विं छपं.

सुशंसो बोधि गृणते यनिष्ठय मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्त्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जन्म ॥ ६ ॥

सुशंस । बोधि । गृणते । यनिष्ठय । मधुजिह्व । सुश्राहुत । प्रस्त्वस्य । प्रतिरन् । आयु । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जन्म ॥ ६ ॥

स्कन्द० सुशंस बोधि सुशंस इत्येतन्नामन्नित्रतम् । प्रत्यक्षहृतश्चाप मन्त्र । अतो^१ यत्तच्छब्दावप्याहारेण पाण्डता ज्ञेया । यस्तु सुशंस सुस्तु स^२ बोधि बुध्यस्य । शृण्वित्यर्थं । गृणते गृणत स्तुरते मम । हे यनिष्ठय । स्वाधिको य^३ । यनिष्ठ^४ युवतम^५ । मधुजिह्व मधुस्वादमाग्य मधु, तस्मिन् जिह्वा यस्य स मधुजिह्व । 'नित्यमाहुतिलक्षणस्य आन्यस्य स्वाद्वितेत्यर्थः' । अथवा 'जिह्वा (निय १, ११) इति वाङ्नाम । मधुस्वचनात्^६ मधुजिह्व । तस्य सबोधन हे मधुजिह्व^७ (१) । स्वाहुत सुश्रवमिह्वत् सन् । किञ्च मम^८ प्रस्त्वस्य प्रतिरन् प्रवर्धयन् आयु जीवस चिरजीवनाय । नमस्य नमस्कृत । दैव्यम् जन्म । सर्वदेवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुशंस बुध्यस्य स्तुवते युवतम^१ माद्वितृजिह्व^२ स्वाहुत । प्रस्त्वस्य मम जीवनाय आयु वर्धयन् नमस्कृत सर्वान् देवान् ॥ ६ ॥

सुश्रुत० हे यनिष्ठय । युवतम^१ अग्रे^२ त्वम् गृणते स्तुवते यचमानार्थम् सुशंस सुश्रुत शसनीय मधुजिह्व मन्दविनुञ्जाल स्वाहुत सुश्रुत आभिमुख्येन हुत सन् बोधि अस्वादभिनाय बुध्यस्य । किञ्च प्रस्त्वस्य एतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य^३ महर्षे जीवसे जीवनाथम् आयु प्रतिरन् प्रवर्धयेन वर्धयन् दैव्यम् दयसगन्धिवन् जन्म^४ नमस्या पूजय ॥ ६ ॥

होतारं विश्वेदसं सं हि त्वा विशं इन्धते ।

स आ वह पुरहृत प्रचेत्सोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशं । इन्धते । स । आ । वह । पुरहृत । प्रचेत्स । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'स आ वह इति' सच्छ्रवधुतर्षच्छब्दोऽप्याहार्यः । य होतारम् होतारम् विश्वेदसम् सर्वपते सर्वपते^१ आ गम् हि त्वा विश इन्धते हिसम् पदवरण । रवां विशो मनुष्या समिधो स दीपयन्ति । स त्वम्^२ आ वह ह पुरहृत । बहुभिराहुत^३ प्रचतम प्रवृद्धज्ञानात् हे अग्ने देवान् इह द्रवत् शिष्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० होतारम् सर्वपते^१ गम् इन्धते हि त्वाम्^२ विश । 'त्वा त्वम्^३ आ वह पुरहृत । प्रवेण^४ 'अग्ने देवान् इह शिष्यम्^५ ॥ ७ ॥

१ आसि क्व २ आसि रवि ३ पञ्च स क्व ४ ४ 'अग्नेरवसान' क्व ५ 'वदन् इति
६ 'गुण' इति ७ 'विश क्व वि' इति ८ कण्वपुत्रस्य इति ९ आसि वि १० १० आसि
स क्व ११ 'विश' इति १२ आसि अ १३ आसि मूको १४ 'जन्म' इति 'वर्धयन्' इति
१५ 'स आ अ' इति १६ १५ 'वर्धयन्' इति १७ १६ आसि वि' इति १-१ देवा इति १८

मुद्रल० होतारम् होमदिप्यादकम् विश्वेदसम् सर्वेशम् त्वा त्वाम् विशः प्रजाः राम् इन्धते हि सम्पक् दीपयन्ति सल्ल । हे पुश्हूत! षड्गुभिः आहूत! अग्रे! सः त्वम् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवान् इह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रम् आ वह आभिमुख्येन प्रापय ॥१० ॥

सवितारमुपसंमथिन्ना भगंमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वांसस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उपसंम् । अग्निना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः । कण्वांसः । त्वा ।

सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

स्कन्द० कवमाद् । उच्यते । सवितारम् उपसम् अग्निना भगम् आत्मानमेव च अग्निम् व्युष्टिषु क्षपः क्षपायाः शस्त्रैः । प्रभातकाल इत्यर्थः । किञ्च कण्वासः त्वा कण्वयुजा मरुभृदयः त्वाम् सुत सोमासः कृतसोमाभिपवाः इन्धते दीपयन्ति हव्यवाहम् हे स्वध्वर । सुयज्ञः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सवितृमृत्वीन् आग्निं च यदह्यं रात्र्याः व्युष्टिषु त्वमावह । कण्वयुजाः अभिपुतसोमाः त्वा दीपयन्ति हव्यवाहम् स्वध्वर ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे स्वध्वर ! शोभनयागयुक्त ! अग्रे ! क्षपः क्षपायाः व्युष्टिषु उपःकालेषु सवित्रादीन् देवान् आवह इत्यनुवर्तते । स्वध्वर इत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनम् । अग्निम् इति हविष उदेष्यं देवतान्तरम् उच्यते । सुतसोमासः अभिपुतसोमाः कण्वासः मेधाविनः ऋत्विजः हव्यवाहम् हविषः प्रापकम् आहवनीयम् त्वा त्वाम् इन्धते दीपयन्ति ॥ ८ ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्रे दूतो विश्वामसि ।

उपर्वुध आ वह सोमपीतये देवाँ अय स्वर्जः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्रे । दूतः । विश्वाम् । असि । उपःऽउर्वुधः । आ । वः ।

सोमंऽपितये । देवान् । अय । स्वःऽजशः ॥ ९ ॥

स्कन्द० पतिः हि अध्वराणाम् दि-शब्दो यस्माद्धे । यस्माद् पतिः स्वामी त्वम् अध्वराणाम्, हे अग्रे ! दूतः विश्वाम् मनुष्याणाम् असि । यस्माद् इति यचनात् तस्माद् इत्यध्याहार्यम् । तस्माद् उपर्वुधः उपःकाले ये बुधन्ते स उपर्वुधः, तान् आ वह सोमपीतये देवान् अय । कोऽज्ञान् । स्वर्जः स्वः आदित्यः शीर्षा, तद्ग्रे मे उदयन्ते, ये तस्य इच्छते वा, ते स्वर्जः, यान् आदित्यस्य-दिवो वा सदज्ञान्, तदार्तिनी वोरथः ॥ ९ ॥

१. नास्ति रवि. २. ह्यं अ. ३. वाह अ. ४-५. नास्ति विं लयं. ६. त्वायां विं अं.

७. अभिपुतं विं ह. ८-९. नास्ति सूको. १०. अधिवा अधिनी हुतं सूको. ११. स्वः कतिं सूको.

८. ननेले अध्वराणाम् सूको. ९. नास्ति वि. १०. नास्ति रवि ११. उदशः कु.

वेङ्कट० 'पति हि यज्ञानाम्', अग्ने । दत्त विशाम् अस्ति । स स्वम् उपसि प्रबुधान् आ इत् सोमपानाय 'देवान् अथ' सर्वस्य ब्रूयन् ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! विशाम् प्रजाना सम्बन्धिनी धे^१ अप्यरा यागा वेपाम् अचराणाम्^२ पति पातकसत्त्वं दत्त अस्ति हि^३ देशाना वार्ताहरो भवसि खलु । उपसुंष उप काले प्रबुधान् स्वर्तस सूर्यदक्षिते देवान् अथ अग्निन् दिने सोमपीथये सोमपानार्थम् आ वह आभिसुख्येन प्रापय ॥ ९ ॥

अग्ने पूर्वा अनुपसो विभावसो द्वादित्य विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वा । अनु । उपस । विभावसो इति विभाऽपसो । द्वादित्य । विश्वदर्शतः । असि । ग्रामेषु । अविता । पुरोहित । असि । यज्ञेषु । मानुष ॥ १० ॥

स्कन्द० हे^१ अग्ने ! पूर्वा अग्न उपस अनुशब्दो^२ लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थ । एकस्या एव चोपस^३ कालभेदापेक्षया पूर्वापरव्यपदेश । अवयवापेक्ष च बहुवचनम् । पूर्वा उपस प्रति अथ एव । उपस उदयकाले इत्यर्थः । हे विभावसो ! विविधा भा धर्म^४ यस्य स विभावसु, तस्य सम्बोधन हे विभावसो ! । दीदित्य दीप्यस्व । विश्वदर्शतः सर्वस्य दर्शनीय । सर्वजनप्रकाश इत्यर्थः । कि कारणम् । उच्यते । यस्मात् असि ग्रामेषु अविता जनपदनिवास स्थानानि ग्रामा^५, तेषु रक्षिता त्वमसि । पुरोहित असि यज्ञेषु च^६ । पूर्वस्तां दिश्यादानी यात्माना स्थापित^७, पुरोहितस्थानीयो वा असि । क^८ । मानुष मन्त्रज्ञाता^९ । अथवा मानुष इति पद्ये । ^{१०}मानुषस्य स्वभूतेषु^{११} यज्ञेषु इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्ने । यताहु अपि उपसु विभावसो । प्राज्यल सर्वस्य दर्शनीय । स त्वम् ग्रामेषु असि पृथेषु पुरो निहित, रक्षिता^{१२} अरण्येषु^{१३} च, यज्ञेषु^{१४} पुरो निहित^{१५} मनुष्यहित ॥ १० ॥

मुद्रल० हे विभावसो ! विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्^{१६} अग्ने ! विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वम् पूर्वा उपस अग्न मत्पीठान् उप कालान् अनुलक्ष्य दीदित्य दीपयानसि । तादृशस्त्वम् ग्रामेषु जननिवासस्थानेषु अविता असि रक्षको भवसि । यज्ञेषु अनुष्ठेयकर्मसु पुरोहित वेदे पूर्वस्तां दिश्यादानी मानुष असि ऋत्विग्यजमानाना मनुष्याणां हितोऽसि ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके मूर्त्तीभाष्याये एकोत्तरशिसो वर्गः ॥

नि त्वां यज्ञस्य सार्धनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्यद् देव धीमहि प्रचेतमं जिरं द्रुतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

१-१ नास्ति वि^१ अ^२ २-२ नास्ति वि^३ अ^४ ३ नास्ति मूको ४ नास्ति मूको । ५ ५ १११ डि ८ ५ अग्ने पूर्वा दे रवि ६ 'योप' अ ७ उपस रवि ८ पनरप कु ९ प्राप ड. १० नास्ति रवि ११. स्तमित कु १२. नास्ति अ रवि. १३. मन्त्रा ज्ञाता रवि १४-१५ मानुष 'अ, मनुष्य' कु १५. नास्ति वि^१ अ^२. १६ अरण्येषु कु १७-१८ पुरोहित ८. १८. 'अन दि

नि । त्वा । यत्स्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । श्रुतिर्जम् । मनुष्यत् । देव । धीमहि ।
प्रश्चेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० त्वाम् यत्स्य साधनम् साधयितारं हे अग्ने! होतारयम् श्रुतिजम् मनुष्यत् मनुष्यवत् हे
देव! 'नि धीमहि निदम्भोहे' । यत्ने स्थापयाम इत्यर्थः । प्रचेतसम् जीरम् क्षिप्रतामैतद् (ट. निघ
२, १५) । क्षिप्रम् दूतम् अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० नि धीमहि त्वां यथा मनुभिर्दधे क्षिप्रं तद्द्रुदिति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! देव! मनुष्यत् यथा मनुष्याण्येवो निदधाति तद्द्रुद वयम् त्वा त्वान् नि धीमहि अत्र
स्थापयामः । कीदृशम् । यत्स्य साधनम् यत्स्य निम्नादकम् होतारम् श्रुतिजम् अती गसम्प्रादिके
यथारम् प्रचेतसम् प्रकृष्टज्ञानयुक्तम् औरम् शश्रूणां बधोहानिकरम् दूतम् देवानां दूतस्थानोयम्
अमर्त्यम् मरणरहितम् ॥ ११ ॥

यद् देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रस्त्रनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रमहः । पुरोहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् । सिन्धोःऽइव ।
प्रस्त्रनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

स्कन्द० यत् यदा देवानाम् हे मित्रमह! मित्राणां पूजयितः! पूज्य! वा । पुरोहितः पूर्वसां दिव्या-
हवनीयात्मना स्थापितः अन्तरः सच्चिदृष्टः । कञ्च । सामर्थाद् देवानां यजमानानां वा । यासि
दूत्यम् दूतकर्म । आहवनीयमास्थाय देवानां दूतकर्म करोषीत्यर्थः । यदेति वचनात् तदेत्यप्याहार्यम् ।
तत्रा सिन्धोरिव प्रस्त्रनितासः ऊर्मयः प्रकृष्टं स्वमितं येषां ते प्रस्त्रनितासः । शब्दवन्त इत्यर्थः ।
यथा सिन्धोर्नद्याः महान्तः शब्दवन्त ऊर्मयो भ्राजेरद्, तद्वत् तत्र अग्नेः भ्राजन्ते अर्चयः ज्वालाः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० 'यद् देवानाम्' मित्राणां पूजयितः! मनुष्यैः पुरोहितः देवानां मनुष्याणां मध्ये वर्तमानः
यासि दूत्यम् । तदानीं समुद्रलोच महद्दशमदाः 'वीथयस्त्व अग्नेः' भ्राजन्ते दीप्तयः ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे मित्रमहः! मित्राणां पूजक! अग्ने! यद् यदा पुरोहितः एव वेदेः पूर्वसां दिवि
स्थापितः अन्तरः देवयजनमध्ये वर्तमानः सद् देवानाम् दूत्यम् दूतकर्म यासि प्राप्सोषि । तदानीम्
अग्नेः तत्र अर्चयः वीथयः भ्राजन्ते दीप्यन्ते । दशान्तः । सिन्धोरिव यथा समुद्रस्य प्रव्रनितासः
महद्दशमनिपुकाः ऊर्मयः तत्राः भ्राजन्ते तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वाह्निमिद्वैर्वरेभ्ये सुयावमिः ।

आ सीदन्तु बृहिरिपि मित्रो अर्च्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १३ ॥

१-१. श्रुधि इत्येव इति^१. २. मासि वि^१ इ. ३. नासि वि म^१. ४. मासि मं^१.

५. नासि कु. ६. पूजः एवि. ७. एने कु. ८-८. मासि वि^१ इने, दरा दे^१ कु. ९-९. 'यवनेत्य
वि^१ मं'; अग्ने वि^१ मं इ.

श्रुधि । श्रुतऽर्णु । वहिऽभि । देवे । अग्ने । स्यावऽभि । आ । सीदन्तु । वहिषि । मित्र ।
अर्यमा । प्रातऽयाजान । अप्परम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० श्रुधि श्रुणु हे^१ श्रुर्णु । श्रुतकर्ण^२ वहिभि इविषा वोवृभि अन्यैरग्निभि^३ सह । कीर्यै ।
देवै दानादिगुणै । हे अग्ने । स्यावभि ह्यन्य गृहीत्वा त्वया सह ये यान्ति ते स्यावान्
ते स्यावभि । कि श्रुणवानि । उच्यते । त्वया आहूता^४ सन्त आ सीदन्तु वहिषि मित्र
अर्यमा अन्ये च प्रातर्यावाण प्रातर्यामिनो देवा । अप्परम् सप्तम्यर्थेऽत्र^५ द्वितीया । वहिभि
इत्यस्य चेद विशेषणम् । अस्मदीयेऽध्वरे यद् वहिस्तय इति^६ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० श्रुणु ध्रुवणपरकर्ण । इविषा वोवृभि^७ अन्यै^८ त्वया सहैकामनै^९ देवै^{१०} यज्ञ च^{११} प्रातर्यावृभि ।
तेऽस्मिन्^{१२} वहिषि आ सीदन्तु मित्र अर्यमा चेति ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे^{१३} श्रुर्णु । ध्रुवणसमर्थाभ्या कर्णाभ्या युक्त^{१४} अग्ने । श्रुधि अस्मदीय वचन श्रुणु । य मित्र
देव यज्ञ अर्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाण प्रातःकाले देवयज्ञन गच्छन्तो देवा त^{१५}, सर्वै
स्यावभि आहवनीयाग्निना^{१६} त्वया समानगतिभिरन्यै वहिभि वोवृभि देवै सह अप्परम्
प्रतुमुदित्य वहिषि दग्भे आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥ १३ ॥

श्रुण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा क्रंतावृधः ।

पिबन्तु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विन्यामुपसा सज्जः ॥ १४ ॥

श्रुण्वन्तु । स्तोमम् । मरुत । सुदानव । अग्निजिह्वा । क्रुतऽवृध^१ । पिबन्तु । सोमम् ।
वरुण । धृतव्रत । अश्विन्याम् । उपसा । सज्जः ॥ १४ ॥

स्कन्द० स्वयैव आहूता श्रुण्वन्तु स्तोमम् मरुत सुदानव शोभनदात्तार शोभनदाना वा । अग्नि
जिह्वा^२ अग्नि जिह्वास्थानीयो येषा ते अग्निजिह्वा । सर्वेषामेव हि^३ देवानामग्नि जिह्वास्थानीय ।
श्रुतावृध यज्ञस्य वर्षेयितार । पिबन्तु सोमम् वरुण धृतव्रत धृतकर्मा अपरित्यक्तस्वभावार
^४अश्विन्याम् उपसा च सज्ज सह प्रीयमाण^५ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वयाऽऽहूयमाना श्रुण्वन्तु स्तोमम् मरुत शोभनदाना अग्न्यास्या यज्ञस्य वर्षेयितार ।
पिबन्तु च^६ सोमम् वरुण धृतकर्मा अश्विन्याम् उपसा च सहित ॥ १४ ॥

मुद्रल० मरुत देवा स्तोमम् अस्मदीयस्तोत्रम् श्रुण्वन्तु । कीर्यता । सुदानव सुशुभरदात्तार ।
आग्निजिह्वा अग्नि जिह्वास्थानीय मुख्य येषु^७ मरुतसु तादृशा । श्रुतावृध सत्यस्य वर्षका । तथा
धृतव्रत गृहीतकर्मा वरुणो देव अश्विन्याम् देवाभ्याम् उपसा देवतया सज्ज^८ सोमम् पिबन्तु ॥ १४ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रिंशो धर्म ॥

१ नाग्नि रवि २ रविभि अ ३ इना कु ४ वर्षे कु ५ वोवृ वि त^१
६ नास्ति वि लय ७ देवानां वि लये ८ नास्ति वि^१ आ^२ छ ९ नास्ति वि त^१
१० अर्यम् वृ, तस्मिन् वि^१ आ^२ ११ नास्ति वि १२ ते शुको १३ आहवन्भि^१ शुको
१४ नास्ति वृ १५ १५ नाग्नि अ १६ नास्ति वि^१ छ १७ यनु मी १८ नास्ति मी

[४५]

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत । यज्ञाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतपुषम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसूँन् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज्ञं । तुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽपुषम् ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अग्ने । वसूँन् देवान् इह अस्मदीये यज्ञे रुद्रान् अपि आदित्यान् अपि यज्ञ । अन्यं च स्वध्वरम् सुपुत्रं देव्यम् जनम् मनुजातम् मनोः प्रजापतेः सकाशात् जातम् घृतपुषम् 'घृतम्' (निघ १, १२) इति उदकनाम । पुषिः क्षरणार्थः । उदकस्य क्षरितारम् । वसूँतारमित्यर्थः । अथवा नाहुविकक्षणं पूर्वं प्रति क्षरति इति 'घृतमुद्, सं' घृतपुषम् । सर्वपजमानानामान्याहुतिभिर्दृष्टव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ।^१ कस्मिन् यज्ञे वस्वादीन् यज्ञ । तद्भवतिरिक्तमपि देव्यम् जनम् सुपुत्रं मनुष्येषु प्रादुर्भवन्तं पूर्वं प्रति गन्तारम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'त्वमग्ने वसूँ' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । प्रस्कण्य ऋषिः । अनुऽपुः छन्दः । अग्निर्देवता । 'मयं सोमः' इत्यर्चार्चो देवदेवत्यः^२ ।

हे अग्ने ! त्वम् इह कर्मणि वस्वादीन् यज्ञ । उत अपि च जनम् अन्यमपि देवतारूपं प्राप्तिनं यज्ञ । कीदृशम् । स्वध्वरम् शोभनयोगयुक्तम् मनुजातम् मनुना प्रजापतिना उत्पादितम् घृतपुषम् उदकस्य सेकारम् ॥ १ ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुपे देवा अग्ने विचेतसः । तान् रोहिदश्व गिर्वणस्य पंक्षिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीज्वानः । हि । दाशुपे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः । तान् । रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतम् । आ । वह ॥ २ ॥

स्कन्द० हि शम्भुः पदपरमः । तान् रोहितश्व इति तच्छब्दश्रुतेर्वचनबोधेऽभ्याहार्यः^३ । दाशुपे यजमान-स्वार्थः । वे^४ श्रुष्टीवानः 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' (या ६, १२) । वन यण संभली । क्षिप्रं यजमानं सम्भकारः । शम्भुग कुष्ठिगप्योऽयं श्रुतवचनः । श्रुष्टवन्तः श्रुष्टीवासः । प्रजुशुता इत्यर्थः । 'देवाः हे' अग्ने । विचेतसः विविधप्रजाः उहापोद्समर्थाः । तान् रोहितश्व ! रोहितवर्णा अथवा यस्य स रोहितश्वः, तस्य सम्बोधनं हे रोहितश्व ! गिर्वणः ! स्तुतिभिः सम्भक्तनीय ! स्तुतीनां वा सम्भक्तः !!! त्रयस्त्रिंशतम् आ यज्ञ, 'अष्टौ वसवः एकादश दद्याः द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिंश्च वायुकारण्य' (ऐजा १, १०) इत्येते प्रथमत्रिंशदेवाः, तान् त्रयस्त्रिंशतमावह ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रसम्भकारः^१ हि दाशुपे देवाः अग्ने । सुमतया । तान् रोहितश्व । गीर्भिवन्नीय ! इह आ वह त्रयस्त्रिंशत्संख्याकार् ॥ २ ॥

१. नास्ति अ कु. २-२ देवनां रवि; देवयनी म. ३. नास्ति रवि. ४-३. नास्ति अ कु. ५-५. नास्ति वि' रूपं. ६. 'प्लेषु वि' रूपं. ७-७. नास्ति वि मै. ८. 'प्यारतोऽयः रवि. ९. नास्ति रवि. १०-१०. हे देवाः अ कु; देवाः हे देवाः रवि. ११. सम्भक्तिः रवि. १२. क्षिप्रं सं' वि' म.

मुद्रल० हे अग्ने! विचेतम विंशतिप्रशामा. देवा वाह्ये हरिर्दत्तवरे यत्तमानाय भृगीवान् हि
 धुष्टि फलस्य दान वज्रान् खलु^१ । हे रोहिदथ! रोहिद्रामकैरक्षरपेत^२ ! गिर्वण ! तीभिं सृष्टिभि
 वननीय ! अग्ने^३ ! न्यत्रिंशत्तम् अनया सख्यया सख्यायान् तान् देवान् आ वह इहानय ॥ २ ॥

प्रियमेधमदत्रिवज्जातपेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महिनत् प्रस्कण्वस्य भुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽनत् । अत्रिऽनत् । जातऽपेद । विरूपऽवत् । अङ्गिरस्वत् । महिऽवत् । प्रस्कण्वस्य ।
 श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्रियमेधवत् प्रियमेधस्यैव, अत्रिवत् अत्रेरिव, हे जातवेद^१ ! जातवज्र^२ ! अग्ने! विरूपवत्^३
 विरूपस्यैव च अङ्गिरस्वत्^४ अङ्गिरस इव हे महिनत् । महाकर्मन्^५ ! मम प्रस्कण्वस्य भुधि हवम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रियमेधाविचतुष्कस्यैव महाकर्मन्^१ प्रस्कण्वस्य अपि^२ शृणु ज्ञानमिति^३ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे महिन् । प्रभूतकर्मन्^१ जातवेद ! जातवज्र^२ ! अग्ने^३ ! प्रस्कण्वस्य महर्षे हवम् आह्वानम् भुधि शृणु ।
 चत्वारो दधान्ता प्रियमेधात्रिविधातिरोनामका । एतेषाम् आह्वान यथा शृणोषि तद्वत् ॥ ३ ॥

महिकेरम ऊतये प्रियमेधा अहृपत् । राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिया ॥ ४ ॥

महिऽरन् । ऊतये^१ । प्रियऽमेधा । अहृपत् । राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिया ॥ ४ ॥

स्कन्द० महिकेरम महत्. स्तोमस्य कर्तार । ऊतये पालनाय उपेणाय वा आत्मन । प्रियमेधा प्रियवश ।
 अहृपत् आहृतवन्त आहृपयित्वा । राजन्ताम् राजद्विधैर्यकमां (सु निघ २, ३१) । ईशानम् । अध्वराणाम्
 यज्ञानाम् । अग्निम् शृणुष्व शोचिया इत्यमृतलक्षणे षष्ठा^१ तृतीया । शुक्रवर्णया^२ दीपया
 सम्बद्धम् । शुक्रवर्णया^३ दीप्या दीप्तमित्यर्थे । अथवा शुक्रेण^४ शोचिया इत्येतत् राजन्तमध्वराणां
 मित्येतेन सम्बन्धते । राजतित्वा दीप्यर्थे । शृणुष्व शोचिया राजन्त दीप्यमानम् । ४ । अध्वराणाम् ।
 षष्ठीनिर्देशात् मप्य इति वाच्यशेष । यज्ञानां मध्ये । वेदिस्थमित्यर्थे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० महाकर्माण् ऊतये प्रियमेधा त्वाम् अहृपत्^१ ईशान यज्ञानाम् अग्निम् शृणुष्व तेषां ॥ ४ ॥

मुद्रल० महिकरत प्रौढकर्माण् प्रियमेधा प्रियेण भङ्गेनोपेता ऋपम ऊतये रक्षार्थम् अग्निम् अहृपत् आहृ
 वन्त । कीरताम् । अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये शृणुष्व शोचिया शृणुष्व^१ प्रकारेण राजन्तम् दीप्यमानम् ॥ ४ ॥

घृताहवन मन्त्येमा उ पु श्रुधी गिरः । याभिः कर्णस्य सुनवो हवन्तेऽरिं त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । सुन्व । इमा । ऊँ इति । उ । श्रुधि । गिरः । याभिं । कर्णस्य । सुनवे । हवन्ते ।
 अरिं । त्वा ॥ ५ ॥

स्कन्द० घृणमाहृपते परिमन् स घृताहवन, तस्य सम्बोधनं हे घृताहवन । सन्त्ये^१ षणु शने । दात ।
 इमा उ उ दशमं षट्पदम् । इमा^२ सुष्टु भुधि गिर, याभिः कर्णस्य सुनवः पुत्रा इत्ये

१. मालि वि. २ मालि अ ३ मालि मूको. ४ मालि अ^१ वि.

५ पुत्रा^१ अ ६ ६ सप्त अ ७. सुतेन अ ८. सुन- त्वा^१ अ ८. आम्ना^१ वि^१, अम्ना^१ अ^१.

९ सुतेन मूको

कार्त्तम एव वा अथ परीक्षरूपेण^१ प्रतिनिद्धं । वय कण्वपुत्रा भाह्वयाम हृत्पर्य^२ । अथते
पालनाय तर्पणाय वा त्वा^३ त्वाम्^४ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रियवृत्तहृदिक^१ भजनशील^२ इमा स्तुती शृणु, माभि कण्वपुत्रा रक्षणाय त्वाम्^३ ह्वन्त ॥५॥

मुद्गल० हे पृताह्वन^१ श्रोत्रोनाह्वयमान^२ सन्तः । फलप्रद^३ अन्न^४ इमा उ गिर अरमाभि प्रयुज्यमाना
अपि स्वोत्तरूपा वाच सु श्रुधि सुष्टु शृणु । कण्वस्य महर्षे सूत्रव पुत्रा माभि गीभि
अवसे स्वरक्षार्थम्^५ त्वा ह्वन्ते त्वाम् भाह्वयमित ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकत्रिंशो वर्ग ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम^१ हवन्ते विक्षु^२ जन्तवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाऽग्ने^३ हव्याय वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

त्वाम् चित्रश्रव^४ ऽतम^५ । हवन्ते । विक्षु^६ । जन्तव^७ । शोचि^८ ऽशेऽशम् । पुरु^९ ऽप्रियम् । अग्ने^{१०} । हव्याय^{११} । वोळ्हेवे ॥

स्कन्द० त्वाम् हे चित्रश्रवस्तम^१ अतिशयेन पूज्य चित्रं वा^२ अन्न वा धन वा यज्ञो वा यस्य
स चित्रश्रवस्तम, तस्य सम्बोधन हे चित्रश्रवस्तम^३ । हवते विष्णु मनुष्यनामैतत् (सु निघ
२, ३) । तेन उल्लोका अन्न लक्षणे । मनुष्यलोकेषु । जन्तव मनुष्या । कीदृशम् । शोचिष्केशम्
शोचिर्दीप्ति न्वालात्प्रा, सा केतस्थानीया यस्य स शोचिष्केश, त शोचिष्केशम् । हे पुरुप्रिया
अग्ने^४ । किमयम् । हव्याय वोळ्हेवे इवीषि योडुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'चित्रेण श्रवसा श्रुतेन योऽतिशैते तम् त्वाम्^१ स्तुतिभि मनुष्येषु जाता हवते' न्वालाकेश
यदुषिप^२ अग्ने^३ हविष यदनाय ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे चित्रश्रवस्तम^१ अतिशयेन विविधहवीरूपाद्युक्त^२ पुरुप्रिय । बहुना यजमानाना प्रीतिकर^३ अग्ने^४
त्वाम् हव्याय वोळ्हेवे इविर्बोडुम् विष्णु जन्तव प्रजासूत्रपत्रा यजमाना हवत भाह्वयमित ।
कीदृशम् । शोचिष्केशम् दीप्तिरूपकेसोपेतम्^५ ॥ ६ ॥

नि त्वा^१ होतारमुत्विर्जं दधिरे वंसुवित्तमम् । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिर्विष्टिषु ॥७॥

नि । त्वा^२ । होतारम् । कृत्विर्जम् । दधिरे । वंसुवित्तमम् । श्रुत्कर्णम् । सप्रथऽतमम् । विप्रां । अग्ने^३ ।
दिर्विष्टिषु ॥ ७ ॥

स्कन्द० नि त्वा^१ हातारम् कृत्विर्जम् दधिरे ह्यति^२ स्थापयन्ति । वंसुवित्तमम् धनता लब्धतमम् ।
श्रुत्कर्णम् कृत्विशील कर्णं यस्य त श्रुत्कर्णम्^३ । सप्रथस्तमम् 'आर्षेयन महत सस्मिन्नापी'
(ऋ १, ५३, १५) इत्यादिप्रयोगदर्शनात्^४ सशब्द सर्वशब्दपर्याय । सर्वत पृष्टु^५ सप्रथा ।

१ अर्पो^१ कु रवि २ नास्ति मूको ३ माभि स ४ पृताहृदिक वि^५ ५ त्वा वि^६
६ 'क्षर्षं शेभि वि मे' ७ अ रविशोष ८ ८ विप्रश्रव श्रोत्रेण योऽतिशैते^९ रवि विप्रश्रवश्रुतेन
योऽतिशैते य त्वा वि^{१०} अ^{११} ल ह्य, चित्रं अन्नोमयत्वेन योऽतिशैते तं त्वा वि^{१२} अ^{१३} ९ भजते वि^{१४} ल, अर्पो
वि^{१५} १० नास्ति वि^{१६} ह्य, विष क ११ दीप्ति^{१२} वि १२ नाभि म इ १३ १३ सुतिभयण
शोचिष्के अ रवि, 'शोचि कर्णं यं कु १४ इत्यादिवशनात् रवि १५ पृष्टु अ कु

अतिशयेन सर्वत पृथु^१ सप्रथस्तमम् । विप्रा मेधाविनः । हे अग्ने ! दिविष्टिषु दिवमिष्वत^२
याभिर्गन्तु ता दिविष्टय तासु । यतोद्विरथयं ॥ ७ ॥

पेङ्कट० नि दधिरे स्वाम् होतारम् ऋत्विजम् अतिशयेन घनाता^३ लग्नमदितारम् ध्रुवर्णम् सर्वत^४
पृथुतम मधाविन अग्ने ! दिवसागमनेन्वद्गर्भुंखेसु ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! विप्रा मधाविन दिविष्टिषु यागेषु त्वा स्वाम् नि दधिरे स्थापितवन्त । कीदृशम् ।
होतारम् आहोतारम् ऋत्विजम् क्तुषु यजनशीलम् वसुवित्तमम् अतिशयेन धनस्य लग्न
वितारम् ध्रुवर्णम् ध्रुवणयोग्यकर्णोपेतम् सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ ७ ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद् भा विभ्रतो हृन्निग्ने मर्तीय दाशुपे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्रा । अचुच्यवु । सुतऽसोमा । अभि । प्रयं । बृहत् । भा । विभ्रत । हृन्नि ।
अग्ने । मर्तीय । दाशुपे ॥ ८ ॥

स्वप्न० स्वाम्^५ विप्रा मेधाविन ऋत्विज आ^६ अचुच्यवु आच्यावयन्ति । आह्वयन्तीत्यर्थ ।
सुतसोमा इतसोमाभिपत्ता । अभि प्रय सोमलक्षणमथ प्रति । बृहद्भा बृहती भा दीष्टिरेव
ता इष्टा तत्^७ । स्वदीप्त्या^८ अत्यन्तदीप्तम् । विभ्रतो धारयन्त सोमलक्षणम् हवि । हे अग्ने !
मताय दाशुपे मनुष्यस्य यजमानस्यायीय ॥ ८ ॥

पेङ्कट० आ गमयन्ति स्वाम् अभिपुतसोमा^९ मेधाविन सोमलक्षणमथ अभि बृहती^{१०} दीष्टी^{११} हवि
थ^{१२} धारयन्त अहो मर्तीय^{१३} यजमानाय होतार ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सुतसोमा अभिपुतसोमायुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विज प्रय अभि हविर्लक्षणमथ
अभिलक्ष्य त्वा स्वाम् आ अचुच्यवु आगमयन्ति । कीदृशम् । बृहद् महान्तम् भा भासमानम् ।
कीदृशा^{१४} विप्रा । दाशुपे मर्तीय हविर्पदस्य यजमानस्य सम्बन्धि हवि विभ्रत धारयन्त ॥ ८ ॥

प्रातर्याज्याः सहस्रकृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैर्घ्यं जर्नं बृहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातऽयान् । सहऽङ्कृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इहा । अद्य । दैर्घ्यम् । जर्नम् । बृहि । आ ।
सदृय । उगो इति ॥ ९ ॥

स्वप्न० प्रातर्पेयाणां^{१५} प्रति यागित गच्छन्ति त देवा प्रातर्याजाण तासु प्रातर्याजेण^{१६} । हे सहस्रकृत ! सहस्र^{१७}
इत्यङ्कानुरादात् । प्राणादि श्लाघ् मध्यमानोऽय जायत, तेनैवमात्रमथ सहस्रकृतिः सोमपेया

१ पृथुतम अङ्क २ अग्नेषु ३ नां कृत्विजमिति अ^३ वि^३ ४ नासा रवि ५ ब्रानि
रवि ६ नासि मूढा ७ दीप्या रवि ८ दीप्या रवि ९ वि^९ ल वि^९ ल १० इतो ल ११ इत्ये
वि^{११} अ^{११} १२ नासि वि^{१२} अ^{१२} १३ मर्त्यां अ^{१३} वि^{१३} इ १४ बृहत् वि १५ १५ प्रातः गच्छन्ति
ते देवा प्रातर्पेयाणां १५ सहस्रकृत रवि.

सोमपानार्थम् । हे सत्यम् । यणु दाते । दात । इह अस्मदीये यज्ञे अयं देव्यम् जनम् देवजनं चान्यमपि^१ । ये^२ प्रातर्यावाणो देवा, ये च इतरे देवा^३, सर्वान् तान्तिर्यथं । षट् आ सादय हे वसो ! प्रसस्य ! धनवन्^४ वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रातर्यावाणं देवान् मथनवलेन कृतं सोमपानार्थं भक्तवीथं अस्मिन् यज्ञे षट् आ सादय देव्यम् जनम् वासवित । पूर्वाधेस्य^५ समह उत्तर ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सहस्रकृतं वलेन मथितं सत्यम् फलदात् वसो ! निवासदेतुभूत भग्ने ! इह देवपजनदेशे अयं अस्मिन् दिने सोमपेयाय सोमपानार्थम् प्रातर्यावाणं प्रातरागच्छत देवान् देव्यम् जनम् अन्यमपि देवताजनम् षट् आ सादय यज्ञं प्रापय ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चं देव्यं जनमग्ने यक्ष्व संहृतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात त्तिरोअह्वयम् ॥ १० ॥

अर्वाञ्चम् । देव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । संहृतिभिः । अयम् । सोमं । सुदानव । तम् । पात । त्तिरोअह्वयम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अर्वाञ्चम्^१ इति कर्मभुतेर्योग्यव्यवधारहार । अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखम् आहूय देव्यम् जनम् हे ओ ! यक्ष्व यज । कथमाहूयः संहृतिभिः साह्यै^२ । युगपदाहूयेत्यर्थे^३ । अथवा सहाहाकारं संहृतय । सहयोगवत्क्षणो^४ यैषा वृत्तिया । सहाहातृभिरन्वैरत्रिभिः सहाहूयेत्यर्थे^५ । "अयम् सोम सुदानवः" । "अर्वाञ्चो देवदेवत्व" (तु गृदे ३, ११२) । "अयं सोम इत्ययम्" अर्धर्चो देवदेवराय प्रत्येतस्य । अयम् सोम हे सुदानव ! शोभनदाकार ! "शोभनदाना" वा^६ । तम् पात पिवत । त्तिरोअह्वयम् पार्तीयसवनिक सोमपिबोप त्तिरोअह्वय उच्यते, तं त्तिरोअह्वयम् । अथवा तिर सत इति प्राहरस्य नामनी (तु वा ३, २०) । प्राप्ते वर्तमाने यागादे भव त्तिरोअह्वय, तं त्तिरोअह्वयम् इति^७ ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मदभिमुखम् देव्यम् जनम् ओ ! यज समादाह्वतैस्तत्तदनुचरै^१ सह । अथ देवानाह— अयम्^२ सोमं अभिपुत्र शोभनदाना^३, तम् पिवत पूर्वस्मिन्नहनि^४ त्तिरोभूते जागम्^५ अथवा प्राप्तेऽहनि प्रारुर्भूतमिति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! अर्वाञ्चम् अभिमुखम् देव्यम् जनम् देवतारूप प्राणिवन् संहृतिभिः समानाह्वानं देवान्तरै सह यक्ष्व यज । हे सुदानव । मुष्णुच्छदाकारो देवा ! अयम् सोम युष्मदर्थं सोमं पुरतो वर्तते, तम् सोमम् पात पिबत । क्रीडाम् । त्तिरोअह्वयम् एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन्नहनि अभिपुत्रो यं सोमं उचरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नामधेयम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाहोके तृतीयाध्याये द्वात्रिंशो वारं ॥

१ देव्यं जनं अ २ "ददपि अ रवि" ३ दे च अ रवि ४ नास्ति अ कु ५ पूर्वार्थस्य वि ६ अर्वाञ्चं देव्यं जनम् अर्वाञ्चं अ कु ७ सदाह्वाने रवि ८ "पराह्वये" अ ९ सदाह्वाने रवि १० "अह्वये" रवि ११ ११ नास्ति अ कु, "दे सदा" रवि १२ सुदानव अ १३-१३ नास्ति रवि १४ नास्ति कु १५ १५ सदाह्वाने देवां कु, सदाह्वाने देवानाह्वयं वि^१ अ^१ १६ पूर्वस्मिन्नहोतारो हनि वि^२ रूप. १७ जागम् वि^१

[४६]

एषो उपा अर्पूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुपे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उपा । अर्पूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिव । स्तुपे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'एषो आश्विनमुत्तमम्' (उ बृदे ३, ११२) । 'एषो उपा' इत्येतदाश्विन सूक्तम् अध्यात्मोत्तमम् । एषो उपा अर्पूर्व्या यत् 'पूर्वा अन्या' नाम्नि सा अर्पूर्वा । सर्वप्रथमेत्यर्थः । अर्पूर्वापूर्व्या । आश्विनो यत् प्रत्ययः । वि उच्छति तमासि निरासयति । उदितेत्यर्थः । प्रिया दिव अत्यन्तसाहचर्यात् दिव प्रिया उपा इत्यभिधीयते । एतदुक्तं भवति—उदितेषु उपा उपस उदयकालाश्विनौ स्तुतिकालः । अतः स्तुपे ध्येयव्येनायमुत्तमस्य स्थाने मध्यमः । स्तुपे स्तौमि । वाम् युवाम् 'हे अश्विनी! बृहत् महत्', सुप्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

घेङ्कट० यत् पूर्वमन्यो न प्रादुर्भवति सा एषा अर्पूर्वा प्रादुर्भवति । दिव दुहितृत्वात् प्रिया । वामाह बृहता स्तोत्रेण वाम् अश्विनौ । स्तौमि भवतो काले ॥ १ ॥

मुद्रल० 'एषो उपा' इति पञ्चदशर्षे कृतोय सूक्तम् । प्रकरणात् ऋषिः । गायत्री छन्दः । अश्विनी देवते ।

एषो एषैव अस्मानि परितद्व्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुः अर्पूर्वा पूर्वेषु मध्यरात्रादि कालेषु निशमाना न भवति, किन्तु इक्षानीन्तनी उपा उपोदेवता दिव सुलेकस्य स्रकात्प्रायः शामस्य वि उच्छति तमो वर्जयति । हे अश्विना! अश्विनी! वाम् युवाम् बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुपे स्तौमि ॥ १ ॥

या दत्ता सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । धिया देवा वंसुविदा ॥ २ ॥

या । दत्ता । सिन्धुमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वंसुविदा ॥ २ ॥

स्कन्द० 'यो कीटशौ अत' उच्यते । या दत्ता यो दक्षो दक्षनामानौ । यद्यपि चाश्विनोरेको दक्षनामा नासत्यनामाऽपरः, तथापि साहचर्याद्भ्यतरनाम्नाऽपि सर्वत्र उभयोरप्यपदेशः । अथवा दक्षि दर्शनदत्ता नयो । दर्शनीयो । अथवा 'तसु उपक्षये, दसु च' । शत्रुणामुपक्षयितारी । सिन्धुमातरा सिन्धुको नद्यः, वासा दृष्टिद्वारेण मातरो निर्मातारी । मनोतरा मनः शाने । शत्रुतरो । कश्यपः । रयीणाम् धनानाम् । अथवा मनोतरा इति मन्मह इत्यस्य वाक्पाकर्मणो रूपम् (उ निघ ३, १९) । याश्विनोरी हविलक्षणाया धनानाम् । अथवा वाक्पयाऽग्रं पूर्णं दानं लक्ष्यते । दानुतरो धनानामित्यर्थः । धिया देवा वंसुविदा धियेत्येकत्वं वंसुविदित्येतेन सम्बन्धते । मज्जया धनाना लक्ष्यतः । देवा देवी दानादिगुणी ॥ २ ॥

घेङ्कट० 'यो' दर्शनीयो नदीनां निर्मातारो धनानाम् । अतुमन्तारो वसुधा देवो वसुधां लम्बयितारो योऽस्तौमि ॥ २ ॥

१-१. पूर्वं अथ रविः २. 'वसुधा' अथ रविः ३-३. इत्येवमस्त्वश्विनी अथ रविः ४. रविः ५-५. देवो रविः अथ ६-६. नाम्नि रविः ७-७. कीटशौ वाम् अथ ८. 'वसुधा' अथ अथ ९-९. दसु उपक्षये रविः १०. 'वसुधा' अथ रविः ११. नाम्नि अथ रविः १२. या तव अथ रविः १३-१३. नाम्नि रविः अथ । नाम्नि अथ । नाम्नि रविः अथ अथ रविः

मुद्गल० या देवा यौ उभौ अधिनौ बध्यमानपुण्युक्तौ तौ स्तुपे इति पूर्वत्रायव । कीदृशी ।
 दद्या दर्शनीयौ, गिन्दुगातए समुद्रसादृकौ रवीणाम् धनानाम् मनोतरा मयसा चारयितारौ,
 धिया कर्तणा वसुविश विनासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥ २ ॥

वृच्यन्ते वां कुरुहासौ जूर्णायामधि विष्टपि । यद् वां रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

वृच्यन्ते । जाम् । कुरुहास । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यद् । वाम् । रथे । विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृच्यन्ते^१ वच्यन्तित्यर्थ^२ । गच्छन्ति वाम् युवयो स्वभूता कुरुहास कुरुह^३ (निघ ३, ३) इति
 नाद्वयम् । महाग्नोऽश्वा । जूर्णायाम् अत्रि विष्टपि आदिस्तृष्टापुत्पन्नत्वाद् अत्यन्तचिरन्तनी यौ जूर्णे
 त्युच्यते । अधीत्युपरिभावे । विष्टपि इति^४ द्विवोऽभिधानम्^५ । जीर्णायाम्^६ द्विवे^७ उपरि । कदा ।
 उच्यते^८ । यत् यदा वाम् युवयो स्वभूत रथ विभि पक्षिसदृशैरथै पतात् पतति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उच्यन्ते युवयो^१ श्लोत्राणि जीर्णायाम्^२ रात्रौ, अपररात्रे । विष्टप् रात्रि, विष्टम्भनात् । यस्मिन्^३
 काले युवयो रथ अथै^४ पतति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अधिनौ^१ वाम् युवयो स्वबन्धो रथ जूर्णायाम् नानारास्यै स्तुवायाम् अपि विष्टपि
 स्वर्गलोके यद् यदा विभि अथै पतान् पतति गच्छति तदानीम् वाम् युवयो कुरुहास
 स्तुतय वच्यन्ते भस्माभिरुच्यन्ते ॥ ३ ॥

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जार । अपाम् । पिपति । पपुरि । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणि ॥ ४ ॥

स्कन्द० हविषा सोमलक्षणेन । जार अरपिवा । कस्य । अपाम्^१ । कोऽसौ । अस्मि । कुस एतद् ।
 हविषाऽधिनो पूरणवचनादुवा च जरपितृत्वात् इह हविषा पिपति पपुरि इति हविषाऽधिनो
 पूरणमुच्यते । होतृत्वाच्च हविषा देवतापूरणमग्रे कर्म, नान्यस्य । अपाब्^२ जरपिताऽस्मि ।
 अथम् । जारत्वात्परतावद्देशितपीठ जरथस्तदन्तर्गता अपो जरयति^३ बाह्योऽपि सन्तापयद्वापो
 जरयति^४ अतोऽस्मिर्भवत्यपा जार । अथवा अपामित्येतत् हविषेत्येतेन सम्बध्यते । वसतीवर्षे
 कथनात्क्षणानानया सम्बन्धिना सोमलक्षणेन । वसतीवर्षकथनानिमिश्रेण^५ सोमेनेत्यर्थ । जार
 आहारस्य जरयित्वाऽस्मि पिपतिं^६ । पुं पातनपूरणयो । भूषाति । कम् । अहत्स्यसामध्यात्^७
 युवाऽधिनौ । बहुसोम युवाभ्यामश्विभ्यां^८ ददातीत्यर्थ । कीदृशोऽस्मि । उच्यते । पपुरि पूरयिता
 सोमेन दवानाम् होतृत्वात् हिं^९ सर्वदेवानामस्मि^{१०} सोमन पूरयिता । हे^{११} नरा मनुष्याकारौ^{१२}
 अधिनौ^{१३} पिता^{१४} पातयिता यज्ञस्य दृश्यस्य वा जगत । कुटस्य चर्षण कुट
 कीटित्वे इत्यस्य कुट पचविभक्त उच्यते । स हि^{१५} क्षुतिविहितत्वात् क्रोर्माणादपेवञ^{१६} ।

१ "ने वाम् अ कु २ वच्यन्ते" अ कु ३ नास्ति अ ४ द्विवोऽभिधानम् अ रवि ५ जूर्णायाम्
 रवि ६ ६ नास्ति रवि ७ ७ श्लोत्रे दि^८ अ^९ ८-८ विष्टपिभिर्दि^{१०} अ^{११} दि^{१२}, विष्टम्भनाय कु
 ९ अस्मिन् कु १० "येसौ अ ११ अर्थे १२ अथा रवि १३ १३ नास्ति अ कु १४ "कथनानि"
 अ कु १५ अहत्स्यस्य रवि १६ उपरिभवे अ कु १७ अत्रि अ, नास्ति कु १८ "देवतायां" अ
 १९ १९ मनुष्याकारेण अ २० पिता कुटस्य पिता मूको २१ २१ "विहितमात्तरेण रवि, "पेरेव अ कु

तस्य चर्षणि द्रष्टा । अथवा वृष्टिचिन्ता कुट शठ पुमान्, तस्य द्रष्टा । भक्तजनयो
 पुमोर्विशेषज्ञ इत्यर्थ । अथवा कुटशब्द इत्यन्वयपर्याय । कुतस्य पुण्यस्य पापस्य च द्रष्टव्ये ।
 यास्कस्तु 'जातो भवाम्' इत्यादिभि आदित्य उच्यते इति मन्यते । एव द्याह—'पिता ह्यस्य'
 कर्मण्यव्याधिताऽऽदित्य १ (या ५, २४) इति । तत्रतुपपन्नम् । हविषा' विपतिं पशुरितिति सोमलक्षणेन
 हविषाऽधिपूरणस्यादित्ये असम्भवात् । 'होस्तृतादि हविषा' देवतापूरणमग्रे कर्म, नाऽऽदित्यस्य । स्वाद
 त् । 'हवि' (विप १, १२) इत्युदकनाम । हविषा उदकेन जारोऽपाम् आदित्य विपतीति । एको
 पपद्यते । वृष्टिकर्मणो ह्यादित्येऽसम्भवात्, रसाशुप्रदानामन्वयस्य^१ अनाधिनत्वप्रसङ्गाच्च । इति
 षोडशकेन अपा जार इत्यादिगुणयुक्त आदित्य. विपतीत्यादित्यव्यापारप्रधानत्वात्सा ज्ञच ह्यर्था
 नरोत्यधिनो सम्बोधने 'अथापि प्रयक्ष्यता हि स्तोत्रो भवन्ति षोडशकृतानि स्तोत्रव्याज'
 (या ७, ०) इत्येवमादित्यदेवतेयमृक् प्रप्नोति, नाधिनी । आधिन' चैत्र सूक्तम् । न च
 यथाऽन्यभिधानपक्षे सोमलक्षणेन हविषा अग्नि हे नरी' युगं पूरयति इत्येवमाधिनी प्राधान्य
 श्रज्यादाधिनत्वम् एवमादित्याभिधाने सम्भवति, उदकेनाधिनोरपूर्वमाणत्वात् । आदित्यो
 हि मध्यम षोडशकेन पूरयेत् भूमि वा, नाधिनी । एसाह यथान्याख्यातमपा जार इत्यादि
 भिरग्निरेव' उच्यते मादित्य इति । अपोहमेतद् यास्कप्रचणम्^२ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हविषा आपाम्^१ जरयिता^२, तेजसा^३ चानाधिवी^४ नैतारो^५ पूरयति^६ पूरयिता इत्यस्य कर्मण
 पारयिता द्रष्टाऽऽदित्य, तत्र वा शौमीति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे नरा! अधिनो द्यो! अपा जार स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्ये हविषा अभाक्षेन
 विपतिं देवान् पूरयति । उदिते सूर्ये हविषप्रदानात् सूर्यस्य पूरकत्व द्रष्टव्यम् । अत सूर्यो
 द्यपकाले युगभ्याम् आगन्तव्यमित्यर्थ । षीदको जार । पशुरि उक्तक्रमेण पूरणमभाव
 'पिता पारक' इत्यस्य चर्षणि कर्मणो द्रष्टा ॥ ४ ॥

आदित्यो वा मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदित्य । आम् । मतीनाम् । नासं या । मतऽऽचक्ष्ण । पातम् । सोमस्य । धृष्णुया ॥ ५ ॥

स्वन्द० किमेतावन्मात्रगुण द्यमि । न, इत्युच्यते । किं तर्हि । आदारो याम् । आदर इति व्यन्तस्य
 आदित्यस्य रूपम् । याम् मतीनाम् इति मन्यतेरपैतिकर्मण । मतव स्युष्य इहोप्यन्ते । षी
 द' कर्मण्यव्याधिताऽऽदित्य (या २, १, १५) इत्येव कर्मणि द्रष्टव्यम् । प्रकृत्यर्थस्य चेदमादरणस्य कर्म
 व्यन्तस्य । सोद्वलपाचयित्तेति यथा । आदरयिता युवयो स्तुतीनाम् । युव्यारगुतीरादि
 यमागानामुत्तिवभा प्रबोद्ध इत्यर्थे । अग्निर्हि देवो होता तदधिष्ठितास्तु मानुषा स्तुवन्तीत्ये
 स्तुतीरादिव्यमाणान्^१ अरिज्य प्रति^२ प्रयोजकत्वम् । अथवा आदर इति स्वयन्तकर्म^३ आदित्यस्य
 रूपम् । वां मतीनामित्यपि मत्तपो बुद्धय^४ । आदरिता युवयोऽुदीनाम् । अत्यन्ते पुष्करविषया

१ इति कु. द्रष्टा रवि. २ कुत्सव मूक्तो ३ 'मंगदव पाण्यिताऽऽदित्य रवि ४ इति अ
 रवि' मरां कु ५० नास्ति अ कु, 'गोऽपारि' रवि' ६ 'नुमदाने म' अ ७ मधिनी अ ८ 'अ
 मवा' अ रवि ९ 'शिराधिनीदे' अ १० इह निरुपग्यलीवरस्य (या ५, २४) इत्यन्वभात्प्राप्य च पातानां
 विरोधो विवृत्त्य । एवम् अ १, ८४, १-१ इत्यप्यापि द्र ११ वां कु १२, अर्द्ध रि' ए' अर्द्ध रि'
 अ'; अरवणा रि' लपे ११ तेमनां कु १४ नास्ति कु १५ नास्ति ए ११-११ नास्ति रि म'
 १० नास्ति रवि; इति अ १८. आदित्यमगा अ १९, नास्ति अ २०. तपिर रवि, स्वन्' अ कु
 २१ नास्ति अ रवि; यथानागनां ३' कु

परत्वात् यत् युवा मनसा चिन्तयथ * तत्त्वाप्यादरितेत्यर्थः । हे नासत्या ! नासरयनामानौ । अथवा सत्यावेव नासत्यौ । द्वौ प्रतिपेधौ प्रकृति गमयत् । सत्यावेव । मतवत्सा । । अभिमतनचनेन^१ एवरूपोऽभिरावा सोमेन पूर्यतीत्येतत् ज्ञात्या पातम् पिबतम् सोमस्य सोम सोमस्य वैकदेश स्वशास्त्रक्षणम् । धृणुया प्रथमाया अथ यादेश । क्रियाविशेषणञ्चैतद् दृष्टव्यम् । ष्टु^२ ष्ट प्रगल्भम् । नि शङ्को सर्वलोकप्रकाश पिबतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तीमत्वादादारक युवयो बुद्धीना सोम नासत्यौ । मियस्तोत्री^३, त सोम पिबत^४ मनसो धर्षणम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मतवत्सा ! अभिमतस्तोत्री^१ नासत्या ! अधिनौ ! याम् युवयो मतीनाम् बुद्धीनाम् आदार प्रेरको य सोमोऽस्ति, सोमस्य त सोमम् पातम् युवा पिबतम् । कीटर्षो सोमम् । धृणुया धर्षणशीलम् । मदकरत्वेन वीजमित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

या नः पीपरदध्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाधामिपम् ॥ ६ ॥

या । न । पीपरत् । अध्विना । ज्योतिष्मती । तम । तिर । ताम् । अस्मे इति । रासाधाम् । इपम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० या न अस्माकम् पीपरत् पृ पाहनपूरणयो इत्यल्लैतद् प्वन्तस्य रूपम् । पाहयति । रक्षतीत्यर्थः । हे अधिनौ । ज्योतिष्मती ज्योतिषा^१ सारवती सर्वलोकप्रकाशा^२ वा । कि पीपरत् । उच्यते तम तिर तिर इत्ये इति प्राञ्जस्य नामनी^३ (दृ या ३, २०) । प्राप्त मानस तम । येनानेन पुनदारपोषणासाक्तिप्रतिपातनेन मानसेन व्यासा^४ इत्य , तत्पापनयने^५ समर्थेत्यर्थः^६ । अथवा न इति द्विवीधा । या अस्मान्^७ पीपरत् पूरयति । तर्षयतीत्यर्थः । ज्योतिष्मती च^८ तमस्तिर । कर्मोपसर्गभूतेरन^९ योग्यक्रियाध्याहार । तमस्तिरत्स्कोरति । तिरस्कारेण चात्र प्रकाशो लक्ष्यते । सर्वलोकप्रकाशा अपतीत्यर्थः । ताम् अस्मे रासाधाम् इपम् रासाधां दत्तम् इपमश्नम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदशम् अस्मान् उज्ज्वलम्^१ अधिनौ^२ दारिद्र्यलक्षणात् तमस अन्वयन पारयति तद् अशम् अस्मभ्य दत्तम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अधिनौ ! अधिनौ । ज्योतिष्मती रसवीर्योदिरूपज्योतिर्गुणा या इट्^३ अशम् अस्मान् पीपरत् पारयेत् इति प्रापयेत् । कि कृत्वा । तम दारिद्र्यरूपम् अन्वयकारम् तिर अन्वहित विनष्ट कृत्वा । ताम् इपम् यादत्तमश्नम् अस्मे अस्मभ्यम् रासाधाम् युवा दत्तम् ॥ ६ ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे । युञ्जार्थामध्विना रथम् ॥ ७ ॥

आ । न । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युञ्जार्थाम् । अध्विना । रथम् ॥ ७ ॥

१ नास्ति अ कु २ *वा कु ३ नास्ति रवि ४ वचनेन अ रधि ५ ष्टुया रधि, ष्टुया पर अ कु ६ *य तयो वि' अ' ७ पिबत ल ८ इत्यत्रैतद् अ ९ *इति निकाम कु १० 'तिपा अ कु ११ *वाशो कु १२ गम कु १३ १३ रा १४ येन सूको १५ सर्वेभ्य (F) रधि १५ यानत्या' अ कु १६ नास्ति रवि १७ *भुने रधि १८ *ज्जटम् वि' अ' १९ रपम् वि

स्मन्द० न^१ अस्मान् नावा आ यातम् । त्रिमर्थम् । मतीनाम् पाराय गन्तव्यं पारमन्तम् । 'गवर्षे कर्मणः' (वा २,३,१२) इत्येवमेपा^१ कर्मणि चतुर्थी । अधिनायागमिन्वत्, तात्रागतौ यथा महे, तात्रिष्टौ कामान् न सम्पादयिष्यत — इत्येवमादिकामानामभिलाषलक्षणानामस्मन्तीनां पारमन्तं गन्तुम् । युष्मदागमनसम्बद्धानस्यदभिलाषान् फलप्राप्तिपर्यन्तान्^२ कर्तुमिरवर्थं । एव प्राप्स्यन्तां हि सर्वाभिलाषा । किञ्च अस्मान् प्रयागन्तुम् युष्मायाम्^३ हे अश्विनौ^४ रथम् । यत्र नायाऽऽगन्तव्यं जले तत्र नावा आयातम्^५, यत्र रथेन स्थले तत्र रथेनरथर्थे ॥ ७ ॥

षेष्टु० आ यातम् अस्माकं भवतो^६ नावा मीत्राणां पार गन्तुम् । 'जलमुत्तीर्य अश्विनौ जायच्छतं तत ऊर्ध्वं गमनार्थम् रथं च युष्मायाम् इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अश्विना^७ अश्विनौ । मतानाम्, स्तुतीनाम् पाराय गन्तव्यं पार गन्तुम् नाया नौस्वप्य गमनसाधनेन न अस्मान् प्रति आ यातम् समुद्रमध्यादागच्छतम् । भूमायागन्तुम् रथम् भवदीपम् युष्मायाम् साधव कुरतम् ॥ ७ ॥

अरिर्न बां द्विरस्पृशु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युयुञ्ज इन्दवः ॥ ८ ॥

अरिर्नम् । अम् । द्विर । पृशु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथं । धिया । युयुञ्जे । इन्दवः ॥ ८ ॥

स्मन्द० अरिनाम्^१ अतिगत्यर्थं । गच्छति येन नौ तत् अरियम् । अपहृत्क^२ इत्यपभ्रजेन यत्राधिकानां प्रसिद्धं तत् । वाम् युवयो समूहम् । दिव अपि सकाशात् पृथु विलीणंवरम् । ताम् उत्तरण प्रदशे सिन्धूनाम् नदीनाम् रथं जलं स्वले च गमनसाधनं युवयोरस्तीत्यर्थं । धिया 'धौ (गिर २,१) इति कर्मनाम । अभिपवादिस्तस्कार्कर्मणा । युयुञ्ज^३ युक्ता । इन्दव सोमा । अभिपवादिभिः सस्वारी सष्टता इत्यर्थं । एतद् ज्ञात्वा गमनसाधनानां गमनप्रयोजनस्य विपामितस्य सोमस्य च विद्यमानत्वाद् आगच्छतामित्यर्थं ॥ ८ ॥

षेष्टु० समुद्रगमनसाधनं जलपारम् वाम्^४ दिव अपि^५ पृथु भवति^६ । अथ जलानाम् उत्तरणदेहे^७ रथ उपनिष्ठति^८ । कर्मणा मानाविधेन^९ वज्रे सोमाश्च भवद्भ्यां युज्यन्त^{१०} ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ^१ वाम् युवयो दिव पृथु ह्युलोकादपि विन्नेर्णम् अरिदम् गमनसाधनं नीरपम् सिन्धूनाम् समुद्राणाम् तार्थं अवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथं च भूमौ गन्तुं विद्यते । इन्दव सोमा धिया भवद्विपद्येन कर्मणा युयुञ्जे युक्ता कथञ्च ॥ ८ ॥

द्विरस्पृश्यासु इन्द्वो वसु सिन्धूनां पुदे । स्वं युविं जुहं धित्सवः ॥ ९ ॥

द्विर । वृष्यासु । इन्द्वेन । वसु । सिन्धूनाम् । पुदे । स्वम् । वृत्रिम् । जुहं । धित्सवः ॥ ९ ॥

१ आ नो नावा अ कु २ शक्यत इति ३ 'जितसम्बद्धान् कु' 'विजितसम्बद्धान् सप्यने अ' 'नन्व' 'एवमन्व' रथि ४ यज्ञानां अ ५ वान् अ रथि ६ 'रमात् अ' दि', ७ नारिष्ठ अ' दि' ८ नारिष्ठ कु 'दरनी क्ये नवा स्थ' 'देवत्यर्थे दि' अ'. ८ कथम् अ' वि' १० नारिष्ठ इव 'व' अ कु ११ भवन्त कु १२ नारि' रथि १३ 'स' अ १४ नारिष्ठ अ १५ नारिष्ठ दि' १६ वसुणो वि' अ' १७ वसु अ' दि' १८ अ' ए १९ 'दे' दि', 'लो' ' वि' अ' २० नारिष्ठ इव वि' अ' २१ 'व' अ' नारिष्ठो वसुणे येवा दि' अ'

स्कन्द० दिव इत्यपदानपञ्चमोर्दिदेशाद् योग्यक्रियाध्याहार । दिव आगतयोरशिनो हे कणास । मत्पितृ कण्वस्वापरयभृता मत्पुत्रादय । अथवा 'कण्व' (निघ ३, १५) इति मेधादिनाम् । मेधादिनाम् । ऋत्विज । मत्पुत्रादय । वा । इन्द्रव वसु सोमधनम् । धनतथा चात्र तद्वत्^१ स्वामित्व प्रतिपाद्यते । दिव आगतावशिनो सोमाना स्वामिनो भविष्यत् । दिव आगतान्यामशिम्या वय सोम दाखाम इत्यर्थः । छ । सिन्धूनाम् पदे सिन्धवोऽत्र स्कन्दनादाहुतय उच्यन्ते, तासा पद स्थान यज्ञ तत्र । सर्वाहुतीना स्थानभृते यज्ञे इत्यर्थे । अथवा सिन्धवोऽत्र आप उच्यन्ते । 'नाभास्वय प्रश्रितमिष्य सिन्धूनापुषोदशे' (ऋ ८, ४१, २) इति यथा । तासा पदे भन्त रिक्षे । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अपा स्थानादन्तरिक्षान् दिवो वा आगतयोरित्यर्थः^२ । पर पाद् प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाक्यम् । हे अशिनो । स्वम् आत्मीयम् वस्त्रम् रूपम्^३ तुह^४ 'त्र स्याते' वित्तथ धारयितुमिच्छथ । 'त्र स्वशरीरेण वस्त्रेणे येनात्मनश्च नागच्छथ' इत्यर्थे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिव पठन्ति हे कणास । दीप्ता रश्मय^५ । वास्तवमादित्यात्म्य तेजइव^६ अपा^७ स्थाने^८ प्रादुर्भवति । तत्र युवाम् अशिनौ । 'स्वम् रूप कश्चिद् विधातुमिच्छथ' ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे कणास । कण्वपुत्रा । अश्विनापितृव पृच्छतेति शेष । कथमिति तदुच्यते । दिव पुण्डोक सकाशात् इदं सूर्यरश्मय प्रादुर्भूता । सिन्धूनाम् अपाम् वृष्टिरुपाया स्कन्दनस्वभासानाम् पदे स्थाने भन्तरिक्षे वसु अस्मादादिनिवासहेतुभूतम् उप कालीन ज्योतिराविर्भूतमिति शेष । अस्मिन्नवसरे युवाम् स्वम् वस्त्रम् स्वकीय रूपम् कृत् वित्तथ कुत्र स्थापयितुमिच्छथ । अत्रागत्य प्रशंसयन्निति र्हात्पर्यायं ॥ ९ ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्वायाऽर्चितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊँ इति । भा । ऊँ इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्य । रि । अरयत् । जिह्वा । अर्चितः ॥ १० ॥

स्कन्द० स्यादेतत् । किमेवमस्तिरितोऽग्नि इत्यतः^९ आह । अभूत् भा उ उकारानुभावरि^{१०} पदपूर्व्यो । अभूत्^{११} भा प्रभा । कण्व । अश्वय अश्वयो रश्मय । पृष्टीबहुवचनस्य स्थान इदं षतुष्येकनचनम् । अद् नाम् आदित्यरश्मीनाम् । हिरण्यम् प्रति सूर्य प्रतिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादुपनाया द्रष्टव्य^{१२} । सूर्योऽपि हिरण्यमिति । सूर्योऽप्युदयाभिमुखीभूत् इत्यर्थे । उदयेत्यायां हिरण्यसदान् सूर्यो भवति, हिरण्य सटवी च भा । भूयश्च^{१३} वि अल्पत् विविध प्रकाशितवान् । किम् । सामर्थ्याद् शैलेभ्य वा दिवो वा । केन । जिह्वा जिह्वास्थानीयत्वाद् अ जिह्वा आदित्यदीप्तिरप्येत । उवन् द्यादित्यो रसानादते^{१४}

१ सोमं वन रवि २ तत्रत्य कु ३ अथ अ कु ४ ४ पदवन्तरिहन् अ कु ५ अन्तरिक्षाद्यपवा^१
 ६ कु ६ त्रियस्यम् अ ७ ७ स्वस्था अ कु ८ ८ स्वशरीरेण वस्त्रेणे येनात्मनश्च नाग^२ गूको
 ९ शिवयो वा वि^३ अर्त् लप रवि १० तेज कु ११ आपदा रवि^४ १२ 'ने भन्तरिक्षे वि' अ^३
 १३ १३ स्वस्थं न निष्पद्य वि^३ अ^३ १४ इति तत् अ रवि १५ नास्ति अ १६ नास्ति रवि
 १७ 'व्यम् कु १८ अपूर्व अ कु १९ 'दति जिह्वा अ

त्रिहस्तानीयया दीपयेत्यर्थः । असितं पित्र् बन्धने इत्यसौतद्रूपम् । तथाहि वामदेवोऽपि बन्धति—
 'अनागतो अनिबद्ध वधाय न्मर्तुत्तानोऽन पदते न' (ऋ ४, १३, ५) इति । अचिदप्यनिबद्ध इत्यर्थः ॥ ३० ॥
 वेङ्कट० अभूत् दीप्ति^१ रश्मेरनन्तरमुद्यववेलायान् । 'हिरण्यम् प्रति आसीद् सूर्यः । तत्तदतोऽभवद्
 इत्यर्थः' । तदनन्तरम् त्रिहया 'ज्वालया मबद्ध'^२ प्रकाशयति सर्वं जगत् ॥ ३० ॥

मुद्रल० मा उ सूर्यस्य दीप्तिस्तु अशवे उप कालीनरदिमसिद्धपर्यम् अभूत् उ प्रादुर्भूतव^३ । सूर्यं च हिरण्यम्
 प्रति स्वकीयोद्येन हिरण्यसत्तोऽभूत् । अस्ति च असितं स्वकीयदीप्ते सूर्यप्रवेक्षेन^४ सप्त
 वृष्णो भूत्वा त्रिहया स्वकीयया ज्वालया वि अस्थत् प्रकाशितवान् । तस्माद्य युवयोरगमनकाल^५
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये अनुष्टिप्सो वर्गः ॥

अभूद् पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया । अर्दशि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊँ इति । पारम् । एतैः । पन्था । ऋतरस्य । साधुऽया । अर्दशि । वि । सुति । दिवः ॥ ११ ॥

स्कन्द० किञ्च अभूत् उ पारम् एतदे गन्तुम् । पन्था पथिस्थानोपत्वात् भाष्यतरयनेन यत् इति वा
 पन्था अहरमाभिप्रेत^१ । अहरवि प्रवृत्तमित्यर्थः । कस्य पारमेतवे । ऋतस्य यज्ञस्य । वीरतामह ।
 साधुया साधु सोमनम् । कथं ज्ञायते । यत^२ अर्दशि विविध सुति उद्यते^३ सूर्यालोक्त्स^४ ।
 एतदुक्तं भवति—अभूत् प्रमा आदित्यरस्मीनान् । सूर्यं "अपि हिरण्यसत्ता उद्ययाभिमुखोऽभूत् ।
 यत्परिसमाप्त्यर्थम् अहरवि प्रवृत्तम् । अत पर भवतोर्योगकालोऽतिवर्तते । तेन स्वरमाणो
 प्रवीणि^५—'स्व यत्रि बुद्ध निन्सय' (ऋ १, ४६ ९) इति^६, वेनास्मत्त^७ नागच्छत्
 इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अपरा^१ दिश प्रति^२ गन्तुमुक्तस्य आदित्यस्य साधु अभवत् पन्था । दिव मध्ये कश्चन
 'मागा वि अर्दश, येन^३ सूर्यो गच्छति ॥ ११ ॥

मुद्रल० ऋतस्य सूर्यस्य पारम् एतदे रात्रे पारभूत्मुदयादि गन्तुम् पन्था मागं साधुया समीचीन
 अभूत् उ निष्कलण्य । इव शीतनात्मकस्य सूर्यस्य सुति प्रयत्ना दीप्ति^४ वि अरुणि विद्येतेषु दृष्टा ।
 तस्मात् अर्दशनी^५ युवाम्याम् आगन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तत्तद्विद्वश्चिनोरयो जरिता प्रति भूपति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तद्विद्व । इत् । अश्चिनो । अर्ध । जरिता । प्रति । भूपति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

१ नीतरं वि^१ । २ २ 'एवम् इयानीद्, युर्वेस्तादृशोऽभ्यवशितव्यः । तस्यापुष्ट्या रस्मीनां मम हिरण्यमाही
 अभूत् वि^२ अ^३ । ३ २ 'पन्थां बद्ध इत्यं, 'एतया मबद्धा वि^४; 'एतया बद्धा कु वि^५ । ४. 'पुत्रपू मी'
 ५ 'एतय व' मूको ६ 'तगमकाल मी' ७ 'प्रेतम् अ ८ नास्ति कु ९ ते मूको १० 'ए
 को' अ, पूर्वते^१ कु ११ ११. नास्ति अ । प्रवीणि कु १२. 'एताहम् अ १३ परे कु, अरु वि^२.
 १४ नास्ति अ^३ वि^४ । १५ १५ 'नीत्रि अरु' ए वि^५ इति अ^६; 'एतये' अ^७ वि^८ एव १६ नास्ति
 वि^९ मी

स्कन्द० ततत् इत्^१ तच्छन्दध्रुतेयोर्विवाधसम्बन्धो^२ यच्छन्दोऽप्याहर्तव्यः ।^३ प्रति इत्यर्थं च कर्मप्रवचनीयः
 अवः इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । यद्यदुत्कृष्टम् तत्तत् अधिनोः अत्रः पालनं प्रति जरिता मोता भूयति
 भयति । गदे सोमस्य सोममदे सति । सोमेन मत्तयोः सत्तोस्त्वर्थः । पिप्रतोः पूरयतोः^४ ।
 कम् । सामध्यात् नोत्तारमेव । एतदुक्तं भयति— यदीयेन सोमेनाधिनो आत्मानं उर्षयतः
 तं यद्यदुत्कृष्टं पालनं तेनतेन पालयत इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उपमि^५ ततत् एव अधिनोः भाशितविषयं रक्षणं मोता भलङ्करोति प्रकाशयति,
 यद् रक्षणम् सोमस्य मदे पूरयतोर्भूदिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० जरिता मोता अधिनोः सम्बन्धिततत् इत् पुनःपुनः कृतं सर्वमपि अवः असाद्रिषयं रक्षणम्
 प्रति भूयति प्रत्येकमलङ्करोति । तदावदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोः अधिनोः । मदे हर्षं
 निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमस्य पालकयोः^६ ॥ १२ ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतम् ॥ १३ ॥

वृषसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० वावसाना^१ नेदमामन्त्रितम् । प्रत्यक्षकृतध्यायं मन्त्रः । अतो यत्तच्छब्दावभ्याहृत्य 'एकवानयता
 नेवा' । येन युवां वावसाना । ताच्छीत्येऽर्थं चानश्^२ । अत्यर्थं^३ वसनशीलौ स्ववस्थानशीलौ ।
 स्व^४ । विवस्वति यजमाननामधेयमेतत् शाकशृणिना पठितम् । तेन धात्रं^५ स्वर्गं^६ प्रतिपादते ।
 यजमानगृह इत्यर्थः । केन हेतुना । सोमस्य पीत्या पानेन गिरा वाचा च स्तुतिलक्ष-
 णवा । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं चेत्यर्थः । तेन मनुष्वत् मनुष्वदत् शंभू । मुखत् भावयितारौ !
 असाद्रुहम् आ गतम् आगच्छतम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वसनशीलौ यजमाने सोमपानेन मोद्रेण च^७ हेतुना मुखत् भावयितारौ ! नरवादिह आ गतम्,
 अरि वा मनोरिद वशे ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे शम्भू ! मुखत् भावयितारौ ! अधिनो ! मनुष्वत् मनो इव विवस्वति परिचरणयति यजमाने
 वावसाना निवासशीलौ युवाम् सोमस्य पीत्या सोमपाननिमित्तम् 'गिरा स्तुतिनिमित्तं च'^८
 आ गतम् आगच्छतम् ॥ १३ ॥

युवोरुपा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता र्वनथी अर्कुर्भिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपाऽआचरत् । ऋता । वनथः । अर्कुर्भिः ॥ १४ ॥

स्कन्द० युवोः^१ इत्येत् अमु इत्येतेन सम्बन्धते । अनु-शब्दश्च पञ्चाहाधे । युवयोः पञ्चात् । कीदृशयोः ।
 परिज्मनो. अजातेर्गद्यर्थस्वेदं रूपम् । सर्वतोऽगामिनोः । उपाः श्रियम् ज्योतिर्लक्षणम् उपाचरत्
 उपागच्छति^२ प्रतिपादते । अधिनोर्भूयं मध्यरात्रात् काकः । वतः परा^३ उपसः । अथवा

१-१. नास्ति रवि. २. 'वेगार्थं' कु. ३. 'विधेः' कु. ४. नास्ति कु. ५. नास्ति वि.
 ६. 'ना विवस्वति' कु. ७७. 'क्रावा नेपम्' रवि. ८. शानम् कु अ. ९. 'त्यर्थं' रवि. १०. नास्ति
 अ कु. ११. 'अ ना' मन्वा रवि^{१२}. १२. स्व गृ^{१३} अ रवि. १३. नास्ति अ^{१४} वि^१. १४-१४. नास्ति वि.
 १५. युवोरुपा युवोः कु. १६. उपा^{१७} अ रवि. १७. परम् रवि.

युवोरित्येतत्^१ श्रियम् इत्येतेन सम्बध्यते । युवयोः श्रियमुपाः अनुपाचरत् अनुगच्छति । युवो-
 प्रिया सप्तीत्यर्थः । किञ्च श्रुता यज्ञाद् युवाम् वनधः सम्भजथः । कीदृशान् । अश्रुभिः
 'अश्रुः' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । रात्र्या च तस्याः पर्याया लक्ष्यन्ते । इर्यंभूतप्रथा
 गृया तृतीया । रात्रिपर्यायैः सम्बद्धानित्यर्थः^२ । अथवा अश्रुशब्दोऽत्र सोमवचनः^३ । 'होतारमकीरतिभि
 विभावसुम्' (श्र १०,१९,१) इति यथा । सोमैः सम्बद्धान्^४ । सोमवागानित्यर्थः ॥ १४ ॥

येङ्कट० युवयोः^५ श्रियम् उपाः अनु उपाचरत् पश्चाद् युवयोरारागच्छति परितो गन्तोः । यज्ञाद् युवौ
 रात्रिभिर्गच्छन्तीभिः सह सम्भजथः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ! परिष्मनोः परितो गन्तोः युवोः युवयोरुभयोः श्रियम् अनु जागमनरूपां शोभा-
 सनुसृत्य उपाः उपाचरत् उपःकालदेवता इहागच्छतु^६ । युवयोरारागतयोः सतोः पश्चादागो-
 त्यर्थः । युवाच्च अश्रुभिः रात्रिभिः श्रुता यज्ञगतानि हवींषि वनधः कामयेथे सम्भजेथे ॥ १४ ॥

उभा पिषतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अविद्वियाभिः कृतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिषतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् । अविद्वियाभिः । कृतिभिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० 'उभा पिषतम्' उभौ युवां पिषतं सोमं हे अश्विनौ! । पीत्वा उभौ नः अस्मभ्यम् शर्म सुप्तं
 गृहं वा यच्छतम् । दक्षमित्यर्थः । अविद्वियाभिः वृ चिदारणे । सहयोगलक्षणा चैषा तृतीया ।
 अविदारणीभिः अविनाशिनीभिः कृतिभिः पालनैस्सह । स्थिराणि च पालनानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वलभीविनिवाशेतामृगधांगमसंहतिम् ।

भर्तृभुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृभुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृती ऋग्वेदभाष्ये
 तृतीयोऽध्यायः ॥

येङ्कट० उभौ सोमम् अश्विनौ! पिषतम् । उभौ च अस्मभ्यं सुप्तम् यच्छतम् रक्षणपरैः 'गमनैः इति' ॥ १५ ॥

इत्थं तृतीयमध्यायं ध्याक्रोत् प्रथमोऽष्टके ।

विद्वामिप्रकुले जातो भाषवः सुन्दरीसुतः ॥

इति षेष्टमाध्यायवाचाप्येविरचिते ऋक्संहिताध्यायव्याने
 प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ! अश्विनौ! युवाम् उभा उभौ पिषतम् सोमपानं कुरतम् । तत उर्ध्वम् उभा
 युवासुभौ अविद्वियाभिः प्रशान्ताभिः कृतिभिः रक्षाभिः नः अस्मभ्यम् शर्म सुप्तम् यच्छतम् ॥ १५ ॥

—१—

इति प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायं पञ्चमिंशो वर्गः ॥

इति श्रवदे सभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

—११११—

१. युवोरि* अ. २. पशुम् अ. ३. श्रवणानि* अ. ४. सोमः अ. ५. श्रवणान् अ. ६. युवोः वि.
 ७. 'गच्छतु वि मं'. ८-८. नास्ति श्वि. ९-९. अविनाशिनीभिः पालनैः सह अं वि'.

[७७]

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमश्चिना पिबतं तिरोअद्ध्यं धृत् रत्नानि दाशुपे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतः ऋतावृधा । तम् । अश्चिना । पिबतम् ।
तिरः ऽअद्ध्यम् । धृत्तम् । रत्नानि । दाशुपे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आश्चिनं प्रथमं सूक्तम्' । आश्चिनमेतदध्यायस्य प्रथमं सूक्तम् । तम् अश्चिना इति तच्छब्द-
ध्रुतेयच्छब्दोऽन्वाहव्यः । अयम् वाम् तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । युवचोरयोष मधुमत्तमः मधुर-
स्वादतमः^१ सुतः सोमः । हे ऋतावृधा ! यज्ञस्य वर्धितारो^२ ! 'तं सुतं सोमं' हे अश्चिनो ! पिबतम् ।
तिरोअद्ध्यम् तारोयिस्वनिक्तः^३ सोमविशेषः तिरोअद्ध्यः उच्यते । तं तिरोअद्ध्यम् । अथवा
तिरः सतः इति प्रत्यस्य नामनी (छ. भा ३, २०) । प्राशयागादे^४ भवः तिरोअद्ध्यः, तं तिरो-
अद्ध्यम् । पीत्वा च यत्तम् दत्तम् रत्नानि घनानि दाशुपे यजमानताय ॥ १ ॥

वेङ्कट०

अयं वा मधुमत्तमः माधवो व्यापिहीरति ।

प्रदर्शयन् समन्तानां स्वरथरथासकारणम् ॥ १ ॥

आशुदात्ताः सन्नासस्था अन्तोदात्ता भवन्ति च ।

अन्तोदात्ताश्चाशुदात्तास्त्रयवन्तः प्राकृतं स्वरम् ॥ २ ॥

विधवाद्^५ आशुदात्तो 'विश्वे देवातो अशिर्षः'^६ ।

'विस्तुं समुत्तिषं दह'^७, 'पतिर्विश्वस्य भूर्मनः'^८ ॥ ३ ॥

अन्तोदात्तः सन्नासरथो 'विश्वामिन्स्य रशति'^९ ।

'अमि च'^{१०} विश्वर्षभुवनापिच विश्वर्षभुवनीः'^{११} ॥ ४ ॥

तत्राऽऽहुः कारणमिदं विश्वर्षः केवले स्फुटः^{१२} ।

समन्ते तु 'प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोपसर्जनः'^{१३} ॥ ५ ॥

दर्शयेदसन्नासार्थमयं स्यात् इतीदम् ।

मित्रं न्यासस्य सर्वस्य 'समन्तोऽर्थे प्रदर्शयेत्'^{१४} ॥ ६ ॥

१. मधुरः स्वादुं अ, 'स्वादुं' कु ति. २. मास्ति ति. ३-३. सुतं ति कु; तव अ. ४. 'सवनिक्तमो' ति.
५. प्रसि यागादे ति. ६. दृषः प्रमृति आऽदृक् अन्तुजमणीइलोका न सन्ति वि' अ'. ६. विश्वे स' वेअज.
७. अ. १, २, ५; 'सोऽशिषः वेअज. ८. अ. १, २६, १४. ९. अ. ९, १०१, ७. १०. अ. ३, ५२, १२.
११-११. अजिथ वेअज. १२. अ. १, २३, २०. १३. स्फुटम् वि' लपं. १४-१४. प्रकृत्यर्थः प्रायमाणोर'
वेअज; 'वोससर्जनम् वि' लपं; 'प्रदर्शन. अ'. १५-१५. सवर्थे प्रदर्शयन् वि' लपं.

अन्तोदात्तो वीरराट् 'स घाँ वीरो न रिंत्वति' १ ।
 आद्युदात्तो बहुवीहो 'रुचि वंदत सुवीरम्' ॥ ७ ॥
 अमित्रान् वीरयत्येष इत्यर्थं केवले भवेत् ।
 कल्याणवीरमित्यर्थं समसस्य प्रदर्शयेत् ॥ ८ ॥
 छात्पं यदि पूर्वमित्सादा तत्र स्वरो भवेत् ।
 'सुखवीरस्य बृहत' इति तत्र निर्दानम् ॥ ९ ॥
 सर्वेष्वेषु समासेषु कार्या सूक्ष्मेक्षिका तुषे ।
 पदेषु चासमन्तेषु शुद्धमर्थममीप्सुभि ॥ १० ॥
 प्रकृतौ प्रत्यये याऽपि स्वरो यत्र व्यवस्थित ।
 तात्पर्यं तत्र षट्स्य स्थापयेदिति निर्णय ॥ ११ ॥

प्रकृण्व । अयम् युजयो सुत सोम , तम् पिवतम् इति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अयं वाम्' इति दशमं चतुर्थं सूक्त प्रागायम् । कण्वपुत्र प्रकृण्व क्वि । प्रथमा
 तृतीयाया अयुषो बृहत् । द्वितीयाचतुर्थ्याया युज सतोऽबृहत् । अश्विनो देवते ।
 हे अनाहारा । यत्स्य यथं पितारा' अश्विना । अश्विनी । वाम् युजयो अयम् पुरोवर्ती सोम
 सुत अभियुत । कीदत् । मधुमत्तम अतिदायेन माधुर्यवान् । तितोभद्रम् विरोमूले पूर्व
 म्निद दिन' अभियुतम् तम् सोमम् पिवतम् । दातुषे हविर्दक्षयते धत्मानाय रत्नानि रमनी
 वानि धनानि यतम् प्रयच्छतम् ॥ १ ॥

त्रिबन्धुरेण त्रिष्टता सूपेशसा रथेना यातमश्विना ।

रथ्यामो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यधरे तेषां सु शृणुतुं हवम् ॥ २ ॥

त्रिबन्धुरेण । त्रिष्टता । सूपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । यथ्याम । वा ।
 हवम् । कृण्वन्ति । अधरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

अ० १० । बन्धुना विना यातमित्यादि बन्धुर उच्यते । प्रयो बन्धुरा यस्मिन् स त्रिबन्धुः ।
 तेन त्रिबन्धुना । त्रिष्टता त्रिभिर्ब्रह्मैवेने गणनीति त्रिवृत्, तेन त्रिष्टता । सुपेशसा 'सि'
 (विप ३, ७) इति रूपनाम । सुपेशेण । रथेन आ यातम् हे अश्विनी । किं वा । उच्यते ।
 बन्धुना कृण्वन्त्यधरे तेषां सु शृणुतुं हवम् । इति बन्धुना कृण्वन्त्यधरे तेषां सु शृणुतुं हवम् ।
 अ० १० । इति अष्टादशम् ॥ ३ ॥

१ १ अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि'
 अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि'
 अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि'
 अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि' अ० १० वि'

येद्भट्ट० त्रयो यस्य पशुरास्त्रेण त्रिकोणेन सुरूपेण रयेन आ यातम् अश्विनौ!, कण्वातः^१ युवयोः।
सोमं कुर्वन्ति यत्ने, तेषाम् सुष्ठु^२ शृणुतम् ह्वानम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अधिना! अधिनौ त्रिवन्दुरेण उन्नतानतरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिभुजा अप्रति-
हतगदितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णसुकेन रयेन आ यातम् इहागच्छतम्।
कण्वातः कण्वपुत्राः वाम् युवयोः अप्वरे यागे भद्रा लोत्ररूपं भन्त्रम् कृष्यन्ति कुर्वन्ति,
तेषाम् कण्वानाम् हवम् आह्वानम् सु शृणुतम् सुष्ठु आदरेण शृणुतम् ॥ २ ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृषा ।

अथाद्य दक्ष्णा वसु विभ्रता रथे टाश्वान्समुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना। मधुमत्तमम्। पातम्। सोमम्। ऋतुऽनृषा। अर्ष। अद्य। दक्ष्णा। वसुं। विभ्रता। रथे।
टाश्वान्सम्। उप। गच्छन्तम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अश्विनौ! हे अधिनौ! मधुमत्तमम् पातम् विचरतम् सोमम् हे शतारूषा!। अद्य अद्येत्यान्तर्ये।
पानानन्तरं च अद्य हे दक्ष्णा! वसु यजमानाय यदीप्सितं धनं तम् विभ्रता धारयन्ती आत्मीये
रथे दास्तांसम् यजमानं दानार्थम् उप गच्छतम्। उपगतम् यजमानाय धनं दत्तमित्यर्थः ॥३॥

येद्भट्ट० सोमपानानन्तरम् दास्तांसम् धनेन सह उप गच्छताम् इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे शतारूषा! यज्ञस्य वर्षको! अश्विना! अधिनौ! मधुगतमम् अतिशयेन माधुर्योपेतम्^४ सोमम्
पातम् विचरतम्। हे दक्ष्णा! अधिनौ! "अद्य सोमपानार्थम्" मत्सदाह्वानानन्तरम् अद्य अस्मिन् दिने
रथे स्वकीये वसु विभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दास्तांसम् हविष्यद् यजमानम् उप गच्छतम्
समीपे प्राप्नुतम् ॥ ३ ॥

त्रिपथस्ये वहिर्षिं विश्ववेदसा मघ्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वातो वां सुतसोमा अभिर्घयो युवां ह्वन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽपथस्ये । वहिर्षिं । विश्ववेदसा । मघ्वां । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । कण्वांसः । वाम् । सुतऽसोमा ।
अभिर्घयः । युवाम् । ह्वन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्रिपथस्ये सह विद्यन्ति येषु देवतामानि सधस्यानि सवनान्यत्र अभियेतानि। तानि त्रीणि
यस्मिन् पत्रत्रिपथस्ये सौमिकवेदिस्तरणं^१ वहिर्षिं । अथवा आहवनीयादयोऽप्यत्र सधस्याः सदाह्वानान्तरम्
प्रथो यस्मिन् तत्रिपथस्यम्। तस्मिन् त्रिपथस्ये वहिर्षिं स्वसमीनिर्दिष्टात् स्ववस्त्रियमिति शेषः।
हे विश्ववेदसा! सर्वज्ञो!। अथवा 'विश्वम्' (निप ३, १) इति बहुनाम्। 'वेदः' (निप ३, १०)
इत्यपि धननाम्। विश्ववेदसा! बहुधनी!। मघ्वा उद्रकनागतम् (वृ. निप १, १२)। उद्रकेन अम्मदीयम्
यज्ञम् मिमिक्षतम् मिह सेचये। सेचयुमिच्छतम्। अभिर्घयिषुमिच्छतमित्यर्थः। ४ कारणम्। उच्यते।

१-१. कण्वातोऽश्विनौ त्रैरमान्ये त्वामुद्रकत्वे वती त्रिवन्धने केनं वज्रव वर्षविदायै सुनुत्वा सुश्ले दक्षा
देवतायाः सुश्ले रूपं. २. सु रिं. ३. आदित्य. ४ ४ एता उणा विं रूपं, सोमोणं विं कु. ५. मधुमेतम्
मूको. ६. नास्ति वि ७-७. सोमपानार्थम् मूको. ८. 'मिदं वरितं' अ. सोमिच्छतम् कु ९. 'धनेन अ.

यस्मान् कण्वासः वाम् युवयोरर्घाय सुतसोमाः^१ कृतसोमाभिपवाः अभिपवः सुतसो^२ दिवेर्दीप्यर्षस्य
दीपिवचनः । अभिगता दीपित्येते अभिपवः । माह्वया दीपया दीप्ता इत्यर्थः । ^३अथवा 'सु' (निप
१, ९) इत्यङ्गनाम् । ^४अत्यन्तदुष्प्रापः प्राक्तः^५ वायादो^६ येस्ते अभिपवः । युवाम् हवन्ते अश्विना । हे
अश्विनौ ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् बर्हिषि त्रयाणां धारुणां सहावस्थानं तत्राऽऽसीनौ सर्वज्ञौ मधुना इमम् यज्ञम् सेक्तु
मिच्छतम् । कण्वाः वाम् अभिपुतसोमाः^१ स्तोत्राद्भिपवाच्च अभिपवदीप्यतः अश्विनौ ! हवन्ते ।
पादान्तरे^२ युवाम् इति प्रयुक्तम् ॥ ४ ॥

मुद्रक० हे निःशयेदसा ! सर्वज्ञौ !^३ अभिनौ ! निपद्यस्वै कङ्वान्नयेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेषु अवस्थिते
बर्हिषि दमे स्थित्वा मया मधुरेण रसेन यज्ञम् मिमिश्रतम् सेक्तुमिच्छतम् । हे अश्विना !
अश्विनौ ! वाम् युष्मदर्थम् सुतसोमाः अभिपुतसोमयुक्ताः अभिदशः अभिगतदीप्यतः कण्वासः
युवाम् उभौ हवन्ते आह्वयन्ते ॥ ४ ॥

याभिः कण्वम्भिष्टिभिः प्रार्चतं युवमश्विना ।

ताभिः प्वर्त्साम् अवतं शुभस्पती पातं सोममृताष्टया ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः । प्र । आर्चतम् । युवम् । अश्विना । ताभिः । सु । अस्मान् ।
क्षयतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । कृतऽकुधा ॥ ५ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—कण्व ऋषिरग्नौ यभूत् । स बहुष्कामोऽश्विनौ तुष्टाय । तस्मा अश्विनौ
चक्षुर्ददतुरिति । तदेतत् कक्षीवान् ब्रूयति — 'युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यघर्षो सुष्टुतिं तुष्टयाणा'
(अ १, ११८, ७) इति । तदेतिहास्युच्यते — 'याभिः कण्वम्' इत्यादिना । याभिः अस्मत्पितरम् कण्वम्
अभिष्टिभिः इपेरेतद्रूपम् । युष्मदग्नेपणशीलाभिः युष्मदग्नेपणपराभिः स्तुतिभिरित्यर्थः । प्र आवत
चक्षु प्रदानेन प्रकर्षेण रक्षितवन्तौ स्यः युवम् हे अश्विनौ ! । ताभिः एव सुष्टु^१ अस्मान् अपि अवतम् हे
शुभस्पती ! उदकस्य स्वामिनौ ! । पातम् चास्मदीयेषु यज्ञेषु सोमम् हे कृताष्टया ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यैः कण्वम् अभिगमनैः प्र आवतम् युवाम्^१ अश्विनौ ! । तैः अस्मानपि^२ रक्षतम् उदकस्य
पती । विपतञ्च सोमम् यज्ञस्य वर्धयितारौ ! । ^३'सु इति पदपूरणः^४ ॥ ५ ॥

मुद्रक० हे अश्विना ! अश्विनौ !^५ युष्म युवाम् उभौ याभिः अभिष्टिभिः अग्नेशिलाभिः रक्षाभिः कण्वम्
मद्वरिम् प्र आवतम् रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती ! सोमनस्य कर्मणः पालकौ ! ताभिः रक्षामि^६ अस्मान्
मनुष्टान् नु अयतम् सुष्टु रक्षतम् । स्पष्टमन्यम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अत्रुपाख्याये प्रथमो वर्गः ॥

१. इत् अ. २. दि अ ति. ३-३. यु मूको. ४-४. '५ प्रायं कु. ५. वेणो नि.
६. 'मिष्टुतसि' वि. ७. पदा' दि' लप. ८. वाम् मूको. ९. 'सुलः ति' अ. १०. सर्वज्ञी मूको.
११. भास्ति अ. १२. युवम् वि' अ' कु. १३. 'अभि च दि' अ. १४-१५. 'सु' पूरणः वि'
अ' कु ल. १५. याभि वि.

सुदासे दद्या वसु विभ्रता रथे पृक्षो बहतमथिना ।

रथिं समुद्राद्भुत वा दिवस्पथ्यस्मे धत्तं पृहस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुदासे । दद्या । वसु । विभ्रता । रथे । पृक्षः । बहतम् । अथिना । रथिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । असो इति । धत्तम् । पृहस्पृहम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासनाचक्षते—सुदाः नाम पैञ्चनो राजा । यस्य विधानिग्र ऋषिः पुरोहितो बभूव । स यष्टु-
कामः सारवत् प्रभूतं च धनमक्षं चाथिनौ यथाथे । तस्मै रथेन आनीय अथिनौ धनमक्षं च ददतुरिति ।
उदेतिदोष्यते—‘सुदासे दद्या’ इति । सुदासो राज्ञोऽर्थाय हे दद्या ! वसु विभ्रता रथे पृक्षः अस्मानि
च बहतम् प्रापितवन्तौ रथः हे अथिनौ ! तदेतत् कृस्तोऽपि वक्ष्यति—‘वाभिस्सुदास उद्भुः सुदथ्यम्’
(श्र १,११२,११) इति । परस्त्वधर्चो यान्प्रार्थयत् भिक्षं वाचयत् । यत्तत्तद्वावध्याह्वयैकवाचयता
योग्या । यौ सुदासे बहतं तौ रथिम् धनम् समुद्रान् ‘समुद्रः’ (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षान् ।
उत वा दिवः अपि वा सुलोकात् । पञ्चमीनिर्दितादाहृत्येति वाच्यशेषः । परि-शब्दस्तु ‘अधिपरी
अवर्षकौ’ (वा १,४,९३) इत्येवं कर्मप्रयत्नीयः पदपूरणः । असौ अस्मभ्यम् धत्तम् दत्तम् । कीदृशम् ।
पृहस्पृहम् बहूनां स्पृहणीयम् ॥ ६ ॥

घेङ्कट० पैजवनाथ सुदासे दर्शनीयौ । धनम् रथे विभ्रतौ अथिनौ ! अक्षं च आपहत्तम् । अस्मभ्यम्
अपि अन्तरिक्षात् दिवः वा आहृत्य बहुभिः स्पृहणीयम् रथिम् धत्तम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे दद्या दर्शनीयौ ! अथिनौ ! सुदासे शोभनदानसुक्ताय राज्ञे पितृयन्तुशाप रथे वसु
विभ्रता युवाम् पृक्षः अस्मत् बहतम् प्रापितवन्तौ । समुद्रान् अन्तरिक्षान् उत वा दिवः परि अथवा स्वर्गात्
पर्याहृत्य पुरस्पृहम् बहुभिः स्पृहणीयम् रथिम् धत्तम् अस्मानु स्थापयतम् ॥ ६ ॥

यन्नासत्या परावति यद् वा स्थो अधि तुर्वर्षे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यद् । नाम्ना । परावति । यद् । वा । स्थः । अधि । तुर्वर्षे । अतः । रथेन । सुवृता ।
नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यत् शम्भोऽत्र यद्विश्वदशार्धे । यदि हे नाम्ना । परावति दूरे । अमुष्मिन् लोके इत्यर्थः । यदि वा
स्थः अधि तुर्वर्षे अधिसत्पदः ‘अधिपरी अवर्षकौ’ (वा १,४,९३) इत्येवं कर्मप्रयत्नीयः पदपूरणः ।
‘तुर्वर्षे’ (निघ २,१६) इत्यन्तिकनाम । अन्तिके सधिरृष्टे । अरिमशेष लोके इत्यर्थः । अतोऽस्माद्
दूरात् अन्तिकेऽत्र रथेन सुवृता सुगतिना नः अस्मान् प्रति आ गतम् आगच्छन्म् । ‘नाकम् सूर्यस्य’
रश्मिभिः । सहयोगित्वमात्रमत्र दर्शनीयम्, अथिनोरेव तु प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

१. नासित ति. २. पने अ; दष्ट ति. ३. वैश्व लगे अ. ४. रथेन अ वि. ५. नासि अ.
६-६. दिवा वा वि लगे; ददत्त वि; वाचय वि अ. ७. धनम् वि अ. ८. सुवृत् वि. ९. युवव
रथिम् मूको. १०. नासि मूको. ११. वा; इति मूको. १२. नासि अ. १३-१३. सुवृत्तिम् ति.

वेङ्कट० यदि नामत्यौ^१ दूरे भवथ^२, यत् वा स्थ^३ अन्तिके । तत रथेन^४ सुवर्तनेन अस्मान् आगच्छन्
सह सूर्यस्य रश्मिभि उपसि^५ प्रादुर्भूते ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे नासत्या । अस्मद्वरहितौ^१ अभिनौ^२ यत् यदि युवाम् परावति दूरदेशे स्थ वर्तेथ । यत् वा भवथ
अपि तुर्वशे^३ अधिके समीपे स्थ । अत अस्मान् दृष्ट्वा समीपाद्वा^४ सूर्यस्य रश्मिभि^५ साधु
स्योदयकाले छुटता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन न अस्मान् प्रति आ गतम् आगच्छतम् ॥ ७ ॥

अर्वाश्वा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुर्ष ।

इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानवे आ वहिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तय । अध्वरऽश्रियं । वहन्तु । सर्वना । इत् । उप । इषम् । पृञ्चन्ता ।
सुकृते । सुदानवे । आ । वहिः । सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

रफन्द० अर्वाश्वा वाम् अस्मदभिमुखौ^१ युवाम् सप्तय 'सप्त' (निघ १, १५) इति अश्वनाम । अथा ।
अध्वरश्रिय अश्वर सश्रयन्ति इत्यध्वरश्रिय^२ । यज्ञसम्बन्धा^३ इत्यर्थे । अथवा अध्वर इति ध्वर
हिंसाकर्म्मण क्रियावचन । अनुपदिशितत श्रीयंषा तेऽध्वरश्रियो लक्ष्मीवन्त । दर्शनीया इत्यर्थे ।
वहन्तु सपना इत् उप सपनशब्दो यज्ञनाम वा तदवयवप्रातरसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवन
वचनो वा । इच्छद् पवपूरण । सपनायुप । यज्ञाना वा तदवयवाना प्रातस्सपनादीना
वा समीपे इत्यर्थे । ऊर्ध्वे च सप्तौ युवाम् इषम् अश्वम् पृञ्चन्ता पृचिरश सामर्ष्यात्पार्श्वे ।
ददती तस्मै सुकृते सुदानवे शोभनाना स्तृणीना^४ कर्त्ते शोभनाना च हविषा दाय
यत्मानाय आ वाहं सीदतम् आसीदसमिद् वहिं हे नरा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभिमुखौ वाम् अस्या^१ यज्ञ दे^२ ध्वयन्ति, ते सप्ताना^३ समीपे वहन्तु अश्वं सुप्त
कृते शोभनदानाय यत्मानानाय^४ सप्तोऽध्वरश्रियो आ सीदतम् वहिं^५ नेतारो ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अभिनौ । अध्वरश्रिय यागसेरित सप्तय अथा सपना इत् उप अस्मदनुद्देश्यादि
श्रीणि सवनान्येव उपलक्ष्य अर्वाश्वा अभिमुखौ वाम् युवाम् वहन्तु प्रापवन्तु । हे नरा । अभिनौ^१
सुप्त सुप्त कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यत्मानाय इषम् अश्वम् पृञ्चन्ता सप्तोऽध्वरश्रियो
युवाम् वहिं आ सीदतम् इषं प्राप्नुतम् ॥ ८ ॥

तेन नामत्या गतं रथेन सूर्यस्वचा ।

येन शश्वद्दृष्टुंशुपे वसु मधुः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नामत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यऽस्वचा । येन । शश्वत् । दृष्टुं । दाशुपे ।
वसु । मधुः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

१ यत्न कु रि^१ २. एत कु रि^२ अ^३ ३ अथे(रथे)न रि^४ अ^५. ४ उत रि^५.
५५ सूर्यस्वचा^६ मूको ६ 'मिगुना मूको ७ गानि अ ८ 'था अ ९ एतौ^{१०} कु
१० अतो कु, गानि रि^{११} अ^{१२}. ११ दे कु १२ 'तो अ^{१३} रि^{१४} १३ अथे गुरी^{१५} अ^{१६} रि^{१७}.
१४ १५ 'वसुनाम् वरं वदितान्-तम् रि^{१८} अ^{१९}

स्कन्द० तेन नासत्यौ! हे नासत्यौ! आ गतम् रथेन सूर्यत्वया सूर्यसदृशवर्णेन । द्विरप्यस्यचित्तत्वा-
दप्यग्नोऽजबलेनेत्यर्थः । येन शश्वत् बहुनामैतत् (द्र. निघ ३, १) । बहु ऊद्गुः प्रापितवन्तौ
स्यः । दत्तवन्तावित्यर्थः । दाशुषे वसु । किमर्थम् । मन्वः सोमस्य पीतये मधुस्वादस्य सोमस्य
पीतये पानाय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तेन नासत्यौ! आगच्छतम् रथेन सूर्यसदृशरूपेण, येन बहु धनम् ऊद्गुः यतमानाय
मधुस्वरां सोमं पातुम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे नासत्या! अश्विनौ! सूर्यत्वया सूर्यसंब्रूतेन तेन^१ प्रसिद्धेन रथेन आ यतम् आगच्छतम् ।
दाशुषे हविर्दत्तवते यतमानाय वसु धनम् शश्वत् सर्वदा येन रथेन ऊद्गुः प्रापितवन्तौ । तेन
रथेनेति पूर्वशान्धव्यः । किमर्थम् आगतमिति । तदुच्यते । मन्वः मधुरस्य 'सोमस्य पीतये'^२
सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवर्ष अर्केश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत् कर्षानाम् सदसि प्रिये हि कं सोमं पृथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसु इति पृष्ठऽवत् । अर्कैः । च । नि । ह्वयामहे । शश्वत् ।

कर्षानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । पृथुः । अश्विना ॥ १० ॥

स्कन्द० उक्थेभिः अर्वाक् स्तोत्रैः शस्त्रैश्च अर्वाक् भस्माभिमुखम् अवसे सोमेन तर्पणाय पुरवत् बहुधनी
अर्कैः च मन्त्रैश्चाप्यैरपि यजुर्लक्षणेः^३ नि ह्वयामहे नियते ह्वयामः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात्
शश्वत् नित्यवर्षापोऽयं शश्वच्छब्दः । नित्यमस्माकम् वप्यानाम् स्वभूते सदसि प्रिये इष्टे । क्वत् ।
सामर्थ्यात् पुत्रयोरश्विनोरस्माकमेव वा कर्षानाम् । हि शब्दस्तु पदपूरणः । कम् सुखम् सोमम् पृथुः
हे मश्विनौ! । यस्मात् पूर्वेष्वपि कालेषु नित्यमस्मादीयेषु सदस्तु सोमान् पीतवन्तौ स्तः,
तस्मात्पुत्र्यत्रयणत्वादिदानोमपि नियते ह्वयाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्तोत्रदास्त्रैः रक्षणाय भस्मवृभिमुखं^४ बहुधनाश्विनौ^५ 'नि ह्वयामहे' । नित्यं हि वप्यानाम् सदसि
प्रिये यजे अश्विनौ! युवां खलु सोमम् पीतवन्ताविति ॥ १० ॥

मुद्गल० पुरुवसू प्रभूतधनी अश्विनौ अवसे कर्षाङ्कर्षणार्थम् उक्थेभिः^६ उक्थेः शस्त्रैः अर्कैः च 'अर्चन-
साधनैः स्तोत्रैश्च'^७ अर्वाक् भस्मदाभिमुखयेन नि ह्वयामहे नित्यतमाह्वयामः । हे अश्विना!
अश्विनौ! कर्षानाम् कर्षवपुत्राणाम् प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत् सर्वदा^८ सोमम् पृथुः हि कम्
युवां पीतवन्तौ खलु ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके षडुपाण्याये द्वितीयो वर्गः ॥

१. 'एवा क'. २. नाति सूक्तौ. ३-३. सोमरी सूक्तौ. ४. पशु^७ क'. ५. अग्निं वि ल्यं.
६. बहुवर्षनातिपिनी वि^७ ल्यं; 'शिनौ! क'. ७-७. इयां वि^७ क'. विह^७ क'.
८. वरीः ई'. १०-१०. 'साधनस्तौ' वि. ११. अवा वि.

[४८]

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह युञ्जेन वृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । न । उप । व्युच्छ । दुहित । दिव । सह । युञ्जेन । वृहता ।
विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपसे दे' । पृते सूक्ते उपोदेवत्ये । वामम् अत्राद्यमभिप्रेतम् । सह वामेन वननीयेनात्पत्नी
रुष्टेनाञ्जेन न अस्माकमर्थार्थं हे उप । वि उच्छ विरिध तमासि विरासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थं ।
हे दुहित दिव । आदित्यतेजसो दिवि जायमानत्पद्मदुपा दिवो दुहित । तेनैवमाम्भ्यते—हे दिवो
दुहित । इति । न च केजलेनाञ्जेन' । किं तर्हि । सह युञ्जेन युञ्ज्योते, यश्च इहामि
प्रेतम् । यथासा च सह । कीदृशेन । वृहता महता । हे विभावरि ! दीक्षिमति' राया धनेन च
हे देवि । दास्वती दानवती । अग्रयशोघनानि' अस्मभ्य दवती व्युच्छेत्यर्थं ॥ १ ॥

येङ्कट० सह वननीयेन अस्माकम् उप वि उच्छ दिव दुहित । सह अञ्जेन' महता 'दीक्षिमति' धनेन'
च' देवि । दानवति । 'अग्र घर्न' च वाममिति ॥ १ ॥

मुद्रल० "सह वामेन" इति षोडशार्थं पञ्चम सूक्तम् । प्रस्काव ऋषि । बाहृतरवात् अनुजो वृहत्प । पुत्र
सतोवृहत्प । उपो देवता" ॥

हे दुहित दिव । उपेयताया पुत्रि । उप । उप कालदेवते । न अस्मदर्थम् वामेन रम्येण धनेन
सह वि उच्छ' प्रभातं कुर । हे विभावरि ! उपोदेवते ! वृहता प्रभूतेन युञ्जेन अञ्जेन सह व्युच्छ ।
हे देवि । त्वम् दास्वती दानयुक्ता सती राया यशोलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ १ ॥

अश्यावतीगोमतीविश्वसुनिदो भूरि व्यवन्त वस्तीने ।

उदीरपु प्रति मा सूनृता उपरचोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वऽवती । गोऽमती । विश्वऽसुनिद । भूरि । व्यवन्त । वस्तीने । उत् । ईरपु । प्रति ।
मा । सूनृता । उप । चोद । राध । मघोनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अश्यावती अदीरस्तद्वत्प उपस गोमती गोभिदप तद्वत्प । "अश्वान् गाश्च" स्तोत्रम्यो
द्वत्प इत्यर्थं । विश्वसुनिद सर्वस्य भूतजातस्य सुष्ठु वेदयिष्य । प्रकाशिका इत्यर्थं ।
इत्यमेव वा वेदिय्य । भूर बहु व्यवन्त व्यवतिगीतिवर्मा (इ निप २, १४) । गत्रवत्प ।
समस्त शैलेश्य श्वासवत्प' इत्यर्थं । क्रिमर्थम् । वस्तीने वत्प वाच्यत्वेन । स्वयंयोजिता एव
सामाभ्यादानाय । प्रकाशनायेत्यर्थं । परोऽर्धर्षं प्रत्यक्षवृत्तान् भिल वारयम् । उत् इत्य प्रेष

१ अिन अ. २. नाति कु ३ अने व' अ ४ नाति नि' ल ५ अनेत कु ६-७ 'तिनि' अ
दि' अ' 'व' कु ८ नाति वि' अ' ९-१० इत्यत्र दानं वि' ल ११ वारमिति वि' वामि' अ
दि' अ' अ' १०-१० नाति वि' अ' ११ 'च्छ दे देवि नि'. १२-१२ अथां अ १३ व्युच्छ'
अ, गानावत् कु १४ नाति ति.

प्रति मा मां प्रति सृजताः अपठितमपि वाहनामैतत् । स्तुतिलक्षणा वाचः । मम वार्यं प्रेरय
 येनाहं र्वां प्रभूताभिः स्तुतिभिः स्तौमीत्यर्थः । अथवा 'सृजता' (निघ १,८) इति उपोनाम ।
 यत्तच्छब्दावध्याहरणपूर्वणार्थेन सहैकवाक्यता एवं योज्या—वा अस्वावर्तीत्यादिगुणा भूरि स्वयन्त
 वस्तवे चारत्वमुदीरय मां प्रति सृजताः प्रकाशरूपा उपसः । हे उपः ! प्रकाशरूपामुपसाम्
 अधिष्ठाभ्या अधिदेवताया इदमुपशब्देन सम्बोधनम् । चोद राधः । धने^१ च देही-
 त्यर्थः । मधोनाम् धननतामपट्टणां^२ स्वनूतम् । ये धनवन्तो न यजन्ते तेष्योऽपहृत्येत्यर्थः ।
 अथवा मयसाक्षोऽयं हविर्लक्षणे धने वर्तते । पट्टीनिर्देशात्^३ योग्यमिति शेषः । हविर्लक्षणेन धनेन
 धनवतामस्मात्सां योग्यम् । यन्तूणां यथोग्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

येदुष्टं^४ अश्वत्थः^५ गोमरयः विश्वस्य धनस्य सुन्दु वेद्विभ्यः अरयन्तं दिवः त्यक्तं दिवसकरणाय । हदानां
 मां प्रति 'सृजता. वाचः' उन् ईरय । उपः^६ चोदय धनम् आह्वानां तत 'आह्वरय मिश्रुभ्यः' ॥२॥

सुद्वलं^७ अश्वत्थः^८ बहुशोपेयाः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वमुविदः हृत्स्वस्य धनस्य सुन्दु लम्भ-
 विभ्य उपोदेवता- वस्तव प्रज्ञानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा स्वयन्त प्राप्ताः ।
 हे उपोदेवते ! मा प्रति मासुद्दिश्य सृजताः त्रिपहितवाचः उन् ईरय मूहि । मधोनाम् धनवतां
 सम्बन्धि राधः धनम् चोद सम्बद्धे प्रेरय ॥ २ ॥

**उवासोपा उच्छाञ्च नु देवी जीरा रथानाम् ।
 ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्पर्धः ॥ ३ ॥**

उवाम् । उपाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् । ये । अस्याः । आऽचरणेषु ।
 दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्पर्धः ॥ ३ ॥

इहान्दं^९ उवाग उपाः प्रागपररात्रात् उवास राण्या सहोपितवस्तुषाः । रात्रौवेवाऽनुप्रविष्टाऽऽदयरूपाऽभव-
 दित्यर्थः । उर्यात् च स्पृहवती चापररात्रे । नु क्षिप्रम् । कीरती । देवी दानादिगुणा । जीरा
 रथानाम् जीर इति क्षिप्रनाम (सु. निघ २,१५) । रथो रंहतेर्गतिकर्माणः, गन्तेर्हामिप्रेतः ।
 निर्धारणे च पट्टी । क्षिप्रा गन्तूणां मध्ये । अयमा रथानामिति पट्टीनिर्देशात् सकाशादिति
 वाक्यशेषः । क्षिप्रा रथानामपि सकाशात् । कस्य उवामोषा उच्छाञ्च । उपपते । ये अस्याः
 आचरणेषु दधिरे वा इत्येव परित्येतरय स्थाने । परिचरणेषु दधिरे आत्मानं धारितवन्तः ।
 परिचर्यायां स्थिता इत्यर्थः । कथम् । गमुद्रे न श्रवस्पर्धः 'श्रवः' (निघ २,१०) इति धननाम ।
 ताकामाः धवस्पर्धः बनिजः । यथाऽऽवन्तधनाशया समुद्रे बनिजो स्ववतिष्ठते तद्वत् । य एषोऽसौ
 परिचरान्ति तेषामेव सा उवास उच्छाञ्च ताकार्यकरत्वात्, तैरैवामयदृणामित्यर्थः ॥ ३ ॥

येदुष्टं^{१०} पुराऽऽरिं^{११} स्तुहवती, सम्पति च श्वोषत् क्षिप्रम् उपाः^{१२} क्षिप्री रथानाम् । ये रथाः उपय.
 भागमनेषु तिष्ठति अष्टमाजिदीर्घ. गमुद्रे ह्य नाविकाः ॥ ३ ॥

१. राधः मीं अ कु. २. शेरय धने नि. ३. 'रथा दृष्ट' अ कु. ४. 'निर्देशात् अ नि.
 ५. असात् रि'. ६-८. 'नृणां रि' ल. ७. नानि रि' अ'. ८-८. 'राध रिभ्यः रि' अ'.
 ९. नानि रि. १०. 'रथा दृष्ट' अ कु रि. ११. 'पुरोऽपि लक्षे, पुरा रि' अ'. १२. 'या रि'.

मुद्रल० उपा देवी उवास पुरा निवासमकरोत् । प्रभाते वृत्तवतीत्यर्थे । च तु अद्यापि उज्ज्वलं
 न्युच्छति प्रभाते करोति । क्रीडती देवी । रथानाम् जीरा मेरुपित्री । उप काले हि रथा
 प्रेरयन्ते । अस्या उपस आचरणेषु आगमनेषु ये रथा दक्षिरे पृथा सजीवृथा भवन्ति तेषां
 रथानामिति पूर्वज्ञानव्यय । रथप्रेरणे दृष्टान्त । भवत्येव धनकाम्या समुद्र न यथा समुद्रमेषां
 नाव सजीवृत्त्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानार्य सूर्यः ।

अत्राह तत् कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

उप । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मन । दानार्य । सूर्य । अत्र । अह । तत् । कव ।
 एषाम् । कण्वतम । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

इहन्द० उपो ये ते हे उप । ये ते तुभ्यम् यामेषु यज्ञेषु प्र युञ्जते आत्मीयम् मन हविषाम्
 दानाय । ये तुभ्य यज्ञेषु हवीषि ददतीत्यर्थे । सूर्य स्तोतार । अत्र पृथिव्यास्तद्विद्विषया
 अथ प्रतिनिर्देश । अत्र पृथिव्याम् । अह अहदाप्येो विनिप्रदार्थीय एवदावदस्याथ कण्वतमस्य
 परो द्रष्टव्य । तत् एषाम् नृणाम् इति अमानाधिकरणाच्चथो निर्धारणपच्छन्ता । तेषामेषा मनुष्याणां
 मध्ये कण्व एव कण्वतम नाम गृणाति कण्व इति सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पिशुचन्द पुत्रे
 प्रयुज्यते । आत्मन एवाय परोक्षरूपेण प्रथमपुरषेणाऽभिधानम् । कण्वतम इति कण्वतमस्य
 मेधाविनाम (४ निघ ३ १५) । अतिशयन मेधावी कण्वतम । अथ कण्वपुत्र प्रकण्वो
 नाम मेधाविषमस्त्व नाम स्तोत्रीत्यर्थे । नामस्तुत्या चात्र नामशतामेव स्तुति प्रतिशयने ।
 त्वा स्तोत्रीत्यर्थे । हे स्तोतारस्तुभ्य यज्ञेषु हवीषि ददति समस्तायानेतस्या पृथिव्या तस्य
 मध्ये अहमव कण्वपुत्रस्त्वामतिशयेन स्तौमि, मान्य कश्चिदिति समस्तार्थे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उपसि दायने दाधान प्रकण्व उदाराणा नामान्यसावसाविति मूठ इति समुदायार्थे । उप ।
 तस आगमनेषु ये प्राज्ञा मन दानाय प्रायुञ्जते । अत्र एव कण्वाना वरिष्ठ कण्वपुत्र एषाम्
 नृणाम् तत् नाम उच्चारयति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे उप । ते तस यामेषु यामनेषु सरसु ये सूर्य विद्वांस दानाभिज्ञा दानाय धर्मादि
 दानार्थम् मन स्वकीयम् प्र युञ्जते प्रेरयन्ति । दानशीला उदारा प्रभव प्रात काले दातुमिच्छन्ती
 स्वयं । एषाम् दातुमिच्छताम् नृणाम् तत् नाम दानरिषये होक्प्रतिद नाम कण्वतम अतिशयन
 मेधावी कण्वो महर्षि अथ अह अत्रैव उप काले गृणाति उच्चारयति । यो दातुमिच्छति
 यत्र नामप्रहणन दातार प्रशंसति तौ तभौ अपि उप काल एव तथा कुरत कुरतुपस स्तुति ॥ ४ ॥

आ या योषेः सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जुर्यन्ती वृर्जनं पृद्धदायत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योर्वाऽश्च । सूनरी । उपाः । याति । प्रऽमुञ्जती । जरयन्ती । वृजनम् । पृत्ऽवत् ।
ईयते । उत् । पात्स्यति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

स्कन्द० आ या योषेव आ इत्युपसर्गो यातीत्याख्यातेन सम्बध्यते । येति पदपूर्णाः । योषेव
यथा कश्चिद् स्त्री एषम् सूनरी शोभना मत्त यस्याः स्तोत्रदेन पट्टत्वेन च समित सा
सूनरी उपाः आ याति आगच्छति । उदितेरनर्थः । प्रमुञ्जती मुञ्ज पालनाभ्यवहारयोः । सोम
ज्योतिषा हृत्सं जगत् प्रकर्षेण पालयन्ती । जरयन्ती वृजनम् बलं कालेन हि प्राणिनां जीर्णति ।
कालं चोपा अतिपातयति । मत्त एवमुच्यते- जरयन्ती वृजनमिति । कथं पुनरायाति । उच्यते ।
पृत् इत्येते शुद्धोऽप्ययमीयति^१ सोपसर्गाथीं द्रष्टव्यः । यथा कश्चिद् पादवानागच्छेत्तद्दामाञ्छति ।
उत्पातयति च चटकादयो पक्षिणः । चटकादयो हि पक्षिणः उपउद्वचवेलायो^२ स्त्रेभ्य आवासकेभ्य
उत्पन्नम् । अतस्तानुपा^३ पूर्वोत्पातयति इत्युच्यते ॥ ५ ॥

घेहृत् ० आ याति उपाः स्त्रीव प्रकर्षेण रहन्ती सूनरी 'सूनरी' (निघ १, ८) इत्यप्युपोनाम् । शोभन-
नरेति । मनुष्याणाम् उपद्रवम् जरयन्ती । उपस्यागतार्था पृत्त् पुरपादिकं^४ थलति । पक्षिणः
वेयम् उद्गमयति ॥ ५ ॥

मुद्रल ० उपाः देवी प्रमुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आ याति च प्रतिदिनमागच्छति सत्तु । दृष्टान्तः ।
सूनरी मुष्टु गृहद्वारं नेत्रो योया इव गृहिणीव । कीदृशुपाः । वृजनम् गमनशीलम्
जडमं प्राणिजातं जरयन्ती जरां प्राययन्ती । असत्द्रुपस्तादृशायां योद्वाग्या प्राणिनो वीर्णा
भवन्ति । किञ्च उपकाले पृत्त् पादयुक्तं प्राणिजातम्^५ ईयते निद्रां परित्यज्य स्वस्ववृत्तार्थं
गच्छति । किञ्च इयम् उपाः पक्षिणः उत्पातयति पक्षिणो गुपकाले^६ समुत्पाद्य तत्रतत्र
गच्छन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्यः ॥

वि या सुजति समेनं व्यर्थिर्नः पृदं न वेत्योर्दती ।

वयो नर्किष्टे पक्षिर्वांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सुजति । समेनम् । वि । अर्थिनः । पृदम् । न । वेति । ओर्दती । वर्यः । नर्किः ।
ते । पक्षिऽवांसं । आसते । विऽउंष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

स्कन्द० वि या सुजति या रिम्जति विसर्गो हनुशा । अनुजानाति । किम् । समनम् संभा-
मनामैतत् (ह. निघ २, १५) । संभामम् । उपउद्वचोत्तरकालं मुष्ठादयो योद्वातो मुष्यन्ते ।
मत्त उपा एव संभाममनुजानातीत्युच्यते । मयवा^१ समनमिति संपूर्णव भवेवा^२ ज्ञानार्थं
भवेवा^३ प्राणार्थं रूपम् । ज्ञानं प्राण वेद्यर्थः । उभयमपि श्रेष्ठदुपउद्वचोत्तरकालं प्रवर्तते ।

१. 'विर्यः' अ. २. 'विर्यः' इति. ३. 'विर्य' अ. ४. 'वि वि' अ.
५. 'विर्यविर्य' अ. ६. 'उद्वचो' वि. ७. 'नानि' अ. ८-८. 'नानि' अ.

न च केवल समनम् । 'किं तर्हि' । वि अर्थिन अर्थिन । कार्यवन्त । कार्यवन्तश्च कार्येषु विशुद्धवन्ते । सर्वे हि कार्यवन्त स्वकार्येषूपउदयोत्तरकाल प्रवर्तन्ते । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यं । सा पद न वेति वेतिर्गैतिकर्मा । यथा कश्चिदेक पद गच्छन् तद्वत् क्षणेन गच्छति । का । श्रोतौ उपोनामैतत् (तु निघ १, ८) । उपा । परोऽर्धेषु प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाक्यम् । दशो नकिष्टे पतिवात् पतिवात् इति ताच्छीत्ये प्रसुद्धेष्टम् । पक्षिण पतनशीला तत्र व्युष्टी स्वैवावसक्तु न आसते । त्वदुदयवेलायां श्वेभ्य आवासकेभ्य उत्पत्तन्तीत्यर्थ । हे वाजिनीवति ! उपोना मैतत् । उप । ॥ ६ ॥

घेङ्कट० वि सृजति या सद्माम युयुत्सुर् प्रेरयति^१ या च भिक्षुर् । सा पदम् इ^२ निदधाति शनै शनैरागच्छन्ती^३ उपा इति रश्ममिप्रायम्^४ । पक्षिणो न^५ केचन पतनशीला वृषेषु आसते तत्र व्युच्छन्ते^६ उप । ॥ ६ ॥

मुद्गल० या देवता समनम् समीचीनचेष्टायन्त गुरुषु वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिपेष्टाङ्गशरात् पुरापान् उपकाल शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किञ्च उपा आधन वाचकान् वि सृजति । तेऽपि उपकाले समुत्थाप्य स्वकीयदानुगृहे गच्छन्ति । श्रोतौ उपो दवता पदम् स्थानम् न वेति न कामयते । उपकाल शीघ्र गच्छतीत्यर्थ । हे वाजिनी यति ! उपोदेरते ! ते^१ व्युष्टी स्वकीये प्रातः काले पतिवात् पतनयुक्ता वयं पक्षिण नकि आसते न तिष्ठन्ति । किन्तु स्वरात्रीटात् विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थ ॥ ६ ॥

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

श्रुतं रथेभिः सुभगोपा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । परावत । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि । श्रुतम् । रथेभि । सुभगा । उपा । इयम् । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० एपा अयुक्त युक्तवती अधान् रथेषु । युक्त्वा च परावत वरनामैतत् (तु निघ ३, २९) । वरात्^१ । उत । सूर्यस्योदयनात् 'कल्पस्रुटा बहुलम्' (पा ३, १, ११२) इति मयादानेऽर्थे एतद् द्रष्टव्यं । यत स्थानात् सूर्य उदेति तत्र । अधि तत्रस्तु 'अधिपरी अलर्षवी' (वा १, ४, १३) इति कर्मप्रवचनीय पदपरण । श्रुतं रथेभि शतमिति गृत्वीपार्थे द्वितीया । क्लृतेन रथे । सुभगा सुधना । उपा इयम् वि याति विविधं गच्छति । अभि मानुषान् मनुष्यान् प्रति । इत्येतश्च पार्थिनं लोक स्वभासा व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ ७ ॥

घेङ्कट० एपा उयुक्ता वरात्^१ सूर्यस्य^२ उदयनाद् दिव^३ शतम् रथानधिरथ्य सुधना उपा. मानुषान् अभि विविधम् याति ॥ ७ ॥

मुद्गल० एपा उपोदेवता शतम् अयुक्ता स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्यवतुना

१ १ मामि अ २ 'नकि गृहो' ३ 'श्री ति' ल्ये ४ एव वेति गच्छति वि' अ'.

५ 'एति इ' ६ 'मियावपनम् छ कु' ७ एव क वि' ८ 'एते ल' ९ मामि वि' ई'

१० मामि ति. ११ मयात् वि'. १२-१३. 'नरिच वि'.

इयम् उपाः परावतः दूरस्थात् सूर्यस्य उदयनात् अथि सूर्योदयस्वानात् अधिकान् पुलोकात् मानुषान्
अथि मनुष्यानुदिश्य रथेभिः शतसंख्याकैः युक्तैः रथैः नि याति विशेषेण गच्छति ॥ ७ ॥

विश्वंमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरीं ।

अपु द्वेषो मथोनीं दुहिता दिव उपा उच्छ्रत् अपि सिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्थाः । ननाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरीं । अपि । द्वेषः ।

मथोनीं । दुहिता । दिवः । उपाः । उच्छ्रत् । अपि । सिधः ॥ ८ ॥

स्कन्द० विश्वम् अथाः विश्वं सर्वमस्याः ननाम् प्रणवम् चक्षसे दर्शनाय जगत् । सर्वस्य जगत्तः
एतदायत्तं दर्शनमित्यर्थः^१ । ज्योतिः चेषम् कृणोति सूनरीं । किञ्च द्वेषः सर्वप्राणिद्वेष्यं तमः मथोनी
धनवती दुहिता दिवः उपाः^२ अप उच्छ्रत्^३ अपोच्छति । तमश्च विद्यासयतीत्यर्थः । न च केवलं
तमः । किं तर्हि । अथ सिधः त्वेषतिः क्षयाय क्षोषणाय वा । क्षपयितुन् क्षोषयितुन् वा । कान् ।
सामर्थ्यात् नक्तं चरान् रक्षभादीन्^४ । रक्षभादीनि विद्यासयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अथाः^५ उपसः दर्शनाय सर्वमेव^६ जगत् शिरो नमयति^७ । ज्योतिः च कृणोति उपाः । सा दिवः
दुहिता सर्वान् द्वेष्यन् क्षपयितुं^८ तिरस्कुर्वती^९ प्रादुर्भवतु ॥ ८ ॥

मुद्गल० विश्वम् सर्वम् जगत् जगत्स्य प्राणिजातम् अस्थाः उपसः वक्षुने प्रकाशनाय ननाम् प्रहोभवति ।
राशौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनाः तद्विचारविश्रीम् उपसम् उपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
कुतः । यस्मादेवा सूनरी सुन्दु नैत्री अभिनवफलस्य प्रापयित्री उपाः ज्योतिः कृणोति सर्वं प्रकाशयति ।
किञ्च मथोनी मधवती धनवती दिवः दुहिता पुलोकतकाताहुरवशा उपाः द्वेषः द्वेष्यन् अप
उच्छ्रत् अपवर्जयति । किञ्च सिधः हिंसकान् अप उच्छ्रत् । तस्मादिष्टप्राप्तनिष्टपरिहारहेतुभूताम्^{१०}
उपोद्वेष्यां विश्वं जगत् नमस्कुर्वतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उप आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्वस्मम्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उपः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः । आवहन्ती । भूर् । अस्मम्यं ।

सौभगम् । व्युच्छन्ती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे उप ! आ भाहि दीप्यस्व भानुना इति भानुरव्यते, तेन भानुना । चन्द्रेण यदि
भाह्वदे^१ । ह्लादयिष्या । मुपच्छेरेत्यर्थः । हे दुहितः दिवः । कथं च पुनराभाहि । आवहन्ती
आनयन्ती भूर् इष्ट अस्मम्यं अस्मदर्शम् सौभगम् शोभनं धनम् । प्रभूतमस्मम्यं शोभनं
धनं ददतीत्यर्थः^२ । व्युच्छन्ती च^३ दिविष्टिषु दिवमिष्यते चाभिर्गन्तुं ता दिविष्टयः^४ ताम् ।
अस्मद्विषेणु वसेतिर्यर्थः ॥ ९ ॥

१. भाहिर्दिवि^१ कु. २-२. नास्ति कु. ३. ए(रा)शुना^३ भ. ४. नास्ति कु ल सर्वे रि^४ भ.
५. समनेव कु. ६. मनपति रि^५ भ.; न मनपति रि^५ लपे. ७. मयवि^६ कु. ८. पति अपोच्छति रि^६ भ.;
पती ल कु. ९. 'दिविष्टिषु' रि मै. १०. इत्ये मूले. ११. इरानी मूले. १२. नास्ति भ.
१३. 'दिव इत्यः भ.

वेङ्कट० उपः! अभिसुप्तम्! माहि^१ वैजसा ह्यादकेन दिवः इहितः! आवहन्ती बहु धनम् अग्मम्
प्रादुर्भूयन्ती दिवसानामन्वेपणेपु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे दिव. इहितः! सुलोकस्य पुत्रि! उपः! उपोदेवते! चन्द्रेण सर्वेपामाह्यादकेन भादुन्य प्रकाशेन
आ समन्वाद् माहि प्रकाशस्व। किं इवेती। दिशिष्टेषु दिवसेषु भूरि प्रभूतम् सौभाग्यं सौभा-
ग्यम् अग्मभ्यम् आ वहन्ती सम्पादयन्ती तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ ९ ॥

विश्वस्य हि प्रार्णनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसिं सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामधे हवम् ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्रार्णनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं । सूनरि । सा । नः ।

रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामधे । हवम् ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्वस्य हि विश्वस्य पदपूरण । सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनम् जीवनम् च त्वे त्वयि त्व
दायत्तम् । सर्वे प्राणिनस्त्वत्प्रसादात् प्राणन्ति जीयन्ति चेत्यर्थः । 'या रथं किं करोषि' । उपदेते ।
वि यत् उच्छसि यत् या त्वं व्युच्छसि तमांसि विवासयसि हे सूनरि । या चैरुत्पासि
सा नः अस्माकम् रथेन बृहता तृतीयानिर्देतादृश आगन्तुमिति शेषः । महता रथेन अस्मात्
प्रत्यागन्तु हे विभावरि । दीक्षिमति ! भुवे श्यु । हे चित्रामधे^२ हे चित्रधने ! उपः ! उपोनामै
या चित्रामघातवदः^३ (तु निघ १,८) । हवम् आह्वानम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० विश्वस्य हि प्राणितः^४ प्राणनम् जीवनम् च त्वयि भवति यदा त्वम् वि उच्छसि उपः!
प्रकाशं कुर्याती^५ सा अस्माकम् रथेन बृहता आगता^६ दीक्षिमति ! श्यु चित्रधने ! ह्वानम् ॥ १० ॥

मुद्रल० 'हे सूनरि ! उपोदेवि ! विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनम् चेतनम् जीवनम् प्राणधारण च
त्वे हि त्वय्येव वर्तते । यत् यस्मात् त्वम् वि उच्छसि तमो वर्जयसि' । हे विभावरि ! विशिष्ट-
प्रकारधुक्ते ! सा तारशी रथम् न अस्मात् प्रति बृहता प्रीवेन रथेन आयाहीति शेषः । तथा
हे चित्रामधे ! चित्रधनधुक्ते ! उपोदेवते ! अस्मादीयम् हवम् आह्वानम् श्रुधि श्यु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वर्यः ॥

उपो वाजं हि वंसु याश्चेशो मानुषे जने ।

तेना बंह सुकृतो अघुराँ उप ये त्रां गृणन्ति वह्यः ॥ ११ ॥

उपः । वाजम् । हि । वर्यं । यः । चित्र । मानुषे । जने । तेन । आ । बृह । सुदृष्टः ।

अघुरान् । उप । ये । त्रां । गृणन्ति । वह्यः ॥ ११ ॥

१. हि सुगन् वि^१ अ^२ २. वरि वि^३ अ^४. ३-३. यादं किं करोषि अ, वि करोषि तु कि. ४. विश्वं वि
५. यपउं वु. ६. तासि वि^६ अ^७. ७. कुर्याती अ. ८. आगता वि^८ अ^९; यता वु. ९-९. तासि वि.

स्कन्द० हे उपः! वाजम् अन्नम् हि-शब्दस्तु पदपूरणः । बन्धु सामर्थ्यात् 'वस्वा नो वार्या पुह'
 (ऋ ८, २३, २७) इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च वनिरन्न दानार्थः । देहि । कीदृशो वाजः^१ । उच्यते ।
 यः पित्रः पूज्यः मातृपे जने मनुष्यलोके । तेन दत्तेन उप आ वह सुकृतः शोभनात्तान्
 स्वर्गादिफलावाप्तिकरणान्^२ अवरान् यज्ञान् । कस्य । ये त्वा गृणन्ति स्तुवन्ति यद्वयः स्तुतीनां
 योहारो मत्प्रभृतयः । यच्छब्दभ्रुते^३ तेषामित्यप्याहार्यः । तेनाग्नेन स्तोत्रान् यज्ञकरणसमर्थान्
 कुर्वित्यर्थः । अथवा तेनेति हेतौ तृतीया । तेन हविर्भूतेन हेतुना^४ । तद्वच्चं हविर्भूतमुपभोक्तुमित्यर्थः ।
 आ वह । कान् । आत्मसद्धारिणो^५ विश्वान् देवान् । 'कुत एतत्'^६ । 'विश्वान् देवान् आ वह' इत्युत्तर-
 स्वासृष्टि दर्शनात् । कीदृशान् । सुकृतः शोभनकर्मकारिणः । वच, अवरान् उप उपदाध्वः सामर्थ्यात्
 प्रतिशब्दस्वार्थे । यज्ञान् प्रति । यज्ञेष्वित्यर्थः । कस्य स्वभूतेषु । उच्यते । ये त्वा गृणन्ति
 यद्वयः तेषान् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उपः! हि मच्छं देहि^१, वः पूजनीयः मनुष्येषु भवति । अथ तेन अग्नेन सुकर्माणः यज्ञान्
 उप आ वह ये त्वा स्तुवन्ति स्तोतारः ॥ ११ ॥

सुद्वल्ल० हे उपः! वाचम् हविर्लक्षणमद्यम् हि श्रुतिषु प्रसिद्धम् बन्धु याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यः वाजः
 चित्रः चायनीयः^२ मातृपे मनुष्ये अने यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वब्रान्वयः । तेन कारणेन
 सुकृतः^३ सुष्ठु इत्यवतो^४ यजमानान् अवरान् हिंसादिनाम् यागान् उप आ वह प्रापय । ये
 यजमानाः यद्वयः यज्ञनिर्वाहकाः त्वा त्वाम् गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण
 सम्बन्धः ॥ ११ ॥

विश्वान् देवां आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।

सास्मानु धा गोमदश्चाविदुक्थ्व^१सुपो वाजं सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उपः । त्वम् । सा । अस्मानु^२ । धाः ।
 गोमदत् । अर्धऽपत् । उक्थ्व्यम् । उपः । वाजम् । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० विश्वान् देवान् आत्मसद्धारिणो विश्वान् देवान् आ वह सोमपीतये अन्तरिक्षान् हे उपः । त्वम् ।
 उपस एवात्र माषान्पम् । सद्धारित्यमात्रे विधेनां देवानाम् । सा अस्मानु इति तच्छब्दभ्रुते-
 र्गोमदार्थेसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । सा स्वामेवमवोचाम सा अस्मानु धाः स्थापय ।
 अस्मान्पं देहीत्यर्थः । गोमदं अश्वत्त्वं^३ उक्थ्व्यम् प्रदास्व^४ हे उपः । वाजम् अन्नम् सुवीर्यम् शोभनीय-
 सहितं शोभनवीर्यं वा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विश्वान्^१ देवान् आ वह सोमपानाय अन्तरिक्षान् उपः । त्वम् । सा अस्मानु धेहि गोमदं
 अश्वत्त्वं प्रदास्वम् उपः । वाजम् शोभनवीर्यम् ॥ १२ ॥

१. यो वाज. अ. ति. २. 'वाजान्' ति. ३. 'अश्वत्त्वात् अ. ४. नास्ति अ.
 'अश्वत्त्वात् ति. १-६. नास्ति ति. ७. देहि अ' ति'^१ अ. ८. वाजनीयः सूको. ९. इतः सूको.
 १०. तवज्ञो सूको. ११. नास्ति अ. इ. १२. 'इत' अ. १३. नास्ति ति'^२ अ.

मुद्रल० हे उप । त्वम् सोमपीतये सोमपानार्थम् अतरिक्षान् अन्तरिक्षलोकात् विश्वान् पितॄन् देवान् आ वह अस्मदीय देवयजनदेश प्रापय । हे उप । सा घाहती त्वम् गोमन् गौमन्त्स पशुभिर्गामिर्बुक्तम् अश्वपत् अश्वरूपेत् उक्त्यम् प्रदास्यम् सुवार्थम् शोभनवीर्यितम् वाग्म शत्रम् अस्मात्तु या निषेहि स्थापयेत्पर्य ॥ १२ ॥

यस्या रुशन्तो अर्चयुः प्रति भद्रा अर्हक्षत ।

सा नो रुयि विश्वारं सुपेशसमुपा ददातु सुग्न्यम् ॥ १३ ॥

यस्या । रुशन्त । अर्चय । प्रति । भद्रा । अर्हक्षत । सा । न । रुयिम् । विश्वारम् । सुपेशसम् । उपा । ददातु । सुग्न्यम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० १; सुपेशसम् 'पेश इति रूपनाम' (या ८, ११) । सुरूपम् उपा ददातु सुग्न्यम् सुसन्तै तत् (इ । नष ३, ६) । सुग्न्यम् १; अथवा रयरेवैतत् विशेषणम् । सुलकर रयिम् ॥ १३ ॥

धेहूट० यस्या दीप्यमाना अर्चय प्रति अर्हक्षत कल्याणा । सा न रुयिम् सर्वदार्ण्य सुरूपम् उपा ददातु सुलकरम् ॥ १३ ॥

मुद्रल० यस्या उपस अर्चय प्रकाशा दशमत् शत्रुन् हिसन्त भद्रा कल्याणा प्रति अर्हक्ष प्रतिदृश्यन्ते । सा तथाभूता उपा न अस्मभ्यम् रायम् ददातु । कीदृश रयिम् । विश्वारम् विश्वारम् वारकम् सुपेशसम् शोभनरूपोपेतम् सुग्न्यम् सुष्टु गन्तायम् ॥ १३ ॥

ये चिद्धि त्वामर्षयः पूर्वे ऊतये जुहुरेऽर्षसे महि ।

मा नुः स्तोमां अभि गृणीहि राधुसोर्षः शुक्रेण शोचिषां ॥ १४ ॥

य । चिद्धि । हि । त्वाम् । ऋषय । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अर्षसे । महि । सा । नु । स्तोमां । अभि । गृणीहि । राधुसा । उप । शुक्रेण । शोचिषां ॥ १४ ॥

स्कन्द० सा^१ न इति तच्छब्देन उपस प्रतिनिर्देशात्, य इति पृच्छद् उपोविषयो दृश्यः । व्यत्ययेन शुद्धिद्रव्या । द्वितीयैकवचनस्य स्थान प्रथमावदुवचनम् । चिद्धि शब्द परस्पर । याम् त्वाम् ऋषय पूर्वे ऊतये अर्वातिरयं गत्यर्थे । न्ययान् प्रति समन्ताय जुहुरे हुतव्ये अग्ने तर्पणाय हविर्भि हे महि महि^२ सा न स्तोमां अभि गृणीहि^३ अभिष्टुहि राधुसा धनेन । धने दद्यात्पर्ये । घनदानेन शुद्धिप्रकाशनात्^४ शोमा अभिष्टुता भवन्ति । न च केवल राधुसा । किं तर्हि हे उप । "गुण्य शोचया शुक्रवर्णया च म्वदीप्यया । नित्ये चास्मात् प्रति शुक्रण ज्योतिषां^५ प्युरोऽर्षयं । मधया 'य चिद्धि त्वाम्, 'सा न शोमां' इति श्रुती पृच्छत् अस्मदी परस्परसम्बन्धाय मवाधोग्यार्थमभ्यर्षां अ-यो पृच्छत्तच्छब्दावध्यादित्य निराकाङ्क्षीकर्मणौ ।

१ १ 'तत्' मन् वि २ वादप्रयत्न भाष्यार्थाः युद्धित मूको ३ नानि अ ४ पृच्छत्
वि^१ अ ५ उच्यु वि ६ वे चिद्धि हि तां ल मूको ७ नानि ति ८ य इति वि
० नानि अ १० 'ऊत' ति ११ ११ नानि ति अ

ये त्वामृषयः पूर्वं जुहुरे तेषामिव यां त्वामलोप्यं^१ सा त्वम् नः अस्माकमपि^२ स्तोमान् अभिगृणीहि राधसेति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये चिन् दि त्वाम् ऋषयः पूर्वं रक्षणाय आहूतवन्तः महति^३ । सा अस्माकन् स्तोमाप् अभि गृणीहि धनेन उपः । शुक्लेण तेजसा पुनेति ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे महि! महिषे! पूजनीये! वा उपोदेवते! त्वाम् ये चिन् हि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं चिरन्तनाः ऋषयः मन्त्रद्वाराः कृतये रक्षणाय अवमे अहाय च जुहुरे जुह्विरे आहूतवन्तः, सूक्तस्यैः मन्त्रैः स्तुतवन्तः इत्यर्थः । हे उपः । सा तादृशी त्वम् राधसा अस्माभिर्दत्तेन दृविर्लक्षणेन धनेन शुक्लेण शोभिता दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता मती तेषाम् ऋषीणामिव नः अस्माकम् स्तोमान् अभि स्तुतीः अभिलक्ष्य गृणीहि सम्यक् स्तुतमिति शब्दय ॥ १४ ॥

उपो यद्य भानुना वि द्वारार्वृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिपः ॥ १५ ॥

उपः । यत् । अय । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः । रिपः ॥ १५ ॥

स्कन्द० उपः यन् हे उपः! 'यारवम्' अथ स्वेन भानुना द्वारौ^१ पूर्वापरे^२ द्वे अपि द्वारे वि ऋणवः ऋणु गतौ । विविधे गणसि । कल्प्यं द्वारौ । दिवः दुष्टोक्तस्य । गृत्स्नां दिवं स्वऽप्योतिषा न्यायोपीत्यर्थः । यच्छतात्तेस्तपज्जदोऽप्याहर्तव्यः । सा प्र नः यच्छतात् प्रयच्छतात् । प्रयच्छ अस्मभ्यम् । अवृकम् शुक शुक आदने, परैरनादेयम् । पृथु विस्तीर्णम् । छर्दिः गृहम् । न च केवलम् । किं तर्हि । प्रयच्छ हे देवि ! गोमतीः इयः गोसंयुक्तानि अन्नान्यपि ॥ १५ ॥

वेङ्कट० उपः । यत् अथ तेजसा दिवः द्वारौ पूर्वापरे सुधैव विद्यवती । तदानीं प्र यच्छ अस्मभ्यं स्तोत्रदितं विस्तीर्णं गृहम् प्र यच्छ^३ च^४ देवि । गोमन्ति अस्मानि ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे उपः! त्वम्^५ अथ शस्त्रिन् प्रभातसमये यत् यस्मात् भानुना प्रकाशेन दिवः अन्तर्दिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागी अन्धकारेण आप्लावितौ वि ऋणवः विस्त्रिभ्य प्राप्तेषु । तस्मात् त्वम् नः अस्मभ्यम् छर्दिः^६ 'तेजसि गृहम् प्र यच्छतात् देवि । कीदृशं छर्दिः'^७ । अवृकम् द्विसकरहितम् पृथु विस्तीर्णम् । अपि च हे देवि ! देवतकीले ! गोमतीः बहुभिर्गोभिर्दुका इयः अस्मानि । प्र इत्युपसर्गस्य आवृत्तेः यच्छतात् इत्यनुपपद्यते । प्र यच्छतात् देहि ॥ १५ ॥

सं नो राया घृष्टता विश्वेष्यसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं घृष्टेन विश्वतुरोपो महि सं शर्जैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

१. 'स्तोत्र ति; स्तोत्र. कु अ. २. मत्स्यमिति कस्यति ति. ३. महि तेषामिव वि' अ. ४. गृत्स्नाः मूळो. ५. य. सा त्वम् मूळो. ६. द्वारेण कु. ७. 'परो अ ति. ८. तस्य कु ति. ९. 'यच्छति ति'. १०. नास्ति ति'. ११. नास्ति मूळो. १२-१२. नास्ति मूळो.

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ । सम् । युञ्जेन ।
विश्वऽहुरा । उपः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवृत्ति ॥ १६ ॥

स्कन्द० सम् नः राया न. अस्मान् प्रति राया बृहता विश्वपेशसा बहुरूपेण सर्वरूपेण वा । सम् मिमिक्ष्व
म्यक्षतेर्मधिकर्मणः (तु. निघ २, १४) एतद्रूपम् । सामर्थ्याभावात् म्यक्षतिरन्तर्णीतिरूपयोर् इत्यथ ।
सहृगमथ सऽङ्गमथ । धनमस्मभ्यं देहीरथैः । न च केवलेन राया । किं तर्हि । सम् इळाभिः आ
'दळा' (निघ २, ७) इत्यङ्गनाम । आकारः समुपयाथः । 'देवेभ्यश्च पितृभ्य आ' (अ १०,
१६, ११) इति यथा । अत्रैश्च संमिमिक्ष्व । सम् युञ्जेन युञ्जं योतते, यत्र इहाभिप्रेतम् ।
यसासा च संमिमिक्ष्व । कीदृशेन । विश्वहुरा सर्वैः हिंसार्थः । सर्वशत्रूणां हिंसित्वा ।
अन्तर्कर्मण्यर्थः । हे उपः । महि । सम् । वाजैः वाजनाब्दोऽत्र बलनघनः । वलैश्च संमिमिक्ष्व ।
हे वाजिनीवति । उपोनामैतत् (तु. निघ १, ८) । उपः । प्रत्युपसर्गं चाख्यातानुपह्नादाख्यात-
भेदाच्च यान्यभेदाद् वाजिनीवतीरयेतस्वोप इत्येतेन 'सह पर्यायत्वेऽप्युपनक्तत्त्वम्' । सम्मिमिक्ष्वो
योपम पुत्र विशेषणम् । वाजिनीशब्दोऽत्रनामधेयम् । 'अस्मत्पति । अयना' 'वाजी' (निघ १, १४)
इत्यख्यनाम । तस्मान् स्त्रियामीकारः । वाजिन्यो^१ वदवास्तइती वाजिनीवती ॥ १६ ॥

येदुट्ठ० संयोज्य अस्मान् धनेन महता^२ सर्वरूपेण^३ । सम् मिमिक्ष्व च गोभिः । सम् योजय यसासा
सर्वशत्रूणां हिंसकेन^४ । सम् योजय अस्मिन् अन्नपति ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे उप । नः अस्मान् राया धनेन सम् मिमिक्ष्व संस्त्रिभ्यः । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन ।
श्रुता प्रभूतेन विश्वपेशसा बहुविधरूपयुक्तेन । तथा इळाभिः आ गोभिश्च अस्मान् सम् मिमिक्ष्व ।
'आकारः समुपयाथे । किं च हे महि । महनीये । उपोदेवते । युञ्जेन यसासा सम् मिमिक्ष्व' । कीदृशेन
युञ्जेन । विश्वहुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति ! अन्नसाधनभूतव्रियायुषे ।
वाजैः अशैः अस्मान् सम् मिमिक्ष्व ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[४९]

उपो भूद्रेभिरा गंहि द्विवधिंश्च रोचनादधि । वहन्त्वरुणस्सं च उपं त्या सोमिर्नो गृहम् ॥ १ ॥

उपं । भूद्रेभिः । आ । गृहि । द्वियः । चित् । रोचनात् । अधि । वहन्तु । अहृणऽस्सं ।

उपं । त्या । सोमिर्न । गृहम् ॥ १ ॥

स्कन्द० हे उप । भूद्रेभिः कर्वाणैरथै आ गहि आगच्छ । वृत्तः । द्वियः चित् रोचनात् अधि चित्पणः
पदपरणः । रोचनादधि^१ दीक्षितपणः । सधीर्युपरिभावे, द्विव इत्यनेन^२ च सङ्घर्षवित्पणः ।

१. 'द्वियश्च हे वाजिनीवति उपो अ २. युञ्जतिः मुक्तो ३-३. अत् पुनः' अ; सप्त पर्यायसोऽप्य' ३.
४-४. वा अ; वाजि नि ५. 'नो वा अ नि. ६. अस्मात् अ^३ वि'. ७. नास्ति वि' अ'. ८. वृत्त'
वि' अ'. ९. नादृशेन वि' अ'. १०-१०. नास्ति वि' अ'. ११. 'पितेन अ'.

दिवोऽधि दिव उपर्यवस्थिताद्रोचनात् दीप्तादादित्यमण्डलमवाच्छ । किञ्च वहन्तु अरण्यत्वः
भरणः भारकतो वर्णः । 'सुः' (निघ २, ५) इति रूपनाम । भारकरूपा अथाः । कम् ।
त्वा स्वाम् । क । उप सोमिन गृहम् उपशब्दः प्रतिशब्दस्वार्थे, गृहमित्यनेन च सम्बन्ध-
दिव्यः । सोमवतो यजमानस्त गृहं प्रति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उपः । भद्रैः भागच्छ 'दीप्तात् लोकात्' । उप वहन्तु स्वाम् अरण्यरूपा अथाः सोमिनः
गृहम् ॥ १ ॥

मुद्रल० "उपो भद्रैभिः" इति चतुर्दशं पद्यं सूक्तम् । कण्वयुगः प्रस्कण्व ऋषिः । अनुसुप् उन्द्ः ।
उपा देवता ॥

हे उपः । उपोदेवते ! भद्रैभिः भन्दनीयैः शोभनैर्मनैः दिवः अन्तरिक्षलोकात् 'रोचनात्
रोचनात् दीप्यमानाद् अधि उपरि वर्तमानात् वित् पृथितात् एवंविधादन्तरिक्षलोकात्'
आ गृहि आगच्छ । हे उपः ! अरण्यत्वः अरण्यवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य
गृहम् देवयजनरूपं यत्तद्गृहम् ता स्वाम् उप वहन्तु प्रापयन्तु ॥ १ ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वम् । तेना सुश्रवंसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशंसम् । सुखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वम् । तेन । सुश्रवंसम् । जन्मम् ।
प्र । अत्र । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

स्कन्द० सुपेशंसम् सुखम् सुखम् च रथम् यम् अथस्थाः अधिष्ठितवती आरूढवती अस्ति । हे उपः ! त्वम्
तेन सुधरसम् 'धवः' (निघ २, ७) इत्यतनाम । शोभनं हविर्लक्ष्यमर्कं यत् स सुधवाः,
तं सुधवसं सुहविष्कं यजमानम् जन्मं प्र भव प्रकल्पेण आगच्छ अद्य हे दुहितः दिवः ! ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुरूपं सुदारम् रथम् यम् अथस्थाः उपः ! त्वम् । तेन शोभनार्कं हविष्मन्त्वम् यजमानम्
अद्य प्ररक्ष दिवः दुहितः ! ॥ २ ॥

मुद्रल० हे उपः ! त्वम् यम् रथम् अथस्थाः अधितिष्ठसि । कीरशो रथम् । सुपेशराम् शोभनावयवम् ।
सुखम् शोभनेन 'शोभेन आशानेन' युक्तम् । विस्तृणमित्यर्थः । हे दिवः दुहितः ! सुलोकासकाणात् उपपद्ये
उपोदेवते ! तेन रथेन अद्य अस्मिन् काले सुधवसम् शोभनहविषुं यम् जन्मं यजमानम्
प्र अद्य प्रकल्पेण गच्छ ॥ २ ॥

वयश्चित् ते पत्त्रिणो द्विपचतुष्पदर्जुनि । उपः प्रारंन्तूर्नु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पत्त्रिणः । द्विपत् । चतुऽपत् । अर्जुऽनि । उपः । प्र । आरन् । क्रुत् ।
अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

स्कन्द० वयं निवृत्ते चिच्छब्दोऽत्र उपमायाम् । वयं इव पक्षिण इव ते तव स्वभूता । पतन्निग, पतनशीला गमनशीला अस्या । द्विपात् चतुष्पात् द्विपात् चतुष्पात् । हे अर्जुनि । अर्जुनं सुलो वर्णं उच्यते । सुकवर्णे । हे उप । प्रारम्भतिरीत्यर्थः । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रवृत्तं अनु^१ प्रवृत्तशब्द कालवचन । अनुदाब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समासार्थः । कालान् प्रति । यो यो गमनकारकस्तत्र तत्रेत्यर्थः । उक्तं प्रारम्भ । उच्यते— दिव अन्तेभ्यः पुलोच्छ्वान्तेभ्यः । परि शब्दस्तु 'अधिपरी अनर्थको' (पा १, ४, ९३) इति कर्मप्रवचनीय पदपरण । अथवा परिशब्दोऽन्तशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्यः । अकृतसमासोऽपि च कृतसमासार्थः । दिव पर्यन्तेभ्यः प्रारम्भ^२ ॥ १ ॥

घेद्वट० पक्षिण पत्रयुक्ता द्विपात् चतुष्पाच्च उप । सुकवर्णे । तत्र आगमनकालान्^३ प्रति प्रयच्छति^४ अन्तरिक्षपर्यन्तेभ्यः ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अर्जुनि । सुकवर्णे । उप । उपोदेवते । ते तव कवृत् अनु गमनानि अनुलक्ष्य द्विपात् द्विपात् मनुष्पादिकम् 'चतुष्पात्' चतुष्पात् गवादिक तथा पतन्निग पतत्रदन्त पक्षोपेता वयं निवृत्ते पक्षिणश्च दिव अन्तेभ्यः आकाशप्रान्तेभ्यः परि उपरि प्रारम्भं प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रान्धकारेणाभिभूता सर्वे प्राणिनः त्वदागमनानन्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् । तां त्वामुपर्वसूयवो गीभिः कण्वा अहूपत ॥ ४ ॥

त्रिऽल्ल० । हि । रश्मिऽभि । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् । ताम् । त्वाम् । उप । त्वामुपर्व । गीऽभि । कण्वा । अहूपत ॥ ४ ॥

स्कन्द० व्युच्छन्ती हि विश्वम् पदपरण^५ । तां त्वाम् इति च त्वत्त्वदाद्यच्छब्दोऽभ्याहृतस्य । 'या रश्मि' व्युच्छन्ती आत्मीये रश्मिभि विश्वम् आभासि । अन्तर्गतित्यर्थोऽयम्^६ भासि सामर्थ्याद् द्रष्टव्यः । सर्वं जगदाभासयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । रोचनम् प्रकाशास्वभावकम् । ताम् त्वाम् हे उप । वसूवध धनकामा गीभिः स्तुतिलक्षणाभि गीभिः कण्वा कण्वपुत्रा अहूपत आहूतवन्तः । आगमनं पृथेद परोक्षरूपेण प्रथमपुरयेणाभिधानम् । अह कण्वपुत्र प्रकण्वनामा आहूतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

घेद्वट० व्युच्छन्ता हि रश्मिभिः सर्वे लोक भासयति । ताम् त्वाम् उप । धनकामा गीभिः कण्वा आहूतवन्तः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे उप । व्युच्छन्ता तमो वर्जयन्ती त्वम् रश्मिभिः स्वकीये तेजोभि विश्वम् सर्वं भूतजातम् रोचनम् रोचमानम् प्रकाशयन् यथा भवति तथा आ भासि आ समन्तात् प्रकाशते । हि यस्मादेव तस्मान् ताम् आत्मीयम् त्वाम् वसूवधः धनकामा कण्वा मेघादिव कृत्स्नान् गीभिः स्तुतिलक्षणैः यजोभिः अहूपत आहूतवन्तः । स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति प्रथमाष्टके अनुषांष्याये षष्ठो वर्गः ॥

[५०]

उद्दु त्वं जातवेदसं देवं बहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्वम् । जानजोदसम् । देवम् । बहन्ति । केतव । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उद्दु त्वम् नीर्यमुत्तरम्' (तु वृदे ३, ११३) । सूर्यदेवतमुत्तरं सूक्तम् । तच्छब्दध्रुतेर्योग्यार्थ-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यं । य सर्वप्राणिनो ममस्पर्शितः । त्वम् तम् । जातवेदसम् जातप्रज्ञानम् देवम्
दानादिगुणम् । उत् बहन्ति ऊर्ध्वं बहन्ति । के । सामर्थादथा । कीदृशा । केतव 'केतु'
(निघ ३९) इति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञानसत्त्वात् । सूर्यस्य हि स्वयं प्रज्ञानसत्त्वात्^१ अथैरपि प्रज्ञान
सर्वैरेवं भवितव्यम् । अथवा केतवो रश्मयः । प्रज्ञानसत्त्वात्^२ ते उद्बहन्ति । किमर्थम् ।
तौ द्रष्टुम् । दर्शनार्थमित्यर्थः । कस्य । विश्वाय पक्षार्थं एषा चतुर्थी । सर्वस्य भूतजातस्य ।
उदिते हि सूर्ये सर्वं भूतजातं द्रष्टुं समर्थं भवति, गातुदिते । कमुद्बहन्ति । सूर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उत् बहन्ति तम् जातवेदसम् 'केतव' अर्थात् रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां दर्शनाय ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उद्दु त्वम्' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । कण्वपुत्र प्रस्कन्द ऋषिः । आदी नव गायत्र्यः ।
शिष्टाधतस्रोऽनुष्टुभः । सूर्यो देवता ।

केतव प्रज्ञापका सूर्याथा सूर्यम् आदित्यम् उत् उ बहन्ति ऊर्ध्वं बहन्ति । उ पूरण ।
उक्तं च—'मिताक्षरेष्वनर्था कमीभिर्द्विजे' (या २, ९) । किमर्थम् । विश्वाय विश्वस्यै भुवनाय
रक्ष द्रष्टुम् । यथा सर्वे जना सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं बहन्तीत्यर्थः । कीदृश सूर्यम् । त्वम्
त प्रसिद्धम् जातवेदसम् जातानां प्राणिना वेदितारम् देवम् चोत्तमानम् ॥ १ ॥

अपु त्पे तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सुराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्पे । तायव । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अन्त्यक्तुभिः । सुराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

स्कन्द० त्पे इति नक्षत्रसामानाधिकरण्याद् व्यत्ययेन उक्तिज्ञता । सानीत्यर्थः । तच्छब्दध्रुतेष्व
योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यं । यानि रात्रावदृश्यन्त सानि तायव यथा 'तायु' (निघ
३, २४) इति स्तेननाम । चोरा इव । नक्षत्राणि अप बन्ति अपनच्छन्ति । अदृश्यता
प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । न च क्वलानि । किं तर्हि । अन्त्युभि 'अन्त्यु' (निघ १, ७) इति
रात्रिनामः सहयोगरक्षणा येषां मृतीयाः रात्रिभित्सह । कुतोऽप्यन्ति । सुराय सूर्याब्द
सूर्यपर्याय । पञ्चमर्थे चतुर्थी । सूर्यात् । सूर्योदयोत्तरकाले हि नक्षत्राणि रात्र्यश्च न दृश्यन्ते ।
कीदृशात् सूर्यात् । विश्वरूपस्य स्वज्योतिषा सर्वस्य दर्शयितुर्द्रष्टव्यो ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अप यतिः' नक्षत्राणि रात्रिभिः सहाऽऽगच्छन्तीभिः^१, अमी^२ सोना इव, सूर्यम् विश्वस्य
द्रष्टारं दृष्ट्वा^३ ॥ २ ॥

१ नास्ति हि २ सत्त्वा अ, सत्यत्वा कु, सत्त्वं त्वां हि ३ 'नस्तत्त्वाद्' ति, 'न सत्त्वाद्' अ कु.
४ 'जाह्नवादी' अ ५ 'न सत्त्वात्' ति ६ तस्य ति ७ ७ मथा केतव इ वि' अ'
८ ८ नास्ति वि मै' ९ नास्ति अ १०-१० भवत्' वि' ११ सह ग' वि' एष, 'भि गमोभि
वि' १२ नास्ति कु १३ नास्ति अ' वि'.

मुद्रल० एते तावन् यथा प्रसिद्धाः तस्करा इव नक्षत्राः नक्षत्राणि देवगृहस्थाणि अक्षुभिः रात्रिभिः सह
अप यन्ति अपगच्छन्ति । विश्वचक्षते विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूर्याय सूर्यस्य आगमने दृश्येति
शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥२॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

स्फन्द० अदृश्रम् लडर्धेऽयं लुङ् । 'दन्दसि लुङ्लुङ्लिटः' (पा ३, ४, ६) इति । कर्मणि च अग्रम-
पुरपग्रहवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेदमुत्तमपुरपैकवचनम् । दृश्यन्त इत्यर्थः । कुत्र एतत् । केतवः
इत्यादिभ्यमिहितकर्मत्वमित्तायाः प्रथमाया दशनात् । के दृश्यन्ते । उच्यते । अस्य सूर्यस्य
स्मृताः केतवः प्रज्ञानसत्त्वा रश्मयः । विश्ववृक्षु भ्राजन्तः इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । क
दृश्यन्ते । जनान् मनुष्यान् अनु प्रति । मनुष्यान् व्याप्य अवस्थिता इत्यर्थः । विभ्राजन्तः
विविधे भ्राजमाना दीप्यमानाः । कथम् । अग्रयः यथा अग्रय इव । अथवा अदृ-
मित्युत्तमपुरपलुप्तिसामर्थ्याद् रश्मीनां च दर्शनकर्मत्वात् केतव इत्यादिषु द्वितीयायै व्यत्ययेन
प्रथमा । अदर्शनमहमस्य केतून् रश्मीन् जनाननु विभ्राजमानानग्रिनिव ॥ ३ ॥

घेङ्कट० अदर्शम्* अहम् अग्रय केतून् । विभवन्ति जनान् प्रति रश्मयः भ्राजन्तः अग्रयः इव दीप्य-
माना इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः दीप्तयः जनान् अनु वि अदृश्रम् जातान् सर्वान्
अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तः । भ्राजन्त दीप्यमाना अग्रयः
यथा अग्रय इव ॥ ३ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदांसि सूर्ये । विद्यमा भासि रोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वदर्शतः । ज्योतिष्कृत् । आसि । सूर्ये । विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

स्फन्द० तरणिः* 'तरणिः' (निय २, १५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रः* विश्वदर्शतः सर्वस्य हि दर्शनीयो
द्रष्टा वा । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्च कर्ता स्वम् अति । हे सूर्ये ! विश्वम् आ भासि सर्वं च
जगदाभासयसि । रोचनम् प्रकाशस्वभावकम् ॥ ४ ॥

घेङ्कट० क्षिप्रगन्ता* विश्वस्य दर्शकः ज्योतिषः कर्ता अति सूर्ये ! विश्वम् च दिवं प्रकाशयसि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सूर्ये ! स्वम् तरणिः तरिता भन्वेन गन्तुम् अक्षयस्य महतोऽप्यने गन्ता अति । तथा
विश्वदर्शनः विश्वे सर्वे प्राणिभिः दर्शनीयः । तथा ज्योतिष्कृत् प्रकाशस्य कर्ता । विश्वम् सर्वं
दृश्यमानम् रोचनम् रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ भासि प्रकाशयसि ॥ ४ ॥

१. नाणि वि. २. *उग्रय मूको. ३. सर्वस्योत्तमं वि. ४. उद् मूको. ५. *जगत् कु वि.
६. नाणि अ. ७. स्वम्* अ ति; विप्रम् अ. ८. प्राकृतो अ. ९. *विदि अ ति.
१०. अहम् कु. ११. नाणि मूको. १२. क्षिप्रं कु वि. १३. *अः अ; *अः वि. १४. दिवं
जगत् वि* अ.

प्रत्यह् देवानां विशः प्रत्यह् उदेपि मानुषान् । प्रत्यह् विश्वं स्वर्दशे ॥ ५ ॥

प्रत्यह् । देवानाम् । विशः । प्रत्यह् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यह् । विश्वम् । स्वः । दशे ॥ ५ ॥

स्कन्द० प्रत्यह् इत्येतत् उदेपि इत्येतेन सम्बन्धः । उदेतुश्चेद् सूर्यस्य विशेषणं नोदपतिश्रियायाः । कुत एतत् । पुंस्त्रिह्रस्वात् प्रतीत्यां च द्विति सूर्योदयश्चासंभवात् । 'प्रत्यह् उदेपि' प्राच्यां द्विति पश्चान्मुखः स्थित्वा त्वमुदेपीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानाम् विशः साक्षाद्क्षरत्वाद् दशे इत्येतद् पुरस्ताच्छ्रुतं सर्वानुपकल्पम् । इतोऽन्यथा द्रष्टुमित्यस्वार्थे वर्तते । 'दशे विश्वे च' (पा ३, ४, ११) इति तुमर्थे निवारणम् । देवानां स्वभूता या विशः सा दशे द्रष्टुम् । पुरस्तादुदितस्य भवतः पश्चादवस्थितान् सर्वदेवान् द्रष्टुमित्यर्थः । न च देवविश एव कैवलाः । किं तर्हि । प्रत्यह् उदेपि मानुषान् मनुष्यान्पि द्रष्टुम् । प्रत्यह् विश्वम् सर्वं जगत् द्रष्टुम् । स्वः दशे स्वर्दशदोऽत्र छानाम् । छुलोकं च द्रष्टुम् । यावद्विदं किञ्चित् सर्वं पश्चादवस्थितं द्रष्टुं सर्वतः पूर्वं पश्चान्मुखः त्वमुदेपीति समस्तार्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'वस्मात् सर्वं एव मन्वते मां प्रत्युदगात्' (तै ६, ५, ४, २) इति ब्राह्मणम् । देवानाम् विशः देवानित्यर्थः । देवान् मनुष्यांश्च त्वम् भगिमुखः उदेपि । किं बहुना । सर्वं जगद् भवि' प्रत्यह् उदेपि सर्वस्य पदार्थस्य दर्शनाय ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे सूर्य! त्वम् देवानाम् विशः मरुशामकान् देवान् प्रत्यह् उदेपि प्रतिगच्छन् उदयं प्राप्नोषि । तेषामभिसुखं यथा भवति तपेत्यर्थः । तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यह् उदेपि । तेषुपि अस्मदभिसुख एव सूर्य उदेषीति गम्यन्ते । तथा विश्वम् व्याप्त्यै स्वः स्वर्लोकम् दशे द्रष्टुम् प्रत्यह् उदेपि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

येनां पावक चर्क्षसा भुरप्यन्तं जनां अतुं । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चर्क्षसा । भुरप्यन्तम् । जनां । अतुं । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

स्कन्द० येन हे पावक! पावयित् ! चर्क्षसा दर्शनेन ययोतिराक्येन भुरप्यन्तम् भुरप्यतिर्गतिकर्मा (नृ. निघ २, १४) । गच्छन्त सूर्ये जनाद् अतु मनुष्याद् प्रति । मनुष्यलोकं प्राप्तवन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण! पश्यसि । यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दोऽप्याहार्यः^१ । साक्षाद्भ्रूत्वाच्च वाक्यस्य तेनात्^२ दयं स्तुम् इति याव्यशेषः । एवमत्र सत्यपि वरुणस्यामन्वते 'अथापि प्रत्यक्षताः स्तोत्रारो मवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (भा ७, २) इत्येतेन न्यायेन सूर्यस्यैव प्राधान्यं न वरुणस्य । सौर्ये होदं सूक्तम्, न वारुणम् । अथवा सूर्यस्य सूक्तभावात्त्वाद् वरुण इति

१. प्रत्यये ऋत् अ. २-२. प्रतीत्या च द्विति अ. ३. उद् द्रु. ४. पूर्वः अ ति ५. एव कु.

६. मा विं लये.

७. 'नित्यर्थः कु; 'नित्य... वि'.

८. नास्ति विं अ'.

९. नास्ति अ ति.

१०. उदय अ ति.

क्रियाशब्देन सूर्यस्यैवामन्त्राणाम् । भुरण्यच्छन्दस्तु क्षिप्रकारिवचनः । क्षिप्रनामसु भुरण्युनाम्-
शब्दस्य पाठान् (तु. निघ २, १५) । सर्वनाम्नां चाण्यत्तज्जात् भुरण्यतिः^१ क्षिप्रत्वाऽर्थोऽपि
न गतिर्हर्मवति गम्यते । येन हे पावक! ज्ञासा अनुग्रहात्मकेन दर्शनेन भुरण्यन्तं क्षिप्र
योगान् स्तुवीश्च कुर्वन्तं मनुष्यं जनान् अनु मनुष्यान् प्रति वर्तमानम् । मनुष्यस्यैवगति-
त्यर्थः । त्वं हे वरुण! ज्योतिषा कृत्स्नस्य जगत आचरितः! सूर्य! पश्यसि । साक्षाद्दृष्ट्वाद्
वारवस्य पूर्ववत् तेनाद्य^२ वस्यं स्तुम इति वाक्यशेषः । आशीर्षो वा वाक्यशेषोऽप्याहर्ष्य ।
तेनास्मानपि पश्यति । अथवा यच्छन्दश्चुवेस्तच्छन्दमभ्याहृत्य पूर्ववर्चकावयता योज्या^३ । येन चक्षसा
भुरण्यन्तं पश्यसि तेन प्रस्यद्दुद्देशीति । परया वा येन चक्षणा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन
वि धामेपीति ॥ ६ ॥

येद्वृत्^० येन शोधयितः! तेजसा^४ जनान् प्रत्यर्थायं गच्छन्तम् त्वम् आच्छादयितः! पश्यति ।
'तत् ते वस्यं स्तुम इति वाक्यशेषः' इति यास्कः (१२, २२) ॥ ६ ॥

मुद्रल^० हे पावक! सर्वस्य शोधक! वरुण! अनिष्टवारक सूर्य! त्वम् जनान् प्राणिनः भुरण्यन्तम्
धारयन्तम् इमं लोकम् येन चक्षसा प्रकाशेन अनु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि, तं प्रकाशं
स्तुम इति शेषः ॥ ६ ॥

वि धामेपि रजस्पृश्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । धाम् । एपि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्तुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

स्कन्द^० धाम् गुलोकम् वि एपि विविधं गच्छसि । रजः पृथु विस्तीर्णं चान्तरिक्षलोकम् । अहा महावि
मिमानः निर्मिमाणः^५ सुर्वन् । केन । अक्तुभिः अक्तुत्वाद्दोऽयं ज्योतिर्वचनः । 'अक्तुत्वाद्दो
व्युनामि सावन' (अ २, १९, ३) इति यथा । आशीर्षः ज्योतिर्भिः रश्मिभिर्हि सूर्योऽहानि
करोति । अथवा अक्तुशब्दो रात्रिर्नामैत्र (तु. निघ १, ७) । सहयोगलक्षणा च सूतीया । अहावि
निर्मिमाणोः अक्तुभिः^६ रात्रिभिः सह । केन निर्मिमाणः^७ । स्वोदयास्तमयाभ्याम् । उदयेन वि
सूर्योऽहानि करोति अस्तमयेन रात्रीः^८ । पश्यन् अनुमाद्यतया । अनुग्रहक्षिरवर्षः । जन्मानि
जननधर्माणि भूतजातानि हे सूर्य! ॥ ७ ॥

येद्वृत्^० 'पृथु रजः अन्तरिक्षम् रात्रिभिः सह अहानि सुर्वन् धाम् अन्तरिक्षं च पश्यन् सर्वाण्येव
जायानि वि एपि मध्ये गच्छसि' ॥ ७ ॥

मुद्रल^० हे सूर्य! त्वम् पृथु विस्तीर्णम् रजः क्षेत्रम् धाम्^९ अन्तरिक्षलोकम् वि एपि विविधेण गच्छसि ।
किं सुर्वन् । अहा अहानि अस्तुभिः रात्रिभिः सह मिमानः उत्पादयन् । आशीर्षगत्यधीकृत्वाद्
अहोरात्रिभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ ७ ॥

१. भुरण्यतिर्हि अ ति. २. तसे अः ते ति, तेन कु. ३. प्रयोगेण अ. ४. 'जगत् भुरण्यन्ति' इति
पाठान् स्तुवीश्च कुर्वन्तं इति अ.
५. निर्मिमानः अ, निर्मिमानः कु; निर्मिमानः ति. ६. निर्मिमाणोः ति, 'अहो'
अ कु. ७. 'धाम्' मूढो.
८. रात्रिम् अ कु. ९-९. आशित्ति वि' रूपं. १-१ सुर्वोः अन्तरिक्षं कु.
१०. जातिर्हि अ.

सप्त त्वां हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिकेशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

स्कन्द० सप्त त्वा सप्तसंख्याकास्त्वाम् हरितः हरिच्छब्दो हरितशब्दपर्यायो नीलवर्णवचनः । 'हरितवर्णा बडवाः' रथे सप्तमीभिर्देशान् अथ स्थितमिति वाच्यशेषः । रथे स्थितम् वहन्ति हे देव । सूर्य । कीदृशम् । शोचिकेशम् शोचिर्दीप्तिः रश्म्याख्या, सा केशशब्दानाया यस्य स शोचिकेशः तं शोचिकेशम् । दीप्तशब्दमिति रथेः । हे विचक्षण ! सर्वस्य दृष्टः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'सप्त त्वाम् । बडवाः रथे । आरोग्यं वहन्ति देव । सूर्य । ज्वलद्दिग्दृष्टः । 'केशा रश्मयः' इति यास्कः (१२, २५) । केशसादृश्यादिति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सूर्य ! देव ! विचक्षण ! सर्वस्य प्रकाशयितः ! सप्त सप्तसंख्याकाः हरितः अथा त्वा त्वाम् वहन्ति प्रापयन्ति । कीदृशम् । रथे अवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिकेशम् शोचिर्वि तेर्वालेव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तम् ॥ ८ ॥

अयुक्तं सप्त शुन्ध्युवः सूरौ रथस्य नृपयः । तामिर्व्याप्ति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्तं । सप्त । शुन्ध्युवैः । सूरैः । रथस्य । नृपयः । तामिः । व्याप्ति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

स्कन्द० तामिः याति इति तत्त्वच्छब्दश्रुतेर्व्यञ्ज्योऽप्याहार्यः । या अयुक्तं युक्तवान् सप्त सप्तसंख्याका बडवाः शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादितरो भवति शोधनात्, तस्य स्वभूताः । आत्मान एव स्वभूता इत्यर्थः । अथवा उदकचरो मरुत्प्राम यद्भक्तुनिः स शुन्ध्युरुच्यते । द्वितीयाबहुवचनान्तं चेदम् । मरुत्सद-नीरित्यर्थः । क्रियाशब्दो वा शुन्ध्युशब्दः । शोधयित्रीः शुन्ध्युवः । कोऽयुक्तं । उच्यते । सूरः सूर्यः । रथस्य नृपयः नपाच्छब्दस्यापरयनाप्रोक्ष्यं नृपयादेशः । रथस्यापत्यभूतः । अथ चेतिहासमाचक्षते — 'पुरा किलानस्यः सूर्यस्य आसीत् । सोऽद्वाऽरतं कर्तुं नाशकरोत् । तं सूर्योऽद्वाऽरतं मनुमेच्छत् । तस्मात् रथान् सप्त हरितवर्णा यस्या भजायन्त । ता एनमहाऽस्तमनयन्' इति । तदेतदुच्यते — रथस्य नृपय इति । 'अथवा नृपय' इति तु नृपशब्दपर्यायः प्रथमैक-वचनान्तं सूर्यस्य विशेषणम् । तथा सूर्य इति । कस्य भद्रा । सामर्थ्यादयाम् । अन्तरो हि वैदुष्यात्प्रमत्ता अस्मिन्निवृत्ते, अग्नेः सूर्यः । 'अग्नेर्वा अग्निर्व्योऽज्जायते' इति श्रुतेः । अस्मात् नृपय इति क्रियाशब्दो द्वितीयाबहुवचनान्तो बडवानामेव विशेषणार्थः । न न पठन्ति पठन्त्येव यास्ताः नृपयः । सप्ततन्नामिनीरित्यर्थः । तामिः याति । कीदृशीभिः । स्वयुक्तिभिः स्वयमेव वा रथे पुन्यन्ते ताः स्वयुक्तयः, तामिः स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० युक्तवान् सप्त बडवाः सूरः रथस्य नेत्रीः, तामिः याति स्वेन युञ्जमानाभिः । शोधना-दन्वाः शुन्ध्युवः ॥ ९ ॥

१. हरितः अ. २. 'वर्णा च पत्र अ; 'वर्णा बडवाश्च ति. ३. नास्ति अ. ४-५. तामि वि' अ. ६. 'ता वि' अ. ७. 'रथस्य अ' कु. ८. 'द्वितीया वि' अ. ९. नास्ति कु ति. १०. 'वर्णा सूर्यो. ११. 'इहमित्य' अ कु; अथाच्छब्दोऽप्य' ति. १२. 'सं पद अ; प्यत् ति. १३-१४. नास्ति अ ति. १५. श्रुतिः कु.

मुद्रल० सू० सर्वत्र प्रेरक सूर्यं शान्त्तुय शोधिका अश्रुश्रिय तादशी सप्तसख्याकाः अत्र
 रथस्य योनितरात् । कीदृशी । रथस्य नयनं न पावदित्य । यामिर्बुक्तानि रथो वति
 न पवति तादृशीरित्यर्थः । एवभूतानि तामि अश्रुश्रीभि स्वधुक्तिभि स्वकीयवोचन
 रथे सम्प्रदाभि याति यज्ञगृह प्रत्यागच्छति । अतः तस्मै हविर्दावप्यमिति वाक्यतोप ॥ ९ ॥

उद्धयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवना सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । उद्धयम् । तमस । परि । ज्योति । पश्यन्त । उत्तरम् । देवम् । देवना । सूर्यम् ।
 अगन्तुम् । ज्योति । उत्तमम् ॥ १० ॥

स्पन्द० उन् इत्युपसर्गं अगन्तु इत्याज्यतेन सम्बन्धयित्वा यम् तमस परि तमोऽभिभूय व्यवाप्त्य
 मित्यर्थः । सूर्यम् ज्योति पश्यन्त उत्तरम् उद्धतवतमत्पन्तोत्तमम् । पश्यन्त इति चायम् 'रथस्येवो
 क्रियाया (पा ३, १२६) इत्येव शान्त्तुयप्रयोगो हेतौ द्रष्टव्यः । 'सौर्यस्य ज्योतिषोऽत्यन्तोत्तमस्य
 दर्शनेन हेतुत्पत्त्यर्थः । देवम् देवना 'देवगन्तुयपुरपुरमस्यैभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुत्वम्' (पा ५
 ४, २६) इत्येवमथ निधारणसप्तम्या द्रष्टव्यः । देवेषु देवाना मध्ये सूर्यम् उद्धगन्तुं ऊर्ध्वं गता
 प्राप्ता । सूर्याण सदैकात्मकता सूर्यलोक वा प्राप्ता स्म इत्यर्थः । प्राप्तिहेतौ च दर्शनस्य भूतकारणत्वात्
 प्राप्तेर्वाच्य 'शैतमूतकात्ममेधितवाद्वा' (पावा ३, ३, १३३) इत्येव भूतकारणत्वेनापदेन । 'द्वयश्च
 'वर्षिष्याति सपञ्चा' शालय' इति यथा । कीदृशम् सूर्यम् । उच्यते । ज्योति उत्तमम् उत्तम
 हि ज्योतिर्भोग्यान् सूर्यं । तथाहि यानसनेयिनाम् इत्यमेका 'तक् भवभूषणप्राणो पश्यते— 'उद्धयं'
 तमसस्परि इति पाप्मा वै तम । पाप्मानमेव तमोऽणहते । स्व पश्यन्त उत्तरम् इति अप
 वै लोकोऽत्र उतराऽस्मिन्नव लाने प्रतीतच्छति । देव देवना सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् इति
 स्वगा वै लोक । सूर्यो ज्योतिरुत्तम स्वर्ग एव लोकऽन्त प्रतिष्ठित इति अनेनेष्टमेत्याहवत्पु-
 पात्तम्' (मास १०, १, २, ८) इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'उत् अगन्तुं यम् तम विहाय उपरि स्थितम् ज्योति पश्यन्त' । हि उद्धयोजितिर्याद-
 दान्यमानम् देवेषु सूर्यम् ज्योति उत्तमम् इति ॥ १० ॥

मुद्रल० यम् अनुष्ठानात् तमस परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानम् ज्योति सेत्रस्त्रिणम् उत्तम
 उद्धतवतम् देवना देवेषु मध्ये देवम् दानादियुक्तम् सूर्यम् पश्यन्त स्तुतिभिर्हविर्भोग्यामीना
 मन्त उत्तमम् उद्धतवतम् ज्योति सूर्यरूपम् उन् अगन्तु प्राप्नवान् ॥ १० ॥

उद्धयं तमसस्परि आरोहन्तुत्तरां दिवम् । हृद्भोगं मम सूर्यं हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्पश्यन् । अय । मित्रः । आरोहन् । उत्तराम् । दिवम् । हृत्भोगम् । मम । सूर्यं ।
 हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

१ 'अपरा म' २ तत्र वि ३ नाति वि म' ४ उद्धयस्य पश्यन्त इत्यनेनायम्
 माधीय न्यात् (पा ३, १, १००) ५ उद्धयत् वि. ६ १ नाति कु ७ ७ नाति म ८ ८ उत्तम
 कु ९ 'दम् मन्तु म' १० '१२ म्'.

स्कन्द० 'उद्यत्तश्चेत्पुनरिष' । 'उद्यत्तश्च' इत्यर्थं नृच उपनिषत् । उपनिषदिति विद्योष्यते । रोगघ्नी चेवं विद्याऽभिप्रेता । 'तथा ह्येतिहासिकास्तावदाचक्षते' — 'हृद्रोगदुर्वर्णतामांघ्रतः प्रस्कृन्वस्तृचमप्यन' इति । गृहदेवताकारोऽप्याह — 'रोगस्तृच उत्तमः' (वृदे ३, ११३) इति । उद्यत् उद्यच्छन् अद्य हे मित्रमहः । मह पूजायाम् । मित्राणां 'पूजयितः' पूज्यः वा । आरोहन् च उत्तराम् उदात्तराम् ऊर्ध्वान् दिवम् हृद्रोगम् हृदयरोगम् मम हे सूर्य । हरिमाणम् च हरितवर्णं च नाशय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उद्यत् अत्र मित्राणां पूजयिताः^१ आरोहन् उद्गततरां^२ च ग्राम् मम^३ 'हृदयस्य रोगम्' स्वयि हरिमाणम् च नाशय । दुर्वर्णत्वं प्राक्तः स्वयि^४ प्रस्कृन्वः तृचमप्यदिति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे सूर्य । सर्वस्य प्रेरक ! मित्रमहः ! सर्वेषामनुकूलदीप्तिभुक्त ! अद्य अस्मिन् काले उद्यत् उद्यत् गच्छन् उत्तराम् उद्गततराम् दिवम् अन्वरिसम् आरोहन् आभिसुन्दयेन प्राप्नुवन् । पूर्वविधस्तवम् गम हृद्रोगम् हृदयगतम्^५ आन्तरं रोगम् हरिमाणम् च शरीरगतकान्तिहरशरीरं बाह्यरोगं तदुभयमपि नाशय । मां स्तोत्रारम्भयविधान् रोगात् मोचयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकांसु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥
शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकांसु । दध्मसि । अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥

स्कन्द० शुकेषु मे मम स्वभूतम् 'हरिमाणम् रोपणाकासु' रोपणाकाः नाम हरितवृक्षाः^{१०} तासु च दध्मसि आशिवि लिट्यर्थेऽर्थं लट्^{११} द्रष्टव्यः । निधेयास्मि^{१२} इत्याशास्महे । अथो हारिद्रवेषु हारिद्रवा नाम अत्यन्तवीर्यागामिनः पक्षिणः । अथोदारवृक्षार्थे । हारिद्रवेषु च मे मम हरिमाणम् नि दध्मसि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० हरितवर्णेषु शुकेषु^{१३} रोपणाकासु^{१४} च मदीयमपि हरिमाणम् वयं निदध्मः । 'अपि च'^{१५} हारिद्रवेषु पक्षिषु । सर्वेऽमी^{१६} मदीयमपि हरिताः मदनित्वत्यर्थः । 'शिद्धे मे मन्युर्व्याघ्रे मेऽन्तरामयः' (बौध्दी २, ५, ३) इति यद्दः ॥ १२ ॥

मुद्गल० मे मदीयम् हरिमाणम् शरीरगतं हरिद्रवस्य भावम् शुकेषु वाह्यं वर्णं कान्तयमानेषु पक्षिषु तथा^{१७} रोपणाकासु शारिकासु पक्षिरोपेषु दध्मसि स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्रवेषु तारवर्णवस्तु मे मदीयम् हरिमाणम् नि दध्मसि निदधीमदि^{१८} । स च हरिमा सुखेन लघ्वैवास्तान्, अस्मान् मा^{१९} यापिष्टेत्यर्थः ॥ १२ ॥

उर्दगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विपन्तं मर्द्धं रन्धयन् मो अहं द्विपते रंधम् ॥ १३ ॥
उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह । द्विपन्तम् । मर्द्धम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विपते । रंधम् ॥ १३ ॥

१-१. तथा भाष्ये अ. २-२. दूनिका दूनो मूको. ३. 'पिता वि'. ४. 'उपरं ल वि'. ५. 'मे वि' अ. ६-६. इत्यर्थे' दु. ७. नास्ति ल. ८. इत्यनं वि. ९-९. नास्ति अ. १०. हरि- तपट्टिका मूको. ११. लट् मूको. १२. निधेयान् मूको. १३. नास्ति वि' अ. १४. रोपणाका नाम हरितवर्णीना विपक्षिणान् वि' अ. विपक्षिणान् वि' अर्थः विपक्षिणान् वि. पक्षिणान् अ. विपक्षिणान् दु. नास्ति अ. १५-१५. नास्ति वि' अ. १६. सर्वेऽपि अर्थ १७. नास्ति वि' अ. १८. निधीय' मूको. १९. नास्ति वि.

स्कन्द० उरु अगान् उद्गतः । अयम् आदित्यः अदितेः पुत्रः । विश्वेन सर्वेण^१ सहसा^२ रश्मिसमुद्गतश्चेत्
 बलेन सह । अथवा ये यज्ञगन्धर्वादयः आदित्यमण्डले निवसन्ति तस्समुद्गतश्चणमत्र सहोऽभि-
 प्रेतम्^३ । यज्ञादिभिः परिश्रुत^४ इत्यर्थः । द्विपन्तम् शत्रुम् मत्तम् रन्वयन् 'रथ्यतिर्वामने' (वा
 ६, ३९) । मम वरं नपश्चित्यर्थः । मो अद्गु द्विपते रथम् अस्य भगवतः 'प्रसादान्माऽहं शत्रो'^५
 वरं गमम्^६ ॥ १३ ॥

षोडश० उद्वितः अयम् आदित्यः सर्वेण बलेन सह द्विपन्तम् मत्तम् वशीकृष्वन् । मैव अद्गु द्विपते
 वशो^७ भवामीति ॥ १३ ॥

सुब्रह्म० अयम् पुरोवर्ती आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सह उरु अगान्
 उद्गतं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मत्तम् द्विपन्तम् रन्वयन् ममोपद्रवकारिणं रोगं हिंसन्^८ । अथि च अद्गु
 द्विपते अनिष्टकारिणे रोगाय मो रथम् मैव^९ हिंसां करोमि । सूर्यं एव रोगं नाशयतित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वगः ॥

इति प्रथमे मण्डले नवमोऽनुवाकः ॥

[५१]

अभि त्वं भेषं पुरुहूतमग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य धावो न विचरन्ति मानुषा भुजे महिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वम् । भेषम् । पुरुहूतम् । ऋग्विषम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवम् ।
 यस्य । धाव । न । विचरन्ति । मानुषा । भुजे । महिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

१ नास्ति अ २ सहस्र^१ ति. ३. स्मृ^२ अ. ४. नास्ति अ, अभि^३ कु. ५. शशि^४ अ,
 शशि^५ कु. ६-९. नास्ति अ ७. गच्छेत्^६ कु.

८. भाष्यान्ते सध्याप्याः खिलमन्त्राः (सि १, १, १-३) —

सर्मेक्षिन्वोर्ध्वमह्य आदित्येन सुदीर्यया । अहं यज्ञान्निनां वशो विश्वां रूपान्या ददे ॥ १ ॥

उदद्युध वि नो भज विता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घांपुत्रस्य देविषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥

उद्यन्तं त्वा निग्रमह आरोहन्तं विषक्षण । पश्येम शूरदं शूते जीवेम शूरदं शूतम् ॥ ३ ॥

सर्मेक्षिणो । तेषु च द्यावितरा शूरवः । सर्मेक्षिणि । शंस ददमे । आदिति य तिवर्धयेत् इत्
 प्रथमः । अनुपद्युधया सम्बन्धयेत्पराशामि । येन । कर्षमदसा । कर्षन् मवन्ति तमन्वयम्. (१) । मन्ते मतो
 मर्यां यय स कर्षमदा, तेन कर्षवदया । सर्वं दृष्ट्य मादहभ्येने सर्वं । आदित्येन शरीयया वन्तरीयाः कि
 न अहं वदयिता रवशुभा यत्. सर्वाणि च रूपानि दान्वादानयोग्यानि [वाति] मा ददे भदेवसम् ॥ १ ॥
 उद्यन्तं यय वि नो भज विभकारमाकम् । ययत् यय योयं तावतामे देहीवर्षः । किं तात् । सामर्थ्यं ययन् । ययम् ।
 विता पुत्रेभ्यो यथा । किं न दीर्घान्पुत्रम् विष्णोर्विवायय । इ इति वदपूरणः । सूर्यं रश्मिषे । तस्य शिरीषाये वशीयः ।
 दद नः अगन्व्ये धेहि दे सर्वे ॥ २ ॥ ययन्तं त्वां दे मितयहः । कर्षं च आरोहन्तं दे विषक्षणः । निष्टः ।
 पश्येम शूरदः ययन् । ययन्तः सिकलवयनः । वीर्यं पश्येत्पराशामि ॥ ३ ॥ अ ति. ९. 'श ३'
 १०. नास्ति वि^७ अ. ११. हिमवत् वि मे^८, १२. येन सूक्ष्मे.

स्कन्द० 'इच्छन्दिन्द्रसमं पुत्रमभ्यव्यादक्षिरा ऋषिः । 'सत्योऽभीर्तन्त्र' एवास्य पुत्रोऽस्मादात्म्यजायत' (तु. वृदे ३, ११५) । इन्द्रतुल्यं पुत्रं कामयमानोऽभिष्यानमकरोदक्षिरा ऋषिः । तस्य सत्यो नाम 'अभि एवं मेपम्' इत्येवमादेशेर्द्रष्टा इन्द्र एव भोगकलेन तस्मादभिष्यानात् पुत्रोऽजायत । पुत्रतामापन्न इत्यर्थः । तस्येन्द्रस्य सत्यतामापन्नस्यैवधारणम् । 'ऐन्द्रः सत्यः शतविधु' 'प्रथमे मण्डले ज्ञेया ऋषयस्तु शतविधः' (वृदे ३, ११४; ११६) इति । प्रथमे मण्डले ऋषयः शतविधं उच्यन्ते । निर्धारणे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या । शतविधां सत्ये सत्यसंस्तव ऐन्द्रः प्रत्येत्ययः । अभि इत्युपसर्गो मदत इत्यारयातेन सम्बन्धवित्तव्यः । त्वम् मेपम् इत्यत्रेतिहासमाचक्षते— मेधातिथिः क्लिन्नेन्द्रमुवाच मेप रूपो भूत्वा मानुषागच्छेति । स तं मेपो भूत्वा उपजगाम । तद्वक्ष्यति— 'इथा धावन्तमद्रिवः कान् मेधातिथिम् । मेपो भूतोऽभि यजयः' (श्रु ८, २, ४०) इति । 'वदिदमत्रोच्यते मेपहृत्वीन्द्रस्याभिष्यानम्' । तं मेपं मेपरूपम् पुरुहूतम् बहुभिर्बन्तमानैराहूतम् ऋषिमयम् ऋच एतौ । अर्धेनम् ऋक् स्तुतिः, तद्वन्तं ऋगिमयम्, अर्धेनीयं वा । इन्द्रम् योभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि मदत "मनति X X X मदति रसति" (निघ ३, १४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठादर्चतिकर्माऽप्यम् । पुमादीनां वाऽयं श्रेयः, सहायानां धा ऋत्विजान् । मया सहाभिप्युत हे मस्तुश्रावयः ! ऋत्विजः ! वा । कीदृशम् । वयः धनस्य अर्णवम् समुद्रस्थानीयम् । समुद्रश्च धनानामाश्रयमित्यर्थः । तस्य इन्द्रस्य किमुच्यते । यस्य धावः शुलोकाः न विचरन्ति न विगच्छन्ति । नातिक्रामन्तीत्यर्थः । किम् । मानुषा मनवानि ज्ञानानि अभिप्रायलक्षणादि । यस्य 'सर्वो शुलोको वरावर्षी' इत्यर्थः । 'अथवा धावो न इति नरुद्र उपरिष्टादुपचार उपमाधीयः । मानुषाश्चोऽपि मनुष्यजाति-वचना । यस्य स्वमूतानि यष्टुणि मानुषानि धावो न शुलोका इव । यथा शुलोका दीप्ति-मन्त एवं दीप्तियुक्तानि विचरन्ति । सनस्तायां पृथिव्यां परिभ्रमन्तीत्यर्थः । किमर्थमभिष्ट-याम । उच्यते । भुजे पालनायारमणः । मंहिष्ठम् मंहितिर्दानकर्मा (तु. निघ ३, २०) दातृत्वम् । विप्रम् मेधाविनम् । अभि अर्चत अभिप्युत" ॥ ३ ॥

पेद्रुष्ट० सत्य आद्विरसः । अभि मदत तं मेधातिथेः मेपम् पुरऽहृतम् ऋगर्हम् इन्द्रम् स्तुतिभिः धनस्य धाकरम् । यस्य इदमर्थः इत् इवस्तवधरन्ति मनुष्यदिवानि कर्माणि भोगाय, तन् अभिप्युत मेधाविनम् । अत्र शाब्दायनकम् 'अथ मेधातिथम् । मेधातिथिर्हृत्पतयो वै' विभिन्दु-र्वावाः मन्त्रमाणाः । तेषां दृक्पुत्र आगसितदृग्गातासौद्, गौरीनिनिः^{११} प्रस्तोता, अच्युतच्युत् प्रतिहर्ता, नगुधयो शोभा, सनकनवकी काव्यादव्ययु^{१२} । पशुकामो मेधातिथिः, उनिवामो यनजनवकी । यचामा इतरे तन्नामाः । नानाकामत 'हृत्स वै^{१३} पुरा कर्ममानो । ते हृत्स नानैव वामात् ऋद्व्यान्पोतिष्टन्ति । तेषां हृत्स्येन्द्रो मेधातिथेर्मपस्य रूपं कृत्वा सोमं प्रवयति । तं हृत्स्य वापन्ते । मेधातिथेर्मेपः सोमं मनस्वीति । स उ हृत्स्येपं स्वमेव रूपं^{१४} कृत्वा सोमं प्रवयति । ततो हृत्स इत्सर्वावीने मेधातिथेर्मप इत्यादयन्ति' (तु. जैमि ३, २१४) इति ।

१-१. सत्यो हीति इन्द्र स. २. एवमादवाच अ ति. ३-३. 'दमव मेपमिन्द्र' अ ति ४-४. वदति धरति सत्यमिति ति, 'मदति सति अ तु. ५. सत्य मूर्ध्ने. ६-६. सर्गं पुनोद वदवति मूर्ध्ने. ७-७. नाति अ ति. ८. व रिं ल्पे. ९. नाति रिं^{११} अ अ^{१२} १०. 'नाते स रिं^{१३} अ'. ११. तीरिणीः रिं; गैरीतीः अ'. १२. अरप्यं अ. १३-१३. हृत्स वै रिं^{१४} अ. १४. सत्यम् रिं.

मुद्रल० 'दशमोऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अभित्यम्' इति पञ्चदशार्थं प्रथमं सूक्तम् । सव्यं † आदित्य
 ऋषिः । चतुर्दशी पञ्चदशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जमत्य । इन्द्रो देवता । अङ्गिरा इन्द्रवत्स
 पुत्रमिच्छन् अम्यध्यायन्, सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजापतेतीतिहासः १ ॥

त्यम् त प्रतिद्वम् मेघम् शशुभि स्पर्धमानम् । 'यद्वा कण्वपुत्र मेधातिथि बन्मानम्'
 इन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीय सोम पदौ । स ऋषि त मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि
 मेघ इति इन्द्रोऽभिधीयते १ । पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतम् २ । श्रमिम्यम् ऋषिभ विक्रियमाणम्
 स्तूयमानमित्यर्थः । स्तूत्या हि देवता विक्रियन्ते । तम् वस्व अर्णवम् धनानामाणासभूमिम् ।
 एवगुणविशिष्टम् इन्द्रम् हे स्तोत्रार १ गीर्भि स्तुतिभि अभि मद्दत् आभिमुरदेन हर्षं प्रापयत् ।
 यस्य इन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विवरन्ति विशेषेण वर्तन्ते । दृष्टान्त । दात
 न मया सूर्यरश्मय सर्वेषां हितकरा । भुजे भोगाय गदिष्टम् अतिशयेन प्रवृद्धम् विपम् मेधाविद
 तथाविधमिन्द्रम् अभि अर्चत अभिपूजयत् ॥ १ ॥

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तर्विपीभिरावृत्तम् ।

इन्द्रं दक्षास क्रभवो मद्व्युत्तं शतक्रतुं जवनीं सनुतारुहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयं । अन्तरिक्षप्रांम् । तर्विपीभि । आऽवृत्तम् ।
 इन्द्रम् । दक्षास । श्रभवं । मद्व्युत्तम् । शतऽक्रतुम् । जवनीं । सनुता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

स्वन्द० ईम् शब्द एनमित्यस्यार्थः । एनम् अभि अवन्दन् धनते समन्तर्यस्यैतद्रूपम् । सभव
 वत्य । सेवितवस्य इत्यर्थः । स्वभिष्टिम् यत्रैरियेवैतद्रूपम् । सुष्ठु अभियष्ट्य सुष्ठु वाऽभ्येका
 शीलं शशुणाम् । ऊतय ऊतितशब्दोऽत्र पालनाद् गमनाद्वा मरुदादित्सेनात् १ प्रवर्तते १ । मरुदादित्सेना ।
 अन्तरिक्षप्रांम् प्रा पूरणे । स्वयत्नेनान्तरिक्षस्य पूरयितारम् । तर्विपीभि अन्वैरपि यत्र आगतम्
 परिवृत्तम् । कम् । इन्द्रम् । न च केवला ऊतय । किं तर्हि । दक्षास श्रभव दक्षति
 ररसाहार्थीय (तु या १०) । उत्सादिन श्रभव । अथवा दक्षशब्दोऽश्रात्मपर्याय । 'श्रवाम
 दशं मनसा जष्ट्यात्' (श्र १०, ११, २) इति यथा । सामर्थ्यान्तर्गतमरुदर्थः । श्रवाम
 वन्त । श्रात्मवत्तया चात्र परनयता दृश्यते । सर्वार्थेषु परनयन्ते श्रभव इत्यर्थः । मरुद्वु
 तम् मद् सोम मद्दवत्त्वात्, त प्रति प्यवते गच्छतीति मद्द्व्युत्, त मद्द्व्युत्तम् । अथवा
 मद्दे गर्गं । प्यवतिरपि सामर्थ्यादन्तर्गतित्यर्थः । शशुणां मद्दस्य गर्गद्वय ध्यावयितारम् ।
 किञ्च शतक्रतुम् बहुकर्मण बहुमर्थं वा इन्द्रम् जवनीं वेगन ग-प्रो सनुता स्तुतिदृशणा
 वाक् स्तोत्रम् आ अरुहत् १ आरोहति आरुहवती वा । अथवा सनुता माभ्यमिका वा १ ।
 सा इन्द्रमारुहत्, मेघपथकाले व्याप्तोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

येङ्कट० अम्यसेवन्त एनं सुन्दु शश्रुणामन्वेष्टारं^१ मरुतः अन्तरिक्षस्य पर्यितारं दलैः आश्रुतम् इन्द्रम् वृद्धाः ऋभयश्च । शश्रुमदस्य च्यावयितारं तमिमम् शतज्जुम् वेगस्य कारयित्री स्तुतिः आरोहति ॥ २ ॥

मुद्रल० उतमः अवितातो रक्षितारः दक्षातः वक्षयितारः प्रवर्धयितारः^२ ऋभवः मरुतः इन्द्रम् अग्नि ईम् अवनवद् आभिमुष्येन शतु ममजन्त । वृष्टेण सद्द शुष्पमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्याशुः । कीदृशम् इन्द्रम् । स्वभिष्टिम् शोभनान्वेषणान्तं शोभनाभि- गमनमित्यर्थः^३ । अन्तरिक्षप्राग् अन्तरिक्षं सुलोकं स्वतैजसा प्राति पर्यवीति अन्तरिक्षमाः तम् । तविवोभिः आश्रुतम् बहैराश्रुतम् । अतिव्रलिनमित्यर्थः । अत एव मद्दच्युतम् शश्रुणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारम् । किञ्च शतज्जुम् शतसंख्यानां ऋतुनामाद्वारं पूर्वोक्तं तम्^४ इन्द्रम् जगती वृत्रवधं प्रति वैरयित्री सुवृता तैः मरुद्भिः प्रयुक्ता 'प्रहर भगवो जदि गौरयस्य' (ऐवा ३, २०) इति ब्राह्मणोक्तस्या प्रियसत्पारिमिका याक् आरद्वा भास्यवती । वृत्रवधं प्रति सा वाक् इन्द्र- स्पोत्साहकारिणी अमृद्वित्यर्थः ॥ २ ॥

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

सुसेनं चिद् विमदायावहो वस्वाजावर्द्रि वावसानस्य नृत्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरोऽभ्यः । अणुणोः । अर्प । उत । अत्रये । शतदुरेषु । गातुवित् । सुसेनं । चिद् । विमदायावहो । अजः । यर्षु । आजौ । अद्रिम् । ववमानस्य । नृत्तयन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्वम्^१ गोत्रम् मैयनानैतत् (तु. निष १, १०) । त्वं गोत्रम् अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्षाय अणुणोः अप अणुणोः उदादिशतम्^२ । उत अन्ये, अत्रेतिहासमाचक्षते — 'अग्निमसुरा शशमोहनद्वारेषु पन्नरगृहेषु प्राक्षिपन् । तत्र मूढो निर्गन्तुनास्तुवद्विन्द्रमन्नात् । तमिन्द्रो निरगमयत्' इति । तद्वैतदुष्यते — उतात्रये । अत्रेभ्यर्षाय । शतदुरेषु शतं दुराणि^३ मोहनद्वाराणि येषु तानि शत- दुराणि तेषु । गातुवित् गातुनिर्गमनसार्थः^४ । "विद्विर्लगापौ शानार्थो" वा । निर्गमनसार्थस्य लब्धा शता वा । अयया शतदुराः सोमयागा अत्रोप्यन्ते । तेषु हि प्राग्वैतद्वारे/हविर्धानमम्यन्तीनि बहूनि द्वाराणि । गातुविद्वित्यपि गातुद्वारे गमनवचनः । अत्र स्वमूढेषु शतदुरेषु बहुद्वारेषु सोमयागेषु गातुवित् गमनजः^५ अनुभूतगमनः । निरगमन हर्यर्थः । किञ्च यथैव चिद् 'तत्वम्' (निष २, ७) इत्यब्रवीत् । सद्योऽगच्छणा चैरा मृतीया । चिच्छब्दः पदचरणः पथे वा । अथेन च सह । विमदाय ऋषये अवहः प्रापित्तारः । दक्षानिर्यर्थः । वसु धनम् । आजौ तद्वैः शशुभिस्मद् सद्यामे । अद्रिम् अद्रिद्विकारत्वात् अद्रिर्वज्रः अत्राभिप्रेतः । पाशागमनं वज्रम् वायानामय हरबलेनाऽऽप्यादपतः आगमन एव "स्वन्तम् नर्गदन्" इत्यतदस्यस्युत्पादयद्विर्यर्थः ॥३॥

येङ्कट० त्वम् बलं^६ मेपरपन्^७ अङ्गिरसामर्षाय अप अणुणोः उदादिशतम्^८ पद्वाराणुम् । अथि च असुरैः

१. गन्तव्यं वि^१ अ^१. २. नास्ति वि. ३. लीपयत् सूको. ४. निरगमनवि^१ सूको. ५. नास्ति वि. ६. ११ गोत्रं नन तं वा. ७. अत्रे^१ कु. ८. वज्रं कु. ९. नास्ति सूको. १०. "मे वा" अ वि. ११-१२. "अथे इत्यथे अ वि. १२. नास्ति वि. १३-१४. नास्ति वि. १५. २५ सूको. १५. ११ वे^१ वि^१. १६. नास्ति वि^१ अ^१ क कु.

अथद्वारपु यन्त्रगृहेषु^१ प्रक्षिप्तस्य अत्रये मार्गस्य लम्बयिता । तथा अद्येन सह ऋषये धन
च अथह । युद्धे वर्तमानस्य विमदस्वार्थाय चञ्च भ्रामयत् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र^१ त्वम् गोत्रम् अण्यकशब्दवन्तम् बृहदुदकस्थावरक^२ मेघम् अङ्घ्रिरोध्व अङ्घ्रिसाम्नी
णामर्थाय अप अरुणो अपवरण कृतवानसि । बृष्टेरावरक मेघं वज्रेणोदाञ्च वर्षण कृतवानित्यर्थः ।
उत अपि च अत्रये महर्षये । कौरवस्य । शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेषु अमुं पीडा^३
प्रक्षिप्तस्य गद्युदित् मार्गस्य लम्बयिता तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि सद्येन अद्येन
युक्तम् वसु धनम् अथह प्राणितवान् । तथा आनी सह्यामे तयार्थम् बवसानस्य निरसतो
वर्तमानस्यान्वस्यापि^४ स्योतु अहिम् यज्ञम् नर्तयन् रक्षण कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा
केन वर्णयितु शक्यत इति भावः ॥ ३ ॥

तमपामपिधानाऽवृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद् वसु ।

वृत्रं यदिन्द्र शवसाऽऽधीरहिमादित् सूर्यं दिव्यारोहयो ह्ये ॥ ४ ॥

तम् । अपाम् । अपिधाना । अनृणो । अर्प । अधारय । पर्वते । दानुऽमत् । वसु । वज्रम् ।
यत् । इन्द्र । शवसा । अधी । अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । आरोहय । ह्ये ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् मेघस्थानाम् अपाम् अपिधाना निर्गमनविलम्बनानि^१ अनृणो अप अपावृणो^२ उदादित
वान् । अधारय^३ "धारितवाश्चासि । ऋषतां मेघनामैतत् (छ निघ १, १०) । नये
दाशुमत् दानुरत्र माध्यमिका^४ वाक्, उदत् । वसु बृहदुदककक्ष्य धनम् ।
यथाकाळमुदकनिर्गमनार्थं स्वमेव मेघस्य द्वाराणि अपावृणो, त्वमेव च "मेघे उदकम
धारय" इत्यर्थः । अथवा अधारय पर्वत इति पर्वतोऽत्र शिलोच्चय एवान्वेष्येत् ।
धारितवानत्यारमीय^५ दुर्गपर्वते । किम् । दानुमत् वसु । दानुर्नामासुराणां माता, सा
यस्मिन् अन्वगता अस्ति तदिदं दानुमत् । वसु धनम् । असुरान् परान्तरि तेषां मातरं धन
च स्वर्गे निहितवानित्यर्थः । "किं च इत्तम् वत् इन्द्र," अत्रेतिहासमाचक्षते — "वृत्रं किल महत्तम
न्तान् । तमसाऽऽवृणं सर्वमन्धमप्रज्ञात्^६ बभूव । तदिन्द्रो वृत्रं हत्वा तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं
दिव्यारोहवाङ्कारेति^७ । उद्रेतदुच्यते — "वृत्रं यद् यदा हे इन्द्र" । शवसा पत्नेन अवधी इत्
वानपि । अहिम् अहन्त्वप्यमन्येन हन्तुमशक्यम् । आत् इत् यदेति वचनादाच्छब्दोऽथ तद्वत्-
स्वार्थः । इच्छन्द पदपूरण । सूर्यम् दिवि आ रोहय^८ ह्ये सर्वप्राणिना दर्शनाय^९ । तदेतन्मुष्-
न्दमाऽऽवृणम् । इन्द्रो दीर्घाय चणसे आ सूर्यं रोहयदिति (अ १, ४, ३) इति ॥ ४ ॥

षेष्टल० त्वम् मेघस्थानाम् अपाम् अपिधानानि^१ अप अनृणो । तथा शिलोच्चय अनुरसम्भवि षु
धारितवान्^२ मेघं^३ वा । धनम्^४ इन्द्र^५ बलेन अवधी, अहिम् च । अतन्तरम् एव सूर्यम्
दिवि आरोहय सर्वेषां दर्शनाय ॥ ४ ॥

१ वज्रं ह २ 'स्वारक सूक्तो ३ 'पीशाचं द्वै' ४ 'मातरायापि वि ५५ आङ्घ्रिरोहो अ
नृणो वृ ५ अथाधारय वृ ७-७ युदितम् ति । सर्वत्र अ ८८ 'मेघपुरक' अ ९ 'वज्रपि
अ १० 'सर्वे पर्वतगते अ; सर्वमन्धं प्रज्ञात् वृ ११ रोहयति ति १२ नास्ति ति १३ नास्ति
दि' एव १४ धनत्त्वं वृ वि' अ' १५ १५ 'वरीत्रं अ'.

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् अपाम् ब्रह्मकानाम् अपिधाना^१ अपिधानानि आच्छादकान् मेघान् अप्य अरुणोः अपावरीण्डाः । तथा पर्वतो पर्ववति पूर्यितव्यप्रवेद्युक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमते हिंसायुक्तस्य तारुणस्य वृत्रादेः वसु धनम् अप्य अधारयः । शत्रून् जित्वा तदीयं धनम् अप्यहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिपः इत्यर्थः । हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा शक्यता पलेन वृत्रम् त्रयाणां लोका-
नाम् आवरीवारय्य अहिम् आ समन्तात् हन्तारम् असुरम् अवधीः वर्षं प्रापयः । आत् इत् अन्तर-
मेव दिवि युक्तेके एते इन्द्रम् सूर्यम् वा अरोहयः । वृत्रेणावृते सूर्ये तस्मात् वृत्रात् अमुमुचः
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्वं मायाभिरपि मायिनोऽधमः स्वधामिषे अधि शुप्तावर्जुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नुमणः प्ररुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्स्यैवाविथ ॥ ५ ॥

त्वम् । मायाभिः । अपि । मायिनः । अधमः । स्वधामिः । ये । अधि । श्रुता । अर्जुह्वत । त्वम् ।
पिप्रोः । नृऽनुः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानम् । दस्युहृत्स्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

स्फुन्द० त्वम् स्वामिः मायाभिः मायिनः मायाब्रह्मोऽसुरान् अप्य अधमः स्वस्थानेभ्यो निष्कालितवान् ।
'ते किमकुर्वन्' । उच्यते । ये स्वधामिः 'स्वधा' (निघ २,७) इत्यन्तनाम । अधि^१ 'अधिपरी अनर्थकी'
(पा १,४,१३) इति कर्मप्रवचनीयः पदवृत्तः । श्रुता^२ श्रुतिवान् आस्थवचनः । आत्मीये
आस्ये अजुह्वत प्रक्षितयन्तः । स्वतरीरभोगपरा इत्यर्थः । किञ्च त्वम् पिप्रोः पिप्रुनाप्तोऽसुरस्य
स्वभूताः । हे नृमणः! नृपु मनो यस्य^३ स नृमणाः, तस्य तन्मोघने हे नृमणाः । प्र अरुजः
'रुजिः भङ्गः । प्रकर्षणं भावानसि । पुरः नगराणि । तच्च सूर्यम् ऋजिश्चानम् ऋजिश्चानामानवृषि
विदधिनः पुत्रम् दस्युहृत्स्येषु दस्यवो हन्यन्ते येषु ते दस्युहृत्स्यः सहप्रामाः उत्काला वा तेषु
प्र आविथ प्रकर्षेण रक्षितवान् । तदेतद् वानदेवोऽपि वक्षति— 'त्वं विप्रं नृमणं ऋजुपांशुऽऽविश्चने
वैदधिनान् रन्धी' (श्र ४,१६,१३) इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् "ऋजिषेः ऋजिमाद् अप्य अधमः । ये अर्हद्वैवानपहाय^४ वषमेव देवा इति स्वस्मिन्
आस्ये होमं कृतवन्तः^५ । त्वम् पिप्रोः असुरस्य हे नृमणः! नृपु मनो यस्य^६ । पुराणि प्र अरुजः ।
प्ररक्षितवानसि ऋजिश्चानम् च सहप्रामेषु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् मायाभिः जपोपापज्ञानैः मायिनः उक्कलणमायोपेतान् वृत्रादीन्सुरान्
अप्य अधमः अजयः । ये असुराः स्वधामिः हविर्लक्षणैररुहेः श्रुता अधि शोभमाने स्वकीये मुख एव
अजुह्वत अहोपुः शान्तौ, तानसुरानिति पूर्वैण सम्बन्धः । तथा हे नृमणः! नृपु यजमानेषु
रक्षितस्येषु अमुमहदुक्षियुक्त! त्वम् पिप्रोः पूर्यितः एतज्जाप्तोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि
प्र अरुजः प्राभाङ्गीः । एवं कृत्वा तैनासुरेणोपद्रुतम् ऋजिश्चानम् आशुपममम् एवत्संशकं स्तोत्रारं

१. नास्ति वि. २-२. ये किं अ; कि कुर्वन् इ; ये कि कुर्वन् ति. ३. नास्ति सूक्ते. ४. नास्ति
अ. ५-५. हे नृमणस्य ति; हे नृमणः यस्य अ कु. ६-६. नास्ति अ. ७-७. कुजिषा मायिनः मायाब्रह्मोऽसुरात्
ऋजिषेव वि अ. ८. "नहत्त वि". ९. कृतवन्तः स्वतरीरभोगपरा इत्यर्थः वि अ. १०. तस्य अ.

दस्युहयेषु दस्यूनाम् उपक्षपवितृणा हननयुक्तेषु सद्ग्रामेषु प्र आविष प्रकृषेण ररक्षिय ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः ॥

तं कुत्सें शुष्णहृत्पैप्वाविधारन्धयोऽतिधिग्राय शम्बरम् ।

महान्तं चिदर्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहृत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सेम् । शुष्णऽहृत्येषु । आविष्य । अर्न्धयः । अतिधिऽग्राय । शम्बरम् । महान्तम् । चिद्वुदम् । नि । क्रमी । पदा । सनात् । एव । दस्युहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

रुद्र० त्वम् कुत्सेम् कुत्सेनामानस्यपिम् शुष्णहृत्येषु शुष्णो नामासुर तस्य हननेषु सद्ग्रामेषु प्रकृषेण वा आविष ररक्षितवान् । अर्न्धय 'रभ्यतिर्वद्यगमने' (या ६, ३०) । वसे च वीतवानसि । अतिधिम् प्रति परिचारकतया गच्छतीति । अतिधिम्रो द्विवोदास । कुत्से एतद् । 'दिवादानमतिधियं यत्' (ऋ ४, २९, ३) इत्यादिषु दर्शनात् । तस्मै अतिधिवाय^१ शम्बरम् शम्बरनामानमसुरम् । महान्तम् चिद्वुदं चिच्छन्द पदपूर्णा धार्ये वा । महान्तं च अर्जुनं अर्जुननामानमसुरम् 'नि क्रमी' 'नि हृत्येष' एव इत्येतस्य स्थाने । आत्रान्तवान् पदा पदेन । क्रि बहुना । सनात् एव सनाच्छन्दश्चिरादित्यस्यार्थे । पञ्चमीनिर्देशाच्च प्रभृतीति दारयस्यैव । चिदा देव प्रभृति दस्युहृत्याय दस्युहननाय जज्ञिषे आशस्त्वन् । जन्मन एव प्रभृति एव शत्रुं यपीरित्यर्थः ॥ ६ ॥

चेष्ट० त्वम् कुत्सेम् तस्य शत्रो शुष्णासुरस्य सद्ग्रामेषु ररक्षितवानसि । तथा अतिधिवाय द्विवो दाम्नाय शम्बरम् असुरम् वदानमय । तथा महान्तम् अर्जुनासुरम्^२ पदा 'नि क्रमी' । क्रि बहुना । चिरात् एव आरभ्य दस्युहननाय आयासी^३ ॥ ६ ॥

मुद्र० हे रुद्र ! त्वम् कुत्सेम् कुत्सेनामानस्यपिम् अतिधिम् शुष्णहृत्येषु शुष्णो गोपयित्वा । एतस्मात्सोऽसुरस्य हननयुक्तेषु सद्ग्रामेषु आरभ्य ररक्षिय । तथा अतिधिवाय अतिधिभिर्गन्तव्याय द्विवोदाम्नाय^४ शम्बरम् एतस्मात्सोऽसुरम् अर्न्धय हिंसा प्रापय । तथा महान्तम् चिद्वुदं अतिप्रवृद्धमपि अर्जुनं एतस्मात्सोऽसुरम् असुरम् पदा नि क्रमी नितरागात्रनिताऽभू । यस्मादेव तस्मात् सनात् एव चिरकालं देवान् दस्युहृत्याय उपक्षपवितृणा हननाय जज्ञिषे उत्पन्नोऽसि । सर्वदा एव दस्युदन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वे विदसा तर्षिषी सुध्वंशिता तत्र राधेः सोमपीथार्यं हर्षिते ।

तत्र यज्ञश्रिक्रिते वाहोर्हितो वृथा शत्रोरसु विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विदसा । तर्षिषी । सुध्वंशिता । तत्र । राधेः । सोमऽपीथार्यं । हर्षिते । तत्र । यज्ञे । विश्रिक्रिते । वाहो । हित । वृथ । शत्रोः । असु । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

१. एवमि^१ नि; एवमि^२ अ कु २९ नाम्नि नि । गणपि अ ३ २. निमयी अ, निमयी नि. ३ ४. निमये अ ५ 'एवमि^३ वे नि' अ. ६ ६ 'यस्मात्सु' कु ति. ७. यपी ल रि^४ कु अ. ८ 'एवमि^५ नि ९. देवोरा' मृषो १०. 'निमय' वि

स्कन्द० ते स्वयि विश्वा सर्वा तपिषी बलम् सध्यक सहाजति गच्छतीति समीचीति स्त्रीलिङ्गा तपिषीसामानाधिकरण्यात् । सध्यमिति व्यत्ययनात् ननुसकृता । सध्यक् समीची सर्वैरवयवै सहगामिनी । पिण्डितेत्यर्थ । हिता निहिता । याम् किञ्चित् बल सर्वे पिण्डीकृत स्वयि निहितमित्यर्थ । किञ्च तत्र राध. सोमलक्षणं धनम् सोमपीयाय सोमपानाय हर्षते इन्द्रो मा पास्यतीति अति प्रीत्या हृष्यतीव । किञ्च तत्र वज्र चिह्नित शत्रुहनेन ज्ञापते बाहो रित निहित । निहित वज्र गृहीत्वा शत्रून् शत्रु विन्वापारो न तिष्ठतीत्यर्थ । य इत्योऽसि स त्वम् इत्य शत्रो ऊच अत्तृष्व अयच्छिन्धि^१ आत्मीयस्यास्मदीयस्य वा शत्रो विरयानि सर्वाणि रुप्या अपठितमपि बलनामेतत् द्रष्टव्यम् । बलानि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्वयि सर्वाणि बलानि सह निहितानि । तत्र धनम् सोमपानार्थं हृष्यति बहु भवति । तत्र वज्र प्रत्ययत्वात्वाहो निहित । स त्वम् शत्रो सर्वाणि वीर्याणि^२ अव इत्यर्थ^३ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते स्वयि विश्वा तपिषी सर्वे बलम् सध्यक समीचीनम् अपराङ्मुख यथा भवति तथा हिता निहितम् । तथा एव राध मन सोमपीयाय सोमपानाय हर्षते हृष्यति । किञ्च तत्र बाहो हस्तयो हित सवस्थित वज्र चिह्नित शस्त्राभिज्ञायते^४ । अत शत्रो ज्ञातवित्तु वैरिण. विरयानि सर्वाणि कृण्वा वृण्वानि वीर्याणि अव इत्य उद्देश्यं कुरु ॥ ७ ॥

पि जानीद्वार्यान् ये च दस्यो बर्हिष्मते रन्ध्र्या शासदन्नतान् ।

शाकीं भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत् ता ते सधुमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीदि । आर्यान् । ये । च । दस्येन । बर्हिष्मते । रन्ध्र्य । शासत् । अन्नतान् । शाकीं ।

भन् । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधुमादेषु । चाकन् ॥ ८ ॥

स्कन्द० वि जानादि आर्यान् साधुवृत्तान् । यागपरानित्यर्थ । ये च दस्यव 'यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दो ऽप्याहार्यः' । य च दस्यव^१ देवाना शत्रुभूता 'अयागपरास्ताः । यच्छुनयच्छुन' विजानीहीरत्यर्थ । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते यजमानाय रन्ध्र्य वक्ष गमय । ज्ञासत् अनुज्ञासत् । निगृह्यदित्यर्थ । कान् । अन्नतान् शक्रेण यागकर्मवर्षितान् । अयच्छुनित्यर्थ । किञ्च शाकी भव 'शशि पूर्वभि' (निघ ३, १९) इति याचनाकर्मसु पाठान् शक्तिरिह याचनाकर्मा । याचनाया चात्र उत्पूर्वक दान इत्यर्थे । दावा भवेरत्यर्थ । कस्मै । सामर्थ्याद् यजमानाय । न च द्रातेव केवलम् । किं ताहि । यजमानस्य यागकर्मणि चोदिता चोदयित्वा^२ प्रेषयित्वाऽपि भव । यानि चैतानि भयोक्तानि विश्वा इत् ता दृच्छन् पदपूरण । सर्वाणि तानि । ते तत्र स्मृतानि सधुमादेषु सह मायन्ति येषु देवता ते सधुमादा यज्ञः तेषु । अहमनोऽप्यर्थायाह चाकन कान्तिकर्माऽयम् (दृ विप २, ६) । कामय^३ प्रापये^४ इत्यर्थे ॥ ८ ॥

१ शीवा कु २ अयच्छिन्धि अ, अयच्छिन्धि कु ति ३ 'यावत्' ४ ५ अयं ह, वयं वि^५ हय ५ 'यपते मूको ६ ६ यान्ति ति ७ 'प्रादय अ ७ ७ 'ज्ञानयच्छुन अ, 'ज्ञान् यच्छु' कु ८ 'शो' कु ९ 'यपते मूको १० प्रापये अ कु

वेङ्कट० विनियं चामादि शार्वाङ् दस्युर् च^१ । तत अनतान् अनुरागसत्^२ त्व यजमानस्य वा नय । सहस्य भव यजमानस्य धनस्य चोदयित्वा । सर्वाणि एव तानि यज्ञेषु वन्दुमह कामितवानस्मि ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र^१ त्वम् शार्वाङ् विदुष अनुष्ठातृन् वि जानीहि विशेषेण पुष्यत्व । व च इत्सव तेषामनुष्ठातृणाम् उपक्षयवित्वा^२ शत्रु तानपि वि जानीहीति शेष । ज्ञात्वा च बर्हिषते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानाय अनतान् कर्मविशेषिण तान् दस्युर् रन्धम दिसा प्रापय । किं कुर्वन् । शासत् दुष्टानामनुशासन निग्रहं कुर्वन् । अत^३ शक्ती शक्तिमुक्त त्व यजमानस्य चोदिता मरुक् भव । यज्ञपिषातकान् असुरान् निगृह्य^४ यज्ञान् यजमानै^५ सम्भगनुष्ठापयेति भाव । अहमपि स्तोत्रा ते छव^६ ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वा इत् सर्वान्धेय सधमादेषु सहमद्वन्दुषु यज्ञेषु स्तोत्रम् चावन कामये ॥ ८ ॥

अनुजताय रन्धयन्नपत्रतानाभूमिरिन्द्रः श्रुथयन्नभुवः ।

वृद्धस्य चिद् वर्धतो द्यामिर्नक्षतः स्तर्पानो वज्रो वि जघान सदिहः ॥ ९ ॥

अनुजताय । रन्धयन् । अपत्रतान् । आऽभूमि । इन्द्र । रन्धयन् । अनामुन । वृद्धस्य । चित् । वर्धत । चान् । इर्नक्षत । स्तर्पान । वज्र । वि । जघान् । सम्ददिह ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'अनुजताय अनुमत्तशब्दो भरूपर्षाय^१ । अनुजताय भक्त्याय रन्धयन् अपत्रतान् मयात यायकर्मण । अभक्तानिरयर्थे । आभूमि आभूत्तदोऽपठित सर्वत्र महश्राम द्रष्टव्य । कर्मो येषां तृतीया सदयोगलक्षणा वा । 'महद्भि महारि । महद्भिर्वा मरुद्विरसह इन्द्र' श्रवणत्वात्पत्र अनामुन अमदत्त इन्द्रस्य भित्त वर्धत वृद्धस्यापि पुनरक्तिवायेन वर्धमानस्य शत्रो । कियत्वा वृद्धया । उच्यते । चान् इत्सात् 'इन्वति नक्षति' (निघ २, १०) इत्यस्य व्याप्तिकर्मसु पठितस्य 'वृक्ष स्तृष काक्ष' गतौ इत्यस्य वा गत्यर्थस्य इवभक्त । भयभिकारशब्दान्दस अगमो द्रष्टव्य । ध्याप्नुवत् गण्णा देत्यर्थे । स्तवान् स्तृषमान । 'वज्र इन्वतामैतद् द्रष्टव्यम्' । 'वज्रव' (निघ ३ २) इति हि स्वार्थीकृतम् । इन्वताममु पठितम्, हन्वोऽपि परिमाणत । वि जघान विविध हन्ति हतवान् वा । सदिह । दिह^२ उपचये । उपचयान्^३ । एतदुक्तं भवति—ये सावदुभया समहान्त तान महद्भि प्रहारैर्महद्भिर्वा मरुद्विरसह सादयन् 'ये चाभक्ता अत्यन्तमहान्तस्तेषामपि' भवन् स्तृषमान उपचयान्^४ विहन्तीति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनुजताकर्मण यजमानाय यदा नयन अपत्रतान्^५ आभवद्भिवर्धमानै विपरीतान् निभ पयन इन्द्र इन्द्रस्य च^६ वर्धमानस्य च^७ शयो दिवम् ध्याप्नुवत् स्तृषमान वसिष्ठै^८ विहन्ति समुपचयान् ॥ ९ ॥

१ यजमान वि^१ अ^१ २ 'साय क वृ' इति निघण्टु वि^२ अ^२ ३ 'दरिता' मूढो
४ भव वि ५ निघण्टु म^३ ६ 'मान वि ७ मानि म^३ ८-८. मानि अ ९ ९ मानि वृ
१ प्रारो अ नि १०-१० तद्य एत^४ वृ ११ ११ गपे^५ अ १२ मानि वृ १३ 'वयन् मूढ'
१४ १४ मय अन्व^६ मूढो १५ यजमान् वि^७ १६ मानि वृ १७ मानि वि^८

मुद्राल० यः इन्द्रः अनुवताम् अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपवतान् अपगतकर्मणः^१ अपजमानान्^२ रन्मयन्
 हिंसयद्, तथा आभूमिः आभिसुख्येन मवन्तीति आभुवः स्तोतारः सैः अनामुवः तद्विपरीतान्
 इनधयन् हिंसयन् वर्तेते । वृद्धस्य चित् वर्धतः पूर्ववृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य याम् इनक्षतः
 स्वयं प्रान्नुवतः तस्येन्द्रस्य स्ववानः स्तुतिं कुर्वानः वज्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्सञ्ज्ञक ऋषिः
 संदिहः सम्मयुपचिताः पृथिव्याः वहमीकवपाः वि जपान । परिहृत्वान्तरायः सन् पृथिव्याः
 सारभूतं वहमीकवपालक्षणं यज्ञसंभारम् आहार्पादित्यर्थः ॥ ९ ॥

तक्षद् यत् ते उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्जनां वाधते शर्वः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्वमाणम् अहन् अभि शर्वः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्जनां । वाधते । शर्वः ।
 आ । त्वा । वातस्य । नृमणः । मनःयुजः । आ । पूर्वमाणम् । अहन् । अभि । शर्वः ॥ १० ॥

स्कन्द० तक्षत् 'तक्षतिः करोतिकर्मा' (या ४, १९) । शुद्धोऽपि यात् ... ॥ १० ॥

वेङ्कट० यदा तव बलम् उशना स्तुतिबलेन समस्करोत् । यदा महत्तया 'वातापृथिव्यौ विं वाधते' ।
 तदार्षीं त्वामथाः वातस्य श्रवणम् अभि आ वहन् बलेन आ पूर्वमाणम् वृमणः । मनोवेगाः^३ ।
 शुष्णान्मदान्^४ वातो निर्गतस्त्वमभ्यावहसिति^५ ॥ १० ॥

मुद्राल० हे इन्द्र ! यत् यदा उशना काव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सहः त्वदीयं बलम्^६ तक्षत्
 अनुकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णकर्पादित्यर्थः । तदा शवः त्वदीयं बलम् यजमाना सर्वस्य शोधनेन
 स्वविद्वयेन रोदसी वातापृथिव्यौ वि वाधते । ते भीति इत्यर्थः । हे नृमणः । नृपु रक्षितस्वेषु
 यजमानेषु अनुग्रहवृद्धियुक्त । इन्द्र ! आ पूर्वमाणम् पूर्वोक्तेन बलेन आ समन्तात् पूर्वमाणम् त्वा त्वाम्
 मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः वातस्य वायोः सम्मन्वितः । उद्द्वैगेन गच्छन्त^७ इत्यर्थः ।
 एवंभूता अथाः भवः अभि हनिल्लक्षणमचमन्विलस्य वा अवहन् आभिसुख्येन प्रापयन्तु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वगः ॥

मन्दिष्टं यदुशनें काव्ये सचाँ इन्द्रो वृद्धं वृद्धतराऽर्थं तिष्ठति ।

उग्रो वयिं निरपः स्रोतसाऽसृजद् वि शुष्णस्य दंष्ट्रिता ऐरयत् पुरः ॥ ११ ॥

मन्दिष्टं । यत् । उशनें । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वृद्धं इति । वृद्धतरां । अर्थं । तिष्ठति ।
 उग्रः । वयिन् । निः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दंष्ट्रिताः । ऐरयत् । पुरः ॥ ११ ॥

१. अपवृत्तं भूको. २. यजमानं भूको. ३-३. 'व्यापारयत् वि' लक्ष्. ४. अयं कु. ५. महावेगाः
 विं छ लक्ष्. ६. 'हान्' कर्को ज्योतिषः कर्त्तव्यं सर्वं निश्चयं दिने प्रकाशयति प्रत्यक् देवानां तस्मिन् सर्वं इव मन्वते
 लक्ष्. ७. 'मन्वते' विं अं कु. ८. नास्ति भूको. ९. गच्छतः भूको.

स्मन्द०

॥ ११ ॥

येदुष्ट० कविपुरे उमानसि ह्योत्रेण यदा सहाय इन्द्र मन्दिष्ट^१, तदानीम् इन्द्र यद्^२ वदकुतो^३ अर्था^४ गमनार्थम् अर्पयतिष्ठत् । अथ उद्गूर्णं इन्द्र मेधरूपं शुष्णामुरम् श्रोतसा अथ^५ निरयत् । नि ऐरयत् शुष्णामुरस्य शिळासद्यदित्ता^६ पुर ॥ ११ ॥

मुद्रल० यत् यदा इन्द्र उराने कामयमाने काव्ये सथा सह मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत् । वदानीम् वदुः वदकुतरा अतिशयेन कुटिल गच्छन्तरक्षी अपि तिष्ठति । रथे सथोज्य तमारोहवीत्यर्थः । उय उद्गूर्णं ताटा इन्द्र यथिम् गमनयुक्ताद् मेधात् श्रोतसा प्रसादरूपेण अथ नि अत्रम् जलानि निरययत् । तथा शुष्णस्य सरेल शोषयितु अमुरस्य दक्षिता प्रवृद्धा पुर नगरानि निरासखानानि वि ऐरयत् विविध प्रेरितवान् ॥ ११ ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्वातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सुतस्तोमेषु चाकनोऽनुराणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथम् । वृषुऽपानेषु । तिष्ठसि । शार्वातस्य । प्रभृता । येषु । मन्दसे । इष्टे । यथा । सुतस्तोमेषु । चाकनं । अनुराणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

स्मन्द०

॥ १२ ॥

येदुष्ट० आ तिष्ठसि रथम् सोमपानार्थम् । शार्वातस्य "अनिन्द्र सोमम्" आनिदीर्घतो हविर्धानात् प्रभृता^१ सोमा । येषु रथम् मन्दसे । ततो रथमास्थितवानसि । तत्र यथाऽन्वेषु सुतस्तोमेषु सोमं कामितवानसि, एत तत्रापि कामितवानसि । तन्वानप्रस्त्रहितम्^२ श्लोकम् दिवि^३ आरोहयस्यसि पानादिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० अत्र कैपीतविन इतिहासमाचक्षते — शार्वातनाम्नो राथये^४ यज्ञे ऋगुगोत्रोत्पन्न च्यवनो^५ महर्षि आधिन प्रहमगृह्णात् । इन्द्रम् दृष्ट्वा मुह्योऽभूत् । तमिन्द्रमनुनीय^६ पुन सोम तस्मै प्राय दिरथयोऽत्र^७ प्रतिपाद्यते ।

हे इन्द्र ! स्वम् वृषपाण्यु वृष्ण सेषनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाण्यनि वपु निमित्त-
भूतपु^१ रथम् आ तिष्ठान स्म । "स्वयमव रथमाह्व" गच्छसि, नत्वन्य कश्चिद् प्रवर्तयिषति भाव । एत च सति वपु सोमपु रथम् मन्दसे इयं प्रामोषि, वारशा^२ सेन्ना शार्वातस्य पृतत्रासो राथये सम्बन्धिन् प्रभृता प्रकर्षण सम्पादित्वा । अन्विषवाद्रिसस्त्रारि ससृता^३ इत्यर्थः । अत्र सुतस्तोमेषु अभिवृत्तसोमयुक्तेषु अग्यदीवेषु यज्ञेषु यथा पानन यथा कामयत् एवमस्त्वानि शार्वातस्य सोमान् कामयन्व । तथा सति दिवि शुद्धोक अनुराणम् गमनराहित स्थिरम् श्लोकम् मोप्रलक्षण वच आ रोहसे प्रामोषि ॥ १२ ॥

१ अमन्दिष्ट कु

२ पदसु ल वि, वदकु अ^३ वि^४ कु

३ पदम् ('दुः एते) उरु ल

४ लय, वदकुर्द अ^५ वि^६ कु

५ वारो मूको

६ नास्ति वि^७ अ^८७ मूना वि^८

८ ०० इत्य

९ अदि (११) दक्षिणम् वि^{१०}१० प्रवृत्ता वि^{११} अ^{१२}

११ नास्ति कु

१२ वदको मूको

१३ अनुष मूको

१४ शिष्ये वि

१५ नास्ति वि

१६ १६ नास्ति वि^{१७}

१७ इष्ट वि

१८ तावत्त वि

अददा अर्भी महते वचस्ये कक्षीयते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाऽभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेपु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्भीम् । महते । वचस्ये । कक्षीयते । वृचयाम् । इन्द्र । सुन्वते । मेना । अभवः ।
 वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ना । ते । सर्वनेपु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १३ ॥

वेङ्कट० दत्तवानसि कन्याम् महते^१ स्तुतिवच^२ इच्छते कक्षीयते वृचयाम् नाम भाषाम्^३ इन्द्र । सुन्वते ।
 तथा मेना च अभवः वृषणश्वस्य सुक्रतो । विश्वानि तानीमानि ते यज्ञेषु प्रवाचयानि । अत्र
 शाब्दायनकम् — 'वृषणश्वस्य मेने इति । वृषणश्वस्य 'ह मेना भूत्वा मपवा ह्यज जगत्स'
 (जैमि २, ५९) इति । अथ ताण्ड्यकम् — 'वृषणश्वस्य मेने इति । वृषणश्वस्य ह^४ मेनस्य^५ मेनका नाम
 दुहितः^६ । ता हेन्द्रत्वकमे^७ (पञ्च १, १) इति । वृषणश्वस्य राज्ञो मेना नाम दुहित्य
 त्वमभवः स्वशिन । अथ तां चकमे वेन्द्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मुद्रल० अत्रेयमाख्यायिका— अङ्गराजः कक्षिधिरिवसे स्वकीयाभिर्योपितिः सद् गङ्गानां जलक्रीडां चक्रे ।
 तस्मिन् समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वमार्यथा पुत्रभृत्यादिभिर्वा दुर्बैरत्यान् किमपि
 कर्तुं न शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचिद् भूवेन अङ्गराजस्य
 क्रीडादेशं प्रति समागतान् । स च राजा सर्वज्ञं तम् ऋषिमवगत्य प्रवादवतार्यैवमवोचत् । हे
 भगवन्! मम पुत्रो नास्ति, एषा महिषी, अस्मां कश्चित् पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यप्रवीत् ।
 सा महिषी तु राजान प्रति तथेत्युक्त्वाऽयं वृद्धतरो^१ ह्यनुत्सितो मम योर्वो न भवतीति
 वृद्धा स्वकीयामुशिवसंज्ञां दासीं प्रद्विपीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मन्त्रपूतन वारिणाऽभ्यु-
 क्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवाशाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् ।
 स च बहुविधेन^२ राजसूयादिना हृजे । तस्मै राजे तदहते पशौ परितुष्ट इन्द्रो वृचयाक्यां
 तरणीं योषितं प्राद्वत्^३ । अयमर्थः पूर्वार्धं प्रविवाचते । हे इन्द्र! त्वम् महते प्रवृद्धाय वचस्ये
 त्वदीयसोत्पन्नं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्वेषणाकेषु यज्ञेषु सोमानिपदे कुर्वते वधीयते
 मृताशोके राज्ञे वचयाम् वृचयाच्याम् अर्भाम् अल्पाम् । सुवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियम्
 अददाः दत्तवानसि । तथा सुक्रतो । शोभनकर्मन् ! हे इन्द्र! त्वम् वृषणश्वस्य दत्तदात्वस्य राज्ञः
 मेनाऽभवः मेना नाम कन्यका अनु । तां च प्रातयोचनं स्वयमेवेन्द्रचकमे^४ । अतः^५ उक्तस्याणि
^६यानि कर्मानि^७ त्वया कृतानि, ते ता त्वदीयानि तानि विश्वा इत् सर्वाण्येव सर्वनेपु यज्ञेषु प्रवाच्या
 प्रकथेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः श्रोतव्यानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१. हते वि^१ अ^२; नास्ति ह वि^२ लप. २. स्तुतिपते ह, स्तुतवत् वि^३ लपे; स्तुतिमने ह; स्तुति (१^४नि)
 वचः वि^५. ३. भाषाम् ल. ४-५. नास्ति वि^६ अ^७. † ताण्ड्यं वि^८ लपं तु. ५. नास्ति वि^९ लपं; वि
 तु. ६. नास्ति वि^{१०} लपं. ७. मंदवद्वक्तव्यं वि^{११}. ८. पुत्रप्रभृत्यादिभिश्च मूको. ९. मत्याकम् मूको.
 १०. इदंते मूको. ११. निरोधेन मूको. १२. तु. मभा १, ११३. १३. तु. पञ्च १, १. १४. नास्ति
 वि^{१५}. १५-१५. नास्ति वि.

इन्द्रो अश्रायि सुध्वो निरेके पजेपु स्तोमो दुर्वो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रं । अश्रायि । सुध्वं । निरेके । पजेपु । स्तोमं । दुर्वं । न । यूपं । अश्वयु । गव्यु । रथयु । वसूयु । इन्द्रं । इत् । राय । क्षयति । प्रयन्ता ॥ १४ ॥

स्कन्द०

मे । स यथा स्ववनाहो वैदिद्वारे भवो यूपो वेदि यत्

वाधित तद्ददद्दिगसो हीन्द्रस्य सहाया । तथाहि सारमा इन्द्रमद्विरसश्च तुल्यवत् प्रसव्यासं वक्ष्यति—'नाह वेद भ्रातृत्व नो स्वद्यवमिन्द्रो विदुरद्विरसश्च योरा' (ऋ १०, १०८, १०) इति । तस्मादुपपन्नमिन्द्रस्य सहायमेवद्विरसश्चाश्रयत्वम् । अथवैवमन्यघाऽस्वार्थं चैव अर्थयोरेव । अश्रायि इति क्विप् स्वारं एव कर्मणि । अश्रायति सुद्धोऽपि सामर्थ्यादुरपूर्वार्थे । उदश्रायि । अतिशयवदुनामि धानेन गुणैरच्छित् कृत इत्यर्थे । क । सुध्वं सुप्रज्ञस्य सुकर्मणो वा मम स्वमूत्र निरुते रमेरिदम् । नियमेन रम्यते येन यत् वा तन्निरमण निरेक स्तोत्रमिहाभिप्रेतम् । एव । कथमुदश्रायि । उच्यते । पजेपु स्तोमं अद्विरसं भरिवजो वा पजा अभिप्रेता । सुप्रोपम वेदं द्रष्टव्यम् । पजेध्विव ह्येवम् । दुर्वं न यूप इति भव इव च यूप । यथादिस्तं न्यय भरिवजो वा उच्छ्रित महान्तं स्तोमं कुर्वन्ति, यथा च यूपमुच्छ्रितं कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थे । कीदृश इन्द्र । उच्यते । अश्वयु गव्यु रथयु वसूयु अन्यत्रेच्छाया क्यन्विधानात् तदन्ताश्च 'स्याच्छन्दसि' (षा ३, २, १७०) इति कर्तव्यकारविधानात् युशब्द एवित्युक्तम् । इदं तु देवतायां पर्याप्तकामत्वात् एषणाऽमभवात् युशब्दं सामर्थ्यान्मत्पथे । जशैर्मोमीरथैर्वैश्विभ' तदा नित्यर्थे । किञ्च इन्द्र इत् इच्छन्द एवार्थे । इन्द्र एव राय 'यावत् किञ्चित् शैतोश्वे धनं' तस्य सर्वस्य' क्षयति ईष्टे । प्रयन्ता दाता च स्तोत्रम्य ॥ १४ ॥

वेङ्कट० इन्द्र स्तोत्रं चि आश्रीयते । सुकर्मणस्य निर्गमेने' पत्रकुलजातेष्विन्द्रस्य शोमं दुर्वं यूपं द्वोधिद्वृत्तानिष्ठति । दुर्वमवो दुर्वो' यजस्य । 'अद्विरसं पजा', 'पजो वाऽऽद्विरसं पजानामव पोऽव्यत' इति च' शाब्दायनकम् । अद्वादीन् 'स्तोत्रम्य इच्छन्' इन्द्र एव धनस्य प्रदाता नियसति ॥ १४ ॥

मुद्रल० इन्द्रः देवः । युव्यं शोभनकर्मणो यजमानान् निरेके वैधेन्ये निमित्तभूते सति तान् रक्षितुम् अश्रायि अश्रायिष्ये । पजेपु अद्विरससु यजमानेषु शोमं शोय निश्रवं तिष्ठति । दुर्वं न यूप इति निगता स्फुणेर । तान् सुध्वं इति पूर्वोक्तान्वयः । तस्मादिदानीमपि एव प्रयन्ता धनस्य प्रदाता इन्द्र इत् इन्द्र एव यजमानाना दातुम् अश्वयु अश्वान् इच्छन् तथा गव्यु गा इच्छन् रथयु रथानिच्छन् वसूयु एवमन्यदपि यद्वनमनि तद्विच्छन् क्षयति वर्तते ॥ १४ ॥

१. मानि ति २. 'यमां कु ३ प्रमन्या सूको ४ धीय म; निष् कु ५ मानि म, ६
 ति, प्रमा कु ६ वर्ति दका' कु ति ७ वद्वत् कु ति ८ 'तद्यमश्रायत् अ ति; 'श्रायत्' ९
 ९ वद्वत् कु १० धने (ये) ति. ११-११ मानि म ११-१२ संशय तस्य म १२ मानि ति
 १४. अश्वयु ति' म'. १५ 'मेने निरेकं स्तोत्रं ति' म'. १६-१६. मानि कु; 'दुर्वो धरो' म' ति;
 'दुर्वमवो' म' म' ति' म' १७ मानि ति' म' म' कु १८-१८ शोत्र (श्रे) वक्ष्यन् (श्रायत्)
 ति. १९ २३ मि. २०. 'यति ति, 'यति ति'

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुभ्राय त्वसेऽश्वि ।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत् सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥ १५ ॥

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यशुभ्राय । त्वसे । अश्वि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने ।
सर्वज्वाराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० इदम् नमः इत्यन्तेन^१ सूक्तेन नमः स्तुतिलक्षणम् वृषभान् अश्वि स्वराजे^२ स्वयमेव दीप्तय सत्य-
शुभ्राय सत्यबलाय त्वसे इ^३ इदी । वृष्टाय अश्वि उक्तमस्माभिः । यत् एवमतो इमः ।
अस्मिन् हे इन्द्र । वृजने बलनामैतत् (तु. निघ २, १) । सामर्थ्याधान्तर्णीतमत्वर्थः । बल-
वति संसारे सहप्राने वा । अथवा वन्द्यते यत् वैशुष्यं स वृजने यत् इहाभिप्रेतः, तत्र ।
सर्ववीराः सर्वैः पुत्रैः पौत्रैर्भोषेताः । स्मत्^४ सूरिभिः सन्तुष्टोऽत्र^५ सहायैः । सह सर्वैः सौमिभिः ।
तव^६ शर्मन् शरणे^७ वा गृहे वा सुखे वा स्वान् । त्वया^८ दत्तं शरणं गृहं सुखं वा प्राप्नुयामेत्यर्थः ॥ १५ ॥

येङ्कट० इदम् नमनसाधनं^१ सौम्यं^२ वृषभाय स्वयमेव सर्वेषामीश्वराय सत्यबलाय वृष्टायास्माभिः
उक्तम् । अस्मिन् इन्द्र ! उपद्रवे सर्वेषां देवैका अस्माकं सौमिभिश्च सह^३ तव सुखे कल्याणे^४ स्वान् ॥ १५ ॥

मुद्रल० इदम् पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं यथा हे इन्द्र ! तुभ्यन् अश्वि अस्माभिः प्रीयोजि ।
दीप्तय । वृषभाय वर्षाणारीहाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सायशुभ्राय शशुर्णां
शोषकत्वात् अविषयबलयुक्ताय त्वसे^५ अरयन्तप्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने
वर्जनवति सहप्राने सर्ववीराः सर्वभेदेऽप्येता वयम् । स्मत् इति निपातः सुशब्दायैः । तव
स्वत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिः विद्वक्तिः^६ पुत्रादिभिः सह स्वान् भवेम
निवसेमेत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[५२]

त्वं सु मेपं महया स्वविर्दं शतं यस्य सुम्बः साकमीरिते ।

अत्यं न वाजं हवनुस्यदं रथमेन्द्रै वदूत्यामर्वसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्वम् । सु । मेपम् । महय । स्वःऽविर्दम् । शतम् । यस्य । सुम्बः । साकम् । इति । अत्यम् ।
न । वाजम् । हवनुऽस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । वदूत्याम् । अर्वसे । सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् त्वम् इन्द्रम् मेपम् मेपरूपम् सु महय अर्धतिक्रमांश्वर्यं^१ (तु. निघ ३, १४) । आत्मान एव
चायमन्तरात्मानः प्रियः प्रतियन्तरस्य वा । सुन्दु स्तुति दे अन्तरात्मान् ! अतिवृत् ! वा ।

१. तेन सूको. २. स्वराजे ति. ३. इति कु. ४. एव ति. ५. स्वराज्ये^१ ति. ६. नव
ति. ७. एतलैः ति. ८. तया ति. ९. 'यस्मिन्' कु. १०. 'अत्र' ति^२ अ. ११. नाति वि.
१२. कल्याणं छ. १३-१३. नाति ति. १४. 'कर्म' ति.

स्वर्निम् स्वर्शब्दं सर्वेषां । विद्विज्ञानार्थो लभार्थो वा । सर्वस्म ज्ञातार लभार वा । इत्यु
 बहुनामैतत् (उ निघ ३,१) । बहव । यस्य सुभ्य अपठितमनि महन्नामैतत् । महान्त । के ष ।
 सामर्थ्यात् स्वोत्तार । साकम् सद् ईरत प्रेत्यन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात्
 स्तुतिः । बहवो महान्तश्च स्तोतारो य सद् स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा सुभ्य इति स्त्रीन्द्रियमत्त्वं ।
 नात् यस्य स्वभूता, सुभ्यो महत्य । काष्ठा । मरदादिभ्येना । साकमीरते सद् गण्यन्ति
 'शत्रूणासुपरि । बहमपि' अयम् न अधमिव' । यथा कश्चिदधम्' आवर्तयेत् तद्वा । वाच्यं
 द्वितीयाधुतोश्चात्र कर्मप्रवचनीय प्रतिदानोऽध्याहार्यं । सोमलक्षणमन्त्र प्रति । अथवा वाच्यमित्य
 पठितमपि उल्लानामैतत्' । सामर्थ्यान्त्यन्तर्णीतमस्वर्थम्' । बलवन्तम् । हवनम्यदम्' आह्वानानि
 प्रति गन्तारम् । केन । रयम् तृतीयार्थे द्वितीयैवा, रथेन । कम् । इन्द्रम् आवर्तयाम्
 अत्यर्थं पुन पुन, आवर्तयेयमित्याशयमे । किमर्थम् । अथेन वर्षणाय । केन । सुवर्णिमि सुवृ
 र्णिमिदशोपाभि स्तुतिभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० त सुवृ पत्य सर्वज मेधातिये मेधम्, शतम् यस्य प्राज्ञा' सद् उचित्यन्ति । वेगवन्तम्
 इव बहवन् रथम् प्रति', 'इवन् प्रति' गन्तारम् आवर्तयामि इन्द्रम् रक्षणाय स्तोत्रे ॥ १ ॥

मुद्रण० "'त्य सु मेधम्' इति पञ्चदशार्थं द्वितीय सूक्तम् । सत्यं ऋषि । त्रयोवृक्षीपञ्चदशैः त्रिभुमैः ।
 शिक्षा जपराय । इन्द्रो देवता' ॥

यम त प्रतिपद्य् मेधम् शयुभि' सद् स्वर्धमानम् स्वर्विदम् आदित्यस्य' वेदितारम् एवगुण
 गिषिष्टम् इन्द्रम् हे अन्वर्थो' सु मह्य सम्पत् पृतय । यम्य इन्द्रस्य शतम् नातमरयाका सुभ
 स्तोतार साकम् सदैव सुगपदेव ईरते स्तुतो प्रवर्तन्ते । तम् इन्द्रम् अथवे अस्मद्रक्षणाय सुवर्णिमि
 सुवृ आवर्तये स्तोत्रे रयम् आ बधुयाम् रथे प्रति आवर्तयामि । कीदृशः रथम् । हवनम्य
 दम् आह्वान प्रति वेगैव गच्छन्तम् । इष्टान्त । अयम् न वाच्यं गमनसाधनमधमिव ॥ १ ॥

स परितो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमृतिस्तारिणीषु वारुधे ।

इन्द्रो यद् वृत्रमर्षधीन्नदीशृतमुञ्जन्नणीसि जर्हपाणो अन्वर्षसा ॥ २ ॥

म । परित । न । धरुणेषु । अच्युत । सहस्रमञ्जति । तारिणीषु । वारुधे । इन्द्र । यद् ।
 वृत्रम् । अर्षधात् । नदीऽशृतम् । उञ्जन् । अर्णासि । जर्हपाण । अन्वर्षसा ॥ २ ॥

स्यन्द० स परित न धरुणेषु 'परित' (निघ १,१०) इति मेघनाम । 'धरुणम्' (निघ १,
 १०) इत्युदकनाम । तृतीयार्थे चैरा सप्तमी । वाशुधे इत्यस्य चैत्रमुपमानम् । मेघ इवो
 दृष्टोपृथे । 'यथा' मेघोऽयन्तबहुनोदकेन वर्धते 'सायन्त महान्' भवति । एवम् आशुन् यत्र
 शिथल' तस्मात् स्थानादयश्च्युत । तर्षधे निपतरम्यदित्यर्थः । महसगुनि 'महसम्' (निघ ३,१) इति
 बहुनाम । ऊति सेना पालने वा । बहुमेनो बहुपात्रो वा । तविशेषु बह्वनामैतत् (उ

१ स्यन्दति २ ३ 'यम्यस्युति महत् अ ३ मानि अ, ४ 'दतिव्यं अ, 'दस्यं इति
 ५ बन्तम् इति ६ 'सायन्त'नवाप अ, ७ 'तर्षधे कर्म अ, 'रद्वे कर्म इति ८ 'यथा' अ
 ९ मानि इ १० १० मानि वि, ११-११ मानि वि ११ १२ 'यथा' अ
 १३ विदति

निध २, ९) । तृतीयाधे चान्न सप्तमी । शारीरैः सामर्थ्यलक्षणैर्वलैः । वायुधे अवधिष्ट वर्धते वा । अथवा 'स पर्वतो न' इति पर्वतः शिलोच्चय प्रवाभिप्रेतः । अच्युतः इत्येतस्य त्रिव-
 मुपमानम् । यथा पर्वतोऽच्युतः स्थिरसद्वसोऽच्युत इति । धरणेष्वित्यपि 'वश्य च भवेत्' (पा २, ३, ३७) इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेषु लक्षणभूतयोग्याक्रियापवाध्याहारः । उदकेषु प्रातस्थेषु ।
 उदकार्थभिरत्यर्थैः । किं करोति । उच्यते । सहस्रभूतिलविपीषु वायुधे । कः । उच्यते । इन्द्रः ।
 कदा । उच्यते । यत् यदा पुत्रम् मेघम् अथधीत् हतवान् इति वा । नदीवृत्तम् नद्यः सप्त-
 कारिण्य आयः, तासामावरीतारम् । उच्यन्तु अजूमि कुर्वन् । भूमिपालाभिमुत्तानि कुर्वन् इत्यर्थः ।
 कानि । अर्णासि मेघस्थान्युदकानि । जर्हपापः अत्यर्थं हृष्यन् । केन । अन्धसा सोम-
 लक्षणेन अन्धेन ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः शिलोच्चयः इव उदकधारासु अक्षीणः बहुरक्षणः शत्रुकलेषु प्रविष्टः वरुधे इन्द्रः, यद्
 पुत्रम् अथधीत् नदीनाम् आवरीतारं वृत्रनिच्छानि उदकानि तेतोभिः विध्वन् हृष्यन् सोमेन ॥ २ ॥

मुद्रल० अन्धता सोमलक्षणेनान्धेन जर्हपापः अत्यर्थं हृष्यन् इन्द्रः यद् यदा पुत्रम् अथर्णां
 लोकानामावरीतारम् अनुसृजन् अथधीत् हतवान् । कीदृशं वृत्रम् । नदीवृत्तम् मद्दवान् नद्य आयः ।
 तासामावरीतारम् । किं कुर्वन् इन्द्रः । अर्णासि जलानि उच्यन्तु अथ पातयन् । तदानीं स
 इन्द्रः पर्वतः न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरणेषु सर्वस्य धारकेषुदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन
 स्थितः सहस्रभूतिः बहुविधरक्षणवान् तविपीषु बलेषु वायुधे प्रवृद्धो बभूव ॥ २ ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वृत्र ऊर्धनि चन्द्रबुध्नो मर्दष्टृद्धो मनीषिभिः ।
 इन्द्रं तर्महे स्वपस्वया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पश्चिन्धसः ॥ ३ ॥

स । हि । द्वरः । द्वरिषु । वृत्रः । ऊर्धनि । चन्द्रऽबुध्नः । मर्दऽष्टृद्धः । मनीषिभिः । इन्द्रम् ।
 तम् । अष्टे । सुऽअपस्वया । धिया । मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । पश्चिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

स्कन्द० द्वि-शब्दः पदपरणः । सः इन्द्रः द्वरः 'द्वरिषु वृ वरणे' । 'शुक्रोऽपि चात्र भाहृपूर्वादि' इत्यप्यः ।
 द्वरिष्विति च निर्धारणे सप्तमी । आवरीतारणं मध्ये । यावन्तः 'केवल आवरीतारः' तेषां सर्वेषां
 मध्येऽवित्तयेन आवरीतेत्यर्थः । नः अत्यर्थं च वरणीयः याचितव्यः । किम् । साम्पाद् पदद्विष्टम् ।
 क । ऊर्धनि सोमलक्षणरसानुप्रदानसामान्याद्यज्ञोऽन्नं कथं उच्यते, तत्र । कीदृशः ।
 चन्द्रबुध्नः 'चन्द्रः चन्द्रतेः कान्तिकर्मणः कान्तिरुच्यते । बुध्नन्तरीक्षं निवासस्थानतया यस्य
 सम्भूतं स चन्द्रबुध्नः । मर्दष्टृद्धः सोममेदेन परिष्टृद्धः सन् । केन वः । मनीषिभिः मेधाविधि-
 श्रैषिभिः क्रतुविभिर्वा । इन्द्रम् तम् अहे आह्वयामि स्वपस्वया 'श्रीभक्तकर्मच्छया युक्तः' धिया प्रशया ।
 कीदृशम् । मंहिष्ठरातिम् मंहतिः पूजायैऽन्नं । पूज्यतमदानम् । किं कारणम् । उच्यते । सः हि

१. धरणेष्वित्यपि कु. २. 'रिता' कु. ३. कञ्ज् सूको. ४. स्वरं लपं, लपय वि' क'.
 ५-५. वपय - ... वि' क'. † 'द्विता' वि' लपं कु. ६. पर्वतं वि. ७. 'अन्धसा' सूको.
 ८. वरं वि. ९-९ नास्ति क; 'पु वृ वरं' ति. १०-१०. बुध्नेऽपी वा' कु; 'वातायू' ति. ११. आवरीं
 कु, 'आवरीतारणा ति. १२-१२. केनयान्तः ति १३. 'वलि' कु. १४. 'लक्षणे रमात्' सूको.
 १५-१५. नास्ति ति. † नास्ति क. १६-१६. कर्मच्छया बुध्नः सूको. १७. 'यो मदी अथ क.

यास्य अथस हि-शा-दोऽत्र यस्मादर्थे । पृणातिश्च दानार्थं । यस्मात् स दाता अन्नस्य ॥ ३ ॥

घेङ्कट० 'स हि इन्द्र' १ वासयिता २ वासयितृणा 'मध्ये वरणीय' ३ 'धृद्वेयेऽपि अर्थे' कनवापडुज
सोमंरुद्र मनोपिमि । तम् इन्द्रम् अहम् शोभनकर्मकृत्या बुद्ध्या ह्ययामि पृषपतनवानम् ।
स हि भजेन मा पूरयति ॥ ३ ॥

मुद्रल० स पूर्वविगुणविशिष्ट इन्द्र इरिय आवरीतृषु १ शयुषु २ इर हि कतिशयेनावरीता सह ।
शयुषयशील इत्यर्थे । यस्मात् ऊपनि उद्धृतपलवति अन्तरिक्षे यत्र सम्भक्त म्याप्य वतंत ।
अत एव चन्द्रपुत्र सर्वाया प्रयत्नामाह्लादकमूल अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् । मदृष्टं सोमं
वर्धित । एवमूत य इन्द्र महिष्प्रातिम् प्रवृद्धधनम् तम् इन्द्रम् मनोपिमि प्रायै कतिपिमि
सह स्वपत्न्या विद्या शोभनकर्मयोग्यबुद्ध्या अह आह्वयामि । इ यस्मात् स इन्द्र अथस
अन्नस्य अन्नद्वेषेक्षितस्य पति पूरयिता ॥ ३ ॥

आ यं पृणन्ति दिवि मर्षार्हिपः समुद्रं न सुम्बहृः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहृत्पे अनु तस्वुरूतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । मर्षज्वर्हिप । समुद्रम् । न । सुम्बहृ । स्वा । अभिष्टय । तम् ।
वृत्रहृत्पे । अनु । तस्य । ऊतय । शुष्मा । इन्द्रम् । अवाता । अहुतऽप्सव ॥ ४ ॥

स्फन्द० आ यम् पृणन्ति यमापृणन्ति १ आपूरयति । दिवि व्यवस्थितम् २ । कः सप्रवर्हि सप
सदन बर्हिषेया वे सप्रवर्हिप सोमा । कथमापृणति । समुद्रम् न समुद्रमिव सुम्ब
महत्स्यो नच स्वा अन्नमीया । कस्य । सामर्थ्यात् समुद्रस्य । कीदृश्य । अपृष्टय
इतिगत्वर्थे ॥ इच्छायां वा । मन्निगतस्य अभिकामिन्यो वा । तम् वृत्रहृत्पे वृत्रहन
काल अतु तस्य विष्टविरत्र सामर्थ्यात् गत्वर्थे । अनुगतवत् १ अनुगच्छन्ति वा । अथा
'त वृत्रहृत्पे अनु' इति अनु नदप 'तृतावार्थे (पा १,४,८५) इत्येव कर्मत्ववचनीय । तत्र सप
वृत्रहनकाल स्थिता इत्यर्थे । का । उच्यते १ । ऊतय सेना मरवादीनाम् । शुष्मा यस्मान्नि
तम् (अ निघ २,९) । अन्तर्णीतमत्वर्थे च । बलवाय । क तम् । उच्यते । इन्द्रम् । कीदृश्य १ ।
'अवाता वानरहिता १ । अथवा १ 'अविद्यमानो विनिपत्ता वातो १ यासा वा अवाता । वायुनादि
निरोद्धुमशक्या १ इत्यर्थे । अहुतप्यव अर्हिसितरथा ॥ ४ ॥

घेङ्कट० आ पूरयन्ति यम् दिवि स्थित सोमा उद्धृष्य इव शोभनभवना आत्मीया नच १ ।
तम् वृत्रहनन अनु तस्य मरुत शोषका इन्द्रम् गमनरहिता अपरापितार १ अर्हिसितरथा १ ॥ ४ ॥

मुद्रल० सप सदन म्यान बर्हि मन्त्रोपलक्षितो यज्ञो यया सोमानां त सोमा । दि
स्वर्गोच्छ अथव्यितम् यम् इन्द्रम् आ पृणात् आ समतात् पूरयति ।

१ १ मुनि वि १ क १ नादि कु २ अतए वि १ क १ ३ ३ मये मदेदेव वि १ क १
४ ४ मदेवा कु अ, नादि वि १ क १ ५ 'स गुण' मे १ ६ 'रित्यु मे' ७ नादि वि ८ 'रि
वि ९ 'मिन् आरूप्य मा' वि १० मरु वि ११ इतिव अ वि १२ 'नवी वि १३ नादि
अ उच्यते वि १४ १४ नादि अ वि १५ १५ 'गते वि निपत्ता वा वि १६ एतु कु १७ अ-
१८ कु १८ शक्ति वि १९ मय भगवत् वि २० भगवति अ १ मन्त्रविद्यया वि २१ वि २१
स वि २१ अ १

नद्य समुद्रम् न । यथा नद्य समुद्रं पूरयन्ति तद्वद् हृदयम् । कीदृशो नद्य । स्वा समुद्रस्य स्वभूता अभिष्टय आभिमुख्येन गगनपट्टे । ऊतय भविष्यतो मरत वृत्तस्ये वृत्तान्ते निमित्तमृत सति तद् इन्द्रम् अनु तस्य अनुलक्ष्य स्थिता यन्तु । कीदृशा मरत । गुप्ता समुद्रा शोषयितार । अवाता वान्ति प्रातिकूर्येन गच्छन्तीति वावा शश्रव तद्द्विता । अहृतस्यैव अकुटिलरूपा । शोभनाययवा हृदयम् ॥ ५ ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्व युष्यतो रूचीरिव प्रवणे संसुकृतयः ।

इन्द्रो यद् वृज्जी धूपमाणो अन्धसा भिनद् वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥

अभि । स्ववृष्टिम् । मदे । अस्व । युष्यत । रूची इव । प्रवणे । ससु । कृतयः । इन्द्र । यत् । वृज्जी । धूपमाणः । अन्धसा । भिनद् । वलस्य । परिधीरिव । त्रितः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अभि इत्युपसर्गं ससु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यं । स्वा वृष्टिर्यस्य स स्ववृष्टिं वृष्टे स्वामी । कोऽसौ । इन्द्र । मदे इति 'यस्य च भावत' (वा २, १, ३७) इत्येव सप्तमी । तत्पत्तेश्च लक्षणभूतयोः कृत्वापदग्राह्यात् । अस्य युष्यत इति अस्व-शब्देनानुदात्तेन प्रकृतत्वादिन्द्रस्यानुदेशः । स्ववृष्टिम् इत्येतत्सामानाधिकरण्यात्पौभयत्र द्वितीयाधे पञ्ची । सोममदे प्रस्ते स्ववृष्टिसिगमिन्द्र युष्यमानम् । रथारव प्रवणे प्रवणशब्दो निरवचनः । यथा निम्ने प्रवृष्टे रूची लघुगामिन्य आत् अभिगच्छतु तद्वद् अभि ससु अभिगतवत्य अभिगच्छन्ति वा ऊतय मरदादिसत्ता । कदा । उच्यते । यत् यदा वृज्जी गृहीतवज्र क्षमाण हृदयेत् छान्दसो प्रकारः । हृष्यन् अन्धसा सोमलक्षणान्नेन । सोमन अन्धमानहर्षं सन्वित्तर्यं । भिनद् भिनवान् भिनन्ति वा । वलस्य मेघनामैतत् (तु निघ १, १०) । द्वितीयाधे चार पञ्ची । मेघम् । कथम् । 'परिधीन् इत् त्रित' यथा परिधीन् त्रित^२ मिच्छवान् तद्वत् । अत्रेतिहासत्ता चक्षत — 'त्रित यत्नत् रक्षस्यभिदुद्रुवु । सोऽस्मिमुवाच । श्वेतानीति । राण्यभिर्न शश्राक हन्तुम् । त^१ कुडोऽस परिधीन् मरुत्वा वैस्तामि रक्षति जघान' इति । तदेतद्विहोच्यते — 'परिधीरिव त्रित' इति । अथवा परस्येति स्वार्थ एव पञ्ची । परिधीनिति वृत्तमभानि परिधय उच्यन्ते सर्वतो निधीयमानत्वात् । मेघसोत्तमनान्धभिनदित्यर्थः । इव-शब्दस्तु मार्षीय अस्त्युपसर्गस्य सप्तकथे प्रयोग' (तु वा ७, ३१) इति पदपरणः । त्रित हृदयमिन्द्रिन्द्र्यात् भाषादित्वात् सप्तम्यान्तसि । त्रिषु प्रदेशेषु अमनष्यमूलषु अभिनदित्यर्थः । अथवा त्रित इति प्रथमान्तमिन्द्रविशेषणम् । त्रितस्त्रिरूपान् इन्द्र^६ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वा वृष्टिर्यस्य स सोममदे युष्यत इन्द्रस्य अस्व साहाय्यार्थं यथा प्रवणे भाषो यन्ति एवम् अभि ससु मरत । इन्द्र यदा वृज्जी सोमेन धर्ययन् वलम् अभिनत्, पापानीय^७ त्रित वान्य ॥ ५ ॥

१ नास्ति वि २ नास्ति अ ३ इत्येवं कु ४ प्र परिधिनिद्रु क्वा अ ५ विन क्वा
 अ ६ स अ ७ 'स्त्रि क ८ इन्द्र इति अ ९ सोमम् मदे इ, सोममदे कु, मदे वि^१ अ^१
 १० 'भल इ

सुदृढल० उक्तयः मरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अस्य इन्द्रस्य पुष्यतः वृत्रेण सह पुष्यमातर
 पुरतः स्रुष्टिम् स्वभूतदृष्टिमान्त्वं वृत्रम् अग्नि आभिमुख्येन तद्वुः जग्मुः । रथोरिय प्रवणे यथा
 गमनस्त्वभावाः आपः निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदा अन्धसा सोमलक्षणैर्वाजेन पतितेन वृत्राणः
 प्रगल्भः सन् यज्ञी यज्ञवान् इन्द्रः यत्स्य संशुष्वतः^१ पृतरसंशुमसुरम् भिनत् च्यदारपर^२ ।
 दृष्टान्तः । नितः परिधीम् इव देवानां हविर्द्विपनिषर्पणाय अन्वेः सकाशात् अन्तु पृत्रो
 द्वितद्विगत इति त्रयः पुरुषा जजिरे^३ । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य त्रितस्य^४
 प्रविरोधाय अग्नौः परिधयः परिधायकाः कूपस्थाऽऽच्छादकाः^५ स्थापिताः । तान् यथा
 सः अभिनत् तद्वत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

परीं घृणा चरति तित्त्विपे श्रुवोऽपो वृत्वी रजसो वृत्रमाशयत् ।

वृत्रस्य यत् प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघ्न्य हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥ ६ ॥

परिं । ईम् । घृणा । चरति । तित्त्विपे । शकः । अपः । वृत्वी । रजसः । वृत्रम् । आ । अशयत् ।
 वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगुभिश्चनः । निजघ्न्य । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० परि ईम् घृणा इम् इति^१ पदपुरणः । परि चरति^२ लिङ्गार्थं लट् परिचचार । सर्वत्र
 भ्रान्तवतीत्यर्थः । का । घृणा दीक्षा स्तनयित्पुलक्षणा त्वदीया वाक् । तित्त्विपे दीप्तवत्
 शकः बलं त्वदीयं मरुत्क्षणात् । कदा । उच्यते । अपः वृत्वी इत्यादि । अत्रैकवाक्यता
 प्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावप्याहर्तव्यौ । यः अपः उदकानि वृत्वी आशृत्य रजसः अन्तरिक्षलोकेषु
 वृत्रम् अशोभामम् आ अशयत् शैतिरिह स्थानार्थः । आशयतवान् । तस्य वृत्रस्य मेघस्य
 अशुरस्य वा यत् यदा प्रवणे निम्ने प्रदेशे । कीप्यास्य वृत्रस्य । उच्यते । दुर्गुभिश्चनः दुर्गु-
 भिराश्रयो दुर्गहवचनः^३ । 'आश्रु' इति च 'श्रु' इति च क्षिप्रनामनी (त्र. निघ २ १५) ।
 आ क्षिप्रश्चासः दुर्गदो^४ यस्य स दुर्गुभिश्चा । दुस्सद्व्यास इत्यर्थः । श्रु अग्नं तस्य दुर्ग-
 भिश्चनः । दुस्सद्व्यासताप्रतिपादनाय चात्र माहणपठितमितिहासमाचक्षते — 'इन्द्रो वै वृत्रं
 हनिष्यन् सर्वा देवता अनशीर । अग्नौ भोषतिष्णन्तु मा ह्यशयमिति । तथेति तं हनिष्यन्त
 आश्रवन् । सोऽयेनां वै हनिष्यन्त आश्रयन्ति । हन्तेमान् भोषया इति । तानमिन्द्राश्रयति । तस्य
 श्रुतयादीयमाना विश्वे देवा अश्रयन्' (ऐशा ३, १०) इति । निजघ्न्य हन्तिरत्र गत्यर्थः ।
 सामर्थ्याच्छात्रान्दर्पितित्यर्थः । निजघ्नेन गमितवानसि । हन्वोः हनुप्रदेशे हे इन्द्र । तन्यतुम् विस्तीर्णं
 तन्वकारिणं वा वत्सम् ॥ ६ ॥

पेड्डुट० परि चरति वृत्रम् दीप्तिः । बलं च तस्य दीप्तम् । अपः आशृत्य अन्तरिक्षलोकेषु वृत्रम् अशयं
 मूलमाश्रय आ अशयत् । वृत्रस्य यदा प्रवणे दुर्गहवसासस्य निहतवान्^५ हन्वोः मति^६ इन्द्र ।
 यज्ञं शब्दकारिणम् ॥ ६ ॥

१. शक्यः रि. २. निशारण्य मूको. ३. उ. तैसा ३, २, ८, १०-११. ४. नाति रि.
 ५. *श्रुतारिणाः मूको. ६. नाति स. ७. चरतिरिति कु ति. ८. नाति मूको. ९. 'इष्टं' मूको.
 १०. निरि* कु वि* लं. ११. अपरि कु; अति ल.

मुद्रल० यो वृत्रः अगः वृत्ती ब्रह्मकान्वावृत्त्य रजसः बुधम् अन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशम् आ अजयत्
 क्षात्रितयाशेत, तस्य वृत्रस्य प्रवणे प्रकर्मणं यन्नीधे अन्तरिक्षे वर्तमानस्य तुर्यभिक्षनः दुर्मह-
 ध्यापनस्य । तस्य हि व्यापने न वेनापि ग्रहीतुं शक्यते । एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्तोः मुखपार्श्वयोः
 हे इन्द्र ! यद् यदा तन्यतुम् प्रहारं विस्तारयन्तं वज्रम् । तृतीयार्धे द्वितीया । तन्पतुना यजेण
 निजपन्थं नितरां प्रजहथे । तदानीम् ईम् एने त्वामिन्द्रम् घृणा शत्रुजपलक्षणा शीघ्रिः परि चरति
 परितो व्यामोति । त्वदीपम् शव. बलं च तिल्विपे प्रदिवीपे ॥ ६ ॥

हृदं न हि त्वां न्यूपन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टां चित् ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततश्च वज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निऽऋपन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टां । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शर्वः । ततश्च । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥ ७ ॥

स्वन्द० हृदम् न हि हिक्कावः पदपूरणः^१ । ऊर्मयः इत्येतत् हृदं इत्यनेनोपमानेन सम्बध्यते । हृदमिदो-
 मयः । यथा हृदं प्रभृता उदकोर्मयो न्युवेयुः^२ तद्वत् त्वा नि ऋपन्ति ऋप गती^३ । निपनेन
 गच्छन्ति । ब्रह्माणि स्तुतिलक्षणाणि । हे इन्द्र ! तव यानि वर्धना^४ वर्धनानि वृद्धिकराणि । स्तुयमानाः
 हि देवताः शीघ्रं वर्धन्ते । अत एवमुच्यते—तव यानि वर्धना इति । किञ्च^५ त्वष्टा चित्
 त्वष्टाऽपि देवशिल्पी ते तव युज्यम्^६ योग्यम् ववृधे वर्धितवान् शवः बलम्, ततश्च वृत्तवर्ध^७
 वज्रम् अभिभूत्योजसम् अभिभविष्वल्युक्तम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हृदम् ऊर्मयः इव त्वाम् तव वर्धनानि^८ श्रोत्राणि इन्द्र !^९ नि ऋपन्ति तवोपरि चलन्ति । त्वद्विपथे^{१०}
 पुनःपुन. प्रवर्तन्ते । त्वष्टा च तव तदर्थं शर्वं वर्धितवान् । अकरोत् वज्रम्
 अभिभविष्वलम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! यानि ब्रह्माणि शीघ्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयित्वा तानि त्वां
 त्वाम्^{११} नि ऋपन्ति हि नितरां प्राप्नुयन्त्येव । एष्टान्तः । ऊर्मयः जलप्रवाहाः हृदम् न यथा
 जलप्रवाहं प्राप्नुयन्ति तद्वत् । त्वष्टा चित् त्वष्टा च देवः ते तव युज्यम् योग्यम् शवः बलम्
 ववृधे प्रवर्धयत् । अथ च अभिभूत्योजसम् शत्रूणामभिभविष्व^{१२} ओजसा बलेन युक्तम् वज्रम्
 ततश्च तीक्ष्णीचक्रार ॥ ७ ॥

जयन्तां तु हरिभिः सम्भृतकतविन्द्रं वृत्रं मनुषे गातूयज्ञपः ।

अयच्छया श्राहोर्वेजमापुसमधारयो द्विव्या ह्यै द्वये ॥ ८ ॥

१. नास्ति वि मै. २. परं वि. ३. एषेभुः कुः श्वेयुः भः श्वेयुः त्रि. ४. गमने कु
 ति. ५. नास्ति मूको. ६. किम् कु. ७. यन्वारः अ. ८. 'वा' शतम् अ. ९. 'युक्तं' कथम् ति.
 १०. 'नानीच्छन् वि'. ११. नास्ति तु वि' अ'. १२. 'पेषु वि'. १३. नास्ति वि. १४. 'मति-
 पुण्यम्' मूको.

अवन्वान् । ऊ इति । हरिऽभिः । सम्भृतकृतो इति सम्भृतऽकृतो । इन्द्रं । वृत्रम् । मनुषे ।
गातुऽयन् । अप । अर्पच्छपाः । बाहोः । वज्रम् । आधारम् । अधारय । दिवि । आ । सूर्यम् । दृष्टे ॥

स्कन्द० जघन्वान् इति शत्रुर्धे वसुः^१ । उ इति तु पदपरणः । इन्द्रं हरिभिः आत्मीयैश्चै ।
वृतीयानिर्वेशात्^२ गत्वेति शेषः । हे सम्भृतकृतो ! सम्भृतकर्मन् ! सम्भृतप्रज्ञ ! वा इन्द्र ! क
इन्द्र । उच्यते । वृत्रम् । किनर्यम् । मनुषे मनो राश क्रुधैर्वा मनुष्यस्य वाऽर्थाव । गातुयन्
गमनमिच्छन् । कस्य । अपा वृष्टिलक्षणागामुदकानाम् । अयच्छथा निबन्धवानसि । बाहो
बाहुभ्याम् । अत्र सम्बन्धादस्त्री लक्षयेते । हस्ताभ्यां गृहीत्वा नयसीत्यर्थे । किम् । वज्रम् ।
कीरसम् । आयसम् लोहनयम् । किञ्च अधारयः धारितवान् स्थापितवानसि दिवि शुल्लोके ।
आकारो मर्यादायाम् । कम् । सूर्यम् । दृष्टे दर्शनाय । तदेतत्पुरस्तादपि उक्तम्—‘वृत्रं परिद
शवसा वर्षारहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृष्टे’ (अ १, ५१, ४) इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० जघन्वान् ऋषीः गत्वा^३ सम्भृतप्रज्ञः^४ इन्द्रः^५ वृत्रम् मनुष्यार्थम् अपः गमयितुमिच्छन् अप्रही^६
बाहोः आयसम् आशुषम् । अथ त इत्वा सर्वेषाम् दर्शनाय दिवि सूर्यम् आ^७ अधारयः ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सम्भृतकृतो ! सम्पादितकर्मन् ! इन्द्र ! मनुषे जनान् गातुयन् गातु मार्गमिच्छन् वृत्रम् अतुयन्
हरिभिः अश्वैर्युक्तस्वयम् जघन्वान् उ हतवान् खलु । सदनन्तरम् अपः वृष्टमुदकानि मार्गार्थं
इत्यभ्याहारः । बाहो त्वदीययोर्हस्तयोः आयसम् अथोन्मयम् वज्रम् अयच्छथा अप्रही । आकार
समुच्चयार्थं । सूर्यम् च दिवि शुल्लोके दृष्टे व्रुं सर्वेषामस्माक दर्शनाय अधारय स्थापयान्त्र
कृते ॥ ८ ॥

वृहत् स्वर्धन्द्रममं वृद्ध यदुक्थ्यं मकृष्वत् भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रं मृतधुः स्वर्नृपाचो मरुतोऽमं दनुर्नु ॥ ९ ॥

वृहत् । स्वऽर्धन्द्रम् । अमंऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृष्वत् । भियसा । रोहणम् । दिवः ।
यत् । मानुषप्रधना । इन्द्रं । ऊतयं । स्व । नृऽसाचं । मरुतं । अमं दन् । अनु ॥ ९ ॥

स्कन्द० वृहत् महत् परिमाणतः सारतो वा स्तुतिरूपम् स्वधन्द्रम् चन्द्रं चन्द्रतोः कान्तिकर्मण ।
स्वयमेव कान्तम् । भगवन् अगशब्द आत्मपर्याय । तेन चात्र प्रयत्नो लक्ष्यते । आत्मवत्
प्रयत्नान् । महता प्रयत्नेनेत्यर्थः । यत् उक्थ्यम् प्रस्तावम् । यच्छब्दश्चुतेनच्छब्दोऽभ्याहार्यं । तत्र
अकृष्वत् कृतवन्तोऽस्मदीया क्रतवो पुमपीशब्दयो वा । भियसा परिधर्तवैगुण्यभयेन । कीरसम् ।
रोहणम् दिव शुल्लोकारोहणसमर्थम् । सागुण्यात्तत्रविष्वत्कर्त्तरमुदैः रक्षोभियोऽन्तराऽश्लोच्युम-
पावमत्परन्तरागुणमिरथर्थे । कदा । उच्यते— यत् यदा मानुषप्रधना मनुष्यार्थो मानुष । प्रधन
इति शेषः (अ १, २१) । अहुरिमेपिषां^१ सह मनुष्यार्थं सहस्रामो वेपां ते मानुषप्रधना ।
इन्द्रम् इत्येतसु अमयेन अनुशादेन सह सम्बन्धवित्तायम्^२ । कीरताः^३ । ऊतय भवितारः । इक्षितातो

१. ५१५३ मूको २-२. निरेण्य अ. ३. नास्ति ए दिः^४ अं कु. ४. 'तवत् वि'. ५. नास्ति
पु १. भगवती वि' ए. ७. नास्ति वि' अ. ८. प्रयोगे अ ९. 'सुसं अ १०. 'दी लोत्तमन्तं
अ वि ११. 'दय मूको. १२. कीरताः वि.

गन्तारो वेत्यर्थः । स्व सर्वपर्यायोऽयम् । सर्वे नृपाच नृमिर्षे सेन्यन्ते सेवन्ते वा नृन्
 वृद्धिप्रदानादिना ते नृपाच । के ते । उच्यते । मरुतः । किं कृतवन्तः । उच्यते । अमदन्
 इन्द्रम् अनु 'तृतायार्थे (पा १, ४, ८५) इत्ययमनु कर्मप्रवचनीय । सद्दार्थश्चात्र तृतीयापार्थः ।
 सोमेन मत्ता इन्द्रेण सदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेदुष्टः० वृद्धः साम स्वयमेव कान्तः पत्नवत् यदा प्रशस्यम् अनुर्धत भवेन स्रोतारः दिव
 रोदणनिमित्तम् । यदा वा मनुष्यद्वितसकप्रामा इन्द्रम् मरुतः स्व द्विवि स्थित दवा रन्त
 मनुष्यान् सेवमाना अनु अमदन् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ९ ॥

मुद्गलः० वृद्धः वृद्धस्ताम स्रोतारो यामाना भिवसा वृत्रभयेन वन् यदा उच्यन्ते उच्यते उच्यते
 स्रोत्रयोन्मम् अच्यन्तः अकुर्वन् । कीदृशः वृद्धस्ताम । स्वधद्रम् स्वकीयेन चन्द्रेण बाह्यादकेन
 तेजसा युक्तम् अमदन् समति शान्त् कृत्ययेनति श्रमो इल तदुक्तम् । दिव स्वर्गेश राहणम्
 आरोदणहेतुमूतम् । एवविधेन स्रोत्राण वृत्रास्तीता इन्द्रम् अस्तोपतेदयर्थः । यत् यदा मानुषप्रधाना
 मनुष्यद्वितसकप्रामा कृत्य स्व सुहोक्तव रक्षितार मरुत नृपाच प्राणरूपेण नृन् सेव
 माना भूत्वा इन्द्रम् अपि तमेव रूपेण अनु अमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्राणयन् । तदानीं स इन्द्र
 वृद्धयथ प्रति उद्युक्तो सम्भूवेति शेषः ॥ ९ ॥

यौधिदृस्पामर्षाँ अहेः स्तुनादयोपवीद् भियसा यज्ञ इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद् वृद्धधानस्य रोदसी मदे सुतस्य श्वसाऽभिन्निच्छिरः ॥ १० ॥

षी । चित् । अस्य । अमंऽगान् । अहे । खुनात् । अधोपवीत् । भियसा । यज्ञ । इन्द्र ।
 हे । वृत्रस्य । यत् । वृद्धधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । श्वसा । अभिन्निच्छिरः ॥

स्कन्दः० षी चित् वि०उ०द्रोऽप्यर्थः । यौरवि, किमुतान्ये देवा । कीरतो षी । अमवान्
 आत्मवान् प्रयत्नवान् । कि कृतवान् । उच्यते । अस्य अहे अहन्तव्यत्वान्येन हन्तुमन्वयस्य
 वृत्रस्य स्वभूतान् स्वनात् आसन्नन्दान् अयोयान् यौति वृत्रभयार्थः । वृत्रभूत । नष्ट
 इत्यर्थः । कर्मनार्थो वा यौति सामर्थात् । अकर्मतेत्यर्थः । भियसा मयनः । वृत्रघासान्
 विभ्यतमद्भूतं सर्वं देवा मया इत्यर्थः । अत्र 'व प्राहाणम् - 'XX इति' तानभि प्राश्नवान् । तस्य
 श्रुतपादप्रमाणे विधे दवा अद्रवन् (पैमा ३ २०) इत्ययमितिहासो दर्शयितव्यः । कदा
 पुनरुच्यते । उच्यते । यज्ञ हे इन्द्र ! ते तव स्वभूत वृत्रस्य यद् यदा वृद्धधानस्य
 वापतेरिदम् । अभ्यस्तानामुपपादस्वरवम् । अपि इत्यत्र इम्बरम् । वृष्टिप्रतिषेधकरणेनार्थः
 वाचमानस्य । रोदसा उभे अपि वावावृष्टिष्वौ । रोदसी इति चानुदात्तपरमिद्वयं
 प्यारस्येन द्विषीवावा स्थाने आमन्त्रितप्रथमा द्रष्टव्या । मदे सुतस्य मद् इति 'वस्य १
 भावेन' (पा २, ३, ३०) इत्येष सप्तमी । तन्नेत्र लक्षणभूतपाण्यकिपापदाप्याहारः ।
 मुनस्य सोमस्य सप्तद्विधेन मद् प्रातः । सोमन मत्तस्य सितरतवेत्यर्थः । उच्यते अनेन अभिनन्

१ स्रोत्र मूढो. २ नाभि वि' अ' ३ नाभि वि ४ रद्राग' मूढा ५ पैर १, ११० ३६
 शोप ३ ६ विद् मरु मूढा ७ ७ अङ्गाने अ पि; 'ग' ते कु ८ उच्यते अ वि

भिन्नान् । किम् । शिर मूर्धानम् । अस्यामृत्वप्रवृत्तत्वात् अहेरशेत्येतस्यान्वादेशात् (वाहमवा-
-चान्दसमनुदात्तत्व भाष्येयम् । अन्वादेशार्थं चोच्चरोऽर्षेर्चं पूर्वं योजयितव्यम् । पश्चात् पूर्वं ।
यदा त्वदीयो वज्रो घृत्स्व शिरोऽभिनत्तदास्याहे स्वनादिति ॥ १० ॥

वेङ्कट० यौ अपि बलवान् अस्य अहे स्वनात् तदानीं भयेन अयोवर्षात् अकम्पत् । यदा
शावापृथिवी बाधमानस्य सोभस्य मदे तव वज्र बलेन घृत्स्व शिर अभिनत्, तदा अयोवर्षीदिति ।
घृत् एवाहननादहिरक् ॥ १० ॥

मुद्रल० अमवान् बलवान् यौ चित् सुलोकोऽपि अस्य अहे घृत्स्व स्वनात् शब्दात् भियसा भयन
अयोवर्षान् अत्यर्थं धृक्भूत् भ्रासीत् । अकम्पतेरर्थः । हे इन्द्र ! ते तव सुतस्य अभिनवादिनि
संस्तुतस्य सोमस्य पानेन मद हर्षं जाते सति त्वदीय वज्र रोदसा शावापृथिव्यौ बहूषात्स्य
बाधनशीलस्य शून्यस्य शिर यत् यदा शवसा बलेन अभिनत्, अचिन्तत्, तदानीं सुलोको
भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति श्लेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

यदिन्विन्द्र पृथिवी दशमुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः

अत्राहं ते मध्वन् विश्रुतं सद्यो धामनु शर्मा वर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । तु । इन्द्र । पृथिवी । दशमुजि । अहानि । विश्वा । ततनन्त । कृष्टयः । अत्र ।
अहं । ते । मध्वन् । विश्रुतम् । सद्यो । धाम् । अनु । शर्मा । वर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

स्कन्द० यत् इत् तु इन्द्र वच्यते यदिशब्दस्यार्थः । इत् तु इति पदद्वयौ । यदिशब्दश्चोत्तरेण तासमन्व
योग्यनियामदाध्याहारः । यदि स्यात् हे इन्द्र ! पृथिवी दशमुजि दशभोगा । दशगुणैरर्थः ।
अहानि च विश्वा सर्वानि ततनन्त एकत्र समास्य विस्तारयेयु कृष्टय मनुष्या । अत्र
यदिति प्रमान्तत्वाद्भीत्यस्यार्थः । अहं ते अहेति विनिप्रहार्थीय एवमन्वेन समानार्थं तेषाम्
परो द्रष्टव्यः । ते अहं तथैव हे मध्वन् ! विश्रुतम् विख्यातम् सद्यः सनात्क्षण बलम् धाम् अनु
दिव प्रति । सुलोके व्यवस्थित सदित्यर्थः । शवसा सामर्थ्यलक्षणं बलेन वर्हणा परिश्रुत्
भुवन् भवेत् । दशगुणा पृथिव्या सर्वेभ्यश्च सहतेभ्योऽहोभ्यः सकाशात् तथैव महता
बलमिति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यदि एव इत्यम् इन्द्र ! पृथिवी दशगुणा भवति, 'यदि' च^१ अहानि सर्वाण्येव विस्तारयन्तु,
मनुष्या सर्वदा सुवाण्णाश्वरेषु । अत्र एव^२ ते मध्वन् ! बलकृतं सर्वं कर्म विश्रुतम् भवति ।
एव बलेनागतं तापुर्दिसने धुस्तरा भवति महतायेति ॥ ११ ॥

मुद्रल० यत् इत् तु^३ यदा सत्तु पृथिवी दशमुजि दशगुणिता भवेत्, यदि वा कृष्टयः प्रजा विश्वा

१ तादा रि^१ अ^१ २ अकम्पय रि^१ अ^१ ३ अचिन्तय रि^१ अ^१ ४ शिवसो हु ५ इत्त
अ, पूराम् हु ६ नासि अ ७ दशभोग हु ८ तादवशब्दोऽने परा (११ अ) एने ।
मध्वार्षेव अ हु ९ नासि अ हु १० १० नासि रि^१ अ^१ । † परा ५ रि^१ एव ११ ए
एव रि^१ अ^१ १२ नासि रि^१ ।

सर्वाणि अहानि कर्माणि ततन्ना विस्तारयेयुः । हे मयन्! धनवन्! इन्द्र! अत्र अह अत्रैव पूर्वो-
क्तव्येन द्वैतकालकर्तृकेषु ते त्वदीयम् सहः वृत्रवधादिकाम्णं बलम् विधुयुम् विषयातम् । त्वत्सा
त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया याम् अनु भुवत् अनुभवति । यथा शीर्महती
वधा त्वत्कृतं वृत्रादेर्दिसनमपि महदिति भावः ॥ ११ ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योज्ञा अवसे धृपन्मनः ।

चकृपे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽओमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृपत्ऽमनः । चकृपे ।
भूमिम् । प्रतिऽमानम् । ओजसः । अपः । स्वः । परिऽरिति स्वैः । परिऽभूः । एषि । आ । दिवम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० त्वम् अस्य पारे पारमन्वम् । तप्तमीनिर्देताद्य योग्यक्रियाभ्याहारः । स्वमस्य पारे अन्ते
तिष्ठसि । रजतः लोहस्य व्योमनः रपोन्नः अन्तरिक्षाख्यस्य । कौट्यः । स्वभूत्योज्ञाः स्वभूतिः
स्वसामर्थ्यं, सा ओजो बलं यस्य स स्वभूत्योज्ञाः । किमर्थम् । अवसे तुमर्थे^१ सेन्द्रप्रत्ययः^२ ।
धृपितुम् । कृत्स्नं जगत् वृष्टिप्रदानद्वारेण पालयितुमित्यर्थः । हे धृपन्मनः! सन्नुधर्षणचित्त! शम्भुभि-
भवतोः! इत्यर्थः । किञ्च चक्रे कृतवानसि । भूमिम् प्रतिमानम् उपमानम् ओजसः आत्मीयस्य
बलस्य । अपः अन्तरिक्षं च । 'आपः' इति बहुवचनान्तोऽच्छब्दोऽन्तरिक्षनामसु^३ पठितः (तु. निष
१, १२) । स्वः दिवं च । प्रथो लोकाः समुद्रिणाः त्व बलत्वोपमा भवति । परिभूः परिपूर्वो
भवतिः सर्वत्र^४ परिग्रहे । यावत् किञ्चित् सर्वस्य परिग्रहीता^५ त्वम् एषि आ आगच्छसि च
सोमं पीत्वा पृथिवीतः दिवम् सुलोकम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्य अन्तरिक्षलोकस्य^६ अन्ते स्थितः सन् स्वभूतबलः रक्षणार्थं दायुषामभिभवन्शील-
चित्तं^७ तिष्ठसि । चक्रे कृतवानसि च^८ भूमिम्^९ । 'बलवतां बलस्य'^{१०} 'प्रतिद्वन्द्वी त्वम्'^{११} । अन्तरिक्षं
सर्वं परिभवन् आ गच्छसि दिवम् इति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे धृपन्मनः! शत्रूणां धर्षकमनोयुता! इन्द्र! अस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनः स्वाहस्वा-
न्तरिक्षस्य रजतः लोकस्य पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योज्ञाः स्वभूतबलत्वम् अवसे
अस्मद्रक्षणार्थम् भूमिम् मूलोक्तम्^{१२} चक्रे कृतवानसि । किञ्च ओजसः बलवतां बलस्य प्रतिमानम्
प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठु सरणीयं गन्धर्व्यम् अपः अन्तरिक्षलोकम् आ दिवम्
सुलोकञ्च परिभूः परिग्रहीता परिग्रहणार्थम् एषि प्राप्सोषि ॥ १२ ॥

स्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्वरिरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्त्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । ऋष्वऽरिरस्य । बृहत्तः । पतिः । भुः । विधम् । आ ।
अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिऽत्वा । सत्यम् । अद्धा । नाकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

१. 'मर्थे अथ अ. २. से प्र' अ कृ. ३. पति दि अ वि. ४. 'नोऽन्तच्छब्दो' वु; 'नोऽच्छब्दो' ति.
५. अथ अ. ६. 'शुतीला (ति अ) अ वि. ७. 'याव लो' वि. ८. मन्त्र वि' लपं. ९. 'शील ल;
'शक्तिचित्तः वि'. १०. नासि वि' अ'. ११. भूमी लपं. १२-१२. बलस्य बलवान् वि' अ'.
१३-१३. तु. अ. १, १०२, ८; 'अत्य वि' अ'; 'दिवम् ल वि' अ' लपं; 'दि त्वम् कृ. १४. लोकम् वि.

स्कन्द० त्वम् भुव भवसि प्रतिमानम् पृथिव्या पृथिव्यपि त्वयोपमीयते, किं पुनरग्राह्युपमेयानि । सर्पश्च त्वमुत्कृष्ट इत्यर्थः । किञ्च ऋचवीरस्य 'ऋष्य' (निघ ३, ३) इति महशब्दः । वीरशब्दः शूरपर्यायः । महान्तो वीरा यस्मिन् सैन्ये तदृष्यवीर तस्य । बृहत् महत् पति स्वामी भू भवसि त्वम् । महद्भि 'शूररूपेण तव महत्सैन्यमित्यर्थः' । किञ्च विश्वम् अथ आपुरयसि अन्तरिक्षम् महिता महत्त्वेन । किं बहुना । सत्यम् अद्वा द्वे अथैते सत्यनामनी (तु निघ ३ १०) । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते, यथा अहो दर्शनीय अहो दर्शनीय' (भा १०, ४२) इत्येवमर्थभूयस्त्वेनापुनरक्तिः । अत्यन्तसत्यमेतत् । नकि न कश्चिदन्वसूतेत्येव त्वान् 'वत्प्रकरणे गुणदस्माद्भ्यां छन्दसि साहस्य उपस्यत्यामम्' (पाषा ५, २, २९) इत्येवमत्र साहस्ये वत्प्रप्रत्ययः । त्वत्सहसा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

घेङ्कट० त्वम् भुव प्रतिमानम् पृथिव्या, दर्शनीयवीरस्य 'स्वर्गस्य चा' पति भव । विश्वम् आपूरितवान् अस्ति अन्तरिक्षम् महत्तया । सत्यम् अद्वा इति सत्यनामनी । सत्यं त्वयैव, न त्वत्सहसा कश्चिदस्तीति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् पृथिव्या विस्तीर्णया भूमे प्रतिमानम् भुव प्रतिविधिर्भवसि । यथा भूलोको महान् अचिन्त्यशक्तिरेव त्वमपीर्यर्थः । तथा ऋचवीरस्य ऋष्या दर्शनीया वीरा इव यस्य स तस्य बृहत् बृहितस्य प्रबृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पति भू पालयितासि । तथा अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षान्तः पाषाणपृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् आकाशम् विश्वम् सर्वमपि महिता महत्त्वेन सत्यम् अथ निधयेन वा समन्तात् अपूरय । अत त्वान् त्वत्सहसोऽन्य कश्चिद् नकि अस्ति नास्तीति यदेतत् त्व अद्वा सत्यमेव ॥ १३ ॥

न यस्य धानां पृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानुशुः ।

नोत स्वर्षुष्टिं मदे अर्यु युर्धत एको अन्यर्चकूपे विश्वमानुपक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । धानां पृथिवी इति । अनु । व्यच । न । सिन्धव । रजस । अन्तम् । अनुशु ।

न । उत । स्वर्षुष्टिम् । मदे । अर्यु । युर्धत । एक । अन्यत् । चकूपे । विश्वम् । अनुपक् ॥ १४ ॥

स्कन्द० न यस्य धानापृथिवी नोति प्रतिधे । यस्य तव न धानापृथिवी अनु व्यच इति सिन्धवो रजसो अन्तमानुशुः । न च सिन्धव इत्यन्वनात् सिन्धव आदित्यरश्मय इहोप्यन्ते । ते रजस । 'ज्योती रज उच्यते' (या ४, १९) । ज्योतिरश्मोऽस्य अन्तम् अनु अन्तम् आन्तुवति । यतो व्यापयानां धानापृथिवी न्यूनतरे, न तेजसा आदित्यात्मन इत्यर्थः । अथवा 'सिन्धव' (निघ १, १३) इति नदीनाम । रज इत्युदकमुच्यते (तु भा ४, १९) । यतो व्यापयानां धानापृथिवी न्यूनतर । यस्य च त्वन्तस्य बृहिलक्षणरपोदकराणां

१ नां च कु २ नाति अ ३-३ 'रे-नवतेर् महत्' अ ४ 'नरे ति; 'रेते अ ५-५ नाति चि' अ ६ नाति चि' अ ७-७ महत् चि' अ ८ नाति कु ९ 'नतो भावण लभते' चि' अ १० 'नाति' चि' ११ नाति कु १२ नाति कु १३ 'नता' मूको १४ 'नता' कु १५ 'नते' कु

नद्यो न व्याप्नुवन्ति । वृष्टयेकदेशेन द्वियन्ते । न सर्वा वृष्टिं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अथवैव-
मन्यथाऽऽस्वार्षिकस्थाप्येयोजना । छावापृथिवी अनु व्यचः इति अनुशब्दः 'हीने' (पा १,४,८६) इत्येवं
कर्मप्रवचनीयः । 'अन्वर्तुर्ने' योद्धारः' इति यथा । छावापृथिवी इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षण-
द्वितीयाप्तम् । व्यच इत्यपि प्रथमान्तम् । यस्य वत् छावापृथिव्योः 'सकाशाच्च न्यूना'
व्याप्तिरित्यर्थः । 'न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः' इत्यर्थे तु पादो द्विधा पूर्ववद्द्वयात्म्येवः ।
न उत स्ववृष्टिम् मदे अस्य युष्यतः उतशब्दोऽप्यर्थः । त्वा वृष्टिर्दस्य स स्ववृष्टिः, वृष्टेः स्वानी,
वं स्ववृष्टिम् । मदे इति 'यस्य च मानेन' (पा २,१,१७) इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च
लक्षणयोग्यक्रियाऽप्याहारः । अस्य युष्यत इति प्रकृतत्वादिन्द्रस्यापमन्वादेशः । स्ववृष्टिनिस्त्वे-
त्तरसामानाधिकरण्याच्चोभयत्र द्वितीयार्थे पठ्ये । नापि यं व्याप्नुवन्ति वृष्टेः स्वामिर्न सोममदे
प्राप्ते भवन्त्वमेतं युष्यमानमित्यर्थः । के न व्याप्नुवन्ति । सामर्थ्यात् शत्रवः । यच्छब्दश्रुते-
स्तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । स त्वम् एकः सद्भागवर्जितः अन्यत् विश्वम् सर्वम् चक्ष्ये करोपि कृतवान्
या । आनुपक् आनुपूर्व्येणानुमानुगुणम्, स्वभाववर्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यस्य इन्द्रस्य छावापृथिवी व्याप्तिम् न अनु आनशावे । न नद्योऽपि तेजसः अन्तम् आपुः ।
न अपि च शत्रवः सोममदे युष्यतः अस्य तेजसोऽन्तम् आनशुः । किं बहुना । एकः पृ-
थम् अन्यत् सर्वम् अनुस्यूतं कृतवानसि ॥ १४ ॥

मुद्गल० यस्य इन्द्रस्य व्यचः व्यापनम् छावापृथिवी छावापृथिवी न अनु आनशावे प्राप्तुनसमर्थे
बभूवतुः । तथा रजसः अन्तरिक्षलोकरशोपरि सिन्धवः स्यन्वन्शीला आपो यस्येन्द्रस्य
तेजसः अन्तम् अवसानम् न आनशुः न प्रापुः । उत अपि च सोमपादेन मदे हृषे सति स्ववृष्टिम्
स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिम् युष्यतः युष्यमानस्य अस्य इन्द्रस्य बलस्य अन्तं वृत्रादयो न प्रापुः । अतः
हे इन्द्र ! एका त्वम् अन्यत् स्वन्व्यतिरिक्तम् विश्वम् भूतजातम् आनुपक् आनुपक्तम् चक्ष्ये ।
सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ १४ ॥

आर्षिन्नत्रं मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नतु त्वा ।

वृत्रस्य यद् भृष्टिमतां वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्य ॥ १५ ॥

आर्षेन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अतु । त्वा । वृत्रस्य ।
यत् । भृष्टिमतां । वधेन । नि । त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्य ॥ १५ ॥

स्कन्द० आर्षेन् अर्षतिः स्तुत्यर्थः । स्तुवन्ति स्तुतवन्तो वा मरुतः कृत्विङ्नामैव (इ. निष ३,
१८) । कृत्विजः । अत्र सस्मिन् सर्वेशब्दस्यापमेकाक्षरलोपः । पर्वान्तरं वा । सर्वसिन् आजौ
सद्भागानाम् (इ. निष २, १७) । सद्भागस्थानीये दुक्षोरे यज्ञे । यान् कधिपद्यं पृथिव्यां
यज्ञः तत्र सर्वेश्वर्यर्थः । अथवा 'य उग्र्य अर्षमानुजुः' (ऋ १, १९, ४) इति मरुतो

१. अन्वर्तुर्ने शुः अन्वर्तुर्ने अ. २-२. 'शान्यूना मूको. ३. 'धिन्यापि व. ४. नाम्नि वि. ५. 'ऽपि
भादिलस्मयो वा वि अ. ६. वृत्रे अ. १२ वि. १२ कु ल. ७. नालशुः ल; नामशुः वि. ८. नामि मूको.
९. स्तुवन्तः मूको. १०. नामि अ. ११. 'मेकाक्षरो लोपः ति.

मोक्षत्वदशांवात् इन्द्रसत्ता' देवा एवात्र मरुत उच्यन्ते । आदिरित्यपि सद्राम एवोच्यते, न
 तस्यानीयो यज्ञः । 'प्रहर भगवो जहि वीरयत्न' (ऐजा ३, २०) इत्येवमादिभिर्वाच्यैः । अत्र
 सर्वसिन् सद्रामे मरुतस्त्वं स्तुतवन् इत्यर्थः । वित्ते देवामः 'सर्वे च देवाः' अमदन् सोमेन
 मायन्ति मत्ता वा । अनु त्वा 'तृतीयार्थे' (पा १, ४, ८५) इत्येवमयमनुसन्दः कर्मप्रवर्तनीय ।
 सदाथैश्चात्र तृतीयार्थः । त्वया सहैत्यर्थः । कस्मात् कदा वा आचन्' । उच्यते । इत्यत्र यद्
 यस्मान् यदा वा सृष्टिमता सृष्टिशब्दोऽभिवचनः^१ । अक्षिमता^२ वधेन यज्ञनामैवत् (द्व. निघ २,
 २०) । वज्रेण त्वम् हे इन्द्र ! आनम् प्राणम् नि प्रति जघन्य प्रतिशब्दोऽत्र घातव्यानुवादी ।
 नियमेन इतवान् हंसि वा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० 'प्रहर भगवो जहि वीरयत्न' इति सर्वसिन् अस्मिन् सद्रामे मरुतः इन्द्रम् आचन्' । स्यात्
 मरुतो देवाः त्वाम् अनु अमदन् मदिः सकर्मकश्च भवति । इत्यत्र यदा अक्षिमता^३ वज्रेण
 नि जघन्य त्वम् इन्द्र ! इतनमाचन्' सुखं प्रति^४ ॥ १५ ॥

मुद्रट० हे इन्द्र ! त्वाम् मरुतः अन अस्मिन् आत्रो सद्रामे आचन्' आपृष्यन् । अस्मिन् तस्मिन्
 वित्ते देवामः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतः त्वा त्वाम् अनु अमदन् अनुवमेण हर्षं प्राप्स्यन् ।
 दे इन्द्र ! त्वम् यद् यदा सृष्टिमता भंशयति शत्रूनि निति सृष्टिः अक्षि', तद्रता वधेन इतनमाचन्
 वज्रेण इत्यत्र आनम् प्रति आननं मुखं प्रति नि जघन्य निरुतं प्राहायीः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थोऽध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[५३]

न्यूँ पु वाचं प्र मुहे भ्रामहे गिर इन्द्राय सदेने विवस्वतः ।

नू चिदि रत्नं ससुतामिवाविदुश्च दुंपुतिर्त्रिविणोदेपुं शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊँ इति । सु । वाचंम् । प्र । मुहे । भ्रामहे । गिरः । इन्द्राय । सदेने । विवस्वतः । नु ।
 चित् । दि । रत्नम् । ससुतामः । अविदुश्च । न । दुःस्तुति । इविणोऽदेपुं । शस्यते ॥ १ ॥

स्कन्द० नि प्र इत्युपसर्गा भ्रामहे इत्याख्यातेन सम्बन्धवितायी । उ मु इति पदान्ते ।
 वाचलक्षणम् वाचम् गदे महते नि प्र भ्रामहे इत्येतिदम् । 'हृद्योर्भ्रान्ति ह्रय' (पाठा ८, ३, ११)
 इति महत्त्वम् । नियमेन प्रश्रामः प्रापयामः^१ । उच्चारयामः^२ इत्यर्थः । न च केरली^३ तत्त्वज्ञानं
 वाचम् । किं तदि । अस्या अपि गिरः लौकिकस्तुतिरक्षणाः सतुम्नामलक्षणा वा वाचः^४ ।
 कर्म । इन्द्राय । इ । गदेने यज्ञशब्दे विवस्वतः यज्ञमाननामैतच्छाब्दशब्दना पतिम् ।
 यज्ञमानस्य स्तुते । कस्मात्^५ । उच्यते । नू^६ चित् हि 'नु' (निघ २, १५) इति शिब्रयम् ।

१ इन्द्राय तं अ. २. वाचं पु. अथवा नि. ३. गुरुरायः मूको. ४-४. अरेति अ. ५. अन्वर्त
 अ. नि. ६. 'शब्दोर्भ्रान्तना अ. ७. अथैवम् मूको. ८. 'गुरुरिति नि. ९. आचं वि'. १०. इन्द्र
 वि' अन्वर्त अ. ११. आनम् मूको. १२. नाति वि' अ. १३. प्रश्रामः मूको. १४. 'रत्नो वि.
 १५. वेचत् अ. १६. वाचं नि. १७. नाति नि. १८. नाति अ.

चित्-शब्दः पदपूरणः । हि-शब्दो यस्माद्धे । यस्मात् क्षियमिन्द्रः रत्नम् धनम् सप्ततमिव स्वपता-
मिव अस्तन्तनिप्रतिकाराणां^१ शश्रूणाम् अविदत् बिन्दतेरिर्दा रूपम् । अत्रिन्दत्^२ लब्धवात् ।
प्रभूते धने लब्धवानित्यर्थः^३ । यस्मात्पेन्द्रश्च न दुष्टतिः क्रुत्सत्ता स्तुतिः केषुचिदपि श्रविणो-
देषु ऋत्विजोऽत्र द्रविणोऽत्र उच्यन्ते, यत्रमाना वा । हविर्लक्षणस्यैव धनस्य दातृत्वात्^४ (तु-
या ८, २) । तेषु शस्यते पञ्चधर्मैर्ण क्रियते । यस्मात्प्यास्य न कश्चिदपि क्रतियक् यत्रमानो वा
सप्तोत्पां स्तुतिं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

घेङ्कट० सु नि प्र भरामहे स्तोत्रं महते इन्द्राय । यत्रमानस्य गृहे स्तुतयः इन्द्राय भवन्ति । तु^५ क्षिप्रम्
एव^६ हि शश्रूणाम् रत्नम्, स्वपतामिव धने घोराः, इन्द्रः बिन्दति, ततः प्र भरामहे^७ । तत्र च
धनप्रदेषु दुष्टतिः न^८ प्र शस्यते, तस्मात् सुष्ठु प्र भरामहे ॥ १ ॥

मुद्गल० ११ श्यु पु^९ इति पृकादशर्च तृतीयं सूक्तम् । दशम्येकादश्वी त्रिष्टुमी । शिष्टा नव जगत्याः ।
सप्त ऋषिः । इन्द्रो देवता^{१०} ॥

गृहे महते इन्द्राय सु वाचम् घोभनां स्तुतिम् नि प्र भरामहे निवरां प्रयुज्यमहे । उः पूरणः ।
यतः विप्लवतः परिचरतो यत्रमानस्य सद्ने यत्रगृहे इन्द्राय विरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि
यस्माद् स^{११} इन्द्रः न शिष्टा क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् अतुराणां धनम् अविदत् बिन्दति ।
दृष्टान्तः । सप्ततमिव यथा स्वपतां पुरुषाणां धने घोराः क्षिप्रं लभन्ते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं
धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुल्लेषु दुष्टतिः अतनीचीना स्तुतिः
न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं निप्रभरामहे इति पूर्वैर्ण सम्बन्धः ॥ १ ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यशस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यशस्य । वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षानरः ।
प्रदिवः । अकामकर्शनः । सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

स्कन्द० सर्वलोचुणाम् दुरः द्वारं निमित्तभूमिः । दातेत्यर्थः । कस्य । अश्वस्य जात्याभिप्रायनेत-
द्वेक्यचनम् । अश्वानां न केवलानाम् । किं तर्हि । दुरः इन्द्र । गोः अस्ति गणं च द्वारमसि
हे इन्द्र ! । दुरः यवत्य यवानां च द्वारमसि । वसुनः^{१२} धनस्य च सर्वस्य इन्द्र ईश्वर-
स्त्वमसि । पतिः पालयिता च इत्यस्य जगलः । शिक्षानरः शिक्षित्वानकर्मो (तु. निष ३,
२०) । छान्दसइयात्र चतुर्थीसमासः पूर्वनिपाठश्च । नरेभ्यो दाता धतानां शिक्षानरः ।
न चेदानोत्तनः । किं तर्हि । प्रदिवः पुराणनामैतत् (तु. निष ३, २७) । चिरन्तनः । एवं न
चास्त्वयः । किं तर्हि । अकामकर्शनः कामानामकर्शयिता अतनुकर्ता । यावान्^{१३} कान्यते ततोधि-
कस्य दातेत्यर्थः । सखा वासि सदियन्ः सखीयां यत्रमानानाम् । तम् भवन्तमैवैरुपं वयम्
इन्द्रम् गृणीमसि । स्तुत इत्यर्थः ॥ २ ॥

१. पारं वि. २. 'निषतीकता' वि. ३-३, नास्ति वि. ४-४, प्रभूतां गृको.
५. त्वदात् वि. ६. नास्ति कु. ७. इव वि. ८. वरत्त वि.; नास्ति वि. ९. प्रमदाः कुर्ते अ.
१०. नास्ति वि. अ. ११-११. नास्ति वि. मे. १२. नास्ति वि. १३. यत्र धने अ; वद वि.
१४. यन् गृको.

वेङ्कट० दाता अथस्य दाता इन्द्रो गो च अस्ति । दुर यत्स्य धनस्य ईश्वर पालयिता शिक्षाया
नेता शासिता सर्वेषां पुराणं कामानामकर्षिता^१ सखा सखिभ्यः । तम् वयम् इदम् स्तुम ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् अथस्य दुर दाता अस्ति तथा गो पश्चादे दुर दाता अस्ति ।
'तथा यवस्य यवादेशान्यनातस्य दुर दाता अस्ति' । वसुन निवासदेशोर्धनस्य इव स्वामी
पति सर्वेषां पालयिता शिक्षानरः । शिक्षाया दानस्य नर नेतास्ति । प्रदिव पुराण । प्रणय दिव
दियसा पस्विन् स तथोक्त । अश्वामकर्षणं अश्वामनाशनं । इविर्दत्तवता यजमानानां कामान् पश्य
तीत्यर्थे । सखिभ्यः समानव्यानेभ्यः^२ ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवद्वयन्तः^३ प्रियः । एवभूतो च
इन्द्र तम् प्रति इदम् स्तोत्रलक्षणं वचः शर्णामसि ब्रूमहे ॥ २ ॥

शचीन इन्द्र पुरुकृद् घुमचम् तवेद्रिदमभित्तथेकिते वसु ।

अतः सुगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जेरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचाऽऽ । इन्द्र । पुरुकृत् । घुमदऽतम् । तर् । इत् । इदम् । अभित्त । थेकिते । वसु ।
अत । सुगृभ्यः । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयत । जेरितु । कामम् । ऊनयी ॥ ३ ॥

स्कन्द० शचाव । कामवत् प्रज्ञावत् । वा इन्द्र । पुरुकृत् । बहूनां वृत्रवधादीनां कर्मणा कर्त० गुप्तम् ।
अतिशयेन दीप्तिमत् । तव इत् इदम् इच्छन्द पदपूरणं । यदिव तव अभित्त^४ उभयत
दक्षिणं वामे च पार्श्वे थेकिते ज्ञापते । दक्षयते इत्यर्थः । वसु प्रभूत्^५ धनम् । अतः सगृभ्यः
गृहीत्वैकदेशं हे अभिभूत । अभिभूतः । शत्रूणां आ भर आहर । देहीत्यर्थः^६ । मा च त्वायत^७
त्वामिच्छत ऋतु स्तोत्र मम कामम् इच्छाम् ऊनयी न्यूनीकार्थी । यावद्दहमिच्छामि तावदेदि
मा स्वीकमित्यथ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञावत्^१ इन्द्र!^२ बहूनां^३ कर्त० अतिशयेन दीप्तिमत् । तव एव^४ इदम् अभित्त^५ वसु ज्ञापत ।
अत वसुन^६ सगृभ्यः अभिभूतः । शत्रूणां मरु आ^७ देहि । मा त्वामिच्छत स्तोत्र कामम् ऊनयी^८
ऊनीकार्थी ॥ ३ ॥

मुद्रल० शचाव । हे प्रज्ञावत् । इन्द्र । पुरुकृत् । प्रभूतस्य वृत्रवधादे कर्त० गुप्तम् । अतिशयेन दीप्तिमत् ।
अभिभूतः सर्वान् वर्तमानम् वसु धनं यदस्ति तत्^१ इदम् तव इत् तवैव स्वभूतमिति थेकिते
शत्रूणां समाभिभूयते । अतः काणान् धनम् सगृभ्यः सन्पद् गृहीत्वा अभिभूते शत्रूणां समाभि
भूतः । आ भर अस्मत्प्रमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायत त्वाम् आरतन इच्छत ऋतु स्तोत्र
कामम् अभिलाषम् मा ऊनया परिहीन मा कार्थी । पूर्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरन्धानो अर्पति गोभिरुभिनः ।

इन्त्रेण दस्युं दुरपन्त इन्दुभिर्पुतैरेपसः सपिषा रमेमहि ॥ ४ ॥

१ 'कर्मणि रि' अ^१ । २-३ नास्ति मूखे ३ 'एवनेभ्य रि ४ पुटितम् म^२ । ५ अतिशयेन
रि ६ 'भू' य रि ७ मरुत्परं रि ८ तावत् रि ९ मरुत्परं १० इत् य रि^३
११ 'मा' अन्त्य रि^३ अ^३ १२ नास्ति रि^३ अ^३ १३-१४ तावते वसु तस रि^३ अ^३ । १४ अस्ति
इ १५ नास्ति वु अ^३ रि^३ १६ तव मूखे

एभिः । युष्मिः । सुष्मिः । सुष्मिः । एभिः । इन्दुष्मिः । निन्दुष्मिः । अमतिम् । गोभिः । अधिना ।
इन्द्रेण । दस्युम् । दस्यन्तः । इन्दुष्मिः । युतश्चेपसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

स्कन्द० एभिः युभिः सप्तम्यर्थे तृतीयया । युः इति च बहु नामधेयम् (तु. निघ १, ९) । एतेष्वहस्तु ।
साप्तम्यर्थेऽर्थः । सुमनाः उत्तरार्धचरैः मूयोभिर्बहुवचनान्तैः सामानाधिकरण्याद् बहुवचनान्तस्य
स्थान इदमेकवचनम् । सुमनसः । प्रीतिवृत्ताः सन्त इत्यर्थः । एभिः इन्दुभिः सोमैः निन्दुषानः
इदमपि बहुवचनान्तस्यैव स्थान एकवचनम् । निन्दुषानाः प्रतिबन्धाः अमतिम् भ्रमणम् ।
अथवा मन्वतेरर्थात्कर्मणः कर्तव्यं किन् । इन्द्रस्यासौत्तरमात्सीयं शत्रुम् । गोभिः अधिना अधि-
त्ववचनादक्षयान्ताद्यमितिशब्दः^१ । स्वार्थिको वा । बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । तृतीयानिर्देशाच्च
युना इति बाधशेषः । गोभिर्धैः युक्ता इत्यर्थः । इन्द्रेण दस्युम् आत्सीयशत्रुम् दस्यन्तः दारयन्तः ।
केन । इन्दुभिः सोमैः । सोमैर्मन्तेन्द्रेण स्वसाधून् घातयन्त इत्यर्थः । युतश्चेपसः यौतिः
पृथग्भावार्थः । अत्र द्वेष शत्रो द्वेषवचनो द्वेषवचनो वा । पृथग्भूतश्चेपसः । अपगतजनश्चेपसः^२
वा अपगतजनश्चेपसः वेत्यर्थः । सम् इषा रभेमहि लभेरिदम् । कपिलादित्वात् ररवम् ।
सम्पक् लभेमहीश्यानासादे । किम् । सामर्थ्याद् धनं यशो वा । न च केवलम् । कि
तर्हि । इषा अत्रेण सह । अथवा इषेति द्विवचनार्थे तृतीया । इषं सम्पक् लभेमहि^३ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एभिः यागादिवसैः एभिः च सोमैः प्रीयमान्यः स्वोदुणामर्षाभावजनिताम्^४ अमतिम् गोभिः
अश्ववता च धनेन निन्दुषानः^५ इन्द्रो भवति । वयं तेन इन्द्रेण उपशपयितारम् दस्युम्
दारयन्तः प्रसैः^६ सोमैः पृथक्कृतद्वेषारः^७ अत्रेण संरब्धा भवेन ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! एभिः अस्माभिः दत्तैः युभिः वीरैः परपुरोडाशादिभिः एभिः इन्दुभिः
पुरोवर्तिभिः तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीयस्त्वम् अस्माकम् अमतिम् दास्यन् गोभिः स्वया दत्तैः
पशुभिः अश्विना अश्ववृत्तेन धनेन^८ च निन्दुषानः नियतयद् सुमनाः शोभनमनाः भव ।
वयम् इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपशपयितारं^९ शत्रुम् दारयन्तः
दिसम्भः अथ एव युतश्चेपसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनाश्रेण सम् रभेमहि^{१०} संरब्धा
भवेम,^{११} संरब्धेर्माहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वार्जेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिर्धुभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोर्जप्रयाऽर्धावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । मम् । इषा । रभेमहि । सम् । वार्जेष्मिः । पुरुश्चन्द्रैः । अभिर्धुष्मिः ।

सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया । गोर्जप्रया । अर्धावत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

स्कन्द० सम् इन्द्र । राया पुनःपुनः संरब्धवृत्तेः प्रतिसंरब्धम् रभेमहि इषाक्यात्तमनुपनम्यम् । मम्

१-१. 'भ्याश्चे'भिशेषे ('विर्ता इ.) व'मि' अ इ. २. वीरैः शूको. ३. 'इन्द्रेणत्वात् शूको. ४. लभेमहीनि
अ. ५. 'नां मां' ('व'भ' अ) रि'. ६. प्रीयमानः रि' अ'. ७. दत्तैः रि'. ८. 'वृत्ते' रि'.
९. 'वृत्ते' रि' अ'. १०. 'वृत्ते' शूको. ११-११. नास्ति रि' अ'.

रभेमहि सम्यक् लभेमहीत्याशास्महे । हे इन्द्र^१ राया । द्वितीयार्थे सर्वत्राज तृतीया । सह योगलक्षणा वा तृतीया । तैर्वा सुप्र या वृष्ट वा^२ यशो वा पूजा वेति वाक्यशेष । धनेन वा सह सुखादीना किञ्चित् । सम् इया रभेमहि सम्यग्लभमहि इपमत्तम् धनेन वा सह सुखादीना किञ्चित् । सम् काजेभि इपरयनेनाजस्य उपात्तराद् वाजशब्दोऽत्र बलवचन । सम्यग्लभेमहि क्लानि बलैर्वा सह सुखादीना किञ्चित् । कीदृशैर्वा^३ । उच्यते^४ । पुरवर्त्रै बहूना कान्ते अभिगुमि अभिगतदीप्तिभि । स्वदीप्या दीप्तिरित्यर्थ । सम् देव्या दाप्यति योतनार्थे । स्वदीप्या योतमाना योतमानया वा^५ सह सुखादीना किञ्चित् । कया इया । उच्यते । प्रमत्या प्रकृष्टया मत्या शनिद । कादस्या । वीरशुष्मया वीरा पुत्रा , ते शुष्म^६ षठ यस्या सा वीरशुष्मा, तथा । बलरपुत्रसहितया^७ । गोअप्रया गावोऽप्रभृता यस्या सा गोअप्रया प्रधानभूताभिर्गोभिस्सहिता, तथा । अत्रावत्या अश्वसहितया । स रभेमहि सम्यग्लभेमहीत्याशास्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र^१ धनेन सरब्धा भवेम अजेन^२ च । सम् रभेमहि^३ च बले बहूना वृष्टहीये शक्तिभि । सम् रभेमहि^४ च देव्या प्रमत्या^५ यस्या वीरा बल भयन्ति तथा^६ 'गोमुखाया अथयुक्ता' इत्य

सुब्रह्म० हे इन्द्र^१ राया धनेन वयम् सम् रभेमहि सम्यग्लभमहि । तथा इया अजेन सम् रभेमहि । तथा यानेन बलै तम् रभेमहि । कीदृशै वाजै । पुरवर्त्रै पुरुणा बहूनाम् आह्लादकै । अभिगुमि अभितो दीप्यमानै । किञ्च देव्या योतमानया प्रमत्या त्वदीपया प्रकृष्टशुद्धया सम् रभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया वीर विशेषण शत्रूणा क्षेपणसमर्थे शुष्म बल यस्या सा तयोक्ता कदा^८ । गोअप्रया स्तोत्रभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुच्यते एव गावो यस्या सा तयोक्ता तथा^९ । अत्रावत्या अश्वसहितया ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके धनुर्वाण्याये पञ्चदशो वर्यं ॥

ते त्वा मदा^१ अमदन् तानि वृष्ण्या ते मोर्मासो वृत्रहृत्स्येषु सत्पते ।
 यत् शस्त्रे दशं वृत्रार्थप्रति वर्हिष्मते नि सहस्राणि वर्ह्यः ॥ ६ ॥

त । त्वा । मदा । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । मोर्मास । वृत्रहृत्स्येषु । सहस्रेषु । मदा । शस्त्रे । दशं । वृत्रार्थे । अप्रति । वर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । वर्ह्यः ॥ ६ ॥

रघुन्द० ते त्वा^१ त्वां सुरारभणा मदा अमदन् । तानि वृष्ण्या अपगित्तमपि वृत्रार्थेण । बलानि । ते गामाया वृत्रहृत्स्येषु वृत्रहृत्स्येषु^२ 'हे सत्पते'^३ सतां पालयि । । यत् यं शस्त्रे 'सहस्रं'^४ (निघ ३, १६) इति^५ स्तोत्रवाम । स्तोत्रार्थेण । दश वृत्रार्थे वृत्रहृत्स्येषु शत्रुयुधेन । सहस्राणि इत्यनेन शस्त्रस्य सम्बन्ध । सहस्रशस्त्रेणोपायवचन । उभयवचनत्वेऽपीह सरदानाप्रवचनो

१. तानि अ २ तानि अ वृ ३ मारित मूको ४ 'तवा तथा मूको ५ 'अन अजे वि' ए ६ मत् वृ। (१) वि' ७ मया ल ८ ८ मय (म वि'; 'वा ह्यर्धे.) शुष्मव 'गुणव' ९ 'वा वि.') ए एव वि' वि' ९ य वि १० १० तानि स ११ ११ वर्हिं न वृ

न संख्येयचनः । कुत एतद् । दशोत्थेन सामानाधिकरण्यात् । दशसंख्यया च^१ सप्तसंख्यया परिच्छिद्यते, न तत्संख्येयाः । अतोऽत्र सहस्रशब्दस्य संख्यानानुबचनत्वात् वृत्राणीत्येतस्य च तत्संख्येयप्रतिनिर्देशार्थत्वात्^२ षट्त्रयं द्वितीया । वृत्राणां शशूणाम् । अत्रति वृत्राणामिदं विनोषणम्, इन्द्रस्य वा । प्रतिशब्दश्चापमुपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमारम्भाः यत्र कश्चिद् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते^३ तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र यत्र क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः । अतोऽत्रावतिष्ठतेर्वातेर्वा ससाधनस्वार्थे प्रतिशब्दः । अत्रप्रवतिष्ठमानोऽप्रतिशब्दमानो वेदार्थः । कस्मै काये । उच्यते । बर्हिष्मते यज्ञमानाय । कानि दत्त । उच्यते । सहस्राणि नि बर्हयः बधकमांसयम् (तु. निष. २, १९) । इत्यवानसि ॥ ६ ॥

येडुट० ते त्वा^४ सोमाः अमदन् । तानि वर्षणनिमित्तानि^५ । के ते द्रवाद् — ते सोमासः वृत्रहनेषु सत्वां पते ! । यदा त्वं स्तोत्रे दश सहस्राणि^६ उपद्रवाणाम् नि बर्हवसि यज्ञमानाय शशुभिः अतिगतः^७ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे गत्ये ! सत्तां पालयितः ! इन्द्र ! वृत्रहनेषु वृत्रहनेषु निमित्तमूत्रेषु सद्यु ते पूर्वोक्ताः मदाः मद्कारकाः मरतः त्वा त्वाम् अमदन् बामदवर्^८ हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्णा वृष्णः सेचनसमर्थस्य यत्र सम्बन्धीनि अखुरोदासादीनि^९ हर्षयि त्वाममदन्^{१०} । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा वारये स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यज्ञमानाय दश सहस्राणि अपरिमितानि मृत्राणि सावरकाणि उपद्रवजावानि अत्रति शशुभिरतिगतस्त्वम् नि बर्हयः म्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ६ ॥

युधा युधुषुषु धेदेपि धृष्णया पुरा पुरं समिदं इंस्योर्जसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निवर्हयो नमुचि नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उर्ष । घृ । इत् । एपि । धृष्णया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हसि । और्जसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । परावति । निवर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥

स्कन्द० युधा युधेन युधम् प्रतियोदारम् उर्ष य इत् एपि भूते अत्र^{११} हर्ष । उर्षेपि उपगतवानसि । य इत् इति घृ परस्परौ । कपज्ज पुनर्हैपि । धृष्णया प्रथमैकवचनस्वार्थं वाऽऽदेशः । घञ्जु. प्रगल्भः । निद्रशङ्कस्त्रित्यर्थः । न च केवलं युधा युधम् । किं तर्हि । पुरा पुरम् 'युधशब्दः'^{१२} शरीरवचनः । शरीरेण च शरीरम् । यो योडा अन्धवान् अखुरोदेनोपगतस्यः तं सेनोपगतवानसि, यो बाहुयुद्धार्थं^{१३} शरीरेण तं^{१४} शरीरेणेत्यर्थः । प्रथमं इदम् शत्रुबलम् सम् हंसि भूते-ऽत्रापि लट् । सम्बन्धतद्वावसि, और्जसा आरम्भीयेन यज्ञेन । कदा । उच्यते । नम्या इन्द्रं प्रति प्रणतत्वात् नमी मरुणेन इदोष्यते । 'प्रावक्षमी साप्यम्' (ऋ. ६, २०, ६) इति यथा । प्रणतेन मरुणेन सह यत्, यदा सत्या स्वसद्येन परावति दूरे स्थितम् निवर्हयः इत्यवानसि नमुचिम् नाम अमुरम् मायिनम् मायावन्तम् ॥ ७ ॥

१. हि अ ति. २. "एवया पति" कु. ३-३. नास्ति वा कु. ४. ताम् कु. ५. यंपति" ति.
६. "लम् वि". ७. "इतः वि". ८. नास्ति वि मै. ९. य ५१० मै. १०. तामरम् मै.
११. नास्ति कु १२. पूर्वोऽन्तः कु. १३-१३. नास्ति कु.

वेङ्कट० युद्धेनानुस्यूतामन्वत् युद्धम् उपगच्छसि षष्णुः^१ । पुरेण च पुरम् शत्रूणां सह इदम् विना-
त्रापसि बलेन । "अनुगुणेन इन्द्र!" मरुद्गणेन दूरे^२ नमुचिम् नाम असुरम् मायाविलम् निर्वह्य
तदानीम्^३ ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! युगुया शत्रूणां धर्परस्त्वम् युया युद्धेन सम्बद्धम्^४ युधम् युद्धम् तत्र च इन्द्र एषि
उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । यः पादपूरण^५ । शत्रूणामसुराणाम् पुरा पुरेण
भगणेन सह इदम् पुरोवर्ति पुरम् शत्रुनगरम् श्रोत्रया बलेन सम् हंति सम्बन्धिविनाशपसि । शत्रूणां
पुराण्यभैस्तीरित्यर्थः । हे इन्द्र! त्वम् नम्या शत्रुपुं^६ "नमनशीलेन सरया सहायभूतेन बलेन परावति
दूरदेशी^७ नमुचिम् नाम जमया संज्ञया प्रसिद्धम् मायिनम् मायाविनमसुरम् यन् बस्मात् निर्वह्य
नितराम्^८ आदिसीः । अतः स्वमेवं स्तूपसे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

त्वं करंजमुत् पूर्णयं वधीस्तेजिष्ठयाऽतिथिग्वस्यं वर्तनी ।

त्वं श्रुता बहुदस्याभिनन् पुरोऽनानुदः परिपूता ऋजिश्चंना ॥ ८ ॥

त्वम् । करंजम् । उत । पूर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्यं । वर्तनी । त्वम् । श्रुता ।
बहुदस्य । अभिनन् । पुरः । अनुनुदः । परिपूताः । ऋजिश्चंना ॥ ८ ॥

सुहृद्० "त्वम् बरजम्^१ करंजनानानेकमसुरम्^२ उत पूर्णयम्^३ पूर्णयनामाननपरम्^४ वधीः^५ तेजिष्ठया
तीक्ष्णतमया वर्तनी वर्तन्वा धारया । कस्या । सामर्थ्याद्ब्रह्मस्य । कस्यार्थाय । उच्यते । अतिथिग्वस्य
अतिथीन् प्रति परिचारकतया गच्छतीत्यतिथिगो द्विवोदास इहोच्यते । उत एतत् । "दिवोदासम् अति-
थिग्वम्" (ऋ ४, २६, ३) इत्यादिषु दर्शनात् । पृथीनिर्देशाचार्यायेति वाक्यरोप । तादर्थ्यचतुर्थ्यं
वा पृथी । अतिथीनां परिचरितुं दिवोदासनाशो राशेऽर्थावित्यर्थः । किञ्च त्वम् शता द्वितीयैकबन्-
स्याप्रमाकार आदेशः । अतन् वद्गुदस्य वद्गुदनाम्नोऽसुरस्य साभूता अभिनन् भिन्नवानसि ।
का । पुरः नगराणि । कीदृशोऽनुदः^६ । उच्यते । अननुदः । अनुददासीत्यनुदः, अविद्यमानोऽनुदो
यस्य सोऽननुदः । यदीयं दानं प्राभूत्याद्योऽनुकर्तुमपि न शक्नोतीत्यर्थः । कीदृशी पुरः ।
उच्यते । परिपूताः पूद् प्रेरणे । सर्वत्र प्रेरिताः स्वैभ्यः स्थानेभ्यः । भयेनेतदचेतश्च^७ प्रजाति-
लोकः सन्तीत्यर्थः । केन परिपूताः । उच्यते । ऋजिश्चंना ऋजिश्वा नाम राजा विद्विन^८
पुत्र । यस्य मन्त्राण्येवमपि दर्शनम्—'त्वं विनुं सृण्यं शत्रुबातांशुजिधने नैदधिनान् रत्नी' ।
(ऋ ४, १६, १३) इति । तेन । अथवा ऋजिश्चनेति तादर्थ्यचतुर्थ्यं कृतीया । ऋजिश्चनो राजोऽर्थाय
त्व वद्गुदस्याभिनच्छत् पुरः इति^९ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् बरजम् अत्रिच पूर्णयम् अवधी तेजिष्ठया शक्त्या दिवोदासस्य रक्षार्थम् । तथा
"त्वमृजिश्चनः शत्रो वद्गुदस्य पृथीः पुरः अभिनः । या ऋजिश्चनः राजा परिगतः । ऋजिश्चनः^{१०}

१. युगुन् षः । २. पूर्ण वि' लयं, एत (१५४) वि'. ३-२. अनुनेन वि' अ'. ३. दूरेण स वि' अ'.
४. पूर्णयं वि' अ' कु. ५. अन्वयं वि. ६. नाम्नि वि' अ'. ७-७. नास्ति वि' । नास्ति स'.
८-८. नास्ति कु वि. ९. १३ वरजनामभयेऽयम् अ कु. १०. वरजनामभयेऽयम् वि. ११. वरजनामभयेऽयम् वि.
११. वरजनामभयेऽयम् वि. १२. श्रोत्रयं कु. १३. भयेनेभ्य अ कु. १४. विद्विन अ. १५. नाम्नि कु.
१६-१६. ऋजिश्चनं एतन्नु वि' अ'.

शत्रुपुराण्यवष्टम्भावस्थितस्तु साहाय्यं कृतवान् अस्ति^१ 'अननुद अपश्चाद्भास्य दातेति' ॥ ८ ॥

मुद्रल^० दे इन्द्र^१ त्वम् वरुणम् एतत्सञ्जन्मसुरम् उत अपि च पर्णवम् एतन्नामानमसुरम् अतिशिवस्त एतत्सञ्जस्य राज प्रयोजनाय लेखिष्यथा अतिशयेन लेखस्विन्वा वर्तनी वर्तन्वा शत्रुप्रेरणशुश्रूषया शक्त्या वर्षी हृतवानसि । तथा अननुद शत्रु पश्चाद् अति खण्डयतीति अनुद अनुचर, न^२ तादृश । अनुचररहित एक एव त्वम् ऋषिसत्त्वा एतत्सञ्जन राजा परिपूता परिषोऽवष्टब्धा शता शतसत्याका बहुरास्य एतत्सञ्जस्यासुरस्थ^३ पुर पुराणि अभिनव विभिदिषे ॥ ८ ॥

त्वमेताञ्जनरात्रो द्विर्दशाञ्चधुना सुध्रंसोपजग्मुषः ।

पृष्टिं सहस्रां नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्यां दुःस्पदां वृणुक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जन्प्राज्ञे । द्वि । दश । अञ्चधुना । सुध्रंसोपजग्मुषः । पृष्टिम् । सहस्रां । नवतिम् । नवं । श्रुत । नि । चक्रेण । रथ्यां । दुःस्पदां । अञ्जुक् ॥ ९ ॥

स्कन्द^० त्वम् एतान् जनरात्र आत्मीयाना जनात् राज । स्वराज्येषु प्रतिष्ठितान् सव इत्यर्थः । न्यत । द्वि दश द्विराष्टुत्तार^१ दश । विंशतिमित्यर्थः । कान् । अञ्चधुना द्वितीयार्थे तृतीयया । अञ्चधुन् बन्धुवर्जितान् । वैरिणोऽसुरानित्यर्थः^२ । सुध्रवसा 'ध्रव' (निघ २, १०) इति घननाम । शोभनेन धनेन जायगुप कर्मण्यर्थं स्पत्येन वसुर्देहस्य । उपगतान् अन्वितान् । धनेन समृद्धान् सत इत्यर्थः । अथवा 'अञ्चधुना सुध्रवसा' इति द्वे अपि तृतीयान्ते समानाधिकरणे । 'बधु' (निघ २, १०) इति तु घननाम । 'ध्रव' (निघ २, ७) इत्यघनाम । उपजग्मुष इत्यपि स्वार्थे कर्तव्यं वसु । घनवर्जितेन शोभनेवाक्षेनोपगतान् । एवाहमात्रेण^३ वा फल्गुना क्रमेणोपगतान् । सुवर्णरत्नमाणिभयमौक्तिकादिपदना^० सारभूत कामददत इत्यर्थः । न च विशक्तिमेव केरलान् । किं तर्हि । पृष्टिम् सहस्रा सहस्राणि नवतिम् च नव ष । धृत विख्यातस्त्वम् चनेण रथ्या सूर्यरथस्यावयवभूतेन दुःस्पदा पद्विर्गत्यर्थः । दुर्गमेन । तीक्ष्णधारित्यान् दुस्सहेनेत्यर्थः । नि अञ्जुक् 'वृणक्ति' (निघ २, १९) इति यथकर्मा । नियमेनावधीरित्यर्थः । अत्रेतिहासमाचक्षत— 'अमुसा किल मद्राणा दत्तवरवाद्रजस्यावप्या आसन् । तानिन्द्र सूर्यरथापन्नमपहत्य तेनाहन्' इति । तद्वत् द्विद्वेष्यते— 'नि चक्रेण रथ्या' इति । मन्प्राण्वरेऽपि धेतुं दृश्यते 'अधोत बाधितेभ्यश्च वृन्माव युध्यते । मुपाव इन्द्र सर्वम्' (अ ४, १०, ४) इत्यादौ ॥ ९ ॥

येद्वृट्^० त्वम् एतान् जनवदानां राज विंशतिं वञ्चुवर्जितेन सुध्रवणा राजा वरुणमुप मुद्रार्थं तदनुपराणां भटानामित्य सत्या पृष्टिम् इति । विश्रुतस्त्वम् न्यवधी चनेण दुष्पत्नेन रथ्यायाम् ॥ ९ ॥

१ वृष्ट्यां विं २ अथ कु ३ ३ 'पुर परवा' ए; 'जु' परवात्परव न' ल सोष
४ नानि मूढो ५ 'जग्मुष' वि मे^२ ६ 'वृष्टे कु ति, 'इण म ७ वैराज्य' म ८ अथ कर्मा
म ९ 'मावे मूढो १० 'म'गस्त्वु'रिमा' मूढो

मुद्रल० हे इन्द्र! धृतः विश्रुतः प्रत्यातः त्वम् द्विः दश विंशतिसंख्याकान् अदन्नुना दन्तारितेन सहापरहितेन सुधवसा एतस्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थम् उपजन्मुपः उपगतवत् एतान् पुंश्विद्वा जनराज्ञः जनपदानामधिपतीन् । पश्चिम् इत्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । पश्चिम् इत्यस्य सहायोगाम् पश्चिम् नयतिम्^१ नव नवसंख्योत्तरां^२ नवतिं चान् राज्ञ इहृक्संख्याकान् अनुचरांश्च एषा रथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्तयेनेत्यर्थः । इहृशेन चक्रेण नि अन्द्^३ न्यपदेयः । त्वाम् स्तुवतः^४ सुधवसो राज्ञः त्वयार्थं त्वमागत्य तदीयाम्^५ शत्रून् अतीपीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

त्वमाधिथ सुधवसं तत्रोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्सांमतिथिग्वमापुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुधवसम् । तव । कृतिभिः । तव । त्रामभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् । तव । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

स्कन्द० त्वम् आविथ पालितवानसि सुधवसम् नाम राजानम् तव योव्याभिः कृतिभिः पालनैः । किञ्च । एवं न केवलं सुधवसम् । किं तर्हि । तव योग्यैः त्रामभिः पालनैः हे इन्द्र ! तूर्वयाणम् नामापरं राजानम् । किञ्च त्वम् अस्मै तूर्वयाणस्यापमन्वादेशः । तादृष्यं चात्र चतुर्थी । अस्य तूर्वयाणत्वात्थाय स्वसखम् कुत्सम् नाम ऋषिम् अतिथिग्वम् अकियोन् प्रति परिचरितृत्वात्प-गन्तारं दिवोदासी नाम राजानम् आयुम् च उर्वर्याः पुत्रम् । कीदृशायास्मै । उपवते । महे महते राज्ञे यूने तर्क्याय । अरन्धनायः 'रभ्यतिर्वशमने'^१ (या ६, १२) । आरन्धनो वशमनेपी । तूर्वयाणस्य कार्येषु नियोगार्थं कुत्सादीन्वि^२ स्ववदोऽकार्पीरित्यर्थः ॥ १० ॥

घेङ्कट० त्वम् अरक्षः सुधवसम् राजानम् तव कृतिभिः । तथा तव त्रामैः इन्द्र ! तूर्वयाणम् च त्वम् अस्मै सुधवसे महते राज्ञे यूने कुत्सादीन् वीन् वशमनयः^३ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् तव कृतिभिः त्वदीयैः पालनैः सुधवसम् पूर्वोक्तं राजानम् आविथ राशिप । तथा तूर्वयाणम् एतज्जामानं राजानम् तव त्रामभिः त्वदीयैः प्रायकैः पालकैः बलैरादितेति शेषः । किञ्च त्वम् महे महते यूने तर्क्याय अस्मै सुधवसे राज्ञे कुत्सादीन् प्रोद् राज्ञः अरन्धनायः वशमनयः ॥ १० ॥

य उद्वर्चान्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवर्तमा असांम ।

त्वां स्तौषाम् त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उद्वर्चार्थे । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवर्तमाः । असांम । त्वाम् । स्तौषाम् । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥

१. नाभि वि. २. नाभि मे. ३. मिको मूको. ४. सुधवस वि मे. ५. तरोत्तर मूको.
६. अन्द्'र' नि। अत्यन्त' इः एत्यन्त' अ. ७. 'दीगमवि अ. ८. 'एता' वि. अ.

स्फुटम्० ये वयम् उन्नि ऋच स्तुतौ । उदता स्तुतिर्वैस्मिन् स उदत् यज्ञ, तत्र । अथवा 'सु'द सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उदवम्' (खि ५, ७, ४, १६) इति प्रियेषु प्रयोगदर्शनात् उदकच्छद् समासिबचनम् । उदचि समासौ । कस्य । सामर्थ्याद् यज्ञस्य वा स्तुतीना वा । हे इन्द्र! देव गोषा देवा गोक्षारो येषां ते देवगोषा । सर्वैर्देवैः पालयमाना इत्यर्थः । सखाय ते तव शिवनमा सुशतमा । सुशकरीणा स्तुतीना कर्तार इत्यर्थः । असाम भवाम् । यच्छब्दश्रुते स्तवच्छन्दोऽध्याहार्यम् । ते त्वाम् स्तोयाम नित्यं त्वा स्तुयाम इत्याशास्महे । त्वा हेतारिय त्वीया । त्वा हेतुना सुवीरा शोभनैर्वीरैर्युक्ता । त्वद्गुणप्रदाप्नोभनैः पुत्रैः पौत्रैश्च युक्ता इत्यर्थः । द्राघीय भक्तिशयेन दीर्घम् आधु जीवितम् प्रतरम् प्रकृष्टतर श्लाघ्यम् दधाना धारयन्त । चिर श्लाघ्यं च जीवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दे० वयम् उदकं देवैर्गुणैः सहाया, ते अत्यन्त कल्याणा अभूम् । ते वयम् त्वाम् स्तुयाम । त्वा सुपुत्रा दीर्घतर च आधु प्रकृष्टतरम् दधाना इति । अन्नपुत्रयोरानासनम् ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! देवगोषा देवेन त्वा रक्षिता दे त वयन् सखाम उदचि उदकच्छन्दोर्वाचि त्वयि शिवतमा जतिमुत्तिन असाम भवाम् । किञ्च त्वा सुवीरा सुपुत्रान्त्व सन्त वाम् स्तोयाम स्ववाम । कीरशा वयम् । द्राघाय आधु प्रतरम् दधाना दीर्घतर शिवन प्रकृष्टतर धारयन्त ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वान् ॥

[५४]

मा नो अस्मिन् मघवन् पूतसंहसि नहि ते अन्तः शर्वसः परीणशे ।
अक्रन्दयो नद्योऽ रोर्द्वद् वना कृथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥

मा । न । अस्मिन् । मघवन् । पूतऽसु । अहंसि । नहि । ते । अन्तः । शर्वसः । परिऽनशे ।
अक्रन्दय । नद्यः । रोर्द्वद् । वना । कृथा । न । क्षोणी । भियसा । समः । आरत ॥ १ ॥

स्फुटम्० मा न मेति प्रतिषेधात् न इति च कर्मभुक्तेषां गविषाध्याहारः । मा रथाधी न भरमान् । अस्मिन् हे मघवन् । शुभु सद्गमाननामैलम् (सु निघ २, १७) । ऋचश्चरस्य स्थानेऽत्र बहुवचनम् । सद्गमाम अस्ति पापे भरयन्तभयानके । किं कारणम् । उच्यते । नहि ते अन्तः शर्वसः ऋस्य पराणशे नशिर्यासिकर्मा (सु निघ २, १८) । इत्यर्थे धावः कर्मप्रत्ययः । शर्वसाधेइचात्र इत्यर्थः । प्वाप्नु शक्य इत्यर्थः । किञ्च अक्रन्दय शब्दप्रतीर करो अक्षरार्थानां नद्यः गच्छाया नदी । रोर्द्वद् इत्यन्तः पितृनुलक्षणं शब्दैः उर्द्वद् वना 'वनम्'

१ इति मूको २ १वने ति ३ कत्रत्य मूको ४ नाति कु ५ रूपम् मूको.
६ 'वीर्यं' अ ७ उल्लिखितम् स उदकं यो वे अ ८ एष्य वि' अ' कु ९ 'स्वा
द्वानावास्तुनागोः' स्तुतीना कर्तार वि' अ' १० 'ता वि' ११ रूप' वि'
ल अ'. १२ 'पार्श्वान्' इ १३ 'एष्य मूको १४ नाति मूको १५ रूपेण मूको १६ न
अस्मिन् मूको
५३

(निघ १, १२) इत्युदकनाम । वृतीयाबहुवचनास्यापमाकारः आदेशः । वनैरुदकैर्गमैः । वृष्टि-
लक्षणेऽहदकैराभूयन् शब्दवर्तीः^१ नदीरकरोः करोषि वैत्यर्थः । एतच्च कर्म कुर्वतो भवत्येव कथा
कथम् न क्षोणीः माप्यमिका वाचः^१ । भियसा^२ भयेन सम् आरत समित्येष निरित्वैतस्य स्थाने ।
^३अतिर्गत्यर्थः । मेवाद्भिर्गताः निर्गच्छन्ति वैत्यर्थः । अधवा समित्येष स्वार्थे एव । सामर्थ्यं
त्वम्येन सह सहतिरभिप्रेता । कथमन्येन सह इति सहताः इति । कथं त्वत्तो न नष्टा न नश्यन्ति
वैत्यर्थः^४ ॥ १ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् अस्मिन् सङ्ग्रामेषु जायमाने उपद्रव्येऽदयाक्षीः । नहि^५ ते बलस्य पर्यन्तः^६
केनचिदपि व्याप्तुं शक्यः^७ । स त्वं नदीः वना उदकानि प्रन्दयसि रोत्यमाणा । कथं
न^८ पृथिव्यस्तितलः तव भयेन सङ्गच्छन्ते । भयाद्दीन्द्रस्य भूमयो विष्टतास्तितलन्ति ॥ १ ॥

मुद्रल० "मा नः" इत्येकादशर्थं चतुर्थं सूक्तम् । पश्यशमीनवम्येकादशयः त्रिप्लुभः । शिष्टाः सप्त
जगत्यः । सम्य ऋषिः । इन्द्रो देवता^९ ॥

हे मधवन् ! धनवन् ! इन्द्र ! अस्मिन् परिदयमाने अहंसि पापे एतसु पृथ्वीनासु पापफलभूतेषु
सङ्ग्रामेषु च नः अस्मान् मा प्रक्षिप्सीरिति शेषः । अस्मात् ते तव शक्तः बलस्य अन्तः
अवसानम् परीणसे परितो व्याप्तुम् नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनः त्वदीयबलमतिक्रान्तुं न
शक्नोतीत्यर्थः । अस्मात्त्वम् अन्तरिक्षे वर्तमानः रोदवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नष्टः नदीः वना
तरसम्बन्धीन्पुदकानि च अकन्दयः शब्दयसि । क्षोणीः क्षोण्याः । 'क्षोणी' (निघ १, १) इति
पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः त्रयो लोकाः भिवसा त्वन्नयेन कथा कथम् न सम् आरत न सङ्गच्छन्ते ।
त्वदीयबलमपलोचय त्रयोऽपि लोका विभ्यतीति भावः ॥ १ ॥

अर्चीं शक्रायं शाकिने शचींयते शुष्वन्तामिन्द्रं मह्यन्तामि ष्टुहि ।

यो धृष्णुना शर्वसा रोदसी उभे वृषां वृपत्वा वृपमो न्यूञ्जते ॥ २ ॥

अर्चीं । शक्रायं । शाकिने । शचींयते । शुष्वन्तम् । इन्द्रम् । मह्यन् । अमि । ष्टुहि । यः ।
धृष्णुना । शर्वसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषां । वृपत्वा । वृपमः । निऽऽञ्जते ॥ २ ॥

स्कन्द० "अर्चं इत्यात्मन एवान्तरात्मनः प्रेषः" इतिगन्तरस्य वा । ष्टुहि हे अन्तरात्मन् ! अतिवृत्तं
वा । शक्राय द्वितीयार्थे एताश्चतुर्थ्यः । शक्रमिन्द्रम् शाकिने शक्तिमन्तम् शनीवतो कर्मवन्तं
वा प्रशावन्तं वा । मा च "विष्कृष्टं निरादरं" वा । किं तर्हि । शुष्वन्ताम् इन्द्रम् । सङ्घर्षं
सादरं^१ वा सन्तमित्यर्थः^२ । स्वयमपि च मा निरादरः । किं तर्हि । मह्यन् मह पूजयाम् ।
नमस्कारात्प्रलियुत्कण्ठादिना पूजयन्^३ अमि ष्टुहि । यः इन्द्रः किं करोति । उच्यते । यः धृष्णुना
शार्ङ्गामभिभवित्वा शर्वसा बलेन^४ रोदसी उभे अपि वृषा वर्षिता एव वा वर्षिभूत्वेन । वृष्टिप्रदानेऽनेत्यर्थः ।
न च गृह्यवर्षिता^५ । किं तर्हि । वृषमः पुनःपुनर्वर्षिता । "वर्षन्तीह एवेत्यर्थः"^६ । न्यूञ्जते "ऋषिः

१. एनीशतचनस्य^१ ति. २. उच्यतेति. अ. ३. वाह् मूको. ४. "वना वनेने अ. ५-५. शानि
मि. † नामि अ. ‡ नामि अ कु. ९. न इ. ७. पर्यन्तं कु. ८. शर्वं कु. ९. वः वि.
१०-१०. शानि वि म. ११-११. नामि अ. १२-१२. विष्कृष्टातिरा^१ ति. १३-१३. शक्यन्ति^१ ति.
१४. पूज्य अ. १५. शानि इ ति. १६. "विः ति. १७-१७. "वर्षन्तीह" अ.

प्रसाधनकर्मा' (वा ६, २१) । प्रसाधनं च भूपणे वशीकरण वा । निषमेन प्रसाधयति । भूपयति स्वयमे वा वुहते इत्यर्थः । उभयमपि श्लोकेषु घृष्टिप्रदानेन घावाशुधिष्णोतिन्द्र करोति ॥ २ ॥

घेडूट० उच्चारय' स्तोत्रम् दावाय सहावाय' प्रजावते, शृण्वतम् इन्द्रम् पूजयन् अभि स्तुहि । य दायुषामभिभारिणा' वलेन उभे घावाशुधिष्णो प्रसाधयति' वषंभशील वृषभ वृषत्वेन चेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अश्वर्यो' शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रजावते दावाय इन्द्राय अर्चं पूर्वविधम् इन्द्र पूजय । किञ्च स्तुषी शृण्वतम् समीचीना इय स्तुतिरिति जानन्व एष इन्द्रम् मह्यन् पूजयन् अभि स्तुहि भाभिमुरत्येन तस्य स्तोत्रं वुट । य इन्द्र' धयुना दायुषा वषंभेण शनसा वलेन उभे रोदसां घावाशुधिष्णो न्युषते निवरां प्रसाधयति । स इन्द्र वृषा सेषनसमर्थं दावाया वृषत्वेन अनेनैव सेषनसामर्ष्येन वृषभं वरिषता कामानाम् ॥ २ ॥

अर्चीं द्विषे घृष्टे दूप्यं' उचः स्वर्क्षत्रं यस्य धूपतो धूपन्मनः ।

वृहच्छ्रेत्रा असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि पः ॥ ३ ॥

अर्चीं । द्विषे । घृष्टे । दूप्यं । उचः । स्वऽर्क्षत्रम् । यस्य । धूपन । धूपत् । मनः । वृहत्ऽश्रेत्रा । असुर । वर्हणा । कृत । पुर । हरिभ्याम् । वृषभ । रथ । हि । स ॥ ३ ॥

स्पन्द० अर्चं अर्चतिरस्य सामर्थ्यादुच्चारणार्थं । भारमन एव घायमन्तरामन प्रीय । उच्चारय हे मन्तरामन् । दिवे वृष्टे तावुषंघतुष्प्रांवेते । दीप्तस्य महत्तश्चेन्द्रियायांयः शयम् बलस्य निमित्तम् । बलवृद्धिकरमित्यर्थः । यय स्तुतिरक्षणम् । स्तुपमाना हि देवता वीर्येण वषंभे' । अत एवमुच्यते—उच्चारय इन्द्राय धूप्य वच इति । यस्य इन्द्रस्य । किन् । उच्यते । स्पन्त्रम् क्षयमित्यपठितमपीदं यत्नाम शृष्टयम् । स्ववर्हं परानश्रितम् । यस्य वृषा दायुषाभिभवत धान् घृष्ट प्रणमन् मन । यस्य वलेन दायुषं प्रतो' न कृतश्चिन्मनो' विभेतीत्यर्थः । वृहच्छ्रेत्रा 'रथो हि प' इति तच्छब्दसुतेयंशब्दयोऽप्याहारः । यो वृहच्छ्रेत्रा 'श्व' (निष २, १०) इति धननाम । महाधम असुर वृष अन्वो वा कश्चित् वर्हणा कृतं वर्हिर्बुद्धयर्थः । इन्द्रस्य चेदे विरोधनाम् । परिवृद्धेन्द्रेण वृत् । अथवा वर्हणा हिंसोष्यते । निषर्हपतेर्वधकर्मत्वात् (द्व निष २, १९) । वर्हणया हिंसया वृत् । कदा । उच्यते । पुर हरिभ्याम् प्राक् हरिप्रातरप्रातेन तदीय स्थानम् । स्वस्थानलक्षणे' लतेत्यर्थः । कीटल । उच्यते । इयम वरिषता । करद इत्यर्थः । न य केवल करद । किं वर्हि । रथः हि स रथो रथेर्गतिकर्मणे गन्ता इहोच्यत । द्विशब्दव्यर्थः । रक्षिता च स वृत् । भात्मनोऽनुगन्ता च स वृत् इत्यर्थः । अथवा रुचिबलात्प्रदायो रषवचन एवाश्वर्णातिमर्यर्थः । रथवाइय स कृत । रथेन च स सेपक वृत् इत्यर्थः । अथवा वृहच्छ्रेत्रा इति धूपमान्वावाक्य' स्तनपित्तुलक्षणं शब्दं द्वाभिमित । असुर इत्यपि प्रसाधय्यात् प्राणवधवाद्वा मेध उच्यते । वर्हणानादेशो वधवचन' । निषर्हपतेर्वधकर्मत्वात् । वेदेन्द्रेण

१ हे ज्ञानशक्तम् उच्चारयि' अ' २ महादाया' कु ३ 'विता वि' लघु कु 'भवता म' ४ 'यनि संप्रो कुस्ते वि' अ' ५-५ गति वि ६ वषंभे स ति ७ धान् मुको ८ 'नवता मुको ९ विनेवा' अ कु १०, स्वस्थान लेनेव मुको ११ 'यत्तु य १२ 'गच्छन् कु १३ विनिषवचन मुको

महान् स्तनविलक्षणशब्दो मेघो वधेन प्राक् इतिप्रति दूरस्थेनैव सता वृषभ इष्ट ।
वृष्टिप्रदं वृत् इत्यर्थः । मा च मरुधा कियानय पुरपकार इति । किं कारणम् । एषो
हि स हि-शब्दो यस्माद्धर्षे । 'यस्मात् एषो रक्षितः' गन्ता नष्टा स मेघः^१ । नष्टत्वात् च
दुर्हण इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उच्चारय दीप्ताय महते बलनिमित्तम्^१ वच अनाश्रितपरबलम् यस्य शशून् धर्षय
एष्टम् मन । मद्भाकीति शत्रूणां शक्तिता शत्रुपरिहर्णार्थं तस्येन्द्रस्य रथ कामान्
वपिता अश्वाम्या पुरस्त्रियते स्तोत्राभिमिति^२ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे सोम! दिव दीप्ताय वृहते महते इन्द्राय शूल्यम् 'शूयन्' (निघ २, ९) इति सुलताम । तत्र
सा तु शूल्यम् । तादात स्तुतिलक्षणम् वच अने उच्चारय । यस्य इन्द्रस्य धृत शशून् धर्षय
स्वभनम् स्वभूतबलवत् मन धृन् एष्टं भवति । हि स स हि शक्तिप्रदं दुर्हणा
प्रभूतवरा अनुर शत्रूणा विरसिता वर्हणा शत्रूणा निवर्हयिता हरिभ्याम् अश्वाम्याम्
पुरस्कृतं धृतं वृषभ कामाना वर्षिता रथ रक्षणशील ॥ ३ ॥

तं दिवो बृहतः सानुं कोपयोऽवृ त्मना धृपता शम्बरं भिनत् ।

यन्मायिनो ब्रुन्दिनां मुन्दिनां धृपच्छितां गर्भस्तिमश्रुनिं पृतन्यसिं ॥ ४ ॥

त्वम् । दिव । बृहत् । सानुं । कोपय । अत्र । त्मना । धृपता । शम्बरम् । भिनत् । यद् ।
मायिनं । ब्रुन्दिनां । मुन्दिनां । धृपत् । शिताम् । गर्भस्तिम् । अश्रुनिम् । पृतन्यसिं ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् दिव यद्यसुरा अपि सुलोकेकदेशवासिन एव ततोऽत्र सुशब्दो सुलोकावचन एव । अथ
न, ततो दीप्तयत्न । त्व सुलोकाय दीप्तय वाऽसुरपुरस्य बृहत् महत्^१ सा तु सानुनि
प्रदेशम् कोपय भगवानसि । 'किञ्च त्मना' आत्मनैव इत्यम् धृपता एष्टेन निशस्त्रेण मनसा शम्बरम्
नाम असुरम् अथ भिनत् अवाभिनत्^२ अत्रभिन्नवान् । पूर्णोद्भवानित्यर्थः । कदा । उच्यते । यद्
यदा मायन मायावत् 'ब्रुन्दिनां' इन्द्रा तन्दतेर्मुद्राभाववर्मण^३ (या ५, १५) । अरपन्तवत्
वयान् परवसाना मृदुकर्तुं । मायावत् अत्यन्तं च बलवत् शम्बरस्य स्मृतामित्यर्थः । मुन्दिना
मुन्दिराधैतिकानां (इ या ३, १४) । स्तुतिमत्ता स्तुत्येन वज्रेण मनसा वा । धृपत् एष्ट नि शत्रून् गिताम्
निशितां सीङ्गान् गर्भस्तिम् बाहुनामैवत् (इ निघ २, ४) । तारभ्यास्वयाऽस्तनी दत्ते ।
बाहुभ्याम् अश्रुनिम् शक्तिम् पृतन्यसि अश्रुतन्य योधितवाद् । यदाऽसनिदस्तन शम्बरेण
सहापुष्यथा^४ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् दिव महत् तदुच्छ्रित मेघम् अकोपय । अथभिनत्वात् आत्मनैव धर्षयिष्या^५

१-१ यस्माद्धर्षे इति अ, यस्मात् इन्द्रः रक्षितः कु यस्मात् इन्द्र इति अ १ यस्मात् कु. २ 'यद्
वन्पुटिराग्यं हि' अ^१ ४ स्तोत्राणां हि' अ^२. ५ शक्ति कु ६ १ निम् । तन्ना कु शिवान्त
अ नि ७. शक्ति अ नि ८-८ इन्द्र । इन्द्रो इन्द्र' कु ९ 'गितम् तद्य अ. १० एतदुष्वा
अ कु; गरावका नि ११ 'विना हि' अ^१ कु ल्ये

शम्बरम् असुरम् । यदा मायायतोऽन्यान् स्वपदेन सृष्टुर्कृतुं हृद्येन मनसा घृष्ट तीक्ष्णा
शत्रूणां गृहीतात्^१ अज्ञानिन् अयोधय । तदानीमिति यदा बाहुमसक्तिं^२ चेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् ब्रूत महत दिव दुलोकस्य साधु समुच्छ्रितम् उपरिप्रदशम् कोपय
अकम्पय । एतना शत्रूणा धर्मविद्या त्मना आत्मना स्वयमेव शम्बरम् पृतस्सहम् असुरम्
अवाभिनत् अकधी । यत् यदा मन्दिन शत्रूद् जेतु सृदुभाव प्राप्तान् मायिन मायाविनेऽमुरान्
मन्दिना हृद्येन धृत्वा धृपता प्रागल्भ्य प्राप्नुवता मनसा युक्स्त्वम् शिताम् ताडणाहताम्
गमरितम् हस्तेन गृहीताम् अज्ञानिन् यज्ञम् पृत-यधि तान् असुरान् जेतु पृतनारूपपण्डसि ।
तान् प्रति प्रेरयसत्यर्थं । तदानीं गृहतो दिव सानु कोपय^३ इति पूर्वोपान्वय ॥ ४ ॥

नि यद् वृणाक्षिं श्वसनस्यं मूर्धनि शुष्णास्य चित् त्रन्दिनो रोरुवद् वना ।

प्राचीनेन मनसा वर्हणापता यदद्या चित् कृणवः कस्तवा परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणाक्षि । श्वसनस्यं । मूर्धनि । शुष्णास्य । चित् । त्रन्दिनं । रोरुवद् । वना ।
प्राचीनेन । मनसा । वर्हणापता । यद् । अद्य । चित् । कणर्वं । क । त्वा । परि ॥ ५ ॥

स्कान्० यत् यस्मात् नि वृणाक्षि 'पूर्वेति, वृणाक्षि' इति वधकर्मसु पाठान् वधार्थोऽयम्
(तु निघ २, १९) । एष भूते काल द्रष्टव्य । नियमेन हतवानसि । श्वसनस्य श्वासकारिण ।
महाश्वासोत्प्रेर्यर्थं । मूर्धनि द्वितीयार्थे सन्न्यया । मूर्धान् मलकम् । कस्य । उपपत्ते । शुष्णास्य
शुष्णनास्रोऽसुरस्य । चित् शब्दस्तु पदपूरण । कीदृशास्य । मन्दिन अरयन्तबलवत्त्वाद् परबलानां
सृष्टुर्कृतुं । अत्यन्तबलवत् इत्यर्थे । रोरुवत् शब्द कुर्वन् । वना 'नहि मे अत्युप्या न
स्वभित्तिवन्वति' (ऋ ८ १०२, १९) इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् वनशब्दस्तीक्ष्णवचन । तृतीयै
कवचदस्य चापम् 'आ भोदसो' द्रष्टव्य । तीक्ष्णवचनेण । बधवचनो वा^१ सामर्थ्याद्हनशब्द ।
वधेन^२ प्रहरितेत्यर्थे । किञ्च प्राचनेन प्रागङ्घितेन गतन अपराहमुत्तरम् । उत्साहवतेत्यर्थे । केन ।
मनसा । कीदृशतः । वर्हणापता सृष्टिमता हिंसापता वा । यत् यस्मात् अद्य चित् अद्यापि कृणव
करोषि ईदृशानि कर्माणि । यस्मादिति वचनाद् तस्मादित्यध्याहार्यं^३ । तस्मात् क त्वा परि
परिशब्दोऽप्यर्थे । कस्तवाधिक अन्य, क^४ ततोपति । सर्वस्य त्वमुपरोत्यर्थं ॥ ५ ॥

चेद्वृत्० नि वृणाक्षि, यत्, श्वसनस्य, मूर्धनि, शुष्णास्य, चित्, त्रन्दिनो, रोरुवद्, वना ।
उत्कानि शरूपमाणा शम्भभिभवमुत्तेन सृष्टिमता मनसा यत् इदानीम् अप्येतत् कृणोषि
शुष्णास्युदकाहरणम्,^५ त त्वा^६ क परिभवति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् रोरुवत् मधैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्ष श्मितीति श्वसरो वायु,
तस्य मन्दिन स्वकीयकिरणै आत्रयवादीन् सृदुभाव प्रापयत् गुण्यस्य चित् रसाना शोषयितुरा
दित्यस्यापि मूर्धनि उपरिप्रदिते वना यथा-सुदकानि यत् यस्मात् नि वृणाक्षि आचर्यसि

१ इदं ल अ^१ अ^२ २ 'होनि' वि^३ एप 'हानी' वि^४ ३ यदुपजति ल वि^५ अ^६ ।

४ कोप मूको ५ ५ धरियो अ या गदोऽ कु ति ६ नाति मूको ७ एनेन स ८ अरयुनेन
ति ९ 'दार्प' ए शोध १० नाति कु ति ११ इदं वि^{१२} एप कु अ^{१३} १२ नाति कु
१३ त्वा वि^{१४} एप

प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तद्देवावस्थापक-
मिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रथयेण गन्त्रा । अपराद्गुह्येनेत्यर्थः । यद्देवानता यद्देवा गन्त्रा
ईरया तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वम् वत् यस्मात् अथ चित् अद्यापि कृपवः धर्मकाले
सूर्यस्योपरि भीमान् रसान् अवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत् कुरुषे तस्मात्
कारणान् त्वा त्वाम् परि उपरि वः परंते, न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥५॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वुर्यं शतक्रतो ।

त्वं रथुभेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरीं नवतिं दम्भयो नर्यं ॥ ६ ॥

त्वम् । आविथ् । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् । वुर्यम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
त्वम् । रथम् । एतशम् । कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरीः । नवतिम् । दम्भयः । नर्यं ॥ ६ ॥

स्कन्द्० त्वम् आविथ पालितवानसि । नर्यम् नरेषु भवं 'साधुं वा । मनुष्यं' मनुष्यदितं वैत्यर्थः । कम् ।
तुर्वशम् नाम राजानम् अपि वा । यदुम् च । त्वम् एव तुर्वीतिम् नाम राजानयुधि वा
असुरैः सगाथ उदके प्रक्षिप्तं गाथकरणेन पालितवानसि । तदेतद्योधा अपि वक्ष्यति— 'तुर्वीति' ^१
गाथं तुर्वीतिः वः (ऋ १, ६१, ११) इति । रथमेव नर्यम् नामापरं राजानयुधि वा
पालितवानसि हे शतक्रतो । त्वम् रथम् एतशम् । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'संप्रामेऽसुराः सूर्यस्य
रथं भद्र्तुमैच्छन् गार्धं चापहतुम् । आविन्द्रो रक्षितवान्' इति । तदेतदुच्यते— स्वमेव
रथं चैतदा च पालितवानसीति । 'एतशम्' (निघ १, १४) इत्यन्वयः । 'कस्य । सूर्यस्य ।
वृत् एतत् । इतिहासात् । 'प्रीतसं सूर्ये परप्रधानम्' (ऋ १, ६१, १५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् ।
किमर्थम् । कृत्व्ये 'कृत्व्ये' (निघ २, १) इति कर्मनाम । कर्मणे । धने निमित्ते एव सप्तमी । धनार्थं
वा कर्मत्वर्थं । कतमत् पुनस्तत् । सद्ग्रामः । सद्ग्रामार्थमथर्वयो पालितवानित्यर्थः । अथवा
हृत्प्यसन्नः^२ कर्त्तव्यप्रचनाः । सप्तमी चैवा । धनार्थं यः कर्त्तव्यः सद्ग्रामः तत्रेत्यर्थः । तम् एव पुनः
नगराणि दम्भायः दम्भातिर्वधकर्मा (तु निघ २, १५) । स्वार्थं च निष् छान्दसरथात् । विष्णुर्दितो
हवतानसि । कियतीः । नवतिम् च नव च । कस्य स्वभूताः । शम्भरस्य । वृत् एतत् ।
'इन्द्राविथ् ईदिताः शम्भरस्य नव पुरी नवति च इतिथिम्' (ऋ ७, १९, ५) इति
मन्त्रान्तरेषु दर्शनात् ॥ ६ ॥

पेद्दट० त्वम् अरक्षः^३ नर्यादीन् धीन् पञ्च शतकर्मन् ! । तथा कर्माईधननिमित्तम्^४ त्वम् एतस्य रथम्^५
एतशम् चावः । त्वम् पुरीः नर्यं नवतिम् अपि अनालयः । एतेषां रक्षणकारणित्यतस्तो वक्ष्यन्ति कस्य
इति ॥ ६ ॥

मुद्दल० हे इन्द्र! त्वम् नर्यादीन् राज्ञः आविथ ररक्षिव । तथा हे शतक्रतो! बहुविधकर्मन्! तम्
वज्रम् वर्यवृद्धजम् तुर्वीनिम् तुर्वीतिनामानं राजानम् आविधेरथेव^६ । अपि च^७ तम् रथम्

१-१. नास्ति ति.

२-२. इत्ये दर्शने स डः; 'नरे...सं इत्ये' ति.

३. 'इ' ^१

धने निमित्ते ति. ४. नास्ति ति.

५. भाष्ये दि^१ ल्यं.

६. वर्यादि धनं इत्ये.

७. नर्यं ति.

८. नास्ति ति^१ ल्यं.

९. 'ते' ति.

१०. नास्ति मूर्धे.

रंहणस्वभावमेतत्संशयम् ऋषिम् एतशाम् एतत्संज्ञकम् धने धननिमित्ते सद्ग्रामे कृत्स्ने कर्तव्ये सति आविधेति शेषः । तथा त्वम् शम्बरस्य नवतिम् नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दम्भयः भ्यन्तीन्शः ॥ ६ ॥

स घ्रा राज्ञा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातह्वयः प्रति यः शासमिर्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घ्रा । राज्ञा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः । रातह्वयः । प्रति । यः । शासम् । इर्वति ।
उक्था । वा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥७॥

स्कन्द० सः राजा सत्पतिः सर्वां पालयिता शूशुवत् सर्वाभिवृद्धिभिः वर्धते । जनः 'पञ्च जनाः' इति मनुष्यनामसु पाठान्मनुष्यनामैतद् (तु. निघ २, ३) । अन्यो वा मनुष्यः । रातह्वयः दत्त-हविष्कः । यः प्रति शासम् इच्छत्य जगतः 'शासितृत्वात्शास इन्द्रः' से प्रति इर्वति इर्वतिर्गविकर्मा व्याप्तिकर्मा वाऽयम् (तु. निघ २, १४; १८) । गच्छति व्याप्नोति वा । य इन्द्रं दत्तेन हविषा उपसर्पति व्याप्नोति चेत्यर्थः । 'उक्था वा' उक्थशब्दः सोत्रवचनः । तृतीया-बहुवचनस्यापमाकारः । श्लोत्रैः वा यः अभिगृणाति अभिष्टौति । न च शूशुवदेव केवलम् । किं तर्हि । राधसा दानुः अस्मै राधसा इतीत्यम्भुतलक्षणे^१ तृतीया । तृतीयानिर्देशाद्वा योग्यक्रिया-ध्याहारः । दानुरिति सनयित्स्त्रिलक्षणा माध्यमिका वारुण्यते । धनेन युक्तायासौ माध्यमिका वाक् । उपरा मेघनामैतद् (तु. निघ १, ९) । द्वितीयाबहुवचनस्यापमाकारः । मेघान् पिन्वते पिन्विः^२ सेचनार्थोऽन्तर्गोत्रार्थश्च द्रष्टव्यः । सेचयति । प्रक्षालयतीत्यर्थः । दिवः सुत्सेकार् । धनं चास्य भवति, 'मेघाश्च गर्जेन्तो वर्धन्तीत्यर्थः' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः सद्य जनः राजा सर्वां च पतिः वर्धते दत्तहविष्कः, यः शासितारमिन्द्रम् प्रति गच्छति प्रीणयति वा । 'य वा' उक्थानि अभिवदति सद् हविषा^३, दानुः अस्मै दिवः सक्तात् अत्राणि दोषि ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० सः घ स सद्य जनः जितः राजा राजमानः सत्पतिः सर्वां पालयिता पलायनः शूशुवत् आत्मानं वर्धयति, य इन्द्रम् प्रति रातह्वयः दत्तहविष्क सद् शासम् इन्द्रकर्तृकमनु-शासनम् इर्वति व्याप्नोति । उक्था वा उक्थानि अत्राणि वा य स्तोत्रा राधसा हविलक्षणेन अग्नेन सद् अभिगृणाति यस्याभिसुखीकरणाया^४ संसति, अस्मै श्लोत्रे दानुः अभिमनफलप्रदमिन्द्रः उपरा उपरान् मेघान् दिवः सक्तात् पिन्वते सेचयति दोषीति यावद् ॥ ७ ॥

असंमं क्षत्रमसंमना मनीषा प्र सीमपा अपंसा सन्तु नेमं ।

ये तं इन्द्रं ददुषो वर्धयन्ति महिं क्षत्रं स्वविरं वृण्वयं च ॥ ८ ॥

१. नास्ति अ. २-२. एत एतित्तुः अ. ३. नास्ति कु. ४-४. नास्ति कु ति. ५. 'गे वा कु ति. ६. तिदिः अ; विपिः ति. ७-७. मेघार्थतो वर्धनी' ति. ८-८. नास्ति कु. ९. सः ल लये १०. हविषा वा वि^{११} ल लये; हविषा वदता वि^{११} अ^{११}. ११. 'दुले क' ति.

असाम् । क्षत्रम् । असामा । मनीषा । प्र । सोम॒ऽपा । अपसा । सन्तु । नेमै । ये । ते । इन्द्र । ददुप । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् । स्थविरम् । वृष्यम् । च ॥ ८ ॥

स्कन्द० असामम्^१ अतुल्यमन्येनैनुष्यै^२ क्षत्रम् धनम् । असामा मनीषा प्रज्ञा च । प्र उपसर्गोऽयम् । उपसर्गादच पुनरेवमारमका यत्र कश्चिन् क्रियावाची शब्द प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेष माहु । प्रपचन्ति^३ प्रकरोतीति । यत्र तु क्रियावाची दृश्ये न प्रयुज्यते ससाधना तत्र क्रियामाहु । अतोऽत्र सुबोऽपि प्रसब्द प्रवृद्धतद्दार्थे । प्रवृद्धाश्च पुत्रादिभि । सोमस्य सोमस्य पातार । यष्टार इत्यर्थ । केन प्रवृद्धा उच्यते । अपसा यागकर्मणा । तन्तु भवन्तु । धनप्रज्ञे ष्यामनुष्ये स्ताम्, पुत्रादिभिश्च प्रवृद्धा यामेन यष्टार सन्तिवत्यर्थ । किं सर्वे । न । किं वही । नेमै अर्था । कतमे । उच्यते । ये ते हे इन्द्र ! ददुप धनानि दत्तवत्^४ वर्धयन्ति महि क्षत्रम् हविराख्य धनम् स्थविरम् वृष्यम् च परिवृद्ध च । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अतोऽत्र ब्रह्मवर्धनेन तत्कारणं^५ स्तुतिकरणं^६ प्रतिपाद्यते । ये तव धनदानोक्त काड हर्षापि वर्धयन्ति स्तुतीश्च कुर्वन्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अममम् बलम् । अममा प्रज्ञा । प्रभवन्तु सोमस्य पातार कर्मणा । नेमसद्वोऽर्धवचन । कंचनेत्यर्थ । तानाहु— य^१ तव इन्द्र ! वदित्वास वर्धयन्ति महत् बल प्रवृत्त पुस्तव च ॥ ८ ॥

सुश्रुत० इन्द्रस्य क्षत्रम् बलम् अममम् न केनचित्ममम् । सर्वाधिकमित्यर्थ । तथा मनासा बुद्धिश्च अममा व कम्पापि पुत्राणा समाना । सर्वे वस्तु विपयीकरोतीत्यर्थ । नेमे इति सर्वानाम शब्द एतच्छब्दस्यमानार्थ । नेमे सोमपा एते सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र सट्ट प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ! ते तव ददुप हविदत्तवन्त^२ य त्वदीयम् महि महत् क्षत्रम् बलम् स्थविरम् स्थूल प्रवृद्धम् वृष्यम् कृपणव पुस्तवम् च वर्धयति प्रवृद्ध कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

तुभ्येदेते बृहत्त्वा अद्रिद्रुग्धाश्चमूर्धश्चमृता इन्द्रपानाः ।

वर्धइनुहि तूर्पया काममेपामया मनो वसुदेर्याय कृत्र ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बृहत्त्वा । अद्रिद्रुग्धा । चमृत्सर्त् । चमृता । इन्द्रपाना । ति । अनुहि । तूर्पयं । कामम् । एपाम् । अर्थ । मन । वसुदेर्याय । कृत्र ॥ ९ ॥

स्कन्द० तुभ्य इति तादर्थ्ये अनुषी । त्वदीयां ने बृहत्त्वा बहव अद्रिद्रुग्धा अभिपद्यमानभि कारिता समृद्ध अभिपद्यमानके अत्र चमृत्सर्त्नेत्येते । 'उच्छिष्ट चम्बोर्भर' (अ १ २८, ९) इति यथा । तत्तादिल । अभिपद्यमानकयोर्भिपुला इत्यर्थ । यमसा 'तारस्य्यान् तारस्य एतन्' । चमृत्सया । क टे । तामस्य्यान् सोमा । अथवा चम्बमानावाचमसा सोमा

१ अममम् धनम् अ २ प्रवयन्ति कु अ ३ दत्तवत् सुको ४ तत्कारं कु ५ 'तिवत्ये अ ६ व विर वि' अ० ७ 'वत् मे' ८ ८ शब्दा (त्या अ) तारस्य्ये (सम् व कु) तद् सुका

एवोप्यन्ते । ते हे इन्द्र ! पाना पानार्हा । सम्यक् सङ्कृता इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा वि अद्भुदि विविधमेवाद् व्याप्नुहि । विरेत्यर्थः । मा चास्याद् । किं तर्हि । तर्पय आत्मीयम् कामम् । एषाम् तृतीयार्थे षष्ठेपा, एतै । यावद्विच्छम् एताद् विरेत्यर्थः । पीत्वा च अथ अनन्तरम् आत्मीयम् मन बहुदेशाय धनदानाय । धनदानाभिमुखमित्यर्थः । इत्थं इत्युच्यते । धन मस्य देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् एष एते बहव प्राबुद्धा अमससादिन सोमा इन्द्रस्य तव पानार्हा^१ । सानिमाद् व्याप्नुहि । तर्पय आत्मीय कामम् एतै । अथ आत्मन मन^२ बहुदानाय वर ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! तुभ्य इत् तुभ्यमेव एते चमता^३ चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति^४ अमसा सोमा । एते सोमा त्वदर्थं सम्पादिता । कीटसा । बहुला प्रभूता । अद्रिदुग्धा अद्रिभि प्रावभि अभिगुता । पानुद चमुद् चमसेषु अवस्थिता इद्रपाना इन्द्रस्य पानेन^५ सुखकरा । नत त्व तान् वि अद्भुदि व्याप्नुहि । व्याप्य च एषाम् त्वदीयानामिन्द्रियाणाम् कामम् अभिलाष तै तर्पय पूर्येति यावत् । अथ अनन्तरम् बहुदयाय मस्यम्यमभिमतधनदानाय त्वदीयम् मन कृष्यं कुरुष्व ॥ ९ ॥

अपामंतिष्ठद्दूर्णह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो ब्रविणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवृणेषु जिज्ञते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरणेऽहरम । तमं । अन्त । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वत । अभि । ईम् । इन्द्र । नद्यं । ब्रविणां । हिता । विश्वां । अनुष्ठाया । प्रवृणेषु । जिज्ञते ॥ १० ॥

स्कन्द० अपाम् इति पक्षीनिर्देशात् निरोधाय इति भाष्यशेषः । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं च दससङ्ख्यावप्याहर्तव्यै^१ । यद् वृष्टिवक्ष्यानामपा निरोधाय अतिष्ठत् सद्यं सद् । तिष्ठति । धरणद्वरम् 'धरणम्' (निघ १, १२) इति उदकनाम । इन्द्रोऽन्तर्वृत्रस्य । इह तु सामर्थ्यात् निरोधसामर्थ्ये^२ । उदकस्य हारकम् । निरोधसमर्थमित्यर्थः । 'अथवा 'ब्रधाम्नां हारति' इत्यधिकर्मसु पाठान् हारतिरिह भक्ष्यार्थं (तु निघ २, ८) । उदकस्य भक्षयितृ । ईन्द्रोऽन्तर्वृत्रस्य प्रक्षेपकमित्यर्थः ईन्द्रो^३ । किं तत् । उच्यते । मेघलक्षणम् तम् । तस्य अन्त मण्डलेऽस्य मेघमार्गत्वात् (तु निघ १, १०) । मेघालयस्य तमस^४ अन्तः । वृत्र^५ । उच्यते । जठरेषु जठरमुदरम् । एकत्रचरस्य स्थाने बहुवचनमत्र । उदरे । पर्वत वज्र इह पर्वतत्वात् पर्वतसाम्येनोच्यते । 'अभि नदि रक्षस पर्वतेन' (ऋ ७ १०४, १९) इति यथा । साकाशस्त्यात् चातिष्ठदिति एतदेवात्प्रातमनुपलक्ष्यम् । अत्रापि ब्रजोऽतिष्ठत् । वृष्टिनरोधात्वावस्थितस्य मघस्योदर इन्द्रो वज्र क्षिपतीत्यर्थः । 'अभि ईम्' अभीत्युपसर्गो पिच्छते इत्यात्प्रातेन सम्पद्यते । ईम् एवमित्यस्यार्थः । एवम् इन्द्र नय शब्दकारिणीरप ब्रविणा

१ 'पशानि मूको २ पाना वि' ३ नास्ति कु ४ नास्ति लष ५ व वम' वि
६ नास्ति वि. ७ पाने मै' ८ 'सङ्ख्यावप्या' ति ९ 'सामर्थ्यात् अ १० १० नास्ति अ कु.
१ क्त्वा ति १-१ तोरे प्रक्षेपमि' ति ११ 'त न्व ति १२ न्व ति १३-१३ नास्ति अ.

आवरणधीरेन मेघेन हिता विश्वा सर्वा यद्दीर्वा अनुग अपामिद विशेषेण द्वितीयावु
वचनान्तम् । इन्द्रस्य वा प्रथमैकवचनान्तम् । वृत्रादीनाम् अनुष्ठात्रीरप । अनुष्ठाभादात्
अनुष्ठातेन्द्र । प्रवणेषु निष्प्रेषु प्रदेशेषु अभि निष्पते, इन्तिरत्र गत्यर्थ । रामध्याधान्तर्गीतव्यम् ।
छान्दसत्रयाय एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । अभिहन्ति अभिगमयति । पातपतीत्यर्थ ।
अथवा निष्पत इति हन्तिर्बन्धार्थ एव । 'अधि सानो नि निष्पते' (ऋ १, ८०, १) इति
यथा । प्रवणेष्विति तु सप्तमीनिदेशात् स्थिता इति पाठयत्नेव । निष्प्रेषु मेघप्रदेशेषु स्थिता
अप अभिनिष्पते अभिहन्ति । पातपतीत्यर्थ ॥ १० ॥

वेङ्कट० अगाम् अतिशब्द धारकगङ्गायुक्तम् तम । एतदेवाह—वृत्रासुरस्य जठरेषु मेघोऽतिशब्द
इति । अभि निष्पते एतम् परितः वारकेण मेघेन निहिता विश्वा नदी अनुत्तिष्ठन्ती प्रवणेषु
इन्द्र । अभिनिष्पते इति द्विकर्मको निष्प्रेषो हन्तेरर्थः ॥ १० ॥

मुद्गल० अगाम् वृष्टवृष्टानाम् गरुणहरम् धारानिरोधकम् तम अन्धकारम् अतिशब्द । जयमेवार्थ
स्पष्टीक्रियते—एतस्य एतन्नक्षत्रस्यागतिरित्यसुरस्य जठरेषु उदरप्रदेशेषु अन्त मध्ये परितः पर्याप्त
मेघोऽभूत् । अतः तमोऽस्त्रेण वृत्रेण मेघस्यावृत्तत्वात् वृष्टवृष्टकम्भाववृत्तमित्युच्यते । इमं इमा
पूर्वोक्तं नद्य नदीरप यनिगा आवरत्वेण वृत्रेण हिता पिडिता विश्वा म्यापिनी अनुष्ठा
अनुत्तमेण तिष्ठन्तीरेवविधा अप इन्द्र प्रवणेषु निष्प्रेषु भूप्रदेशेषु अभि निष्पते अभिगमयति ॥ १० ॥

म शेष्वधमर्धि धा द्युस्रमस्मे महि क्षत्रं जनापाळिन्द्र तव्यम् ।

रक्षां च नो मघोर्नः पाहि सूरिन् राये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

म । शेष्वधम् । अर्धि । धा । द्युस्रम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् । जनापाद् । इन्द्र ।
तव्यम् । रक्षां । च । न । मघोर्नः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । स्वपत्या । इषे । धा ॥

म्कन्द० य उक्तगुणोऽसि स शेष्वधः शेष्वधस्य सुप्रनाम्न अथ प्रकारलोपो द्रव्यम् ।
शेष्वधर्थायो वा शेष्वधः । सुप्रनाय वर्धयित्वा । अर्धि धा अर्धिशब्द 'अधिपती अनर्धनी'
(ऋ १, ४, ९३) इति कर्मप्रत्ययः ११ पदपूरण । दधातिर्दानार्थ । देदि । द्युस्रम् अद्यम् ।
अथवा 'द्युस्रम्' (निघ ३, ९) इति सुप्रनाम् । सुप्र च द्युस्र च दधि । अग्ने अस्मत्पत् ।
गतिं सन्तम् महत्त्व धनम् जनापाद् शत्रुजयस्याभिभवित्वा । हे इन्द्र । तव्यम् तव्देवृद्धिकर्मणस्ततो
पृष्टि । तव्यम् निमित्तं तव्यम् । वृद्धिकर्मणस्तव्यम् । एष च न अस्मान् मघेण धनवान् ।
न य केवलानस्मान् । ११ इति तर्हि । पाहि रक्ष । सूरिन् स्तोत्रं न शरमाक स्वभूतात् । राये
न द्वितीयां सर्वायां शत्रुणां । 'धन च' । स्वपत्या इषे नोभनापत्ययुक्तं धान्यम् धा इति
अग्नेर्विषयं स्तोत्रव्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० म सुप्रे वर्धमानं सुप्रकारम् अद्यम् अस्यामु आरुषेहि । महद्य धनं जनरवाभिभवित्वा

१ 'धमाश्रुत' अत्रु २ 'धवा' मूको ३ 'द्युषधा' मूको ४ 'भूवे' ति ५ 'रायेणा'
रि' अ', १४ 'रायेदेवा' अ' सि' ११ 'ए' ल' ए' १ 'नामि रि' ल' २ 'परं' ल' ल' ६ 'निष्प' मूको
० 'विशेषो रि' अ'. १० 'इन्तिरप' अ' ११ 'नामि रि'. १२ 'निष्प' रि' १३ 'नामि अ'
१४ 'ताया नि'. १५ १५ 'नामि वृ' १६-१६ 'नामि अ'

वृद्धम् । रक्ष च अस्मान् शत्रुभ्यो हविर्भक्त । पाहि स्तोतृन् । धनाय शोभनापरयाय अज्ञाय च अस्मान् कुर्वित्यथ पुत्र चातास्ते ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त रक्षम् अस्मे अस्मासु मुद्रम् यथा अधि भा अधिनिधेहि । कौटशात् । शौच्यम् च शमनम् । रोगाणां शमने सति यद्रथंते तारक्षम् । तथा महि मह्य जनापाद् शत्रुजना नामभिभरित् तथ्यम् प्रवृद्धम् धनम् यत् च अधि धा इति शेष । किञ्च हे इन्द्र ! न अस्मान् मथान धनवत् कृत्वा रक्ष पालय । सूत्रेण विदुषु धनवानपि पाहि पालय । तथा राये धनाय न स्वयत्तै शोभनपुत्रपुत्रकाय इये मन्नाय च न अस्मान् धा धेहि स्थापय ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशोऽर्गः ।

[५५]

दिवश्चिदस्य वरिमा नि परप्रथ इन्द्रं न मह्ना पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुर्विष्माञ्चर्षिण्य आतपः शिशीति वज्रं तेजसे न वसंगः ॥ १ ॥

दिव । चित् । अस्प । वरिमा । वि । परप्रथे । इन्द्रम् । न । मह्ना । पृथिवी । च न । प्रति । भीम । तुर्विष्मान् । चर्षिण्यम् । आतपः । शिशीति । वज्रम् । तेजसे । न । वसंगः ॥ १ ॥

स्कन्द० दिव चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दिव इति पृथीनिर्देशात् सकारादादिति वाक्यशेष । तुलोक स्यापि स्रक्शात् अथ इन्द्रस्य वरिमा उरत्वम् वि पत्रधे विविधे प्रथितम् । इन्द्रम् प्रति न मह्ना महत्वेन पृथिवी न न चनराचोऽप्यर्थे । पृथिव्यपि । उभे अपि दावापृथिव्याविन्द्वान्म इत्येव न्यूनतरे इत्यर्थे । किञ्च भीम मयाजक शत्रूणां तुर्विष्मान् तुर्विशब्दस्य बहुवाङ्गोऽय सक्रम भागमो द्रष्टव्य । पर्यायान्तर वा । बहुभि बलैस्त्वहान् । चर्षणम् पृथ्वेर्षे एषा चतुर्थी । शत्रुभूताना मनुष्याणाम् आतप आतापद्विवा सन्तापकर शिशीति निरयति वज्रम् तेजस वेजनाय । शीघ्रत्वाप्येवार्थे । हिंसाचनो वा सामर्थ्यात् तेजति । शत्रूणा हिंसना प्येवार्थे । कथ पुन शिशीति । उच्यते । न वसत एननीयगमत्त्वाद्द्रसमो वृषभ उच्यते । न-शब्दश्च पुरस्तादुपचातोऽपि सामर्थ्यादयोपमार्थीय । वृषभ इव । यथा नदीकूलेऽन्यत्र वा वृषभोऽपस्किरमाण स्वश्रेष्ठे द्वे निरयेत् तद्ददित्यर्थे ॥ १ ॥

येङ्गुट० तुलुकात् अपि इन्द्रस्य उरत्व विस्तीर्णमासीत् । इन्द्रम् न महत्वेन पृथिवी अपि प्रति भवति । भयद्वर वृद्धिमान् मनुष्यरक्षार्थम् वज्रम् वीक्षणीकरोति शत्रूणांमातापयिता, यथा कृपम श्रेष्ठे वैष्णवार्थे निरयति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'दिवश्चिदस्य' इत्यर्थे पञ्चम सूक्तम् । सत्य प्रापि । जगतो एव । इन्द्रो देवताः ।

अस्य इन्द्रस्य परिमा उरत्व प्राभवम् । दिव चित् तुलुकादपि वि पत्रध विस्तीर्णं बभूव ।

१ नास्ति विं लघ २२ शोभनाय वाय धनाय (नाय च कु) सूक्तो ३ नुवं वि ४ विव
मस्य सूक्तो ५ नास्ति सूक्तो ६ ६ नास्ति थ ७ आत् अ ८ महत्वेन ल, रेऽपि विं
९ वज्रं विं १० नास्ति वि मै ११ प्रभातम् सूक्तो

पृथिवी च न पृथिव्यपि च महा महिष्ठा महत्त्वेन इन्द्रम् न प्रति भवति । स्मिरसीन्द्र प्रतितिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीम शत्रूणा भयङ्कर तुष्यिष्वात् प्रजावार चर्षणिभ्य मनुष्येभ्य स्तोतृभ्य तेषामर्थाय शत्रूणात् आतप आ समन्तात्तापकारी एवंपि स इन्द्र वज्रम् वर्ज्जनीशोलायुधम् तनत्ते तीक्ष्णाय चिरसीति सन्नकरोति तीक्ष्णीकरोतिः इष्टान्त । वसन्त न वगनीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशब्दे बुद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ १ ॥

सो अर्णो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृष्णाति विश्रिता ररीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषापते सनात् स युष्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

स । अर्णो । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृष्णाति । विश्रिता । ररीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषापते । सनात् । स । युष्म । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स्कन्द० स उक्तगुण इन्द्र स अर्णो न नद्यः समुद्रिय अर्णवानुदकवानुच्यते । समुद्रिय इति धप्रत्यय स्वार्थे द्रष्टव्य । समुद्र एव समुद्रिय । यथोदकरान् पार्थिव समुद्रो नदी तद्वत् प्रति गृष्णाति । किम् । सामर्थ्यात् स्तुती । कीदृशी । उच्यते । विश्रिता विश्रितता । केन । ररीमभिः । प्रत्ययोऽयं भाव इमनिन् द्रष्टव्य । वरणे । विश्रितं वरनीया इत्यर्थः । किञ्च इन्द्र सोमस्य पीतये वृषापते सनात् चिरपर्यायोऽयम् । पञ्चमीविदोराष प्रभृतीति पाण्यशेष । चिरात्प्रभृति । स इन्द्र युष्म योदा भोजसा स्तेनैव घटेन । परमना धित्वेत्यर्थः । पनस्यते स्तूपते च स्तोतृभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स समुद्र इव समुद्रपरती नदी प्रात गृह्णाति विश्रितता सना उरुवै । इन्द्र सोमस्य पानाय वृष ह्याचरति । चिरादेवारभ्य स योदा बलमदत्तया स्तोतृभि स्तूपते ॥ २ ॥

मुद्गल० स इन्द्र समुद्रिय समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षलोक । तत्र भव समुद्रिय । एवम्भूत सन् ररीमभि स्वकीये सवरणे विश्रिता ध्यासा नद्य नदी शब्दकारिणी वृषण आरूता अप अर्णव न समुद्र इव प्रति गृष्णाति । स्वीकृत्य वचनेति भावः । स च इन्द्र सोमस्य पीतये पानाय वृषापते वृष ह्याचरति । हर्षदुत्तो दत्तत इत्यर्थः । तथा स इन्द्र युष्म योदा सनात् चिरादेव ओजसा बलकृतेन वृषवधादिस्तेषु कर्मणा पनस्यते एव स्तोत्रम् इष्टति ॥ २ ॥

एवं तमिन्द्र परितं न भोजसे मुहो नृष्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र धीर्येण देवताऽति चेरिते निशंस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

स्यम् । तम् । इन्द्र । परितम् । न । भोजसे । मुह । नृष्णस्य । धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । धीर्येण । देवताः । अति । चेरिते । निशंस्मा । उग्र । कर्मणे । पुरोहितः ॥ ३ ॥

१ मानि अ २ 'शत्रू' वा ति ३ मनिन् इ, मनिष् अ; मनि ति ४ 'दे' ररिण
 ५ जगन्मन्त्रा वज्रस्य मां शोभे वाचविष्णोर्नीपवमर्दं कर्त्तव्यं ति ५ 'वा' ई अ इ; 'प' 'न' अ
 'दमाता' ति 'वि' ६ 'द'ने 'वि' अ ७ 'वृष' मूको ८ वरनीयं ति

स्कन्द० तच्छ्रुतेयोर्योर्गार्थसाम्यो यच्छ्रुदोऽप्याहर्तव्य । य स्तोतार इच्छन्ति तम् त्वम् दे
 इन्द्रं पर्वतम् मेघनामैव (तु निघ १,१०) । मेघम् । न शब्दस्त्वपिष्टादुपचारादुपमार्थे ।
 उपमार्थत्वात् 'अस्युपमार्थस्य सम्प्रत्यये प्रयोग' (तु या ७,३१) इति पदप्रण । भोजने
 भोजनाय । साकाङ्क्षत्वात् करोषीति वाच्ययोगे । य स्तोतार इच्छन्ति तं मेघ वृष्टिप्रदानेन
 तेषा भोग्य करोषीत्यर्थे । अथवा पर्वत इह शिलोच्चय एवाभिप्रेत । उपमार्थस्य एव च
 न शब्द । तमिति तु शत्रो मेघस्य वा प्रतिनिर्देश । य स्तोतार इच्छन्ति त शत्रु मेघ
 वा पर्वतमिव फलादिना तेषा भोग्य करोषीत्यर्थे । किञ्च मह महत् नृगणस्य बलस्य
 धर्मणाम् धारयितृणा मरुतभृतीनाम् इत्यसि ईशिये त्वम् । परोक्षकृत परोऽर्थे च । वीर्येण
 देवता इत्यभूतलक्षणवृत्तीयान्ते^१ पृते । वीर्येण देवतारणे^२ च युक्त इन्द्र अति प्र चेकिते
 सुष्ठु प्रजायते । वीर्यवान् देवश्च नेन्द्रसदसोऽपरोऽस्तीत्येव सुष्ठु प्रजायत इत्यर्थे । अथवा
 देववैति प्रथमवैषा । इन्द्राण्या देवता वीर्यवतीरयेव सुष्ठु प्रजायत इत्यर्थे । किञ्च विश्वस्यै
 कर्मणे विश्वस्य सर्वपर्यायो बहुनाम वा (तु निघ २,१) । सर्वस्य बहुनो वा वृत्रवधादे
 कर्मणोऽर्थां उग्र अग्रसह इन्द्र पुरोहित पुरो विहित अग्रत कृत । सर्वाणि बहुनि
 वा वृत्रवधादीनि कर्माणि कर्तुं प्रधानीकृत इत्यर्थे । केन^३ । सामर्थ्यात् देवै ॥ ३ ॥

येदुष्ट० त्वम् तम् इन्द्र! स्तोतार धनप्रदानेन मेघमिव मनुष्याणा भोगाय करोषि । त्वम्
 महत्^४ धनस्य धारकाण्य कर्मणाम् ईशिये । सोऽयमिन्द्र 'देवतासु वीर्येण' अति प्र चेकिते ।
 विश्वस्यै कर्मणे 'अयम् उद्गूर्णो'^५ यन्मामै पुरो निधीयते ॥ ३ ॥

सुद्वल्ल० हे^६ इन्द्र! त्वम् भोजते भोजनाय पर्वतम् पर्ववस्त्वम् तम्^७ मेघम् न अकार्यां । 'नहि हतो भुङ्क्ते'^८ ।
 इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघ वज्रेण हन्ति । तथा मह महत् नृगणस्य धनस्य धर्मणाम् धारयितृणा
 सुवेतादीनाम् इत्यसि ईशिये । स इन्द्र देवता वीर्येण अति अतिशयित इति प्र चोक्त
 प्रकर्षेणारम्भमिज्ञातो वन्द्य^९ । स च उग्र उद्गूर्ण इन्द्र विश्वस्यै सर्वस्यै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे
 देवै सर्वै पुरोहित पुरस्तादपस्थापित ॥ ३ ॥

स इद् वने नमस्तुभिर्ब्रह्मस्पते चारु जनेषु प्रभुवाण इन्द्रियम् ।
 वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मधवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

स । इत् । वने । नमस्तुभि । ब्रह्मस्पते । चारु । जनेषु । प्रभुवाण । इन्द्रियम् । वृषा ।
 छन्दु । भवति । हर्यत । वृषा । क्षेमेण । धेनाम् । मधवा । यदिन्वति ॥ ४ ॥

स्कन्द० इत् शब्द एवार्थे । स एवेन्द्र वने वननीये यत्र नमस्तुभि^{१०} पूजयितुभि वचरवते
 स्तुत्यर्थोऽय द्रष्टव्य । स्तुयते चारु शोभयम् । जनेषु मनुष्येषु प्रभुवाण छत्रोपममत्त द्रष्टव्यम् ।
 तैस्त्वैवृत्रवधादिभि वीरकर्मिभि प्रभुयन्मिद इन्द्रियम् वीर्यमात्मीयम् । किञ्च वृषा वर्षणशी-

१ १ तं तं कु ति २ नास्ति ति ३ श्लो दुर्वां श ४ देवत्वेन ति ५ इत् अ जु
 ६ को अ ७ अट श्य ८ देवता श्रुतीं वि^१ ९ ९ 'उद्गूर्णे वि^१ अ^१, वृषवृषाणो वि^१
 १० नास्ति वि ११ नास्ति वि मै^१, १२-१२ कदापि मुने मूको १३ नास्ति मै^१ १४ नास्ति
 ति

इन्द्रं छन्दु छन्दतिरधैतिक्रमां (तु निघ ३, १४) । स्तुत्य । अथवा 'मन्वते, छन्मत्, चान्मत्' (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तदिन्म छन्सद्भुव' (ऋ १०, १२, ३) इति च प्रयोगदर्शनात् छन्दति कान्त्यर्थः । कामयिता हविषा स्तुतीना वा भवति । हवन्तं वृषां हव्यति कान्त्यर्थः (तु निघ २, ७) । कामयमानस्य यजमानस्य हविषा भवति । यदूणा मर्षाय वर्षतीत्यर्थः । कदा । उच्यते । क्षेमेण^१ अविश्रेण^२ धेनाम्^३ धेद्^४ पावे इत्यस्य धेना आहुतिरुच्यते स्तुतिर्वा । ताम् मथवा इन्द्रं यत् यदा इन्वति व्याप्नोति । यदा इन्वते स्तुत्ये वैत्यर्थः ॥ ४ ॥

धेद्वृत् ० स एव अरण्ये नमस्तुभि^५ स्तुत्ये जगदपदेऽपि शोभनम् इन्द्रियम्^६ जनेषु प्रह्लावः^७ प्रकाशयन्निवः आश्रुमाण^८ एव हविषा उपचच्छन्दयिता भवति इच्छत, हविषा^९ क्षेम इवैव यजमानानाम् मथवा यदा स्तुतित्वचन प्राप्नोति ॥ ४ ॥

मुद्रल ० स इत् स एवेन्द्रं जने अरण्ये नमस्तुभि नमसा स्तोत्रेण पूजयितुं ऋषिभि वक्ष्यत वच इच्छन् शिष्यते । स्तुत्य इत्यर्थः । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेषु इन्द्रियम् स्ववीर्यम् प्रह्लावः प्रकटयन् नाह यत्ततः । किञ्च स एषा कामाना वर्षकं हव्यत प्रेप्सावत् विषयज्ञः^{१०} छन्दु उपचच्छन्दयिता भवति । विषयज्ञताम् पुण्याणां यागे रचिमुखादयतीति भावः । एषा हविषां वर्षयिता । हवि प्रदातेत्यर्थः । मथवा धनवान् एवमभूतो यजमानः क्षेमेण इन्द्रदृष्टेन रक्षणेन युक्तः सद् यत् यदा धेनाम् स्तुतित्वक्षणां वाचन् इन्वति प्रेरयति । तदानीं छन्दुर्भवतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४ ॥

स इन्महानिं समिथानिं मुजमनां कृणोतिं युध्म ओर्जसा जनेभ्यः ।

अर्वां चून अद् दधति त्विषीमत् इन्द्राय वज्रं निघनिंघ्नते वृधम् ॥ ५ ॥

स । इत् । महानिं । समुऽऽथानिं । मुजमनां । कृणोतिं । युध्म । ओर्जसा । जनेभ्यः । अर्वां । चून । अत् । दधति । त्विषीमत् । इन्द्राय । वज्रम् । निघनिंघ्नते । वृधम् ॥ ५ ॥

स्वरन्द ० न इत् महानिं^{११} समिथानिं 'समिथे' (निघ २, १७) इति सहस्रमनाम । 'स एव' वृत्रादिभि सह महत् सहस्रमामा^{१२} मज्जना बलेन सेनास्येन दृणोति भूतेऽय एद् । वृत्रवान् । युध्म युध्मनील शोण्णा स्वेना^{१३} बलेन जनेभ्य मनुष्याणामर्षाय । अथ च न अथशब्द एतस्मादित्ये स्वार्थे इष्टव्यः । चतस्रश्च एतार्थे । एतस्मादेव कारणत्वाद् अद् दधति सत्यतया प्रतिपद्यते । त्विषीमते इन्द्राय वधार्थे^{१४} धनुष्येषा । द्यौसिमत् इन्द्रस्य वज्रम् तृतीयार्थे द्वितीयेषा । वज्रेण निघनिंघ्नते यच्छुभ्रान्तगोतन् । अत्यर्थं निघ्नता वधम् इत्यन्वयः । यस्मात्^{१५} मनुष्याणामर्षाय वृत्रादिभि सह महत् सप्तप्रामात्र दृष्टवान् । एतस्मान्ममवि^{१६} वधार्हं वज्रेण निघनीयत् इत्यन्वयः नि सतायमप इन्वीत्येव धदधतीति सप्तमार्थः ॥ ५ ॥

१ 'युध्म यदुहं ति २ वा अ ३ ३ मादित ति ४ ४ नाति अ ५ नापिनि ति
अ'. ६ इदं रि' लय ७ ७ 'उपवति वा रि' अ', 'वज्रा' वि' लय, 'वित्र' कु ८ ८ नाति
रि' अ' ९ वदि रि' अ' ल लय कु १० यद्वत् मूढो ११ 'हानि न एव मादित ति
१२ १२ नाति मूढो. १३ सप्तमार् ति १४ नाति अ कु १५ यदुहो ति १६ यद्वत्
अ कु १७ 'वदति ति

चेष्टुट० सः । एष महतः सद्ग्रामान् बलेन करोति योद्वा बलेन जनार्थम् । यदा अयं आयुषु हन्तारम् वज्रम् निहन्ति अथास्मै, दीप्तिमते इन्द्राय शक्यते सत्यमसौ बलवानिति ॥ ५ ॥

मुद्रल० सः इत् स एव इन्द्रः युष्मः योद्वा महानि समिधानि महतः सद्ग्रामान् मज्जना सर्वस्य शोधकेन ओजसा बलेन हृणोति करोति । किमर्थम् । अजेज्यः श्लोक्तुजनार्थम् । यदा इन्द्रः वधम् इतनसाधनम् वज्रम् आयुधं मेघेषु निघनिज्जते निहन्ति, अध चन वनन्तरमेव त्रिविधते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वे जनाः श्रद्धति 'श्रद्' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत् सत्यमिति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षडोविंशो वगः ॥

त हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमां क्ष्मया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतीषि कृष्णवृकाणि यज्युवेड्वं सुक्रतुः सर्तुवा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमां । क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । विनाशयन् । ज्योतीषि । कृष्णन् । अश्रुकाणि । यज्येवे । अवं । सुसक्रतुः । सर्तुवे । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

स्वप्न० सः हि द्विहावदः पदपूरणः^१ । स इन्द्रः श्रवस्युः 'श्रव' (निघ २, ७) इति वसनाम । तस्य हविलक्षणस्य कामविता श्रवस्युः । हविरिच्छदित्त्वर्थः । क्ष्मया वृधानः 'क्ष्मा' (निघ १, १) इति पृथिवीनाम । वृधिरप्यन्तर्णीतण्यर्थः^२ । समस्तया पृथिव्या वर्धमानः^३ । यावन्तः^४ केचन पृथिव्यां पश्याः तैः सर्वैः स्तुतिभिः इतिभिश्च वर्धमानं इत्यर्थः । दुर्मिक्षानिमित्तानां रक्षःविनाशपादीनाम् सदनानि स्थानानि कृत्रिमा कृत्रिमाणि ओजसा बलेन विनाशयन् हेतावयं दातृमत्ययः । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । दुर्मिक्षानिमित्तकाक्ष.विशाचादिस्थानविनाशार्थ-मित्यर्थः^५ । ज्योतीषि च^६ येष्वप्यलक्षणाणि वृष्यन् अयमपि पूर्ववदेवायै दातृमत्ययः । येष्वप्यणि च वस्तुमित्यर्थः । वीर्यानि । अश्रुकाणि वृक वृक आदाने । आदानुवर्तितानि । अतपहार्याणी-त्यर्थः । मज्जये यज्युनामर्थः । यज्यु च^७ अतपहार्यैर्यज्यैरीश्वरात् वस्तुमित्यर्थः । मुक्तुः सुपजः सुकर्मा वा । सर्तुवे पृथिवी मति गमनाय । वृष्टिर्लक्षणाः आः अव सृजत् मधः क्षिपति पातयति । वर्धतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पेष्टुट० सः हि अश्रुमिच्छद् असुरपुराणि इतिमाणि ओजसा विनाशयन् भोगमाघनभूयत्^१ पृथिव्या वर्धमानः ज्योतीषि कृष्णद् स्तेनवर्तितानि यजमानाय सुपज्^२ । असृजति^३ मरणाय उद्वहति ॥ ६ ॥

मुद्रल० श्रवस्युः अश्रुम् आत्मन इच्छद् इतिमा इतिमाणि^१ इतिमा निरृत्तानि^२ सदनानि असुरपुराणि ओजसा बलेन विनाशयन् क्ष्मया भूष्या समानम् वृधान. वर्धयतीत्. दातृणामभिभरिषा

१. एव अल्पे गदप्रसंगान् लेनात्वेन बनेन करोति एतेन बनेन जनार्थम् मनुष्याणामर्थं वि^१ अ^२.
 † नास्ति वि^१ अ^२. २. नास्ति अ^२. ३. मज्जे कु. अ^२पे वि^१ अ^२. ४. पाठ* वि. ५. 'स्वप्नन्तः'^३
 अ. ६. वर्धयमानं सुको. ७. वागः अ वि. ८. वर्धयमानं कु वि; वर्धमानं अ. ९. 'निघिच्छानां'
 १०. 'निघिच्छ' कु अ. ११. नास्ति कु. १२. वा कु. १३. क्ष्मया^२ वि^१. १४. नास्ति ल अ^२ कु.
 १५. 'निघिच्छ' वि^१ वि^१ अ^२. १६-१७. 'विच्छिन्' वि^१ वि^१; 'यथा निघि^१ वि^१'.

वदेनत्यर्थे । ज्यातीणि सूर्यादीनि बुध्नादुत्तानि अरुकाणि शुक्रेणावरकेण तेन रक्षितानि इन्द्र
 बुध्ने सुकृत् शोभनकर्मसहित एषविध स रि स^१ खलु इन्द्र यज्ये वे यष्टु यजमानाय
 तदर्थम् सर्वैः सरणाय अप वृष्टिलक्षणानि उदकानि अव सृजत् इति वृत्तवानित्यर्थे ॥ ६ ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरीं वन्दनश्रुदा कृधि ।

यर्मिष्टासः सारथ्यो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दम्भुवन्ति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय । मन । सोमपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति । वन्दनश्रुत् । आ । कृधि ।

यर्मिष्टास । सारथ्य । य । इन्द्र । ते । न । त्वा । केता । आ । दम्भुवन्ति । भूर्णय ॥ ७ ॥

स्कन्द० दानाय अस्मान् प्रति दानाय मन हे सोमपावन् सोमना पात अस्तु ते, अर्वाञ्चा
 अस्मदभिमुखौ च^१ हरा हे वन्दनश्रुत् स्तुतीनां श्रोत आ कृधि करोतिरथान्तर्गतित्यर्थे ।
 यर्मिष्टास कारण । केन । उच्यते । यर्मिष्टास अतिशयेन यन्तार सारथ्य ये हे इन्द्र
 त तत्र स्वभूता यच्छब्दश्रुतेस्त्वैति वाक्यशेष । कि कारणम् । उच्यते । त यस्मान् न त्वाम् कदा
 कित शाने । ज्ञात्वारोऽप्यसुरा आ दम्भुवन्ति अधकर्मोऽयम् (शु निघ २, १९) । हिसन्ति । भूर्णय
 भ्रमणशीला । यस्मान्मानन्तोऽप्यन्यस्थायिनोऽपि च सन्तोऽसुरा न त्वामागच्छन्त^२ हिसि
 शब्दोपनि, तस्मादागमनार्थमवाञ्चौ हरी कारणेत्यर्थे ॥ ७ ॥

षेड्डट० दानाय मन सामस्य पात अस्तु तव । अस्मदभिमुखौ अथौ स्तुतीनां श्रोत आहृत्तुष्व ।
 यन्मृगमा सारथ्य ये भवन्ति इन्द्र । त्यदीया । न त्वां शश्रूणाम् अभिमननानि^३ भ्रमण
 शीलानि आ दम्भुवन्ति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सोमपावन् । सोमस्य पात । इन्द्र । त त्वदीयम् मन दानाय अस्मदभिमुखपरत्प्रदानाय
 अस्तु भवतु । हे वन्दनश्रुत् । वन्दनात्वा स्तुतीनां श्रोत हरा त्वदीयाश्चौ अर्वाञ्चा अस्मदभा
 भिसुखौ आ कृधि आभिमुख्येन कुर । हे इन्द्र । ते तत्र स्वभूता ये सारथ्य सन्ति त वान्प्यास
 अनियमन यन्तार । अथनियमनकुशला इत्यर्थे । यस्मादेव तस्मान् केता प्रातिशुब्दशान्तार
 भूर्णय स्वकीयायुधादीनां भणारं त्वा त्वाम् न आ दम्भुवन्ति न हिसन्ति ॥ ७ ॥

अप्रक्षितं रसुं विमर्षिं हस्तपोरपाञ्चं सहस्तान्वि श्रुतो दधे ।

आर्हतामोऽर्हतामो न श्रुर्मिस्तनृषुं ते कतं इन्द्र भूर्यः ॥ ८ ॥

अप्रक्षितम् । रसुं । विमर्षिं । हस्तयो । अपाञ्चम् । सह । तान्वि । श्रुत । दधे । आर्हतास ।

अर्हताम । न । श्रुर्मि । तनृषुं । ते । कतं । इन्द्र । भूर्य ॥ ८ ॥

स्कन्द० अप्रक्षितम् अप्रक्षीणम् षतु विमर्षिं धारयति हस्तयो । अक्षय घन तपानीत्यर्थे । अपाञ्चम्

१ मानि विर्म २ मानि कृ ति ३ ये सारथ्य अ य *यपु* ४ कु ५ ता रि *
 ६ अभिनयानि रि ७ ७ अभिनयानि लय

सहः अनभिभूतं च बलम् तन्वि स्वशरीरे भुतः विष्णात्.^१ त्वम् दधे व्यत्ययेनापमुत्तमपुरः ।
 धारयसि । स्वशरीरेण धानभिभूतपूर्वबलमुक्तोऽसीत्यर्थः^२ । किञ्च आदृतासः परिवृताः । के ।
 सामर्प्यात् त्वदधीः सोमाः । कयम् । अवतातः न कृपा इय उदकारिभिः । केन परिवृताः ।
 उच्यते । कर्तुमि. ऋत्विगिभिः । त्वद्वान् संकृताद् सोमान् परिवृता ऋत्विजः त्वत्प्रतीक्षा
 भासते इत्यर्थः । किञ्च तन्पु न्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । शरीरे ते तव कतवः प्रज्ञाः कर्माणि
 वा हे इन्द्र । भूर्य बहुवः । स्वशरीरेण च त्वं बहुप्रज्ञो बहुवृत्रवधादिकर्मयुक्तो वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अप्रक्षिणम् धनम् विभर्षि हस्तयोः । अनभिभूतम्^३ बलम् शरीरे विभुतः इन्द्र. धारयति ।
 यथा उदकोद्हरणपरैः कृपाः परिवृता^४ भवन्ति एवं तव अङ्गेषु तानि तानि यदूनि
 'कर्माणि परिवृत्तानि'^५ । अत्र ताण्ड्यकर्म—'इन्द्रं सर्वाणि भूतान्यस्तुवन्'^६ तस्यर्थं^७ एवमहमस्तुतमचायत्'^८
 (तांवा ५, ४, १४) इति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वम् अप्रक्षिणम् प्रसपरहितम् वसु धनम् हस्तयोः विभर्षि लोतुभ्यो दातुं धारयसि ।
 तथा धृतः प्रत्यावतो भवान् तन्वि भास्मीये शरीरे अपाब्धम् शत्रुभिरनभिभूतम् राह^९ बलम्
 दधे धारयति । स्वदीपासनवः^{१०} कर्तुमिः कृपादेरसुरस्य वर्षे कुर्वद्भिः बलकृतीः कर्मभिः आदृतासः
 आदृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमादृत्यावतिष्ठन्ते । इष्टान्तः । अवतातः न
 'अवत.' (निघ ३, २३) इति कृपनाम । यथा कृपा जलोद्हरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराधिक्यन्ते तद्वत् ।
 पसादेवं तस्मात् हे इन्द्र ! ते तव तन्पु शरीरेषु कतवः कर्माणि भूर्यः बहुनि विद्यन्ते ॥ ८ ॥

इति प्रथमाहके षतुर्थाध्याये विशेषो वर्गः ॥

[५६]

एष प्र पूर्वीरव तस्यं च्छिपोऽत्यो न योपामुदयंस्त भूर्विणिः ।
 दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमादृत्वा हरिषोग्मृध्वंसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वाः । अर्ब । तस्यं । च्छिपेः । आर्यः । न । योपाम् । उत् । अयंस्त । भूर्विणिः ।
 दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आऽदृत्वा । हरिषोग्मम् । ध्रुध्वंसम् ॥ १ ॥

इकान्द० एष प्र तच्छब्दभ्रुतेर्यच्छब्दमप्याहर्त्यपतद्दो द्वितीये पादे योतवितन्ध । प्रशब्दस्तुपसर्गः
 पाययते^१ इत्यप्यप्यतेन^२ 'सन्वःप्रवितन्धः' । अय इत्युपसर्गे उदयस्त इत्याख्यातेन सम्बन्धवितन्ध ।
 य एष इन्द्रः अय. न योताम् 'आयः' (निघ १, १४) इत्यवयवनाम । योया स्त्री । यथाऽपरो
 मैतुमहाले यदवां चिधं तद्वत् । अय उत् अयंस्त अदित्येण नीत्येतस्य स्थाने । अयन्यवनेन
 अयो नियच्छत्पारमन । किम् । अविदेवान् इत्यर्थं अयत् । भूर्विणिः भूर्विणोरतिकर्मण
 इदं रूपम् । सोममक्षयतीलः^३ । र्थः. पूर्वाः चमिरः चम्पन्ते ताः^४ इति चत्त्रिप.^५

१. 'इवां च. २. यतुष्ठा' अ. ३. अयनि (? 'नि' म् 'वि' अ'. ४. 'इवा पर वि'.
 ५. नास्ति वि' लक्ष्. ६. ताण्ड्यर वि' लक्ष् कु म' ७. मानि ए. ८. तव कु छ वि'
 अ' छरे. ९. 'तवतः मूको. १०. पाययत्य अ, ११-११. नास्ति ति. † इतो' अ ‡ 'दीः
 मूको. § नास्ति कु.

सोमाः] इहानिमेताः । पूर्वस्मिस्तावत्काले ये सोमाः ते तस्यैर्यथः । न च केवलाः । किं तर्हि । इहानीमपि दशम् दक्षशब्द इहात्मवचनः । 'धैर्मानं दक्षं मनसा जगुभ्यात्' (ऋ १०, ३१, २) इति यथा । आत्मानम् महे महते । कर्मै । सामर्प्यात् सद्भामाद्य पावयते हिरण्यम् हिरण्यमवसदृशं सोमम् । किं पुनः सोमहिरण्यमप्ययोः सादृश्यम् § । उज्ज्वलरवं शिषता वा' ... ॥ ११

षेड्डट० अथम् तस्य यजमानस्य प्रोचच्छति^१ भवस्थितानि चमसाद्विपु^२ बहूनि अन्नानि^३ । अथ यथा अर्थां मैथुनायाधःस्थितां हवीं^४ परिगृह्योचच्छति । भुर्वणिः भक्ता^५ भुर्वैतरत्तिकर्मणः^६ श्रुर्वं सोममात्मानम् पावयते महते वृत्रहननकर्मणे हिरण्यमयम् रथम् आपृत्य^७ हरिण्यां युक्तं वीतम् ॥ १ ॥

सुद्रल० 'ऋष्य प्र पूर्वाः' इति पदचं पठं सूक्तम् । तस्य श्रुतिः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता^८ ॥

भुर्वणिः भक्ता एवः इन्द्रः तस्य यजमानस्य पूर्वाः प्रभूताः चधिपः चमसु चमसेष्वस्थिताः सोमलक्षणा इयः प्र अथ उन् अर्थस्त प्रकर्षेण पाभार्पणमुदरति । दृष्टान्तः । अन्यः न गोपाम् एषा-
ऽगो चववां प्रीदारपसुपयच्छति । स चेन्द्रः हिरण्यमयम् सुवर्णमयम् हरिमोगम् अश्वान्नां पुनम्
श्रभ्वमन् उरभासमानम् रथम् आरुय अश्वस्याप्य महे महते वृत्रघादिरूपाय कर्मणे दक्षम्
प्रवृद्धम् आत्मानं सोमम् पावयते पावं कारयति ॥ १ ॥

तं गूर्तयो नैमन्निपः परीणसः समुद्रं न संचरणे सन्निष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदर्यस्य नू सहो गिरिं न वेना अर्धि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नैमन्ऽर्धयः । परीणसः । समुद्रम् । न । समुऽचरणे । सन्निष्यवः । पतिम् । दक्षस्य ।
विदर्यस्य । नु । सहैः । गिरिम् । न । वेनाः । अर्धि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

स्कन्व० . . . . . ॥ २ ॥

षेड्डट० तम् त्वाम् उद्युक्ताः गमदनिच्छन्तो^१ 'मनुष्याः सधद्धाः प्रतीक्षन्ते, समुद्रम् इव संचरन्-
काले व्रीषान्तराद्यन्मिच्छन्तो वणित्रः पतिम् बलस्य यज्ञस्य च । † किमे बली त्वमिन्द्र^२ †
गिरिम् इव § कान्तः सिद्धः वेजसा युक्तः §^३ अर्धि विष्ट ॥ २ ॥ "

सुद्रल० गूर्तयः स्तोतारः नैमन्निपः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः परीणम, परितो व्याप्तुवन्त, एवंगुण-
विशिष्टास्ते यजमानाः तम् इन्द्रम् स्तुतिभिः कथितोद्वन्ति । स्तुवन्ति इत्यर्थः । दृष्टान्तः ।
मलिन्यवः सर्वे धनम् आत्मान इच्छन्तो वणित्रो यमायन् संचरणे सञ्चारे निमित्तमूढे
सति समुद्रम् न यथा नावा समुद्रमधिरोदन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभाय^४ इन्द्रं
स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतः ! त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य † विदर्यस्य यज्ञस्य पतिम् पालयितारम्
सह. सहस्रवन्तं बलवन्त्वमिन्द्रम् नेत्रगः देवताप्रकाशकेन^५ स्तोत्रेण नु शिषम् अर्धि रोह

१-१ नास्ति ति. † श्लेषाः अ. † विन्नु अ. § सामर्थ्यात् अ. २. प्रोचच्छति^१ विं उने
३. चमसादीनि मूळा. ४. 'शानि च विं अ'. ५. इदं कृ. ६. अथ च वि'. ७. पर्वैतरत्तिक^६ वि';
मर्वैते कृ अ'. ८. प्रमिदे वि' अ'. ९. 'ऋष्य परात्तव वि' अ'. १०-१०. नास्ति वि मे'.
११-११. शानि रथ. †-† 'ती वन वि'. † तम् वि' अ'. §-§ कान्तः सारवेण्डा दुष्टः क गोच.
१२. 'वगन्ता' वि मे'. १३-१३. नास्ति मूळा.

स्तुतीति यावत् । दद्यान्तः । वेनाः कान्ताः स्त्रियः गिरिम् न यथा पर्वतं स्वाभिमन्-
पुष्पोपचयार्थम् अधिसोहन्ति ॥ १ ॥

स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौस्त्ये गिरेर्भुष्टिर्न आजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभूषु रामयनि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौस्त्ये । गिरेः । भूष्टिः । न । आजते । तुजा । शवः । येन ।
शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुधः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः स्त्रियः महान् च । तस्य वीरकर्मणि रेणुवर्जितं शुद्धं बलं शिलोपचयस्य सातुः
इव पृथग्भूतं विस्फोटं रात्रौ । शशूणां हिंसया^१ बलं प्रकाशं भवति । येन शवसा शुष्णम्
असुरम् मायाविनम् दृढशरीर इन्द्रः सोममदे दुर्धरः आत्मीयदेशेषु कारायुदे निगदे^२ अरयन्वम्
रामयत्^३ ॥ ३ ॥

मुद्गल० सः इन्द्रः तुर्वणिः शशूणां हिंसिता महान् प्रवृद्धश्च^४ भवति । तस्यैन्द्रस्य शवः बलम्
पौस्त्ये वीरैः पुरुर्यैः कर्तव्ये सङ्ग्रामे अरेणु अनवधम् तुजा^५ शशूणां हिंसकं सत् आजते दृष्यते ।
दद्यान्तः । गिरिः पर्वतस्य भूष्टिः न गृह्यन्तिव । तत्रथा उद्धतं सत् दृष्यते सद्दत् आयसः
अयोमयकवचयुक्तदेहः दुधः दुष्टावां शशूणां घर्तां भवत्थापयिता पूर्वभूत इन्द्रः मदे सोम-
पानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णम् सर्वस्य शोषकमसुरम् मायिनम् मायाविनम् आभूषु कारा-
युद्देशु दामनि बन्धके निगदे नि रमयन् न्यवासयत् । तद्वलमिति पूर्वगान्धवः ॥ ३ ॥

देवी यद्वि तुर्विणी स्वावृधोतय इन्द्रं सिर्षक्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शर्वसा वार्धते तम् इत्यर्ति रेणुं बृहदरिष्टिभिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तुर्विणी । स्वावृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिर्षक्ति । उपसंम् । न । सूर्यः । यः ।
धृष्णुना । शर्वसा । वार्धते । तम् । इत्यर्ति । रेणुम् । बृहत् । अरिष्टिभिः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवम् यदि बलं स्वां वर्धयत् तत्र रक्षणार्थम् इन्द्रम् सेवते उपसम् इव सूर्यः । यः
इन्द्रः धृष्णुना बलेन^१ सङ्ग्रामस्थम् तमः वार्धते सः^२ इन्द्रः इत्येतः । स्वर्धये^३ सङ्ग्राम-
मागत्य महत् रेणुम् उरयापयति शशूणां हरणशीलरत्नः ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमः तमोरूपं बृथादिमसुरम् वार्धते विरक्षित

१. शिला वि^१. २. शिला वि^२ सप. ३. यदे कु. ४. त्वय-वि^३ छ. ५. तुष्टितम्
मै. ६. मासि वि. ७. देवं कु. ८. यन् कु. ९. मासि वि^४ म. १०. मासि वि^५ सप.
११. त्वयं वि^६ अ.

जनये रक्षणाय न्वाशुना त्वया स्तोत्रा वर्धित तम् इन्द्रम् देवी तविषीं धोक्तवान् इन्द्रं
याद यदा तिरग्निं समवैति । सूर्यं उपसम् न यथा उपोदेवता सेवते । नित्यं तत्सम्बद्धो
भवतीत्यर्थः । तदानीम् अर्हिरग्निं गच्छन्तो हरन्तीति अर्हरय शश्रव तेषां न्यपोत्पार
नेन स्तनयिता शब्दयिता इन्द्रः । रेणुम् रेपणं हिंसनम् गृहत् प्रभूतम् इत्यतिं शश्रुन् गमयति ॥ ४ ॥

वि यत् तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिस्त्रिषो द्विव आतासु बृहणां ।

स्वर्माळ्हे यन्मदं इन्द्र हर्ष्याहन् वृशं निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिर । धरुणम् । अच्युतम् । रजं । अतिस्त्रिष । द्विव । आतासु । बृहणां ।
स्वर्माळ्हे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृशम् । नि । अपाम् । औञ्ज । अर्णवम् ॥

स्वन्द० " ॥ ५ ॥

घेडूट० वृत्र हत्वाऽपोऽवासृजं हति समुदायार्थं । यदा त्वम् 'तिर भूत्वा' जगत् धारकम्
अक्षीणम् उदकम् अन्तरिक्षात् द्विषु विविधं स्थापितवानसि परिवर्हणया भेषस्य । यदा च
उदकाथैः सङ्ग्रामे सोमस्य मदे सति दृष्टया उदया वृत्रम् असुरं हतवानसि । तदा त्वम्
इन्द्रः अनाम् पूर्णम् अर्णवं 'मिधमथ स्थित' रश्मिभिः हतवानसि । अर्ण (निय १, १२) इत्युदकनाम ।
तयस्यास्तीति सोऽग्नव इति ॥ ५ ॥

मुद्रल० यत् यदा तिर वृत्रेण तिरोहितम् धरुणम् सर्वस्य प्राणिनातस्य धारकम् अस्तुतम्
विनाशरहितम् एत उदकम् दिव पुलोकात् आतासु विसृतासु द्विषु हे इन्द्र बर्हणा
हन्ता त्वम् वि अतिस्त्रिष विविधं स्थापयामहे । तथा यत् यदा स्वर्माळ्हे स्व सुपुं शत
न्य भौळह धन यस्मिन् तस्मिन् सङ्ग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षं सति हर्षां हृष्टया शश्रवा
वृत्रम् आश्रकमसुरम् 'अहन् त्वम् अवधी । तदानीम् अताम् पूर्णम् अर्णवम् भेषम् नि औञ्ज
वर्षणाभिमुखम्' अघोमुखम् अकार्पां । वृष्टेरावरणं वृशं हत्वा वृष्टिभलेन भूमिं न्यसैक्षीति
तात्पर्यार्थं ॥ ५ ॥

त्यं द्विनो धरुणं धिषु ओर्जसा पृथिव्या इन्द्र सदर्नेषु माहिनः ।

त्यं सुतस्य मदे अरिणा अपो दि वृत्रस्यं सुमयां पाप्यारुजः ॥ ६ ॥

त्यम् । द्विष । धरुणम् । धिषु । ओर्जसा । पृथिव्या । इन्द्र । सदर्नेषु । माहिनः । त्यम् ।
सुतस्यं । मदे । अरिणा । अप । वि । वृत्रस्यं । सुमयां । पाप्या । अरुज ॥ ६ ॥

स्वन्द० " " " ॥ ६ ॥

१ 'अपो वि' २ 'अहं कु' ३ यथा कु ४ ४ अन्तरिक्षे भू' कु, तस्मिन् भू' वि' लो
५ धारणं वि' लो' ६ 'अर्णव' वि' लो' ७ 'मास्मि कु' ल ८ ८ 'अपि वि' वि' लो' ९
विराट् वि' ९ 'अर्णव' वि' लो' १० १० 'मास्मि वि' लो'

वेङ्कट० त्वम् दिवः उदकं प्रयच्छसि^१ बलेन पृथिव्याः इन्द्र। तेषुतेषु स्वानेषु^२ महाम्। त्वम् सोमस्य मदे गानयसि^३ अपः। तथा त्वम् वृत्रशरीरेण तुल्यया शिलया वृत्रम्^४ वि अहजः^५ हिंसार्थयोगे कर्मणि पठौ^६ दृष्टेति^७ स्तुतिमात्रम्। एवं^८ भवति सूतेनाशीः^९ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! माहितः प्रवृद्धः त्वम् दिवः कुलोकात् पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेषु ओजसा बलेन धरणम् सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलम् पिबे दधिषे स्थापयसि। यस्मात् त्वम् सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं सति अपः जलानि^१ भरिणाः मेघात् निरगमयः, वृत्रस्य भावरकं वृत्रं च समया वृष्टया^२ पाप्या शिलया वि अहजः विदोषेणाऽभाद्दक्षीः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः ।

[५७]

प्र भंदिष्टाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय त्वसें मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राघो विश्वायु शर्वसे अपांशुतम् ॥ १ ॥

प्र । भंदिष्टाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । त्वसें । मतिम् । भरे । अपाम्शुर्व । प्रवणे । यस्य । दुःशरम् । राघः । विश्वशुष्मायु । शर्वसे । अपांशुतम् ॥ १ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १ ॥

वेङ्कट० दातृत्वाय महते महाधनाय सत्यबलाय वृद्धाय स्तुतिं प्र भरामि। येन सौतृणां प्रदीपमानं धनं स्तोत्रमिः दुर्धरम् भवति, अपामिव वेगः^१ प्रयथाभिमुखः। सर्वगामि धने सौतृणां बलाय विपुषद्भारम् ॥ १ ॥

मुद्रल० "प्र भंदिष्टाय" इति षष्ठं सप्तमं सूत्रम् । सत्य ऋषिः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता^१ ॥

भंदिष्टाय दातृत्वाय महते सुवैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्माय सवितपबलाय त्वसे भ्रातरतः प्रवृद्धाय पूर्वगुणविशिष्टेन्द्राय मतिम् मननीयां स्तुतिम् प्र भरे प्रकौणं सम्पादयामि । सत्य इन्द्रस्य बलम् दुर्धरम् अन्वैर्धनुमशक्यम् । दधान्तः । प्रवणे निजप्रदेते अपामिव यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । सत्यः सत्यः धनम् विश्वायु सर्वेषु स्वासत् शर्वसे सौतृणां बलाय येन इन्द्रेण अपाशुतम् अपगतावरणं नियते । तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

अर्घं ते विश्वमनु हासद्विष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविर्मतः ।

यत् पर्वते न समशीत हर्षत इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

१. मामि रिं अ. २. मेरपि कु. ३-३. म्भरं छ विं अ^१. ४. इष्टे रिं अ^२
 ५. इष्टे रिं. ६. दर अं कु विं^३ छ छपं. ७. "जगतीः रिं. ८. सतेन सूको. ९. वृत्वा
 सूको ता. १०. "गद छ. ११-११. मासि रि मे^४.

अर्ष । ते । निश्चम् । अतु । इ । असद् । इष्टये । आप । निष्ठाऽर्ष्व । सर्वना । हविष्यत् ।
यत् । पर्वते । न । समुऽअर्षीत् । हर्षत । इन्द्रस्य । वज्र । श्रथिता । हिरण्यम् ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

घेङ्कट० 'सर्वमिदं जगदन्तरमेव' ऋमेण तत्र यागाय अभवत् । तथा यज्ञमानस्य सर्वानि
च त्वामेव आप निष्ठाानि इव अभिगच्छन्ति । यदा^१ इन्द्रस्य विवरणस्य कर्ता हिरण्य
वज्र शिलोच्छये न समर्षीत् सहावस्थान^२ नाकरोत् । भित्त्वा निर्गत इत्यर्थे । प्रेप्साकर्मा हर्षति
(इ या ७, १७) । कामयमानस्य शिलोच्छयभेदमिति^३ ॥ २ ॥

मुद्रल० अथ ह जनन्तरमेव हे इन्द्र^४ विसृष्टं सर्वमिदं जगत् ते तव सम्यन्धिने इष्टये वागाय
अनु असन् अन्वभवत् । हविष्यत् यज्ञमानस्य सर्वना सर्वानानि यज्ञजातानि निश्रेय निष्ठाानि
भूत्सलानि आर ह्य स्वा सम्भजन्ते इति शेष । हर्षत शत्रुघ्न प्रेप्सत् इन्द्रस्य हिरण्य
हिरण्यम् श्रथिता शशूणा हिसनशील वज्र पर्वते पर्ववति शिलोच्छये यत् यदा न समुत्त
समुत्तौ नाभवत्, किन्तु जागरित सन् अवधीदित्यर्थे । यदा इन्द्रेण प्रेरितो वज्र अपरिहृत
सन् वृत्रमवधीत् तदाप्रवृत्त्येव त यष्टुं सर्वे यज्ञमाना प्रावर्तिष्येति भाव ॥ २ ॥

अस्मै भीमाय नर्मसा समध्वर उपो न शुभ्र आ भर्षा पर्नीयसे ।

यस्य धाम श्रंसो नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नापसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नर्मसा । सम् । अध्वरे । उप । न । शुभ्रे । आ । भर्षा । पर्नीयसे । यस्य । धाम ।
श्रंस । नाम । इन्द्रियम् । ज्योति । अकारि । हरिते । न । अपसे ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

घेङ्कट० उप^१ शुभ्रे^२ अस्मै भीमाय इन्द्राय अस्मान् पसे अक्षेन संध्वर^३ स्युष्टा सर्वा स्तुत्यलमाय ।
सम्प्रत्यर्थीयो नकार । यस्य इन्द्रस्य शरीरम् नाम च अध्वणाय अकारि, 'हृत् च'^४ ज्योति च
कृत गमनाय, यथा अद्या गच्छन्ति तद्वदिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे उप । उपोदवत्^५ शुभ्रे । शोभने । त्वम् भीमाय शशूणा मयस्कराय पर्नीयसे अतिशयेन
स्तौतव्याय अगमं इन्द्राय अन्वरे हिसारदिवेऽरिमन् यातो न सम्प्रत्यर्थे । सम्प्रति इदानीम्
नमथा नम हविरेक्षणमहम् सम् आ भर् सम्पद् संप्यादय । धाम सर्वस्य धारकम् नाम स्तापु
नमनशीलम् इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्य इन्द्रस्य प्यनिधम् ज्योति अक्षे
महाय हविरेक्षणमहताभार्यम् अवसे इत्यन्ते गमनाय अकारि त्रियत्, इत्यत न । यथा
अद्यात् स्तादिन स्वाभिलषित्वैव गमयन्ति तत्र इन्द्रोऽपि स्वाभिलषित्वैर्लामाय सर्वोप
तेषु गमयतीति नाय ॥ ३ ॥

१-२ सर्वेति गहनतरमित्येति वि^१ क^२ ३ चंदर वि^३ क^४ ४ सहाय क ह्य वि^५ क^६

५ 'अध्वरे मे' ह, 'अध्वरे न भेद इति कु, 'अध्वरे (भे) द' वि क^७; शिलोच्छयमे' छ शोध ५ घुने
वि^८ क^९ ६ यम वि^{१०} क^{११}, ७ मालि वि^{१२}

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषुत् ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सर्वत् क्षोणीरिव प्रति नो ह्यर्ह्य तद् वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुःस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभूवसो इति प्रमुञ्चसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः १ गिरः । सर्वत् । क्षोणीःऽर्ह्य । प्रति । नः । ह्यर्ह्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तेः इमे वयम् इन्द्र । तव स्वभूताः बहुभिः स्तुत । ये स्वाम् आरभ्य चरामः बहुघनः । नहि स्वत्तः अन्यः गीर्भवेतनीयः । स्तोत्राणां स्तोत्राणि सङ्घते । नहि रश्मिः स्तोत्राणि सौतुं शक्नोति । पृथिवी इव सर्वद्रव्याणि भस्माकं स्तुतीः प्रति कामय ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र । प्रभूवसो ! प्रभूतधनवन् ! अत एव पुरुषुत् । पुरुभिर्यजमानैः स्तुत । ये च वयम् त्वा स्वाम् आरभ्य आश्रयतयाऽऽरभ्य चरामसि चरामः यन्मे वर्वामहे ते इमे वयम् ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः ! गीर्भवेतनीय ! इन्द्र ! त्वत् अन्यः स्वसोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीः नहि सद्यत् नहि प्राप्नोति । अतः स्वम् नः भस्माकम् तत् वचः स्तुतिक्षणम् प्रति ह्यर्ह्य कामयन्म । क्षोणीरिव यथा क्षोणो पृथिवी स्वकीयानि नूतनाद्यानि कामयते ॥ ४ ॥

भूरिं त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मववन् काममा पृण ।

अनु ते वीर्यं वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नैम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरिं । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्व । स्तोतुः । मण्डलम् । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । वीः । वृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नैमे । ओजसे ॥ ५ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ते इन्द्र । वीर्यम्, तव वयं स्मः । स्वम् अस्म सग्वस्वम् स्तोतुः मण्डलम् । आप्तव कामम् । इन्द्र ! अनु ममे वृहती वीः एव वीर्यम् स्वदीयात् वीर्यादीना गीयते । इयम् च ते पृथिवी तव ओजसे नैमे अर्द्धे मण्डिः । इयं भूयसी न वेति सन्देहे भोक्तवोऽर्द्धे भवति भोक्तवु एर्द्धमेवेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते तव वीर्यम् सामर्थ्यम् भूरिं बहु । न केनापि भवच्छेत्तुं शक्यते । तादात्म्य तव वयम् स्मिन् स्वभूताः भवामः । हे मण्डलम् ! घनवत् । इन्द्र ! स्वम् आय स्तोतुः एषां स्तुतवतो यज्ञानास्व कामम् अभिलषाम् वा पृण आप्तव । वृहती वीः सदात् सुलोकोऽपि ते सद्यः वीर्यम् अनु ममे मन्वसेत् । इन्द्रेण सदावस्थानात् इयम् च इयमपि पृथिवी ते तव भोक्तवो बलात् नैमे प्रद्वीवभूव । स्वदलाङ्गीता सती भय एव वर्तते इति भावः ॥ ५ ॥

१. नानि कु. २-२. नानि विं अ'. ३. आण्डेव मूको. ४. वेते वि नै'. ५. नानि मूको. ६. तव स्वभूता विं अ'. ७. एवः इ (? मनाः) वि'. ८. सर्वस्य अं वि' ए कु ह्यं. ९. मनीषा कु. १०-१०. भोक्तवो कु अ'. ११-११. इयं भूयस् अं वि' ए ए सर्वः इयं भूयस्वित्यन्-निदि (?) कु. १२. *तेऽर्द्धे मूको. १३. आण्डेव मूको. १४-१४. नानि वि नै'.

त्वं तमिन्द्र परितं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वयथकृतिथ ।

अमासृजो निर्वृताः सर्वेना अपः सत्रा विश्वं दधिपे केरलं सहैः ॥ ६ ॥

तम् । तम् । इन्द्र । परितम् । महाम् । उरम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वयथ । कृतिथ । अवं ।

असृज । निर्वृता । सर्वे । अप । सत्रा । विश्वम् । दधिपे । केरलम् । सहैः ॥ ६ ॥

स्कन्द०

॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूर्वोक्तस्य^१ समर्थनम् । त्वम् तम् इन्द्र^२ मेघ महान्तं विस्तीर्णम् वज्रेण वज्रिन् । एषा
नामहीदृशवानसि । अयं अयं असृज च निरुद्धा अयं सरणाय । सरथमेव व्यास धारयति
असाधारण इत्यम् । इति सर्वानुष्ठान कामान्^३ भाशाम्ने सूक्तेनेति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे वज्रिन् । वज्रवद् इन्द्र । त्वम् तम् प्रथितम् महाम् आयामणे महान्तम् उरम् विस्तीर्णम्
पर्वयथ पर्वयन्त मेघम् वज्रेण आयुधेन पर्वयथ पर्वयि पर्वयि चवतिथ प्रकलीचयिषे । तेन
मेघेन निजता आवृता अयं सर्वे सरणाय गमनाय अयं असृज अवाहमुत्तमघ्राणी । अतस्त
मेघ केवलम् विलम् व्यासम् सह इत्यम् दधिपे धारयति नान्य कश्चिदिति यदत्र उर
रामा सत्यमेव ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्धाष्याये द्वाविंशो वर्म ॥

इति प्रथममण्डले दशमोऽनुवाक ॥

[५८]

नू चित् सद्योजा अमृतां नि तुन्दते होता यद् दूतो अर्भवद् विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पृथिभी रजो मम् आ देवतांता हविषा विनासति ॥ १ ॥

तु । चित् । सद्योजा । अमृतां । नि । तुन्दते । होतां । यद् । दूत । अर्भवद् । विवस्वत ।

नि । साधिष्ठेभि । पृथिभि । रजो । मम् । आ । देवतांता । हविषा । विनासति ॥ १ ॥

स्कन्द०

॥ १ ॥

वेङ्कट० गोधा आक्षिरस । क्षिप्रम् एव मथनेन^१ जात मरणवर्जित निवचलति^२ । दाता यदा इत^३
भवति यन्मानस्य । सायुधै रक्षोभि^४ अनुपहतै मर्मे अन्तरिक्ष परिचिन्तति । परिचरति
पठे दानया दवानिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'पञ्चादशानुवाक सप्त सूक्तानि । तत्र 'नू चित् इति नवमं प्रथमं सूक्तम् । गीतमो गोधा
अपि । आद्या पद्य जगत्स्य । शिष्याश्रयताधिष्ठेभ्यः । अग्निर्देवता' ॥

१ मते पूर्णे वि^१ अ^२ २ इदं वि^३ लक्ष्ये ३ नामि वि^४ अ^५ ४ मथनं वि^६ अ^७ ।

गमनेन रूप ५ विचलति कु अ^८ ; निवचलति चलति वि^९ लक्ष्ये ६ इत वि^{१०} लक्ष्ये, इत वि^{११}

७ पृथिभि इ ८-८ नामि वि^{१२} अ^{१३} ।

सहोवा सहसा बलेन वात । अग्निर्हि बलेन मध्यमानोऽरग्यो सकाशात् जायते । अमृत
मरणरहित । एवमृतोऽग्निः नू चित् क्षिप्रमेव नि द्रुन्दते नितरां व्यययति, उपपन्नमात्रस्थाने स्प्रष्टु-
मजश्चरत्वात् । यत् यदा होता देवानाम् आह्लाता अयमग्नि विदत्यत परिचरतो यजमानस्य
देवान् प्रति हविर्विदमामे द्रुत अमवत् हविर्विदमे नियुक्तो भवति । तदानीम् साधिष्ठभे
समीचीनै पधिमि भार्गवैच्छन् रज अन्तरिक्षलोकम् वि ममे निर्ममे । पूर्वे विद्यमानमप्यन्त
रिचम् अक्षरकल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमान सद्रुत्वन्नमिव द्ययते । किञ्च, देवताता
देवतातो यजे हविषा चक्षुरोटाशादिकक्षणम् देवान् आ विधासति परिचरति ॥ १ ॥

आ स्वमघं युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन् अचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अघं । युवमान । अजरं । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यं । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्यं । रोचते । दिव । न । सानुं । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठति स्म अत्र तृणगुल्मादिकम् आश्रमनां सम्मिधयन् अजर क्षिप्र सर्वं भक्षयन्
काष्ठेषु । "वनस्ये" काष्ठे उक्षितत्वात् १४४ अथ इय रोचते हतलत शीघ्रगमनात् । तथाऽसौ
स्तनयन् इव सानुं भेष इव शब्दं करोति ॥ २ ॥

मुद्गल० अजर अरारहितोऽयमग्नि स्म स्वकीयम् अथ अदनीय तृणगुल्मादिकम् युवमान स्वकीयव्याख्या
सम्मिधयन् तदनन्तर च अविष्यन् भक्षयन्न । एवमृतोऽग्नि द्रुत क्षिप्रमेव अतसेषु काष्ठेषु आ तिष्ठति
आरोहति । प्रुषितस्य दग्धमितलत प्रवृत्तत्वात् १४४ उपपन्नस्थित ज्वालामालम् अथ न रोचते ।
यथा सततगमनशीलोऽध्वरोऽत्र इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालामालाऽपि सर्वतो गच्छन्ती
शोभते इति भाव । तदानीम् इव दुरोक्य समन्धि सानुं समुत्प्लुतमध्वम् स्तनयन्
न शब्दयन्निव अचिक्रदत्, सम्भीरशब्दम् आत्मानमचीकरत् ॥ २ ॥

क्राणा रुद्रेभिर्सुभिः पुरोहितो होता निषेचो रथिपाठमर्त्यः ।

रथो न विश्वैज्जसान आयुषु व्यानुपम्वार्यां देव ऋण्यति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभि । सुभि । पुर इहित । होता । निऽसंत । रथिपाद् । अमर्त्य ।

रथं । न । विश्वु । ऋज्वस्तान । आयुषुं । वि । शानुपम् । वार्यां । देव । ऋण्यति ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

१ वासि वि २ "वर्तना" मूको ३ "वर्तने" मूको ४ च इते वि मे ५ "शब्देन
वि" अ ६ काष्ठे ल वि" अ कु ल्य ७ ७ "अपे" निष्ठति अक्षितस रसन वि" अ ८ सानुं वि"
अप) सानुं ल कु अ ९ विश्वेय वि १० मुदित मे ११ "वर्" मे

वेङ्कट० कुवांग रदादिभि पुरो निहित होता यज्ञे निपण्ण शत्रुधनानामभिभक्ति^१ अमर्त्य एष
इषाशार्थम् मनुष्येष्वामारदिभि प्रसाध्यमान प्रक्षिपति अनुपसक्तम् धनानि देव^२ ॥ ३ ॥

मुद्गल० काणा हविर्वदन^३ कुवांग श्रेभि 'रुद्रै धसुमिञ्च'^४ पुरोहित पुरस्कृत होता दवानामाह्ला
नियत हवि स्वीकरणाय देवयजने निपण्ण रथियात् रयीणां शत्रुधनानाम् अभिभक्ति
अमर्त्य मरणरहित । एवभूत दस पौतमानोऽग्नि विष्णु प्रजासु लीकिजतपु एष न रथ
इष^५ आयुषु यज्ञमानलक्षणेयु मनुष्येषु ऋजसान स्वयमान^६ वार्या घापाणि सम्भ्रनीयानि
धनानि आनुपक् आनुपक्त यथा भवति तथा वि श्रवति विशेषेण प्रापयति ॥ ३ ॥

वि वार्तजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृष्या तुविष्याणिः ।

तृषु यदमे वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम् रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वार्तजूत । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृष्या । तुविष्याणिः ।
तृषु । यत् । अमे । वनिनः । वृषायसे । कृष्णम् । ते । एम् । रुशदूर्मे । अजर ॥ ४ ॥

स्कन्द०

॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि तिष्ठते^७ वासमेरित अतसेषु अनायासेन हूयमाने काष्ठे ज्वालाक्षणात्तुलने च
युक्त महास्वन । क्षिप्र यदा स्वम् अमे । वृशान् प्रति 'वृषा इषाचरसि'^८ दहसीत्यर्थः ।
तदानीं तव गमनमार्गं^९ कृष्णो भवति इवेतज्वालासह्य^{१०} अजर ॥ ४ ॥

मुद्गल० वातहत वायुना प्रेरित तुविष्याणि महास्वन । एवम्भूतोऽग्नि जुहूभि स्वकीयाभिर्जिह्वाभि
यस्या स्वरणशीलेन तेज समूहेन च^{११} युक्त सन् रथा अनायासेनैव तृषु क्षिप्रमेव अतसेषु
वृक्षेषु वृक्षेषु वि तिष्ठते विशेषेण तिष्ठति । हे अमे! यदा यदा यगिन वनसमूहान्^{१२} वृशान्
दशुम् वृषायसे वृषवद्वाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे! दीप्तज्वाला^{१३} अजर । जराहित^{१४} अमे! ते
तव^{१५} एम् गमनमार्गं^{१६} कृष्णम् कृष्णवर्णो भवति ॥ ४ ॥

तर्पुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यां अर्धं वाति वंसंगः ।

अभिव्रज्जक्षितं पार्जसा रजः स्यात्तुश्चरथं भयते पत्रिणिः ॥ ५ ॥

तर्पु उजग्म । यने । आ । वातचोदित । यूथे । न । साह्यां । अर्ध । वाति । वंसंग ।
अभिव्रजन् । अक्षितम् । पार्जसा । रजः । स्यात् । चरथम् । भयते । पत्रिणिः ॥ ५ ॥

स्कन्द०

॥ ५ ॥

१ 'विनाऽप्यु वि' अ^१ २ 'वास्ति वि' ३ 'हविषोरत मूको ४ ४ नास्ति वि ५ नास्ति वि
६ तुल्यं वि ७ नास्ति वि' ८-८ 'वपेवाव' ल वि' लप; भवेत् वृक्षेणाव' वि' म^९ ९ 'वाव मार्गं वि' अ^{१०}
१० 'नास्ति वि' म^{११} ११ 'यान् वि' १२ 'दीप्ति ज्वाले मूका १३ 'नास्ति वि' १४ 'गमनमार्गं वि'

वेङ्कट० वायुविद्वज्ज्वालार्दम्: वृक्षेषु^१ वातेन प्रेरितः 'ज्वालामहे' न^२ 'सहस्रशीलोऽग्निः अथ आ वाति' वन-
नीयगमनोऽथो गच्छति^३ । सक्षीणमप्यरन्वमप्यस्थमपि^४ उदकं ज्वालया अभिगच्छन् 'अथ आ
वाति' । तस्माद्देः स्थावरं जङ्गमञ्च विभेति, पक्षिणश्च ॥ ५ ॥

मुद्रल० तनुर्जम्भं वृषि ज्वाल एव प्रम्भा आयुधानि यस्य स तपोक्तः वातचोदितः वायुवा
प्रेरितः एषंभृतोऽग्निः वृषे ज्वालामहे सति अक्षिणम्^५ अक्षीणम् रज. भाद्रं वृक्षात्नर्वातमुदकम्
पाजसा वेज्रोपलेन अभिप्रजन् आभिमुल्येन गच्छन् वने भरत्ये ताद्धान् सर्वमभिभवन् आ^६
आभिमुल्येन अथ वाति व्याप्नोति । दृष्टान्तः । वंसनः न यथा वननीयगतिवृषः गोवृषे सर्वमभिभवन्
वर्तते तद्वन् । यस्मादेवं तस्माद् पक्षिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात् स्थानुः स्थावरम् चरथम्
चरत् जङ्गमञ्च भयते विभेति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेषु रयिं न चार्हं सुहृवं जनेभ्यः ।
होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चार्हम् । सुहृवम् । जनेभ्यः ।
होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

स्कन्द० . . . . . ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ दधु. त्वाम् भृगवः मानुषेषु धनम् इव^७ शोभने स्वाह्वानं जमानाम् होतारम् अग्ने ।
अतिथिम् वरणीयम् मित्रम् इव सुशकरं दिवि जाताय देवगणाय ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! त्वा त्वाम् मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव. एतत्संज्ञा महर्षयः दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये
चाहम् रयिम् न शोभनं धनमिव आ दधुः आधानसन्भारेषु मन्त्रैः स्वापनेन^८ समहृत्वंन्^९ ।
कीर्यं त्वाम् । जनेभ्यः सुहृवम् यजमानार्थमाद्वाहं सुशकम् होतारम् वेदानामाद्वाह्यारम्
अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् वरेण्यम् वरणीयम् मित्रम् न शेवम् । यथा सखा सुशकरो भवति
तद्वत् सुशकरमित्यर्थः ॥ ६ ॥

होतारं सप्त जुहोतु यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अश्वरेषु ।
अग्निं विश्वेषामरतिं वसंतां सपर्यामि प्रयंसा यामि रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोतु । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते । अश्वरेषु ।
अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसंताम् । सपर्यामि । प्रयंसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

१. मरेषु विं अ'. २. 'जातमुक्तः कुः 'जातश्चेन वि' अ'. ३-३. 'भिरव वाति कुः 'भिरव वाति
वि' अ' छ लये; 'लोभिर्ववाति वि' अ'. ४. 'नीयण' वि' छये. ५. 'वमरण' कु. ६-६. इव वाति
वि' अ'; मथवाति छये; मथवाति' कु. ७. नाशित वि. ८. ६ वि' अ'. ९. स्वापितवन्तः मूको. १०. मन-
सुर्वन् मूको.

स्फुटं०

॥ ७ ॥

घेङ्कटं० होतारम् प्रवृत्ताहुतीनाः सप्त होतार यद्वृत्तम् यम् क्रूरिज सप्त वृणते पशुपु ।
अग्निम् विश्वेषाम् अभिगन्तार धनानां परिचरामि अश्वेन, याचे च रत्नम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० सप्त सहस्रपयाका जुह्व होतार वापत क्रूरिज अश्वरेषु यागेषु यत्तम् यद्वृत्तम्
होतारम् देवानामाह्वारम् यम् अग्निम् वृणते सम्भनन्ते, विश्वेषाम् सर्वेषाम् वसूनाम् अग्निम्
प्रापयित्वा समग्निम् प्रयसा इष्टिर्लक्षणेनाश्वेन सपर्यामि परिचरामि, रत्नम् रमणीय कर्मलक्षण
यागि याचामि ॥ ७ ॥

अच्छिद्रा सुनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मिश्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहस उरुप्योर्जो नपात् पूर्विरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सुनो इति । सहस । नु । अद्य । स्तोतृभ्य । मिश्रमहः । शर्म । यच्छ ।
अग्ने । गृणन्तम् । अहंस । उरुप्य । ऊर्जो । नपात् । पूर्विरायसीभिः ॥ ८ ॥

स्फुटं०

॥ ८ ॥

घेङ्कटं० अच्छिद्र गृहम् सहस पुत्रं अन्नम्यम् अद्य स्तोतृभ्य मिश्राणा पूषित । प्रयच्छ ।
अग्ने । स्तुतम् अहंसं । रक्ष अहस पुत्र । आयसी पुरे । 'गर्भो अयोपधीनाम्' (तै ४, २, ३, ३)
इति मन्त्र ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सहस सुनो ! बरस्य पुत्र ! अद्य हि मध्यमानोऽतिर्षयते । गिनमह ! अतुवृत्दीक्षितम् ।
अग्ने ! न अन्नम्यम् स्तोतृभ्य अद्य अस्मिन् कर्मणि अच्छिद्रा अष्टछानि शर्म शार्मणि सुवानि
यच्छ इति । किञ्च हे ऊर्जे नपात् । अहस्य पुत्र ! भुक्तेश्वरेण अहसो प्रवर्धनात् अग्नेरन्नपुत्रस्य ।
पुत्रिणः । अग्ने ! गृणन्तम् त्वां स्तुवन्तम् आगस्तोभि प्यासे पूर्भि पालने अहस वापात्
उदस्य रक्ष ॥ ८ ॥

मघा वरुथं गृणते विभाधो भवा मघवन् मघवन्तुः शर्म ।

उरुप्याग्ने अहंसो गृणन्तं प्रातर्मक्षु धियान्तुर्जगन्वात् ॥ ९ ॥

मघ । वरुथम् । गृणते । विभाध्व । भव । मघवन् । मघवन्तुः । शर्म ।
उरुप्य । अग्ने । अहंस । गृणन्तम् । प्रात । मक्षु । धियाऽन्तु । जगन्वात् ॥ ९ ॥

स्फुटं०

॥ ९ ॥

घेङ्कटं० मघ गृहं स्तुते दीक्षितम् । भव भवन् । इति मध्यम्य गृहम् । रक्ष अग्ने । स्तुतम्

१ 'वृष' इ, 'नां होतार अ' वि' छ ल्यं २ मघ वि' ३ अहंसो इ ४ अग्नि वि

अथर्वे । प्रात एवाग्निं कर्मणा चासयिता इह आगच्छतु इति देवाग्नेर्गृहं सूक्तोपाऽऽशास्ते ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे विभाव । विशिष्टप्रकाशं अग्ने ! गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय वरुधम् अग्निष्टनियारकं गृहम् भव । हे मघवन् । धनवन् । अग्ने ! मघवद्गुणं हविल्लक्षणधनयुतेभ्यो यजमानेभ्य अग्ने मूलं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने ! गृणन्तम् स्तुवन्तम् अहस पापकारिणं शत्रो उहस्य रक्ष । धियावसु कर्मणा प्राप्तधनोऽग्निं प्रात इदानीमिव परेतुरपि मसु शीघ्रम् जगन्मात् आगच्छतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वनं ॥

[५९]

यथा इदग्ने अन्नयंस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूषेव जना उपमिद् ययन्थ ॥ १ ॥

यथा । इत् । अग्ने । अन्नयं । ते । अन्ये । त्वेति । विश्वे । अमृता । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभि । असि । क्षितीनाम् । स्थूषाऽइव । जनाम् । उपमिद् । ययन्थ ॥ १ ॥

स्कन्द०

॥ १ ॥

वेङ्कट० 'ओवधीषु ममुष्वेषु भूमामात् सवसरे' तथा । 'पचन् मो वर्तते' सोऽग्निर्वैश्वानर इति स्मृत । शाला एव अग्ने । तत्र अन्ये अन्नय । स्वपि सर्वे देवा मादन्ति । वैश्वानर । नाभिस्वामीय अस्ति प्रजाजाम् । यथोचन्मवार्यमुपमीयमाना स्थूषा वसन् भारतपति, एवं स्वम् जनान् लदधा ॥ १ ॥

मुद्रल० "बया इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तम् । गोधा ऋषिः । त्रिमुद्ग छन्दः । वैश्वानरस्वगुणकं । आग्निर्देवता" ॥

हे अग्ने । ये आग्ने अन्नयं सन्ति ते सर्वेऽपि ते तव यथा इत् शाला एव । यतस्त्वचोऽग्ने न सन्तीति भावः । किञ्च ते स्वपि सति विल्ल सर्वे अमृता अन्नरक्षणधर्मणो देवा मादयन्ते इत्यस्ति । नहि त्वद्भ्यविरेकेण तैर्जीविषु शक्यते । हे वैश्वानर ! विश्वेषां नशनां जातरूपेण त्वन्विधन् । अग्ने ! क्षितीनाम् मनुष्याणाम् नाम्नि सञ्चर । असि अन्नस्थापको भवसि । अन्नस्त्वम् उपमिद् उपस्थापयिता सन् जनान् यय-य लघारय । "पद्म उपमिदिति दृष्टान्तविशेषणम्" । उपमिद् उपनिष्ठाता स्थूषा इव लघाधारणार्थं निष्ठावत्कर्मो यथा गृहोपरिस्थ यथा धारयति वदन् ॥ १ ॥

मूर्धा द्वित्रो नाभिरग्निः पृथिव्या अर्धाभयदरुती रोदस्योः ।

तं त्वां देवासोऽज्जनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

१ 'हे गृ' ल्य वि' १ अ', देवस्थानेगृहं कु २-२ मूर्तारे ल्य वि' १ † भूमौ कु अ' ३ वचरे-वर्तते वि' अ' ४ आसि ल वि' अ' ५ 'नीयता' वि' अ' कु ६ 'यच्छथा वि' १ अ' छ कु ल्य', अर (१'द) था वि' अ' ७ ७ नासि वि' मै', † 'नष्ट' मै' सा ८ नासि वि' मै' ९ अन्नरथ' वि १० १० 'वा देवताम् मै' ११ सप्तद मूर्को १२-१२ मुद्ग इष्टान्त विशेषणम् मूर्को

मूर्धा । द्वि । नाभि । अग्नि । पृथिव्या । अर्ध । अभवत् । अरति । रोदस्वो ।
तम् । त्वा । देवानम् । अननयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योति । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

स्वन्द०

॥ २ ॥

वेङ्कट० उच्छिष्ट मर्गस्य नहनम् अभि पृथिव्या, अर्ध क्षपणम् अरति घावाशुषिष्यो इत्यत्र
गच्छति तयोऽस्थानित्यर्थः । अर्ध धाँ घावाशुषिष्योर्मध्ये गच्छत्यादित्य सन् । तम् त्वाम् देवम्
अननयन्त देवम् वेदानर । ज्योतिर्भूतम् आर्याय मनवे ॥ २ ॥

मुद्रल० अयम् नाम दिव्यं शुलोकस्य मूर्धा शिरोवत् प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या मूर्ध्ने नभि
सनादक । रक्षक इत्यर्थः । अयं अनन्तरम् रोदस्वा घावाशुषिष्योरयम् अरति क्षधिपति
अभवत् । हे वैश्वानर । तम् वादन्तम् देवम् दानादियुष्मत् त्वा त्वाम् देवात् सर्वे देवा
आर्याय विद्युषे मनवे ज्ञात इत् ज्योतीरूपमेव अननयन्त उद्वाहयन् ॥ २ ॥

आ सूर्ये न रुमर्यो ध्रुवामो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।
या पर्वतेऽपार्षधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रुमर्य । ध्रुवांसि । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसूनि ।
या । पर्वतस्य । अपार्षधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

स्वन्द०

॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ दधिर सूर्ये द्वे रुमरीन् ध्रुवान् अमुरं सह विष्वसुष्यन्तो देवा अग्ने वैश्वानरे ।
यानि पर्वतादियु वसूनि, यानि च मानुषेषु तस्य सर्वस्व^{१०} ईदवरत्स्वम्^{११} भवति ॥ ३ ॥

मुद्रल० वैश्वानरे अग्ना अग्ने वा यानि वसूनि धनानि आ दधिरे आदितानि स्थानितानि वसूनि ।
एषाम्भ । ध्रुवाय निदधला एषय किरणा सूर्ये न यया सूर्ये^{१२} आधीयन्ते तद्देव । अतएव
पर्वतादियु वा यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनगतस्य राजा असि क्षधिपतिर्भवति ॥ ३ ॥

मृती इव सुनवे रोदमी गिरे होता मनुष्योऽं न दक्षः ।
स्वसि मत्स्युष्माय पूर्वो वैश्वानराय नृत्तमाय यक्षीः ॥ ४ ॥

मृती इवेति मृतीऽयं । सुनवे । रोदमी इति । गिरे । होता । मनुष्य । न । दक्ष ।
स्वसि । मत्स्युष्माय । पूर्वी । वैश्वानराय । नृत्तमाय । यक्षी ॥ ४ ॥

स्वन्द०

॥ ४ ॥

१ ता दिं अ^१ २ ता दिं अ^२ इ ३ *व मावस्वत्वात् दिं अ^३ ४ मासि दि
५ एतत्स्य मृती ६ *नि वसूनि इ ७ मासि दिं अ^४ इ ८ मासि एव ९ *वसूनि
दिं अ^५ १० मासि दिं अ^५ ११ ईदवरत्स्वम्, इ. तम् अ^६ १२ यदौ मृती

वेङ्कट० भारमनः स्तुते वैश्वानराय तदर्थम् महती इव भयतः द्यावापृथिव्यौ इति पादान्तः^१ ।
गिरः होता मनुष्यः च समर्थः सर्ववते सारथ्यलाय बह्वीः वैश्वानराय मेतृत्तमाय महतीः^२
प्रसुहते ॥ ४ ॥

मुद्रल० रोदसी द्यावापृथिव्यौ स्तुते स्वपुत्राय वैश्वानराय^१ बृहती इव प्रभूते इव भभूतम् ।
महती वैश्वानरस्यावस्थानाय^२ द्यावापृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किञ्च भयम् होता दक्षः समर्थः
पूर्वाः बहुविधाः यज्ञीः महतीः गिरः स्तुतीः वैश्वानराय भ्रातृभ्यो प्रासुहक इति शेषः ।
कीदृशाय । स्वर्गते शोभनगामरत्नकाय सत्यशुभ्याय अक्षितपथकाय वृत्तमाय अक्षितपथेन सर्वेषां
नेत्रे । दृष्टान्तः । मनुष्यः न यथा मनुष्यो लौकिको घन्दो दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या
स्तौति तद्वत् ॥ ४ ॥

द्विब्रिहते ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।
राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवधकर्ष ॥ ५ ॥

द्विब्रिहते । चिद् । ते । बृहतः । जातवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महित्वम् ।
राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवधः । चर्क्य ॥ ५ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ५ ॥

वेङ्कट० द्विब्रिहते । अस्मि ते महतः^१ जातवेदः । वैश्वानर^२ प्र रिरिचे महित्वम्^३ । राजा भवति मानुषीणाम्
विशाम् । मनुष्याणामित्यर्थः । युधेन^४ देवेभ्यः च धनम् चर्क्य ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे जातवेदः ! जातानां वेदिष्ठः ! वैश्वानर ! अग्ने ! ते तव महित्वम् माहात्म्यम् बृहतः महतः
द्विब्रिहते । युक्तोकादपि प्र रिरिचे प्रवृधे । किञ्च स्वम् मानुषीणाम् मनोर्जातानाम् वृष्टीनाम्
प्रज्ञानाम् राजा असि अधिपतिः भवति । तथा^१ वरिवधः^२ असुरैरपहृतं धनम् युधा युधेन देवेभ्यः
चर्क्य देवाधीनमकार्षीः ॥ ५ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वा अर्धनोत् काष्ठा अब् शम्बरं मेत् ॥ ६ ॥

प्र । नू । महित्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः । वृत्रहणम् । सचन्ते ।
वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अर्धनोत् । काष्ठाः । अब् । शम्बरम् । मेत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ६ ॥

१. पादान्तः वि^१ अ^१ रूपं; वरिवधे क शेषः. २. वरती: वि^१ अ^१. ३-३. नास्ति वि.
४. 'स्थानाय मै'. ५. 'इतः हे वि^१ अ^१'. ६. '२: वि^१ अ^१' क. ७. 'दिवम् वि^१ रूपं.
८-८. एव भवति मानुषीणामित्यर्थ. वि^१ अ^१. ९. युधे तद् वि^१ अ^१. १०. नास्ति मै. ११. हरिवः
मूको

धेहूट० प्र मयीमि तत् महिषम् माहाभाग्यं क्षिप्रं वर्धितुरपाम् । यम् 'पूरयित्वा मनुष्या'
मेघदत्तं सेवन्ते वर्षन्तम । वैश्वानर अग्नि उपक्षयवितार इन् 'अव अधूनीत्' 'वाडा
वप.', अवाभिनच मेघम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैश्वतोऽग्निरभिधीयते । पूरव मनुष्या यम् वृषदणम्
आवरकस्य मेघस्य इन्तार वैश्वानरम् सचन्ते वर्षावैनं सेवन्ते । तस्य वृषभस्य अपो वसिष्ठं
वैश्वानरस्य महिषम् माहात्म्यम् तु क्षिप्रम् प्र बोचम् प्रशदीमि । किं तद्विरपत् माह—अवम्
वैश्वानर अग्नि दस्युम् रसानामुपक्षयवितार राक्षसादिकम् जघ-वान् इतवान् । तथा वाडा
अप वृष्टमुदकानि अधूनीत् अधोमुखान्यपातयत्, शम्भरम् त विरोधकारिणं मेघम् अत्र भेद
अवाभिनत् ॥ ६ ॥

वैश्वानरो महिष्ना विधक्कुष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्गुग्निः पुरुणीये जरते सनुतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानर । महिष्ना । विधक्कुष्टि । भरद्वाजेषु । यजत । विभावाः ।

शातवनेये । शतिनीभि । गुग्निः । पुरुणीये । जरते । सनुतावान् ॥ ७ ॥

स्कन्द०

॥ ७ ॥

धेहूट० वैश्वानर महत्तया सर्वमनुष्य 'सर्वा प्रजा' अथ भरद्वाजेषु यष्टय 'दीक्षिमात्' शतपतो
नाम कश्चित्, तस्य पुत्र 'पुरणोभस्तस्मिन्' अथम् अग्निः शतसत्त्वभि स्तुतिभि 'स्वये
सत्यकर्मा । वैश्वानराग्रे स्तुतिमात्रमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० वैश्वानर अग्नि 'महिष्ना महिषेन विधक्कुष्टि विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्मृत्या स
स्योक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरदहिल्लक्षणतवाप्तु यानेषु यजत यष्टय विभावा विनोषेण प्रकाश
यिषा । सनुतावान् सनुता त्रिधा सरया वाक् तद्युक्तः । एवभूतोऽग्नि शातवनेये शतसत्त्वकात्
प्रत्स्' घनति समजत इति शतवनि, तस्य पुत्र शातवनेय, तस्मिन् पुरुणीये बहूनां नेतारि
एतस्यशके रात्रि च शतिनीभि बहूभि 'स्तुतिभि जरते स्तुयते ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके षट्पचांष्याधे पञ्चविंशो वर्गः ॥

[६०]

वाह्यं यशसं विदधस्य केतुं सुप्रार्ज्यं द्रुतं सद्योर्ज्यम् ।

द्विजन्मानं रायिर्मित्र प्रशस्तं रातिं भरद् भृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

१ तव वि' अ'. २ यश' ल वि' अ' अ' लय ३-३ पूरयिष्ठ [पूरयि] तथा मनुष्या सेवो
वि' अ'. ४ 'इने वि' अ' अ' लय ५ नामि वि' अ' ६-६ भवन्तु' वि' लय ७-७ अ
व्या (वां वि') ल वि' अ' लय, मया (इ' य) व्या वि' अ' ८. 'वम् वी वि ९ 'इ'वि' मू' १०-१०
ल' वि' अ' लय ११ यशसे अ' वु १२ नामि ल वि' अ' लय १३ नामि
वि' लय १४ शोऽयि मू' १५ कूर वि' अ'. १६ नामि वि

वाहिनम् । यशस्तम् । विदर्यस्य । केतुम् । सुप्रऽअर्घ्यम् । दूतम् । सयःऽअर्घ्यम् ।
द्विऽजन्मानम् । रयिमऽईव । प्रऽशस्तम् । रातिम् । भरद् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १ ॥

षेड्डट० योदारमग्नि यशस्विनं यज्ञस्य ध्वजभूतं सुष्टु प्रकर्षेण रक्षणीयम् दूतम् सद्यो गन्तारं
द्वयोररण्योर्जायमानं धनमिव प्रशस्तम् 'वन्धुम् भरत' नृगवे दिव 'आदृत्य मातरिश्वा' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वाहिनम्' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । नोधा न्यपिः । त्रिऽदृषु ह्यन्दः । अग्निर्देवता ॥

वाहिनम् इविषां योदारम् यशमम् यशस्विनम्^१ विदरस्य केतुम् यज्ञस्य प्रकाशयितारम् सुप्राभ्याम्
सुष्टु प्रकर्षेण रक्षितारम् दूतम्^२ देवैर्दृक्विदेहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तम् सद्योअर्थम् यदा इदीधि लुह्यति
सयस्यदानीनेष हविभिः सह देवान् गन्तारम्^३ द्विऽजन्मानम् द्वयोर्जावापृथिव्योर्जायमानम्^४ रयिमिव
धनमिव प्रशस्तम् प्रख्यातम् । एवंभूतमग्निम् मातरिश्वा वायुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिम् भरत
मित्रमहरत्, अकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य शासुंभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित् पूर्वो न्यसादि होताऽऽपृच्छयो विदपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुं । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।
दिवः । चित् । पूर्वः । नि । अस्तीद् । होता । आऽपृच्छयः । विदपतिः । विष्णु । वेधाः ॥ २ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ २ ॥

षेड्डट० अस्य शासनम् उभये सेवन्ते हविष्मन्तः^१ उशिजः देवाः । उशिक् बहेः कान्तिकर्मणः । ये
च मर्ताः^२ । सोऽप्य^३ दिवः न्यपि प्रत्यः होता आग्रष्टप्यः^४ विना स्वामी नृपु स्थापितो मत्त-
रिश्वा विधाता इति ॥ २ ॥

मुद्रल० शासुः शासितुः अस्य अग्नेः उभयासः उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च इममग्निं शासि-
तारम् सचन्ते सेवन्ते । उशिजः कामयमानाः देवाः हविष्मन्तः हविषा युक्ताः ये च मर्ताः मरु-
धर्माणो यज्ञमाणाः । किञ्च अयम् होता होमनिष्पादकोऽग्निः दिवः चित् आदित्यादपि एवं
उपस्थु वर्तमानो भूत्वाऽग्निहोत्रहोमार्थम् विष्णु यज्ञमात्रेषु नि असादि आध्युष्णाऽन्यापत्तने
न्यथापि स्थाप्यते । कीदृशो होता । आग्रष्टप्यः । आग्रष्टप्यः । पुन्य इत्यर्थः । विदपतिः प्रजानां
पालयिता वेऽऽ विधाता अग्निमवफलस्य कर्ता ॥ २ ॥

तं नव्यसी हृद् आ जायमानमस्मद् सुकृतिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विर्जो वृजने मासुपासः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

१. मृत् वि. २. नास्ति कु. ३-३. अमर्य कु. ३-३. नास्ति वि अ. ४ व. नास्ति वि म. ५. सुदितम् मै. ६. नास्ति वि म. ७-७. दि... सो म. ८. दीनम् रूपं; शासु वि. ९. नास्ति वि. १०. मर्ता कु ११. नास्ति वि. १२. प्रत्यः छ कु.

तम् । नव्यसी । हृद् । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्ति । मधुऽजिह्वम् । अद्या ।
यम् । श्रुत्विज । वृजने । मानुपास । प्रयस्वन्त । आप्न । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् अग्निम् जायमानम् मत्तो हृदवाग्निर्गम्य नवतरा सुदुति कीर्त्यमाना मादयित्विह्वम्
व्याप्तोऽ, यम् श्रुत्विज उपजवे मनुष्येषु जाया हविष्मन्त. मध्यन्तस्तरिहारार्थमल्पो
जनयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० नव्यसी नवतरा सुकीर्ति सुदु कीर्तयित्री अस्मत् अस्माकं स्तुति हृद्, हृदवस्थितात् प्राणात्
जायमानम् उपपद्यमानम् । अग्निर्हि वायोऽरपद्यते, वायुश्च प्राण एव, 'य. प्राण. स वायु' इति
भाष्यतत्त्वात्^१ । मधुजिह्वम् मादयित्त्व्यालम् । एवम्भूतम् तम् अग्निम् आ अद्या आभिसुष्मेन
व्याप्तोऽ । वृजने सहभागे प्राप्ते सति जायव. मनुष्याः यम् अग्निम् जीर्जनन्त यज्ञार्थमुदया
दयन्^२ । कीदृशा मनुष्या । श्रुति न क्रतौ काले यद्धारः मानुपास मनुषुजा प्रयस्वत
हविर्लक्षणाज्ञोपेता ॥ ३ ॥

उजिक् पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताऽधायि विशु ।

दमूना गृहर्षतिर्दम् आ अग्निर्भुवद् रयिपती रयीणाम् ॥ ४ ॥

उजिक् । पावक । वसु । मानुषेषु । वरेण्य । होता । अधायि । विशु ।

दमूना । गृहर्षति । दमे । आ । अग्नि । भुवत् । रयिपति । रयीणाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कामयिता शोधयिता मानुषेषु^१ वासयिता देव सन् वरणीय होता^२ तिष्ठति जिविष्टेषु ।
दममना गृहे गृहर्षति सोऽयम् अग्नि भवति रयीणाम् रयिपति^३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० उजिक् कामयमान पावक शोधक वसु निवासयिता वरेण्य वरणीय । पूर्वभूत होत
अग्नि विशु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायि स्थाप्यते । स^४ च अग्नि दमूना
रक्षसां दमकरोण मनसा सुत गृहर्षति गृहाणा वासयिता च सन् दमे यज्ञगृहे रयिपति घना
धिप आ भुवत् आ समन्तात् भवति । न केवलमेकस्य रये, अपि तु सर्वैरामिरयाद्
रयीणाम् इति ॥ ४ ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वीजभरं मूर्जयन्तः प्रातर्षक्ष ध्रियार्धसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

१ 'तरा वरकर वि'. २. म. उ. के. १. २. १. ३. 'तादयन् मूको ४ मनुष्येषु इ' ५ आशि
इ वि' अ' ६ 'गाम् रयिर्लक्षणात् वि' अ'. ७-८. १८ 'म'

दृष्टान्तः प्रयः न प्रय इत्यत्रनाम । यथा बुभुक्षिवाय पुराणाय कश्चिद्वत् प्रहरति वदत् ।
कीदृशं स्तोमम् । ओहम् वहनीयम् । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमम् । किं तर्हि । प्रज्ञानि
इविलक्षणान्यजानि । कीदृशानि । राततना पूर्वयंजमानैरतिवायेन दन्तानि । इन्द्रं स्तुत्या इवित्वा
च परिचरेमेति भावः ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र पौसि भराभ्याङ्गुपं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मर्नसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ॐ इति । प्रयःऽइव । प्र । पौसि । भराभि । आङ्गुपम् । वाधे । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मर्नसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अन्नमित्वा^१ 'स्तोत्रं प्रयच्छामि'^२ । भराभि 'स्तोत्रं वाधिये'^३ सुप्रवृत्तम्^४ इति प्रथम-
पादोन्वयमेषोक्तम्^५ । इन्द्राय हृदादिभिः पुराणाय पाठयित्रे कर्माणि सत्कुरुन्ति ॥ २ ॥

मुद्राल० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रयः इव अन्नमित्वा प्र पौसि प्रयच्छामि । तदेव स्वष्टी-
कियते । वाये शशूणां वाधनाय समर्थम् शुद्धि सुष्ठु भावार्थकम्^६ आङ्गुपम् स्तोत्रस्व-
माधोपम् भराभि संपादयामि । अन्वेऽपि स्तोत्रारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय
इदा हृदयेन मनसा उदन्तवर्तिनाऽन्तःकरणेन मनीषा मनीषया^७ तन्मन्येन ज्ञानेन च धियः
स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति संकुरुन्ति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्यष्टुपमं स्तुपां भराभ्याङ्गुपमास्येन ।

मंहिष्टमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सुरि वावृधध्वै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ॐ इति । त्यन् । उऽष्टमम् । स्तुऽऽसान् । भराभि । आङ्गुपम् । आस्येन ।
मंहिष्टम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सुरिम् । वृधध्वै ॥ ३ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तम् उपमानभूतं सर्वस्य वागारम् 'भराभि आङ्गुपम्' स्तोत्रम् आस्येन । इष्टमम्
'अभिसुरोक्तिभिः स्तुतीनां'^१ सुप्रवृत्तैः^२ प्राज्ञं वर्षेयिषुमाहृष्टं भरानीति^३ ॥ ३ ॥

मुद्राल० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय त्यन् तं प्रसिद्धम् उपमानं उपमानदेतुभूतम् स्वर्गम् सुष्ठु
भरणीयस्य पन्त्य वागारम् सुरिम् विपश्चिन्तित्वम् वृधध्वे वर्षेयिषुम् शुश्रूषामिः सुष्ठु
भावार्थकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वर्गोत्पत्तिभिः
मंहिष्टम् अतिशयेन प्रष्टवम् । एवंलक्षणम् आङ्गुपम् भावोपम् आस्येन मुषेन भराभि । इतोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. भावि वि. २. अन्नं वि. ३-२. नाति वि. ४-४. नाति वि. ५. सुष्ठु वि.
६. 'दोऽन् वि. ७. भावैरव्य मूको. ८. मनसैरव्य मूको. ९-९. स्तोत्रं भराभि वि. १०-१०. सुवीर्यमिषुमाहृष्टं कु. ११. 'वृधेः वि' अ. १२. भराभि वि.

दृष्टान्त प्रय न प्रय इत्यत्रनाम । यथा दुभुक्तिताय पुरपाय कविचदसं प्रहरति षट् ।
कीदृश सोमम्^१ । ओद्गम् यदनीयम् । अत्यन्तोत्कृष्टमिरार्थ^२ । न केयलं सोमम् । किं तर्हि । प्रज्ञात्
हर्निलक्षणाव्यञ्जानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्र स्तुत्या इवित्ता
थ परिचरेमेति भाव ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भरांम्याद्भूपं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रज्ञाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयं इव । प्र । यंसि । भरांमि । आद्भूपम् । बाधे । सुवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रज्ञाय । पत्ये । धियो । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अक्षमिव^१ स्तोत्रे प्रयच्छामि^२ । भरामि^३ स्तोत्र बाधिरे^४ सुमवृत्तम्^५ इति प्रथम
पादोपगतमेवोक्तम्^६ । इन्द्राय हृदादिभि पुराणाय पत्येतिश्रे कर्माणि सत्कुरुन्ति ॥ २ ॥

सुब्रह्म० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रय इव अक्षमिव प्र यंसि प्रयच्छामि । तद्व स्पष्टी
क्रियते । बाध शत्रूणां बाधनाय समर्थम् सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम्^७ आद्भूपम् स्तोत्ररूप
माधोषम् भरामि सपादयामि । अन्येऽपि स्तोत्रार प्रज्ञाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय
हृदा हृदयेन मनसा तद्वृत्तवैदिनाऽन्त करणेन मनीषा मनीषया^८ तज्जग्येन ज्ञानेन च धिय
स्तुती मर्जयन्त मर्जयन्ति सत्कुरुन्ति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्वष्टुपमं स्वर्पा भरांम्याद्भूपमास्व्येन ।

महिष्टमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधधै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वम् । उपऽमम् । स्वऽस्ताम् । भरामि । आद्भूपम् । आस्व्येन ।
महिष्टम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । वावृधधै ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव त्वम् उपमानमूर्तं सर्वस्य दातारम्^१ भरामि आद्भूपम्^२ स्तोत्रम्^३ आस्व्येन । दातृणाम्
१ 'मभिसुगोक्तिभिः स्तुतीनां' सुवृष्टे ॥ प्रथमं वर्धयितुमाद्भूपम् भरामीति^४ ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय त्वम् तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्पाम् सुष्ठु
आणावर्य धनस्य दातारम् सूरिम् विपश्चितमिन्द्रम् वर्धयथै वर्धयितुम् सुशक्तिभिः सुष्ठु
आवर्जके । समर्थैरित्यर्थः । मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभि अस्त्रादिभिः स्वर्गैर्देवैर्भूमि
महिष्टम् अतिशयेन प्रष्टवम् । वर्धयितुम् आवर्जयम् आस्व्येन सुगुणे भरामि । करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ नास्ति वि २ मत्रम् विं. ३ ३ नास्ति विं. ४ ४ नास्ति विं ५ उपऽमम् विं
६ 'दोषम् विं' ७ आवर्जयम् मूको ८ मनसैरप्य मूको ९ ९ स्तोत्रं भरामि विं | मतिः मूको
१० १० स्तुतिनामसुगोक्तिभिः सु ११ 'वृष्टे विं' अ. १२ भरामि विं

ददान्त प्रय न प्रय इत्यत्रनाम । यथा बुभुक्षिताय पुण्याय कश्चिद्ग्र प्रहरति तद्वत् ।
कीरत्त स्तोमम् । ओहम् वहनीयम् । अयन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवल स्तोमम् । किं तर्हि । प्रज्ञान
हविर्दक्षणात्मकानि । कीरत्तानि । राततमा पूर्वयजमानैरतिशयेन दद्याति । इन्द्र स्तुत्या हविषा
च परिचरेत्तेति भावः ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रयं ह्व प्र यंसि भरांम्याङ्गुपं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मर्नसा मनीषा प्रज्ञाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मे । इत् । ऊँ इति । प्रयं इव । प्र । यंसि । मरामि । आङ्गुपम् । वाधे । सुवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मर्नसा । मनीषा । प्रज्ञाय । पत्ये । धियं । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अहमिव 'सोत्रे प्रयच्छामि' । भरामि 'सोत्र बाधिते' सुवृत्तम्^६ इति प्रथम
पादोन्तमेवोक्तम्^५ । इन्द्राय हृदादिभिः पुराणाय पालयित्रे कर्माणि सस्कृवंति ॥ २ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रयं ह्व अहमिव प्र वति प्रयच्छामि । तद्वत् स्पष्टी
क्रियत । वाधे शश्या वाधनाय समर्थम् बुधश्चि सुवृत्त आवर्कम्^७ आङ्गुपम् स्तोत्रस्य
मायोपम् गणानि सपादयामि । अन्येऽपि स्तोत्रार पत्न्याय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय
इहा हृदयेन मनसा तदुत्कर्षिताऽन्तःकरणेन मनाय मनीषया^८ तज्जन्धेन शान्तन य धिय
स्तुती मर्जयन्त मर्जयन्ति सस्कृवंति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्वधुपुमं स्वर्षा भरांम्याङ्गुपमास्येन ।

महिष्टमच्छौक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरि वावृधध्वै ॥ ३ ॥

अस्मे । इत् । ऊँ इति । त्वम् । उपऽमम् । स्वऽसाग् । भरामि । आङ्गुपम् । आस्येन ।
महिष्टम् । अच्छौक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । ववृधध्वै ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तम् उपमानभूतं सर्वस्य दातारम् 'भरामि आङ्गुपम्' स्तोत्रम्^९ आस्येन । दातृत्वम्
'महिमुखौक्तिभिः स्तुतीनां'^{१०} सुवृत्ते^{११} 'शास्त्रवर्षवित्तुमाङ्गुप भरांमोति'^{१२} ॥ ३ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् उ अस्मै एवेत्याय त्वम् च प्रतिद्वम् उपमानं उपमानदेतुभूत्वं साधुं सुवृ
भरणावस्य पत्नस्य दातारम् सूरिम् विपश्चित्मित्रम् वाप्यभ्ये वर्षवित्तुम् पुराणानि सुवृ
भारवर्कैः । समर्थित्वर्थः । मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अस्त्राकामि स्वर्षौक्तानि
महिष्टम् अविश्वेन प्रदूदम् । पूर्वदक्षणम् आङ्गुपम् भार्यापम् आस्येन सुवृत्त भरामि । कर्तव्यार्थं ॥ ३ ॥

१ नास्ति वि. २ मन्त्र वि. ३ ३ नास्ति वि. ४ ४. नास्ति वि. ५ उपध्व वि.
६ उपध्व वि. ७ भार्यापम् मूको ८ मनन्वपत्तय मूको ९ ९ सोत्रे भराणि वि. १० मतीनां मूको
११ १०. स्तुतीनामविश्वेन वि. १२. ११ 'वृत्ते वि' अ. १२. भराणि वि.

अस्मा इदु स्तोमं सं हिंनोमि रथं न तर्षेव तर्त्सिनाय ।

गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिंराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । सम् । हिंनोमि । रथम् । न । तर्षोऽइव । तत्सिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिंराय ॥ ४ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एवाहं' स्तोत्रं संप्रेरयामि रथम् इव संलक्ष्यो 'निष्कृतम् अन्ते' तर्त्सिनाय तेन यो 'कथ्यते तस्मै स्वामिने' । गिरः च केवलाः^१ गीर्भिरुत्तमानाय^२ 'सुमृत्ताः सम् हिंनोमि इन्द्राय सर्वस्य प्रीणनं हविश्च यशाहाव'^३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० अस्मै इव च अस्मै एव इन्द्राय स्तोमम् शस्त्ररूपं स्तोत्रम् सम् हिंनोमि प्रेरयामि । इष्टान्तः । तर्त्सिनाय तेन रथेन स्निग्धम् अन्नं यस्य स तथोक्तः, तस्मै रथस्वामिने तथा इव तथा तश्चको रथनिर्माणा रथम् न यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इव 'इति पादपूरणम्' । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिर्ह्युत्तमानाय इन्द्राय गिरः च शस्त्रसम्पन्निवन्तीः केवला ऋचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जने यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिंराय मेधादिने इन्द्राय विश्वमिन्वम् विश्वव्यापकं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिंनोमीत्यनुपङ्गः ॥ ४ ॥

अस्मा इदु सतिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वाते समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्द्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । सतिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वाते । सम् । अञ्जे ।

वीरम् । दानऽओकसम् । वन्द्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव 'अश्रवमिव अन्नेच्छया' इन्द्राय^१ स्तोत्रं याचा संश्लेषयामि । 'वीरम् दानौक्यम् असुरपुराणां दारपितारं चन्द्रिदुम् उद्गृणाद्वर्मा' सम् अञ्जे इति^२ ॥ ५ ॥

मुद्रल० अस्मै इव च अस्मै एतेन्द्राय अर्कम् स्तुतिरूपं मन्त्रम् धरया श्रवस्यया अन्नेच्छया जुह्वा भाङ्गानसाधनेन वाग्निन्द्रियेण सम् अञ्जे समकं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । इष्टान्तः । सतिमिव यथाशब्दाभावात् गन्तुकामः पुमान् अथ रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरम् सप्तश्लेषग-कुशलम् दानौक्यम् दानानामेकनिलयम् गूर्तश्रवसम् मन्त्रस्याद्यम् पुराम् असुरपुराणाम् दर्माणम्

१-१. नास्ति वि^१. १. 'मि इव अश्रवस्युत्तमानायं प्रयोग इति एद्गृणाम् वि^१ अ^१. ३-३. नास्ति वि^१ अ^१. ४-४. 'भ्यन स...ने वि^१; वापते' कु. ५. च यद्गृणाम् वि^१ अ^१. ६. गीर्भिः केवलादिररु' वि^१ अ^१. ७-७. 'वृत्... इ विरच हविश्च यशाहावो वि^१; 'वृत्... हविश्च यशाहावो अ^१. ८-८. पूरणम् मूको. ९-९. अन्नेच्छया अश्रवमिव वि^१ अ^१. १०. नास्ति वि^१ अ^१ क रूपं. ११-११. नास्ति वि^१. f एद्गृणाम् वाग्निविधत्सुपतहविलक्षणात् वि^१ अ^१.

विदारविदारन् । पूर्वगुणविशिष्टमिन्द्रन् वन्द्ये वग्दिदुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वगः ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद् वज्रं स्वर्पस्तमं स्वर्यं१ रणाय ।

वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता क्रियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वर्पःऽनमम् । स्वर्यम् । रणाय ।

वृत्रस्य । चिद् । विदद् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । क्रियेधाः ॥ ६ ॥

स्कन्द ... .. ॥ ६ ॥

थेङ्कट० 'अस्मै एव त्वष्टा अकरोत् वज्रम् अतिशयेन' द्योभनकर्मयुक्तमप्यतया शब्दकुशलं बुद्ध्या ।
 त्वस्य चिन् विदद् येन वज्रेण 'तुस्थानं हिंसन् ईश्वरः हिंसित्वा वज्रेण' कियतो कतस्य
 धारयितेति बलवन्तमाहति ॥ ६ ॥

मुद्रल० त्वष्टा विश्वकर्मा अस्मै इत् उ अस्मा एवेन्द्राय वज्रम् वर्जकमधुधम् रणाय बुद्धार्थम् त्वष्टा
 वीक्षणमकरोत् । कौटर्षा वज्रम् । स्वर्पस्तमम् अतिशयेन द्योभनकर्मयोगम् स्वर्यम् सुप्तु शत्रुषु प्रेषम् ।
 तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशानः ऐश्वर्यवान् क्रियेधाः बलवान् । पूर्वगुणविशिष्ट इन्द्रः वृत्रस्य चिद्
 आवकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानम् तुजता हिंसता येन वज्रेण विदद् प्राहाणीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्येदुं मातुः सवनेषु सुद्यो महः पितुं पपिवाश्चार्वजा ।

मुपायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यन् वराहं तिरौ अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । मातुः । सवनेषु । सुद्यः । महः । पितुम् । पपिजान् । चार्वा ।

अर्वा । मुपायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यन् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ७ ॥

थेङ्कट० अस्य एवेन्द्रस्य जगतः निमांतुः स्वभूतेषु सवनेषु सद्यः एव महस्य पानोप्यं सोमम् परिभन् ।
 चारुणि च अग्रानि पद्युतोऽसासादीनि' मङ्गलित्वा मुपित्तान् वराहरूपः विष्णुः पचन्
 मन्मनसुराणां स्मृतम् । 'बलवान् (१°बलरः) तन् वराहम् अविध्यदिन्द्रः तिरः वज्रम् क्रेता । वराहो
 मेघो वराह एव वा । 'वराहोऽयं बामभोर' । सप्तानां गिरीणां परस्तान् विना वेदमपुराणां विभक्ति'
 (गे ६, २, ४, १) इति ब्राह्मणमध्वर्युःश्रवोऽरगन्तम्यमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० इत् उ' इति पादपरणम् । मातुः पृथिव्यारोणं' सर्वस्य जगतो निमांतुः महः महशः अन्व
 यक्षस्य सवनेषु भरयवभूतेषु प्रातःसवनारिषु त्रिषु सवनेषु' विष्णुम् सोमलक्षणमन्नम् अन्व

१-१. एकेन विं सय. २-२. पुत्रान. भवितवितं दित्तं पुत्रानं विदद् संशः संशेन विं ३.
 ३. १५००० विं ३. ४. १५०० ४ विं ३. ५-५. १० वा कु. ६. वा मरिचः कुं वापय ७.
 ०. 'वराहविं विं ३'. ८. ४ विं ३. ९-९. एरणम् मूर्ध. १०. १५० वि. ११. 'इ वा वि.

पवित्रान् यदाऽग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चारु अत्रा चारुणि शोभनानि
धाताकराभादिहविलक्षणान्यद्यानि भक्षितवानिति शेषः । किञ्च विष्णुः सर्वस्य अगतो व्यापकः
पञ्चतमं परिपक्वमसुराणाम् धनं यदस्ति तत् गुणयत् भवाद्दत्त् । सद्दीवान् भक्तिदयेन शश्रूणा-
मभिमन्विता अद्रिम् अस्ता भद्रैर्वज्रस्य क्षेपकः । पृथ्वीत् इन्द्रः तिरः प्रातः सन् वराहम् मेघम्
विभ्यत् अताडयत् ॥ ७ ॥

अस्मा इत् ग्नाश्चिद् देवपत्नीरन्द्रापाकर्मविहृत्य ऊतुः ।

परि चावापृथिवी जम्भ उर्वी नास्य ते महिमानं परिं एः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । ग्नाः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अद्विष्टान्यैः । ऊतुः । रिव्युः ।
परिं । चावापृथिवी इति । जम्भे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परिं । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एव' स्त्रियः देवपत्न्यः इन्द्राय स्तोत्रम् अदिहनेन^१ अरक्षत् । अस्तुवक्षित्यर्थः । सोऽयं
तेजसा दामापृथिवी परिहरति^२ । न अस्य ते महत्त्वम् परितः भवतः^३ ॥ ८ ॥

मुद्रल० अस्मा इत् उ अस्मै एव इन्द्राय अदिहान्ये अहेतुंयस्य इहने निमित्तभूते सति प्राः चित् गमनस्त-
भावा^४ अपि स्थिताः देवपत्नीः देवानां पाळमिष्यः गायत्र्याद्याः देवताः अर्कम् अर्चनसाधनं
स्तोत्रम् ऊतुः समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स च इन्द्रः उर्वी विस्तृते दामापृथिवी दामापृथिव्यौ
परि जम्भे स्वतेजसा परिहर । अतिपक्रामेत्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य महिमानम् ते दामापृथिव्यौ
न परि स्तः न परिभवतः^५ ॥ ८ ॥

अस्पेदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिन्द्रो दम् आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परिं । अन्तरिक्षात् ।
स्वराट् । इन्द्रः । दम् । आ । विश्वगूर्तः । तुऽअरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्य एव महत्त्वं त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यः मकरंज अतिरिक्तमासीत् । परिः^६ पञ्चम्यर्थं
स्कृष्टीकरोति । स्वयमेव राजा इन्द्रः सृष्टे च^७ सर्वराहताः^८ शोभनारिः अमत्रः महान् गच्छति
सुदार्षम्^९ ॥ ९ ॥

मुद्रल० अस्य इत् एव इत् इति पदपूरणः । अस्मैवेन्द्रस्य महित्वम् माहात्म्यम् प्र रिरिचे अतिरिच्यते ।

१-१. नास्ति विं अ^१. २. अमिह^२ विं^३ उप अ^४. ३. 'स्य इन्द्रः विं अ^५. ४. 'रति एव
सर्वतः प्रापवति यत्र सामने विं अ^६. ५. भवतं कु. ६. 'गमे ल' वि. ७. विष्ट मूको. ८. रित्तः
विं अ^७. ९. नास्ति विं अ^८. १०. 'पदुतः छ. ११. 'द्वयः विं अ^९.

अधिक भवतीत्यर्थे । दिव सुलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् चापार्थिव्योन्मेषे
वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च^१ परि उपरि इत्यर्थे । धीन् लोकानतीतम् उपरि प्ररिचि^२ इत्यर्थे ।
दमे दमयित्तन्वे विषये साराद् स्वेनैव तेजसा राजमान विश्वगूर्त विश्वस्मिन् कार्यं उद्गूर्तं
समर्थं स्वरि शोभनशशुक शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता^३ वीर्ययुक्तम् इति गम्यते ।
धमन् सुखादिषु गमनकुशल । पवभूत् इन्द्र रणाय रणं युद्धम् आ वक्षे^४ आवइति मयात्
प्रापयति^५ । मेधे परस्परं युद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः ॥ ९ ॥

अस्येदेव शर्वसा शुपन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न व्राणा अग्नीरमुञ्चद्भि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुपन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्र ।

गा । न । व्राणा । अग्नी । अमुञ्चत् । अभि । श्रव । दावने । सचेता ॥ १० ॥

स्कन्द०

॥ १० ॥

पेङ्कट० अस्य एव बलेन शुप्यन्तम् वि युञ्चत् वज्रेण इन्द्रम् इन्द्र । गा इव संहरा नदीर्वाप्रा^१
अभि अमुञ्चत् इमं लोकं प्ररयपातयत् अत्रस्य दानाय मनुष्याणाम् सचेता सुमति^२ ॥ १० ॥

मुद्रल० अस्य इत् एव इत् इति पदपरण । अस्यैवेन्द्रस्य श्वसा बलेन शुपन्तम् शुप्यन्तम् इन्द्रम् इन्द्र
वज्रेण वि युञ्चत् व्यच्छिन्नत् । तथा गा न शेरिरपद्गा गा इव प्राणा वृत्रेण आवृता^३ अग्नी
रक्षणहेतुनृत्वा अप अमुञ्चत् अवर्षीत् । तथा दावने इविदात्रे यनमानाय सचेता तेन दत्ता
तेन समानचित्तं सन् धव कर्मफलभूतमश्नत् अभि आभिसुख्येन ददातीति शेष ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वनं ॥

अस्येदु त्वेपसा रन्त सिन्धवः परि यद् वज्रेण सीमयच्छत् ।

इज्ञानच्छव द्राशुपे दशस्पन् तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । त्वेपसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यद् । वज्रेण । सीम् । अयच्छत् ।

इज्ञानच्छव । द्राशुपे । दशस्पन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वणि । करिति क ॥ ११ ॥

स्कन्द०

॥ ११ ॥

पेङ्कट० अस्य एव शोभेन बलेन 'वृत्तयोरन्त नद्यो न' गच्छन्ति । यस्मादस्ती वज्रेण नदी सर्वत
^१'परि अयच्छत्'० । ^२'दृश्ययन्तं तुर्वीतये' यजमानाय ^३'व' दानुमिच्छत् ^४'तुर्वीतये अगाध' उदङ् रिधाया
^५'आयय स्थल वृत्तवान् शत्रूणां' दास्य ॥ ११ ॥

मुद्रल० अस्य इत् उ अस्यैवेन्द्रस्य त्वेपसा शोभेन बलेन सिन्धव समुद्रा रन्त म्ये स्वे स्थान इत्यन्ते ।

१. 'द्वि' लो' वि २ उपरि च वि ३ कये वि ४ इति सूको ५ १ 'वृत्तं मेन्द्र
मावति ६ 'युव छप, वृथान् वि', वृथान् वि' ७ गश्रिण कु, एमिति अ' ८ वृत्तं सूको
९ ९. इत्येतेन न अ', कु इत्येतेन न नान वि' लो'; इत्येतेन न वि', इत्येतेन न वि' अ'. युक्तिम्
ल. १०-१० अयच्छत् कु. ११-११. वेदार्थं वि' अ' ल कु छप. १२-१२. वरिमिच्छत् कु. लो'
मच्छत् वि' अ'. १३ गेव वि' अ'. गध ल अ'. १४-१४. 'वे' उ' ल, 'व' लोकोच्छवत् उ' वि'
छप, 'वे' लोकोच्छवत् उ' वि' अ'.

यत् यत्नात् अयमित्द्रः वज्रेण सीम् एनात् तिन्ध्रन् वज्रेण परि अवच्छत् परितो नियमितवान् ।
अपि च ईशानकुन् वृत्रादिशत्रुवधेन भारमानम् ऐश्वर्ययन्तं कुर्वन् इन्द्रः^१ दाशुपे हविर्वचनते
यजमानाय फलम् दत्तवान् प्रयच्छन् तुर्वाणिः तर्णस्तम्भजनः^२ । एवंभूत् इन्द्रः तुर्वातये एतस्त्व-
काय उदके निमग्नय ऋपये माधम् अवस्थानयोगयम् धिष्ण्यप्रदेशम् कः अकार्षति ॥ ११ ॥

अस्मा इदु प्र भेरा तुर्तुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्वे वि रंदा तिरश्चेभ्यन्गणीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्र । भृत् । तुर्तुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्वे । वि । रंदा । तिरश्चा । इष्यन् । अणीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

स्कन्द ... .. ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अस्मै इत् उ प्र भर' स्वरमाणः वृत्राय वज्रम् ईशानः कियतो बलस्य धारयिता^१ । गोः^२
इव पर्वणि वि रंदा तिरश्चीनं वृत्रं प्रेरयन्^३ उदकमागौर अपाम् चरणाव^४ ॥ १२ ॥

मुद्रल० तुर्तुजानः स्वरमाणः ईशानः ईश्वरः सर्वेषाम् कियेधाः कियतः अनवशतपरिमाणस्य
बलस्य धावा हे इन्द्र ! एवंभूतस्त्वम् अस्मै वृत्राय वज्रम् प्र भर । इमे वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः ।
प्रहस्य च अणीसि वृष्टिजलानि इष्यन् तस्मात् वृत्रात्^५ गमयम् त्वस् अपाम् चरन्वै तास्ताम्
अपां चरणाय भूमदेते प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य गेयरूपस्य पर्वे पर्वणि वधव्यसन्धीन्
तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण वि रंदा बलिषि । किन्वीत्यर्थः । इष्टान्तः । गोः न यथा मांसस्य
विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः परातेरव्यवानितस्ततो विभवन्ति तद्वत् । इत् उ 'इति पदपूर्णा' ॥ १२ ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्ये उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । प्र । ब्रुहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यैः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । श्रुयायमाणः । निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्य एव प्र ब्रूहि स्तोतः ! प्रस्तानि क्षिप्रस्य^१ कर्माणि, स्तुत्योऽयम् उक्थैः । यदाऽदं^२
युदात् आयुधानि प्रेरयन् शत्रून् हिंसन्^३ युदात् गमयति, तदा प्र ब्रूहीति^४ ॥ १३ ॥

मुद्रल० उक्थैः शस्त्रैः नव्यैः स्तुत्यो च इन्द्रः अस्य इत् उ अस्यैव इन्द्रस्य युदात् स्वरमाणस्य
इन्द्रस्य पूर्व्याणि शुराणानि कर्माणि पृथक्त्वानि बलकर्माणि हे स्तोतः ! प्र ब्रूहि प्रशंस ।

१. नास्ति वि. २. एभ' वि. ३. इर वि' अ'. ४. धारयति वि' अ' ल लपं. ५. गोः
वि' अ' कु. ६-६. उरश्चानि भारं गमय वि' अ'; 'मागौरवा' कु. ७. नास्ति म'. ८-८. पूर्व्यां सूत्रो.
९-९. नास्ति वि' अ'. १०. यदा वि' अ'. ११-११. युदं गच्छति तदा प्र ब्रूहि हे अन्तरात्तन् चिरत्तना-
न्येककर्माणि इन्द्रस्य प्र ब्रूहि त्वय नव्यैः क्षिप्रस्यैः शत्रुं युदं गच्छति तदा प्र ब्रूहि हे अन्तरात्तन् चिरत्तना-
न्येककर्माणि इन्द्रस्य प्र ब्रूहि त्वय नव्यैः क्षिप्रस्यैः शत्रुं युदं गच्छति वि' अ'.

यत् वदा तुये योधनाय भागुधानि वज्रादीनि इष्पान आभीर्ष्यन्त^१ प्रेरयन् शत्रून् ऋषामनाय
ईसस्य इन्द्र निरिणाति अभिनुत् गच्छति । वदानी प्र ब्रूहीति^२ पूर्वेण सम्बन्ध ॥ १३ ॥

अस्येदुं भिया गिरयञ्च इच्छा दावा च भूर्मा जनुपस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुंजान ओणिं सद्यो भुवद् वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । भिया । गिरयं । च । इच्छा । दावा । च । भूर्मा । जनुपं । तुजेते इति ।
उपो इति । वेनस्य । जोगुंजान । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

स्कन्द० " " " " ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अस्य एव भवेन पर्वता च एता स्वस्थान तिष्ठन्ति । दावाभूमौ च प्रादुर्भूतात्
कम्पेते । कान्तस्येन्द्रस्य रक्षणम् उपोच्चारयन् सद्य एव भवतु^३ वीर्याय नोधा^४ ॥ १४ ॥

मुद्गल० अस्य इत् अस्मिन्नेन्द्रस्य भिया पक्षच्छेदभवेन गिरय च पर्वता अपि इच्छा निश्चया
स्वस्वदशे अन्वतिष्ठन्ते । जनुप प्रादुर्भूतात् अस्मादेवेन्द्रात् भीत्या दावा भूम च दावापृथिव्यापि
तुजेते । कम्पेत् इत्यर्थः । किञ्च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् तु स्वस्वापनायक रक्षणम् उपो जोगुंजान
अनेके सूक्ते पुन पुन उपपन्नयन् । उपप्लोक्यक्षिरर्थः । एवमूत् नोधा^५ ऋषि सद्य
वदानीतिव वीर्याय भुवत् वीर्याय भवेत् ॥ १४ ॥

अस्मा इद्दु त्यदनुं दाय्येषामेहो यद् वज्रे भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये परपृधानं सौर्वश्ये सुर्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यत् । अनुं । दायि । एषाम् । एकं । यत् । वज्रे । भूरे । ईशान ।
प्र । एतशा । सूर्ये । परपृधानम् । सौर्वश्ये । सुर्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

स्कन्द० ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तत् स्तोत्रम् एषाम्^१ स्वभूतम् अनु भवति । यस्मादयम् एक एव धन प्रयच्छति
भूरे ईश्वर । प्र आवत् एतशम् नाम सूर्यं स्वर्धमानं स्वश्चपुत्रं^२ अभिषेकारम् इन्द्र ॥ १५ ॥

मुद्गल० एक एक एव दाय्यं तेषु समर्थं भूरे बहुभिधस्य धनस्य ईशान स्वामी यत् स्तोत्रम्
वने यथापे । एषाम् स्तोत्राणां सम्बन्धि त्यत् तत् प्रसिद्ध स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अनु दायि ।
भकारित्वर्थं । उत्तरार्धस्य इयमाख्यापिका—स्वरो नाम कश्चिद्वाजा । स च पुत्रकाम सूर्यं
मुपासान्धत् । तस्य च सूर्यं एव पुत्रो बभूव । तेन सह एतदनाज्ञो महर्ष सुखं जालन्ति ।
वदेतदिहोष्यत् । अयम् इन्द्र चौधर्ये स्वश्चपुत्रं सूर्यं परपृधानम् स्वर्धमानम् सुर्विम् सोम-
नाम् अभिषेकारम् एतशम् एतत्सज्जयिम् प्र भरतम् । इत् उ इति पदपूर्णा^३ ॥ १५ ॥

१ यमपुत्रव मूढो २ सूँ इति ३. 'यति रि' अ^३. ४ 'या भयम् रि'; सर्वं तेषां कुं यदश.
रि' अ^४. ५. नास्ति रि ६. 'यात् यस्याननां रि' अ^५ ७. 'यस्सव पुत्रे कु. ८. ८. पूर्णो मूढो

एवा तै हरियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वेषसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावर्जुगम्यात् ॥ १६ ॥

एव। ते। हरिऽयोजन। सुऽवृक्ति। इन्द्र। ब्रह्माणि। गोतमासः। अक्रन्।

आ। एषु। विश्वऽपेशसम्। धियम्। धाः। प्रातः। मक्षु। धियावर्जुः। जगम्यात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १६ ॥

इति नर्तुभुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० एवम् ते हरी प्रावयितारौ यस्य तस्य सुप्रवृत्तानि इन्द्र! स्तोत्राणि गोतमाः अक्रन् ।

'कृतेषु च एतेषु' विश्वरूपां शुद्धिम् 'आ धाः' प्रायेण^१ स्तुतिनामं सूक्तमिति ।

इत्थं चतुर्थमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

अष्टकस्य तुले नातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥ १६ ॥

इति वेङ्कटनाथवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने
प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

मुद्रल० हरियोजन! इर्योः अद्वयोः योजनं वस्तिन् रथे स तयोष्टः । तस्य स्वामित्वेन सम्बन्धी
हरियोजनः । द्वे इन्द्र! गोतमासः गोतमसोऽत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठु भावर्जकानि अमि-
मुक्तीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तवैव अक्रन् अकुरुत । एषु स्तोत्रेषु
विरतपेशसम् बहुविधरूपयुक्तम् धियम् धिया लम्बरवार् धीर्धनमुच्यते । आ धाः धेदि
स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेसुरणि प्रातःकाले धियावर्जुः सुद्धया प्राप्तभव इन्द्रः मक्षु
शीघ्रम् जगम्यात् अस्मद्भक्षणार्थमागच्छतु ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये ऋकोनविंशो वर्गः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. इन्द्रस्य वि^१. २. नर्तुन् वि^१ अ^१. ३-३. एषु कृतेषु वि^१ अ^१. ४-४. नास्ति वि^१; आधाः

[६२]

प्र मन्महे शवसानार्थं शुभमाङ्गुपं गिर्वीणसे अङ्गिरस्वत् ।

स्तुतिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामाके नरे निश्रुताय ॥ १ ॥

प्र। मन्महे । शवसानार्थं । शुभम् । आङ्गुपम् । गिर्वीणसे । अङ्गिरस्वत् ।

स्तुतिभिः । स्तुते । ऋग्मियायार्चं । अर्चाम् । अर्कम् । नरं । निश्रुताय ॥ १ ॥

स्कन्द० 'द्विं दन्द्रदेवत्वे' । प्र मन्महे इति यद्यपि याज्ञाकर्मा पठित^१, तथापीह याज्ञया असम्भवात्^२ मन्मतेरर्चतिकर्मण^३ † इदं रूपम् । प्रवर्षेण स्तुत इत्यर्थः । किम् । उच्यते । शवसानाय शम् शवसानायेति शवसर्गतिकर्मण अयम् असानप्यत्यम्^४ । 'छन्दस्सामय उच्यन्ते' (पाठ २, ८६) इति । षष्ठ्यर्थे षतुर्थी । अङ्गु प्रति गन्तुरिन्द्रस्य स्वभूत सेनालक्ष्यं बभूव । अथवा 'तव' (निष २, ९) इति परनाम । सामर्थ्यावेहान्तर्णी समस्ये । बलवानिवाचरति शवस्यते । वाञ्छीत्ये पानम्^५ । छन्दस्सत्वात् चार्धषड्गुक् । शवसानस्य शम् । यन्त्रता यदाचरत् तच्छीलस्येन्द्रस्य स्वभूत बलमित्यर्थः । कन । आङ्गुपम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा जादृग्येण स्तोमेन । कौडशस्येन्द्रस्य । उच्यते । गिर्वीणसे इत्यमरि षष्ठ्यर्थे एव षतुर्थी । स्तुतिभिर्नरेनोपस्य । कथम् । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस^६ इव कथम्^७ । न केवलं शम् । किं तर्हि । स्वयमपि सुशक्तिं स्तुवते कर्मण्यय न्यत्येन शतप्रत्यय । सर्वत्र द्वितीयार्थे षतुर्थी । दोषैर्विज्ञिताभि स्तुतिभिरेभ्येति स्तोत्रभि स्तुयमानम् ऋग्मियाय ऋग्मिय स्तुत्येहं स्तुतिमन्त वा अर्चाम स्तुत अर्कम् द्वेषं नरं मनुष्याकारं निधुत विरुपात् सर्वत्र । अथवा स्तुते इत्यायास्तादृष्ये स्वार्थे एव षतुर्थ्ये । अर्चतिरतु सामर्थ्यादु प्चारणार्थं । 'निहुर्मद्वेना वव' (अ १, १०१, १) इति यथा । अर्कशब्दोऽपि मन्त्रप्रथम । स्तुयमानत्वादिगुणकेन्द्रस्वार्थाय उच्चारयान्, स्तुतिरुक्षणं मन्त्रमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट०

'अथ 'प्र मन्महे' शब्दाय माधवो व्याचिकीर्षति ।

अथद्विविहीनानामाहायं प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

पदकार. पदापीह भावगुह्यात् कानिचिद् ।

तेषामपि स्वरेणैव कुर्यादर्थविनिर्णयम् ॥ २ ॥

निर्विषयेद् बहुवीहेरर्थमादौ स्वतो यदि ।

अथ तदुपरस्वार्थमन्ते विद्यति चेद् स्वर ॥ ३ ॥

† 'छन्दो' दर्शना 'अतिविदुरोण' इत्ये मन् ।

'दृषा यातु शर्वा' इति तु यस्या प्रेरण कर्ता ॥ ४ ॥

१ इत्य आरभ्य १, ६९, २ इति मन्त्रभाष्यस्य 'श्वेतान्ता मुदितस्वत्' इति पर्यन्तं मुदितम् ति
२. नास्ति च. ३. † निष ३, १९ ३२ नास्ति च † तु निष ३, १५. ४ 'तन्म'
मूको ५. व च ६. 'ते मूको * कथमे मूको ८. इ १५७ अ द. ९. मनिविद्वे नर
१०. १०. उच्यते तु परत एवपीणसेत्येताया पंक्तयः. † अ ५, ४, ५. ‡ अ १, १०, १०

'भराम्याङ्गुपमास्वेन'^१ स्वरात् तत्पुरुषो भवेत् ।
 पर्याप्तो धोप माङ्गुपो वस्थाने गश्च दृश्यते ॥ ५ ॥
 'यःस्यं घोषदसि'^२ इति यजुः केचिदधीगये ।
 कटाः 'गोषदसि' † इत्येवं गङ्गारादिमधीयते^३ ॥ ६ ॥
 विशेषेण पनायन्तः 'तद्विप्रासो विपुन्यवः'^४ ।
 कल्कली 'कुत्तदन्तो 'शानं देवः'^५ करंली^६ ॥ ७ ॥
 बहुव्रीहेः स्वरं पश्यन्मयं तत्पुरुषस्य च ।
 सार्धं ह्यपे स्वरं जह्याद् 'वर्षणं' 'चो द्विशार्दसम्' ‡ ॥ ८ ॥

नोपा.^७ । प्र वृमः^८ बलाचरणशीलाय बलकरणे^९ स्तोमं गीर्भिरननीयाय जज्ञिरोवत् । स्तोत्रैः
 स्तुवते पुरुषाय, यं^{१०} ऋगईः स्तुत्यो भवति वरमै, वृमः स्तोत्रं ननु प्रसिद्धाय ॥ १ ॥

मुद्राल० 'प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाके षत्वारि सूक्तानि गतानि । 'प्र मन्नेहे' इति त्रयोदशके पञ्चमं
 सूक्तम् । नोपा ऋषिः । त्रिगुप् छन्दः । इन्द्रो देवता^{११} ॥

उपसर्गनाय 'श्वः' (निप १, ५) इति बलनाम । उदिवाचरते । यथा बलं-श्वम् इति तथा
 सवृणां इत्येत्यर्थः । निर्बण्डे गीर्भिः स्तुतिकृष्णगीर्भोभिः सम्भजनोपाय । 'गिर्भणा देवो भवति,
 गीर्भिरनं वनयन्ति' इति यास्कः (६, १४) । एवम्भूतायेन्द्राय श्वम् सुखेहेतुमूत्रम् आङ्गुपम् स्तोत्रम्
 अङ्गिरसन् अङ्गिरस इव प्र मन्नेहे ययं स्तोत्रात्ः प्रकर्षेणाव्यपठानः । अथगत्य च मुमुक्षुभिः
 सुष्टु भावनेकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसन्धेः स्तोत्रं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये श्मिमयाय
 य इन्द्र ऋषिमयोऽर्चनीयो भवति तस्मै नो सर्वेषां नेत्रे विभृताय यष्टभ्यतया विशेषेण
 प्रशयाताय । एवम्भूताय तस्मै अर्धम् मन्त्ररूपं स्तोत्रम् अर्चानं पूजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्र वीं मुहे महि नमो भरध्वमाङ्गुर्ध्वं श्वसानाय सामं ।
 येनां नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अर्विन्दन् ॥ २ ॥

प्र। वः। मुहे। महि। नमः। भरध्वम्। आङ्गुर्ध्वम्। श्वसानाय। सामं।
 येनां। नः। पूर्वे। पितरः। पदज्ञाः। अर्चन्तः। अङ्गिरसः। गाः। अर्विन्दन् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः इति प्रथमाधे द्वितीया । पुत्रस्य वीरस्य धापं प्रतिनिर्देशः । ऋत्विजां वा । हे मदीयाः
 पुत्राः! वीराः! च ऋत्विजो! वा यूयम् महि नमः सोमलक्षणमश्नुं महे महते इन्द्राय प्र भरध्वम्
 प्रापयत । इत्येत्यर्थः । आङ्गुर्ध्वम् स्तोमार्हम् शरयानाय । न च केचन नमः । किं तर्हि ।
 साम यथो मन्त्रलक्षणम् । कीदृशम् । उच्यते । येन नः भस्माङ्गुं पूर्वे पितरः पदज्ञाः पदमत्र
 इत्यस्य जगत आधयत्तान् कारणात्मा उच्यते । वज्राः । अर्चन्तः इन्द्रं स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः
 पणिभिरपदुवास्तवीः गाः अर्विन्दन् प्रविठभ्यन्तः ॥ २ ॥

१. ऋ १, ६१, १. २. डे १, २, २, १. ३-३. 'यद... गच्छ' वि^१; 'वदति तदेतत्पुत्र' वि^२ अं
 क कर्त्तुं † कठ १, २. ४. ऋ १, २२, २१. ५-५. 'इन्द्रे वामदेवः' बॅकम. ६. ऋ ४, १०, १४,
 ७-७. नास्ति वि^३. ‡ ऋ ५, ६४, १. ८. नास्ति कु. ९. प्रत्युत्तुं प्रति गण्टे बला^४ वि^४ अं.
 १०. 'वरं वि^५ अं'. ११. नास्ति वि^५ अं. १२-१२. नास्ति नं^५.

मुद्रल० अत्रेदमाख्यानम्—सरमा देवञ्जनी । पणिभिर्गोन्वपहृतासु तद्गन्वेदनाय तां सरमामिन्द्रः प्राद्वीत् । तथा लोके स्थायो ब्रह्मन्तर्गतगुणान्वेदनाय श्वानं विस्त्रजति वद्वत् । सा च सरमैव भवोत् । हे इन्द्र! अस्मदीयाय शिशवे तद्गोसम्बन्धिक्षीराद्यञ्च यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । ततो गत्वा गवां स्थानम् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मी न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा गाः स इन्द्रोऽलभत' इति । अयमर्थोऽस्मात् प्रविगाथते । इन्द्रस्य अङ्गिरसाम् ऋषीणाम् च इष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवञ्जनी तनयाय स्वपुत्राय धासिम् अन्नम् विदार अविन्दत् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिः बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिम् अत्तारमसुरम् भिनत् अवधीत् । तेनापहृताः गाः विद्वेत्' अलभत । ततः नरः नेतासो देवाः उक्षिवाभिः गोभिः सह राम् वायशन्त भृशं हर्षसन्धमकुर्वन् ॥ ३ ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयोंऽनु नर्वञ्चैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् । स्वयं । नर्वञ्चैः ।

सरण्युभिः । फलिगम् । इन्द्रः । शक्र । वलम् । रवेण । दरयः । दशग्वैः ॥ ४ ॥

स्वप्न० य उक्तगुणोऽसि सः सुष्टुभा स्तोभतिरर्चतिकर्मा (तु. निघ ३. १४) । घोभनया स्तुत्या । सः एव स्तुभा' स्तुतिनाश्रेण वत् सप्तभिः । कैः । सामर्थ्याद् ऋषिभिः । कतमैः । ये पूर्वैते सर्वलोकाप्रसिद्धाः सप्तर्षयः । 'सप्तर्षयो' भरद्वाजः कश्यपो गौतमोऽपि । विद्वाभिर्नो जमदग्निर्वैतिष्ठः सप्तमः स्मृतः' इति । कीदृशैः । विप्रैः मेधाविभिः । 'स्वरेण' 'स्वरति, वेनति' (निघ ३. १४) इत्यर्चतिकर्मासु पाठान् स्वस्ववद इह स्तोत्रवचनः । अन्येन च स्तोत्रा जनेन । स्वयं स्तुत्यः । नतवै । नवा सर्वदेव भ्रमवर्जिता गतिर्वेषां ते नमन्वाः । नवनीते वा गतिरभिलापो येषां ते नवन्वाः । 'अङ्गिरसः । कुत एतत् । 'अङ्गिरसो नः पितरो नमन्वाः' (ऋ १०. १४. ६), 'अथास्यो अङ्गिरसो नमन्वाः' (ऋ १०. १०८. ८) इत्यादिषु नमन्वा इत्यस्याङ्गिरससु प्रसिद्धत्वात् । तैश्च कीदृशैः । सरण्युभिः सरणकामैः । सखित्वात् सर्वत्र त्वया सह सरणकामैः इत्यर्थः । अद्रिम् तुर्गं पर्वतं तत्स्थं च फलिगम् असुरम् । हे इन्द्र! शक्र! शक्र! वलम् च वलम्' नामासुरम् रवेण शस्त्रेणैव महता दरयः विदारितवानसि । दशग्वैः दशभिर्मांसैः' सिद्धिं गतत्वात् दशगवा भृशय उच्यन्ते । स्वयं इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । भृशुभिश्च स्तुत्याः । यस्त्व सुष्टुभा स्तुत्या, स्तुतिनाश्रेण च सप्तभिश्चान्येन च लोका जनेन शङ्कितोभिश्च भृशुभिश्च स्तुत्या, सोऽद्रिं 'फलिगं वलं' महता शस्त्रेणैव म्बदारय इति 'समस्तार्थः । अथवा 'स सुष्टुभा स स्तुभा' इति त्रुवीपार्श्वेदेत्यात् स्तुत् । सखिति वाच्यक्षेपः । सप्त विप्रैरित्याद्याश्च सहयोगलक्षणास्तुतीयाः । स्वरेण स्वयं इत्येतावपि सूत्राद्योपजापयोः 'इत्यस्य उपस्थापयित्वाचनो । यस्त्वं स्वयं उपस्थापयिता दानूष्णो' सुष्टुभा' स्तुतिनाश्रेण च स्तुतः' सन् सप्तर्षिभिरङ्गिरसिभिर्युभिश्च सह स्वरेण शस्त्राणुपस्थापयित्वा यज्ञेण रवेण शस्त्रेण च महता अद्रिं 'व्यदारय इति । तथा च योद्भृशुपीनपि समरमादशं विप्यति— 'एह ममन्पृथयः' सोमशिताः' (ऋ १०. १०८. ८) इति, 'बृहस्पतिर्गो अविन्दन्निगूळहाः सोमो

१. 'ते इति मे'. २. 'आ म. ३. ३. नास्ति म. ४. नर्ष म. ५. दशगवैः कु. ६-६. फलिग-

पत् म; पतिर्वै कु. ७. 'इया इतीया कु. ८. सिद्धिः म. ९. श्दारयः कु.

प्राधान्यं ऋषयश्च विधा' (ऋ १०, १०८, ११) इति च ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः इन्द्रः स्तोत्रेण शोभनेन 'सप्तभिः ऋषिभिः' प्रयुज्यमानेन आगतयत्कः सिंहादेन अदिम्
स्वरणकुशलः^१ अङ्गिरोभिः सह दारयति^२ । सद्युसरणमिच्छतिः^३ दशम्यः अङ्गिरोभिर्भेदविनाए
फलिगम्^४ मेधाकारम् वल्म्^५ असुरम् इन्द्रः शकः दारितवानसि । नवभिर्मासैरङ्गिरस्सु सप्तमासी-
नेषु केषुन पशूनलभन्व, दशभिरपरैः । उतौ नवम्वा दशम्वाश्चोच्यन्ते । 'पास्वस्त्याइ—'नवपत्न्यो
नवनीतयुतयो वा' (वा ११, १९) इति^६ ॥ ४ ॥

मुद्रल० अङ्गिरसो द्विविधाः । सप्तप्रागमनुविष्णुतो ये नवभिर्मासैः समाप्य गताः ते दशमाः ।
ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जन्तुः ते दशमवाः । शास्त्रैरुभयविधैः विप्रैः मेधाविभिः
सप्तपुभिः सप्तैः शोभनां गविमिच्छतिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त इष्य मेधाविभिःप्रयु-
योऽङ्गिरसो दशमन्ते । एवम्भूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुना शोभनस्तोभयुक्तेन^७ स्वरेण उदाचादिध्रमस्तो-
पैतेन^८ 'स्तुभा स्तोत्रेण' स्वयं सुष्टु प्राप्य सः त्वम् हे शकः शक्तिस्तम् इन्द्र । एवम्भूतः
सः त्वम् अदिम् आदरणोपम् । वज्रेण केतव्यमित्यर्थः । फलिगम् फलं प्रतिविम्बम्, उदकिप्रस्तोति^९
फलि स्वच्छमुदकम्, तद् गच्छत्याघारत्वेनेति फलिग । एवम्भूतम् वल्म् मेघम्^{१०} रथेण नवनीतेन
शप्येन दत्तः अभीषयः । त्वदीयशब्दध्रममात्रेण^{११} मेधो विभेदीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्सु वि वंरुपसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सातु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अङ्गिर ऽभिः । दस्सु । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सातु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० गृणानः स्तवमानः अङ्गिरोभिः हे दस्तु । उपसात्^१ उपसृष्टपथितः ! वि वः विवृतमकार्षीः ।
केन । उपसा सूर्येण च । गोभि रश्मयः^२ अत्र गाय उच्यन्ते । 'दत्र गानो भूरिपथा'^३
(ऋ १, १५४, ६) इति यथा । 'रदिमभिश्च । अन्धः उमोऽग्रान्ध उच्यते'^४ । गगामद्वीतय
यत्पणिभिः कृतं तमस्तत् । सर्वैर्न्योतिभिः^५ प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । अथवा या इति उपसा
सूर्येणति^६ एताभ्यामेव इत्याभ्यां सम्बन्धते । गोभिरित्येतनु गृणान इत्येतेन सम्बन्धते । गोत्रपदस्य
स्तुतिवचनः । 'गोभिर्यदीमन्ये अमम्' (ऋ ८, २, ६) इति यथा । स्तुतिभिः^७ स्तवमान
इत्यर्थः । 'अथवा गोदानम् साद्यादिमद्वचन एव । सहयोगलक्षणा तु तृतीया । 'अन्धः' (निष २, ७)
इति अन्धनाम । दुर्गन्धं यत् पणीनामग्रं तद्वद्वताभिर्गोभिः सह प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । एतास्मि-
न्वाथ उपसा सूर्येण इति तृतीया सहयोगलक्षणापि सम्भवति । उपसा^८ सूर्येण च^९ सह विवृतमकार्षीः^{१०}
इति । किञ्च वि भूम्याः^{११} अप्रथयः विशन्वोऽग्र विगमेः पणीनां स्मृतपाः भूमेः रि
अप्रथयः विगत्प्रथमनक्तोः । हे इन्द्र सातु उगिष्टुं प्रदेसम्^{१२} । पणीनामुष्मि विरिदुर्गोभि
पाशिववानसीत्यर्थः । किञ्च दिवः रजः उपरम् रजो^{१३} श्लोकः । उपरि भवति इति^{१४} इतर ।

१-३. लुप्तकविभिः वि' अ'. २. 'मे कु' छप. ३. दारयति छ; दारयति वि' अ'. ४. 'निपु' इ
ति' अ' कु छप. ५. नास्ति वि' अ'. ६-९. नास्ति वि' अ'. ७. गोभन्तु' मूको. ८. 'दिश' अ'.
९-१०. नास्ति मूको. १०. उति' मूको. ११. '५ स्तुत्य' मूको. १२. 'अमाम' अ'. १३-१४. नास्ति अ.
१४-१४. 'निपु' अ'. १५. नास्ति अ. १६. 'दनु' अ. १७. मू. अ.

दिव उपरि भवो लोकः महभाष्यः तपभाष्यो वा । तनपि स्वनेव अस्तभावः स्तम्नातिः^१
प्रतिबन्धार्थः । सोऽपि स्वत्प्रतिबन्ध एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

येकूट० उपस्तुयमानः अहिरौभिः उपक्षपयितः! विपारितवानसि! उपसा सूर्येण च सहायाभ्याम्^१ ।
पशुनिमित्तम् अन्धकारम् भूम्याः च उचिद्धृतं देशम् वि अप्रथयः विपमां^२ समीचकर्षं । दिवः लोकस्य
मूलम् भयः स्थित्वा^३ अस्तन्नाः^४ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे दत्स । दर्शनीय ! शत्रूणामुपक्षपयितः । वा इन्द्र ! त्वम् अहिरौभिः ऋषिभिः गृणानः स्तुयमानः
सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैः अन्धकारम् वि वः ज्यहृणोः । स्यनाशय इत्यर्थः ।
उषा हे इन्द्र ! त्वम् भूम्याः पृथिव्याः शत्रु समुष्पिद्धप्रदेशम्, वि अप्रथयः विशेषेण विस्तीर्ण-
मकरोः । विपमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवः अन्तरिक्षस्य रजः रजसो लोकस्य उपरम्
उसं मूलप्रदेशम् अस्तभावः अस्तन्नाः^५ । यथा अन्तरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथाऽकार्पांरित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

तद् प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तद् । ऊँ इति । प्रयक्षजमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुजमम् । अस्ति । दंसः ।

उपहरे । यद् । उपराः । अपिन्वत् । मध्वर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

स्कन्द० तद् उ उकार एवार्थे । तदेव प्रयक्षतमम्^१ पक्ष पूजायाम् । प्रकरणे 'पुन्यतमम् अस्य' इन्द्रस्य
कर्म दस्यस्य शत्रूणामुपक्षपयितुः चारुतमम् अस्ति दंसः । एकवाक्यताप्रसिद्ध्या यद्यपि उपासीत्ये-
दद्वयमप्यत्रापाहृत्यम् । यद्यपि चारुतमं शोभनतममन्यदस्ति इत्यः कर्म असुरवधादि
तथापि^२ त्रैलोक्यस्थितिविद्येतरवाचदेव प्रयक्षतममस्येति । कृतमत् । उपहरे— उपहरे द्वारवित्तिकर्मो
(तु. निप २, ८) । हरो मक्षः । यस्य समीपे उपहरे । इतिर्भक्षणानन्तरं शोभयानानन्तरं
धेत्यर्थः^३ । ^४अथवा उपहरोऽन्तरिक्षप्रदेशः^४ । तत्र । यत् उपाः मेघनामैवत् (तु. निप १, १०) ।
जायपेक्षं यात्र क्षीलिङ्गम् । मेघनामोः^५ अपिन्वन् अन्धर्णावप्यर्थोऽत्र विन्विर्द्वयः । अपिन्वयत्
अक्षेपयत् । क्षारितवान्^६ इत्यर्थः । कोरणीः । मध्वर्णसः^७ मधुरोदकाः नद्यः शम्भुकारिणीः पतस्रः
चतुस्रस्थाकाः । अथवा चतस्रः इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा द्वितीया । ठक्कुतेरथ^८ कर्मप्रवचनीयः
प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः^९ । चतस्रो दिशः प्रति । चतस्र्यपि द्विद्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

येकूट० तद् एव पुन्यतमम् अथ कर्म । दर्शनीयस्य कस्याप्यतमम् अस्ति कर्म । किं तद्विद्याह—
उपहरे इति, चतस्रः विद्यः मधुरोदकाः नद्यः मनुष्यसमीपे भद्रुहत्^१ दिग्भ्यो नदीमैनुष्यात्
प्रापयति ॥ ६ ॥

१. एव-ने^१ अ. २-२. नास्ति वि^२ अ. † विनाति^३ अ. ; गरीत^४ कर्ष. ३. निहना वि^५
कर्म; विपमं छ क्षोभ. ४. 'तद् इन्द्र सूर्येण शोभनेन्दतद्वान्तः वि^६ अ. ५. अस्तन्नाः कर्ष. ६. महाशय
मूको. ७. 'तमः दक्षमो अ. ८-८. पुक्नीपय अ. ९. नास्ति अ. १०-१०. इहेत्^७ अ. ११. *गतिः
क. १२-१२. नास्ति अ. १३-१३. 'नेवमविद्ययाऽन्तर. अ. १४. उपहरे वि^८ अ; मधुर कर्ष.

मुद्रल० अत्र दसस्य दर्शनीयस्य इन्द्रस्य तत् उ तदेव कर्म प्रयक्षतमम् अविशयेन पूज्यम् दंतः इमं चाकृतमम् अविशयेन शोभनम् अस्ति । किं तद्विषय आह—अयमिन्द्रः उपहरे उपहर्तवे गन्तव्ये प्रथिव्याः सगन्धिनि सनीपे देते उपराः उहाः स्वापिवाः^१ । मध्वर्षतः मधुरोदकाः चतस्राः नगः प्रधानमूवाः गङ्गानदीः अपिन्द्र भसिञ्चत् इति । यत् एतत् कर्म तदन्त्येन कर्तुमदाक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

द्विधा वि वेत्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरंकेः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद् रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विधा । वि । वेत्रे । सनजा । सनीळे इति सनीळे । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अंकेः । भगः । न । मेने इति । परमे । विज्योमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

स्कन्द्० द्विधा^१ द्विधाशब्दो द्विधाशब्दस्यार्थः । वि-शब्दश्चात्रानेकत्वप्रतिपादनमात्रपरः । अनेकधापि ये सम्भक्त्यान्^२ । सनजा सनशब्दश्चिरत्पर्यायः^३ चिरजाते । के । सामज्यात्^४ धावाशुधिवी । कीदृशो । सनीळे समानस्थाने स्फुटिकाकोरपद्ये । एकस्मिन् कारणत्वनवि व्यवस्थिते उने अवि धावाशुधिव्याशनेकधा सम्भक्त्यानित्यर्थः । कीदृशः । उच्यते—अयास्यः अयासो नामाद्विरसोभि-
 धेतः^५ । कथमवगम्यते । 'एद् गमन्नुपयः सोमक्रिया अयास्यो अद्विरसो नभन्वाः' (अ १०, १०४, ८) इति दर्शनात् । स्तवमानेभिः प्रथमार्थे तृतीयया । इन्द्र स्तवन्^६ अंकेः मन्त्रैः । इन्द्रप्रसादादित्यर्थः । अथवा अनेतुमन्त्रक्यत्वात्पास्य^७ इन्द्र पूजोच्यते । स्तवमानेभिरिति तु कर्मणि शानच् प्रत्ययो^८ दृष्टव्यः । मन्त्रैः स्तवमान इन्द्र उने अवि धावाशुधिव्यो सम्भक्तौ इत्यर्थः । द्विधा, भगः न मेने भग आदित्यः । मेने खिद्यो राधुपसाविद्भामिधेतः । यथा आदित्यो राधुपसोः उदायचरणात् तरिस्पतेः । एवम् परमे व्योमन् स्वाने कारणत्वात्वे । अधारयत् रोदसी मुदनाः सुकर्मा इन्द्रः । इत्यख्य द्वि जगतो धारणं धर्मापचन् । धर्माधर्मां पृष्टिद्वारक्यादि-
 न्द्रायती । अत एतनुच्यते । अधारयद्रोदसी सुदंसाः इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्वैषम् वि वेत्रे चिरजाये^१ मुकापारे^२ धावाशुधिवी स्तवमानेः^३ कोरैरिन्द्रः गमनकुदात् । भव इय महोरात्रे परमे व्योमिन् मन्तरिक्षे धावाशुधिव्यो धारयति सुकर्मा ॥ ७ ॥

मुद्रल० अयास्यः यासः प्रयत्नः उत्साहो यासः, न यास्यः अयासः । सुदंशुः प्रयासैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्य इत्यत आह—स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वन्निः पुरीषे । अंकेः स्तुतिर्कर्मेश्चैः स्तवमानः स्तविन्द्रः मुसाधो भवति । सनजा सनेति निरासो निरास्यः । निरास्यजाते सर्वथा पिष्टमानन्वभावे इत्यर्थः । 'प्रथमभारविकारधाचिना जनिना^४ द्वितीयो भारविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथा 'नीत्यलिकृष्ट्य धरदरयार्थेन सम्भन्धः' इति और्यातिक्रमिति सिद्धं इमः इति धारभाष्यम्^५ (१, १, ५) । सनीळे समाने नीळे निशस्तस्यान यथोक्ते । रोदमे इत्यर्थः । पूर्वविधे धावाशुधिव्यो द्विधा द्विधा वि वेत्रे विवृते अर्कान् । नेदनास्ताप-
 क्तित्यर्थः । मेने मननीचे परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि विविधरक्षणे नभसि वर्तमानः भगः न

१. धारजाते मूको. २. नास्ति अ. ३. त्रिभुजं मूको. ४-५. नास्ति अ. † 'वेदा. सूको. ५. एवम् अ. ६. मन्त्रैः ७. ए. ७. एतत् कु. एवम् अ. ८. वरिष्यं अं; प्रथिव्यं रि. ९. 'रोदो रि. १०. एवम् अ. ११. 'पानातो' रि. १२. अजिगात् मूको. १३. एतत् मूको सा.

सूर्य इव तुदंसाः शोभनकर्मा इन्द्रा रोदसी धात्रापृथिव्यौ अथारवत् अपोपयत् ॥ ७ ॥

सनाद् दिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिस्त्तोपा रुद्राद्रियपुंभिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनाद् । दिवं । परि । भूमं । विरूपे इति विरूपे । पुनःपुनर्भुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अजा । उपाः । रुद्राः । रुद्राः । अपुःपुंभिरा । आ । चरतः । अन्याः । अन्याः ॥ ८ ॥

स्कन्द० सनाद् इति पञ्चमीनिर्देशात् प्रभृतीति वानयसोपः, चिरात्प्रभृति । दिवम् परि सुलोके प्रति । 'भूमशब्दोऽत्र भूतजातवचनः । 'जावा च भूमा जनुपस्तुजेते' (ऋ १, ११, १४) इति यथा । सर्वं भूतजातम् । विरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनर्भुवित्पुं । युवती सर्वदेव तक्ष्यौ जरावर्जिते । नित्ये इत्यर्थः । स्वेभिः एवैः अचरन्त्यर्थस्य एवानि आगमनान्वाभिमन्त्रेणानि । आत्मीयैर्नित्यकालै-
रागमनैः । कृष्णेभिः अजा शुद्धोऽपि आत्रानुपूर्वाभिं ब्रह्मण्यः । कृष्णैरनुगतः । काऽसौ । सानर्थाद्वात्रिः । उपाः रुद्राः दीप्तैः शुद्धैः अनुगता । कैः । अपुंभिः रूपनामैतद् (दृ. निष ३, ७) । तमो-
लक्षणैः ज्योतिर्लक्षणैश्च रूपैः । आ नरतः गच्छतः । न केवलं । दिवं भूतजातं च प्रति । किं तर्हि । अन्यान्या अन्योन्यञ्च । राश्रिर्हि तमोलक्षणेन रूपेणोपसं प्रत्यागच्छति, उपाःकालेऽपि तमसोऽनुगमनदर्शनात् । उपा अपि ज्योतिर्लक्षणेन रूपेण 'राश्रिं प्रत्यागच्छति', राजावपि-
कियत्तदिवत् प्रकाशस्याऽनुगमदर्शनादिति । चिरादेव प्रभृति विरूपत्वादिगुणे राष्ट्रुपसौ कृष्ण-
शुक्लान्यां तमोऽज्योतीरूपाभ्यामनुगते निषतकालैः आत्मीयैरागमनैर्दिवं सर्वं च भूतजातमन्योन्यञ्च प्रत्यागच्छतः इति समस्तार्थः । पूर्वमित्याहुः स्वरूपेणैव राष्ट्रुपःकर्मकीर्तनमात्ररूपत्वाद्वाऽऽपुपो-
देवतां प्राप्नोति । ऐन्द्रं चेदं सूक्तम् । अतो यत्तच्छब्दावप्याहृत्य पूर्वदेवां एकवान्यता योज्या परया वा । ये विरूपत्वादिगुणे राष्ट्रुपसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं च प्रत्यागच्छतस्ते
अप्यधारयत्, न केवले रोदसी—इत्येवं पूर्वैकान्तपठः । परया तु ये विरूपत्वादिगुणे राष्ट्रुपसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं च प्रत्यागच्छतस्तान्यां सहेति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० चिरादारभ्य दिवम्^{१०} भूमिञ्च लक्ष्योक्त्य^{११} नानारूपे पुनःपुनर्जायमाने त्रयो स्त्रैः गमनै-
रहोत्तमे चरतः । राश्रिः कृष्णैः सौंश्चरति, 'इषेतेः अहः । एवम्^{१३} अन्यान्या^{११} आ चरतः एकस्या
उपर्यन्या तस्या उपर्यन्येति ॥ ८ ॥

मुद्रल० विरूपे शुद्धहृन्मयता विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवसं जायमाने युवती तक्ष्यौ
राष्ट्रुपसोः सर्वदेकरूपत्वात् । एवंभूते राष्ट्रुपसौ दिवम् सुलोकम् भूम भूमिञ्च सनाद् चिरकाला-
दारभ्य स्वेभिः एवैः स्वरूपैर्गमनैः परि चरतः पर्यावर्तेते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अजा
राश्रिः कृष्णेभिः अन्धकाररूपैर्गौललक्षिता उपाः च रुद्राद्रिः दीप्यमानैः अपुंभिः स्वसरीरभूतैस्ते-
जोभिरुलक्षिता अन्यान्या परस्परान्यतिद्वारेण आ चरतः आवर्तेते । हे इन्द्र ! एतत्सर्वं स्वयं
कार्येण, स्वदधीनत्वात् सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. 'योर्' अ. ४. 'तुरक्य कु. ५. 'परा' अ. ६-८. लक्ष्ये-
पैव राष्ट्रुपःकर्म अ. ; ७. देवता मूको. ८ भूतमन्यो' अ. ९. 'जातं' अ. १०. 'दं भूतजातं च वि' अ.
११. 'शोक्तं अ' वि'. १२-१२. 'रोदसीरौररररौ' अं; 'सौंश्चरीररौ' वि'. १३. गन्वा च' वि' अ'.

सनेमि सुख्यं स्वपस्यमानः सुतुदीधारु शर्वसा सुदंसाः ।

आमासु चित् दधिपे पृक्मन्तः पर्यः कृष्णासु रुशद् रोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सुख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सुतुः । दाधार । शर्वसा । सुदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिपे । पृक्म् । अन्तरिति । पर्यः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्कन्द० सनेमि 'सनेमि' (निघ ३, २७) इति पुराणनाम । चिरन्तनम् सख्यम् स्वपस्यमानः शोभ-
नानि 'कर्माणि येषां ते स्वपसः' स्थितप्रकृतयोऽत्यन्तमहारमानः, तद्दाधारन् स्वपस्यमानः ।
आत्मीययोर्मोताविश्रोः सुतुः पुत्रः दाधार धारयति शर्वसा खेन मलेन सुदंसाः सुकर्मा ।
इन्द्रः सान्द्रुपोभ्यां सह पूर्वप्रवृत्तं सख्यं न अहातीत्येवमिह 'न्यास्यातव्यम्' । परोऽर्धकं
प्रत्यक्षकृतो भिक्षं धारयम् । आमासु चित् आममपकम् । अपक्यास्वपि भक्षयोग्यास्वपि
सतीवित्पर्यः । दधिपे वृष्टिद्वारेण त्वं धारयसि पृक्म् भक्षयोग्यम् अन्तः मध्ये पर्यः हीरम्
कृष्णासु अपि गोषु रुशत् दीप्तम् । शुक्लमित्यर्थः । रोहिणीषु रोहितासु च । एतदुक्तं भवति—
सर्वत्र कारणानुरूपं कार्यम् । भवतस्त्वेतन्माहात्म्याद्भक्ष्यासु 'कृष्णासु रोहितासु' च गोषु मध्ये
शुक्लस्य पर्य इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सख्यम् शोभनानि कर्माणीष्वन् शर्वसा स्वपमान इति । इभ्यं षडवत्त्वाद् — 'ओतो
जातमुत्तमन्य एनम्' (अ १०, ७१, १०) इति मन्त्रः । सुकर्मा स्वम् आमासु कृष्णासु
'रोहिणीषु च' गोषु पृक्वम् इवेतं पर्यः अन्तः धारयसि ॥ ९ ॥

मुद्रल० स्वपस्यमानः स्वपः शोभनं कर्म, तद्दिवापारम् शपसा शर्वसो षडस्य सुतुः पुत्रः । भवितव्य-
वानित्यर्थः । सुदंसाः शोभनमागादिकर्मयुक्तः । पृक्मन्तः इन्द्रः सख्यम् यजमानानां सखित्वम्
सनेमि पुराणम् दाधार धारयति । पोषवतीत्यर्थः । चित् आमासु चित् आमासु अपरिपकासु
गोषु च अन्तः मध्ये पृक्वम् परिपकम् पर्यः दधिपे धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु
रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्दिपरीतम् रुशत् दीप्यमानं इवेतवर्णं पर्यो दधिपे ॥ ९ ॥

सनात् सनीळा अवनीरवाता वृता रक्षन्ते अमृताः सहीभिः ।

पुरु सुहृन्ना जनयो न पत्नीर्विस्वसन्ति स्वसारो अर्हयाणम् ॥ १० ॥

सनात् । सनीळाः । अवनीः । अवाताः । वृता । रक्षन्ते । अमृताः । सहीःभिः ।

पुरु । सुहृन्ना । जनयो । न । पत्नीः । विस्वसन्ति । स्वसारः । अर्हयाणम् ॥ १० ॥

स्कन्द० वनात् चिरदेव प्रभृति सनीळाः समावसिन्द्राक्यं स्थानं वासां ताः सनीळाः । केऽप्य-
विषया हरपर्यः । काः पुनरेताः । रतुपयः । कीरव्याः । अवनीः अवतेः प्रीत्यर्थस्यैव इत्यद् ।

१. नासि गृको. २-२. नासि अ. । (सच. गृको. १. 'दाधिविह अ; 'दग्धेवे' कु. ४. 'दग्ध. गृको.
५. नासि कु. १-१. 'दग्धे' कु. ०-०. 'उ दग्ध न सि' अ; 'पु अग्धेषु व हि' करे. ८. 'दी अ' कु.

प्रीतिवन्नन्यः अवाताः वातिर्गतिकर्मा (तु. निय २, १४) । अगतपूर्वां धम्यत्र स्तुत्ये । प्रता वृत्रवधादी-
भीन्द्रस्य कर्माणि । रक्षन्ते 'अपृताः नित्याः' सहोमिः बलैः सह । अकीर्यमानानि हीन्द्रस्य कर्माणि
च बलाभि च विस्मरणाद् विलप्य गच्छेयुः । तानि कीर्तयन्त्यः स्तुतयो रक्षन्तीस्तुच्यते । कियत्वः
स्तुतयो प्रतानि वा । उच्यते । पुः सहसा बहूनि सहस्राणि । कथं पुना रक्षन्ति । उच्यते ।
जनयः न पत्नीः अनिशन्दोऽत्र जननीवचनो द्रष्टव्यः । नशब्दश्चोपमाार्थविः पत्नीरित्यत्रा-
प्यनुपकम्प्यः । जनन्य इव पत्न्य इव च^१ । यया मातरो भार्या वा महता यत्नेन पुत्रं
पतिं वा रक्षेयुः^२ तद्वदित्यर्थः । ... .. ॥ १० ॥

वेङ्कट० चित्तादारभ्य पापेरेकस्मादुत्पन्नाः^१ अङ्गुलयः^२ सुशिक्षिताः कर्माणि रक्षन्ते 'कार्यकरणेनैः
अभ्यन्ताः'† पुरुषि सदस्राणीन्द्रार्थम्^३ । पुत्रजनयः^४ पत्न्यः इव पुमांसम् अहीतयानमिन्द्रम्^५ अङ्गुलयः
परिचरन्ति ॥ १० ॥

मुद्रल० सनात् चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताः वातं गमनं तद्वदिताः
एकगाम्यवस्थानाद् । अवाताः अङ्गुलयः पुः पुरुषि बहूनि सहसा असंख्याताभि प्रता प्रतानि
इन्द्रसम्बन्धीनि कर्माणि अपृताः पुनःपुनः करणेऽप्यालस्यरहिताः सत्वः सहोमिः आत्मीयैर्बलैः
रक्षन्ते पालयन्ति । अपि च ससारः स्वयमेव सरन्तोऽङ्गुलयः पत्नीः पालयिन्त्यः अहयागम्
लम्बारहितम् । प्रवल्गमित्यर्थः । जनयः न देवानां पत्न्य इव दुवस्थन्ति परिचरन्ति । अन्त्रलि-
भन्धनेनेन्द्रं प्रीययन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वगः ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्केसूयवो मृतयो दस्म ददुः ।

पतिं न पत्नीरुश्रुतीरुश्रन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन् मनीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्केः । वसुऽयवः । मृतयः । दस्म । ददुः ।

पतिम् । न । पत्नीः । उश्रुतीः । उश्रन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा । शवसावन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० अश्रेकवाक्यताप्रसिद्धयं पक्षच्छन्दावध्याहर्षयौ । यस्त्वम् नमसा नमस्कारेण नव्यः स्तुत्यः
अर्केः मन्त्रैश्च, तम् सनायुवः विरकामाः वसुयवः धनकामाः मृतयः अहमदीयाः स्तुतयः ।
धिरे धनमिच्छन्तोऽहमदीयाः स्तुतय इत्यर्थः । यश्च स्वोत्तुणां कामः स स्तुतिषु एते ।
किं जुवेन्ति । उच्यते । हे दस्म । ददुः गच्छन्ति 'त्वां शक्ति'^१ । गत्वा च पतिम् न^२ पत्नीः उवासीः
उश्रन्तम् स्पृशन्ति 'त्वा । त्वया सह सम्बन्धन्त इत्यर्थः । शवसावन् । मनीषाः^३ हे शवसावन् !
बलवन् ! मनीषाः मनसैपणीयाः । अत्यन्तोत्कृष्टा इत्यर्थः । स्तुतिवचनो वा मनीषासम्बन्धः । मत्तव
इत्येतैश्च च गमनसम्बन्धित्वेन स्तुतय उपासाः, न स्वर्गसम्बन्धित्वेनेत्येवमनुनरकृतवम् ॥ ११ ॥

१-३. गच्छन्तित्यर्थः अ. २. नास्ति अ. ३. रक्षेयुः कु. ४. उमयोः पालोत्पत्ता वि^१ अ^२.

५. जुत्वः कु. ६-८. कर्मणि रक्षन्तेर्लोपश्चरण...श्चान्तः वि^१ अ^२. † स्थानः वि^१ छ अ^२. ७. 'प्राणि-

कर्माणिन्द्रा' वि^१ अ^२. ८. पुत्रयः वि^१ अ^२ ; जनयः कु. ९. अक्षि^१ कुः अज्ञो^२ वि^१ १०-१०. त्वा कु.

११-११. त्वा शवसावन् ! मनीषाः इति । त्वया सह सम्बन्धन्त इत्यर्थः सूको.

वेङ्कट० चित्तवनाग्रदन्त्य^१ नववरा^२ नमस्कारेण अग्रैश्च धनकामा मम मत्तय. स्तुतयो नव निर्गच्छन्ति । १'तद्य. वा पतिम् इव परम्य कामयमाना कामयमान त्वा दृष्टन्ति बलवद्^३ ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इमं दसनीष^४ इन्द्र! अर्कं शशरूपैर्मन्त्रैः नमसा नमस्कारेण यस्त्वम् नृष्य स्तुत्यो भवति। सनायुष सनायनम् अग्निहोत्रादि नित्य कर्म आरमन हृष्यन्त वसूषव धनमिच्छन्त. मध्व मे भाविन त्वाम् ददु बहूना प्रयासेन जग्मु । हे शवसावन्। बलवन्! इन्द्र! तै प्रयुक्ता मनीषा स्तुतय त्वा त्वाम् स्तुयन्ति प्राप्नुवन्ति। दृष्टान्त । उद्यती उद्यत्य कामयमाना पत्नी परम्य उद्यन्तम् कामयमानम् पतिम् न यथा^५ पतिं सम्भजन्ते तद्द ॥ ११ ॥

सुनाद्रेण तत्र रायो गर्भस्ती न क्षीर्यन्ते नोपे दस्यन्ति दस्म ।

युमाँ अंसि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिर्षा शचीवुस्त्वर् नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सुनाद् । एव । तत्र । रायं । गर्भस्ती । न । क्षीर्यन्ते । न । उपे । दस्यन्ति । दस्म ।

युमान् । अंसि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीर । शिर्ष । शचीष्व । तव । नः । शचीभि ॥ १२ ॥

स्कन्द० सनात् चिरान् एव प्रवृत्ति तव राय धनानि गर्भस्ती बाहुनामैतत् (३ निष २, ४) । वसुमन्त्र्याविद्य हस्त वतंते । सप्तमीनिदनाच्च स्थितानीति वाक्यशेष । हस्ते स्थितादि । न क्षीर्यन्त न अपि उप दस्यन्ति क्षयस्य समीपीभवन्ति दस्म । तव यानि धनानि कानि वेदाना क्षीर्यन्ते, नाप्यानामिति फाले इत्यर्थे । किञ्च गुमान् दीहिमान् भसि यनुमान् कर्मवादश्च हे इन्द्र । धीर प्रशावाश्च । य इन्द्रोऽसि त इम — दिक्षु देहि धानि^६ हे एवाँ । कर्मवद्^७ प्रशावद्^८ वा^९ न अस्मभ्यम् एव शचीभि कर्मभि वागावर्षहेतुभूते । यस्मावर्ष यज्ञाग्ने तस्मादित्यर्थे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० "चिरान् एव तव धनानि हस्त स्थितानि न च नश्यन्ति," न च^{१०} न्यूनीभवन्ति दसनीष^{११} । दीहिमान् न न कर्मवादश्च इन्द्र^{१२} एष्ट^{१३} । प्रयण्ड कर्मवद्^{१४} तव प्रशाभि^{१५} अस्मभ्यम् ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे दस्म दसनीष! इन्द्र! तव गर्भस्ती तव हस्त सनात् एव पितृकाळादारम्य स्थितानि राय धनानि न क्षीर्यन्त न नित्यस्यन्ति, न उप दस्यन्ति च । स्तोत्रम्यो द्युतेऽपि तद्वृष्टमव धनम् उपक्षय न प्राप्नोति, अपि तु वधत । हे इन्द्र! धीरः बुद्धिमान् तवन् युमान् दक्षिणान् छोद्यक्षणाहतभुक्तकर्मसुभोऽसि । हे शवच । कर्मवद्! इन्द्र! तव शचीभि तवदीपै कर्मभि न अस्मभ्य धनम् दिक्षु देहि ॥ १२ ॥

मनायुने गोतंभ इन्द्र नव्यमर्तुषु नष्टं हरियोर्जनाय ।

सुनीवार्य नः शरमान नोषाः प्रातर्मेन् पियारंसुर्वगम्यात् ॥ १३ ॥

१ 'उ छ अ'. २ अक्षररचना नरा वि अ'. ३ इ नास्ति वि अ'. ४ एवा कर्मवर्तर् अ'.
५ नास्ति मूला. ६ नास्ति अ. ७-९ नास्ति वि अ'. ८. नास्ति वि ९-९. इन्द्रोऽसि वि अ'.
१०. न च अ' वि अ'

रुताऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् । अतक्षत् । प्रहं । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीधार्य । नः । शवसान् । नोधाः । प्रातः । मक्षु । वियाऽर्वसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स्कन्द० सनायते पिरं कामयमानाय तुभ्यम् गोतमः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृराष्टोऽयं पुत्रे प्रयुक्तः । गोतमपुत्रः हे इन्द्र । नव्यम् नवम् अन्यैः स्रोतृभिरकृतपूर्वम् अतक्षत् 'तक्षति करोतिर्कर्म' (ना ४, १९) व्यस्येन च उक्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । अकार्षं स्तुतिविक्षमम् ब्रह्म । कीदृशाय मक्षम् । उच्यते । हरियोजनाय सुनीधाय सुस्तुत्ये च । नः प्रथमैकवचनस्य स्वाने द्वितीयान्वचनमेवम् । अहं हे शवसान ! शत्रून् प्रति गन्तः ! बलवतामाचारयन् ! वा नोधाः नामर्षिः । परस्तु पादः^१ प्रत्यक्षकृतः भिन्नं वाक्यमुच्चार्यश्च ॥ १३ ॥

वेङ्कट० चिरन्तनत्वमनुपालयते गोतमः नोधाः इन्द्र । तुभ्यं नवतरं स्तोत्रम् अकरोत् । अश्वान् यो योजयति गमनाय । शोभननयनाय अस्माकं बलाचरणशील ! अन्त्योपसंहारायां । उपानयया धनमाप्तास्ते । *धनायाः स्तुतयः^२ इत्युवाच — 'सनायुवो नमसा' (श्र १, ६२, १९) इति ॥ १३ ॥

मुद्गर० स इन्द्रः सनायते नित्यं हवाचरति, सर्वेषामाप्तो भवति । हे शवसान ! बलवन् ! इन्द्र ! हरियोजनाय हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीधाय सुष्टु नैत्रे । पूर्वभूताय तस्मै तुभ्यम् गोतमः गोतमस्य ऋषेः पुत्रः नोधाः ऋषिः नव्यम् नूतनम् ब्रह्म एतस्करूपं स्तोत्रम् नः अस्मदर्थम् अतक्षत् अकरोत् । नवोऽस्माभिर्येन स्तोत्रेण स्तुतः सन् विया बुद्ध्या प्राप्तवस्तुतिन्द्रः प्रातःकाले मक्षु शीघ्रम् जगम्यात् भाग्यक्तु ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वयः ॥

[६३]

त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैर्धावां जज्ञानः पृथिवी अमें धाः ।

यद्वं ते विश्वां गिरयंश्चिद्भवां भिया दृच्छासः किरणा नैर्जन् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । धावां । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमें । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वां । गिरयं । चिद् । अर्थां । भिया । दृच्छासः । किरणाः । न । ऐर्जन् ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् महान् हे इन्द्र !, यः ह शुष्मैः इन्द्रः पदपूरणः । यः आत्मीयैर्बलैः यावा पृथिवी जज्ञानः जायमानः । जन्मान एव प्रभृतीत्यर्थः । अमे भयनिह जगत्प्रदोत्पत्ते । 'सेनेन संष्टां दधाति' (श्र १, ६६, ४) इति यथा । मये धाः दधाति । जन्मान एव प्रभृति धावापृथिव्योर्भयमुदगीपद^३ इत्यर्थः । यत् अद्य पद्यम अत्र लुक् । ह पदपूरणः चार्थे^४ वा । यस्य ते विश्वा सर्वाणि भूतानि गिरयः चित् चिच्छन्दसार्थे । पूर्ववाच्य अन्वा भिया 'अन्वः'^५ (निघ ३, ३) इति महद्ग्राम । महता भवेन दृच्छासः गिरीणामिदं विक्षेपणम् । दधा अपि

१. नास्ति कु. २. नास्ति भ. ३. अश्वौ अ^{११} वि^{११}. ४-४. 'वेत्यु' वि^{११} अ^१. ५. 'धनीर' भ. १. चापो भ. ७. मयु भ.

सन्तो गिरयः । छिणा न ऐन्द 'छिणा' (निघ १, ५) इति रश्मिनाम् । पृ३ कम्पे ।
पयोदकेऽन्वय वा आदित्यस्य रश्मय कम्पन्ते तद्वत् कम्पन्त इत्यर्थ । उदेत्वा पुरस्तादनुचक्र-
'अपेटु निवा गिरयश्च' (ऋ १, ६१, १४) इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् महान् इन्द्र ! यः खलु बलै वावा पृथिवीं प्रादुर्भवन् भये भवा । यस्माच्च तव
गिरय अपि 'प्याहेन महता भयेन' इदा अपि रश्मय इव कण्ठस्वभावाः कम्पन्ते । 'स त' महानिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'एव महान्' इति नवचं पष्ठ सूक्तम् । नोभा ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । इन्द्रो देवता ॥

हे इन्द्र ! त्वम् महान् तुष्णं सर्वाधिको भवसि । यः ह यः खलु त्वम् जने बहुबलते
भये सति जज्ञान वदानोमेव प्रादुर्भूतः सन् द्रुम्पैः दारूणा शोषकैरानीषैर्वलैः दावा पृथिवीं
धावापृथिव्यौ वाः अघास्य । वाटादापात् अमुमुच इत्यर्थः । किञ्च यन् ह ते वस्व खलु
तव सम्बन्धिना मिया भीत्या विश्वा विश्वानि प्याहानि यानि भूतव्यतानि गिरयः किं च य
निडोचया, अना अन्धान्यपि महान्ति यानि सन्ति, सर्वेऽपि दह्रास इदा अपि ऐन्द
अकम्पन्त' । दद्यान् । छिणा- न यथा सूर्यरश्मय इवस्ततो नभसि कम्पन्ते' तद्वत् ॥ १ ॥

आ यद्वरीं इन्द्र विव्रता वेरा ते यज्ञं जरिता वाहोर्धात् ।

येनाविद्वर्षतक्रतो अमित्रान् पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वाः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विव्रता । वे । आ । ते । यज्ञम् । जरिता । वाहो । धात् ।
येन । अविद्वर्षतक्रतो शर्याविद्वर्षतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरं । इष्णासि । पुरुहूत । पूर्वाः ॥ २ ॥

स्फन्द० आ यत् यदिदं व्य पयेन नमुसच्छता । यद्व हरीं प्रति हे इन्द्र ! । कीदृशी । विवत
दिविषकर्मणो आ वे वेतेयतिकर्मणः विद्व्या ज्ञानार्थयेद्व रूपम् । एषे योक्तुमागच्छति
वेति' इत्यर्थः । यस्य च' उ नजम् जरिता खोवा वाडां वाडुसम्बन्धाद्व्यायत्र 'वाहुनादे-
नेत्यय । इत्ययो आ वान् भाषते । स्तुतिमिदञ्च स्तोत्रा दानुवपार्थ इत्याम्नां प्राद-
वीत्यर्थः । अयथा निचमेव वास्य पूर्वान्वेत्तम् । यद्वरी इति तु यच्छन्दो यदातन्दस्वार्थे ।
वन्मुतश्च उदेत्यप्याहर्षेणम् । यदा एष हरी योक्तु प्रत्यागच्छति तदा त यज्ञं जरिता इत्ययो-
रापञ इति । तेन यज्ञेण किं त्रिपदे । उच्यते । येन ह अविद्वर्षतक्रतो । हर्षति कान्तिकर्मा
(ऋ निघ २, ६) । अविद्वतो हर्षत कामो यस्य सोऽविद्वर्षत कामवान् । ऋतुरिति यज्ञान' ।
अविद्वर्षत ऋतुरस्य सोऽविद्वर्षतऋत् ।' स्तुवाह्वीपि' च प्रति कामयमानविष इत्यर्थः । अयथा
'द्वयोः प्रेणाहर्मा' (वा ७, १०) । शानुमनश्चयवान् अग्नेपनीय ऋ प्रजा कर्म वा यस्य
सोऽविद्वर्षतऋत्, तस्य सम्बाधन हे अविद्वर्षतक्रतो । अमित्रान् पुरं । नगराणि येषाम् इष्णास
इत् आभीक्ष्ये । इननविषय चाप्राभीक्ष्यमन्त्रितम् । अनीदण हरीरथ' । हे पुरुहूत । पुरं
पुरामिदं विरोचयम् । चिरन्तनी. पुर ॥ २ ॥

१-१. अतो येन वि' अ'. २-२ नासि वि' अ' ३. महत्तत् सूको. ४. ३-४ते सूको
५. 'यत् अ. ६ विवेपि अ • नासि इ. ८-८ नासि अ. ९. यस्मन् सूको. १०. '३' अ.
११. 'गु' अ. १२ 'विद्वेष' सूको

वेङ्कट० यदा इन्द्र! विविधकर्माणावश्री^१ रथे^२ योजयसि, तदनातरमेव 'आदधाति तव' बाहोः स्तोता वज्रं स्तुत्या । येन वज्रेण भवाधितकर्मन्^३ अभिनात् उत्तुरदच बह्वीः प्रेरयति पुरहूत^४ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा विवता विविधकर्माणां इशो त्वदीयाधो आ वेः रथे आगमयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । उदानीम् ते तव बाहोः इस्तयोः जरिता स्तोता वज्रम् आ धात् स्तोत्रेण स्वापयति । 'स्तोत्रा स्तुते' प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्यदस्ते दृश्यत इत्यर्थः । हे अविहर्वतःकृतो! प्रेक्षितकर्मन्^५ इन्द्र! अभिनात् सशून्^६ येन वज्रेण इणासि अभिगच्छसि । हे पुरहूत! पुरभिर्व्य-
जमानैराहूत! त्वम् पूर्वाः बह्वीः पुरः असुरपुराणि भेषुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ २ ॥

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान् त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाट् ।

त्वं शुष्णो वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय धुमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्रः । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । श्रुभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । पाट् ।

त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । धुमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्वम् सत्यः अविसेवादी हे इन्द्र! धृष्णुः धर्षयिता च । साधुः^७ चाभिभवितेत्यर्थः । कान्^८ । एतान् सशून् । त्वम् ऋभुक्षाः महान् । नर्यः नरेषु साधुः नरेभ्यो वा^९ । नराणां पानुमहपर इत्यर्थः । त्वम् एव पाट्^{१०} असुराभिभवनशीलः^{११} त्वम् एव शुष्णम् नामासुरम् वृजने ऋग्भिः (१) पर्वणीये । बलनाम वा वृजनशब्दः (तु. निघ २, ९) । सामर्थ्याच्चायान्तर्गतमत्वर्थः । पृक्षे शूरे. सम्पर्चनीये आणौ । सङ्ग्रामनामैतत् (द्र. निघ २, १७) । सङ्ग्रामे यूने कुत्साय धुमते वादर्थ्ये एतादृचतुर्थ्यः^{१२} । यूनेश्च दीक्षिमतश्च कुत्सान्मन् कपेरर्थाय । सचा सद्वृत्तेर्नैव मरुद्भिर्वा अहन् इत्यन्वयसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् सत्यकर्मा इन्द्र! धर्षयसि एतानमिषान् । त्वम् महात् नृक्षिः^{१३} । त्वम् सद्दसे सपदान् । त्वम् शुष्णासुरं^{१४} सशूनां वेदके^{१५} इतरेतरसम्पर्चने युदे यूने कुत्साय दीक्षिमते सहायभूतः इत्यन्वयसि ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् सत्यः सत्यु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् सशून् अभिगतः सन् धृष्णुः तेषां धर्षयिता तिरस्कृतां । किञ्च त्वम् ऋभुक्षाः ऋग्णामधिपतिः, नर्यः नेनृभ्यो द्वितः । तथा त्वम् पाट् सशूनामभिभवित्वा, इत्येत्यर्थः । किञ्च वृजने^{१६} इत्यादीनि^{१७} श्रीणि सङ्ग्रामनामानि । अथ पूर्वं विशेषणे । वृजने वृजनपुच्छे । सङ्ग्रामे द्वि वीराः दुश्नाः वर्ज्यन्ते दिक्ष्यन्ते । पृक्षे सम्पर्चनीये वीरैः^{१८} योद्धुं यास्यथे । पूर्वार्थे आणौ सङ्ग्रामे युने दीक्षिमते यूने तस्मात् युत्वाय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णम् शोषयितारम् एतस्संजमसुरम् अहन् भवथीः ॥ ३ ॥

१. 'सो' ('सो') वा ' वि' म'. २-३. नास्ति किं म'. ३-३. शोचतःपुत्रेः सूको. ४. सधु सूको. ५. सधु कृ. ६. वा वती म. ७. नास्ति म. ८. सुतां म. ९. 'वृष्णु' म. १०. युदियम् वि'. ११. 'त्व' व वि' म'. १२. 'स' वि' १३. सधु सूको. १४. 'स' वि' म'. १५. सधु म'. १६. सधु म'. १७. सधु म'. १८. सधु म'.

त्वं हृ त्यदिन्द्र चोदीः सखां वृत्रं यद् वज्रिन् वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद् शूर वृषमणः पराचैवि दस्यूर्योनावकृतो वृथापाद् ॥ ४ ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । इन्द्र । चोदी । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽऽर्मन् । उभौ ।
यत् । हृ । शूर । वृषऽमन । पराचै । वि । दस्यूर । योनौ । अकृत । वृथापाद् ॥ ४ ॥

स्कन्द० इ-शब्द पदपरण । त्वम् त्यत् तदा हे इन्द्र । चोदी वृषवधाय चोदितवानसि सखा
त्रिशीयाबहुवचनस्य स्थाने इद प्रथमैकवचनम् । सखीन् मरुत । अथवा प्रत्यक्षकृतत्वात्
मन्त्रस्य सखेत्येतद्व्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तरम् । यत्तच्छब्दावध्याहृत्य एकवाचनपर्य नेषम् । यस्त्व
मरुता सखा स चोदितवानसि । कर्म । सामर्थाद् मरुत । कदा । उच्यत । इवम् वत्
यदा हे वज्रिन् । वृषकर्मन् । वृष्टिकर्मक । सर्वदेव वृष्टिकारिन् इत्यर्थे । उभौ उभ उभ
पूरणेऽप्यत्र । इह तु सामर्थाद्विधार्थे । इत्यवानसि । यदा च हे शूर । वृषमण । वृष्टिपरमनस्क ।
पराचै अद्भुतिर्गत्यर्थे, परानामने । तद्वीपस्थानप्राप्तिमाश्रेणैवेत्यर्थे । दस्यूर योनौ स्वमित्रव
स्थाने स्थितायै वि अकृत. कृन्ततेवंधकर्मण इद रूपम् । विविध इत्यवानसि । वृथापाद्
अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तरत्वात् 'यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाचन्यता नेषा' । यस्त्व वृथापाद्
अयत्नेनैवाभिमविता स यदा दस्यूर् योनौ व्यकृत इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् खलु वत् अचूतुद सखा सन् सप्यु कुत्सत्य वतीवितारं शुष्णम् । यदा वाज्रं
वर्षणशीलकर्मन् । तत्रोभिर्वांधकं पुरितवानसि, 'यदा खलु शूर ।' वर्षणपरमनस्क । 'कुत्सत्य
सप्युर् पराचीनाय' कुरसावासे' चिह्नवानसि अनायासेन शप्युर्भिमभयम् । तदा शुष्ण
वत्सहापाइष्वाचूतुद इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वम् हृ त्व खलु सखा कुत्सस्य सहाय सन् त्यद् प्रसिद्ध धन उपलक्षणम्
चोदी प्रेरितवान् । अकार्यारित्यर्थे । हे वृषकर्मन् । वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेतं वज्रिन् । वज्रवत् । इन्द्र ।
वृत्रम् सर्वस्य धनस्याऽऽवरीकार कुत्सस्य शत्रुम् यत् यदा उभ्ना अनुभ्ना अर्हिसौ । अपि च
हे शूर । शत्रूणां श्रेष्ठ । वृषमण । कामाभिवर्षकमनस्क । इन्द्र । वृथापाद् अनायासेन क्षत्रूणामभि
भविषा स्वम् यत् ह यदा खलु योनौ वीरैर्मिथ्रणीय सङ्ग्राम दस्यूर् कुत्सस्य उपशयविकृत्
भगवान् सप्युर् पराचै वि अकृत पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यतिष्ठन् । तदानीं कुत्स
सर्वं यत् प्राप्तादित्यर्थे ॥ ४ ॥

त्वं हृ त्यदिन्द्रारिपपन् इच्छस्य चिन्मतीनामजुष्टौ ।

व्यंस्मदा काष्ठा अर्जेत उर्ध्वेव वमिच्छन्नाथिष्मित्रीन् ॥ ५ ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । इन्द्र । अरिपप्यन् । इच्छस्य । चित् । मतीनाम् । अजुष्टौ ।
वि । अस्मत् । आ । काष्ठा । अर्जेत । व । घनाऽर्धे । वज्रिन् । अथिष्ठि । अमित्रीन् ॥ ५ ॥

१ 'चोदीवर्षे कु २ 'वृ ३ इ० अ ३ 'वित्तवान् मू० ४ 'वृषमणं नेदम् अ ५ उ०
मू० ६ 'नासि वि' * 'यत् वि' अ'. ८ ८. 'वृषऽऽर्मन् वि' अ'. ९ 'वोने वि' अ' ६,
'जीव वि' १० 'यति विवत्तान् वि' अ' ११. 'नासि मू० १२. 'अथिष्ठ मू०

स्कन्द० प उक्तगुण त्वम्, त्वत्, प्यत्ययनात् नपुसकता । स त्व हे इन्द्र ! आरप्यन् अस्मानर्हिसन्
अस्मादिमापरिहारार्थमित्यर्थ । इन्द्रस्य अपि मेघस्य वृष्टिनरोधेन मर्तानाम् अनुष्टौ श्रुतीत्वात् वर्तमानस्य
स्मृता । ननम् पठ्यर्थे पञ्चम्येया । अस्माक स्वभूताया । आ मर्त्याद्योऽयम् । मर्त्याद्या काष्ठा अत
अथाय । अधमद्वयं चात्र कृत्स्नस्य द्विपदश्चतुष्पदश्चोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । यावत् किञ्चिद्स्माक स्वभूत
द्विपाचतुष्पाच्च सर्वस्वार्थमित्यर्थ । वि व विवृणु प्रकाशीकुह । पातयेत्यर्थ । किञ्च घनेव यथा
घनम लोहकारो लोह इन्ति यद्वा । हे वाजन् ! शन्धिहि वधकर्माऽयम् (इ निघ २, १९) ।
उहि असादीयान् शत्रून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् 'ह त्व इन्द्र !' अर्हिसन् 'इदम् अपि पुत्र्य' मनुष्याभामश्रीती' । न' इति मनुष्यद्वित
मित्यर्थ' । स स्वमघ' अस्माक युद्ध प्रवेशार्थमश्वानाम् दिश' आ वि व । प्रवेशयाश्वा
सहस्राममघ इत्यर्थ । स त्वम् घनेन लोहपिण्डमिब अमिश्रान् श्लाघाह' कुह नानादिक्कानिति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् ह खलु त्वत् तस्य इन्द्रस्य चिन् इन्द्रस कस्यचिदपि अरिपथ्यन् रपण
हिसनमनिच्छन् । एवस्वमाथो भवति द्रवतात्वेनानुप्रहीतत्वात् । तथापि मर्तानाम् मोतृणाम्
अस्माक दातुमि अनुष्टौ श्रुतीत्वात् सत्याम् अस्मत् अर्धते अस्मादीयाथाय गन्तुम् काष्ठा दिश
आ समन्तात् वि व विवृता कुह । यथा सर्वासु दिक्षु असादीया अथा. प्रतिरोधमन्तरेण
गच्छन्ति तथा कुवित्यर्थ । किञ्च तत्रत्याम् अमिश्रान् हे वाजन् ! यज्ञवन् दृष्ट । घनेव कठिनेन
पर्वतनय यज्ञेण श्लाघाह उहीत्यर्थ ॥ ५ ॥

त्वा इ त्यद्विन्द्रार्णसाती स्वर्माळ्हे नरं आज्ञा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा संमर्थं ऊतिर्नाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णसातो । त्वं । अमीळ्हे । नरं । आज्ञा । हवन्ते ।

तव । स्वधाव । इयम् । आ । संमर्थं । ऊति । वाजेंद्र । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्यत् इति' ताम् 'इत्येतेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीयास्यात् प्रथमा । इत्ययनं चात्र
नपुसकता । प उक्तगुणत्वात् त्वां हे इन्द्र ! अर्णसाती । अर्णं उदकम्, तत्समजनवकायाम् ।
मघवयोचरकाळ उदकदानवेलायामित्यर्थ । स्वर्माळ्हे उदकाथ च मघन सह सहस्राम नर
मनुष्या भावा अर्णसिंश्च सहस्राम हवन्त । उदकसंभजनवकाया दानापमुदकार्थं सहस्राम
युद्धार्थमर्णसिंश्च साहाय्यार्थमाह्वयन्तीत्यर्थ । य ईदृजोऽस्ति क म् । तव हे स्वधाव !
इयम् आ मघाद्या समर्थं सहस्राम ऋत पाठनम् वाजेषु निमित्तं पृषा सङ्गी । प्रयोजनस्य
थ निमित्तत्वेन विवक्ष्य । समय इत्येतेन चास्य सम्बन्ध । मन्वेयु' य निमित्तयु य'
सहस्राम । अकार्णो य सहस्राम वदत्यर्थ । अतसाय्या तनु उपक्षये इत्यवस्य, अत साकत्पगमने

१ नास्ति वि' २ २ एतत् एत वि' कुल उप, सत्या-ति मत्यान् वि' अ' ३ ३ इयवाप्री
मजव वि' अ' ४ 'नां न प्र' वि' अ' ५ नास्ति वि' एव ६ मनुषिण' कु ७ त्वम् वि' अ'
८ वि' एव न' वि' अ' कुल उप, 'उ एतेन त्वं वि' अ' ९ ना इति हि वि' अ', 'अपि हि उप
१० १० नास्ति मूला ११ मन्वेयु अ १२ नास्ति कु

'इत्यस्य वैतत्रपम्' । अनुपक्षीणा सन्ततगामिनी वा भूत् भवतु । 'यद्वदन्नाथ सद्ग्रामे' प्रवृत्तपालनमदक्षिण सततगामि वा भवतित्यर्थः । कथं । सामध्याद्दक्षिण लोतुणा वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'ताम् खलु तदा' इति । उदकस्य दातरि सर्वस्य सचके मनुष्या मेवै सह युद्धे उदर्यन् एवम् । तत्र अत्रवन् इत्यम् ऊति । सुदुर्षु समाश्रयणीया समनुष्ये प्रदो अत्रदक्षिणाव नमूत् ॥ ६ ॥

मुद्रल० इ इद्र । अर्णनाठी अर्णाना गन्तुया युद्ध प्रवृत्ताना पुरपाणा सातिर्लाभो यस्मिन् वस्मिन् स्वर्माह सुष्ठु अर्णीय धन यस्मिन् । एवभूत आत्ता आत्ता सद्ग्राम त्वत् प्रसिद्धम् ताम् इ त्वामेव नर बोदुकामा पुरपा सहाचार्यम् इत्येते लाह्वयन्ति । वृष्टिनितोषकन वृत्तन सह वृत्तार्थं तत्र यत् युद्ध तत्र श्रोतार त्वा प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्माद्ब वसात् इ स्वभाव । अत्रवन् इन्द्र । उर्वर् सद्ग्रामे एव सम्बन्धिनी इत्यम् ऊत त्वदीयम् इह त्वयन् आ अस्मादिभिर्मुत्पन्न भूत् भवतु । वाचेषु सद्ग्रामेषु वा सैषा ऊति अत्राप्या वादृनि प्राप्सन्त्या भवति ॥ ६ ॥

तं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्यन् पुरीं रजिन् पुरुकुत्साय दर्दः ।
वर्हिर्न यत् सुदासे वृथा वर्गहो राजन् वरिवः पूर्वै कः ॥ ७ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरीं । रजिन् । पुरुकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।
वर्हिर्न । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्गहो । राजन् । वरिवः । पूर्वै । कः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यम् इत् 'यत् स हे इन्द्र' असुराण्य स्वभूता सप्त पुर युध्यन् असुरै सह राजन् । पुरुकुत्साय पुरुकुत्सनाम्ना राजोऽर्थाय दर्द दारिववान् नाशितवान् । याऽह किं वृत्तवान् । उच्यते । वर्हिर्न न दर्मानिव आमूलाद् यत् य सुदास सुदा नाम राजा । पहर्षे चात्र अनुष्या । सुदासा राजा वृथा अयत्नमेव एक आमदूर् वेदने, भिषवानसि । अहो अत्रुघान्दस्वाह पर्यायस्य द्वितीयार्थं पठ्यो । अह पापम् । यश्च हे राजन् । वीर इष्टः वा वरिव धनम् पूज राजे क वृत्तवान् । दत्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् 'हे वद' इद्र । पुरुकुत्साय ऋषय सप्त पुर युध्यन् दारिववान् अस्ति । किञ्च सुदा सुदास राजे उदर्यन् अहो असुरस्य यन् धनम् वर्हि इव अनायासन अस्मिन्, एव धनम् राजन् । पूज पूजयत वृत्तवान् अस्ति ॥ ७ ॥

मुद्रल० इ राजन् । वज्रवन् इद्र । पुरुकुत्साय ऋषय युध्यन् सदीये वापुभि सह युद्ध उपाण त्वम् इ त्वमत्र सप्त पुर उदायानि सप्तसक्याकानि नगरानि दत्त स्वदास्य । अर्भैः सारिव्यै । अस्ति च सुदासे एतस्यैव अहा एतस्यैव अस्मिन् सन्तु धनमस्ति त्वम् त्व इव अनायासेन वर्हिर्न न वर्हिरिव एक अट्टणक् । अस्मिन् इत्यर्थः । उदन्तर पूर्वयन् त्वाम् पूजे हविषा पूजयेते तस्मै सुदान इ राजन् । म्यानिन् इन्द्र वापे धनम् क अर्वायी ॥ ७ ॥

१ १ 'स्वो' अ' २ 'दप्रपठ' कु ३ न-न' कु ४ २ नास्ति रि' † त्व' रि' अ', ए' रि' अ'
अ' ल कु ल' ‡ सुद गन्तव्यवनी स मनुष्यदो धीना भूत् रि' अ' ५ नास्ति मूको ६ नास्ति
७ 'य' अत्य मूका ८ यानु भ ९ ९ एव रि' अ' अ' ल कु ल' अ' ल रि' अ' १० नास्ति रि'
अ' ल कु ल' ११ 'इ' अ' ल मूका

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिपुमापो न पीपयुः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरंध्यै ॥ ८ ॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । शूरम् । आपः । न । पीपयुः । परिज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरंध्यै ॥ ८ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्माकं स्वभूतां हे इन्द्र । देव । चित्राम् पूजनीयां विश्विन्नां वा द्यम् सोमलक्षणमद्यम् यथा वसतोवर्षेकधना^१ आपः वर्षयन्ति तद्वत् पीपयः अवर्षयः । परिज्मन् अवेगन्तयर्थस्तेदे रूपम् । सर्वतो गच्छन् । यत्र तत्र वर्तमान इत्यर्थः । या कीदृशी इत् । उच्यते^२ । यथा निमित्तभूतया हे शूर । अस्मभ्यम् अस्माकं प्रति यंसि यमु बन्धने । प्रतिब्रजसि त्मनम् आत्मानम् । ॥ । सामभ्यां^३ वेद्याम् । यामस्मदनुप्रदायं^४ पातुमस्मदीयायां वेद्यामारतानां व्यवस्थापयसीत्यर्थः । ऊर्जम् न यथा महता यत्नेन कश्चित्^५ क्वचिद् व्यवस्थापयेत् तद्वत् । किमर्थ पुनर्वर्षयानि । उच्यते । विश्वध क्षरंध्यै सर्वदा क्षरितुम् । कथं नाम सर्वदा यजत्स्वस्मानु स्वतयः सोमः क्षरेदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् तन् 'अन्नम् अस्माकम् चित्रम् आपः' इव पीपयः परितो गन्ते^६ 'यया इया' शूर । त्वम् आत्मानम् अस्मभ्यम् अन्नम् इय सर्वादा कामानां क्षरणाय प्रतियच्छसि । इन्द्र । तव यागार्थं वर्षय अन्नमिति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे देव । योतमान ! इन्द्र । त्वम् नः अस्माकम् चित्राम् चायनीयाम् त्याम् वाग्^७ इपम् अन्नम् परिज्मन् परितो व्यातायां भूमौ पीपयः प्रावर्षयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । दृष्टान्तः । आपः न यथा जपो वृन्दुयुद्कानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्षयसि^८ तद्वत् । हे शूर ! इन्द्र ! यथा इया त्मनम् आत्मानं जीवमस्मभ्यम् प्रति यंसि प्रयच्छसि । दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरत्यै क्षरितुम् ऊर्जम् न उदकमिव । ययाऽस्मभ्यं बहुलम् उदकं प्रयच्छसि वद्वत्प्राणधारणरूपं जीवन्मपि प्रयच्छसीति भावः ॥ ८ ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्मण्योक्ता नमस्ता हरिभ्याम् ।

सुपेशंसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मक्षु धियार्जसुर्जगम्पात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्मणि । आऽऽक्ता । नमस्ता । हरिभ्याम् ।

सुपेशंसम् । वाज्रम् । आ । भ्र । नः । प्रातः । मक्षु । धियार्जसुः । जगम्पात् ॥ ९ ॥

स्कन्द० अकारि इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अकारिपठ । ते त्वदर्थाणि । हे इन्द्र । गोतमपुरीरस्माभिः^९ स्तुतिलक्षणानि ब्रह्मणि । ^{१०}कृत्वा च^{११} ओक्ता मर्षाद्रयोक्तानि । नमसा नमस्करेण

१. नास्ति कु. २. 'कथाम् मूको. ३. नास्ति मूको. ४. नास्ति म. ५. 'वं वा मूको.

६. क्वचिद् कु. ७-७. भद्र चित्रवस्त्राकणतः विं म^७. [ ] युद्धितम् विं. ८. गच्छन् विं म^८. ९-९. यथा हेतुभूतया विं म^९. १०. वा वा मे^{१०}. ११. 'यच्छसि मूको. १२. पीतमं कु. १३-१३. नास्ति कु.

सह हविर्लक्षणेनाश्रयेन वा । इविरिति इत्तमित्यर्थः । एतत् शक्यं हरिन्वाम् सुपेससम् मुख्यम् वाचम् भक्षम् । आ भर आहर नः अस्मदर्थम् । प्रातः इत्यर्थे तु पादः प्रत्यसकृतत्वात् भिन्नं वाच्यम् उक्तार्थेऽपि ॥ ९ ॥

घेःकृष्ट० अकारि ते इन्द्रः^१ गौतमैः^२ । तदेवाह — ब्रह्माणि शस्त्राणि^३ च उक्तानि नमस्कारेण तव सह अस्यान्याम् । 'आ गदरी इन्द्र विजता' (ऋ १, ६१, २) इत्यश्वपोः स्तुतिः । सुरूपमक्षम् आ भर^४ अस्मभ्यमिति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । ते तव गोउनेभिः गन्तुर्वमरेवत्संशैर्ऋषिभिः अकारि स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति — ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यानि नमसा हविर्लक्षणेनाश्रयेन सह हरिन्वाम् अस्यान्यां पुक्ताप तुभ्यम् आ उक्ता अभिमुप्येन उक्तानि । स त्वम् सुपेससम् बहुविधरूपपुक्कम् वाचम् भक्षम् नः अस्मभ्यम् आ भर आहर आदेहीति वाचत् । धिमावतुः धिमा बुद्ध्या प्राप्तवत् इन्द्रः प्रातःकाले अस्मद्वक्षणांश्च जगन्त्यान् आगच्छतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[६४]

वृष्णे शर्षीयु सुमंसाय वेधसे नोषः सुवृत्तिं प्र भरा मरुद्रयः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदयेष्व्वाहवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्षीय । सुमंसाय । वेधसे । नोषः । सुवृत्तिम् । प्र । भर । मरुद्रयः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः । सम । अञ्जे । विदयेषु । अऽसुवः ॥ १ ॥

स्कन्द० मारुतम् सूक्ष्मम् । मरुदेवतमिदं सूक्ष्मम् । वृष्ण इत्यादि गणापेक्षमेकवचनम् । वरिधे गणाप उपायि उपायिने सुमसाय सुपसाय वेधसे प्राजाय हे नोषः । आत्मनः एवायं शरीरात्मनः द्वेषः । हे मदीयशरीरात्मन् ! सुवृत्तिकम् सुष्ठु वरिध्यां दोषैः स्तुतिम् प्र भर प्रहर^१ । उच्चारयेत्यर्थः । मरुद्रयः पदार्थं पशुधर्मता । लक्ष्युदेव गणेशब्रह्मणाहारः । मरुतां गणाप^२ । अथवा सुवृत्ति मरुत्पञ्चदशविधार्थं द्रष्टव्यः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । मारुताय मरुत्समूहाय इत्यर्थः । अहमन्तरात्मा अपः न यथा इन्द्रो वृष्टिलक्षणा अपोऽभिमन्यतकि उच्यते । धीरः प्रज्ञावान् मनसा सह इत्यर्थः सुवर्णांलृष्टवदसवात् सुहस्त्यः^३ गिरः उम् अजे अग्निः स्वयत्यर्थः । समभिमन्यतमि । विदयेषु यज्ञेषु । आसुवः अपविद्यतमि महद्ब्रह्मेतत्, महतोः । अहमन्तरात्मा मरुत्गणलापांश्च मनसा मरु^४ स्तुतीरभिमन्यतमि । त्वं तु नोषः ! शरीरात्मन् ! ता उच्चारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

घेःकृष्ट० वरिधे मारुताय उपायि सुपसाय 'नमसुन्वाम्' (वा ६, २, १७२) इति न इष्टम् । अतिव

१. नास्ति अ. २. गौतमैः किं अ. ३. नास्ति छ. ४. आहर वि अ. ५. नास्ति अ. ६. गणाः अ. ७. इतराः अ.

सुष्ठु प्रवक्ष्ये विधात्रे स्तुतिम् प्र भर । उदेवाद्—नोषः। एवं स्तुतिं प्र भर । मरुद्भ्यः इति । अरुमानमिरथमुक्तवा^१ म्वयमेव तथा करोमीति^२ वदति—उदकानि धृष्टः शोभनाङ्गुलिकः कश्चित् यथोरिलक्षयेवमहमेपां पक्षे प्रयोक्तुं योग्याः गिरः मनसा सम् अत्रे संश्लेषयामि^३ रचयामीति^४ ॥ १ ॥

सुज्ञल० 'वृणो शर्भाय' इति पञ्चदशमं सप्तमं सूक्तम् । नोषा ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्पः । मरुतो देवताः ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतो नोषाः प्रेर्यते । द्वे नोषः । शृणो कामानां वरिष्ठे सुमन्ताव शोभनयज्ञाय वेऽस्ते पुष्पफलादीनां करे । बाधौ सति पुष्पाणि फलाणि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः मरुतां मितराविष्णाम् शर्भाय समूहाय सुवृत्तिम् सुष्ठु आनर्जकं^५ सौत्रम् प्र भर प्रेरय, स्तुहीति यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोषा आह— धीः। धीमान् गृहस्यः शोभनाङ्गुलियुक्तः । कृताङ्गुलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहम् । मनसा गिरः स्तुतिरूपेणा वाचः सम् अत्रे सन्वयन् व्यक्ताः करोमि । या गिरः विदधेपु यशेषु आभुवः यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीति आभुवो देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोन्मैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्भ्यं स्तौमीति भावः । दृष्टान्तः । अथः न यथा पशेन्न्यो युगपदेव बहुषु प्रदेक्षेपु बहुको जलानि यरंति तद्वत् ॥ १ ॥

ते जञ्जिरे दिव ऋष्यास उध्वणो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचंपः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जञ्जिरे । दिवः । ऋष्यासः । उध्वणः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचंपः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरवर्षसः ॥ २ ॥

स्कन्ध० ते मरुतः जञ्जिरे दिवः सकाशात् । सौरिपो मातेत्यर्थः । 'यत्नेतिद्विसिकाः द्विषौ' काश्यपाज्जन्म मरुतां स्मरन्ति, तद् माहाभाग्यादेव जन्मान्तरं द्रष्टव्यम् । ऋष्यासः महान्तः उध्वणः सेफारः । वर्षितार इत्यर्थः । रुद्रस्य षष्ठीनिर्देशात् पुत्रा इति वाक्यशेषः । 'रुद्रस्य ये नीळद्वयः सन्ति पुत्राः' (ऋ ६, ११, ३), 'यान् रुद्रस्य सूनवः' (ऋ १, ८५, १) इत्यादिषु रुद्रपुत्रत्वदर्शनात् । मर्याः मनुष्याकाराः असुराः प्राणवन्तः प्रज्ञावन्तो वा अरेपसः पापवर्जिताः पावकासः शोधयितारः शुचयः दीप्ताः । कथम् । सूर्याः इव सत्वानः न पणु दाने इत्यस्यैवद्वयम् । न शब्दशोभनार्थयत्वात् 'अस्त्युपनाथस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग' (ई. या ७, ३१) इति पदचरणः । दातारः द्रप्सिनः वृष्टिपुवकलक्षणैः रक्षेन रसवन्तः । अथवा सत्वानो नेति नतन्दक्षुलितसामर्थ्याद् यथेन्द्रप्रभृतयो दातारो द्रप्सिनः तथा^६ द्रप्सिन इत्येवं योजयितव्यम् । घोरवर्षसः घोररूपाः ॥ २ ॥

षेङ्गुत् ० ते प्रादुरभवन् सुलोकाद् दर्शनीयाः सेफारः रुद्रपुत्राः बलिनः अयापाः शोधकाः निर्मलाः सूर्या इव श्रुतानि इव विभुश्चिर्बुक्ताः घोररूपाः । सिंहादयः 'सत्वानः इति' ॥ २ ॥

१. 'मिरथमुक्ता वि' अ^१. २. 'तीति दे अन्तराजन् वि' अ^२. ३. 'वृणोति वि' अ^३. ४. 'नास्ति वि' अ^४. ५. 'अर्जकं मूको. ६-६. 'तिरात्तिरुमदि' मूको (तु. पृ २९२, टि १२). ७. 'तास्ति अ. ८-८. 'सत्वानोति वि' अ^५ ल लं.

मुद्रल० दे मरुतः दिवः अन्तरिक्षात् जज्ञिरे प्रादुर्वभुजुः । कीदृशाः । शृण्वातः दूर्वनीषाः उक्ष्वाः
 संकारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य नयाः रुद्रस्य पुत्रा मरुतः अगुराः दाम्नी निरसिताः
 ओषसः पापरहिताः पाषकातः सर्वेषां शोधकाः सूर्वाः इव द्रुववः इरीषाः सत्त्वानः न दया
 परमेश्वरस्य भूवृणणा अतिशयेन बलपराक्रमाः, उत्सहता इत्यर्थः । इक्षिनः वृष्टयुद्धविन्दुभिर्बुद्ध
 मरुतः पौरुषसः शत्रूणां भयङ्कररूपाः ॥ २ ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घ्नो ववक्षुराग्निगावः पर्वता इव ।

दृळ्हा चिद् विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोकूऽहनः । ववक्षुः । अग्निगावः । पर्वताःऽइव ।

दृळ्हा । चिद् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

स्कान्द० युवानः उरुष्याः रुद्राः सोऽवमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्दस्यैव पुत्रे प्रयोगः । रुद्रपुत्राः अजराः
 अरावर्जिताः अभोग्घ्नः थागादिना यत्नेषामभोग्यस्तस्य^१ हन्तारः ववक्षुः 'ववक्षिथ'^२ (निघ ३, ३)
 इति महद्ब्रामसु पाठान् ववक्षतिर्महत्त्वार्थः । ववक्षन्त्येव स्वानि एकवचनम् । ववक्ष्यो महान्त
 इत्यर्थः । अग्निगावः गौः यौः, उत्राऽपृताः अन्ययस्याकारः^३ अग्निगावः । अधार्यगमना वा
 अग्निगावः । पर्वताः इव दृळ्हा चिद् पर्वतवत् यानि दृढानि तान्यपि विद्वा भुवनानि भूतानि,
 यानि न रोचन्ते तानि पार्थिवा पार्थिवानि च स्वेभ्यः स्थानेभ्यः प्र च्यावयन्ति दिव्यानि
 मज्मना स्तेन बलेन ॥ ३ ॥

घेङ्कट० उरुष्याः रुद्रपुत्राः अजराः^४ देवानामभोजयितृणांमयजमानानां हन्तारः वदन्ति अष्टममनाः^५
 शिष्टोच्छ्रया इव । दृढानि अपि दिव्यानि पार्थिवानि^६ भुवनानि^७ दिव्यानि अपि च बलेन
 प्रच्यावयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल० युवानः उरुष्याः रुद्रपुत्राः अजराः अजराहिताः अभोग्घ्नः ये देवाद् इक्षिर्भिन
 भोजयन्ति तेषां हन्तारः अभिगवः अष्टममनाः परंरतिवारितगतयः पर्वता इव दृळ्हाः ।
 पयम्भूता मरुतः ववक्षुः स्तोत्रूप्यामभिन्ने^८ प्रावयितुमिच्छन्ति । अपि च विद्वा सर्वानि भुवनानि
 सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि त्रिवि भवानि च यस्मिन्^९ शब्दा चिद् दान्यपि
 मज्मना शोधकरलेन प्र च्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ ३ ॥

चित्रैरङ्घ्रिभिर्वपुषु व्यञ्जते वर्धःसु त्वमौ अधि येतिरे शुभे ।

अंसंपेपां नि मिमृशुर्कृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया द्विवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अङ्घ्रिभिः । वपुषु । वि । अञ्जते । वर्धःसु । त्वमान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

अंसंपु । एषाम् । नि । मिमृशुः । अष्टयः । साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । द्विवः । नरः ॥ ४ ॥

१. 'था ये' ध. २. 'व विररुते' अ. ३. 'परथा' मूको. ४. नास्ति कु. ५. 'मय' कु
 ६. 'वि' अ' छपे; 'मना' वि; 'मय' कु. ७. नास्ति अ' कु. ८. 'यानि पार्थिवानि वि'. ९. 'उ' अ'
 मूको. १०. 'वपुषि मे'.

स्कन्द० चित्रैरङ्गिभि अङ्गिर्महता रजप्रय आभरणविशेष । विविधैरङ्गिभि वपुषे रूपाय । शोभायैमित्यर्थ । व्यञ्जते अङ्गिस्तामर्थादिह भूपाया द्रष्टव्य । विविध भूपयन्त्यारमान्मित्यर्थ । वक्ष्यु इवमान् अपि वक्षो हृदयप्रदेश । रुक्म आभरणविशेष । अधिशब्द उपरिभाषे । हृदयप्रदेशानां चोपरि रक्मान्^१ भेतिर पतविरत्र दग्धने द्रष्टव्य, भावयन्ति । शुभे शोभार्थम् । अत्रपु च एषाम् स्वस्थिता नि मिमृशु निशब्द प्रकर्षे । मृशतिरपि^२ 'प्रयज्यवो मरुतो भ्राजद्भृश्व' (ऋ ५, ५५, १) इत्येवमादिषु कृतीनां भाजित्वदर्शनात् भाज्य नाथं । सुष्टु भ्राजन्ते । शोभन्त इत्यर्थ । के । उच्यते । ऋषय 'असेषु न ऋषय' (ऋ ५, ५४, ११) इत्यादिशानात्^३ चोरणा शक्यो वा ऋषय उच्यन्ते । साकम् जज्ञिरे सह च ते जाता । न च केवल । किं तदि । स्वधया अत्रेन सह दिन सकाशात् नर मनुष्याकारा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नानारूपै आभरणे शोभायैमङ्गानि^४ भल्लङ्कुर्वन्ति । वक्ष्यु शौक्यात् कवचान् अधियात् यन्ति शोभार्थम् । असेषु च एषाम् निपसता^५ भवन्ति ऋषय आयुषविशेषा । सह प्रादुर्भवन्ति वलेन दिन नतार ॥ ४ ॥

मुद्रल० वपुषे रूपाय शोभायै मरुत^६ चित्रै नानाविधै अङ्गिभि रूपाभियञ्जन्तमर्थैराभरणे स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्त कुर्वन्ति । भल्लङ्कुर्वन्तीत्यर्थ । वक्ष्यु शुभजन्तरेषु इवमान् रोचना नान् हारान् अपि योतरे उपरि चक्षिरे । किमर्थम् । शुभे शोभार्थम् । अपि च एषाम् मरुताम् असेषु ऋषय आयुषानि नि मिमृशु निमृशु स्थिता वभूवु । तैरायुषै सहिता नर नेतारो मरुत दिन अन्तरिक्षाद् स्वधया स्वकीयेन वलेन साकम् सह च श्रे प्रादुर्बभूवु ॥ ४ ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशार्दसो वातान् विद्युतस्तविपीभिरकृत ।

दुहन्त्यूर्ध्वदिग्वाणि धूर्तयो भूमिं पिन्वन्ति पर्यसा परिञ्जयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृत । धुनय । रिशार्दस । वातान् । रिऽद्युत । तविपीभि । अकृत ।

दुहन्ति । ऊर्ध्व । दिग्वाणि । धूर्तय । भूमिम् । पिन्वन्ति । पर्यसा । परिऽञ्जय ॥ ५ ॥

स्कन्द० ईशानकृत स्तोत्राणामीश्वराणा कर्तार धुनय कम्पयितार शनूणाम् इच्छादस रिशार्त दिशार्थ । भनु क्षणे । दिशितु क्षेत्रार । प्रविदिशितार इत्यर्थ । वातान् विद्युत च तावपीभि स्वैर्बले अगत कुर्वन्ति । कृत्वा च दुहति रूप कथस्तादृश्यात् कथश्चन्देन मय इदोच्यते । प्रक्षारयन्ति मेघम्^७ दिग्वाण अस्यान्तोत्कृष्टानुदकानि भूतय , धूर्तयितारो मेघस्य । दुग्वा च भूमाम् पिन्वन्ति पिवि सन्धने । सिञ्चन्ति पवसा वृष्टिलक्षणनोदकेन परिञ्जय अमेघैर्यर्थस्यद् रूपम् । सर्वतोऽगामिन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रं ईशानं कुर्वाणा कम्पयितार रिशार्दस वातान् विद्युत च वर्षांश्च बले कुर्वन्ति । दुहति मघं दिग्वाणि उदकानि कम्पयितार । भूमिम् ओषधी दुहन्ति उदकेन पतितो गन्तार ॥ ५ ॥

१ इवमानपि अ, इवमानपि कु २ निमृशति^३ अ ३ शक्यो^४ मूको ४ 'मार्थ' वि^५ तप अ^६ ५ 'पिच्य वि^६ अ^७ तप ६ नाति नै^८ ७ मेघान् अ

सुद्रल० ईशानकृतः श्रोतारमीशाने धनाधिपतिं कुर्वाणाः पुनयः मेघादीनां कम्पितारः रिशारतः
ईसकानामचारः । एवंभूता मरुतः तद्विधीनिः आत्मोपैर्बैठीः वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योत-
मानालद्विवद्भ्यः अकृत कुर्वन्ति । कृत्वा च परिश्रयः परितो गन्वारः घृतवः कम्पितारो
मरुतः दिव्यानि दिवि भवानि ऊषः ऊषःस्थानीयानि भस्त्राणि दुहन्ति रिच्छीकुर्वन्ति । उज्ज्वलितानि
कुर्वन्तीत्यर्थः । उदन्तारम् भूमिम् पयसा मेघाच्चिर्गतेनोदकेन पिन्वन्ति सिद्धान्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

पिन्वन्त्युपो मरुतः सुदानवः पर्यो घृतवद् विदधेष्वाधुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । उपः । मरुतः । सुदानवः । पर्यः । घृतवद् । विदधेष्वाधुवः । आऽधुवः ।
अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सन् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सहस्रं० पिन्वन्ति० पिन्वतिरिह सामर्थ्यात् क्षरणार्थः न सेचनार्थः । क्षारयन्ति वृष्टिलक्षणाः अपः मरुतः ।
न चान् पृत्र केवलाः । किं तर्हि । पयः घृतवद् स्त्रीरे च घृतसंपुके परंपयन्ति । वृष्टिद्वारेण
गाः प्रभूतक्षीराः कुर्वन्तीत्यर्थः । क । विदधेषु यज्ञनामैवत् (तु. निष ३, १५) । इह तासाम्नेषु
द्वेषु० । येषु यज्ञाः क्रियन्ते तेष्वित्यर्थः । आधुवः महान्तः । किञ्च अयम् न मिहे 'अत्' ।
(निष १, १४) इति अश्वनाम । मिह सेचने । यथा 'कश्चिदक्षं सेचनाय' इत्यर्थे तद्वच नये
तद्वत् वि नयन्ति विविधमित्यर्थे तद्वच नयन्ति । कौरवम् । वाजिनम् वाजं हास्यपठितमपि० बलनाम ।
वेगयचने वा । उपमानमूत्सं आत्यस्येदं श्लेषणम् । बलयन्तं वेगयन्तं वाऽश्वमित् । अधवा 'वाज' ।
(निष २, ७) इत्यश्वनाम । इह च उत्कारणत्वाद् वृष्टिलक्षणे० उदके प्रवृत्तम् । यस्याभान्नेपत्येदं
विशेषणं वृष्ट्युदकत्वम् । उत्सम् उत्सवाब्दोऽत्र मेघवचनम् । 'अर्दं उम्' (अ ५, १३, १)
इति यथा । मेघं विधीय दुहन्ति क्षारयन्ति स्तनयन्तम् यज्ञन्तम् अक्षितम् अक्षीणम् । प्रभूतोदक-
मित्यर्थः । अधवा अक्षितमर्हिसितपूर्वमन्वेन केनचित् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पिन्वन्ति० उदकानि मरुतः सुदाना, उदकम् क्षरणवत् यज्ञेषु जाभवन्तः । आन्वित्साधुम्०
दुहन्ति वर्षोदकमिति । 'धृतेन नो घृणवः पुनगु' (अ १०, १०, १०) इति मन्त्रः । अध्वन्
इव बलिनम् अमी० मेचनाय मेघम् शिक्षयन्ति । दुहन्ति० च स्तनयन्तम् अक्षीणम् उत्साह्यं०
मेघम्० ॥ ६ ॥

सुद्रल० सुदानवः शोभनदानाः मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीः अगः पिन्वन्ति सिद्धान्ति । आधुव-
ऋषिद्वयः । ते विदधेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृतं सिद्धान्तेव मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति
भातः । तत्र हेतुमाह । अध्वम् न यथा अश्वं सादिनो पिनयन्ति दुदार्थं शिक्षन्तेव मरुत-

१. यथा० सूको. २. अग्निपारः सूको. ३. 'रहित सूको. ४. नास्ति सूको. ५. नास्ति अ.
६-८. 'दधे' कु. ७. वाजिनम् कु. ८. 'मिहे अ. ९. मव अ. १०. 'पयसा' अ. ११. नास्ति अ.
विदधति दि' कु. १२. 'वाज' वे कु. १३. नास्ति वि' अ. १४. नास्ति वि' अ. १५. अक्षितं अ.
१६. मेघवच दि' अ.

वाजिनम् वेगवन्तं मेघम् निहे वि नयन्ति वर्षणाय स्वाधीने- कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनवन्तम् गर्जनन्तम् अभ्रितम् अक्षीणम् उत्सम् । उत्सवन्त्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तम् ब्रुहन्ति रिक्तीरुर्पन्ति ॥ ६ ॥

महिषासौ मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादद्या वना यदारुणीषु तर्विपीर्युग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न । स्वतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादद्य । वना । यत् । आरुणीषु । तर्विपीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० खादद्य इति मध्यमपुरुषसंयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । नचैवानि सम्बोधनानि । अतो यत्स्कन्द-
बध्याहृत्यैकवाक्यतां नेयानि । ये यूयम् महिषासः महान्तः मायिनः मायाविनः^१ । चित्रभानवः चित्रि-
प्रदीप्तयः । गिरयः न स्वतवसः पर्वता इव स्वबलाः । रघुष्यदः खन्दतिर्गैरिकर्मा । (तु. निघ २, १४) लघुग-
मनाः । शीघ्रगामिन इत्यर्थः । मृगाः इव हस्तिनः खादद्य वना इवरास्वो इस्तिन इत्यत्रान्यनुपक्रम्यः ।
वनक्षन्दद्य वृक्षवचन । यथा मृगास्त्वानि खादन्ति, यथा च हस्तिनो वृक्षान् भक्षत्वा^२
खादन्ति, तद्वृष्यं खादद्य । किन् । सामध्यांश्चक्रून् । अथवा^३ मृगा इह सिंहा न्याया वा
अभिप्रेताः नान्ये । वनम् (निघ १, १२) इति उदकनाम । सामध्यांश्चैहान्पूर्णितमस्वर्थम्^४ । यथा
सिंहा न्याया वा भक्षत्वा^५ इस्तिनः खादन्ति तद्वृष्यमुदकवतो मेवानित्यर्थः । कदा । उच्यते ।
यत् आरुणीषु द्वितीयोपे संसृती । अरुणीः^६ वडवाः । यद्यपि वेदम् अरुणो गावः उपसाम् (निघ,
१, १५) इत्युपसामादिदोषयोरनं तथापि माहाभाम्यात् देवतानां मरुतामप्यविरुद्धम् । तर्विपीः बलना-
मैतत् (तु. निघ, २, ९) इह चान्तर्णितमस्वर्थम् । वलयतीः अयुग्ध्वम् युद्धार्थं स्वरथे न्ययुह्यन्त्वम् ।
यदाऽयुग्ध्वमिरत्यर्थः^७ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महान्तः प्राज्ञाः चित्रदीप्तयः पर्वताः इव स्वबलाः बलमहत्तया लघुगमाः । सिंहाभ्या इव
गजान् अरण्यानि परियुह्य यूयम् खादद्य 'यदा अरुणवर्णांसु' वडवासु बलानि अयुग्ध्वं' बल-
मादाय स्वात्वा अधिविद्येति ॥ ७ ॥

मुद्गल० महिषासः 'महिषः' (निघ ३, ३) इति महिषासः । महान्तः । मायेति ज्ञाननाम (तु. निघ ३, ९) ।
मायिनः प्राज्ञाः चित्रभानवः शोभनदीप्तयः गिरयः न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः
रघुष्यदः शीघ्रगमनाः हे मरुतः । एवम्भूतगुणविसिद्धा यूयम् हस्तिनः इह स्ववन्तः मृगाः इव गजा
इव वना वनानि वृक्षत्रातानि खादद्य भक्षयथ । प्रभुङ्क्ष्येति यावत् । यत् यस्मात् आरुणीषु
अरुणवर्णांसु वडवासु तर्विपीः बलानि अयुग्ध्वम् संयोजितवन्तः । यस्मात् भवतामिव वाहन-
त्वापि प्रबलत्वात् वसंसंयुक्ता भवन्तः सर्वे भुञ्जन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सिंहा इव नानदति प्रचैतसः पिशा इव सुपिथो विश्ववेदसः ।

क्षुपो जिन्वन्तः पृथ्वीभिर्क्रुतिभिः समित् सुबाधुः श्वसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

१. 'वन्तः' अ. २. मरुतावा कु. ३. 'वा यथा अ. ४. 'पत्तवः' कु. ५. गजा कु.
६. अवतिः मूको. ७. यथा युग्ध्वं मूको. ८-८. परश्वत् वि' कर्प. ९. 'युग्ध्वं' कु.

सिंहा ऽर्ध । नानुदति । प्रऽचेत्स । पिशा ऽर्ध । सुऽपिश । त्रिऽधऽवेदस ।

क्षप । जिन्वन्त । पृषतीभि । ऋष्टिभि । सम् । इत् । सुऽवायं । शर्सा । अहिऽमन्यव ॥ ८ ॥

स्कन्द० सिंहा इव नानुदति अत्यर्थं नदन्ति मरुत । कीदृशा । प्रचेत्स प्रवृद्धशाना । सिंहा इव सुपिशा विद्वलरणात्प्यात् पिशा इह भग्नय उच्यन्ते । सुपिशा इति देशशब्दस्य रूपान्तर इदमुपधाहस्त्वम् । अत्ययेन च नपुंसकत्वैकवचने । भग्नय इव सुपेभस । सुप्ता इत्यर्थः । विश्वेदेस यद्बुधना^१ । किं कुर्वन्तो नानुदति^२ । उच्यते । क्षप त्रिक्त 'क्षप' (निघ १, १२) इत्युक्त्वात् । जिन्वति प्रीतिकर्माऽन्वयः । इह तु क्षरणार्थं । सम् इत् इत्ययं च सदाश्च उपसर्गोऽपकृष्य जिन्वन्त इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । उदक मेघस्य सक्षारयन्त इत्यर्थः । केन । पृषतीभि पृषद्वर्णाभि यजवाभि ऋष्टिभि शक्तिभिश्च तोरणी^३ । सर्वैर्युद्धोष्करणैरित्यर्थः । समिदिति इच्छन्द् पदपूरणः । कीदृशा । सवायं यद्बुधनामसि शत्रूणां वाधितारः । शवसा स्वेन बलेन अहिमन्यव हि गतौ । मनुभुमन्वते दीक्षिकर्माणः । 'भगता अविनष्टा' दीक्षियेभ्यः^४ से अहिमन्यव । दीक्षिमन्व इत्यर्थः । अथवा अहीनदीप्तयोऽहि मन्यव उरुकुपदीप्तय इत्यर्थः । अथवा अहिर्नेघोऽसुरो वा । 'म गु' (निघ २, १३) इत्यसि कोधनात् । अहिविषय कोषो यथा से अहिमन्यव । दीक्षिमन्व इत्यर्थः ॥ ८ ॥

येङ्कट० सिंहा इव शब्दं कुर्वन्ति प्रकृष्टशाना । यथा पुरये माक्षानि भवयथदिल्लानि एव^५ पदार्थैः सर्वैरेव मरुत सुष्ठु आश्लिष्टा भवन्ति । सर्वज्ञा उदक पूरयन्त पृषतीभि भग्नाभि^६ ऋष्टिभि चायुधनिक्षेपै^७ समेव शत्रून् वाधितार शवसा जाह्ननशीला अभिमनना ॥ ८ ॥

मुद्गल० प्रचेत्स प्रकृष्टशाना मरुत सिंहा इव नानुदति शत्रु शब्दम् कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिवाहरेषु गम्भीर शब्दं कुर्वन्ति, एव मरुतस्त्वान्तागतेषु गम्भीरशब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशा शोभनाजवका । दहान्त । पिशा इव यथा ररव स्वधारीगतौ येतबिन्धुभिर लङ्घितास्तद्भव । विश्वेदेस सर्वज्ञा क्षप शत्रूणां पपधितार^८ जिन्वन्त स्वोत्तृन् शीघ्रयन्त शवसा बलेन अहिमन्यव जाह्ननशीलमनुयुक्ता^९ । अहियथ कोषो जायते तस्य^{१०} ह्वने समर्था इत्यर्थः । पृषतीभि मरुत पृषतीभि वाहने ऋष्टिभि आयुधैश्च सहितः सन्त सवायं शत्रुभि वाधितान् यजमानान् सम् इत् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ ८ ॥

रोदसी जा वंदता गणश्रियो नृपांचः शूराः श्वसाहिमन्यवः ।

आ बन्धुरंमतिर्न दर्शता त्रिद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । बद्धत् । गणऽश्रिय । नृऽसांच । शूरा । शर्सा । अहिऽमन्यव ।

आ । बन्धुरंमति । न । दर्शता । त्रिऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुत् । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

१ 'भाना भ' २ 'ननुदति भ' ३ १६ सवायं मूको ४ ४ भागता' मयण्टा' ५ दीक्षियेभ्यः कु ६ 'पवायश्रि' ('विश्र') वि' भ' ७ नास्ति वि' भ' ८ मरुते वि' भ' ९ ये' मूको १० 'ठ' अनुयुक्ता मूको ११ ११ इत्येव न स' मूको.

स्कन्द० 'रोदसी आ' आकारोऽत्र प्रतिशब्दसार्थे । उभे अपि घावापृथिव्यौ प्रति वदत । गर्जतीत्यर्थः । हे गणधियः । गणमाध्रिताः । गणरूपाः । इत्यर्थः । नृपाचः । यागकाले मनुष्याणां सेवितारः । शूराः । केन वदाम । उच्यते । शवसा स्वबलेन । अहिमन्यवः नेदं सम्बोधनम् । प्रत्यक्ष-
कृतश्चापं मन्त्रः । अतो 'यत्तच्छब्दायथाहृत्स्यैकवाक्यता नेदा' । ये मूयमहिमन्यवः ते । किञ्च
बन्धुरेषु सारथिस्थानेषु अमतिः न दर्शता 'अमतिः' (निप ३, ७) इति रूपनाम । सामर्थ्याच्चे-
दान्तर्गतानत्वर्थः । यथा काचिद्रूपवती स्त्री दर्शनीया तद्दर्शनीया । विद्युत् न आ तस्यौ
भातिष्ठति । न्यवतिष्ठत इत्यर्थः । नशब्दस्तु उपरिष्ठादुपचार' उपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमार्थीयस्य
सम्प्रत्यये प्रयोगः' (छ या ७, ३१) इति पदपूर्णाः । यथा विद्युन्नेति नशब्दश्रुतिसामर्थ्यादुभे
अप्येते उपमाने । यथा 'रूपवतो काचिन् दर्शनाहो' स्त्रौ कचिद् व्यवतिष्ठते, यथा विद्युद्दीप्यमाना
न्यवतिष्ठते, एवं बन्धुरेषु व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । कः । सामर्थ्यात् सारथिः । क ते^१ बन्धुराः ।
उच्यते । हे मरुतः ! रथेषु वः युष्माकं सन्तोषु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० रोदसी स्वनिर्गमनेन^१ शब्दापयत हे गणधिय । इतरेतरयुक्ता । मनुष्याणां सम्भकारः । शूराः ।
शवसा अहिमन्यव । रथेषु ये बन्धुरास्तेषु 'अमतिः इव' रूपमिव दर्शनीया विद्युत् न अवतिष्ठते,^२
भूयोभूयः प्रस्फुरति, यथा पदार्थानां रूपं^३ बहिः स्थितमिति^४ ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे गणधियः । गणज्ञाः धनमाणाः । सप्तगणरूपेणावस्थिताः । नृपानः । नृन् यजमानान् इधिः-
स्त्रीकरणाय सेवमानाः । शूराः । शौर्षेयिताः । एवंभूताः । हे मरुतः ! शवसा एतेन अहिमन्यवः
आहनस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः रोदसी घावापृथिव्यौ आ वदत आ समन्तात् शब्दयत^५ ।
युष्मदागमने^६ सति भवदीयशब्देन घावापृथिव्यौ पूर्णे जुहोति भावः । किञ्च हे मरुतः । वः^७
युष्माकं तेषु बन्धुरेषु बन्धककलाप्रनिमित्तं सारथिः स्थान बन्धुरमित्युच्यते । तनुकेषु रथेषु
आ तस्यौ भातिष्ठति, अवस्थितं सत् सर्वैर्दृश्यते । इष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिः न यथा निर्मल रूपं
सर्वैर्दृश्यते । दर्शता विद्युत् न यथा दर्शनीया विद्युन्नेवस्था सर्वैर्दृश्यते एवं रथे स्थितानां
युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

विश्वेदसो रयिभिः समोक्तसः संमिंश्लासुस्तर्षिपीभिर्विरिञ्चिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गर्भस्त्योरनुन्तशुष्मा वृषंस्वादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वेदसः । रयिभिः । समोक्तसः । समोमिंश्लासः । तर्षिपीभिः । विरिञ्चिनः ।

अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनुन्तशुष्माः । वृषंस्वादयः । नरः ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्वेदसः सर्वज्ञाः बहुधना वा^१ रयिभिः समोक्तयः सम इत्येकीभावे । भोक्तः स्थानम् । धनैः
सदैकस्थाना । स्वसन्धिषी धनानां स्थापयितार इत्यर्थः । समिंश्लासः तन्निपीतिः बलैः संमिंश्लासः । बहुधन्त
इत्यर्थः । विरिञ्चिनः^२ महाभानैतत् (छ. निप ३, ३) । महान्तः अस्ताः क्षेपारः दानूनामापुधानां वा ।

१-१. नास्ति मूको. २. वदामः मूको. ३-३. 'यजमाना नेदा इ' ; 'यजमाने नेप अ. ४. इत्स्तादु'

क. ५-५. काचिदर्शनीया रूपवती अ. ६. ने मूको. ७. ति' वि' म'. ८-८. पुष्टितम् वि'.

९. 'तिष्ठति वि' अ' म'. १०-१०. 'दृष्टि' वि'. ११. उच्यन्त मूको. १२. 'ने मे'.

१३. नास्ति अ. १४. नास्ति अ.

इयुम् द धरं धारयन्ति । गभस्त्यो बाहुनामैतत् (तु निघ २४) तत्सम्बन्धाखिवह हस्तयो प्रयुक्तम् ।
 आत्मीययाईस्त्वयो । अनतगुणा बहुशला १ । इयस्तादय वपिलमघस्य यादितार । अथवा खादिनाय
 इह कञ्चस्य वचन , कटारिकाकारापुत्रविरोपबन्धनो १ वा । कुत एतत् । असेपु व श्रद्धय पत्न खादय १
 (श्र ५५४, ११), 'ल्प गम तवस यादिरस्तम्' (ऋ ५, ५८, २,) इत्यादियु दर्शनात् । वृषे १ खादयो
 यथा त इयस्तादय नर मनुष्याकारा ॥ १० ॥

वेङ्कट० सर्वज्ञाया धनै समानस्थाना २ महतोऽपि पर्वतादीन् आत्मबले सम्मिश्रयन्त १ सप्या
 इयुम् हस्तयो धारयन्ति अनन्तबला वर्षणशीलखादिनामायुधयुक्ता मेतार ॥ १० ॥

मुद्रल० विश्ववदस सर्वज्ञा रायाभि धनै समोक्त्य समाननिवासा समवेदा वा १ । धनाधिपत्य इत्यर्थे ।
 तविपाभि बळे सम्मिश्रास सम्मिध्या । सद्युक्ता इत्यर्थे । । तस्मिन् महातु अस्तार सवृणो
 निरसिगार अन तगुणा अनवपिठब्रह्मला इयस्तादय वृषा इत्य खादि आधुघस्थानीयो यथां ठे
 वयोक्ता नर नपार । एवभूता मरुत गभस्त्यो याहो इयुम् दाधर इदृश्या निरस्तगार्ध धनुषो
 पादिकम् आयुध धारयन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याय सप्तमा चर्ग ॥

हिरण्यर्षेभिः पत्रिभिः पयोवृधु उर्जिनमन्त जापृथोऽे न पर्वतान् ।

मुखा अयासं स्वसृतौ भुवच्युतौ दुधकृतौ मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्यर्षेभिः । पत्रिभिः । पयऽवृधु । उत् । जिह्वत् । अऽऽर्थ्ये । न । पर्वतान् ।

मुखा । अयासं । स्वऽसृतौ । भ्रुवऽच्युतौ । दुधऽकृतौ । मरुत । भ्राजत्ऽऽष्टयः ॥ ११ ॥

स्वन्द० हिरण्यवान् पान्ति पत्नी रघनमिरुन्धत । हिरण्यवीभि रथचक्रपाराभि पयोऽर उदृष्टव
 वर्षेविपारः उन् जिह्वन्ते उच्छ्रद् उर्जितायाम् । प्रदर्शनार्थं शोष्यतोवादानम् । उर्जिनमन्तवर्षे
 च मन्ति । कथम् । आपव्य न 'आपथो विरथोऽ तस्यथा अनुपया' (ऋ ५, ५२, १०)
 इति प्रयोगदर्शनात् आपथया मरुत उच्यन्ते । तयो स्वभूता जापृथ । अथवा भविष्यमाना १
 नियत वन्था पत्रिभ् तदपथम् १ मन्तरिक्षम् । तत्र भवा आपव्य । का पत्ता । वृष्टिऽध्या
 धार । यथा १ वृष्टिऽध्या जापा नपादिभारत -ववस्थिता मूलादीनि मन्ति तद्दित्यर्थे । कि
 मन्ति । उच्यत । पर्वतान् सपनामैतत् (तु निघ १, १०) । मघागानुपरि पृष्टमपमाना ।
 रथचक्रपाराभिः मेपान् भिन्व-तोरेष्य । इयावाऽसोऽपि पश्यति — उत वन्था एषान्मै
 भिन्दन्थाऽसतां (ऋ ५, ५२, १) इति । कीदृशा । उच्यत । मघा अपठितमपि मरुतामैतत्
 प्रष्टयम् । महान्त । अथवा मघा इति पञ्चनामैतत् १ मलयत १ 'अथतिक्रमन् । १
 कुर्वन्तीनि' १ मन्था । वृष्टिऽध्याने पन्थय कर्तारः । अयासः गमनशीला स्वयम् । सर्वत्र स्वयतामिभ ।

१ 'ए. अ २ वृष्ठा अ ३ पत्नी' मूका ४ जिह्वन्त मूका ५ समान शि' क
 ६ 'अथवा शि' ७ 'तानि मूका ८ उच्छ्रित' मूका ९ 'वच्यु मूको १० 'आत्मीय'
 ११ '१८ अ १२ 'तानि अ १३ तु निघ ३, १० '१२ दि पत्नी अ १४ १४ 'तानि अ

ध्रुवच्युतः स्थिराणामपि प्यावयितारः । दुप्रकृतः कृन्ततिर्वधकर्मा (तु. निप २, १९) । दुर्धराणां कर्तितारः^१ । मरुतन्तमपि बलवतां हन्तार इत्यर्थः । अथवा करोतीरेवैतद्गुणम् । दुधराण्वस्तु दुर्धरतायां द्रष्टव्यः । आत्मनो दुर्धरतायाः कर्तारः । के । उच्यते । मरुतः भ्राजदृष्टयः दीप्तसक्तयो दीप्ततेरणा वा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हिरण्यमयैः^१ पवित्रिभिः^२ उदकस्य वर्षयितारः उदाधयन्ति^३, गृणानि इव^४ पर्वतान् दातारः^५ गच्छन्तः^६ स्वयमेव^७ सरन्तः ध्रुवाणामपि प्यावयितारः दुर्धरस्य कर्मणः कर्तारः दीप्तायुषाः मरुतः^८ ॥ ११ ॥

सुद्वल० मरुतः हिरण्ययोगिः सुवर्णमयैः पवित्रिभिः रथाणां चकैः पर्वतान् पर्ववती मेघान् उच्चित्रन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानान् प्रप्यावयन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तः । आपभ्यः न यथा पथि गच्छन् रथो मागं आस्थितं वृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ष्वं नयति । कीदृशा मरुतः । पयोऽयः पयसो वृष्टयुदकस्य वर्षयितारः । मलाः यज्ञवन्तः अथातः देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसतः प्रयून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि प्यावयितारः दुप्रकृतः दुर्धं दुष्टानां धारयितारमात्मानं दुर्धोणाः । भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुषाः ॥ ११ ॥

धृष्टुं पावकं वृनिनुं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥ १२ ॥

धृष्टुम् । पावकम् । वृनिनुम् । विऽचर्षणिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसां । गृणीमसि ।

रजःस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् । ऋजीपिणम् । वृषणम् । सश्वत । श्रिये ॥ १२ ॥

स्कन्द० धृष्टुम् ष्ट धरणदोष्योः । दीप्तम् । अथवा श्रुतिरूपपठितमपि महद्ब्रह्म । महान्तं परिमाणतः । पावकम् शोधयितारं^१ गन्तारं वा प्रायून् मतिं वनिनम् उदकवन्तं सम्भकारं वा यदृणाम् । निवर्षणिम् विद्वष्टारं सर्वस्य । रुद्रस्य सूनुम् अपरधभूतम् । हवसा ह्यतिरर्चयितकर्मा (तु. निप ३, १४) । आह्वानं हवः^२ स्तुतिः तथा गृणीमसि स्तुमो वयम् । यूयमपि हे मरुथाः पुत्राः ! वीत्राः ! च आस्थिजो ! वा । रजस्तुरम् रज उदकम् (तु. वा ४, १९) । त्वंतिहिंसापंः । उदकाद्यं मेघानां दिसितारम् । तवसम् महाम्भं वीर्यतः । मारुतम् भणम् शशोपिणम् यद् सोमस्य यूयमानस्थातिरिष्यते तदजीपम् । तनु हययोर्भाषो न मरुताम् । अजोऽत्र ऋजीपेण^३ स्वहाम्बन्धिसोमो लक्ष्यते । ऋजीपसम्बन्धिसोमवन्तमित्यर्थः । गृणन् वर्षितारम् । शश्वत सश्वतिर्षयितकर्मा (तु. निप २, १४) । धृष्टोऽपि सोपसर्गाभिः^४ द्रष्टव्यः । स्तुतिभिर्द्विभिर्द्विश्च उपगच्छत । किमर्थम् । श्रिये यज्ञफललक्षितायाः^५ श्रियोऽर्थाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० धर्षणशीलं^१ शोधकं^२ भजनवन्तं विद्वष्टारं रुद्रस्य पुत्रं स्तोत्रेण स्तुमः । उदकस्य श्रेययितारं वृष्टुम्^३ मारुतम्^४ गणम् तृतीयतन्नेऽन्वयात् ऋजीपिणम् वर्षितारम् । सश्वतं^५ ध्यर्थम् ॥ १२ ॥

१. कर्तारः कु. २. कृन्तयै^३ अ; कृन्ततेते^४ कु. ३. 'एषैः वि^५ अ'. ४. यद्वत् विभिः वि^६ अ'. ५. यथापयति वि^७ अ'. ६-८. सुद्विष्टम् वि^८. † दातारः उदकस्य वर्षयितारः क. ७. 'येन सर्वेन वि^९ अ'. ८. नास्ति मूको. ९. नास्ति मै'. १०. शोपिता^{१०} अ. ११. नास्ति अ. १२. 'पिने अ. १३. पशुधो अ. १४. यो पठ' अ. १५. नास्ति वि'. १६. 'पठम् यदृणाम् वि^{१६} अ'. १७. मलां लपं. १८. सेत मूको.

मुद्रल० एतुम् शत्रूणां बलस्य चर्षकं विनाशविचारम् पावसम् सर्वपा शोधकम् वनितम् उदकं
 वन्त वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिम् विश्लेषण सर्वस्य द्रष्टारम् रदस्य महादबस्य एतुम् पुत्रभूतम्
 एवविधं मरुता समूहम् ह्यसा आङ्गनसाधनन स्तोत्रेण गृणीमति शब्दयाम् । एतुम् इत्यर्थः । हे
 करिदायन्माना ! यूयमपि । त्वं ऐश्वर्याय धनार्थम् मादतम् गन्तुं मरुता सघ्नम् सधत प्राप्तुम् ।
 काश्चिन् । रचष्टुण् पावित्र्यस्य पातो त्वरविचारम् । प्रेरकमित्यर्थः । तवसम् प्रष्टुम् शत्रुगणम् ।
 त्वीमस्तपने हि मरुत स्तुपन्ते, तत्र च ऋषीपमभिपुण्वन्तीति 'ऋषीपसम्बन्धं भुव', अतस्त्वन्तम्
 रूपणम् कामाना वपिगारम् ॥ १२ ॥

प्र नू स मर्तैः शर्वसा जनो अति तस्यौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अतिद्विर्वाजं भरते धना नृभिर्वापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । स । मर्तैः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्यौ । व । ऊती । मरुत । यन् । आवत ।
 अवंदभि । वाजेन् । भरत । धना । नृभिर् । आऽपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स्कन्द० प्र शब्द प्रकर्ष, तस्यौ इत्यनेन च सम्बन्धयितव्य । नु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रान् ।
 क्षिप्रम् स मर्त शर्वसा जनान् अपि जनानिति कर्मभूत अतीति शोषसर्गाद्योन्मत्तिकाभ्याहात ।
 जनान्वात्य प्र तस्यौ प्रक्षयं तिष्ठति । व ऊता युष्माक पालनन । हे मरुत ! यम् भावत पाठयत
 यूयम् । य मनुष्य पाठयय यूय स युष्मत्पालनान्बन्धोऽधिकं बल प्राप्नोतीत्यर्थः । न च
 बलमव कथयम् । किं त्वि । अवात्र अथे सह नायम् अन्नम् भरते इति भावमान प्रति
 प्रापयति । उभत इत्यर्थः । धनानि च नृभिः परिचारकमनुष्यै सह । आपृच्छयम् क्रतुम्
 सर्वायुषु च आमदनाहं प्रक्षाम् । अथवा नृभिरित्यतदापृच्छामित्यतन सम्बन्धते । सर्वायुषु
 सर्वमनुष्यैरावदनाहं च प्रक्षामिति । आ क्षति सर्वदा च स्वस्तिन् स्थाने विवसति । पुष्यति
 सर्वप्रकारान्च पुष्टिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥

यद्रुट० प्रकर्षण भवितिवृत्ति क्षिप्रम् स मत् नन्यान् जनान्, य यूय रचणत मरुत ।
 रक्षय । अर्है अथ च विभक्ति, 'धनानि च दासे' । आपृच्छयं चित्रकर्म' भवितिवृत्ति, पुष्यति
 च प्रजादिभि ॥ १३ ॥

मुद्रल० य मत् मनुष्य शर्वसा बलन जनान् जतानन्यान् पुरुराज आत मतीत्य नु क्षिप्रम्
 प्र तस्यौ प्रविष्टिता भवति । हे मरुत ! व युष्माकम् ऊती ऊत्या रक्षणं यन् पुरुराज
 भावत भरक्षत । अपि च त पुरुर अवात्र अथे साधनयूते वायम् अन्नम् नृभि
 स्वकार्यमनुष्यै रना धनानि च भरते सम्पादयति । तथा आपृच्छयम् आपृच्छयं प्रोभयन्
 क्रतुम् अविष्टामारिकम् आ क्षान प्राप्नोति । पुष्यति प्रजया पशुभि पुष्टो भवति च' ॥ १३ ॥

चूर्कैर्त्यं मरुतः पुंसु द्रुष्टरं वृमन्तु शुष्मं मधवंत्सु धत्तन ।

धनस्पृष्टंमुक्त्वं विश्वचर्षणिं तोक पुष्पेसु तनयं नतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पुत्रस्तु । दुस्तरम् । बुध्मन्तम् । शुष्मम् । मधवत्स्तु । धृत्तम् ।
धनस्तुतम् । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणिम् । लोकम् । पुण्यम् । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

स्कन्द० चर्कृत्यम् कृन्ततिर्वधकर्मा (तु. निघ २, १९) । अत्यर्थं शत्रूणां हन्तु हे मरुतः ! पुत्रु सङ्ग्रामेषु
दुष्टरम् अवतिरतीति^१ वधकर्मसु पादात् तिरतिर्वधार्थः^२ (तु. निघ २, १९) । शत्रुभिः दुर्भागम् । शुभन्तम्
दीप्तिन्तु शुष्मम् बलम् मपयत्तु धनवत्सु सत्सु^३ धत्तन स्थापयत् । पूर्वमस्मान्धे धने दत्त,
ततो धनवद्भयः सद्भयो बलनित्यर्थः । किञ्च धनस्पृष्टम् स्पृ प्रीतिपादनयोः । धनेन प्रीयमाण
धनस्य वा पालयितारम् । उक्थ्यम् प्रशस्यम् । विश्वचर्षणिम् सर्वस्य विद्रष्टारम् । भजेपस्य यज्ञस्य
ज्ञावामित्यर्थः । लोकम् पुत्रम् । पुण्यम् दैवादिकः पुण्यः शृद्धयर्थात्पादकर्मकं,^४ क्रियादिकस्तु
वर्षनार्थत्वात् सकर्मकः । इह तु लोकं कर्म धृत्तम् । भतोऽयं व्यत्ययेन क्रियादिकस्य पुण्येः
इत्यन्^५ द्रष्टव्यम् । शुष्मत्प्रसादेन पुष्पीयाम् । तनयम् पौत्रञ्च । अथवा पुण्येमेति दैवादिकस्य पुण्येः
रूपम् । धनस्पृष्टमित्यादिद्वितीया तृतीयार्थः । धनस्पृष्टत्वादिगुणेन लोकेन तनयेन च वर्धिषीमहीत्यर्थः ।
कियन्तं कालम् । उच्यते । शतम् हिमाः शतवर्षम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पीन पुण्येन कर्तव्यम् मरुतः सङ्ग्रामेषु तस्मिन्नायं दीप्तिन्तु बलं हविष्मत्सु निघत्तं ।
धनानां स्मृष्टारं प्रशस्यं सर्वस्य^६ द्रष्टारं पुत्रं तत्पुत्रं च पोषथे^७ लभेमहि शतम् हिमाः^८
जीवन्तः ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! मपयत्तु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यज्ञमानेषु पुत्रम् धत्तन स्थापयत्, दत्तेति यावत् ।
कीरत्वं पुत्रम् । चर्कृत्यम् कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कर्मण्यम् । सर्वकर्मदुशालमित्यर्थः । शृष्टु सङ्ग्रामेषु
दुष्टरम् दुःखेन तस्मिन्तम् । भजेयमित्यर्थः । शुभन्तम् दीप्तिमन्तम् शुष्मम् शत्रूणां शोषकम्
धनस्पृष्टम् धनानां स्मृष्टारम् उक्थ्यम् उक्थं शोत्रं उद्दश्यम् । प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिम् विश्वेषु
द्रष्टारं सर्वज्ञम् । एवंविधम् लोकम् पुत्रम् तनयम् पौत्रञ्च शतम् हिमाः हेमन्तवर्षकक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्त पुण्येन पोषयेत् ॥ १४ ॥

नू ष्टिर् मरुतो वीरवन्तमृतीपाहं रयिमस्मात्सु धत्त ।

सहस्रिणं शतिर्नं शशुवांसं प्रातर्मधु धियावंसुर्वमम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिःसहम् । रयिम् । अस्मात्सु । धत्त ।

सहस्रिणम् । शतिर्नम् । शशुवांसम् । प्रातः । मधु । धियावन्सुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

स्कन्द० क्षिप्रं हे मरुतः ! गौरवन्तम् पुत्रैः दीर्घैश्च युक्तम् ऋतीपाहम्^९ गन्तव्यत्वात् ऋण्यः शत्रव
दुष्टोच्यन्ते । वेद्यामभिभवितारम् । रयिम् अस्मात्सु धत्त सहस्रिणम् शतिनम् "सहस्रसंख्याकं
शतसंख्याकं" च । अत्यन्तवद्विधयेः । शशुवांसम् स्वपतिः शृद्धयर्थः । प्रवर्धमानम् । प्रातः मधु
दस्ययं तु पादः प्रत्यक्षकृतत्वात् मिथं वाचयन् उक्तार्थश्च । गणापेक्षं चात्रैकवचनं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

१. मपयत् मूको. २. तस्मिन् मूको. ३. नास्ति कु. ४. शत्रुचरि* म. ५. नास्ति म.

६. 'एव वि' अं लरं. ७. 'सर्वस्य मरुतेपस्य इत्यत्र वि' अं. ८. ज्ञावाम् वि' अं. ९-१०. नास्ति वि' अं.

१०. हिमा. शतवर्षे वि' अं. ११. नास्ति अ. १२. 'वैश्वानरं अ.

वेङ्कट० क्षिप्रम् रिषाम् महतः । पुत्रयुक्तं सन्तानमभिनिविष्टारम् रविम् भस्मानु पत सद्भक्तवत्सलार्थं
वर्धमानमिति ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे महतः ! रिषाम् स्थास्तुम् शोचन्तम् धीरैः पुत्रै तत्रन्तम् शशीपादम् गन्तुम् सन्तानं
मभिनिविष्टारम् । एवंविधम् रविम् पुत्रलक्षणं धनम् तु क्षिप्रम् शरानामु यत स्मारयत,
सद्भक्तिगम् शक्तिनम् एतत्सन्त्याकृपनवन्तम्, अथ एव यशुवासम् प्रवृद्धम् । अपि चास्माकं रक्षमाय
धिषा बुद्ध्या प्राप्तधर्मो महद्गण प्रातः काले जगन्मान् भागच्छतु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये महतो वर्ग ॥

इति प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाक ॥

[६५]

पृथा न तापुं गुहा चर्तन्तुं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।

सुजोषा धीराः पृदैरर्तुं ग्मन्मुप त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥१॥२॥

पृथा । न । तापुम् । गुहा । चर्तन्तम् । नमो । युजानम् । नमो । वहन्तम् ।

सुजोषा । धीरा । पृदे । अर्तुं । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्रा ॥१॥२॥

स्कन्द० 'शास्त्रे पराशरः' । 'पृथा न तापुम्' इत्ययमादि शक्तिपुत्र पराशरो नामापर्ययः । 'वतोऽङ्गे' ।
यत्पूर्वं मातृलुप्तं ततः परमिदं सूक्तपञ्चदशकमादिदेवस्य प्रत्येक्यं प्राग् इत्यादिशोभाय (तु अ १,
८०) इत्यर्थः । 'पृथा न तापुम्' इत्येतस्मिन् ऋग्वेदे इतिहासमाचक्षत — 'अग्निर्मन्थं ब्रह्मानीन्व
क्षानयाजके । त परदारामिमर्शानाम् जराऽऽविशेत् । अयं तवाऽऽविष्टो हवींषि वोदुमसस्तुव
वज्राद्य वपद्काराद्य विन्ध्यन्' भवाक्षनम्' उच्यते चाप्सवोपधीषु च प्रविशेत् । तमायः सौनासुतासन्
वर्धयादनु । देवा अपि यमवर्धनपुरस्सरा उपगम्याऽऽजमायुन्वस हृत्वा प्रयाजान्वाजास
मदिज्ञान्य पुनरपि इधिषा वोशारन्व निमुयुजिरे' इति । तदेतद्विद्येण 'महत् उहुत्वम्' (अ १०,
५१,१) इत्यत्र उच्यते । सक्षयेषु त्विहोच्यत — पृथा न तापुम् इति । पृथा इतिपशुव
लक्षणे गृहीया । 'तापु' (निघ ३, २४) इति स्तेननाम । पशुनवापद्धतं सम्बद्धं स्तनम्
पुत्रं गृहं प्रच्छन्नम् चतनम् 'तेभिर्द्रवा वातयामसि' (अ १०, १५५, १) इति दुर्गवार
वातयतिर्नाशने प्रसिद्धः । अतोऽयं प्रवृत्तपञ्चदशकमितिर्नानार्थः । नदप्यन्तं स्वाम् । नपृथा च नम
पुजानम् नम काष्णतयादारोऽत्र नम दग्धेनोत्पन्ते । तृतीयाधे चैषा द्वितीया । अथकाष्णतयाऽऽशुने
युजमानम् । अथु प्रविशन्वमित्यर्थः । प्रविश्य च नम वहन्तम् अमृतसतलक्षणमन्ननामने
प्रति प्रापयन्तम् । अमृतरस पिबन्वमित्यर्थः । सुजोषा सहनीतय पाता प्राज्ञः । स्वर्गवेदे
पदे इराम् अनु जन्तु अनुगतवन्तः । अनुगम्य च उप सीदन् स्वाम् विश्वं यजत्राः बह्व्या
दमा ॥ १ ॥

१ उरध्वपशुव वि' अ१, २. विन्ध्यन् मूको ३ नास्ति अ. ४ 'पुत्रे मूको' ५ नास्ति अ.
६ 'अऽऽविष्टो' मूको.

वेङ्कट० पराशरः शाक्यः । द्विपदा विंशत्यक्षरा । प्रायेण द्वयोर्द्वयोरैकाध्वं दृश्यते । 'अग्नेरनयो ज्यायांसो
आतर आसन्, ते देवेभ्यो ह्यर्वा वहन्तः प्रामीगन्तु, सोऽग्निरविनेदित्यं नाव स्य आतिमारिष्यतीति ।
स निलायत । सोऽग्ः प्राविशत् । तं देवताः' प्रपमैच्छन्' (ले २, ६, ५, १) इति ब्राह्मणम् । तत्रेदमुच्यते
पशुना^१ इव स्तेनं गुहायां गच्छन्वम् अन्नमात्मना संयुज्जानं^२ संयुक्तम्^३ अन्नम् वहन्तम् समादाय
गच्छन्तं^४ सङ्गताः प्राजाः पदैः बन्धगच्छन्^५ उपासीदंश्च त्वाम् विदे देवाः ॥१॥२॥

मुद्रल० द्वादशोऽनुयाके नव सूक्तानि । तप 'पश्वा' इत्यादीनि पद् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्वदनसमये
द्दे द्वे अचौ चतुष्पदाभैकैकाद्युचं कृत्वा समाग्रायते । अयुक्तंख्यासु तु याऽन्त्याऽतिरिच्यते सा
तथैवाग्रायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक पद । प्रयोगे तु वाः पृथक् संसनीवाः । उत्र
'पश्वा' इति दशर्षं प्रथमं सूक्तम् । शकियुजः पराशर ऋषिः । द्विपदा विराद् छन्दः । 'विंशतिका
द्विपदा विराजः' (ऋअ १, १२, ८) इति तत्कलक्षणम् । अग्निर्देवता ॥

धाराः मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः सन्तः हे अग्ने ! त्वाम् पदैः मार्गैः
पादहृषैर्लाञ्छनैः अनु मन् धन्वगमन् । कीदृशम् । पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्षमानम्
तावुम् न यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य दुष्यधेने गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् गुहा चतन्तम्
अद्रूपायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । चतविर्गतिकर्मा (गु. निप २, १४) । तथा नमः युजानम्
हृषिर्लक्षणमधमात्मना संयुज्जानम् नमः गहन्तम् देवेभ्यः प्रथं हृषिवहन्तम् । यजना. यज्ञनीयाः
विदे सर्वे देवाः हे अग्ने ! त्वा त्वाम् उप सीदन् समीपं प्राप्नुवन्, इदमुत्तियर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋतस्यं देवा अतु व्रता गुर्भुवत् परिष्टिर्न भूम ।

वर्धन्तीमार्यः पुन्वा सुशिशिभृत्स्य योना गर्भे सुजातम् ॥३॥४॥

ऋतस्यं । देवाः । अतु । व्रता । गुः । सुवत् । परिष्टिः । वीः । न । भूम ।

वर्धन्ति । ईम् । आर्यः । पुन्वा । सुशिशिभृत् । ऋतस्यं । योना । गर्भे । सुजातम् ॥३॥४॥

स्कन्० ऋतस्यं^१ गतस्याग्नेरसु देवाः यमप्रभृतयः अतु व्रता गुः गमनास्थानि कर्माण्यनुगतवन्तः ।
पंजोयते निर्गन्तस्ततोऽनुगतवन्त इत्यर्थः । भुवत् परिष्टिः नष्टस्य चाग्नेरभयत् पर्येषणा । कियती ।
उच्यते । वी. न भूम विस्तीर्णपर्यायोऽत्र भूमदान्दः, न बहुवचनः । भूतजातवचनो वा । घोरिव
विस्तीर्णा । सर्वस्मिन् ऋगतीत्यर्थः । वर्धन्ति ईम् भूतेऽग्रं^२ षट् ऋण्यः । ईंशब्दस्य एनामित्य-
स्यार्थः । अत्रार्धेऽर्धेनमसिन् आः । पुन्वा पननीयेन स्तुत्येनासृत्तरसेन सुशिशिभृत् स्वयतिर्द्वयर्थः ।
सुष्टु वृद्धम् । अथवा शिशुशब्दस्येदं रूपम् । सुष्टु शिशुं सन्तम् । 'अत्यन्तं क्षीणमित्यर्थः' ।
क प्रदेत्ने । उच्यते । ऋतस्य योना 'ऋतम्' (निप १, १२) इत्युक्तमानः । उदकस्य योनी
गर्भं गर्भस्थानत्र गर्भदाह्दनीष्यते । आत्मन एव योनी यः प्रदेत्तो गर्भस्थानं तत्रैर्यर्थः ।
सुजातम् सुष्टु शोभनं वा जातम् ॥ २ ॥

१. देवाः वि^१ अं कु ल लय. २. नास्ति वि^१. ३. 'पुन्वगमन्', वि^१ लयं. ४. गुक् वि^१.

५-५. नास्ति वि^१. ६. कर्तं कर्तव्य अ. ७. भूते अ. ८. नास्ति अ. ९-९. अत्यन्तम्^१ अ.

वेङ्कट० अग्ने देवा अन्वेगन्तु कर्माणि निलीनस्य । क्वं किं कृत्वा गच्छतीति^१ उदानम्
 पारित पर्यपगम् अन्वेपगम्^१ । यौ इव चासीव भूमिरन्वेषणार्थमागतं देवे^२ । त र्चनमग्निं वधयन्ति
 आप स्वोत्तम सुन्दु बुद्धम् उदकस्य अन्त गमं सुपुष्टु प्रादुर्भूतमिति ॥३॥४॥

मुद्रल० इच्छ एवार्थं^३ स्पष्टीक्रियते । देवाः ऋतस्य गतस्य पलायितव्याग्ने^४ । प्रता प्रतानि कर्माणि
 गमनावस्थानरायनादिरूपाणि भन्तु गु अन्वेषुमगनम् । उदानम्बरम् परिष्ट परित सर्वतोऽन्वेषणम्
 मुबन् अन्वेषणम् । भून् भूमिराग्निं अग्ने^५ अन्वेषुमिर्द्वै^६ यौः न स्वर्गं इवाभूत् । इन्द्राय
 सर्वे देवा अग्नेर्गवपगाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थे । आप अन्वेषताः इम् एनम् उदके प्रविष्टम्
 अग्निम् वर्धयन्ति वर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथाऽऽरक्षयन्ति^७ । क्रीरुतम् । पन्वा स्वोत्तम
 सुपिष्टिवम् सुपुष्टु प्रवधितम् ऋतस्य योना यज्ञस्य कारणभूते प्ले गमं गर्भस्थाने गज
 सुचतम् सुन्दु प्रादुर्भूतम् । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्य प्रावाचत् । उदानम्
 द्यास्त्वमज्ञासिपुरिति भाव ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुष्टिर्न र्णवा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्मर्गप्रतक्तुः सिन्धुर्न क्षोदुः क ई वराते ॥५॥६॥

पुष्टि । न । र्णवा । क्षिति । न । पृथ्वी । गिरि । न । भुज्म । क्षोद । न । शंभु ।
 अत्य । न । अर्जन् । सर्गप्रतक्तुः । सिन्धु । न । क्षोद । क । ईम् । वराते ॥५॥६॥

स्कन्द० उपमानोपमेयसाधारणगुणवचनानां शब्दानां सर्वत्रोपमेयवृत्तित्वदर्शनात् इह वाप
 पुष्टिद्वयोपमेयत्वात् पुष्टि न र्णवा इत्यादिषु व्यत्ययेन क्लीबान्तरपुसकविरुद्धत्वे । रण्वेत्यपि^१ एव
 रूपम् । धनादिपुष्टिर्न रमणोय प्रीतिकरदर्शनोऽग्नि^२ । भिति न पृथ्वी 'क्षिति' (निघ १, १) इति
 पृथिवीनाम । दावस्वरूपप्रतिदमुपमानम्^३ । "पृथिवीव च पृथु" दावस्वरूप "सन् । गिरिर्न भुज्म"^४
 एवं इव कलादिनोपयोग्य । क्षोदो न शंभु^५ 'क्षोद' (निघ १, १२) इत्युदकनाम ।
 उदकमिदं पृष्ठेद्वादिना सुखस्य भावमिषा । अय न एते अपि द्वे दावस्वरूपसौख्यमाने । अप
 इव च अन्तर गमने सर्गप्रतक्तुः सर्गशब्दो वेगवचन । उच्छातिर्गतिकर्मा । वेगनामिदावस्वरूप ।
 सिन्धु न क्षोद सिन्धुर्नक्षोदो । पृष्ठार्थे यथा प्रथमा । सिन्धोरिव चोदकम् । क ईम् एत^६ दावस्वरूप
 सन्तम् वराते वारयति । न कश्चिद्द्वारयितु शक्नोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इत्यथाइनाद्^१ भीतोऽरण्ये^२ प्राविकत्, "उद् द्याभ्यां" क्लीबि । पुष्टि इव रमणीया, भूमि
 इव चिन्मर्गं, मिष्ट इव भोगसाधनम्, उदकम् इव सुखभावात्^३ । सोऽयम् अय इव
 गमनं भवति । गमनप्रवृत्तं^४ तम्^५ इमं क^६ वारयति । यथा सिन्धु उदकं कृत्वाभ्यां वारयति
 उद्दिदि^७ ॥ ५ ॥ ६ ॥

१. नास्ति दि^१ अं कु ल छप २ "तीज अन्वेष दि^१ अं ल छप ३ नास्ति मुको
 ४ भुज्मर्णे दि^१ अं. ५५ उच्छातव मे^१ ६ एतं गूको ७७ नास्ति मे^१ ८ त्वे अ
 ९ "दरं-वाऽय अ १० "रूपस्य वादे" कु ११ ११ पृथिवी पृथु अ १२ १२ नास्ति अ
 १३ नास्ति अ १४ एव अ १५ अ (ति) रण्ये वि^१ १६ इतोऽ^१ वि^१ अं १७-१७ एतन्
 वि^१ १८. इत्यपि छप १९ "प दि^१ अं कु ल २०. नास्ति दि^१ अं. २१ "उद् कु

मुद्रल० रण्या रमणीया सर्वपां हृद्या पुष्टि न अभिनवफलागामभिदुष्टिरिव अग्नि सर्वपा रमणीय
 ऐहिकानुमितकसकलव्यवहारस्यान्यधोदत्त्वाद् । यद् 'वा पुष्टिरिव' रण्या मन्तव्य सन्दनीय । यथा
 पुष्टि प्राप्यते तद्दग्नि यत्र इतिभिं प्राप्यत इति भाव । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षिति न भूतिरिव
 अग्निरपि विस्तीर्ण सर्वेभूतषु जाडरूपमात्रस्थानात् । गिरि न पर्वत इव भुज्ज सर्वेषा
 भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमान फलमूलादिकमाहृत्य सर्वं भुञ्जत तद्दग्नादपि पचन्त सर्वे
 भुञ्जत । वस्तु सुखकरम् शोद न उदकमिव । ययोदक सुख करोति तद्दग्नि सर्वेषा
 सुप्रकारीत्यर्थे । अज्मन् अज्मनि सङ्ग्रामे अत्य न सततगमनशीलो जात्यश्व इव
 सर्वप्रतक सगण विसर्गेण प्रगमित । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्वो इन्तव्यसमीपमाशु
 गच्छति तद्दग्निरपि स्रोतुभिं प्रपित सन् शत्रून् हन्तु शीघ्र गच्छतीति भाव । अपि च
 पि०धु न क्षोद सन्दनशीलमुदकमिव अयमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो ऋत्प्रवाहो
 तुनिवार तद्गत् दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थे । अतो यस्माद्ब तस्मात् ईम् पूनमग्निम् क वराते
 को वारयते । न कोऽपि वारयितु शक्नोतीत्यर्थ ॥५॥६॥

जामिः सिन्धूनां भ्रात॑र्व स्वस्त्रामिभ्यान्न राज्ञा वना॑न्यत्ति ।

यद् वात॑जृत्तो र॒ना व्यस्था॑द्विर्हि॑ दाति॑ रोमां पृथि॑व्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामि । सिन्धूनाम् । भ्राता॑ इव । स्वस्त्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वना॑नि । अ॒त्ति ।
 यद् । वात॑जृत् । वनां । वि । अस्था॑त् । अ॒ग्नि । ह् । दाति॑ । रोमं । पृथि॑व्या ॥७॥८॥

स्कन्द० वैद्युतस्वाऽश्रेतेन पादेन स्तुति । जामि ज्ञाति॑ वैद्युतोऽग्नि सिन्धूनाम् आशोऽग्र सिन्धव
 उच्यन्ते । 'न सिन्धूनामुपोदये सप्तखला स मध्यम' (ऋ ८ ४१,२) इति यथा ।
 वृष्टिलक्षणानामयाम् । कथम् । भ्राता इव स्वस्त्राम् भगिनीना यथा भ्राता भाषन्तसङ्घिष्ठो
 ज्ञातिश्चाददित्यर्थे । परैस्त्रिभि पादै दावरूपस्याप्त स्तुति । इभ्यान् न राजा ह्यभा इति
 तपु भया साधवो वा इभ्या इत्यवरोहः । यथा इभ्यान् राजा आक्रम्योपभुङ्क्त तद्गत्
 दावाग्नि वनानि गृह्णान् आग भक्षयति । दृष्टीत्यर्थे । कदा । उच्यत । यत् वातजृत् पातेन
 प्रेरित॑ सर्ववनानि॑ व्यस्थात् विपूरैश्चिष्टिर्गैर्यर्थे । विविध गच्छतीत्यर्थ । तद्देव च अग्नि
 दावरूप । इ शब्द पदपरण । दात तुमाति॑ रामस्थानीय कृष्णम् पृथिव्या । तद्देव
 पृथिव्यास्तृणान्यपि दृष्टीत्यर्थे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इत्यु सिन्धूनाम् स्यन्दमानानां नदीनाम् । भ्राता इत्येवमृणामितपोपमिकम् । साऽयम्
 इमस्यान् शत्रून् राजा इव काशति अति । यदा॑ पाठ्येति च दृष्टान् अभिनवयति कदाचीन् अति
 खलु जिगति इति॑ लोमस्थानीय कृष्णान्मादिकमपि पृथिव्या॑ इति॑ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्रल० सिन्धूनाम् स्यन्दनतीरानामयमग्नि जामि इत्यु वातामुत्पादकत्वात् । निर्वृत्तम् ।

१ १ नास्ति मूला २ नति अ ३ पूरित कु ४ वगने कु ५ पुनः कु ६ नास्ति
 वि॑ अ॑ ७-७ 'न'नया ८ नति वि॑ ९ नास्ति मूला १० 'नी इर'ज
 मूको ११ इत्ये वि॑ अ॑, नास्ति कु

सखाम् स्वसृणाम् भ्राता इव यथा भ्राताऽतिशयेन हितकरो भवति^१ तद्वत् । वादशोऽग्निः वनाग्नि
महान्स्वरण्याग्नि इति भक्षयति । दहति^२ इत्यर्थः । विदर्शनम् । राजा इन्वान् न इन्व्याः शत्रवः वा
यथा राजा समूहं हिनस्ति तद्वत् । अपि च यत् यदा वातज्जुः वातेन प्रेरितः सन् वना
वनान्स्वरण्याग्निं वि अर्थात् उक्तप्रकारेण^३ विविधमातिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते । तदानीम् अग्निः इ
अती अग्निरेव प्रमिन्याः भूमिः सम्बन्धीनि रोमा ओपधिरूपाणि दाति लिनति । भूष्याम्
ओपधिवनस्पतिजातं यद्वस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्वसित्वेषु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुपभृत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥९॥१०॥

श्वसिति । अ॒प्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशाम् । उ॒पुःऽभृत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । वि॒ऽमुः । दूरेऽभाः ॥९॥१०॥

स्कन्द० स्वसिति ऋणादीनि दहनग्निः श्वसत्सदृशं शब्दं करोति । कथम् । अप्सु हंस, न हंस
इय ध्रन्वाः^१ निपीदन् । कीदृशः । क्रत्वा चेतिष्ठः प्रशापतां मन्वे प्रशया प्रशापजमः । विशाम्
पशोनिर्देशादर्थोयति शेषः । पशुणां मनुष्याणाम् अर्थाय उपभृत् उषःकाले विबोडा । यदग्नि-
होत्रहोमार्थमुपकाले अग्निर्विषोष्यते तदग्निमायमुपभृदित्येतत् विशेषणम् । सोमः न वेधाः शेषावी
ऋतप्रजातः ऋतमित्यादित्य उदके वा तत उत्पन्नः । 'उदीचि प्रथमसमाहृत' आदित्ये
कंठं वा मणिं वा परिपृष्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्^२ धातेति तत्रदीप्यते' (वा ७,
२१) । तेनाग्निरादित्यादुत्पद्यते । वैशुतात्मनोदकार । कथं पुनः प्रजातः । उत्पद्ये । पशुः न शिश्वा
प्रथमायाः स्थाने पृथिवीषा । पशुरिव शिशुः । यथा शिशुः पशुः अन्यस्मात् पशोः प्रजायते
तद्वदित्यर्थः । विपुः ईश्वरः सर्वस्य । दूरेभाः भा दीप्तौ । दूर एव व्यवस्थितो दीपयिता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनया पुनरप्सु प्रविष्टं क्रीडि । श्वात्तदर्थं करोति अप्सु हंस इव सीदन् प्रशापकेनौपसेन^३
तेजसा चेतयितृमः मनुष्याणाम् उपसि प्रबुद्ध । सोमः इव विधाया उदकार प्रजातः
पशुः इव शिशुना कसेन सह तेजसा प्रादुर्भूयन् महान् दूरस्थः प्रकाशयति^४ ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रा० अयमग्निः देवेभ्यः पलायितः सन् अप्सु उदकेषु श्वसिति प्राणिवि । निगृहो^५ वर्तत इत्यर्थः ।
दृष्टान्तः । हंसः न सीदन् उदकमध्ये उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽग्निः । क्रत्वा प्रभुना
ज्ञानदेवता भारतीयेन प्रकाशेन विशाम् प्रजानाम् चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता शाययिता ।
राशौ हि सर्वे जना अन्धकाराहृतं सर्वम् अग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति । उपभृत् उपस्तुप-काठशिशोयाशौ
प्रबुद्धः^६ गोमः न वेधाः सोम इव विधाया कृष्टा । सोमो यथा सकलमोपधिरूपं भोग्यमातं
रजति, तथा सकलं भोग्यजातं सृजति अग्नेरेव भोग्यरूपेणावस्थानात् । ऋतप्रजातः भावात् उदकार
प्रादुर्भूतः पशुः न शिश्वा उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः दायानः पशुरिव तनुहृतः सद्बुद्धितमाशोऽभूत् ।

१-१. हिनं चरेति मै. २. मादित् मूको. ३. 'वरो मै. ४. ज्ञानः अ. ५. 'नो ही मूको.
६. प्रवत्तु मूको. ७. 'मवत्तु मूको. ८. मन्वे अ. ९. 'उप्यु वि'. १०. प्रजायतेनौ' क.
११. मन्वे अति वि'. १२. निगृहो मूको. १३. 'इत् मूको.

उच्यते प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभूतः संपन्नः । दूरेणाः दूरे विप्रकृष्टदेशोऽपि भाः प्रकाशो यत्र स तयोक्तः । एवंभूतोऽग्निरस्यु इवसितीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[६६]

रविर्न चित्रा सूर्यो न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूर्युः ।

तक्त्वा न भूर्णिर्वर्ना सिपक्ति पयो न धेतुः शुचिर्विभावा ॥१॥२॥

रविः । न । चित्रा । सूर्यः । न । सन्ऽष्टक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूर्युः ।

तक्त्वा । न । भूर्णिः । वर्ना । सिपक्ति । पयः । न । धेतुः । शुचिः । विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० रविः न चित्रा धनमिव चित्रः पूजनीयो वाऽग्निः । सूर्यः न संदग् सूर्य इव संदग्वा सर्वोऽनीयो वा । आयुः न प्राणः प्राणहेतुत्वात् प्राण उच्यते । अन्नमिव च प्राणहेतुः । जातरात्मना अग्निराहारविपरिणामकरत्वात् प्राणस्य भवति प्राणहेतुः । किञ्च नित्यः न सूर्युः नित्यशब्दो भ्रुववचनः । कृतकाद्यपेक्षया च औरसः पुत्रो नित्य उच्यते । यथौरसः पुत्रोऽग्निरपि पदम्^१ । साकाक्षत्वाद्योग्यत्वाच्च दृष्टानां लोकानां प्रायकः सुखो वेति वाक्यशेषः । अथवा पुरस्तादुपचारवेदोऽपि नशब्दस्य^२ सूर्युः इत्येतावन्मात्रमेव उपमानम् । नित्य इत्येतत्पुत्रमेवम् । तिरयोऽग्निः सूर्युर्विव । यथा त्रैवर्णिकैः पितृणामनुत्वात्वाच्च पुत्रोऽवश्यमुत्पाद्यः, एवं देवानामनुत्वात्वात्प्राणमपि अवश्यमाधेय इत्यर्थः । किञ्च तक्त्वा न भूर्णिः 'तक्त्वा' (निघ ३, २४) इति स्तेननाम । भूर्णितिरयपि भ्रमे रूपे द्रष्टव्यम् न विभर्तेः । यथा भ्रमणशील आदविकृष्टोरो यनानि सेवते तद्द्रावस्त्वोऽग्निः वनानि सिपक्ति सेवते । किञ्च पयः न धेतुः पश्वर्थे प्रथमैषा । क्षीरमिव धेनोः स्तन्तम् शुचिः शुद्धः विभावा दीप्तिमांश्वाग्नि ॥ १ ॥

वेङ्कट० दावाग्निनेन^३ सूक्तेन लौकिकेति—रविः इव चित्रा^४ इति । प्रकाशादाह सूर्य इव च सर्वै-
र्यजमानः । आयुः इव प्राणनहेतुः^५ दग्धे अरण्य भोषधयः प्रादुर्भवन्ति । औरस इव पुत्रः । तस्करः इव हरणशीलः । अरण्यानि सेवते^६ । क्षीरम् इव धेतुः^७ । 'शसः पूर्वरूपम् । जलम् दीप्तिमान् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० रविः इति दग्धर्त्वे पदम् । अथ्ययनतः पञ्चर्त्वे द्वितीये सूक्तम् । पराभार ऋषिः^८ । विराट् ऋक्^९ । अग्निर्देवता^{१०} ॥

अथमग्निः रविः न धनमिव चित्रा वापनीयः सूर्यः न सूर्य इव संदग् सद्रष्टा सर्वेषां यस्तुनां दरोपिता आयुः न प्राणः आयुः सुखे सन्नम् प्राणः । प्रश्वसन् वायुरिव प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुप्रादुर्भावमवस्थापयति, एवमग्निरपि जातरूपेणायुषोऽवस्थापयित्वा । नित्यः न

१. इत्य कः अ. २. 'एव न सूको. ३. दवा' वि' अ' ल' ल' ल' ; देवा' वि'. ४. चित्रा कु.
५. नास्ति वि' अ'. ६. प्राणहेतुः वि'. ७. नास्ति वि' ल'. ८-८. अतः पूर्वरूपं नल ल' ल' ; अतः
विपुनरूपं नल ल' वि'; द्रुष्टितम् अ, नास्ति अ' कु. ९-९. नास्ति मे'.

गुप्तु नित्यो भुव पुत्र इव प्रियकारी । यथा नीरस पुत्र पितृर्हितमेवाचरति तद्वदपमपि
दितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तत्रा न गतिमान् भद्रव इव गृणि भवो । यथा भद्र
उपसाल्क पुरस विभति धारयति तद्वदपमपीत्यर्थे । एव न वेनु पय इव प्रीणयिता ।
गुप्तु दीप्त । तन्नावा विशिष्टप्रकाशयुक्त । एवगुणविशिष्टोऽग्नि दना दनान्वरणयानि सिपिनि इत्यु
समपैति ॥ १ ॥ २ ॥

दाधारं क्षेममोको न रण्यो यवो न पृको जेता जनानाम् ।

ऋषिर्न स्तुम्वा त्रिभु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दाधारं । क्षेमम् । ओकं । न । रण्य । यवं । न । पृक । जेता । जनानाम् ।

ऋषिं । न । स्तुम्वा । त्रिभु । प्रशस्त । वाजी । न । प्रीत । वयं । दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

रुद्र० दाधार धारयति क्षेमम् । क्षेमं करोतीत्यर्थे । ओकं न रण्य, यव न पृक लोक इति
गृह्यताम् । यवोपि सखावत् इदाभिप्रेत । 'द्वे अवि' शैत्रे इत्यश्वोपमाने । गृह्यन्ति च,
यव इव च पृक सर्गस्य रमणीयोऽग्नि, प्रीतिकरः इत्यर्थे । जेता जनानाम् जेता च
शत्रुघ्नानाम् । ऋषिं न स्तुन्वा स्तोभितिरचैतिकर्मा (तु निय ३, १४) । होतृवाग्नि ऋषिरिव स्तोत्रा
देवानाम् । स्वयमपि च विष्णु तृतीयार्थे सप्तमी । विद्भिः मनुष्यैः प्रशस्तं वासं स्तुतौ । प्रकाश
स्तुत । कर्म । वाजी न भद्रव इवोत्कृष्ट प्रीत च सखापि वयं अन्नम् दधाति ददाति
स्तोत्रम् । जनवा वाजी न इत्येवम् वयो दधाति इत्यश्वोपमानम्, न प्रशस्त इत्येवम् । यव
इव च यवो दधाति । यथा सद्ग्रामात् सद्ग्रामं निवा तद्द्वारेणात्र ददाति तद्वत्
प्रीतस्तत्रापि ददातीत्यर्थे ॥ २ ॥

पेटुट० करोति रक्षा गृहम् इव रमणीयम् । यव इव पृक जेता जनानाम् सोयमानस्य प्रयच्छति ।

'यथा श्राप' स्तोत्रा मनुष्येषु प्रशस्त, अभिरक्षणशुशल' अन्न प्रयच्छति अन्न इव च
धातेन शत' इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्र० अयमग्नि क्षेमम् लक्ष्यस्य धनस्य रक्षणम् दाधार धारयति । स्तोत्रम्यो दत्तस्य धनस्य
रक्षणं कर्तुं क्षत्रतोति भाव । ओकं न निवासस्थानं गृहमिव रण्य रमणीय । एव न यव
इव पृक । यथा पृका यव उपभोगयाम्यो भवति तद्वत् अग्निरपि पाकादिकायहेतुवया उपभोग्य
इत्यर्थे । जनानाम् जेता शत्रुघ्नानां मध्येऽग्निभविता । ऋषिं न मन्त्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुन्वा देवानां
स्तोत्रा विष्णु यजमानलक्षणेण प्रशस्तं प्रक्याव । वाजी न भद्रव इव प्रात हर्षयुक्त । यथापी
हर्षयुक्तो युद्धाभिमुख गच्छति, तद्वदपमपि देवानां हविर्वहन हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थे ।
एवंभूवाऽग्नि वयं अन्नम् दधाति' दधातु । अन्नम्भ्य दत्तारित्यर्थे ॥ ३ ॥ ४ ॥

१. नास्ति अ. २-२ अ० अ. ३. निद् विद्भि अ, सिद्धिः कु ४ एव प वि'. ५ उनु
वि' अ', पत्त' वि'. ६ १. एषवि१२ देवानां वि' अ' ७ भविष्यत्' दि' अ' ८ नास्ति वि'.
९ नास्ति अय १०. 'यवो वि' अ' कु छ अयं ११ नास्ति कु १२ नास्ति मे'.

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्राट् श्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समस्तु ॥५॥६॥

दुरोकशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽश्व । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभाट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समस्तु ॥५॥६॥

स्कन्द० दुष्करमोको यस्याम् । यत्र व्यवस्थातुं न शक्यत इत्यर्थः । सा^१ दुरोकाः^२ । 'दुरोकाः शोचिर्दी-
सिर्व्य' सः दुरोकशोचिः । 'छान्दसत्वात् सकारलोपः' । दुस्सददीप्तिकः । क्रतुः न नित्यः क्रतुः
कर्म प्रज्ञा वा, तद्ब्रह्मिण्यः । जायेव योनौ 'योनिः' (निघ ३, ४) इति गृहनाम । यथा
सर्वमनुष्याणां भार्या गृहे पचांता सर्वस्मै कार्याय एवमग्निरल पचांसः सर्वस्मै कार्याय ।
सोत्पूर्णां सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थे इत्यर्थः । क्रीटाः । उच्यते । चित्रः यत् अभाट् यदिति व्यत्ययेन
नपुंसकता । विचित्रो यो भ्राजते । श्वेतः न^३ श्वेतवर्णत्वात् श्वेत आदित्यः । आदित्य इव विक्षु
मनुष्येषु । यश्च रथः न रुक्मी त्वेषः समस्तु 'रुक्मम्' (निघ १, २) इति हिरण्यनाम ।
पथा रुक्मवान् रूप्येण^४ सुवर्णेन वा स्वचिदावपवो रथः सद्ग्रामेषु दीप्तः स्वाचद्वत् त्वेषो दीप्तः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुःसेवतेजा, प्रज्ञा इव अनुस्यूतः जायेव गृहे वर्तमानः^५ पचांसो भवति विश्वस्मै जनाय,
चित्रः^६ यदा भ्राजतेऽरण्ये, श्वेतवर्णः^७ इवादित्यः विक्षु, रथः इव च हिरण्यः दीप्तः
सद्ग्रामेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः क्रतुः न नित्यः क्रतुः कर्मणां कर्ता स इव ध्रुवः । यथा स
कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सद् जागति, तद्ब्रह्मप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तित्यर्थः । योनौ
गृहे वर्तमाना जायेव योदिदिव अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो बह्निः विश्वस्मै यष्टृजनाय अरम्
भक्तं भूपर्णं भवति । यथा जायया गृहम् अलकृतं भवति, तद्ब्रह्मिणा यत्गृहमप्यलकृतं सद् दृश्यत
इत्यर्थः । चित्रः चायनीयः यत् यदा अयमग्निः अभाट् भ्राजते उदानीम् श्वेतः न सुभ्रवर्णं
आदित्य इव भवति । रात्रौ दि महनि सूर्य इव अग्निः प्रकाशको भवति विक्षु प्रज्ञासु ।
रथः न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्गोचमानदीप्तियुक्तः मनस्तु सद्ग्रामेषु त्वेषः दीप्तः । एवमभूतोऽग्निः
यदभाट् इति पूर्वेष्वान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सेनेव सुधामं दध्रात्यस्तुर्न दिद्युत् त्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिस्त्वं जारः कुनीनां पतिर्जनीनाम् ॥७॥८॥

सेनाऽश्व । सुधा । अरम् । दध्राति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽश्वम् । जारः । कुनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥७॥८॥

स्कन्द० सेनेव यथा सेना सेनापतिना दृष्टा विगृष्टा भम्ब्यनुज्ञाया सती यान् प्रति गच्छति तेषां

१. सः मूको. २. दुरोकाः । छान्दसत्वात् सकारलोपः मूको. ३-३. दुरोकशो' अ. ४-४. नास्ति
मूको. ५-५. नास्ति कु. ६. रूप्ये कु. ७. 'याना वि' अ'. ८. पतिः वि' अ' कु ल उर्प.

भयम् ददाति, एवमतिप्रजलितोऽसि अमम् अमशब्दोऽत्र भयवचन । 'तावा जहान प्रथिवी
अमे धा' (ऋ १,६३,१) इति यथा । भय ददाति । जनयतीत्यर्थः^१ । कस्य । अविदेकान्
कृतस्य अगतो रक्षसा वा । अस्तु न विधुः इदमपि भयाधानस्यैव द्वितीयमुपमानम् । 'दियुर्
(निघ २,२०) इति बज्रनाम । बज्रनामानि चायुधमात्रवचनानि,^२ नेन्द्रायुधविशेषवचनान्येव ।
तेनात्र दियुत् शक्तिरुच्यते । यथा चास्तुः श्लेषणशीलस्य स्वभूता शक्तिर्यं प्रति क्षिप्यते तस्य
भय ददाति उद्भव । कीदृशी वा शक्ति । उच्यते । त्वेप्रतीका प्रतीक दर्शनमुच्यते ।
दीप्तदर्शना । उज्ज्वलेदपर्थ । किञ्च यम इ जात युगपज्जातत्वाद् यमोऽत्राप्रिरुच्यते । केन^३ पुत्र
सङ्गामिदुंवापजात^४ । इन्द्रेण । कुत एतत् । 'समानो वा जनिता भ्रतरा युव यमाविदेहनात्'
(ऋ ६,५९,३) इति 'मन्त्रान्तरे दर्शनात्'^५ । अथवा प्रचञ्जति कोतुभ्य कामानिति यम ।
इशब्दस्तु विनिग्रहार्थीय^६ पृथार्थे । यम एव जात । यम एव जनितम् कर्तव्यं व्यत्ययेन
एव द्रष्टव्य । जनित्वमात्रेण । यावत्किञ्चित् सर्वमान्वायत्तत्वाद्दिशेवेत्यर्थः । किञ्च जार यनीनाम्
जर्जिता कन्यकानामिति । अशिसन्निधौ व्यूढाना कन्यकाना^७ कन्यात्व व्याकल्पते । अर्त्
एवमुच्यते — जार कनोनामिति । पति जनीनाम् जनयन्त्यपत्यानीति जनयो भार्यास्तासा पति ।
यारती काचित् स्त्री सर्वस्या प्रथममिति पतिर्भवति, पश्चान्मनुष्य । एतार्थि वक्ष्यति
'सोम प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तर । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यना' (ऋ १०
८५,४०) इति । पालयितृवचनो वा पतिशब्द । अथवा कनति कामिकर्मा (द्र निघ २,६) । कन-
नीयत्वाद् कनय ओषधय इहोच्यन्ते । जनयोऽप्योषधय एव जायमानत्वात् । तासा ऋषीसत्त्वनां
फलपाककरत्वात् जारोऽसि । पतिश्च स्वामित्वात् पालयितृत्वाद्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कटः^८ सेनेव उच्यन्ता यत्नम् दधाति,^९ अस्तु^{१०} इव आयुध^{११} दीप्तमुखम् । यम एव जात अशिसि
यम उच्यते यमनात् । यम एव जनित्वमात्रेण । जर्जिता^{१२} कन्यकानाम् । "तृतीयो अग्निष्टे पति"
(ऋ १०,८५,४०) इत्यसि^{१३} नियमो भवति । पालयिता जावानाम्^{१४} तत्रधाना हि^{१५} दक्षसत्त्वोने
भवन्ति^{१६} (वा १०,२१) ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्गलः^{१७} यथा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना नरसहचरिषायमसि अमम् अमूर्णं भयम्
दधाति विदधाति । करोतात्यर्थः । निदर्शनान्तरमुच्यते । त्वेप्रतीका दीप्तमुख्या अस्तु न दियुः
शेधुसमन्विभनो ह्युरिव । ता यथा भीपयते उद्दमितपि राक्षसादीन् भीपयत इत्यर्थः । य^{१८} जात
उत्पन्नो भूवसश्च यस्य जनित्वम् जनयित्भ्यमुत्पात्स्यमान भूतजात हनुमयनापि यम इ अशिसि ।
सर्वेषा भावानामाहुतिद्वाराऽग्निदीप्तत्वात् । यनीनाम् कन्यकानाम् जार जर्जिता । यतो
विधाहसमयेऽग्निं लाभादित्त्रयेण होमे सति तासा कन्यकानां निवर्तये, अतो जर्जितत्मुच्यते ।
यथा यनीनाम् जायाना कृतविवाहानाम् पति भर्ता ॥ ७ ॥ ८ ॥

तं पंश्चराथां व्यं यंसत्पास्तं न गात्रो नक्षन्त इदम् ।

सिन्धुर्न द्योदः प्र नीचीरिनोन्नरन्त गावः स्वरुर्दृशिकि ॥ ९ ॥ १० ॥

१. अशिसि^१ अ २. 'युपयपयनात्वात् अ ३. तेन सूको ४ 'शक्तिव युग' कु- ५-५ अत्र
६-५ अ. ६. 'एषो व कु ७. क-वस्य अ ८. नासि अ. ९ 'प्राप्तना अ. १० वा(र)सि
११ अ. ११ नासि रि. १२ भादिवे रि^{१३} अ. १३. जार^{१४} वि^{१५}; विना यम(विना रि^{१६} अ.
१४ नासि रि^{१७} अ. १५ यमयानाम् रि^{१८} अ^{१९} कु उ लप, अनाम् रि^{२०} अ. १६. नासि सूको.
१७ यम सूको.

तम् । वः । चराया । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इदम् ।
सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दशकिं ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० वः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । य उक्तगुणोऽसि तम् त्वाम् चराया
चरतीति चरथः^१ पशुः । तत्रभवा या हृदयाद्यवदानाहुतिः सापि कारणधर्मस्य
कार्येणोपचारादर्शनात् चराथोध्यते । तथा । वयम् वसत्या वसतीति वसतिः स्थावररूपा
भीक्षिपवाचोपधिः^२ । उत्प्रभवा पुरोडाशाद्याहुतिरपि वसतिः । तथा च । अस्तम् न गावः
'अस्तम्' (निघ ३, ४) इति गृहनाम । यथा गृहं गावो व्याप्नुवन्ति उपगच्छन्ति वा
उद्वृत् । नक्षन्ते 'इन्वति, नक्षति' इति स्वास्तिकर्मसु पाठात् व्याप्यर्थोऽयम् (तु. निघ २, १८) ।
व्यत्ययेन चोत्तमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । नक्षामहे व्याप्नुमः । अथवा तुक्ष सृष णक्ष
गती । शुद्धोऽपि चात्र सौपसर्गोर्धे इद्रव्यः । उपगच्छाम इत्यर्थः । इदम् आहवनीयात्पत्न्या
दीक्षे सन्तम् । पतोऽर्धेषुः परोक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् । सिन्धुः न क्षोदः सिन्धोरिवोदकम् ।
प्र नीचीः ऐनोत् इणो^३ वा गत्यर्थस्य एवतेम्(?)^४ वा गतिकर्मण इदं रूपम् । दावर्ण्योऽग्निः
आ मूलाद्योपधीर्दग्धुं प्रक्षेपेण नीचीर्गच्छति । किञ्च नवन्त गावः स्तुतयोऽत्र गाव उच्यन्ते ।
'गोभिर्यदीमन्ये अस्मत्' (ऋ. ८, २, ६) इति यथा । क्षोत्तारो वा । 'गोभिः क्षाया अभिषव' (ऋ. १, १३४, २), इति यथा । अग्निं स्तुवन्ति स्तुतवः क्षोत्तारो वा । दाकपूणिस्तु 'य उत्रा अर्कमा-
वृत्तुः' (ऋ. १, १९, ४), 'आर्चनं महत्.' (ऋ. १, ५३, १५) इत्यादिषु महतां क्षोत्त्वदर्शनात् महतोऽत्र
गाव उच्यन्ते इति मन्यते । अग्निं स्तुवन्तो महताः । एव सर्वे सर्वस्मिन् वा । दशकिं
दर्शनीये वेद्यादी स्थाने । अथवा दशकिं-शब्दो द्रष्टुमित्यस्य चार्थः । स्वर्देशिके अक्षिप्रकाशितं
सर्वं द्रष्टुमित्यर्थः । पुनाम वा स्वः शब्दः । शुलोकं द्रष्टुम् । स्वर्गं प्राप्नुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् इमं नृपं चरन्त्या पश्याहुत्या,^१ वयम् निवसन्त्या^२ नौषधाहुत्या, गृहं यथा गावः
आप्नुवन्ति तवाप्रयाम इदम् सन्तुर्धं भोगैः^३ । सिन्धुः इव उदकम् अधःस्थितम् 'अग्निः नीचीः ज्वाला'^४
उदगमयति । ते च रश्मयः संक्षिप्तं भवन्ति सर्वस्य दर्शनीये अग्नाचिति ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रल० वः इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । हे अग्ने! तम् त्वाम् चराया चरतीति चरथः पशुः ।
तत्रभवैः हृदयादिभिः साध्या आहुतिरपि चराथैरुच्यते । उपचारात् कार्ये कारणशब्दः ।
चराया चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनया आहुत्या वसत्या वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादि-
वसतिः । पूर्ववत्साध्याऽऽहुतिलक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च वयम् इदम् प्रदीप्तमग्निम्
नक्षन्ते व्याप्नुयाम । पुरपच्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः । अस्तम् न गावः 'अस्तम्' इति गृहनाम ।
यथा गावो गृहं व्याप्नुवन्ति^५ उद्वृत्तयमग्निः । सिन्धुः न क्षोदः क्षन्दनशीलमुदकमित्य नीचीः निवरां
चरन्तीरिच्छतो निवरासुद्रष्टन्तीर्वालाः प्र ऐनोत् प्रेरयति । यथा ज्वलप्रवाहो निवरादेशे शीघ्रं

१. चराया मूको. २. 'नीचीः मूको. ३. इतो कु. ४. नास्ति अ. ५. पश्चात् अहुत्या कु.

६. निवसन्ति कु. ७. नास्ति वि. ८-८. अदिग्नायाः कु लप; अदिज्वाला; रिं अं ल. ९. प्राप्नुं मै.

गच्छति तद्गृहमेवाथ दग्धव्यं प्रति गच्छन्वीति भावः । स्वः नभसि वर्तमाने उज्ज्वले इतनीये
तस्मिन् शग्नौ गावः रामनस्वभावा रश्मयः भवन्त सङ्गच्छन्ते ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षड्माध्याये दशमो वर्गः ॥

[६७]

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवानुर्धम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत् स्वाधीहोता हव्यवाद् ॥१॥ ॥२॥

वनेषु । जायुः । मतेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अनुर्धम् ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । साधुः । होता । हव्यवाद् ॥१॥२॥

स्थान्द० वनेषु जायुः दावरूपेण जननशीलोऽग्निः । मतेषु मित्रः मतेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।
मनुष्याणां मित्रम् । वृणीते सम्भजते । किम् । अनुर्धम् अवरान् । न कदाचिज्जीवत इत्यर्थः ।
कथं वृणीते । उच्यते । श्रुष्टिम् राजेव श्रुष्टिश्चन्दोऽत्र दूतवचनम्, न^१ क्षिप्रनाम् । दूतमासीत्
परकीये वा राजेव । क्षेमः न साधुः क्षेम इति द्वितीयार्थे प्रथमा । क्षेममिव च साधुः ।
यो द्वि^२ साधुः न तस्य कुतश्चिदक्षेममस्ति । मद्रः न भद्रः क्रतुरिति यमपि द्वितीयार्थे
एव प्रथमा । विज्ञानमिव च भद्रः पुरुषः । अथवा क्षेमः क्रतुरिति स्वार्थ एव प्रथमा ।
क्षेमकरस्तु क्षेम उच्यते । नकारस्तु^३ पुरस्तादुपचारोऽप्युपमाधीयः साधुरित्येतेन सम्भध्यते ।
साधुरिव क्षेमकरोऽग्निः, विज्ञानमिव भद्र इत्यर्थः । किञ्च भुवत् स्वाधीः साध्याः कल्याण-
चित्तोऽग्निः । को भवति । उच्यते । होता च हव्यवाद् च सर्वयजमानानाम् ॥ १ ॥

षेङ्कट० काष्ठेषु जायमानः मतेषु सखा वृणीते क्षिप्रकारिणं यजमानम् राजेव अवरं मित्रम् ।
क्षेमः^४ इव साधुः, कर्मैव भजनीयः भवति सुकर्मा होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० 'वनेषु' इति द्वैवद् दशमम् । अभ्ययनतः पञ्चमे तृतीयं सूक्तम् । परादार क्रयिः । विराट्
उद्गः । अग्निर्देवता ॥

वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः । मतेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः^५ भुष्टम् इ
आयु अश्नुते कर्माणि न्यात्रोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठानेत्यर्थः^६ । एवम्भूतं
यजमानम् वृणीते सम्भजते । अनेन प्रसं हविः स्वीकृत्य रक्षणीति भावः । दशान्तः । राजेव अनुर्धम्
अनुर्धं प्राररहितं दशान्तं सर्वकार्येषु सम्पत्तिव्ययैः । एवम्भूतं पुराणं यथा राजा वृणीते वदत् ।
क्षेमः न रक्षक इव साधुः साधुपतिवा क्रतुः न क्रतुः कर्मणां कर्ता स इव भद्रः भजनीयः
होता देवानामाह्वाण हव्यवाद् हव्यवादनो^७ नाम देवानामग्निः । एवम्भूतोऽग्निः^८ स्वाधीः क्षेम-
कर्मा भुपर् भवतु ॥ १ ॥ २ ॥

१. गच्छति अ. २. नास्ति अ. ३-३. नास्ति अ. ४. नभसि अ. ५. क्षेममिव अ. ६. क्षेमं प्राररहितं इति
वि' अ'. ७. योऽयम् अ'. ८. कर्माणाम् अ'. ९. एवम्भूते' मूको.

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाद् गुहां निपीदन् ।

विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत् तृष्टान् मन्त्राँ अशंसन् ॥३॥४॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धाद् । गुहां । निःपीदन् ।

विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥३॥४॥

स्कन्द० हस्ते दधानः नृम्णा 'नृम्णा' (निघ २, १०) इति धननाम । हविर्लक्षणानि धनानि विश्वानि । गुहीतसंबन्धविष्कस्तक्षित्यर्थः । अमे मये देवान् धाद् निदधाति । अदृश्यमानत्वाद् भयं देवानामुत्पादयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । उच्यते । रक्षोऽमुपचचार्यम् गुहा गृहं प्रच्छन्नम् निपीदन् सखित्त्र गत्यर्थः । नियमेन गच्छन् । विदन्ति ईम् अत्र नरः ईम् शब्दः एनमित्यवधार्ये । मनुष्यास्तु विदन्त्येवमशान्यवस्थया वर्तमानम् । कीदृशाः^१ । धियंधाः धानकर्मणः^२ प्रज्ञाया^३ वा धारयितारः । यद्धारः प्रज्ञापन्तो वेत्यर्थः । कतमे । उच्यते । हृदा यत्^४ ये तृष्टान् कृतान् । मनसा सङ्कल्पितानित्यर्थः^५ । मन्त्रान् अग्निस्तुतिरूपान् अशंसन् शंसतिरत्र सामर्थ्याद्धारणार्थः । अथवा शंसतिः स्तुत्यर्थे^६ एव । तृष्टान् मन्त्रानिति^७ तृतीयास्थाने द्वितीया । ये हृदयेन सङ्कल्पितैः मन्त्रैः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'हस्ते धारयन्' सर्वाण्येव धनानि देवैर्मिहितानि मये 'देवान् धाद्' गुहायाम् 'निपीदन् । विदन्ति एनम्' अत्र देवाः कर्मणो धातारः, हृदयेन यदा^८ कृतान् मन्त्रान् अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानः धारयन् अयमग्निः गुहा गुहायाम् अस्म्यु मध्ये निपीदन् निगूढो वर्तमानः सन् अमे मये देवान् धाद् अस्थापयत् । अग्नौ हविर्मिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैपुरित्यर्थः । नरः नेतारः धियंधाः कर्मणो धारयितारो देवाः अत्र अस्मिन् काले ईम् एममग्निम् विदन्ति जानन्ति । यत् यदा हृदा हृदयावस्थितया^९ बुद्ध्या तृष्टान् निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् मन्त्रान् अशंसन् अस्तुवन्, अन्वोचश्चित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तुस्तम्भु दां मन्त्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पुदानि पृथ्वो नि पाहि विश्वायुरमे गुहा गुहं गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधारं । पृथिवीम् । तुस्तम्भं । याम् । मन्त्रैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पुदानि । पृथ्वः । नि । पाहि । विश्वाऽयुः । अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्कन्द० अजातरवान् अजः प्रजापतिः । स यथा उद्भूयिः क्षाम् पृथिवीम् दाधार धारयति । न च केवलम्^{१०} । किं तर्हि पृथिवीम् अपि । अन्तरिक्षनामैव (तु. निघ १, १) । अन्तरिक्षम् ।

१. 'इराः अ. २. 'मैषा कु. ३. प्रज्ञा मूको ४. नास्ति अ. ५. 'अस्तिप्राती' अ. ६-६. नास्ति अ. ७-७. नास्ति वि' अ'. ८-८. देवाः वि' अ'. ९-९. नास्ति वि'. १०. यथा वि' अ'. ११. इयासि' मूको. १२. नेतार अ.

तस्तम्भ धाम् स्तभ्राति प्रथियन्धार्थे । दिवन्च^१ प्रतिवभ्राति । केन । उच्यत । मन्त्रेभि सवै ।
 होतृत्वादिभि सस्यैमन्त्रै यागादये धर्मे देवता स्तुवन् धर्मावत्प्रतिवधीन् श्रीनपि लोकात्
 प्रजापतिरिव^२ धारयतीत्यर्थे । परोऽर्धेचं प्रत्यक्षकृतत्वादिभ्य वाच्यम् । इह परत्र च लोके
 प्रियाणि पदानि स्थानानि पशु पशुसत्त्वाख्य मम नि पाहि नियमेन रक्ष । अथवा पश
 इति द्योरेरिद् रूप द्वितीयाग्रहुवचनान्ताम् । यानि तव प्रियाणि पदानि तानि पश्यतो ज्ञान
 भस्मान् रक्षेत्यर्थे । किञ्च विश्वायुः सर्वात् । गृहीतास्मदीयहविष्क सतित्यर्थे । गुहा गुहम् वा
 रक्षोऽसुरवचनार्थं गृहान् गृहतर गच्छ^३ । अस्त्यन्तगृह गच्छेत्यर्थे^४ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सूर्य इव भूमिम् अन्तरिक्षञ्च^५ धारयति,^६ धाम् च तस्तम्भ मन्त्रे सवै स्तुपमान ।
 त त्वम् अम ! अस्माक "पशो प्रियाणि" पदानि नितरा रक्ष । सर्वाङ्गस्थम् अग्ने^७ गुहाया
 अपि गृह प्रदत्त गतगन्तसि ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुञ्जल० अत्र न ब्रजति गच्छतीति अत्र सूर्य । स इव धाम् भूमिम् वाधर भवमग्नि
 प्रकाशकत्वेन^८ धारयति । पृथिवीम् अन्तरिक्षञ्च धारयति । धाम् तुलोकम् सवै भक्तिपार्थे^९
 मन्त्रेभि मन्त्रै तस्तम्भ स्तभ्राति । वधाऽधो न पत्यि उपर्येन विष्टति तथा करोवीत्यर्थे ।
 हे अग्ने ! तवत्वात् विश्व सर्वमायुरत्र यस्य स त्वम् प. व पशो प्रिया प्रियाणि पदानि
 शोभनत्णोऽकोपेतानि स्थानानि नि पाहि नितरा पालय । मा धाक्षीरित्यर्थे । तर्हि कुप्र
 निवसामीति श्वेत्, तत्राद् । गुहा गुहाया अपि गुहम् गर्वा सञ्चारायोग्यस्थानम् वा गच्छ । तत्रैव
 निवसत्यर्थे ॥ ५ ॥ ६ ॥

य ई चिक्रेत् गुहा भवन्तमा यः सुसाद् धाराभूतस्ये ।

वि ये चुनन्त्युता सपन्त आदिद् वर्सुनि प्र वषाचास्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

य । ईम् । चिक्रेत् । गुहा । भवन्तम् । आ । य । सुसाद् । धाराम् । ऋतस्ये ।

वि । ये । चुतन्ति । ऋता । सपन्त । आद् । इत् । वर्सुनि । प्र । वषाच् । अस्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० य ऋणमग्निम्^{१०} चिक्रेत् जानाति गुहा भवन्तम् इतिगृहीत्वा गृह भवन्तम् । य च आ
 सुसाद् धासीदिति । करोतीत्यर्थे । धाराम् ह्युत्तिलक्षणा वाच्यम् ऋतस्य गतस्य सत् ॥
 परोक्षस्वापीत्यर्थे । य नि चृतान्त पृथी द्विसाम्प्रनयौ^{११} । विविध सूक्तार्थापरिष्
 क्षणान् स्तुतिप्रशान्तव कुर्वन्ति । अता ऋत सत्य^{१२} गतवन्तम् अग्निम्^{१३} । सपन्त सपतिरर्चयिष्यन्तौ
 (इ निय ३, १४) । स्तुयन्त । आद् इत् उभाप्यतौ पदपूर्णी । वर्सुनि प्र वषाच पुञ्जस्य
 मेषानि धनानीत्यत्र प्रकरण मपीति । एदासीत्यर्थे । अस्मै यदुवचनस्य सगने इदमेकवचनम् ।
 ऋण्य सर्वभ्यो निर्दिष्टेभ्य ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य ऋण^{१४} जानाति गुहायाम्^{१५} भवन्तम् । यश्च आ सुसाद्^{१६} सत्यभूतस्याग्ने मार्गम् । ये च

१ नास्ति अ २ *विद्वद् अ ३ गच्छन् मूका ४ गच्छन्तिवच मूको ५ पृथिवीम् वि.
 ६ नास्ति वि^१ अ. ७ ७ पृथिवीम् वि ८ *गतेन मूको ९ अतिरर्था मूका १० *वर्षा इ
 ११ सा पशोऽव सः कु १२ *प वसो मूका १३ १३ गतानि मूको १४ १४ वि^१ अ
 १५ १५ *वर्षा इव सः वि.

वि चृतन्दि मार्गस्थितानि^१ तिरोधानानि सत्यानि^२ सृष्टवन्तः । मनन्तरमेव अरु^३ हस्तस्थानि वसुनि अग्निः प्र उवाच इति^४ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः प्रमाद् ईम् एनम् गुहा मन्तम् गुहायां सन्तमग्निम् चिक्रेव जानाति । यः च ऋतस्य सत्यस्य धाराम् धाराविदारमेतमग्निम् आ ससाद् अरुदीदति । उवास्त इत्यर्थः । ये च ऋता कृतानि सत्यानि सन्तः समवयन्तः पुरुराः एतमग्निम् वि चृतन्दि । अग्निमुद्दिश्य स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । आद् इत् स्तुत्यनन्तरमेव अरु^३ सर्वस्मै स्तोत्रगुणाय वसुनि धनानि प्र ववाच प्रकथयति ॥ ७ ॥ ८ ॥

वि यो वीरुत्सु रोधेन्महिव्योत प्रजा उत प्रसृप्यन्तः ।

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सत्रैव धीराः समाय चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महिज्वा । उत । प्रजाः । उत । प्रसृप्युः । अन्तरिति ।

चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वायुः । सत्रैश्च । धीराः । समुत्सार्थं । चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० यः अग्निः वीरुत्सु वीरुधः ओपधवः तासु । वि रोधत् च्छेदय^५ हकारस्य^६ छान्दसो धकारः । विविधमारोहति । महित्वा स्तेन महिष्ठा । उत प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजाः । सप्तम्यर्थे पैपा प्रथमा । प्रजायमानासु । उत प्रसृपु प्रस्तासु । ऋ प्रदेसे आरोहति । उच्यते । अन्तः मध्येऽपि, न यदिरेव केवलम् । वसुन्मृशतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । सः चित्तिः ज्ञाता^७ अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् । अथवा 'आपः' (निप १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । साहचर्यात् त्रयोऽपि लोकाः अग्नाग्नेनोच्यन्ते । प्रयाणामपि लोकानामित्यर्थः । दमे यज्ञगृहे । साकाह्वरवाद्भोगृत्वेन निषीदति 'स्त्यते वेति' वाक्यशेषः । विश्वायुः सर्वाङ्गः । यत् कीट्यां यज्ञगृहम् । उच्यते । सत्रैव गृहनामैषत् । एकवाक्यता-प्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । यद्यौक्तमिव गृहम् धीराः प्रज्ञावन्तः समाय 'सम्यक् मित्वा' चक्रुः कृतवन्तस्तत्र ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः अग्निः वीरुत्सु अन्तः माहात्म्येन रसम् अलुण्ठ, अपि च प्रजाः पुष्पफलादिरूपाः ओपधीषु अन्तः । एक उतस्यन्दः पादपूरणा । सोऽयमन्तरिक्षे^{१०} अगाम् चेतयिता गृहे च सर्वाङ्गः । "वमिमं लिखीनमानानी"^{११} गृहमिवोत्तरवेदिं^{१२} सम्यक् मित्वा^{१३} तत्र चक्रुः इति^{१४} ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० यः अग्निः वीरुत्सु ओपधीषु महित्वा यानि महत्वानि सन्ति तानि^{१५} वि रोधत् विद्वान्नि विज्ञेयेण विद्वान्नेति नावरोपयति । उत अपि च प्रजाः प्रकर्मणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसृपु उतस्यन्तु मन्तृस्वामीष्वोपधीषु अन्तः मध्ये विस्पृष्टीत्येव । द्वितीय उतस्यन्दः पादपूरणः । तथा चित्तिः चेतयिता अगाम् दमे ज्ञानां मध्यभूते गृहे विज्ञायुः सर्वाङ्गो योऽतिर्वर्तत इति शेषः । एतमग्निं धीराः मेधाविनः समाय समानानं^{१६} पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः

१. 'वीरुत्सु वि' अ^१. २-३. मुद्गलम् वि^२. ४. नास्ति वि^३ अ^३. ५. अरु सर्वस्मै वि^४ अ^४. ६. नास्ति कुः इति हि वि^५ अ^५. ७. रये^६ अ. ८. नास्ति अ. ९. जाण अ. १०-११. स्तुत्यन्त रये^७ अ. १२-१३. नास्ति अ. १४. 'ये च वि'. १५-१६. वमिमानी^८ कुः 'वमन्लो' वि^८ अ^८ ल लः; 'मं विरोन्मा' वि^९. १७-१८. मुद्गलम् अ; एतन्तो लः वि^९; नास्ति कु. १९. नास्ति कु. २०. तानि अथवाच प्रकथयति मी^९. २१. साकाह्वर्यं मूले.

स्तुवेत्यर्थः । चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति । दृष्टान्तः । रादन् इव यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्
कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वसः ॥

[६८]

श्रीणन्तुर्प स्याद् दिवं भुरग्युः स्यात्तुश्चरथमक्तन् व्यूणोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद् देवा देवानां महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीणन् । उप । स्यात् । दिवम् । भुरग्युः । स्यात्तुः । चरथम् । अक्तन् । वि । व्यूणोत् ।

परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः । देवानाम् । महिःत्वा ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० 'श्रीणन् श्रीम् पाके' अन्यत्र । इह सामर्थ्यादाहार्यः । वाररूपोऽग्निः तृणौषधिनसतीन् ददन्
उप स्यात् दिवम् दिवमुपतिष्ठति । दिवं स्थूलतीत्यर्थः । भुरग्युः भुरग्यतेर्गणिकर्मण इदं क्षिप्रनाम
(उ. निघ २, १५) । क्षिप्रगामी । किञ्च स्यात्तुः स्यात् चरथम् गन्तुं च । स्वावरं जह्मं
वेत्यर्थः । अक्तन् रात्रिनामेतत् (उ. निघ १, ७) । रात्रीश्च । वि व्यूणोत् प्रकाशयति । हृत्ते
स्वावरं जह्मन् प्रकाशयत्यग्निः, रात्रीश्च तमोरूपास्सतीः स्वेन ज्योतिषा प्रकाशरूपाः
करोतीत्यर्थः । अथवा धवत्निति सप्तम्यर्थे द्वितीया । स्वावरं जह्मं रात्रिषु प्रकाशयतीत्यर्थः ।
कीरताः । उच्यते । परि यत् परीत्युपसर्गश्रुतेषां ग्यक्रियापदाभ्यादात् । यदिति न्यत्ययेन
भुंसकता । हविर्नयनादिना 'परिग्रहीता यः' एकः एषाम् विश्वेषाम् भुवत् भवति देवः देवानां महित्वा
स्वेन माहात्म्येन । अथवा परीत्ययं भुवदित्येतेनैव सम्बध्यते । परिपूर्वेश्च भवतिः परिग्रहे ।
एषामित्यादिषु तु द्वितीयार्थे पठे । परिगृह्णाति य एतानिति ॥ १ ॥

पेङ्कट० हविर्भिर्मिधयन् उपतिष्ठति सुलोके हविषः भर्ता । स्वावरं जह्मं च तेजसा तमलः
प्रकाशयति रात्रीश्च । परिभवति यदा सर्वान् इमान् देवान् एक एव महत्वेन ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्रल० 'श्रीणन्' इति द्वैपदं दत्तार्थं चतुर्थं सूक्तम् । अथ्ययततः पञ्चमम् । परान्नर नपिः । विराट्
छन्दः । अग्निर्देवता ॥

भुरग्युः हविषां भर्ता पारयिता एयःप्रभृतिना धयणद्रव्येण भोममिव तैः हविर्भिः धीनद
मिधयन् दिवम् उपस्थान् उपतिष्ठति, मामोतीत्यर्थः । स्यात्तुः स्वावरम् चरथम् जह्मं तदुभयानर्क
जगत् अक्तन् सर्वो रात्रीश्च वि व्यूणोत् स्वतेजसा विश्वेषां ग्यक्रियादपति । हविर्वेदने उर्वन् सर्वमग्नि
जगत् स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः । विश्वेषाम् देवानाम् दानादिषु गद्युक्तानामिन्द्रादीनां
मध्ये देवः शोभमानः एवम एवायमग्निः एषाम् एषोक्तानां स्वावरादीनाम् महिता महावति
माहात्म्यानि यत् यस्मात् परि भुवत् परिभवति परिषो ध्याप्य वर्तते । परिपूर्णो
भवतिः परिग्रहार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

१-१. नास्ति अ. २-२. 'एकीणां मूको. ३. नास्ति मूको. ४. 'तान् कुः 'तानीति अ.
५. '५-३ दि' अ' अ' उ छ' ; हविर्भिर्मयन् वि' अ'. ६. अति कु. ७. भय वि' अ'. ८. '५
परिगृह्णाति वि' अ'.

आदित् ते विश्वे क्रतुं जुपन्त शुष्काद् यद् देव जीवो जनिष्ठाः ।
भजन्त विश्वे देवत्वं नाम क्रतुं सर्पन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुपन्त । शुष्कात् । यद् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।
भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम । क्रतुम् । सर्पन्तः । अमृतम् । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्कन्द० आत् इत् इति पदपूर्वगौ, अपिचेत्यनयोर्वाधे । अपि च ते तव विश्वे सर्वे मनुष्याः
देवा वा मनुम् इविर्नयनादिकर्म प्रज्ञां वा जुपन्त सेवन्ते । योऽहं कीदृशः । उच्यते ।
शुष्कात् अपि काशात् यद् यः हे देव ! जीवः जनिष्ठाः जायसे । सर्वत्र हि कारणधर्मनुविधायि
कार्यम् । एवं तु निर्जीवावपि काशात् स्वमाहात्म्येन जीव एव जायस इत्यर्थः । किञ्च गजन्त
विश्वे बहवो मनुष्याः । किम् । उच्यते । यदेतत् देवत्वम् नाम प्रख्यातम् । बहवो मनुष्याः
देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । उच्यते । क्रतुम् सर्पन्तः सर्वे सर्वगतं वा स्तुवन्तः ।
अमृतम् एवैः वैश्वदेवत्वप्राप्त्यादिकामैर्युक्ताः ॥ २ ॥

घेदुष्ट० अनन्तरमेव तुभ्यं सर्वे कर्म भजुपन्त । शुष्कात् काशात् यदा 'जावस्त्वम् जीवः' तदा
सर्वे च त्वं कर्मणा कामानां नामकम् देवत्वम् च अभजन्त क्रतुम् सत्यम् अमृतम् च त्वां
गमनैः स्तुवन्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे देव ! द्योतमानग्रे ! जीवः जीवन् प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसात् अणिरूपात् काशात् यद्
यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मन्धरेनोत्पदसे । आत् इत् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तुभ्यम् क्तुम्
कर्म जुपन्त सेवन्ते अनुविद्मन्ति । तथा अनुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकम् क्रतुम्
भक्तियम् देवत्वम् देवतात्मन् भजन्त भवन्ते प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतम्, भगवन्
त्वाम् एवैः गन्तुभिः श्लोत्रैः वदन्तः समचयन्तः प्राप्नुवन्तः इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रुतस्य प्रेषां श्रुतस्य धीतिर्विधायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशात् यो वा ते शिखात् तस्मै चिकित्वान् रुयि दयस्व ॥५॥६॥

श्रुतस्य । प्रेषाः । श्रुतस्य । धीतिः । विश्वआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिखात् । तस्मै । चिकित्वान् । रुयिम् । दयस्व ॥५॥६॥

स्कन्द० श्रुतस्य सत्यस्य सर्वगतस्य वा भवतः प्रेषाः पाशुकाः सोमिकाश्च प्रेषाः । यावन्तः
केचन प्रेषाः ते होतृत्वात् सर्वे त्वेत्यर्थः । श्रुतस्य धीतिः कर्म वा प्रज्ञा वा स्तुतिर्वा
धीतिरुच्यते साप्सुतस्य त्वैव । कीदृशस्य । उच्यते । विश्वायुः पञ्चार्थे प्रथमैषा । विश्वायुः
सर्वाश्च । विश्वे अपांसि चक्रुः । पञ्चाप्यवगमसिद्धयर्थं पञ्चकन्दारभ्यादुर्भवौ । यान्यपि सर्वे
मनुष्याः यागादिकर्माणि कुर्वन्ति तान्यपि त्वैव । इदंताप यः तुभ्यम् दाशात् हविर्दाति नः

१-१. 'तवनीरा वि' अ० । 'तवनीरा' नु. २. 'ते वि' अ०. ३. 'सर्वगत' वि' अ०. ४. 'यं
वचनात्' अ०. ५. 'सोम' सूको. ६. 'देवा' अ.

वा ते शिक्षात् दानकर्माऽयं सन्नतस्य चार्थे द्रष्टव्यः । तस्मै चिकित्सात् जानन् महान्
रविम् दयस्व धनं देहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्रेव 'होता यक्षन्' (खि ५, ५, १, १-१२) इत्यादिकाः प्रेषाः^१ । श्रुतस्य एव कर्मा-
सं सर्वहविष्कः^२ । विद्वे च तस्मै कर्माणि कुर्वन्ति । यः दुःस्वप्नं प्रयच्छति यो वा तुभ्यं
मात्मानं निपच्छति^३ । तस्मै जानन् धनं देहि^४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्रल० श्रुतस्य गवस्य देवयजनं प्राप्तस्य यदा^५ सत्त्वभूतस्याग्रे । प्रेषाः प्रकल्पेण इत्यन-
स्तुव्यः क्रियन्ते । धीतिः धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति *धीतिपांग. । सोऽपि श्रुतस्य दे-
यजनदेवं प्राप्तस्याग्रेतेव क्रियते^६ । अतः सोऽग्निः विद्वद्युः विश्वं सर्वम् आदुरथं एव
उपाविधो भवति । अग्निं चास्मै विद्वे सर्वं यजमानाः अर्पयि दक्षपूर्णमासादीनि कर्मा-
चक्रुः कुर्वन्ति । हे अग्ने! दुःस्वप्नं यः दाशात् चक्षुरोबासादीनि हवींनि ददाति । यः
अभ्योऽपि यो यजमानः ते शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासम् इति दृच्छति । इत्य-
विधाप तस्मै यजमानाय चिकित्सात् चतुष्टयमनुष्ठाने जानन्नेव रविम् दयस्व धनं देहि ॥ ५ ॥ ६ ॥

होता निपत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणाम् ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूपु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥७॥८॥

होता । निपत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । असात् । पतिः । रयीणाम् ।
इच्छन्त । रेतो । मिथः । तनूपु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्फान्द० 'स चिन्वासात्' इति तच्छब्दाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽग्निः होता निपत्तः निपत्तः निपत्ति-
वा । मनोः अपत्ये जात्यपेक्षमेकवचनम् । मनोरपत्यभूतायां जाती । मनुष्येभ्यस्त्वर्थः । सः विद्व-
इति पदपूर्वकः । आशाम् हविर्दक्षजानान् पतिः स्वामी रयीणाम् । कस्य स्वभूतानाम् । उच्यते
इच्छन्त रेतः एकवाच्यताप्रसिद्ध्यर्थं यच्छब्दाद्यध्याहार्यौ । ये इच्छन्ति रेतः मिथः सहभूतानां
अपि । न कैवल्याया एव । तनूपु आत्मीयेषु घरीरेषु । स्वघारीरं वा रेतः । इच्छन्त वा
कृत्स्नारणकौरसप्रवेच्छा^७ प्रतिपाद्यते । ये अग्निपरिचर्या^८ समुदित्वा अग्निं सन्तः स्वघारीरैः
कारणिकामौरसी^९ प्रणामिच्छन्ति तेषां स्वभूतानां हविषां नान्येषामित्यर्थः । ये च सम् श्रान्त-
सन्त्यजानन्त्यग्निम् तैः दक्षैः दक्षशब्दः— 'चिति दक्षस्य मुनगवम्' (ऋ २, २१, ६) 'धेनो-
दक्षम्' (ऋ १०, ११, २) इत्यादियु मनस्यतमनि च प्रसिद्धः । इह तु सोऽयमित्यभिप्राय-
स्यात् तदप्रभवे ज्ञाने वर्तते । आत्मोपनिषन्तःप्रभवेरात्मप्रभवेवा^{१०} ज्ञानैरित्यर्थः । अमूराः अनूरा-
विक्रमशावन्तः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० होता निपत्तः^{११} मनुष्येषु । सः सप्त आशाम् रयीणाम् स्वामी । तस्मिन्वेतस्मिन् अन्त रित्ते
मिथः संलग्नां स्वेषु अगवेषु पुत्रम् ऐच्छन् समजानत चेतरे^{१२} स्वैः इन्द्रियैः अमूराः^{१३} ॥ ७ ॥ ८ ॥

१. प्रेषाः वि^{११} रूपं अ^{१२}. २. नास्ति छ कु. ३. सर्वोपत्य वि^{१३} अ^{१४}. ४. 'पति यो वा वि^{१५} अ^{१६}
५. पति छ कु. ६. श्रुतस्य मूको. ७-८. नास्ति मूको. ८. गतिरु^{१७} अ. ९. स्वप्न^{१८} अ. १०. 'कृत्ये-
देरु^{१९} अ. ११. 'अर्पय कु. १२. 'रितरेतः^{२०} अ. १३. आत्मीयैः वन^{२१} अ. १४. निपत्तः वि^{२२}.
१५. धेनोरेः वि^{२३} अ^{२४}; स्वोरीरेः वि^{२५}. १६. अमूराः वि^{२६} अ^{२७}.

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् मनोः अपत्ये यजमानरूपायां प्रजायाम् होता देवानामाहुता सन् निपतः
निपण्यः । सः चित् नु स पृथ त्वम् आसाम् प्रजायाम् रवीणाम् गवादीनां धनानामपि पतिः
स्वामी । अतस्ताः प्रजाः तनुषु आत्नीयेषु शरीरेषु निपः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतम्
रेतः वीर्यम् इच्छन्त पेषन् । त्वदनुग्रहात् पुत्रमलभन्तेति यावद् । स्वधपुत्राश्च ताः प्रजाः
अमूराः अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैः दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सम् जानत सम्पन्नव्यच्यन्ति ।
चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुपन्तु श्रोपन् ये अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोत् दुरः पुरुक्षुः पिपेक्ष नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥९॥१०॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुपन्तु । श्रोपन् । ये । अस्य । शासन् । तुरासः ।

वि । रायं । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेक्ष । नाकम् । स्तुभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० यथा पितुः पुत्राः, एवमग्नेः क्रतुम् प्रज्ञानम् जुपन्तु सेवन्ते । अग्नेः स्वभूतां प्रजां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
धोपद् भृष्वन्ति ये अस्य अग्नेः शासम् शासनम् । येऽशानुशासने वर्तन्त इत्यर्थः । तुरासः स्वरिवाः ।
सादरा इत्यर्थः । अथवा तुरासः इति त्वर्णोत्सार्थस्य रूपम् । अतिप्रसादादेव सन्तुर्णा हिंसिणार
इत्यर्थः । किञ्च वि रायः और्णोत् दुरः धनस्य च यानि द्वाराणि । यैर्धने प्राप्यते
तानि तेषां न्यौर्णोत् विविधं प्रकाशयति उद्गातयति^१ । धनं ददातीत्यर्थः । पुरुक्षुः
धुसभ्योऽप्य कीर्तिवचनः । 'शुधि धुमन्तं' (श्व २, १, ५) इति यथा । बहुकीर्तिरग्निः । किञ्च
पिपेक्ष पिप्रा अवयवे पठितः । इह तु सामर्थ्यात् रूपयत्करणे दृश्यः । रूपयती चकार
नाकम् दिवम् स्तुभिः नक्षत्रैः दमूनाः शम्भुः । उपशमात्मक इत्यर्थः । धर्ममूलत्वात्
सर्वस्य, धर्मस्य चाग्निमूलत्वादिदमुप्यते - पिपेक्ष^२ नाकम् इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पितुः नां पुत्राः^३ कर्म अजुपन्तु । अधोपन्^४ ये अस्य शासनम् वेदे स्वरमाणाः । सोऽयम् धनस्य^५
द्वाराणि विदुषोति यजमानेभ्यः बहुसम्भुः । आक्षेपयति दिवम् आच्छादकैर्दिविभिः दम-
मना इति । याज्ञिकस्याग्नेः स्तुतिः ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० अस्य अग्नेः शासम् शासनम् तुरासः स्वरमाणाः सन्तः ये यजमानाः धोपद् भृष्वन्ति
ते सर्वे तेनानुशिष्टम् क्रतुम् कर्म जुपन्ते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुः नः पुत्राः यथा पुत्राः
पुरु बहुलं प्रायकाः तनयाः पितुराशां कुर्वन्ति यद्वात् । पुरुक्षुः 'शु'^६ (निघ २, ७) इति अन्ननाम ।
बद्धम् । सोऽग्निरेपं यजमानानाम् दुरः द्वाराणि यज्ञस्य द्वारमूलानि रायः धनानि वि और्णोत्
विदुषोति प्रकाशयति, ददातीति यावद् । अपि च दमूनाः दमं यज्ञशुद्धे मनो यस्य सोऽग्निः
नाकम् सुलोकम् स्तुभिः नक्षत्रैः पिपेक्ष अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशी वर्गः ॥

१. दुर्भं मूको. २. किर कु. ३. उल्लं अ. ४. पिपेक्ष अ. ५-५. नास्ति वि^१ अ^१
ल लपे. † इव वि^१. ६. ओपन् वि^१ अ^१ लपे. ७. पनाभि वि^१ अ^१ कु ल लपे. ८. उ^१ मूको.

[६९]

शुक्रः शुशुक्वो उपो न जारः प्रजा समीची द्विवो न ज्योतिः ।
परि प्रजातः क्रत्वा बभूध भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥२॥

शुक्र । शुशुक्वान् । उप । न । जार । प्रजा । समीची इति समुद्राची । द्विव । न । ज्योतिः ।
परि । प्रजात । क्रत्वा । बभूध । भुव । देवानाम् । पिता । पुत्र । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० शुक्र शुक्लवर्णाऽग्निः^१ शुशुक्वान् दीप्तश्च उपं न जार उप इति पदार्थे प्रथमा ।
उपस इव जरयिता आदित्य । प्रजा पूरयति च समीची सजते । उभे अपीत्यर्थ । क ।
सामर्थ्यात् धावापृथिव्यौ । केन । सामर्थ्यात् ज्योतिषा । कथमिव । द्विव न ज्योति द्विव
इव सम्बन्धि ज्योतिरादित्याख्यम्^२ । आदित्य इवेत्यर्थ । परोऽर्धे प्रत्यक्षकृतत्वात् मित्र
वाचयन् । प्रजात जातमान एव सन् स्वम् जवा कर्मणा हविर्नयनादिना प्रज्ञया वा^३ वा
बभूध परिपूर्णे भवति परिप्रेहे । परिगृह्णासि सर्वम् । भुव भवति च देवानाम् दीप्तये
स्तुर्यर्थात् स्तोतारोऽत्र देवा उच्यन्ते । स्तोतृणा यज्ञमानानाम् पिता पितृस्थानीय पालयिता
वा पुन सन् । अग्निर्हि^४ यजमानैर्जन्वते, अथ एवमुच्यते—पुत्र सन् इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० शुक्रवर्णं शोचनशीलं^५ उपस इव जरयिता आदित्य । पूरयिता धावापृथिवी द्विव भवत्
इव ज्योतिः^६ । प्रजात त्व कर्मणा सर्वम् परि बभूध । भुव देवानाम् कर्मत पिता पुत्र इति
सन् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्रल० 'शुक्र' इति द्वैपद दशार्थम् अभ्यधत्त पञ्चमे पद्यम् सूक्तम् । 'परातर अपि । विद्व
छन्द । अग्निर्देवता ॥

शुक्र शुक्लवर्णाऽयमग्नि उप न जार उपसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्वान् शोचयिता
सर्वस्य प्रकारयिता भवति । तथा समीची सजते धावापृथिव्यौ द्विव न ज्योति^७ शोचमानस्य
सूर्यस्य ज्योतिरिव प्रजा स्ववेत्ससा पूरयिता । हे अग्ने^८ मतस्त्वम् प्रजात प्रादुर्भूत सन्
कला कर्मणा उक्तप्रकारेण सर्वं जगत् परि बभूध परितो भ्यामोपि^९ । देवानाम् क्रत्विजाम् पुत्र
सन् पिता भुव पालयिता भवति ॥ १ ॥ २ ॥

ब्रुधा अदृप्तो अग्निर्जानन्धूर्न गोनां स्वाधां पितृनाम् ।

जने न शोभे आहृयः सन् मध्ये निरपतो रण्यो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्रुधा । अदृप्त । अग्नि । जिज्ञानन् । ऊर्ध्व । न । गोनाम् । स्वाधां । पितृनाम् ।

जने । न । शोभे । आहृय । सन् । मध्ये । निरपत्त । रण्य । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ शुक्र इ. २ वाग्नि अ ३ पितृवन् अ ४ शोचनस्य वि^५ अ^६. ५ पुरीषवृत्तिः
६, नास्ति मे^७. ७ वाग्नि सूक्तो. ८ पालोति मे^९

स्कन्द० वेधाः मेधावी अतः एव हर्षमोहनयोः । अमृतः अग्निः विज्ञानम् । किम् । सामध्यं भक्त्या यजमानानाम् । ऊधः न गौनाम् यथा गवाम्^१ अथयवमृतन्मूधः पयसादिना स्वादुतामन्ना करोति तद्वत् पाकेन स्वाद्य स्वादुताम् । करोतीति वाक्यरोपः । कस्य । पितृनाम् मन्ना इति संज्ञानाम् सर्वेषां वा । किञ्च जने न शेषः जनयितृत्वात् जनः पिताऽभिप्रेतः । प्रथमं चैवा सप्तमी । पितृव सुखकरोऽग्निः सर्वयजमानानाम् आहूयः सन् हृ कौटिल्ये चञ्चलत्वाज्ज्वालानां दुटिलस्सन्^२ । किञ्च मध्ये निपत. वेधा मध्ये निपण्णः. रण्वः रमणीयोऽग्निं^३ दुरोगे यज्ञगृहे । सधवा जनशब्दो लोकावचन । स्वार्थ एव सप्तमी । दुरोगे इत्येवा सप्तम्यन्तत्वेदमुपमानम् । यथा लोके सुखः^४ तद्वदाहूर्यस्सन् वेधा मध्ये निपण्णः रमणीयोऽग्निं गृहेऽपि सुख इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० विधाता ऋष्यन् अग्निः विज्ञानम्^५ गवाम् ऊध इव पयसा अन्नानि पचन्^६ स्वादुकर्ता भरति । सार्थे इव सुखकरं मित्रम् आह्लातव्यः सन् मध्ये निपण्णः रमयिता गृहे ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० वेधाः मेधावी अतः दुर्परहितः विज्ञानम् कर्तव्याकर्तव्यविभागम् अग्निः गोनाम् गवाम् ऊध न गोसम्बन्धि पयसः आधयन्ते स्थानमिव पितृनाम् अन्नानाम् स्वाद्य स्वादयिता^७ रसयिता यथा गोरूधः पयप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति, तद्वदग्निरपि सम्यक् पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवम्भूतोऽग्निः जने न शेषः जनपदे लोकसुखकर पुरुष इव मध्ये यज्ञेऽपि मध्ये आहूयः आह्लातव्यः सन् दुरोगे यज्ञगृहे निपत. निपण्ण रण्व. रमयिता भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुत्रो न ज्ञातो रण्वो दुरोगे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।

विशो यदङ्गे नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विशान्वश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रः । न । ज्ञातः । रण्वः । दुरोगे । वाजी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीत् ।

विशः । यत् । अङ्गे । नृभिः । सनीळाः । अग्निः । देवत्वा । विशानि । अश्याः ॥५॥६॥

स्कन्द० पुत्रः न^१ यथा पुत्रो जातः तद्वत् रण्वः रमणीयः प्रीतिकरोऽग्निः दुरोगे यज्ञगृहे^२ । किञ्च वाजी न यथा सङ्ग्रामाद्दः^३ सङ्ग्रामजनपदारेण वर्षेपथि तद्वत् प्रीतः सङ्गतिः विशः स्त्रीवृत् यद्वृद्धं मनुष्यान् वि तारीत्^४ विपरीतरतिः सर्वत्र वृद्धार्थे । विविध वर्षेपथि । किञ्च विशः देवविशः । देवानित्यर्थः । यत् यः यथा वा अङ्गे आहूयति । नृभिः^५ मनुष्यैः. अश्वि-गाश्चैः सनीळाः समानं वीळ स्थानं यासां देवविशां ताः सनीळाः । एकस्वर्गाण्यस्थाना । यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याश्विन्यः । स तदा वा अग्निः देवः वा विशानि स्वार्थिकोऽय भावप्रत्ययो

१. गवामर्षं सूको. २. तु. शृष्ठे ४९२ ति. ३-३. नास्ति अ.] क्षता कः; गृही वि.
 ४. अश्विपत्ता जनयन् वि^१ अ. ५. 'पचन् छः विवचन वि^२ छपः विवचन वि. ६. स्वाहु^३ छपे
 ७. स्वाद्या सूको. ८. नास्ति अ ति. ९. 'दे वा अ; 'दे व ति. १०. समानः सूको. ११. न वा^४ ति.
 १२. आश्विभिः नृभिः ति.

इष्टव्य, चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यम् इति यथा । देवान् सर्वानस्यदर्थम् अस्या न्यत्ययेनाय मध्यम । अद्यात् व्याप्नुयादित्याशासहे ॥ ३ ॥

पेङ्कट० पुत्र इव ज्ञात रमयिता गृह वर्तमान, अथ इव सुहित मनुष्यान् तारयति । यदाह यशार्थं देवे समानस्थावान् जतिवज्रो मनुष्यान् आह्वयामि, तदानीम् अग्नि स्वयमेव इन्द्रत्व इव एतव देवतान्तरत्वं प्रामोति ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुत्रल० पुत्र न पुत्र इव ज्ञात प्रादुर्भूतोऽग्नि बुरोण गृहे रण्य रसविका भवति । वागी न अथ इव प्रीत इपयुक्त सन् विश सज्जामे वर्तमाना शत्रुभूता प्रजा वि तारीर बितेषेण तरति अतिप्रामति । अपि च नृभि ऋतिवत्क्षणेर्मनुष्यै सहितोऽहन् सनीळा समाननिवास स्थाना विश दवना ग् यदा अहे आह्वयामि, तदानीमयम् अग्नि विश्वानि सर्वाणि वैवा दश्वानि अया अश्नुते प्रामोति । स्वयमेव दवसारूपो भवतीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥

नर्किष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टि च्चर्ष्ये ।

तत् तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद् युक्तो विरे रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नर्कि । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । च्चर्ष्ये ।
तत् । तु । ते । दंस । यत् । अहन् । समानैः । नृभिः । यत् । युक्तः । विरे । रपांसि ॥७॥८॥

स्कन्द० नर्कि इति निपात प्रतिषेधेन समानार्थ । न कश्चित् त तव एता व्रता एतानि दहनपचनादीनि कर्माणि मिनन्ति मीञ् हिंसायाम् इत्यसैतद्रूपम् । हिंसन्ति हिंसित् शत्रुवन्तीत्यर्थ । न च कबलानि दहनादीनि । किन्तु नृभ्य यत् एभ्य यथ एभ्य स्तोत्रभ्य यष्टृभ्यश्च मनुष्यभ्य मुष्टिम् अपठितमपि मुखनामैवद् वृष्ट्यम् । मुष्टम् चर्ष्ये करापि । तदपि न कश्चिद्दिसित् दासोति । एवमतिशयवदनेककर्मयुक्त्वापि तत् तु ते दंस तदव तव कर्म । अत्यन्तप्रकृष्टमिदमर्थः । यत् कवमत् । उच्यते । यत् अहन् हिंसितवान् । किन् । सामर्थ्यात् तमा वा दसांसि वा । समाने नृभि नत् युक्त यथ समानैरात्मनो योग्ये ऋतिवत्क्षणे मनुष्यैर्गुण यागकरणद्वारेण विरे वैतरन्वर्णितव्यधेस्त रूपम् । ममयसि । नाशयतीत्यर्थ । रपांसि रपो रिप्रमिति वापनामनी (वा ४ ११) । पापानि यजमानानाम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० न केषन तव एतानि कर्माणि हिंसन्ति । यस्मात् त्वं नेतृभ्य मनुष्यभ्य भाग्ये यथासि करोषि सन्निधानं करोषि । तत् तव कर्म, यत् समाने मनुष्यैः युक्तं सन् सर्वं पापानि हसि यत् च जानासि तानि इति । एकमर्थं यथा समाना, तैर्नियुक्ता इति ॥७॥८॥

मुत्रल० इ भग्नं त तत्र सम्भोजि एता व्रता एतानि प्रतानि परिष्पयमानानि दशरूपमाना शोभि कर्माणि नर्कि मिनन्ति शशसादृषा बाधका न हिंसन्ति । यत् यस्मात् एवम् एभ्य

१ यति इति वि उर्ये २ २ नासि वि उर्ये † एतान् वि उर्ये † एतान् (२) वि उर्ये †
‡ एतान् वि उर्ये † † नासि वि उर्ये † ३ ३ † केवजागि न ति ४ दि न ति ५ ५ † एतान् वि उर्ये †
६ नासि वि उर्ये † † उर्ये † † एतान् वि उर्ये † ७ ७ † एतान् वि उर्ये † ८ ८ † एतान् वि उर्ये †
९ ९ † एतान् वि उर्ये † १० १० † एतान् वि उर्ये † ११ नासि वि उर्ये †

कर्मसु वर्तमानेभ्यः नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः भुष्टिम् ह्यु आशु अद्भुते व्याप्तौति
 भुष्टिर्वैश्वफलरूपं सुखम् । तद् चर्कथं कृतवानसि । सति हि तव प्रतापानां बाधके एतन्नोपपद्यते
 भतोऽवगम्यते तव प्रतापानां हिंसका न सन्तीति । हे भग्ने! ते त्वदीयम् तद् तु दंसः तवे
 कर्म यत् यदि राक्षसादिः^१ अहन् इन्ति विनाशयति उदानीम् समानैः सप्तगणरूपे
 सरशैः नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तः त्वम् रपासि बाधकानि राक्षसादीति यत् यस्मान्
 विधेः गमयसि पलायनं प्रापयसि, तस्मात् तव प्रतापि न^१ हिंसन्तीति योग्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपो न जारो विभावोसः संज्ञातरूपचिकेतदस्मै ।

त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन् नर्वन्त विश्वे स्वर्शुर्दशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उपः । न । जारः । विभावो । उतः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नर्वन्त । विश्वे । स्वः । दशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० उपः न^१ जारः^२ उपस इव जरयिता आदित्यः विभावो दीप्तिमानग्निः । उतः 'उता' (निघ २,
 ११) इति गोनामः । उतादृशवादिहाऽग्नी प्रयुक्तम्^३ । वृषभसप्तशश्रेत्यर्थः । संज्ञातरूपः प्रख्यात-
 रूपश्च । चिकेतत् अस्मै कित ज्ञाने । अद्यप्येव भेदं बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अस्मै
 इत्यपि^४ द्वितीयाद्यर्थे चतुर्थी । तादृष्येचतुर्थीभ्रुतेर्वा स्तुतिं हवीषि वा कर्तुमिति वाचयक्षेपः ।
 एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावभ्याहर्तव्यौ । ये जानस्वैतमग्निम् अस्य वाऽग्नेरर्थाय स्तुतिं
 हवीषि वा कर्तुं ते त्मना आत्मना वहन्तः अग्निं प्रति स्तुतिं हवीषि वा प्रापयन्तः । दुरः
 द्वाराणि । कथं । धनस्य । कुत्र एतत् । 'वि राय औषोत् दुरः' (ऋ १, ६८, १०) इति
 मन्त्रान्तरे दर्शनात् । नि ऋणन् विविधे गच्छन्ति^५ प्राप्नुवन्ति । धनं लभन्त इत्यर्थः । किञ्च
 नयन्ता स्तुवन्त्यग्निम् विश्वे सर्वे मनुष्याः स्वः सर्वैरिन्द्र^६ दशोकं दशैरीधे वेधादी स्थाने ।
 अथवा दशीकैश्चन्दोऽत्र द्रष्टुमित्यस्यार्थः । सर्वमग्निप्रकाशितं द्रष्टुम् । शुभाम वा स्वःशब्दः ।
 दिवं द्रष्टुम् । स्वर्गं प्राप्नुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उपसः इव जरयिता आदित्यः दीप्तिमान् उत्तरणशीलः पुरुषेण संज्ञातः सन्^७ जानाति
 रूपम् । स्वयमेव^८ अस्मै इतिः वहन्तः अम्युदयान्तं द्वाराणि विवृण्वन्ति । सर्वेऽभ्युदयार्थिनः
 अग्निन् सर्वस्य दर्शनीये^९ संक्षिप्ता भवन्तीति^{१०} ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रल० उपः न जारः उपसो जरयिता आदित्य इव विभावो विशिष्टप्रकाशयुक्तः उतः विभावो-
 यिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतान्तरवक्त्रत्वज्ञो न भयतीत्यर्थः । एवम्भूतोऽग्निः
 अस्मै यजमानाय चिकेतत् जानात् । अभिमतकलं इवातिरयर्थः । तथा अस्य रश्मयः ताना
 आत्मनैव स्वयमेव वहन्तः हविर्बहवं कुर्वन्तः दुरः यज्ञगृहद्वाराणि वि ऋण्यन् विरोधेण गच्छन्ति

१. 'हीनि मूको. २. यस्मात् स्वन् मूको. ३. नास्ति मी. ४. नास्ति अ. ५. नास्ति मूको.
 ६. युक्तः अ. ७. इति ति. ८. गच्छन् मूको. ९. स्वस्मिन् अ. १०. अ. वि. ११. स्वमेव वि अ.
 १२. सरशै वि अ. १३. यत्पि कु.

व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरम् एतौके दर्शनीये न्व' नभसि विद्ये सर्वे ते रदमप. वन्द
गच्छन्ति । देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[७०]

वनेम पूर्वोर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

वनेम । पूर्वी । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० वनेम अथ ता^१ सम्भजेमहीत्येतदाशास्महे । किम् । पूर्वाः चिरन्तनीः । आ ।
सामर्व्यात्समृद्धीराशिपो वा । अयन् अवि^२ अर्यः ईश्वरः । मनीषा स्तुतिरत्र मनीषोच्यते ।
सहयोगलक्षणा चैवा द्वितीया । मनीषया स्तुत्या सह अग्निः सुशोकः सुवीरि । विश्वानि
सर्वाणि अस्मदीयानि हवीषि अश्याः व्याप्नुयादित्याशास्महे । कीदृशो योऽग्निः । उच्यते ।
दैव्यानि व्रता देवानां स्वभूतानि इविर्मेदनादिकर्माणि^३ आ चिकित्वान् मर्यादया को ज्ञातवान् ।
आ मानुषस्य जनस्य मनुष्यस्य च हृत्स्वस्य जनस्य जन्म आचिकित्वान् । इविर्मेदनादिकर्माणां
मनुष्याणां च जन्मनो ज्ञातेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भजेमदि^४ बहुव्ययान्त्यग्निदग्धारण्याग्नादानि^५ । स हि प्रज्ञायुक्तः प्रज्ञाता भवति । सोऽयम्
अग्निः सुवीरि विश्वानि हवीषि व्याप्नोति । दैव्यानि कर्माणि आभिमुख्येन जानन् आत्मानश्चेव^६
मानुषस्य जनस्य उत्पत्तिमिति ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्रल० 'वनेम' इति द्वैपदमेकादशार्थमप्ययतः षडृच षष्ठ सूत्रम् । परात्तर ऋषिः । विराट्
छन्दः । अग्निर्देवता ।

पूर्वाः प्रभृता इय. अत्रानि^७ वनेम सम्भजेमदि । अग्निस्त्याहृतान्यत्रानि वदादित्यर्थः ।
मनीषा मनीषया बुद्ध्या अर्यं गन्तव्यः प्राप्तव्यं सुशोकः शोभनवीरिः । एवमभूत् अग्नि विश्वानि
सर्वाणि कर्माणि अश्याः अस्तुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि
कर्माणि चिकित्वान् आ समन्तान् जानन् तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्म उत्पत्तिर्य
कमे आचिकित्वान्^८ आभिमुख्येन जानन् । यातायुधिभ्यो. सम्बन्धीनि यानि कर्माणि तानि
सर्वाण्यवगच्छन् । भवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः^९ ॥ १ ॥ २ ॥

गर्भो यो अर्षां गर्भो जनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरुर्धाम् ।

अर्षां चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विश्वां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

१. अ. अ. २. नास्ति क. ३. 'विदिक्नादि' वि. ४. 'विनिवन्नादि' वि. ५. अनेम विं छ
६. 'कनि न्व' रिं छ. 'नि - व' अं छ. ७. 'नेव विं' छ. ८. मनुष्यस्य छ. ९. नास्ति मं.
१०. 'रान् सुव्येन ज्ञान् मे'. ११. नास्तीं मूको.

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् ।
अद्री । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोगे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥३॥७॥

स्कन्ध० यः अग्निः अपाम् गर्भः । वैशुतात्मना ह्यग्निः नद्भ्य उत्पद्यते । अतोऽर्षां^१ गर्भं उच्यते । यश्च
गर्भः वनानाम् वृक्षाणाम् । ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिदर्शनात् । गर्भः च^२ स्थाताम् स्थावराणां च । यो
गर्भस्तृणौष्यादीनाम् । ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिदर्शनात् । गर्भः चरथाम्^३ चरतिर्गत्यर्थे । जङ्गमानां च^४
मनुष्यादीनां यो गर्भः । तद्दुरेषु जाटरात्मना विद्यमानत्वात्^५ अग्न्यादिभ्यो वा लोके-
त्पत्तिदर्शनात् । यस्य च अद्रीं नित् पृष्ठार्धे चात्र^६ सप्तमी । 'अन्तरित्येतेन चास्य सम्बन्धः ।
अत्रैरपि अन्तः पर्वतस्वापि मध्ये । अस्मै । इयमपि पृष्ठार्धे चतुर्थी । अस्याग्नेः । दुरोगे
प्रथमार्धे पृष्ठा सप्तमी^७ । दुरोगे गृहम् । अस्याग्नेः गृहाणामपि मध्ये स्थानमित्यर्थः । यश्च
विशाम् पट्टणां स्वोत्पत्तां च^८ मनुष्याणाम् विश्वः सर्वः । सर्वकार्यकरत्वाच्च सर्व इति व्यपदेशः ।
न-दान्दस्तु^९ उपरिष्टादुपचार उपमार्थवित्वात् 'अस्त्युपमार्थवित्स्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः' (टु. वा ७, ३१)
इति पदप्रणः । कीदृशः । अमृतः मरणवर्जितः । स्वाधीः कन्याणचित्तः । य ईदृशस्तस्य
किमिस्तुत्तरयथैकवाक्यता ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुत्रः यः अपाम्, पुत्रः वृक्षाणाम्, गर्भः च स्थावराणां^१, गर्भः जङ्गमानामग्निः । तस्मै
एव अद्री इव अन्तः गृहे च परिचरन्ति । सोऽयम् विशाम् च निवेशको भवति अमृतः
सुकर्मा । समुच्चये नकारः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः अग्निः अपाम् गर्भः गर्भवदन्तर्वर्ती अपानपासेत्^१ । यश्च वनानाम् अरण्यानाम् गर्भः
दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यः न स्थाताम् स्थावराणां काष्ठादीनाम् गर्भः अन्तरवस्थायाः ।
चरथाम् चरणवतां जङ्गमानाम् गर्भः जाडरूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवम्भूताय अस्मै अग्नये दुरोगे
दुस्त्वर्गृहे अद्रीं चित् पर्वतेऽपि अन्तः मध्ये । इति. प्रयच्छतीति शेषः । सोऽयम् अमृतः
अमरणधर्माग्निः स्वाधीः द्यौभनकर्मपुक्तः । अस्माकं भवत्विति शेषः । दृष्टान्तः । विश्वः
निवेशयिता राजा विशाम् न प्रजानां यथा रक्षणरूपद्यौभनकर्मपुक्तो भवति तद्वत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स हि क्षपावो अग्नी र्योणां दाशुद् यो अस्मा अरं सुक्तैः ।

एता चिकित्त्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मतीश्च विद्वान् ॥५॥६॥

सः । हि । क्षपावो^१ । अग्निः । र्योणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽसुक्तैः ।

एता । चिकित्त्वः । भूमि । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मतीन् । च । विद्वान् ॥५॥६॥

स्कन्ध० हि-वच्य पदप्रणः^१ । स क्षपावान् 'क्षप' (निघ १, १) इति रात्रिनाम् । रात्रिनाम् ।
यत्पि चोमान्याम् अहोरात्रान्याम् अग्निः सम्बद्धः, तथापि रात्रावित्तयेन दीप्तिर्योगाच्च तद्य-

१. अतो वाचा न. २-२. बुद्धिष्णुं वि. ३. नास्ति अ ४. नास्ति कु. ५. नास्ति वि.
६. अपादिभ्यश्च कु. ७. दया वि. ८. ननस्तु वि. ९. 'क्षपाम् एषोष्यादीनां वि' अ. १०. अपावताम्
मूको. ११. एरः कु.

पदेन । अथवा क्षपयन्ति निर्दीयन्तानिति 'क्षपा स्तुतयः' इदोच्यन्ते । स्तुतयो हि बीदे वृद्धिकरत्वाद् देवतानां निर्वीर्यतां क्षपयन्ति । तद्वाद् अग्नि रयीणाम् द्वितीयाथे पश्येया । धनानि दातात् ददाति । कस्मै । उच्यते । य अस्मै अग्नये अग्ने समर्थे ऋक्समुदायलक्षणे सूते । तदीया निर्दयात् स्तोतुमिति वाक्यशेष । य 'एनमग्नि सूते' इति स्तोतुमिरत्यर्थः । एतौऽथर्षे प्रत्यक्षच्छ्रवात् भिन्न वाक्यम् । एता एतानि हे चिकित्स्व । ज्ञात । भूम भूजान्स्वमदीयानि नि पाहि नियमेन रक्ष । देवानाम् जन्म मर्तान् च विद्वान् । यावत् किञ्चित् सर्वं जानातित्यर्थः ॥ ३ ॥

घङ्कट० स हि रात्रिमाद् अग्नि धनानि^५ ददात्^६, य अस्मै पर्याप्तो भवति सूते एभि । एतानि 'प्राज्ञ' भूतानि^७ नि पाहि देवानाम् मनुष्याणा च उत्पत्तिस्थान जानन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्रल० स^८ हि अग्नि क्षपावान् रात्रिमाद् । एवमभूतोऽग्नि स्तोत्रे यजमानाय रयीणाम् धनानि दातात् दासति प्रयच्छति । य यजमान अस्मै अग्नये सूते यथाज्ञात्त्र प्रमुक्तैर्नन्द्रे अग्ने अल पर्याप्त स्तोत्र करोति, तस्मै इत्यर्थः । हे चिकित्स्व । चेतनावन्^९ सर्वज्ञ ! अग्ने^{१०} त्वम् देवानाम् इन्द्रादीनाम् जन्म जन्मानि मर्तान् मनुष्यान् च विद्वान् जानन् एता एतानि भूम भूम्भुपत् क्षिपानि भूतजातानि नि पाहि नितरां पालय । यवस्त्व देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अत एवम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वर्धान्यं पूर्वाः क्षपो विरूपाः स्यातुश्च रयंमृत्प्रवीतम् ।

अराधि होता स्वर्निर्पत्तः कृष्वन् विश्वान्यर्पासि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान् । यम् । पूर्वा । क्षप । निऽरूपा । स्यातु । च । रयम् । ऋतऽप्रवीतम् ।

अराधि । होता । स्वर् । निऽसत्त । कृष्वन् । विश्वानि । अर्पासि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'वर्धानं वर्षयन् यम्' अग्निम् पूर्वा क्षप क्षपा^१ रात्रय स्तुतयो वा निरुपा नानारूपा । स्यात् च स्वावरस्य च । यज्ञाद्वात् जन्मानस्वेति वाक्यशेष । ओषधीहृषि पशुविविधेष्वर्थः । रयम् रथस्थानीयम् । योदारमित्यर्थः । अतप्रनातम् ऋषी यज्ञ, तत्र प्रजात्^२ प्रगतं वा । यज्ञार्थमुत्सृज्य यज्ञे वा व्यवस्थितं सन्तम् इत्यर्थः । यन्ऽद्रधुतेऽलच्छ्रद्धोऽप्यात्^३ रयम् । स^४ अराधि अराधयति देवान् होता^५ इव सर्वत्र यज्ञे निपत्^६ निपत्तः । कृष्वन् विश्वानि अर्पासि इतिर्नयनाद्वाग्नि स्वर्कर्माणि यागकर्माणि वा स या अत्रिसवादीनि ॥ ४ ॥

घेङ्कट० वर्षयति यम्^१ बद्ध रात्र्य^२ नानारूपा रवात् ओषध्यादे अपि स्वर्गप्राप्तक सायेन परीवीतम्, अपि वा यज्ञेन निपत्तम् । ऋद्धोऽभवत् होता अग्नि सर्वत्र यज्ञेषु^३ निरपण कृष्वन् सर्वानि कर्माणि सत्यानि ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ १ परात् सूते २ २ परात्सूते अ ति, यजमानि^३ कु ३ जगति^४ अ ति ४ नाति कु
५ रवात् रि^५ अ^६ ६ ६ नाति रि^७ स^८ ७ नाति अ^९ ८ ८ नाति अ ९ नाति सूते
१० वङ्कट सूते ११ नाति अ १२ नाति अ ति १३-१४ अति ररवो ररवः १५ के व
रि^{१६} अ^{१७} १४ नाति रि^{१५} अ^{१६} कु अ अर्षे

मुद्गल० पूर्वाः बद्धाः उपसः क्षपः निवाइच विरुपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यः गम् अग्निम्
वर्षान् वर्षयन्ति, तथा स्याहुः स्थावरं वृक्षादिकम् रथम् रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकञ्च
शतप्रभौतम् ऋतेनोदकेन प्रकषेपेण वेष्टितं यमग्निं वर्षयन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्टु अरणीये
देवयजने निपातः निषण्ण उपविष्टः सद् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोऽभूत् । किं कुर्वन् ।
विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि अपासि कर्मणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्तु विधेवं बलिं स्वर्गः ।

वि त्वा नरः पुरुत्रा संपर्यन् पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विधेवं । बलिम् । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । संपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः । वि । वेदः । भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० गोषु प्रशस्तिम् प्रशंसाम् वनेषु वननीयेषु चाश्वदिषु । उदकनाम वा वनशब्दः (तु. निघ १,
१२) । उदकेषु । धिषे^१ धारयति स्वम् । गा वननीयांश्चाश्वानीनुदकानि^२ वा प्रशस्तानि
त्वं करोषीत्यर्थः । किञ्च भरन्त हरन्ति त्वां प्रति प्रापयन्ति । तुभ्यं ददतीत्यर्थः^३ । विधे
बलिम् हविर्लक्षणम् स्वः सर्वम् । यावत् दातुं योग्यं तत् समस्तमित्यर्थः^४ । नः अस्माकं स्वभूताः
ऋत्विजः पुत्रादयो वा । किञ्च त्वा नरः पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु वि संपर्यन् विविधेषु परिचरन्ति ।
पितुः न जित्रेः यथा च पितुः जीर्णस्य स्वभूतम् वेदः^५ धनं निवृत्तरजसि^६ मातरि पित्राऽनुशाता^७ पुत्रा
विभजन्ते एवं देवास्तवदीपं धनम् वि भरन्त विविधेषु हरन्ति आत्मानं प्रति प्रापयन्ति । विभजन्ती-
त्यर्थः^८ । अथवा वेदः अत्र हविर्लक्षणं धनमभिप्रेतम् । यथा पितुर्जीर्णस्य पुत्राः आश्रेण
विविधमन्नमुपहरन्ति एवं भवतो हविरित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गोषु प्रशस्तं पयः धारयति, या गावः वनेषु चरन्ति । भरन्त^९ च विधे बलिम्
शोभनम्^{१०} अस्मभ्यम् । विविधं त्वाम् नरः^{११} पूजयन्ति^{१२} वनेषु गृहेषु, पितुः इव जीर्णत्^{१३} धनं
त्वदीयं हरन्ति^{१४} ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् वनेषु वननीयेषु सम्भजनीयेषु पशुषु प्रशस्तिम् प्रशंसाम् धिषे दधिषे
स्थापयति । अस्माकं प्रशस्त्या गवादिपशवो भवन्तिवत्यर्थः । विधे सर्वे जनाः नः अस्मभ्यम्
स्वः सुष्टु अरणीयम् बलिम् उपायनरूपं धनम् भरन्त आहरन्तु । हे अग्ने ! त्वा त्वाम् नरः
मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशेषु वि संपर्यन् विविधेषु पूजयन्ति । पूजयित्वा वेदः धनम्
वि भरन्त स्वसो धिनोषेण हरन्ति । शुक्लन्वीत्यर्थः । पृष्टान्तः । जित्रेः जीर्णाद् वृद्ध्यात् पितुः न
पितृविव । यथा पुत्राः वृद्ध्यात् पितुः^{१५} सत्कामाद् धनं हरन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥ १० ॥

साधुर्न गृध्नुरस्तौव शूरो यातैव भीमस्त्वेपः समस्तु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृध्नुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेपः । समस्तु ॥ ११ ॥

१. नास्ति अ ति. २. 'दीपि अ. ३. ददाती' अ. ४. समधि' अ. ५. नास्ति मूको.

६-८. मनुषिय' अ; मातुः विधा' ति. ७. 'धनत् १' अ ति. ८. नास्ति वि' अ. ९. युद्धितम्
वि'. १०. नराः कु.

११. पूज' वि' अ. कु उ रूपं. १२. जीर्ण वि' रूपं; शुद्धितम् वि'.

१३-१४. नास्ति मूको.

स्कन्द० साधुः न गृधुः साधुरिव गृधुः अभिकाङ्क्षिता । यथा साधुः पुरयः न्यायेनैवार्थान्विताहुति
 पृथग्निः स्तुतीर्द्वीपि चेत्यर्थः । अस्ता इव शूरः यथा आयुधक्षेपणीलः पुरयस्त्वद्गनिः शूरः ।
 याता इव भीमः पातिरत्र वधार्थः । 'अर्ह्याताम्' (ऋ १, ३२, १४) इति यथा । इन्तेव भयानकः ।
 विपः समस्तु दीप्तदच संग्रामस्थानीयेषु यज्ञेषु संग्रामेऽेव वा^१ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० साधयिता इव शूणामभिकाङ्क्षिता, आयुधानाम् क्षेसेव^२ शूरः, प्रद्वैव^३ च भीमः, दीप्तः
 सङ्ग्रामेऽग्निरिति । धममास्तास्ते सुन्देनेति ॥ ३१ ॥

मुद्रल० जयमग्निः साधुः न साधक इव गृधुः परिग्रहीता^४ । यथा साधकः साध्यफलमाप्तुं गृह्णाति
 तद्गद् अग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथाऽयमग्निः^५ अस्ता इव शूरः यथा इपूर्णां क्षेप्या धनुष्
 शून् प्रेरयति तद्गद्ग्निरपि वहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा^६ याता इव भीमः यथा^७ याण
 यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयङ्करो भवति तद्गद्ग्निरपि सर्वेषां भयमुत्सादयति । ज्ञ
 पूर्वधिषोऽग्निः समस्तु सङ्ग्रामेषु विपः दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठ्याध्याये ऋग्वेदो वर्यः ॥

[७१]

उप प्र जिन्वन्तुशतीरुशन्तुं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीन् अरुपीम् अजुपन् चित्रमुच्छन्तींमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् । जनयः । सनीळाः ।

स्वसारः । श्यावीन् । अरुपीम् । अजुपन् । चित्रम् । उच्छन्तीम् । उपसं । न । गावः ॥ १ ॥

स्कन्द० उप इत्युपसर्गधुतेर्द्योग्यक्रियापदाभ्याहारः । उपगम्य प्र जिन्वन् । 'जिन्वतिः प्रीतिकर्मा' (वा ६, २३)
 प्रीणयन्ति प्रीणितवरयो वाऽग्निम् । काः । सामर्ष्यादाहुवयः । कथम् । उशतीः उशन्तम् पतिम् न
 नित्यम् कौमारम् जनयः जायाः सनीळाः समानगृहाः । यथैकगृहवासिन्यो मार्याः परस्परस्पर्धया वैतृरप-
 चारविर्षेणः कौमारं भर्तारं कामयमानाः^१ कामयमानं प्रीणयेयुः तद्गदित्यर्थः । स्वसारः कुतोरमेव
 द्रष्टव्यम् । स्वसार इव । यथा च भगिन्यः भातरं प्रीणयेयुः तद्गदित्यर्थः । अथवा सनीळाः स्वसारः
 इत्येवाम्याम् आहुतयः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । समानगम्यास्यं स्थानं वासां वाः सनीळा आहुतयः ।
 अग्नेरैकैकस्य योत्याः नान्यस्य कस्यचिदित्यर्थः । हा एव एकयजमानप्रभरवात् स्वसारः । स्वसंसा-
 रित्वाद्वा । जिन्व अजुपन् चित्रम् सेषन्ते संपितवत्यो वा विविधं पूजनीयं गामिन्^२ । कथम् । श्यावीन्
 अशुपीम् उच्छन्तीम् उपसं न^३ अरुपतिर्द्वैवर्षाः (ऋ. निष २, १४) । यथा श्याववर्णानां^४ गमनस्य-
 भाविष्ठां च समाप्तिं विधातवन्तीम् उपसं सेवेरन् तद्गन् । का अजुपन् । उपयते । गावः स्तुतयोऽत्र गाव

१. नास्ति अ ति. २. न्धिं वि. ३. नास्ति कु. ४. गृहीता मूको हा. ५. दश मूको.
 ६. नास्ति मूको. ७. नास्ति कु ति. ८. नास्ति अ. ९. समग्निं अ ति. १०. रसान (अ कु ति)
 र्णा वा मूको.

उच्यन्ते । 'गोभिर्यदीमये अस्मत्' (ऋ ८,२,६,) इति यथा^१ । यथा^२ आहुतयोऽग्निं प्रीणयन्ति प्रीणितवत्यो वा एवं^३ स्तुतयोऽपि स्तुवन्ति स्तुतवत्यो वेत्यर्थः ॥ १ ॥

धेङ्कृत्० उपाचरन् कामयमानाः कामयमानम् पतिम् इव असाधारणं जायाः एकपतिकाः अङ्गुलय एक-
• स्मात्पाणेरुत्पत्ताः 'अन्वलिङ्करणात् इयामवर्णां आरोचनशीलासग्नेर्दोषिम्' चिन्म^४ अजुपून्
सेवन्ते चिन्म^५ उच्छ्वंसन्वीम्^६ उपसम् इव रश्मयः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'उप मं' इति दशचं सप्तमं सूक्तम् । शक्तिपुत्रः परादार ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निदेवता ॥

उशतीः उशत्यः कामयमानाः रानीकाः समाननिवासस्थाना एकपाण्यवस्थानात् । रक्षतारः
अङ्गुलयः उशन्ताम् कामयमानमग्निम् जनयः जायाः नित्यम् असाधारणम् पतिम् न भर्तारमिव
उप प्र जिन्वन् उपरेषु इधिष्पदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चिन्म चापनीय पूजनोप-
वसन्निनम्बलिबन्धनेन अजुपून् असेवन्त । रटान्तः । इयावीम् इयाववर्णां रात्रिसम्बन्धात् कृष्णां
उतः उच्छ्वन्तीम् सूर्यकिरणसम्बन्धात् तमो वर्जयन्वीम्, अत एव अरुपीम् आरोचमानाम्
उपसम् न उपोद्देवताम् गावः रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसम्बद्धा^७
एवं सर्वेषु यज्ञेषु अग्निपरिचरणेन अङ्गुलयः^८ नित्यसम्बद्धा^९ इति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

वीळि चिंदू दृळ्हा पितरौ न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो र्वेण ।

चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्षिविदुः केतुमुत्साः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । र्वेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अह्रिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उत्साः ॥ २ ॥

रुहन्द० वीळुं चित् वीळयतिः संस्तम्भनकर्मा (तु. वा ५, १६) । संस्तम्भयति । भयन्तामगतमप्य-
सुरवर्गमित्यर्थः । 'दृळ्हा दृडानि'^{१०} चासुरपुराणि । पितरः नः अस्माकम् । उक्थैः शृतीयानिर्देशात्
योन्यक्रियाध्याहारः । उक्थारुथैः शस्त्रविशेषैः स्तुवन्तः^{११} । कम् । प्रकरणसामर्थ्यादग्निम् । अद्रिम्
दुर्गपर्वतं चासुराणां स्वभूतम् रुजन् भगवन्तः अङ्गिरसः र्वेण शब्देनैव महता । कथं पुनरेत-
दुच्यतेऽग्निं स्तुवन्ते रुजयति । यावता इन्द्रेण सह अङ्गिरसोऽसुरबलादीनि अरुजन्^{१२} नाग्निना ।
उच्यते । इन्द्रसाहित्यमङ्गिरसां सखित्वात् । इन्द्रसखित्वं च प्रकृष्टाद्गतात् । प्रकृष्टश्च धर्मो
यागादिरग्न्यायसः । अत एवदुच्यते उक्थैः स्तुवन्तो रुजयति । एवं चारया ऋचः आग्नेय-
स्वसुपपद्यते । किञ्च चक्रुः दिवः बृहतः^{१३} गातुम् अस्मे अस्मानपि सम्भगानुशासनद्वारेण स्वर्गगमन-
योग्यानाङ्गिरसोऽग्निप्रसादेनैव चक्रुरित्यर्थः । किञ्च अहः अहश्शब्दोऽप्र कालनाशोपलक्षणार्थः । कालम्
स्वः आदित्यं च विविदुः अग्निप्रसादेनैव अङ्गिरसो ज्ञातवन्तः । कीरसाः स्वः । उच्यते । केतुम्
प्रक्षानयन्वम्^{१४} । कीदृशाः अङ्गिरसः । उच्यते । उत्साः उत्स्राविषः । वासा इत्यर्थः । कल्प ।
सामर्थ्याद् भोगानां वृष्टेर्वा^{१५} । अथवा उत्सा इति मौलटशा । मत्पन्तवः सन्त इत्यर्थः ।

१. नास्ति वि. २. नास्ति अ. ३. नास्ति मूको. ४-४. मङ्गुलिङ्करणात् इयामवर्णां आरोचनशीला अग्ने-
वि^१ अ; 'णात् इयामव' कु; 'णिः वि'. ५. नास्ति वि^१ अ; चिन्म वि^२. ६. नास्ति कु. ७. उच्छ्वन्ति वि^३
अ; उच्छ्वन्तीम् उ शोषः. ८. सम्बन्धाः मूको. ९. सम्बन्धा मूको. १०-१०. इन्द्रानि मूको. ११. 'वन्ति
वि. १२. 'दोन्' न. १३. नृशता ति. १४. 'नपार्ष्वं कु; 'नार्ष्वं वि. १५. 'उष्टे' कु.

अथर्वमन्त्रया उत्तरस्वार्धंस्वार्धयोःना । चतुरिति सामध्यादिवाना प्रतिनिर्देश । कृतवन्तो देवा । दिवो बृहदो गानु हवींषि गृहीत्वा महान्तं सुलोकं प्रति गन्तारम् । कम् । सामध्यादग्निम् । अस्मे अस्माकं मनुष्याणामर्थाय । किञ्च अहं स्वर्गिण्डु केतुमुखा । विविदुरिति विन्दु-
लभार्थस्वेद रूपम् । 'उखा' (निघ १, ५) इति रश्मिताम । अहश्चादित्यश्च रश्मयश्च, अग्निप्रसादेन केतु प्रज्ञान प्रकाशरूपता लब्धवन्त इत्यर्थे ॥ २ ॥

वेङ्कट० महान्तम् अग्नि पितरः अस्माकं स्तोत्रे शिलोच्चयम् अरुन् महता शब्देन । चतु सुलोकात् महत गमनम् अस्माकं पितरः, तमसो धिनाशेन शोभनम् अहं प्रज्ञा रश्मीश्च निविदु ॥ २ ॥

मुद्रल० न अस्माकम् पितर अग्निरस एतत्तथा जपय उरुने, शक्रीरग्निं स्तुरता बीजं चिन् हलहा अलन्त यदाहमपि अग्निम् अन्तार पणिनामानमसुरम् रवेण स्तुतिशब्दमात्रेण तत्र न भङ्गम् । वै स्तुतोऽग्निश्चमसुर इत्यतित्यर्थः । किञ्च बृहत महत दिव सुलोकस्य गानुम् मार्गम्^१ अस्मे अस्माकम् चक्रु कृतवन्त । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । भारी कृता स्व सुष्टु अरणीयम् असुरराहित्येन सुखेन प्राप्यम् अहं दिवसम् विविदु अज्ञानम् । तथा केतुम् नद्धा केतवितार ज्ञापवितारम् आदित्यम् उखा पणिनापद्धता गात्रं विविदु-
रित्यनुपङ्ग ॥ २ ॥

दर्धन्तं धनयन्स्य धीतिमाद्विदुषो दिधिष्वो^२ विभृताः ।

अतृप्यन्तीरपसो यन्तपच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ।

दर्धन् । ऋतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् । अर्थ । दिधिष्व । विभृता ।
अतृप्यन्ती । अपसं । यन्ति । अच्छे । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्ती ॥ ३ ॥

स्कान्द० इत्स्नस्य^१ यगते धर्ममूलत्वात् तस्य च जनिमुत्तरात् दर्धन् धारयन्ति अस्मद्देवा स्तुतयः ऋतम् सर्वगतमग्निम् । गुणधारणाद्यैतदग्नेधारणमुच्यते । अग्निगुणान् कीर्तयन्त्य तेषामपि स्मरणं लोकं कुर्वन्तीत्यर्थः । धनयन् धन धाम्ने पठित । इह तु सामध्यात् प्रीणनार्थं । धिमेतेषां प्रीणनार्थस्वेद रूपम् । प्रीणयन्ति च अस्य^२ अग्ने धीतिम् अपठितमपि प्रशानामैतत् । प्रज्ञात् मनश्चास्यान प्रीणयन्तीत्यर्थः । आत् इत् इति पदपूर्वो । कीट्याश्वास्य^३ रतुतय^४ । अर्भ अरि ईश्वर उच्यते । ईश्वरा । अपठित्वाग्निगुणप्रकाशनत्तानध्या इत्यर्थः । दिधिष्व सर्ववामग्निगुणानां धारयन्त्य । सर्वरत्नगुणियुक्ता इत्यर्थः । विभृता विभृता^५ । अत्यन्तविभ्रकरा इत्यर्थः । प्रीणयित्वा चान्मनसं अतृप्यन्ती कृपाऽयं कारणभूत असौ लक्ष्यते । अग्राम्यन्त्य इत्यर्थः । अपसं । कर्मनामेकत् (उ निघ २, १) साहचर्यात् स्तुतिषु प्रयुक्तम् । आहुत्यादिकर्मसहचरिता । साहाय्यादिनिरित्यर्थः । अच्छं यन्ति गप्यन्ति आप्पुनन्यामपि देवान् । जन्म । जननात् जन्म भूत जातमुच्यते इत्यत्र भूतजातम् । प्रयसा वृद्धिरेणाग्नेन वर्धयन्ती ॥ ३ ॥

१. 'इत्स्नम् इत्स्नं' इति अ. २. माये सूको. ३. अथ कं सूको ४. तस्य सूको ५. यदुत्तय सूको
६. नास्ति क. ७. विदुना अ. ८. नास्ति सूको.

वेङ्कट० धारयन्ति^१ अग्निं पूरयन्ति^२ च अत्यं कर्म । अनन्तरमेवाग्निं उदारं धारयन्ति^३ विभृता । या प्रजा अग्निप्रसादान् पूर्णकामा कर्माणि अभिगच्छन्ति देवान्^४ जायमाने^५ हविषा बद्धयन्त्य^६ ॥ ३ ॥

मुद्गल० कृतम् दृष्यतेनदश प्राहमग्निमज्जिरसो महर्षयः दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाऽधारयन् । धारयित्वा च अत्यं अग्नेः पीतिम् कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम् घनयन् धनमकुर्वन् । यथा पुरा धनसम्पादयन्ति तद्वदग्निदेवस्य^७ कर्म भवतिष्ठदित्यर्थः । आन् इत् अद्विरसामनुष्ठानानन्तरमेव ज्यैष्या अर्षा धनस्वामिभ्य दिधिष्व तत्र घनत दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्य । हृतान्वाधाना इत्यर्थः^८ । विभृता आहितान्मनीन् अग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्य, अतृप्यन्ती विषयान्तरतृष्णारहिता अत एव अपस अपसा कर्मणा युक्ता । एवम्भूता यजमानलक्षणा प्रजा प्रयसा हविलक्षणानाश्च देवान् इन्द्रादीन् नाम जातान् मनुष्याश्च वर्धयन्ती वर्धयन्त्य सत्यं एवमग्निम् अत्त आभिमुख्येन यन्ति प्राप्नुवन्ति परिचरन्तीति^९ यावद् ॥ ३ ॥

मथीद् यदीं विभृतो मातरिशां गृहेऽगृहे श्येतो जेन्वो भूत् ।

आदीं राक्षे न सहीयसे सचा सचा दृत्यंष्ट्रं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मपीत् । यद् । ईम् । विऽभृत् । मातरिशां । गृहेऽगृहे । श्येत । जेन्व । भूत् ।

आत् । ईम् । राक्षे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दृत्यंम् । भृगवाण । विवाय ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासनाचक्षते— सौमिदमन्थ उम नासीत् । अथ मातरिशाऽऽकाशे सृष्टमग्निमपश्यत् । तममभात् । मथित्वा चाऽऽनयत् इति । तदेतदुच्यते । मथीद् मथितवान् यत् यदा ईम् एवमग्निं मातरिशा मथित्वा चाऽऽनयत् । कुत एतत्— आ दृते अभिममरद्विवलत' (श्र ६, ८, ४) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । यदति वचनावत् तत् प्रभृतीत्यप्याहार्यम् । तत् प्रभृति विभृत्^{१०} विद्वत् गृहेऽगृहे श्येत श्वेतवर्णाऽग्निं जन्म जेता तमसां दान्ता वा भूत् अभवत् । तत् एव च प्रभृति आत् ईम् राक्षे न सहीयत आत् ईम् इति पदपूर्णे । यथा कश्चिद् राज्ञो बलवतोऽभाय सर्वाभिमेषासिद्धिं कुर्वन् दौत्य यच्छेदकम् सचा सद् । कन । स्वीभा नृभि । कुत एतत् । 'अग्ने पूर्वे भातरो अर्धमेतम्' (श्र १०, ५१, ६) इत्यादिषु आनुष्णामप्यग्ने तृयस्य^{११} दर्शनात् । प्रतस्तोऽग्निं दृत्यम् दृतकर्म नृगणान् भस्व पाक इत्यस्य रूपं प्रयमानत् पद्यन्त वा । हविषा पक्वा पक्ष्णो य-मानस्य हवीषि चा आ विवाय आत्ताम । तत् एव प्रभृति यजमानानां दृतकर्माणि कथयति श्वेत्यर्थः^{१२} ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बहेनाजहार यदा एव धारकं मातरिशां सुलोकात् । यदा च श्वेतवर्णं जताऽग्निं^{१३} भनृगृहम्^{१४} अभवत् । अनन्तरमेव एवम् राज इव बलवते सचा^{१५} सन् आ विवाय । वेतिगतिगर्मां (तु विप २, १४) आनयन् दृष्यम् नृगणान् द सवाणो वापुर्वत्^{१६} चाकराद् इति^{१७} ॥ ४ ॥

१ 'यति वि' ल कु २ 'यति ल कु ३ 'यति वि' ४ देव वि' ५ जाययनेन वि' अ' ६ 'यत्' कु. 'ययस्य वि' अ' ७ 'देवय मे' ८ कुर्वं ज्ञययं मुको ९ नास्ति भ' १० 'परन्ति मुको ११ नास्ति भ १२ दृतस्य भ १३ अग्नि वि' लपं १४ 'देव वि' अ'. १५. य वि' अ' १६ दीप्तानो यद्यु ईयं कु १७ नास्ति कु

मुद्गल० मातरिश्वा ध्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईम् एनमनिम् यत् यदा मथीत् भमभवात् ।
 भवेन्न्यनस्य ध्यानवायुसाध्वत्वम् । तदा मातरिश्वा विस्तृत प्राणियु माणापानादिपञ्चवृत्ति
 रूपेणावस्थितो विभज्य स्थित । मन्वनेनोत्पन्नोऽयमग्निः स्येत शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहेगृहे सर्वस्मिन्
 यज्ञगृहे यदा ज्ञेय्य प्रादुर्भूतं भूत् बभूत् । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् ईम् एनमनिम्
 शुग्वाण शुगुर्ह्यपि स हवाचरन् यन्मानं दृश्यम् दृत्वस्व कर्म वा विवायं क्षाप्रमर्षाद्वा
 प्रापयामास । इष्टान्त । सचा सन् ससा भवन्नन्यो राजा सहीयते अभिभवित्रे प्रवशाय त्ते
 न । यथा राज्ञे स्वपुरेण दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ ५ ॥

गृहे यत् पित्र इँ रसँ दित्रे करवं त्सरत् पृशुन्यश्चिकित्वात् ।

सृजदस्तां धृपता दिद्युमसँ स्यायां देवो दुहितरि त्विषिं घात् ॥ ५ ॥

गृहे । यत् । पित्रे । ईम् । रसँम् । दित्रे । क । अवं । त्सरत् । पृशु-न्यं । चिकित्वात् ।

सृजत् । अस्तां । धृपता । दिद्युम् । असँम् । स्यायांम् । देव । दुहितरि । त्विषिम् । घात् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'गृहे यत् महते' यदा सर्वलोकस्य पितृभूताय रसम् । अन्ननामैतत् (तु निघ २, ७) ।
 हविर्लक्षणस्य दित्रे क करोति अग्निः । सुलोकेन चात्राभारेणापेयास्तत्क्रियासिनो देवा लक्ष्यन्ते ।
 मत्रा प्रोक्षन्तीति यथा । महति सर्वलोकस्य पितृभूते लोकं निवसता देवानामर्षांय वा
 हविरग्निः करोतीत्यर्थः । कृत्वा च' अथ त्सरत् त्सरतिर्गणिकर्मा (तु निघ २, १५) । हविर्ल
 हीत्या गच्छति । पृशुन्य 'ता अस्य पृशानयुव' (ऋ १, ६५, ११) इति प्रयोगदर्शनात् पृशना
 तन्वोऽमृतस्वरसवचन' । तत्र साधु पृशान्य । असृत्तरसरूपाणामपि हविषाम् असृत्स्वरसकारी
 त्वर्थः । चिप्रिवान् ज्ञातवान् स्वमधिकारं यद्वृणा वा भक्तवान् । यदेति वचनान् तदेवध्वाहार्यम् ।
 यदा सृजत् सृजति । क्षिप्रतीत्यर्थः । अस्ता क्षेपणतील इन्द्रः । धृपता प्रवहभमनसा । निरगः
 सञ्चित्यर्थः । दिद्युम् बद्रम् असौ अग्नेरयमन्त्रादेशः । अस्याग्नेरर्षांय । ये रक्षन्नादयोऽग्नेर्द्वि-
 परिबन्धितं तान् हन्तुमित्यर्थः । तदेव च स्यायाम् देव इन्द्र दुहितरि पृथया सरयस्वेण
 न्यमानरवाद् दुहिता क्षितिरत्राभिप्रेता तस्या त्विषिम्' सस्यसम्पत्तिरक्षणं वीक्षिम् यन्'
 वधाति । यस्मिन् संवत्सरेऽग्निर्दवानामर्षांय इवीपि करोति, तस्मिन्नेवेन्द्रोऽपि सस्यसंपत्तिं करोति,
 नान्वग्रेत्यर्थः । अथवा 'न्यमानरवाद् दुहिता स्तुतिरत्राभिप्रेता । स्वस्या स्तुतीं देवोऽग्नि
 भोजस्वित्त्वलक्षणां वीक्षिम् भाषते । यथा स्तुर्या होतृत्वेनावस्थित इव स्तोति तामोऽस्तिनी
 करोतीत्यर्थः ॥ • ॥

पेङ्कट० महते दित्रे सुलोकाय देवेभ्य यदा हविर्ह्यमावयम् एतम् अग्निं करोति तदा' मण्डल्य
 पूनं दृष्ट्वा हवि परिमोक्षणाय' स्यान्ते सायुर्देसुर्जान् गच्छन्तम् अग्निर्द' अवत्सरति' मार्गवासां
 कुटिलमपगच्छति' । त दृष्ट्वा अग्निं च तस्मै धृष्टेन मनसा यत्र सृतिं अस्तनीव' ।
 सोऽयम् स्वायाम् दुहितारं न्याड्यायां वीक्षिं वधाति ॥ ५ ॥

१. 'पशस्वेण' मूको २-१. नास्ति मे'. ३-३ नास्ति अ ४. नास्ति अ ५ 'रक्ष' मूको
 ६ अथार अ पुः ६था रि ७. वरान्ने रि' अ' ८. नास्ति रि' अ'. ९ 'अ' ५
 रि' अ'. १०. अथारथि रि' अ'. ११. 'अ' मूको.

मुद्गल० महे महवे विने पालयिने दिने द्योतमानाय देवगणाय ईम् इमम् रसम् पृथिव्याः सारभूतं हविः यत् यद्वा यजमानः रुः करोति उदानोम् पृथान्यः स्वर्धनकुण्डले राक्षसादिः चिकित्त्वान् इवीपि पदन्ते हे अग्ने! त्वां जानन् अव सतरत् त्वन्नयात् पलायते । अस्ता इपुक्षेपणीलोऽग्निः धृता धर्षकेण धनुवा अस्मै पलायमानाय राक्षसाद्ये दिशुम् दोष्यमानं वाणम् सृजत विसृजति । देव. दीप्यमानः उपःकाले प्रातोऽग्निः स्नायाम् स्वकीयायाम् हुदितरि हुदिवृत्त समनन्वाभा विम्यानुपसि त्वापिम् स्वकीयां दोक्षिम् धात् स्थापयति । उपःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति, तैः स्वकीयं प्रकारमेकीकरोति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु धून् ।

वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विवर्हा यासद् राया सरथं यं जुनाति ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विऽभाति । नमः । वा । दाशात् । उऽशतः । अनु । धून् ।
वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्पृ । द्विऽवर्हाः । यासद् । राया । सरथम् । वम् । जुनाति ॥ ६ ॥

स्कन्द० भाकारोऽत्र मयादायाम् । तुभ्यम् इत्यपि द्वितीयार्थं चतुर्थी । यः स्वाम् 'स्वे दमे गृहे' मयादया आ विभाति मा वीक्षी । अन्तर्णीतप्यर्थात्वात् द्रष्टव्यः । आदीपयति । नमः वा दाशात् अर्धं वा इविलक्षणं ददाति । उशतः उशते कामयमानाय तुभ्यम् अनु धून् अनु अत्र वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । 'धुः' (निघ १, ९) इत्यङ्गनाम् । दिवसं दिवसमनु । प्रतिदिवसमित्यर्थः । वर्धो वर्ध उ वर्धो । वृद्धिश्चात्रान्तर्णीतप्यर्थो द्रष्टव्यः । उकारस्तु पदपूरणः । वर्धय हे अग्ने! वयः अद्यम् अस्य द्विवर्हाः वृद्धिर्द्वयर्थे । इतिर्नपनशरेण द्वयोरपि देवमनुष्यलोकयोर्विधेयिता । प्रत्यक्षकृतत्वात्वात् अन्तर्स्थानामन्त्रितमेतत् । अतो 'पत्तच्छ्रदावप्यादृश्यैकवाक्यता देया' । वस्तुं द्विवर्हा । अग्ने! स' त्वं वर्धय वयः अश्वेति । किञ्च वासन् लिङ्गर्थे ङेट् । मध्यमपुरुषस्य स्थाने च प्रथमपुरुषः । यावास्त्वम् राया धनेन सह । केन । रथेन । कं प्रति । उच्यते । यम् सोऽगारं यशारं प्रति जुनाति जुनातिर्गतिकर्मा । गच्छति । तस्मै दातुम् । यस्मिन्नेव रथे स्वयमारोहसि' धनान्यपि तत्रैवारोप्य गच्छेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वे गृहे यः त्वां काष्ठैः प्रज्वलयति, यो वा अद्यम् उशतः कामयमानस्य तव ददाति दिवसेषु । वर्धय अग्ने । अद्यम् अस्त्य द्वयोः । 'स्थानयोर्मध्यमोक्तमयोः परिवृद्धः' । यम् त्वम् अग्ने! रथसहितं युद्धे प्रेरयसि, स' धनेन सह युदात् आगच्छतीति' ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । तुभ्यम् त्वाम् रथे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यः यजमानः । एक भाकारो मयादायाम् । यथाशास्त्रम् आ विभाति आ समन्वात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु धून् अनुदिवसम् उशतः कामयमानाय तुभ्यम् नमः वा दाशान् इविलक्षणमर्धं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य

१-३. नास्ति अ. २. गन्तव्य अ.

३-३. 'अथर्वं नेषं अ, 'आ नेषं ति. ४. नास्ति सूको.

५. स्वगतो' सूको. ६. अन्तम् वि' अ' ल.

७-७. 'मयोऽगार' कु. † 'इवो वि'; 'दो वि'.

८. वः अ' कु ल; नास्ति वि'. ९. 'जति कु.

हे अग्ने! द्विवर्हाः इयोमंष्यमोलमस्थानयोर्द्वैदितो वधितस्त्वम् वयः अन्नम् वधो वधैव ।
सरधम् रथेन सद्विद्यं युयुत्सुम् यम् पुरुषम् जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषः रामा धनेन
यासन् सङ्गच्छते ॥ ६ ॥

अग्निं विश्वां अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्वाहीः ।
न जामिभिर्वि चिकित्ते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वा ॥ ७ ॥

अग्निम् । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः । सप्त । यद्वाहीः ।
न । जामिभिः । वि । चिकित्ते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रमतिम् । चिकित्वा ॥ ७ ॥

स्कन्द० अग्निम् त्वाम् विश्वाः सर्वाः पृक्षः सर्वाण्यन्यदेवत्वान्यपि^१ हविर्दक्षणाणि अन्नानि अभि सचन्ते
सप्तविमंशिकर्मां (तु. निघ २, १४) । ह्यमानान्यभित्पच्छन्ति । कथम् । समुद्रम् न स्रवतः स्यत्यनेनाप
सुखिलता । समुद्रमिव धवनयो नद्यः । सप्त गङ्गायाः । यद्वाहीः महत्स्यः । किञ्च न जामिभिः सजातीयैः
वि चिकित्ते विज्ञायते वयः अन्नम्^२ न. अस्माकम् । अल्पत्वादप्रख्यातमन्नमस्माकम्, तद्
यद्दु ददन् प्रक्यातं वृषित्यर्थः । किञ्च विदाः विद्वि जानीहि । शृण्वित्यर्थः । देवेषु निर्धारण
एषा सप्तमी । देवानां मध्ये । प्रमतिम् मन्यविरचैतिकर्मां (तु. निघ २, १४) । प्रहृष्टां
स्तुतिम् । चिकित्वा च प्रथे कसुः । जानन् अस्मत्प्रभृतीनां भक्तवान् ॥ ७ ॥

घङ्कट० अग्निम् विश्वानि हवींषि अभि सचन्ते समुद्रम् इव महत्स्यः सप्त नद्यः । न वन्धुभिः^३ विश्वाये
अन्नमल्पत्वाद् अस्माकम् । तथा सति अग्ने! प्रज्ञापय देवेषु अस्माकं बह्व्यभिवायिनीं वृषिं^४
जानयित् ॥ ७ ॥

मुद्रल० विश्वाः पृक्षः चक्षुरेदातादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निम् अन्नानादियुग्युक्तम्^५ एतम् अभि सचन्ते
जाभिसुष्येन समनयन्ति प्राप्नुवन्ति । इष्टान्तः । स्रवतः समुद्रम् न यथा सप्तमयो नद्यः समुद्रम-
भित्पच्छन्ति सद्रन् । कीदृशो नद्यः । सप्त सप्तसख्यायाः 'स्यं मे गत्रे' (ऋ १०, ७१, ५) इत्यादयः ।
यद्वाहीः महत्स्यः । जामिभिः जनन्ति एकस्मिन् पात्रे सप्त भुञ्जत इति ज्ञानयो देवास्तैः नः अस्मादीयम्
वयः अन्नम् न वि चिकित्ते न ज्ञायते । वेन्दो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः ।
अतो हे अग्ने! त्वम् देवेषु धनयसिषु प्रमतिम् प्रकर्षेण मननीयं धनम् चिकित्वा अयमप्यद्
विदाः अन्नान्ये उभय ॥ ७ ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनद् शुचि रेतो निषिक्तं धारुर्भिकं ।

अग्निः शुर्धमनवृषं युवानं स्वार्घ्यं जनयत् सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । शुर्धे । नृपतिम् । तेजः । आनद् । शुचिं । रेतः । निषिक्तम् । धीः । धारुर्भिकं ।
अग्निः । शुर्धम् । अनवृषम् । युवानम् । सूदयत् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

१. 'देवगण्य' कृ. २. नास्ति अ. ३. वृषिभिः कृ. ४. 'द्वित्वं वि'. ५. अन्नं कृ.
६. अन्नं कृ. ७. अन्नं कृ.

स्कन्द० यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । यत् इय इविलक्षणयाच्चाय नृपतिम् मनुष्याणां स्वामिनम् तेन दीक्षितलक्षणम् आ आनद् मयाद्या व्याप्नोति । यो इविरथं मयाद्या दीप्यत इत्यर्थं । यच्छब्दात्तच्छब्दोऽप्याहार्यं । स शुचि रेत उदकम् । कठमत् । उच्यतेः निषिक्तम् यौ अर्भके चौरिति पद्यर्थं प्रथमा । 'अर्भके' (निघ ३, १९) इत्यासन्ननाम । यदादित्यर रिमभिराहृत्य दिव समीपे निषिक्त स्थापितम् । आनामिदृष्टिलक्षणमित्यर्थं । न च तदेव केवलम् । किं तद्दि । अग्नि शर्षम् बलमुत्साह वा । कीटनम् । अनवयम् भगव्यम् । युवानम् वरुणञ्च पुत्रम् । स्वाभ्यम् कल्याणचित्तम् । जनयत् जनयत्वेत्साकम् । सूदयत् च सूदय-तिरत्र सरकारार्थं । सस्फुरेत च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आभिसुलयेन भनोति यत् तेन 'नृपतिम् अन्नाय अन्न जेतुम् । वाप्यान्' शुचि रेत मया स्त्रीपु' निषिक्तम्' निषिद्धवश्च मम शोचमानोऽग्नि समीप आसीत् । अथ अग्नि वेग-वन्तम् अवधारहित वरुण सुकर्माण पुत्र जनयतु, सूदयतु च शत्रून् तन्मुखेनेति' ॥ ८ ॥

मुद्रल० अग्ने यत् तेन नृपतिम् नृणामृत्पिञ्ज पाहक यजमानम् आ आनद् जाठररूपेण समन्ताद् व्याप्नोति । किमर्थम् । इमे अन्नाय । कीटनम् । शुचि शुद्धच यौ वीर्यम् । तेन केन्सा परिषक्तमन्नरसरूपम् रेत वीर्यम् अर्भके अन्यक्ते अभिगतोऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तम् नितरा सिक्तम् अग्नि वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् जनयतु । शर्षम् बलवन्तम् अनवयम् अवधारहितम् युवानम् वरुणम् । जराहिवमित्यर्थं, स्वाभ्यम् शोभनकर्माणम् । उरपन्न पुत्रम् सूदयत् च वाणादिकर्मसु प्रेरयतु च' ॥ ८ ॥

मनो न योऽर्धनः सद्य एत्येकः सुत्रा स्रो वस्व ईशे ।

राजांना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनं । न । य । अर्धनं । सद्य । एति । एकं । सुत्रा । सूरं । वस्व । ईशे ।

राजांना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुपाणी । गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

स्कन्द० मन इव य अग्नि अर्धन देवलोकमार्गान् सद्य एति, शीघ्र गच्छतीत्यर्थं । एक च तत्रा सदा सूर सूर्यसत्त्वा वस धनस्य ईशे ईशे । यच्छब्दात् तच्छब्दोऽप्याहार्यं । स राजाना दीक्षी मित्रावरुणा सुपाणी गोषु सर्वलोकप्रिय पयश्चाख्यम् अमृतम् वृष्टिद्वारेण रक्षमाणा साकल्यत्वात्सदर्थं यजतिविति वाच्यते । प्रदर्शनार्थञ्चात्र मित्रावरुणयोर्ग्रहणम् । सर्वदेवता यजतिवर्यर्थं ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शीघ्रगमन इव य दिव्यान् मार्गान् शीघ्र गच्छति स एक स्वयमेव 'सूर्य धनस्य सत्यम्' ईश्वरो भवति । तथा राजानो मित्रावरुणौ सुपाणी गोषु प्रियम् पयः रक्षनागौ भवत प्रीणितवर्तिनेति' ॥ ९ ॥

मुद्रल० य सूर सूर्य एक एकाकी असहाय सन् अथ्वन दिव्यान् मार्गान् सद्य एति श्रायु
गच्छति । इष्टान्त । मन न यथा मन शीघ्र गच्छति तद्वत् । स च सूर वस्य धनस्य
सना सहैव युगपदेन ईश हृष्टे । यो हि शीघ्र गच्छति स बहुदेशेष्ववदिशतानि घनानि
प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणौ शोभनराहू मित्रावरुणा मित्रावरणौ अस्मदीयानु
भोषु श्रियम् सर्वेषा प्रीतिकरम् अमृतम् अमृतवत् स्वाटुभूत पयः रक्षनाया रक्षन्तौ वर्तेते ।
हे अग्ने^१ तत्तद्भूयैव स्वमयैव वर्तेस इति भावः ॥ ९ ॥

मा नो अग्रे सुर्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुःकृषिः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशंस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । न । अग्ने । सुर्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठा । अभि । विदुः । कृषिः । सन् ।

नभं । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्या । अभिशंस्ते । अधि । इहि ॥१०॥

स्कन्द० मा शब्द प्र मर्षिष्ठा इत्येतेन सम्बन्धवित्तव्य । न अस्माकं हे अग्ने । सत्या पित्र्याण
पितुरागतानि । पितुरारभ्य प्रवृत्तानीत्यर्थः । मा प्र मर्षिष्ठा अभि सूपिरत सामर्थ्यात् विस्र
णार्थः^१ । अभिशंस्तेऽत्र धार्वणानुवादी, एभ्योत् प्रलम्बत इति यथा । मा विस्रार्थः । अथा
सूपेरित रूपम् । मा प्रमार्थः । नापनेवैरित्यर्थः । विदु वैदित्वा अस्मन्नकृपाया । कृषि
मधारी च^२ सन् । किम् अमृतवत् करवाणि । उच्यते । नभ न आदित्य इव तमासि
रूपम् अस्माकम् जरिमा जरत्वम् मिनाति दिनस्ति । एतत् ज्ञात्वा पुरा तस्या जराया
अभिशंस्ते हिसातः अधि ददि अभिगच्छ प्राप्नुहि अस्मान् । यावत् सर्वरूपापहारिण्या^३ जराया
न । इत्यामेदे तावत् प्राप्त्वास्माज्जरायो रक्षेर्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० मा अस्माकम् अग्रे । सत्यानि वसिष्ठमुपन्यागतानि अभिप्रमार्थी । वेद्य ज्ञान्त^४ सन् ।
आदित्य इव काळारम्भा रूपम् जरिमा दिनस्ति^५ । पुरा सत्यादुपद्रवादस्मान्
रक्षितुमधिगच्छ^६ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! पित्र्याणि पितर वसिष्ठम् उपन्यागतानि न सत्या अस्मात्संश्लिष्टानि^१ मा
प्र मर्षिष्ठा मा विनाशय । यतस्त्वम् कवि ज्ञान्तवर्ती सन् अभि आभिमुख्येन विदु सर्वं
विद्वान् । नभ न रूपं यथान्तरिक्ष रूपवन्त सूर्यरश्मय आच्छाद्यन्ति तद्गत्^२ । जराया जरा
मिनाति मां नृनद्रधार दिनस्ति । अभिशंस्ते हिसातेतो तस्या जराया पुरा अपाह मां
उच्यस्य । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुट । अमृतत्व प्रयच्छति यावत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टक पञ्चमाध्याय षोडशो वर्गः ॥

१ नास्ति सूक्त. २-२ नास्ति ति. [ ] नास्ति अ ३ वा ति. ४ अ ५ सर्वस्वात् अ
५ अ ५ अन्त रिं अं कु ल रूप ६ प रिशं सूक्ते ७. *एति रिं अं* ८. इति सूक्ते
९ ९ अन्त इति मर्षि सूक्ते १०-१० तद्गत्कारवति सूक्ते

[७२]

नि काव्यां वेधसः शश्वतस्त्रहस्ते दधानो नयां पुरुषि ।

अग्निर्भुवद् रयिपती रयीणा सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्यां । वेधसं । शश्वत । क । हस्ते । दधान । नयां । पुरुषि ।

अग्नि । भुवत् । रयिपति । रयीणाम् । सत्रा । चक्राण । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

स्कन्द० काव्या कविर्मेधाव्यग्नि, उरु कर्माणि हविर्भयनाद्दीनि काव्यानि । वेधस मधाविन । शश्वत बहुनामैतत् (शु लघु ३, १) । बहो^१ यज्ञमानस्य नि क नियमेन करोत्यग्नि^२ । हस्ते दधान दधत्^३ । भयत्नेनेवेत्यर्थे । किम् । उच्यत । नयां नरेषु भवानि नृभ्यो वा हिवानि यज्ञफलानि । पुरुषि बहुनि । किञ्च आस भुवन् भवति^४ 'रायणात् बलवि'^५ रयीणा पति रयिपति हृदयेषान्वास्यापते^६, तथापि प्रवीणशब्दाद्विबत् स्वामिमात्रवचन इह द्रष्टव्य । स्वामी । कस्य । रयीणाम् हविर्लक्षणता सर्वथा वा^७ यत्मानधनानाम् । कस्मात्^८ । उच्यत । सत्रा चक्राण 'सत्रा' (निघ ३ १०) इति सत्यनाम । सत्राशब्दपर्यायो वा । चक्राण इति शानन्र्थेऽथ कानच् द्रष्टव्य । शानत्परव^९ वा 'अन्दसत्वात् इत्' । हेतुश्चात्र शानर्थः । 'शयाना र्यत दूर्वा' (पाम ३, २, १२६) इति यथा । परस्मात् सत्यानि सदा वा करोतीत्यर्थे । कानि । उच्यते । अमृतानि नित्यानि हविर्भयनाद्दीनि । विश्वा सर्वाणि । यद्दविर्भयनाद्दीनि सर्वाणि करोति तस्माद्विषया यत्मानधनाना स्वामी भवतीत्यर्थे^{१०} ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिमुखानि करोति^{११} स्तोतु बहो^{१२} स्तोत्राणि हस्ते प्रयच्छन् गृहीतानि बहूनि धनानि अग्नि । भवन् रयिपति सत्यमत्र कुर्वाण भवानि सर्वाणि द्यूनि वा कुर्वन्ति^{१३} ॥ १ ॥

मुद्रल० 'नि काव्या' इति दशचैतष्टम सूक्तम् । पराशर ऋषि । अनुष्टुप् छन्द । अग्निर्दधता ॥

शश्वत शश्वतश्च नित्यस्य वेधस घातुर्भक्षण सम्बन्धीनि काव्या कार्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राणि अयम् आस नि क नियमेन स्वात्माभिमुख करोति । कि कुर्वन् । नयां नृभ्यो दिवानि पुरुषाण बहुधनानि हस्त दधान धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वं यना स्तुवन्तीति भावः । स्तोत्रभ्यो धनषु दत्तपुण्यमेधेन न क्षीयत इत्याह—अयम् अग्नि रयीणाम् रयिपति भुवन् धनाना मध्य यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषा स्वामी भवति । कि कुर्वन् । विश्वा सर्वाणि तान हिरण्यानि स्तोत्रम्य सत्रा सहैव चक्राण कुर्वन् । युगपरप्रयच्छदित्यर्थे ॥ १ ॥

अस्मे वृत्सं परि पन्तं न विन्दन्निच्छन्तो निधे अमृता अमूराः ।

अमुषुदं पटव्यो धियंधास्तस्युः पदे परमे चारिधेः ॥ २ ॥

१ नास्ति अ २ करोति अ ३ इत्य कु ति ४ ४ नास्ति मूको ५ शक्या' ति
 ६ नास्ति कु ७ यत्वाह ति ८ कान्त्यव मूको ९ ९ 'वात् अ, 'वा' इ कु, 'वात् अ ति
 १० भवतीत्य' मूको ११ 'रोतु वि' अ १२ मुदितम् क १३ नाशुभ्रिते वि' ल टपं, नाशुभ्रि
 ति, नास्ति कु

अस्मे इति । त्वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्त । विश्वे । अमृता । अमृता ।
 श्रमश्रुत् । पदश्रुत् । धियम्श्रुत् । तस्थु । पद । परमे । चारु । अग्न ॥२॥

स्कन्द० अस्म इति चादध्य चतुर्थी । अस्मदर्थम् । अस्माक द्विर्नवनाथम् इत्यर्थे । वत्सम् परि
 व तम् न नराब्दोऽयमुपगमार्थो व्यबहितनापि वत्समित्यतः सम्बन्धवितम् । वत्समिव सर्वे
 भवन्तम् । हरिरेहनभयन इतश्चतश्च वत्समिव नश्यन्तमित्यर्थे । वि दत् लघ्वन्त ।
 सौचीकमग्निम् इच्छन्त कामयमाना । विश्वे सर्वे । अमृता मरणवर्जिता देवा । अमृता
 अमृतश्चतस । श्रमश्रुत् युक्तश्रुत् मत्त्वर्थे । 'अश्रुत्तुर्गु रथयु (ऋ १, ५१, १५) इति
 यथा । श्रमश्रुत् । अग्न्यन्वेपणाद् उपजातश्रमा सन्त इत्यर्थे । पदश्रुत् पदशब्देनात्र कृतश्रम
 जगत आश्रयत्वात् कारणात्तमोच्यते । वेदिरवि^१ पदविक्रमा । 'पद देवस्य नमसा न्वत्
 (ऋ ६, १४) इति यथा । कारणात्तमो ज्ञातार इत्यर्थे । धियथा स्वस्य कर्मणो
 धारयितार । कर्मणामस्यकार इत्यर्थे । कस्माद्विन्दन् । उच्यते । यस्मात् तस्मै पद परमे
 राह चारुणि । क्रियाविशेषण वा चारुशब्द । चाद्य तस्थुरिति । कस्य पदम् । उच्यते । अग्न ।
 यस्माद्यतो यता नष्टस्याग्ने पदानि दृश्यन्त ततस्ततोऽन्वैप-तेर्यर्थे^२ । अथवा पदश्रुत् इति पदश्रुत्
 रूपहोपादानात् तस्य च 'यना न पूर्वे पितर पदज्ञा (ऋ १, ६२, ३ २ १७ १५)
 इत्यादिषु अद्विरस्तु प्रतिद्वत्वाद् विश्वे अमृता अमृता इत्यादिभिरद्विरस उच्यन्ते, न देवा ।
 पितरो द्वि सौचीकमग्निमनुसृत्य स्व स्व तपोऽस्मिन्मदपुरित्येतन्^३ सौचीकश्रुत्कौ दशविष्वाभ ।
 एतस्मिन् च पक्षेऽग्निप्रसादात्पाग्निसालोक्य प्रत्यवचन्तत्यर्थे^४ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् 'वत्सम् अग्नि' परित घत्सम् इच्छन्त विश्वे देवा अमृता 'अपि न
 अविन्दन् । श्रमश्रुत् अग्न स्वानमन्वेपमाणा^५ 'कर्मणो धातार तस्थु । पदे परव चारुणि ।
 यथाग्निनिहीनस्तत्र तस्थुनिहीन दृष्ट्वेति^६ ॥ २ ॥

मुद्र० अस्मे अस्माकम् वत्सम् वत्सवदत्यन्त श्रियम् परि स तम् परित सर्वेष वर्तमानम् ।
 द्रव्यो निर्गतयाऽऽव्यवस्थादियु निहीन सन्तमित्यर्थे । एवविधमग्निम् इच्छन्त विश्वे अमृता
 सर्वेऽमरणवर्माणो देवा अमृता अमृता मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नाहमन्त । मरुतमनाश्रव
 के त्रमयुव इत्यराहुनस्याऽभारिण इविषामभावात्तज्ज्वल श्रेणेण कृतेनैकीभूतास्तस्य अग्ने अन्वेपणात्
 पदश्रुत् पदार्थच्छन्त श्रियथा धियामग्न शयनासनस्थानादिलक्षणाया कर्मणा धारयितार ।
 पूर्वपिषा सन्त चाह चारुणि शोभन अग्न परम उत्तमे अन्वये^७ पद । यत्र अग्निनिहीनो वरते
 तत्रैरयव । तस्मिन् पद तस्मै स्थितवन्त । बहुविधन प्रयासेनाग्निं वदृशुरित्यर्थे^८ ॥ २ ॥

तिस्रो यदग्रे नुरदुस्तामिच्छुर्चि घृतन शुचंयः सपुर्षान् ।

नामानि चिद् दधिरे पुञ्जिपान्यस्यदयन्त त्वन्वृः सुजाताः ॥ ३ ॥

१ नास्ति अ २ न-अन्वेपि अ, मन्त ति ३ 'नेपते' मूको ४ 'श्रिय इ' अ ५ प्रति
 पदपदव मूको ६ ६ पदवितरित्वपमग्नि वि' अ ७ ७ नारित वि' अ ८-८ नास्ति वि'
 † 'रु अग्न रि' अ ९ अ-ने मूको

त्रिभः । यत् । अग्नेः । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन । शुचयः । सुपर्वात् ।
नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुऽजाताः ॥ ३ ॥

स्कन्द० यत् इति प्रथमायहुवचनात् द्रष्टव्यम् । ये हे अग्ने! तिस्रः शरदः त्रीणि वर्षाणि ।
त्वाम् इत् त्वामेव शुचिम् दीप्तम् घृतेन आज्येन शुचयः शुद्धतरानः सुपर्वात् परिचरन्ति ।
यत्रन्त इत्यर्थः । ये च नामानि चित् दधिरे नामान्यपि धारयन्ति । त्रिष्वह्नाद् यद्गुणशक्तुवन्तः^१ भक्त्या
नामान्येव केवलानि तत्र कीर्तयन्तीत्यर्थः । कीटानि । यज्ञियानि यज्ञसम्पादीनि^२ । यज्ञसम्पादोऽ-
प्याहार्यः^३ । ते सर्वे असूदयन्त सूदयतिः संस्कारार्थः । विद्वेष्यादिभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्ति
आत्मीयाः तन्वः गुजाताः संपूर्णाः । मन्यद्भरतीराः विद्वेष्यादीनि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

धेकुट० तिस्रः [यदा अग्नेः] शरदः त्वाम् पूव शुचिम् घृतेन शुचयः पर्यचरद्^४ । अथ ते नामानि
चित्^५ दधिरे यज्ञार्हाणीन्द्रो^६ विज्युर्वेदो मित्रोऽर्वमेति । तथा शोभनजनना तन्वश्च
वद्दीर्यज्ञभागार्थम् प्रैरयन् ॥ ३ ॥

सुद्रल० शुचयः शोचयितारो मरुतो हे अग्ने! शुचिम् शुद्धम् त्वाम् इत् देवेभ्यो निर्गलं त्वामेवोद्दिश्य
तिस्रः शरदः त्रीन् सेवत्सरान् घृतेन आज्येन यत् यदा सुपर्वात् पूर्वां कुर्युः तदानीं
त्वमाचिरम् । तदनन्तरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः सन्तः यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोजतुं
योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे अवारयन् । नामानि तैत्तिरीयके समाप्तान्यन्ते—
'ईदृक् चान्यादृक् चैतदृक् च प्रतिदृक् च मितश्च सेमितश्च सम्भारः' (तै ४, १, ५, ५) इत्यादीनि ।
धारयित्वा च गुजाताः पूर्वतलं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ता सन्तः तन्वः स्वकीयानि
शरीराणि असूदयन्त स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ ३ ॥

आ रोदसी बृहती वेर्विदानाः प्र रुद्रियां जभिरे यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान्ग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेर्विदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिरे । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० रोदसी बृहती आ वेर्विदानाः जानन्तः । प्रदर्शनायैवेदं रोदसीमर्ष्यं तत्प्राप्तयेयोर-
लक्षणाथं वा । अतोर्षे श्रेय जानन्त इत्यर्थः । रुद्रियां "रुद्रः" (निघ ३, १५) इति स्तोत्रनाम ।
तस्य स्वभूदा तस्मिन् वा भवा रुद्रिया स्तुतिः । सहयोगलक्षणवृत्तीयान्यज्जेदं द्रष्टव्यम् ।
स्तुत्या सद्द हवीषि प्र जभिरे प्रहरन्ति अग्निं प्रति प्रापयन्ति । यज्ञियांसः यज्ञसम्पादिनो
मनुष्याः । ज्ञातारोपज्ञेया यष्टारोऽग्निं स्तुवन्ति, यजन्ति चेत्यर्थः । किञ्च विदन् तत्त्वतो
वेत्ति । मर्तः तत्त्ववेदी मनुष्यः । नेमधिता सङ्ग्रामसक्ते यज्ञे संसारे वा^१ वर्तमानः । चिकित्वान्
ज्ञानी । यष्टारः स्तुवन्ति च यजन्ति च, सम्भ्रजानिनोऽपि सम्भक्^२ जानन्तीत्यर्थः । कम् ।

१. "याद् दधु" अ. २. "दीया" अ ति. ३. "प्राहातः" ति. ४-५. नास्ति वि. ६-७. वरये
वि^१ अ^२; वरा (मनुष्य आक्षयिणे वि^१ कर्ष. ५. च वि^१ अ^२. ६. यज्ञियांसो^३ कर्ष. ७. सर्वेषाम् मूको.
८. नास्ति मूको. ९. नास्ति अ.

अग्निम् । अ स्वित्रम् । उच्यते । १६ परम तस्मिन्वाप्तम् वेद्याख्ये^१ परमतरमनि वा ॥ ४ ॥

घेदूट० प्र आ चाधरे^१ चावावृषिवी महती विन्दमाना यज्ञार्हा देवा अस्ता^१ अग्नय स्तोत्राणि । तथा उच्यते स्थान तस्मिन्वाप्तम् अग्निम् सङ्ग्रामार्थं प्राज्ञ मनुष्य आश्रयति ॥ ४ ॥

मुद्रल० गृह्णा महस्यो रोदसा चावावृषिव्यौ आ वेवदाना अत्यर्थं ज्ञापयन्त । कुत्राग्निरर्तत इति परस्पर बद्धतो चावावृषिव्योर्मध्ये बतमाना द्रव्यर्थे । 'यद् वा' आ वेवदाना अग्निमुपक भामावा । एवम्भूता याज्ञयास. यज्ञार्हा देवा ददिया रुद्रोऽग्नि । देवानामसुरै सह युद्धसमये वेदवै स्थापित धनमपहृत्य गतवन्तमग्नि देवा आगत्य अग्निसकाशात्प्रलून तद्वनमगृह्णन् । उदानी सोऽग्निरतोदीत्, उस्मात् रुद्र इत्यादव्यायते (तु तै २, ५, १, १) । तस्य रुद्रस्याऽङ्गिणि स्तोत्राणि प्र चाधरे प्रजहिरे । चसुरित्यर्थं । नेमविता नेमदाग्नेदोऽर्धश्चन । सर्वेषा देवानामर्धभागोऽप्येते धीयते धार्तत इति नेमधित इन्द्र । सर्वे देवा एकोऽर्धं । इन्द्र एक एवापरोऽर्धं इति वाचस् । तन्नेन्द्रय सदित मर्त मरुद्वृण परमे उच्यते १६ स्थानेऽश्वत्यादौ तस्मिन्वाप्तम् स्वितवन्तन् अग्निम् चिद्वित्वान् जानन् विदन् अस्मत्त ॥ ४ ॥

संज्ञानाना उप सीदन्नभिञ्जु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिःरिःकांसस्त्वन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिपि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

सम्ऽज्ञानाना । उप । सीदन् । अभिञ्जु । पत्नीऽन्त । नमस्यं । नमस्यन्ति । नमस्यन् । रिःरिःकांस । त-र्न । कृण्वत । स्वा । सखा । सख्यु । निऽमिपि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

स्वन्द० सचानाना सम्यक् जानन्त उप सावन् उपसीदन्ति अग्नि मनुष्या । अभिञ्जु क्रियावित्तोषणमतत् । अभिगत ज्ञानुनी यस्मिन् उपसदने तत् अभिञ्जु । भूमौ जानुनी विपत्त्याप सीदन्तीत्यर्थं । न च कबला । कि तदि । एवावृष पत्नीभि सयुवा । उपसय च नमस्यम् पूज्यमग्निम् नमस्यन् पूजयन्ति । पूजयन्तश्चाग्निमप्रसादेन रिःरिःकांस शुद्धोऽप्यवमतिर्गोर्था द्रव्यं । अन्वतोऽतिरिच्यमाना । प्रकृष्टीभवन्त इत्यर्थं । तन्व कृण्वत स्वा करोति गुदाऽपि सख्युर्गोर्था द्रव्यं । विधैदवयोदिभि सस्कारे सत्कुर्वन्ति । विधीदवयोर्दोभि प्राप्नुवन्तीत्यर्थं । रासा चतुष्वनस्य म्यान इदमकवचनम् । सखाय । सख्यु अग्ने । 'निमिपि निमय' इति । सख्युर्निमिपि रक्षमाणा इति शेष । अग्निताऽनुप्राकदर्शनेन द्रव्यमाना इत्यर्थं । तद्वतादादेव सर्वापद्रव्य आत्मानम् रक्षमाणा । अथवा निमिपि इति तृतीयायां सख्युः । रक्षमाणा इत्यपि च्यत्ययल कर्मणि कर्तृपरयय । अन्तरनुप्राकदर्शनन सर्वापद्रव्यो रक्ष्यमाणा इत्यर्थं ॥ ५ ॥

घेदूट० ० ककरय गणा ज्ञासीदन्, अभिगच्छानुक पत्नीमहिता नमस्कार्यमान नमस्यन्ति । तथा रिःरिःका अन्वताऽग्नेय म्यानि शरीराणि विधयोऽङ्गन्ति सखाय सापु अनुप्राकदर्शने विमपेऽग्नि हिमिनि रक्षमाणा ॥ ५ ॥

१ 'वेदा' अ २ 'रिःरिः' अ ३ 'नास्ति रिः' अ ४ 'मान यो रिः' ५ १ 'नास्ति रिः' ६ १ 'नास्ति रिः' ७ 'नास्ति रिः' ८ 'वे' अ ९ 'वे' कु. १० १०. 'वे' अ ३
निमिपि रिःरिः इति ११ 'स्वयमा' मूला

मुद्रल० हे सन्ने! त्वाम् संजानानाः सम्यग् ज्ञानन्तो देवाः उप सीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति । उपसर्ति^१ कृत्वा च पशोवन्तः सपत्नीकाः सन्तः नमस्वम् नमस्कारार्थम् अभिज्ञु भाभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वाम् नमस्यन् अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युः मित्रस्य तत्र निमित्ति दाने निमित्तभूते सति रक्षमाणाः स्वया परिरक्षमाणाः सखा सखायो देवाः स्ताः हन्वः स्वकीयानि प्ररीराणि रिरिक्तावः अनदानादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कुम्बत पागान् नकुर्वन् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

त्रिः सप्त यद् गुह्यानि त्वे इत् पदाविदन्निहिता युक्षियासः ।

तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशुश्च स्यात्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यद् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निहिता । युक्षियासः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशुन् । च । स्यात् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— अग्नौ किल एकविंशतिरपि छन्दांसि गुह्यानि देवैर्निहितान्यासन् । तान्यग्निनाराभ्याद्भिरसोऽज्ञानद् इति । उदेवदिहोच्यते । त्रिः सप्त इति । विराज्जानि सप्त । एकविंशतिमित्यर्थः । कानि । इतिहासस्यूतेः छन्दांसि^१ । कथं पुनरछन्दसामेकविंशतित्वम् । उच्यते । गायत्र्युष्णिगतुष्टन्तृहतीपङ्क्तिषिण्डुहजगतौ इत्येतानि चतुरसराणि^२ सप्त छन्दांसि । तेषामेवैकैकं माहादेवार्थभेदेन त्रिधा भिद्यते । ऊनत्वपूर्णत्वाधिसम्भेदेन वा । एकेन द्वाभ्यां वाऽऽहाराभ्यां न्यूनं गायत्र्यादिच्छन्दो निवृत्त्वं विराडिति वा विशेषाख्यां लभते, न तु स्वामाख्यां जहाति । तथासिरेके भुक्ति^३ स्वराडिति चोच्यते^४, न तु स्वामाख्यां न प्रपद्यते । तथा च धृतावप्युक्तम्— 'न वा एतेनाक्षरेण छन्दांसि नियन्ति न द्वाभ्याम्' (आत्रा १, १) इति । यानि यानि^५ तु गायत्र्यादिन्योऽन्यानि^६ यानि^७ कानिचिद्विच्छन्दांसि^८ कानिचिद्विच्छन्दांसि^९ कानिचिद्विच्छन्दांसि^{१०} इति मात्र संख्यायन्ते^{११} । तत्रेवं गायत्र्यादीनां सप्तानामेकैकस्याः त्रिधा भेदेन तदन्वेषां^{१२} छन्दासामपरिसंख्यानाम् अस्ति^{१३} छन्दासामेकविंशतित्वम् । तच्चैतदुच्यते । त्रिः सप्त इति यद् यानि गुह्यानि गूह्यनादीनि । त्वे त्वधि । इत् शब्दस्य पदपरण । निहिता देवैर्निहितानि । पदा पदेन । स्वेन ज्ञानेनेत्यर्थः । अविदन् स्वामाराभ्य ज्ञातवन्तः । यक्षियासः यज्ञसम्पादिनोऽभिरसः । शैभिः रक्षन्ते अमृतम् भवन्तम् । अग्निगुणरचनाद्यापं तद्भक्षणानेव रक्षणव्यपदेशाः । अक्षीर्त्यमाता^{१४} द्विच्छन्दोभिरग्नेर्गुण्या विरमरणाद् प्रलयं गच्छेयुः । तान् छन्दोभिः रक्षन्तः^{१५} जनिमेव रक्षन्तीत्युच्यते । सजोषाः^{१६} रक्षीयमाणा । अभिरस एव वा प्रकृतत्वाद्^{१७} सर्वे वा^{१८} स्तोत्राः । य इदंको महात्माऽसि त भूमः । पशुन् न स्यात्तून् स्यावराणि च चरथम् च यज्ञमत्र पशुव्यतिरिक्तमपि पाहि इत्येव ॥ ६ ॥

१. 'रक्षति सूको. २. जगन्त्या' अ. ३. चतुरसराणि अ. ४. भूति च वि. ५. बोध्यते ति.

६. नास्ति ति. ७. गायत्रीभ्यो^७ सूको. ८. छन्दासि वि. ९. 'यते ति. १०-१०. 'मपरितोत्पानावसि अ; 'संख्यानाम् । तदस्ति कु. ११-११. नास्ति ति. १२. नास्ति अ. १३-१३. नास्ति अ.

घेङ्कट० त्रिः सप्त यत् गुहायां निहितानि त्वयि पदानि 'निवासस्थानानि धनानि भविदन्' निहितानि देवाः । त्वया पुनः प्रशानि^१ धनानि अलभन्त् । तैर्लक्ष्यैः^२ अमृतम् अग्निं स्वामिव रक्षन्ते सज्जाः^३ । स त्वम् पशून् स्वापराणि जङ्गमम् च पाहि इति ॥ १ ॥

मुद्रल० त्रिः सा एकविंशतिसंख्याकानि^४ गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यत् यानि परा पदानि । पद्यते गन्त्यते स्वर्गः एभिरिति म्युत्पत्त्या पदसन्देहात् यज्ञा उच्यन्ते । ते च एकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । आग्न्याधेयवर्षापूर्वमासादयः सप्त हविर्वेद्याः । अग्निष्टोमात्प्रश्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने ! त्वे इत् स्वप्नेव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां स्वल्पधानत्वाद् । न कानिमन्त्रेण चागा अनुष्ठानं शक्यन्ते । यज्ञिवातः यज्ञाहो अर्थित्वसामर्प्यवैदुष्यादिभिः अधिक-रहेतुर्भिर्युक्ताः । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदानि भविदन् जलभन्त हन्त्वन्ताः । तेभिः यज्ञलक्ष्यैः पदैः अमृतम् अमरणधर्माणं त्वाम् रक्षन्ते पालयन्ति । पूज्यन्तीत्यर्थः । सजोषाः तैर्यजमानैः समानप्रातिस्त्वम् पशून् गवाभादिपशून् च स्थातून् व्रीह्यादिस्वावराणि चरधम् पशुव्यतिरिक्तमन्यत् यत्प्राणिजातमस्ति तत् च पाहि रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वद्वीया चागाः कर्तुं शक्यन्ते नाम्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ १ ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुपक् सुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुपक् । सुरुधः । जीवसे । धाः ।

अन्तःऽविद्वान् । अर्ध्वनः । देवयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाद् ॥ ७ ॥

स्कन्द० विद्वान् हे अग्ने ! वयुनानि त्वद्विष्णुपाणि मज्जानानि । क्षितीनाम् क्षितयः इति मनुष्यताम् । मनुष्याणाम् । आनुपक् आनुपूर्व्येण । यथायोऽयमित्यर्थः । सुरुधः सुरुध अप उच्यन्ते (वृ. या ६, ११) वृष्टिरक्षणाय अयः^५ जीवसे जीवितुम् वि धाः हविर्नयनद्वारेण विविधं देहि । किञ्च अन्तर्विद्वान् अन्तरि वेदिमध्यमभिरेतम् । विद्वानिति 'उक्षधेत्योः क्रियायाः' (पा ३, ९, १९) इत्येवं देवी सता^६ । अत्रर्ध्व^७ वसतीति यथा । वेदिमध्यम्यवस्थितज्ञानेन हेतुना । यस्माद्देदिमप्य एव^८ । 'व्यवस्थितो जानासीत्यर्थः'^९ । किन्^{१०} । अर्ध्वनः मार्गान् । देवयानान् वैदेवाः प्रतिगम्यन्ते तान् अध्वनः^{११} । अतन्द्रः अनलसः । उत्साहीत्यर्थः । देवतादानार्थं सर्वयजमानानाम् दूतः अभवः अन्तः । अभवसि वा हविर्वाद् हविषां बोधा च ॥७॥

घेङ्कट० प्रशानानि मनुष्याणां विधेहि । तथा शुचो रोषयित्रीरपश्य^{१२} भीमनाथ अनुपशब्दं कुत । देवयानान् मार्गान् अन्तर्जानन् यत्र यत्र^{१३} रक्षोसि श्रन्ति अं 'तं देतं'^{१४} जानन् अनलसः^{१५} दूतः^{१६} अन्तः^{१७} हविषां बोधा ॥ ७ ॥

१. वः वि^१. २-२. नास्ति वि^२ अ^३; कालः स्वानानि य^४ वि^५; विदन् क वि^६ अ^७. २. विदिता वि^८ अ^९. ३. प्रशानि वि^{१०}; प्रशानि वि^{११} अ^{१२} क क छपे. ५. 'लभन् वि^{१३} अ^{१४}. ६. सतां वि^{१५} अ^{१६}. ७. नास्ति अ^{१७}. ८. 'अमर्य' अ^{१८}. ९. गवारा' अ^{१९}. १०. अयः मूको. ११. नास्ति कु. १२. अर्ध्वन् मूको. १३. एवं अ. १४-१५. 'तोऽशीत्य' कु; 'तोऽशीत्य' वि. १५. वि व मूको. १६. अर्ध्वन् मूको. १७. एषविहीय' छपे. १८. नास्ति वि^{१९} अ^{२०}. १९-१९. नास्ति वि^{२१} अ^{२२}. २०. अन्तः वि^{२३} छपे. २१. दूतो यजमानान् वि^{२४} अ^{२५} २२. नास्ति वि^{२६}.

मुद्रल० हे अग्ने! यदुनानि स्रवाणि शिव्यानि विद्वान् जानंस्त्वन् अतीनाम् यजमानलक्षणात् प्रजानाम् जीवसे जीवितुम् शुरुषः सुद्रुषकस्य शोकरस्य रोधविशीरिपोऽग्रानि आनुषक् अनुपक्वं संततं यथा भवति तथा वि धाः विधेहि कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान् अन्नसम्पदान् कृत्वाऽनन्तरम् हविर्वाद् वैदेवेभ्यः प्रचं हविर्वहन् दत्तः अभव. देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वम् । अन्तर्विद्वान् चापापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अवनः मार्गान् । कीदृशात् । देवानान् देवा यैर्माणैर्वान्ति गच्छन्ति वाजानदित्यर्थः । अतन्द्रः पुन. पुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ ७ ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्त यद्ही रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदद् गव्यं सुरमा इह्महर्षु येना नु के मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥

सुऽआर्ष्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्हीः । रायः । दुरः । वि । क्रतुऽज्ञाः । अजानन् । विदत् । गव्यम् । सुरमा । इह्महम् । ऊर्वम् । येन । नु । कुम् । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्कन्द० स्वाध्याः शोभनमाध्यायं येषां ते स्वाध्याः^१ कल्याणचिन्ताः । के ते । अद्विरसः । दुरः एतत् । उत्तरस्वार्थार्थस्य भिन्नवाक्यत्वेऽनाग्नेयत्वप्रसङ्गात्^२ अद्विरसश्च मुक्त्वाऽप्येन सद एकवाक्यताया अस्तम्भवाद् । दिवः आ सप्त यद्हीः पुनश्चोऽत्र तत्प्रभृत्युपलक्षणार्थो द्रष्टव्यः । आकारो भर्षा- वापाम् । 'यद्ही' (निघ ३,३) इति महत्प्रथम । मर्षादया पुनश्चोऽत्र सप्त लोकान् । रायः दुरः धनस्य द्वाराणि । यैर्षेनं कल्पते तानि । यत्तज्ञाः नदस्य यज्ञस्य शादारः । वि अजानन् अग्निद्रस्तादादेव विज्ञातवन्तः । प्राशवन्त इत्यर्थः । मरणोत्तरकालं पुनश्चोऽत्र सप्त लोकान् प्राशवन्तः । जीवन्तोऽपि धनं सन्धवन्त इत्यर्थः । कतमे^३ । उच्यते । विदत् गव्यम् इत्यादि । अत्रैकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यैः प्रेषितेरप्याहर्षम्^४ । यैः प्रेषिता पणिभिरपद्वतं विदत् श्रावती कल्पवती वा । गव्यं गोसमूहम् । सुरमा नाम देवशुनी । इह्महम् दहम् । 'ज्यान् दपमत् गोनाम्' (श्र ७, १९, ७), 'त एवमूर्धं वि भजन्त गोनाम्' (श्र १०, १०८, ८) इत्यादीं दर्शना- दूर्ध्वशब्दः समूहवचनः । समूहम् । बहुविधोर्णं वेपथ्यः । येन हेतुना । नु इति पदपूरणः । कम् सुखम् । मानुषी मनुष्येषु भवा । भोजते^५ उपभुङ्क्ते । 'विद् मनुष्यजातिः । देवगवीनां हि प्रसादेन मनुष्यजातिः सुखमनुभुङ्क्ते^६ । मनुष्यगवीनां देवगवीप्रभवरवात्^७ कामदुपरवाश देवगवीनां सर्वमुखात् तदप्रभवत्वात्^८ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुकर्मानां दिवः सकानारमुत्तरं प्रत्यागताः एत यद्ही^१ गोधनस्य दुरः^२ अद्विरसः वि अजानन् । पणिभिरपद्वतानां गवामानपनाप सप्त मार्गानजानन् । तथा^३ कल्पवती सुरमा नाम देवशुनी एव महान्तं गोसमूहम् । येन सहैव 'कम् सुखम्'^४ मानुषी विद् उपभुङ्क्ते, अग्ने कर्मणा तथा अदुर्ध्विति^५ ॥ ८ ॥

मुद्रल० स्वाध्याः शोभनकर्मयुक्ताः यद्हीः महत्स्यः सप्त यद्गाथाः सप्त नद्या दिव. पुलोकात् आ मार्गाय भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अग्ने! हृदयिष्या नद्यस्यैवा स्थापिताः । अग्नेो होमे

१. आनुषक् मूको. २. स्वाध्याः कु. ३. 'यदेन अग्नेय' मूको. ४. कतमः कु. ५. 'सर्वः मूको. ६. नास्ति ति. ७-८. नास्ति अ. ८. 'देवगवी' मूको; 'प्रवहन्ति' ति. ९. तदप्रभवत् ति. १०. गवीः कर्षः. ११. दुरः कल्पः दूतः विः; दूतः विः अ. १२. तथा य वि १३-१३. नास्ति ति^५ अ^५ कु छ क्त. १४. कुर्वन्तीति वि. अ. 'यन् कु.

कर्माणि आ तस्युः आस्थितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । 'त एनं पद्मशिवायमपश्यन् तमाहरन् शेनयजन्त' (तै. ७, ४, ९, १) इति च । महर्षिः अनुष्ठानेन मद्भानुभावैस्त्वैः पुत्रैः सहिता माता अनयित्री अदितिः अदीना पृथिवी धायते सर्वस्य जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वि तस्ये विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने ! यतस्त्वम् वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु मानेषु चरु-पुरोडाशादीनि इवींषमक्षयः । अत एतत्सर्वं ज्ञातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अधि धियुं नि दधुधारुमस्मिन् दिवो यदक्षी अमृता अकृष्यन् ।

अर्धं क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुपीरजानन् ॥ १० ॥

अधि । धियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अक्षी इति । अमृताः । अकृष्यन् । अर्धं । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुपीः । अजानन् ॥ १० ॥

स्कन्द० वीक्षितक्षणात् अधियम् अधि नि दधुः निहितवन्तो देवाः । चारुम् शोभनाम् अस्मिन् त्वय्यज्ञौ । कदा । उच्यते । दिवः यत् यदा अक्षी द्वित्वसानाम्यात्^१ स्यांचन्द्रमक्षरप्राक्षी उच्यते । अक्षिस्थानीयो स्यांचन्द्रमसो अमृताः देवाः अकृष्यन् कृतवन्तः । महोरात्रविभागाधि यद्य स्यांचन्द्रमसो देवो उदपीपदन्^२ तदैव त्वामग्नि दीप्तिमन्तम् अकारुणित्यर्थः । 'अध क्षरन्ति' भयशब्दोऽत्र ततः प्रभृतीत्यसार्थः । 'तत् एव' च प्रभृति क्षरन्ति त्वयि । काः । सामर्ण्यादा-हुतयः । कथम् । सिन्धवः न नदीनामैतत् (तु. नि. १, ३) । नद्य इव । सृष्टाः यदृषिभिः विमृष्टाः सत्यः नीचोः भयोमुखाः । दृको^३ द्याहुतयः क्षरन्त्य भयोमुखाः क्षरन्ति । कीरक्षयः । उच्यते । हे अग्ने ! अरुपीः 'अरुपतिर्गविकर्मा' (तु. नि. २, १४) । र्वा' प्रति गमनशीला^४ । नित्यमेव यास्यति ह्यवन्त इत्यर्थः । किञ्च प्र अजानन् प्रकृद्ः प्रारम्भे । तत् एव प्रभृति ज्ञानिनोऽपि त्वां ज्ञानुं प्राश्नयन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अधि नि दधुः प्रज्वलनेन शोभां कल्याणीम् अग्नी दिवः यदा^५ चक्षुषो इविर्जिह्वक्षया^६ देवाः अकृष्यन्^७ । प्रज्वलितेऽग्नी पृथिव्याम् क्षरन्ति सिन्धवः इव उद्युक्ता देवास्ततो ज्वलितरोपसा-न्तस्य अग्ने ! तव न्यग्भूताः छेलायमानाः^८ जगलाः जानन्ति निरूपणीयं^९ सूक्तं प्रार्थः^{१०} ॥ १० ॥

सुब्रह्म० अस्मिन् अग्ने चारुम् शोभनाम् अधियम् परिलक्षणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसम्पदम् अधि नि दधुः यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यत् यदा अक्षी यज्ञस्यान्यभागतलक्षणे चक्षुषी अरुष्यन् कुर्वन्ति । उदानीम् दिवः सुलोकात् अमृताः अमरणधर्मो देवा यज्ञसमयो ज्ञात इत्यवग-म्याऽऽगच्छन्तीति शेषः । अत्र अन्यभागाऽनन्तरम् सृष्टाः अग्नेरुपस्थाः सिन्धवः न शीघ्रं मरुत्तस्यो नद्य इव नीचोः निवरां सर्वांम् दिक्षु गच्छन्तीः अरुपीः रोषमानाः । हे अग्ने ! यन्मूलास्तरदीया ज्वालता इत्युक्ता क्षरन्ति प्रचलन्ति । सर्वांम् दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । भागता देवाश्च प्र अजानन् मन्त्राकं होमापेक्षयो ज्वाला उत्पन्ना इति दृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षडमोऽध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

१. शोभनं कु. २. कृतवन्तु अ. ३. 'वीरद्व कु. ४-५. नास्ति कु. ५-५. र्धं एव वि. ६. नास्ति अ; सृष्टा कु. ७-७. 'यज्ञेर्भवात् वि. ८. यजकर्त्तृ यज्ञोत्तमं अ; 'यज्यमानो वि. ९. एता वि'. १०. विषुयता वि'; विष्' अ. ११. मरुत्तं अ. १२. होमायमानाः वि' सत्ये; देवा' वि' १३. कृतवन्तु वि' अ. १४. नास्ति कु.

[७३]

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकित्सुपो न शासुः ।
स्योनशीरनिथिर्न प्रीणानो होतव सधं विधृतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयि । न । य । पितृवित्त । उप ऽथा । सुप्रणीति । चिकित्सुप । न । शासु ।
स्योनशी । अतिथि । न । प्रीणान । होतव ऽइव । सधं । विधृत । वि । तारीत् ॥ १ ॥

स्कन्द० पितृवित्त इत्येतदुपमानभूतस्य रयेर्विदोषणम् । य अग्निर्धनमिव पितृलब्धम् वयोधा^१
अन्नदाता । यथा वि-य धन क्रमेण नियमेन प्रभूतस्यान्नस्य दायक तद्व्ययमेन प्रभूतदायक
इत्यर्थे । यश्च सुप्रणीति प्रणीति कार्यैरुपदेश, सा शोभना यस्य स सुप्रणीति ।
कथम् । चिकित्सुप न शासु विदुष इवानुज्ञासनम् । यश्च स्योनशी सेतिरिह^२ स्थानार्थ ।
'तासामहि पस्तुत शीर्वभूव' (ऋ १, ३१, ८) इति यथा । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थे । सुलस्य
स्थापयिता । सुलकर इत्यर्थे । कथम् । अतिथिः न प्रीणान अतिथिरिव नृप्यन् । होता इव
यज्ञसाधनद्वारेण सद्य गृहम् विधृत परिचरतो यजमानस्य वि तारीत् वर्धयति । तिसृन्व्यासास्तु
'यच्छन्दस्य तच्छन्दसाकाङ्क्षरत्नात्' 'त एवा नर' (ऋ १, ५३, ४) इति अनुव्याप्तुवि श्रुतेन
तच्छन्देनैकवाक्यता ॥ १ ॥

षेड्डट० धनम् इव य^३ पितृवो लब्धम् अन्नस्य दाता सुप्रणय^४ च भवति^५ विदुष इव शासनम्,
स^६ 'सुल्लेषु दाययति' अतिथि इव नृप्यन् । होता इव यजमानस्य यज्ञगृहम् विधृतं^७
हविर्वहनेन ॥ १ ॥

मुञ्जल० 'रयिर्न' इति दक्षार्थम् नवम सूक्तम् । पराकार ऋषि^८ । त्रिष्टुप् छन्द^९ । अग्नि देवता^{१०} ॥

पितृवित्त पितु सकाशात्लब्ध रयि न धनमिव य अग्नि वयोधा अन्नस्य दाता । यथा
पैतृक धन विसम्भोग व्यवहियमाण सद्गमद् भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विद्यग्भेण
व्यवहृत सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थे । चिकित्सुप यज्ञशास्त्राभिज्ञस्य छासु न शासनमिव
सुप्रणाति सुखेन प्रणेत्स्य । यथा विद्वच्छासनं^{११} सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तसदावनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि
सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशी सुप्रप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयान अतिथि न सुप्रासन
वपयति तदर्थेयादादिभि सत्तृतोऽतिथिरिव प्रीणान, हरिर्भित्तर्पणीय सोऽग्नि विरत परिचरतो
यजमानस्य गृहम् गृहम् वि तारीत् प्रार्थयति । वृष्टान्त । होता इव होता होमकर्तोऽज्यपुरतस्तर्कन
करणेन पत्नैर्व्यजमानस्य गृहम् यथा^{१२} वर्धयति तद्वन् ॥ १ ॥

देवो न यः संमिता सुत्यर्मन्मा क्रत्वा निपाति वृजनाति विश्वा ।
पृहृशस्तो अमतिर्न सुत्य आत्मेऽु शेर्षो दिथियाय्यो भूत् ॥ २ ॥

१ रयेर्विदो ऋ ३, २. २ यच्छन्दसाकाङ्क्षरत्नात् ऋ १, ५३. ३ य अति ति^१ अ^२ ४ इव
५ ति^३ अ^४ ६ नयन कु. ७ ति^५ अ^६ ८ यद ति^७ अ^८ ९. १०. सुल्लेषु दायय ति^९ अ^{१०}.
११ ति^{११} अ^{१२} १२. १३. यथास्य ता^{१३} सूक्तं. १४. यतिव सूक्ते.

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।
पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽईव । शैवः । दिधिपाव्यः । भूत् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः च देवः इव सविता सत्यमन्मा सत्यज्ञानः कृत्वा कर्मणा यागादिना प्रत्या या
निपाति नियमेन रक्षति । वृजनानि विश्वा 'वृजनम्' (निघ २, ९) इति वलनामाम्बत्र । इह तु
वर्जनीयास्ताद् वृजनं पापम् उच्यते । सर्वाणि पापानि । यश्च पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः अमतिः न
सत्यः 'अमतिः' (निघ ३, ७) इति रूपनामान्यत्र । इह तु आत्ममतिरमतिरुच्यते । तद्भूत्
सत्यः । अथवा भ्रमं गत्यादिविश्वरमाद्यमतिप्रत्ययः^१ कर्तरि । गमनशीलोऽमतिरादित्यः ।
तद्भूत् सत्यः । यश्च आत्मैक शैवः सुखः सर्वस्य विधिपाव्यः पारयिता च भूत् भवति ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवः इव सविता^२ सत्यमनाः^३ कर्मणा^४ निरक्षति विश्वानि, उपव्रथाणि । बहुभिः^५ प्रशस्तः रूपम्
इव सत्यम् । तदि चक्षुर्मांसं धृदेयं सत्यं भवति । नारीरमिव भरणीयः भवति सुखकरः^६ दि^७ ॥२॥

मुद्रल० देवः न सविता घोतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव यः अग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो
पथार्थदर्शी सोऽग्निः कृत्वा भास्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि सर्वेभ्यः सद्ग्रामेभ्यः निपाति निवृत्ता
पालयति । अयिच पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यज्ञमानैः स्तुतोऽग्निः अमतिः न रूपमिव सत्यः बाधरहितः ।
यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागन्नापिपु^८ विश्वेषु सत्स्वपि स्वयमैकरूप्येण^९ नित्यं भवति तद्भूमिरश्वा-
येषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वदते । सोऽग्निः शैवः सुखकरः । रष्टान्तः । आत्मेव
परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्वस्वरूप आत्मा सर्वान् यथा सुखयति तद्भूमिरपि स्वर्गादिकल-
हेतुतया सुखयति । एवम्भूतोऽग्निः दिधिपाव्यः भूत् सर्वेयज्ञमानैर्वास्त्वोपो भवति । परिव्रयागे
दि वीरहत्यालक्षणे क्षोयो भवति ॥ २ ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।
पुरःसर्दः शुर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिञ्जष्टेव नारीं ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।
पुरःसर्दः । शुर्मसर्दः । न । वीराः । अनवद्या । पतिञ्जष्टेव । नारीं ॥ ३ ॥

स्कन्द० देवः इति पूर्वस्तापृचि सम्बन्धदर्शनात् दीहत्वाच्च सवितेवाभिप्रेतः । 'यः च देवः' इव
सविता पृथिवीम् विश्वधायाः धेदु पाने । सर्वाहुविलक्षणम् आन्यादिष्वेयं यस्य स विश्वधायाः ।
सर्वांमामाहुतीनां फालेत्यर्थः । उपक्षेति उपगम्य निवसति । यथा देवः सविता पृथिवीं रश्मिभिर्न्याप्य
निवसति^{१०} तद्भूत् व्याप्य निवसतीत्यर्थः^{११} । हितमित्रः न राजा पूर्वस्येयं द्वितीयोपमा ।
दितानि मित्राणि यस्य भयन्ति स हितमित्रः । यथा च हितमित्रैरुपेतो राजा पृथिवीं
सम्पक् पालयन्नुपभुञ्जानश्च निवसति तद्भूत्सम्पक् पालयन्नुपभुञ्जानश्च निवसतीत्यर्थः ।
यश्च पुरःसर्दः घर्मेघदः न वीराः पुरः सीदन्तीति^{१२} पुरःसर्दः । येनाया भद्रतो म्यस्यात्तरः ।

१-१. 'विश्वरमाद्यमतिर' भ ति; 'विश्वरमाद्य' विप^१ कु. २. 'विता सत्यज्ञानः वि^२ भ'. ३. सत्यमनः वि^३ भ'.
४. 'या यगादिकर्मणा वि^४ भ'. ५. 'रश्मि वि^५ भ'. ६. 'यं वि^६ भ' कु छ. ७. 'नास्ति वि^७ भ'.
८. नास्ति मूको. ९. 'विश्वेण मूको. १०-११. वरु कु. ११-११. निरसति भ. १२. 'दन्ति वि.

शर्मं सङ्ग्रामयज्ञमुत्तमम्, तदर्थं सोदन्वीति^१ शर्मंसद । उपमानध्रुवेष्व^२ साकारत्वात्वादर
योऽप्येवमयकर्मोप्याहार । यथा च पुरस्सद् शर्मंसदे^३ पीरा सङ्ग्रामनिभविता
तद्वद्विभक्तिरत्यर्थ^४ । यश्च जनवशा पातजुष्टेव नारा भद्राणि पूर्ववदुपमेयकर्मोप्याहार ।
यथाऽनवद्या रूपवता पतिजुष्टा भर्तृसेविता नारी कोमल नित्यप्रीतिगुणा वा तद्वत्कोमले
नित्यप्रीतिगुणो वत्यर्थे ॥ ३ ॥

धेकुट० इव इव सविता धृदिशाम् विररस्य धर्ता उपेत्य वसति^५ अनुकूलमित्र^६ इव रागः । त
यथा^७ सर्वां पृथिवीमधिष्ठिति । यस्य चाग्ने पुर सोदन्त टुर्गृहस्थिता नीरा भद्रप्या
नान्ति, नवचरहिवा स्वगिणी वत्या 'सेविता' खीवेति^८ ॥ ३ ॥

मुद्रुल० देव न द्योतमान सूर्य इव य नदि विश्वनाथा सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो
वृष्टादिप्रदानन सर्वं जगद्भूत प्वमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन वृत्तस्य जगतो धारयिता ।
सोऽग्नि श्रावणान् उपभेति सर्वेषा द्विप सन् यज्ञगृहादी निवसति । दृष्टान्त । द्वितिन
न रागा द्विगान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो रागा यथा सुखन निवसति तद्वत् । यथा
सप्तममित्रो रागा प्वमग्निरपि सप्तममित्र इत्यर्थे । नद्याग्नि कश्चन द्वेष्टि । यस्याग्नि
पुर पद पुरस्तात् सोदन्त उपविशन्त पुरथा शर्मंसद न नारा पितृगृहे वर्तमाना पुत्रा
इव रतन्ते । पिता पुत्रानिमाग्नि स्वस्य परिचारकात् रक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरविश्वपत
जुष्ट कर्मयोग्या भवति । दृष्टान्त । जनवशा अनिन्दितः पातजुष्टेव नारी स्वपतिवा सविता
श्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिप्रयत्न जुष्टा सता सर्वकर्मयोग्या भवति, प्वमग्निरपि ॥ ३ ॥

त त्वा नरो दम् जा नित्यमिदमग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवास्तु ।

अधि घृन्न नि दधुर्भूर्धस्मिन् भर्ता विश्वार्थुर्धस्वो रयीणाम् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरं । दमे । जा । नित्यम् । इदम् । अग्ने । सचन्त । क्षितिषु । ध्रुवास्तु ।

अधि । घृन्नम् । नि । दधुः । भूर्धः । अस्मिन् । भर्ता । विश्वऽर्थायुः । ध्रुवर्णः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

स्वन्द० तम् 'त्वा नर मनुष्या दमे यज्ञगृहे नित्यम् इदम् सन्त दे अग्ने । 'आ सचन्त
स्वविभिद्विभिद्वर' आसचन्त । पितृजुष्टा युवायु क्षिति' (निप १, १) इति पृथिवीनाम् ।
इह च 'अथाप्यग्या तादृशेन' दृष्टान्तात्तन्ना नवा त' (या २, ५) इत्येव तद्वत्पुत्रयु प्रयुक्तम् ।
पृथिव्ययरायु वद्याप्ययु ध्रुवायु । चिज्ज^९ टुन्नम् दक्षिणक्षणात्तन् अरि नि द्यु उपरि निवसति ।
उद्वर्गित्यथ । नूर वदु । नागन्, दस्यप्रो । य दृष्टान्तासि त मूम । नव विश्वजु
सर्वाग्रम्यद^{१०} । सर्वपामशाना दाता 'द्विभिर्भवा वत्यर्थे' । धरण १ धारणायप्य । ११ १
नामप्यादानायचन^{१२} । दाता च^{१३} रयीणाम् धनानाम् ॥ ४ ॥

१ 'द-१३ अ ति २ 'नपृथेय अ ३ 'उदे न मूला ४ 'नपृथी अ ५ निवसति वि अ

६ 'इह वि' अ' कु ल उय ७. पता ल कु < ८. त'द्वेष्टे ली (सो)नवा जेने वि' अ' । १०
अ' ९-९ नाति अ १०-१० अर्था वक्ष्येन मूले ११ प्रदुः अ १२ धिपद अ १३ उद्वर्ग
अ १४ १४ 'अय' दुः 'नपृथ' अ; 'नियार अ. २५' ति १५ 'दानायक. अ १६ नाति कु-

वेङ्कट० 'तम् त्वाम् नः' गृहे नित्यम् समिद्धम् अग्नेः। सेवन्ते अग्निनिधानयोग्यास्तु^१ रक्षासु भूमिषु ।
तथा अग्निम् अधि नि दधुः च अन्नं^२ दधुः । स त्वम् भव सर्वान्नः^३ धनानां धारकः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! तम् त्वा पूर्वाङ्गुणविशिष्टं त्वाम् नः यज्ञस्य नेतारो यज्ञमानाः ध्रुवाद्यु विहितेषु
षडनरहितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु प्राप्तेभित्यर्थः । एते स्वकीये यज्ञगृहे नित्यम् इदम् अन्नवत्तं
समिद्धिः प्रयत्नितं कृत्वा आ सचन्त आग्निमुपसेवेन सेवन्ते । किञ्च अग्निम् अग्नौ युष्मद्
हविर्लक्षणमन्नम् भूरि चक्षुरोदाशारिरूपेण बहुविधम् अधि नि दधुः स्थापितवन्तः । पूर्वगुण-
विशिष्टो योऽग्निः स त्वम् विश्वायुः उक्तप्रकारेण सर्वोद्यो भूत्वा रवोणाम् धनानाम् धरणः धारयिता
भव । अन्नम् च दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वि पृथो अग्ने मृषवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृथः । अग्ने । मृषवानः । अश्रुः । वि । सूर्यः । ददतः । विश्वम् । आयुः ।

सनेम । वाजम् । समिधेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे । दधानाः । ॥ ५ ॥

स्कान्द० वृक्षः अन्नं हे अग्ने! मृषवानः धनवन्तः । प्रभूतहविष्करणयोग्या इत्यर्थः । वि अश्रुः
विविधं प्राप्नुवुः । त्वत्प्रसादेन लभेरन्नित्यर्थः । न च मृषवान एव केवलाः । किं यदि ।
सूर्यः स्तोतारश्च वि अश्रुः । ददतः तुभ्यं हवींषि । ये च धनवन्तः प्रभूतानि हवींषि कुर्वन्ति,
ये च दारिद्र्यात् प्राप्तेन स्तुबन्त्येव न प्रभूतानि हवींषि कर्तुं शक्नुवन्ति, त उभयेऽपि तुभ्यं
हविर्ददतोऽन्नानि प्राप्नुवुरित्यर्थः । न च केवलान्यन्नानि । किं यदि । विश्वम् आयुः सर्वमायुश्च
वर्षशतलक्षणम् । ययमपि सनेम वाजम् अन्नम् रागिणेषु सद्ग्रामेषु अर्यः भरेः स्वभूतम्
भागम् हविर्लक्षणम् । देवेषु सम्प्रदानक्षेयमधिकरणत्वेन विवक्ष्य । 'सममवादाने दानम्'
(मसू ७, ८५) इति शया । देवैभ्यः धवते 'श्रवः' (निष २, ७) इत्यन्ननाम । अवार्यम् ।
दधानाः ददतः । देवान्यन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वि अश्रुः अग्ने! अन्नं धनवन्तः, वि अश्रुः प्राणाः, ददनः^१ विश्वम् अन्नं ददित्त्रिभ्यः । 'वयम्
लभेमहि अन्नं सद्ग्रामेषु शत्रोः मामम् देवेषु अन्नार्थं निदधानाः'^२ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! मृषवानः हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता^३ यज्ञमानाः वृक्षः अन्नानि वि अश्रुः ग्याप्नुवन्तु ।
'स्वयाऽश्रुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्त्याम् । ये च सूर्यः बिद्वांसस्तथा स्तुबन्ति, ददतः ये
च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयत्नन्तो ददन्ते ते सर्वे विश्वम् आयुः सर्वं जीवितम् । वि अश्रुः
प्राप्नुवन्तु । वयम् समिधेषु सद्ग्रामेषु अर्यः भरेः शयोः सम्बन्धितम् वाजम् अन्नम् सनेम

१-१. नास्ति वि^१. † सा वि^१ अ^१ लयं. २. अग्निधानं वि^१ अ^१; अग्निधान ... वि. ३. 'ह
हविर्लक्षणं वि^१ अ^१. ४. सर्वाः अन्त्यान् वि^१ अ^१. ५. ददतः वि^१ अ^१. ६-७. प्रुदितम् वि^१. ८. युष्मद्
मूको. ८-८. नास्ति वि^१. † जीवितम् मूको.

स्वपुत्रमहात्वं संभवेमहि । तदन्वतरम् देवेषु स्वक्षमस्येभ्यन्द्रादिषुः श्रवसे यशसे तदर्थम् भागम्
हविर्भागम् दधानाः स्वापयन्तो भूयासेति शेषः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकौनर्विको वरगः ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मद्भीः पीपयन्तु शुभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समयां सन्नुरद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऽभीः । पीपयन्तु । शुभक्ताः ।

परावतः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सन्नुरः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० हि शब्दः पदद्वयः । ऋतस्य सर्वत्र गतस्थाने. स्वभूताः धेनवः गावः वापशानाः वाव
शब्दे । पुनःपुनर्वांश्यमानाः । स्मद्भीः स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः अमृतवचनत्वात् । प्रशस्तमूपी
यासीं ताः स्मत्पुष्यः । पीपयन्तु अमृतेनाप्याययन्ति अग्निम् । शुभक्ताः दिवं या भजन्ते ता
शुभक्ताः । सुमतिं सिन्धव इत्यर्थः । किञ्च परावतः दूरनामैतत् (द्र. निघ ३, २६) । सुमतिम्
कल्याणचित्तमग्निम् भिक्षमाणाः याचमानाः । अन्येषामाणा इत्यर्थः । सिन्धवः स्कन्दाः
अमृतस्त्राविष्य वि सन्नुरः विविधमभिगच्छन्त्यग्निम् । समया अद्रिम् समयाशब्दः समीपे ।
अद्रिर्नेस्लामा पर्वतः । मेरोः समीपेनेत्यर्थः । भग्नेः स्वभूता गावो गण्युतितो मेरुक्षेत्रे
प्रत्यागत्य विविधमग्निम् अभिगच्छन्ति । अभिगम्य च स्वैरामृतरूपेण पयसा अग्निमाप्याययन्ति
इति समन्तार्थः । अथैवमन्यथाऽस्या श्रद्धोऽर्थयोजना—धेनव इति धिनोतेः प्रीणनार्थस्य
रूपम् । ऋतस्थानेः प्रीणयिष्यः भाहुतय । वावशानाः अत्यर्थं कामयमानाः । स्मद्भीः ।
यद्ब्रह्मणाममाहुतीनां उदूष उच्यते । अमृतरसद्युक्ता इत्यर्थः । पीपयन्तु शुभक्ताः । शुभमिष्य
इत्यर्थः । परावतः दूरात् । दृषिषीत इत्यर्थः । सिद्धपदयोजना तु सटनी ॥ ६ ॥

पेकुट० नभ्रे. हि धेनवः कामयमानाः प्रशस्तोप्य. अमृतवचस्येका भासन् सन्नभक्तस्वर्गाः । तदेवाङ्
दूरात् सुमतिम् अभिमवेक्षितम् भिक्षमाणाः वि सन्नुरः सिन्धवः अद्रिम् अभिम् समया
अद्रिसमीपे । अद्रिराण्यतयमिन्द्राद् इति । स्वर्गस्था आपोऽग्निं प्रत्यागच्छन्ति ॥ ६ ॥

सुद्रल० ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवः अद्रिहोत्रादिहविषां दोग्धयो मायः
पीपयन्तु क्षीरादिकक्षणं गण्यमपाययन् । कीदृशो गायः । वावशानाः अग्निं पुनःपुनः कामय-
मानाः । स्मद्भीः नित्यमूषसा पुष्पा । सदा पयस ॥ प्रदाभ्य इत्यर्थः । शुभक्ताः दिवा
मन्त्रेण संभक्ताः संक्षिष्टाः । तेजस्विभ्य इत्यर्थः । अपि च सिन्धवः स्कन्दनीलाः नद्यः
सुमतिम् अस्थानेः प्रीणमानामनुमद्गार्गिसकां सुद्रिम् भिक्षमाणाः याचमानाः सतयः अद्रिम् समया
भद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतः दूरदेशात् वि सन्नुरः विविधेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । भग्ने
दादप्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१. नास्ति अ. २. "तपय" कु. ३. नास्ति अ. ति. ४-४. सुद्रितम् वि. ५. "लोप्ये
वि"; "लोप्ये वि". ६-६. सन्नभक्तव सन्नभक्तव वि अ. ७-७. "अमृतरसिपुम् वि" अ.; "अमृतरसि" कु.
"ये" इ. ८-८. "वाव" कर्प; "सनुः वि"; "सिन्धव वि. ९-९. अति ... वि" अ. १०. "प्रवहय"
वि" अ. ११. "ये" अ.

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विऽरूपे । कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ।

स्कन्द० त्वे इति द्वितीयैकवचनस्य दो भादेशः । त्वां हे अग्ने ! सुमतिम् 'भिक्षमाणाः धनायाचमानाः दिवि ध्रुवः हविलक्षणासम् दधिरे स्थापयन्ति । देवेभ्यो हवीषि ददवीत्यर्थः अथवा दिषीति सप्तमीनिर्देशान् स्वपस्थितायेति वाक्यशेषः । दिवि स्थित्वाद्यत्तु त्वयं अथ दधिरे ददति । यज्ञियासः यज्ञः । न च केवलम्, न च कदाचिदेव । किं तर्हि । नक्ता च चक्रुः 'नक्ता' (निव १, ७) इति रात्रिनाम । सप्तम्याश्वाकारः । रात्रौ चैतत् कुर्वन्ति उपसा उपसि च । उपसा चात्रानन्तर्याद्दहलक्षयते । अह्नि चेत्यर्थः । कीदृशयोरहोरात्रयोः विरूपे सप्तमीद्विवचनस्थायं दो भादेशः । विभिन्नरूपयोः । किञ्च कृष्णम् च वर्णम् अरुणम् च अरुणं श्वारक्तो वर्णः । सुप्तमिदस्याग्नेर्जालाया उपरि कृष्णो वर्णो भवति शिष्टेऽरण्ये । ती सप्त धुः सन्दधति । तथा त्वां यज्ञः सन्निधते यथा तत्र कृष्णारण्यौ वर्णावपि भिन्नौ भवत इत्यर्थः । अथदेवमन्यथा उच्यते अथार्थयोर्नता — नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे इति द्वितीयाव्यन्तेतानि, न च सप्तम्यन्तानि । दिवि ध्रुवो दधिरे दे यज्ञियासः ते नकोपत्तौ विभिन्नरूपे कुर्वन्तीत्यर्थः । नकोपत्तौरेव कृष्णं च वर्णमरुणं च सन्धुः । कर्षं धुनः यज्ञः एतत् कुर्वन्ति । उच्यते । यागकारित्वाद्, यागस्य च धर्मत्वात्, कृष्णस्य जगतो धर्ममूलत्वात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि अग्ने ! सुमतिम् स्वहोत्याम् भिक्षमाणाः दीक्षे दिविः मिदधिरे यज्ञमानाः । यज्ञा देवेभ्योऽर्घ्यं कुर्वन्ति । तथा यशकारणम् । अहोरात्रे विरूपे नक्तुः । कृष्णम् अरुणम् च वर्णम् अहोरात्रयोः सम् दधुः ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! सुमतिम् शोभनात्मनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् भिक्षमाणाः याचमानाः यज्ञियासः यज्ञाहोः सर्वे देवाः दिवि द्योतमाने त्वे त्वयि ध्रुवः हविलक्षणासम् दधिरे अस्थापयन् । तदनन्तरं तादृशे हविर्भुक्त्यानुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उपसा उप. काळोपलक्षितमहः नक्तं च नक्तं रात्रिञ्च चक्रुः अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णम् च वर्णम् रात्र्यो द्यामलवर्णमश्वकारम् अद्धि अरुणम् आशोचनान् शेतवर्णं तेजः च सन् धुः सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

यान् राये मर्तान्सुपूदो अग्ने ते स्यान् मध्वानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

१. द्यम् अ. २. नास्ति कु वि. ३. *वनस्य वि. ४. नास्ति कु. ५. *र्षा अ. ६. तेज अ. ७. *द्यम् अ. ८. *नास्ति अ. ९. धुवि अ. १०-१०. *वैव कु, *रे अ वि. ११. नास्ति मूको. १२-१२. युद्धितम् वि* अ. *† प्रथितम् अ. ‡ *यागव यज्ञा वि* अ. *नक्त्य यज्ञाहोः कु, *यागव यज्ञा ... अ. १३-१३. नास्ति कु. १४. चक्रुः कु. १५. *मानाः मूको.

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम् । मधुज्वान् । वयम् । च ।
छायाऽर्ध्व । विश्वम् । भुवनम् । सिसृक्षि । आपप्रिऽजान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० यान् राये धनाय मर्तान् सुसूद सस्करोपि हे अग्ने । यान् धनप्राप्तियोग्यान् करोषीत्यर्थे । ते स्याम मधवानः धनेन हविलेक्षणैः धनवन्त । वयम् च अक्षरं पृथक् । 'वयमेव । अस्मान्-नेय' धनप्राप्तियोग्यान् कुर्वित्यर्थे । चशब्दश्रुतिसामर्थ्याद्वा^१ मघवानश्च वयम् स्वामित्वेन ग्याहयात्प्यम् । हे चाम्ये हविलेक्षणैः धनेन धनवन्तो वयमेत्यर्थे । किञ्च छायेव यथा छाया नित्यसिद्धिता एवं स्वम् विश्वम् भुवनम् भूतजातम् सिसृक्षि दहनपचनादिना सेवसे आपप्रिजान् स्वैः ज्योतिषा पूरयन् रोदसी अन्तरिक्षम् च ॥ ८ ॥

षेड्डट० यान् त्वम् अग्ने ! धनाय मनुष्यान् प्रेरयः, ते वयम् स्याम । तदेवाह— धनवन्त वयम् च इति छायेव विश्वम् भूतजात सेवसे 'पूरयन् गीन्' लोकार् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यान् मर्तान् मनुष्यान्सां राये धनाय सुसूद अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि, ते तादृशाः वयम् च मघवान् धनिन स्याम भवेम । रोदसी चावापुष्विभ्यौ अन्तरिक्षम् च आप्रिजान् स्वयेजसा आप्रितवान् त्वच्च विश्वम् भुवनम् सर्वं जगत् सिसृक्षि सेवसे । अनुसूद सर्वं रक्षसीत्यर्थे । दष्टान्त । छायेव यथा छायादेवजाया आतपादिवन्ति क्लेश दिवार्थं रक्षति तद्वत् ॥ ८ ॥

अर्वेद्विरभे अर्वतो नृभिर्नृन् वीरिवीरान् वनुयाम् त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूर्यः शतहिमा नो अयुः ॥ ९ ॥

अर्वेद्वभि । अग्ने । अर्वत । नृऽभिः । नृन् । वीरि । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽजंता ।
ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । राय । वि । सूर्यः । शतऽहिमा । नृः । अयुः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अर्वद्विः आत्मीयैरथैः हे अग्ने । शत्रूणा स्वभूतान् अर्वत अथान्, नृभि नृन् मनुष्यं मनुष्यान्, पुत्रै पुत्रान् वनुयाम 'मनुष्यतिर्हन्तिधर्मा' (या ५, २) । वनुयामेत्येतदाशास्त्रे । एवं ता रक्षिता सन्त । किञ्च ईशानासः पितृवित्तस्य पित्रा कल्पस्य राय धनस्य । सूर्य उव कोदार सन्त । शतहिमा^१ 'शत हिमाः' । वर्षशतमित्यर्थे । न^२ अत्र यदीतिर्देशात् पितृ वित्तस्येति वचनात् पुत्रा इति वाक्यस्येव । अस्माकं पुत्राः वि अयुः विविध प्राप्तुमुत्तिवाशास्त्रे । स्वतःसादेनास्मत्पुत्राः विष्णवे धनेनेपेता वर्षशत जीव्यामुत्तित्यर्थे ॥ ९ ॥

षेड्डट० अग्ने । स्वया रक्षितास्सन्दो वयम् अधादिभि सदानुस्यूतान् अभादीन् अजेमहि । ईशता पितृकल्पस्य धनस्य अस्माक पुत्राः^३ शत सप्तसप्तान्^४ 'वि अनुवीरन्'^५ पितृकल्प धनमिति ॥ ९ ॥

१ १. वर्ष इ वासदेव अ. २. 'उम्यः मुक्ति' अ ३. हविलेक्षणेन वि' अ'. ४ ४. पूर्वपुत्र वि' अ'. ५. दिवा अ. ६-९. मासि अ कु ७. नास्ति कु. ८ न. मत्वा' कु. ९ मासि वि' अ'. १०. शत' वि' अयः 'तदपि वि' अ'. ११-११. अनुवीरन् विविध प्राप्तुमु. वि' अ'.

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वीताः त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् अर्वाङ्घ्रिः अस्मदीयैरथैः अर्वातः शत्रुसन्ध-
न्धिनोऽथान् शृभिः वीरैरस्मदीयैर्भैः मृगं शत्रोर्भक्ष्यम् 'वीरैः स्वपुत्रैः' वीरान् शत्रुपुत्रांश्च पशुयाम
ह्न्याम । पितृवित्तस्य पित्रादिपरम्परया लब्धस्य रायः धनस्य ईशानात् स्वामिनः सूरयः विद्वांसः
नः अस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संयत्सरान् जीवन्तः सन्तः दि अद्युः विशेषेण मुञ्जताम् ।
अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

एता तै अग्र उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे । हृदे । च ।
शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवः । देवभक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥

स्कन्द० एतानि ते हे अग्ने ! उचथानि अस्मदीयानि स्तुतिवचनानि हे वेध । मेधाविद् !
जुष्टानि प्रियाणि सन्तु । मनसे हृदे च मनोऽन्तःकरणम् । हृदयं^१ तदधिष्ठानम् तथोहमथो-
रपि । किञ्च शक्रेम शक्रनोतः कर्मभूतधातुन्तरसापेक्षत्वात् कर्तुमिति वाक्यशेषः । शक्रपुत्रान्
कर्तुमिष्येतदात्तासौहे । किमर्थम् । रायः धनस्वार्थः । किम् । उच्यते । सुधुरः यमम् ते
शोभना भूयस्व स सुधु^२ रथः, तस्य । यमं^३ बन्धनम् । स्वैद्यो धारणमित्यर्थः । ते त्व
स्मृतस्य । अधिशब्दः 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १, ५, ९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः ।
श्रवः हविर्लक्षणमधम् । देवभक्तम् देवैः सेवितं वेदानां वा आहारभूतम् । दधानाः^४ वृत्ताः ।
यन्तु^५ इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्रान्तरे सौपर्णानि शौनकेनानुष्णानि । जानि विशिष्टवतकाभ्ययनत्वात् दुरभ्येषानि इति
प्रायेण लोको^६ नाधीते इति अतिप्रसन्नभावाश्रयास्माभिः स्वास्वायम्भे । सिलम्पाख्याने
तु ध्यास्वायम्भे ॥

वेङ्कट० एतानि ते अग्ने ! वचनानि सूक्तानि विधातः ! पर्याप्तानि भवन्तु^७ मनसे हृदयाय च ।
तत्र धनस्य यमनं^८ कर्तुम् सुधुरः वयम् शक्रेम, त्वया दत्तं लक्ष्मीं नियन्तुं^९ समर्था भवेम^{१०},
देवैर्दत्तम्^{११} अत्र हविरग्नौ अधि दधानाः^{१२} ॥ १० ॥

मुद्गल० हे वेधः ! मेधाविद् ! अग्ने ! एता उचथानि एतानीदानोपस्थाभिः प्रयुक्तानि सौघ्यानि ते तत्र
मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्गृत्तमते अन्तःकरणाय च जुष्टानि सन्तु प्रियाणि भवन्तु । ते तत्र
सम्बन्धिनाः सुधुरः सुष्टु निर्वोदकरस्य रायः धनस्य यमम् नियमनं कर्तुम् शक्रेम शक्रा
भूयास । किं कुर्वन्तः । देवभक्तम् देवैः समग्रनीयम् श्रवः हविर्लक्षणमधम् अधि दधानाः
अग्नेरुपरि धारयन्तः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वादशोऽनुवाकः ॥

१-१. मुनन्ताम् सूको. २. हर्द ति. ३. पुत्रः सूको. ४. यमः अ. ५-५. ददत यमत कु अ;
दधतः यमत ति. ६. लोके अ. ७. भक्ति वि^१ अ^१. ८. 'यम बन्धन वि^२ अ^२'. ९. तास्ति हृदे.
१०. 'यम देवाः वि^३ अ^३'. ११. 'देवैर्दत्तं वि^४ अ^४' अ^४ कु ल ह्य. १२. निर^५ वि^५ अ^५.

[७४]

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाप्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥१॥

स्कन्द० 'उपप्रयन्तो गोतमो' राहूगण ऋषिः स्मृतः । 'उपप्रयन्तः' इत्येवमादि गोतमो नाम राहूगण-
पुत्रोऽपत्यम् । उपगच्छन्तः अध्वरम् स्तुतिलक्षणम् मन्त्रम् नित्यम् वोचेम अप्रये इत्येवमित्यमाशास्मि ।
आरे सशिकुष्ठे व्यवस्थितोयेति वाक्यशेषः । अस्मे अस्माकं च शृण्वते । अस्मदीयस्तुतिप्रवणं
प्रति सादराय, न निरादरायेरर्थः ॥ १ ॥

षेड्डट० 'गोतमो राहूगणः' । उपप्रगच्छन्तः यज्ञम् मन्त्रम् वोचेम अन्वद्वम् अप्रये दूरेऽपि स्थित्वा
अस्माकं वचनम् शृण्वते । अपेक्षिते धने दूरे स्थितेऽपि स्तोतुर्वचनं शृणोतीति वाचनमेवके
उच्यते इति ॥ १ ॥

मुद्रल० प्रयोदशे जनुषाकं पृष्ठादस सूक्तानि । तत्र 'उपप्रयन्तः' इति नवर्षे प्रथमं सूक्तम् ।
राहूगण "ऋषिः । गावत्री छन्दः" । अग्निदेवता ॥

अध्वरम् ईसाप्रत्यवापरदियम् अग्निष्टोमादियज्ञम् उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षणं यन्तो गच्छन्तः ।
प्राप्याविष्टेदेन^१ सम्यगनुशिष्टन्त इत्यर्थः । तादृशा ययम् अप्रये अज्ञानादिगुणयुक्ताय वृषा
मन्त्रम् मननसाधनमेतत्सूकरूपं स्तोत्रम् वोचेम वक्तारो मूयास्मेत्याशास्यते । कीदृशायागवये^२ ।
आरे अस्मे च आरे च दूरेऽपि स्थित्वाऽस्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मानु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र
वर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ १ ॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरंखद् द्राशुपे गर्गम् ॥ २ ॥

यः स्नीहितीषु । पूर्व्यः । सुम्जग्मानासु । कृष्टिषु । अरंखत् । द्राशुपे । गर्गम् ॥ २ ॥

स्कन्द० किं करोत्यग्निः । उच्यते । यः^१ अग्निः पूर्व्यः पूर्वः । सर्वत्र उत्कृष्ट इत्यर्थः । स्नीहितीषु
पतिर्वचसामा^२ (तु. निघ २, १९) । हन्तीषु^३ । संजग्मानासु कृष्टिषु धनुमनुष्यजातिषु । अरंखत्
रक्षति । द्राशुपे पशुर्धे चतुर्धा । हवीषि दक्षवतो यजमानस्य । गर्गम् गृहम् । तस्मै मन्त्रं वोचेनेति
पण्डित्युक्ते. पूर्व्यर्चकवाक्यता^४ ॥ २ ॥

१. गो मूको. २. "विपत्रि" अ. ३. नास्ति अ. ४-५. राहूगणोः गोऽयं वि^१ । राहूगणः
गोऽयं अ^२. † राहु वि^३. ५. "प्रप०" कु छपं; उपगच्छं वि^४ अ^५. ६. "ते मति वि^६ अ^७.
७. शिकुष्ठेऽपि अ शोषः. ८. रतोद्वयं वि^८. ९. "मेविक वि^९ अ^{१०} अ^{११}. १०. नास्ति कु.
११. नास्ति मे^{१२}. १२. "वचि" मे^{१३}. १३. "वापरे मे^{१४}. १४. य क्वीतीषु अतीत्यर्थे
राशे विपः अ. १५-१५. नास्ति अ. † मेरविर्गं मूको. १६. एतेरुप अ. १७. "वि^{१८}

वेङ्कट० यः इन्द्रीषु सङ्गच्छमानासु शत्रुभूतासु प्रजासु पुराणः अरक्षन्^१ यजमानावा^२ गृहं मद्यम्^३,
तस्मै मन्त्रं बोधेम ॥ २ ॥

मुद्रल० पूर्व्यः चिरन्तनः यः अग्निः स्रोहितीषु वषकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजम्मानासु
सङ्गच्छामसु^४ तयोषु दाक्षुषे इवींषि वृत्तवते यजमानाय गमम् धनम् अरक्षन्^५ रक्षति । तस्मै
मन्त्रं बोधेम इति पूर्वण सम्बन्धः ॥ २ ॥

उत्तं भ्रुवन्तु जन्तव उदमिर्धृत्रहाजनि । धनं जयो रणैरणे ॥ ३ ॥

उत्त । भ्रुवन्तु । जन्तवः । उत्त । अग्निः । वृत्रहा । अजनि । धनमुजयः । रणैरणे ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत्त शब्दोऽप्यर्थे । 'अग्नि अस्मदीयाः' भ्रुवन्तु मन्त्रमग्नये । जन्तवः जायमानतराजन्तवः
पुरा इहाभिप्रेतः । अस्मदीयाः पुरा अपि भ्रुवन्तु इत्येववासाह इत्यर्थः । अग्निः अपि
वृत्रहा अस्मच्छत्र्यां इन्ता उत्त अजनि ऊर्ध्वं^६ जायताम् । अस्मद्यज्ञेषु दीप्यतामित्यर्थः । धनजया^७
धनानां जेता रणैरणे^८ सर्वसङ्ग्रामेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० काममेतं स्तुवन्तु मनुष्याः । उत्त अजनि अरण्योः अग्निः इतहा युद्धे युद्धे धनस्त जेता^९ ॥ ३ ॥

मुद्रल० अग्निः उत्त अजनि अरण्योः सङ्घातादुररघः । उग अनन्तरम् जन्तवः जनाः सर्वे प्रत्विजः
स्तुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः । इतहा वृत्राणामावकाणां शत्रूणां इन्द्रा । रणैरणे^{१०}
सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनजयः शत्रुधनानां जेता ॥ ३ ॥

यस्य दूतो अस्ति क्षये वैषिं हृष्यानि वीतये । दस्मत् कृणोष्यध्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । अस्ति । क्षये । वैषिं । हृष्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यस्य यजमानस्य दूतः अस्ति भवति क्षये गृहे च वैषिं^{११} वेतिः कात्पर्यः । कामपसे ।
हृष्यानि वीतये भक्षणाय । भक्षयितुमिच्छतीत्यर्थः । दस्मत् दसि दर्शनदेशनयोः^{१२} इत्यस्ती-
तवृषम् । दर्शनीयं च कृणोषि अध्वरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य दूतः भवति । गृहे कामपसे च^{१३} हृष्यानि भक्षनाय^{१४} । यत्न च यज्ञं दर्शनीयं करोषि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! यस्य यजमानस्य ध्वं देवयजनच्छत्रे गृहे देवानाम् दूतः त्वम् अस्ति भवति ।
यस्य च हृष्यानि चरुपुरोडासादीनि इवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वैषि गमयति । यस्य च
अध्वरम् यज्ञम् दस्मत् सर्वदर्शनीयम् इणोषि करोषि । 'तमिन् सुहृष्यम्' इति उच्यते
सम्बन्धः ॥ ४ ॥

१. उच्यते (उच्यते) गमयति विं अ^१. २. दस्य मूको. ३. 'नय विं अ^१. ४. नास्ति विं अ^१.
५. नास्ति मूको. ६-८. नास्ति कु; अन्तरम् अ^१ अ वि. ९. ऊर्ध्वं वि. १०. 'स्तुवन्तु' देतो विं अ^१.
११. देवाः विं; यज्ञं अर्थ. १२. नास्ति म^१. १३. नास्ति अ. १४. ईदृशदर्शनयोः मूको. १५-१६. इत्य-
अध्वरम् विं; इत्यध्वरम् विं; इत्यध्वरम् अर्थ.

तमिद् सुहृष्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यदो । जनां आहुः सुवर्हिषम् ॥ ५ ॥

तम् । इत् । सुहृष्यम् । अङ्गिरः । सुदेवम् । सहसः । यदो इति । जनाः । आहुः । सुवर्हिषम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इत् शब्दोऽत्र एवार्थः । अङ्गिरःशब्दोऽपि कागंशब्दः सोऽयमिदमभिसम्बन्धात् कारणे प्रयुक्तः । अमिर्ह्यङ्गिरसः कारणभूतः । एवं ह्येतिहासिकः स्मरन्ति — 'ततोऽर्धेपि ह्युर्वेदे अङ्गिरेणङ्गिराः ऋषिः' (तु. वृदे ५, १९) इति । अथवाऽङ्गानि शरीरावयवाः । तद्वदङ्गि शरीरम् । तस्य स्थितिदेतुरशितवीतरसोऽङ्गिरसः । तस्य कर्ता अग्निः । अङ्गिराः । जाठरात्मना ह्यग्निरशितवीं शरीरस्थितिदेतुनूत्तरसतामापादयति । तस्याग्नेः सम्बोधनमिदम् अङ्गिरः । इति । तम् एव सुहृष्यम् सुदेवम् शोभना 'देवा यस्य' स सुदेवस्तं सुदेवम् । देवानाञ्चातुष्याहमित्यर्थः । हे सहसः यदो ! बलस्य पुत्र ! बलेन मध्यमानोऽग्निर्जायते तेन बलस्य पुत्र उच्यते । जनाः आहुः । न च कैवलं सुहृष्यं सुदेवञ्च । किं तर्हि । सुवर्हिषम् च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् एव शोभनहविष्कम् अङ्गिरः । जनाः आहुः सुदेवम् च सहसः पुत्र ! शोभनयज्ञञ्च ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे सहसः यदो ! बलस्य पुत्र ! अङ्गिरः । अङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने ! यो यजमानः पूर्वमुक्तः तम् इत् तमेव यजमानम् सुहृष्यम् शोभनहविष्कम् सुदेवम् शोभनदैवतम् सुवर्हिषम् शोभनयज्ञञ्च जनाः सर्वे मनुष्याः आहुः कथयन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाऽङ्के पञ्चमाध्याये एकविंशो वक् । ॥

आ च्च वहांसि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हृष्या सुभन्द्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च्च । वहांसि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये । हृष्या । सुसुचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

स्कन्द० उप शब्दोऽप्यपहृष्य आ च्च वहांसि इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । उपावह च । च्चशब्दधुतेर्वा चेति वानमक्षेपः । पदपूर्णे वा चशब्दः । तान् तच्छब्दधुतेर्वाचार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । 'ये भावोर्धु' योग्याः तानिहासदीये यज्ञे देवान् । किमर्थम् । प्रशस्तये इत्या पशार्थे तुवीयेषां । हविषां च । हे सुभन्द्र ! 'चन्द्रः' चन्दतेः कान्तिकर्मणः (या ११, ५) । मुक्तान् वीतये भक्षणाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उप आ वहांसि च तान् इह देवान् प्रशस्तनाय इमानि हृष्यानि मुक्तान् ! देवानामन्नाय भवेयुः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे सुभन्द्र ! शोभनाद्वादनान् ! तान् देवान् इह अग्निन् कर्मणि उप भस्मस्पर्माण् प्रशस्तये स्तुतये आ वहांसि च भावह प्रापय च । भागतेज्यः हृष्या हृष्यानि चतुर्गोषामादीनि हवीनि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१. नास्ति कु. २. 'भू' रत्' कु नि. ३. 'भयङ्गिः अ. ४. ५. देवा वा एव' तुम' हृष्याः डि. ५. एव देवं वि' अ'. ६. नास्ति कु. ७-७. भावोर्धु वे अ. ८. एतया अ वि. ९. एता एव वि. १०. एव अ; नास्ति वि. ११. वेद वि' अ'. १२. 'नि च अ'.

उत । शुऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । निवामसि । देवेभ्य । देव । दाशुपे ॥ ९ ॥

स्कन्द० एवंस्यामृषि यद्यशिरभिगम्यमानः, ततोऽत्र उत दम्बः पदद्वरणः । अथ स्वर्गं, ततः फल-
समुच्चयादुत्पन्नोऽप्यर्थः । मरणोत्तरकाले स्वर्गं प्राप्नोति । अपि^१ अस्मै जीवते शुभम् दीप्तिमवत्
धनं वा सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येण सहितम् बृहत् महत् हे अग्ने! निवाससि निवाससि
परिचर्यायामन्यत्र । इह तु^२ दाशुप इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । इवासि । देवेभ्य देव ।
दाशुपे हवीषि इत्तवते । यद्दे^३ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च दीप्तिमत् शोभनवीर्यम्^४ बृहद् अन्न गमय प्रयच्छ देवेभ्यः देव । दाशुपे ॥ ९ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे देव! द्योतमान! अग्ने! देवेभ्यः दाशुपे चक्षुरोपासादीनि हवीषि इत्तवते
वक्ष्ये यत्रमानाय बृहत् प्रौढ धनम् निवाससि गमापितुमिच्छसि प्राययसीति यावत् । कीरणम् ।
शुभम् अतिशयेन दीप्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्यपितम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वसः ॥

[७५]

जुपस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हुव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुपस्व । सप्रथं ऽतमम् । वचो^१ । देवप्सरं ऽतमम् । हुव्या । जुह्वानि । आसनि ॥ १ ॥

स्कन्द० जुपस्व^२ सप्रथस्तमम् सर्वतः प्रथुत्तमम् अत्यन्तविस्तीर्णमस्मदीयं स्तुतिकक्षणम् वच । देव-
प्सरस्तमम् पसरः इति रूपनाम । देवस्थाप्ते^३ रूपे अतिशयेन युक्तम् । अयोपाभिरुपप्रकाश-
निरस्यर्थः । हुव्या जुह्वान प्रक्षिपन् आसनि आत्मीय आस्ये । हवीषि भक्षयशिरस्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० देवस्य सर्वतः प्रथुत्तमम्^४ वच अतिशयेन दीप्तरूपम् । प्त इति रूपनाम । रो मत्पथीय ।
हुव्यानि आस्ये प्रक्षिपन् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'जुपस्व' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । ^५साहस्रण ऋषिः । गायत्री उ-द. । अग्निर्देवता^६ ॥

हे अग्ने! सप्रथस्तमम् अतिशयेन विस्तीर्यम् वच स्तोत्रलक्षणम्^७ अस्मदीयं पथनम् उत्तमं
वेदस्व । कीदृशम् । देवप्सरस्तमम् देवानां प्रीणयिष्ठमम् । किं जुर्वन् । आसनि तत्रास्ये हुव्या
हुव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि जुह्वान प्रक्षिपन् । हुमानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि वृषा ना दूयन्,
तस्मात् त्वदीयेन मुखेन स्वीकृतिर्यर्थः ॥ १ ॥

अथा ते अद्भिरस्तुमात्रं वेधस्तम श्रियम् । वोचेम ब्रह्मं सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अद्भिरं ऽतमम् । अग्ने । वेधः ऽतमम् । श्रियम् । वोचेम । ब्रह्मं । सानसि ॥ २ ॥

१. अपि ५८^१ सूक्ते २. नाशित म कु. ३. तु कु. ४. योषु म; यो वि. ५. ऐतन्मं वि.
६. तु म; नाशित कु वि. ७. 'तमः वि' अ. ८. '५५ वि' अ. ९. '५१ वि'; '५ वि' अ. ६.
१०. नाशित मे. ११. टोपु^{१०} मे.

स्कन्द० अथ-शब्द आनन्तर्ये । अतोऽप्यनन्तरम् । अथ परमित्यर्थः । ते तव हे अङ्गिरस्तम । अङ्गिरस
 ऋषेरविश्वेन कारणभूत । धरीरस्थिविद्वेदोर्वा अश्वितपीतस्य रसस्याविश्वेन कर्तुं । हे अग्ने ! वेधस्तम ।
 मेधाविचम । प्रियम् बोधेन स्तुतिलक्षणम् ब्रह्म इत्यादात्महे । चिर सम्भवनीय वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ^१ ते अङ्गिरसा वरिष्ठ । अग्ने ! प्राञ्जतम^२ प्रियम् बोधन स्तोत्र भङ्गनीयम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अङ्गिरस्तम । अतिदायेनात्रनादिगुणयुक्त । वेधस्तम । अविश्वेन मेधाविन् । अग्ने ! अथ अनन्तरम्
 ते तुभ्यम् सामसि सम्भवनीयम् प्रियम् प्रीतिकरम् ब्रह्म स्तोत्रम् बोधेन चकारो भूयात्म ॥ २ ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः । को ह कस्मिन्नसि ध्रितः ॥ ३ ॥

फ । ते । जामि । जनानाम् । अग्ने । क । दाश्वध्वर । क । ह । कस्मिन् । अस्ति । ध्रित ॥ ३ ॥

स्कन्द० क ते तव जामि ज्ञाति^१ जनानाम् यन्मानाना मध्ये^२ । हे अग्ने ! को दाश्वध्वर दशध्वर ।
 पूर्वमपि वृत्तयाम इत्यर्थः । क ह हसम्भोऽत्र वाऽर्थे । को वा साकाङ्क्षत्वात् प्रिय इति वाच्यत्वेन ।
 कस्मिन् वा चञ्जमाने जात ध्रित जाधितोऽसि । कश्च 'ज्ञाति ट्टोपकार' प्रियो^३ वा माधितो^४
 येन निरुद्वोऽऽजयत् नागच्छतीति^५ आगन्तविलम्बनादुपाहम्भोऽयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० क ते श्वु जनेषु । कीदृशो वा तव इत्यत्र । कीदृशीत्यस्त्वम् अस्ति । कीदृशीत्ये
 वा माधितो भवसि ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! जनानाम् मनुष्याणां मध्ये ते तव क जामि को षन्तु । त्व सर्वगुणैरधिकोऽसि ।
 वपानुरूपो षन्तुर्जाज्ञोति भावः । को दाश्वध्वर दशध्वरौऽध्वरो यज्ञो यन स तपोक्त । त्वा
 षन्तुमपि समर्थ कोऽपि नास्तीत्यर्थः । क ह त्व कथम्भूत । त्वम् ईदृश्य इति सर्वेन ज्ञायत
 इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने ध्रित जाधित अस्ति वर्तसे । उरस्थानमपि न केनपि शयते ।
 भवत्स्यमस्माभि मासराहसि^६ कथमुपलभ्यस्य इत्यपि प्रनखते ॥ ३ ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा मासिभ्य ईदृशः ॥ ४ ॥

त्वम् । जामि । जनानाम् । अग्ने । मित्र । अस्ति । प्रिय । सखा । मासिभ्य । ईदृशं ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् जामि जनानाम् ज्ञातिः सर्वमानानाम्, इ अग्ने ! मय अस्ति मित्रश्च अग्नि, प्रिय च,
 सखा च । मासिभ्य पशुर्भे पशुर्व्येता । सखीनाञ्च ईदृशः स्तुरथ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् षन्तु जनानाम् अग्ने ! प्रियम् मित्रम्^१ भवसि । सखा^२ मासिभ्य^३ लोतव्य ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् उरप्रकारेणाऽपिचिररूपोऽप्यनुमदोद्दृष्टपा^४ सर्वान् जनानाम् जामि षन्तु भवि ।

१. नासि इ २ नासि मूको. ३ परमं अ; 'तम्' कु, 'सि' वि. ४ अवा वि' क्व. ५ यज्ञान
 वि' अ. ६ यन अदि ७ मये मये अ ८ ८. मा' ह्यो' अ, 'सि' ह्यो' वि. ९. कस्मिन् विवे' अ.
 १०. कस्मिन् विवे' अ. ११. अथ' वि. १२. 'ए. ई'. १३. विवे' विवे' वि' अ'. १४. मया
 ५ वि' अ'. १५. 'लो' अ' क' वि' अ'. १६. 'दृ' अ' मूको

यथा त्रिय प्रीणयित्वा त्व यजमानानाम् मित्र प्रमीयेन्नायकोऽसि । इन्ध्वं स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वव
सत्विभ्यः समानवधानेभ्यः कृत्विरभ्यः सखा सखिवद्वयन्त प्रियोऽसि ॥ ४ ॥

यजां नो मित्रावरुणा यजां देवां ऋतं ब्रूहत् । अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ ५ ॥

यजं । न । मित्रावरुणा । यजं । देवान् । ऋतम् । ब्रूहत् । अग्ने । यज्ञि । स्वम् । दमम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० यज न अस्माकमर्थोय मित्रावरुणौ । यज अन्वयानपि देवान् । ऋतम् सत्यम् ब्रूहत् महत् ।
सुगु इत्यर्थे । अग्ने । यज्ञि स्वम् दमम् उपशमं गृह्ण वा । दमसन्देनं तद्रतोऽग्नेनेन यज्ञ
उच्यते । उपशमवन्तमात्मानं यज्ञगृहादिगृहवन्त वा यजेत्यर्थे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यज अस्माक मित्रादीन् ब्रूहत् ऋतम् आदित्यम् । स्वो दम स्वधीरम् । तं च यज्ञ ।
'अग्निममन् आवह' (ते २, ५, ९, ४) इति मन्त्रः । सूक्ते मित्रादीनां यागमाशास्ते ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । न अस्मादर्थम् मित्रावरुणा पृत्तरुणौ देवौ यज हविषा पूजय । तथा देवान्
इन्द्रादीन् यज पूजय । ऋतम् सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थम् ब्रूहत् प्रीडय
स्वम् स्वधीयम् दमम् यज्ञगृहम् यज्ञि यज्ञ संगच्छन्व । स्वयन्तर्दिग्माने सति द्वि
यज्ञगृहं पूज्यते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाधके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[७६]

या त उपेतिर्मनसो वराय भुवंदग्ने शंतेभ्रा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आपु केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपेति । मनस । वराय । भुवंत् । अग्ने । शमःश्रता । का । मनीषा ।

क । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आपु । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

स्कन्द० का ते तव उपेति उपसति । मनसा वराय वरसम् धेष्टवचन । पञ्चम्ये विषा यतुषी ।
धेष्टस्य भुवंत् भवति । हे अग्ने । शन्तना मुत्ततमा । का वा मनीषा स्तुति । कपोलपणोप
गम्यमानं स्तुरया वा स्तुयमानस्य मनसा प्रीयस इत्यर्थे । क वा यजमानं वदं दशम् ते
दक्षशास्त्रोऽश्रमवचन । 'धिव'त दक्षं मनसा जग्म्यात्' (ऋ १०, ११, २) इति यथा ।
मनोरथनो वा । 'परि दक्षस्य सुभगवमसन्' (ऋ २, २१, १) इति यथा । तत्रात्मानं
मना वः । परि भाव सर्वेषो व्याप्नोति । केन वा ते मनसा दाशेम हवीषि वदाम । पृत्तरु
कपय । सुभ्य वयम् जारवां नुर्म इत्यर्थे । ॥ १ ॥

वेङ्कट० कीदृशम्^१ एव उपगमनम् मनसः शरणाय का वा भवति सुखतमा^२ एव स्तुति क वा यज्ञै त्वच्च बुद्धिम् आप । कीदृशेन^३ वा मनसा युक्ता तुभ्य ददाम^४ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'का' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । राहूगणो गौतम ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । अग्निर्दवता ॥

हे अग्ने! ते तव मनसः शरणाय निवारणाय अस्मात्स्वस्थापनाय वा उच्यते भुवत् । कीदृशम् उपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं यद्य कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनोपा स्तुतिं शान्त्या तवाविशयेन सुखकरो । वा कीदृशी भवेत् । तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । क वा यन्मानं यज्ञं ते तव सम्बन्धिभिर्यामै दगम् बुद्धिम् परि आप पयांनोत्^५ । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान् यागान् धनुञ्छाय तै फल प्राप्स्यते इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदात्मा तस्य सर्वस्य साधनमूढ मन एवास्माकं दुर्लभानित्याह केनचि । हे अग्ने! तं तुभ्यम् केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम हवींश्चि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूप मनोऽस्माकं नोत्पद्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

एह्यं इह होता नि प्रीदादब्धः । सु पुरएता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज्ञां महि सौमन्साय देवान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । प्रीद । अर्दब्ध । सु । पुर एता । भव । न । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वमऽऽग्ने । यज्ञं । महि । सौमन्साय । देवान् ॥ २ ॥

स्कन्द० एहि हे अग्ने! आगत्य च इह अस्मयज्ञे होता नियोद । निदय च अर्दब्ध^६ अर्हिसित केनचि । सुष्टु पुरएता सर्वकर्मस्वप्रयोगामी भव न । पुरएतारं च भवन्तम् अवताम् त्वा रोदसी विश्वमिन्वे सर्वव्यापिन्यो यज्ञं च महि सौमन्साय सौमनसायाम्नाकम् देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आगच्छ अग्ने! अत्र होता सन् । नि प्रीद अर्हिसितस्त्वम् । सुष्टु अस्माकम् अमृतो गन्ता^७ भव । होत्रं कुर्वाणं त्वं सर्वव्यापिन्यो पावाशुधिन्यो रक्षताम् । महते^८ सौमन्साय जय देवान् इति^९ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! एहि आगच्छ । इह अस्मिन् यज्ञे होता दवानामाह्वाता सन् नि यज्ञं उपविश । उपविश्य न अस्माकम् पुरएतां पुरतो यन्वा शु भव सुष्टु भव । यस्मात् त्वम् अर्दब्धं राक्षसप्रदिभिरादित्योऽसि । सादृशम् त्वा त्वाम् दिश्वमिन्वं सर्वं व्याप्नुवस्वौ रोदसी पावाशुधिन्यो अवताम् रक्षताम् । आगत्योपविश्य च पावाशुधिन्यो रक्षितश्च सन् महि महते सौमन्साय सौमन्साय देवान् दानादिगुणयुक्ताम् इन्द्रादीन् यज्ञं इति चि पृथक् ॥ २ ॥

प्र सु निधान् रक्षसो घर्ष्यन्ते भरां यजानामभिद्यस्तिपावां ।

अथा वृह सोमंपतिं हरिभ्यामातिध्वमस्मै चक्ष्मा सुदात्रे ॥ ३ ॥

१. अग्नेः कर्तो नपता भस्वत् यज्ञेः प्रीत्याः कीदृशं विं अ^१ २. नास्ति कु ३. एसायेन विं अ^२
 ४. दान विं अ ५. यज्ञो मूर्ध्नि ६. नास्ति अ ७. एता भवति युपगमना तव इत्थं अ^३
 ८. इति एता विं अ^३, ते विं अ, .

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसि । धर्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् । अभिशस्तिऽपावा ।

अर्ष । आ । बृह । सोमपतिम् । हरिऽभ्याम् । अतिथ्यम् । अस्मै । चकूम । सूदराज्ने ॥ ३ ॥

स्कन्द० सुष्टु विश्वान् रक्षस प्र धर्षि प्रदह हे अग्ने । भव वासाक यज्ञानाम् अभिशस्तिपावा
हिंसितु हिंसातो वा रक्षिषा । अथ अनन्तरञ्च आ बृह सोमपतिम् इन्द्रम् हरिभ्याम् । किं
कारणम् । उच्यते । अथम् आतिथ्यम् अस्मै चकूम कुर्म सूदराज्ने सोमनदात्रे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्र दह सुष्टु विश्वान् रक्षसान् अग्ने' । भव त्वम् यज्ञानाम् उपद्रवस्य रक्षक । तत्
इन्द्रं तदीयान्वाभ्याम् सव आ बृह । आतिथ्यम् अस्मै इन्द्राय यय कुर्म सोमनदानाय ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने विश्वान् सर्वान् रक्षस रक्षसान् प्र सु नभि प्रकपेण बृह । इन्द्रा च यज्ञानाम्
असाभिरनुष्ठेपावा यज्ञानाम् अभिशस्तिपावा अभिशस्तेहिंसाया पावा रक्षिता भव । अथ अन-
न्तरम् सोमपतिम् सर्वेषा सोमानां पालकमिन्द्रम् हरिभ्याम् तदीयाभ्याम् आ बृह अक्षय्य
प्रापय । आगताय अस्मै मुदात्रे सोमनफलस्य दात्रे इन्द्राय आतिथ्यम् अतिथ्यई सत्कारम्
चकम कुर्म ॥ ३ ॥

प्रजावृता रचसा बद्धिरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेपि होत्रमुत् पौत्रं यज्ञत्र योधि प्रयन्तर्जनितर्वसनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावृता । रचसा । बद्धि । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवै ।

वेपि । होत्रम् । उत । पौत्रम् । यज्ञत्र । योधि । प्रयन्त । जनित । रसनाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० प्रजनन प्रजा, बद्धता अविनाशवदेवतागुणोत्पादनशक्तियुक्तेत्यर्थे । वचसा आह्वानवा
श्वेन । आसा तदस्थ्यात् साच्छन्द्रम् । मन्त्रा मोक्षन्वीति मया । आस्यश्वेन । स्वयमेवोपास्ति
हरयर्थः । बद्धि प्रयश्चतुतोऽय मन्त्र । न चेदमामग्रगम् । अतो "यत्तच्छन्द्रावध्याहृत्यैकवाप्यता
नया" । यस्त्व बद्धिर्वेदा हविषा बलवान् वा स आ च हुवे व्यत्ययेनाथ मप्यमस्य स्थाने
उत्तमपुत्राय । आह्वय च देवान् । नि च सत्सि निपीड च इह अस्मदीयाया वेद्याम्
आहूर्वेर्देवैस्सह । निषय च वेपि होत्रम् वेदित्गैर्यर्थे । सुबोऽपि चात्र सोपसर्गार्थं द्रष्टव्य ।
उपगच्छ होत्रताम् । हीय कुतित्यर्थे । उत पौत्रम् पौत्रता^१ पौत्रकर्मणि^२ वा । सर्वकर्मणोत्यर्थे ।
हे यन्त्र ! यष्ट ! यष्टव्य ! वा । योधि^३ उप्यस्य चास्मदीया स्तुतीत्यर्थे । हे प्रयन्त ! यष्ट
जनित ! उपायान्तरैश्चोत्पादयित ॥४॥ यज्ञानाम् घनानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रजननवता प्रादुर्भवता वचसा पौत्राहम् आस्तेन आ हुवे स्वाम् । त्वच्च निपीड यष्टे देवै

१ नास्ति अ २ वासा अ ति^१ मन्त्रा कु ३ नास्ति ति ४ दात्र अ ५-५ नास्ति वि^१ अ^१
६ पठा वि^१ अ^१ ७ "यष्ट उत ८ इह बृह वि^१ अ^१ ९ नास्ति वि^१ अ^१ १०-१० अस्मदीया
सूक्ते. ११-११. "वचस देव अ १२. नास्ति कु १३ पौत्रकर्मणि^१ ति १४. नास्ति सूक्ते
१५. अन्वयेय रिगन्त अ; "वारविा कु, "वारविा ति. १६ योधा हविषान् वि^१ अ^१. १ नास्ति वि^१ अ^१

सह । कामयसे होतृकर्मं पोतृकर्मं च^१ मह्यम् ।। उप्यस्य^२ प्रदातः । जनपितः । धनानां दाया भवामोति^३ ॥ ३ ॥

मुद्रल० प्रजावता यज्ञमानिभ्यो दातव्यापत्यादिक्रमोपेतैः वचसा सोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निः आसा भास्यस्थानीयया ज्वालया वह्निः देवेभ्यो हविषां वोढा, तमग्निम् आ न हुवे भाङ्गवामि । भाङ्गवः सन् स्वम् इह अस्मिन् कर्मणि देवैः अन्यैः सह नि सति च निरीद च । निरथ च हे यश्रत् ! यज्ञनीय ! अग्ने ! होतृम् होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोतृम् पोत्रा कृतं कर्म च पेदि कामयस्व । वयूनाम् धनानाम् प्रवन्तः ! प्रकपेण नियन्तः ! वयून्वस्मदाभ्यानि कुर्वन् अनितः ! भाङ्गविद्वासा सर्वस्य जनयितः ! अग्ने ! वोधि अस्मान् वोधय ॥ ३ ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयज्ञः कृविभिः कृविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमघार्त्तै मन्द्र्या जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयज्ञः । कृविऽभिः । कृविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यतर । त्वम् । अघ । अर्त्तै । मन्द्र्या । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

स्कन्द० यथा विप्रस्य मनुषः मेधाविनो मनुष्यस्य हविर्भिः देवान् अयज्ञः कृविभिः मेधादिभिः ऋत्विग्भिः सह कृविः^१ सन्, एवमेव ममापि हे होतः । अतिशयेन सत्य ! त्वम् अघ हे अग्ने ! मन्द्रया मदि स्तुतिमोदमदस्त्रमकान्तिगतितुषु । मोदयिष्या जुह्वा हृषमानत्वात् उहुराहुविरभिमेता । तथा यजस्व देवान् ॥ ५ ॥

पेड्डट० यथा मेधाविनः मनोः प्रजापतेः हविर्भिः देवान् अयज्ञः कृविभ्योऽपि कृविः सन्, एषम् होतः । अतिशयेन सत्य^२ अघ त्वम् अग्ने ! मन्द्रया ज्वालया देवान् यजस्व इति^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० कृविः प्रान्तदर्शां सन् कृविभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनः मनुषः मनोर्वैज्ञे^४ हविर्भिः परहृषुरोडादाविभिः हे अग्ने ! देवान् अयज्ञः, एवमेव होतः । होमनिष्यादक ! सत्यतर ! अतिशयेन सत्यु स्याप्ये ! अग्ने ! त्वम् अघ अस्मिन् यज्ञे मन्द्रया हर्षयिष्या जुह्वा होमसाधनभूतया शृचा यजस्व देवान् हविर्भिः पूजय ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वक्त्रः ॥

[७७]

कृषा दांशेमान्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भ्रामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं श्रुतावा होता यजिष्ठ इत् कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कृषा । दाशेन । अन्नये । का । अस्मै । देवजुष्टा । उच्यते । भ्रामिने । गीः ।

पः । मर्त्येषु । अमृतः । श्रुतऽर्वा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

१. नास्ति वि. २. प्रहस्य वि. अ. ३. भ्रामि कु. ४. धर्मिन् अ. ५. (यथा) (६) वि. अ. ६. नास्ति कु. ७. 'ईता मे'.

स्कन्द० क्या केन प्रकारेण हवींषि दाशेम ददाम अग्नये । वा वा अग्ने एतवर्षां देवजुष्टा
 अस्व देवस्य प्रिया अन्ये स्तोतृभि उच्यते भामिने 'भाम' (निष २, १३) इति क्रोधनाम ।
 स्तोतृणामुपरि शोधवते दीक्षितवते वा गी स्तुतिः^१ । कथयत भो स्तोतार ' कल्प ' वा,
 सुखं ज्ञाता वयमपि तथा कुर्मं हरयथे । किं करोत्यग्नि । उच्यते । य मन्त्रेषु अमृत
 क्रतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा । होता यन्निष्ठ यच्छ्रुतम् । इत् शब्द पदपूरण । इणोति देवान् ।
 यो मनुष्यलोके देवानाह्वयतीत्यर्थे ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कथम्' अत्रये हवि^१ दाशेम । वा वा अग्ने देवे जुष्टा कल्पाणी उच्यते शत्रुषु^२ शोधवते
 स्तुतिः । य अमृत मनुष्येषु देवान् कृणाति सत्यवान् ज्ञाता^३ यच्छ्रुतम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'कथा' इति पञ्चवं चतुर्थं सूक्तम् । 'गोतम ज्ञापि । अनुष्टुप् छन्द । अग्निर्वेदेवा^४ ॥

अग्ने अग्नये क्या दाशेम कथ हवींषि ददाम । अग्नेरनुस्य यज्ञं कर्तुमदात्ता वयमित्यर्थे ।
 अथ च तस्मै भामिने तेनस्थितेऽग्नये देवजुष्टा सर्वदेवे सेवितव्या गी स्तुतिरपि का कीदृशी
 उच्यते । वाचसीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्य इत्यर्थः । अमृत मरणरहितं ज्ञातावा कृतवान्
 सत्यवान् होता देवानामाह्वाता यन्निष्ठ अतिशयेन यथा, एवम्भूत य अग्नि मन्त्रेषु
 मरणधर्मसु अस्मासु वर्तमानं सद् देवान् इत् कृणोति हविर्भियुंक्तान् करोत्येव । वाचसायाऽग्नये
 क्या दाशेमेति पूर्वोक्तान्वय ॥ १ ॥

यो अंध्वरेषु श्रुतं क्रतावा होता तमु नमोभिरा कृणुध्वम् ।

अग्निर्यद् वेर्मतीय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

य । अन्ध्वरेषु । शग्ऽस्तम् । ऋन्ऽरा । होता । तम् । ऊं इति । नमं ऽग्नि । आ । कृणुध्वम् ।
 अग्नि । यत् । ये । मतीय । देवान् । स । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

स्कन्द० य अग्नि अन्ध्वरेषु श्रुतम् सुखतमं क्रतावा होता । यज्ञेषु हीनं करोतीत्यर्थे । तम् उ
 उकार^१ एवायं । तमव^२ नमोभि नमस्कारे अग्नेर्देविकक्षणैर्वा^३ आ इणुध्वम् "आत्माभिमुख
 कुस्त^४ हे मरुतः । अतिव्य^५ वा । कस्मात् । उच्यते । अग्नि यद् यस्मात् ये हवींषि
 गृहीत्वा गच्छति । मतीय मनुष्यस्यायार्थं^६ देवान् प्रति । स च बोधाति चतन्त्रे
 बोधातीत्यस्माद् परे द्रष्टव्य । यस्मात् सोऽग्निर्वाधयति च देवान् । किम् । सामध्वान् स्तुवी ।
 देवान् स्तोतीत्यर्थे । मनसा यजाति चित्तोत्त^७ यजति सादरदच देवान् यजतीत्यर्थे ॥२॥

वेङ्कट० य यज्ञेषु सुखतमं क्रतावा होता भवति, तम् सूय नमस्कारे आत्माभिमुख कुस्त ।
 अग्न यस्मात् मनुष्यार्थं देवान् जानाति^८ य चेद् उच्यते यक्षयामीति, तत् उरिष्टुर्देव
 यजति ॥ २ ॥

१. 'दवीय इ'. २. इणो अ ३-३. पुटितम् वि^१ ४. नास्ति वि^२ छप ५. होवा वि^३ अ^४
 ६-६. नास्ति वि^४. ७. अत्र मूको. ८. नास्ति मूको ९. 'नं तमेव मूको १०-१०. छी पुट
 अ ११ 'अर्था' अ डि. १२ नास्ति अ. १३-१३ पुटितम् वि^५. १-१ देवान् अ(वा वि^६ डि
 वि^७ छप; देवान् अ(वा वि^८ अ^९; देवान् गच्छति कु. देवान् छ.

मुद्रल० सः अग्निः अन्वरेषु वागेषु शान्तमः अविनायेन सुखकारी ऋतावाः सत्यवान् । यथार्थदर्शित्यर्थः ।
 होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्वज्रमानाः! यूयम् तमु तमेवाग्निम् नमोभिः स्तोत्रैः
 आ कृणुध्वम् अभिमुखीकुरुत । यत् यदा अयम् अग्निः मर्त्यं मनुष्याय यजमानार्थम् देवान्
 वे वेति गच्छति तदानोम् स अग्निर्घञ्ज्यान् सर्वान् देवान् बोधाति न जानाति च । श्रुत्वा
 च मनसा नमसा तान् यजति हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निम् आ कृणुध्वमिति योज्यम् ॥ २ ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुमित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीविज्ञ उपं ब्रुवते द्रुस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवयन्तीः । विज्ञः । उपं । ब्रुवते । द्रुस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

स्कन्द० हि-शब्दः एदपूरणः । सः अग्निः क्रतुः^१ कर्ता प्रज्ञानरूपो वा । सः मर्यः मनुष्याकारः । सः साधुः
 साधुप्रदक्षिणः । कथम् । मित्रः न मित्र इव देवताविशेषः । अथवा मित्र इति भ्यस्वयेन
 पुंलिङ्गता । मित्रम् इव । यथा दक्षस्य मित्रं तत्तस्योपरि साधु^२ एवं सर्वस्योपरीत्यर्थः । भूत्
 भवति अद्भुतत्व महतो यज्ञस्य रथी नेता । तम् एव मेधेषु यज्ञेषु प्रथमम् उत्कृष्टम्
 देवयन्तीः देवान् कामयमानाः विज्ञः माह्वणादिमनुष्यजातयः^३ उपं ब्रुवते उपगम्य ब्रुवते
 यमद्विवक्षितम् । द्रुस्मम् दर्शनीयमुपक्षयितारं वा तमसां साधुणां वा । कीदृशो विज्ञः ।
 द्रुष्यते । आरीः अर्तयो गत्यर्थस्य आह्वपूर्वस्य वा रातेर्वानार्थस्येव रूपम् । अभिगन्त्यः
 वाग्यो वा हविषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः हि कर्ता, सः मारकः, सः साधयिता सखेवाऽभूत् महत्. नेता । तम् यज्ञेषु
 प्रथमम् "देवयन्त्यः प्रजाः" उपं स्तुवन्ति "दर्शनीयं गम्यः" ॥ ३ ॥

मुद्रल० सः हि अग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यः मर्याः मारयिता विधस्तयोपर्यङ्गां साधुः
 साधयितोत्पादयिताऽपि । सः एव अद्भुतस्य अजन्मस्य धनस्य रथीः रक्षयिता प्रापयिता भूत्
 भवति । द्रुस्मन्तः । मित्रः न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवम्भूतो योऽग्निः तम्
 तमेव^४ मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीः देवयन्त्यो देवानामत्र द्रुष्यन्त्यः विज्ञः प्रजाः प्रथमम् उपं ब्रुवते
 स्तुतिभिस्त्वैतस्य प्रधानभूत् इति कथयन्ति । कीदृशो विज्ञः । द्रुस्मम् दर्शनीयं तमस्मिन् आरीः
 गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽर्वसा वेतु धीतिम् ।

तनां च ये मुधवान् शर्विष्ठा वाजंप्रदता इपर्यन्तं मन्म ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूको. २. नास्ति म. ३. सः कु. ४. "जातिः वि. ५-५. पुस्तकम् वि.

६-६. भेदात् वि. ७-७. देवस्य वि. अ. ८-८. "नेवात्पः वि. † मर्यः कु; मर्या(१) ड.

९. एवमेव मं.

स । नृ । नृणाम् । वृष्टतम् । रिशादा । अग्नि । गिर । अवसा । वेतु । धीतिम् ।
तना । च । ये । मृषऽनान् । शविष्ठा । वाजऽप्रसूता । इपयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

स्कन्द० स न अस्माकं स्वभूतानाम् नृणाम्^१ वृष्टतम् मनुष्याणां मध्ये प्रकृतो मनुष्य । वसा अपि
हि मनुष्याकारत्वात् मनुष्या उच्यन्ते । रिशादा रिशतामसिता^२ वेषा । हिंसता प्रसिद्धिं
वेत्यर्थः । अग्नि गिर स्तुती अवसा हविर्लक्षणेनात्रेन सह वत्तु कामयताम् । धीतिम्^३ कर्म
च यागाख्यम् । न च केवलात्तान्माकम् । किं तद्दि । तना च 'तना' (निप २, १०)
इति धननाम् । हविर्लक्षणेन धनेन । अन्वेऽपि ये मयवान धनवन्त सन्त । शविष्ठा 'शव-
तिर्गतिकर्मा' (या २ २) । अतिशयेनोपगन्तार । वाजप्रसूता पू प्रेरणे । रिप्सितेनात्रेन प्रेरिता ।
मृषलाभार्थमित्यर्थः । इपयन्त इपु गतौ । गमयन्ति^४ । उच्चारयन्तीत्यर्थः^५ । मन्म मन्वतेरर्चयित्कर्मण
इव रूपम् । मननम् । स्तुति ये इपयन्त^६ तेषामपि तारोऽवसा अग्नि^७ वेतु धीतिम् चेत्येव^८ तच्छब्द-
मध्याहृत्य यच्छब्दो निराकाङ्क्षीकृत्य^९ ॥ ४ ॥

पेङ्कट० स अस्माकं नेतृणां वरिष्ठ रिशतामसिता^{१०} "अग्नि स्तुती रक्षणार्थं कामयतां
कर्म च । धनेन^{११} ये धनवन्तः अतिशयेन बलिन प्रेरितहविष्का ऐच्छन् अग्ने लोत्रं
तेषामस्माकम् इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० नृणाम् यज्ञस्य नेतृणां मध्ये वृष्टतम् अतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शशूणामणां भक्ष
यिता । एवविध स अग्नि न अस्माकम् गिर स्तुती अवसा हविर्लक्षणेनात्रेन पुत्रान्
धीतिम् कर्म च वत्तु कामयताम् । अपि च ये यज्ञमात्रा तना विस्तृतेन धनेन मयवान
धनवन्त शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च सन्त वाजप्रसूता प्रसूत प्रेरित वाजो हविर्लक्षणमव
येष्टारशा भूत्वा मन अप्रैर्नतवरूप लोत्रम् इपयन्त एवयन्ति प्रतियग्मि कारयितुमिच्छन्ति ।
तेषामपि स्तुतिमग्नि कामयतामिति भावः ॥ ४ ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्नृतावा विप्रैर्मिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युमन्नं धीपयत् स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्त्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्नि । गोतमेभि । ऋतऽसौ । विप्रिभि । अस्तोष्ट । जातवेदा ।

स । एषु । पुत्रम् । धीपयत् । स । वाजम् । स । पुष्टिम । याति । जोषम् । आ । चिकित्त्वान् ॥

स्कन्द० एवमस्माभि अग्नि योतमनि ऋतावा विप्रिभि अस्ताष्ट स्तुत जातवेदाः यज्ञमज्ञान । एष
एषु पुत्रम् धीपयत् एविति यज्ञार्थं ससमी । 'द्युमन्' (निप २, १०) इति धननाम् ।

१. नृणां हि २. तामसि मृषा ३. नास्ति अ. ४. गमयति मूको ५. 'एवतोष' मूको.
६. एवमेव कु. ७. नास्ति मूको. ८. वेदेर अ ९. 'एवतोष' अ १०. 'तामसि' अ.
११-११. नास्ति वि' अ. † अति कु -

सोऽग्निरेषामस्माकं धनं वर्धयतु । स एव राजम् अन्नम् । स एव पुष्टिम् याति यातिरत्रान्तर्णीं
तप्ययौ द्रष्टव्यः । लोड्यै च लड् । यातु । दहात्पत्यर्थः । नेयन् 'जुषते हर्षति' (निघ
२, ६) इति कान्तिकर्मसु^१ पाठान् जोषश्चोऽत्र कामवचनः । कामन् आ चिकित्वात् ।
प्रार्थना^२ जानसित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'एवम्' अग्निं गोतमं † सत्यवान् ब्राह्मणे अस्तोऽत्र जातप्रज्ञः । स § गोतमेषु अन्नं बलञ्च
वर्धयतु । स पोषणमयति अभिलषितं जानन् इति^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० ऋतावा यज्ञवान् जातवेदा जावधनोऽयम् अग्निं विप्रमि मधाविमि जातमभि ऋषिभि
एव एवसुक्तेन प्रकारेण अस्तोऽत्र स्तुवोऽभूत् । स्तुत्रश्च स अग्नि एव गोतनेषु शुभ्रम् घोत
मानं सोमम् वापयत् भविषत् । स एव राजम् सोमलक्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च
स्वीकरोतु । स अग्निं जोषम् अस्माभिः कृतं सेवनम् आ चिकित्वात् भा समन्तात् जानन् पुष्टिम्
याति पोषणमाप्नोतु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[७८]

अग्निं त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । युञ्जेरग्निं प्र नोनुमः ॥ १ ॥

अग्निं । त्वा । गोतमा । गिरा । जातवेदो । विचर्षणे । युञ्जे । अग्निं । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

स्कन्द० अग्निं इत्युपसर्गो अग्निं प्र नोनुम इत्याख्यातेन सम्बन्धते । त्वा त्वा वयं गोतमा गोतमनामान
गिरा हे जातवेदः । विद्वष्टव्यः युञ्जे धत्ते योभिरर्षीणां हेतुभूते^४ । धनादिकामापनित्यर्थः । अग्निं अग्निं
प्र नोनुमः । नौतिरर्चतिकर्मा (वृ निघ ३, १४) । यत्र यौन पुन्येन^५ उपसर्गाभ्यासः^६ तत्र^७
वत्साम्बन्धिणः^८ क्रियापदस्याप्यभ्यासो द्रष्टव्यः । अभिप्रणानुमोऽभिप्रणोनुम इति । 'अज्यात'^९ भूनां
समर्थं मन्यन्त, यथा अहो दर्शनीयः । अहो दर्शनायः' (या १०, ४२) इति । सुप्तु पुन पुनरभिष्टुम
इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निमुच्येन प्रकर्षणे स्तुम त्वाम् गोतमा वयम् गिरा जातवेदः । विद्वष्टः । अन्नार्थम्^{१०} ।
अग्निं^{११} द्वितीयासासः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्निं त्वा' इति पदार्थं पदम् सूक्तम्^{१२} । गोतम ऋषिः^{१३} । गायत्री छन्दः^{१४} । अग्निद्वेषता^{१५} ॥

हे जातवेदः । जगतां वेदितः । विचर्षणः । विनोषेण सवस्य द्रष्टः^{१६} । एवम्भूतात्^{१७} । त्वा त्वाम् गोतमा
मत्स्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरकावऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । गिरा स्तोत्रप्रलभ्यया
वाप्या अग्निं आभिमुच्यतास्त्रोदिति शेषः । वद्वष्ट इत्यपि त्वाम् गृहे त्वद्वोयगुण्यकारकर्मण्ये
अन्नं प्र नोनुम आभिमुच्येन पुन पुन स्तुम ॥ १ ॥

१ याति ति २ वद्वष्टः अ ३ 'नवा' अ ति ४ व नालि वि' अ'. † एव वि'^{१६}
अ' ल लट् † गृहे' वि' अ' § म्' वि' अ' ५ नाति कु ६ 'धनं मे' ७ ददोति'
अ कु ८ शेषो अ ९ 'पुने अ १० 'अ' अ अ ११ नाति अ ति १२ नाति ति
१३ 'ते व मूला १४ अद्वि ल कु १५ नाति वि' ल १६ नाति मे'.

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । शुम्नैराभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःस्कामः । दुवस्यति । शुम्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ २ ॥

स्कन्द० उकारः पदपूरणः । य उक्तगुणोऽसि, तम् त्वा गोतमः गिरा रायस्कामः धनकामः दुवस्यति^१ परिचरति । स्तौत्रीत्यर्थः । परस्य पाद् आप्यात्मिकत्वात् बहुवचनयोगाच्च^२ भिद्यं वाच्यम् । तत्र तुल्यार्थत्वेऽप्यपुनरुक्तता ॥ २ ॥

घेङ्कट० तम् त्वान्^३ गोतमः स्तुत्या धनकामः परिचरति । वचनयोरुच्यता^४ सङ्गतिः ॥ २ ॥

मुद्रल० रायस्कामः धनकामः गोतमः यमत्रिम् गिरा स्तुत्या दुवस्यति परिचरति, तमु तमेव त्वा त्वाम् शुम्नैः स्तौत्रमार्तैः स्तोत्रैः अभि प्र णोनुमः आभिसुख्येन पुनःपुनः स्तुतः ॥ २ ॥

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्वयामहे । शुम्नैराभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजःसातमम् । अङ्गिरस्वत् । द्वयामहे । शुम्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तम् त्वा वाजसातमम् पशु दाते । अत्रानां दातृत्वम् सम्भवतृत्वम्^५ वा द्विविधं क्षणानामत्रानाम् अङ्गिरस्वत् द्वयामहे । आहूय च शुम्नैः अभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

घेङ्कट० तम् त्वामतिसयेनात्रानां^६ दातारम् अङ्गिरस्वत् द्वयामहे ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! वाजसातमम् वाजातामत्रानामतिसयेन सनितारं दातारम्^७ तमु तमेव त्वा त्वाम् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव द्वयामहे आहूयामः । शुम्नैः । 'शिष्टं पूर्ववत्' ॥ ३ ॥

तमु त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूरवधुनपे । शुम्नैराभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्यूरः । अवधुनपे । शुम्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यः दस्यूरं अनार्यान् अवधुनपे धूमं कम्पते । भयेन कम्पयति । तम् त्वा वृत्रहन्तमम् दस्यूरं हन्तमम् शुम्नैः ॥ ४ ॥

घेङ्कट० तम् एव त्वान्^८ अतिसयेनापत्रवाणां हन्तारम्, यः एवं राक्षसानवधुनोपि^९ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! दस्यूरं उपक्षयितुम् राक्षसादीन् यः स्वम् अवधुनपे अवघाहयति स्थापनादभ्यावयति । वृत्रहन्तमम् वृत्राणां पाप्मनामपिसयेन हन्तारम् तमु त्वा तमेव त्वाम् शुम्नैः शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूको. २. "कालो" अत्रि. ३. (या विं^{११} ११^{११} छपं. ४. "योदकाया इ. ५. शुम्नैराभि
ऊ. ६. "दयेनाथ यत्रानां विं^{११} अ". ७. नास्ति मू. ८-८, नास्ति मूको. ९. (या विं^{११} अ".
१०. "पुनोपि छपं; "मेव पुनोपि विं^{११} अ".

अवोचाम् रङ्गणा अग्रये मधुमद् वचः । शुम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम् । रङ्गणाः । अग्रये । मधुमत् । वचः । शुम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

स्कन्द० पूर्व वाक् अवोचाम् उक्तवन्तो वचम् रङ्गणाः रङ्गणस्य पुत्राः अग्रये मधुरं मधुमत् प्रीतिकरं स्तुतिलक्षणम् वचः । इदानीमपि शुम्नैः अभि 'प्र नोनुमः' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उक्तवन्तः रङ्गणपुत्राः^१ अग्रये रसवत् स्तोत्रम् । शुम्नैः च अभि प्र नोनुमः ॥ ५ ॥

मुद्रल० ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रङ्गणाः रङ्गणस्य पुत्रा वचं गीतमाः अग्रये अग्रनादिशुण्युक्ताय देवाय मधुमत् वचः माधुर्योपेतं वचनम् अवोचाम् प्रावद्विष्म । तद्ब्रूवन्तस्त्वैः शुम्नैः शोतमानिः स्तोत्रैः पुनःपुनरिति वचम् अभि प्र नोनुमः आभिमुख्येन प्रकीर्णं स्तुमः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

[७९]

हिरण्यकेशो रजसो विसारोऽद्विर्धुनिर्वर्त इव धर्जीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विसारो । अद्विः । धुनिः । वातःऽव । धर्जीमान् ।

शुचिभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'शुचो हिरण्यकेशादिरनये' मध्यमाय वा^१ । अयं शुचो हिरण्यकेशादिः^२ मध्यमाय वा^३ वैशुताग्रये पादिवायेव वा^४ प्रप्रवृत्ताय । उज्ज्वलवर्णतया हिरण्यसदस्ती रीतिर्यस्य सः हिरण्यकेशः भूमिः । रजसः उदकस्य विसारे विगमनकाले । अद्विकाले इत्यर्थः । अद्विः धुनिः 'अद्विः' (निघ १, १०) इति मेघनाम । षड्विधे वैषा प्रथमा । मेघस्य पूनयिता कम्पयिता । अद्विकाले वैशुतोऽग्निर्विन्दितवर्षः^५ । कीदृशः । उच्यते । वात इव धर्जीमान् धृतिर्मतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । गतिमान् । अत्यन्तशीघ्रगतिरित्यर्थः । शुचिभ्राजाः^६ शुद्धदीप्तिः । क इव । उपसः नवेदाः यशस्वतीः अपस्युवः न सत्याः अपस्युवो वेति नतमद् उपमायात् । विसारिणि क्षुमाननूतानाम् उपसर्गं विशेषणानि । यशोपसः नवेदाः मेघादिनामैतत् (तु. निघ ३, १५) । स्यरपदेन चार्थकवचनम् । मेघादिन्यः । यशस्वतीः कीर्तिमत्यः हविर्भूयानेन च^७ धनेन^८ धनतयो वा । अपस्युवो यागधर्मकामाः । सत्याः भविष्यदादिन्यः शुचिभ्राजसः^९ तद्गत् । अथवा नवेदा इत्येकवचननिर्देशात् उपमेयस्यां^६ विशेषणम् । यशस्वतीरित्यादिपुणाः यशोपसः शुचिभ्राजसः तद्गम्येधावी भूमिः शुचिभ्राजः इत्येवं मध्यमेऽप्यौ योजना । 'पादिंवे तु' उक्त्वं विसारयंते येन स रजसो विसारः पशुः । अद्विद्वि

१-३. नास्ति सूको. २. 'इ' उ कु. ३. 'केदारभिर' अ; 'द्विगभिर' वि. ४. 'वेदार्थिभिः' अ;

'वेदार्थिभिः' वि. ५. नास्ति वि. ६. 'वा' अ. ७. नास्ति सूको. ८. 'अत्र' सूको. ९. 'मनुष्य' वि.

वाङ्मयस्य हि गवावित्यस्य रूपम् । वृष्टिहेतौ यज्ञे पार्थिवोऽग्निराहवनीयात्मानाङ्गभाव^१ गन्तरथं ।
धुनि कम्पिता स्वयम्, भयन वा^२ कम्पयिता शत्रूणां । शिष्टपदयोजना^३ तु सदृशी ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यसदृशरश्मि उदकस्य विस्तारे अन्तरिक्षे भादन्ता कम्पयिता वात इव गमनवार्^४
निर्मलदीप्ति उपस अजानन्^५ अक्षवती । कर्मण्यव इव सत्यभूता^६ । यथा कर्मण कर्तार क्लेश
युग्यन्त^७ ॥ १ ॥

मुञ्जल० हिरण्यकेश^८ इति द्वादशर्यं षष्ठ सूक्तम् । रहृगणपुत्रस्य गोतमस्वार्पम् । पूर्वत्र गायत्र तु^९
इत्युत्तरादिदमपि गायत्र सूक्तम् । एतावास्तु विशेष । आद्यस्तृचस्रैस्तुभ, द्वितीयस्त्रीष्णिह ।
प्रथमत्वस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्नि शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवयं केवलमग्निदेवताका ॥

धा ।

हिरण्यस्य हितरमणीया कक्षस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्त सुवणवत्रोचमानज्वालो वा अहि
आगत्य हन्ता मध्रेणाम धुनि तपा कम्पयिता वात इव वासुरिव भ्रजीमार शीघ्रगतिपुक्त
ष्वम्भूतो वैद्युतोऽग्नि रजस उदकस्य विस्तार विसरणे मेघाधिर्मने निमित्तभूते सति शुचिप्राजा
शोभनदीप्ति सन् मेघाज्वालानि निर्गमयितु जानाति । उपस उपोदेवता नवेदा न विदति
इति नवेदा । मेघादुदकस्य नि सारगमशिरैव जानाति, उपसस्तु न जानन्तीत्यर्थ । अज्ञान
दृष्टान्त । वक्ष्यती अक्षयुक्ता अक्षवाय अपस्त्वव अप कर्म आत्मन इच्छन्त्य सया
अवितथारम्भा न एवम्भूता प्रजा इव । अत्र उपसामज्ञानेनाग्नि प्रक्षस्पत्, न तु वा
निष्पद्यत । 'न हि विन्दा निन्वा निन्दितुम् अपि तु स्तुत्य स्तोतुम्' इति न्यायात् ॥ १ ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तु एरैः कृष्णो नोनाय वृषभो यदीदम् ।
शिशुभिर्न स्मर्यमानाभिरागात् पतन्ति मिहैः स्तनयन्त्यध्वा ॥ २ ॥

आ । ते । सुपर्णा । अमिनन्तु । एरैः । कृष्ण । नोनाय । वृषभ । यदी । इदम् ।
शिशुभिर् । न । स्मर्यमानाभि । आ । अगात् । पतन्ति । मिहैः । स्तनयन्ति । अध्वा ॥ २ ॥

स्कन्द० ते इति त्वाद्धर्ष चतुर्थे पठौ वा । तवाप्यं तत्र वा स्वभूतान् रसात् । सुपर्णा रश्मिना
भैतत् (निय १, ५) । आदित्यरश्मय । आ^१ अमिनन्त मीच^२ हितायाम् । मयोदया हिसन्ति ।
आदत्त इत्यर्थ । एरै अत्रने । गत्वा भुव^३ ततो रसानादत्त इत्यर्थ । कृष्ण नोनाय इत्यं
कृष्णवर्णस्य वयिता मय नोनाय । नीतिरत्र सामर्थ्याच्छन्दनार्थ । गर्तितलक्षणैव इन्द्रवार्यं
पुन पुनरी शब्दपठि । इदम्^४ जगत् । यदि शब्दस्तु पदपूर्णे वा, यदित्यन्वधुतिसामर्थ्यात्
पूर्वैमिन् पाद एत इत्यध्याहायम् । कृष्णो नोनाय वृषभो यदि तत्र सुपर्णा अमिनन्तति ।
यदि मय यपति गर्तेति च एता रसात् रत्मय आदत्त इत्यर्थ । उच्यते इत्यर्थे पराश्रयता
भिन्न वाच्यम् । शिशुभिर् न स्मर्यमानाभि 'अगात्' (निय ३, ९) इति सुगनाम् । स्मिह^५ इत्यं
स्तन । यथा कश्चित्तुसाभि हसन्तीभि^६ स्त्रीभि सहागच्छत् उत्रन् मध्यमोऽर्गाग्नि सह प्रीडमान
आ अगात् आगत्यति अन्तरिक्ष भरमात् वा प्रति । पतन्ति च मिह सख्यार्^७ वृष्टिदशणा आत् ।
स्तनयन्ति शिशुभि ॥ २ ॥

१ 'तनोऽत्र' अ २ नास्ति सूक्त ३ विहित अ ४ 'ए' उप, ५ नास्ति वि अ
६ 'भू' उप ७ 'ए' उप ८ नास्ति वि ९ 'भू' सूक्त १० भुवने अ ११ नास्ति अ
१२ विन्त कृ. विवर्त अ १३ 'अ'भि सूक्त

वेङ्कट० अत्रे। तत्र रश्मय 'मरुद्भि सह प्रक्षिपति'। कृष्णवर्णं^२ मेघश्च शब्द करोति, यदि मघस्पुदकम् । 'इदम्' (निघ १, १०) इति उदकनाम^३ । कल्याणीभि^४ 'स्मयमानाभि इव खीभि^५ नदीभि^६ सदाग्निरस्मानिहागच्छति । पतन्ति च सेवतारा मरुत स्तनधान्त चाभ्राणि ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अत्र! त तत्र सुपर्णा शोभनपतता रश्मय एवं गन्तुभि मरुद्भि सह आ अभिनत आ समन्तात् मेघं दिसन्ति । वर्षणार्थं वाद्यन्ति । प्रहृतश्च कृष्ण कृष्णवर्णं रूपम वर्षिता मेघ नोनाव भृश शब्दनकरोत् । यदि यत्र इदम् ईदृश कर्म तदानीम् शिवानि न 'स्मयमानाभि सुखकारिणीभि^७ हसनवतीभि कान्ताभिरिव शुभ्रवर्णाभि फनयुक्ताभिररिजिविपुत्रिर्वा सह आ अगात् धैद्युताभिप्रेरित पर्जन्य आगच्छति । तदनन्तरम् मिह आप पतति दिव सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति, अत्रा अत्राणि अत्रि पूर्णा मेघा स्तनयति इवस्तत शब्द कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियानो नयन्नुतस्य पृथिभी रजिष्ठैः ।

अर्धमा मित्रो वर्णः परिज्ज्मा त्वर्चं पृञ्चन्त्युपरस्य यानो ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । श्रुतस्य । पर्यसा । पियान । नयन् । श्रुतस्य । पृथिभि । रजिष्ठै । अर्धमा । मित्र । वर्ण । परिज्ज्मा । त्वर्चम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । यानो ॥ ३ ॥

स्कन्द० कदा कस्माद्वा । उच्यते । यत् यदा यस्माद्वा ईम् ईशब्दोऽप्रायमित्यस्यार्थे^१ । अथ मध्य मोऽग्नि श्रुतस्य भादित्यस्य । पर्यसा उदकेन । रश्म्याद्भेजेनोदकेनेत्यथ । पियान वधमान । नयन् देवायय शतृप्रत्यय । प्रयोजनस्य च^२ हेतुत्वेन विवक्षा । भुव प्रति ननुमित्यर्थ । किम् । श्रुतस्य उदकनामिण्यत् (तु निघ १, १२) । द्वितीयार्थं च^३ पृथी । पृथिव्युत्पत्तयम् । पृथिभि रजिष्ठै ऋतुवर्षी । न च केवलोऽयम् । किं तर्हि । अर्धमा मिन वर्ण परिज्ज्मा सर्वलो- गामी त्वचम् पृथन्ति त्वचार्थेकद्वयेन इच्छन्तरीर^४ लक्ष्यत । पृथिवर सामर्थ्याद्धार्य । गरीर मन्वीत्यर्थ । कस्य । उपरस्य मघस्य । यानो भन्तरिक्षेकदेशनूत^५ स्थान । मघवा योनिरित्युदकनाम (तु निघ १, १२) । नामनात् कमत्वात्^६ (पावा २ २, ३९) इत्येषा सप्तमी, 'धमणि द्वीपिन इन्ति' इति यथा । उदके निमित्ते । उदकार्थमित्यर्थ । यदा यस्माद्वाऽथ मध्यमोऽग्निर्मिजादयश्च त्वच पृञ्चन्त्युपरस्य तदा तस्माद्वा शिवाभिर्न स्मयमाना भिरागात् इत्यवमस्ता ऋच पूर्वसा उत्तरार्थेर्धनेकगतयता । प्वमनयार्कचामध्यमऽग्री याना^७ । पार्थिव तु भा त सुपर्णा इति सुपर्णतन्त्रेन^८ रश्मिसाक्षेवात् सुपर्णनाद्वा ज्जाला उच्यन्ते । 'अमिनन्त' इत्यपि भक्षणं हिंसाऽभिप्रेता । 'कृष्णो नानात्र वृषभा यदीदम्' इति च यदिसब्दात् पूर्ववत् तत्र इत्यप्युदाशयम् । यदि कृष्णवर्णा वापता मघा नानात्र इदं जगत्, यदि च शिवाभिन स्मयमानाभिरागात् मध्यम यदि च पतन्ति मिह स्तनयन्ति अत्रा, ततन्त तत्र मन्मूला

१ म वि^१ अ^२ २ कृष्णवर्णो वि^३ अ^४ ३ नास्ति वि^४ अ^५ लप ४ 'इ नम रश्मि' वि^५ अ^६ ५. ५. 'सप्त सहास्रैश्च तस्मात्परोऽग्निर्ज्जाला वि^६ अ^७ ६ नास्ति वि^७ ७-९ तु ७-१० वि^८ ११ मघवाभि सुखा ८ 'मोऽग' अ ९ २९ वि १० नास्ति वि ११ रश्मि उ' अ वि १२ 'देवो' वि १३ 'न' कु १४ 'उभो' कु १५ 'वि' कु

सुपर्णा आ भमिनन्त नर्याद्या हिंसन्ति भक्षयन्ति । किम् । सामर्ष्यात् हवींषि । एवै हवींषि प्रति गमने । यदि देवो वर्धति ततो मनुष्येषु यजत्सु तव ज्वाला सर्वतो ध्याय्य हवींषि नि सद्य बृहन्ताति समस्तार्थ । योऽह किं करोमि । उच्यत । यदासृजस्य इत्यादि । यदिवि न्यत्ययेन नपुंसकता । यो भवानृतस्य पयसा । ऋतगन्धेऽत्र यज्ञवचन । यज्ञसन्त्य न्दिना हविर्लक्षणेनाग्नेन पिपान वर्धमान, नयश्च इविर्वाण् प्रति ऋतस्य यज्ञस्य पथिभि रनिष्टै, अर्धमा मित्रो वर्षणश्च परिज्मा । प्रदर्शनार्थं चात्र अर्धमादिप्रहणम् । सर्वे च देवा इत्यथ । त्वच^१ पृच्छन्ति सतीराणि सम्भवयन्ति । भवाश्च गृहीतहविष्कौ देवाश्च परस्परत सम्पृश्यन्ते इत्यर्थ । छ । उच्यत । उपरस्य योनौ । उपरिवत्तितात्परो दृक्लोक इहाभिप्रत । तस्यैकदेशमूले स्थानि । स्वर्गे इत्यर्थ । यो भवानर्धमाद्यश्च त्वच पृच्छन्ति उपरस्य योनौ तस्य ते सुपर्णा भमिनन्तस्यैव यच्छन्दुतेसच्छन्दमप्याहृत्य पूर्वयर्चकवास्यता योज्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदि प्रग्म^१ उदकस्य सारेण^२ प्रत्यक्षोदकेन ध्यायमान नयन् उदकस्य पथिभि ऋतुतमै अर्धमा मित्र बहण वायुश्च मेघस्य योनौ उदकनिर्गमनमार्गे स्थितामुदकनिरोद्धां त्वच रश्मिभि सम्पृच्छन्ति । अग्निना सहिता वर्षस्यैसत एते देवा इति^३ ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत् इम् यदा भयमग्नि ऋतस्य उदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पिपान ज्ञा दाप्यायन कुर्वन् भाष्यायित्तन्व जगत् ऋतस्य उदकस्य सम्बन्धिभि रजिष्टै ऋतुतमै पथिभि मार्गे स्थानपानादिभि नयन् प्रापयन् वर्धत तदानीम् अर्धमा मित्र बहण च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ बृष्टबुद्कोत्पत्तिस्थाने त्वचम् पृच्छन्ति बृष्टबुद्कस्याप्यादक प्रदश स्वकीयैरायुषै सयोजयन्ति, उदाटयन्तीति यावत् ॥ ३ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत् ईशानः सहसो यदो । अस्मेर्धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमत् । ईशान । सहस । यदो इति । अस्मे इति । धेहि । जातवेद । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

स्कन्द० हे अग्ने । वाजस्य गोमत् गाभि सहितस्य ईशान हे सहस महो ! बलस्य पुत्र^१ यजेन सध्वमानोऽग्निर्नैयत इति बलस्य पुत्र उच्यत । अस्म जस्मभ्यम्^२ पोद्द इति । हे जातवेद ! जातवेदान^३ महि श्रव धनम्^४ भद्र वा^५ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! अस्मभ्यं^१ पशुमत् ईश्वर सहस पुत्र । अस्मानु पेहि जातवेद । महत् भद्रम्^२ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सहस यदो ! बलस्य पुत्र^१ अग्ने ! गोमत् बहुभिर्नोभिर्धुंक्तस्य वाजस्य भद्रस्य ईशान ईश्वरस्यमस्ति । अत अग्ने अस्मानु हे जातवेद । जातवेदान^२ अग्ने ! माह श्रव प्रभूतमभ्यम्^३ पेहि स्थापय ॥ ४ ॥

स ईशानो यस्तुष्टुविराग्निरीक्षेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्णगीक दीदिदि ॥ ५ ॥

स । इशान । स्तु । ऋषि । अग्नि । ईक्षेन्य । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पुष्टुऽग्नीक् । दीदिदि ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि, स इधान दीप्यमान । वसु प्रशस्यो धनवान् वा । कवि मधावी ।
 अग्नि ईक्ष्ण्य^१ सर्वे स्तोत्रभि स्तोत्रव्य । गिरा स्तुर्या । परस्तु पाद प्रत्यक्षृत्वात् भिष्य वाक्यम् ।
 रेवन् धनसयुक्तम् । धन च दददित्यर्थ^२ । अरमन्वम् अरमदयेन्^३ । हे पुर्वणीक^४ 'पुव' (निघ ३ १)
 इति बहुनाम । अनीकमिति च लोके खद्गस्य मुखमुच्यते । इह तु^५ तीक्ष्णामत्वादेस्तत्तादृश्यात्
 ज्वाला उच्यन्ते^६ । बहुखद्गमुखस्यैषाहुज्वालासमूह^७ । दाददि दीप्यस्व ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स दीप्यमान^१ वासयिता कवि अग्नि स्तुत्य स्तोत्रेण धनयुक्तम्^२ अरमन्वम्
 दीप्यस्व बहुज्वाल^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० स अग्नि इधान दीपनसोऽह वसु निवासयिता सर्वेषाम् काद क्रान्तदर्शन गिरा
 स्तोत्ररूपया वाचा ईक्ष्ण्य स्तोत्रज्यो भवति । हे पुर्वणीक^४ अनीक मुखम्^५ । पुलभिवर्द्धीभि
 अनीकस्थानीयाभिर्^६ ज्वालाभिर्मुक्ताभि^७ अरमन्वम् रेवत् धनयुक्तमत्र यथा भवति तथा
 दीवाह दीप्यस्व ॥ ५ ॥

क्षुपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोपसः । स त्रिगुजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षुप । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तो । उत । उपस । स । त्रिगुजम्भ । रक्षसो । दह । प्रति ॥

स्कन्द० क्षुप^१ 'क्षपा' (निघ १ ७) इति राजिनाम । क्षपाया राजन् । ईश्वर^२ दीपयित^३ या
 त्मना^४ 'आत्मनैव । हे आत्^५ । उत वस्तो अह राजन्^६ । उत उपस राजन्^७ । य उक्तगुणोऽसि स
 हे त्मनाम्भः । जम्भा द्योच्यते । ज्वालाश्रेदेश्वास्थानीया । तीक्ष्णदृष्ट्यास्थानीयज्वाल^८ रक्षस
 पद प्रात प्रतिगन्दस्वरूपसर्गो धात्वर्थात्पुत्रादी 'लभ्यत प्रलम्बत' इति यथा । अथवा
 प्रतिशब्दे लक्षण कर्मप्रबन्धनीय क्षप वस्तो^९ उपस इत्यतै सम्बन्धयित्वा । सर्वत्र च^{१०}
 द्वितीयाथै विभक्ति । क्षप^{११} राज्ञी प्रति । उत वस्तो अह^{१२} प्रति । उत उपस प्रति ।
 राजिषु चाह्नि च उपउदयेवेकासु च रक्षसो दहेत्यर्थ^{१३} । एवञ्च हत्वा न^{१४} 'जामन्त्रितनिमित्तत्वात्
 क्षप इत्यतस्व परास्वद्भावेनामन्त्रितासुदात्तव^{१५} प्रवर्तते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० क्षपय राजन् । अग्ने । त्वमात्मनैव रक्षस अह राजन् । स त्वम् अग्ने^१ । तीक्ष्णदृष्ट^२
 रक्षसि प्रति दह । यद्वा क्षपाया^३ उपस अह्व^४ रक्षसि प्रति दह^५ इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे राजन् । राजन्शील^१ अग्ने । क्षप क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीये पुरुषैदापस्व । उत अपि
 च त्मना न कपलम-वैदेव आत्मना च तान् द्रापस्व । कदति चत् । उच्यते । वस्तो
 सर्वाण्यहानि उत अपि च उपस उप शालोपलक्षिता राज्ञी । मरुपन्तसयोग द्वितीया ।
 सर्वेण्यह मु सर्वांसु राजिषु क्षपय । हे त्मनाम्भः । तीक्ष्णमुखाम् । रक्षस राक्षसान् उक्तप्रका
 रण क्षपयित्वा स एव त्वम्^२ प्रात दह प्रत्येक दह । न किञ्चिद्दृष्ट-यमित्युदात्तत्यर्थ^३ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टक पञ्चमाध्याय सप्तविंशोऽर्चः ॥

१ भक्ति अ, नास्ति कु वि २ ददाति लय कु ३ मरुर्थे कु ४ नास्ति कु ५ उच्यते कु
 ६ नास्ति वि भ ७ कुज् वि भ ८ 'ज्वाल ल भ' ९ ह्ययम् मे १० अनेह
 मूको ११ नास्ति मूको १२ १२ मुद्रितम् वि १३ हे राजन् अ कु १४ नास्ति अ
 १५ क्षा अ १६ अह कु १७ 'त्वन अ १८ नास्ति वि भ' १९ क्षपय वि भ,
 २० ददाति वि लय २१ तान् मूको

अथा नो अग्र कृतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नुः । अग्ने । कृतिभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० अथ नः पालयाम्नात् हे अग्ने ! कृतिभिः स्वैः पालनैः । कृ । गायत्रस्य प्रभर्मणि गायत्रे नाम सामविशेषः, 'साममात्रं वा', गीयमानत्वात् । विभक्तिर्वोरणार्थः । गायत्रे यत्र धार्यते न स्पश्यते । क्रियते इत्यर्थः । स गायत्रस्य प्रभर्मा सोमवाना, यत्र च । न सोमपाये पुत्र केवलं । किं वदि । विश्वासु धीषु सर्वेषु दत्तोपूर्णमासादिषु कर्मसु हे वन्द्य ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अग्ने ! कृतिभिः^१ गायत्रसाध्नः^२ प्रभर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्तुत्य !^३ ॥ ७ ॥

मुद्रल० विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वन्द्य । स्तुत्य ! हे अग्ने ! गायत्रस्य गायत्रसाध्नः प्रभर्मणि प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति नः अस्मान् कृतिभिः स्वदीपैः पालनैः अथ रक्ष ॥ ७ ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वासु पृतसु दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नुः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसाहम् । वरेण्यम् । विश्वासु । पृतसु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० नः असाह्यं हे अग्ने ! रयिम् आ भर । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । सत्रासाहम् सदा संपूर्णं अभिभविष्यारम् वरेण्यम्^१ अरुह्यं सर्वेषु संप्रामेषु दुष्टरम् 'अवतिरति' (निघ २, १९) इति^२ बधकर्मसु पाठान् तिरतिर्वधार्यः^३ । दुर्दिसम् । शत्रुभिः दुरपहरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'आ भर असाह्यम् अग्ने !'^४ रयिम् बहुसङ्घम् वरणीयं सर्वेषु सङ्ग्रामेषु उत्तुमशक्यम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! रयिम् धनम् नः अस्मभ्यम् आ भर प्रयच्छ । कीदृशम् । सत्रासाहम् दुष्प्र-
वेप दारिद्र्यस्य नाशकम् वरेण्यम् सर्ववैरणीयम् विश्वाहृ पृत्य सर्वेषु सङ्ग्रामेषु दुष्टरम्
शत्रुभिरुत्तुमशक्यम् ॥ ८ ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुं पोषसम् । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नुः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिम् । विश्वायुंऽपोषसम् । माडीकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

स्कन्द० अस्मभ्यं हे अग्ने ! सुचेतुना शोभनेनानुग्रहपरं चित्तं रयिम् विश्वायुषोपसम् सर्वस्व-
धायुषि पोषकम् । यावज्जीने पुष्टिकरमित्यर्थः । माडीकम्^१ सूत्रं सुखने । सुस्वपितारम् आ^२ पेहि
आभिसुखयेन देहि जीवसे जीवनायास्नाकम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ पेहि अस्मभ्यम् अग्ने ! शोभनञ्जानेन मनसा धनम् सर्वमनुज्यानां पोषकम् सुस्व-
पितृ^३ जीवनाय ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति वि. २. नः वि' अ'. ३. उदी वि'. ४. 'वक्ष्यत सत्राः वि' अ'. ५. एषः
वि' अ' छ. ६. वरणीयम् अ. ७. अवति उत्तु कु वि' अ' भवति गति अ. ८. रयि व मुको. ९. हरि'
मुकी. १०-१०. आभटापये वि' अ'. ११. नास्ति अ. १२. नास्ति कृ. १३. 'विपार' वि' अ'.

मुद्रल० हे अग्ने ! नः अस्माकम् जीवसे जीवनाय हुवेदुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तम् रमिम् धनम् आ
वेदि स्थापय । कीदृशम् । माडीकम् सृडीकं सुखं तवेतुभूतम् विश्वायुपोदसम् सर्वसिद्धायुषि
वेहादेः पोषकम् । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमप्रये । भरस्व सुम्नयुगिरिः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्रये । भरस्व । सुम्नयुः । गिरिः ॥ १० ॥

स्कन्द० पूताः शुद्धा निर्दोषाः तीक्ष्णदीप्तये वाचः हे गोतम । आत्मन एवायम् अन्तरात्मन
वामन्द्रणं प्रेषय । हे मदीयान्तरात्मनित्यर्थः । अग्नये प्र भरस्व प्रभर प्रापय । उच्चारये-
त्यर्थः । सुम्नयुः सुप्तकामः सन् । गिरिः स्तुतिरूपाः ॥ १० ॥

षेडूट० प्र भरस्व उग्रतेजसे शुद्धा वाचः गोतम ! आग्नये सुप्तमिच्छन् गारुणीया वचनीयाः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे गोतम । सुकद्रष्टः ! सुम्नयुः सुप्तं धनमात्मन इच्छंस्वम् तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालाय
आग्नये पूताः शुद्धाः वाचः अग्नेर्गुणान् सम्यक् अभिदधतीः गिरिः स्तुतीः प्र भरस्व प्रक-
र्षणं सम्पादय ॥ १० ॥

यो नो अग्रेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिद् वृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः । अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

स्कन्द० यः अस्मान् हे अग्ने ! अभिदासति^१ उपक्षपयति^२ अन्ति अन्तिके दूरे च । पदीष्ट सः
पदिरत्र शुद्धोऽपि सोपसर्गाधीं^३ द्रष्टव्यः । विपदायां सः । विनश्यतु स^४ इत्यर्थः । अस्माकम्
तु वृधे^५ 'वृद्धये भव' त्वम् । वृद्धिं कुर्यात्त्यर्थः ॥ ११ ॥

षेडूट० यः अस्मान् अग्ने । अभिदिनति^६ अन्तिके दूरे वा, नश्यतु सः । अस्माकम् एव
भव वर्धनाय ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! नः अस्माद् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशे च स्थितः सन् यः शत्रुः
अभिदासति उपक्षपयति, सः शत्रुः पदीष्ट पठतु नश्यतु । त्वं च अस्माकम् इत् अस्माकमेव
वृधे वर्धनाय भव ॥ ११ ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिर्ग्री रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः । विचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

स्कन्द० सहस्राक्षः^७ अक्षिशब्देन अत्राक्षिस्थानीयत्वात् ज्वाला उच्यन्ते । सहस्राक्षिस्थानीयज्वालः । विचर्षणिः^८

१. प्र इत् विं अ. २. तति मनिष्ठपति अ. ३. *पति मूको. ४. गांवे म कु. ५. नास्ति
अ. ६-९. नास्ति अ. ७. 'वि(विचर्षि)वि' विं अ. ८. एतच्छि अ; नास्ति कु ति. ९. नास्ति मूको.

विद्रष्टा अग्नि रक्षांसि सेधति^१ सेधतिरत्र सामर्थाद्विस्तार्ये । हिमसिद्धि । होता च सन् वशेषु गुणोति
स्तौति देवान् उच्यते प्रशस्य ॥ १२ ॥

पेङ्कट० अनेकज्वाल विद्रष्टा अग्नि रक्षांसि निरुमति, होता स्तौति च^२ देवान् प्रशस्य ॥ १२ ॥

मुद्गल० सहस्राक्ष असख्यातज्वाल. विनर्पणः विशेषेण सर्वेषु द्रष्टा अयम् अग्नि रक्षांसि सेधति
प्रतिवेधति यज्ञाच्चिर्गमयति । स चाग्नि. उच्यते. उच्यते. शशैरस्माभि स्तुयमान सन् होता
देवानामाह्वाता मूत्वा गुणीते तान् स्तौति ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठाधिशो बर्गः ॥

[८०]

इत्या हि सोम इन्मदे^१ ब्रह्मा चकार^२ वर्धनम् ।

शर्विष्ठ वज्रिभोजसा पृथिव्या निः शशा अहिर्मर्चन्ननु स्वराज्यम् । १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओर्जसा । पृथिव्या । नि । शशा । अहिम् । अर्चन् । अनुं । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'एन्द्रगुणम्' । उच्यते सूक्तम् ऐन्द्रम्^१ इन्द्रवैश्वम् । 'हि शब्दो यस्मादर्थे' । यस्मात् इत्या^२ अनुवा
'वक्ष्यमाणेन प्रकारेण' सत्यम् वा । सोमे इत् मदे 'यस्य च भावेन' (पा २, १, १०)
इत्यपि सप्तमी । उच्यते द्रुतश्च छणभूतयोग्यविद्यापद्याहार । सोमे मदेकरं उच्यते ।
ब्रह्मा चकार ब्रह्मन्शब्देन^३ ब्राह्मणशब्देन समानार्थे । आत्मन पृथापमपरोक्षरूपेण प्रथम-
पुरुषेण निर्दिष्टः । अथ गौतमो नाम ब्राह्मण होता वा करोति । वर्धनम् पृथिव्यै स्तोमम् ।
यस्मादिति यथानात् उच्यते^४ इत्याहार्ये । यस्मात् हे शर्विष्ठ । वज्रिन् । स्वन् ओर्जसा पृथिव्या
'पृथिवी' (निय १, ३) इत्यन्तरिक्षानाम् । अन्तरिक्षात् । नि शशा अहा स्तुतमती । साम-
र्थायाग्राहणार्थवर्धये । निर्गमय । भूमौ पातयत्यर्थः । कम् । उच्यते । अहिम् मेघम् ।
पृथिव्यैत्यर्थः । अर्चन् अमु अर्चन् पृथायाम् । अनुप्रायन् स्वराज्यम् आत्मीय श्रेष्ठोपवाधिरस्यम् ।
आधितानुशब्देन आधितस्य पर्यये^५ । कीदृशो हि स प्रभुः यो नानुमाहकः ॥ १ ॥

पेङ्कट० 'इत्यम् हि सोमे' मदेकरं त्वया पीत सति ब्राह्मणस्य वर्धनम् स्तोत्रम् यज्ञः । बलवत्तम् ।
यज्ञः । बलेन स्तुतिजनितेन पृथिव्या निश्चलितवानसि^६ अहिम् । अथ यास्क — 'अर्चन् सो
ऽनुप्रायन् स्वराज्यम्'^७ (वा १२, ३४) इति ॥ १ ॥

१. नास्ति अ ति २. नास्ति ति अ^१. ३. नास्ति ति ४. ५. दिने^२ कु. ६. 'यम् अ
११. 'ना' वच^३ अ. ७. ८८०^४ कु. ८. नास्ति मूको ९. पूर्ये ठे अ. १०-१०. नास्ति क्व
११. नि उति^५ अ कु. निरुप्राय^६ दि^७ अ^८. १२. १२८^९ दि^{१०} अ^{११} कु.

मुद्रल० 'इत्था' इति षोडशस्य सप्तमं सूक्तम् । गीतम अपि १ । पृक्कि छन्द १ । इन्द्रो देवता ॥

हे श्वेष्ठ ! जतिशयेन चलवन् । वज्रिन् । वज्रवज्रिन् । इत्था हि इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मद् मद्करं हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति प्रज्ञा प्राज्ञाण स्तोत्रा वर्धनम् तव वृद्धिकरं स्तोत्रम् चकार अनेन सूक्तेन कृतवान् । इत् पादपूरणम् । अतस्त्वम् ओजसा बलेन प्रथिव्या सकारात् अहिम् भागस्य इन्द्रार वृत्रम् नि राजा नि शत्रवेण अज्ञा । ना वाधस्वति शासनं कृत्वा पृथिव्या सकारात् निरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यम् स्वस्य राज्यं रात्रत्वम् अनु भन्तुलक्ष्य अर्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

स त्वामदद् वृषा मटः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरद्भयो जघन्यं वज्रिन्नोजसार्चन्तु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

स । त्वा । अमदत् । वृषा । मर्द । सोम । श्येनाभृत । सुत ।

येन । वृत्रम् । नि । अत्ऽभ्य । जघन्यं । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

स्कन्द० स त्वा अमदत् मद् वृषी । तपितयात् । वृषा^१ वपिता । परस्मै सोम पीतन्द्रो वर्षति तदिदं सोमं पृषोपचर्यते । मद् मद्करं सोम । श्येनाभृत । अत्रैतरेयब्राह्मणाधीतमितिहासमाचक्षते— सोमो वै राजा अमुष्मिन् लोकं जासीत् । त देवाश्च ऋषयश्चभ्यध्यापयन्, कथमयमस्मात् सोमो राजा भागच्छदिति तेऽयुवन् छन्दसि, यूयं न इमं सोमं राजानमाहरतेति । तानि तपेति प्रतिपद्य^२ सुपर्णरूपाणि मृतोदपतदिति । तेषां जगती प्रथमोदपत् । सा अर्धं मध्वनी गत्वाऽध्याम्यत् । सा दक्षिणा च^३ तपश्चाहरत् न सोमम् । अथ^४ त्रिष्टुब्धपत्त् । सा भूयोऽर्धाद्भवती गत्वाऽध्याम्यत् । सा दक्षिणामाहरत्, न सोमम् । अथ गायत्र्युदपत्त् । सा गत्वा सोमपातान् भीषयित्वा पत्रया च मुखेन सोमं परिगृह्णाऽऽहरदिति (तु ऐरा ३, २५, २६) । तदतदुच्यते— श्येनाभृत^५ इति । श्येनरूपया गायत्र्या जाभृत^५ श्येनाभृत । तुष्ट अभिपुष्ट । य कीदृश सोम । उच्यते । येन हेतवियं तुष्टीया । मन हेतुना । य पीत्वा पातुं वेत्यर्थः । इन्द्रं मधम् अद्रव कपामार्गाय त्रिर्बन्ध निश्रयेण हसि इत्ययम् वा । हे वज्रिन्^६ स्वन् ओजसा । अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स त्वा^१ अमदत् वृषा^२ सोमं मद्करं श्येनाभृत, येन^३ वृत्रम् अन्तरिक्षादपि^४ निर्जप्यं वाज्रन् । बलेन ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् स सोमं अमदत् अमदयत् हर्षं प्रापयत् । कीदृशं सोम । वृषा सैचनस्वभावं मद् मद्करो हर्षकरं । श्येनाभृत श्येनरूपमापद्यया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिव सकारादाहृतं मुष्टं अभिपुष्ट । हे वज्रिन् । वज्रवज्रिन् । येन पीतेन सोमं ओजसा बलकरेण अद्रव अन्तरिक्षसकारात् वृत्रम् निर्बन्धं हतवानसि । अन्वत् पूजयन् ॥ २ ॥

१ नास्ति मे २ नास्ति ति ३ प्रापय अ ४ नास्ति मूको ५ नास्ति कु.
६ 'घातय अ ७ नाहः अ ८ त्वाम् अ' ९ ९ युष्टितम् अ' १० 'दपि बलेन मूको.
११ 'का करी मे'.

प्रेक्ष्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इन्द्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जयां अपोऽर्च्वन्तु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र। इन्द्रि। अभि। इन्द्रि। धृष्णुहि। न। ते। वज्रः। नि। यंसते।

इन्द्रं। नृम्णम्। हि। ते। शवः। हनः। वृत्रम्। जयाः। अपः। अर्चन्। अन्तु। स्वराज्यम् ॥३॥

स्कन्द० प्र इहि प्रगच्छ । प्रगम्य च अभि इहि अनिगच्छ । अभिगम्य च धृष्णुहि धर्मं अभिभव शत्रून् । किं कारणम् । यस्मात् ते एव वज्रः न नि यंसते न नियम्यते केनचित् । केनचित्-रोदुं न शक्यत इत्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र ! नृम्णम् हि ते शवः यस्मान्मृगं शत्रुभूतानामपि मनुष्याणां नमनकरं तव बलं लप्सात् हनः यदि वृत्रम् । इत्या च तदन्तर्भूता जयाः अपः । अर्चन् भवु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा ३,५,१) इति लोट् । तव वज्रः प्रैति अभ्येति धर्मयति च । न कश्चिन्नियम्यते तव वज्रः । इन्द्रस्यैवानुशासनम् । इन्द्र ! नृम्णम् हि तव बलम् । नृन् नमयति । यदि वृत्रम्, उदकारि च जय ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! प्र इहि शक्येण गच्छ, अभि इहि इन्द्रज्याद् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्तुहि । प्राप्य च धृष्णुहि ताद् शत्रून् अभिभव । तथा ते एव वज्रः न नि यंसते शत्रुभिर्न नियम्यते । अग्रतिहतम-तिरित्यर्थः । तथा ते शवः स्वर्दीपं बलम् नृम्णम् नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकम् । हि यस्मादेवं लप्साद् वृत्रम् असुरम् हनः यदि । ततोऽनन्तरं तेन निरुद्धाः अपः उदकारि यथाः अपः । नृवं हत्वा तेनावृत्तमुदकं लभस्वैत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

निरिन्द्रं भूम्या अधि वृत्रं जघन्थु निर्विवः ।

सृजा मरुत्वतीरवं जीवधन्या इमा अपोऽर्च्वन्तु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः। इन्द्रः। भूम्याः। अधिः। वृत्रम्। जघन्थुः। निः। दिवः।

सृजः। मरुत्वतीः। अर्चः। जीवधन्याः। इमाः। अपः। अर्चन्। अन्तु। स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! भूम्याः अधि अधिताब्दः 'अधिरादी अनर्धदी' (पा १,५,१३) इत्येवं कर्मप्रत्ययतोयः पदप्रत्ययः । पत्नीनिर्देताचार्यायेति वाच्यतेपः । भूम्या अधाय । इन्द्रम् निः जघन्थु निर्वचयेत् यदि । न च केनत्याय भूम्या अधाय । किं उच्यते । निः दिवः दिवोऽप्यर्थात् निर्वचन्थु । उभयोरपि देवमनुष्ययोरर्थायेत्यर्थः । अथवा भूम्या अधि इत्यधिताब्दः उपरिभागे । षोडश भूम्या दिवदशोदरि अत्यन्तोद्यो मेघः तं निर्वचन्थेति । निर्वच्य च^२ एव मरुत्वतीः अर्च भवद्यत् इहि मरुत्वतीः । दान्तेन मरुतो यासां सन्ति ता मरुत्वरायः । स्वराज्यायो मरुत्वा या^३ दानुं समर्थाः, नान्याः कश्चिद्विरथः । जीवधन्याः धनमेव धन्यम् । स्वर्धिषो

१. कारित अ ति. २. कारित दि^३ अ^३. ३-३. 'अन नृणांकिन्द्र हि दि^३ अर्च'. ४. कारित अ.
५. कारित कु ति. ६. वे अ कु.

पात्रप्रत्ययः । सर्वजीवानां घनभूताः । अथवा धन्या इति चिनोतिः प्रीणभार्यस्य इदं रूपम् । सर्व-
जीवानां प्रीणयित्रीः । इमाः अयः वृष्टिः कक्षगाः । अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० पावाशुधिव्योः वृत्रम् निः जघन्य । स त्वम् मरुत्वतीः मयः अब सृज, यामिः जीवा धन्या
भवन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । भूम्याः अधि भूलोकस्योपरि वृत्रम् निः जघन्य निःशेषेण हत्वानसि । तथा दिवः
द्रुलोकात् निः जघन्य । इत्वा च इनाः अयः वृष्ट्युदकानि अब सृज मयः पातय । कीदृशीरपः ।
मरुत्वतीः मरुतिः संशुक्ता । जीवधन्याः जीवाः प्राणिवः धन्याः गृता यामित्वाः ।
धन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोषतः सानुं वज्रेण ह्रीक्षितः ।

अभिक्रम्यार्चं जिघ्रतेऽपः सर्माय चोदयन् कुर्वन्नु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोषतः । सानुम् । वज्रेण । ह्रीक्षितः ।

अभिक्रम्य । अर्चं । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः इत्ययं दोषतः कुप्यतिक्रमाऽयम् (तु. निघ २, १९) । कुप्यतः सायुम् समुच्छ्रितं प्रदेसे
वज्रेण ह्रीक्षितः क्रुद्धः सन् अभिक्रम्य^१ अत्र जिघ्रते हन्ति । वृष्टिकक्षणा अयः सर्माय सरणाय भूमि
महि गमनाय चोदयन् । वृष्टिपातार्थमित्यर्थः । अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० इन्द्रः इत्ययं भूत्वतः^२ समुच्छ्रितं प्रदेसान् वज्रेण क्रुद्धः सन् अभिक्रम्य 'अयं हन्ति,' उदकानि
सरणार्थम्^३ चोदयन्^४ सर्माः स्तोत्रा हरमे^५ ॥ ५ ॥

मुद्रल० शीक्षितः क्रुद्धः इन्द्रः अभिक्रम्य भानिसुक्येन गत्वा दोषतः शूनं कर्मानस्य वृत्रस्य
सायुम् समुच्छ्रितं हनुप्रदेसान् वज्रेण अब जिघ्रते मरुतिः किं कुर्वन् । अयः वृष्ट्युदकानि
सर्माय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ ५ ॥

इति प्रथमादके पञ्चमाध्याये पञ्चमश्लोको वर्गः ॥

अधि सानुं नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मुन्द्रान इन्द्रो अर्चयत् सः सारिष्यो ग्राह्यमिच्छत् कुर्वन्नु स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानुं । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतपर्वणा ।

मुन्द्रानः । इन्द्रः । अर्चयत् । सारिष्यः । ग्राह्यम् । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

१. अभिक्रम्य अ. २. कुर्वन् किं. ३-४. भाव्यारवि क; 'इत्' कर्त्त. ५. मरुत्वा-दि' अ.
५-५. कश्च स्तोत्रा हरमा इति किं अ; कश्चोत्तोत्रा गत्वा इति किं अ; मरुत्तोत्रा गत्वा इति कर्त्त; मुद्रितम् क.

स्कन्द० अधि इत्युपरिभावे । सानो सानुन समुच्छ्रितस्य प्रदेक्षस्य नि चित्रते नियमेन मेघमर्यादं
 इन्द्र । वज्रेण शतपर्वाणा पर्वरातोपेतन । अत्यन्त हृष्टैरपर्ये^१ । मन्दान मोदमान । तुष्यशिरपर्ये ।
 क । इन्द्र । केन । अन्यस तृतीयायै पठ्ये । सोमवश्रणेन वज्रेण^२ । कस्मात् द्विचित्रते^३ । उच्यते ।
 यस्मात् शिरस्य सखीनामर्थांशं शत्रुम् भूमिं प्रवि गमनम् इच्छति । कस्य । सामर्थ्याद् वृष्टि
 लक्षणानामयाम् । अर्चन् 'अनु स्वराज्यम्' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० समुच्छ्रित वेधे मेघं निहन्ति वज्रेण पर्वरातोपेतनं मोदमान इन्द्र सोमेन, सखिन्य गमनम्
 इच्छति आत्मानं प्रवि ॥ ६ ॥

मुद्रल० इन्द्र शतपर्वाणा शतस्यस्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानो अधि नि चित्रते अधि सप्तमर्या
 युवादी । समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोटादी स्थाने निवरां दिनस्ति । स च इन्द्र मन्दानः मन्दमान
 स्त्वमान सन् सखिन्य समानव्यानेभ्य स्तोतृभ्य अन्यथ* भद्रस्य शत्रुम् मार्गदुपायम्
 इच्छति । अथ्वद् पूर्ववद् ॥ ६ ॥

इन्द्र तुभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तं वज्रिन् वीर्यम् ।

यद्द त्वं मायिनं मृगं तपु त्वं मायया वधीरर्चन्नुं स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्विऽव । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
 यत् । इ । त्वम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊँ इति । त्वम् । मायया । अर्चन् । अनुं । स्वराज्यम् ॥

स्कन्द० हे इन्द्र । तुभ्यम् पदार्थे 'चतुर्थ्यंशः । तव । हे अद्विव ।' अथ सोमोऽभिपव्रावाण, वदन् ।
 'अथवा अद्विमेव', तेन हन्तव्यम वदन् । मघाना ह्यशिरपर्ये । अनुत्तम् अप्रेरितम् । अनभि
 मूलपूर्वे कन्चिदशिरपर्ये । हे वज्रिन् । वीर्यम् सामर्थ्यम् । येन किं वृत्तम् । उच्यते । यद् इ
 त्वम् यद् त्वमिति विविद्वावपि समानाधिकरणा । उभयत्र च तृतीयायै द्वितीया । इन्द्रादर्थ
 पदप्राण । यन तेन । मायिनम् मृगम् मृगनात्मानमसुर मार्गणीय वा मेघम् । उच्छ्रित्युधे
 योभ्यायसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहायै । यमन्थे नादादनुयद् इन्तुम्, तम् त्वम् स्वया मायया अर्चन् ।
 अर्चन् 'अनु स्वराज्यम्' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । तव एव कन्चिदशिरसितम्* वीर्यम्^१ वज्रिन् । अद्विराख्यात्यभित्रानिति 'वज्र
 एवोक्तः'^२ । यद् यद् इत् त्वं माययिन्मा मृगानुत्तम् अपश्य ऽ त्वं त्वं मायया एव इत्तम्^३ ॥७॥

मुद्रल० हे अद्विव । वादनरूपमेघयुक्तं वज्रिन् । यद् यद् इन्द्र । तुभ्यम् इत् त्वं त्वं वीर्यम् सामर्थ्यम्
 अनुत्तम् शत्रुभिरशिरसृत्तम् । यद् इ यस्मात् खलु मायिनम् माययिन्मा त्वम् त प्रसिद्धं
 वदयितारम् । शोकापद्रवकारिणमित्यर्थ । मृगम् मृगरूपमापद्यन् तम् वृत्रम् त्वम् अवि मायया
 एव अथवा इत्तवानसि । अन्यन् पूर्ववद् ॥ ७ ॥

१. इत्येव मूको २ नास्ति अ ३ 'ति अ. ४ इ वास्ति मूको. ५ नास्ति दि' अ' इ
 छ टय. ६ पर्वरातेन वि' छय ७७ मुदितम् ति ८८ यथाद्विमे' ति ९ नास्ति वि' अ'
 १० 'विदन्विदिति' छय ११ नास्ति वि' छय. १२-१२. वज्रेणोत्तं वि' छय १३-१३ मुदितम्
 वि' अ' । 'विन्. क. † 'एव(१) अ. वि' अ. 'एव' कु

वि ते वज्रांसो अस्थिरन्नवतिं नान्याइ अतुं ।

महत् तं इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्नतुं स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रांसः । अस्थिरन् । नवतिम् । नान्याः । अतुं ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० ते तव स्वभूताः वज्रासः वज्राः वि अस्थिरन् विपूर्वस्तिष्ठतिर्गत्यर्थः । अगच्छन् । कं प्रति ।
उच्यते । नवतिम् नाभ्याः अतुं अनुशब्दो 'अनुलक्षणे' (पा १, ४, ८४) इति कर्मप्रयत्नीयः
प्रतिशब्देन समानार्थः । नवतिम् असुरपुरः प्रति । कौटुम्भीः । नाभ्याः नावा ऋषाः । सर्वत्र
उदकेन परिक्षिता इत्यर्थः । किञ्च महत् तं हे इन्द्र वीर्यम् । बाहोः च ते बलम् हितम्
भाहितम् । स्वबाहुयलेनैव चास्ति बलवान् न सहायबलेनेत्यर्थः । कौटुम्भस्य । उच्यते । अर्चन्
ते इत्येतेन दृष्टान्तेन सामानाधिकरण्यात् दृष्ट्यर्थे प्रथमैषा । अर्चतः अतुं स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तव भावधानि प्रदिष्टान् नवतिसंख्याः नदीः अतुं । महत् ते इन्द्र वीर्यम् बाहोः च
तव बलम् निहितम् ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० हे इन्द्र ! ते तव वज्रासः वज्राः स्वस्वकायास्त्रिगोत्रान्यावुधानि नाभ्याः नावा ऋषाः नवतिम्
नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीः अतुं उच्यते वि अस्थिरन् विविधम् अस्थिरम् । सर्वत्र
भ्याप्य वर्तमानं वृत्रं हन्तुं तव पत्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र ! ते तव
वीर्यम् महत् प्रभूतम् । अन्यैरेषमित्यर्थः । तथा ते बाहोः स्वदीयगोर्हस्तयोः बलम् हितम् निहितम् ।
स्वदीयो बाहुं अप्यतिशयेन बलिनादित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

सहस्रं साकर्मर्चतुं परिं शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोर्धतमर्चन्नतुं स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चतुं । परिं । शोभतुं । विंशतिः ।

शता । एनम् । अतुं । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्मं । उच्यते । अर्चन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे मदीयाः पुत्रपौत्राः ऋषिजः ! वा सहस्रम् सहस्रसंख्याकाः सन्तः साकम् सह अर्चतुं
स्तुव इन्द्रम् । परिं शोभतुं विंशतिः श्लोभतिरर्चतिकर्मा (उ. निघ ३, १४) । विंशतिसंख्याकाः
सन्तः परिश्रुतः । सहस्रार्धितिसंख्याभ्यां चात्र सम्भक्तिसंख्या उच्यते । यावन्तः सम्भक्त्यस्तावन्तः
स्तुयेत्यर्थः । कस्यत् । उच्यते । शता एनम् अतुं अनोनवुः बहूनि श्लोकादान्तेनमिन्द्रमनु स्तुतवन्तः ।

१. रूपे कु ति. २. नास्ति कु ति. ३. नास्ति अ. ४. एव च अ; एव ति. ५-५. युदितम् ति,
६. बाहो मूको. ७. उन्नाभ्यः अ. ८. संभवो सं मूको. ९. संभवो सं ति.

यस्माच्च मयापि इन्द्राय स्तुतिकक्षणम् ब्रह्म उच्यतम् उपकल्पितम् । कौटशाप । अर्चन् चतु-
र्थ्यर्थे प्रथमैरा । 'अर्चते अनु' स्वराज्यम् । अथर्ववेवमन्यथाऽस्या कचोऽर्धयोऽना । सहस्रमिति
वसुरोचिपो नाम ऋषय हृदामिप्रेताः । कुत परतु—'आ यदिन्द्रश्च ददौ सहस्रं वसुरोचिपः'
(अ ८, ३४, १६) इति सहस्रसंख्याकरवस्य तेषां प्रसिद्धत्वात् इन्द्रस्तुतिकरत्वाच्च । अर्चन्
परिहोभय इत्येवमपि लक्ष्ये लोड् । व्यत्ययेन मण्यन्मपुरुषः । विंशतिरित्यङ्गिरसोऽभिप्रेताः^१ । यद्यपि
इनाङ्गिरस इति ऐविशासकाः स्मरन्ति, तथापि^२ बृहस्पत्यादिभ्रातृपेक्षया विंशतिसंख्यावचनम् ।
सहस्रसंख्याका वसुरोचिपः विंशतिसंख्याकाऽङ्गिरसः सदेन्द्रमस्तुवदित्यर्थः । शतैवमित्यपि
वैश्वानसा नाम ऋषयोऽभिप्रेताः । ते हि प्रसिद्धास्तदाः^३ । तथा च^४ शौनकेन वक्ष्यते—'एव-
मेत्युपमः सूर्यं शतं वैश्वानसा विदुः'^५ इति । शतसंख्याकाश्च वैश्वानसा पुनमस्तुवदित्यर्थः ।
अथैरापि स्तोत्रमिन्द्राय ब्रह्म उच्यतम् । अर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

षेड्डट० इन्द्रं सहस्रसंख्याकाः सह स्तुत । परिगायत^१ विंशतिसंख्याकाः^२ । शतानि स्तोत्राणामेवमिन्द्र-
मविसायेन अनु वस्तुवन् । इन्द्राय सर्वं स्तोत्रं स्तोत्रभिः उच्यतम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० सहस्रम् सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकम् अर्चन् एवमिन्द्रं युगपदेवाङ्गवन् । तथा विंशतिः
पोषदाङ्गिजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमित्वा केति विंशतिसंख्याकाः । तेषां वा विंशति-
संख्या सा परि स्तोभत परितः सर्वतोऽस्तौत् ।^३ तथा च शता शतसंख्याका ऋषयः एवम्
इन्द्रम् अनु अनोवतुः पुनःपुनरस्तुवन् । अन्ना एव इन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमममम् उच्यतम् वातुदुर्ध्वं
कृतम् । अत एवविध इन्द्रो बृध्ननद्वित्यर्थः । अन्यत् पूर्वपर ॥ ९ ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।

महत् तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ अस्तुजदर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्त्यं । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । अस्तुजत् । अर्चन् । अनु । स्पृशाम्यम् ॥ १० ॥

स्कन्द० महत् तत् अस्य इति उच्छब्दाच्छब्ददोऽभ्याहार्यैः^१ । येन इन्द्रः वृत्रस्य तविषीम् सेनालक्षणी बलम्
निः अहन् । सहसा बलेन । सहः शरीरबलञ्च^२ । महत्तदस्य पौंस्यम् । किञ्च वृत्रम् जघन्वान्
प्रविन्द्रः अघ्नन् सृजति विच्छेदवान्^३ वा । किम् । सानभ्याद् वृष्टिलक्षणा अपः^४ । अर्चन्
^५ इत्यादि पूर्ववत्^६ ॥ १० ॥

षेड्डट० इन्द्रः वृत्रस्य बलम् निः अहन् सहसा च^१ सहः । येन सहसे परं तम् सहः^२ । महत् तत्
अस्य^३ पुंसवन् वृत्रम् इन्द्रं प्रकाशितवानिन्द्र इति^४ ॥ १० ॥

मुद्गल० इन्द्रः वृत्रस्य अमुरस्य तविषीम् बलं स्फोषेन बलेन निः अहन् इत्यन्तम् । सहसा सहसेन
अभिभवसपनेनापुषेन सहः अभिभवसपनेन वृत्रापुषे निरहन् इत्यन्तम् । अस्य इन्द्रस्य तत्

१-१. 'धेतो ज् अ ति' । 'धेतो नः कृ. २. 'वाङ्गि' अ. ३. मय ति. ४. यथापि ति. ५. 'उवाः ति.
१. वि ति. ०. पु. पङ्गुलक्षित्यः (कर्म ९, ११). ८. नास्ति वि' अ. ९. 'य च वि' कर्ष.
१०. संन्यासः वि. ११. वृष्टित्यम् ति. १२. 'व वत् अ ति. १३. सृज्यात् ति. १४. नातः कृ.
१५-१५. नास्ति मूर्च्छा. १६. नास्ति कृ. १८. नास्ति वि. १७. 'एव पु वि' कर्ष. १९. प्रविश्यात् वि' अ.

पौंस्यम् धलम् महत् अतिश्रीढम् । यस्मात्प्रथम् इतम् जयन्वान् हतवान् हत्या च तद्विरुद्धा अपः
भसृजन् तन्माद् वृथाधिरागमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

इमे चित् तर्षं मन्यवे वेपेति भियसा मुही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोर्जसा वृत्रं मरुत्वान् अवधीर्चर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तर्षं । मन्यवे । वेपेति इति । भियसा । मुही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओर्जसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः । अर्चन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥

स्कन्द० इमे चित् अपि तव मन्यवे 'मन्युः' (निघ २, १३) इति श्रोधनाम । भियसा इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । तत्र च 'भीतिधर्मानाम्' (पा १, ४, ३५) इत्यपादानत्वात् पञ्चम्यर्थे चतुर्थ्येवा । श्रोधात् 'भयेन वेपेते' कम्पेते । मुही चावागृधिबीनामितत् (तु. निघ ३ ३०) । चावागृधिष्ये । इमे अपि चावागृधिष्यौ भवतः कुद्वात् विभ्यासौ कम्पेते । किं पुनरन्ये प्राणिन इत्यर्थः । 'कदा । उच्यते' । यत् यदा हे इन्द्र ! वज्रिन् । ओर्जसा इतम् मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः अवधीः । अर्चन् अतु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

षेड्डट० चावागृधिष्यौ तव श्रोधाय भयेन कम्पेते । यत् इत्यम् इन्द्र ! वज्रिन् । यत्नेन इतम् अहुरम् मरुद्भिः सह अवधी ॥ ११ ॥

मुद्रल० मही चित् महस्यी इमे चावागृधिष्यावपि हे इन्द्र ! तव मन्यवे त्वदीयकोषात् भियसा भीत्या वेपेते कम्पेते । हे वज्रिन् । वज्रवन् ! इन्द्र ! मरुत्वान् मरुद्भिर्बुधकस्रवम् भोजसा यत्नेन यत् यदा इतम् अवधीः, तदानीं चावागृधिष्यावपि भयेनाकम्पिपातामित्यर्थः ॥ ११ ॥

न वेपसा न तन्युतेन्द्रं वृत्रो वि वीभयत् ।

अभ्येत्तं वज्रं आयसः सहस्रंभृष्टिरायत्तार्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्युता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । वीभयत् ।

अभि । एतम् । वज्रं । आयसः । सहस्रंभृष्टिः । आयत्तु । अर्चन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० "न वेपसा" 'वेप' (निघ २, १) इति कर्मनाम । प्रत्युद्गरणादिना । न अपि तन्युता कृत्वापित्तुल्यणेन शब्देन । इन्द्रम् इतः वि वीभयत् भावितवान् । किं तर्हि । अभीवेनेन्द्रेण शिशुः एतम् वृत्रम् वज्रं आयसः लोहमयः सममदीको वा । सहस्रंभृष्टिः भृष्टिरभिरुच्यते । सहस्राधिः । आयत अभियतः प्राह । अभीत इन्द्रो वज्रं क्षिप्तवानेवेत्यर्थः । अर्चन् अतु स्वराज्यम्

१-१. युदितम् वि. २. पदवी वि. ३-३. मयेन रे अ; मयेनेर कु. ४. कम्पेते अ कु; नास्ति वि. ५. कुद्वाप वि' अ'. ६. नास्ति वि' अ'; यः वि' लघ. ७-७. नास्ति कु, वि; न वे अ. ८. मरुत्वा... रणा' वि. ९. 'साधीः मूको. १०. 'वहीः मूको.

इत्येवमु यत्रस्य विशेषणम् । यच्चैन्द्रस्य स्वराज्यमर्चनं तत् हस्तस्यमिन्द्रो ब्रह्म-योपसंयते ।
अथवा अर्चयति पृष्टार्थं प्रथमा । अर्चय स्वराज्यमिन्द्रस्य स्वभूतो यत्र इति ॥ १२ ॥

येदुष्टं न वेपने न च गर्नित्तन्वेन इन्द्रम् इव विभीतमकरोत् । वृत्र तु वज्र इन्द्रविष्टं
सहस्रधार अम्यगच्छत् अयोमय ॥ १२ ॥

सुब्रह्मण्डलं इव इन्द्रम् वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कम्पनेन न वि भीभवत् भीत नाकरोत् । तथा
त-यता स्वकायेन कोशेण गर्नित्तन्वेन न वि भीभवत् । अपि च इन्द्रेण विष्टं, आसत्
अयोमयः सहस्रधरि अनेकाभिर्धाराभिर्भुक्तः, वज्रः एनम् इन्द्रम् अभि आयत् इन्तुमाभिःसुष्येनागच्छत् ।
अम्यत् पूर्ववत् ॥ १२ ॥

यत् वृत्रं तर्चाशानि वज्रेण समयोधयः ।

अर्हिमिन्द्र जिघांसतो द्विवि तं वदधे शवोऽर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् वृत्रम् । तर्च । च । अशानिम् । वज्रेण । समऽअयोधयः ।

अर्हिम् । इन्द्र । जिघांसत । द्विवि । ते । वदधे । शर् । अर्चन् । अन्तु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्वुं यद् इन्द्रम् यदा वृत्रम् तव अशानिम् । वज्रेण अशानि, शक्तिरिहोच्यते । त्वेत्पेतेन च
अथदितोऽर्चि वज्रो विशेष्यते नाशानि । युत एतत् । वज्रेण योचनासम्भवात् इन्द्रानेन । च
शान्दुचाशानिमित्येतस्मात्परो द्रष्टव्यः । वृत्रमशानिश्च तदीया तव स्वभूतेन वज्रेण त्रमेव
समयोधय सम्यक् योधितवान् । इत्यनित्यर्थः । अथवा त्वेत्पेतेनाशानित्वेव विशेष्यते । अशानिमिति
तु* द्वितीयार्थे द्वितीया । यदा वृत्र स्वभूतया अशान्या वज्रेण च त्वमेव समयोधय इति । यदति
वचनात्तत् इत्यप्याह्वार्यम् । तत् प्रभृति अर्हिम् हे इन्द्र । जिघांसत नित्यमेव हन्तुमिच्छत
दिव ते वदधे वध वन्द्यते । आशरन्ध । दिव पावत् प्रख्यात्ता गतमित्यर्थः । किं तद् ।
उच्यते । एव वदधम् । अर्चन् इति तु शवसो विशेषणम् इन्द्रस्य वा । यदि शवस ततो
भ्यत्ययेन हुल्लिङ्गत्वम् । स्वराज्यमर्चयति इति । अर्धेन्द्रस्य* तत्, पृष्टार्थं प्रथमा । स्वराज्यम्
हृष्टतस्तत्र शव इति ॥ १३ ॥

येदुष्टं यत् इन्द्रम् इन्द्रेण शवदर्थं विशुष्टाम् अशानिम् च तव वज्रेण सह अयोमय तर्चा अर्हिम्
हन्तुमिच्छत तव अशानिश्रे वदमासीत् वदन्* । प्रसिद्धमभूत् इति ॥ १३ ॥

सुब्रह्मण्डलं हे इन्द्र । वृत्र यदा इन्द्रम् तव हननार्थं तेन सुष्टाम् अशानिम् च तव वज्रेण समयोधय
सम्यक् प्राहार्यं, तदानीम् अर्हिम् आशरत्य हन्तारं वृत्रम् जिघांसतः हन्तुमिच्छत ते तव व
वदम् दिवि वदधे वदमनुस्यूत व्याप्तमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

१. नास्ति अ २. नास्ति कु ३. वेपनेन वि* अ** , वेपनेर वि* ४. नास्ति वि* अ*.
५. *एव वि* ६-९. नास्ति कु. ७७. मण्डिण* कु. ८. *तोऽपि व कु ९. *वेपेतेन वृत्रद्वेदि*
वि. १०. नास्ति अ ति ११-११. नास्ति अ कु. १२. प्राशरत्यशानि वि. १३-१३. स्वराज्यमिन्द्रस्य
इति अ; स्वराज्यम् वि; नास्ति कु. १४. अर्धेन्द्र* १५-१५. नास्ति वि** अ छं. १६. वदन्-
दि* अ** १७. नास्ति वि* छं.

अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित् तव मन्यव इन्द्रं वेविज्यते भियार्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्रं । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अन्तु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० अभिष्टने^१ अभिष्टनः स्तनपितृशब्दः । सप्तमी चात्र 'यस्य च भावेन'^२ (पा २,३,३७) इत्येवं द्रष्टव्या । उच्यतेऽत्र लक्षणभूतयोम्यक्रियापदाभ्याहारः । स्तनपितृशब्दे प्रवृत्ते । ते तव स्वभूते हे अद्रिवः । अद्रिविकारत्वादद्रिवर्जः, तद्वन् । यत् स्याः 'यच्छब्दात् तच्छब्दोऽभ्याहार्यः' यत् स्थावरं तच्च । जगत् च जङ्गमं च । रेजते विभेति भयेन वा कम्पते । न च केवलं स्थावरं जङ्गमं च । किं तर्हि । त्वष्टा अपि तव मन्यवे^३ मन्योः क्रोधात् हे इन्द्र ! वेविज्यते विभी भयचलनयोः । अत्यर्थं चलति । कम्पत इत्यर्थः । भिया भयेन । त्वष्टृप्रवृत्ते चात्र सर्वेषां देवानां प्रदत्तवार्थं द्रष्टव्यम् । देवा अपि तव क्रोधात् भयेनत्यर्थं कम्पन्त इत्यर्थः । अर्चन् अर्चतः अनु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

षेड्ढट० सिंहादे^४ ते बञ्जिन् ! यत् स्थावरं तत् रेजते, जङ्गमं च कम्पते । त्वष्टा च तव क्रोधात् कम्पते भयेन अनिन्द्रं सोमम् 'आहरन् इति'^५ ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे अद्रिवः । बज्रयन् ! इन्द्र ! ते तव अभिष्टने सिंहभादे सति स्थाः स्थावरम् जगत् जङ्गमम् च यत् अस्ति तदुभयम् रेजते कम्पते । त्वष्टा चित् बज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपात् भिया भीत्या वेविज्यते मृतं कम्पते । अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्यां पुरः ।

तरिर्मन्मृगमुत् क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्यां । पुरः ।

तरिर्मन् । नृगम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः । अर्चन् । अन्तु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० नहि इति निपातो न इत्यनेन समानार्थः । नु इति पदप्रारणः । न वयम् यात्^६ व्यर्त्येनात्र नृसकला, द्वितीयामाश्च स्थाने प्रथमा । पाण्डमिन्द्रं कश्चिच्छत्रुम् अधीमसि अधि- गच्छामः । सर्वत्रयूणामुपरि इन्द्रः याता । न कश्चिदिन्द्रस्योपरि गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । वधार्थो^७ चात्र याति । 'अदेर्वात्तरम्' (ऋ १,३२,१४) इति यथा । न कश्चिदिन्द्रस्य^८ हन्तारमधि- गच्छाम इत्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् इन्द्रम् पञ्चम्यर्थं द्वितीयेषां इन्द्रात् । कः वीर्यां वीर्येण परः उत्कृष्टः । यस्माच्च तरिर्मन् इन्ध्रे नृगम् धनम् उत क्रतुम् प्रशाम् देवाः

१. नादित गुणे. २-२. तच्छब्दे यच्छब्दारभ्यां अ. ३. तिह - दे वि' अ'. ४-४. 'रति अ'; 'रन् कु. ५. यात् यात् अ. ६. धे अ. ७. कश्चिदि' कु. ८. 'वीर्या अ; वीर्यां ति.

ओजासि महद्वादिसेनालवणानि बलानि सम^१ दधुः सम्यक्^२ निहितवन्तः । अर्चन्^३ अग्न स्वराज्यम् ।
यस्मात् इन्द्रः^४ सर्वतो वीर्येणोत्कृष्टः धनप्रशासेनावलैश्चोपेत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० नहि वयमितरुततः यान्तः^५ अधिनप्यामो जानीमः — इन्द्रम् कः वीर्येण^६ तरतीति । तस्मिन्
इन्द्रे धनमपि च प्रजानम् देवाः बलानि^७ च सह निहितवन्तः^८ ॥ १५ ॥

मुद्रल० यात् यान्तं सर्वत्र व्याप्यमानमिन्द्रम् नहि तु अधीमसि वयं नक्षत्रगच्छामः । यतो
वयमल्पाः । परः परस्मात्^९ अतिक्रूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानम्
इन्द्रम् कः मनुष्यो जानीयान् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् उग्राह — तस्मिन् इति ।
यस्मात् तस्मिन् इन्द्रे देवाः नृणां धनम् उत अपि च क्रतुम् वीर्यकर्म ओजासि बलानि च
मम् दधुः स्वारथाङ्गुः, तस्मादित्यर्थः ॥ १५ ॥

यामर्थर्वा मनुष्यिपिता दृष्यङ् धियमलंत ।

तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्त्वा समगमतार्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १६ ॥

याम् । अर्थर्वा । मनुः । पिता । दृष्यङ् । धियम् । अलंत ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽर्था । इन्द्रे । उक्त्वा । सम् । अगमत् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥

स्कन्द० याम् अर्थर्वा नाम अपि. मनुः च पिता । कल्प । सामर्थ्यात् मानवानाम् । दृष्यङ्^१
धियम् यागाख्यं कर्म अलंत^२ ततःन्तः । इत्यन्त इत्यर्थः^३ । तस्मिन्^४ श्रीकृष्णपीपतिनिर्देशा-
यत्वात्^५ व्यत्ययेनात्र सुल्लिङ्गता । तस्याम् । ब्रह्माणि इति लक्षणान्यद्ब्रह्मानि । पूर्वथा पूर्वकर्मसिच ।
इन्द्रे उक्त्वा स्तोत्राणि च समगमत् सहगतान्यभूयन्^६ । कोदुरो इन्द्रे । उच्यते । अर्चन् अग्न स्वराज्यम् ।
अथवा अर्थर्वाङ्गीनामपि महर्षीणां यागेषु इवापि स्तोत्राणि च केवलैर्द्विविधाभ्यासम्, किं
पुनस्मद्विधानामिति^७ समस्तार्थः ॥ १६ ॥

बलभीतिनिवास्थेतामृगार्गमसहृदिम् ।

मनुष्यसुतइक्रे स्कन्दस्वामी ययामति ॥

इति भर्षुवसुतइक्रे स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० याम् अर्थर्वा मनुः च पिता मानवानाम् दृष्यङ् च धियम् अतस्मिन्, तस्मिन् सर्वेस्मिन्
कर्मणि पूर्वप्रातिव यज्ञेषु इन्द्रे स्तोत्रप्राप्तानि समगच्छन्त । अर्चन् योऽन्वाहो स्वराज्यम् इति ॥

^१इति पञ्चममप्यायं व्याकरोद् प्रथमेऽष्टके ।

लोहितस्वर्षु कुळे मातो माधयो वेङ्कटासमद्रा^१ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताप्याख्याने

प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. नास्ति मूको. २. दगे लान् विं अ. ३-२. नास्ति विं अ. ३-४. दितवत् विं अ. ५. परस्मात्
मूको. ६. अह २१ अ. ७. नास्ति अ. ८. नास्ति कु. ९. नास्ति अ टि. १०. 'तिहरो. प्रति' कु टि
'धीमसि अ. ११. 'अहवसुत कु. १२. 'तस्मिन् द्विविधानामिति अ. १३-१४. नास्ति कु. † 'यत्न विं अ.

मुद्रल्ल० अथर्षा एतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतः मनुः च दध्यद् अथर्वणः पुत्रः
 एतत्संज्ञक ऋषिश्च याम् धियम् यत्कर्म अहत अकुर्वन् । तस्मिन् कर्मणि यानि ब्रह्माणि इविलक्ष-
 णान्यद्वाणि उक्त्वा शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति, तानि सर्वाणि तस्मिन् इन्द्रे सम् अमृत
 समागच्छन्त । दद्यान्तः । पूर्वथा पूर्वेषामन्वेषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा इवीपि स्तोत्राणि क्षेत्रेषु
 सङ्गच्छन्ते तद्वत् । य इन्द्रः स्वराज्यम् त्वस्थ राजत्वम् अनु अर्चेन् भजतु पूजयन् । वृत्रवधादिक्रमेण
 कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयद्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकत्रिंशो वसः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभान्धे प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पक्षौ अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्षौ अशुद्धम्	शुद्धम्
V	१५ 'मठानाम्	'मठानाम्	"	२२ शब्दः	शब्दः
३	२६ वाऽत्रिदि°	वा अत्रिदि°	३७	१८ मर्याः मनुष्याः	मर्याः! मनुष्याः!
९	३ नेमिः	नेमिः,	४३	३ वज्रयुक्त	वज्रयुक्तः
१०	१९ अद्विरः,	अद्विरः!	"	९ सूर्यमारो°	सूर्यमारो°
१०	२१ अग्रे	अग्रे!	४४	४ युदेपु	युदेपु
१२	१० तान्	तान् तेषां	४६	३ स्वकीयेन	स्वकीयेन
१५	२५ नेतारो	नेतारी!	"	१५ अस्मा°	अस्मा°
१५	२७ मरी।	मरी!	४८	१९ 'मंसु	'मंसु
"	" 'नोपेतौ	'नोपेतौ!	४९	२० विवि°	विवि°
१६	१९ ऋतावृषी	ऋतावृषी!	"	२७ समुन्द्रद्व	समुद्रः द्व
"	२० वर्धितारो	वर्धितारो!	५४	६ अस्मे	अस्मे
"	२३ ऋतस्पृशौ	ऋतस्पृशौ!	५६	३४ 'स्रष्ट	'स्रष्ट
"	" स्रष्टारो	स्रष्टारो!	५९	३२ †	†
१७	४ ऋतावृषो	ऋतावृषी!	"	" †	†
"	" वर्धयितारो	वर्धयितारो!	"	१७ स्तोत्रम्बो	स्तोत्रम्बोऽ
"	" ऋतस्पृशा	ऋतस्पृशा!	"	३१ ङ	ङङ
१९	२६ एकधन°	एकधना°	६१	१२ पुनरिन्द्रस्य	पुनरिन्द्रस्य
२०	२४ 'तद्विशे°	'तद्विशे°	"	२७ संभक्त्याम्	संभक्तीम्
२१	१९ चर्पणिरुतः	चर्पणिरुतः!	६२	१४ कुक्षिभि°	कुक्षिभि°
"	२० देवासः देवाः	देवासः! देवाः!	७०	२४ रक्षोवतः†	रक्षस्वव.†
२५	१२ आध्याः। मद्दः	आध्यास मद्दः।	७३	१० गायत्रेण	गायत्रेण
"	२४ 'कृष्टानि	'कृष्टानि	७८	१ अस्त्राद्	अस्त्राद्
२७	१० पुरपाः!	पुरपाः!	"	१५ इत्वा	इत्वा
३३	१ 'वृद्ध	'वृद्धः	"	१७ 'निय्या	'निय्या
"	१५, १६ भवन्तु	भवन्तु	८०	२ 'नाम्नो	'नाम्नो
"	२१ शतुःशतो	शतुःशतो	"	७ पेट्टदवगम्	पेट्टदवगम्
३५	११ 'मानः। 'विश्वं सुभन्ति। }	'मानः नेत्राः। सुभन्ति	८१	२२ धम्पुहयथो	धम्पुहयथो
"	१५ इति	इति	८३	१६ इत्थया।	इत्थयाः
"	१६ दीप्यन्ते	दीप्यन्ते	८७	२४ अद्कृद्दुय	अलकृद्क
"			८९	१४ 'मीळते	'मीळते

पृष्ठे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
९१	८ अश्विना	अश्विना ।	१५६	१ वि	वि
"	११ शुचिमता	शुचिमता ।	१५७	४ कद्रस्य	कुद्रस्य
"	१४ अश्विनौ	अश्विनौ ।	"	२२ इत्यस्ये	इत्यस्ये
"	२३ सनोतदोर्नक्रमणः	सनोतेर्दानकर्मणा	१६०	२३ शुक्लस्य	शुक्लस्य
९२	८ स्वा	स्वा	१६६	५ जुषत	जुषत
"	१३ पञ्चमं	पञ्चमं	१६७	१६ चृतिहिं	चृतिहिं
"	" मेधातिथि	मेधातिथिः	१७०	१२ देवदेव	देवदेव
९३	२१ उच्यते	X	१७३	२ न्दस्ये	न्दस्ये
१०१	८ वक्षीयन्तम् ।	वक्षीयन्तम्	१७५	१८ क्षुरिति	क्षुरिति
"	१२ प्रज्ञ	"प्रज्ञ	"	१९ चित्रभानो इति	चित्रभानो इति
"	२९ ७.	७-७.	"	चित्रभानो	चित्रभानो
१०४	३ विपश्चिन्	विपश्चिन्	१७६	१ दप-	दप-
"	१० "वन्दीत्यर्थः	"यतीरयर्थः	"	७ मनादीर्थो	मनादीर्थो
"	११ आदेशोक्ति	आदेशोक्ति	"	१५ जुनात्.	जुनात् ।
१०५	३ सद्सस्वपति	सद्सस्वपति (१)	१७९	६ पुरः	पुरः
१०७	१ "नासप्र"	"नासप्र"	१८०	२३ "नामः	"नामः
"	६ अनापु"	अनापु"	१८३	७ यत्र	यत्र
१११	८ "नदस्ये	"नदस्ये	"	१६ मुदेर्गुह	मुदेर्गुह
११२	१० गन्तारम्	गन्तारम्	१८४	११ तद्वित्तेन	तद्वित्तेन
११४	२९ "न्याप्रात्यः	"न्याप्रात्यः	८६	२२ उचित्येप	उचित्येप
१२९	१ नृक्	नृक्	१८७	५ हरिश्चेन्द्र	हरिश्चेन्द्र
११०	७ सवृहळम्	सवृहळम्	१८८	१६, २८ "दसनयो.	"दसनयो.
"	२३ विष्णोरम्	विष्णोरम्	१९१	४ किम् ।	किम् ।
१२८	२७ भित्ति.	भित्ति	"	२५ कफलास	कफलास
१३३	७ देवासः	देवासः ।	१९२	२८ बाधतिज्ञाम	बाधतिज्ञाम
"	" रातयः	"रातयः ।	"	३० "नादवा"	"नादवा"
"	९ इन्द्रनेतृका.	इन्द्रनेतृकाः ।	१९३	२७ स्वसि	स्वसि
"	" मरुतः	मरुतः ।	१९६	९ ध्रुणुयात्	ध्रुणुयात्
"	" देवाः ।	देवाः ।	१९७	१७ बज्रि"	बज्रि"
१३५	९ "भियेतम्	"भियेतम्	१९८	६ तथा	तथा
१३९	१८ काष्ठाळम्	कीष्ठाळम्	२०१	१५ "प्रसङ्गाय	"प्रसङ्गाय
१४२	१४, २८ एतं	एतं	२०५	२७ इतिनयं	इतिनयं
१४८	२४ क्षन्तः प्रज्ञा	क्षन्तः प्रज्ञा	२१२	१८ रसोत्रं	रसोत्रं
१४९	११ ऊम्	ऊं	२१९	१३ देवाः	देवाः
१५१	३२ इतुः	इतुः	२२१	८ पपात"	पपात"
१५५	२७ भवमत्स्यं त्वम् स तीर्थः	X	२४६	१ "परा चिद्	"परा चिद्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
२४७	७	रित्येच्च	रित्येतच्च	४६०	२३	वने	वने
२५४	२३	शत्रुन्	शत्रुम्	४७९	२७	महाणि	महाणि
२५६	१४	प्राज्ञी ^०	प्राज्ञः ^० !	४८१	१९	यस्वैतिदृष्टिकाः	यस्वैतिदृष्टिकाः
२७१	७	तत्रत्र	तत्रात्र	"	"	काश्यपाञ्जम	काश्यपाञ्जम
२७५	९	भिमुलम्	भिमुलः	४८२	११	यागादिना	भयागादिना
२७६	१९	ईम ^०	ईम ^०	४८८	१	द धरे	दधिरे
२८१	१	पलायमानम् ^१	पलायमानाः ^१	"	४	वृषेः ^१	वृषे ^१
"	२९	१. मानाः अ रवि	१. मानान कु.	४८९	२१	किर्दिसार्धः	किर्दिसार्धः
२८३	१०	हविस्व ^०	हविः स्व ^०	४९२	१	शत्रुणाम ^०	शत्रुणाम ^०
२९१	१४	शर्ध	शर्धः	४९४	२५	हृन्ववाहनाद्	हृन्ववाहनाद्
"	२७	प्रत्यः ^१	प्रत्यः ^१	५०३	२०	हृत्पारिधतया ^१	हृत्पारिधतया ^१
२९७	२९	प्रैरयत् ^०	प्रैरयत् ^०	५०८	२०	सिद्धवर्ध	सिद्धवर्ध
३१०	१२	रुद्रपुत्रा	रुद्रपुत्रा	५०९	९	तुरासः	तुरासः
३३८	५	सुशस	सुशस	"	२४	नः	न
"	९	जिह्वः!	जिह्वः!	५१२	१	राश्रम्यम्	राश्रम्यम्
३५०	२४	भाद्रितय	भाद्रितये	५१९	५	उच्छ्रवसन्तीम्	उच्छ्रवसन्तीम्
"	३२	१०. इह	१०. इहसल	५२८	१६	सौधीमसि ^०	सौधीकमसि ^०
३७१	५	श्रुते ^१	श्रुतेः ^१	५३३	१२	प्रस ^०	प्रस ^०
"	१०	वह्यः	वह्यः	५३६	३	पितृऽ ^०	पितृऽ ^०
३८५	१३	या	या	५४३	७	सुशुरो	सुशुरो
४००	१६	सप्रवर्धिपः	सप्रवर्धिपः	५४४	८	स्थितोऽपि ^०	स्थितोऽपि ^०
४०२	२१	या...शु अननं तस्य	शु अननं या क्षिम तस्य	"	२५	०. स्थितोऽपि हंशोपः } ०. स्थितोऽपि मूर्त्ति.	०. स्थितोऽपि मूर्त्ति.
४१२	११	शष्पाऽयः ।	शष्पीऽयः	५४५	७	मनुष्य	मनुष्य
४२२	८	हे स्तोत्र!	हे स्तोत्रः!	५४६	५	द्विराः	द्विरा
४२६	१९	किद्विचयतः	किद्विचयतः	५५९	२	वेधस्तमः ^१	वेधस्तमः ^१
"	२०	वर्धयति	वर्धयन्ति	५५१	२१	यत्र	यत्र
४३२	२६	विप्रता	विप्रतो	५५४	६	मनुष्य ^०	मनुष्य ^०
४३३	२३	वर्षयी ^०	वर्षयती ^०	५५८	१६	प्रणोतुमा	प्रोतुमः
४३७	२५	शत्रुणां	शत्रुणां	५६२	३०	पुरऽ ^०	पुरऽ ^०
४४३	१३	तयन्	तयन्	५६४	१२	शत्रुणां	शत्रुणाम्
४४७	१७	सतपे	सतपे	५६७	२३	२३.८ वज्रवज्रिन्!	वज्रवज्रिन्!
४४९	२६	पदान्तः	पदान्तः	"	१४	वश्रम्यथा ^१	वश्रम्यथा ^१
४५१	१५	अस्माद्दि	अस्माद्दि	५७०	२४	अपश्यः	अपश्यत्
४५८	२०	कुशानुहृद्	कुशानुहृद्	५७४	३९	नाति	नाति
४५९	१४	गमयन्	गमयन्	५७६	५	व्याप्य वर्तमान ^०	व्याप्य वर्तमान ^०
				५७७	४	समागच्छन्तु	समागच्छन्तु